

राष्ट्रिय
संस्कृत
संस्थानम्
देहली

गङ्गानाथ भा केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ ग्रन्थमाला

॥ ६ ॥

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

सम्पादकः

डॉ. बी. आर. शर्मा

Rashtriya Sanskrit Sansthan

(Under the auspices of the Ministry of Education
and Culture, Govt. of India)

Delhi

*

GANGANATHA JHA KENDRIYA SANSKRIT
VIDYAPEETHA

TEXT SERIES

General Editor

Dr. G. C. Tripathi

No. 6

DRĀHYĀYANA ŚRAUTA SŪTRAM

(With the Commentary of Dhanvin)

Edited by

Dr. B. R. Sharma

Seen through press by

Dr. R. P. Chaudhuri

ALLAHABAD

1983

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

(केन्द्रीयशिक्षामन्त्रालयस्याङ्गभूतम्)

देहली

*

गङ्गानाथभाकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठग्रन्थमाला

प्रधानसम्पादकः

डा० गयाचरण त्रिपाठी

*

षष्ठं प्रसूतम्

ब्राह्मयणश्रौतसूत्रम्

(धन्विभाष्योपेतम्)

सम्पादक :

डा० बी० आर० शर्मा

*

गङ्गानाथभाकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्

चन्द्रशेखर आजाद पार्क

प्रयाग—२

धन्विभाष्योपेतम्
द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

सम्पादकः

डा० बी० आर० शर्मा

पुनरीक्षकः

डा० राघव प्रसाद चौधरी

गंगानाथ झा केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम्

चन्द्रशेखर आज़ाद पार्क

प्रयाग-२

१९८३

प्रकाशकः

डा० गयाचरण त्रिपाठी

प्राचार्यः

गङ्गानाथ भा केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठम्

चन्द्रशेखर आज़ाद पार्क

इलाहाबाद-२११००२

पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन स्वायत्तीकृताः

मूल्यम् :

मुद्रकः

लीडर प्रेस, इलाहाबाद

To

My Parents

ऋक्सास्नीव संपृक्ता ऋक्सामप्रतिपत्तये ।
वन्दे तपस्विनीं नित्यं महामायाजनार्दनी ॥

—तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

(भ. गीता)

FOREWORD

We are happy to place in the hands of Sanskrit scholar for the first time a complete critical edition of the Drāhyāyana Śrautasūtra with the *bhāṣya* of Dhanvin.

Caland had collected some material around 1900 with a view to edit this text with the *bhāṣya* of Dhanvin but he did not undertake the work. Out of this material and the transcripts which Caland had deposited in the University Library of Utrecht, J. N. Reuter later prepared a critical edition of approximately one-third of the Drāhyāyana Śrautasūtra with the commentary of Dhanvin (Paṭalas I to XI) which was published from London in the year 1904. The edition was, however, not destined to be completed and for thirty years this was the only portion of DSS available to the scholars till Prof. Raghubir continued the work of Reuter in his *Journal of Vedic Studies* (Lahore) and published another five Paṭalas of this work in the year 1934. But the work again got stuck up there and made no further progress. After another 34 years the Finnish Scholar A. Parpola translated Paṭalas I to VI of Drāhyāyana Śrautasūtra and comparing it with the Śrautasūtra of Lāṭyāyāna wrote his scholarly treatise *The Śrauta-sūtras of Lāṭyāyāna and Drāhyāyana and their Commentaries; An English Translation and Study*, Vol. I. 1 (General Introduction) and Vol. I. 2 (The Agniṣtoma), Helsinki 1968, 1969.

The critical text of the entire work in 31 Paṭalas with the commentary of Dhanvin prepared on the basis of 12 manuscripts drawn from the various manuscripts libraries all over India is seeing the light of the day for the first time filling up an unagreeable gap in the study of Vedic ritual. I hope that the scholars shall welcome its publication.

Drāhyāyana Śrautasūtra belongs to the *Rāṇāyantiya* branch of Sāmaveda and seems to have originated in the

South. It is a 'slightly altered and probably much later redaction' (J. Gonda) of the *Lāṭyāyana Śrautasūtra* belonging to the branch of Kauthumas. Both of these sūtras go back to one common source. The editor has noted in his introduction to this work the interesting fact that the Kauthumis living in South India have now given up their own Śrautasūtra in favour of Drāhyāyana which now enjoys recognition among both the Kauthumiyas and the Rāṇāyanīyas. This reveals the high esteem in which the present Śrautasūtra is held in South India in the circle of Samavedins in general.

It was this rare significance of the *Drāhyāyana Śrautasūtra* which prompted me to readily accept the proposal of Prof. B. R. Sharma requesting me to publish this work in the Text Series of the G. N. Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha in 1979. The work has rather taken a long time to come out of press. The reason for this however lies, partly at least, in the difficult nature of the text itself and partly because the extent of the work which was estimated to contain about 600 pages in the beginning, has swollen to almost its double. This is also the reason why I had to omit the alphabetical index of the sūtras, much against the wish of the editor.

Nonetheless, I feel that this fresh critical edition of the DŚS shall be a welcome addition to the personal libraries of the Vedic scholars and since full text of the Śrautasūtra is now available along with the commentary of Dhanvin, the scholars shall make an indepth study of the Sāmavedic ritual.

G. C. TRIPATHI
Principal

G. N. Jha Kendriya
Sanskrit Vidyapeetha,
ALLAHABAD.
30.7.1983

PREFACE

For a worker in any field, manual or intellectual, the time for satisfaction is when the difficult work undertaken by him is accomplished, at least with some degree of success. The Research Project, I have been working on, always projects further and moves beyond—it protracts at each stage without rest. I am always haunted by an irresistible feeling at each time when I finish a work that I have to go a long way, if I have to accomplish the long project to a successful end. I am in this respect like a lonely traveller in a vast land facing the horizon protracting farther and farther as he proceeds on and on with his eyes on the goal which he may not reach.

The Drāhyāyaṇa Shrautasūtra is one of the milestones of my Project, which is now being published in the series of Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidya-peetha, Allahabad. I am particularly happy that the DSS appears in the list of publications of an Institute that was established to perpetuate the memory of a great scholar and educationist of our country, who hailed from Mithila. It was at Darbhanga in Mithila that I, while working at the Mithila Institute, came across the rare commentary of Bharatasvāmin on the Sāma-Vidhāna Brāhmaṇa in the rich Raj collection of manuscripts. This discovery inspired me to launch on this long Research Project. Now, when I look back, I feel that my destiny, may be my last birth's association, guided

me to distant Mithila, that great centre of Sanskrit learning. My thanks are sincerely due to Dr. G. C. Tripathi, Principal, Ganganatha Jha Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Allahabad for agreeing to publish this edition in his Vidyapeetha Series.

I am happy that Dr. Raghava Prasad Chaudhury took all the trouble to correct the proofs and that he saw the greater part of the book through the press. The entire text and part of the Index was finished before he was transferred from Allahabad to Jammu. On his transfer, the responsibility of this arduous task was taken over by Dr. Kishore Nath Jha. Dr. R. P. Chaudhury had assisted me earlier at Tirupati in the preparation of the Index of the *Ṣaḍviṃśa Brāhmaṇa*. My acquaintance with these two young scholars goes back to my days in Mithila Institute where they were at that time the Post-graduate students. They both have done the work entrusted to them fairly well.

I express once again my gratitude to all those who have been, one way or other, helpful to me in accomplishing the difficult task of bringing out this edition of the *Drāhyāyaṇa Śrautasūtra*. Lastly I record my sincere appreciation of fine work done by The Leader Press, Allahabad.

Mysore-9
15/3/1983

B. R. SHARMA

CONTENTS

Introduction	17—30
प्रथमः पटलः (ज्योतिष्टोमः—अग्निष्टोमः)	1—34
खण्डः १ परिभाषा	
,, २ उद्गातृपूजा सोमक्रयणम्	
,, ३ सुब्रह्मण्यकृत्यम्	
,, ४ ”	
द्वितीयः पटलः	35—61
खण्डः १ प्रस्तोतुः कृत्यम्	
,, २ प्रवर्ग्योद्भासनादि	
,, ३ उद्गातृकृत्यम्	
,, ४ ”	
तृतीयः पटलः	62—89
खण्डः १ प्रस्तोत्रादिकृत्यम् सोमामिषवादि च	
,, २ ग्रावयोजनादि	
,, ३ अष्टवर्ग्यकृत्यम् उद्गातृगणकृत्यं च	
,, ४ उपगातारः गानक्रमश्च	
चतुर्थः पटलः	90—107
खण्डः १ स्तोमयोगः प्रातःसवनस्तुतिः	
,, २ धिष्ण्योपस्थानादि	
,, ३ ”	
,, ४ उद्गातुरातिव्रज्यादि	
पञ्चमः पटलः	108—132
खण्डः १ चमसग्रहणमक्षणादि	
,, २ कुशाविधानादि निष्क्रमणं च	

ब्राह्म्यादणश्रौतसूत्रम्

॥	३	धिष्ण्योपस्थानादि	
॥	४	दक्षिणाप्रतिग्रहादि	
षष्ठः पटलः			133- 153
खण्डः	१	पृष्ठहोमस्तोत्रादि	
॥	२	॥	
॥	३	अग्निष्टोमसामादि	
॥	४	अवमृथसामादि	
सप्तमः पटलः	(पोडशी)		154 - 174
खण्डः	१	पोडशिसामस्तवनादि	
॥	२	याजकप्रायश्चित्तादि	
॥	३	गृहगमनादि	
॥	४	गृहपतेरुपह्वादि	
अष्टमः पटलः	(गवामयनविकल्पाः)		175-- 221
खण्डः	१	गवामयनविवरणम्	
॥	२	॥	
॥	३	॥	
॥	४	गवामयनविकल्पविवरणम्	
नवमः पटलः			
खण्डः	१-२	पृष्ठ्यषडहादि	
॥	३	विश्वजिदादि	
॥	४	आहवनीयगमनादि	
दशमः पटलः	(महान्नतम्)		222- 237
खण्डः	१	महान्नतादि	
॥	२	राजकवचवन्धादि	
॥	३	भूमिदुन्दुभिहननादि	
॥	४	आसन्दीप्रवेशनम्	

CONTENTS

एकादशः पटलः

खण्डः	१	वाणः	238—253
„	२	हुन्दुमित्राणां दिवादनम्	
„	३	अभिगरादि	
„	४	पञ्चविंशवापादि	

द्वादशः पटलः (ब्रह्मत्वम्) 254—273

खण्डः	१	ब्रह्मणः कृत्यम्	
„	२	„	
„	३	कर्मणो भ्रमे प्रायश्चित्तम्	
„	४	प्रस्थानादि	

त्रयोदशः पटलः (हविर्यज्ञाः) 274—288

खण्डः	१	चातुर्मास्यानि	
„	२-४	„	

चतुर्दशः पटलः (सोमयागाः) 289—299

खण्डः	१	ब्रह्मत्वादि	
„	२	आतिथ्येष्टिः	
„	३	घर्माहरणादि	
„	४	आहवनीयचयनादि	

पञ्चदशः पटलः (ब्रह्मविधिः) 300—314

खण्डः	१	अग्नीषोमप्रणयनादि	
„	२	वसतीवरीपरिहरणादि	
„	३	स्तोमभागादि	
„	४	रथचक्रप्रतिमोचनादि	

षोडशः पटलः (संतन्यादिनिरूपणम्) 315—345

खण्डः	१	संतनिगानविधि-आदि	
„	२	विष्टुतिविकल्पाः	
„	३	तृचसूक्तविधानम्	
„	४	„	

द्वाध्यायणश्रौतसूत्रम्

सप्तदशः पटलः	(स्तोमनिर्णयः)	346—371
खण्डः	१ पर्यायविष्टावकलृप्तिः	
„	२ —समस्तोमादि	
„	३ „	
„	४ चतुष्टोमादि	
अष्टादशः पटलः	(छन्दोदैवतसामान्त्ययोगविधिः)	372—392
खण्डः	१ छन्दोदैवतादि	
„	२ पञ्चभक्तयः	
„	३-४ प्रतिहारः	
एकोनविंशः पटलः	(प्रतिहारविधिः)	393—402
विंशः पटलः	(प्रतिहारस्तोमविभाग्यादि)	403—433
खण्डः	१ प्रतिहारादि च	
„	२ „ निधनानि	
„	३ „	
„	४ „	
एकविंशः पटलः	(ऊपादिनिधन-गायत्रगानादि)	434—457
खण्डः	१ ऊपादि	
„	२ गायत्रगानम्	
„	३ „ काम्यनिधनादि धूर्गानम्	
„	४ „	
द्वाविंशः पटलः	(एकाहाहीनसत्राणां कालादि)	458—484
खण्डः	१ एकाहा	
„	२ दक्षिणा	
„	३ साद्यस्क्रादि	
„	४ „	
„	५ श्येनादि	

CONTENTS

त्रयोविंशः पटलः (एकाहाः) 485— 508

खण्डः	१	ब्राह्मस्तोमाः
„	२	„
„	३	अग्निष्टुदादि
„	४	सर्वस्वारः

चतुर्विंशः पटलः (एकाहाः) 509— 524

खण्डः	१	उपह्वयादि
„	२	दक्षिणाः
„	३	वाजपेयादि
„	४	वाजपेयत्रतानि

पञ्चविंशः पटलः (एकाहाः) 525—542

खण्डः	१	राजसूयः
„	२	राजसूयः—(दशपेय)
„	३	„ (केशवपनीय)
„	४	„

षड्विंशः पटलः (अहीनाः) 543—566

खण्डः	१-४	अहीनाः
-------	-----	--------

सप्तविंशः पटलः (अहीनाः) 567—603

खण्ड १	१-२	अश्वमेघः
खण्ड १	३	पतन्तकोऽश्वमेघः
„	४	„
„	५	गोविन्ताऽश्वमेघादि
„	६	षडहादि

अष्टाविंशः पटलः (सत्राणि) 604— 644

खण्डः	१	दीक्षादि
„	२-४	„

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

एकोनत्रिंशः पटलः	(सत्राणि)	645—668
खण्डः	१	गवामयनम्
„	२	„
„	३-४	„
त्रिंशः पटलः	(अयनानि)	669—692
खण्डः	१	(आदित्यानामयनादि)
„	२	(कुण्डपायिनामयनादि)
खण्डो	३-४	(तापश्चित्तादि)
एकत्रिंशः पटलः	(अयनानि)	693—718
खण्डः	१-३	सारस्वतादि-अयनानि
„	४	तुरायणादि
Index of words		719— 872
Index of Names and Works		873—874
Glossary		875—922
Errata		923—935

INTRODUCTION

The Vedāṅgas, the supplementary science of the Veda, regarded as the source of lower knowledge, cover a vast area of learning including phonetics, ritual, grammar, etymology, metrics and astronomy. They form the integral part of the Vedic discipline, although they are not, unlike the Vedic Saṃhitās, regarded as *apauruṣeya*. Among these, the literature coming under the domain of Kalpa, is directly connected with respective saṃhitās through their Brāhmaṇas including the Āraṇyakas, though the ritual literature differs according to each Vedic School.

The Shrauta-Sūtras constituting part of the Kalpa-sūtra, deal with the sacrificial cult in a systematic manner strictly adhering to the tradition of the respective śākhās which they belong to. They are the primary sources for understanding of the Vedic sacrificial cult, with the most complicated ritual procedures—*Kriyā-viśeṣa-bahulā*, as said in the Bhagavadgītā—involved in the performance of sacrifices of varying degree of complexities, belonging to different sacrificial Saṃhitās.

The Shrautasūtras that deal with the Soma sacrifices and the duties of Sāman priests belong to the Sāmaveda. The three Shrauta Sūtras, comprising Jaiminiya, Lāṭyāyana and Drāhyāyaṇa represent the ritual tradition of the three Sāmavedic Schools, viz., Jaiminiya, Kauthuma and Rāṇāyanīya respectively. Among these, the last two sūtras are practically identical, as their Saṃhitās are, characterised by the difference in division of Khaṇḍas or

INTRODUCTION

Kaṇḍikās and subsequently of chapters; by often splitting the original long sūtras, sometimes even arbitrarily, into two or more Sūtras etc. These changes and divisions of Sūtras figure more conspicuously in the Drāhyāyaṇa shrauta sūtra, regarded chronologically as of later origin than the Lāṭyāyana Shrauta Sūtra.

Out of the three recensions of the SV the Kauthuma is the dominating shākhā today having found its adherent in Rajasthan, Gujarat and Maharashtra in the West, Karnataka, Tamil Nadu and Andhra in the South; Orissa and Bengal in the East and Mithila in Bihar in the North. The practice of the Rāṇāyanīya shākhā is confined to a small area in North Kanara and Shimoga Districts in Karnataka, on the banks of the Tāmraparṇi in Tamil Nadu and in North Andhra and bordering Orissa. As regards the sūtra, the Kauthumis of the South have, strangely enough, adopted the Drāhyāyaṇa shrauta sūtra of the Rāṇāyanīya giving up their own sūtra i, e. Lāṭyāyana. This is rather a very unusual practice not observed anywhere-else among the Brahmins who have not lost touch with their Vedic tradition. The Brahmins of Tamil Nadu, unlike the Brahmins elsewhere, are generally conservatives and too conscious of their age-old tradition and custom to bring about any real change, if that would be against their age-old practices. Therefore, it is difficult to explain this diviation from the age-old Vedic tradition resorted to by the Brahmins of Tamil Nadu. The Kalpasūtra cites reference and also prescribes formulae from their own relevant shākhā and, accordingly, the entire range of the denominational literature of that shākhā move together and goes with that shākhā alone.

INTRODUCTION

One has no option whatsoever to make piecemeal changes in this integrated system. Therefore, it is difficult to explain, much less, to justify, this unusual phenomenon of the change of one's ritual sūtra alone seen in the south, without changing the original shākhā that goes with that sūtra. It is obligatory on the part of the followers to effect the change in its entirety along with the denominational ritual literature including the related Vedic shākhā, unless, of course, the two shākhās, the one left out and the other taken over, have a common Shrauta Sūtra as in the case of Kāṇva and Mādhyandina of Vājasaneyā.

From the literary evidence, we find that this change had taken place long time past in the South. That was the reason why the Southern Commentators of the Vedic literature, including Sāyaṇa without exception, as far as I remember, cite references only from the DSS and not LSS. But, on this ground, we may be possibly wrong to assume that a commentator of Sāman literature, who cites DSS as authority, belonged to Rāṇāyaniya tradition, unless of course, he has specifically stated so or at least as belonging to a shākhā other than the Kauthuma.

It is interesting to note in this connection that the MSS of LSS are hardly found in the South (cp.,-Asko Parpola, *The Shrautasūtras of LSS and DSS*, 1968, fn. 2, p. 41). Yet, the indirect impact of its once existence in the South can be seen in some of the MSS of DSS as reflected in the sequence of paṭalas arranged as in LSS. Similarly, the MSS of DSS are found in greater number in the South than in the North, though this statics cannot be taken as a conclusive evidence to prove the geogra-

INTRODUCTION

phical location of these two ritual traditions. We may further note that the Lakṣaṇagranthas of SV are common for both the traditions. This too might have at one stage helped the powerful priest-craft to plead for the merger of these two shākhās and also adopt a common Shrautasūtra for efficient performance of complicated Vedic rites. After all, it was the priests, and not the laymen, who always regulated the operation and performance of Vedic rites.

In this connection, it will be quite interesting to know of almost a similar practice now prevalent in the region of Kurukshetra and part of Himachal. The Sārasvat Brahmins of this region have adopted the more popular Mādhyandina shākhā of their neighbourhood, leaving their own less known Kāṇva shākhā because of non-availability of Kāṇva text. This was what the Brahmins of this region told me when I personally contacted them asking for the reason of the change of their Shākhā. For the Brahmins of this region, this change, however, does not matter much at all to-day, since the ritual tradition, leaving the inevitable domestic rites, has long left the region. Consequently, unlike in the other parts of India, particularly the South, no necessity of follow-up action in ritual procedures incumbent on such a change was felt by the people here. Further, both these shākhās have one common Shrautasūtra i. e. Kātyāyana, unlike the Kauthuma-Rāṇāyanīya tradition. Therefore, the situation in this region is not identical, though somewhat similar. In the south, analogically, there might have arisen a situation in the past among the Kauthumis that either the LSS was not easily available or the priest-craft was dominated, if not monopolised the profession by the Rāṇāyanīyas, who might have brought out this

INTRODUCTION

subtle change, a sort of painless operation of grafting the DSS among the Kauthumis for their own professional advantage. Anyway, however close these two shākhās might have been, the fact cannot be denied that they represent the two distinct Sāmavedic Schools and that they own two different sūtras. Therefore, the change-over from LSS to DSS is a definite break from the tradition which must have taken place long before Sāyaṇa. It is indeed surprising that none of the commentators of the Sāman literature, Saṃhitās or ancillary, have even casually said a word about this wrong practice of the Kauthumis following a sūtra other than their own.

The LSS and DSS, it may be said, are the two names of the same Sūtra, representing the one single stream of ritual tradition identified by Kauthuma-Rāṇāyanīyas. These two sūtras, like the Saṃhitās of these two schools, are almost identical in text but marked with a few variants, here and there. Nevertheless, what makes them really differ from each other is the change in sequence of sūtras in some chapters or sub-chapters, the division of the text and consequently some change in the order of rites as recorded in these two Sūtras. Further, in DSS, we have additions and paraphrases division of longer sūtras into two or more smaller ones and many such alterations, which were clearly added later to the original Sūtra. On this account, these two Sūtras may be treated as two versions of the same work, an archetypal Sūtra that had existed prior to the bifurcation of Kauthuma and Rāṇāyanīya shākhās. These two versions are geographically distributed in the South and the North, the DSS being followed by both the Schools or Kauth-

INTRODUCTION

uma and Rāṇāyaṇīya in the South, a very unusual practice though, and the LSS by the Kauthuma in rest of India. The identity of the major part of the Sūtras of these two versions as a result of subtle manoeuvre of the priest-craft might have expedited the smooth change-over from the LSS to DSS.

Drāhyāyaṇa has in fine only re-edited the old Shrauta Sūtra of the SV, that has been preserved in the LSS in greater purity making additions and modifications without using the terms उपसंह्यानम्, वाच्यम्, वक्तव्यम् etc. that were employed in the Vārtikas by grammarian Kātyāyana. He made these changes in the original Sūtras not only to suit the Rāṇāyaṇīya traditions, but also to include the later development in the ritual practices and procedures. To this extent, Drāhyāyaṇa could be deemed to be 'author' of this Shrautasūtra. Besides, Drāhyāyaṇa has made numerous changes in the Sūtra texts by splitting the original sūtras into two or more, sometimes with utter disregard to the structural and synthetical relationship of the words and phrases involved in such contexts, e. g. the Sūtra 6.11.4 of LSS,¹ that enumerates the names of Sāman chants of which two initial syllables of the uttamapada constitute the प्रतिहार has not only been arbitrarily divided into two, but also distributed in two different Khandas, the first part forming the final sūtra of Khanda 3 and the second part forming the initial sūtra of Khanda 4, both of patala 18. Here, the first part, by itself, makes

-
1. संहितमार्पणं शाकलं वाजदावर्यः स्वारं सौमित्रं पदनिघने काण्वरोहितकूलीये योक्ताश्वे सौपणनिमुत्तरे यौवाजयं नौघसमाष्कारणिघनं काण्वं यौवतस्तुचं वाम्रं तिरश्चीनि घनमायास्यमिन्द्रस्यशो वैष्णवमुत्तरं सफं प्रमंहिष्ठीयं दीर्घं पौष्कलमान्वीगवं बृहदानेयं श्यावाश्वत्रैशोके तेषां द्वे ॥

INTRODUCTION

no sense whatsoever, unless it is carried over to the initial sūtra of the next Khanda where the sūtra ends with the words तेषां द्वे, clearly meaning that the pratihāra division of these chants consists of two syllables each. Dhanvin, the Commentator, however, does not seem to have taken notice of this unnatural division of the sūtra since he treats these two as a single unit and says : संहिता-दिगणस्य द्वे द्वे अक्षरे प्रतिहारः (DSS. 18.4.1). It may be noted in this connection that the LSS concludes the Kaṇḍikā with द्विहिकादिर्वा पञ्चमषष्टाम्याम् (LSS, 6.11.9) where the topic relating to the न्याय्यप्रतिहार ends and its next Kaṇḍikā begins with the sūtra शोक्तनामैवे द्विप्रतिहारे (LSS. 6.12.1) that enumerates the Sāman chant having two pratihāra bhaktis. This conclusion is more logical than the abrupt end that was forced by Drāhyāyaṇa in his sūtra.

This division of Khandas in DSS sometimes abruptly interferes with the topics under discussion. Here, it may be noted that the DSS has wrongly divided the ancient text disregarding the original and natural sequence preserved in LSS shown in the above instance. Similar unnatural and abrupt division of chapters and sub-chapters was noticed in the Jaiminīya-upaniṣad Brāhmaṇa too. What is the criterion for such sudden abnormal conclusion of a chapter leaving the topics under discussion in the middle unfinished, and the sentences incomplete and asundered in two different chapters? The MSS c and My2 of DSS have not divided the sūtra 18.3.17 into two; but, at the same time, not marked the division of the Khanda either. This appears to be the characteristic of this branch of Sāmavedic literature, and Drāhyāyaṇa has taken liberty to enforce it in his sūtra

INTRODUCTION

with credit to himself: (*Vide* Askø Parpola, Abnormal Khanda division—JU Br. & J. Up. Br., Golden Jubilee V. S. Mandal, Poona).

A comprehensive and systematic study of these two sūtras in close comparison with Jaiminiya Śrauta Sūtra will enable us to understand the complicated sacrificial cult of Sāmavedic traditions. A comparative study of the LSS and DSS has been done by Vedists earlier. Askø Parpola has made a study of these differences in greater detail and he still continues his work in this direction. In view of this and also for want of sufficient time, I leave the subject for the time being at this point.

The DSS cites the names of many ritual authorities. A list of the names of these authorities cited in the sūtras as also referred to in the commentary is given as an appendix at the end. Askø Parpola has made a detailed study of these names in his very interesting paper¹ on this subject which may be referred to for fuller information on this problem.

The Commentary: Dhanvin's commentary in comparison to Agnisvāmin's is, in places, more clear and gives often useful information. In this regard, I draw the attention of readers to Agnisvāmin's and Dhanvin's commentary on Sūtra LSS² 5.1.2 (=DSS 13.1.2):—

-
1. Askø Parpola, "On the quotations of Ritualistic Teachers in the Śrautasūtras of Lāṭyāyana and Drūhyāyana."—*Studies in South East and Central Asia*—Memorial volume presented to the late Professor Raghuvera, 1968.
  2. विलिखिते चात्वालेऽध्वर्युणा सह प्रत्याब्रज्याहवनीयमुपविशेत् ॥

INTRODUCTION

अ. स्वा.—दक्षिणे प्रदेशे वेदेराहवनीयमुखमभिमुखमुपविशेत् । योऽध्वर्योः स एव संचरः एतदीपसथिकं कर्म ।

धन्वी—उत्तरवेदिनिर्माणार्थं यस्मादवटान्मृदाहरन्ति तच्चात्वात् । तस्मान्मु-
दाहरणकाले अध्वर्युणा सह गत्वा चात्वालेऽक्षिणा परिलिखिते सति तेनैव सह
प्रत्याव्रज्याहवनीयं प्रत्युपविशेत् । नन्विदानीमाहवनीयो नास्ति । उत्तरवेदिकरणोत्तर-
कालमध्वर्युभिः प्रणयनविधानात् । सत्यम् । अत्र पक्षद्वयमध्वर्युमिद्वयम् । गार्ह-
पत्यस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयं कृत्वा गार्हपत्याद् द्वयोरग्नयोः प्रणयनमित्यापस्तम्बः ।
आहवनीयस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयकरणं ततश्च प्रणयनमिति बौधायनकात्यायनौ । तत्र
द्वितीयपक्षाश्रयणेनेदं सूत्रम् । तदानीं पूर्वमेवाहवनीयस्य सद्भावात् ॥

Dhanvin, while explaining the above sūtra, gives more information on the relevant technical problems making the topic under discussion more interesting. Such explanation of technical literature is always welcome. Agnisvāmin's commentary here is brief and does not touch any technical point. May be he assumed that these points are too well-known to be explained in a commen-
tary. Dhanvin always moves with the readers. He raises often the relevant technical point and answers them, e. g. commenting on प्रथमं तृतीयसवने (DSS. 5.1.22) Dhanvin says :—

आप्याययेदित्यनुषङ्गः । अथोद्गातृमिरात्मीयचमसस्यैवाप्यायनम् । इतरैरपि
यथास्वमाप्यायनं कार्यमिति । अत्र सर्वत्र सुब्रह्मण्यस्य न भक्षणम् । अनुक्तत्वात् ।
तस्य स्तुतावनन्वयाच्च । जैमिनिकल्पे तु तस्यापि भक्षणमुक्तम् । अयमेव कल्पकार-
योर्मतभेदः प्रभाकरगुरोर्मीमांसावार्तिककारस्य च विप्रतिपत्तेर्मूलम् ॥

He, moreover, supports his explanations often citing references from the earlier works of authority on the subject. His style is simple and in short sentences he makes even complicated points easily understandable, keeping always the readers of his commentary in view. Whenever a sūtra refers to other's opinion expressly or impliedly without mentioning the name or expresses

INTRODUCTION

something which may not be the opinion of the author, the commentator steps in, in such contexts and makes it clear stating : शौचिद्वक्षिमतनेनेत्यर्थः । भारद्वाजमतम् । कल्पकारमतेनेत्यर्थः । etc. Dhanvin has explained in places the citations he quoted from other works. His explanation of quotations from the Tāṇḍya Brāhmaṇa has often been reproduced varbatim without acknowledgement by Sāyaṇa in his commentary as his own.

Dhanvin seems to have not written commentary on Khanda 4 of Patala 23 that deals with the unpleasant topic of death voluntarily committed by sacrificer on the altar on the day of सुत्या, a sort of *samlekhana* on Jaina tradition. Perhaps, Dhanvin might not have appreciated this ritual suicide,—that too comitted in the yajñashālā by a yajamāna who has bound himself under the oath of dikṣā to perform and complete the sacrifice he started. We have, however, added the commentary of Agnisvāmin under the relevant sūtras for the convenience of the readers. In some places where it is felt necessary, I have made some changes or additions but referred this in the footnotes.

The commentaries of Agnisvāmin and Dhanvin mutually complement each other. Some topics are discussed in greater detail by the former while the latter leaves the topics unexplained or not fully explained. Therefore, to understand many difficult problems involved in the performance of sāman rituals, not only of the Kauthuma-Rāṇāyanīyas but also of the Jaiminīyas, an exhaustive study of these two sūtras along with their commentaries and also in comparison with the Jaiminīya tradition prevalent side by side in the south is certainly called for. In view of the dimension of the subject and

INTRODUCTION

also the shortage of time, I am constrained to leave this and many other relevant problems untouched in this short introduction.

When we go through the commentary of Dhanvin, it becomes clear that he knew Agnisvāmin though he does not mention his name anywhere. He further refers to Prabhākara as guru but does not mention Kumārila by name, though he refers to him as Mīmāṃsāvārtikakāra. Dhanvin might have subscribed to that school of thought in Mīmāṃsā which Prabhākara propagated. Sāyaṇa of the 14th century has often quoted Dhanvin's commentary in his bhāṣyas. Therefore, the date of Dhanvin must be fixed between the 8th and 14th century. In view of his reference to Prabhākara as guru, he might have lived somewhere in the later half of the 8th century or early 9th century. I leave this problem at this point at present hoping to take it up at a later date for detailed discussion if my plan to edit the LSS succeeds after finishing my edition of the Sāmaveda, with padapāṭha and the commentaries of Bharatasvāmin and Mādhava/Sāyaṇa. This major project of Sāmaveda includes the editions of the Rāṇāyanīya and the Jaiminīya,—text alone with accent—beside the edition of Kauthuma with available commentaries. I hope to discuss the difference between Kauthuma and Rāṇāyanīya then in the introduction to the SV in detail.

The Division of the work

The DSS is divided into 31 paṭalas and each paṭala into four khaṇḍas leaving khaṇḍas 22 and 28, which have 5 khaṇḍas each and khaṇḍa 27, which has 2 khaṇḍas. Dhanvin further divides the whole work into

INTRODUCTION

3 dashakas, each dashaka comprising 10 paṭalas. Again, in some MSS, 3 paṭalas each (or 12 khandas) constitute a prapāṭhaka but this is seen only upto 8th Prapāṭhaka or 24 paṭalas. Out of the 12 MSS utilised for this edition, in two., MSS, viz V¹ (No. 6129 the V. V. R. I., Hoshiarpur) and P (B.O.R. I, Poona) after the 7th paṭala (=LSS 3.4), we have the paṭala beginning with ण्ढो षडहे (=DSS 9.1.I) as in the LSS (3.5). The paṭala beginning with अथातो गवामयनविकल्पाः comes in there only after the paṭala 11 as the beginning sūtra of paṭala 12 (=DSS 8. 1. 1.). This change of sequence of paṭalas and the division of prapāṭhaka consisting of 12 khaṇḍas each are the reminiscent of the Kauthuma tradition still left lingering in this form concealed in some of the MSS of DSS. The MSS. V¹ and P both are in Devanagari.

The MSS. used for this edition :

1. V¹   *V.V.R. Institute, Sadhu Ashram, Hoshiarpur :*
a) No. 6129. Patalas 1-15, Devanagari Script, paper neatly written, most accurate, tallies with P below, dated samvat 1684.
2. V²   b) No. 6041, patalas 1-12, palm leaf, Grantha Script, moth-eaten and broken, fairly, accurate.
3. P   *B. O. R. Institute, Poona,   No. 86
1891-95*
patalas 1-15, paper, Devanagari, agrees with V¹ above, dated 1814.
4. My¹   *Oriental Research Institute, Mysore,*
a) No. 2528, palm leaf, Grantha script, not very accurate, complete.

INTRODUCTION

5. My²   b) No. 807, palm leaf, Grantha Script, corrupt, this agrees with T below.
6. My³   c) No. A 263, patalas 1-6 and then 16-31, paper, Devanagari, fairly accurate, contains कल्पप्रायश्चित्तानि at the end.
7. My⁴   d) No. A 2539, patalas 7-31, palm leaf, Nandinagari Script, fairly accurate, corrected here and there.
8.   Asiatic Society of Bengal, Calcutta, No. III—B—78, complete, paper, slightly damaged, full of mistakes, often passages are omitted.
9. L   India office Library, London, No. 363⁶ Devanagari, repaired and bound, patalas 1-11 and the 1st sūtra of 12.1.1., mistakes are erased with yellow pigment, corrected, words and passages omitted are given in the margin, ण is invariably written in place of ष; pp.43-47 in different hand and paper, and inserted later.
10. T.   Sarasvati Mahal Library, Tanjore, No. 2041 Palmleaf, grantha script, patalas 1-14, 16-23, fairly accurate.
11. M.   Government Oriental Manuscript Library, Madras, No. D1037, paper transcript in Telugu, bound, dated 10.3.1923 pp. 1-212, Text alone.
12. G.   Paper transcript, Grantha script, accurate, supplied by Shri R. Santana Sastriar, Ammal Agraharam, Tiruvaiyaru, Tanjore, Tamil Nadu.

INTRODUCTION

Acknowledgement :

My thanks are due to the authorities of Libraries who supplied me their valuable MSS. for preparing this edition; to Shri Santana Sastriar, Tiruvaiyaru for lending me the paper transcript of DSS from his collection, to Pandit Radhe Shyam Shastri, Bhivani, Haryana, who lent me the rare reference works from his personal library; to my former colleagues, Drs. Damodar Jha and Jayanarayan Sharma, VVISIS, Panjab University, Hoshiarpur for assisting me in preparation of transcripts and collation work.

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

श्रीधन्विविरचितेन दीपाव्येन भाष्येण समन्वितम्

प्रथमः प्रपाठकः

प्रथमः पटलः

५

प्रथमः खण्डः

ओमिति ब्रह्म परमं प्रपद्य पुरुषोत्तमम् ।

छन्दोगसूत्रं व्याचष्टे धन्वी गूढार्थमञ्जसा ॥

अथ भगवान् सूत्रकारः प्रथमं तावत् परिभाषां करोति—

अथातो विध्यव्यपदेशे सर्वकृत्वधिकारः ॥१॥

१०

इति । अथात इति पदद्वयं वाक्योपक्रमे लोकवेदयोर्दृष्टम् । यथा वाक्यसमाप्ती इति-शब्दः । तद्यथा अथातोऽनन्ता द्वादशाहा इति प्रतिदिशन्ति (क्षु० क० ३१६१) । अथातः सामन्तानाम् (नि० सु० ११२) । अथातः संहितोपनिषदः (सं० उ० ब्रा० ११) इत्यादि । आनन्तर्यहेत्वर्थता तु वाक्यस्य

१४

7. CV¹ begins with श्रीगणेशाय नमः । अविघ्नमस्तु; v² श्रीदक्षिणामूर्तये नमः ॥ L श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः ॥; My² श्रीगणेशाय नमः then broken up to दृष्टम् (L. 10); My³ श्री गुरुभ्यो नमः; My¹ हरिः ओम् । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । वासुदेवाय नमः; T श्रीशारदायै नमः । द्राह्यायणश्रौतसूत्रप्रारम्भः; P ओं सामवेदाय नमः; V¹ TCL प्रपद्ये for प्रपद्य

8. LPc श्रद्धार्थम् for गूढार्थम्

9. T. om. -कारः प्रथमं तावत्

10. T before अथ adds ओम्; T सर्वत्र for सर्वं

12. V¹ My² 'दिशति for 'दिशन्ति

14. My¹ T संहितायाः, V¹⁻² C संहितायाम् for संहिता-

14. My³ हेत्वर्थाः तान्, T 'हेत्वर्थताकं V¹⁻² 'हेत्वर्थतानु०' for 'हेत्वर्थता तु

परिभाषापरत्वान्न संभवति । विधानं विधिः । विशेषकथनं व्यपदेशः । तदभावो-
ऽव्यपदेशः । तदयमर्थः । विधौ विशेषाकथने सर्वक्रतूनां तत्राधिकार इति ।
वक्ष्यति—ऋत्विगार्षेयोऽनूचान (द्रा० श्रौ० १.१.७) इत्यादि तु सर्व-
क्रतुसाधारणमिति ।

- ५ केचित्तत्राहुः—अनारम्याधीतानां महन्मे वोच इत्यादियजुषां
तिसृभ्यो हिं करोती- (तां० ब्रा० २.१.१) त्यादिविष्टुतीनां सुब्रह्मण्यायाः प्राय-
श्चित्तानां च सर्वक्रत्वर्थतानेन सूत्रेणोच्यत इति । तदयुक्तम् । यद्युपदेशादेव सर्व-
क्रत्वर्थत्वम् उच्यते तर्हि न्यायविरुद्धम् । प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति हि न्यायविदः ।
किंच । उपदेशादेव सर्वार्थत्वे सति ऊहो न स्यात् । अतिदेशपूर्वकत्वादूहस्य ।
१० ततः को दोषः ? यजमानशब्दं सर्वत्र यथार्थं कुर्युः (द्रा० श्रौ० ३.२.८)
इत्याद्यूहव्यवहारो न स्यात् । तस्मादुपदेशतः सर्वार्थत्वमित्युक्तम् । अथोच्यते
प्रकृतावुपदेशाद् भवति । विकृतावतिदेशादित्येवं सर्वार्थत्वम् इति ।
तर्हि यजुर्विष्टुतिसुब्रह्मण्याप्रायश्चित्तानां विशेषतस्तत्र वक्तव्यम् । अन्येषा-
मपि उपास्मै गायता नरः (सा० ६.५.१-३) इत्यादिस्तोत्रीयाणां रौरव-
१५ यौधाजयादिसाम्नां च तेनैव न्यायेन सर्वार्थत्वात् । तस्मात् सूत्रकारः
स्वव्यवहाराय परिभाषां करोतीति मन्तव्यम् ॥१॥

१७ मन्त्रविधिश्चादिग्रहणेन ॥२॥

1. My² om. तदभावोऽव्यपदेशः
2. My¹⁻³ V². कथने for (अ)कथने; My²⁻³ after तत्र ins. अपि
3. V¹⁻² My¹⁻² तत् for तु
5. My¹⁻² GP तु for तत्र
- 8-9. CI om. हि न्यायविदः । किंच । उपदेशादेव;
9. V¹⁻² My³ तु for च; V³. °दूषणत्वात् for. °पूर्वकत्वात्
11. My² P om. °आदि°; C om. आद्यूहव्यवहारो न स्यात्; My¹ उच्यते
for उच्यते;
12. My³ प्रकृतात् for प्रकृतौ; v² वेदशास्त्रात्, My³ °देशतः for °देशात्
13. P सर्वक्रत्वर्थत्वं, C सर्वार्थत्वं for विशेषतस्तत्; My²⁻³ विशेषः for
विशेषतः; My² तेन for तत्र
- 15-16. V²C. om. त्... भाषां;
16. My³ सु, T सुष्ठु. for स्व.

च-कारः परिभाषासमुच्चयार्थः। आदिग्रहणेन कृत्स्नस्य मन्त्रस्य विधिः। न पुनरुपात्तमात्रस्येत्येतच्च बोद्धव्यमिति॥२॥

यद्येवं मन्त्रावसानं वक्तव्यम्, अत आह—

उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणम्॥३॥

उत्तरमन्त्रस्यादिग्रहणं पूर्वमन्त्रस्यावसानलक्षणं वेदितव्यम्॥३॥

एकश्रुतिविधानान्मन्त्रान् कर्माणि चोद्गातव कुर्यादिना-
देशे॥४॥

महन्मेवोच (तां० ब्रा० १.१.१) इत्यादिमन्त्रान् कर्माणि च साम-
वेदोक्तान्युद्गातव अनादेशे कुर्यात्। एकश्रुतिविधानात् एकवचननिर्देशेन
विधाने सतीत्यर्थः। केचित्तु एकश्रुतिविधानान्मन्त्रान् इति सूत्रं विभक्त-
मन्त्राणामैकश्रुत्यं विधत्त इत्याहुः। एकश्रुतिविधानानेकश्रुतिप्रयोगान् मन्त्रान्
कुर्यादिति। तदयुक्तम्। जपादिष्वतिप्रसङ्गेन सूत्रस्यापूर्णत्वात्। यज्ञ-
कर्मण्यजपन्युद्धसामसु (पा० सू० १.२.३४) इति पाणिनिस्मृत्या पूर्वोक्तया
सिद्धत्वाच्च॥४॥

यावद्यजुरनादिष्टान् तान् मन्त्रान्॥५॥

उत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणम् (द्रा. श्री. १.१.३) इत्युक्तम्। येषु तल्लक्षणं न
संभवति उत्तरमन्त्राभावात् केवलमुत्तरेण ब्राह्मणेन सह प्रश्लेषपठितत्वात् तान्

1. My³ कृत्स्न. for कृत्स्नस्य

2. My³ om. च

5. v² CLMy¹ अवसानस्य for अवसान°

9. v¹ T निर्देशे for निर्देशेन;

10. v¹ विधानेन for विधाने; v¹ विविक्तं for विभक्त°

11. T. विधाने, My³ विधानेन for विधानान्

12. My²⁻³ अपूर्वत्वात् for अपूर्णत्वात्

14. v¹ सिद्धः My¹. तत्सिद्धेः for सिद्धत्वाच्च

15. My²⁻³ om. तान्

16. P My² उत्तरादि for उत्तरादिः

17. v¹ L My¹⁻². °पठितत्वात् for. °पठितत्वात्.

अनादिष्टान् मन्त्रान् यावद्यजुः प्रतीयात् । यावदेकार्थप्रतिपादकं पदजातं तावत्परिमाणान् प्रतीयादित्यर्थः । किमुदाहरणम् ? औदुम्बर्युच्छ्रयणे सूत्रम्—अध्वर्युणा सहोच्छ्रयेद्दक्षिणोत्तरोत्तानाभ्यां पाणिभ्यां द्युतानस्त्वा इति । अत्र दृंह पृथिवीं तामन्वारभत (तां० ब्रा० ६४२-३) इति मन्त्रान्तः ।
 ५ ब्राह्मणं च प्रश्लेषपठितम् । तत्र ब्राह्मणेनैकवाक्यतायोगात् दृंह पृथिवीम् इति मन्त्रान्त इति । यथा काम्यासी- (तां० ब्रा० २०१५१५) त्यनुमन्त्र्य दक्षिणे वास्याः कर्णे जपित्वेति चोदाहरणम् ॥५॥

ऋचश्चादिग्रहणेन ॥६॥

अनादिष्टान् तास्वक्षु यद्यपि क्वचिन्मध्ये वाक्यसमाप्तिः स्यात्-
 १० तथाप्यादिग्रहणेन कृत्स्ना एव ऋचः प्रतीयात् । यथा शंनोदेवीरित्यप उपस्पृश्ये- (द्रा० श्री० १३३१३) त्यादौ । अत्र शंनो देवीरभिष्टये (सा० ३३) इत्यत्र प्रतिपादमवान्तरवाक्यसमाप्तिर्भवति । तत्र प्रथमपादमात्रस्य ग्रहणं प्राप्तमनेन सूत्रेणापोद्यते इत्येवं परिभाषा कृता ॥६॥
 अथेदानीं ऋत्विग्-लक्षणमाह—

१५ ऋत्विगार्षेयोऽनूचानः साधुचरणो वागम्यन्यूनाङ्गोऽनति-
 रिक्ताङ्गो द्वयसतश्चानतिकृष्णोऽनतिश्चेतः ॥७॥

इति । ऋषिर्बहुश्रुतः । एष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रुवानि-
 ति तैत्तिरीयब्राह्मणम् । तेन ऋषेर्बहुश्रुतस्यापत्यमार्षेयः । अनूचानः कल्पसूत्राध्यायीति बौधायनः । साधुचरणः साधुवृत्तः । वाग्मी प्रशस्तवाक् ।
 २० अन्यूनाङ्गः चतुरङ्गुलादिप्रतिषेधः । अनतिरिक्ताङ्गः इति षडङ्गुलादि-
 २१ प्रतिषेधः । द्वयसतश्चेति । द्वयसं परिमाणम् । प्रमाणे द्वयसज् (पा० सू०

1. My^{2.1} पाद° for पद;.

2. My^{2.3}. °परिमाणं for. °परिमाणान्

4. C. मन्त्रान्ते, T. मन्त्रान्ताः, My¹. मन्त्रान्तं for मन्त्रान्तः

7. v¹LT. om. वा

10. v². कृत्स्नैकर्वम् for कृत्स्ना एव ऋचः

15. v^{1.2} अनूनाङ्गः for अन्यूनाङ्गः

17. P. यच्छुश्रुवान् for यः शुश्रुवान्

19. T सकल° for कल्प°

५.२.३७) इति पाणिनिस्मृतेः। द्वयसत इति पञ्चम्यास्तसिल्-प्रत्ययः। तेनायमर्थः। पुरुषलक्षणशास्त्रसिद्धं यदङ्गप्रत्यङ्गपरिमाणं ततोऽपि अन्य-
नाङ्गोऽनतिरिक्ताङ्ग इति। ननु च प्रत्ययः (पा० सू० ३.१.१) परश्च
(पा० ३.१.२) इति पाणिनिस्मृतेः केवलस्य द्वयसज्प्रत्ययस्य प्रयोगो
नोपपद्यते। नैवम्। परश्चेति सूत्रमधिकृत्य महावार्तिककारेणोक्तम्—
द्वयसजादीनां केवलप्रयोगस्य दृष्टत्वात् तद्वदन्येषामपि प्रत्ययानां केवल-
प्रयोगप्रसङ्गे प्रयोगनियमार्थं परश्चेति सूत्रम्। इति। तेन द्वयसजादीनां
केवलप्रयोगः कण्ठेनैव शब्दविद्धिः साधुत्वेनोक्त इति न कश्चिदोप इति।
केचित्तु अद्वयसत इति नञ्-प्रश्लेषेण पदच्छेदं कृत्वा षण्ढनिषेधोऽयमित्याहुः।
तदयुक्तम्। द्वयसत इति षण्ढे प्रयोगाभावात्। अन्यूनाङ्ग इत्यनेनैव
षण्ढनिवृत्तिसिद्धेः। चकारोऽपि तत्पक्षे निरर्थकः॥७॥

५

१०

याज्यश्च प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैर्व्याख्यातः॥८॥

प्रथमैराषेयादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्युक्त एव याज्यः स्यात्। नान्यः।
तावन्मात्रमेव च तस्यापेक्षितम्। न वाग्मित्वादिकमिति॥८॥

सोमप्रवाकमकरिष्यन्नमः सोमाय राज्ञ इत्युक्त्वा प्रत्या-
चक्षीत॥९॥

१५

१६

1. My¹ referring to द्वयसतः writes in margin: षण्णवत्यङ्गुलोत्सेवो यः
पुमान् स दिवौकसः। इति सामुद्रिके.
2. My³. प्रमाणं for परिमाणं
4. L. °सूत्रस्य for °स्मृतेः
5. My² तेनानुपपन्नः, My³ अनुपपन्नः for नोपपद्यते; P. व्यवहारार्तिक° for
महावार्तिक°
6. CL. after केवल° ins °प्रत्यय°
7. My²⁻³. °प्रसङ्गेन for प्रसङ्गे
8. My³ स्वकण्ठेन for कण्ठेन
9. T. °द्वयं, My²⁻³. °विच्छेदं for °च्छेदं; P My¹⁻² Tv¹ षडङ्ग°
for षण्ढ°
10. v¹ षडङ्गे for षण्ढे; LPCT षण्ढप्रत्ययप्रयोगाभावात् for षण्ढे
प्रयोगाभावात्.

५ असौ सोमेन यजते । स त्वामात्विज्यमभ्यर्थयत इति यो वक्ति स सोम-
प्रवाकः । तेनैवमुक्तो यद्यात्विज्यम् अकरिष्यन् स्यात् तदा सोमं नमस्कृत्य
सोमप्रवाकं प्रत्याचक्षीत नास्ति मे श्रद्धा । अन्यो वरणीय इति । प्रत्याख्यानदोष-
शान्त्यर्थो नमस्कारः । श्रूयते हि प्रत्याख्याने दोषः । यशसा वा एषोऽभ्येति
आत्विज्येन तं यः प्रतिरुन्धेत् यशः स प्रतिरुन्धेत् (ऐ. ६.३०.८) इति ॥१॥

महन्मे वोच इति करिष्यन् प्रतिमन्त्रयेत् ॥१०॥

आत्विज्यं करिष्यन् महन्मे वोच इति सोमप्रवाकमभिमन्त्रयेत् ॥१०॥

तन्न जह्यादप्रोक्तेऽपि करिष्यामीति विदित्वा ॥११॥

१० सोमप्रवाकेणाप्रोक्तेऽपि सोमे करिष्याम्यात्विज्यमिति विदित्वा
निश्चित्य महन्मे वोच इति मन्त्रं न जह्यात् । ब्रूयादेवेत्यर्थः ।

१५ ननु च स सोमं वक्तुमागतः सोमप्रवाकः कथमनुक्त्वा तिष्ठेत् ।
उच्यते । पूर्वमेवोद्गात्रा ज्ञातमिति कृत्वा स्मरणाय केवलं तिष्ठेदिति न
दोषः । ननु च सोमप्रवाकेनानुक्ते सोममन्त्रत्याग एव युक्तः । महन्मे वोच
इति मन्त्रार्थभावात् । नैवम् । सोमप्रवाकस्य आगमनादेव सोमः प्रोक्तो
भवतीति । महन्मे वोच इत्युपपन्नमेव मन्त्रलिङ्गमिति मन्यते ॥११॥

आवसथं सोमप्रवाकाय लवणमन्नं दध्नाहारयेत् ॥१२॥

यत्रातिथीन्वासयति स आवसथस्तं प्रति सोमप्रवाकाय लवणसंस्पृष्टमन्नं
दधियुक्तमाहारयेदिति ॥१२॥

१९ प्रहिणुयात् प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ पुरस्तात् कर्मभ्यः ॥१३॥

2. My²⁻³ न करिष्यन् for अकरिष्यन्; My² om. स्यात्.

7. T. om. आत्विज्यं... मन्त्रयेतेति

9. v¹⁻² अप्रोक्तो for अप्रोक्ते

12. My³ before कृत्वा adds मति; My³ स्मरणात् for स्मरणाय; My³
om. केवलं.

13. v¹ अनुक्त. for अनुक्ते

15. v¹ om. मन्यते; v² गम्यते My³ गम्यन्ते for. मन्यते;

औदुम्बरीसंमार्जनादेः स्वकर्मणः पुरस्तात् यानि कर्माणि सुब्रह्मण्या-
ह्वानादीनि तदर्थं प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ यजमानाय प्रहिणुयाद् इति ॥१३॥

अथोद्गातुर्देवयजनगमनकालं विधास्यन् देवयजनलक्षणमाह—

प्रागुदक्प्रवणं देवयजनं लोमशं समम् ॥१४॥

उत्तरपूर्वो देशः प्रवणो निम्नो यस्य तत् प्रागुदक्प्रवणम् । लोमशं
बहुलौषधियुक्तम् । अनूपरमित्यर्थः । ननु च अध्वर्युप्रत्ययं देवयजनं
किमत्र विधीयते । उच्यते । ब्राह्मणे तावदध्वर्युप्रत्ययमपि देवयजनं
प्रसङ्गाद्विहितम् । तत्र दुर्ज्ञानमिति व्याख्यानाय सूत्रकारः प्रवृत्त इति न
दोषः ॥१४॥

पुरस्ताच्चास्यापः स्युः ॥१५॥

अस्य देवयजनस्य पुरस्तादापश्च भवेयुः ॥१५॥

नदी वा तटाको वा । तत्र प्रमाणमाह—

तत्त्रिशुक्रियमिति ह्याह ॥१६॥

इति । यस्य पुरस्तात् त्रीणि ज्योतींषि दृश्येरन् अग्निराप आदित्य-
स्तद्देवयजनम् । तत्त्रिशुक्रियम् । (प० वि० ब्रा० ३.३.१७) इति ब्राह्मणम् ।
तच्चापामेव विधायकम् । अग्न्यादित्ययोर्विधिमन्तरेणापि सिद्धेः ।
अग्निराहवनीयः । आदित्यश्च । द्वावपि नित्यमेव देवयजनस्य पुरस्तात्
स्थितावेव । तेन प्राप्ताप्राप्तविवेकेनापामेवायं विधिरिति सूत्रकारेण
व्याख्यातमित्यनुसंधेयम् ॥१६॥

तदभावे महावृक्ष उदपानो महापथो वा ॥१७॥

1. My²⁻³ om. स्व.

13. LMy¹⁻³ T v¹⁻² Om. तत्

14. V²LMy¹T यत्र for यस्य

15. v³ त्रीणि शुक्रिय देवयजनम् for तत्त्रिशुक्रियम्; My¹ om. देवयजनम्
T My³ adds च before तत्त्रि

17. My² om. द्वावपि.

19. v¹ om. इति.

अपामभावे पुरस्तान्महावृक्षो न्यग्रोधादिर्भवेत् । तथा च श्रुतिः—
पुरस्ताच्चित्रं देवयजनम् (ष० वि० ब्रा० ३.३.१८) इति । चित्रं चित्रो
वनस्पतिरुक्तः । उदपानः कूपः । महापथः प्रसिद्धः ॥१७॥

न चास्य स्थलतरमदूरे स्यात् ॥१८॥

५

अस्य देवयजनस्य समीपे स्थलतरम् अत्युन्नतप्रदेशो न स्यात् । किंतु
देवयजनमेव समीपप्रदेशादुन्नतं स्यादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—यदुन्नतं
भूम्या अनूपरम् (ष० वि० ब्रा० ३.३.११) इति ॥१८॥

देवयजनमात्रं च पुरस्तात् ॥१९॥

१०

अदूरे न स्यादित्यनुवर्तते । अस्य देवयजनस्य पुरस्ताद् अदूरे समीपे
शम्यानिपातादवक्त् देवयजनाय पर्याप्तो योग्यः प्रदेशो न भवेदित्यर्थः ।
तथा च श्रुतिः—तस्य न पुरस्ताद्देवयजनमात्रमतिशिष्याद्यावाञ्छम्याप्रासः
(ष० वि० ब्रा० ३.३.१२) इति ॥१९॥

विपर्यस्याभिचरणीयेषु ॥२०॥

१५

अभिचारार्थेषु ऋतुषु यथोक्तं देवयजनलक्षणं विपर्यस्य कुर्यात् ॥२०॥
किं सर्वमेव विपर्यस्येत् ? नेत्याह

स्थलादन्यद्देवयजनमात्राच्च ॥२१॥

२०

इति । न चास्य स्थलतरम् (द्रा. श्रौ. १.१.१८) इति सूत्रद्वयेन यल्लक्षण-
द्वयमुक्तं ततोऽन्यत् सर्वं देवयजनलक्षणं विपर्यस्येत् । न तु लक्षणद्वयं
सर्वसमानमेवेति । तेन दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणमूपरं विषमं च पुरस्ताज्जलशून्यं
चाभिचरणीयेषु ऋतुषु । देवयजनम् ॥२१॥

2. v² My² चित्रियः for चित्र्यः

10. v² T My²⁻³. निपातनाद् for निपाताद् T भवति for भवेत्; My²
om. न भवेदित्यर्थः; My²⁻³ तस्य for न

11. T VRL यावत् for यावान्

15. My²⁻³ विपर्यस्य for विपर्यस्येत् My²⁻³ om. न

17. v² om. यत्;

18. My² लक्षणं for लक्षणद्वयं v²; My¹ विपर्यस्य कुर्यादिति for विपर्यस्येत्;
L तत्तु for न तु L. सर्वं for सर्वं

19. v¹ My²⁻³ दक्षिण° for दक्षिणा°

20. v¹⁻³ TL. My¹ om. ऋतुषु.

स्वयं व्रजेत् क्रय औपवसथ्ये वा ॥२२॥

इति । सोमक्रयदिवसे सुत्यायाः पूर्वदिवसे वा स्वयमेव देवयजनं गच्छेत् । न पुरुषान्तरं प्रहिणुयादित्यर्थः । अत्र यदुद्गातोऽमुम्बरीं प्रथमेन कर्मणान्वारभत् (तां. ब्रा. ६.४.१) इति श्रुतेरौपवसथ्ये एव गमनम् । ततः पूर्वं कर्माभावादिति गम्यते । तानूनप्त्रमवमृशन्तो जपेयुरिति विधानात्तानूनप्त्रावमर्शनार्थं सोमक्रयदिवसे गमनमिति गम्यते । तेन विकल्पः । औपवसथ्यगमनपक्षे तानूनप्त्रावमर्शनादीनां निवृत्तिः ॥२२॥

उदङ्ङेव तु गृहेभ्यः प्रथमं देवो देवमेत्विति ॥२३॥

स्वगृहेभ्यो निर्गच्छन्नुद्गाता प्रथममुदङ्ङ एव गच्छेत् । यद्यपि स्वगृहस्य दक्षिणतो देवयजनं स्यात्तथापि कतिपयानि पदानि अदृष्टार्थमुदङ्ङमुखो गच्छेदित्यर्थः ॥२३॥

दूरं व्रजित्वा विहाय दौष्कृत्यम् ॥२४॥

यदि दूरम् अध्वानं व्रजेत् तदानीम् अप्रयतदेशाभिक्रमणाद्यवर्जनीयं स्यात् । ततो यत् किञ्चिद्दुष्कृतम् अवश्यं भवेत् । तच्छान्तये विहाय दौष्कृत्यमिति जपेत् । केचिद्दूरमध्वानमर्घाधिकं गत्वा मन्त्रजपो नित्य इत्याहुः ॥२४॥

बद्धानामासीति पन्थानमापद्योत्तरं वेद्यन्तमाक्रम्य दक्षिण-
मीक्षमाणः पितरो भूरिति ॥२५॥

1. v² My^{2,3} TL. उप⁰ for औप⁰

3. v¹ यदि, for यद्; My² यत्र for अत्र and om. यद्

4. v² T. पूर्व⁰ for पूर्वं

6. My³ न for तेन

9. v² उदकम् for उदङ्ङ

10-11. P. 'मुख एव गत्वा पश्चाद्देवयजनाभिमुखो भवेत् for 'मुखो गच्छेत्;

My³ कतिचित् for कतिपयानि.

13. My³ 'वर्जित' for. 'वर्जनीयं,

14. v² My³ LT om. स्यात् । ततो यत् and अवश्यं भवेत्

16. CL. उत्तर⁰ for उत्तरं.

बद्बानामासीति देवयजनस्य साधारणं पन्थानमापद्य उत्तरं महावेदि-
पार्श्वमाक्रम्य तत्रैव स्थित्वा दक्षिणं वेद्यन्तमीक्षमाणः पितरो भूरिति
उपतिष्ठेत ॥२५॥

यजुरन्तरयेऽन्वाहारं धानंजयः ॥२६॥

५

सर्वत्र यजुषो मन्त्रस्य प्रमादादन्तरये श्रेषे सति यदा पश्चात् स्मरति
तदा तस्य पुनः प्रयोगं कुर्यात् । मन्त्रोच्चारणजन्यादृष्टसिद्ध्यर्थमिति
धानंजयः ॥२६॥

उपेक्षणं शाण्डिल्यः ॥२७॥

१०

उपेक्षणमेव कार्यम् । न पुनः प्रयोगः । मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशना-
र्थत्वात् । कृते कर्मणि तत्प्रकाशनस्यानपेक्षितत्वादिति शाण्डिल्यः ।
करणमन्त्रविषयमेतत् सूत्रद्वयम् । ये पुनरनुष्ठिते कर्मणि फलप्रार्थनारूपाः
स्तुतस्य स्तुतमसीत्यादयो मन्त्रास्तेषां पुनः प्रयोगो भवत्येवेत्याहुः ॥२७॥

१३

इति ब्राह्मयणभौतसूत्रे प्रथमे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

1. v¹⁻³ L My¹ असाधारणं for साधारणं; PCL My² आसाद्य for आपद्य

4. My⁴ T अन्तरे for अन्तरये

5. T. यजुषां for यजुषः My¹ अन्तराये, T. अन्तरे for अन्तरये.

9. v² after कार्यम् adds इति

12. T. om. एव.

13. v¹⁻³ L. प्रथमः खण्डः for इति... खण्डः; T My¹⁻³ om. इति... खण्डः

द्वितीयः खण्डः

अर्हयिष्यन्त आहरन्ति विष्टरौ पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधु-
पर्कमिति ॥१॥

अर्हणा पूजा । उद्गातुरागतस्य पूजां करिष्यन्तो यजमानपुरुषा
विष्टरद्वयं पाद्यादिकं चान्वाहरेयुः ॥१॥

तेषामेकैकशस्त्रिर्वचनम् ॥२॥

तेषां विष्टरादीनामाहुतानां प्रत्येकं स्त्रिर्वचनम् आवेदनाय कार्यम् ।
यजमानेन विष्टरौ विष्टरौ विष्टरौ इति । एवं पाद्यादेरपि ॥२॥

गोश्च ॥३॥

इति । मधुपर्काङ्गभूतायाः गोरपि त्रिर्वचनं कार्यं गौर्गौ रिति । अतः
एव विधेर्गौरप्याहरणीया । मधुपर्क्येति गम्यते । तदाहरणं च मधुपर्को-
त्तरकालमेव । न विष्टराद्याहरणसमकालम् । तैः सह पाठाभावात् ।
गोश्चेति पृथक् सूत्रकरणाच्चेति मन्तव्यम् ॥३॥

विष्टरयोरेकमध्यास्ते । धौतौ पादावितरस्मिन् ॥४॥

विष्टरयोः पीठयोरेकस्मिन्नुद्गातास्ते । इतरस्मिन् पीठे स्वस्य पादौ
यजमानेन धौतौ प्रक्षालितौ निदध्यात् । अत्र धौतौ पादाविति
पाद्यविनियोग उक्तः । अर्घ्यस्य विनियोगाभावेऽपि आहरणविधानादेव

5. v² om. च; My¹ referring to विष्टरद्वयं writes in the lower
margin विष्टरद्वयं पाद्यादिकं च प्राक्संस्थमृक्संस्थं वा निदधति ।
तेषामेकैकशस्त्रिर्वचनमिति तेषां विष्टरादीनामाहुतानां प्रत्येकं त्रिस्त्रिर्वचनमा-
वेदनाय कार्यः यजमानेन; T. om. अनु°

7. v² LC. before त्रिर् ins. त्रिस्

10. My²⁻³ om. अपि; v¹⁻³L. सूताय for सूतायाः

16. My³ तत्र for अत्र

17. My³ आहरणात् for आहरणविधानात्;

विनियोगः कल्प्यः । स चाञ्जलावेकदेशमानयेदिति शास्त्रान्तरानुसारेण
द्रष्टव्यः ॥४॥

पृथक् सावित्रीपादैर्मधुपर्कस्य पिबेत् ॥५॥

निवेदितस्य मधुपर्कस्यैकदेशं सावित्र्यास्त्रिभिः पादैः पृथगेव प्रतिपादं
पिबेत् ॥५॥

इदमन्नमयं रस इमा गावः सह श्रियेति तु पुरस्तादेकैकस्य ॥६॥

एकैकस्य सावित्रीपादस्य पुरस्तादिदमन्नमयमिति मन्त्रं मधुपर्काभि-
मन्त्रणं जपेत् । तु-शब्दो विशेषद्योतनार्थः । कथम् । वक्ष्यमाणाः प्रतिपाद-
मुपदिष्टान्मन्त्राः पृथगेव स्युः । अयं त्वभिमन्त्रणः सर्वसाधारणः ॥६॥

१० वाग्बहु बहु मे भूयादिति प्रथमस्योपरिष्ठात् ॥७॥

प्रथमस्य सावित्रीपादस्योपरिष्ठात् वाग्बहु बहु मे भूयादिति मन्त्रं
प्रक्षिपेत् ॥७॥

प्राणो वै वाचो भूयात् । बहुर्मे भूयो भूयादिति द्वितीयस्य
॥८॥

१५ द्वितीयस्य सावित्रीपादस्योपरिष्ठात् प्राण इत्यादिमन्त्रं प्रक्षिपेत् ॥८॥

मनो वाव सर्वं सर्वं मे भूयादिति तृतीयस्य ॥९॥

तृतीयस्य सावित्रीपादस्योपरिष्ठात् मनो वावेति मन्त्रं प्रक्षिपेत् ॥९॥
तदेवं त्रयः पानमन्त्राः । प्रतिमन्त्रमन्ते स्वाहाकारः कार्य इत्याह—

सर्वे स्वाहाकारान्ताः ॥१०॥

२० इति । अयमत्र प्रथमो मन्त्रः—इदमन्नमयं रस इमा गावः सह श्रिया ।
तत्सवितुर्वरेण्यम् । वाग्बहु बहु मे भूयात् स्वाहेति । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ
२२ द्रष्टव्यौ । प्रतिमन्त्रं भक्षणम् । अन्ते आचमनं कार्यम् । तदाहरणविधानात् ।

1. C कार्याः for कल्प्यः

9. v¹⁻² L P च for तु; My³ इति for अमि

15. My³ जपेत् for प्रक्षिपेत्

18. My²⁻³ पादानां for पान; ° T. °मन्त्रान्ते for °मन्त्रमन्ते

अत्र गृह्योक्तो मधुपर्कप्रकारो नादरणीयः । सूत्रकारेण कृत्वङ्गतया पृथग्विधानात् । केचित्तु गृह्योक्तमप्यत्राविरुद्धमुपसंहरन्ति । अत्र देवयजनमागतस्योद्गातुर्मधुपर्कविधानाद्यजमानस्य गृहे मधुपर्कदानम् । पश्चाद्देवयजनगमनमिति वदन्तो निरस्ता इति । अथ यदि मधुपर्को न स्यात्तत्स्थाने मधुमन्थो देयः ॥१०॥

५

तस्य भक्षणमन्त्रमाह—

रसोऽसि वानस्पत्यो रसें मयि धेहीति मधुमन्थस्य पिबेदिति

गौतमः ॥११॥

इति । मधुना लोडिताः सक्तवो मधुमन्थः ॥११॥

तस्य मधुपर्कस्थानापन्नत्वान्मधुपर्कं इत्यावेदने प्राप्ते विशेषमाह—

१०

वानस्पत्य इति प्रवचनम् ॥१२॥

इति । वानस्पत्यो वानस्पत्यो वानस्पत्य इति प्रवचनं कार्यम् ॥१२॥

तथा दधिमन्थोदमन्थयोः ॥१३॥

दधिमिश्राः सक्तवो दधिमन्थः । उदकमिश्रिताः उदमन्थः । उभयोरपि मधुपर्कस्थानापन्नयोस्तथैव रसोऽसि वानस्पत्य इति भक्षणं कार्यम् ॥१३॥

१५

तत्र विशेषमाह—

पयस्योऽपयस्य इति तु रसादेशः ॥१४॥

इति । वानस्पत्य इति पदस्थाने पयस्योऽपयस्य इति पदद्वयं क्रमेण

१८

1. T My³ गृह्योक्त° for गृह्योक्तो

3. My²⁻³ after °विधानात् adds गृह्योक्तप्रकारस्य सूत्रकारेणैव पर्युदस्तत्वान्च

7. My³ T after वानस्पत्यः adds. असि; My³ मे for मयि

9. My³ लोलिताः for लोडिताः; T My¹⁻³ °मन्थाः for °मन्थः

12. T प्रति° for प्र°

13. T प्रति° for प्र; v² L. om. प्र°; P after प्रवचनं adds च.

14. My¹ PT. °मन्थाः for °मन्थः; T My¹⁻³ उदकेन for उदक°

18. T वानस्पत्यस्थाने for वानस्पत्य इति पदस्थाने

प्रक्षिप्यते । न रसस्यादेशः कार्यः । रसोऽसि पयस्यो रसं मयि धेहीति दधिमन्थभक्षणम् । रसोऽस्यपयस्य इत्युदमन्थभक्षणम् ॥१४॥

एते वैव प्रवचने कालिन्दः सारस्वत इति वा ॥१५॥

इति । दधिमन्थोदमन्थयोः पयस्योऽपयस्य इत्येते प्रवचने कालिन्दः सारस्वत इति वा ॥१५॥

शेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥१६॥

भक्षितशिष्टं मधुपर्कं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥१६॥

तदभावेऽद्भिः संप्रोक्ष्याब्राह्मणाय ॥१७॥

ब्राह्मणाभावे शेषमद्भिः प्रोक्ष्य क्षत्रियादिभ्यो दद्यात् ॥१७॥

कुरुतेति गवि प्रोक्तायां ब्रूयात् ॥१८॥

मधुपर्काङ्गभूतायां गवि प्रोक्तायां कुरुतेति प्रेष्येत् । संज्ञपनादि-
श्रवणान्तव्यापारकरणमभिप्रेतम् ॥१८॥

उत्सृक्ष्यन्नो कृतो धर्मस्तृणान्यत्तु पिबतूदकमुत्सृजतेति
ब्रूयात् ॥१९॥

अथ यदि गार्महिसन् उत्सृजेत् तदानीम् ओं कृतो धर्म इति मन्त्रम्-
उक्त्वोत्सृजेत् ॥१९॥

सर्वेषां यज्ञोपवीतोदकाचमने नित्ये ॥२०॥

सर्वेषाम् उद्गातृप्रभृतीनां चतुर्णामप्यात्विज्योपक्रमवेलायां यज्ञोप-
वीतमाचमनं च नित्यमेव कार्यम् ॥२०॥

कर्मोपयतामव्यवायोऽव्यावृत्तिश्च यज्ञाङ्गः ॥२१॥ ।

कर्म कुर्वतां यज्ञाङ्गः सह व्यवायः केनचिन्न कार्यः । व्यावृत्तिः यज्ञाङ्गानां
पृष्ठतः करणम् । तच्च न कार्यम् ॥२१॥

1. My³ मे for मयि

11. v¹ संज्ञप्तता for संज्ञपन⁰

15. P om. अथ यदि

18. C om. उद्गातृ...वेलायाम्

22. v¹ T My¹⁻³ om. च; C om. कार्यम्

प्राङ्मुखकरणं चानादेशे ॥२२॥

अनादेशे सर्वैरपि प्राङ्मुखैरेव कर्म कर्तव्यम् ॥२२॥

अथ सुब्रह्मण्यस्य कृत्यं वक्तुमारभते—

क्रीते राजनि सुब्रह्मण्य उत्तरेण सोमवाहनं गत्वान्तरेणेषे
शमीशाखां पलाशशाखां वा सपलाशां पाणौ कृत्वावतिष्ठेत ॥२३॥

इति । क्रीते सोमे सोमवाहनं शकटं प्रागीषमवस्थितमुत्तरेण गत्वा
द्वयोरीषयोर्मध्ये शाखां गृहीत्वावतिष्ठेत । अत्र सामर्थ्यादुत्तरामीषामुत्क्रम्य
प्रविश्य तिष्ठेदिति गम्यते । अन्यथोत्तरेण गत्वा मध्ये तिष्ठेदिति वचना-
शक्तेः । किं च । तामेवेषामनुत्क्रम्ये (द्रा. श्रौ. १.२.२९) इति वक्ष्यति ।
ततोऽप्यवगम्यते उत्तरामीषामुत्क्रम्य प्रविशेदिति ॥२३॥

अध्वर्युसंप्रैषं सर्वत्राकाङ्क्षेत् सुब्रह्मण्यायाम् ॥२४॥

सर्वत्र सुब्रह्मण्याह्वानेऽध्वर्युणा कृतं संप्रैषमाकाङ्क्षेत् । तत्प्रेषित
एवाह्वयेत् । नान्यथेत्यर्थः । तेनातिथ्येष्टिसमाप्ता अध्वर्युसंप्रैषाभावे
अस्माभिरुक्तापि सुब्रह्मण्या न कार्या । तथा च जैमिनिरपि तत्र सुब्रह्मण्यां
न विधत्ते । अध्वर्युप्रेषस्य तत्र वैकल्पिकत्वात् ॥२४॥

रश्मी धारयंश्छात्रया प्रेष्येद् गावौ ॥२५॥

अनडुहोर्बन्धनार्थं रज्जू सव्येन हस्तेन धारयन् पूर्वगृहीतया शात्रया
तावनड्वाहौ प्रेष्येत् । शात्रया स्पृष्ट्वा गमयेत् । शात्रया संस्पृशेद्
इत्येव जैमिनिः ॥२५॥

2. T °मुखेन for °मुखैर्; T om. कर्म

3. v¹ कर्तुम् for वक्तुम्; My¹ before अथ adds सुब्रह्मण्यविधिः

5. T om. पलाशशाखां

7. v³ प्राग् for द्वयोर्

8. v² वचनात् for वचना°

12. v¹⁻² My¹⁻² om. कृतं सं०.; My³ अध्वर्यूसंप्रैषम् for अध्वर्युणा
कृतं संप्रैषम्

17. My¹ T रज्जुं for रज्जू; P पूर्व for पूर्व.

18. PC प्रेष्येत for प्रेष्येत्; My¹ संस्पृशेः for संस्पृशेत्

दक्षिणं पूर्वम् ॥२६॥

दक्षिणमनङ्वाहं प्रथमं प्रेष्येद् ॥२६॥

सुब्रह्मण्योमिति त्रिराह्वयेत् प्राचि वर्तमाने मध्यमया
वाचा ॥२७॥

५

सोमवाहने शकटे प्राचि प्राङ्मुखे वर्तमाने सति मध्यमस्वरेण सुब्रह्मण्यो-
मिति एतावन्मात्रं त्रिराह्वयेत् । अत्र केचित् प्रणवेषु विराममिच्छन्ति ।
उत्तरत्र सुब्रह्मण्याह्वाने पूर्वयोः प्रणवान्तयोर्विरमेद् (द्रा० श्रौ० १.३.६)
इति दर्शनात् । केचित्तु तत्रैव विधानादत्र नेच्छन्ति ॥२७॥

षट्कृत्वा प्रतीचि ॥२८॥

१०

प्रतीचि प्रत्यङ्मुखे शकटे आवर्तमाने तेनैव स्वरेण षट्कृत्वः आह्वयेत् ॥२८॥

पूर्वेण पत्नीशालां विमुक्ते छदिषि शाखामवगुह्य ता-
मेवेषामनुत्क्रम्याव्यवायन्नग्नीषोमौ यथार्थं स्यात् ॥२९॥

१५

पूर्वेण प्राग्वंशं गत्वा द्वयोरनङ्गुहोरन्यतरस्मिन् विमुक्ते सति शकटस्य
छदिषि शाखामवगूह्य तामेवेषामनूत्क्रामेत् । यामीषां पूर्वमुत्क्रम्य मध्ये
प्रविष्टः उत्क्रम्य चाग्नीषोमयोर्व्यवधानमकुर्वन् यथार्थं सुब्रह्मण्यः स्यात् ।
यथाप्रयोजनं गच्छेद्वा तिष्ठेद्वेत्यर्थः । अग्नीषोमावित्याहवनीयाग्निं क्रीतं च
सोममावहेति ॥२९॥

१८

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे प्रथमे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

7. V¹ प्रणवयोः for प्रणवान्तयोः

8. My³ om. तु

16. My²⁻³ om. यथाप्रयोजनं

तृतीयः खण्डः

अथैतद्राजवाहनं सुब्रह्मण्याय दद्यात् । दक्षिणावत्सु कर्म-
संयोगात् ॥१॥

अथ राजक्रयानन्तरम् एतद्राजवाहनं शकटमनुडुङ्ग्यां सहैव सुब्रह्मण्याय
दद्यात् । अनोयुक्तं सुब्रह्मण्याये (प० वि० ब्रा० १.२.११) ति श्रुतेः ।
दक्षिणायुक्तेषु क्रतुषु । सत्रव्यतिरिक्तेष्वित्यर्थः । अनडुत्प्रेषणेन कर्मणा
सुब्रह्मण्यस्य संयोगात् । तत्कर्मन्वयादित्यर्थः । कर्मसंयोगादिति हेतुकथनम्
अन्यत्रापि तत्तत्कर्मन्वितस्य प्रस्तोत्रादेः कुशास्तरणवस्त्रादिदानार्थम् ॥१॥

आतिथ्यायां संस्थितायां दक्षिणस्य द्वारबाहोः पुरस्ता-
त्तिष्ठन्नन्तर्वेदिदेशेऽन्वारब्धे यजमाने पत्न्यां च सुब्रह्मण्योमिति
त्रिरुक्त्वा निगदं ब्रूयात् ॥२॥

आतिथ्येष्ट्यनन्तरं तानूनप्त्रादिनिह्वान्तं कृत्वा सुब्रह्मण्याह्वानम् ।
कुतः ? ब्रह्मत्वप्रकरणे तदनन्तरं सुब्रह्मण्यानुवाददर्शनात् । प्राग्वंशस्य
पुरस्ताद्यद् द्वारं तस्य दक्षिणस्थूणायाः पुरस्तात् संचारदेशमतिक्रम्य
अन्तर्वेदिदेशे तिष्ठन् पत्नीयजमानयोरन्वारब्धयोः सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा
पश्चात्निगदं ब्रूयात् ॥२॥

इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषवृषणश्वस्य मेने
गौरवास्कन्दिन्नहल्यायै जारकौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाणेति ॥३॥

इति शब्दः सूत्रपठितस्वरप्रदर्शनार्थः । इति अनेन रूपेण ब्रूयादित्यर्थः ।
न पुनर्निगदसमाप्त्यर्थः । एतावदहे सुत्यामित्यादेरपि निगदत्वात् ॥३॥

4. PCTL. om. राजक्रयानन्तरम्; my^{2,3} om. शकटम्...सहैव

7. v¹ °कथनाद् for °कथनम्

12. v¹⁻² TCP om. आतिथ्येष्ट्यनन्तरं...°दर्शनात् (L. 13) my², om.
'इष्टि'

16. v¹⁻² TCL. om. पश्चात्

20. v² my¹ T इत्यहे for एतावदहे

एतावदहे सुत्यामिति यावदहे स्यात् ॥४॥

एतावदहे सुत्यामिति शाखान्तरीयो मन्त्रपाठः । इत्यहे सुत्यामिति
अस्माकं पाठः । उभयोरेक एवार्थः । सूत्रार्थस्तु यावन्त्यहानि यावदहमिति
समाहारे द्विगुसमासः । यावदहे यावत्सु अहःसु अतीतेषु सुत्या स्यात्तावन्ति
अहानि । एतावदह इति संख्यया निर्देशात् एतावच्छब्दः संख्योपलक्षणार्थः ।
यथा त्र्यहे सुत्यां द्वादशाहे सुत्यामित्यादि । द्वादशाहेऽतिक्रान्ते सुत्यामागच्छे-
त्यर्थः । ननु चैतावदहेऽतिक्रान्ते इति न श्रूयते । तेन सुत्यादिवसमप्यन्तर्भाव्य
संख्यानिर्देशः कार्यः । चतुरहे सुत्यां त्रयोदशाहे सुत्यामिति । नैतदेवम् ।
यद्येवमभविष्यत्तदानीमेतावत्तित्ये सत्यामिति यावत्तित्ये स्यादिति पूरणप्रत्ययेन
निर्देशोऽभविष्यत् । न चैवम् । किं च । तापश्चिते सत्रे संवत्सरोपसत्के
कथं परिमाणनिर्देश इत्यपेक्षायां प्रकृतौ द्वादशाहे दष्टं प्रकारं दर्शयति
सत्रकारः द्वादशाहे सुत्येति विदित्वा परिमाणाह्वानं धानंजय्य इति । तत्र
यदि प्रकृतौ सत्यादिवसमन्तर्भाव्य परिमाणनिर्देशः स्यात्तदा त्रयोदशाहे
सुत्येति विदित्वेति सूत्रप्रणयनं स्यात् । न चैवमस्ति । तस्मादेतावदहेऽतिक्रान्त
इत्येव मन्त्रार्थः ॥४॥

अद्येति समानाहनि ॥५॥

सुत्यया समानेऽहनि अद्य सुत्यामित्यादिशेत् । सुत्यायाः पूर्वदिवसे
तु श्वः सुत्यामित्यादेशः कार्यः । तस्यान्ते श्वः सुत्यां गौतमस्येति सिद्ध-
वदनुवादात् । स्पष्टं चाह जैमिनिः-श्वः सुत्यामित्योपसथ्येऽहनि निर्दिशेत्
(जै. श्रौ. सू. ३. पृ० १५) इति ॥५॥

पूर्वयोः प्रणवान्तयोर्विरमेत् ॥६॥

3. my² after उभयोर् ins अपि

5. v¹ संख्यानिर्देशे for संख्यया निर्देशात्

7. my. om. न

12. my². अत्र for तत्र

14. my² om. अतिक्रान्ते;

15. v² अर्थः for मन्त्रार्थः

17. my²⁻³ सुत्यायाः for सुत्यया

19. v¹ my¹⁻³ सुत्या for सुत्याम्

21. T प्रणवयोः for प्रणवान्तयोः

प्रथमे पटले तृतीयः खण्डः

सुब्रह्मण्योमिति पूर्वयोः प्रणवान्तयोर्विरम्य विरम्याह्वयेत् ॥६॥

मेने ब्रुवाणेति च ॥७॥

वृषणश्वस्य मेने गौतमब्रुवाणेति च द्वयोरपि विरमेत् ॥७॥

आग्नेय्यां षणे जारेति च ॥८॥

अग्निष्टुत्सु आग्नेयीं सुब्रह्मण्यां वक्ष्यति तत्र जातवेदो विचर्षण इत्यत्र विरमेत् । उषसो जारेति च विरमेत् ॥८॥

पृथग्यजतिशब्देषु च ॥९॥

इति । वक्ष्यमाणायां सनामग्राहसुब्रह्मण्यायां यजतिशब्देषु पृथक् पृथक् विरमेत् ॥९॥

अथ निगदशेषं दर्शयति—

देवा ब्रह्माण आगच्छतागच्छतागच्छतेति गौतमः ॥१०॥

इति । एतावदहे सुत्यामित्यस्यानन्तरं देवा ब्रह्माण इति निगदशेषं ब्रूयात् । नान्यत् किञ्चिदिति गौतमः ॥१०॥

आगच्छेति पूर्वं देवाह्वानाद्धानंजय्यः ॥११॥

देवा ब्रह्माण इत्यस्मात् पूर्वमागच्छेति ब्रूयादिति धानंजय्यः ॥११॥

आगच्छ मघवन्नित्येके ॥१२॥

देवाह्वानात् पूर्वमागच्छ मघवन्निति पदद्वयं प्रयोज्यमित्येके । तथैव वयमधीमहे ॥१२॥

एवं त्रिराहूय पत्नीयजमानावुपह्वमिच्छमानावुपहूय यथार्थं स्यात् ॥१३॥

एवं सुब्रह्मण्योमित्येतदारम्भ त्रिराहूय पत्नीयजमानयोरनुज्ञामिच्छ-
तोरनुज्ञां कृत्वा यथार्थं स्यात् ॥१३॥

2. PG. वा for च

19. T यथार्थं for यथार्थ

22. v² अनुज्ञानं Fo¹ अनुज्ञाम् ।

अनुज्ञाप्रकारमाह—

उपहृत इत्युपहवः ॥१४॥

इति । उपहृत इति शब्देन उपहवोऽनुज्ञानं कार्यमित्यर्थः । उपहृतेति स्त्रीलिङ्गेन पत्न्या अनुज्ञानं कार्यमिति । अत्र केचिदाहुः—आतिथ्यासमाप्तौ सुब्रह्मण्याह्वानविधानबलादध्वर्युसंप्रैषाभावेऽपि सुब्रह्मण्याह्वानं कार्यमिति । तदयुक्तम् । अध्वर्युसंप्रैषोऽत्र वैकल्पिकः । तत्र यदा संप्रैषः तदानीमाह्वानप्रकारविधानार्थमेतत् सूत्रम् । न पुनः प्रैषाभावेऽप्याह्वानार्थमिति पूर्वमेव दर्शितम् ॥१४॥

एवं सर्वेषूपसदन्तेषु ॥१५॥

सर्वेषूपसदन्तेषु याः सुब्रह्मण्याः अध्वर्युभिश्चोदितास्ता एवमाह्वयेत् ॥१५॥

याश्चोर्ध्वमुपसद्भ्यः ॥१६॥

ऊर्ध्वमुपसद्भ्यः याश्च सुब्रह्मण्याः अध्वर्युचोदितास्तास्वप्येवमेवाह्वानं कार्यमिति । सूत्रद्वयमपि धर्ममात्रविधिरेवेति । एवमेवोत्तरासु सर्वास्विति वक्तव्ये याश्चोर्ध्वमुपसद्भ्यः इति पृथक् सूत्रकरणं वक्ष्यमाणविशेषस्य तत्संबन्धार्थम् ॥१६॥

उत्करे तु तत्र तिष्ठन् ॥१७॥

1. v2 अनुज्ञान° for अनुज्ञा°

4. T. अतिथ्यबला° for आतिथ्या°

5. T कुर्यात् for कार्यम्

7. v² P om. °प्रकार, T. om. °विधान°

10- 11. my²-³ तास्वेवमाह्वानमिति for ता एवमाह्वयेत्

13. v¹ P trans ऊर्ध्वम् after उपसद्भ्यः

14. my¹ T. om. एव; my³ अधिकार° for अपि धर्म°; my³ om. एव after विधिर्

14. my³. om. एवम्... सर्वास्विति

15. DLC योग°, T योग्य° for सूत्र°; v² °विशेषणस्य for °विशेषस्य

प्रथमे पटले तृतीयः खण्डः

ऊर्ध्वमुपसद्गच्छो याः सुब्रह्मण्यास्ताश्चोत्करदेशे तिष्ठन्नाह्वयेत् ।
नान्तर्वेदिदेश इत्यर्थः ॥१७॥

प्राक् च सुत्यादेशान्नामग्राहोऽग्नीषोमीयवपायां हुतायां परि-
हृतासु वसतीवरीषु प्रातरनुवाकोपक्रमणवेलायामसौ यजत
इति ॥१८॥

एतेषु त्रिषु स्थानेषु अध्वर्युचोदिता याः सुब्रह्मण्यास्तासु श्वः सुत्या-
मागच्छेति सुत्यादेशात् प्रागसौ यजत इति नामग्राहः कार्यः । अग्नीषोमीय-
वपायामित्यादिस्थानत्रयोपादानं परिसंख्यार्थम् । एतेष्वेव नामग्रहो
नान्यत्रेति । तेन हविर्धानप्रवर्तनाग्नीषोमीयप्रणयनयोः सुब्रह्मण्याह्वानपक्षे
नामग्रहो न भवति । असाविति नामधेयोपलक्षणम् । यथा वासुदेवशर्मा
यजत इति ॥१८॥

अथ सत्रेषु नामग्रहणविशेषमाह—

प्रत्येकं गृह्णीयाद्यजमाननामधेयानि यानि स्युः ॥१९॥

1. PCL. after याः ins च. v¹⁻²CPL. तासु for ताश्च
3. v¹ 'श्वः' for च; Pe om. च; v¹⁻²PC °ग्रहः for °ग्राहः
4. PC °क्रम for °क्रमण; v¹⁻² om. उपक्रमण°
6. v¹PCL. om. एतेषु .. यजत इति (L. 11)

10-11. PCL. °लक्षणविषयम् । यजत इति for °लक्षणम् ।... यजत इति ॥; PCL.
after यजत इति add :—अनुवर्तते । स च पुत्रपौत्रनप्तृशब्दैः प्रत्येकं संबन्धनीयः ।
पृथग्यजति-(P यजते°) शब्देष्विति । विरामविधानसूत्रे बहुवचनदर्शनादिति । यजमानस्य
पूर्वेषां पितृपितामहप्रपितामहानामपि (PC om. अपि) नामानि गृह्णीयात् । यज्ञस्वामिनः
पुत्रो यजते । वासुदेवस्य पौत्रो यजते । नारायणस्य नप्ता यजत इति । अमुष्येति पुंल्लिङ्ग-
मविवक्षितम् । जनकत्वमात्रमेव विवक्षितम् । तेन स्त्रीणामपि नामग्रहणम् । सत्यमायायाः
पुत्र इत्यादि । कुत एतत् ? यजमानसुकृते बन्धूनां मागित्वार्थो नामग्रहः । बन्धुत्वं च
स्त्रीणामप्यविशिष्टम् इति । अथावरेषां यथाज्येष्ठं स्त्रीपुंसां ये जीवेयुरिति । अपरेषां
त्रयाणां पुत्रपौत्रनप्तृणां स्त्रीपुंसरूपाणां जीवतां यथाज्येष्ठं नामानि गृह्णीयात् ॥
G after गृह्णीयात् adds अमुष्य पिता । यथा वासुदेवशर्मा यजत इति । after
अमुष्य पिता adds इत्युपलक्षणम् ।

12. T. °ग्रहं my¹ °ग्राह° for °ग्रहण°; my³ befor अथ adds
स्थानत्रयोपादानं संख्यार्थम् । तेष्वेव नामग्राहो नान्यत्रेति । तेन हविर्धाने प्रवर्तमाना-
ग्नीषोमप्राणयनयोश्च सुब्रह्मण्याह्वानपक्षे नामग्रहो न भवति ।

इति । सत्रेषु यावन्ति यजमानानां नामधेयानि तानि प्रत्येकं पृथगेव गृह्णीयात् । न समासनिर्देशः कार्यः । तेन नारायणो यजते । वासुदेवो यजते इति पृथक् पृथगेव ग्रहणमिति । अन्ये तु सत्रप्रसङ्गाभावात् सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । कथम् । यजमानस्य त्रीणि नामधेयानि । अभिवादनीयं व्यावहारिकं नक्षत्रनामेति च । तानि प्रत्येकं सर्वाण्यपि गृह्णीयात् । यथा दर्शपूर्णमासयोः सूक्तानुवाकनिगदे आशास्ते यजमानोऽसावित्यत्र यजमानस्य द्वयोर्नामधेययोर्ग्रहणम् । आश्वलायनोऽप्यभिधत्ते—असावसावित्यादिश्य नामनो इति । तद्वदिति । तदेतद्वद्वैविमृष्यम् ॥१९॥

अमुष्य पुत्रः पौत्रो नप्तेति पूर्वेषाम् ॥२०॥

यजत इत्यनुवर्तते । स च पुत्रपौत्रनप्तृशब्दैः प्रत्येके संबन्धनीयः । पृथग्यजति-शब्देष्वि (द्रा० श्रौ० १.३.९) ति विरामविधानसूत्रे बहुवचननिर्देशात् इति । यजमानस्य पूर्वेषां पितृपितामहप्रपितामहानां नामानि गृह्णीयात् । यथा यज्ञस्वामिनः पुत्रो यजते वासुदेवस्य पौत्रो यजते नारायणस्य नप्ता यजते इति । अमुष्येति पुल्लिङ्गमविवक्षितम् । जनकत्वमात्रमेव विवक्षितम् । तेन स्त्रीणामपि नामग्रहणम् । सत्यभामायाः पुत्र इत्यादि । कुत एतत् ? यजमानसुकृते बन्धूनां भागित्वार्थो नामग्राहः । बन्धुत्वं च स्त्रीणामपि अविशिष्टम् ॥२०॥

अथावरेषां यथाज्येष्ठं स्त्रीपुंसानां ये जीवेयुः ॥२१॥

अवरेषां त्रयाणां पुत्रपौत्रनप्तृणां स्त्रीपुंसरूपाणां जीवतां यथाज्येष्ठं नामानि गृह्णीयात् । अमुष्य पिता यजते । पितामहो यजते । प्रपितामहो यजते इति । यथाज्येष्ठमिति वचनात् । पुत्रवर्गं समाप्य पौत्रवर्गनामग्रहणम् ।

1-2. my²⁻³ om. यावन्ति and before तानि add तानि; my³ T trans. पृथगेव after गृह्णीयात्

2. v² समान° for समास°

6. my³ om. अत्र...आदिश्य (L 7)

8. my³ तदेव for तद्वदिति

10. v यजमानः for यजते

पुत्रवर्गेऽपि यदि दुहिता ज्येष्ठा तस्याः प्रथमं नामग्रहणम् इति । स्त्री-
पुंसानामिति वचनात् । षण्ड (? णठ०)स्य न ग्रहणम् । पतितस्यापि न
ग्रहणम् । यजमानस्य तस्य भागित्वाभावात् ॥२१॥

जनिष्यमाणानामित्यन्त उक्त्वा सुत्यादेश प्रभृति समा-
पयेत् ॥२२॥

जनिष्यमाणानां पिता पितामहः प्रपितामहो यजते इति पाठाभावेऽपि
सामर्थ्याद्गम्यते । तथैव जैमिनिना स्पष्टमेव पठितम् । जनिष्यमाणानां
पिता पितामहप्रपितामहेत्युत्तममाहे (जै. श्रौ. सू. ८; पृ० २८) ति । तत्र
जनिष्यमाणानामिति वर्गत्रयस्यापि तन्त्रेण निर्देशः । पृथगुपादानात् ।
एवमुक्त्वा तदनन्तरं श्वः सुत्यामागच्छेति निगदशेषं समापयेत् ॥२२॥

अथ नामग्रहणवाक्येषु स्वरं विधत्ते अर्थनिर्वचनमुच्चान्तम्
॥२३॥

इति । अर्थमात्रस्य वाचकमर्थनिर्वचनम् । प्रथमान्तं पदमित्यर्थः ।
प्रातिपदिकार्थमात्रे हि प्रथमा नाधिकरणकर्मत्वादिकमभिधत्ते इति ।
तेनायमर्थः । प्रथमान्तं पदमन्तोदात्तमिति । तत्र यजमाननामधेयं पुत्रः
पौत्रो नप्ता पिता पितामहः प्रपितामह इति सप्त पदान्यन्तोदात्तानि
स्युः ॥२३॥

वैभक्ते च स्यादौ वैभक्तश्चैव ॥२४॥

अत्र पूर्वसत्रादुच्चपदं समस्तमपि सामर्थ्यात् संबध्यते । स्य इति
षष्ठ्येकवचनादेशो गृह्यते । आदिशब्देन तदागमो याडादिः । षष्ठ्येकवचन-

1. G My¹ om. नाम^०; T. प्रथमग्रहणं for प्रथमं नामग्रहणम्; My²⁻³
एव for नाम; T. after इति adds. श्रुते;
2. L. षण्डस्य for षण्ठस्य T. om. अपि
4. My³ pL अन्तम्; My¹ CT अन्ततः for अन्ते
10. p तदनन्तरे for तदनन्तरं
11. G¹ .निर्वचनानाम् for .निर्वचनम्; My¹. उच्चान्तः for उच्चान्तम्
17. My²⁻³ after स्युः ins. ततोच्चस्य नीचापेक्षत्वादुच्चशिष्टं सर्वानुदात्त-
मिति मन्तव्यम् । पाणिनिस्त्वाह-अनुदात्तं पदमेकवर्जमि (६.१.१५८)ति ।

विभक्तिसंबन्धिनि स्यादौ परतः पूर्वमक्षरमुच्चं भवेत् । वैभक्तश्च स्यादिरप्युच्चो भवेत् । यथा वासुदेवस्य पुत्रः । सत्यभामायाः पुत्र इति पष्ठचन्तस्य च पदस्यान्त्यमक्षरं तत्पूर्वं चोदात्तमित्युक्तं भवति । तथा च महाभाष्यकारः—अमुष्येत्यन्त उदात्तः स्यात्तस्योपोत्तमं च ॥२४॥

५

उच्चाच्च नीचे नीचम् ॥२५॥

पूर्वसूत्रद्वयविहितात् उच्चादुत्तरं यस्मिन् तदपि नीचे परतः उच्चं भवेत् । यथा पितामहप्रपितामहपदयोराद्यो वर्णः नीचे परतः इति वचनात् पितृपुत्रपौत्रनप्तृपदानामादिरुदात्तो न भवति । उदात्तपरत्वात्तस्य ॥२५॥

१०

जनिष्यमाणानामिति मध्ये द्वे ॥२६॥

जनिष्यमाणानामित्यस्य पदस्य मध्ये द्वे अक्षरे तृतीयचतुर्थे उदात्ते भवतः । शिष्टमनुदात्तम् ॥२६॥

यजेश्चादिः ॥२७॥

१५

यजत इत्यस्यादिरुच्चो भवेत् । अत्र सर्वत्रोच्चपदमनुवर्तते । एवम् उच्चस्य नीचापेक्षत्वादुच्चशिष्टं सर्वमनुदात्तमिति मन्तव्यम् । अत्र सुब्रह्मण्योमिति पदमन्तोदात्तम् । सुब्रह्मण्यायामोङ्कार उदात्त इति महाभाष्यकारवचनात् । इन्द्रागच्छेति निगदःसूत्रपठितस्वरः । तत्रापि महाभाष्यम्—आकार आख्याते तदादिश्च वाक्यादौ च द्वे द्वे मघवन्वर्जमसावित्यन्त इति इत्यहे सुत्यामिति पदद्वयमन्तोदात्तमिति व्याकरणसिद्धमिति ॥२७॥

२६

दक्षिणासु चोदितोऽनुव्रजन् दक्षिणाः सनामग्राहामाह्वयेत् ॥२८॥

२१

दक्षिणासु नीयमानासु दक्षिणा अनुव्रजन् नामग्राहयुक्तां सुब्रह्मण्या-

1. T. भवति for भवेत्

7. V² Om आद्यः

10. My³ तृतीये चतुर्थे fro तृतीयचतुर्थे

13. V¹ My²⁻³ एवं for एवं

16. V¹⁻² LC निगद° for निगदः V¹⁻² My¹ LC अत्र for तत्र

18. T इत्यहे for इत्यहे

माह्वयेत् । अध्वर्युणा प्रेषितश्चोदित इति वचनं स्पष्टार्थम् । अध्वर्युसंप्रैषं सर्वत्राकाङ्क्षेदिति पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥२८॥

प्रणवनामानि वा ॥२९॥

यद्वा सुब्रह्मण्योमिति त्रिःप्रणवान्तमुक्त्वासौ यजत इत्यादिनामग्रहणं च कुर्यात् । इन्द्रागच्छेति निगदं न ब्रूयात् ॥२९॥

हविर्धानप्रवर्तनाग्नीषोमप्रणयनयोश्च सुब्रह्मण्येत्येके ॥३०॥

इति स्पष्टम् ॥३०॥

अनाह्वानमाचार्याः प्रातरनुवाकान्ता सुब्रह्मण्येति ॥३१॥

दक्षिणानयने सत्रह्यण्याया अनाह्वानमेवेति आचार्याः । कुतः ? यस्मात् प्रातरनुवाकान्तैव सुब्रह्मण्या । सुत्यायामागमनार्थत्वात् आह्वानस्यागतेषु देवेषु पुनराह्वानं निरवकाशमिति । इति शब्दो हेत्वर्थः ॥३१॥

इति द्राह्मणश्रौतसूत्रे प्रथमे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

3. pMy³ च for वा

4. TMy^{L3} प्रणवम् for प्रणवान्तम्

10. सुत्याया देवगमनार्थत्वात् for सुत्यायामागमनार्थत्वात्

चतुर्थः खण्डः

अथ विकृतिषु सुब्रह्मण्यायां विशेषं विधातुमुपक्रमते—

साद्यस्क्रेष्वग्नीषोमीयायामिष्टौ वपाकालाज्यभागयोर्हुतयोः
संस्थितायां वेत्येके ॥१॥

५

इति । साद्यस्क्रा नामैकाहास्तेष्वग्नीषोमीयपशोः स्थानेऽग्नीषोमीये-
ष्टिर्विहिता तत्र शाखान्तरे तत्स्थानापन्नत्वादग्नीषोमीयवपाकाला सुब्रह्मण्या
प्राप्ता कस्मिन्नवसरे कर्तव्येति न ज्ञायते तत्रेदमुच्यते । आज्यभागयोर्हुतयो-
र्वपाकाला सुब्रह्मण्या कार्या । अग्नीषोमीयपशावाज्यभागानन्तरं
वपाहोमस्य दर्शनात् । अत्र वपाहोमाभावेऽपि तत्कालस्य सद्भावाद् । यद्वा
समाप्तायामिष्टौ कार्येत्येके ॥१॥

१०

३०

अथ स्वमतमाह—

लुप्ता त्वधिकरणापायात् ॥२॥

इति । अधिकरणं स्थानं निमित्तम् । तदभावादिष्टौ लुप्तैव सुब्रह्मण्या ।
वपाहोमो हि प्रकृतौ निमित्तम् । तदत्र नास्तीत्यक्रियैव ॥२॥

१५

अग्निष्टुत्स्वाग्नेयो निगदः ॥३॥

अग्निष्टुतो नामैकाहाः । तेष्वग्निदेवत्यो निगदः ॥३॥

तत्र गौतमीयम् ॥४॥

१८

तत्र गौतमीयं मतं वक्ष्यत इति शेषः ॥४॥

2. p. विशेषविधानं for विशेषं विधातुं; My³ सुब्रह्मण्यायाः for सुब्रह्मण्यायां

6. V¹My¹ TCP om तत्र; V¹My²⁻³TC om. तत्

9. V¹ TC ग्रहणं युक्तम् for सद्भावात्

13. T. °करणस्थानं for °करणं स्थानं; pe त्वलुप्ता for लुप्ता

14. V¹TCL अपि for हि

16. V¹ °ष्टुन्नामैकाहः for °ष्टुतो नामैकाहाः; My³ °देवेभ्यः for °देवत्यः

18. V² अनुकृष्यते for वक्ष्यते

अग्न आगच्छ रोहिताभ्यां बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो
विचर्षण आङ्गिरसब्राह्मणाङ्गिरसब्रुवाणेति प्राक् सुत्यादेशात् ॥५॥

इति । एतावदहे सुत्यामित्यस्य पुरस्तादिन्द्रागच्छेति निगदमपोह्य
अग्न आगच्छेत्येवं पठितो निगदः स्यात् ॥५॥

देवानां स्थानेऽग्नयः ॥६॥

इति । देवा ब्रह्माण इत्यत्र देवानां स्थानेऽग्नयः स्युः । अग्नयो
ब्रह्माण आगच्छतेति ॥६॥

अथ धानंजय्योऽग्न आगच्छ रोहितव आगच्छ
भरद्वाजस्याजसहसः सूनो वारावस्कन्दिन्नुषसो जारेति ॥७॥

धानंजय्यस्तु जातवेदो विचर्षण इत्येवमन्नस्य स्थाने अग्न आगच्छ
रोहितव आगच्छेत्येवं पठितं निगदमाह ॥७॥

आङ्गिरसप्रभृति समानम् ॥८॥

इति । आङ्गिरस ब्राह्मणाङ्गिरसब्रुवाणेत्यादिकमुभयोरपि आचार्ययोः
समानमिति । तत्र मघवन्निति पदम् उभयोरपि मते नास्त्येव । तन्मते
प्रकृतावप्यभावात् । यत् पुनरागच्छ मघवन्नित्येक इति प्रकृतौ तृतीयं
मतं दर्शितं तदप्यग्निष्टुत्सु न भवति । आग्नेयत्वान्निगदस्येति मन्तव्यम् ।
ऊहेनाप्यग्न इति प्रयोज्यम् । देवानां स्थानेऽग्नय इतिवत् । सूत्रकारेणा-
नुक्तत्वात् ॥८॥

इन्द्रं शक्नेति ब्रूयाद्विश्व इति देवाननिरुक्तेषु ॥९॥

उपहव्यप्रभृतयः केचिदेकाहाः अनिरुक्ता भवन्ति । उपहव्यलक्षणं
वक्ष्यति—उपहव्ये देवतानामधेयानि परोक्षं ब्रूयुरि (द्रा० श्रौ० २४.१.१)
त्यादि । तेष्विन्द्रमपोह्य शक्रपदं प्रयुञ्जीत । देवा इति पदमपोह्य विश्व
इति पदं ब्रूयात् । शक्रागच्छ । विश्वे ब्रह्माण आगच्छतेति ॥९॥

2. My³ पृथक् for प्राक्

11. V¹⁻² L रोहितवस्त्र for रोहितवः

22. V¹ °व्युञ्जन्ति for °युञ्जीत

अनिरुक्तं प्रातःसवनयोश्च ॥१०॥

प्रातः सवनमात्रमनिरुक्तं यस्य सोऽनिरुक्तः । प्रातः सवनो वाजपेयः । प्रजापतेरपूर्वश्चैकाहः । द्वयोरपि तथैवेन्द्रं शक्नोति ब्रूयाद्विष्व इति देवानिति । ननु च पूर्वेणैव सिद्धमेतत् । नैवम् । उत्तरयोः सवनयोर्द्वयोरपि निरुक्तत्वात् । भूयसा न्यायेन निरुक्तधर्मः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । भूयस्त्वान्मुख्यत्वं प्रबलमिति सूत्रकारमतम् ॥१०॥

अभिषेचनीयदशपेयावन्तरेण सदा नामग्राहः ॥११॥

राजसूये अभिषेचनीयदशपेययोः सुत्ययोरन्तराले दशाहानि भवन्ति । तद्दीक्षित एव दशाहे ततो दशपेयेन यजेते (द्रा० श्रौ० २५.२.१)ति सूत्रकारवचनात् । तद्दीक्षित इत्यस्यायमर्थः । अभिषेचनीयदीक्षया दीक्षित एव पुनर्दीक्षामकृत्वा ततो दशाहे दशपेयेन यजेतेति । तेन दशाहे दीक्षा न सन्ति । न चोपसदः । केवलं संसर्पेष्टिभिश्चरन्त्यध्वर्यवः । तत्रेष्ट्यन्तेषु सनामग्राहं सुब्रह्मण्याह्वानमप्राप्तमिदं सत्रं विधत्ते । नामग्राहमात्रं वा ॥११॥

अहर्गणेष्वहराद्यन्तयोराह्वयेत् ॥१२॥

अहर्गणेषु सत्राहीनेषु अहराद्यन्तयोराह्वयेत् । अहरादिः प्रातरनुवाकोपक्रमकालः । वसतीवरीपरिहरणकालो वा । अहरन्तं स्वयमेव वक्ष्यति । अप्सुषोमान्तमहः सत्रेषु दधिभक्षान्तमहीनेषु च द्रा० श्रौ० इति । तत्राहरन्तेष्वध्वर्युसंप्रैषाभावादप्राप्तं विधीयते । अहरादिग्रहणं

6. V^2My^1T बलवद् for प्रबलम्

7. T समान° for सदा नाम.

11. V^2My^1T न पुनर्दीक्षां कृत्वा for पुनर्दीक्षामकृत्वा

12. V^2 संसृप्त° T संलप° for संसर्प°

13. My^{2-3} om अप्राप्तम्

17. T °क्रमे for °क्रम

19. My^{23} तथा च जैमिनिनोक्तम्:—अतिरात्रादूर्ध्वमन्वहं परिहृतासु वसती—वरीषु इवःसुत्याप्रवचनीं सुब्रह्मण्यामाह्वयेदिति । यद्येवमतिदेशसिद्धमेतत् । सत्यम् परि-संख्यार्थमिदं वचनम् । आद्यन्तयोरेवाह्वयेत् । न मध्ये इति । तेन मैत्रावरुणप्रैषकाले तत्प्रेषितोऽपि सुब्रह्मण्यां नाह्वयेत् । अनेन करिष्यमाणेनैव तत्प्रयोगार्थस्यापि सिद्धेरिति स्थिते for तत्राहरन्तेषु...संस्थिते (p. 29. L. 4)

दृष्टान्तार्थम् । यथा प्रातरनुवाकोपक्रमे देवतागमनार्थमाह्वानम्
एवमहरन्तेष्वपि अवश्यं कार्यम् । अध्वर्युसंप्रैषाभावेऽपि मैत्रावरुणस्याति-
प्रैषमन्त्रेण प्रेषितत्वादिति भावः ॥१२॥

ननु संस्थिते किमर्थमाह्वानमत आह—

उत्तरार्थाहरन्तिकी ॥१३॥

इति । अहरन्ते भवा आहरन्तिकी । सा सुब्रह्मण्योत्तरदिवसार्था
अवश्यं कार्या । उत्तरार्थेति वचनादन्त्येष्वहस्सु न भवति । तत उत्तरा-
भावादिति । अत्र केचिदहरन्तादूर्ध्वमुत्तरदिवसार्थवसतीवरीपरिहरण-
कालेऽपि सुब्रह्मण्याह्वानमिच्छन्ति । तत् सूत्रकारस्यानभिमतम् । अहराद्य-
न्तयोरिति द्वयोरेव कीर्तनात् । तेनोत्तरोत्तरसुत्यानां द्वे द्वे एव सुब्रह्मण्ये
असाधारणभूते अहरूपक्रमे पूर्वाहरन्ते चेति मन्तव्यम् । तथा च सूत्रकारो
दर्शयति—ऊर्ध्वमतिरात्रादान्येका द्वितीये पञ्चदशरात्रे द्वे वे (द्रा०
श्रौ० १.४.२६) ति अन्यथा द्वे वा तिस्रो वेत्यवक्ष्यत् ॥१३॥

अग्नीषोमीयप्रभृत्यहीनेषु सर्वाः सनामग्राहाः ॥१४॥

अहीनेषु अग्नीषोमीयवपाप्रभृति उत्तराः सर्वाः सन्नह्मण्याः सनामग्राहाः
स्युः । ननु अतिदेशसिद्धमेतत् । नैवम् । आहरन्तिकीष्वप्राप्तेस्तदर्थं सर्वा
इति विधानम् ॥१४॥

दीक्षानुपूर्वेण दीक्षितानां सत्रेषु नामग्राहः ॥१५॥

सत्रेषु यजमानानां दीक्षाक्रमेण नामग्राहः ॥१५॥

ऊर्ध्वमतिरात्रादग्रहणम् ॥१६॥

सत्रेष्वित्यनुवर्तते । सत्रेषु प्रायणीयातिरात्रस्य प्रातरनुवाकपर्यन्तमेव

9. TMy³ नामि° for अनमि°

13. My²⁻³ after अवक्ष्यत् add:—तेनोत्तरदिवसानां द्वे द्वे एव सुब्रह्मण्ये
असाधारणभूते अहरूपक्रमे पूर्वाहरन्ते चेति मन्तव्यम् ।

16-17. My²⁻³ सत्रेषूर्ध्वमि(?)म) तिरात्राभामग्रहणस्य निवृत्तिं वदति तदही-
नेष्वप्युक्तमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् for नैवम् ।... विधानम्.

18. V¹⁻² °पूर्वेण for °पूर्वेण

नामग्रहणम् । तत ऊर्ध्वमग्रहणमिति । अत्र अहरन्तेष्वविधानादेवाग्रहणस्य सिद्धत्वादहरादौ निषेधोऽयम् ॥१६॥

तस्यान्ते श्वः सुत्या गौतमस्य ॥१७॥

५ पूर्वैरुपक्रान्तोऽतिरात्रो द्वितीयेऽहनि प्रातःकाले समाप्यते । तस्यान्ते या सुब्रह्मण्या द्वितीयदिवसार्था तत्र श्वः सुत्यामागच्छेति निर्देशः कार्यं इति गौतमः । ननु च तदानीमेव द्वितीयसुत्यारम्भात् अद्य सुत्यामिति वक्तव्यम् । नैतदेवम् । अहर्गणमधिकृत्योत्तरोत्तरदिवसार्थं मैत्रावरुणस्य अतिप्रैषमन्त्रे सर्वेषामह्नामविशेषेण श्वःसुत्यामित्येव पाठात् । नहि द्वितीयस्याह्नोऽद्यसुत्यामिति विशेषतः पाठोऽस्ति । तेन पश्चाद्भावित्वसामान्यात् ।
१० श्वःसुत्यामिति कथंचिन्निर्देशः कार्यः । तुल्यन्यायतया सुब्रह्मण्यायामपि तद्वन्निर्देशः ॥१७॥

नामैधान्त एके ॥१८॥

१५ एके पुनरतिरात्रस्य नामैधसामसमाप्तौ उक्थ्यपर्यवसाने आहरन्तिकीं सुब्रह्मण्यामपकृष्य कुर्यादित्याहुः । उत्तरेष्वहःसु तथाकरणात् । तथा सति श्वःसुत्यामिति निर्देशः समञ्जस इति भावः ॥१८॥

अद्यसुत्या शाण्डिल्यस्य ॥१९॥

२० तस्यान्त इत्यनुवर्तते । अतिरात्रस्यान्ते अद्यसुत्यामिति निर्दिशेदिति शाण्डिल्यः । तदानीमेव द्वितीयसुत्यारम्भात् यः पुनरतिप्रैषमन्त्रे श्वःसुत्येति पाठः स तु सर्वासामुत्तरसुत्यानां श्वः श्व एवारम्भात् तदभिप्रायः । न तु द्वितीयदिवसाभिप्रायः । तत्राद्यसुत्येत्यूह एव कार्यं इति शाण्डिल्यो मन्यते ॥१९॥

अनाह्वानं धानंजयः ॥२०॥

२३ इति । तस्यान्ते अनाह्वानम् एवेति धानंजयः । कुतः ? सर्वथानुपपत्तेः ।

1-2. My² om अत्र...निषेधोऽयम्.

12. T. after नामैधान्त adds इति

13. V¹ उक्थ्या^० for उक्थ्य^०

20. My²⁻³ °दिवसार्थोऽपि तेन for 'दिवसाभिप्रायः

23. V² after धानंजय adds कथंचित्

अतिप्रैषे तावत् श्वः सुत्यामिति पाठात् । अद्यसत्यामित्युपपन्नम् ।
तदानीमेवारम्भात् । श्वः सुत्यामिति चानुपपन्नम् । तेन च अनाह्वानमेव
युक्तम् ॥२०॥

तिसृष चोत्तमासु नामग्राहः ॥२१॥

चकारो धानंजय्यानुकर्षणार्थः । ऊर्ध्वमतिरात्रात् सत्रेषु न नामग्राह
इत्युक्तम् । धानंजय्यस्तु सत्रस्यान्ते तिसृषु सुब्रह्मण्यासु नामग्राहश्च कार्यं
इत्याह । तस्य निदानं मृग्यम् ॥२१॥

उत्तमयोरिति गौतमः ॥२२॥

स्पष्टम् ॥२२॥

तथासत्यग्नीषोमीयवपायामग्रहणं धानंजय्यः ॥२३॥

तथा सतीति । यदि सत्रसमाप्तौ द्वयोरेव सुब्रह्मण्ययोनमिग्राहः तथा
सति पुरस्तादपि द्वयोरेव नामग्राहः नाग्नीषोमीयवपायामित्यर्थः । यथा
प्रायणं तथैवोदयनं युक्तमभिमतम् ॥२४॥

अनाह्वानं वा ॥२४॥

स्पष्टम् ॥२४॥

सर्वत्र सत्रेष्वग्रहणं शाण्डिल्यः ॥२५॥

सत्रेष्वग्नीषोमीयप्रभृत्यसमाप्तेन क्वचिदपि नामग्रहणमिति
शाण्डिल्यः ॥२५॥

ऊर्ध्वमतिरात्रादाग्न्येका द्वितीये पञ्चदशरात्रे द्वे वा ॥२६॥

द्वितीयस्य पञ्चदशरात्रस्य द्वितीयमग्निष्टुद् भवति । तदुपक्रमे
पूर्वदिवसान्ते च अग्निष्टुत्स्वाग्नेयो निगद (द्रा० श्रौ० १.४.३) इति

1. pTMy³ अनुपपन्नम्, L अनुपपत्तेः for उपपन्नम्

2. My³ द्वितीयसुत्यारम्भात् for आरम्भात्

7. V¹⁻³ अभिधानं for निदानं

8. My²⁻³ उत्तरयोः for उत्तमयोः

15. My²⁻³ om °स्पष्टम्.

20-21. V¹⁻³TCL om तदुप... दिवसान्ते च

वचनादाग्नेयी सुब्रह्मण्या कार्या । अग्निष्टुद्वयतिरिवत्तेषु अहःसु प्रकृतिवदैन्द्री
सुब्रह्मण्येत्यसंदिग्धम् । या पुनरुपसहिवसेषु सर्वसुत्यासाधारणी
सुब्रह्मण्या सा किमाग्नेयी स्यादैन्द्री वेति संशयः । तत्रेदमुच्यते । ऊर्ध्व-
मतिरात्रादग्निष्टुत एव असाधारणी केवलमेका सुब्रह्मण्याग्नेयी स्याद् ।
द्वे वेति परिसंख्यानमेतत् । तेनोपसत्कालीनास्तु सर्वा ऐन्द्रच एव स्युः ।
ऐन्द्राणामह्नां भूयस्त्वात् मुख्यत्वाच्चेत्यभिप्रायः । अतिरात्रान्ते धानं-
जय्यमतेनाह्वानाभावादेकाग्नेयीत्युक्तम् । गौतमादिमतेनाह्वानात् द्वे
वेत्युक्तम् ॥२६॥

सर्वाः प्राक् त्रिकद्रुकेभ्यस्तृतीये ॥२७॥

आग्नेयीति पदं बहुवचनेन विपरिणम्यानुषञ्जनीयम् । तृतीये
पञ्चदशरात्रे प्रथममहरग्निष्टुत्तदनन्तरं ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्यहानि
त्रिकद्रुकसंज्ञकानि भवन्ति । तत्र त्रिकद्रुकेभ्यः प्राक् सर्वाः सुब्रह्मण्याः
उपसत्कालीना अप्याग्नेय्य एव स्युः । अग्निष्टुतो मुख्यत्वादिति भावः ।
भूयस्त्वान्मुख्यत्वं प्रबलमिति सूत्रकारस्य पक्षः । जैमिनिश्चाह—विप्रति-
षिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् । सधर्मत्वात् । मुख्यं वा पूर्वचोदनात् ।
लोकवत् (१२.२.२२-३) इति । मीमांसावार्तिककारस्तु विप्रतिषिद्ध-
धर्मसमवाय इत्यादिसूत्रद्वयमेकाधिकरणमिच्छन् पूर्वसूत्रेण मुख्यत्वाद्
भूयस्त्वं प्रबलमिति व्युत्पाद्यते । द्वितीयेन तु भूयस्त्वाभावे मुख्यत्वं नियाम-
कमित्युच्यते इत्याह ॥२७॥

कौण्डपायिनतापश्चितयोर्द्वादशाहे सुत्येति विदित्वा परि-
माणाह्वानं धानंजय्यः । सुत्यामागच्छेतीतराः ॥२८॥

5. V^{1,2} तथा for तु

6. V^{1,2}TL °रात्रे for °रात्रान्ते

10. V^{1,2} My¹TL transs. आग्नेयी . . . अनुषञ्जनीयम् after लोकवत्
इति (L16)

12. TMy³ °संज्ञानि for संज्ञकानि

13. P अथ for अपि

14-15. V² बलवद् for प्रबलम्; V^{1,2} TLCp om. °विप्रति . . . सधर्मत्वात्

16. TLCp om °मीमांसावार्तिक . . . इत्याह (L19)

21. इतरे for इतराः

कुण्डपायिनामयने द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा तदनन्तरं हविर्यज्ञैः
पण्मासानतीत्य सुत्या भवति । तथा तापश्चिते सत्रे संवत्सरमुपसदो
भवन्ति । तदनन्तरं सुत्योभयोरपि सत्रयोः प्रथमात् उपसदमारभ्य
सुत्यायाः प्रागेतावदहे सुत्यामिति परिमाणाह्वानं कार्यं प्रकृतिवद् इति
प्राप्ते इदमुच्यते । द्वादशाहेऽतिक्रान्ते सुत्या भविष्यतीति ज्ञात्वा परिमाणा-
ह्वानं कार्यम् । ततः पूर्वमितरा सुब्रह्मण्याः । केवलं सुत्यामागच्छेत्या-
ह्वयेत् । प्रकृतौ द्वादशाहे तथैव परिमाणनिर्देशात् इति धानंजय्याभिप्रायः ।
प्रथममुपसदमारभ्यैव परिमाणाह्वानमिति सूत्रकारस्य मतम् । कुतः ?
मूलप्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तथैव विधानात् । तत्र यथा न्यहे सुत्यामिति
दृष्टमपि परिमाणाह्वानमार्थिकत्वात् द्वादशाहे न भवति । तस्य द्वादशो-
पसत्कत्वात् । किंतु प्रथममुपसदमारभ्यैव परिमाणाह्वानम् । तथा द्वादशाहे
दृष्टमपि परिमाणाह्वानमार्थिकत्वात्तापश्चितादौ भवति ॥२८॥

५

१०

ऊर्ध्वं चातिरात्रात् प्रथमस्य सारस्वतस्य प्राक् श्वः
सुत्यायाः ॥२९॥

इति । सुत्यामागच्छेत्यनुवर्तते । प्रथमस्य सारस्वतस्य पर्वणि पर्वणि
सुत्या तदन्तरालदिवसेष्विष्टचयनमिति स्थितिः । तत्रापि प्रथमसुत्यायाः
ऊर्ध्वमिष्टचयनदिवसेष्वन्त्यवर्जसुत्यामागच्छेत्येव निर्दिशेत् । न परिमाणाह्वानं
कुर्यादित्यर्थः । सुत्यायाः पूर्वदिवसे श्वः सुत्यामिति निर्दिशेत् । प्राक् श्वः
सुत्याया इति वचनात् ॥२९॥

१५

ननु च इष्टचयनदिवसेषु सुब्रह्मण्याह्वानं नास्त्येव अविहितत्वात् ।
असति चाह्वाने कथं तत्प्रकारकथनम् ? अत आह—

२०

२१

4. V² My¹ °माणं for °माणाह्वानं;
- 4-5. P. अभिप्रेत्य, V² इति प्राप्तम् for इति प्राप्ते
7. pL. (अ) निर्देशात् for निर्देशात्.
10. pL इति for अपि; V¹⁻² LTp. om. द्वादशाहे ' आर्थिकत्वात्
(L. 12)
13. T. च for श्वः
16. V¹⁻² L. स्यात् for तद्.
17. V¹⁻² अन्तेवर्जं for अन्त्यवर्जं

कौण्डपायिनसारस्वतयोरिष्टचयनेषु सुत्यावच्छाण्डिल्यः ॥३०॥

इति । इष्टचयनदिवसेष्वपि सुत्यादिवसवदाद्यन्तयोः सुब्रह्मण्याह्वानं कुर्यात् । एतावान्विशेषः । सुत्यादिवसेषु आद्यन्तयोराह्वानम् । तत्सुत्यार्थम् । इष्टचयनदिवसेषु आगामिसुत्यार्थमिति शाण्डिल्यग्रहणं पूजार्थम् ॥३०॥

५ तथाग्निहोत्रमासे तथाग्निहोत्रमासे ॥३१॥

कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रमासेऽपि तथैवाद्यन्तयोराह्वानम् ॥३१॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे प्रथमे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति काश्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरेः ।

छन्दोगसूत्रे दीपोऽयं प्रथमे पटले कृतः ॥

१० इति श्रीधन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे प्रथमः पटलः समाप्तः ॥१॥

द्वितीयः पटलः

प्रथमः खण्डः

एवं सुब्रह्मण्यस्य कृत्यमुक्त्वा प्रस्तोतुर्वक्तुमारभते—

सर्वत्रानादेशे परिसामानि प्रस्तोता गायेत् स्वाध्यायवत्
स्वासु ॥१॥

इति । यानि बहिस्तोत्राणि अङ्गतया प्रयुज्यन्ते तानि परिसामानि । तानि
अनादेशे स्वकीयास्वृक्षु यथाध्ययनं प्रस्तोतैव गायेत् । योनिरुत्तराद्वयं च स्वकीयाः ।
ततोऽन्याः परकीयाः । यथा रथन्तरस्य अभित्वा शूर नोनुमः (सा० ६८०-१)
इति स्वकीयाः । कया नश्चित्र आभुवत् (सा० ६८२-४) इति परकीयाः
वामदेव्यस्य हिताः स्वभूताः । तत्र रथन्तरं दक्षिणे पक्षे गायेदित्युक्ते कया-
नश्चित्र आभुवदित्येतास्वपि रथन्तरस्य दर्शनात् तास्वपि गानं प्रसज्येत ।
तन्निवृत्त्यर्थं सास्विति वचनम् । आद्यन्तस्तुब्धेषु पदाय पदाय स्तोभेत् (द्रा०
श्रौ० १०-१-७) इति सामान्यवचनात् प्रतिपादं स्तोभानुषङ्गः प्राप्तः ।
तन्निवृत्त्यर्थं स्वाध्यायवदिति वचनम् । यथाध्ययनमित्यर्थः । सर्वत्रेति वचनम्
अध्वर्युसंप्रैषाभावेऽपि गानार्थम् । अन्यथा सुब्रह्मण्यस्येव निवृत्तिः स्यात् ।
तथा सामान्यप्रैषेऽपि प्रस्तोतुरेव गानार्थम् । अन्यथा स्वयमातृष्णायां साम
गायेति सामान्यप्रैषे उद्गातुरेव गानं स्यात् ।

उद्गातैव कुर्यादनादेशे इति वचनादनादेश इति वचनम् अग्न्याधेये
ब्रह्मा गायेदित्यादेशे सति तन्निवृत्त्यर्थम् । अत्र जैमिनिनोक्तम् अथ परि-

6. V¹⁻² °स्तोत्रम्, My¹ °स्तोत्र° for °स्तोत्राणि.

10. My²⁻³ om. वामदेवस्य'... स्वभूताः

13. V¹⁻² LMy¹ °पदं for पादं

14. My²⁻³ after अर्थं add:—अग्निचयनादौ परिसामगानमुद्गातुः

जैमिनिना विहितं तन्निवृत्त्यर्थम्. My²⁻³ after वचनम् add: तथा

18. T. om. अनादेश इति वचनम्

19. V² My¹ after निवृत्त्यर्थम् add:—अनादेश इति; V¹ My¹

T. om. अत्र

गाणानि न गेयानि न ह्यध्वर्युः संप्रेष्यति । यद्यध्वर्युः संप्रेष्यति गेयानीति तदा पदाय पदाय स्तोभाननुसंहरेदित्याचार्यसमयः । यथाधीतानि एव गेयानी-
त्यनुब्राह्मणिन इति ॥१॥

तृचापत्तीनि तृचेषु त्रिरितराणि ॥२॥

५ यानि तृचमापन्नानि तृचस्थानि रथन्तरादीनि परिसामानि तानि तिसृष्वपि ऋक्षु गायेत् । इतराणि एकचपत्तीनि ऋग्विहीनानि च प्रजापतेर्हृदया-
दीनि तानि त्रिगयित् ॥२॥

अथ प्रवर्ग्यसामसु विशेषमाह—

शाङ्गारूढवदाङ्गिरसे वा त्रिरभ्यस्येदन्तरा पराचा ॥३॥

१० अञ्जन्ति घर्मं तत्र शाङ्गम् (द्रा० श्रौ० २.२.२५) । इत्यादिना प्रवर्ग्यसामानि वक्ष्यति । तत्र प्रथमं साम शाङ्गसंज्ञितम् । आरूढवदाङ्गिरसमुत्तमं साम । एते एव सामनी प्रवर्ग्यप्रचारे त्रिरभ्यस्येत् । तयोरन्तरा यत् साम जातं तेन पराचा सकृदुक्तेनैव गायेत् । नाभ्यस्येत् । पराचेति तृतीयैकवचनम् । वा-शब्दोऽवधारणार्थः । न पुनर्विकल्पार्थः ॥३॥

१५ अन्तरा नाभ्यस्येदित्यत्र हेतुमाह—

तथा च होता ॥४॥

१७ इति । प्रवर्ग्यप्रचारे होतापि तथैव घर्ममभिष्टौति । प्रथमोत्तमे ऋचौ

1. p °माणानि for °गाणानि

3. V¹ °ब्राह्मणतः, P °ब्राह्मणे for °ब्राह्मणिन.

6. V¹ PMy²⁻³ °रहीतानि for विहीनानि

10. V¹⁻² इत्यादीनि for इत्यादिना; My² before अञ्जन्ति adds यथा.

11. P शाङ्गम् for शाङ्गसंज्ञितम्; My¹⁻³L. संज्ञकम् for °संज्ञितम्.

12. T. °चारे for °प्रचारे.

13. Pc. trans °तेन after पराचा.

17. T. °चारो for °चारे

त्रिरुक्त्वा मध्यपतिताः सर्वाः सकृदेव होता ब्रूयात् । तद्वत् प्रस्तोतापि मध्य-
पतितेन सामजातेन पराचैव गायेत् ॥४॥

हेत्वन्तरं चाह—

लिङ्गोपपत्तिश्चैवम् ॥५॥

इति । एवं पराचा गाने क्रियमाणे सति प्रवर्ग्यसाम्नामनुष्ठेयार्थप्रकाशन-
रूपलिङ्गोपपत्तिः । अभ्यासे तु क्रियमाने कालविलम्बादुत्तरोत्तरानुष्ठेयस्य
मन्त्रात्प्रकाशनं न स्यात् ॥५॥

अन्तरेण चत्वालोत्तरौ संचरः सर्वत्रानादेशे ॥६॥

चत्वालोत्करावध्वर्युप्रसिद्धौ । तयोर्मध्यदेशेन संचरः सर्वदा ॥६॥

तदाप्नानं तीर्थम् ॥७॥

चत्वालोत्करयोर्यन् मध्यं तदाप्नानसंज्ञकं तीर्थं संचरमार्गः । संज्ञाकरणं
व्यवहारार्थम् । यो भूयो जिगमिषेदाप्नेन स गच्छेत् ॥७॥

अग्नौ चीयमाने पश्चिमेन पुच्छं गत्वा दक्षिणेऽपिकक्षे
तिष्ठेद्यत्र वोपदध्युः ॥८॥

परिसामगानार्थं प्रस्तोतेति शेषः । यत्राध्वर्यव इष्टकोपधानं कुर्युस्तत्र
वा तिष्ठेदपिकक्षे वेति विकल्पः ॥८॥

अथ कोऽयमपिकक्षो नाम ? तमाह—

पश्चिमेन पक्षावपिकक्षौ ॥९॥

इति । अग्निपक्षयोः पश्चिमौ देशावपिकक्षौ । पश्चिमेनेत्येनप् प्रत्य-
यान्तोऽयम् । न तृतीयेति ॥९॥

पूर्वेणोपप्लयौ ॥१०॥

1. V¹⁻² 'पतित्वात् for 'पतिता.; T'. ब्रूते for ब्रूयात्.

7. V¹⁻² LPG मन्त्रार्थ° for मन्त्रात्.

9. My²⁻³ सर्वेषाम् for सर्वदा.

13. T. 'विकक्षे for 'पिकक्षे.

इति । पक्षावित्यनुवर्तते पक्षयोः पुरस्ताद्यौ देशौ तावुपप्लयाविति ॥१०॥

पुष्करपलाश उपधीयमाने हिरण्मये पुरुषे स्वयमातृणासु च शर्करासु व्याहृति सामानि गापयेद्यजमानं सत्यं पुरुषो भूर्भुवः स्वरित्येतासु पृथक् ॥११॥

प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषु तिस्रः स्वयमातृणाः शर्कराः पुष्कर-
पर्णादिषु पञ्चस्विष्टकासूपधीयमानासु सत्यं पुरुषो भूर्भुवः स्वरित्येतासु
पञ्चसु व्याहृतिषु सामानि क्रमेण यजमानं पृथक् प्रस्तोता गापयेदिति ॥११॥

तेषां स्थाने स्वयं चिन्वान ऋतनिधनमाज्यदोहं पुरुषव्रत-
मेकानुगानं रथन्तरं वामदेव्यं बृहदिति ॥१२॥

१० स्वयं चिन्वान इति सप्तमी । अध्वर्युर्यजमानो वा स्वयं चिनुयादिति ।
यजमानस्य चयनं विकल्पेन विहितम् । यजमाने स्वयं चिन्वाने सति तेषां
व्याहृतिसाम्नां स्थाने आज्यदोहादीनि पञ्च सामानि यजमानमेव गापयेत् ।
ऋतनिधनमित्याज्यदोहविशेषणम् । एकानुगानमिति पुरुषव्रतविशेषणम् ।
केचित्तु स्वयंचिन्वान इति प्रथमान्तं प्रस्तोतुर्विशेषणमित्याहुः । तदयुक्तम् ।
१५ प्रस्तोतुश्चयनविध्यभावादिति ॥१२॥

रथन्तरप्रभृतीनि विकल्पन्ते लोकसामभिरावृत्तैः ॥१३॥

रथन्तरं वामदेव्यं बृहदिति त्रीणि सामानि विकल्पन्ते लोकसामभि-
रावृत्तैः । प्रतिलोमैरित्यर्थः । आर्षेयब्राह्मणे त्रीणि लोकानां व्रतानि । दिवोऽ-
न्तरिक्षस्य पृथिव्या इति ॥ (आ० ब्रा० ६-६-२३) इति लोकसामानि
२० दर्शितानि । मन्ये वां द्यावापृथिवी सुभोजसाव् (सा० ६२२) इत्यस्यामृचि प्रथमं
लोकसाम । वाग् वाग् वागीयम् । कया नश्चित्र आभुवद् (सा० १६९) इति
२२ द्वितीयम् । पुनश्च मन्ये वामित्यस्यामेवर्चि प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठेति स्तोभोपक्रमं

1. V¹⁻²L °अपिकक्षो for पक्षौ. PG My² °ब्लयो for प्लयी.

5. T. om. प्रथम°... इत्येतासु (L. 6); My²om. प्रथम...
यजमानं (L 7)

7. My³ before सामानि ins पञ्चव्याहृति° V²Tmy² om पृथक्.

10. My²⁻³ after सप्तमी ins एकवचनम्°

12. T. om. एव.

तृतीयं लोकसाम । तत्र प्रतिलोमैरिति वचनात् तृतीयरथन्तरयोर्विकल्पः ।
द्वितीयवामदेव्ययोर्विकल्पः । प्रथमबृहतोर्विकल्पः ॥१३॥

संचितमग्निं दक्षिणेन गत्वा अग्नआयूंषीति प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठ-
ञ्छिशि गायत्रं गायेन्निरुक्तम् ॥१४॥

अग्निचयनं समाप्य यदा मण्डूकविकर्षणान्तं कर्माध्वर्युणा कृतं
तदाग्निः संचित इत्युच्यते । संचितमग्निं दक्षिणेन गत्वा अग्नेः शिरस्समीपे
तिष्ठन् गायेत् । न धिष्यमासादयेदिति श्रुतेः । अनिरुक्तं गेयमिति
ब्राह्मणेन गायत्रस्य सामान्येनानिरुक्तगानविधानात् तन्निवृत्त्यर्थं निरुक्तम्
इत्युक्तम् । अनिरुक्तगानं नाम केवलं प्रणवेनैव गानमिति सूत्रकारो गायत्रपटले
वक्ष्यति । निरुक्तगानन्तु प्रत्यक्षरमृगक्षरेणैव गानम् ॥१४॥

१०

प्रत्यान्नज्य रथन्तरं दक्षिणे पक्षे उदङ्मुखः पश्चाद्वा
प्राङ्मुखः ॥१५॥

प्रत्यान्नज्य रथन्तरं दक्षिणे पक्षे दक्षिणतः उदङ्मुखः तिष्ठन् गायेत्
॥१५॥

पश्चिमेन पुच्छं गत्वा बृहदुत्तरे पक्षे दक्षिणामुखः । पश्चाद्
वा प्राङ्मुखः ॥१६॥

१५

स्पष्टम् ॥१६॥

प्रत्यान्नज्य यज्ञायज्ञीयं पुच्छे संवत्सरश्चेद्दक्षः सौत्यो वा ॥१७॥

बृहद्गानानन्तरं प्रत्यान्नज्य पुच्छस्य पश्चात् तिष्ठन् यज्ञायज्ञीयम् गायेत् ।
यदि क्रतोः कृत्स्नः संवत्सरो दीक्षाकालः स्यात् । सुत्याकालो वा । यथा
गवामयनतापश्चितादिः ॥१७॥

२०

ऋतुष्ठा यज्ञायज्ञीयमन्यत्र ॥१८॥

संवत्सरदीक्षासुत्याद्गवामयनादेरन्यत्र ज्योतिष्टोमादावृतुष्ठा
यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायेत् ॥१८॥

२४

2. My² द्वितीयस्य च वामदेव्यस्य च for द्वितीयवामदेव्ययोः

My²⁻³ प्रथमस्य बृहतश्च for प्रथमबृहतोः

10. T. प्रत्यक्षम् for प्रत्यक्षरम्.

23. My³ सुत्याकालात् for सुत्यात्

वामदेव्यं दक्षिणेऽपिकक्षे ॥१९॥

इति ॥१९॥

प्रजापतेर्हृदयमुत्तरे ॥२०॥

द्वयमपि स्पष्टम् ॥२०॥

एतानि गौतम उत्तरेणाग्निं गत्वा ॥२१॥

एतानि सामानि उत्तरेण अग्निं गत्वा प्रारभेतेति गौतमः । दक्षिणेग्निं गत्वेति स्वमतं पूर्वमुक्तम् ॥२१॥

अथ मतान्तरमाह—

एतान्येव प्रदक्षिणं प्रत्यन्ताद् धानंजय्यः ॥२२॥

इति । एतान्येव गायत्रादीनि शिरः प्रभृति यावदुत्तरं पक्षं प्रदक्षिणं गायेत् । न पुनः पुनः प्रत्याव्रज्य गायेदित्यर्थः ॥२२॥

यज्ञायज्ञीयं पुच्छे ॥२३॥

इति । सर्वेष्वपि क्रतुषु यज्ञायज्ञीयमेव पुच्छे न पुनः ऋतुष्ठायज्ञायज्ञीयमिति ॥२३॥

प्रजापतेर्हृदयस्थाने च वामदेव्यम् ॥२४॥

इति । प्रजापतेर्हृदयस्थाने च वामदेव्यं गायेत् । चकारात् स्वस्थानेऽपि एतदन्तं धानंजय्यमतमिति ॥२४॥

मतान्तरमाह—

दक्षिणेनाग्निं गत्वा गौतमीये व्यत्ययं ये पक्षयोः शाण्डिल्यः ॥२५॥

इति । शाण्डिल्यस्तु गौतममते एव स्थित्वा पक्षयोर्ये सामनी तयोर्व्यत्ययमाह । गमनं च दक्षिणेनाग्निमित्याहेति ॥२५॥

1. T. अवि° for अपि°

10 P. My¹ गयत्र्या° for गायत्रा°

13. V¹⁻² इति for अपि

द्वितीये पटले प्रथमः खण्डः

शिरसि च गीत्वोत्तरे पक्षे ॥२६॥

इति । शिरसि च गीत्वा तदनन्तरमेवोत्तरे पक्षे रथन्तरं गायेदिति ॥२६॥

यथागीतमितराणि ॥२७॥

इति । इतराणि बृहत्प्रभृतीनि सामानि गीतममते यथागीतं तथा गायेदिति ॥२७॥

उत्तरे चोपप्लये स्वंहृदयदेशमालभ्य प्रजापतेर्हृदयम् ॥२८॥

इति । स्वमात्मीयं हृदयदेशमालभ्य उत्तरे चोपप्लये प्रत्यङ्मुखस् तिष्ठन् प्रजापतेर्हृदयं गायेत् । चकारात् स्वस्थानेऽप्युत्तरेऽपि पक्षे गायेत् । एतदन्तं शाण्डिल्यमतमिति ॥२८॥

अथ सर्वमतसाधारणमाह—

अध्वर्युपथे श्यैतम् ॥२९॥

इति । क्रमणैः पटकासमीपमध्वर्युपथं तत्र स्थित्वा सर्वान्ते श्यैतं गायेत् इति ॥२९॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे द्वितीये पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

अथ प्रवर्ग्योद्भासनमधिकृत्याह—

प्रवर्ग्यवत्युत्तरेण सम्प्राडासन्दीं गत्वा पश्चात्तिष्ठन्नध्वर्यु-
प्रेषितस्त्यग्नयिइरिति गायेत् ॥१॥

- ५ इति । प्रवर्ग्यवति ऋतौ प्रवर्ग्योद्भासनकाले सम्प्राडासन्दीमुत्तरेण गत्वा
तस्याः पश्चात्तिष्ठन्नध्वर्युप्रेषितस्त्यग्नयिरिति गायेत् । प्रवर्ग्यसामान्यनुकृत्वैव
तदुद्भासनसाम्नां प्रथमविधानं । प्रवर्ग्यसाम्नामनित्यताज्ञापनार्थम् । तथा च
वक्ष्यति न वा कुर्याद् (द्रा० श्रौ० २-२-१८) इति । प्रवर्ग्यवतीति विशेषणं
१० प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्यनिषेधात् प्रवर्ग्योद्भासनविषयमेतद्विधानमिति वक्ष्यमाणसूत्र-
पर्यालोचनया अवगन्तव्यम् । ननु एवं प्रवर्ग्यवतीति व्यर्थं विशेषणम् । सत्यम् ।
विस्पष्टार्थम् । केचित्तु प्रवर्ग्योद्भासन उत्तरेणेत्येव पठन्ति । अत्र प्रवर्ग्योद्भासने
प्रस्तोतुः साम गायेति त्रिः प्रैषो भवति । प्रतिप्रैषं सकृत् सकृत् सामगानं
त्रिर्वचनस्य समुदायसिद्धत्वादित्येके । प्रतिप्रैषं त्रिर्गानम् इत्यन्ये इति ॥१॥

पदाय पदाय स्तोभेत् ॥२॥

- १५ अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तम् (सा० ४६५) इत्यस्यामृचि प्रतिपादं
त्यग्नाइरिति स्तोभमाहरेदिति ॥२॥

- १७ निधनायैव स्तौभीं वाचं विसृजेत् ॥३॥

4. V²L त्यग्नयिरिति for त्यग्नायिइरिति

6. My² अध्वर्युणा for अध्वर्यु°

7. V¹ om. °साम्नां...प्रवर्ग्यं (L. 9); TMy² प्रवर्ग्ये for प्रवर्ग्य°

10. T. om. एवं V² om. सत्यम्;

11. V². स्पष्टार्थम् for विस्पष्टार्थम् V¹⁻² द्वासनोत्तरेण for °द्भासन उत्तरेण

15. V¹ om. प्रतिपादं;

16. V² त्यग्नायिरिति for त्यग्नाइरिति; PCL स्तोमम्, स्तोत्रम् for स्तोभम्

17. V¹⁻² स्तौवीं for 'स्तौभीं

त्यग्नाइरिति स्तोभान्तगतां वाचम् । वाशब्दमित्यर्थः । तन्निधनायैव
ब्रूयात् । न प्रतिपादमित्यर्थः ॥३॥

उपग्रहप्रभृतीनि स्वरयन्तमुपेयुर्ये धर्म उपयुक्ताः स्युः ॥४॥

ये धर्मे प्रवर्ग्यप्रचारे उपयुक्ताः समन्वितास्ते सर्वे उपग्रहप्रभृतीनि निध-
नानि स्वरयन्तो ब्रूयुः । उपग्रहशब्देन निधनात् पूर्वपठित एकार उच्यते ।
उप समीपे गृह्यते पठ्यते इत्युपग्रह इति । स्वरयन्त इति वचनं प्रथमद्वितीय-
निधनार्थम् । तृतीयस्याध्ययनसिद्धत्वात् ॥४॥

पत्नी च ॥५॥

उपग्रहप्रभृतीनि निधनान्युपेयादिति शेषः । पत्न्या अपि प्रवर्ग्यसमन्व-
यादेव सिद्धे पुनर्वचनं यजमानस्य निधनवचनादेव तस्याः कृतकार्यत्वशङ्का-
निवृत्त्यर्थम् ॥५॥

एवं मध्ये ॥६॥

मार्गस्य मध्येऽप्येवमेव प्रस्तोता गायेत् । सर्वे च निधनं ब्रूयुः ॥६॥

प्राप्य चावहनीयायतनम् ॥७॥

इति । आहवनीयायतनमुत्तरवेदिः । प्राप्य च एवमेव गायेत् । निधनं
सर्वे ब्रूयुः । आहवनीयायतनमिति धर्मोद्भासनदेशोपलक्षणम् । तेन नदी-
द्वीपादौ धर्मोद्भासनेऽप्येवमेव कुर्युः ॥७॥

परिषिच्यमानेऽप उपस्पृश्य वाष्पहरम् ॥८॥

1. V¹⁻² स्तोत्रान्त° fo स्तोभान्त°
2. V² °पदम् for पादम्
3. T. after °प्रभृतीनि adds निधनानि Tv² धर्मोप° for धर्मं उप°
4. T. धर्मं for धर्मे; V¹ प्रवेग्ये for प्रवर्ग्य; V². om. प्रवर्ग्य°
5. T. om निधनात्
7. V¹⁻³ Tc. om °निधन°
10. V² ब्रूयु; for यजमानस्य निधन°; c. वचने for वचनं; V² om
वचनादेव . . . °निवृत्त्यर्थमिति (L. 11.) PC °कार्य° for °कार्यत्व°
13. My² मार्गगमने for मार्गस्य मध्ये

इति । अध्वर्युणा परिषिच्यमाने घर्मे अप उपस्पृश्य वार्षाहरं साम गायेत् ॥८॥

इष्टाहोत्रीयं परिषिक्ते ॥९॥

घर्मे इष्टाहोत्रीयं साम गायेत् ॥९॥

५

तस्य सर्वे निधनमुपेयुः ॥१०॥

तस्य इष्टाहोत्रीयस्य साम्नो निधनं घर्मोपयुक्ताः सर्वे ब्रूयुः ॥१०॥

द्वीपं चेद् घर्मपात्राणि हरेयुः सन्ततान्येव गायेत्राकाङ्क्षेत् परिषेचनम् ॥११॥

१०

यदि नदीद्वीपे घर्मपात्राण्यध्वर्यवो हरेयुः तदानीं नदीद्वीपं प्राप्य पूर्वोक्तानि त्यग्नाइरित्यादीनि त्रीण्यपि सामानि सन्ततानि अविच्छेदेनैव गायेत् । न परिषेचनमाध्वर्यवं प्रतीक्षेत् ॥११॥

इयंतं प्रत्याव्रजन् ॥१२॥

इष्टाहोत्रीयगाने कृते प्राग्वंशं प्रत्याव्रजन् प्रस्तोता इयंतं गायेत् ॥१२॥

तृचे वैकस्यां वा यजमानो निधनमनूपेयात् ॥१३॥

१५

एकस्यामृचि तृचे वा इयंतनिधनं यजमानोऽपि ब्रूयात् ॥१३॥

पूर्वया द्वारा प्रपद्योत्तरेणाग्नीन् गत्वा पश्चाद् गार्हपत्यस्य तिष्ठन् महावीरायतनं प्रेक्षमाणो वामदेव्यं गायेदिति धानंजयः ॥१४॥

महावीरायतनमिति पूर्वं प्रवर्ग्यप्रचारे यन्महावीरायतनम् ॥१४॥

इयंतान्तानीति शण्डिल्यः ॥१५॥

२०

5. V² om तस्य . . . आकांक्षेत (L. 7)

9. T. अध्वर्यते for अध्वर्यवो T. om °नदी°; T. द्वीपे for °द्वीपं

10. Pc. after संततानि ins °एव° Lpc. विच्छेदरहितानि, V^{1.2} अवच्छेदरहितानि for अविच्छेदेन

20. V¹ before इयंता° adds तथा च

त्यग्नाइ प्रभृतीनि श्यैतान्तानि चत्वार्येव घर्माद्विासने गायेत् । न वाम-
देव्यमावश्यकमित्यर्थः । तथा च जैमिनिः-श्यैतान्तान्येवोक्त्वा वामदेव्यं
नोक्तवान् । अत्र कश्चिद् वामदेव्यं नित्यमिति मत्वा व्याचष्टे-श्यैतान्तान्येव
तिष्ठन् गायेत् । वामदेव्यं त्वासीन एवेति । तत् सूत्रानुगुणं न भवति ॥१५॥

गणः सामान्युत्तराणि ॥१६॥

उत्तराणि यानि सामानि वक्ष्यामस्तानि सर्वाणि एको गणः । तस्य सह वा
प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरित्यर्थः । तेषां स्वे स्वे विषये विकल्पं वक्ष्यति ।
तत्र यदैकं कर्तुमिष्यते तदान्यदपि कर्तव्यम् । न पुनरेकस्य करणमन्यस्या-
करणमिति वैषम्यं कार्यमित्यनेन सूत्रेणोक्तम् ॥१६॥

अथ तेषां विकल्पमाह—

आभिरूप्यात् कर्तव्यानीत्येके ॥१७॥

इति । तेषां साम्नां तत्र तत्र कर्मणि आभिरूप्यात् क्रियमाणकर्माभि-
वादित्वात् कर्तव्यानीत्येके इति । तथा च जैमिनिः सर्वेष्टिपशुसोमेषु यथालिङ्ग-
यथादैवतं च सामानि गायेत् इति ॥१७॥

न वा कुर्यात् ॥१८॥

नहि वचनाभावे लिङ्गमात्राद् गानं युक्तमिति भावः ॥१८॥

स्वे वा यज्ञे कुर्यादित्येके ॥१९॥

स्वकीये यज्ञे सत्रेष्ववश्यं कुर्यादित्येके इति ॥१९॥

यथाकामी वा ॥२०॥

स्वकीयेऽपि यज्ञे यथाकाम्यं वा स्यात् । कुर्यान्न वेत्यर्थः ॥२०॥

दीक्षणीयायां ताक्ष्यसामनी गायेत्यमूष्वित्येते ॥२१॥

1. V¹ after श्यैतान्तानि adds एव

4. Pc. च for तु; V¹ om तत् भवतीति; V¹⁻² °गुणनं for गुणं

12. My¹⁻² om one तत्र

19. V² °काम्यं for °कामी

दीक्षणीयायामिष्टौ प्रधानयागकाले गायेत् । अङ्गानां प्रधानयागकाल-
त्वात् । स्पष्टं चाह जैमिनिः-यानि पशौ सामानि शिष्टानि वपान्ते तानि
गायेत् । प्रधानकाल उपसत्सु चेष्टिषु चे ( ) ति । तथा प्रागा-
वृत्तः तिष्ठन्नपविष्टो वा मध्यमया वाचा गायेत् ॥२१॥

प्रायणीयायां प्रवद्भार्गवम् ॥२२॥

स्पष्टम् ॥२२॥

उदयनीयायामुद्वद् ॥२३॥

भार्गवमित्यनुवर्तते ॥२३॥

आतिथ्यायां गायत्रीसामौशनम् ॥२४॥

औशनस्य विशेषणं गायत्रीसामेति । गायत्र्यामृचि गीयमानमित्यर्थः
॥२४॥

अथ प्रवर्ग्यसामान्याह—

अञ्जन्ति घर्मं तत्र शार्ङ्गम् ॥२५॥

इति । प्रवर्ग्यप्रचारे घर्मं महावीरम् अध्वर्यवोऽञ्जन्ति तदा शार्ङ्गं
गायेत् । अत्र जैमिनिः प्रवर्ग्यसामान्यधिकृत्याह—अन्तरेण वेद्युत्तरौ प्रपद्या-
परेण होतारं परीत्य दक्षिणतो घर्ममभिमुख उपविश्य गायेत् इति ॥२५॥

रजतजातरूपे उपदधति तच्छुक्रचन्द्रे ॥२६॥

इति । रजतं च जातरूपं च द्वे रुक्मे क्रमेणोपदधति अध्वर्यवः । तदानीं
शुक्रचन्द्रे सामनी गायेत् ॥२६॥

अभीन्धते तद् घर्मस्य तन्वौ ॥२७॥

घर्ममित्यनुवर्तते । अध्वर्यवो घर्ममभीन्धते । तदानीं घर्मस्य तन्वौ
गायेत् । अत्र केचिद् घर्मतन्वौ गीत्वा तदनन्तरं महावैश्वानरव्रतादीनि
कानिचित् सामानि घर्माभिरुपत्वाद्गेयानीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । सूत्र-
कारेणानुक्तत्वात् ॥२७॥

3. V² My¹- om. च after इष्टिषु;

22. V¹ °प्रभृतीनि My¹ °भृतादीनि for °व्रतादीनि

23. V¹ घेयानि for गेयानि

रुचितं प्राहुस्तद्धर्मस्य वा रोचनमिन्द्रस्य वेति ॥२८॥

धर्ममित्यनुवर्तते। रुचितं धर्मं प्राहुरध्वर्यवः। रुचितो धर्म इति। तदानीं धर्मरोचनमिन्द्ररोचनं वा गायेत् ॥२८॥

धेनुमुपसृजन्ति तद्धेनु ॥२९॥

धेनुं वत्सेनयोजयन्ति दोहनार्थमध्वर्यवः। तदानीं धेनुसाम गायेत् ॥२९॥
तत्र स्वाध्यायवद् गाने प्राप्ते विशेषमाह—

तस्य देवतासु सोपायं स्तोभमाहरेदनुपायं पादायाभ्यस्येदुत्तमं
पादं पञ्चनिधनवदिति गौतमः ॥३०॥

इति। स्वादिष्ठया मदिष्ठया (सा० ४६८) इत्यस्यामृचि प्रतिपादं पुरस्तादेकैका देवताम्नाता भुवन् इडा जनत् इडा वृधदिडेति। तृतीयपाद-
स्योपरिष्ठाच्चैका देवताकरदिडेति। तदनन्तरं सोपायस्तोभः। तदन्ते देवताभूतं निधनम्। सामोपक्रमे च निरुपायस्तोभः। एवं स्थिते इदमाह तस्य
धेनुसाम्नो देवतासूच्यमानासु सोपायं स्तोभं प्रत्येकं प्रत्येकं पुरस्तादाहरेत्।
उपायरहितं स्तोभं पदाय पदाय पुरस्तादाहरेत्। तथा स्वादिष्ठयेत्यस्या
उत्तमं पादं करदिडेति। चतुर्थदेवतानन्तरमाहृत्याभ्यस्येत्। अस्य तृतीय-
स्यापि दृष्टान्तः। पञ्चनिधनवदिति। यथा कया नदिचत्र आभुवदिति (सा०
१६९) पञ्चनिधने वामदेव्ये निधनभूतासु देवतासु प्रत्येकं सोपायः स्तोभः
आम्नातः। प्रतिपादं निरुपायः स्तोभः। उत्तमश्च पादश्चतुर्थनिधनानन्तर-
मभ्यस्येत् तद्वदिति। अत्र तथाध्ययनाभावेऽपि पञ्चनिधनवामदेव्याध्ययनं
निदर्शनार्थमिति गौतमाभिप्रायः। अत्रोपायशब्देन स्तोभान्तर्गतो वाशब्दो-

5. My¹ V²T om दोहनार्थं; v²tran योजयन्ति after दोहनार्थम्

9. T. °पादं for °पादं

10. P. देवताम्नाता for देवताम्नाता

11. PT. सोपायं for सोपाय°

12. My² स्तोभोप for सामोप°

14. My¹ पादाय पादाय for पदाय पदाय

17. My³p सोपायं for सोपाय°

18. P My³ निरुपायं for निरुपाय°

19. My²⁻³ अतः for अत्र

20. V² अन्तरगतः for अन्तर्गतः

ऽभिधीयते । तस्य सर्वेषु सामसु निधनोपायत्वात् निधनलक्षणत्वादित्यर्थः ।
तथा च वक्ष्यति-तान्यन्तः सामनिधनानि वाक् चेत्स्तोभान्तोऽनन्तर
इत्यादि ॥३०॥

मतान्तरमाह—

५ समस्येत्पददेवते इति शाण्डिल्यः ॥३१॥

इति । पादं च देवतां च समस्येत् । न तयोः पृथक् पृथक् स्तोभमाहरे-
दिति शाण्डिल्य इति । तस्याप्युत्तमपादस्याभ्यासः संमत एव । निषेधा-
भावात् । तन्मते पञ्चकृत्वः स्तोभाहरणम् । तत्र यथाध्ययनं सामान्ते सोपायः
स्तोभः । तत्पूर्वं देवताचतुष्टये निरुपायः स्तोभ इति ॥३१॥

१० मतान्तरमाह—

नोत्तमं पादं पुनरभ्यस्येदिति वार्षगण्यः ॥३२॥

इति । उत्तमपादाभ्यासे प्रमाणाभावान्नाभ्यासः कार्यः । पञ्चनिधने तु
वामदेव्ये अध्ययनसिद्धोऽभ्यास इति वैषम्यम् । तन्मतेऽपि पददेवतयोः समासे-
नैव स्तोभाहरणम् । पञ्चकृत्व इति समानम् ॥३२॥

१५ ननु च तत्पक्षे केवलचतुर्थदेवतायाः स्तोभाहरणं न प्राप्नोति । ततः
पूर्वं समस्तयोरेव पददेवतयोः स्तोभाहरणात् । अत आह—

शेषं यथा मरुतां भूतौ तथा समापयेत् ॥३३॥

१९ इति । यथान्तश्चरति रोचने (सा० ६३१) ति मरुतां संभूतौ साम्नि
पददेवतयोः समासेनैव पूर्वं स्तोभमाहृत्य पश्चात् केवलदेवताया अपि स्तोभा-

7 My³ पदस्य for °पादस्य

8. P सोपायं for सोपाय°; my¹ V² ततः for तत्

9. P. निरुपायं for निरुपाय°

12. My¹ पदा° for पादा°

14. C. °हरणं for हरणम्

15. L. केवलं तच्चतुर्थं for केवलचतुर्थ°

19. T °देवतयोः for °देवतयो; My²⁻³ केवलं for केवल°

हरणमाम्नातम् । तद्वदत्रापि चतुर्थदेवताप्रभृति शेषं समापयेत् । केवल-
देवताया अपि स्तोभमाहृत्यैव समापयेदित्यर्थः ॥३३॥

पय आहरन्ति तत्पयः ॥३४॥

पय आहरन्ति अध्वर्यवः । तदानीं पयःसंज्ञकं साम गायेत् ॥३४॥

आसिञ्चन्ति तत् सिन्धुषामात्वा विशन्तिवन्दव इति ॥३५॥
महावीरे पय आसिञ्चन्ति । तदानीं सिन्धुषाम गायेदिति ॥३५॥

शफाभ्यां परिगृह्णन्ति तद्वसिष्ठस्य शफाविति ॥३६॥

यदा शफाभ्यां महावीरं परिगृह्णन्ति अध्वर्यवः तदानीं वसिष्ठस्य
शफौ ॥३६॥

ह्रियमाणे व्रतपक्षौ ॥३७॥

अध्वर्युभिर्महावीरे ह्रियमाणे ॥३७॥

हुतेऽश्विनोर्व्रते अहोरात्रयोर्वा ॥३८॥

हुते घर्मे अश्विनोर्व्रते अहोरात्रयोर्वा व्रते वा गायेत् ॥३८॥

रौहिणाभ्यां पुरोडाशाभ्यां चरन्ति तद्राजन रौहिणके ॥३९॥

स्पष्टम् ॥३९॥

परिघर्म्यं सन्म्राडासन्ध्यां समारोपयन्ति तदारूढवदांगिरसमित
एत इति स्वर्णिधनम् ॥४०॥

परिघर्म्यं प्रवर्ग्योपकरणं महावीरादिकमध्वर्यवः सादयन्ति । तदानी-
मारूढवदाङ्गिरसं गायेत् । तस्य साम्न उपेतिनिधनमपोह्य तत्स्थाने स्वरिति
निधनं च कुर्यात् । स्वर्णिधनमिति बहुव्रीहिः । आरोहानिति पदान्वयादारूढव-
दित्युक्तम् ॥४०॥

1. My²⁻³ om. शेषं and केवलं for केवल°

8. V¹⁻²Cp. om. महावीरं

13. T. om. हुते...गायदिति

14. p. before रौहिणाभ्यां adds प्रागन्यदनु ॥होइ॥ आप्रागात्

16. Tmy² इति for इतः;

17. My²⁻³ V¹ एति My¹ एतद् for एत

19. p. after आरूढवद् ins. आङ्गिरसम्

अग्निं प्रणयन्ति तत्राग्नेर्व्रतम् ॥४१॥

औपसथ्येऽहन्युत्तरवेद्यामग्निं प्रणयन्ति अध्वर्यवः । तदानीमग्नेर्व्रतमनु-
व्रजन्नेव गायेत् । होतुरनुव्रजनदर्शनादिति ॥४१॥

अग्नीषोमौ तत्रोभयोर्व्रते ॥४२॥

५ प्रणयन्तीत्यनुवर्तते । अग्नीषोमौ प्रणयन्त्यध्वर्यवः । तदानीमुभयोरग्नेः
सोमस्य च व्रते गायेत् ॥४२॥

सुत्यायां यज्ञसारथि प्राक् प्रातरनुवाकोपा-
करणादाग्नीध्रीयेऽहरहः ॥४३॥

१० सुत्यादिवसे प्रातरनुवाकोपकरणात् पूर्वमग्नीध्रमनुप उपविश्य यज्ञसारथि
गायेत् । एवमहरहरहीनेषु ॥४३॥

सत्रे सत्रस्यद्धि ॥४४॥

सत्रेषु यज्ञसारथिस्थाने सत्रस्यद्धि गायेत् ॥४४॥

उक्षा चेदनुबन्ध्य औक्षणोरन्ध्रे ॥४५॥

१५ अवभृथोत्तरकालमनुबन्ध्यः पशुरस्ति । स चेदुक्षा स्यात्तदानीमौक्षणोरन्ध्रे
सामनी वपान्ते गायेत् । यानि पशौ शिष्टानि तानि वपान्ते गायेदिति
जैमिनिवचनात् । अत्र केचिदग्नीध्रीये गानं कार्यमित्याहुः । अन्ये तु
विशेषावचनात् अङ्गानां प्रधानदेशत्वाच्चाहवनीयसमीपे गानमित्याहुः ॥४५॥

ऋषभ आर्षभम् ॥४६॥

अनुबन्ध्य इत्यनुवर्तते । ऋषभ अनुबन्ध्ये सति आर्षभं साम गायेत् ॥४६॥

२० उन्नते त्रैककुभम् ॥४७॥

उन्नत उच्छ्रितपृष्ठो गौः ॥४७॥

वशायां वाशम् ॥४८॥

२३ वशा वन्ध्या ॥४८॥

3. T. °गच्छन् for °व्रजन्

17. V². अप्रधान° for प्रधान°

अज आजिनम् ॥४९॥

इति ॥४९॥

मेष और्णयिवम् ॥५०॥

स्पष्टम् ॥५०॥

पयस्यायां स्वारं पयोनिधनम् ॥५१॥

५

यद्यनुबन्ध्यस्थाने पयस्यामामिक्षां कुर्युस्तदा पयोनिधनं स्वारसंज्ञं सामं गायेत् ॥५१॥

उदवसानीयायामुद्वंशीयम् ॥५२॥

स्पष्टम् ॥५२॥

उपक्रम्य समापयेदाक्रतोरपवर्गात् ॥५३॥

१०

यदि दीक्षणीयायां ताक्ष्यं सामोपक्रान्तं स्यात्तदा तत्प्रभृतीन्युद्वंशान्तानि सामानि समापयेत् । किञ्चित् कृत्वा किञ्चिन्न त्यजेदित्यर्थः । गणः सामान्युत्तराणी (द्रा० श्रौ० २-२-११) ति । यत् पूर्वमुक्तं तस्यैतन्निगमनं विस्पष्टार्थम् ॥५३॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे द्वितीये पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

१५

तृतीयः खण्डः

अथोद्गातुः कृत्यं वक्तुमारभते—

औदुम्बरीमुच्छ्रियिष्यन् पूर्वेण देवयजनं गच्छेद् दक्षिणतश्चेदस्या-
वसथः स्यात् ॥१॥

इति । औदुम्बरी सदसो मध्यस्थूणा ताम् उच्छ्रियिष्यन् उद्गाता देवयज-
नस्य पूर्वप्रदेशेन गच्छेद् यदि देवयजनस्य दक्षिणतः उद्गातुरावसथो गृहं
स्यात् ॥१॥

उत्तरेण यद्यन्यतः ॥२॥

यद्यन्यतो गृहं स्यात्तदा देवयजनस्योत्तरपार्श्वेन गच्छेत् । उभयथाप्याप्नान-
तीर्थेनैव देवयजनस्य प्रवेशः ॥२॥

पूर्वा सदसो द्वायौ इवभ्रावन्तरेण प्रपद्याग्नेौदुम्बरीं गत्वोदङ्-
मुखस्तिष्ठन्नध्वर्युणा सहोच्छ्रयेद्दक्षिणोत्तरोत्तानाभ्यां पाणिभ्यां
द्युतानस्त्वेति ॥३॥

सदसः पूर्वे द्वारे स्थूणानिखननार्थमवटद्वयमस्ति । तौ इवभ्रौ अन्तरेण
प्रविश्य प्रागग्रामौदुम्बरीमध्वर्युणा पूर्वमेव निहितामग्नेण गत्वोदङ्मुखस्तिष्ठन्
अध्वर्युणा सहोच्छ्रयेद्दक्षिणोत्तराभ्यामुत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां द्युतानस्त्वेति
(तां० ब्रा० ६-४-२) ब्राह्मणपठितेन मन्त्रेण पृथिवीमित्यन्तेन ॥३॥

आयोरिति इवभ्रेऽवदध्यात् ॥४॥

आयोष्ट्वे (तां० ब्रा० ६-४-३) त्यादिना समुद्रस्य हृदय इत्यन्तेन
ब्राह्मणपठितेन मन्त्रेण इवभ्रेऽवदध्यात् । अत्र ब्राह्मणम्—तामन्वारभत आयो-
ष्ट्वे (तां० ब्रा० ६-४-३) ति । तस्यायमर्थः । अन्वारभ्य सादयेदिति ।
कुतः । सादयामीति मन्त्रलिङ्गात् सूत्रानुरोधाच्च ॥४॥

9. V² आप्तानेन for आप्तान°;

10. My²⁻³ °यजन° for °यजनस्य

14. V¹C. °निषनन° for °निखनन°

17. V¹C. पृथिवी° for पृथिवीम्

अवधाय जपेन्नमः समुद्राय नमः समुद्रस्य चक्षसे मामायुनर्वा-
हसी द्वर्गस्यूर्जेदा ऊर्जं मे देह्यूर्जं मे देह्यन्नं मे देह्यन्नं मे देहीति ॥५॥

ननु च ब्राह्मणपठित एव मन्त्रः किमर्थं पठ्यते । उच्यते । ब्राह्मणे
मन्त्रैकदेशानां पृथक् पृथक् विनियोगः प्रतिभाति । तन्निवृत्यर्थं कात्स्न्येन
पठित्वा जपे विनियुङ्क्ते ॥५॥

५

तान्न विसृजेदावच्छादनात् ॥६॥

तामौदुम्बरीं न विसृजेच्छदिरध्यूहनात् पूर्वमित्यर्थः ॥६॥

अध्वर्युणाभिहृतायां जुहुयात् तस्यैवावृतान्तरेण विशाखे ॥७॥

अध्वर्युणा अभिहृतायामौदुम्बर्यां होमे कृते इत्यर्थः । तस्यैवाध्वर्यो-
रावृता प्राकारेण हिरण्यनिधनादिना औदुम्बर्या विशाखयोर्मध्ये स्रुवेण
जुहुयात् ॥७॥

१०

घृतेन द्यावापृथिवी अप्रीणाथा ॐ स्वाहेति पूर्वा प्रजापतये
स्वाहेत्युत्तराम् ॥८॥

आहुतिमिति शेषः ॥८॥

अन्यतरां वा स्वाहाकारद्वितीयाम् ॥९॥

१५

पूर्वयोर्मन्त्रयोरन्यतरेणैकामाहुतिं केवलस्वाहाकारेण द्वितीयामाहुतिमिति
पक्षान्तरम् ॥९॥

यथा भूमिमाज्यं प्राप्स्यतीति ॥१०॥

उभयोरपि पक्षयोर्यथाभूमिमौदुम्बरीमूलम् आज्यं प्राप्स्यतीति तथा
प्रभूतमवसावयेत् । इतीति अनेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥१०॥

२०

आज्यं होम चोदनास्वनादेशे ॥११॥

स्पष्टम् ॥११॥

२२

3. V¹ किमत्र for किमर्थ

5. V² My¹ पठितत्वात् for पठित्वा; V¹My¹⁻³ CTP. युक्तः for
युङ्क्ते

अधस्ताद् विशाखस्य परिगृह्य जपेद् दिवि देवान्दृष्टुं मयि
प्रजामिति । १२॥

स्पष्टम् ॥ १२॥

अन्तरिक्षे वयाधंसि दृष्टुं मयि पशूनिति मध्ये ॥ १३॥

औदुम्बरीमध्यं परिगृह्येत्यर्थः ॥ १३॥

पृथिव्यामध्यौषधीर्दृष्टुं मयि सजातानिति मूले ॥ १४॥

मूलं परिगृह्येत्यर्थः ॥ १४॥

ऊर्ध्वधोमाद् याजमानं धानंजय्यः ॥ १५॥

होमादूर्ध्वं यत् कर्म मन्त्रजपात्मकं तद् यजमानेनैव कर्तव्यमिति । मयि
प्रजां पशून् सजातानिति प्रत्यगाशीष्ट्वादिति ॥ १५॥

स्वयमिति गौतमशाण्डिल्यौ यां वा कांचिद् ऋत्विगाशिष-
माशास्ते यजमानस्यैव सेति ॥ १६॥

स्वयमेवोद्गात्रा मन्त्रजपः कार्य इति मतान्तरम् । ऋत्विग्भिः कृतमपि
फलाशासनं यजमानगतमेवाशास्यते । न स्वार्थमिति हेतोः ॥ १६॥

अवच्छाद्यमानायां दिव्यं छद्मासि संतनिनाम विश्वजनस्य
छाया नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीरिति ॥ १७॥

अध्वर्युणावच्छाद्यमानायामौदुम्बर्यां जपेदित्यर्थः ॥ १७॥

दक्षिणेन श्वभ्रान् गत्वापरौ द्वार्यावन्तरेण प्रपद्येतत् कुर्यादिति
शाण्डिल्यः ॥ १८॥

दक्षिणेन सदसि यावन्तः श्वभ्रा स्थूणानिखननाथस्तान् सर्वान् गत्वापरौ
द्वार्यौ अन्तरेण प्रपद्येतदुच्छ्रयणादिकं कुर्यादिति शाण्डिल्यः ॥ १८॥

10. V² TL My¹ om. प्रजाम्; V² LMy¹T दृष्टुंहेति for सजातानिति

14. V² °शासनस्य, My²⁻³ शासानां for शासनं

20. L. om. दक्षिणेन... शाण्डिल्यः (L 21); V¹ om. दक्षिणेन... प्रपद्य and trans. एतत् after उच्छ्रयणादिकं; PG om. सदसि... सर्वान्

उत्तरेणेति धानंजय्यः ॥१९॥

तानेव श्वभ्रानुत्तरेणेत्यर्थः ॥१९॥

गौतमीयमितरत् ॥२०॥

इतरन्मतं गौतमीयं यत्पूर्वमुक्तं पूर्वौ सदसदसो द्वायौ (द्रा० श्रौ०
२-३-३) इत्यादि ॥२०॥

५

यथैतं निष्क्रामेत् ॥२१॥

यथा येन प्रकारेण सदसि प्रविष्टस्तेनैव प्रकारेण निष्क्रामेत् ॥२१॥

इति द्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे द्वितीये पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

८

चतुर्थः खण्डः

यूपमुच्छ्रीयमाणमनुमन्त्रयेरनृमण ऊर्ध्वभरसं त्वेति ॥१॥

यूपोच्छ्रयणकाले अध्वर्युणा यूपमुच्छ्रीयमाणमुद्गातारः अनुमन्त्रयेरन्
युगपत्कर्मसु सर्वेषु (द्रा० श्रौ० ३-१-१) इति वक्ष्यमाणसूत्रात् त्रय
एवोद्गातारः। चत्वारोऽपीति केचित्। अस्मिन् स्थाने युगपत्कर्मस्त्विति
सूत्राकरणात् नृमण ऊर्ध्वभरसं त्वे (तां० ब्रा० १-१-६) ति पादत्रयोपादान-
मुत्तरसूत्रे तत्परामर्शार्थम् ॥१॥

एतान्येवोहस्थानानि यावन्तः स्युः ॥२॥

एतान्येव त्रीणि पदानि कदाचिद्ब्रूहस्थानानि भवन्ति। यत्र यावन्तो
यूपाः स्युः तत्र तावत्सु यूपेषु। तद्यथा यूपैकदेशिन्यां नृमण ऊर्ध्वभरसं त्वेति।
तत्र कालभेदेन यूपानामुच्छ्रयणात् प्रकृतिवदविकारेण प्रयोगे प्राप्ते वचन-
मेतत्। प्रथमयूपोच्छ्रयणकाले एवोत्तरमनभिप्रेत्य मन्त्रोहः कार्यं इति।
नृमण इति समासोऽयं सकारान्तः संबुध्यन्तः। यथा समुद्रे त्वा नृमणा अप्सव-
न्तरि (ऋ० वे० १०-४५-३) ति नृषु प्राणिषु मनो यस्य रक्षिष्याम्येतानिति
स नृमणाः विष्णुः। विष्णुत्वेन च यूप स्तूयते उरु विष्णो विक्रमस्वे (७-२६-
३) त्यादिभिः। तेनायं मन्त्रार्थः। हेनृमणः त्वामूर्ध्वभरसम् ऊर्ध्वं धार्यमाणं
अहमूर्ध्वभराः दृशेयम्। त्वया विष्ण्वात्मनाहमप्यूर्ध्वं धार्यमाणः स्यामित्यर्थः।
केचित्तु नृमणः शब्दः उपक्रमवाची खले वाल्यां वर्तते इत्याहुस्तदयुक्तम्। तस्य
समासत्वेन बह्वृचतैत्तिरीयैरध्ययनादिति ॥२॥

यत्र तिष्ठन्त उच्छ्रीयमाणं पश्येयुरिति शाण्डिल्यः ॥३॥

इति। अन्तर्वेदि वा बहिर्वेदि वा यत्र तिष्ठन्तो यूपं द्रष्टुं शक्नुयुस्तत्र
स्थित्वानुमन्त्रणमित्यर्थः ॥३॥

17. V¹ विश्वा° for विष्ण्वा°

18 My¹⁻³ T °शब्दो वक्र°; V²L °शब्दोवक्रम° for °शब्द उपक्रम°
V¹ °वाची खलु वाल्यां, for वाची खले वाल्यां; C °खल° for; खले;
V² वाल्यं My¹⁻³ वाद्यं for वाल्यां; all mss read निवर्तते for वर्तते;

19. My¹ T. समात्वेन for समासत्वेन

अन्तर्वेद्येवेति धानंजयः ॥४॥

स्पष्टम् ॥४॥

हेतुमाह—

न बहिर्वेदि यजुरवकल्पत इति ॥५॥

इति । न हि सति संभवे बहिर्वेदि मन्त्रप्रयोगो युक्त इति ॥५॥

अथ सौत्येऽहनि प्रातरनुवाकात् पूर्वं विश्वरूपागानमस्मद्ब्राह्मणे विहितं तत्करणे गुणातिशयश्च श्रुतः । शाखान्तरे तु तद्गानं निषिद्धम् । तत्र निषेध-पक्षम् उपपादयति—

विश्वरूपाणां गानं ज्योतिष्टोमे यजमानेनोक्तः प्रत्याचक्षीत । चतुष्टोमस्तोमसंपदतिरेकाद् ग्रहशस्त्राभावाच्च ॥६॥

इति । गुणातिशयलिप्सुना यजमानेन चोदितोऽयुद्गाता विश्वरूपाणां गानं प्रत्याचक्षीत । नैव कुर्यादित्यर्थः । कुतः । चतुष्टोमस्याग्निष्टोमस्य स्तोमानां त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविशानां या संख्यासंपत्तिर्ब्राह्मणोक्ता तस्य नवतिशतं स्तोत्रीया इति तदतिरेकप्रसङ्गात् । विश्वरूपागाने तिस्रः स्तोत्रीया अतिरिच्येरन् । स्तोमसंपत्तिश्च गुणवत्तरैव श्रुता । किञ्च गानपक्षे ग्रहशस्त्राभ्यामवश्यं भवितव्यम् । ग्रहं गृहीत्वा चमसं वोस्त्रीय स्तोत्रमुपा-कुर्यादिति तैत्तिरीयकश्रुतेः । स्तुतमनुशंसति शान्त्या इति च । नच तद्द्वय-मप्यत्रास्ति । तस्मादप्यगानमिति ॥६॥

अथ गानमुपपादयन्नाह—

वसतीवरीयो ग्रहः प्रातरनुवाकः शस्त्रमासां न च संपत्कोपो यथान्यैः परिसामभिर्गायैवेति चेद्ब्रूयात् ॥७॥

इति । वसतीवरीयो ग्रहः प्रातरनुवाकः शस्त्रं भविष्यति । नच ब्राह्मणोक्त-संपद्विरोधः । विश्वरूपाभिः सोमात्मकस्य हविषस्तद्देवतानां च स्तुत्यभावात्

4. My³ कल्प्यते for कल्पते

15. V^{1,2} 'वत्तरेव for 'वत्तरैव

17. V^{1C} 'करोति for 'कुर्यात्

20. My^{1LT} 'वर्यो for 'वरीयो

23. V¹ संशय for संपद्

यथा परिस्सामभिर्न संपत्कोपस्तद्वत् । तस्मात् त्वं विश्वरूपा गायैवेति ।
यजमानो यदि ब्रूयात् तदा कार्यमिति । नात्र यजमाननियोगस्तन्त्रम् ।
किंतु यथोक्तग्रहशस्त्रकल्पितः । यदि रोचते तदा गातव्यमित्येतावद्विवक्षितम् ।
तेन यजमानेनानुक्तोऽपि गायेदिति शास्त्रार्थः । केचित्त्वाहुः । नित्य-
मेव गानं यजमाननियोगश्च । प्रत्याख्यानं पुनर्नियोगश्चादृष्टार्थं कार्यमिति ।
तदयुक्तम् । ग्रहशस्त्राभावादिति । हेतुकथनवैयर्थ्याद्गायैवेति चेद् ब्रूयादिति ।
चेच्छब्देनानित्यतासूचनाच्च । जैमिनिरपि प्रत्याख्यानेनाकरणमेवाह । ते
यदि ब्रूयुर्विश्वरूपा गायेति । अकर्मण एतत् त्रयोदशं स्तोत्रं विराजं
संलोभयतीति ब्रूयात् । संभवे तु कार्यम् । अन्यत्र नेति ॥७॥

१०

अथ गानपक्षे प्रकारं विधत्ते—

न मामनामन्त्र्य प्रातरनुवाकमुपाकुर्यादित्यध्वर्युं ब्रूयात् ॥८॥
इति । स्पष्टम् ॥८॥

१५

होतारं प्रातरनुवाकायोपविष्टं पूर्वेण गत्वा यजमानश्च पूर्व्या
द्वारा प्रपद्यान्तरेण हविर्धानं पूर्वेण चक्रे उदङ्मुख उपविशेत्
तूष्णीम् ॥९॥

पूर्व्या द्वारा हविर्धानं प्रपद्य पूर्वमेवोपविष्टं होतारमग्रतो गत्वा शकटयो-
र्मध्ये चक्रयोः पुरस्तादुदङ्मुख उपविशेत् । तूष्णीमिति वचनं स्तोत्रधर्मस्य
मन्त्रवदुपवेशनस्य निवृत्त्यर्थम् ॥९॥

पुरस्ताद्यजमानः प्रत्यङ्मुखः ॥१०॥

२०

यजमानस्यापि सह प्रपदनं पूर्वमुक्तम् । सः पुरस्तादुद्गातुरुपविशेत्
॥१०॥

३४

युञ्जे वाच ७ शतपदीं गायेत्सहस्रवर्तनि गायत्रं त्रैष्टुभं
जगद्विश्वारूपाणि संभृता देवा ओका७सि चक्रिरे इत्येतस्यां पङ्क्तौ
त्रिर्गायत्रं गायेदिति धानंजयः स्वाध्यायस्वरेण ॥११॥

3. P °शस्त्रे स्तुयुः; L शंसकल्पति My² शस्त्रे उप्तिः for शस्त्रकल्पितः

9. T °लोभयत् for लोभयति

14. V¹⁻² CLT My² °धाने for धानं

20. My³ प्रवेशनं My³ प्रवदनं for प्रपदनं

पङ्कताविति वचनं पञ्चस्वपि पादेषु व्याप्य गानार्थं न गेयमिति सामान्यश्रुतेरत्रापवादाभावात् अनिरुक्तमेव गेयम् । स्वाध्यायस्वरेणेति मध्यमया वाचेत्यर्थः ॥११॥

मनसैव यजमान उपस्वरेत् ॥१२॥

उद्गातुर्गानकाले यजमानो मनसैव गायत्रम् उपस्वरेत् । गायेदित्यर्थः । तदप्यनिरुक्तमेव । केचिदार्चिकमित्याहुः ॥१२॥

त्रिषु त्रिषु पादेषु गायेदिति गौतमः ॥१३॥

युञ्जे वाचम् (सा० १८२९) इत्यस्या ऋचस्त्रिषु त्रिषु पादेषु गायत्रं गायेन्न पञ्चसु पादेष्विति गौतम इति ॥१३॥

कथमित्याह—

पूर्वं पूर्वमतिसृजन् गायत्रीकारम् ॥१४॥

इति । प्रथममाद्येषु त्रिषु पादेषु गीत्वा पश्चात् प्रथमं पादमुत्सृज्य द्वितीयं पादमुपक्रम्य पादत्रयमनभ्यासेन गायत्रीं कृत्वा गायेत् ॥१४॥

प्रगाथकारं वा ॥१५॥

प्रगाथं वा कृत्वा गायेत् । तत् कथम् ? प्रथमं पादत्रये गीत्वा पश्चात् तृतीयं पादं द्विरभ्यस्य चतुर्थेन पादेन सह गायत्रीं कृत्वा गायेत् । एवं चतुर्थं पादं द्विरभ्यस्य पञ्चमेन सह गायत्रीं कृत्वा गायेत् । कुत एतत् । पूर्व-स्तोत्रीयान्त्यस्य पादस्य पुनरभ्यासः प्रगाथ इत्युच्यते । अत्र त्रिषु पादेषु गायेदिति वचनात् तस्यैव द्विरभ्यासः कार्यः ॥१५॥

गीत्वा यथार्थं स्यात् ॥१६॥

स्पष्टम् ॥१६॥

विश्वरूपाश्चेद्गायैज्ज्योतीष्यपि गायेत् ॥१७॥

युञ्जे वाचमिति तिसृणां स्तोत्रीयाणां विश्वरूपा इत्यभिधानं विश्वा

16. V² om. एवं चतुर्थं गायेत् (L. 17)

17. P सर्वं for पूर्व

23. V² My² om. तिसृणां

रूपाणि संभृते (शा० १८३०)ति अक्षरान्वयात् । चेच्छब्दस्तासाम-
नित्यतां सूचयतीति ॥१७॥

अथ ज्योतिषां गानकालमाह—

परिहिते प्रातरनुवाकेऽप्योनप्त्रीयं नाम सूक्तं पुरा
५ तस्माद्धोतारमारमेत्युक्त्वा ॥१८॥

इति । प्रातरनुवाके होत्रा समापिते सति पश्चात्तेनैवानुवक्तव्यमप्योन-
प्त्रीयं नाम सूक्तमस्ति । तदनुवाचनात् पूर्वं होतारमारमेत्युक्त्वा ज्योतीष्यपि
गायेत् ॥१८॥

आग्रयणस्य वानुहिंकारं पवित्रं धारयन् ॥१९॥

१० इति । अथवाग्रयणं गृह्णतोर्ध्वर्योहिंकारमनु तद्वेलायां दशापवित्रं
धारयन् ज्योतीष्यपि गायेत् ॥१९॥

आस्तावं वा प्राप्य पुरा स्तोमयोगात् ॥२०॥

अथवा बहिष्पवमानस्तुतिदेशं प्राप्य स्तोमयोगात् पूर्वं गायेत् ॥२०॥

अथ गानप्रकारमाह—

१५ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्य इत्येतेषु पादेषु त्रिस्त्रिरेकैकमभ्यासं मनसा गायत्रं
गायेत् ॥२१॥

इति । अग्निर्ज्योतिरित्येतान् त्रीन् पादान् प्रत्येकं त्रिरभ्यस्य प्रथमे
पादे त्रिरभ्यस्ते मनसा गायत्रमनिरुक्तं गायेत् । एवमुत्तरयोरपि ॥२१॥

२० तानि नान्यत्र विश्वरूपाभ्यः ॥२२॥

२३ तानि ज्योतीषि नान्यत्र विश्वरूपाभ्यः प्रयोक्तव्यानीति विस्पष्टार्थमिदं
वचनम् । विश्वरूपाश्चेद्गायेदित्यनेनैव विश्वरूपागानस्य ज्योतिर्गानि
निमित्तत्वावगमात् ॥२२॥

7. P आरमयस्व for आरम

13. My¹T after प्राप्य add तस्य

16. My³. after पादेषु adds त्रिषु

18. PC पदान् for पादान्

द्वितीये पटले चतुर्थः खण्डः

नान्यत्र विश्वरूपा ज्योतिष्टोमात् ॥२३॥

विश्वरूपा अपि ज्योतिष्टोमात् प्रकृतिभूतात् अग्निष्टोमसंस्थात् अन्यत्र न भवेयः । विकृतिष्वतिदेशं प्राप्तस्य विश्वरूपागानस्य प्रतिषेधोऽयम् ॥२३॥

सहचराणि ह्येतानि विश्वरूपाश्च ज्योतींषि च ज्योतींषि च ॥२४॥

५

विश्वरूपाश्च ज्योतींषि चैतानि सहचराण्येव । तस्माद् विश्वरूपा-
निवृत्तौ ज्योतिषां निवृत्तिरिति पूर्वोक्तस्य हेतुकथनमेतत् ॥२४॥

इति द्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे द्वितीये पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपेऽस्मिन् धन्विना कृते ।

द्वितीयः पटलो वृत्तः प्रीयतां देवकीसुतः ॥

१०

इति श्रीधन्विरचिते द्राह्मण्यणश्रौतसूत्रदीपे द्वितीयः पटलः समाप्तः ॥२॥

११

4. P. after repeats ज्योतींषि च

7. Pc. इदम् for एतत्

9. T. befor इति छन्दोग° adds द्राह्मण्यणकृते सूत्रे यथामति यथागमम् ।

द्वितीयपटलं व्याख्ये धन्विकाश्यपनन्दनः ॥

तृतीयः पटलः

प्रथमः खण्डः

युगपत्कर्मसु सर्वेषूद्गातुर्दक्षिणमनु बाहुं प्रस्तोता सव्यं
प्रतिहर्ता ॥१॥

५ युगपत्कर्तव्यतया चोदितेषु बहुकर्तृकेषु कर्मसु कियन्तः स्तोत्रकर्तारः
कथं वानुष्ठानमित्यपेक्षायामिदमुच्यते । उद्गातुर्दक्षिणं बाहुमनु दक्षिणे पाश्वे
प्रस्तोता स्यात् । सव्यं बाहुमनु प्रतिहर्ता स्यात् । कर्तारोऽप्येत एव त्रयः ।
नान्ये इत्यनेनैव सूत्रेणोक्तम् । अन्यस्यानुपादानात् ॥१॥

१० होता प्रातरनुवाकमनुच्याभूदुषा इति यदा ब्रूयादथ
वेदिमाक्रमेयुर्मृदाशिथिरेति । मामाहि ॐ सोरिति मंत्रान्त इति ।
बहिर्वेद्येतज्जपित्वा मा मा हि ॐ सोरित्येतावतैवेति धानंजयः
॥२॥

मृदा शिथिरे (तां० ब्रा० १-१-७) त्यादि वेदिरसीत्यन्तं बहिर्वेदि
जपित्वा मा माहि ॐ सोरित्येतावान्मात्रेणैव वेद्याक्रमणम् ॥२॥

१५ सवनमुखेषु च यजुषा ॥३॥

जातौ बहुवचनम् । उत्तरयोरपि सवनयोर्मुखे मृदाशिथिरे (तां०
ब्रा० १-१-७) ति मन्त्रेणैव वेद्याक्रमणम् । तत्राभिषवादिमाध्यंदिनसवनम् ।
आदित्यारम्भणं ततीयसवनम् ॥३॥

अहरहरिति गौतमः ॥४॥

२० अहर्गणेषु प्रत्यहं सवनत्रयेऽपि मन्त्रेणैवाक्रमणमिति गौतमः ॥४॥

सकृत्क्रताविति शाण्डिल्यः ॥५॥

२३ एकस्मिन् क्रतावादावेव सकृन्मन्त्रेणाक्रमणं न सवनत्रये नाप्यहरहरिति
शाण्डिल्यः ॥५॥

10. TV² My¹. om. इति

20. My² वेद्याक्रमणं for एवाक्रमणं

यावद्धाक्रमेयुरित्येके ॥६॥

यावद्धेति विधार्थे धाप्रत्ययः । यावत्कृत्वो वेदिमाक्रमेयुः तत्र सर्वत्र मन्त्रेणैवाक्रमणमित्येके । तेनातिरात्रे प्रतिपर्यायं निष्क्रान्तानां मन्त्रेणैव पुनः प्रवेशः ॥६॥

हविर्धानं प्रवेश्यमाना वसतीवरीरनुप्रविशेयुः ॥७॥

अपरया द्वारा वसतीवरीः प्रवेशयन्ति । तस्मिन् काले पूर्वया द्वारा प्रविशेयुः ॥७॥

कथमित्याह—

तस्य रराट्यामालभ्य विष्णोः शिरः ॥८॥

इति । रराटिर्नाम हविर्धानस्य पूर्वद्वारोपरि स्थिता काशमयी यष्टिरिति सत्याषाढः । तस्यां विष्णोः शिरः (तां० ब्रा० १-१-८) इति मन्त्रेणालभ्य प्रविशेयुः ॥८॥

इष ऊर्ज इति प्रविशन्तोऽन्तरेणेषे बाहूनवहृत्य पाष्णीरनुद्यच्छन्तो यूनज्मीति राजानमभिमृशेयुर्यः प्रातःसवनाय ॥९॥

इष ऊर्ज (तां० ब्रा० १-१-९) इति मन्त्रेण प्रविशन्त ईषयोरन्तरा बाहूनवः प्रसार्य प्रातःसवनाय विभक्तं सोममभिमृशेयुः । अभिमर्शनाशक्तौ पादाग्रेण स्थित्वा पादस्य पृष्ठभागोद्यमनं स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं पाष्णीरनुद्यच्छन्त इत्युक्तम् ॥९॥

अविभक्तश्चेत् सर्वम् ॥१०॥

यद्यविभक्तः सोमः स्यात्तदा सर्वमेव सोममभिमृशेयुः ॥१०॥

न चेत्प्राप्नुयुः सोमं देशेनैव ॥११॥

यदि हस्तेन सोमं प्राप्तं न शक्नुयुस्तदा देश एव हस्तं प्रसार्य मन्त्रं जपेयुः ॥११॥

10. Pc उपरि for पूर्वद्वारोपरि

21. T प्राप्नुयुः for मृशेयुः

प्रस्तोता प्रथमोऽतिसर्पेत् ॥१२॥

अथ सोममतीत्य हविर्धानयोर्मध्यतः प्रस्तोता प्राङ्मुखः प्रथमं गच्छत् ॥१२॥

तत उद्गाता ततः प्रतिहर्ता ॥१३॥

स्पष्टम् ॥१३॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चात् सव्यावृत उपविशेयु-
र्ऋतस्य सदन इति ॥१४॥

एवं गत्वा सव्येन पार्श्वेनावर्तमाना दक्षिणहविर्धानस्य पश्चादुपविशेयुः।
अत्र जैमिनिः—अन्तरेण हविर्धानं गत्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादप्रदक्षिण-
मुपविशन्ति ॥१४॥

उपवेशनानन्तरं बहिष्पवमानार्थमृग्यं विधास्यन् प्रसङ्गात् सर्वस्तोत्र-
साधारणमाह—

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चर्चः सर्वत्र जपेयुर्यासु करिष्यन्तः
स्युः ॥१५॥

इति। सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु यास्वृक्षु स्तुतिं करिष्यन्तः स्युः ताः स्तोत्रस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाच्च सर्वत्र जपेयुः ॥१५॥

अत्र तु बहिष्पवमानस्य ॥१६॥

इति। अत्र अस्मिन् काले उपवेशनानन्तरं बहिष्पवमानस्यर्चो जपेयुः।
बहिष्पवमानादन्येषु स्तोत्रेषु यद्यपि पुरस्तादुपरिष्ठादित्यविशेषचोदनादव्यव-
धानेन गानानन्तरं जपः प्राप्तस्तथापि स्तोमयोगात् पूर्वमेव पुरस्ताज्जपः।
यजमानोपह्वानन्तरं उपरिष्ठाज्जप इति मन्तव्यम्। बहिष्पवमाने तथैव
दृष्टत्वात् ॥१६॥

9. V² My¹ om अप्रदक्षिणम्; V¹L. दक्षिणं for अप्रदक्षिणं

17. T. om. तु

18. Lc V¹ °मानर्चो for मानस्यर्चो

19. Lc before स्तोत्रेषु add यस्य; My¹⁻³ अन्यत्र for अन्येषु; T om.
बहि°...तथापि (L.20) My. °शिष्ट° for °शेष°; My¹⁻³ चोदनाव्यव
for चोदनादव्यव°

20. My¹ सर्वत्रा for तथापि; T after °योगात् adds सर्वत्र;

21. T om. यजमान... मन्तव्यम्; My om. तथैव;

22. My²⁻³ T दर्शनात् for दृष्टत्वात्;

अभिषुते राजन्यूतपात्रमसीति द्रोणकलशमालम्ब्य वानस्पत्य
इति प्रोहेयुः ॥१७॥

सोमाभिषवे कृते द्रोणकलशमक्षस्य पश्चादवस्थितमक्षस्याधस्तात्
प्राञ्चं प्रोहेयुः । अधोऽधोऽक्षं द्रोणकलशं प्रोहन्ति प्राञ्चं प्रोहन्तीति श्रुतेः ॥१७॥

दक्षिणे पाणावुद्गाता दशापवित्रं कुर्वीत ॥१८॥

५

पूर्वमेव द्रोणकलशे अध्वर्युणा न्यस्तं दशापवित्रं तदिदानीं दक्षिणे हस्ते
गृहीत्वा प्रोहेत् । शुक्लाभिरुणस्तुकाभिर्निर्मितं दशायुवतं वासो दशापवित्रम् ।
स्वर्भानुर्वा असुर इत्यारभ्य तस्माच्छुक्लं पवित्रमिति श्रुतेः ॥१८॥

अक्षं चेदुपहन्युः पुनः प्रोहेयुः ॥१९॥

अत्र ब्राह्मणम्-योऽस्य प्रियः स्यादनुस्पृशक्षं प्रोहेदिति । यदि प्रमादा-
दक्षमुपहन्युः उपस्पृशेयुरित्यर्थः । तदानीं पुनरपि द्रोणकलशमाकृष्य अनुस्पृशन्त
एव प्रोहेयुस्तदेव तत्र प्रायश्चित्तमिति सूत्रार्थः ॥१९॥

१०

अन्तरेणाक्षविष्कम्भौ दशापवित्रं द्रोणकलशे प्रास्येदनु-
पधनन् ॥२०॥

अक्षस्योपरिष्ठादीषाधारकं काष्ठमक्षः । तद्वदेव तिर्यगायतो विष्कम्भः ।
तयोरक्षविष्कम्भयोर्मध्यावकाशेन दशापवित्रं द्रोणकलशे प्रास्येत् । अनुपधनन्
बाहुभ्यामक्षमस्पृशन्नित्यर्थः ।

१५

संहितौ चेदुभावुपरि ॥२१॥

यद्यक्षविष्कम्भौ संश्लिष्टौ स्यातां तदा तयोर्मध्यावकाशेन प्रासनाशक्तौ

१९

4. TMy¹⁻² V² om प्रोहन्ति प्राञ्चं

6. TMy²⁻³ तदानीं for तदिदानीं

7. My² ऊर्णमिः for ऊर्णास्तुकामिः

12. V² My¹ T. om. इति सूत्रार्थः

15. Pc काष्ठः for काष्ठम्

17. TMy³ अनुस्पृशन् for अस्पृशन्

18. L. संहितौ for संहितौ

19. Pc शक्तेः for शक्तौ

तयोरुपरिदेशेनैव प्रास्येत् । अवकाशसंभवे तु तेनैवावश्यं प्रासनं कार्यम् ।
उपर्युपर्यक्षं पवित्रं प्रयच्छन्तीति श्रुतेः ॥२१॥

सर्वं रथोपस्थमुपर्युपर्युत्तरेण रथजङ्घां रथश्चेत् ॥२२॥

५ यदि क्वचित् छेदनादौ रथो हविर्धानं स्यात्तदा कृत्स्नस्यैव रथोपस्थस्यो-
परिष्ठाद्रथजङ्घां मध्येऽवस्थितामुत्तरेण दशापवित्रं पुरस्तादतिहृत्य अधस्ता-
दवस्थिते द्रोणकलशे प्रास्येत् ॥२१॥

७ इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे तृतीये पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

प्रत्याव्रज्य ग्राव्णो युञ्ज्यात् ॥१॥

द्रोणकलशप्रोहणान्तरमुत्थायाभिपवदेशं प्रत्याव्रज्य ग्राव्णो युञ्ज्यात् ।
एकवचनमविवक्षितम् । उत्तरसूत्रे तानभिमृश्य जपेयुरिति बहुत्वश्रवणात् ।
जपस्यैव प्राधान्येन ग्रावयोजनस्याप्रधानत्वाच्च । किं च ग्राव्णः संसाद्य
द्रोणकलशमध्यहतीति श्रुतेः । स्पष्टमेव ग्रावयोजनेऽपि कर्तृबहुत्वम् ॥१॥

कथं युञ्ज्यादत आह—

प्रदक्षिणमष्टमदेशेषु स्थवीयाभ्यन्तराणि कृत्वा ॥२॥

इति । अष्टमदेशः कोणदेशः । अभिपवचर्मणोर्मध्ये अवान्तरदिक्षु चतुरो
ग्रावाः प्रदक्षिणं युञ्ज्यात् । तेषां ग्राव्णां स्थवीयाभ्यन्तराणि स्थूलतरान् प्रान्तभागा-
नभ्यन्तरान् कृत्वा युञ्ज्यात् ॥२॥

तानि मुखानि ॥३॥

तानि स्थवीयाभ्यन्तराणि मुखानीत्युच्यन्ते । संमुखान् ग्रावाः कृत्वा विमुखान्
ग्राव्ण इत्यादि ब्राह्मणमिति ॥३॥

दक्षिणार्धपूर्वार्धं प्रथमम् ॥४॥

दक्षिणपूर्वदेशस्थं ग्रावाणं प्रथमं युञ्ज्यात् । उत्तरपूर्वदेशे समाप्तिः ॥४॥

तानभिमृश्य जपेयुर्मरुत इति ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

ऋतसदन एतज्जपित्वा युक्ताःस्थ वहतेत्येतावतैवेति
धानंजयः ॥६॥

5. My¹ V¹⁻² योजनत्वात् for योजनस्याप्रधानत्वात्

13-14. V¹ om. विमुखान् ग्राव्णः

15. My¹⁻³ दक्षिणार्धपूर्वार्धं for दक्षिणार्धपूर्वार्धं

द्रोणकलशप्रोहणानन्तरं तत्रैव स्थाने मरुत इत्यादि चातयध्वमित्यन्तं जपित्वा ततः प्रत्यावृत्य युक्ताः स्थ बहतेत्येतावान्मात्रेण ग्रावयोजनमिति धानंजयः। ऋतस्य सदने सीदामीति मन्त्रेण यत्रोपविश्यते तदृतसदनं दक्षिणहविर्धानस्य पश्चाद्देशः॥६॥

पश्चाद्दक्षिणतो वा द्रोणकलशमध्यहूरिदमहमिममिति॥७॥

युक्तानां ग्रावणामुपरिष्ठाद् द्रोणकलशं पश्चादारभ्य प्राञ्चं स्थापयेयुर्दक्षिणत उदञ्चं वा॥७॥

यजमानशब्दं सर्वत्र यथार्थं कुर्युः॥८॥

इति। मन्त्रगतं यजमानपदं सर्वत्र यथार्थं कुर्युरिति मन्त्रमूहेत् इमान् यजमानानिति। न केवलमत्रैव सर्वत्रैवम्॥८॥

अनुजपेयुरन्येन कृते मन्त्रौ॥९॥

इति। अन्येन अध्वर्युणा ग्रावयोजनादिके कृते केवलं तन्मन्त्रौ जपेयुर्न पुनर्ग्रावयोजनं कुर्युरिति॥९॥

एवं नित्यस्य ग्रावयोजनादेः कल्प उक्तः। अयमेव काम्यानामपि ब्राह्मणोक्तानां ब्राह्मणविहितं वैशेषिकमङ्गं विनेत्याह—

ब्राह्मणविहितादन्यत्रैष कल्पः काम्यानाम्॥१०॥

इति। अत्र ब्राह्मणे यं द्विष्याद्विमुखान् ग्रावण इत्यारभ्य चत्वारः काम्याः कल्पा उक्ताः। तेषु प्रियकल्पात्मकयोर्द्रोणकलशाध्यहूने मन्त्रौ विशेषविहितौ।

1. My¹ om. द्रोण. बहतेतीत (L. 2) My³ प्रोक्षण° for प्रोहण°

2. My¹ °त्रज्य for वृत्य

3. My¹ after मन्त्रेण ads च;

4. My¹⁻³ दक्षिणस्य for दक्षिण°

7. V¹ उदग् for उदञ्चं

9. My¹ om मन्त्रगतं... सर्वत्रैवम् (L. 10) V¹ L. om मन्त्रमूहेत्;

VL. °पदं सत्रे यथार्थमूहेत् for पदं... कुर्युरिति

12. My¹ om. तन्°; T °मन्त्रान् for °मन्त्रौ

18. V² T My¹ द्वेषप्रियकल्पायोः° for प्रियकल्पात्मकयोः; V²T. ते तेषु

T °अध्यहूने for अध्यहूने

अन्यत्सर्वं न विहितम्। किं पुनस्तत् प्रदक्षिम्, ग्रावयोजनम्, अभिमर्शन-
मन्त्रजपः, पश्चादध्यूहनम् इत्यादि। तत्सर्वं नित्यमेव कार्यम्। तथैव राष्ट्र-
जिघांसुकल्पेऽपि ॥१०॥

द्वेष्यकल्पस्त्ववशिष्यते। तत्रापि नित्यधर्मग्रहणे प्राप्ते
आह द्वेष्यकल्पादन्यत्र ॥११॥

इति। द्वेष्यकल्पादन्यत्र नित्यकल्पग्रहणम् ॥११॥

कस्तर्हि द्वेष्यकल्पे प्रकारस्तमाह—

विपर्यस्य तु तस्मिन् ॥१२॥

इति। तस्मिन् द्वेष्यकल्पे नित्योक्तं प्रकारं विपर्यस्य अनुष्ठेयम्। तद्यथा
उत्तरपूर्वदेशमारभ्य प्रसव्यं बहिर्मुखान् ग्रावणो युञ्ज्यादिति ॥१२॥

तूष्णीं च योजनाध्यूहने ॥१३॥

ग्रावयोजनं द्रोणकलशाध्यूहनं च द्वेष्यकल्पे मन्त्ररहितं कार्यम् ॥१३॥

इदमहममुमिति दक्षिणापरमष्टमदेशं निरूहेत् ॥१४॥

एवं नित्योक्तप्रकारं विपर्यस्य तूष्णीं ग्रावयोजनादि च कृत्वा इदमहममुम्
(तां० ब्रा० १.२.६) इति ब्राह्मणपठितेन वैशेषिकेण मन्त्रेण दक्षिणापरं
कोणदेशं प्रतिद्रोणकलशं निरूहेत् ॥१४॥

इदानीं द्वेष्यप्रियकल्पयोर्विषयं दर्शयति—

द्वेष्यप्रियकल्पयोर्मन्त्रौ राजन्यहेत् ॥१५॥

इति। द्वेष्यप्रियकल्पयोर्मन्त्रौ ब्राह्मणपठितौ राजन्येबोहेत् प्रतीयात्।
न ब्राह्मणवैश्ययोः। राजैकविषयावेतौ कल्पावित्यर्थः। कुत एतत्। राज्ञो

10. T. उत्तरदेश° for उत्तर°; My³ सव्यं for प्रसव्यं

12. My² T. om द्रोण...ध्यूहनं च My °विहितं for °रहितं

15. V² वैशिकानाममन्त्रे, T. वैशिकानाममन्त्रेण for वैशेषिकेण मन्त्रेण
My³ °विहितेन for पठितेन

19. V² My¹ om प्रतीयात्

20. V² L my^{1.3} om एतत्

हि प्रकृतिवर्गो विद्भिरुच्यते । न चासौ राज्ञोऽन्यत्र संभवति । तेन यं द्विष्याद्योऽस्य प्रियः स्यादित्यविशेषोक्तावपि यं राजानं द्विष्याद्योऽस्य राजा प्रियः स्यादिति ब्राह्मणार्थः । अमुष्या विशो निरूहामीति निरूहणस्य राजैकविषयत्वावगमात् ॥१५॥

५

तस्य च विशमादिशेत् ॥१६॥

तस्य राज्ञो विशं प्रकृतिवर्गम् अमुष्या विश इत्यत्र नाम्ना निर्दिशेत् ॥१६

तं चैवान्नाद्येन ॥१७॥

१०

चकारो भिन्नक्रमः । तामेव विशं पुनस्तदायत्तेनान्नाद्येन सह निर्दिशेत् । तदायत्तमन्नाद्यमपि नाम्ना निर्दिशेदिति यावत् । तद्यथा इदमहं युधिष्ठिरं भारतं कुन्त्याः पुत्रं भीमार्जुनरूपाविशिष्टं कुरुक्षेत्ररूपे अन्नाद्ये अध्यहामीति । अन्नाद्यशब्दो भोगवचनः । अत्र ब्राह्मणम्—यः कामयेत विशादो राष्ट्रं हन्यामिति व्युह्य ग्राव्णोऽधो द्रोणकलशं ॐ सादयित्वा ॐ शुसवनमुपरिष्ठादभिनिदध्यादिदमहममुया विशादो राष्ट्रं हन्मीति ॥१७॥

तद्व्याचष्टे—

१५

उपाॐशुसवनो नाम ग्रावा पञ्चमस्तमुपरिष्ठाद् द्रोणकलशस्य कुर्याद्राष्ट्रजिघा ॐ सुः प्रतीवेशां बलवतीं विशमादिशन् ॥१८॥

२०

इति । उपाॐशुग्रहाभिषवार्थो ग्रावोपांशुसवनः पञ्चमश्चतुर्षु ग्रावसु योजितेषु द्रोणकलशाध्यूहने च नित्यवत् कृते पश्चाद् ग्रावाः पृथक् कृत्य मध्ये भूमौ द्रोणकलशं सादयित्वा तं पञ्चमं ग्रावाणं द्रोणकलशे प्रहरन्निव प्रास्येत् इदमहममुयेति मन्त्रेण । प्रतीवेशां राष्ट्रप्रतिपक्षभूतां विशं बलवतीमादिशन् स्वामिद्वारेण बलवत्त्वम् । यथा युधिष्ठिराधिष्ठितया भीमार्जुना-

२१

1. PCTL विधि for विद्भि

3. PT. ब्राह्मणस्य for ब्राह्मण°

5. V¹ विशः for विशम्

10. My¹ भरतं for भारतं; My³ om भारतं; My² रूपं विशिष्टं for रूपाविशिष्टं; P. व्युहामि for अध्यहामि

21. My¹. आदिशेत् for आदिशन्

दिरूपया विशा कुरुक्षेत्रं राष्ट्रं हन्मीति । अयं च कल्पः स्वकीयेनैव राष्ट्रेण यस्य राज्ञो विरोधो जातस्तस्यैवेति मन्तव्यमिति । केचित्तु प्रतियोगिनो राज्ञः प्रकृतिवर्गः प्रतीवेशा विट् तथा प्रतियोगिनो राष्ट्रं जिघांसुरिति व्याचक्षते ॥१८॥

एतेषामेकं कृत्वा पथ्यं कुर्यादिति गौतमः ॥१९॥

एतेषां काम्यानामेकं कृत्वा पुनस्तदानीमेव क्रत्वर्थतया नित्यं कुर्यात् । पथ्यशब्दो नित्यवचनः ॥१९॥

तदेवेति धानंजयः ॥२०॥

तदेव काम्यं क्रतोरप्युपकारकं न पुनर्नित्यमपेक्षणीयमिति गम्यते ॥२०॥

पृष्ठानामन्ते पूर्वयाद्वारा निष्क्रम्य काम्यं शाण्डिल्यः ॥२१॥

पृष्ठस्तोत्राणामन्ते माध्यंदिने सवने संस्थिते पूर्वया द्वारा निष्क्रम्य काम्यं ग्रावयोजनं पृथगेव कुर्यात् । स्वस्थाने तु सर्वत्र नित्यमेव कुर्यात् ॥२१॥

पवित्रेण द्रोणकलशं संमृज्याद्वसवस्त्वेति

बुध्नं रुद्रास्त्वेति मध्यमादित्यास्त्वेति बिलम् ॥२२॥

दशापवित्रेण द्रोणकलशं संमृज्यात् । एकवचननिर्देशादुद्गातैव ॥२२॥

एतेषामेकैकेन त्रिस्त्रिरनुसवनं संमृज्यादिति

धानंजयः ॥२३॥

एतेषामेकैको मन्त्रः । प्रतिसवनं नात्र बुध्नादिनियमः । अनुक्तत्वात् ।

2. TMy¹ om. केचित्तु . . व्याचक्षत (L. 4) इति

6. V² My¹T. प्रातःसवने सकृत् कृत्वा नित्यमेव कलामुत्तरयोः सवनयोः कुर्यात् । न पुनः कर्ममिति for कृत्वा पुनः . . नित्य वचन इति (L. 7)

9. V² My¹. T. before तदेव add काम्यं चेत् प्रातःसवने कृतं (V² कृते); V² My¹ उत्तरयोरपि सवनयोरित्यर्थः for क्रतोरप्युपकारक . . गम्यते;; L. °कारणं पुनर् for °कारकं न पुनर्; L. मन्यते for गम्यते

11. V² om. माध्यंदिने सवने संस्थिते

12. My² °स्थानेषु for °स्थाने तु

सर्वैः सर्वेष्विविति शाण्डिल्यः ॥२४॥

प्रतिसवनं त्रयोऽपि मन्त्राः बुध्नादिनियममनादृत्य भवेयुः ॥२४॥

सर्वैर्बुध्नं सर्वैर्मध्यं सर्वैर्बिलमित्येके ॥२५॥

इति ॥२५॥

५

बिलं मध्यं बुध्नमित्यपरम् ॥२६॥

इति । अनेन क्रमेण वा संमृज्यादिति ॥२६॥

अवधूय पवित्रमुदग्दशमवाङ्नाभिवितनुयुः पवित्रं
त इति ॥२७॥

१०

दशापवित्रस्य मध्ये शुक्लामूर्णास्तुकां सोमधारास्त्रवणार्थं यजमानः
करोति । सा नाभिरित्युच्यते । उदीचीनदशमवाचीननाभि च दशापवित्रं
कृत्वा द्रोणकलशस्योपरिष्ठाद् वितनुयुः । उपरि च वितत्य दशापवित्रस्य
कोणं धारयेयुः । तथा च ब्राह्मणम्—पवित्रं विगृह्णन्तीति वितत्य धारणं
विग्रहणमिति ॥२७॥

तृचेनैके ॥२८॥

१५

स्पष्टम् ॥२८॥

संततायां धारायामुद्गाता जपेत् प्रशुकैत्विति ॥२९॥

पवित्रविताने त्रयाणामप्यन्वयादितरयोर्निवृत्यर्थमुद्गातुर्ग्रहणम् ॥२९॥

अमुष्य राज्यायेति प्रियं राजानमादिशेत् ॥३०॥

प्रशुकैत्वि (तां० ब्रा० १.२.९)ति मन्त्रान्ते अमुष्य राज्यायेति ।

२०

तत्रामुष्येत्यत्र उद्गातुः प्रियं राजानं नाम्ना निर्दिशेत् । युधिष्ठिरस्य
राज्यायेत्यादि ॥३०॥

२१

6. V¹ तेनैव for अनेन

12. V¹ द्रोणकलशं for कोणं

20-21. T. om. युधिष्ठिरस्य राज्यायेत्यादि

तृतीये पटले द्वितीयः खण्डः

राज्ञो राज्यायेति वा ॥३१॥

अथवा राज्ञो राज्यायेति सामान्येनादिशेत् ॥३१॥

यजमानस्य राज्ञो राज्यायेति वा ॥३२॥

अथवा यदा क्षत्रियो यजमानस्तदानीममुष्येत्यस्य यजमानस्य राज्ञ
इति निर्दिशेत् ॥३२॥

५

सोमस्य राज्ञो राज्यायेति वा ॥३३॥

अथवा सोमस्य राज्ञ इति निर्दिशेत् ॥३३॥

तमेव पक्षं स्थापयति—

सोमस्येत्येव ब्रूयात् सोमराजानो हि ब्राह्मणाः ॥३४॥

इति । यस्मात् सोम एव ब्राह्मणानां राजा तस्मात् सोमस्य राज्ञ
इत्येवं निर्देशः । क्षत्रियवैश्ययोरपि दीक्षयैव ब्राह्मणत्वात् सोमस्येत्येव
तयोरपि निर्देशः । ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित इति श्रुतेरिति ॥३४॥

१०

१२

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे तृतीये पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

तृतीयः खण्डः

आप्रयणं गृह्णन्ध्वर्युहिं करोति तदा प्रवृणीरग्निरः
प्रस्तोताहं मानुषो बृहस्पतिरुद्गाताहं मानुषो
वायुः प्रतिहर्ताहं मानुषः इति यथालिङ्गम् ॥१॥

५ यथालिङ्गं अध्वर्युहिंकारमनुमन्त्रैर्देवानुद्गातृन् प्रवृणीरन् । प्रवरण-
मभ्यर्थनम् । तद्यथा अग्निरेव प्रस्तोतास्तु । स एव हि सर्वं वेद । अहं तु
मानुषः । प्रस्तोता तदधिष्ठितो यथाशक्ति करोमीति । यथा अध्वर्युर्देवं
होतारं वृणीते अग्निर्देवो देवो होता देवान् यक्षदित्यादि । तद्वदेव तत् ॥१॥

न प्रवृणीरन्निति धानंजयः ॥२॥

१० तथाहि—न वयं प्रवरमन्त्रानधीमहे । किञ्च । अन्वित्याहुर्वाचा
अन्यान्वृत्विजो वृणीते । कस्मादुद्गातार आवृता आर्त्विज्यं कुर्वन्तीति ।
ब्राह्मणे ऋत्विगन्तरवदुद्गातृणामपि वरणं कार्यमिति चोदयित्वा य (!)
द्रोणकलशमुपसीदन्ति । तेनोद्गातारो वृता इति । द्रोणकलशोपसक्तिमात्रेण
कृतं वरणं न पृथक् कार्यमिति दर्शयति ॥२॥

१५ प्रवृणीरन्नेवेति शाण्डिल्यः ॥३॥

स्पष्टम् ॥३॥

अत्र वाचं यच्छेयुः ॥४॥

१८ प्रवरणानन्तरं वाचं यच्छेयुः ॥४॥

5. PCTL. mo. अध्वर्युहिंकारमनु

6. PL. अभ्यर्चनं for अभ्यर्थनं

7. v³ My¹ T. om. यथा...तद्वदेव तत् (L. 8)

13. C My²⁻³ V¹ °सक्ति° for °सक्ति°

ऋतसदने वा ॥५॥

ऋतस्य सदने सीदामी (तां० ब्रा० १.२.२)ति मन्त्रेण यत्र पूर्वमुपविष्टं
तद् ऋतसदनम् । तत्रोपविश्य तदा प्रभृति वाग्यताः स्युः ॥५॥

वेदिं वाक्रामन्तः ॥६॥

अथवा मृदाशिथिरे (तां० ब्रा० १.१.७)ति मन्त्रेण वेदिमाक्रामन्त
एव वाग्यताः स्युः ॥६॥

स्तुते बहिष्पवमाने विसृजेरन् ॥७॥

स्तुते बहिष्पवमाने वाचं विसृजेरन् । नान्तरा कदाचित् ॥७॥

उत्तराद्धविधानात् ध्रुवस्थालीं ५० हरन्तः

पश्चिमनोद्गातन् हृत्वा तेनैव प्रतिहरेयुः ॥८॥

१०

यदाध्वर्यव उत्तरात् हविधानात् ध्रुवग्रहणार्थं ध्रुवस्थालीं हरन्ति तदा
ते पश्चिमनोद्गातन् हृत्वा प्रतिहरेयुः । नाग्नेनेति । द्रोणकलशस्योद्गातॄणां
च न मध्यदेशेन हरेयुरित्यर्थः ॥८॥

ननु चाध्वर्युकृत्यं किमत्र विधीयते । अत आह—

अपि ह्यध्वर्यवोऽप्यकुशला भवन्तीति ॥९॥

१५

3. PEL. °सदनस्थानम् for °सदनम्

5. PCL. after अथवा adds यदा; PCL. आक्रामन्ति तदा प्रभृति for
आक्रामन्त एव

7. T. om. स्तुते... विसृजेरन्;

8. v¹ after °माने adds वाचं

12. S. T. नैतानुग्रहेण, PCL. नैताग्रहेण for °नाग्नेण; TPCL. after अग्नेण
add हरेयुः

14. My³ अत्र for च; v² My¹ किमत्र for किमत्र; T. om. किमत्र

15. v² om. अपि befor हि

अध्वर्यवोऽपि अस्मिन्नर्थे कदाचिदकुशलाः स्युस्तत् सूत्रेष्वेव वचनात्
अतोऽस्माभिरेतदुक्तम् । अध्वर्युभिरत्रावहितैर्भवितव्यम् ॥९॥

अभिपीड्य पवित्रमध्वर्युनिःसर्पन्तं प्रस्तोता संतनुयात् ॥१०॥

५ अभिपीडनं (पीड्य ?) अध्वर्युकर्मगृहीतेषु ग्रहेषु दशापवित्रं निष्पीड्य
निश्चोत्य हविर्धानद्वारेणैव पृष्ठहोमार्थं निःसर्पन्तमध्वर्युं प्रस्तोतान्वार-
भेत ॥१०॥

तमुद्गातोद्गातारं प्रतिहर्ता तं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः ॥११॥

सर्वत्र संतनुयादित्यनुवर्तते तेषां समन्वारम्भे प्रमाणमाह—

पञ्चर्त्विजः संरब्धाः सर्पन्तीत्येतानाह ॥१२॥

१० इति । पञ्चर्त्विजः संरब्धाः सर्पन्तीति ब्राह्मणम् । एतानेव अनुक्रान्ता-
नृत्विज आह । नान्यान् । कुतः । अनन्तरमेव ब्राह्मणे त्रयाणामेवोद्गा-
तृणामवच्छेदे दोषवचनात्ते तावत् त्रय इति गम्यते । अध्वर्युः प्रस्तरं हरतीति
वचनात् स एकः । सर्वत्र ब्रह्मणोऽनुसंधातृत्वात्स एकः । एवमेते
पञ्चर्त्विजः ॥१२॥

१५ दोषवचनात् व्यवच्छेदाज्जुगुप्सेरन् ॥१३॥

१७ यदि प्रस्तोतावच्छिद्यते इत्यारभ्य ब्राह्मणे गुप्तरदोषवचनाद् गुरु-
प्रायश्चित्तवचनाच्च सर्वात्मनावच्छेदं परिहरेयुः ॥१३॥

1. T. v² My³ कुशलाः for अकुशलाः

2. अवि° for अव°

4. P. C My¹ after °पीडनं add च; PCV¹L. प्रस्तोतु, My प्रस्तोतु
for अध्वर्यु° V¹L ग्रहेषु for गृहीतेषु

5. T निर्गत्य for निश्चोत्य Tv² My¹ om. एव पृष्ठहोमार्थं; PC वैमुष° for
एव पृष्ठ°

12. L. वचनानन्तरं, v¹ °वचनान्ते for वचनात् ते; T. om. ते तावत्
.. वचनात् (L. 13)

17. V¹ C °हरेत् for °हरेयुः

न राजानमालभ्यानुस्पृश्याप आज्यमालभेरुं
स्तथाज्य ७ राजानं सर्वत्र ॥१४॥

इति । सर्वत्र राजानं स्पृष्ट्वा राजस्पर्शने कृते अनुपस्पृश्यापो घृतं
न स्पृशेयुः । तथा घृतं स्पृष्ट्वानुपस्पृश्यापो राजानं न स्पृशेयुः ॥१४॥

तत्र प्रमाणमाह—

एष सोमस्य यदाज्यमिति तयोरसमवायमाह ॥१५॥

इति । वज्रो वा एष सोमस्य यदाज्यमिति श्रुतिस्तयोराज्यसोमयो-
रसङ्गतिमाह सोमस्य वज्रो घृतम् । घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्निति
श्रुतेः । तेन घृतात् सोमस्य भयं भवति । तत्परिहारायापामुपस्पर्शनं मध्ये
कर्तव्यमिति । अनन्तरं प्रवृतहोमं करिष्यतामुदकोपस्पर्शनार्थमेतत् सूत्रम् ।
पूर्वं दशापवित्रनिष्पीडने राज्ञः स्पृष्ट्वत्वात् ॥१५॥

अध्वर्युणा हुते प्रवृतहोमौ जुहुयुर्गत्यानुपूथ्येण बेकुरा नामासि
सूर्यो मेति ॥१६॥

अध्वर्युणा वैप्रुषहोमे कृते सर्पणक्रमेण त्रयोऽपि प्रवृतहोमौ जुहुयुः ।
होमं च सव्यहस्तेनेत्याहुः । कुतः अन्वारम्भवेलायामसंजातविरोधिना दक्षिणेन
हस्तेनान्वारम्भात् तद्विच्छेदस्य चायुक्तत्वात् उत्तरत्र सव्यैः पाणिभिस्तृण-
निरसनविधानाच्च व्यापृतत्वाद् हि दक्षिणहस्तस्य सव्यैः पाणिभिरिति
वचनं नान्यथेति । केचिदत्र प्रवृतहोमाविति समाख्यानात् प्रवराभावे
होमनिवृत्तिमाहुः । तदयुक्तम् । जैमिनिकल्पे प्रवरणमनुक्त्वैव प्रवृतहोम-
विधानात् । तस्मादयमर्थः । रक्षोभ्यस्त्राणाय देवानां यज्ञे बृहस्पतिना

3. T. °दर्शने for स्पर्शने

9. My² om. मध्ये ।

10. T v². after करिष्यतां ins. त्रयाणाम् ।

14. T एषु होमेषु हुतेषु सर्वेऽपि for वैप्रुष . . . सर्पण°; My पृष्ठ° for वैप्रुष° ।

17. V¹ My^{1,2} व्यावृतत्वात् for व्यापृतत्वात् My² च for हि ।

प्रार्थितानां सूर्यादीनां देवैः प्रार्थितायाः वाचश्च यौ होमौ प्रवृत्तहोमाविति ।
अत्र बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायदिति ब्राह्मणे स्पष्टोऽयमर्थः ॥१६॥

संसृतसोमे त्वधिकामुद्गाता जुहुयात् संवेशायोपवेशायेति यथा-
सवनं छन्दांस्यादिशन् ॥१७॥

- ५ पृथक्प्रयोजनानां यजमानानां युगपदेकस्मिन् देशे सुत्यासंसवस्तस्मिन्
संसृते सोमे प्रवृत्तहोमानन्तरमुद्गाताधिकामेकामाहुतिं जुहुयात् संवेशायेति
ब्राह्मणपठितैर्मन्त्रैर्यथावसन्नं छन्दांस्यादिशन् संवेशायोपवेशाय गायत्र्यै
छन्दसोऽभिभूतये स्वाहेति प्रातः सवने होमः । संवेशायोपवेशायेति त्रिष्टुभ
इति माध्यंदिने । एवं जगत्या अभिभूतय इति तृतीयसवने । यथासवनमित्ये-
१० कस्मिन्नेव सवने त्रयोऽपि मन्त्राः न स्युरित्यर्थः । केचिदाहुः । उद्गातृशब्देनात्र
सवनोद्गाताभिधीयते इति । कः पुनः सवनोद्गाता नाम तत्राप्याहुः । उद्गाता
प्रातः सवने । प्रस्तोता माध्यंदिने । प्रतिहर्ता तृतीयसवने इति । तेन तत्र
तत्र सवने तेन तेनैव संवेशायेति होतव्यमिति । तदयुक्तम् । न हि सवनो-
द्गाता नाम कश्चित् अस्ति । क्वचिदपि सूत्रकारेण तथा व्यपदेशाभावात् ।
१५ ननु च उत्तरयोः सवनयोर्यथासवनमुपविश्य प्रस्तोता हविर्धानं गच्छेदिति
वचनात् । उद्गातुर्गमनं नास्ति । तेन यथासवनमुद्गाता जुहुयादित्युक्ते
प्रस्तोतृप्रतिहर्तोरुद्गातृशब्देनाभिधानमिति गम्यते । नैतत् । एवमुद्गातु-
र्गमनाभावेऽपि होममात्रवचनात् गत्वा करिष्यति । नैतावता सवनोद्गाता
१९ नाम कश्चित् कल्पनीयः ॥१७॥

5. V²L. om. पृथक्...आदिशन् (L.7) v². सुत्यायां for सुन्या^०;

6. v¹L² TLC. om. एकाम् ।

8. v² after त्रिष्टुभे adds छन्दसेऽभिभूतयै स्वाहा

9. V² My¹ after जगत्या ins छन्दसेऽभिभूतये स्वाहा ।

10. v¹ My² एतस्मिन् for एकस्मिन् ।

18. My² after गत्वा ins असौ ।

ऋच ॐ सामेति स्वाहाकारान्तया तृतीयां सर्वञ्च ॥१८॥

सर्वत्र संसवे चासंसवे च ऋचं सामेति स्वाहाकारान्तयर्चा तृतीया-
माहुतिमुद्गातव जुहुयात् ॥१८॥

स एवेति शाण्डिल्यः ॥१९॥

स एवोद्गाता प्रवृतहोमौ जुहुयान्नेतराविति शाण्डिल्यः । कुतः ।
बृहस्पतिर्वै देवानामुद्गायदिति ब्राह्मणेनोद्गातुरेव प्रवृतहोमविधानात् ।
पक्षान्तरस्य मूलं तु उद्गातारो वै वाचे भागधेयं कुर्वन्तीति तत्रैव ब्राह्मणे
बहुवचननिर्देशः ॥१९॥

महागिरिमहानदी रथाहर्वायुव्यवायेष्वस ॐ सवः ॥२०॥

महागिरिभिर्विन्ध्यादिभिर्महानदीभिर्गङ्गादिभिर्व्यवाये संसवदोषो
नास्ति । तथा यावति प्रदेशे महावातो वाति तावता व्यवायेऽपि नास्ति ।
तथा एकस्मिन्नहनि यावन्तं देशं रथो गन्तुं शक्नोति तद्रथाहरित्युच्यते । तेन
व्यवायेऽपि नास्ति । राजदन्तादिवत् परनिपातः ॥२०॥

पृथग्जनपदे च ॥२१॥

व्यवायाभावेऽपि जनपदभेदे संसवदोषो नास्ति ॥२१॥

अविद्विषाणमात्रादित्येके ॥२२॥

अविद्विषाणेति भावपरो निर्देशः । यजमानयोरन्योन्यमविद्विषाण
मात्रादेव संसवदोषो नास्ति । नान्यदपेक्षणीयमित्येके ॥२२॥

हत्वा जपेयुर्ब्रह्माहं गायत्रीं वाचं प्राणं प्रजापतिं

प्रपद्येऽश्मानमाखणं पर्युह इति ॥२३॥

स्पष्टम् ॥२३॥

अध्वर्युमन्वावर्तेरन् सर्पन्तः ॥२४॥

येन पथा येन प्रकारेणाध्वर्युः सर्पति तेनैव पथा तेनैव प्रकारेण तम-
न्वावर्तेरन् ॥२४॥

13. V¹ My² दन्तादित्वात् T. दन्तवत् My³ दण्डत्वात् for °दन्तादिवत्

22. T. संसर्पन्ते for सर्पन्तः ।

सव्यैः पाणिभिः पृथग्दक्षिणा तृणानि निरस्येयुर्योऽद्य
सौम्य इति ॥२५॥

सर्पन्त इत्येव । अन्वारम्भे दक्षिणहस्तस्य व्यापृतत्वात् सव्यैरिति
वचनम् ॥२५॥

५

चात्वालदेशं प्राप्याध्वर्यावुपविष्टे तस्मात्प्रत्यगुपविशेयुर्यो
म आत्मेति ॥२६॥

स्पष्टम् ॥२६॥

प्रत्यङ्मुखः प्रस्तोतोदङ्मुख उद्गाता पश्चिमेनोद्गातारं
गत्वा दक्षिणपूर्वमष्टमदेशमीक्षमाणः प्रतिहर्ता ॥२७॥

१०

उपविष्टेऽध्वर्यो तस्य पश्चादेशे प्रत्यङ्मुखः प्रस्तोतोपविशेत् । तस्य
पश्चाद्दुदङ्मुख उद्गाता उद्गातारं पश्चिमेन गत्वा दक्षिणपूर्वमष्टमदेश-
मीक्षमाणः प्रतिहर्ता तां चाभिमुख उपविशेत् ॥२७॥

सव्याद्यरानुपस्थान् कृत्वा द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमाणाः
समानि मुखानि धारयन्तः ॥२८॥

१५

सव्यः पादोऽधरो यस्येति स सव्याधरः । उपस्थ उत्सङ्गः । द्यावा-
पृथिव्योः संधिमवेक्षेत् । नाधस्तान्नोपरिष्ठात् कायेन समं शिरो धारयन्तः ।
न नम्रवदना इत्यर्थः ॥२८॥

एवं सर्वस्तोत्रेष्वासीरन् ॥२९॥

२०

एवमिति प्रत्यङ्मुखादिकमतिदिश्यते । आवृत्तिस्तोत्रेषु तु नमः
सखिम्यः इति मन्त्रविधानाद्यो म आत्मेति मन्त्रो निवर्तत इति ॥२९॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे तृतीये पटले तृतीय खण्डः

२२

इति प्रथमे प्रपाठके एकादशः खण्डः ॥११॥

3. v¹ LMy² व्यावृतत्वात् for व्यापृतत्वात् ।

11. My¹ p. 8 T v² om उद्गाता; v² My¹ °मुखम् for °मुख । v² T.
°अवान्तर° for अष्टम°;

12. v² T after ईक्षमाणः adds तं चाभिमुखं v² om. तां चाभिमुख ।

चतुर्थः खण्डः

चतुरवराध्या उपगाः स्युः ॥१॥

सर्वस्तोत्रेष्वित्यनुवर्तते । कुतः । योऽनुपगीतं साम आदत्ते मुष्यते रुक्ष इत्यादिना सामसामान्येनोपगानविध्यवगमात् । एकाक्षरेषु नोपरमन्ती (द्रा० श्रौ० ३-४-११) ति च वक्ष्यमाणं सूत्रं सर्वस्तोत्रेषूपगाने युज्यते नान्यथेति उपगायन्तीत्युपगाः । सर्वेषु स्तोत्रेषु चत्वारोऽवराध्या उपगातारः स्युः ॥१॥

५

तत्प्रमाणं ब्राह्मणमुदाहरति—

तथाहि भाल्लवि ब्राह्मणं भवति । योऽनुपगीतं साम आदत्ते मुष्यते रुक्षो भावुको भवत्युपगातृभ्यः प्रस्वरेत् । प्राणो वै स्वरः । प्राणेनैव साम संतनोतीति वत्गुतमं सामोपगीतं भवति । तस्मादप्युपगेयम् ॥२॥

१०

इति । उपगेयमित्यस्यानन्तरमिति शब्दोऽध्याहर्तव्यो ब्राह्मणसमाप्ति-सूचकः । योऽनुपगीतं साम गायति असौ राक्षसादिभिर्मुष्यते अपह्नियते । तस्य साम रक्षास्यपहरन्तीत्यर्थः । किञ्च रुक्षः शुष्कशरीर उदगाता स्यात् । उपगानेन साम्नः स्नेहाकरणात् । तस्मादुपगातृभ्यः प्रस्वरेत् । प्रकर्षेण स्वरणं प्रस्वरः उपचयः । साम्नां वृद्धिरिति यावत् । उपगातृभ्य इति पञ्चमी । साम्नः स्वरवृद्धिमुपगातृभ्यः संपादयेत् । उपगातृभिर्गीतिं वर्धयेदित्यर्थः । तत्र प्रणवेन निवृत्ताः ब्राह्मणोपगानाद् रक्षोनिराससिद्धिरित्यभिप्रायः । किञ्च उपगातृभिः क्रियमाणो यः स्वरः प्रणवात्मकः स साम्नः प्राणस्तेनैव साम संतनोति । अन्यथा पञ्चानां भक्तीनां त्रिभिः पुरुषैः पृथगेव गानात्

१५

२०

२१

17. PCT My²⁻³ आनं for गीतिं ।

18. My¹ v²T तथा च महाव्रते तेनेदमुपगायते साम महेष्यन इति उपगाताक्षरे यथा स्वरसाम्नः प्राणस्तस्मादुपगाने कृते प्राणेन संततं साम भवति अन्यथा निष्प्रमाणं साम स्यात् इति ब्राह्मणार्थः । अन्यमपि ब्राह्मणान्तरमाह for तत्र प्रणवेन . . . उपगानेन (L. 3 p. 82).

साम्नः पर्वविच्छेदः । यथा शरीरे हस्ताद्यङ्गानि विच्छिद्येरन् यथा च ब्राह्मणः सर्वाण्यङ्गानि संधत्ते एवं प्रणवः साम पर्वणीत्यर्थः । किंच प्रकृत्या साम वल्गुश्राव्यं भवति । उपगानेन वल्गुतमं भवति । यथा लौकिकी गीतिः सहकारिभिरुपगीयमाना तद्वत् । तस्मादप्युपगानं कार्यमिति ॥२॥

५

चत्वार उपगाः स्युश्चतस्रो दिशो दिग्भिरुपगायन्तीति च ब्राह्मणम् ॥३॥

स्पष्टम् ।३॥

षड्वा । षडृतव उपगातार इति च ब्राह्मणम् ॥४॥

१०

यद्वा षडुपगातारः स्युः । एवं सति साक्षादृतव एवोपगातारः कृता भवन्ति ॥४॥

यावन्तो वा संस्वरेरन् ॥५॥

यावातः पुरुषानुपगानेन संस्वरेरन् साम्ना संगतं स्वरेरन् । न साम-
ध्वनिमभिभवयुरित्यर्थः । तावन्त उपगायेयुस्तेन चत्वारो नियताः । तत् ऊर्ध्वमनियमः ॥५॥

१५

ते हो इत्येतेनाक्षरेणोपगायेयुरोमिति यजमानः ॥६॥

ते उपगातारः सर्वेषु स्तोत्रेषु हिंकारप्रभृत्या स्तोत्रपरिसमाप्तेः हो इत्येतेनाक्षरेणाविरतं प्लुतोच्चारणेनोपगायेयुः । तथैव यजमानोऽपि प्रणवेन । तत्र हो इति परमात्मनः संबोधनम् । प्रणवतुल्यमेतत् । कुतः । उपहृतां हो इत्याहात्मानमेवोपह्वयते । आत्मा ह्युपहृतानां वशिष्ठ (तै० सं० २. ६. ७. ३) इति तैत्तिरीयश्रुतेः ॥६॥

२०

२१

अथोपगानप्रकारमाह—

12. PC om. साम्ना संगतं स्वरेरन् ।

13. V² My¹ T षडिति वा नियमः कार्यः for चत्वारो नियताः । तत् ऊर्ध्वम-
नियम इति ।

पृष्ट्यन्तर्योरुपविश्य भक्त्यन्तराणि छादयन्तो मन्द्र
उपगा भवन्ति ॥७॥

इति । पृष्टिरिति पार्श्वस्थस्याभिधानम् । उद्गातृपार्श्वस्थयोः
प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोर्ये अन्तराले तयोरुपविश्य साम्नः पञ्चभक्तीनां छिद्राणि
छादयन्तो मन्द्रस्वरेणोपगानं कुर्युः । मन्द्र इति सप्तमी मन्द्रस्वरे स्थिता । ५
मन्द्रेणेति यावत् ॥७॥

त्र्यन्तर उपगीथः प्रातःसवनादन्यत्र ॥८॥

इति । ये स्वराः मन्द्रो मध्यमः कृष्टश्चेति तेषां योऽन्तरो मध्यमः स
त्र्यन्तरः । तस्मिन् मध्यमे स्वरे प्रातःसवनादन्यत्र उद्गीथः कार्य इति ।
केचित् तदुत्तर इति पठन्ति । तदानीं तच्छब्दे मन्द्रपरामर्शः । मन्द्रादुत्तरो १०
मध्यमस्वर इति । स एवार्थः ॥८॥

मन्द्रस्त्वेव प्रातःसवने ॥९॥

स्पष्टम् ॥९॥

निधनाय निधनायोपरमेयुः ॥१०॥

यद्यत्साम्नो निधनं तत्र सर्वत्रोपरमेयुः । उपगानं न कुर्युः । एतेन १५
जायते निधनव्यतिरिक्तासु भक्तिषु आदित आरभ्य संततमुपगानं कार्यम् ।
न केवलं भक्त्यन्तरालेष्विति । किञ्च बल्लुतमं सामोपगीतमिति (द्रा०
श्रौ० ३.४.२) वचनात् साम्न एवोपगानम् । न भक्तिच्छिद्रेष्वेव । किं च
यावन्तो वा संस्वरेरन्निति (द्रा० श्रौ० ३.४.५) । सामस्वरानुपमर्दविधानमपि
कृत्स्नस्यैव साम्न उपगाने युज्यते । न छिद्रमात्रोपगाने । नहि तदानीमुप- २०
मर्दशङ्काप्यस्ति । गानस्यैवाभावादिति । केचित्तु भक्त्यन्तरेष्वेवोपगानं न
साम्न इति मत्वा निधनाय निधनायोपरमेयुरित्येतत्सूत्रमुपद्रवनिधनयोर्मध्ये २२

3. V¹ प्रष्टिः for पृष्टिः ।

5. P °स्वरेण स्थित्वा, V¹⁻² G My¹T °स्वरे स्थित्वा for स्वरे स्थिता ।

19. T. अनु° for अनुप° ।

22. V¹ om. निधनाय . . . °रमेयुः ।

विरामविधिरिति वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । भक्तधन्तराणीति बहुवचनेनो-
पद्रवनिधनान्तरस्यापि परिग्रहात् । अन्यथा छिद्रद्वयमेवेति बहुवचनं न
स्यात् । तस्मात् साम्न एवोपगानम् । न छिद्रमात्रस्येति सिद्धम् ॥१०॥

तत्राप्येक एकाक्षरेषु नोपरमन्ति ॥११॥

५ तत्रापि निधनेषु यान्येकाक्षराणि निधनानि तेष्वेके शाखिनो नोपर-
मन्ति । कुर्वन्त्येवोपगानमित्यर्थः ॥११॥

एवमुपगानविधिं समाप्योद्गातुं प्रत्याह—

ते स्वां स्वां भक्तिमनुच्छ्वसन्तो ब्रूयुः ॥१२॥

इति । सर्वस्तोत्रेष्वित्यनुवर्तत एव । स्पष्टम् ॥१२॥

१० पदे वोच्छ्वसेयुः स्तोभे वा ॥१३॥

यद्यनुच्छ्वासः कर्तुं न शक्यते तदा पदस्य मध्ये स्तोभस्य मध्ये वोच्छ्व-
सेयुः ॥१३॥

नान्तरेण पदे न स्तोभौ ॥१४॥

१५ द्वयोः पादयोर्मध्ये नोच्छ्वसेत् । न च विजातीययोः स्तोभयोरिति ।
सर्वथा पदान्ते स्तोभान्ते वेत्यर्थः । तथा च सूत्रपरिशेषे जैमिनिनोक्तम्—
स खलु पादमारभ्यारभेन्नान्तरेण पादेऽव्यवायात् इति । तथा च न
पादान्तेष्वारभेत् । कृतं तत्रैव तत् । साम्नो यत्पादान्ता इत्युत्तरस्य पद-
स्यारभ्याव्यवायात् । यथा आक्रमण आक्रम्यापान्यात् । तादृक् तत्
१९ ॥१४॥

4. V²T My¹ तत्राप्येके निधनभक्तेरपि उपगानमित्येके । एकाक्षरेषु
नोपरमन्ति । साम्नमेकाक्षरेषु नोपरमेयुः । for तत्राप्येक एकाक्षरेषु...
इत्यर्थः (L. 6)

17. V¹CL कृतन्त्रमेतत्, My¹v³ कृतं तत्रैतत्, My³ कृततन्त्रमेतत् p.
कृतस्तन्त्रमेतत् for कृतं तत्रैव तत् ।

18. My² पदान्तस्यापादान् p. पदस्यारभ्यावान्यां न for पदस्यारभ्याव्यवायात्;
L. आक्रम्यावन्यु for आक्रम्यापान्यात्; न्यात् v¹ वानुत्तरामस्मुम् for
अपान्यात् तादृक् तदिति ।

यत्र वोपपद्येत न तान्तः कुर्यादिति ॥१५॥

अथवा किमनेन निर्वन्धेन । यत्र यत्राशक्यत्वादुच्छ्वासः आपतेत्
तत्र तत्रोच्छ्वसेयुरेव । न ह्यनुच्छ्वासेन तान्तः कर्म कर्तुं शक्नुयादिति ।
एवं सर्वस्तोत्रसाधरणमुक्तम् ॥१५॥

अथ प्रकृतमेव ब्रह्मिण्यवमानं प्रत्याह—

प्रस्तरं प्रतिगृह्य प्रस्तोता ब्रह्मन्तस्तोष्यामः ।

प्रशस्तरित्युद्गात्रे प्रयच्छेत् ॥१६॥

इति । उपवेशनानन्तरमध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरं प्रतिगृह्य उद्गात्रे
प्रयच्छेत् ॥१६॥

तेन दक्षिणां जडधामुपहत्य युञ्ज्यात्स्तोममग्नेस्तेजसेति ॥१७॥

तेन प्रस्तरेण स्वीयां दक्षिणां जडधामुपस्पृश्य स्तोमं युञ्ज्यात् ।
मन्त्रजप एव स्तोमयोगः ॥१७॥

अन्नं करिष्यामीति जपेत् ॥१८॥

स्पष्टम् ॥१८॥

तुष्णीं चात्वालमुदपात्रं चावेक्षेरन् ॥१९॥

इदमपि स्पष्टम् ॥१९॥

सामासि प्रतिमा भाहीत्यादित्यम् ॥२०॥

अवेक्षेरन्नित्यनुषङ्गः ॥२०॥

तुष्णीं वा ॥२१॥

स्पष्टम् ॥२१॥

2. PT. यत्र शक्यत्वात् for यत्र यत्राशक्यत्वात् ।

3. P¹T. तत्र नोच्छसेयुः for तत्रोच्छ्वसेयुः ।

8. L. °वेश° for °वेशन° ।

17. V²My¹. om. सामासि . . . केचिदाहुः (L. 3 p. 86)

सकृद्विकृत्य बहिष्पवमानेन स्तुवीरन् ॥२२॥

सकृद्वचनं किमर्थमुच्यते । स्तोत्रान्तरेषु सर्वेषु बहुकृत्वो हिंकारदर्शनात् । बहिष्पवमानेऽपि तच्छङ्का स्यादिति । तन्निवृत्यर्थं केचिदाहुः—कल्पकारेण क्वचिज्ज्योतिष्टोमभेद उक्तः । अथातो यज्ञायज्ञीयानुरूपो बृहदग्निष्टोम-
५ सामे (क्षु० क० २.५.४) ति तत्र बहिष्पवमाने प्रथमस्तोत्रीये गायत्रं गीत्वा दविद्युतत्यारुचेति अनुरूपे तृचे यज्ञायज्ञीयं गेयम् । तदानीं सामभेदात् पृथग्विंकारप्रसक्तौ तन्निवृत्यर्थं सकृदिति वचनमिति ॥२२॥

अत्र ब्राह्मणे गायत्रं सामाधिकृत्य द्विरवनर्देद्विकुर्यात्तृतीयमिति सामान्येनोक्तं तद्विशिनष्टि—

१० अहिकृता प्रथमा रेतस्या । हिकृताः पराः ॥२३॥

बहिष्पवमानप्रथमावर्जं उत्तरास्वेव हिंकारः कार्यः । अहिकृता प्रथमा रेतस्येति चोच्यते । संज्ञाकरणं व्यवहारार्थम् । ऊर्ध्वं रेतस्याया द्व्यक्षरमित्यादौ । ननु च षड्विंशब्राह्मणे प्रथमायां हिंकारनिषेधात् अहिकृता प्रथमेति न वक्तव्यम् । नैवम् । तत्र धूर्गनिमधिकृत्य हिंकारनिषेधः ।
१५ धूर्गानाभावेऽपि सर्वत्र प्रथमायां हिंकारो न कार्य इत्येवमर्थं सूत्रमिति ॥२३॥

रथन्तरवर्णोत्तमा अविसृष्टहिंकारा ॥२४॥

सर्वत्र बहिष्पवमानस्योत्तमा स्तोत्रीया रथन्तरवर्णा कार्या । तथा अविसृष्टहिंकारा च कार्या । आकाररहितः केवलो हिंकारो यस्याः सा अविसृष्टहिंकारा । तत्स्वरूपं स्वयमेव गायत्रपटले दर्शयिष्यति ॥२४॥

२० अथ रथन्तरवर्णेति कोऽर्थस्तं दर्शयति—

3. My³ कश्चित् for केचित् ।

14. TMy¹ कर्तव्यम् for वक्तव्यम्; TMy¹ नैव for नैवम् ।

15. T v²My¹. om. °हिंकार° ।

18. v²My¹ आकाररहिता for कार्या ।

19. PD वक्ष्यति for दर्शयिष्यति° ।

तस्या ऊर्ध्वं प्रस्तावाच्चत्वार्यक्षराण्यभिष्टोभेत् ॥२५॥

तस्या उत्तमायाः प्रस्तावाहूर्ध्वम् उद्गीथस्यादितश्चतुरक्षरं रथन्तर-
वर्णवद् भकारैरभिष्टोभेत् । तत्प्रकारं च स्वयमेव दर्शयिष्यति । रथन्तर-
स्यैव वर्णचतुष्टयं यस्याः सा रथन्तरवर्णा ॥२५॥

अन्नसकरमिति स्तुत्वा जपेत् ॥२६॥

स्पष्टम् । ननु अत्र वहिष्पवमानस्य यच्च यावच्च वक्तव्यं तत्सर्वं
किमिति सूत्रकारो न ब्रूते । तदुच्यते । ब्राह्मणेनैव सर्वमुक्तम् । तथाहि—
प्रजापतिरकामयते (तां० ब्रा० ६.१.१) त्यारभ्य षष्ठप्रभृतिभिश्चतुर्भि-
रध्यायैर्ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्राणि सामानि चोक्तानि । तथा त्रिवृद्धहिष्प-
वमानम् । पञ्चदशान्याज्यानि (तां० ब्रा० २०.२.१) इत्यहीनब्राह्मणो
प्रक्रमे स्तोमकलृप्तिरुक्ता । तथा उपास्मै गायता नर (सा० ६५१)
इत्यारभ्य वहिष्पवमानस्तोत्राणां क्रमेण स्तोत्रीयाः समाप्ताः । क्रमलिङ्ग
सचिवेन ब्राह्मणेन विनियुक्ताश्चेति । न किञ्चिद्वक्तव्यं सूत्रकारस्याव-
शिष्यते । प्रकृतमनुसरामः ॥२६॥

श्येनोऽसीति प्रस्तरे यजमानं वाचयेत् ॥२७॥

प्रस्तरे यजमानं स्पर्शयित्वा वाचयेत् ॥२७॥

त ॐ सर्वत्र स्तुत्वोपह्वयेरन् ॥२८॥

यजमानं सर्वेषु स्तोत्रेषु स्तुत्यनन्तरमनुजानीरन् । उपहूत इत्युपह्वः
कार्यः ॥२८॥

संवर्चसेतीक्षकान् सहकारिणश्च प्रेक्षमाणो जपेत् ॥२९॥

सहकारिण उपगातुन् प्रस्तोतृप्रभृतीनन्याश्च स्तोत्रमीक्षमाणान्
पश्यन् जपेत् ॥२९॥

2. V¹ उद्गीथादितः for उद्गीथस्यादितः ।

2-3. V¹ My²⁻³p रथन्तरवत् for रथन्तरवर्णवत् ।

9. Tv²My¹ अनुवाकैः for अध्यायैः ।

10. My¹v²T. °ब्राह्मणेनैव क्रमेण for ब्राह्मणोपक्रमे ।

12. My² किमलिङ्गं for क्रमलिङ्ग ।

21. G °गातु° for °गातुन् प्रस्तोतु ।

नमो गन्धर्वायेत्यादित्यम् ॥३०॥

प्रेक्षमाणो जपेदित्यनुषङ्गः ॥३०॥

देशेनैवान्तर्हितश्चेत् ॥३१॥

यदादित्यो मेघादिभिरन्तर्हितः स्यात् तदा तद्देशमेव प्रेक्ष्य जपेत् ॥३१॥

५

एतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोः ॥३२॥

मृदाशिभिरेति वेदिमाक्रमेयुरित्यादिना यदितः पूर्वमुक्तमादित्य-
प्रेक्षणान्तं कर्म तत्सर्वमुत्तरयोरपि पवमानयोः कुर्यादित्युत्सर्गः ॥३२॥

अथापवादमाह

प्रवरास्तु निर्वर्तन्ते ॥३३॥

१०

इति । अग्निः प्रस्तोता अहं मानुष इति प्रवरा निर्वर्तेरन् ॥३३॥

चात्वालावेक्षणप्रभृति च प्राग्घिकारात् ॥३४॥

चात्वालोलोपात्रयोरादित्यस्य चावेक्षणानि निर्वर्तेरन् प्राक्घिकारा-
दिति । बहिष्पवमानस्य हिंकारात् प्रागित्यर्थः ॥३४॥

प्रवेशनसंमार्जने चान्तरेण तृतीयसवने ॥३५॥

१५

हविर्धानप्रवेशनस्य द्रोणकलशसंमार्जनस्य चोभयोर्मध्यपतितं यत्कर्म
तदपि तृतीयसवने निर्वर्तते । चकारात् प्रवरा अपि ॥३५॥

कुम्भं तु तत्र संमृज्यात् ॥३६॥

तत्र तृतीयसवने संमार्जनवेलायां कुम्भमेव मन्त्रेण संमृज्यान्न द्रोण-
कलशम् ॥३६॥

२०

कः पुनः कुम्भस्तमाह

उत्तरे हविर्धाने यः पूर्वो द्रोणकलशावृता ॥३७॥

इति । उत्तरे हविर्धाने द्वौ कुम्भौ प्रवृत्तौ यौ तयोर्ध्वः पूर्वदेशे स्थितस्तं
कुम्भं संमृज्यात् । द्रोणकलशोक्तप्रकारेण च संमृज्यात् ॥३७॥

२३

16. My³. om. चकारात् प्रवरा अपि ।

23. PC. after कुम्भं adds तत्र ।

तृतीये पटले चतुर्थः खण्डः

तं पूतभृदित्याचक्षते तं पूतभृदित्याचक्षते ॥३८॥

तं कुम्भं पूतभृदित्याचक्षते अध्वर्यवः । तेन नाम्ना कुम्भमवधार्य
संमृज्यादित्यर्थः । पवित्रवितानमपि तस्यैव मुखे कार्यम् । स्पष्टमुक्तं
जैमिनिना—पूतभृतो मुखे पवित्रं वितनोतीति ॥३८॥

इति तृतीये पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

द्राह्यायणकृते सूत्रे यथामति यथागमम् ।

तृतीयं पटलं व्याख्यं धन्वी काश्यपनन्दनः ॥

इति श्रीधन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे तृतीयः पटलः समाप्तः ॥३॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥१॥

द्वितीयः प्रपाठकः

चतुर्थः पटलः

प्रथमः खण्डः

स्तोमयोगेऽग्निर्युनक्त्वित्येतस्य स्थाने वायुर्युनक्तु सूर्यो युन-
क्त्विति नानासवनयोः ॥१॥

एतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोरि (द्रा० श्रौ० ३.४.३२) त्यति-
दिष्टम् । तत्र स्तोमयोगमन्त्रे अग्नेस्तेजसे (तां० ब्रा० १.३.५) त्यत्र
अग्निर्युनक्त्वित्यादिमन्त्रैकदेशस्य स्थाने वायुर्युनक्त्विति माध्यन्दिने
पवमाने सूर्यो युनक्त्विति आर्भवे पवमाने स्यात् । उत्तरं सवनद्वयम-
धिकृत्य तयोः प्रत्यक्षात्मनानात् ॥१॥

विहारं धानंजयः ॥२॥

अग्नेस्तेजसेन्द्रस्येन्द्रियेण सूर्यस्य वर्चसे (तां० ब्रा० १.३.५) ति
पण्णां पदानां विवृत्य प्रयोगं धानंजय आह ॥२॥

तदेव दर्शयति—

अग्नेस्तेजसा बृहस्पतिस्त्वेति प्रातः सवनं इन्द्रस्येन्द्रियेण
बृहस्पतिस्त्वेति माध्यन्दिने सूर्यस्य वर्चसेति तृतीयसवने ॥३॥

6. v² T. My¹ om. एतत्सर्वं कुर्यादुत्तरयोः; T. इत्यादि स्पष्टम् for
इत्यतिदिष्टम् ।

7. Tv² my¹ om. अग्नेस्तेजसेत्यत्र ।

9. Tv² My¹.. om. पवमाने ।

10. v² T. °म्नातत्वात् for °म्नानात् ।

13. My³ प्रयोजनं for प्रयोगं; v¹ om. आह ।

14. My²⁻³ तम् for तद्; My³ om. तदेव दर्शयति ।

इति । प्रतिसवनं द्वे द्वे पदे विभजेत् । बृहस्पतिस्त्वेति प्रत्येकमनुषङ्ग
इति ॥३॥

सर्वैरेकैकं यथास्नाय ॐ शाण्डिल्यः ॥४॥

अग्नेस्तेजसेत्यादिभिः सर्वैरपि षड्भिः पदैरविहृतैरेव प्रतिसवनं
स्तोमयोगो यथास्नायं कर्तव्यः । यथास्नायमिति वचनं बृहस्पतिस्त्वेत्य-
स्यानुषङ्गनिवृत्त्यर्थम् ॥४॥

साम्ने साम्ने हिं कुर्युः ॥५॥

उत्तरयोः पवमानयोः पृथक् पृथक् साम्ने हिंकुर्युः । न बहिष्पवमान-
वदादौ सकृदेव ॥५॥

वृषकोऽसि स्वरोऽसीति यजमानवाचने ॥६॥

इथेनोऽसीति यजमानवाचनस्थाने वृषकोऽसीति माध्यन्दिने सवने,
स्वरोऽसीति तृतीयसवने ॥६॥

स्तुत्वा बहिष्पवमानेन प्रस्तरादुभयतश्चतुरङ्गुलं परिच्छिद्य
तृणं चात्वाले प्रविध्येद्यदि स्तुतं यवि वाद्य सुष्टुतमर्वाक्
स्तुतं यदि वातिष्ठुतं यत्तयोरन्येन दिवमारुहेमेममन्येन
जयेम लोकमिति ॥७॥

प्रस्तरात्तृणमादाय तस्य मूलमग्रं च छित्वा मध्यमभागं चात्वाले
निरस्येद्यदि स्तुतमिति मन्त्रेण ॥७॥

तत्रैवोदपात्रं निनयेत् समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिर्मपि
गच्छतारिष्टास्त्वाभुयास्म मा परासेचि नो धनमिति ॥८॥

स्पष्टम् ॥८॥

19. v¹⁻² My¹C अग्नि for अपि ।

20. v¹ °सेविनो for °सेचिनो ।

बहिर्वेद्युदञ्चोऽयुञ्जि पदान्युत्क्रामेयुः प्राग्दशभ्यः ॥१९॥

उत्थाय बहिर्वेदि उदङ्मुखा अयुग्मानि पदानि प्राग्दशभ्यः क्रामेयुः
त्रीणि पञ्च सप्त नव वा । न ततः परम् ॥१९॥

अभिदक्षिणमावृत्या व्रज्याग्नीध्रीयं बहिष्पवमानर्चोऽधी-
योरन् ॥१०॥

प्रदक्षिणमावृत्याग्नीध्रीयमग्निं गत्वा तस्य पश्चादुपविश्य बहिष्पव-
मानर्चोऽधीयोरन् जपेयुः ॥१०॥

अनुव्याहर्षोन्मामिति यमिति शङ्कते तस्या अग्नीध्रीय
आहुतिवज्रं प्रहरेद्यज्ञं च त उपचते नमश्च ते सत्योऽसि
सत्यस ॐ स्मृतस्तस्य ते य ऊनं योऽकृतं योऽतिरिक्तमदर्शं तस्य
प्राणेनाप्यायस्व स्वाहेति ॥११॥

उद्गातुन्यूनातिरिक्तकरणदोषोद्भावेनाक्षेपोक्तिरनुव्यवहारः । य
ऊनं योऽतिरिक्तमदर्शमिति मन्त्रलिङ्गात् । अक्षिप्तवानयं मामयमिति
यमन्यते तमुद्दिश्याग्नीध्रिये आहुतिवज्रं प्रहरेद् । वज्रं प्रहरन्निवाहुतिं
जुहुयादित्यर्थः ॥११॥

न व्यभिचरेदिति धानंजयः ॥१२॥

अभिचार एव व्यभिचारः । य एनमनुव्याहरति स आर्तिभाच्छंतीति
श्रुतेः । स्वयमेव नश्यतः । किमभिचारेणेत्यभिप्रायः ॥१२॥

अहीनबहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन् प्रथमादह्नोऽन्यत्र ॥१३॥

10. v²My¹ अदर्शः, PC. अदर्शत् for अदर्शम् ।

14. TMy¹⁻² om आहुतिं ।

18. P. after अभिप्रायः Concludes the 1st खण्ड it reads इति द्वितीयस्य
प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्विरात्रप्रभृत्यहीनेषु प्रथमादहोऽन्यत्र सदसि बहिष्पवमानस्तुतिः कार्या । न चात्वालदेशे ॥१३॥

आद्यन्तयोस्तु सत्रेषु ॥१४॥

आद्यन्तयोरिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अन्यत्रेत्यनुवर्तते । सत्रेषु आद्यन्ताभ्यामन्यत्र सदस्येव बहिष्पवमानमिति । कुत एवं व्याख्यायते । गवानयने विषुवति बहिष्पवमानस्य परमतेन चात्वालदेशे स्तवनविधानात् । स्वमतेन सदसि स्तवनमिति गम्यते । यथोक्तम्—बहिरस्यैके बहिष्पवमानेन स्तुवत (द्रा० श्रौ० ८.२.२८) इति । तेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीनिर्णयः ॥१४॥

प्राग्धिष्य विहरणान्निष्क्रम्य तृणप्रासनप्रभृति समाप-
येयुः ॥१५॥

यदा सदसि बहिष्पवमानं तदा स्तुत्यनन्तरं धिष्याग्नीनां विहरणात् प्रागेव सदसो निष्क्रम्य चात्वाले तृणप्रासनप्रभृति ऋग्जपान्तं कुर्युः ॥१५॥

वैदत्रिरात्रे सत्रन्यायं गौतमः ॥१६॥

त्रयस्त्रिवृतोऽतिरात्रा (तां० ब्रा २२.१.५) इति वैदत्रिरात्रस्य क्लृप्तिः । तस्योभयतोऽतिरात्रत्वात् सत्राणां च तथाविधत्वात् सत्रन्यायः स्यात् । तेनाद्यन्तयोस्तु सत्रेष्वि (द्रा० श्रौ० ४.१.१४) त्येतत् प्रवर्तते ॥१६॥

अहीनन्यायं धानंजयः ॥१७॥

स्वत एवाहीनत्वात् अहीनधर्म एवेति ॥१७॥

1. T. om. द्विरात्र...चात्वाल देशे इति (L. 2) v² My¹⁻² अहर्गणेषु, L. अहीनेषु for द्विरात्रप्रभृत्यहीने । V²PT. °मानैः for °मान°;
2. My² चात्वाले for चात्वालदेशे ।
3. LM¹⁻³ च for तु ।
6. V² My¹⁻² चात्वाले for चात्वालदेशे ।
7. V² My¹ स्वयमेव तेन T स्वयमतेन for स्वमतेन;
19. PGL. अहीनधर्मत्वात् for अहीनत्वात् ।

मन्त्रं प्रातःसवने स्तुवीरन् ॥१८॥

मन्त्रमध्यमक्रुष्टानीति त्रीणि वाचः स्थानानि । तेषां प्रथमेन प्रातः
सवने स्तुतिः कार्या ॥१८॥

उत्तरोत्तर्युत्तरयोः सवनयोः ॥१९॥

५ उत्तरयोः सवनयोः उत्तरोत्तरस्वरयुक्तं स्तवनं कार्यम् ॥१९॥

समेन वोभयोः ॥२०॥

अथवा समानेनैव स्वरेणोत्तरयोः सवनयोः स्तुतिर्मध्यमेन क्रुष्टेन
वा ॥२०॥

एतस्यां वेलायां प्राश्नीयुः ॥२१॥

१० रागतः प्राप्तप्रातरशनस्थायं कालनियमः । तेनातिरात्रे सायमशने
न कालनियमः । केचित् त्वातृतीयसवनसमाप्तेरितः परं न भोक्तव्य-
मित्याहुः ॥२१॥

अनुसवनं तु सत्रेषु ॥२२॥

सत्रेषु अनुसवनं भोजनम् ॥२२॥

१५ कस्मिन् काले इति चेदाह—

सवनमुखीयान् भक्षयित्वा सत्रेषु नाराशंसेषु ॥२३॥

तेषु नाराशंसेषु सत्रेषु भोजनम् ॥२३॥

१८ इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे चतुर्थे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

7. V² om. एव ।

10. V¹ रागं for रागतः, My^{2,3} प्राप्तस्य for प्राप्तं ।

द्वितीयः खण्डः

वपायां हुतायां धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् ॥१॥

सवनीयस्य यशोर्वपायां हुतायां धिष्ण्योपस्थानं कार्यम् ॥१॥

चात्वाले तु मार्जनं पूर्व^{११} सत्रेष्विदमापः प्रवहनावद्यं च मत्रं
च यद्यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेषे अभीहणमापो मा तस्मा-
देनसो दुरितात्पान्तु विश्वतो निर्मासुञ्चामि । शपथान्निर्मा
वरुणादुतनिर्मा यमस्य षड्विंशत् सर्वस्मादेव किल्बिषात्
सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्टमः इति ॥२॥

सत्रेषु तु प्रागुपस्थानान्मार्जनं कृत्वा धिष्ण्योपस्थानम् । जैमिनिस्तु
सर्वेष्वपि क्रतुषु मार्जनमाह । अत्र धिष्ण्योपस्थाने अध्वनामध्वपत (तां०
ब्रा० १.४ १) इति मन्त्रः प्रथमोऽधीतः । सूत्रकारस्तु तं मन्त्रमत्राविनि-
योज्योत्तरत्र रौरिक्युपस्थाने शाखान्तरीये विनियुङ्क्ते । सूत्रनिदानं
मृग्यम् । अन्ये त्वाहुः । प्रत्यक्षाम्नानबलात् ताण्डिशाखिनामस्माकमादि-
त्योपस्थानमध्वनामध्वपत इत्यनेन कार्यमिति । जैमिनिरप्यादित्योपस्थानं
प्रथममनेन मन्त्रेणोक्तवान् ॥२॥

सम्नाडसीत्याहवनीयमुपस्थायोदञ्चो गत्वास्ताव चात्वाल
शामित्रानुदङ्मुखास्तुथोनभो संमृष्ट इति ॥३॥

उत्तरवेदेः पश्चात् स्थित्वा सम्नाडसीत्यौत्तरवेदिकमाहवनीयमुप-

11. V² असत्रेषु, My¹ T. सत्रेषु for सर्वेषु :

13. P. रौद्रिक्युप^० for रौरिक्युप; V²My¹ T. om. शाखान्तरीये; V¹
शाखान्तरे for शाखान्तरीये ।

19. T. °वेद्याः for °वेदेः; V² गत्वा for स्थित्वा ।

स्थायोदञ्चो गत्वा बहिष्पवमानदेशे तिष्ठन्त उदङ्मुखास्तस्मादास्तावदेशं
चात्वालं च शामित्रं स्तुथो नभो संमृष्ट (तां० ब्रा० १४.३) इति
त्रिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रममुपतिष्ठेरन्निति ॥३॥

विभुरसीत्याग्नीध्रीयमुपतिष्ठेरन् ॥४॥

५

गतम् ॥४॥

तमुत्तरेण संचरः सर्वत्र ॥५॥

आग्निध्रीयमग्निमुत्तरेणैव सर्वदा संचरः कार्यः । प्राक् च प्रत्यक् च
गच्छद्भिः ॥५॥

१०

दक्षिणेनोत्तरयोः सवनयोर्यदा हविर्धानमाहवनीयं च
पृष्ठहोमाय ॥६॥

उत्तरयोः सवनयोर्यस्मिन् काले हविर्धानं प्रविशति ग्रावयोर्योजनादि-
कार्यार्थम् । यदा च पृष्ठहोमार्थमाहवनीयं प्रस्तोता गच्छति तदा दक्षिणे-
नाग्नीध्रीयं संचरः कार्यः । ततोऽन्यत्र सवत्रोत्तरेणैवेति । पृष्ठहोमायेति
विशेषणं प्रायश्चित्तहोमेषु निवृत्त्यर्थम् ॥६॥

१५

पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तो बह्निरिति
होतुर्धिष्यम् । ७॥

उपतिष्ठेरन्निति शेषः ॥७॥

श्वात्र इति मैत्रावरुणस्य ॥८॥

मैत्रावरुणस्य धिष्यंश्वात्र इत्युपतिष्ठेरन् । सदसो द्वार्यैव
तिष्ठन्तः ॥८॥

२०

1. My¹ °मुखान्तम् for °मुखास्तस्मात् ।

12. My² om. यदा च पृष्ठहोमार्थम् ।

14. v³ My¹ °होम° for °होमेषु ।

तुथ उशिगन्धारिरवस्युरिति ब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतीनामु-
दञ्चः ॥९॥

तुथ (तां० ब्रा० १-४.३-४) इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकोपादानं
ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानां चतुर्णां च चतुर्भिर्मन्त्रैस्तत्रैव तिष्ठन्त
उदङ्मुखा उपतिष्ठेरन् ॥९॥

शुग्ध्युरिति मार्जालीयं तत्रैव तिष्ठन्तः ॥१०॥

तत्रैव सदसो द्वारि तिष्ठन्तो मार्जालीयं दक्षिणामुखा उपतिष्ठेरन् ।
सामथ्यत् ॥१०॥

ऋतधामेत्यौदुम्बरीम् ॥११॥

सदसो द्वार्येवोपतिष्ठन्त औदुम्बरीं प्रत्यङ्मुखा उपतिष्ठेरन् ॥११॥

समुद्र इति ब्रह्मणः सदनम् ॥१२॥

द्वार्येव तिष्ठन्तः । केचित्तु ब्रह्मणः सदनोपस्थानं साग्निचित्ये ऋतौ
नान्यत्रेत्याहुः । तदयुक्तम् । विशेषाकथनात् । अग्नीष्टकचित्तस्यापि
ब्रह्मसदनस्य औदुम्बरीयपत्नीशालादिवद् धिष्यत्वोपपत्तेश्च ॥१२॥

उत्तरेण सदो गत्वान्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तोऽहिरिति-
प्रजहितम् ॥१३॥

ब्रह्मसदनोपस्थानानन्तरमुत्तरेण सदो गत्वा सदसः पश्चादन्तर्वेदि
प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्तोऽहिरिति प्रजहितं पुराणं गार्हपत्यमुपतिष्ठेरन् ॥१३॥

4. PCL. v¹My²⁻³. धिष्यन् for च ।

4-5. T. om. तत्रैव...उपतिष्ठेरन् ।

6. v²My¹ om. शुग्ध्युरिति...तिष्ठेरन् (L. 7).

7. C. मार्जालीये for मार्जालीयं ।

12. PC. before केचित् add पुनः; T. सदो° for सदनो° ।

13. PC. अग्नि° for अग्नी°

16. v¹⁻² प्राज°, T प्राजा for प्रज°

अज इति गार्हपत्यम् ॥१४॥

यस्मादौत्तरवेदिकमग्निं प्रणयन्ति स गार्हपत्यः ॥१४॥

सगरा इति दक्षिणाग्नेरायतनम् ॥१५॥

स्पष्टम् ॥१५॥

५

कव्य इति दक्षिणं वेद्यन्तम् ॥१६॥

दक्षिणं महावेदिपाश्वं दक्षिणामुखा उपतिष्ठेरन् ॥१६॥

तत्रैव तिष्ठन्तः सर्वान्समन्वीक्षमाणाः पातमेति ॥१७॥

उपरि स्थितान् सर्वानेव धिष्यन् पुनः समन्वीक्षमाणाः पात मेति
(१.८.१२.३) संहत्योपतिष्ठेरन् ॥१७॥

१०

एकैकमुपस्थायैतद्ब्रूयुरिति शाण्डिल्यः ॥१८॥

तं तं धिष्यमुपस्थाय तदानीमेव तं तं समन्वीक्षमाणाः पात मेति
मन्त्रं ब्रूयुर्न सर्वोपस्थानान्त इति शाण्डिल्यः ॥१८॥

ननु च प्रत्येकं पात मेत्युपस्थाने बहुवचनविरोधः स्यादत आह—

बहुशब्दानेकवत् कुर्वन्तः ॥१९॥

१५

बहुवचनान्येकवचनवत् कुर्वन्त इत्यर्थः । तद्यथा सम्प्राडसि कृशानु-
रित्युक्त्वा पाहि मेऽग्ने रौद्रेणानीकेन पिपृहि नमस्ते अस्तु मामा
हि ॐ सीरिति ॥१९॥

१७

इति ब्राह्मण्यण्यौतसूत्रे चतुर्थे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

2. T. अन्तर्वेदिकं for औत्तरवेदिकम्

7. v²My¹ समीक्षमाणाः for समन्वीक्षमाणाः

8. v²My समीक्षमाणाः for समन्वीक्षमाणाः

11. My¹ T. तत्तत् धिष्यम् for तं तं धिष्यम्; v²My¹ T. तदा तमेव तत्तत्
for तदानीमेव तं तं; My³. ततः for तं तं

12. T. सव्यो⁹ for सर्वो⁹; v² T. स्थानं for स्थानान्ते

16. V² वः for ते

तृतीयः खण्डः

अथ शाखान्तरीयमुपस्थानं दर्शयति—

रौरुकीणि चेत्कुर्युरादित्यं प्रथममुपतिष्ठेरन्नध्वनामिति ॥१॥

रौरुकिणो नाम केचिच्छास्त्रिनस्तैरधीतानि तानि यजूंषि स रौरुकीणि ।
तानि यदि कुर्युस्तदा प्रथममध्वनामि (तां० ब्रा० १.४.१) त्यादित्यो-
पस्थानम् ॥१॥

आहवनीयमुपस्थाय तमेवापिजोसि जायमान इत्यपिजोसि
नवजात इति वायुयमग्निमनुप्रहरन्ति तमभिप्रेत्य ॥२॥

सम्भाडसोत्याहवनीयमुपस्थाय तमेव पुनरपिजोसि जायमान (इत्यपि
जोसि नवजात) इति द्वयोर्मन्त्रयोरन्यतरेण उपतिष्ठेरन् । ननु च किमर्थं
पुनरुपस्थानमिति । अत्रेदमुच्यते यमग्निमनुप्रहरन्ति तमभिप्रेत्येति ।
यमग्निं मथित्वा आहवनीये प्रहरन्त्यध्वयं वस्तमभिप्रेत्य पुनरुपस्थानम् ।
यद्यप्ययमग्निः पृथङ्नोपलभ्यते तथापि तद्बुद्ध्योपस्थानं कार्यम् । तदुक्तम्—
अभिप्रेत्येति । तथा आश्वलायनोऽपि यूपादित्याहवनीयनिर्मथ्यानिति
मथित्वा प्रहृतस्यासेरुपस्थानमुक्तवानिति ॥२॥

यदा चात्वालमथोत्करं तुमुलोऽस्याक्रन्दं कृत्वेति ॥३॥

यदा चात्वालमुपस्थितवन्तस्तदा तुमुलोऽसौत्युत्करमुपतिष्ठेरन् ॥३॥

3. My¹ T. रौरुकाणि. My³. रौरिकाणि for रौरुकीणि T. अध्वानम् for
अध्वानाम्

5. T. अध्वानम् for अध्वनाम्; v²CL My¹. तथा for तदा.

7. My¹ तमेवावि for तमेवापि; My¹. इत्यवि for इत्यपि

8. V¹P प्रहरति for प्रहरन्ति

9. T. अवि for अपि

14-15. V¹C °निर्मन्थ्या मथित्वा, P °निर्मथ्यान् अग्निमथित्वा for
निर्मन्थ्यानिति मथित्वा; My. आहवनीयानां for आहवनीय°

17. v²My¹. यथा for यदा; v¹ उत्करे for उत्करम्

यदा शामित्रमथ यत्राऽवध्यं निखनन्त्युवध्यगोहोऽसि पार्थिव
इति ॥४॥

यत्राध्वर्यव अवध्यं निखनन्ति तं प्रदेशमुवध्यगोह इत्युपतिष्ठेर-
न्निति । अवध्यं पशुशकृत् तस्य गूहनार्थः श्वभ्रः अवध्यगोहः ॥४॥

५

यदाग्नीध्रीयमथ यत्राच्छावाक आसीनो होतर्युपहव-
मिच्छत्युपहव्योऽसि नमस्य इत्युपहव्योऽसि तनूपा
इति वा ॥५॥

१०

आग्नीध्रियोपस्थानानन्तरमच्छावाकस्योपहवस्थानमुपस्थेयम् कि
पुनस्तत् ? यत्रासीनोऽच्छावाको होतुरनुज्ञामाकाङ्क्षते उपाऽस्मान्
ब्राह्मणान् ब्राह्मणा उपह्वयध्वमिति ॥५॥

यदा ब्रह्मणः सदनमथ सदस्यस्य सदस्योऽसि मलिम्लुच
इति ॥६॥

ब्रह्मसदनोपस्थानं कृत्वा सदस्यस्य सदनमुपस्थेयं सदस्योऽसीति
मन्त्रेण ॥६॥

१५

यदा दक्षिणं वेद्यन्तमथ प्राजापत्यमसीति परमीशालामैन्द्र-
मसीति सदो वैष्णवमसीति हविर्धानिमैन्द्राग्नमसीत्यग्नीध्रीयं
वैश्वदेवमसीति वा ॥७॥

१९

यदा दक्षिणं वेद्यन्तमुपस्थितवन्तस्तदा प्राजापत्यमसीत्यादि मन्त्र-
चतुष्टयेन पत्नीशालादिचतुष्टयमुपस्थेयम् ॥७॥

4. V²My¹. om. अवध्यं . . . गोहः

6. L. नमस्यते for नमस्यः; L. तनूनपाः for तनूपाः

8. My² उपस्थानम् for उपहवस्थानम्

9. PCT उपो अस्मान्, My¹ उपोऽस्मान् My² उपस्यान् for उपास्मान्

10. V²My¹ T. om ब्राह्मणान्

18. दक्षिण° for दक्षिणः;

अथ तथैव समस्तेन ॥८॥

सर्वान्ते यथापूर्वमुक्तमुपस्थानम् । तथा समस्तेन मन्त्रेणोपतिष्ठेरन् ॥८॥

समस्तमेव मन्त्रं शाखान्तरीयं पठति—

सर्वे स्थ सोम्यासः सर्वे सोमं पिबत सर्वे सोमस्य पीतिमानशब्दे
पातमेति । समानं परम् ॥९॥

पातामाग्नयो रौद्रेणानीकने (तां० ब्रा० १.४.१५)ति मन्त्रशेषोऽस्माकं
रौरुकिणां च समान इत्यर्थः एवं शाखान्तरीयमुपस्थानमुक्तम् ॥९॥

अथोपस्थानानन्तरं कृत्यमाह—

ऋतस्य द्वारौस्थ इत्यपरौ द्वारबाहू सदसः संमृज्य मामा
संताप्तमिति सदः प्रविशेयुः ॥१०॥

स्पष्टम् ॥१०॥

दक्षिणेनौदुम्बरीं गत्वा तस्या उत्तरत उपविशेयुर्नमः सखिभ्यः
इति ॥११॥

इदमपि स्पष्टम् ॥११॥

पूर्वेण प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता गच्छेत् ॥१२॥

यदा दक्षिणेनौदुम्बरीं गत्वा उपवेशनार्थमुदङ्मुखा गच्छन्ति तदा
उद्गातुः सव्यं पार्श्वं प्रतिहर्ता परित्यज्य प्रस्तोतुर्दक्षिणपार्श्वस्य उदङ्मुखो
गच्छेदित्यर्थः ॥१२॥

2. T v² My¹ om. उक्तमुपस्थानम् । तथा .

3. Tv² My¹. पठन्ति for पठति .

10. V² My¹, CMy³ om. सदः .

16. T. °वेशाय for °वेशार्थम्

17. My³ परीत्य for परित्यज्य

एतस्यां वेलाया १० समुपह्वयेरन्तसर्वे सत्रेषु ॥१३॥

उपह्वानमनुज्ञानम् । उपवेशनानन्तरं सत्रेषु यजमानाः अन्योन्यमनु-
जानीरन् उपहूत इत्येवमनुज्ञाप्रदानम् । अनुज्ञानस्य च प्रार्थना पूर्वत्वात्
यजमाना उपह्वयध्वमिति प्रार्थनमर्थसिद्धम् ॥१३॥

५

मिथोऽन्यत्र ॥१४॥

सत्रेभ्योऽन्यत्रोद्गातॄणां मिथ एवोपाह्वानं कार्यम् । नान्येषामध्व-
र्वादीनाम् । तत्रोद्गाता प्रथममितरावानुजानीयात् । ततः प्रस्तोतेतरो
ततः प्रतिहर्तेतरो ॥१४॥

सर्वे यजमानम् ॥१५॥

१०

सर्वे त्रयोऽप्युद्गातारो यजमानमुपवयेरन् । उद्गातार उपह्वयध्व-
मिति यजमानेन प्रार्थिताः सर्वे उपहूत इत्यनुज्ञां कुर्युः ॥१५॥

द्वारबाहुसंमार्जनप्रभृत्येतत्सर्वं कुर्युर्यदा धिष्ण्यानुपतिष्ठे-
रन् ॥१६॥

१५

यदा यदा धिष्ण्योपस्थानमुत्तरयोः सवनयोः क्रियते तदा तदा सर्वत्र
तदनन्तरं द्वारबाहुसंमार्जनप्रभृत्युपह्वानान्तं कुर्युः ॥१६॥

इति ब्राह्मणधर्मसूत्रे चतुर्थे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

चतुर्थः खण्डः

अथोद्गातुरात्विज्य समासे प्रकारं वक्तुमाह—

याजमान ब्रह्मत्वे चेदुद्गाता कुर्यात् ॥१॥

इति । रोगादिना ब्रह्मयजमानयोः स्वकार्याशक्तौ तत्कर्म कर्तुमुद्गाता यदीच्छेदित्यर्थः । अत एवानुवादाज्जायते ऋत्विजामेकस्य कर्माशक्ता-
वितरस्तत्कर्म कुर्यात् ॥१॥

अथ प्रकारमाह—

आग्नीध्रीयमुपस्थाय पूर्वेण परिक्रामेत् ॥२॥

इति । आग्नीध्रीयमुपस्थाय तं पूर्वेण परिक्रामेत् । प्रदक्षिणमित्यर्थः ॥२॥

सदसानुपस्थाय तत एवेक्षमाणः पाल्नीशालान् ॥३॥

सदसि भवान् धिष्ण्यान् होत्रीयप्रभृतीन् ब्रह्मसदनपर्यन्तानुपस्थाय तत
एव सदसो द्वार्येव तिष्ठन्नीक्षमाणः पाल्नीशालान् प्राग्वंशगतान् धिष्ण्यानु-
पतिष्ठेत् । पाल्नीशालपदेन दक्षिणवेद्यन्तोऽपि गृह्यते ॥३॥

इतरथेतरौ ॥४॥

इतरौ प्रस्तोता प्रतिहर्ता च इतरथा पूर्वोक्तेन अन्तर्बेदि प्रत्यङ्मुखोऽस्ति-
ष्ठन्त (द्रा० श्रौ० २-२-१३) इत्यनेन प्रकारेण पाल्नीशालानुपतिष्ठेया-
ताम् ॥४॥

ऋतस्य द्वारौ स्थ इति पूर्वा द्वारबाहू सदसः संमृज्य दक्षिणस्य
पुरस्तादुदङ्मुख उपविशेदिति शाण्डिल्यः ॥५॥

दक्षिणस्य द्वारबाहोः पुरस्तात् सदसो बहिर्दङ्मुख उपविशेदिति ॥५॥

2. PCMy³ समाप्ते for समासे

13. My³ om. अपि

16. T My¹ एतेन for अनेन

तस्यैव पश्चात् प्रत्यङ्मुख इति धानंजयः ॥६॥

तस्यैव दक्षिणस्य द्वारबाहोः पश्चादन्तःसदसि प्रत्यङ्मुख उपविशेदिति धानंजयः । तदिदमुपवेशनं याजमानमुक्तम् ॥६॥

उक्ते प्रवेशनोपवेशने ॥७॥

५

प्रवेशनोपवेशनार्थं मन्त्रौ पूर्वमेवोक्तार्थावित्यर्थः । मामासं ताप्तमिति प्रवेशनमन्त्रः । नमः सखिभ्य इति उपवेशनमन्त्रः । उभयोरपि धानंजयमते प्रयोगः । शाण्डिल्यमते तु वहिः सदस उपवेशनप्रवेशनमन्त्रो निवर्तते ॥७॥

ऋत्विक्पथेन गत्वा समस्तोपस्थानप्रभृतिसमानम् ॥८॥

१०

एवं यजमानोपवेशनं कृत्वा तत उत्थाय ऋत्विक्पथेन पश्चाद् गत्वा पातमाग्नय (तां० ब्रा० १-४-१५) । इति समस्तधिष्ण्योपस्थान प्रभृति समानं कर्म ब्रह्मण उद्गातुश्च तन्त्रेणानुष्ठेयमित्यर्थः । सदस उत्तरतो यो मार्गः स ऋत्विक्पथः । तत्र समस्तोपस्थानप्रभृतिवचनात् । पूर्वत्र याजमाने समस्तोपस्थानं नास्तीति गम्यते ॥८॥

दक्षिणार्धे तु सदसः पूर्वमुपवेशनम् ॥९॥

१५

अपरया द्वारा सदः प्रविश्य तदुद्गातुः प्रवेशनात् पूर्वं सदसो दक्षिणार्धे उपवेशनं कार्यम् ॥९॥

१७

कथमित्याह—

2. My¹ प्राङ्मुखः for प्रत्यङ्मुखः

6. V² T यजमानप्रवेश° V¹C. प्रवेश° for प्रवेशन°; V¹C. उपवेश° for उपवेशन°

9. T. याजमानोपवेशनान्तं for यजमानोपवेशनं

11. V¹CP उत्तरः for उत्तरतः

14. TV¹ सदः for सदसः

15. T. उद्गातूपवेशनात्, My³V¹ उद्गातूपवेशनात् for तदुद्गातुः प्रवेशनात्

प्रस्तोतुः प्रत्युपवेशनं ब्रह्मोपवेशनेन ॥१०॥

इति । प्रस्तोतुराभिमुख्येनोपवेशनं ब्रह्मोपवेशनेन कार्यम् । ब्रह्मोपवेशन-
प्रकारेण कार्यम् ॥१०॥

तदेव सप्रकारमाह—

निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा तृणं निरस्येत् ॥११॥

आवसोः सदाने सीदामीत्युपविशेत् ॥१२॥

स्पष्टे ॥११-१२॥

नमः सखिभ्यः पूर्वसद्भ्यो नमोऽपरसद्भ्यो भूर्भुवः स्वर्बृहस्पति-
ब्रह्माहं मानुष ओमित्युक्तवौदुम्बरीं गत्वोपविशेत् ॥१३॥

नमःसखिभ्य इति मन्त्रजपो ब्रह्मोपवेशनाङ्गम् । बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष
इति मन्त्रलिङ्गात् । तेन ब्रह्मत्वविधानप्रकरणेयद्वक्ष्यति-उक्तेत्तरसदस्युपवेशनं
कार्यम् इति । तत्र मन्त्रजपान्तमुपवेशनमिति सिद्धं भवति । अथ मन्त्रजपा-
नन्तरमौदुम्बरीं गत्वा समन्त्रकमौद्गात्रमुपवेशनं कार्यम् ॥१३॥

अनुपविशेयातामितरौ ॥१४॥

इतरौ प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौद्गात्रोपवेशनमेवानुपविशेयाताम् । न ब्रह्मो-
पवेशनकाल इत्यर्थः ॥१४॥

एतेनानुपूर्व्येण सर्वं यथासनं चिकीर्षेत् ॥१५॥

योऽयं सदस्युपवेशने क्रमः अनेनैव क्रमेण सर्वं याजमानं ब्रह्मत्वमौद्गात्रं
च कर्तुमिच्छेत् । यथासनमिति । स्वे स्वे स्थाने इत्यर्थः ॥१५॥

2-3. T. om. ब्रह्मोपवेशनप्रकारेण कार्यम्

10. My³ °वेशनान्तं for वेशनाङ्गं

11. PC. उक्तं, My¹ उक्त°, v² उत्तर° for उक्ते; T. प्रवेशनोपवेशने for
सदस्युपवेशनं;

12. T.V¹L My³ om. कार्यम्; T. om कार्यमिति, तत्र मन्त्रजपान्तमुपवेशनम्;
V²My¹. तत् for तत्र; My¹V². om. मन्त्रजपान्तमुपवेशनम्

15. My¹ T om. प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ;

ग्लापयेच्चेदध्यौदुम्बर्येव ॥१६॥

यद्युपवेशनत्रयं स्वे स्वे स्थाने गत्वा कर्तुमशक्तस्तदा औदुम्बर्या-
मेवोपवेशनत्रयमपि तत्तन्मन्त्रतः कार्यमिति । अध्यौदुम्बरीति सप्तम्यर्थ-
व्ययीभावः ॥१६॥

५ सदस्य एवमेव धिष्ण्यानुपतिष्ठन् ब्रह्माणमनुप्रविशेत् ॥१७॥

सदस्यो नाम षोडशर्त्विगभ्योऽन्यः कर्मणामुपद्रष्टेत्यापस्तम्बः । सोऽप्यु-
क्तेन प्रकारेण धिष्ण्यानुपतिष्ठन् ब्रह्माणमनु सदः प्रविशेत् ॥१७॥

ब्राह्मणाच्छंसिनं वा ॥१८॥

स्पष्टम् ॥१८॥

१० तेनास्य समुपहवः स्यात् ॥१९॥

तेन ब्रह्मणा ब्राह्मणाच्छंसिना वा सह सदस्यस्य समुपहवोऽन्योन्यमनुज्ञानं
स्यात् । ब्रह्मणुपह्वयस्व सदस्योपह्वयस्वेत्युक्ते उपहृत इति प्रतिवचनम् ॥१९॥

भक्षश्च समानः ॥२०॥

१५ भक्षोऽपि तयोरन्यतरेण सदस्यस्य समानः । एकस्मिन्चमसे सहभक्षणं
कार्यमित्यर्थः ॥२०॥

बीभत्सेयातां चेन्नानाचमसौ स्याताम् ॥२१॥

२० यदि ब्रह्म ब्राह्मणाच्छंस्यसदस्यावेकस्मिन्चमसे सहभक्षणात् बीभत्सेयातां
तदा पृथक् चमसौ स्याताम् । अत एवानुवादात् जायते आस्यसंस्पृष्टेन चमसेन
सोमभक्षणं कार्यमिति । अन्यथा बीभत्साभावात् । न हि चमसाद् धारां
स्त्रावयित्वा भक्षणे बीभत्सागन्धोऽप्यस्ति ॥२१॥

11. V¹CL My³ om. सह

14. My^{2,3} TL. सोमभक्षः for भक्षः

17. P. om. ब्रह्म⁰; V²LT om. °ब्राह्मणाच्छंसि⁰

20. PC. add तद्⁰ before भक्षणे

सर्पत्सु न शून्यं सदः कुर्यात् ॥२२॥

संस्थिते सवने यदा ऋत्विजो निःसर्पन्ति तदा तेषु निःसर्पत्सु शून्यं च सदो न कुर्यात् । निःसर्पणकाले स्वयं सदस्येव तिष्ठेत् । अशून्यत्वायेत्यर्थः ॥२२॥

तस्य दधिभक्षान्तं कर्म ॥२३॥

तस्य दधिद्रव्यसमक्षणान्तं सुत्येऽहनि कर्मेत्यर्थः ॥२३॥

५

स निवर्तेत सत्रेषु ॥२४॥

सत्रेषु सदस्यो न वरणीय इत्यर्थः ॥२४॥

विसंस्थिते सवने पूर्वया द्वारान्तरेण होतुर्धिष्ण्यं मैत्रावरुणस्य च संचरः ॥२५॥

विसंस्थिते असमाप्ते सवने । सवनमध्ये इति यावत् । होतुर्मैत्रावरुणस्य च धिष्ण्ययोर्यदन्तरालं तेन सर्वेषां संचरः ॥२५॥

१०

तद्यथैतं तद्यथैतम् इति ॥२६॥

तत्तदानीं सवनमध्ये यथैतमेव पुनः प्रवेशः कार्यः इति ॥२६॥

इति च्छन्दोगसूत्रस्य दीपेऽस्मिन् धन्विना कृते ।

चतुर्थपटले वृत्तो वासुदेवः प्रसीदतु ॥

१५

इति श्रीधन्विविरचिते ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रदीपे चतुर्थः पटलः समाप्तः ॥४॥

इति ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रे चतुर्थे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

१७

11. V¹L. अन्तराले गतेन for अन्तरालं तेन

12. V¹C यथैतं यथैतम् for यथैतं तद् यथैतम्

13. V¹C My¹ यथैतं for यथैतं

पञ्चमः पटलः

प्रथमः खण्डः

चमसं प्रतिगृह्य प्रस्तोता दक्षिण ऊरावाधाय दक्षिणेन पाणिना
विधायासीत् ॥१॥

५ सवनमुखीयं चमसाध्वर्युणा हृतमुद्गातृणां चमसं प्रस्तोता प्रतिगृह्य
स्वस्य दक्षिण ऊरावाधाय होतुर्भक्षणकालं प्रतीक्षमाण आसीत् ॥१॥

उपहूयमानायामिडायामनूपधारयेदनुपध्नन् ॥२॥

इडोपह्वानकाले स्वं चमसमिडापात्रवदास्यसंमितं धारयेत्तं चमसस्थं
सोमरसमनुपध्नन् अङ्गुलीभिरस्पृशन्नित्यर्थः ॥२॥

१० वषट्कर्तुरनुभक्ष ९० सर्वत्र भक्षयेयुः ॥३॥

वषट्कर्तुश्चमसेषु भक्षितेषु पश्चादुद्गातारः स्वीयं चमसं भक्षयेयुः ।
एवमेव सर्वत्र । न केवलमत्रैव सवनमुखीयप्रचारे ॥३॥

मिथ उपहूयोद्गाता प्रथमः ॥४॥

१५ उपहूयेत्यन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । उपह्वानमनुज्ञानं मिथोऽनुज्ञाप्य
त्रयोऽपि भक्षयेयुः । तत्रोद्गाता प्रथमो भक्षयेत् । मिथ उपहूयेति वचनादु-
१७ द्गातृचमसं वषट्कर्ता न भक्षयेदिति गम्यते । यदि स्यात्तस्याप्यनुज्ञापनमवश्यं
कार्यम् । नानुपहूतेन सोमः पातवा इति श्रुतेः ॥४॥

5. PC. चमसमध्वर्युणा for चमसाध्वर्युणा

8. PC. स्वयं for स्वं

9. P अनुस्पृशनं, T. स्पृशनं for अस्पृशनं

12. TV³My³ प्रकारे for प्रचारे

दक्षिणमनु बाहुं दण्डं कृत्वा श्येन इत्यवेक्ष्येन्दविति द्विरल्पं
भक्षयेद्यथा सवनं छन्दांस्यादिशन् ॥५॥

आत्मनो दक्षिणं बाहुमनु चमसस्य दण्डं कृत्वा तिर्यञ्चं चमसं धारयित्वा
श्येनो नृचक्षा इत्यवेक्ष्येन्दविन्द्रपीतस्येति द्विर्भक्षयेत् । अल्पमल्पं सकृन्मन्त्रेण
सकृत् तुष्णीं यथासवनं छन्दां स्यादिशन्निति । अयमर्थः त्रिष्टुप् छन्दस इति ५
माध्यादने सवने जगती छन्दस इति तृतीयसवने । तथैवोत्तरमन्त्रपाठात् ॥५॥

ऊर्ध्वं इति मुख्यान् प्राणानभिमृशेत् ॥६॥

भक्षणानन्तरमूर्ध्वः सप्तर्षीनिति सप्त मुख्यान् प्राणान् चक्षुषी नासिके
श्रोत्रे मुखं चाभिमृशेत् ॥६॥

सोम रारन्धीति हृदयम् ॥७॥

सोम गीर्भरिति नाभिम् ॥८॥

उभयत्राभिमृशेतेत्यनुषङ्गः ॥८॥

एवमितरौ कुर्यातां प्रतिहर्ता पश्चात् ॥९॥

एवमेवेतरौ प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ भक्षणं कुर्याताम् । तयोः प्रतिहर्ता पश्चाद्
भक्षयेत् ॥९॥

तं स आप्याययेदभिमृश्याप्यायस्वेत्येतया गायत्र्या ॥१०॥

तं चमसं प्रतिहर्ताप्याययेत् । द्रोणकलशात् सोमरसमादाय यत् तेन
वर्धनमप्यायनमन्त्रेणाभिमर्शनमात्रं वा । द्वयमप्युक्तं कात्यायनेन भक्षयित्वा
मन्त्रेणालभेरन् । सोमं वासिञ्चेयुरिति । गायत्र्येति वचनमुत्तरत्र
गायत्र्यैवानुसवनमि (द्रा० ५-१-१४) ति सूत्रे आप्यायस्व समेतु ते
(तां० ब्रा० १-५-८) इति मन्त्रप्रतिपत्त्यर्थम् ॥१०॥

सर्वे वा ॥११॥

त्रयोऽप्युद्गातारश्चमसमाप्याययेयुः ॥११॥

तां तृतीयसवने द्विर्ब्रूयुः ॥१२॥

तामाप्यायस्वे (ऋ० १-९१-१७) त्येतामृचं द्वितीयसवने द्विरुक्त्वा
अप्याययेत् । जगतीसंक्त्यर्थं जागतं तृतीयसवनम् ॥१२॥

सं ते पया ॐ सीति माध्यंदिने ॥१३॥

सं ते पया ॐ सी (ऋ० वे० १-९१-१८) ति त्रिष्टुभाप्याययेत् । त्रैष्टुभं
माध्यंदिनमिति ॥१३॥

गायत्र्यैवानुसवनमाप्याययेदिति शाण्डिल्यः ॥१४॥

आप्यायस्वे (ऋ० वे० १-९१-१७) त्येतस्या एव पाठात् । एवं सर्वेषु-
चमस गणप्रचारेषु सामान्येन भक्षणमुक्तम् ॥१४॥

अथ विशेषमाह—

द्वितीयाः सवनेषु नाराशंसाः ॥१५॥

इति । प्रतिसवनं बह्वश्चमसगणाः । तत्र द्वितीयाश्चमसगणाः नाराशंस-
देवत्याः ॥१५॥

पूर्वयोश्च तृतीयौ ॥१६॥

चकारो भिन्नक्रमः । पूर्वयोः सवनयोस्तृतीयचमसगणौ नाराशंसौ ॥१६॥

ततः किमित्याह—

तेषामनवेक्ष्य भक्षणम् ॥१७॥

इति । तेषां नाराश ॐ सानां इयेनो नृचक्षा इत्यनेन अनवेक्ष्य भक्षणं
कार्यम् ॥१७॥

अथ तेषां भक्षणमन्त्रमाह—

अवमैरिति प्रातः सवने और्वैरिति माध्यंदिने काव्यैरिति
तृतीयसवने ॥१८॥

अवमैस्त इति प्रातः सवने नाराशंसभक्षणम् । न पुनरिन्दविन्द्रपीतस्ये-
त्यनेन । और्वैः काव्यैरित्युत्तरयोः सवनयोः ॥१८॥

पितृभिरिति सर्वत्रानुस ॐ हरेत् ॥१९॥

अवमैरित्यादि त्रिष्वपि मन्त्रेषु पितृभिर्भक्षितस्येत्येतत् प्रत्येक-
मनुषञ्जेत् ॥१९॥

प्रत्यभिमर्शने यथाकामी ॥२०॥

नाराशंसे भक्षिते प्राणादिप्रत्यभिमर्शने याथाकाम्यं स्यात् ॥२०॥

प्रथमद्वितीयौ पूर्वयोः सवनयोराप्याययेत् ॥२१॥

पूर्वयोः सवनयोः प्रथमद्वितीयौ चमसगणौ भक्षणानन्तरमाप्याययेत् ।
नेतरान् ॥२१॥

प्रथमं तृतीयसवने ॥२२॥

आप्याययेदित्यनुषङ्गः । अथोद्गातृभिरात्मीयचमसस्यैवाप्यायनम् ।
इतरैरपि यथास्वमाप्यायनं कार्यमिति । अत्र सर्वत्र सुब्रह्मण्यस्य न भक्षणम् ।
अनुक्तत्वात् । तस्य स्तुतावनन्वयान्च । जैमिनिकल्पे तु तस्यापि भक्षण-
मुक्तम् । अयमेव कल्पकारयोर्मतभेदः प्रभाकरगुरोर्मीमांसावार्तिककारस्य
च विप्रतिपत्तेर्मूलम् ॥२२॥

एवं भक्षणकथां समाप्यावृत्तिस्तोत्रेषु वक्तव्यमाह—

15. V²My¹⁻² तृतीयसवने प्रथमचमसभक्षणानन्तरमाप्याययेत्नेतराविति (My²⁻³

नेतराविति) for आप्याययेदित्यनुषङ्गः; V¹CT अत्र for अथ

16. V²My² T. om. अत्र...मूलम् (L. 19)

आवृत्तिषु तृणे प्रतिगृह्य प्रस्तोता प्रयच्छेद्यथाप्रस्तरम् ॥२३॥

इति । येषु स्तोत्रीयाः पुनः पुनरावर्तन्ते तान्यावर्तीनि पवमानव्यति-
रिक्तानि स्तोत्राणि । तेषु अध्वर्युणाहूतौ स्तोत्रोपाकरणदर्भा प्रतिगृह्य प्रस्तोता
प्रयच्छेत् । कस्मै कथं प्रयच्छेदित्यत्रोक्तं यथा प्रस्तरमिति । ब्रह्मन्स्तोष्यामः
प्रशस्तरिति (श० ब्रा० ४-६-६-६) ति मन्त्रमुक्त्वा प्रस्तरवदुद्गात्रे
प्रयच्छेदित्यर्थः ॥२३॥

अनाह्लियमाणयोर्न मन्त्रं जह्यात् ॥२४॥

यदा पृष्ठ्ये षडहे दर्भयोः स्थाने अरण्योराहरणं तदापि ब्रह्मन्स्तोष्यामः
प्रशस्तरिति ब्रूयादित्यर्थः ॥२४॥

तथैव जडधामुपहत्य युञ्ज्यात् स्तोमं दीक्षायै तपसो मनसो
वाच इति ॥२५॥

यथा प्रस्तरेण तथैव तृणाभ्यां दक्षिणां तु जडधामुपहत्य स्तोममुद्गाता
युञ्ज्यात् । चतुर्भिर्मन्त्रैर्दीक्षायै तपसो मनसो वाच इति पदचतुष्टयं मन्त्रचतु-
ष्टयस्य प्रतीकोपादानं प्रतिमन्त्रं प्रजापतिस्त्वे (द्रा० श्रौ० ५-१-२७)त्यनु-
षङ्गं वक्ष्यति । तत्र दीक्षायै वर्णेन प्रजापतिस्त्वा युनक्तु प्रजाभ्योऽपानायेति
प्रथमो मन्त्रः । तपसो रूपेण प्रजापतिस्त्वेति द्वितीयः । मनसो महिम्ना प्रजा
पतिस्त्वेति तृतीयः । वाचो विभूत्या प्रजापतिस्त्वेति चतुर्थः । एतैश्चतुर्भि-
र्मन्त्रैरेकस्मिन्नेव स्तोत्रे स्तोमयोगः कार्यः ॥२५॥

पक्षान्तरमाह—

नाना धानंजय्यो यत्रानन्तराणि चत्वारि ॥२६॥

इति । यत्र आनन्तर्येण चत्वार्यवृत्तिस्तोत्राणि पूर्णानि लभ्यन्ते तत्र

2. V²My¹ T यत्र for येषु

4. V²My¹T. om. कस्मै कथं प्रयच्छेत् V²My¹T. om ब्रह्मन्स्तोष्यामः
प्रशस्तरिति

8. PC. अरण्यादेः for अरण्योः

17. My¹-² V² after चतुर्भिः ins अपि;

18. My² अस्मिन् for एकस्मिन्

चतुर्षु स्तोत्रेषु चतुरो मन्त्रान् क्रमेण प्रथमं विभजेत् । न पुनः पुनरेकस्मिन्नेव स्तोत्रे मन्त्रचतुष्टयमिति । तद्यथा सर्वेषु पृष्ठघेषु उक्थ्येषु रात्रिपर्यायेषु चेति । अनन्तराणीति वचनं विजातीयपवमानव्यवहितान्यावृत्तिस्तोत्राणि गृहीत्वा मन्त्रविभागो न कार्य इत्येवमर्थम् । तेन प्रातःसवने सोमातिरेकनिमित्तमावृत्तिस्तोत्रमारभ्य माध्यंदिनपवमानादुत्तराणि च त्रीणि गृहीत्वा तेषु मन्त्रविभागो न कार्यः ॥२६॥

५

अन्तःसर्वेषां प्रजापतिस्त्वेति ॥२७॥

सर्वेषां चतुर्णामपि मन्त्राणां प्रजापतिस्त्वा युनक्तिवत्ययं मन्त्रो भवेत् । अन्ततोऽनुपङ्ग इत्यर्थः । इदं च पक्षद्वयसाधारणम् ॥२७॥

अथ यत्र चत्वार्यावृत्तिस्तोत्राणि पूर्णानि लभ्यन्ते यथा अग्निष्टोमसंस्थे षोडशिसंस्थे च । तत्राप्यावृत्तिस्तोत्राणां चतुष्कशो विभजने सति एकैकमवशिष्यते तथा वाजपेये द्वौ । तत्र कथं स्तोमयोगः । अत आह-

१०

प्रथमेनाल्पीयस्सु ॥२८॥

इति । अल्पीयःसु चतुर्भ्यो न्यूनेषु स्तोत्रेषु प्रथमेनैव मन्त्रेण स्तोभं युञ्ज्यात् ॥२८॥

१५

तत्प्रभृतीनि रात्रौ ॥२९॥

रात्रिपर्यायेषु प्रत्येकं चतुःस्तोत्रेषु प्रथमप्रभृतीश्चतुरो मन्त्रान् क्रमेण विभजेत् । ननु च यत्रानन्तराणि चत्वारो (द्रा० श्रौ० ५-२-२६) त्यजेनैव सिद्धमेतत् । सत्यम् । अषोडशिकेऽतिरात्रे सिद्धम् । यदा पुनः षोडशिमानतिरात्रस्तदा षोडशिनमुपक्रम्य चतुर्षु चतुर्षु मन्त्रविभागः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं प्रथमप्रभृतीनेव मन्त्रान् रात्रौ विभजेदिति । तदापि षोडशिनः प्रथमेनैवानुमन्त्रणम् । प्रथमेनाल्पीयःस्वि (द्रा० श्रौ० ५-२-२८)ति वचनात् ॥२९॥

२०

२२

1. S¹⁻² My¹⁻³ T. एवं for न, TV²My¹. om. एव;

2. T V²My¹ om. तद्यथा...चेति (L. 3)

तथातिरिक्तस्तोत्रेषु ॥३०॥

अप्तोर्यामिऽतिरिक्तस्तोत्रेष्वपि चतुर्षु तथैव प्रथमप्रभृतीनेव मन्त्रान् रात्रौ विभ-
जेत् । तत्रापि संधिस्तोत्रमारभ्य विभागे प्राप्ते तन्निवृत्यर्थं वचनम् ॥३०॥

एवं धानंजयमतं समाप्य मतान्तरमाह—

५

सर्वैरेकैकं यथाम्नायं शाण्डिल्यः ॥३१॥

इति । दीक्षायै वर्णेनेति चतुर्भिरपि मन्त्रैरेकैकं स्तोत्रं युज्ययात् । प्रजा-
पतिस्त्वा युनक्तु प्रजाभ्योऽपानायेत्येतद्यथाम्नायमेव सकृदन्ते प्रयोज्यम् ।
न प्रतिमन्त्रमनुषङ्ग इति विशेषः ॥३१॥

आवृत्तिन्यायः संधौ ॥३२॥

१०

आवृत्तिस्तोत्राणां यो धर्मः स संधिस्तोत्रेऽपि स्यात् । तस्यानावृत्तित्वा-
देवमुक्तम् । तेन स्तोमयोगः कुशास्तरणमित्यादयो धर्माः स्युः । तथा प्रथमे-
नाल्पीयःस्विति प्रवर्तते ॥३२॥

उपवसथ्येऽहनि न समामनेरन् ॥३३॥

१५

सुत्यायाः पूर्वदिवसे न स्वाध्यायमधीयीरन् । सुत्येऽहनि वाचो
ग्लानिर्मा भूदित्येवमर्थमिति निदानकारः ॥३३॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे पञ्चमे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

प्रस्तोता तु कुशाः कारयेद्यज्ञियस्य वृक्षस्य ॥१॥

उपवसथ्येऽहनीत्यनुवर्तते । कुशा नाम स्तोत्रीयगणनार्थाः काष्ठाः ता यज्ञियस्य वृक्षस्य अश्वत्थादेः संवन्धिनीः कारयेत् ॥१॥

खदिरस्य दीर्घसत्रेष्वेके ॥२॥

स्पष्टम् ॥२॥

क्रियाप्रकारमाह—

प्रादेशमात्रीः कुशपृष्ठास्त्वक्तः समामज्जतोऽङ्गुष्ठपर्वपृथु-
मात्रीः प्रज्ञाताग्राः ॥३॥

इति । कुशपृष्ठास्त्वक्त इति त्वक्प्रदेशे कुशतृणवद्भुजतपृष्ठाः स्युः । समामज्जतः काष्ठान्तर्गतो रसो मज्जा । तदवस्थानदेशे समाः स्युः । काष्ठ भित्वा तदन्तः प्रदेशे समं तक्षयेदित्युक्तं भवति । प्रज्ञाताग्रा इति । यदेव वृक्षे-
ऽवस्थितस्य काष्ठस्याग्रं तदेवेदानीं प्रज्ञातं कार्यम् ॥३॥

कारयित्वा गन्धवतीभिरोषधीभिरनुलिप्य सर्पिषा सत्रेष्वेके
कुशाविधानेन वसनेन परिवेष्ट्य क्षौमशाणककार्पासानां
केनचिदुपर्यादुम्बर्या वासयेत् ॥४॥

एवं कारयित्वा हरिचन्दनादिभिरोषधीभिरनुलिप्य क्षौमशाणकार्पा-
सानामन्यतमेन कुशास्तरणेन वाससा परिवेष्ट्य सदस्यौदुम्बर्या उपरि
वासयेत् कुशा विधीयन्ते स्तीर्यन्ते यस्मिस्तत् कुशाविधानम् । सत्रेषु
सर्पिषा अनुलेपनमेके आहुः ॥४॥

4. V¹CLMy¹ यज्ञार्हस्य for यज्ञियस्य .

13. PCL om. अव^०; P. om. काष्ठस्य; TL. after अग्रं ins अग्रस्य;

PV²L. after इदानीं ins. अपि

तां श्वोभूते कुशैरुध्वग्नैः परिवेष्ट्यैवंजातीयेनैव वसनेन
प्रदक्षिणमूर्ध्वदेशेन परिवेष्ट्य स्पृष्टोऽनपश्रित उद्गायेदिति
गौतमः ॥५॥

५

इदमुद्गातुः कर्म । श्वोभूते सुत्येऽहनि तामौदुम्बरीमुद्गाता कुशैर्दभैरु-
ध्वग्नैः परिवेष्ट्य एवंजातीयेन पूर्वोक्तेन क्षौमादीनामन्यतमेन वाससा
चोर्ध्वदेशेन परिवेष्ट्य स्पृष्टवानपश्रित उद्गायेत् । तस्यां शरीरभाग-
मनिक्षिप्य स्पर्शनमात्रं कृत्वेत्यर्थः । स्पृष्ट इति कर्तरि निष्ठा ॥५॥

अनपश्रयणे हेतुमाह—

धिष्ण्योऽयं भवति न धिष्ण्यमासादयेत् ॥६॥

१०

इति । औदुम्बर्यपि कश्चित् धिष्ण्योऽग्निरेव । तथा च धिष्ण्योपस्थाने
तदुपस्थानमप्युक्तम् । न च धिष्ण्यमग्निं कश्चिदासादयितुमर्हति । तस्माद-
नपश्रित एव गायेत् ॥६॥

धृष्टमपश्रयतेति धानंजयः ॥७॥

धृष्टं निर्भयम् । धिष्ण्योऽयमग्निरिति भीतिर्न कार्येत्यर्थः ॥७॥

१५

कुत इत्याह—

स एव तदूर्जिश्रितः प्रजाम्य ऊर्जं विभजतीति ह्याह ॥८॥

१८

इति । ऊर्वा उदुम्बरः साम वं देवानामन्नम् इति च प्रकृत्य
ब्राह्मणम् । स एव तदूर्जिश्रितः प्रजाम्य ऊर्जं विभजतीति ऊर्गूपायामौदु-

2. T. om. स्पृष्टो...परिवेष्ट्य (L. 6);

6. L. स्पृष्टः for स्पृष्ट्वा T. °भाग्यम् for °भागम्;

7. PV¹ अनाक्षिप्य for अनिक्षिप्य; PMy¹⁻³ TL. after °मात्रम् ins. एव.

11. L कंचिद् for कश्चित्

15. T. after आह adds. उपश्रयणार्थोऽयं भवतीति

16. L और्जं, My¹ T ऊर्जंतं, My²⁻³ ऊर्जितः for ऊर्जि.

17. V² My² प्रकृत्या for प्रकृत्य;

18. TMy¹ अर्जं My² अर्जित for ऊर्जि.

म्बर्यामपश्चितमूर्ध्वं साम उद्गाता देवेभ्यो विभजतीति ब्राह्मणार्थः ।
एतदुक्तं भवति । यदिदमौदुम्बर्यामपश्चितमुद्गायति तदिदमन्न-
मवष्टभ्यान्नं देवेभ्यो ददातीति । यद्यनपश्चित उद्गायेत्तदा देवेभ्योऽन्नं
दत्त्वा स्वयं रिक्त एव स्यात् ॥८॥

स्तोष्यमाणानां मध्ये वैष्टुतं वसनं प्राक्समासं वोदक्समासं
वोपरि दशमास्तीर्य तत्र प्रस्तोता कुशा विदध्यात्
प्रस्तावान्तेषु ॥९॥

आवृत्तिस्तोत्रैः स्तोष्यमाणानामुद्गातॄणां मध्ये विष्टुतिगणनार्थं कुशा-
स्तरणं वासः प्राक्समासं वोदक्समासं वोपरिदशमास्तीर्य तत्र प्रस्तोता
कुशा विदध्यात् । प्रस्तावभक्त्यन्तेषु ॥९॥

आद्येऽनेकप्रस्तावासु ॥१०॥

अनेकप्रस्तावयुक्तासु स्तोत्रीयासु महानाम्न्यादिषु प्रथमप्रस्तावान्ते
कुशाविधानम् ॥१०॥

अप्रस्तावास्वादौ ॥११॥

सन्तनि यन्वादौ प्रस्तावभक्तिरहितासु स्तोत्रीयासु स्तोत्रीयोपक्रम एव
कुशाविधानम् ॥११॥

उदगग्रं प्रथमं विष्टावं प्राक्संस्थं प्रत्यग्वा ॥१२॥

विष्टावो नाम पर्यायस्य त्रेधा विभक्तस्य एकैको भागः स्तोत्रीयाभ्यास
रूपः । तेषु प्रथमं विष्टावमुदगग्रं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा कुर्यात् उद-
गग्राभिः कुशाभिः क्रमेण पुरस्तात् प्रत्यग्वा निहिताभिर्गणयेदित्यर्थः ॥१२॥

तं पश्चिमेन मध्यदेशेनोदक्संस्थं प्रागग्रं प्रत्यग्वा ॥१३॥

2-3. V³ om. तदिदमन्नमवष्टभ्य

3. V³ उद्गायति for उद्गायेत्

21. T. मध्यदेशेन for मध्यदेशेन

तस्य प्रथमविष्टावस्य मध्यदेशतः पश्चादुदगपवर्गं प्रागग्राभिः प्रत्यग-
ग्राभिर्वा द्वितीयं विष्टावं गणयेत् ॥१३॥

तं पश्चिमेनोदगग्रं प्रत्यक्संस्थम् ॥१४॥

स्पष्टम् ॥१४॥

एवं विधाः पर्याया उत्तरोत्तराः ॥१५॥

एवं त्रयोऽपि पर्यायाः उत्तरोत्तरतः कुशाविधानेन कार्याः ॥१५॥

मिथः पर्यायविष्टावान् संदध्यात् ॥१६॥

इतरेतरं विष्टावेषु कुशाः संदलेपयेत् । पर्यायेषु च ॥१६॥

पर्यायादिषु हिंकारं स्तुवीरन् ॥१७॥

१०

हिंकारमिति णमुल्प्रत्ययान्तः । प्रतिपर्यायं हिंकृत्येत्यर्थः । पर्यायो नाम
त्रेधा विभक्तस्य स्तोमस्यैकैको भागः । अत्र त्रिवृदादिस्तोमानां पर्यायविष्टाव
क्लृप्तिर्ब्राह्मणेनैवोक्तेति न सूत्रकारस्य कृत्यमस्ति । यद्येवं हिंकारोऽपि तत्
एव सिद्ध इति न सूत्रकारेण वक्तव्यः । सत्यम् । तिसृभ्यो हिंकरोती (तां०
ब्रा० २-२-१)ति एकत्वश्रुतेरुद्गातुरेव हिंकारे प्राप्ते त्रयाणामपि प्राप्त्यर्थं
हिंकारं स्तुवीरन्नित्युक्तम् ॥१७॥

१५

उत्तमां प्रस्तुत्येषेति श ७० सिष्यन्तं ब्रूयात् ॥१८॥

१८

उत्तमां स्तोत्रीयां प्रस्तोता प्रस्तुत्येषेति श ७० सिष्यन्तं प्रतिब्रूयात् । अस-
माप्त एव स्तोत्रे शस्त्रारम्भप्रबोधनार्थम् ॥१८॥

1. V¹-²CL. मध्यमदेशतः for मध्यदेशतः

6. PCT. उत्तरतः उत्तरतः, My³ उत्तरतः for उत्तरोत्तरतः; V¹My² विधाने
for विधानेन

12. PMy²C °कार° for °कारस्य

17-18. TV³My¹ स्तोत्रशस्त्रयोः संतत्यर्थम् for असमाप्त एव स्तोत्रे शस्त्रा-
रम्भप्रबोधनार्थम्

स्तुतस्य स्तुतमसीति यजमानवाचनम् ॥१९॥

स्तोत्रे समाप्ते इति शेषः ॥१९॥

सवनसंस्थासु प्रशास्त्रोक्ता यथेतरमपरया द्वारा निष्क्रम्य
पश्चिमेनाग्नीध्रीयं मूत्रं कुर्युः ॥२०॥

प्रशास्त्रा मैत्रावरुणेन सर्पतेत्युक्ताः अर्थप्राप्तस्य मूत्रकालनियमः ॥२०॥

५

वाचं यच्छेयुर्याविदुदक्याः स्युः ॥२१॥

यावदुदकाचमनेन शुद्धास्तावद् वाग्यताः स्युः ॥२१॥

एतन्मृगतीर्थम् ॥२२॥

अग्नीध्रीयस्य पश्चाद्यो देशः स मृगतीर्थं नाम ॥२२॥

तेन भूयः शम्यापरासाद् गच्छेयुः ॥२३॥

१०

तेन मृगतीर्थेन शम्यापरासाद् अतिरिक्तं देशं न गच्छेयुः । हस्तेन
वेगयुक्तेन शम्या प्रास्ता यावन्तं प्रदेशं गच्छेत् स शम्यापरासः ॥२३॥

यो भूयो जिगमिषेदाप्नानेन गच्छेत् ॥२४॥

यस्तु शम्यापरासादतिरिक्तं देशं गन्तुमिच्छति स आप्नानेन तीर्थे-
नैव गच्छेत् ॥२४॥

१५

इति ब्राह्मणभूतसूत्रे पञ्चमे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

१६

3. TMy²⁻³ यथैतम् for यथेतरम्

5. V¹C. प्रसर्पत for सर्पत; Tv² °करणकालनियतोऽयं for °कालनियमः

तृतीयः खण्डः

अथ धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् ॥१॥

सवनसंस्थानन्तरं निष्क्रान्ताः कृतावश्यकाः पुनराप्तानेन तीर्थेन प्रपद्य
यथापूर्वं धिष्ण्योपस्थानं कुर्युः ॥१॥

५

समस्तेनोत्तरयोः सवनयोरिति गौतमशाण्डिल्यायनौ ॥२॥

उत्तरयोः सवनयोः यातमाग्नय समस्तेनैव मन्त्रेणोपस्थानम् । नेतरैः ।
इत्येकं मतम् ॥२॥

सर्वेणेति धानंजयः ॥३॥

सर्वेण सर्वैरपि मन्त्रैर्यथास्वमुपस्थानमिति मतान्तरम् ॥३॥

१०

अनुपस्थानं शाण्डिल्यः ॥४॥

स्पष्टम् ॥४॥

एवमेव निष्क्रम्य पृथक्स्तोत्रेभ्यः समस्तेनोपतिष्ठेरन्यान्पू-
र्ध्वमुक्थेभ्यः ॥५॥

१५

तृतीयसवने पृथक्स्तोत्रेभ्य ऊर्ध्वं यानि स्तोत्राणि षोडशिसामादीनि
तदर्थमेवापरया द्वारा निष्क्रम्य पातमाग्नय इति समस्तेनोपस्थानं प्रतिस्तोत्रं
कार्यम् ॥५॥

तत्र विशेषमाह—

पर्यायेभ्यस्तु रात्रेः ॥६॥

२०

रात्रिसंबन्धिभ्यः पर्यायेभ्यः एव पृथक्पृथगुपस्थानम् । न पुनः प्रति-
स्तोत्रमिति । तेन शोडशिस्तोत्रं वाजपेये च बृहत्स्तोत्रे संघौ च पृथक्-
पृथगुपस्थानम् । तथातिरिक्तस्तोत्रेष्वपि प्रतिस्तोत्रमुपस्थानमिति पूर्वसूत्रे-
णोक्तं भवति ॥६॥

२२

6. P.T.L. नेतरत् for नेतरैः

19. P. MyL.³ एवं for एव

यथासनमुपविश्य प्रस्तोता हविर्धानं गच्छेन्मध्यंदिने ॥७॥

यथासनमुपविश्य यजमानोपह्वं कृते च गमनम् । एतत्सर्वं कुर्याददा धिष्ण्या-
नुपतिष्ठेरन्नि (द्रा. श्रौ. ५.३.१) ति वचनात् । यद्येवं तेनैव सिद्धत्वाद् यथासन-
मुपविश्येति न वक्तव्यम् । तथा हविर्धानं गच्छेदित्यपि न वक्तव्यम्, एतत् सर्वं
कुर्यादुत्तरयोः पवमानयोरि (द्रा. श्रौ. ३.४.३३) त्यतिदेशात् । सत्यम् । नियमार्थ-
मेतत् सूत्रम् । प्रस्तोतैव गच्छेन्नेतरावित्येको नियमः । तथैवोपवेशनानन्तरं गच्छेत्
न पूर्वम् इत्यपरो नियमः । अन्यथा प्रस्तोतुरुपवेशनस्य दृष्टप्रयोजनाभावात्
उपस्थाने कृते तदानीमेव हविर्धाने गमनं स्यात् । तन्निवृत्ययमुपविश्यैवेति वचन-
मदृष्टार्थम् ॥७॥

हुत आदित्यग्रहे प्रतिहर्ताभवे ॥८॥

इदमपि नियमार्थम् । आभवे पवमाने प्रतिहर्तैव गच्छेद्यथासनमुपविश्यादि-
त्यग्रहहोमानन्तरम् ॥८॥

उभयत्र सर्वे सत्रेषु ॥९॥

सत्रेषु तु उभयत्रापि आभवे माध्यंदिने पवमाने च त्रयोऽप्युद्गातारो हविर्धानं
गच्छेयुः, सवत्र होतृमंत्रावरुणधिष्ण्यावन्तरेण पूर्वया द्वारा निष्क्रम्य दक्षिणनाग्नी-
ध्रायं हविर्धानं गच्छेयुः । दक्षिणोत्तरयोः सवनयोर्यदा हविर्धानमि (द्रा. श्रौ.
४.२.६) ति वचनात् । गत्वा च हविर्धानं ररात्यालम्भनादिपवित्रनिष्पीडनान्तं
कृत्वा निःसर्गं प्रवृत्तहोमौ च हुत्वा सदस्यागत्य योम आत्मे (तां. ब्रा. १.३.४)
त्युपवेशनान्तं कृत्वा पवमानस्य ऋग्जपादि कर्तव्यम् ॥९॥

1. T My¹ My³ माध्यं for मध्यं

17. V² My¹ T. om. हविर्धानं; PCL V¹⁻² om. च; v² My¹⁻² T. प्रशु-
क्रौत्त्विति दवामन्त्रजपान्तं for पवित्रनिष्पीडनान्तं

19. V² My¹⁻² T. after कर्तव्यम् add :—अत्र सर्पग वेलायामुद्गातृप्रति-
हर्त्रोरपि सर्पणं कार्यम् । एतत् सर्वं (a) कुर्युत्तरयाः पवमानयारिति
वचनात् । तथा उपग्रन्थकारेण उभयोर्वा सर्पणयोः प्रतिहर्तापिच्छेतेति
माध्यंदिनेऽपि सवने प्रतिहर्तुः (b) सर्पणं कर्तव्यम् इति उक्तम् । आप-
स्तम्बोऽप्याह-बहिष्पवमानवन्माध्यंदिनं पवमानं सर्पन्तीति ।

(a) My¹⁻² T. कुर्याद् for कुर्युः; (b) My² सर्पणानुदारात् for सर्पणं
कर्तव्यम्

पवमानयोरुत्तरयोर्धिष्ण्यविहरणे मार्जालीयं^५हरन्तः पश्चिमेन
यजमानं^५हुत्वा तेनैव प्रतिहरेयुः॥१०॥

५ सदसः पूर्वया द्वारा प्रविश्य यजमानं पश्चिमेन मार्जालीयं हुत्वा तेनैव
पुनः प्रतिहृत्य मार्जालीयस्थाने विदध्युः । अदृष्टार्थमेतत् । इदं चाध्वर्यवं
विकल्पते । अध्वर्युसूत्रे अनुक्तत्वात् ॥१०॥

माध्यंदिनेन स्तुत्वा सत्रेषु दधिघर्मस्य भक्षयेयुः समुपहूय
दधिक्राव्ण इति ॥११॥

स्पष्टम् ॥११॥

तस्या उत्तमं पादं दशमेऽहन्यभ्यस्येयुः ॥१२॥

१० दशमेऽहनि परोक्षमनुष्टुभमुपयन्तीति ब्राह्मणेन प्रत्यक्षानुष्टुभां परिहरणीय-
त्वात् । तदर्थोऽभ्यास इति ॥१२॥

पूर्वेण पत्नीशालामन्तरेणाग्नीध्रीयं^५सदश्च तीर्थेन दक्षिणा
नयेयुः ॥१३॥

१५ दक्षिणादानकाले महावेदेर्दक्षिणपार्श्वे पूर्वमेव दक्षिणाः स्थाप्याः । ताः
पूर्वेण पत्नीशालामुदीचीं नीत्वा पुनराग्नीध्रीयं सदश्चान्तरेण प्राचीं नीत्वा पुन-
स्तीर्थेनोदीचीं नयेयुः ॥१३॥

सर्वासं देवस्य त्वेति पुरस्ताज्जपः ॥१४॥

सर्वदक्षिणानां प्रतिग्रहे देवस्य त्वे (तां. ब्रा. १.८.१) ति पुरस्ताज्जपः
कार्यः ॥१४॥

२० वरुणस्त्वेति यथादेवतं तत्प्रतिगृह्णीयात् ॥१५॥

यथादेवतमिति । यस्य द्रव्यस्य या देवता प्रतिग्रहमन्त्रे पठिता तामादिश्य
तत् प्रतिगृह्णीयात् । यथा वरुणायाश्वम् (तां. ब्रा. १.८.२) अग्नये हिरण्यमि
(तां. ब्रा. १.८.५) त्यादि ॥१५॥

२४ यथाजाति मृगान् ॥१६॥

4. T. V² My¹ प्रहृत्य for प्रतिहृत्य

10. L. प्रत्यक्षम् for प्रत्यक्ष

वायवे मृगमि (तां. ब्रा. १.८.१३) ति मृगप्रतिग्रहमन्त्रे यथाजाति मृगाना-
दिशेत् । वायवे हरिणं वायवे खड्गमित्येवम् । सर्वस्वदक्षिणे क्रतौ मृगस्यापि शश-
हरिणादेर्गृहे विद्यमानस्य दानमस्ति ॥१६॥

अप्राणच्च ॥१७॥

उत्तानायाङ्गिरसाय अप्राणदिति मन्त्रे अप्राणदपि यथाजात्यादिशन् प्रति-
गृह्णीयात् । तद्यथा—उत्तानायाङ्गिरसाय नः शय्यासनमित्येवम् ॥१७॥

५

पुंवन्मिथुनान्यन्यत्राजाभ्यः ॥१८॥

मिथुनप्रतिग्रहे पुंस इव मिथुनानां देवतामादिशेत् । यथा वरुणायाश्वावित्यादि ।
अन्यत्राजाभ्य इति वचनमजमिथुने स्त्रियाश्च पुंसश्च पृथक् पृथग्देवताम्नानात् ।
तद्यथा अग्नयेऽजमग्नीषोमाभ्यामजामि (तां. ब्रा. १.८.५-६) ति ॥१८॥

१०

तेन क इदमित्युपरिष्ठाञ्जपः ॥१९॥

तेनामृतत्वमशीयेत्यादिप्रतिग्रहीत्रे (तां. ब्रा. १.८.२-१६) इत्यन्तं तथा क इदं
कस्मा अदादित्यादि कामैतत्ते (तां. ब्रा. १.८.१७) इत्यन्तं द्वयमप्युपरिष्ठा-
ञ्जपेत् ॥१९॥

तत्रोहापादीनि पदानि ॥२०॥

१५

तेषु मन्त्रेषु यानि पदान्यूहमापद्यन्ते तान्यूहापादीनि वक्ष्याम इत्यर्थः ॥२०॥
तान्येवाह—

त्वा देवि दक्षिणेऽद इति च यत्तत्स्यात्तेन दात्र

इदमाविशैतत्ते भुञ्जतीति मामा हिंसीरिति च ॥२१॥

१६

2. P. सर्वत्र दक्षिणा⁰ for सर्वस्वदक्षिण⁰

2-3. T. My² om. शशहरिणादेर्गृहे विद्यमानस्य

4. V¹ My¹ T. अप्राणात् for अप्राणत्

5. V² आदिश्य for आदिशन्

8. PV¹ My²⁻³ पुरुष⁰ for पुंस इव

T. My³ अश्वम् for अश्वी

- वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे इत्यत्र पदत्रयं यथार्थमूह्यम् । वरुणो वो नयतु देव्यो दक्षिणा इत्येवम् । अद इति च यत्तत्स्यादिति । अस्यायमर्थः । अद इति द्वितीयान्तं च पदमूह्यम् । यत्संख्यं यल्लिङ्गं च तद् द्रव्यं स्यात्तेनाकारेणोह्यम् इति । ननु च अद इति द्वितीयान्तं पदं नास्ति । सत्यम् । वरुणायाश्वमित्यादिषु प्रतिग्राह्यद्रव्यवचनानां द्वितीयान्तानामेतदुपलक्षणम् । तेनाश्वमश्वमित्यादिलिङ्गवचनोहः कार्यः । तथा तेनामृतत्वमशीय वयोदात्र इत्यत्र तेन दात्र इति पदद्वयमूह्यम् । ताभ्याममृतत्वमशीय वयो दातृभ्यामिति । दातृशब्दो यजमानवाची । तथा क इदं कस्मा अदादित्यत्र इदमाविशैतदिति पदत्रयमूह्यम् । इदमिमामिति । अत्र कामं समुद्रमाविशेति तैत्तिरीयाणां मन्त्रपाठः । छन्दोगानामपि । नूनं शाखान्तरे तथैव पाठः । यतः सूत्रकारेणैवमुपात्तम् । तत्पक्षे आविशेत्यस्याख्यातस्य दक्षिणापरत्वात् यथार्थमूहः । आविश आविशतं आविशतेति । अस्माकं तु कामः समुद्रमाविशदिति पाठः । तदानीमाविशदित्यस्य कामपरत्वादूहो नास्ति । तथाहि काम एव समुद्रवत् प्रभूतां दक्षिणां निर्भयमाविशेत् । नाहमिति मन्त्रार्थः । तथा कामैतत् इत्यत्राप्येतच्छब्दस्य यथार्थमूहः । कामैतत्ते कामैषा त इत्यादि । कामैतत् इत्यत्र ते शब्दस्य नास्त्यूहः । एतच्छब्दप्रदर्शनार्थं तस्य सहपठितस्य सूत्रेणोपादानमिति । तथा अन्नस्थान्नपतिः प्रादादि (ता. ब्रा. १.८.७) त्यस्मिन्मन्त्रे भुञ्जतीति हिंसीरिति च पदद्वयमूह्यम् । यथा भुञ्जत्यो मामा हिंसिष्टेति ॥२१॥

अश्व रथं चेद्दद्यात् ॥२२॥

- २० यद्यश्वैर्वाहनैर्युक्तं रथं यजमानो दद्यात्तदा विशेषं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥२२॥

2. T. V² My¹ om. अस्य

3. V² My¹ यज्जातीयं यल्लिङ्गं च न द्रव्यं स्यादिति for यत्संख्यं ... ऊह्यमिति

6-7. V¹ यथा for तथा P. C. L. om. अत्र पदद्वयम्;

P. after दातृभ्यां ins. दातृभ्यः

13-14. P. C. समुद्रं तद्वत् पठिता दक्षिणा for समुद्रवत् प्रभूतां दक्षिणां

V¹ L. om. तथाहि ... एतच्छब्दस्य

18. My² after हिंसिष्टेति adds : भुञ्जतीत्यपः संबोधनमिति

पूर्वेणाग्नीध्रीयमवस्थाप्य पुरस्तज्जपं जपित्वा
दर्भमुष्टिनाश्वमुखानि संमृज्यात् द्वाभ्यां
द्वाभ्यामश्वनामभ्यामेकैकस्याश्वोऽसीत्येतत्प्रभृतिभि-
रुदक्संस्थमिति धानंजयः ॥२३॥

अश्वोऽसि अत्योऽसि मयोऽसि हयोऽसीत्यश्वनामान्यष्टौ पठितानि । तानि
विभज्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकमश्वमुदगपवर्गं संमृज्यात् । तेन सामर्थ्याच्चितुर्भिरश्वै-
र्यक्तस्य रथस्य प्रतिग्रेज्यं धर्मः । उदक्संस्थमिति वचनात् प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो
वा रथोऽवस्थाप्यः ॥२३॥

धुर्यो प्रथममित्यपरम् ॥२४॥

धुर्यो आभ्यन्तरावश्वौ प्रथमं संमृज्यात् ॥२४॥

दक्षिणं पूर्वं तथा प्रष्टौ ॥२५॥

तथैव प्रष्टौ बहिर्युक्तावश्वौ संमृज्यात् । तयोरपि दक्षिणं पूर्वमित्यर्थः ।
अस्मिन्नपि मते यथापाठमेव मन्त्रक्रमः ॥२५॥

सर्वाण्येकैकस्मिन्नुदक्संस्थमिति शाण्डिल्यः ॥२६॥

अष्टावप्यश्वनामानि प्रत्येकमश्वेषु प्रयुज्यादुदगपवर्गम् ॥२६॥

सर्वाण्येकस्मि ॐ स्तूष्णीमित्तराणीत्यपरम् ॥२७॥

अष्टावप्यश्वनामान्येकस्मिन्नेव दक्षिणेऽश्वे प्रयोज्यानि । तूष्णीमित्तरान्
संमृज्यात् ॥२७॥

एतान्येवाश्वास्वश्वतरेष्वश्वतरीषु च यथार्थमूहेत् ॥२८॥

एतान्येव अश्वनामानि वडवादिषु यथार्थमूहेत् । तत्र वडवासु स्त्रीलिङ्ग-
मात्रस्यैवोहः । यथाश्वास्यत्यासीति । वृषासीत्येतस्य स्थाने स्यसीत्यूहम् ।
मयोऽसीति मयः शब्दः सकारान्तः सुखवचनः । सुखमसीत्यर्थः । तदनूह्यमेव ।

6. V² प्रतिविमज्य, My¹ प्रविमज्य, for विमज्य

7. V²My¹ ०ग्रहवचनात् for ०ग्रहे . . . इति वचनात् ; My³ ग्रहोऽयं,
T. ०ग्रहवद् for ०ग्रहेऽयं

13. P. C. मन्त्रे for मते

19. T. V² My¹ om. एतान्येव . . . ऊहेत्

अत्योऽसीति सन्ततगमनार्थशब्दः । शिष्टानि पञ्चनामानि अश्वजातिवाचकानि । तत्स्थानेऽश्वरथविषयेऽश्वतरशब्दः कार्यः । तत्रापि स्त्रियामश्वतर्यसीत्याद्यूहनीयम् ॥२८॥

त्रिभिश्चेदधन्येकस्मिन्नधर्मानि द्वयोः ॥२९॥

५ यद्यश्वरथस्त्रिभिरश्वैर्युक्तः स्यात्तदानीमधर्मानि चत्वार्यश्वनामानि एकस्मिन् ब्रूयात् । इतराणि चत्वारि द्वयोरश्वयोः समं विभज्य ब्रूयात् ॥२९॥

द्वैधं द्वयोः ॥३०॥

यदि द्वाभ्यामश्वभ्यामेव रथो युक्तः स्यात्तदा द्वयोरश्वयोर्द्वैधमश्वनामानि समं विभजेत् ॥३०॥

१० इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे पञ्चमे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

1. V¹ L. C. सतत^० for संतत^०

2. T. V² My¹ अश्वतर^० for अश्वरथ^०; V² ०विष्टये for ०विषये

8. V¹. om. अश्वयोः; T. om. एव

चतुर्थः खण्डः

आदित्यानामिति रथशिर आलभ्य जपेत् ॥१॥

संमार्जनानन्तरमादित्यानामि (तां. ब्रा. १.७.२) ति जपेत् ॥१॥

यद्रथ्यं स्याद्वायोरिति चर्मण्यं प्रतिगृह्णीयान्नक्षत्राणामित्य-
स्थिमयं सूर्यस्येत्ययोलोहे हिरण्यं च ॥२॥

५

तत्र यद्रथ्यं रथाङ्गं चर्मलोहहिरण्यादिनिर्मितं स्यात्तत्र वायोरिति चर्म-
विकारं प्रतिगृह्णीयात् । अस्थिमयं गजदन्तादिनिर्मितम् । अयोलोहे हिरण्यमिति ।
आयसं ताम्रं सौवर्णं चेत्यर्थः ॥२॥

दक्षिणेन रथं गत्वा रथन्तरमसीति दक्षिणं चक्रमालभेत् ॥३॥
स्पष्टम् ॥३॥

१०

वामदेव्यमसीत्यधिष्ठानम् ॥४॥

अधिष्ठानमुपवेशनस्थानम् ॥४॥

बृहदसीत्युत्तरं चक्रम् ॥५॥

गतम् ॥५॥

अङ्गान्यङ्कु इति चक्रे एव संमृज्यात् ॥६॥

१५

ये पूर्वमालब्धे चक्रे । ते एव । पुनरपीत्येवशब्दार्थः ॥६॥

वैश्वानर इति दक्षिणेन पादेनारोहेत् ॥७॥

रथमिति शेषः ॥७॥

तदपि वेदितमवपन्नं दक्षिणं चक्रं निर्वर्त्य खमन्वीक्षयेत् पूर्व-
स्यान्तेन ते त्वाग्नय इति ॥८॥

२०

3. V² My¹⁻³ T. जपः for जपेत्

6. T. om. स्यात्तत्र . . . ⁰निर्मितम् (L. 7)

15. My¹ एवं for एव;

16. My³ एवं पूर्व बलीवर्दे for ये पूर्वमालब्धे; T. after ये adds :—एवं

19. P. आवपन्नं for अवपन्नं; V¹ CL. My¹ निर्वृत्य, for निर्वर्त्य

तच्चक्रमक्षभङ्गादिनावपन्नं विनष्टं यजमानेनाप्यावेदितं चेद् दक्षिणं चक्रं निर्वर्त्य अक्षान्निष्कृष्य तस्य चक्रस्य द्वारं यजमानं दर्शयेत् । प्रतिग्रहीता पूर्वस्य मन्त्रस्यान्तेन ते त्वाग्नयः पप्रयः पारयन्त्वित्यनेन । तत्र न इत्यस्मच्छब्दस्य स्थाने ते त्वाग्नय इति युष्मच्छब्दं यजमानमभिप्रेत्य प्रयुञ्ज्यात् ॥८॥

५

ते मेतीतरो ब्रूयात् ॥९॥

इतरो यजमानः ते मान्नयः पप्रयः पारयन्त्विति ब्रूयात् ॥९॥

आरुह्य जपेद् गिदैवत इति ॥१०॥

स्पष्टम् ॥१०॥

१०

तदपि वेदितं शमरथं शाखास्तम्भमालभ्यान्तरा चक्रवर्त्मन्येते-
नैवान्वीक्षेत ॥११॥

शमरथः शान्तरथः । जीर्णरथ इत्यर्थः । यजमानेन जीर्णोज्यमिति निवेदितं रथं चक्रवर्त्मनोर्मध्येनावकाशेन गिदैव (तां. ब्रा. १.७.७) त इत्येतेनैव निरेक्षेत । तदिति नपुंसकलिङ्गं छान्दसम् ॥११॥

कृशेति सव्यान्भीशूना यच्छेत् ॥१२॥

१५

सव्यान्भीशून् रश्मीनायच्छेत् ॥१२॥

दासेति दक्षिणानवगूहणीयात् ॥१३॥

दक्षिणान् अभीशून् ॥१३॥

अवरुह्य सकृद्वारुणमुक्त्वा यथादैवतमादिश्योपरिष्ठाज्जपं
जपेदिति गौतमः ॥१४॥

२०

रथादवरुह्य वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिण इत्येकं वरुणमन्त्रं बहुवचनेनोहेन सकृदुक्त्वा यथादैवतमश्वांश्च रथं चादिश्य तेनामृतत्वमशीयेत्युपरिष्ठाज्जपमूहेन सकृद् ब्रूयात् । तद्यथा वरुणो वो नयतु देव्यो दक्षिणा वरुणायाश्वानुत्तानाया-
ङ्गिरसाय रथं तैरमृतत्वमशीयेति ॥१४॥

२३

2. P. L. om. निर्वर्त्य

3. V² My एतेन for अनेन

9. C. L. My² ^०स्तम्बम् for ^०स्तम्भम्

23. V² तेन for तैः

संमार्जनप्रभृत्येतत्सर्वं कृत्वा विमुच्य नाना पुरस्ताज्जपोपरि-
ष्ठाज्जपौ वारुणमश्वेभ्यो रथाय चेति धानंजयः ॥१५॥

अश्वसंमार्जनप्रभृत्यवरोहणान्तं कर्म कृत्वा रथादश्वान् विमुच्य पृथगेव
पुरस्ताज्जपोपरिष्ठाज्जपौ वारुणं चेति मन्त्रत्रयमश्वेभ्यो रथाय च कार्यम् ।
न तन्त्रेणेत्यर्थः ॥१५॥

५

ग्लायेच्चेद्यथासनं वैतत्सर्वं जपेत् ॥१६॥

यद्यक्षमः प्रतिग्रहीता स्यात्तदा यथासनं मदस्येवासीन एवाश्वनामप्रभृति-
मन्त्रं जपेत् ॥१६॥

पृष्ठ्यं चेद्दद्यात्प्राग्वारुणादश्वनामानि जपेत् ॥१७॥

पृष्ठे साधुः पृष्ठ्यः । पृष्ठेन वहने शिक्षित इत्यर्थः । तं चेद् दद्यात् तदा
वारुणस्त्वा नयत्वित्यतः प्रागश्वनामानि जपेदिति । द्विविधोऽश्वः । पृष्ठे दान्तो
वहने दान्तश्चेति । तथा चापस्तम्बः—मातृमन्तं पितृमन्तं पृष्ठे वह्ने च दान्तम्
इति ॥१७॥

१०

पुरस्ताज्जपाद्वा ॥१८॥

स्पष्टम् ॥१८॥

१५

तथा दान्तेषु ॥१९॥

दान्तेषु सुशिक्षितेष्वप्यश्वेषु तथैवाश्वनाम्ना जपः कार्यः ॥१९॥

यद्रथ्यं स्यात्तेन तत्प्रतिगृह्णीयात् ॥२०॥

१८

3. T. om. अश्व . . . वारुणं चेति (L. 4)

4. P. रथार्थं for रथाय

9. P पृष्ठं for पृष्ठ्यं;

10. P. पृष्ठये for पृष्ठे : P. वहनेन for वहने T. V² पृष्ठ्यं चेद्दद्यादिति
पृष्ठ्यं लक्षणयुक्तं श्रेष्ठमश्वं for पृष्ठे . . . तं चेद्

11. T. om. द्विविधो⁰ . . . दान्तमिति (L. 13)

17. T My² शिक्षितेषु for सुशिक्षितेषु; V² My¹ T. ⁰नाम जपं कुर्यात्
(V² My¹ कुर्युः) for ⁰नाम्ना जपः कार्यः

यद् रथगतं ब्रीहियवादिदं तत्सर्वं रथमन्त्रेणैव प्रतिगृह्णीयात् । रथप्रतिग्रहेण तन् प्रतिगृहीतं भवति । न पृथक् प्रतिग्रहः कार्य इत्यर्थः । यत् पूर्वमुक्तं वायोरिति चर्मण्यं प्रतिगृह्णीयादि (द्रा. श्रौ. ५.४.२) त्यादि तदपृथग्भूते रथावयवे मन्त्रविशेषविधायकम् । अत्र तु पृथग्भूतं ब्रीहियवादिदं रथमित्युच्यते ॥२०॥

५ अन्नस्येति प्राग्वारुणादवेः ॥२१॥

अवेः प्रतिग्रहे क्रियमाणे वरुणस्त्वा नयतु देवी (तां. ब्रा. १.८.२) त्यतः प्रागन्नस्यान्नपतिरि (तां. ब्रा. १.८.७) ति मन्त्रं जपेत् ॥२१॥

पुरस्ताज्जपाद्वा ॥२२॥

स्पष्टम् ॥२२॥

ग्नास्त्वा कृन्तन्निति वसनस्य ॥२३॥

१०

वस्त्रस्य प्रतिग्रहे ग्नास्त्वाकृन्तन्नि (तां. ब्रा. १.८.६) ति मन्त्रं प्राग्वारुणाज्जपेत् । पुरस्ताज्जपाद्वा ॥२३॥

तदुदस्येदतान्तवे ॥२४॥

कार्पासतन्तुविकारस्तान्तवम् । अतान्तवे बल्कलादी वस्त्रे ग्नास्त्वाकृन्तन्नि (तां. ब्रा. १.८.६) ति मन्त्रं त्यजेत् ॥२४॥

१५

हिरण्यमल्पीयोऽभोगादागच्छेदौदुम्बयामाश्लेषयेत् ॥२५॥

उपभोगायापर्याप्तं हिरण्यमेकमानं द्विमानं वा गच्छेत्सदसः स्थूणायामौदुम्बयामाश्लेषयेत् ॥२५॥

आग्नीध्रीये वा जुहुयात् ॥२६॥

२०

तूष्णीमग्निमुद्दिश्य त्यजेत् ॥२६॥

२१

समस्तान् ब्रीहियवानेकक्रतौ प्रतिगृह्णीयात् ॥२७॥

2. V². om. यत्पूर्वम् . . . इत्यादि (L. 3)

5. M वरुणादश्वनामानि जपेत् for वारुणादवेः

15. P. मन्त्रस्य for मन्त्रं; P My¹ V² जपेत् for त्यजेत्

16. My² आयच्छेत् for आगच्छेत्

17. P. पर्याप्त⁰ for अपर्याप्तं; T. सदस्य⁰ for सदसः

एकस्मिन् क्रतौ ये व्रीहियवाः दत्ताः तानुभयान् समस्यैव तन्त्रेण प्रजापतये व्रीहियवानिति मन्त्रेण प्रतिगृह्णीयात् । न पृथक् पृथक् । प्रजापतये व्रीहियवानिति समस्यैव मन्त्राम्नानात् । अन्यथा प्रजापतये व्रीहीन् प्रजापतये यवान् इति व्यस्यैवाम्नानं स्यात् । यत्र पुनर्व्रीहियवयोरेक एव दीयते तत्र मन्त्रो व्यत्यासेन प्रयोज्यः । प्रजापतये व्रीहीन् प्रजापतये यवानिति । एककृतादिति वचनं क्रतुभेदेन दत्तानां व्रीहियवानां समस्य प्रतिग्रहनिवृत्त्यर्थम् ॥२७॥

५

तथा तिलमाषान् ॥२८॥

तथा तिलमाषानपि क्षेत्रपतये तिलमाषानिति मन्त्रेण समस्यैव प्रतिगृह्णीयात् ॥२८॥

प्राजापत्येनानादिष्टदेवताः प्रतिगृह्णीयात् ॥२९॥

१०

अनादिष्टदेवतादक्षिणाः प्राजापत्येन प्रतिगृह्णीयात् गर्दभादिकम् । प्रजापतये गर्दभम् । प्रजापतये महिषमिति ॥२९॥

तूष्णीमयज्ञे दक्षिणा इति धानंजय्यः ॥३०॥

श्रोताग्निसंबन्धं यत्कर्म स यज्ञः । तस्मादन्यत्र स्मार्तादिषु तूष्णीमेव दक्षिणा-प्रतिग्रह इति धानंजय्यः । तथा चापस्तम्बः त इमे तास्तन्त्राणां दक्षिणानां प्रतिग्रहणाः स्युः इति ॥३०॥

१५

१६

1. PC My² trans. एकस्मिन् क्रतौ after ^०यवाः and add : स्युः ।
(V² उक्ताः for स्युः)

P. C. before दत्ताः add : एककाले सह, My² एककाले स्व^०; T. om.
तन्त्रेण; My³ तन्मन्त्रेण for तन्त्रेण

3. My¹. T. om. अन्यथा . . स्यात् (L. 4)

4. P. व्यत्ययस्यैव, My पृथगेव for व्यस्यैव

C My¹⁻³ व्यासेन for व्यत्यासेन; T मन्त्राभ्यासेन for मन्त्रो व्यत्यासेन

8. T. om. तथा तिलमाषानपि

13. M. दधाति for इति

14. V . om. ^०अग्नि^०

15. My³ तास्त्रीणां for तास्तन्त्राणां

भूर्भुवः स्वरिति गौतमः ॥३१॥

ओमिति वोमिति वा ॥३२॥

व्याहृतिभिः प्रणवेन वा स्मार्तादौ प्रतिग्रह इति मतान्तरम् ॥३२॥

इति ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रे पञ्चमे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

५ इति छन्दोगसूत्रस्य पञ्चमः पटलोऽधुना ।

व्याख्यातो धन्विना सम्यगनुगृह्णन्तु सूरयः ॥

७ इति ओ धन्विविरचिते ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रदीपे पञ्चमः पटलः समाप्तः ॥५॥

पण्डः पटलः

प्रथमः खण्डः

पूर्वं नाराशंसं भक्षयित्वाहवनीये प्रस्तोता पृष्ठहोमं जुहुयात् ।
यत्पृष्ठं स्यात्तदादिश्यादः पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपताववि-
हृतमिमं यज्ञमभिसंवसाना होत्रास्तृप्यन्तु सुमनस्यमानाः स्वा-
हेति पूर्वाम् ॥१॥

५

मरुत्वतीयशस्त्रानन्तरं प्रथमं नाराशंसं भक्षयित्वा तस्याप्यायनं च कृत्वा
होतृमेत्रावरुणधिष्ण्यावन्तरेण पूर्वया द्वारा निष्क्रम्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयमाहवनीयं
गत्वा अदः पिबतु इति मन्त्रेण पृष्ठहोमं जुहुयात् । यत् साम रथन्तरं बृहद्वा
पृष्ठस्तुतिमाधनं स्याददः पिबतु इति तदादिश्य जुहुयात् । तद्यथा रथन्तरं
पिबतु सोम्यम् । बृहत् पिबतु सोम्यमित्यादि ॥१॥

१०

स्वाहाकारेणोत्तराम् ॥२॥

केवलं स्वाहेति द्वितीयाहुतिः कार्या ॥२॥

द्वैधं जुहुयादिति धानंजयः ॥३॥

अदः पिबत्विति मन्त्रं द्वैधं विभज्य जुहुयादित्यर्थः ॥३॥

१५

तं विभागमेवाह—

अदः पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविहृतं स्वाहेति पूर्वाम्
॥४॥

इति ॥४॥

इमं यज्ञमित्युत्तरां होतृकपृष्ठेभ्य इति ॥५॥

२०

इमं यज्ञमिति मन्त्रखण्डेन उत्तरां जुहुयादिति होतृकपृष्ठेभ्यो वामदेव्यादिभ्य

२१

7. V¹ L. om. प्रथमं नाराशंसं

9. PC. om. यत्साम . . . तदादिश्य जुहुयात् (L. 10)

14. T तद्द्वैधं for द्वैधं

15. V¹ मन्त्रार्धे, L. मन्त्रार्धे for मन्त्रं द्वैधं, T. द्वेधा for द्वैधं

इति होतृकैर्मेवावर्णादिभिः वामदेव्यादीनामनुशंसनाद् होतृकपृष्ठे व्यपदेशः ।
चत्वारि हि पृष्ठसामानि । होतुः पृष्ठं प्रथमम् ॥५॥

रेवतीषु वारवन्तीयमिति षष्ठे पृष्ठादेशं गौतमः ॥६॥

- पृष्ठ्यः षडहस्य पृष्ठेऽहनि रेवतीषु वारवन्तीयं पृष्ठं भवतीति (तां. ब्रा.
१३.१०.४) ब्राह्मणम् । तत्र रेवतीषु वारवन्तीयं पिबत्विति पृष्ठादेशः कार्यः ।
ननु च वारवन्तीयं पिबत्विति साम्प्रामादेष्टव्यम् । किमर्थं रेवतीष्विति
ऋचामादेशः क्रियते । उच्यते । नैवायमृगादेशः । किंतु सामादेश एवायम् ।
निमित्तसप्तमी चेयम् । रेवतीसाम्नि निमित्ते रेवतीसामार्थं वारवन्तीयं पिबत्वित्यर्थः
कुत एतत् । वारवन्तीयमेव पृष्ठं तत् किमन्यार्थं पिबति । नैवम् । रेवतीसाम्न एव
पृष्ठत्वात् । तथा च रथन्तरादिपृष्ठसाम्नां सृष्टिवर्णने स रेवतीरसृजत तद्गवां
द्योषोऽन्वसृज्यते (तां. ब्रा. ७.८.१३) ति ब्राह्मणं रेवतीनामेव पृष्ठत्वमाह । तथा
निदानकारेणापि योनिद्वारेण रेवतीनामेव पृष्ठत्वमिति वर्णितम् । केनचित्तु दोषेण
पृष्ठस्थानात् प्रच्याव्य पवमाने स्थापिताः आपो वै रेवत्यस्ता यत्पृष्ठं कुर्युरपशुर्य-
जमानः स्यात् । तस्मात् पवमाने कुर्वन्ती (तां. ब्रा. १३.९.१६) ति पवमाने

1. T. अनुशासनात् for अनुशंसनात्
My² after व्यपदेशः adds : क्रियते;
2. P होतृभिः for हि
4. T. om. पृष्ठं . . . पिबत्विति (L. 5)
5. P. षष्ठादेशः for पृष्ठादेशः
9. V¹ अयज्ञार्थं for अन्यार्थं, T. V² My¹ षष्ठेऽहनि for वारवन्तीयमेव
. . . नैवम्; V¹ अपीति for पिबति
10. रथन्तरादिष्ट⁰ for रथन्तरादिपृष्ठ⁰
11. T. My¹ V² om. रेवतीनामेव पृष्ठत्वमाह
12. V² om. एव; My³ P. V² केचित् for केनचित्
T. अदोषेण for दोषेण;
13. V² पृष्ठयात् for पृष्ठस्थानात्
14. V¹ after इति adds :-ब्राह्मणेन;

स्थित्वा अपि योनिद्वारेण पृष्ठकार्यं कुर्वन्तीति । यथा राजा स्वयं अमंनिहित एव स्वकीयैः पुरुषैर्लोकरक्षणं करोति । गृह्णाति च निर्वेशम् । तद्वत्तेन वारवन्तीय-द्वारेण रेवत्यः पिबन्त्वित्यादेशस्यार्थं इति ॥६॥

महाव्रतमिति व्रते ॥७॥

महाव्रतेऽहनि महाव्रतं पिबन्त्वित्यादेशः । गायत्रवृहद्रथन्तरभद्रराजनानां गम्-
दायो महाव्रतम् ॥७॥

५

रेवत्यश्च वारवन्तीयं चेति धानंजय्यः ॥८॥

यद्यपि रेवतीसामैव स्वयोनिमुखेन पृष्ठं तथापि वारवन्तीयमपि साक्षात्तत्र भवतीति द्वयमप्यादेष्टव्यम् ॥८॥

यावन्ति पृष्ठस्थानानि स्युः सर्वाण्येव प्रसंचक्षीत् ॥९॥

यावन्ति पृष्ठस्तुतां सामानि भवन्ति तानि सर्वाणि स्वरूपेणैवाप्तोर्यामादौ निर्दिशेत् । यथाप्तोर्यामि गर्भकारस्तवने बृहद्वैराजे पिबतामिति ॥९॥

१०

पिबतु दधदिति च यथार्थमूहेत् ॥१०॥

पिबतां पिबन्तु दधती दधन्तीति ॥१०॥

बृहता रथन्तरेण वा स्तोष्यमाणः प्राक्स्तोमयोगाद् दश व्याहृ-
तीर्मनसा ध्यायेदैरमिति ॥११॥

१५

एवं वै बृहद्वैदं रथन्तरमित्यादि असौ वै लोको बृहद्रथन्तरमित्येवमन्तं ब्राह्मणपठिता दश व्याहृतयः । तत्र रथन्तरस्य पञ्च व्याहृतयः । बृहतः पञ्च । उभयोरपि व्यतिपक्तास्ताः सर्वा अपि उभयोरगने मनसा ध्यायेत् ॥११॥

रथन्तर एवर्चं यस्ते गोष्विति ॥१२॥

२०

यस्ते गोष्वि (तां. ब्रा. ७.७.१६) त्वृचं रथन्तरगान एव व्याहृत्यन्तरं ब्रूयात् ॥१२॥

२२

1. My¹ T. V² स्तोत्रीयामुखेन for योनिद्वारेण

2. V¹ निर्देशं for निर्वेशं

P. ⁰वन्तीयोद्वारेण fore वन्तीयद्वारेण

5. V² after आदेशः ins. च

11. P. C. My² L. after एव ins. अप्तोर्यामादौ

17. V¹. om. आदि; V¹ My¹⁻² T. after बृहद् ins. अयं

19. V² My¹ T. after गाने add : प्रत्येकं

युक्त्वा स्तोममेतद् ब्रूयादिति शाण्डिल्य ऋचं पूर्वं व्याहृतिभ्य इति ॥१३॥

स्तोमयोगानन्तरं यस्ते गोष्वि (तां. ब्रा. ७.७.१६) ति एतद्ब्रूयात् । तत्रापि व्याहृतिभ्यः पूर्वमेव ऋचं ब्रूयात् । तत उत्तरं व्याहृतीर्मनसैवेति शाण्डिल्यः ॥१३॥

५

इतरद्वानंजय्यः ॥१४॥

इतरत् पूर्वोक्तं धानंजय्यस्य मतम् ॥१४॥

रथन्तरे प्रस्तूयमाने सर्वत्र संमीलेत् ॥१५॥

सर्वास्वपि स्तोत्रीयासु रथन्तरप्रस्तावे संमीलनमुद्गात्रा कार्यम् । स्वर्दृशं प्रति-
वीक्षेतेति ब्राह्मणात् प्रथमायामेवाचि संमीलनं स्यादित्याशङ्क्य तन्निवृत्यर्थं सर्वत्रेति
वचनम् ॥१५॥

१०

एकैकं मनसाक्षरं ॐ स्तोभैर्वाचा युगपत् संयुज्याद् भकारादि-
भिरकारान्तैरक्रान्तैः प्रथमस्वरैरुत्तमो द्वितीयः स्वरः प्राक् प्रति-
हाराच्चतुरक्षरं ॐ शिष्ट्वा ॥१६॥

१५

प्रस्तावानन्तरमाचिकमेकैकमक्षरं मनसा स्मरन् तत्तत् स्थाने वाचोच्चार्यमाणैः
स्तोभैर्युगपदेव संयुज्यात् । कीदृशैः स्तोभैरित्याह भकारादिभिरकारान्तैरिति ।
भमेत्येवं रूपैः अक्रान्तैः असंक्रान्तैः । अविलम्बितैरित्यर्थः । कुतः पुनर्विलम्बशङ्का ।
रथन्तरमधिकृत्याक्षरेणाक्षरेण प्रतिष्ठापयतोद्गोयम् इति सामान्यवचनात् प्रत्यक्षरं
प्रतिष्ठाप्य गाने विलम्बः स्यात् । तन्निवृत्यर्थमक्रान्तैरिति वचनम् । तेषामुत्तमः
स्तोभो द्वितीयः स्वरः । अन्ये प्रथमस्वराः । प्राक् प्रतिहारभक्तेश्चतुरक्षरं शिष्ट्वा
ततः पूर्वमेव स्तोभप्रयोगः ॥१६॥

२०

1. T. तृचपूर्वं for ऋचं पूर्वं
5. V¹⁻² इतरं for इतरत्; P. C. L. My¹ V² धानंजय्यम् for धानंजय्यः
9. V² संमिलनं for संमीलनं
11. P. My³ संमृज्यात् for संयुज्यात्
12. V² अक्रान्तैः T. संक्रान्तैः for अक्रान्तैः
L. उत्तरः for उत्तमः
15. P My⁸ संमृज्यात् for संयुज्यात्

तत्सर्वत्र प्रतिबोधेत ॥१७॥

तत् चतुरक्षरं गीयमानं प्रतिबोधेत । तदानीं संमीलनं न कार्यमित्यर्थः ।
स्वदृशं प्रतिबोधेतेति उपलक्षणमिति दर्शयितुं सर्वत्रेति वचनम् ॥१७॥

स्तुत्वा वरं चोदयेत् ॥१८॥

रथन्तरेण स्तुत्वा यजमानं वरं चोदयेत् वरो मे देय इति ॥१८॥

तस्यापृष्ठस्य सतो निवर्तेरन् धर्माः सह स्तोभैरिति

गौतमः ॥१९॥

तस्य रथन्तरस्य पृष्ठादन्यत्र पवमानादौ स्थितस्य स्तोभैः सह धर्माः पृष्ठ-
होमादयो वरचोदनान्ता न कार्याः । तथा ब्राह्मणोक्ताश्च धर्मा वागित्यादेयं
क्षिप्रग्रेयमित्येवमादयो न स्युः ॥१९॥

स्तोभा एवान्वीयुरिति धानंजयः ॥२०॥

पृष्ठादन्यत्र स्तोभा एव प्रवर्तेरन्निति धानंजयः ॥२०॥

अग्निष्टोमसामसंधिषाम्णोरेवापृष्ठं स्तोभेदिति शाण्डिल्यः

॥२१॥

अपृष्ठभूतं रथन्तरमग्निष्टोममधिस्तोत्रयोरेव स्तोभेन पवमानगतमिति
शाण्डिल्यः ॥२१॥

सर्वत्रास्वस्तोत्रीयं न स्तोभेदिति स्थविरो गौतमः ॥२२॥

सर्वत्र पृष्ठस्थाने ततोऽन्यत्रापि स्वस्तोत्रीयविधुरं रथन्तरं न स्तोभेदिति
स्थविरो गौतम इति । तन्मते कया नश्चित्र आभुवदि (सा. ६८२-४) इत्येतासु
पृष्ठस्थानेऽपि रथन्तरस्तोभनिवृत्तिरिति ॥२२॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे षष्ठे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

5. T. My¹ om. रथन्तरं . . . चोदयेत्

6. L. My¹ T. पृष्ठस्य for अपृष्ठस्य

9. V² T. इत्यादयः for इत्यादेयं;

10. V² om. एवम्

12. V¹ C. L. after प्रवर्तेरन् ins. अन्ये निवर्तेरन् क्रेता My¹ इतरे निवर्तेरन्

15. T. ⁰गानम् for ⁰गतम्

18. V² अस्वस्त्रीयासु रथन्तरान्न for स्वस्तोस्त्रीय . . . रथन्तरं न; V¹ C.

⁰व्यतिरिक्तं for विधुरं रथन्तरं; My¹ स्वस्तोत्रीयासु for स्वस्तोत्रीयविधुरं

20. V² My¹ om. अपि

द्वितीयः खण्डः

वामदेव्येन स्तोष्यमाणः प्राक्स्तोमयोगाद् गावो अश्वाजावयो
ब्रीहयो यवा इति मनसा ध्यायेत् ॥१॥

- ५ वामदेव्येन स्तोष्यमाणो गावो अश्वा इति मन्त्रे मनसा ध्यायेत् । अत्रा-
निरुक्तं गेयमि (तां. ब्रा. ७.६.१७) ति ब्राह्मणम् । तत् कया नश्चित्र आभुवद्
(सा. ६८२-४) इति स्तोत्रीयस्यानिरुक्तदेवतात्वप्रशंसार्थम् । तद्व्यतिरिक्तानि
त्रीण्यपि पृष्ठस्तोत्राणि निरुक्तानि । तेषु प्रत्यक्षम् इन्द्रपदश्रवणात् । तलवकारिणस्तु
गायत्रसामवत् प्रणवेनैवानिरुक्तं वामदेव्यं गेयमित्याहुः ॥१॥

- १० ब्रह्मसाम्नि यः कामो यजमानस्य स्यात् स सिध्यत्विति
ध्यायन्नुपासीत ॥२॥

ब्राह्मणाच्छंसी यत्सामानुशंसति तद्ब्रह्मसाम । तृतीयं पृष्ठं नौधसश्चैतादि ।
तस्मिन् गीयमाने यजमानस्याभिलषितं सिध्यत्वित्युपासीतेति ॥२॥

तथेतर उद्गायन् ॥३॥

इतरोऽप्युद्गाता तथैवोपासीत ॥३॥

- १५ आभवेण स्तुत्वा पुरोडाशादेकैकं पिण्डं त्रींस्त्रीन्वा परया द्वारा
हविर्धानं प्रपद्याधस्तात् स्वस्य चमसस्य कुर्युर्धदा सन्नः स्याद्-
अत्र पित्तरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम् (मं. ब्रा. २.३.६)
इति ॥४॥

- २० तृतीयसवने आभवेण पवमानेन स्तुत्वा नाराशंसमादनानन्तरमुत्थाय
पुरोडाशादेकैकं शकलं त्रींस्त्रीन्वा गृहीत्वा परमा द्वारा हविर्धानं प्रविश्य स्वस्य
चमसस्याधस्तान्नवपेयुर्धदा सन्नः स्यादिति । यदा स्वीयश्चमसो भक्षणानन्तरं
सन्नः सादितः स्यात्तदेत्यर्थः ॥४॥

२२

6. My¹ V¹ L T. "देवतस्य for "देवतात्व"

7. My²⁰ स्तोत्रीयाणि for "स्तोत्राणि

P My²⁻³ before तलवकारिणः add : सामक्षाग्निस्तस्त्वकर्तुः

12. V¹ यजमानः स्वा⁰; V² यजमानः सवा⁰ for यजमानस्या⁰

19. P C My¹⁻³ सादानात् अनन्तरम् for "सादनानन्तरम्

21. T. स्वीयश्चमस⁰ for स्वीयश्चमसो;

22. V² भासन्नः for सन्नः

तामाह्निमाणं प्रतिमन्त्रयेरन्-अमीमदन्त पितरो यथाभागमा-
वृषायिषत् (मं० ब्रा० २-३-७) इति ॥५॥

तं नाराशंसं स्वीयं चमसं भक्षणायाह्नियमाणमित्यर्थः ॥५॥

सौम्यमाहृतमुद्गातावेक्षेतायुर्मै प्राण (तां० ब्रा० १-५-१७) इति
॥६॥

सौम्यं चरुमध्वर्युभिराहृतम् ॥६॥

पुनरस्मासु दध्मसीत्यन्तः ॥७॥

आयुर्मै प्राण (तां १.५.१७) इत्यस्य मन्त्रस्य पुनरस्मासु दध्मसीत्यवसानम् ।
ननु किमर्थं मन्त्रान्तोपादानम् । उत्तरसूत्रे तच्छब्देन परामर्शार्थम् । किञ्च । अनुक्ते
मन्त्रान्ते येनाह्नाजिमि (तां. ब्रा. १.५.१६) त्युत्तरमन्त्रोपादानात्ततः प्राक् सर्वमेको
मन्त्रः स्यात् । तन्निवृत्यर्थं वचनम् । ननु एवं यन्मे यमं वैवस्वतमि (तां. ब्रा.
१.५.१८) त्युत्तरमन्त्राभ्याम् किमर्थम् । उच्यते । यन्मे मनो यमं गतमि (तां. ब्रा.
१.५.१७) ति पूर्वेण मन्त्रेण सह तुल्यार्थत्वाद् विकल्पते । आध्मानबलादित्यभि-
प्रायः ॥७॥

तं दशमेऽहन्यभ्यस्येत् ॥८॥

पुनरस्मासु दध्मसीति मन्त्रं तं दशमेऽहन्यभ्यस्येत् । प्रत्यक्षानुष्टुप्निवृत्यर्थम् ।
दशमेऽहनि परोक्षमनुष्टुभमुपयन्ति । यत्प्रत्यक्षमुपेयुः प्रजापतिमृच्छेयुरि (तां. ब्रा.
४.८.६) ति ब्राह्मणात् प्रत्यक्षानुष्टुभो वर्जनीयाः इति ॥८॥

यन्मे मादे स्थाने यन्मे यममित्येके ॥९॥

दशमेऽहनीत्यनुवर्तते । दशमेऽहनि यन्मे मनो यमं गतमिति पूर्वमन्त्रस्य स्थाने
यन्मे यमं वैवस्वतम् इत्येव कुर्यात् । न विकल्पः कार्य इत्येके । कुतः । उत्तरो हि
मन्त्रः स्वरूपतः एवानुष्टुप् न भवति । पञ्चपदत्वात् । पूर्वस्तु स्वरूपतोऽनुष्टुप् । स
किमर्थमभ्यासेनान्यथा प्रकृत्य प्रयुज्यते इति ॥९॥

3. T. भक्षयित्वा for भक्षणाय⁰

6. V² My¹ om. अध्वर्युमिः

13. V¹ C. आम्नाय⁰ for आम्नान⁰

16. P. My²⁻³ C. T. ⁰अनुष्टुप्स्व⁰ for 'अनुष्टुप्'

पूर्वेण त्वेवावेक्षेत ॥१०॥

तु-शब्दः पूर्वमतनिरासार्थः । एवकारो भिन्नक्रमः । दशमेऽहनि पूर्वयानुष्टु-
भाप्यवेक्षणं विकल्पेन कार्यमेवेत्यर्थः । कुतः तस्मिन्नहनि दधिघर्मभक्षणादावभ्यासे-
नैव प्रत्यक्षानुष्टुप्त्वं परिहृत्य प्रयोगदर्शनात् ॥१०॥

५ तस्मिन्नङ्गुली अवधायानुष्टुपानामिके इत्येकेऽक्षिणी विमृजोत
येनाह्याजिमि (तां० ब्र० १-५-१९) ति ॥११॥

तस्मिन् सौम्यचरो द्वे अङ्गुली चाङ्गुष्ठानामिके वावधाय ताभ्यामक्षिणी
विमृजोत ॥११॥

एवमितरौ कुर्याताम् । प्रतिहर्ता पश्चात् ॥१२॥

१० अवेक्षणमक्षिविमार्जनं च कुर्याताम् ॥१२॥

तमुत्तरेण प्रतिहर्तारं हरेयुः ॥१३॥

तं सौम्यं चरुं प्रतिहर्तारमुत्तरेण हरेयुः ॥१३॥

द्रव्येषुर्भुञ्जीतेनं गच्छत्यन्यतरां रोगातो वाहतेन वाससा
प्रच्छाद्य दक्षिणाद्धं सदसो गत्वा ॥१४॥

१५ यद्यर्थसिप्सुरुद्गाता स्यात्तदेव चरुं भुञ्जीत । अन्यतरां यां कांचित्समृद्धिं
प्राप्नोति । रोगातो वा भुञ्जीत । अरोगो वा स्यात् म्रियते वा । न पुनर्व्याधिना-
भिभूयते इत्यर्थः । उभयोरपि दक्षिणाद्धं गत्वा सदसोऽहतेन वाससा प्रच्छाद्य
भोजनं यथान्यो न पश्येत् ॥१४॥

यज्ञायज्ञीयस्य हिंकारं प्रति पत्नीमुद्गातेक्षेत ॥१५॥

२० अथ यज्ञायज्ञीयस्तुतिकाले सामावयवभूतं हिंकारं प्रति पत्नीमुद्गातेक्षेत । न
२१ पुनः पर्यायादिभूतं हिंकारं प्रति । कुत एतत् । हिंकारं प्रति संख्यापयन्त्या तृती-

2. V² My¹ पूर्वा for पूर्वया

7. T. My¹ सौम्ये for सौम्य; T. C. My¹ चाव for वाव⁰

15. V¹ om. अन्यतरां यां कांचित् समृद्धिं प्राप्नोति and ins. अन्यत-
रामसो गतिं गच्छति before अरोगो (L. 16)

21. P C. पर्याय for पर्यायादि

यायाः संख्यापयन्ति (तां. ब्रा. ८.४.१३-४) ब्राह्मणे तिसृषु स्तोत्रीयासु तत्र हिकारे वीक्षणविधानात् । यद्येवं तेनैव सिद्धे किमर्थं सूत्रम् । उच्यते । उद्गात्रा संख्यापयन्ती (तां. ब्रा. ८.७.१२) ति ब्राह्मणमध्वर्युणामवेक्षणं प्रति प्रयोजकव्यापारं विधत् इति गम्यते । तन्माभूदिति । सूत्रं न प्रयोजकव्यापारविधौ तात्पर्यम् । किन्तु उद्गातुरवेक्षणविधानम् इति भावः ॥१५॥

५

निधनं प्रति परनी दक्षिणामूरुमभिषिञ्चेत् ॥१६॥

स्पष्टम् ॥१६॥

तृतीयाया ँ स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां सर्वं तद्बुद्धकं निनयेत् ॥१७॥

प्रथमे पर्याये यज्ञायज्ञा वो अग्नय (मा. ७०३) इत्यस्या ऋचस्तृतीयाभ्यास इत्यर्थः ॥१७॥

१०

उत्तमायां स्तोत्रीयायां भुवद्वाजायि भुवद्वाजेष्वित्यभ्यस्येज्ञा-
मिति च निधनमनुष्टुभमुत्तमामक्षरेणान्त इति ह्याहेति ॥१८॥

एकविंशतिकृत्वो यज्ञायजीयमभ्यस्यते । तत्रोत्तमेऽभ्यासे भुवद्वाज इति चतु-
रक्षरमभ्यस्येदनुष्टुप्त्वसिध्यर्थम् । तथा उत त्राता तनूनामित्यत्र ऋगन्त्याक्षरं
नामित्येतन्निधनं कुर्यात् । न पुनर्यथाधीतं वाङ्निधनम् । उभयत्रापि प्रमाणमाह—
अनुष्टुभमुत्तमां संपादयती (तां. ब्रा. ८.७.२) ति । अक्षरेणान्ततः प्रतिष्ठाप्यमिति
ब्राह्मणमाहेति । इतो वै प्रातरूर्ध्वानि च्छन्दांसी (तां. ब्रा. ८.७.१) त्वारभ्या-

१५

१७

2. V² उद्गाता for उद्गात्रा;
3. L. यतीति for यन्तीति
4. P. C. My²⁻³ प्रयोजकविधौ व्यापारविधौ for प्रयोजकव्यापारविधौ
5. P. C. My¹⁻² अवेक्षणम् for अवेक्षणविधानम्
9. P. after ऋचः ins. उद्गायति
11. P. V¹ My²⁻³ वाजाइ for वाजायि
14. P. अनुष्टुभ [:] V¹ अनुष्टुभ⁰ for अनुष्टुप्⁰
P. C. ऋगन्तम् for ऋगन्त्य⁰
17. V² आदिशति for आहेति

नुष्टुभमुत्तमां संपादयती (तां. ब्रा. ८.७.२) ति ब्राह्मणम् । तस्यायमर्थः । गायत्रे प्रातः सवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमि (नि. सु. ३.५.४ तां. ब्रा. ७.४.६) ति । एवं प्रातःसवनमारभ्य रूढानां छन्दसां यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे प्रथमायामृचि प्रत्यवरोहादुत्तमायां चानुष्टुप्त्वसंपादनादस्मिन् लोके यजमानः प्रतिष्ठितो भवति । इतरथा छन्दसामारोहात् स्वर्ग एव स्थितः स्यात् । नेमं लोक-
५ मागच्छेदिति । तथा यस्य वै यज्ञा वागन्ता भवन्तीत्युपक्रम्याक्षरेणान्ततः प्रति-
ष्ठाप्यम् (तां. ब्रा. ८.६.१३) इत्यन्तं ब्राह्मणम् । तस्यायमर्थः । यज्ञायज्ञीयस्य वाङ्निधनत्वात्तदन्तः क्रतुर्वगन्तो भवेत् । तदानीमनृतवदनाद् यज्ञं नश्येत् । किं पुनरनृतम् । गकाररहितस्य वाशब्दस्य प्रयोगः । वागिति प्रयोक्तव्ये गकाररहितं वाशब्दं प्रयुज्जानः शब्दानृतं करोति । तथा च किमनृतं किमक्षरमिति प्रस्तुत्य
१० निदानकारः गकारलोपं ब्राह्मणं क्षिपती (नि. सू. २.१०) ति । तत्परिहारार्थं वागिति कृत्स्नमेवाक्षरमन्ततः कार्यमित्येके । सूत्रकारस्तु आचिकमेवान्त्यमक्षर-
मक्षरेणेत्युक्तं मन्यते । अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौती (तां. ब्रा. ७.७.१) त्यादावक्षरशब्दस्यार्चिकविषयत्वात् ॥१८॥

अनभ्यासं त्वाचार्याः ॥१९॥

तु शब्दः पक्षनिवृत्त्यर्थः । अभ्यासमकृत्वा यथाधीतमेव गायेत् । कुतः । अनुष्टुभमि (तां. ब्रा. ८.७.२) त्येतद्ब्राह्मणं यज्ञायज्ञा वो अग्नये (सा. ७.०३) इत्येतामृचं स्वरूपतो बृहतीमनुष्टुभं कृत्वा प्रशंसति । तथा हि यज्ञा वो अग्नये गिरा च दक्षस इति द्वादशाक्षरमि (तां. ब्रा. ८.७.१) त्यादिना यज्ञागिराप्र
२० इत्यक्षरपञ्चकं केवलमभ्यस्य तेनाक्षरान्तराण्यधिकानीति । अनुष्टुप्स्वेवेयमिति

6. V¹⁻² यज्ञस्य for यस्य

8. My¹ वचनात् for वदनात्

9. L. ^०रहित^०, P. ^०रहितं for ^०रहितस्य

13. P. T. My¹⁻³ V² अक्षेपणेति for अक्षरेणेति

16. My¹ प्रत्यक्ष^० for पक्ष^०

17. T. My¹⁻³ after अनुष्टुभम् add : उत्तमाम्

18. V¹C. om. तथाहि

20. V¹ अनुष्टुप्स्वेवेयम् for अनुष्टुब्वेवेयम्

प्रशंसा क्रियते । यद्यप्येकमक्षरमूनं तथापि न वा एकेनाक्षरेण छन्दोऽस्ति विद्यन्ति
न द्वाभ्यामि (ऐ. ब्रा. १.६.२) नि श्रुतेरनुष्टुबेवेयमिति । अथवा वागिति निधना-
क्षरेण सह द्वात्रिंशदक्षरा । तथा च निदानकारः कथं द्वादशस्तोत्रेष्वानुष्टुभो
भागः स्यादित्युपक्रम्याह—यथैतद्ब्राह्मणं द्वादशाक्षरमेकादशाक्षरमष्टाक्षरं वा
द्वात्रिंशी (नि. सू. ३.३) नि । उत्तमामित्यस्यायमर्थः । द्वादशस्तोत्रेषूप्रथमतस्तोत्रगतां
यज्ञायज्ञा वो अग्नये (मा. ७.०.३) इत्येतामुचमिति ॥१६॥

५

निधनं च यथास्नायं शाण्डिल्यः ॥२०॥

निधनमपि यथाधीतमेव शाण्डिल्यः अक्षरेणान्ततः प्रतिष्ठाप्यमि (तां. ब्रा.
८.६.१३) त्र्यत्राक्षरशब्दस्वरमाह अष्टाक्षरं द्वादशाक्षरमित्यादीं स्वरेरेवाक्षरगणनान्
तेनायमर्थः । यद्यपि वागिति प्रयोगकाले ककारलोपादनृतापत्तिः तथाप्याकारेण
अक्षरेण समापनान्नासौ दोष इति । यथा इडानिधने नास्ति अर्धेडाप्रयोगे सर्वथान्त-
परिहारो नास्ति । व्यञ्जनेन समापनात् । नैव मन्द्रस्वरेण समापनादिति । यथा-
धीतमेव निधनं ब्राह्मणमभिनन्दतीति । तथा च निदानकारः स्वरतन्त्राण्यक्षराणि
भवन्ति । स्वरान्ततामेवाक्षरस्येत्येतद् ब्राह्मणमेवावोचद् (नि. सू. २.१०)
इति ॥२०॥

१०

१५

तद्यदानुश ँ सन् होतापोहिष्ठीयां ब्रूयात्तदैनमन्वाल्भेरज्ञपा-
वृण्वाना ॥२१॥

१७

3. T. My¹ द्वात्रिंशस्तोत्रे for द्वादशस्तोत्रेषु; P. My²⁻³ अनुष्टुभः for
आनुष्टुभः

5. V¹ द्वात्रिंशदिति for द्वात्रिंशीति

9. V¹ C. om. अत्र; T. ⁰शब्दं for ⁰शब्द

10. P. My¹⁻³ T. गकार⁰ for ककार⁰

11. V² My² after अक्षरेण add :—स्वरेण

यज्ञायजीयस्तोत्रमनुशंसन् होता यदापोहिष्ठीयाः शंसति तदा तमन्वा-
भेरन् । सशिरःप्रावरणमपावृत्योद्गातारस्ततः पूर्वं स्तोत्रोपाकरणप्रभृति कर्णवर्जं
शिरो वेष्टयितव्यम् । आकर्णभ्यां प्रावृत्यम् (तां. ब्रा. ८. ७. ७) इति वचनात्
॥२१॥

५ अन्यस्थानगतस्य सतो निवर्तेरन् धर्माः ॥२२॥

अग्निष्टोमस्तोत्रादन्यत्र पवमानादौ गतस्य यज्ञायजीयस्य शिरःप्रावरणादयो
धर्मा निवर्तेरन् । स्तोत्रप्रयुक्ता धर्माः । न सामप्रयुक्ता इत्यर्थः ॥२२॥

८ इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे षष्ठे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

तृतीयः खण्डः

यदन्यदग्निष्टोमसाम स्यात्तस्य स्युः ॥१॥

यत्र यज्ञायज्ञीयादन्यद् बृहदाद्यग्निष्टोम स्यात्तस्यापि पत्न्यवेक्षणशिरः प्रावरणादिधर्माः स्युः ॥१॥

अहिंकारेऽपि प्रतिहारवेलायां पत्नीमुद्गातावेक्षेत ॥२॥

तत्र हिंकाराभावेऽपि तत्तत्साम्नः प्रतिहारवेलायां पत्न्यवेक्षणम् । सत्यपि हिंकारे तमनादृत्य प्रतिहारवेलायामेवेक्षणम् । प्रतिहारवेलायामिति वचनात् ॥२॥

अनुब्राह्मणमार्चिकान् सन्नामान्तसर्वत्र कुर्युरप्यन्यस्मिन्तसाम्नि ॥३॥

ऐरं कृत्वोद्गोयमप्रीं वयमिति वक्तव्यम्; सुशंसिषमिति वक्तव्यम् (तां. ब्रा. ८.६.१०-१२) इत्येवमादीनार्चिकान्तसंनामान् यथाब्राह्मणं कुर्युः । सर्वत्रेति वचनं रथन्तरादावप्यस्थुष इति वक्तव्यम् सुस्थुष इतिवे (तां. ब्रा. ७.७.१६) त्यादि ब्राह्मणोक्तविकारपरिग्रहार्थम् । अप्यन्यस्मिन्तसाम्नीति पृष्ठस्थाने अग्निष्टोमस्थाने च यद्यपि रथन्तरादेरन्यत् साम स्यात्तदापि विकारसिद्ध्यर्थम् । तेनाग्निष्टोमस्तोत्रे यज्ञायज्ञा वो अग्नये (सा. ७०३) इत्यत्र सामान्तरगानेऽपि आर्चिकसंनामसिद्धिः । स्थानप्रयुक्तः संनामः । न सामप्रयुक्त इत्युक्तं भवति ॥३॥

तृतीयसवने सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु भक्षयित्वा स्तोमं विमुञ्चेयुर्ऋतस्य त्वेति ॥४॥

तृतीयसवने सर्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु सोमभक्षणानन्तरं स्तोमविमोचनं कुर्युर्ऋतस्य त्वे (तां. ब्रा. १.६.५) ति । मन्त्रजप एव स्तोमविमोकः । तत्र विमुञ्चामीति पदसमन्वयात् ॥४॥

3. V¹ My¹ om. यत्र

7. T. My² अवेक्षणम् for एवेक्षणम्

12. V² तस्थुषः, My¹ उत्स्थुषः for अस्थुषः, V² इत्येवमादि for इति वेत्यादि

14. T. V² My¹ रथन्तरात् for रथन्तरादेः

20. P. C. My²⁻³ ०मोचकः for ०मोकः

दक्षिणैः पाणिभिः कुशाः संलोभयेयुः ॥५॥

स्तोमविमोचनान्तरं संलोभनं कुशानां समाहरणमेकीकरणम् । अनेनैतत् ज्ञायते । प्रथमस्तोत्रे यत्र स्थाने या कुशा विहिता सैव तत्रावधार्य स्तोत्रान्तरेऽपि प्रयोज्येति ॥५॥

५ प्रतियोजनमेके यजमानवचनादनन्तरम् ॥६॥

प्रतिस्तोमयोगं प्रतिस्तोत्रमित्यर्थः प्रतिस्तोत्रं स्तुतस्य स्तुतमसी (तां. ब्रा. १.६.३) ति यजमानवाचनादनन्तरं स्तोमविमोचनं कुशासंलोभनं च कुर्यादित्येके इति ॥६॥

अत्र वा ॥७॥

१० यजमानवाचनादनन्तरमित्यनुवर्तते । अत्र वा सर्वस्तोत्रसमाप्ती वा यजमान-वाचनादनन्तरं सोमभक्षणात् पूर्वमेव द्वयमपि कुर्यात् ॥७॥

यजमानं वाचयेत्तन्तवे मा ज्योतिषेति ॥८॥

तृतीयसवने संलोभनानन्तरं तन्तवे मा ज्योतिषेति यजमानं वाचयेत् ॥८॥

असावनु मा तनुहि ज्योतिषेति यथाज्येष्ठं पुत्रान् ॥९॥

१५ असावनु मा तनुहि ज्योतिषेति यथाज्येष्ठं पुत्रानादिश्य यजमानं वाचयेद्यथा नारायणशर्मन्नु मा तनुहीति ॥९॥

जनिष्यमाणा इत्यजातेषु ॥१०॥

अजातेषु जनिष्यमाणेषु पुत्रेषु जनिष्यमाणा अनु मा तनुत ज्योतिषेति बहु-वचनं कृत्वा वाचयेत् ॥१०॥

२० जातेष्वजातेषु च पुत्रा इत्येव सत्रेषु ॥११॥

सत्रविषये जातेषु जनिष्यमाणेषु च पुत्रा अनु मा तनुत ज्योतिषेति तन्त्रेण सकृद्वाचयेन्न यथाज्येष्ठं पृथक् पृथगिति ॥११॥

२२

2. T. V¹ My¹ सवेषु स्तोत्रेषु समाप्त इत्यनुवर्तते for स्तोमविमोचनान्तरं

6. V¹ om. ⁰मित्यर्थः . . . । अत्रवा (L. 10)

10. T. om. अत्र वा; T. ⁰स्तोम⁰ for ⁰स्तोत्र⁰

14. V² तनुत for तनुहि

वषट्कृते हारियोजनस्य यथैतमपरया द्वारा निष्कामन्तो जपेयुः
सोमेहानु मेहिही (तां० ब्रा० १-६-६) ति ॥१२॥

सुभूरसी (तां० ब्रा० १-६-७) त्यादित्यमुपतिष्ठेरन् ॥१३॥
स्पष्टे ॥१२-१३॥

अस्तमितश्चेद्गार्हपत्यं चन्द्रमसं नक्षत्राणि वा ॥१४॥

गार्हपत्यः शालामुखीयः ॥१४॥

आग्नीध्रीये द्वे आहुती जुहुयुरपां पुष्पमसी (तां० ब्रा० १-६-८)
ति पूर्वां स्वाहाकारेणोत्तराम् ॥१५॥

स्पष्टम् ॥१५॥

हारियोजन्यो नाम धाना द्रोणकलशे भवन्ति । तासामुद्गाता
प्रथम आददानः समुपहृता भक्षयिष्याम इति ब्रूयात् ॥१६॥

तासां धनानामेकदेशमाददानः उद्गातेत्यर्थः ॥१६॥

तथेतरो ॥१७॥

स्पष्टम् ॥१७॥

उन्नेतर्युपहवमिष्ट्वा हारियोजनस्य त इति तिरोह्वयस्येत्यति
रात्रे सर्वत्र वा यथाधीतं द्विरुपघ्राय पश्चादाहवनीयस्यान्तः
परिधि निवपेयुः ॥१८॥

उन्नेतर्युह्वयस्वेत्येवमनुज्ञाप्य हारियोजनस्य ते (तां. ब्रा. १.६.९) इति धाना
द्विरुपघ्राय पश्चादौत्तरवेदिकस्याग्नेरन्तः परिधि धाना निवपेयुः । अथ यद्यति-
रात्रः स्यात्तदा हारियोजनस्य त इति मन्त्रे स्तुत स्तोमस्य शस्तोक्तस्येत्यस्यानन्तरं

1. V^{1-2} C My¹ यथैतम् for यथैतम्

10. V^2 हार्योजनः for हारियोजन्यः

18. My¹ befor उन्नेतरि add : अनुप्रसूतेषु मस्मान्ते; T. अनुप्रहृतेषु
मस्मान्तेऽप उपस्पृश्याष्टौ शकलान्याहवनीयेऽनुप्रहरेयुः (देवकृतस्यैतत्प्रमृ-
तिमिरिकारान्तरिति)

20. V^1 C. शस्तोक्तस्य for शस्तोक्तस्य

तिरोह्यस्येति पदं प्रक्षेप्तव्यम् । संधिचमसभक्षणमन्त्रे तथैवाभ्यानात् । तत् उत्तरेषु सर्वेष्वपि भक्षेण तत् पदं प्रयोक्तव्यम् । तेषां सर्वेषां तिरोअहन्यत्वात् । पूर्वचुरभिषुतः सोमोऽपरेद्युह्यमानो रात्र्या तिरोहितेऽह्नि ह्यमानत्वात्तिरोअहन्य इत्युच्यते । अथवा सर्वत्र यथाधीतमेव हारियोजनभक्षणमन्त्रः । यद्यप्यतिरात्रे हारियोजनस्तिरोअहन्यस्तथापि तद्भक्षणमन्त्रे तिरोअहन्यस्येत्यनाभ्यानात् तत्प्रयोगः ॥१८॥

अनुप्रहृतेषु भस्मान्ते ॥१९॥

यदि पूर्वमेवाग्नी परिधयोऽनुप्रहृतास्तेषामभावे भस्मान्ते धाना निबपेयुः ॥१९॥

१० अप उपस्पृश्याष्टावष्टौ शकलान्याहवनीयेऽनुप्रहरेयुर्देवकृतस्ये (तां० ब्रा० १-६-१०) त्येतत्प्रभृतिभिरिकारान्तैः ॥२०॥

इकारान्तैरिति अवयजनमसीत्येवमन्तैः । नात्र स्वाहाकारः । पाठाभावात् । केचित्तु बोधायनसूत्रे पाठात् स्वाहाकारं कुर्वन्तीति ॥२०॥

सकृदेव सर्वाण्युत्तमेनेति शौचिवृक्षिः ॥२१॥

१५ अष्टावपि शकलानि सकृदेव मन्त्राष्टकमुक्त्वा उत्तममन्त्रान्तेऽनुप्रहरेयुरिति शौचिवृक्षिराचार्यः । केचित्तु व्याचक्षते । उत्तमेनैव मन्त्रेण न पूर्वैरिति । तदभ्युक्तम् । इतरमन्त्राभ्यामनवैयर्थ्यात् ॥२१॥

2. V² My² तिरोअहन्यत्वात् for तिरोअहन्यत्वात्

3. V² T. तिरोअह्नयः for तिरोअहन्यः

5. V² My² तिरोअहन्यः for तिरोअहन्यः

V² T. My² तिरोअह्नस्य for तिरोअहन्यस्य

8. My² My¹ T. J. अन्तः (T. J. om. अन्तः) परिचिनिवपनं पूर्वमुक्तम् ।

अथ यदि परिधिषु प्रहृतेषु हारियोजनहोमः Hereafter My² goes further :—तदानीं भस्मान्ते निवपनम् । अत्र तैत्तिरीयकं यत् प्रहृत्य

परिधीन् जुहुयादिति । हारि [···] हृदयमुक्तम् for यदि पूर्वम् ···

निबपेयुः (L. 9)

13. P. C. My²⁻³ कारान्तं for ⁰कारं

17. P. C. My³ L. ⁰आम्नाय⁰ for ⁰आम्नान⁰

अप्सुषोमा नाम चमसाश्चात्वालदेशेऽद्भिः पूर्णाः ॥२२॥

अप्सुषोमा नाम चमसाश्चात्वालदेशे एकधनावशिष्टाभिरद्भिः पूर्णा अध्व-
र्युणा स्थापिता भवन्ति ॥२२॥

तेषु हरितानि तृणानि प्रास्तानि भवन्ति ॥२३॥

हरितानि तृणानि दूर्वादीनि । अध्वर्युणेति शेषः ॥२३॥

ततः किमित्याह—

ते स्वं स्वं चमसं पर्युपविश्याप्सु धौतस्ये (तां० ब्रा० १-६-११)

त्यवमृश्य जपेयुः ॥२४॥

इति । स्पष्टम् ॥२४॥

मधुमन्त्रमि (तां० ब्रा० १-६-१२) ति पाणीनुपजिघ्रेहन् ॥२५॥

स्पष्टम् ॥२५॥

शमद्भ्यः (तां० ब्रा० १-६-१३) इत्युदञ्चं चमसं निनयेयुः ॥२६॥

निनयेयुः परासिञ्चेयुरित्यर्थः ॥२६॥

कामे (तां० ब्रा० १-६-१४) त्यभ्यात्ममावर्तयेयुः ॥२७॥

आत्माभिमुखं चमसमावर्तयेयुः ॥२७॥

ऊर्गि (तां० ब्रा० १-६-१५) त्र्युरःसु पाणीन् निदधीरन् ॥२८॥

प्राणसोमे (तां० ब्रा० १-६-१६) ति मुख्यान् प्राणानभिमृशेरन्

॥२९॥

आग्नीध्रीयं गत्वा दधिभक्षं भक्षयेयुरसमुपहूय दधिक्रावणः

(तां० ब्रा० १-६-१७) इति ॥३०॥

स्पष्टानि ॥२८-३०॥

इति ब्राह्मयणश्रौतसूत्रे षष्ठे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

2. My¹ trans. अप्सु . . . अद्भिः after पूर्णाः

5. My² om. हरितानि दूर्वादीनि, My² अध्वर्यूभिः for अध्वर्युणा; My¹
T. before हरितानि add. तेषु; T. My¹ दूर्वाः तेनैव अध्वर्युणा प्रस्था-
पिता भवन्ति for दूर्वादीनि . . . शेषः; V² तेषु हरिततृणानि दूर्वास्तेनैवा-
ध्वर्युणा प्रास्तानि भवन्ति for हरितानि . . . शेषः

14. T. My¹ अध्यात्मम् for अभ्यात्मम्, V² आवर्तयेयुः, My¹ आवर्तयेरन्
for आवर्तयेयुः

चतुर्थः खण्डः

अग्निष्टपतीत्यवभृथसाम ॥१॥

अवभृथं गच्छतां रक्षोविनाशनार्थं यत्साम तदवभृथसाम तत्काले गायेत् ॥१॥
कथमित्याह—

५ तस्यावृद्धया प्रथमस्य प्रवर्ग्यसाम्नः ॥२॥

इति । तस्य स एव गानप्रकारः यथा प्रथमविहितप्रवर्ग्योद्वासनसाम्नो गानम् । पश्चात्तिष्ठन्नध्वर्युप्रेषितस्त्यग्ना इरिति गायेदि (द्रा. श्रौ. २.२.१) त्यादिना यदुक्तं तत्सर्वमत्र कार्यम् ॥२॥

सर्वं ऋत्विजो निधनमुपेयुः ॥३॥

१० तत्र प्रवर्ग्योद्वासनसाम्नि प्रवर्ग्योपयुक्तानामेव निधनवचनम् इह तु सर्वं एव षोडश ऋत्विजो यजमानः पत्नी च निधनमुपेयुः । पुरुषः पुरुषो निधनमुपेतीति श्रुतेः ॥३॥

इष्टाहोत्रीयमभिषेचनीये समस्येति वा ॥४॥

१५ राजसूये अभिषेचनीयेऽहनि इष्टाहोत्रीयमवभृथसाम समस्येति वा साम समस्य मन्यवे विशः (सा. १.३.७) इत्येतस्यां गीयमानम् ॥४॥

अश्वत्रिरात्रे नानावभृथानि सामानि ॥५॥

अश्वमेधोऽश्वत्रिरात्रः । तस्मिन् त्रीण्यप्यहानि पृथक् पृथगवभृथानि भवन्तीति केषांचिदध्वर्यूणां सूत्रम् ॥५॥

तेषां प्रथमस्य सनादग्न इत्यवभृथसाम ॥६॥

२० तेषां प्रथमस्य अहः सनादग्ने (सा. ८०) इत्यवभृथसाम ॥६॥

3. P. C. My³ गच्छतः, T. गच्छत्सु for गच्छतां

6. My¹ V² T² ०विहितस्य for ०विहित^०

7. P. C. My²⁻³ अग्नयिरिति for अग्नाइरिति

14. P. C. L. हि, T. साम्नि for अहनि

15. V² My¹ T. om. समस्य . . . गीयमानम्

यद्वा उ विश्वतिरि (सा० ११४) ति द्वितीयस्य त्यग्नायिरिति वा

॥७॥

स्पष्टम् । तृतीयस्याह्नः प्राकृतमेव साम । विशेषावचनात् ॥७॥

अवभृथेष्टो स० स्थितायामवभृथनिचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पूणा-
वदेवदेवकृतमेनोऽयासिषमवमत्यैर्मत्यंकृतं पुरु रावणो देवरिष-
स्याही (V. S. ३.४८.) त्यप उपस्पृश्य त्रिरभ्युक्षेरन् ॥८॥

५

उपस्पृशन् स्नानम् । तत्समन्त्रकं तुष्णीमञ्जलिना त्रिरभ्युक्षेरन् । केचित्तु विप-
रीतमाहुः ॥८॥

आदित्यमुपतिष्ठेरन्नुद्वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तर० स्वः
पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तम (V. S. २०.२१)
मिति ॥९॥

१०

स्पष्टम् ॥९॥

अरतमितश्चेदाहवनीयं ॥१०॥

आहवनीयमौत्तरवेदिकम् ॥१०॥

तस्मिन्समिध आदध्युरेधोऽस्येधिषीमही (V. S. २०.२३) ति
प्रथमाम् । समिदसि समेधिषीमहीति द्वितीयाम् यदेनश्चक्रमा वयं
यद्वा न्यकृतमारिमानया समिधा वयं० तदपमृज्महे इति तृतीयाम्

१५

॥११॥

स्पष्टम् ॥११॥

तमेवोपतिष्ठेरन्नपो अद्यान्वचारि ० रसेन समसूक्ष्महि पय-
स्वानग्न आगमं तं मा स० सृज वर्चसे (V. S. २०.२२) ति ॥१२॥

२०

स्पष्टम् ॥१२॥

प्रागुदयनीयादतिरात्रादप्सुषोमान्तमहः सत्रेषु ॥१३॥

सत्रेषु अन्त्यवर्जं सर्वाण्यहान्यप्सुषोमान्तान्येव स्युः । अन्त्येऽह्नि प्रकृतिव-
दाहवनीयोपस्थानान्तं सर्वं कुर्युः ॥१३॥

२५

3. My¹ T. प्रकृतम् for प्राकृतम्

20. V¹⁻² My¹⁻² गन्महि for सूक्ष्महि

दधिभक्षान्तमहोनेषु ॥१४॥

अहोनेषु अन्त्यवर्जं दधिभक्षान्तान्येवाहानि स्युः ॥१४॥

यावन्त्यहानि राजानं भक्षयेयुस्तावत्स्वब्राह्मणायोच्छिष्टं न दद्युः
॥१५॥

५ सोमपानदिवसेषु सर्वेऽपि ऋत्विजो ब्राह्मणव्यतिरिक्तायोच्छिष्टं न दद्युः ॥१५॥

अद्भिर्वा प्रोक्ष्य दद्युः ॥१६॥

यद्यवश्यमब्राह्मणाय देयं तदा प्रोक्ष्य दद्युः ॥१६॥

अदानमेव सर्वथा श्रेय इत्यभिप्रायेणाह—

तदेष इलोकः—सोममेतत्पिबत यत्किञ्चादानीत ब्राह्मणाः ।

१० मा ब्राह्मणायोच्छिष्टं दत्त मा पात् सोममसोमपः इति ॥१७॥

हे ब्राह्मणाः ऋत्विजः सुत्यादिवसेषु यत् किञ्चान्नं भुङ्ध्वं तत्सर्वं सोममेव
यूर्यं पिबत । सोमपानमेव तदित्यर्थः । तस्माद् ब्राह्मणभ्यः क्षत्रियादिभ्यः उच्छिष्टं
मा दत्त । किमर्थमिति चेत् तत्रोक्तम् मा पात्सोममसोमप इति । असोमपः सोम-
पानानर्हः क्षत्रियादिर्मा सोमं पिबत्वित्येवमर्थमिति । दाननिषेधोऽयं प्रकरणात्
१५ कृत्यर्थः ॥१७॥

एतं परिक्रमणं सर्वक्रतुषु विद्यात् ॥१८॥

॥ ऋत्विगार्वेयोऽनूचानः (द्रा. श्री. १.१.७) इत्युपक्रम्य यावदेतदनुक्रान्तं
तत्सर्वं क्रतुषु विद्यादित्यतिदेशोऽयम् ॥१८॥

एव ज्योतिः ॥१९॥

एवः सर्वक्रतूनां प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमोऽस्माभिरनुक्रान्तः ॥१९॥

२०

6. T. before अद्भिः adds :—यदि तावत्स्वहःसु अब्राह्मणाय देयं तदा

7. T. om. यद्यवश्यं . . . दद्युः, My² after ब्राह्मणाय ins. इदमुच्छिष्टं

10. My² V¹ L C. before ब्राह्मणाय add : मा

16. V¹ एव, for एतं, P L My²⁻³ ० क्रामं for क्रमं

17. T. एव for एतद्

18. T. कर्तव्यमित्यादेशः for विद्यादित्यतिदेशः

षष्ठे पटले चतुर्थः खण्डः

सर्वे कामाः सर्वे कामाः ॥२०॥

अस्य ज्योतिष्टोमस्य फलं स्वर्गपुत्रपश्वन्नादयः सर्वे कामा इति । नित्यस्यैव-
मृणसंस्तुतस्य ज्योतिष्टोमस्य कामसंयोगोऽयम् ॥२०॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे षष्ठे पटले चतुर्थः खण्डः ॥१२॥

इति ऋन्दोगसूत्रस्य दीपेऽस्मिन् धन्विनिर्मिते ।

समाप्तः पटलः षष्ठः प्रीयतां देवकीमुतः ॥६॥

इति श्री धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे षष्ठः पटलः ॥६॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥२॥

तृतीयः प्रपाठकः

सप्तमः पटलः

प्रथमः खण्डः

षोडशि सास्ना स्तोष्यमाणो यथासनमुपविश्य हविर्धानं गत्वा

षोडशिग्रहमवेक्षेतोद्गाता यस्मादन्य इति ॥१॥

५

१०

५१

१६

ननु च अग्निष्टोमादनन्तरमुक्थ्येऽभिधातव्ये कथं षोडशिनः प्रस्तावः । उच्यते उक्थ्ये विशेषतो वक्तव्याभावात् षोडशिनि तत्सद्भावाच्च प्रस्तावः । अत्र केचिदाहुः—अग्निष्टोमानन्तरमत्यग्निष्टोमो नाम द्वितीया संख्या । सा च ब्राह्मणस्य अनित्या । तत्र यज्ञायज्ञीयस्तोत्रानन्तरं षोडशिस्तोत्रमिति । तदनन्तरं प्रस्ताव इति । तदयुक्तम् तदानीं यथासनमुपविश्येत्यनुवादासंभवात् । तथा हि उक्थ्यानन्तरो यः षोडशी तस्यैव पृथक् धिष्योपस्थानं यथासनमुपवेशनं च । न पुनरुक्थ्यात् पूर्वभूतस्य षोडशिनः । कुत एतत् । समस्तेनोपतिष्ठेरन् यान्यूर्ध्वमुक्थ्येभ्यः (द्रा. श्रौ. ५.३.५) इति वचनात् । तस्माद् यथोक्त एव प्रस्तावहेतुरिति । किंच । न वयमत्यग्निष्टोमं कल्पब्राह्मणयोरधीमहे । येन तदभिप्रायेण प्रस्तावः स्यात् । न च स्वशाखाधीते षोडशिनि मन्त्रविनियोगसंभवे शाखान्तरीयमत्यग्निष्टोममभिप्रेत्य मन्त्रविनियोगो युक्तः । न चासौ नित्यः । कुतः । स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविकल्पाः

5. V¹C T. एव for अव⁰

6. P My³ V² L. अग्निष्टोम⁰ for अग्निष्टोमात्; V² My¹⁻² T यस्तव्ये for अभिधातव्ये; V¹ after प्रस्तावः add : इति

7. P C उक्थ्ये for उक्थ्ये PC My²⁻³ L. ⁰संभवात् for ⁰सद्भावात्

9. V² My¹⁻² T. ⁰स्तोत्रीय⁰ for ⁰स्तोत्र⁰; My¹⁻² नित्या for अनित्या

13. My¹ प्रस्तावे for प्रस्ताव⁰

15. V² My¹⁻² after ⁰अवीते ins. चतुर्वीत्तादे, T. चतुर्थे पादे

16. My¹⁻² T V² after असौ add : ब्राह्मणस्य My² ⁰कल्पाः for ⁰विकल्पाः

आग्निष्टोमप्रमुख्यतातिरात्र्यमि (द्रा. श्रौ. २२.१.१७) ति संस्थानुक्रमणे सूत्र-
कारेण तस्यानुपादानात् । त्रयो वर्णविकल्पाः (क्षु. क. २.१.१) इत्यत्र कल्प-
कारेणापि नित्येष्वनुपादानात् । ननु च ब्रह्मत्वविधाने सूत्रकारः सप्तसंस्थास्वेन-
मप्यनुक्रामति । सत्यम् । नानुक्रमणमात्रान्नित्यत्वसिद्धिः । अनुक्रमणस्य ब्रह्मत्ववि-
षयप्रदर्शनार्थत्वात् । ननु च गौतमेन चत्वारिंशत्संस्कारेषु पाठान्नित्यः स्यात् ।
न । एवं राजन्यविषयतयापि पाठोपपत्तेः । राजन्यस्याप्यसौ वैकल्पिक एव । अस्माक-
मनध्ययनात् । अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादि (Ts. ६.६.११.४) ति शास्त्रा-
न्तरेऽपि वाक्यशेषात् विकल्पावगतेः । इत्यलमनेन । अक्षरार्थस्तु उक्त्यचमस-
भक्षणानन्तरं निष्क्रम्य धिष्योपस्थानोपवेशने कृत्वा पुनर्निष्क्रम्य षोडशिश्रुहम-
वेक्षेतेति ॥१॥

५

एवमेव प्रातःसवने ॥२॥

प्रातःसवनेऽप्येवमेवोपवेशनानन्तरं पूर्वया द्वारा निष्क्रम्यावेक्षेत ॥२॥

यदि चोत्तरयोरपि गृह्णीयुः ॥३॥

उत्तरयोरपि सवनयोर्यदि षोडशिनमध्वर्यवो गृह्णीयुः तदाप्यवेक्षणं तत्रोपवेशा-
नन्तरं कार्यम् । प्रातः सवने वा प्रतिसवनं वा धाराग्रहाणामन्ते षोडशिनं गृह्णीया-
दित्यध्वर्युभिरुक्तम् ॥३॥

१५

१६

1. V² My¹ before संस्था⁰ ins. नित्य⁰
3. V¹ My²⁻³ एतम् for एनम्
4. P C. सप्तत्व⁰ for सत्यम् । न⁰
5. V² My¹ T. Om. गौतमेन
6. V¹ ML. मैवम् for न । एवं
7. My² अनध्यवसानात् for अनध्ययनात्; V¹ CL. before अत्यग्नि ins.
अपि; V² My¹⁻² T My⁴. तैत्तिरीयकश्रुतौ स एनं वज्रो मूल्या इन्वे
निर्वा दहतीति पाक्षिकदोषश्रवणात् for अत्यग्निष्टोमे . . . ⁰अवगतेः
(L. 8).
15. V¹ CL My^{1.4} ⁰सवने for ⁰सवनं; V¹ CL My^{1.4} वार् for वा;
O वार्धा; P वार्धा⁰ for वा धारा⁰; p ग्रहणमन्त्रे for ग्रहाणामन्ते

अश्वः कृष्णः पूर्वस्या ७ सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेदिति
शाण्डिल्यः ॥४॥

अपरस्यां प्राङ्मुख इति धानंजयः ॥५॥

स्तुतिकाल इति शेषः ॥५॥

५ कृष्णाभावे श्यावः ॥६॥

तदभावे यः कश्चाश्वः ॥७॥

गौर्वाजोऽश्वभावे ॥८॥

स्पष्टानि ॥६-८॥

यो यः सामाङ्गं ब्रूयात्स हिरण्यं धारयेत् ॥९॥

१० यो यः प्रस्तोतोद्गाता प्रतिहर्ता वा सामाङ्गं स्वां स्वां भक्तिं ब्रूयात् । स
हिरण्यं धारयित्वा गायेत् । अत्रैकमेव हिरण्यमन्योन्यस्मै प्रदाय गायेत् । कुत
एतत् । हिरण्यं ७ संप्रदायं ७ षोडशिनः स्तुवते (तां. ब्रा. १२. १३. २५) इति श्रुतेः ।
संप्रदायमिति णमुल्प्रत्ययान्तः ॥९॥

उद्गाता निधनमुपयत्सु ॥१०॥

१५ तेषु निधनमुपयत्सु हिरण्यमुद्गातैव धारयेत् ॥१०॥

सर्वे वाभिमृशेयुः ॥११॥

अथवा निधनकालेऽपि तद्विरण्यं सर्वेऽभिमृशेयुः ॥११॥

अपसर्पति प्रथमं पर्यायं गायेच्छन्नम् ॥१२॥

२० अस्तमयार्थमादित्येऽपसर्पति सति षोडशिनः प्रथमं पर्यायं छन्नमस्पष्टं गायेत्
॥१२॥

विषिते द्वितीयं मध्यमेन ॥१३॥

२३ विषिते समयाविषिते अर्धास्तमिते सूर्ये द्वितीयं पर्यायं मध्यमेन स्वरेण गायेत्
॥१३॥

1. V¹ C पूर्वस्याः for पूर्वस्यां

7. V¹⁻² C. अजा for अजः

12. V¹ C. समुदायं, V² संप्रदायः for संप्रदायं

18, 19. PC. अव for अप

21, 22. V² My² My⁴ विषुते for विषिते

अस्तमिते तृतीयमाविः ॥१४॥

अस्तमिते सूर्ये तृतीयं पर्यायं आविः प्रकाशम् उच्चैः स्वरेण गायेत् । षोडशिनः संधिस्तोत्रत्वादेवमुक्तम् । अत्र तैत्तिरीयकम् समयाविधिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोती (T.s. ६.६.११.६) ति । व्याख्यातं चेत्तद् बोधायनेन । अर्थास्तमित इत्येवेदमुक्तं भवतीति ॥१४॥

५

यदोपाकुर्युः स्तुवीरन्नेवाहनि छन्नं रात्रावाविः ॥ १५॥

अथवा यदाध्वर्यवः षोडशिनः स्तोत्रमुपाकुर्वन्ति, तदानीमेव स्तुवीरन् । न पुनर्यथोक्तकालः प्रतीक्ष्य इत्यर्थः । तदा चाह्नि चेदुपाकरणम् । तदा छन्नम् । रात्रौ चेत् प्रकाशं गेयम् ॥१५॥

उद्गात्रे दद्यादश्वहिरण्ये दक्षिणावत्सु ॥१६॥

१०

दक्षिणावत्सु सत्रव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु स्तुत्यङ्गभूतमश्वं च हिरण्यं चोद्गात्रे दद्यात् ॥१६॥

एवं पञ्चविंशब्राह्मणे दशरात्रस्य चतुर्थेऽह्न्युत्पादितस्य षोडशिनः स्तुतिप्रकार उक्तः । दशरात्रश्च द्विविधः । सत्रमहीनं चेति । तत्र षोडशिग्रहमक्षभक्षे विशेषमाह—

१५

सत्र एव ग्रहस्य भक्षयेयुरेन्द्रं सह इति ॥१७॥

इति । ऐन्द्रं सह (तां. ब्रा. १.६.१) इति मन्त्रेण षोडशिग्रहभक्षणम् । तच्च सत्र एवेत्यर्थः ॥१७॥

उदस्य हरिवदहरिकासु चेत्स्तुवीरन् ॥१८॥

यदा हरिशब्दवर्जितासु ऋक्षु षोडशिना स्तुवीरन् तदानीम् ऐन्द्रं सह इति भक्षणमन्त्रेऽपि हरिवत्पदमुदस्यापोह्य ब्रूयुः । अहरिकास्त्विति हरिशब्दरहिता-

२०

२१

3. My^{1.4} ०विषुते for ०विपिते

5. My^{1.4} एवम् for एवेदम्

8. P. ०करणे for ०करणं

15. P. ०भक्षण^०, My ०भक्षणे, for ०भक्षे

17. V² My^{1.2} ०ग्रहं भक्षयेत् for ०ग्रहमक्षण

21. P भक्षणमन्त्रेण, T. भक्षणमन्त्रः for भक्षणमन्त्रे

स्वित्यर्थः ॥१८॥

अनुष्टुप्छन्दसा चमसस्य ॥१९॥

सत्र इत्यनुवर्तते । इन्द्रविन्द्रपोतस्य त इन्द्रियावतोऽनुष्टुप्छन्दसः (तां. ब्रा. १.६.२) इति षोडशि चमसस्य सत्रे भक्षयेयुः ॥१९॥

५

पूर्वेण वा ॥२०॥

सत्र इत्येव । ऐन्द्रं संहः (तां. ब्रा. १.६.१) इत्यनेन वा चमसं भक्षयेयुः ॥२०॥

तथा कुर्वन्निन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतं तयोरहमनुभक्षं भक्षयामि वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वि-
(S. V. ८.३७) ति ग्रहस्य ॥२१॥

१०

तथा कुर्वन्निति सत्रे पूर्वेण चमसभक्षणं कुर्वन्नित्यर्थः । तदानीमिन्द्रश्च सम्राडिति ग्रहस्य भक्षणम् ॥२१॥

इन्द्रमिद्धरी (V. S. ८.३५) इति शाण्डिल्यो वाग्देवी सोमस्य पिबत्स्वित्येतदधिकया ॥२२॥

१५

सत्र इति ग्रहस्य चेति द्वयमप्यनुवर्तते । इन्द्रमिद्धरी इत्यनया ऋचा वाग्देवीति यजुरन्तरया ग्रहभक्षणं सत्र इति । एवं सत्रे ग्रहचमसयोर्भक्षणप्रकार उक्तः ॥२२॥

अथ सत्रव्यतिरिक्ते प्रकारमाह—

ऐन्द्रं संह इति चमसस्यासत्रे ॥२३॥

२०

ऐन्द्रं संह (तां. ब्रा. १.६.१) इत्यनेनैव मन्त्रेण सत्र व्यतिरिक्तेषु चमसभक्षणम् । नानुष्टुप्छन्दसे (तां. ब्रा. १.६.२) ति मन्त्रेणेति । एवं चतुर्थोत्पन्नः षोडशी सहैव धर्मैरन्यत्र प्रवर्तते । द्वादशाहस्य षोडशिमन्तावतिरात्रावि (आ. क. ६.१.१) त्या-
दाविति मन्तव्यम् ॥२३॥

२२

त्रिष्टुप्छन्दसा वाजपेयसाम्नि भक्षयेयुरिति गौतमः ॥२४॥

4. V¹ षोडशिमक्षः, for षोडशि चमसस्य सत्रे भक्षयेयुः; L. चमसं for चमसस्य and Om. सत्रे

10. V¹ मन्त्रेण for सत्रे

18. V¹ C. before चमस⁰ add : च; My¹ T. ⁰रिक्ते for ⁰रिक्तेषु

22. V¹ TC My² भक्षयेत् for भक्षयेयुः

अनुष्टुप्छन्दसेति धानंजय्यशाण्डिल्यौ ॥२५॥

स्पष्टे ॥२४-२५॥

अनुष्टुप्छन्दसा रात्रौ ॥२६॥

रात्रिपर्यायेषु अनुष्टुप्छन्दसेति चमसभक्षणं सर्वत्र ॥२६॥

पृथक् तृचेभ्यः संधौ हिंक्र्युः ॥२७॥

५

संधेरनावृत्तिस्तोत्रत्वादेर्हिंकारत्वे प्राप्ते इदं वचनम् । तृचानां नानादेव-
तात्वात् पृथग्भिकारः कार्य इत्यभिप्रायः । सामभेदो वा देवता भेदो वा हिंकारस्य
प्रयोजकः ॥२७॥

इष्टयजुष इति भक्षः ॥२८॥

संधिस्तोत्रे इष्टयजुष (तां. ब्रा. १.६.४) इति चमसभक्षणम् ॥२८॥

१०

गायत्रच्छन्दसातिरिक्तस्तोत्रेष्विति गौतमः ॥२९॥

अप्नोयमिऽतिरिक्तस्तोत्रेषु गायत्रच्छन्दसा चमसचमसभक्ष इति गौतमः ॥२९॥

पृथग्भक्षच्छन्दोभिरनुपूर्वमिति धानंजय्यशाण्डिल्यौ ॥३०॥

चत्वारि तावदतिरिक्तस्तोत्राणीति । तेषु क्रमेण गायत्र्यादीनि चत्वारि
भक्षच्छन्दा ०७ सि पृथक् भवेयुरित्यर्थः ॥३०॥

१५

अनुष्टुप्छन्दसा वा ॥३१॥

चतुर्विंशतिस्तोत्रेषु रात्रिवदनुष्टुप्छन्दसेति भक्षणम् । तेषां रात्रिवृद्धिमात्र-
त्वात् ॥३१॥

अच्छन्दसा वा ॥३२॥

अथवा छन्दःशब्दरहितेन मन्त्रेण चमसभक्षणम् ॥३२॥

२०

6. V² My¹ T My⁴ before संधेः add :—रात्रौ संधिस्तोत्रे पृथगेव तृचाना-
मुपक्रमे हिंक्र्युयात् ।

7. V¹ सामभेदे देवता भेदे for साम भेदो . . . ० भेदो

13. V² आनुपूर्व्यम् for अनुपूर्वम्

15. PC LT. भक्षयेयुः for भवेयुः

17. V² My¹ after स्तोत्रेषु add : गायत्रेषु

संघिबद्धा ॥३३॥

यद्वा संघिस्तोत्रवद्विष्टयजुष इति भक्षणम् । तदेवमतिरिक्तस्तोत्रेषु चमसभक्षणे
पञ्चपक्षा उक्ताः ॥३३॥

४

इति ब्राह्मणायनश्रौतसूत्रे सप्तमे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

2. P. Om. अतिरिक्त स्तोत्रेषु; P V¹ Om. भक्षणम् । . . . चमस⁰

3. V¹⁻² ⁰भक्षणाः My¹ भक्षाः for पक्षाः

द्वितीयः खण्डः

एवं तावत्सप्तानां सोमसंस्थानामीदृगात्रमुक्तम् । महन्मे वोच (द्रा. श्रौ. १.१.१०) इत्यादि मन्त्रविनियोगश्च उक्तः । रश्मिरसीत्यनुवाकद्वयं ब्रह्मत्वविधाने विनियोज्यते । अथ याजकस्य प्रसङ्गात् प्रायश्चित्तमाह—

आहिताग्निरसोमयाजी पर० सोमेन याजयित्वा परिभक्षं
कुर्वीत ॥१॥

५

इति । स्वकीयानग्नीन् सोमेनानिष्ट्वा परयजे यत्सोमभक्षणं स परिभक्षः । वर्जनार्थं परिशब्दः । परिभक्षणनिमित्तं प्रायश्चित्तमपि लक्षणया परिभक्ष इत्युच्यते । यथातिथिमाहृतमभोजयित्वैव स्वयं परगृहे भुञ्जीत । तादृशमेतत् । यदाहिताग्नेर-सोमयाजिनः परयजे सोमभक्षणं तस्मात् तन्निमित्तं वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥१॥

१०

सोमयाज्यपीति शाण्डिल्यः ॥२॥

सोमयाजिनोऽपि परयजे सोमभक्षणं स्वकीयैरग्निभिर्विना दुष्टमेवेति भावः ॥२॥

हुतायां प्रातराहुतावाज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्योदगुद्वासयेत् ॥३॥

१५

हुते प्रातरग्निहोत्रे परिभक्षं संकल्प्य अन्यमाहवनीयं प्रणीयाज्याधिश्रयणम् ॥३॥

कंसे चमसे वा द्रप्सानवधाय दक्षिणाग्नावुपसादयेत् ॥४॥

दारुमयश्चमसः । चमसं प्रणयनमभिप्रेतम् । तस्य क्लृप्तत्वाद् । दधिसंबन्धिनो द्रप्सा अभिप्रेताः । आपस्तम्बकल्पे तेषामेवोपदेशात् । इहापि विरोधाभावाच्च ॥४॥

२०

स्पृष्टदर्भमुष्टी च ॥५॥

दक्षिणाग्नावुपसादयेदित्येव ॥५॥

पश्चिमेन गार्हपत्यं गत्वा पश्चादाहवनीयस्योपविश्य स्रुवेण

स्रुच्याज्यं गृह्णीयात् । यावद्गृहीती स्यात् ॥६॥

२४

10. My¹⁻⁴ before तस्मात् add : स परिभक्षणं; My² तस्मिन् for तस्मात्

16. P My²⁻³ ०भक्षणं, My¹ ०भक्ष्यं for ०भक्षं

19. PC my¹ स च for चमस⁰; V¹⁻² my⁴ after प्रणयन⁰ ins. ०प्रणीता⁰

यावन्ति गृहीतान्यस्येति यावद्गृहीती यजमानः । स यदि पञ्चावत्ती स्यात् पञ्चगृहीतमाज्यं गृह्णीयात् । यदि चतुरवत्ती चतुर्गृहीतमिति ॥६॥

तज्जुहुयाद् इमामग्ने शरणि मीमृषो न इममध्वानं

५

यमगाम दूरात् । आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृ-
न्मर्त्यानां ॐ (ऋ० वे० १-३१-१६) स्वाहेति ॥७॥

स्पष्टम् ॥७॥

एवमेव गृहीत्वापां पुष्पमस्योषधीनांरसोऽग्नेः प्रियतमा
तनूरिन्द्रस्य प्रियतमंहविः स्वाहे (तां० ब्रा० १-६-८) ति

॥८॥

१०

एवमेवेति स्रुवेण स्रुचि चतुर्गृहीतं पञ्चगृहीतं वा गृहीत्वेत्यर्थः ॥८॥
आज्यस्य पूर्वान् ग्रहान् गृहीत्वा दध्न उत्तमं विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहेति ॥९॥

जुहुयादित्येव । आज्यस्य पूर्वास्त्रीन् ग्रहान् गृहीत्वा दध्नश्चतुर्थं गृह्णीया-
च्चतुरवत्ती । पञ्चावत्ती पञ्चमं ग्रहम् ॥९॥

१५

दधिशेषं स्रुच्यानीयोदङ्ङावृत्य प्रादनीयात्तव
सोमव्रते वयं मनस्तनूषु पिप्रतः प्रजावन्तो
अशीमहीति ॥१०॥

स्पष्टम् ॥१०॥

प्रक्षाल्य स्रुचं यथेतं प्रत्याव्रज्य प्राचीनावीती भूत्वाप

२०

उपस्पृश्य दक्षिणाग्नेः स्थण्डिलं ॐ समूह्यादिभः
संप्रोक्ष्य स्पर्शेन सकृदुल्लिख्योल्मुकमुपनिधाय दर्भानु-
पस्तोर्याप उपनिनीयामीषां द्रवसानां निपृणुयाद-
वमेभ्यः पितृभ्यः स्वधा सहभक्षेभ्य इति प्रथमम् ॥११॥
निपृणुयान्निर्वपेदित्यर्थः ॥११॥

२४

3. T. My. शरणीममी for शरणि; M. भ्रेपो for मृषो

4. T. अपिहि, M. आवीः for आपिः; L. M. प्रमतिः for प्रमतिः
T. C. ०स्मृषि^० for ०स्मृषि^०;

5. P. मर्यानां for मर्त्यानां

20. My¹ समुह्य for समूह्य

और्वेभ्यः काव्येभ्य इत्येवमेव दक्षिणा पृथक् ॥१२॥

पूर्वं न्युप्तस्य दध्नो दक्षिणत और्वेभ्यः पितृभ्यः स्वधेति ।

निपूणं तस्य दक्षिणतः काव्येभ्यः पितृभ्यः स्वधेति ॥१२॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमित्यु-

क्तवोदङ्गडावृत्यासित्वा यावन्मन्येत तावत् ॥१३॥

५

यावन्तं कालं लोके पुरुषस्य दध्यशनाय पर्याप्तं मन्यते तावन्तं कालं पितृन-
पश्यन्नासित्वेत्यर्थः । यदि पश्येल्लज्जया पितरो नाशनीयुरिति तैत्तिरीयकैराम्नातम् ।
पराडावर्तते ह्लीकाहि पितरः (T. १-३-१०-५-६) इति ॥१३॥

अभिपर्यावर्तमानो जपेदमीमदन्त पितरो यथाभागमनन्तरिताः

पितरः सोमपीथाद् इति ॥१४॥

१०

तत आभिमुख्येन दधिद्रप्सान् पर्यावर्तमानो जपेत् ॥१४॥

तान् दर्भान् द्रप्सांश्च दक्षिणाग्नौ प्रहरेत् ॥१५॥

येषु दर्भेषु ये दधिद्रप्साः पितृभ्यो दत्तास्तानुभयानपि प्रहरेत् ॥१५॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे सप्तमे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

१४

7. V¹ पम्यन् for पश्यत्

8. P C My²⁻³ क्लीबाः V¹ हीकाः for ह्लीकाः

तृतीयः खण्डः

यज्ञोपवीती भूत्वाप उपस्पृश्य गृहान् व्रजन् जपेत् । उप-
शिवेन मनसा गृहानेमि मानुषान् । गृहामा विभीतं मा वेपिद्ब
मूर्जं विश्रत एमस्यूजं बिभ्रद्वः । सुमनाः सुमेधा गृहानेमि
५ मनसा दैवेन । येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुगृहा-
नुपह्वयामहे । ते नो जानन्तु जानत उपहृता इह गावः । उप-
हृता अजावयोऽथो अन्नस्य यो रस उपहृतो गृहेषु नः

इति ॥१॥

अग्न्यागारान्निष्क्रम्य स्वीयान् गृहान् व्रजन् जपेत् ॥१॥
१० पश्चाच्छालाग्निरुपविश्य जपेदिह गावः प्रजायध्वमिहाश्वा
इह पुरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणोऽपि पूषा निषीदत्विति ॥२॥
शालाग्निरोपासनः ॥२॥

अग्नेस्तृणानि प्रत्यूह्य यः सुहृत्तमभि भाषेत ॥३॥
औपासनाग्नेः परिस्तरणतृणान्यपचित्य सुहृदभाषणं कार्यम् ॥३॥
१५ गोषु गा अपि सृजेत् । उपेदमुपपर्चनमासु गोषूपपृच्यताम्
उपर्षभस्य रेतस्युपेन्द्रतव वीर्ये (ऋ० वे० ६-२८-८) इति
॥४॥

अथ स्वीयानां गवां ग्रामगवीष्वपि सर्गं मन्त्रतः कुर्यात् ॥४॥
मेमा इन्द्रगावो ऋषन्मो आसां गोपति ऋषन्मा साम
२० मित्रयुर्जन इन्द्र मा स्तेन ईशत (AV २०-१२७-१३) इति
॥५॥

२२ गा निरीक्ष्य जपेदिति शेषः । एतदन्तं प्रायश्चित्तमिति शेषः ॥५॥

18. $V^2 My^4 My^1$ गतेषु गोषु for ग्रामगवीषु; P. संसर्गमन्त्रतः for सर्गं
मन्त्रतः

अथ कल्पकारेण प्रथमकल्पं गवामयनमनुसंधास्यन् सर्वेषु सत्रेषु मन्त्रिणां
शावद् धर्मानाह—

सत्राय दीक्षिष्यमाणाः संवदेरन् सहनः साधुकृत्या
नानापापकृत्या यदस्मिन्सत्रेऽथ यत्पुरा चकृम कर्तास्मिश्च
यथोपस्थितमेव नस्तदिति ॥६॥

इति । अस्मिन् सत्रे अस्माकमन्यतमेन यत् क्रियते तद्यदि साधु तत्सहैवा-
स्माकमस्तु । यद्यसाधु तन्नानैव । तस्यैवेत्यर्थः । अथ यत्सत्रस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च
वयं कृतवन्तः करिष्यामश्च तद्यथोपस्थितं यथाप्राप्तमेवास्तु । येन यत्साध्वसाधु वा
कृतं तत्तस्यैवेत्येकः संवादः इति ॥६॥

संवादान्तरमाह—

यो नोऽन्नत्रयं चरेद्दीक्षितो नः स दीक्षितान् याजयेत् ॥७॥

इति । संवदेरन्नित्यनुषङ्गः । दीक्षाङ्गभूतसत्यवदनब्रह्मचर्यादिनियमो व्रतम् ।
तद्विरुद्धाव्रत्यम् । तद् यदि कश्चित् कुर्यात् सो दीक्षित एवास्तु केवलम् । सत्यम् ।
अस्माकमितरेषां याजकमात्रम् । नासौ सत्रफलभागीत्यर्थः ॥७॥

यद्येवं संवादादेव परकीयदोषास्पर्शः । तर्हि अविज्ञातवृत्तेनापि पुरुषेण सह
दीक्षायां न दोषः स्यान्नेत्याह—

संवत्सरं ह स्म पूर्वेऽन्योन्यस्य क्रोधमाक्रोशं निभृतं शीलमिति
संविज्ञाय दीक्षन्ते ॥८॥

इति । ऋषयः पूर्वं संवत्सरमेकमन्योन्यगुणदोषो परीक्ष्येवादीक्षन्त । तस्मात्
परीक्षणगुणेन सुवृत्तेनैव सह दीक्षितव्यमिति । क्रोधाक्रोशो प्रसिद्धौ । निभृतं
दमः । शीलमनसूयादि ॥८॥

तेषां दीक्षाप्रभृति पत्नीशालायां भोजनसंवेदाने स्थाताम् ॥९॥

उपवसथ्यप्रभृत्याग्नीध्रीये ॥१०॥

संधिवेलयोर्वाचं यच्छेयुः ॥११॥

स्पष्टानीति ॥

2. T: तद् for तावद्

3. CL. दीक्ष्यमाणाः for दीक्षिष्यमाणाः

13. V² व्रत्यं for अव्रत्यम्; T. V² My^{1-2,4} om. सत्यम्

विचक्षणान्तां वाचं भाषेरन् ॥१२॥

अत्रापस्तम्बः चनसितं विचक्षणमिति नामधेयान्ते दधातीति । यथा हे देवदत्त विचक्षणेत्येवमादीनि ॥१२॥

न कंचनाभिवादयेरन् ॥१३॥

न शूद्रेण संभाषेरन् ॥१४॥

स्पष्टे ॥१३-१४॥

नाधिष्ण्य उत्तपेहन् ॥१५॥

आहवनीयादयो धिष्ण्याः तदव्यतिरिक्ते लौकिकेऽग्नौ नोत्तपेरन् । भोजनार्थानां हरीतकीलाजादीनां भर्जनम् । अथवा शीतवातापनोदनार्थं हस्तादिप्रतपन-
मुत्तपनम् ॥१५॥

न प्रतीच्या द्वारा पत्नीशालाया निष्क्रामेयुः ॥१६॥

स्पष्टम् ॥१६॥

प्राञ्चमुदञ्चं वोच्चारं कुर्वीरन् ॥१७॥

देवयजनात् प्राग्देशे उदग्देशे वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्युः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वेति केचिद्व्याचक्षते ॥१७॥

न बहु वदेयुः ॥१८॥

गतम् ॥१८॥

न दन्तान् दर्शयेयुः ॥१९॥

हासादौ न दन्तान् दर्शयेयुः ॥१९॥

नोच्चैर्जक्षुः ॥२०॥

उच्चैर्भक्षो न कार्यः ॥२०॥

नाहुतस्याश्नीयुः ॥२१॥

आहुतशिष्टं न कदाचिद् अश्नीयुः । शरीरधारणाशक्तौ त्वेन्द्रं पञ्चशराव-
मोदनं निर्वपेरन् यद्योदनीयन्तीति वाजसनेयकसूत्रम् ॥२१॥

22. My¹ आहुते V² हुते for आहुत⁰;

23. P My²⁻³ ⁰शिष्टां for शिष्टं

नैनानन्योन्यानश्नतः पश्येत् ॥२२॥

अन्येनादर्शनं सत्रिणामेव साद्गुण्यार्थं प्रकरणात् यथा श्राद्धस्यापरपात्रैर-
दर्शनम् ॥२२॥

सर्वेषां सवनानां प्राश्नीयुः ॥२३॥

त्रिष्वपि सवनेषु प्राश्नीयुरनुष्ठानशक्यः ॥२३॥

५

क्रोधानृते वर्जयेयुः ॥२४॥

स्पष्टम् ॥२४॥

एतानि व्रतानि दीक्षासु ॥२५॥

दीक्षादिवसेष्वेवैतानि व्रतानि । न ततः परम् इत्यर्थः ॥२५॥

दीक्षोपसत्सु वा ॥२६॥

१०

वा सत्रान्तात् ॥२७॥

अथवा आ सत्र समाप्तेरेतानि व्रतानि स्युः ॥२७॥

उदयास्तमयावभ्याश्रावणं च बहिर्वेदि प्रसृते वर्जयेयुः ॥२८॥

बहिर्वेदी प्रसृते निगमे सतीत्यर्थः । उदयास्तमयवेलायां न बहिर्वेदि गच्छेयुः ।

तथा बहिर्वेदिगते आश्रावणं च न कुर्युरित्यर्थः ॥२८॥

१५

इति ब्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे सप्तमे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

१६

2. My₂ करणात् V² प्रकरणं for प्रकरणात्

V¹⁻² CL. अपपात्रैः for अपरपात्रैः

13. P प्रसृते for प्रसृते

चतुर्थः खण्डः

तेषां चेदेनाहस्त्रयाणां किञ्चिदेयाद् गृहपतावुपहवमिच्छेरन् ॥१॥

५ तेषाम् उदयास्तमयाश्रावणानां त्रयाणां मध्ये किञ्चिदेकमेनात् सत्रिणो बहिर्वेदिगतानवर्जनीयमुपनमेत् । तदा गृहपतावुपहवमनुज्ञानमिच्छेयुः । गृहपत उपह्वयस्वेति ॥१॥

तं चेदुद्गातरि ॥२॥

गृहपतिश्चेत् त्रयाणां किञ्चिदुपनमेत् । तदासौ गृहपतिरुद्गातर्युपहवमिच्छेत् ॥२॥

६-१० कुत इत्याह—

एष वै यजमानस्य प्रजापतिर्यदुद्गाते (तां० ब्रा० ७-१०-१६) ति ह्याह ॥३॥

इति । गतम् ॥३॥

दीक्षानुपूर्व्येण वा सर्वेषु ॥४॥

१५ अथवा सर्वेषु सत्रिषु प्रत्येकं दीक्षाक्रमेणोपहवमिच्छेत् ॥४॥

परिहृतासु वसतीवरीषु संविशेयुः ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

तेषां चेत् कश्चित् प्रेयादतीर्थेन निहृत्याहार्येणानाहिताग्निं दहेयुः । पत्नीं चैवम् ॥६॥

२० तेषां सत्रिणां मध्ये यदि कश्चित् अग्नेत स यद्यनाहिताग्निः स्यात् तमाप्नान-
तीर्यादन्येन मार्गेण वेदेनिहृत्य आहार्येण लौकिकमग्निमाहृत्य तेन दहेयुः । तथैव
२२ पत्नीमपि ॥६॥

5. P C L T अनुज्ञाम् for अनुज्ञानम्

13. V² L. My¹ om. गतम्

14. V² सत्रिषु, My¹ T. My⁴ सत्रेषु for सर्वेषु

अरण्योरग्नीन् समारोप्यते आप्नानेन निर्हृत्य

निर्मन्थ्येनाहिताग्निम् ॥७॥

यद्याहिताग्निः स्यात्तस्याग्नीनरण्योः समारोप्यते अरण्यावाप्नानेन तीर्थेन निर्हृत्य निर्मन्थ्येन तं दहेयुः ॥७॥

एवं सत्रिणां धर्मा उक्ताः । अथ गवामयनमनुसंधत्ते—

मध्यमस्य रात्रिपर्यायस्य दैवोदासं होतृषाम स्यादौर्ध्वं-

सद्भनं वा ॥८॥

इति । अत्र कल्पकारेण क्लृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽषोडशिक (आ. क. १.१.१) इत्युक्तम् । ब्राह्मणेनैव क्लृप्त इत्यर्थः । ब्राह्मणे च रात्रिपर्याये दैवोदास-मौर्ध्वसद्भनं चेति सामद्वयं होतृषामत्वेन विहितम् । तत्राहीनगतेऽतिरात्रे दैवो-दासम् । सत्रगते त्वौर्ध्वसद्भनमिति निदानकारः । तत्र सूत्रकारो योनिच्छन्न-विशेषाद् विकल्पमाह । ननु च और्ध्वसद्भनमपि शर्वरीषु प्रोहन्ती (तां. ब्रा. ६.२.१०) ति ब्राह्मणं सत्रविषयम् । नैवम् । न तावत् प्रोहन्तीति बहुवचनात् सत्र-विषयत्वम् । ऐडेन बृहतीमारभन्ते (तां. ब्रा. ७.३.१४) इति वत् सत्रव्यतिरिक्तेऽपि बहुवचनोपपत्तेः । न चापिशर्वरीशब्दः सत्रवचनः । रात्रिगतस्तोत्रीयावचनत्वात् । याभिः स्तोत्रीयाभिर्देवाः शर्वर्या अप्यसुरानपातुदन्त । न केवलमहस्ता अपि-शर्वर्य इति बह्वचब्राह्मणे उक्तम् । अपि शर्वर्यं अनुस्मसीत्यब्रुवन्नपिशर्वराणामपि शर्वरत्वम् । (ऐ. ब्रा. ४.५.५) इति । तेनायमर्थः । और्ध्वसद्भनं पुरोजिती वो अन्धस (सा. ६.६.७-८) इति पावमान्यामुत्पन्नमपि पवमानस्थानमतिलङ्घ्यापि शर्वरीषु रात्रिस्तोत्रीयासु असुरनिरासार्थं प्रोहन्ति ब्रह्मवादिन इति । तेत सत्र-विषयमेतद्वचनम् । ननु च स्व आयतने सत्रमास्त (तां. ब्रा. ६.२.१२) इति

५

१०

१५

२०
२१

11. निदानकारः नि. सू. 8.1 PC My^{2-3} अग्नि⁰ for योनि⁰;
12. T. om. ननु च;
13. P My^{2-3} C. om. नैवम् . . . विषयत्वम् (L. 14)
14. My^3 चेत्, V^1 तत् for ⁰वत्
16. P C T My^{1-3} L. V^2 नुदन्त for तुदन्त,
17. V^2 CL My^1 अब्रुवन्तदपि for अब्रुवन्नपि
20. V^2 My^{1-2} T. My^4 भ्रातृव्यनिरसार्थं for असुरनिरासार्थं

वाक्यशेषात् सत्रविषयं स्यात् । तदपि न । तस्य प्रशंसार्थत्वात् । कथम् दीर्घसन्नेषु
अप्यौर्ध्वसन्नेनेव विघ्नकारान् शत्रून् निहन्ति । किं पुनरन्यत्र ॥८॥

अथाभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि कल्पकारः—परीतोषिञ्चता सुतमि (सा. १३१३-५)
ति माघुच्छन्दसं च भर्गश्च यशो वे (आ. क. १.३.३) ति भर्गयशसी विकल्पयति ।

५ तत्र सूत्रकारो मतभेदानाह—

अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि भर्गो यश इति प्राग्विषुवतो

व्यत्यासः स्यातामिति गौतमः ॥९॥

इति । विषुवतः प्राक् त्रयोविंशतिरभिप्लवाः । तेषां प्रथमेऽहनि भर्गो द्वितीये
यशः पुनस्तृतीये भर्गश्चतुर्थे यश इत्येवं व्यत्यस्येत् ॥९॥

१० ऊर्ध्वं च त्रिष्वभिप्लवेषु ॥१०॥

विषुवत ऊर्ध्वमपि त्रिष्वभिप्लवेषु भर्गो यदा इति व्यत्यस्येत् ॥१०॥

यशो भर्ग इति परेषु ॥११॥

ततः परेषु अष्टममासप्रभृति यशो भर्ग इत्यस्य व्यत्यासं स्यात् । एवं
गौतममतम् ॥११॥

मतान्तरमाह—

१५ सकृद्विर्वा यशः पुरस्तात्तथोपरिष्ठाद् भर्ग इतरेष्वपरम् ॥१२॥

इति । विषुवतः पुरस्तात् सकृद्विर्वा यशः स्याद् । विषुवत उपरिष्ठादपि
सकृद्विर्वा यशः स्यात् । अन्यत्र सर्वत्र भर्ग एव स्यात् ॥१२॥

मतान्तरमाह—

२० भर्गः पूर्वस्मिन् पक्षसि यश उत्तरस्मिन्नित्यपरम् ॥१३॥

1. My^{1-2,4} V² T. विषयत्वं for विषयं; P My¹⁻³ om. न; T.
०शेषवशात् for ०शेषात्

3. V² My¹ कथम् for अथ

5. V¹⁻² My¹ C ०भेदेन for ०भेदान्

8. P C My³ om. त्रयो

16. My² om. विषुवत उप⁰ . . . . यशः स्यात् (L. 18)

इति । स्पष्टम् ॥१३॥

अथाभिप्लवस्य चतुर्थेऽहनि वीङ्कं शुद्धाशुद्धीयं वेति कल्पकारः । तत्राह—

एताभ्यामुक्ते वीङ्कशुद्धाशुद्धीये ॥१४॥

इति । भर्गयशोन्यायस्तत्राप्यनुसंधेय इत्यर्थः ॥१४॥

विषुवत् ऊर्ध्वं वीङ्कमेव स्यादिति धानंजयः ॥१५॥

गतम् ॥१५॥

५

अथाभिप्लवस्य पञ्चमेऽहनि कल्पकारः—अर्षा सोम द्युमत्तम् (सा. ६६४-६)
इति गायत्रं च यण्वं चापत्यं सन्तनि शाक्वरवर्णं तान्युत्तरेष्वभिप्लवेषु ॥
(आ. क. १.६.३) इति । तस्यायमर्थः । प्रथमेऽभिप्लवे गायत्रादूर्ध्वं यण्वमुत्तरेषु
द्वितीयादिषु अभिप्लवेषु यण्वस्थाने अपत्यादयः क्रमेण स्युरिति । तत्र [अयं श्लोकः]

१०

प्रथमो यण्वयुक्तः स्याद् ।

द्वितीयोऽपत्ययुग्भवेत् ।

तृतीयः संतनिस्थानम्

तुर्यः शाक्वरवर्णयुक् ॥ [इति]

तत्र सूत्रकार आह—

१५

पञ्चमेऽहनि यदहर्ग्रामेगेयं सन्तनि स्यान्मानवात् पूर्वं वास्रं
स्यात् ॥१६॥

इति । यदहरिति । यदा तृतीयेऽभिप्लवे पञ्चमेऽहनि ग्रामेगेयं सन्तनि स्यात्

१८

4. P. द्वयोः, My² न्यायशः V¹ LC द्वायः for न्यायः

6. T. My⁴ V² My¹ om. गतम्

9. PC My³ om. प्रथमेऽभिप्लवे

10. V² T. My⁴ द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु for द्वितीयादिषु;

T. अपत्यं सन्तनि शाक्वरवर्णमिति क्रमेणस्यात् for अपत्यादयः ... स्युः

14. T. V² My⁴ तुरीयः, P. चतुर्थं for तुर्यः

तदा बृहत्यां मानवात् पूर्वं वाञ्छं स्यात् । अन्यथा सन्तनिमानवयोः तुल्यान्तयोः संनिपाते जामिदोषः स्यात् । तथा च वक्ष्यति—सर्वेषां तुल्यान्तसंनिपाते जामी (द्रा. श्रौ. १८.१.८) ति । ननु एवमनुपमपि पूर्वं स्यात् । न केवलं वाञ्छम् । नैवम् । ऐडेन बृहतीमारभन्ते (तां. ब्रा. ७.३.१४) इति प्रकृतशास्त्रोक्तसंपत्तये वाञ्छेणैव बृहत्पारम्भः । तस्येडानिधनत्वादिति । अत्र यष्वादिसामचतुष्टयं संत-
५ निगुणयोगात् संतनीति व्यपदेष्टुं शक्यम् । तत्रैष स्य धारया सुत (सा. ५८४) इत्यत्रोत्पन्नस्य संतनिनः परिग्रहार्थं ग्रामेगेयम् इति विशेषणं विस्पष्टार्थम् ॥१६॥

अथाभिप्लवस्य षष्ठेऽहनि कल्पकारः—इन्द्रायेन्दो मरुत्वत (सा. १०७६-८) इति गायत्रं चाश्वसूक्तं च संकृदिषोबृधीयं कुर्यात् । मृज्यमानः सुहस्त्ये (सा. १०७६-८०) त्येडं चौक्ष्णोरध्रं त्रिणिधनमायास्यं च सकृत् समन्तं कुर्यात् (आ. क. १.७.३) इति । प्रतिमासं सकृत् सकृदित्यर्थः । कदा पुनस्तदिति चेत् । अत आह—

इषोबृधीयसमन्ते पृष्ठयानन्तर्ये षष्ठे ॥१७॥

इति । षष्ठेऽहनि इषोबृधीयसमन्ते पृष्ठयानन्तर्ये सति कुर्यात् । पृष्ठयपडहात् पूर्वस्मिन्नभिप्लव इत्यर्थः । एवं तावत् यष्वादिसंतनिभेदात् सामान्तराणां केषां-
१५ चिद्भेदान्नत्वारोऽभिप्लवाः परस्परं भिन्नाः । तत्र चतुर्थो यौक्ताश्वयशः शुद्धाशुद्धीय शाक्वरवर्णेषोबृधीयसमन्तैः षड्भिः सामभिः प्रथमादभिप्लवाद् भिद्यते । प्रथमश्च हाविष्मतभर्गवीङ्कयण्वैश्चतुर्भिस्तस्माद् भिद्यते ॥१७॥

एवं मध्यमावाह । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षसि षष्ठे मासे त्रिष्वेवाभिप्लवेषु कर्तव्येषु सत्सु एकोऽभिप्लवो लोपनीयः । पुनः कोऽसाविति चेत् । अत आह—

पूर्वस्मिन् पक्षसि त्रिषु चतुर्थोऽभिप्लवो लुप्येत ॥१८॥

इति अन्ताल्लोपो वृद्धिर्वेति न्यायात् ॥१८॥

4. P. आरमेत for आरमन्ते

P V¹ ०शास्त्रार्थ⁰ for ०शास्त्रो⁰

19. My² वक्तव्येषु for कर्तव्येषु

एत एवावृत्ता ऊर्ध्वं विषुवतोऽभिप्लवाः ॥१९॥

एत एव चत्वारोऽभिप्लवा उत्तरस्मिन् पक्षस्यावृत्ताः स्युः ॥१९॥

कथम् । प्रथमः शाक्वरवर्णयुक्तः स्याद् द्वितीयः संतनियुक्तः स्यात् तृतीयोऽथ-
युक्तश्चतुर्थो यण्वयुक्त इति ।

तेषां प्रतिलोममहान्युपेयुः ॥२०॥

५

तेषामभिप्लवानामहानि अपि प्रतिलोमानि कुर्युः । न केवलं तेनैवेति ॥२०॥

पृष्ठ्यस्वरसाम्नां च ॥२१॥

प्रतिलोममहान्युपेयुरित्यनुवर्तते ॥२१॥

दशरात्रसमीपे त्रिषु चतुर्णांमावृत्तानां प्रथमो लुप्येतेति

धानंजयः ॥२२॥

१०

दशरात्रसमीपे द्वादशे मास इत्यर्थः । तत्र त्रिष्वेवाभिप्लवेषु आवृत्तेषु कर्त-
व्येषु प्रथमः शाक्वरवर्णयुक्तो लुप्येत ॥२२॥

उत्तम इषोवृधोयसमन्ते स्यातामिति ॥२३॥

उत्तमे यण्वयुक्ते इषोवृधोयसमन्ते स्यातामिति धानंजयः ॥२३॥

विपरीतमेतच्छाण्डिल्यायनस्य ॥२४॥

१५

स्पष्टम् ॥२४॥

विषुवत्समीपे च त्रिषु ॥२५॥

चकारो मतद्वयाकर्षणार्थः । विषुवत्समीपे सप्तमे मासे च त्रिष्वेवाभिप्लवेषु
कर्तव्येषु मतभेदेन प्रथम उत्तमो वाभिप्लवो लुप्यत इत्यर्थः ॥२५॥

अभाव इषोवृधोयसमन्तयोः ॥२६॥

२०

सकृदिषोवृधोयं कुर्यादि (आ. क. १.७.३) ति वचनात् प्रथमे एव मासे सकृत्
करणम् । नात्रेति । स्वमतमेतत् ॥२६॥

२२

18. T. My⁴ My² विषुवतः for विषुवत्⁰

22. P. नान्यत्र for नात्र; T. My¹ मतम् for स्वमतम्

भावस्त्वाचार्याणां भावस्त्वाचार्याणाम् ॥२७॥

प्रतिमासं भावः स्यात् । प्रयोगः स्यादिषोवृधीयसमन्तयोरिति आचार्याः ॥२७॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे सप्तमे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति च्छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

५

सप्तमे पटले स्पष्टं षोडश्यादि निरूपितम् ॥

६

इति श्री धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे सप्तमः पटलः समाप्तः ॥७॥

अष्टमः पटलः

प्रथमः खण्डः

अथातो गवामयनविकल्पाः ॥१॥

वक्ष्यन्ते इति शेषः ॥१॥

सर्वं ज्योतिष्टोमेनैके ॥२॥

कृत्स्नमपि गवामयनं एकेनैव ज्योतिष्टोमेन पुनःपुनरभ्यस्तेन कार्यमित्येके ॥२॥

अतिरात्रचतुर्विंशनवाहव्रतातिरात्रा वा यथास्थानं स्युः ।

शेषो ज्योतिष्टोमेन ॥३॥

अतिरात्रः । चतुर्विंशं द्वितीयमहः । अभिजित्त्रयः स्वरसामानो विषुवान् पुनः
श्चावृत्तास्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदिति नवाहः । व्रतं महाव्रतम् । अतिरात्रः ।
एतानि त्रयोदशाहानि यथास्थानं स्युः । अन्यत् सर्वं ज्योतिष्टोम इति ॥३॥

अत्र वा गो आयुषी दशरात्रमिष्युवाहरेत् स संवत्सरप्रवहः शाखा-
हतमिति च ॥४॥

अत्रैव कल्पे गो आयुषी दशरात्रं चावयेत् । तस्य संवत्सरप्रवह इति शाखा-
न्तरे संज्ञा । शाखाहतमिति च ॥४॥

ननाहोभिर्वयं कल्पयामो यथैतद्ब्राह्मणम् ॥५॥

पृष्ठ्याभिप्लवादीनां नानाभूतेरहोभिर्वयं कल्पयामः । यथैतत् पञ्चविंशब्राह्मण-
मधीमह इति ॥५॥

3. P. trans. अथ पृष्ठ्ये ... उदीरितम् पटल 10 ख⁰ 4 before अथातो ...

10. V¹ C. om. अतिरात्र ... ज्योतिष्टोम इति ; (L. 12) L. My^{2.4} om.

अतिरात्रः । V¹ ins. अतिरात्रात् after अभिजित् and om. त्रयः

11. P. om. अतिरात्रः; My⁴ अतिरात्रौ प्रायणीयोदनीयौ for अतिरात्रः

13. V² My^{1.4} शाखा⁰ for शंख; V² My^{1.4} संवत्सरं for संवत्सर⁰;

15. My^{1.2} V² संवत्सरं for संवत्सर⁰ My⁴ T. My¹ प्रवहः, CL. प्रवहर्पः
for ⁰प्रवहः;

16. V² My¹ शाखा⁰ for शंख⁰

18. F C My²⁻³ L. T. कथं for यथा

अतिरात्रमुभयसामानं कुर्वन्नान्धीगवाद्दुत्तरे औदलबृहती ॥६॥

अत्र शाखान्तरे अतिरात्र उभयसामा स्यादिति ब्राह्मणम् । तस्य क्लृप्तिरनेनो-
च्यते—उभयसामानं बृहद्रथन्तरसामानं कर्तुमिच्छन्नान्धीगवस्योपरिष्ठादौदल
बृहती कुर्याद् इति ॥६॥

५

षोडशिमांश्चेदौदलस्थाने नानदम् ॥७॥

यदि षोडशिमानुभयसामा चातिरात्रः स्यात्तदानीमौदलस्थाने नानदं
कुर्यात् ॥७॥

ननु एवमाभवे पवमाने सप्तदशस्तोमातिरेकः स्यात् । अधिकसामा वा स्यादत
आह—

१०

पूर्वो बृहत्तः सामतृचः ॥८॥

इति । यदा तृचे सामत्रयमेकैकस्यामृचि पृथगानन्तर्येण गीयते तदा तत्
सामतृच इत्युच्यते । बृहत्तः पूर्वः सामतृचः कार्यः । तद्यथा—पुरोजिती वो अन्धस
(सा. ६९७-९) इति श्यावश्वं प्रथमायाम् । अन्धीगवं द्वितीयायाम् । औदलं
तृतीयायाम् । बृहत् तिसृषु (आ. क. ५.१२.१) इति । एवं पूर्वाणि त्रीणि सामानि

१५

एकर्चानि कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

चतुर्विंशमरथन्तरमेके ॥९॥

चतुर्विंशं द्वितीयमहस्तद्रथन्तरहितमेके ॥९॥

रथन्तरपृष्ठं वा बृहदनुष्टुप्कम् ॥१०॥

२०

अथवा चतुर्विंशं रथन्तरपृष्ठं कृत्वा बृहदनुष्टुप्कं कुर्यात् । पुरोजिती वो अन्धस
(सा. ६९७-९) इत्यनुष्टुभि बृहत्साम यस्य तद् बृहदनुष्टुप्कमिति । तत्र क्रौञ्च-
स्थाने बृहत् कार्यम् । न पुनरधिकम् । स्तोमविरोधात् ॥१०॥

२१

1. V¹ CL. उभयतः for उभय⁰

2. P. करणेन for ⁰रनेन; My¹ L. V² T. एतेन for अनेन

4. V² My¹⁻⁴ T. after कुर्यात् add :—औदलस्य क्लृप्तिः स्तोमसंख्याविधा-
नाम । अविरोधं च दर्शयिष्यति

15. My² om. अर्थः

अथ चतुर्विंशमहरग्निष्टोम उक्थ्योवेति ब्राह्मणे (तां. ब्रा. ४.२.११-१३) विकल्पितम् । तत्राग्निष्टोमपक्षे यथास्तोत्रीयाभिरन्तर्भावितोक्थ्यमहः स्यात् । तथा दर्शयति—

अग्निष्टोमसंस्थं चेत् त्रिशान्याज्यानि षट्त्रिंशानि पृष्ठानि ॥११॥

५

उक्थ्यपक्षे त्रीणि शतानि पण्डितश्च स्तोत्रीया भवन्ति । अग्निष्टोमेऽपि तथैव ताः संपादयेत् । कथम् । त्रिशान्याज्यानि स्युः । षट्त्रिंशानि पृष्ठानि स्युः । इतराणि चत्वारि चतुर्विंशान्येवेति ॥११॥

पुनरपि प्रकारचतुष्टयं चतुर्भिः सूत्रैराह—

षट्त्रिंशानि वा होतृकसामानि ॥१२॥

१०

होतृकाः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंभ्यच्छावाकाः । तेषामनुशंभसनीयानि यानि सामानि पूर्वयोः सवनयोस्त्रीणि त्रीणि तानि षट्त्रिंशानि स्युः । इतराणि षट्चतुर्विंशान्येव ॥१२॥

पृष्ठानां चाष्टाचत्वारिंशानि ॥१३॥

होतृकसामानीत्यनुवर्तते । चतुर्णां पृष्ठानां मध्ये यानि होतृकसामानि तान्यष्टाचत्वारिंशानि स्युः । इतराणि नव स्तोत्राणि चतुर्विंशान्येव ॥१३॥

१५

सर्वाणि वा त्रिशानि स्तोत्राणि ॥१४॥

सर्वाणि वा द्वादश (? त्रिशानि) स्तोत्राणि ॥१४॥

व्यत्यासं वा त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ ॥१५॥

द्वादशस्वपि स्तोत्रेषु आदित आरभ्य त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ व्यत्यासं स्याताम् ॥१५॥

२०

एतदन्तरुक्थ्यम् ॥१६॥

एतच्चतुर्विंशमहरग्निष्टोमसंस्थं यथोक्तैः पञ्चभिः प्रकारैरन्तरुक्थ्यम् । अन्तरुक्थ्यमन्तर्भावितोक्थ्यमित्याचक्षते ॥१६॥

२४

7. My¹ अथ for कथं

11. एषां for तेषां My^{1,4} P. C. LT. om. यानि

अभिप्लव०स्वरसाम्नश्च ज्योतिष्टोमे तन्त्रे एके कल्पयन्ति

॥१७॥

ज्योतिष्टोमिकान्येव सामानि गृहीत्वा तत्रैव विशेषाम्नाननिबन्धनं विकारं कुर्वन्त्यभिप्लवः स्वरसाम्नामिति । अभिप्लवस्य पृष्ठ्यः प्रकृतिः । षडहृत्वसामान्यात् पूर्वणोपदेशाच्चेति कल्पकारस्य पक्षः ॥१७॥

५

तथा सतां०शात्यायनिनः षडहृविभक्तीरनुकल्पयन्ति ॥१८॥

तथा सतां ज्योतिष्टोमिकतन्त्राणामेव सतां केचित् षडहृविभक्तीरनुकल्पयन्ति अग्निविभक्तिरिन्द्रविभक्तिः स्वरविभक्तिर्निधनविभक्तिरिडाविभक्तिरित्येवं विभक्तिपञ्चकं पृष्ठ्ये षडहे ब्राह्मणे (तां. ब्रा. १०-७-११) कल्पम् ॥१८॥

१०

द्विविधमभिप्लवमेके ॥१९॥

राथन्तरी बार्हती च द्वे विधे यस्य स द्विविधः ॥१९॥

तमेव दर्शयति—

उपवत्यग्रियवती च व्यत्यासं प्रतिपदौ राथन्तरबार्हतानि चाज्यानि ॥२०॥

१५

उपास्मै गायता नर (सा. ६५१-३) इति उपवती राथन्तरी । पवस्व वाचो अग्रिय (सा. ७७५-७) इत्यग्रियवती बार्हती । एते बहिष्पवमानप्रतिपदौ व्यत्यासं स्याताम् । तथा राथन्तराण्यग्न आयाहि वीतये (सा. ६६०) । इत्यादीन्याज्यानि

१८

अग्नि दूतं वृणीमहे (सा. ७६०) इत्यादीनि च बार्हतानि व्यत्यासं स्युः ॥२०॥

3. P. ०ष्टोमकानि for ०ष्टोमिकानि; T. ऋक्सामानि for सामानि; T. ०निबद्धं for निबन्धनं

5. V¹ CL. ०कारः for ०कारस्य पक्षः

8. P. एकं विभक्तिपञ्चकं for एवं विभक्तिपञ्चकं (L. 9)

11. V² My⁴ T. My¹ बृहद्रथन्तरनिमित्तकद्विविधाद्वयस्य for राथन्तरी ... यस्य

15. P. अग्न आयाहि वीतयेर्ग्न दूतं वृणीमहे इत्येतानि for उपास्मै ... बार्हतानि (L. 18)

आज्यप्रतिपदौ वा ॥२१॥

आज्यप्रतिपद इति षष्ठीसमासोऽयम् । आज्यानां याः प्रतिपदः प्रथमान्याज्य-
स्तोत्राणि तानि वा व्यत्यासं राथन्तरवार्हतानि स्युः । उत्तराणि त्रीणि आज्यानि
कल्पोक्तानि षाडहिकान्येव स्युः । आज्यप्रतिपदा वेति क्वचित् पाठः । आज्यानि
च प्रतिपदश्चेत्याज्यप्रतिपत् । समाहारद्वन्द्वे तृतीयैकवचनम् । आज्यप्रतिपदा वा
कल्पयेत् इति सूत्रशेषः । अर्थस्तु पूर्वोक्त एव ॥२१॥

अथो हव विधस्य साधारणमाह—

औशनकावे अन्त्ये ॥२२॥

औशनकावे पवमानयोरन्त्यसामनी षट्स्वपि दिवसेषु स्याताम् ॥२२॥

पार्थयामे वा बार्हतानाम् ॥२३॥

अथवा बृहत्पृष्ठानाम् पार्थयामे सामनी पवमानयोरन्त्ये स्याताम् ॥२३॥

स्वयोन्यभीवर्तो रथन्तरपृष्ठेषु ॥२४॥

तं वो दस्ममृतीषहम् (सा. ६८५-६) इत्येतासु स्वयोनिषु अभीवर्तः
स्यात् ॥२४॥

श्यैतर्भु बृहत्पृष्ठेषु ॥२५॥

अभि प्र वः सुराघसम् (सा. ८११-२) इत्येतासु ॥२५॥

3. V² My^{1,4} T. after स्तोत्राणि ins. इत्यर्थः; V² My¹ T. om. व्यत्यासं

V² My¹ इतराणि for उत्तराणि त्रीणि My⁴ om. त्रीणि आज्यानि

4. V² My^{1,4} om. षाडहिकानि; V² T. My^{1,4} केचिदाज्यप्रतिपदा वेति

तृतीयान्तं पठन्ति । तदानीं कल्पयेदित्यध्याहारः । जातावेकवचनम् ।

पूर्वोक्त एवार्थः for आज्यप्रतिपदा ... पूर्वोक्त एव (L. 6).

7. V² T. My^{1,4} om. अथो⁰ ... आह

11. My^{2,4} पवमानान्त्ये for पवमानयोरन्त्ये; My^{1,4} V² om. सामनी

My⁴ om. स्याताम्

एवं विधाद्वयमुक्तम् । अथ पृष्ठ्याषडहमधिकृत्याह—

व्यूढं पृष्ठ्यमेके ॥२६॥

इति । कल्पकारस्तु समूढमेवेच्छति । छन्दोमसंयोगाभावात् । छन्दोमैरपि सहैव व्यूढस्वरूपस्य ब्राह्मणे क्लृप्तत्वाच्च ॥२६॥

५ तस्य समूढात् प्रथमस्याहो बहिष्पवमानम् ॥२७॥

अस्य प्रत्नामनुद्युतम् (सा. ७५५-६३) इति नवर्चस्य बहिष्पवमानस्य नवाह-
योगकारितत्वाच्छन्दोमैर्विच्छिन्ने व्यूढेषडहे समूढप्रयुक्तमेव बहिष्पवमानं युक्तम् ॥२७॥

समूढमेके रथन्तरबृहत्पृष्ठम् ॥२८॥

स्पष्टम् ॥२८॥

१०

नानापृष्ठे वोत्तरे चतुरहे रथन्तरबृहती व्यत्यासं पवमानेषु ॥२९॥

अथवा बृहद्रथन्तरवैरूपवैराजशाक्वररैवतैर्नानाभूतपृष्ठे षडहे व्यूढे समूढे च
उभयोरप्युत्तरस्मिन् चतुरहे पवमानेषु रथन्तरबृहती व्यत्यासं स्याताम् ॥२९॥

१५

कथमित्याह—

बृहतीषु रथन्तरमनुष्टुप्सु बृहत् ॥३०॥

तृतीयपञ्चमयोरहोर्माध्यंदिने पवमाने बृहतीषु ऋक्षु रथन्तरं चतुर्थपृष्ठयो-
रहोराभवे पवमाने अनुष्टुप्सु बृहदित्यर्थः ॥३०॥

१८

1. My² विधान⁰ for विधा⁰

3. P V¹ C⁰ कारा: for कार:; P V¹ C इच्छन्ति for इच्छति; T.
असमूढम् for समूढम्; T. छन्द: for छन्दो T. My⁴ My¹ तै: for
छन्दोमै:

4. T. My⁴ om. व्यूढस्वरूपस्य; V¹ CL My² व्यूढ⁰ for व्यूढ⁰

5. My² समूढवत् for समूढात्

7. My⁴ T. V² कारितत्वात् for कारितत्वात्; T. V² छन्दामानाम-
भावाच्च व्यूढेऽपि for छन्दोमैर्विच्छिन्ने व्यूढे; V² षडह⁰ for समूढ⁰

17. V² T. My⁴ om. पवमाने

ते द्वितीये ॥३१॥

ते बृहद्रथन्तरे तत्र द्वितीये साम्नी अधिके स्याताम् ॥३१॥

बृहदुत्तमं समूढे ॥३२॥

समूढे षडहे बृहत्साम द्वितीयं स्यात् । किंतु अनुष्टुभि क्रियमाणानां साम्ना-
मुत्तमं स्यात् । आगन्तुनामन्ते निवेश इति न्यायात् । ननु च व्यूढेऽपि तुल्योऽयं
न्यायो रथन्तरे च । नैवम् । व्यूढपक्षे पवमानान्त्यस्य साम्नो निधनवत्त्वात् तेन
सह बृहतः संनिपाते जामिदोषः स्यात् । समूढे तु स्वरं पवमानान्त्यमिति न दोषः ।
तथा रथन्तरस्योत्तमत्वेऽपि आष्कारणिधनेन संनिपाताज्जामिदोषः । तेन द्वितीय-
मेव रथन्तरं कार्यम् ॥३२॥

आष्कारणिधनात् पूर्वं कौल्मलबर्हिषम् ॥३३॥

तृतीयेऽह्नि बृहत्यां रथन्तरागमे क्रियमाणे कौल्मलबर्हिषमप्यागमयितव्य-
मित्यर्थः ॥३३॥

आन्धीगवाच्छ्यावाश्वम् ॥३४॥

तथा चतुर्थेऽह्नि बृहदागमेऽपि श्यावाश्वमागमयितव्यम् आन्धीगवात् पूर्व-
मिति ॥३४॥

उपोत्तमं समूढे ॥३५॥

समूढे बृहदुत्तमं कार्यमित्युक्तम् । तस्योत्तमस्य बृहतः समीपे ततः पूर्वं श्यावा-
श्वमित्यर्थः । अन्यथा नानदश्यावाश्वयोः स्वारत्वाज्जामिदोषः ॥३५॥

इति ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रे अष्टमे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

4. P ⁰साम्नः for साम; My¹ किं च for किंतु

5. My¹ after निवेशः adds : स्यात्

14. P C V¹ My²⁻³ om. तथा My¹ T. My⁴ ⁰गवस्य पुरस्तात् for
⁰गवात् पूर्वम्

17. V¹ CL बृहत् for बृहतः

18. V¹ My¹⁻³ P. after दोषः add :—इति मानवान्तः

19. V¹ My¹⁻² P चतुर्थस्य पञ्चमः for अष्टमे पटले प्रथमः

द्वितीयः खण्डः

आनूपोपक्रमा बृहती पञ्चमे ॥१॥

पञ्चमेऽह्नि बृहत्यामानूपोपक्रमः कार्यः । तत उत्तरं रथन्तरम् । ते द्वितीये
इति वचनात् ॥१॥

५ तदनन्तरं मानवे प्राप्ते आह—

मानवात् पूर्वं हारायणम् ॥२॥

इति । जामिदोषपरिहारार्थं पूर्वम् इत्युक्तम् ॥२॥

मधुश्चुन्निधनादाकूपारम् ॥३॥

१० षष्ठेऽह्नि सोमाः पवन्त इन्द्रवः (सा. ११०१-३) इत्यनुष्टुभि मधुश्चुन्निधनात्
पूर्वम् आकूपारम् आगमयितव्यम् ॥३॥

उपोत्तमं समूढे ॥४॥

व्याख्यातमेतत् ॥४॥

ननु एवमधिकसामद्वयागमे स्तोत्रीयाषट्कमतिरिक्तमिति स्तोमातिरेकः
स्यात् । अत आह—

१५ बृहतः पूर्वं त्रय एकर्चाः ॥५॥

इति । बृहतः पूर्वाणि त्रीणि सामान्येकर्चानि कुर्यात् । तत्र स्तोत्रीयाषट्कं
लुप्तम् । न स्तोमविरोधः ॥५॥

रथन्तरादुत्तरे ॥६॥

त्रय इत्यनुवर्तते । रथन्तरादुत्तरे त्रय एकर्चाः कार्याः ॥६॥

२० षष्ठे च बृहतो व्यूढे ॥७॥

व्यूढे षडहे षष्ठे च अह्नि बृहत उत्तरे त्रय एकर्चाः स्युः । न पूर्वे ॥७॥

२३ ननु च तृतीयेऽह्नि बृहत्यां षट् सामानि । तत्र त्रयाणामेकैकचर्चत्वविधाना-
दतिरेषु त्रिषु तृचेषु क्रियमाणेषु पुनरपि स्तोमातिरेकः स्यात् । अत आह—

3. My¹⁻² V² before पञ्चमे add : रथन्तरागमे क्रियमाणे

23. L. om. त्रिषु

नित्यौ च शशकणौ तृतीये ॥८॥

इति । तृतीयेऽह्नि शशकणौ च नित्यौ कार्यौ । शशकर्ण [वत्] तृचैकच-
 क्लृप्तिः शशकर्ण इत्युच्यते । यथा शशकर्णस्य मूलमग्रं च तनु [नी] भवतः । मध्यं
 स्थूलम् । एवं बृहत्यां सामजातस्यादितोऽन्ततश्च द्वावेकचर्चा तनु भवतः । मध्ये तृचे
 क्रियमाणं साम स्थूलं भवति । एवं क्लृप्ता बृहती शशकर्णक्लृप्तेति बहुशो व्यप-
 दिश्यते । तेनात्र बृहत्यां पुनरप्यादितोऽन्ततश्च द्वावेकचर्चा कार्यौ । तदेवं पञ्च-
 कर्चाः । रथन्तरात् पूर्वमेकः परस्ताच्चत्वारः । रथन्तरमेकं मध्ये तृचे कार्यमिति ।
 शशकर्णाविति द्विवचनं किमर्थम् । उच्यते कल्पकारेण तृतीयेऽह्नि अभीवर्तकालेये
 अधिके क्लृप्ते । तद्यथा—तृतीयस्याह्नोऽभि सोमास आयव (सा. ८५६-८) इति पौरु-
 मदगं प्रथमायाम् तस्यामेवाभीवर्तः । कालेयं द्वितीयायाम् । गौतमं तृतीयायाम् ।
 समानमितरम् (आ. क. १.१०.१) इति । तदानीमपि शशकणौ नित्य इत्येवमर्थं
 द्विवचनमिति ॥८॥

५

१०

पृष्ठेऽभीवर्तकालेये बृहतीष्वनुकल्पयेदिति गौतमः ॥९॥

१३

2. V² My¹ T. My⁴ बृहत्यां ब्राह्मणविहितसामचतुष्टयपक्षे प्रथमोत्तमे
 सामनी शशकणौ शशकर्णस्य मुलाग्रसदृशौ । एकर्चावित्यर्थः । तद्वदत्रापि
 तौ नित्यावेकचर्विवेत्यर्थः । शशकर्णसादृश्यात् शशकर्णशब्दः for शशकणौ
 ... इत्युच्यते (L. 3); V² My¹ T. before तृतीये add : यथा
5. V² My¹ T. My⁴ क्लृप्तानि एकर्चतृचस्थानानि शशकर्ण इत्युच्यते । तथा
 च निदानकारः—तृचप्रथमावयवमेकचं कृत्वा तस्मिन्नेव तृचे द्वे तृचस्थे
 (My⁴ सामनी for तृचस्थे) मध्ये पुनरध्यास्यायां तत एकचान्तिं शशकर्ण-
 क्लृप्तां बृहतीत्याचक्षत इति for क्लृप्ता ... कार्यौ (L. 6).
7. P V¹ C My²⁻³ एकं ... चत्वारि for एकः ... चत्वारः; V² My¹
 T. My⁴ om. रथन्तरमेकं ... द्विवचनमिति ॥ (L. 12)

यत् सामावसृजेयुरव स्वर्गल्लोकात् पद्येरन् (तां. ब्रा. ४.३.६) इति गवामयने प्रत्यहमकरणे दोषश्रुतेरभीवर्तस्तावन्नित्यः । कालेयमपि तृतीयसवनसंतानार्थतया श्रवणान्नित्यमेवेति मन्यते ॥६॥

नेति धानंजयः ॥१०॥

५

अभीवर्तस्तावत् पृष्ठ्ये षडहे षडहविभक्तिनाशप्रसङ्गात् ब्रह्मसामत्वेन न कर्तव्यः । नापि पवमाने । श्रुत्यभावात् ॥१०॥

व्यूहन्नानुकल्पयेदिति शाण्डिल्यायनः ॥११॥

व्यूहन्निति शत्रन्तम् । व्यूहन् पृष्ठ्यं कुर्वन्नभीवर्तकालेये न कुर्यात् । प्रत्यक्षब्राह्मणविरोधात् । समूढे तु कुर्यादेव ॥११॥

१०

एवं पृष्ठ्याभिप्लवयोर्विशेषा उक्ताः । अथाभिजित्प्रभृतिषु विशेषमाह—

एकविंशत्यहकारिण उपरिष्ठादभिजितः पृष्ठ्यमुपयन्ति प्राक् च विश्वजितः स्वरसाम्नश्चोक्त्यान् ॥१२॥

१५

ये मध्ये गवामयनमेकविंशतिरात्रं सत्रं कुर्म इति मग्वानास्तत्सदृशमभिजिदादिकं कल्पयन्ति त एकविंशत्यहकारिणः । ते अभिजिदादीनां क्रमान्यथाकरणं संस्थान्तरं च कल्पयन्तीत्यर्थः । ननु चाभिद्विश्वजितौ एकविंशतिरात्रे न स्तः ।

2. V¹ after नित्यः adds : इत्यर्थः; T. My¹ निवृत्यर्थः for नित्यः

T. My⁴ after अपि add : ब्राह्मणे; My¹ संतानार्थं तथा for संतानार्थतया;

3. T. My⁴ उत्पन्नत्वात् for श्रवणात्

V² My¹ om. मन्यते; V¹ CL मन्यन्ते for मन्यते

5. V¹ L C. om. तावत् V² T. My⁴ om. षडह . . . प्रसङ्गात्

6. T. My⁴ V² after कर्तव्यः add :—प्रत्यहं पृथगेव ब्रह्मसामभिः षडहविभक्तिक्लृप्ते

11. V¹⁻² ⁰अहः⁰ for ⁰अह⁰

14. V² T. My⁴ काया⁰ for क्रमा⁰

15. P ⁰अहकारिणे for ⁰अतिरात्रे

तत्स्थानेऽतिरात्रयोः पाठादिति कथमेकविंशत्यहकारित्वम् । सत्यम् । तावन्मात्र-
मेव भिद्यते । अन्यत्सर्वं तद्वदेव भवतीत्येकविंशत्यहकारित्वमुक्तम् ॥१२॥

अभिजिद्विश्वजितौ व्यतिहरन्त्येके ॥१३॥

स्पष्टम् ॥१३॥

अथ रथन्तरपृष्ठोऽभिजित्स्यात् । तदा विशेषमाह—

अभिजितो रथन्तरपृष्ठस्य राथन्तरी प्रतिपद् होतुराद्यं च
॥१४॥

स्पष्टम् ॥१४॥

अभिवायुमित्यौशनम् ॥१५॥

अभिवायुम् (सा. १४२६-८) इति पार्थ कल्पकारोक्तमपौह्यौशनमन्यं
कार्यम् ॥१५॥

ज्योतिष्टोमं परम् ॥१६॥

औशनात् परं पृष्ठादिकं यत्तत्सर्वं ज्योतिष्टोमिकमेव कुर्यात् ॥१६॥

तत्रापवादमाह—

सुज्ञानमुष्णिहि ॥१७॥

इति । पौष्कले प्राप्ते इदं वचनम् ॥१७॥

यदि ज्योतिष्टोमिकं प्रवर्तते तदा पुरोजिती वो अन्धस (सा. ६१७-६) इति
श्यावाश्वान्धौगवयोरेव ज्योतिष्टोमिकत्वात् अभिजिति आर्मवस्य त्रिणवस्तोम-
त्वात् सामान्तराभावे स्तोमसंपत्तिर्न स्यात् । अत आह—

श्यावाश्वात् पूर्वं गौरीवितबृहती ॥१८॥

इति । गौरीवितबृहतोरधिकयोरनुष्टुभि निवेशः कार्यः । सफसुज्ञाने च तृचस्थे

2. My¹ T. My⁴ om. भवति

13. V¹ P. om. यत्तत्सर्वं V² My¹ ज्योतिष्टोमिकं My² ज्योतिष्टोमिक for
ज्योतिष्टोमिकं

18. T. My⁴ om. अभिजित्यार्मवस्य त्रिणवस्तोमत्वात्

21. P My²⁻³ C. अविकृतयोः for अधिकयोः

उष्णिक्कुभोस्तृचैर्कचत्वमव्याघातेने (द्रा. श्री. १६.३.२६) ति वचनात् । तेन त्रिणवस्तोमसंपत्तिरित्यर्थः ॥१८॥

अथ स्वरसामसु विशेषमाह—

स्वयोनिनी रथन्तरबृहती स्वरसामस्वेके ॥१९॥

५

इति । अत्र कल्पकारस्तु बृहद्रथन्तरयोः स्वयोनिव्यतिरेकेण स्तोत्रीयम-
कल्पयत् । यज्जायथा अपूर्व्यं (सा. १४२६-३१) इति रथन्तरम् (आ. क. २-२४)
मत्स्यपायि ते महः (सा. १४३२-४) इति बृहत् (आ. क. २.३.४) इति । एके तु
स्वयोनिमेवेच्छन्तीति । यज्जायथा अपूर्व्येत्यस्यां योनौ स्वरसंज्ञकानि चत्वारि
सामानि भवन्ति तानि येषु ते स्वरसामानः इति ॥१९॥

१०

अत्र कल्पकारस्तानि स्वराणि आर्भवेषु प्रत्यहं पृथगेवोपाकल्पयत् । सूत्र-
कारस्तु तेषां पृष्ठत्वमपीच्छन् तत्प्रकारं दर्शयति—

स्वरपृष्ठादचेत् स्वरसामिकेषु पृष्ठस्तोत्रीयेषु यथास्वम् ॥२०॥

१५

इति । यदि स्वरसामानः स्वरपृष्ठाश्चिकीर्षितास्तदा स्वरसामसंबन्धिषु
बृहद्रथन्तरपृष्ठस्तोत्रीयेषु कल्पकारोक्तेषु यज्जायथा अपूर्व्यं-मत्स्यपायि ते महः
(सा. १४३२-३४) इति प्रत्यस्मै विधीयते (सा. १४४०-२; आ. क. २.४.४) इत्ये-
तेष्वेव स्वराणि पृष्ठानि कुर्यात् । यथास्वमिति कोऽर्थः । यस्मिन्नहनि यत्स्वर-
मार्भवे लब्धं तस्मिन्नहनि तत्स्वरं पृष्ठं कुर्यात् ॥२०॥

१८

तदानीं विशेषमाह—

8. V^2 My^4 स्वयोनी for योनौ;

9. $P C My^3$ सन्ति for भवन्ति

10. $My^1 V^2 T$. My^4 अतिस्वाराण्यार्भवेषु कलाकारेण कल्पयितानि for अत्र
... उपाकल्पयत्

13. $T. My^4$ स्युः for चिकीर्षिताः

14. $My^1 T. My^4 V^2$ om. कल्पकारोक्तेषु; $P C$ कल्पोक्तेषु for
कल्पकारोक्तेषु

स्वराणि चार्भवान्त्यानि ॥२१॥

इति । अत्र कल्पकारेणाप्यार्भवेऽनुष्ठुभि गौरीवितं तृचे कुर्यात् । तत्स्थाने सामतृचं वेति पक्षद्वयमुक्त्वा प्रथमे पक्षे ऐडं कावमन्त्यम् द्वितीये पक्षे स्वारं कावमित्युक्तम् । तद्यथा ऐडं कावमन्त्यं स्वारं यदि विकल्पयेदि (आ. क. २.२.५) त्यादि । तत्र स्वरपृष्ठत्वपक्षे स्वराण्येवार्भवान्त्यानि स्युः । न पुनरेडानीत्यर्थः ।
स्वरपृष्ठत्व पक्ष एव कर्तव्यः ॥२१॥

५

विशेषमाह—

द्वैगतगौतमयोः स्थाने रथन्तरम् ॥२२॥

प्रथमोत्तमयोः स्वरसाम्नोर्माध्यंदिने पवमाने द्वैगतगौतमयोः स्थाने रथन्तरं कुर्यात् ॥२२॥

१०

अन्तरिक्षस्य गौतमम् ॥२३॥

अन्तरिक्षस्य साम्नः स्थाने गौतमम् ॥२३॥

स्वरस्य बृहद्द्वितीये ॥२४॥

द्वितीये स्वरसाम्नि आर्भवे पवमाने स्वरस्य स्थाने बृहत् कुर्यात् ॥२४॥

नित्यश्च सामतृचः ॥२५॥

१५

2. T. V² त्रिष्वप्यहस्सु आर्भवान्त्यानि स्वराण्यैडानि वा स्युरिति विकल्प उक्तः । स्वरपृष्ठत्वपक्षे नायं विकल्पः ! किंतु स्वराण्येवार्भवान्त्यानि स्युरिति for आर्भवेऽनुष्ठुभि . . . ऐडानीत्यर्थः (L. 5)

9. V² T. My¹ after रथन्तरं add :—पृष्ठस्थानात् प्रच्युतमनुगृहीतं

12. T. My¹ after अन्तरिक्षस्य add :—उत्तमेऽहनि

14. T. My¹ पृष्ठस्थानात् प्रच्युतं for स्वरस्य स्थाने

15. V² T. My¹ before साम⁰ add : वैकल्पिकः;

द्वितीयेऽहनि आर्भवे पवमाने कल्पकारोक्तः सामतृचोऽपि नित्य एव स्यात् ।
न वैकल्पिकः । आर्भवे पवमाने ऐडमावश्यकमिति तल्लाभार्थमित्यर्थः ॥२५॥

प्रथमद्वितीययोस्तु स्वरसाम्नोर्न सामतृचः कार्य इत्यभिप्रायेणाह—

औदलत्वाष्ट्रीसाम्नोरुद्धारः ॥२६॥

५

सामतृचान्त्ययोरौदलत्वष्ट्रीसाम्नोरुद्धारः कार्यः स्तोमसंपत्यर्थम् । तेन
प्रथमेऽहनि अनुष्टुभि गौरीवितगौतमयोस्तृचे करणम् । उत्तमेऽहनि गौरीवितान्धी-
गवयोस्तृचे करणम् । अन्यथा स्तोमासंभवात् ॥२६॥

अथ विषुवति विशेषमाह—

विषुवतो दिवैके प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति ॥२७॥

१०

तथाचाश्वलायनः—विषुवान् दिवाकीर्त्यमुदिते प्रातरनुवाकः (आ. श्रौ.
८.६.१२) इति ॥२७॥

बहिरस्यैके बहिष्पवमानेन स्तुवते ॥२८॥

अहीनबहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन् प्रथमादह्नोऽन्यत्र । आद्यन्तयोस्तु सत्रे-
ष्व (द्रा. श्रौ. ४.१.१३-४) ति वचनात् सदसि बहिष्पवमानं प्राप्तं तदेके बहिरेवा-
स्मिन्नहनि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥२८॥

१५

अग्निरिन्द्रायोपास्मै पवस्व वाच इति स्तोत्रीयं शुङ्गाः ॥२९॥

१७

अग्निरिन्द्राय (सा. १८२५) उपास्मै (सा. ६५१) पवस्व वाचः (सा. ७७५)

1. T. My⁴ V² after पवमाने add : यः

V² My⁴ T. गौरीवितेन सह विकल्पित इत्यर्थः । किमर्थम् । आर्भवे-
पवमानस्यैडसामसिध्यर्थम् । अन्यथा अप्रतिष्ठितं तृतीयसवनं स्यात् इति
दोषश्रुतेः । प्रथमोत्तमयोः for नित्यः ... प्रथम द्वितीययोः (L. 3)

6. T. My⁴ V² My¹ before तृचे add : नित्यमेव; T. My⁴ V² My¹
after गवयोः नित्यमेव

7. T. My⁴ V² My¹ स्तोमो न संभवेत् । आर्भवान्तगतयोः स्वरयोरभावात्
for स्तोमासंभवात्

10. V² विषुवति दिवाकीर्त्ये for विषुवान् दिवाकीर्त्यम्

इत्येतास्तिष्ठ ऋचः संभृत्य बहिष्पवमाने स्तोत्रीयं प्रतिपत्तु च कुर्वन्ति शुक्ला नाम शाखिनः ॥२६॥

वात आवत्त्विति माषशरावयः ॥३०॥

माषशरावयो नाम केचिच्छाखिनो वात आवत्त्विति तृचं स्तोत्रीयमाहुः ॥३०॥

यज्ञायज्ञीयभासे व्यतिहरन्त्येके ॥३१॥

त्रिपुवति यज्ञायज्ञीयभासयोरन्योन्यस्थानव्यतिहारमेके ॥३१॥

बण्महां असि सुर्यं (सा० १७८८-९) इन्द्रमिद्देवतातये (सा० १५८७-८) श्रायन्त इव सूर्यम् (सा० १३१९-२०) इति महाविवाकीर्त्यस्य स्तोत्रीया विकल्पन्ते ॥३२॥

विभ्राड् बृहत् पिबतु सोम्यम् (सा. १४५३-५) इत्यनेन सह त्रयस्तृचाः प्रत्येकं विकल्पन्ते ॥३२॥

इति द्राह्मण्यधीतसूत्रे अष्टमे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

1. V¹⁻² My² P U संहृत्य for संभृत्य

7. V¹ L. अन्योन्यं for अन्योन्य⁰

13. PCL V¹ इति चतुर्थस्य षष्ठः खण्डः for इति . . . पटले द्वितीयः खण्डः

तृतीयः खण्डः

बृहत्पृष्ठश्चेदग्रियवती प्रतिपत् ॥१॥

यदि बृहत्पृष्ठो विपुवान्त्स्यात् तदानीमग्रियवती प्रतिपत् ॥१॥

तृतीयात् साहस्रादाज्यानि नित्यैर्विकल्पन्ते ॥२॥

५

साहस्रा नाम चत्वार एकाहा तेषां तृतीयात् साहस्रात् आज्यानि कल्पकारो-
र्केनित्यैर्विकल्पन्ते । अग्निं दूतं वृणीमहे (सा. ७६०-२) इत्युभयान्याज्यानि स्युरि-
त्यर्थः ॥२॥

उत्सेधस्थाने रथन्तरम् ॥३॥

स्पष्टम् ॥३॥

१०

तस्य महादिवाकीर्त्यम् ॥४॥

विपुवति बृहत्यां पञ्च सामानि सन्ति । उत्सेधः प्रथमः । रथन्तरं पञ्चमम् ।

तत्र प्रथममपोह्य रथन्तरं स्यात् । तत्स्थाने महादिवाकीर्त्यं पञ्चममिति ॥४॥

अयं सोमः (सा० १४७१-३) इति पार्थम् ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

१५

आभिजातानि पृष्ठानि ॥६॥

अभिजितो यानि पृष्ठानि तान्यत्र पृष्ठानि स्युः ॥६॥

तत्र विशेषमाह—

इन्द्रक्रतौ श्यैतम् ॥७॥

१६

इन्द्र क्रतुं न आभरे (सा. १४५६-७) ति प्रगाथे श्यैतं स्यात् ॥७॥

5. L. आज्याद्यानि for आज्यानि

My⁴ V² My¹ केचित् for चत्वारः; My⁴ V² My¹ after एकाहाः

add : क्रमेण समाम्नाताः

11. PC om. सन्ति

19. P C प्रगाथं for प्रगाथे

गोः ककुबुष्णिहौ ॥८॥

गोष्टोमस्यैकाहिकस्य ककुबुष्णिहावाहरेत् ॥८॥

उद्धरति पिपीलिकामध्यम् ॥९॥

पर्युषु प्रधन्व वाजसातये (सा. १३६४-६) इति कल्पोक्तां पिपीलिकामध्या-
मनुष्टुभमुद्धरेत् ॥९॥

५

श्यावाश्वविकर्णगौरीवितान्धीगबौदलभासान्यनुष्टुभि ॥१०॥

पुरोजिती वो अन्धसः (सा. ६२७-९) इत्यनुष्टुभि श्यावाश्वादि मामपट्कं
स्यात् ॥१०॥

औदलस्थाने वाङनिधनं क्रौञ्चम् ॥११॥

स्पष्टम् ॥११॥

१०

अरण्येगेये तृचयोः ॥१२॥

तेषां पण्णां साम्नां मध्ये ये अरण्येगेये भासविकर्णे ते तृचयोः स्याताम् ।
इतराण्येकर्चानि ॥१२॥

व्रतात् परे ॥१३॥

अनुष्टुभः परे ये सामनी पवमानान्त्यमग्निष्टोमसाम च ते द्वे अपि महाव्रता-
दारुहेत् । तद्यथा-सूर्यवतीषु कावमन्त्यम् । यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम (आ. क.
३.७.५.६) इति ॥१३॥

१५

अथ विश्वजिति विशेषमाह—

विश्वजिति यज्ञायज्ञीयबृहती व्यतिहरन्त्येके ॥१४॥

स्पष्टम् ॥१४॥

२०

बृहत्पृष्ठश्चेत् तृतीयात् साहस्रात् प्रातःसवनम् ॥१५॥

२१

2. My¹ T. My⁴ एकाहस्य for ऐकाहिकस्य

4. P C कल्पकारोक्तां for कल्पोक्तां

15. P पवमानार्थम् for पवमानान्त्यम्

कालेयस्थाने ससप्तम् ॥१६॥

अयं सोम (सा० १४७१-३) इति पार्थम् ॥१७॥

आभिजितानि पृष्ठानि ॥१८॥

इन्द्रक्रतौ श्येतम् ॥१९॥

गोः क्रकुबुष्णिहौ ॥२०॥

उद्धरति पिपीलिकामध्याम् ॥२१॥

स्पष्टानि सूत्राणि ॥१५-२१॥

अनुष्टुप्प्रभृति व्रतात् ॥२२॥

आर्भवे पवमानेऽनुष्टुप्प्रभृति अग्निष्टोमसामान्तं महाव्रतादाहरेत् ॥२२॥

अथोत्तरे पक्षसि अयनविकल्पान् दर्शयति—

उत्तरे पक्षस्ययनविकल्पाः ॥२३॥

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥२३॥

अभिप्लवपृष्ठान् प्रतिलोमानुपयन्त्यहरावृत्तकारिणः ॥२४॥

केवलमहोभिरावृत्तमुत्तरं पक्षं ये कुर्वन्ति ते अहरावृत्तकारिणः । अभिप्लव-
पृष्ठानिति पूर्वनिपातोऽभिप्लवानां पूर्वानुष्ठानार्थः । यथा पूर्वपक्षसि कृतमेवमुत्त-
रस्मिन्नपि प्रथममभिप्लवान् कृत्वा पश्चात् पृष्ठं कुर्युः । केवलमहान्येव तेषां
प्रतिलोमानि स्युरित्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—उपरिष्ठान्मासान् पृष्ठानु-
पयन्ती (तै. सं. ७.५.१.६) ति ॥२४॥

1. P. before कालेय^० adds :—अयं सोम इति पार्थमिति

10. V¹ C वक्ष्यति for पक्षसि; P. after विकल्पान् adds :—गमनविकल्पान्

14. P C आवर्त^०, T. My⁴ अवृत्ति^० for आवृत्त^०

14. P आवृत्तम् for आवृत्तम्; P. आवर्तं, T. My⁴ आवृत्ति for आवृत्त^०

17. My¹ T. पृष्ठ्यानि, My⁴ पृष्ठानि for पृष्ठ्यान्

पृष्ठ्याभिप्लवाननुलोमान् मासावृत्तकारिणः ॥२५॥

प्रथमं पृष्ठ्यं कृत्वा पश्चादभिप्लवान् कुर्युः तदानीमनुलोमान्यहानि स्युः ।
उभयावृत्तकारिण उभयं कुतः ? पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशत्वारम्भजश्चत्वारोऽभि-
प्लवाः षडहाः समास (तां. ब्रा. २४.२०.१) इति ब्राह्मणात् । तदुक्तं सूत्रकारेण-
एत एवावृत्ता ऊर्ध्वं विषुवतोऽभिप्लवास्तेषां प्रतिलोममहान्युपेयुः (द्रा. श्रौ.
७.४.१६-२०) इति ॥२५॥

५

गो आयुषी च व्यतिहरन्ति ॥२६॥

स्पष्टम् ॥२६॥

उत्तमं संभार्य कुर्वन् सप्तमान् मासान् पृष्ठ्याभिप्लवानुद्धरेत्
॥२७॥

१०

पृष्ठ्याभिप्लवैरन्यैश्च कतिपयैरहोभिर्यः सन्धियते मासः स संभार्यः षष्ठश्च
सप्तमश्चोत्तमश्च । तत्रोत्तरस्मिन् पक्षसि यद्युत्तममेव मासं संभार्यं कर्तुमिच्छेत्तदा
सप्तमान् मासान् पृष्ठ्याभिप्लवानुद्धरेत् ॥२७॥

पञ्चायनमासान् कृत्वा दशरात्रमिश्रादभिप्लवमुद्धरेत् ॥२८॥

अयनमासो नाम पृष्ठ्यपञ्चमैश्चतुर्भिरभिप्लवे निर्मितः । तान् सप्तमप्रभृति-
पञ्चमासान् कृत्वा दशरात्रमिश्रादुत्तमान्मासावभिप्लवमेकमुद्धरेत् । अभि-
प्लवमित्येकत्वं विवक्षितम् । एवमेकसंभार्य उत्तरः पक्षः । तदानीमावृत्तैः स्वरसाम-
भिविश्वजिता चोत्तमो मासः पूर्यते ॥२८॥

१५

१८

1. P C. आवर्त^०, T. आवृत्ति for आवृत्त^०
4. P. समाप्तः for समासः
7. V¹ My²⁻³ विपरि^० for व्यति^०
11. P संह्रियते for सन्धियते^०
13. My⁴ मासात् for मासान्
14. My^{1.4} T. before पञ्च^० add :—कथं तर्ह्यहःकल्पितः । अत आह
(My⁴ तस्य for तर्ह्यहः)

तथा सति पूर्वं पक्षसि विकल्पः ॥२९॥

तथा सति एकसंभार्यत्वपक्ष इत्यर्थः । तदानीं पूर्वस्मिन्नपि पक्षसि षष्ठो मासः प्रथमो वा संभार्यः इति विकल्पः ॥२९॥

प्रथमस्य संभार्यत्वप्रकारं दर्शयति—

५ षष्ठादभिप्लवपृष्ठ्यानुद्धृत्य चतुर्विंशाद् द्वितीयादह्नः उत्तरान् कुर्यात् ॥३०॥

समौ पक्षौ चिकीर्षन् पञ्चायनमासान् कृत्वा दशरात्रमिश्रं मासमुद्धरेत् ॥३१॥

१० इति । यदि सर्वात्मना पक्षयोः साम्यमिच्छेत्तदा सप्तमं मासमेकं संभार्यं कृत्वा ततः परानष्टमप्रभृतीन् पञ्चायनमासान् कुर्यात् । उत्तमं संभार्यं लुम्पेदिति ॥३०-३१॥ किं चेत्याह—

पञ्चदशौ पक्षौ व्रतस्यापरिमात्कम् ॥३२॥

१५ इति । महाव्रतेऽह्नि व्रतस्तोत्रस्य पक्षौ बृहद्रथन्तरे पञ्चदशौ स्तोमावेव स्याताम् । तयोरेकं सप्तदशं ब्राह्मणे क्लृप्तम् । तन्निवृत्यर्थं पञ्चदशावित्युक्तम् । एवं च सति चतुर्विंशमहाव्रतेऽह्नि समस्तोत्रीये भवत इति उभयोरपि पक्षयोः साम्य-
१८ सिद्धिः । अपरिमात्कमिति कोऽर्थः । त्रयोदश परिमादो ब्राह्मणे क्लृप्ताः । प्राणेन पुरस्तादाहवनीयमुपतिष्ठन्त (तां. ब्रा. ५.४.१) इत्यादयः । तद्वहितं महाव्रतं कुर्यादित्यर्थः ॥३२॥

2. My² My⁴ om. अपि

4. V² My¹ My⁴ °प्रकृति, P C °पक्षं for °प्रकारं

5. My¹⁻² V² T. My⁴ om. द्वितीयादह्नः

6. My¹⁻² V² T. My⁴ after कुर्यात् ॥ add :—षष्ठान्मासादुद्धृत्य चतुर्विंशाद् द्वितीयादह्नः उत्तरान् कुर्यादिति ॥

7. V¹ C. om. ° मिश्रं

16. P. °माणे, L °मादौ, T. °मादे for °मादो

17. T. My¹ तत्र हि for तद्वहितं

बृहत्पृष्ठं विश्वजितम् ॥३३॥

पक्षयोः साम्यमिच्छन् बृहत्पृष्ठं विश्वजितं कुर्यादित्यर्थः ॥३३॥

अथायुषमधिकृत्याह—

विश्वजित आयुषमेक उपयन्ति ॥३४॥

इति । विश्वजित उत्तरं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३४॥

तथा सति गो आयुषोरैकाहिके बृहत्यौ ॥३५॥

तदानीं गो आयुषोर्माध्यंदिने पवमाने ऐकाहिके बृहत्यौ न सांवत्सरिके इत्यर्थः । ननु च ऐकाहिकभूतयोः सांवत्सरिकयोश्च गो आयुषोर्बृहतीभेदो नास्ति । तत् सत्यम् । तद्गतानि सामानि भिद्यन्ते । तदभिप्रायो बृहतीशब्द इति ॥३५॥

अथ दशरात्रमधिकृत्याह—

दशरात्रमेक आवर्तयन्ति ॥३६॥

इति । अविवाक्यमहरारभ्य त्रिवृदन्तं प्रतिलोमं कुर्वन्ति । कुतः । अभिप्लवादिवद् दशरात्रस्यापि गणत्वादुत्तरस्मिन् पक्षसि गणानामावृत्तेश्चेति । अत्र निदानकारेणोक्तम्—न वयमावर्तयामोऽनुपेतः पूर्वं पक्षसि दशरात्रस्तं कस्मादावर्तयाम (नि. सू. ५-१०) इति । ननु च माभूत्तस्यावृत्तिः । तदन्तर्गतस्य पृष्ठस्यावृत्तिरस्तु तस्य पूर्वं पक्षसि कृतत्वात् । नैवम् । व्यूहसमाधिभङ्गात् । तथा हि पृष्ठस्योत्तरे त्र्यहे छन्दोमेषु चान्यैरव्यवहितेषु व्यूहः क्लृप्तः । आवृत्तिपक्षे समूढेन पूर्वत्र्यहेण व्यूढानामह्नां व्यवायः स्यात् ॥३६॥

अत्र दशमाहरन्ते मानसं स्तोत्रं ब्राह्मणे क्लृप्तम् तत्र विशेषमाह—

तस्माद् व्रतं यदा परं व्रतान्ते मानसं सांवर्गजिता गौतमाः

॥३७॥

12. My⁴ द्वादशाहस्य दशाहस्यावृत्ति⁰ for अविवाक्यमहरारभ्य

15. V² My¹ T. My⁴ दशरात्रान्तर for तदन्तर;

16. V² तदन्तस्य T. ततः for तस्य

T. ⁰समानाधिभंगप्रसंगात् for ⁰समाधिभंगात्

17. PC. प्राप्तः for क्लृप्तः

यदा येषु सत्रेषु दशरात्रात् परं महाव्रतं क्रियते तदा महाव्रतान्ते मानसं
कार्यम् । यदा पुनर्न क्रियते तदा दशरात्रान्त एव कार्यम् । कुत एषा व्यवस्था ।
ब्राह्मणे मनसा प्रस्तौति मनसोदगायति (तां. ब्रा. ४.६.६) इत्युक्त्वा किमर्थमेवं
क्रियत इत्याशङ्क्यासमाप्तस्य समाप्त्यै । यद्वै वाचा न समाप्नुवन्ति मनसा तत्
समापयन्ति (तां. ब्रा. ४.६.१०) इति वचनात् । तस्यायमर्थः । यत् पूर्वोक्तेन
कृत्स्नेन वाचोगतेन स्तोत्रशस्त्ररूपेणावाप्तुं न शक्यते तस्य प्राप्त्यर्थं मानसम्
इति । तेन वाचोगतसमाप्तौ मानसकरणावगमात् वाचा कृत्यं महाव्रतमपि समा-
प्येव मानसं कार्यम् । व्रताभावे दशमान्त एवेति । ननु एवमुदयनीयान्ते मानस-
प्रसङ्गः । नैवम् । प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तिपदसाधारणं वाचोगतम् । तस्य
सर्वस्य समाप्तौ मानसं कार्यमिति भावः । किंच प्रायणीयोदयनीययोरेकत्वात्
प्रायणीयकृतेनोदयनीयः कृत एवेत्येष गौतमानामभिप्रायः ॥३७॥

इति ब्राह्मयणश्रौतसूत्रे अष्टमे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

6. V² My¹ तत्⁰ for तस्य
7. My² महाव्रतसमाप्त्यैव for महाव्रतमपि समाप्यैव;
8. V¹ दशमान्तम् for दशमान्ते
10. T. My⁴ My¹ V² प्रायणीयोक्तत्वात् प्रायणीयेन कृतेन for प्रायणीयो-
दनीययोरेकत्वात् प्रायणीयकृतेन (L. 11)

चतुर्थः खण्डः

ज्योतिषामयनविकल्पाः ॥१॥

ज्योतिषां सोमसूर्यनक्षत्राणां यदयनं नानारूपं गमनं तन्निमित्ताः संवत्सर-
विकल्पाः गवामयने वक्ष्यन्ते ॥१॥

तत्र यदादितोऽन्ततस्तदूर्ध्वं विषुवतः ॥२॥

५

तत्र यन्मासानामादितो वक्ष्यामस्तद्विषुवत ऊर्ध्वमन्ततः स्यात् ॥२॥

मासि मास्याद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुकाः स षट्त्रिंश-
द्वनो नाक्षत्रः ॥३॥

गवामयनस्य पूर्वे पक्षसि प्रतिमासमाद्याभिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुका एव स्युः ।
उत्तरस्मिन् पक्षसि प्रतिमासमन्त्यस्याभिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुका एव स्युः । तत्र
यदादितोऽन्ततस्तदि (द्रा. श्रौ. ८.३.२) ति वचनात् । स नाक्षत्रः संवत्सरो
भवति । षट्त्रिंशदहोभिरुनः ॥३॥

१०

कुत इत्याह—

सप्तविंशिनो हि मासाः ॥४॥

यस्मात् सप्तविंशतिपरिमिता मासाः सप्तविंशिनो भवन्ति । तस्मान्नाक्षत्रोऽयं
संवत्सरः ॥४॥

१५

१६

5. V² ततः for तद्

7. V¹ om. आद्यस्य; V² My² T. My⁴ आद्य⁰ for ⁰आद्यस्य

9. V¹ CL. ⁰प्लव⁰ for ⁰प्लवस्य; V² My¹ प्रथम⁰ for आद्य

10. My² after अन्त्यस्य add : अस्य

11. PC. after नाक्षत्रः add : एव

13. T. कुवते for कुतः

14. L My² T. ⁰विंशतिनो for ⁰विंशिनो

15. P My¹ ⁰विंशतिनो for ⁰विंशिनो

षष्ठाद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने ज्योतिर्गोश्व ज्योतिरेवावृत्ते स नवोनो नाक्षत्र एव त्रयोदशी ॥५॥

षष्ठमासाद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने ज्योतिर्गोश्वेति दिवसद्वयमेव स्यात् । आवृत्ते सप्तमे मासे अन्त्याभिप्लवस्य स्थाने ज्योतिरेवैकं स्यात् । सोऽयं नवोनो नाक्षत्रः संवत्सरस्त्रयोदशमासवान् ॥५॥

युग्ममासेष्वष्टाद्यस्याभिप्लवस्य स्थाने तत्पञ्चाहः स षड्विंशच्चान्द्रमसः ॥६॥

गवामयनस्य युग्ममासेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठादिष्वष्टाद्याभिप्लवस्थाने अभिप्लव-पञ्चाह एव स्यात् । स षडहोनेश्चान्द्रमसः संवत्सरः ॥६॥

षष्ठादौ त्रिकद्रुकानभिप्लवं चोपदध्यात् सोऽष्टादशाधिकः पौर्णमासी प्रसवस्तैर्यग्यनिक आदित्यस्य ॥७॥

षष्ठमासादौ त्रिकद्रुकानभिप्लवं च नवाहमधिकमुपदध्यादावपेत्यैव सप्तमेऽपि मासे तृतीयाभिप्लवादूर्ध्वं नवाहमुपदध्यात् । सोऽयमष्टादशदिवसोऽधिकः सूर्यस्य संवत्सरः । पौर्णमास्यां प्रथमसुत्या यस्य स पौर्णमासीप्रसवः । तदा पौर्णमास्यां सुत्यां कुर्यादित्यर्थः । तैर्यग्यनिक इति कोऽर्थः । आदित्यस्य यत्तिर्यग्यमनं दक्षिणायनमुत्तरायणं च तत्र कदाचिदादित्यः षण्मासान् दक्षिणत एति नव चाहानि । तथा षण्मासानुत्तरत एति नव चाहानि इति । निदानकारेणोक्तम् । तिर्यग्यनविशेषनिमित्तः संवत्सरस्तैर्यग्यनिकः इति । सावनस्तु संवत्सर एको ब्राह्मणक्लृप्तः ॥७॥

9. My⁴ before स adds :—उत्तरस्मिन् पक्षसि युग्ममासाः । अष्टमदशम-द्वादशाः । तेषु त्रिष्वष्ट्याभिप्लवस्थाने तत्पञ्चाहः ज्योतिर्गोश्वरायुर्गो-रायुरिति ।

10. My¹ V² अष्टादशप्रसवः for अष्टादशाधिकः पौर्णमासी प्रसवः (L. 11)

14. P. before पौर्णमास्यां adds . यस्य; V² My⁴ om. तदा . . . कुर्यादित्यर्थः; V¹ C. om. प्रथम . . . पौर्णमासी⁰

18. V² T. समानः for सावनः;

19. T. ब्राह्मणे for ब्राह्मण

अथेदानीमुत्सर्गिणामयनं प्रसीति—

उत्सर्जनानि मासि मासि ॥८॥

उत्सर्जनं कर्मलोपः । स तु बहुप्रकार इति बहुवचनम् । मासि मासि उत्सर्जनं कार्यमित्यर्थः । काम्यं चैतत् । यथोक्तमापस्तम्बेन—तदेतत् पौत्रीयं पञ्चव्यसायुष्यं स्वर्ग्यम् (आप. श्रौ. २१.२५.१२) इति ॥८॥

५

यथान्त एवमावृत्तानामादिः ॥९॥

यथा पूर्वस्मिन् पक्षसि मासान्त उत्सर्जनमेवमावृत्तानां मासानामादावुत्सर्जनं स्यात् ॥९॥

तदेव दर्शयति—

पूर्वेष्वभिप्लवेषु षष्ठमहरकथ्यं कृत्वाग्निष्टोममुत्तमे ॥१०॥

१०

इति । प्रथमे मासि तावत् पूर्वेषु त्रिष्वभिप्लवेषु षष्ठमहरकथ्यसंस्थं कृत्वा उत्तमे च चतुर्थेऽभिप्लवे षष्ठमहरग्निष्टोमसंस्थं कुर्यात् । सोऽयमुक्थ्यसंस्थालोपो नाम किञ्चिदुत्सर्जनमिति ॥१०॥

प्रकारान्तरमाह—

तद्वैकत्रिकस्तोमम् ॥११॥

१५

इति । अथवा उत्तमस्याभिप्लवस्य तत् षष्ठमहरेकत्रिकस्तोमं स्यात् । यस्याहस्तोत्रेष्वेकी च त्रिकश्च स्तोमी बहिष्पवमानप्रभृतिव्यत्यासेन भवतः तदेकत्रिकं स्तोमम् । सोऽयं स्तोत्रीयालोपो नामोत्सर्गः ॥११॥

१८

4. V² पौत्र्यं for पौत्रीयं

7. T. My¹ My⁴ V² after मासान्त add एव

PC मासादौ for मासानामादौ

9. V² om तदेव दर्शयति

11. PC. तावता for तावत्

17. PO V¹ एकवच for एकी च

18. PCL. स्तोत्रीयाणां for स्तोत्रीया⁰

तदानीं विशेषमाह—

असृक्षतेति बहिष्पवमानम् ॥१२॥

इति । षष्ठस्याहोऽसृक्षते (सा. १०३४) ति एकस्यां बहिष्पवमानम् ।
ऋङ्नियमार्थमेतत् सूत्रम् ॥१२॥

५ गायत्रं गायत्र्यामाश्वमैडं बृहत्यां गोष्ठो वा ॥१३॥

माध्यंदिने पवमाने गायत्र्यां गायत्रमेकमेव साम स्यात् । बृहत्यामाश्वमैडमेव
स्यात् । गोष्ठो वा साम । अपूर्वो विधिरयमप्रकृतत्वादश्वगोष्ठयोः ॥१३॥

अया रुचे (सा० १५९०) ति गायत्रपाश्वर्माश्वः ॥१४॥

१० अयमप्यपूर्वो विधिः तदिदमुत्सर्जनद्वयमा वा एते संवत्सरं प्याययन्ति (तां.
ब्रा. ५.१०.१) इति खण्डेन बाह्याने दर्शितम् । तत्रैव खण्डे अहर्हृत्सर्गं तृतीयं
प्रकारं विधाय तस्याह्नः स्थाने सवनत्रयतुल्यः पशुविहितः ॥१४॥

तत्र शाखान्तरीयं विशेषं दर्शयति—

सवनविधं पशुं कुर्वन्नुत्तममभिलवपञ्चाहं कृत्वा षष्ठस्थाने
सवनविधः पशुः ॥१५॥

१५ १६ ब्राह्मणोक्तं सवनतुल्यं पशुं कुर्वन्चतुर्योऽभिप्लवे पञ्चाहं कृत्वा षष्ठस्थाने पशुं
कुर्यात् ॥१५॥

-
1. P प्रकारान्तरम्, V² CL My² विकारम् for विशेषम्
  4. T. My⁴ om. सूत्रम्
  6. V² om. बृहत्याम् . . . स्यात्; V¹ CL. om. आश्वम्; T. My⁴ ऐड-
माश्वं for आश्वमैडं
  7. P. अपूर्व⁰, V² पूर्वं for अपूर्वो P LC. अप्राकृतत्वात् for अप्रकृतत्वात्
  9. PC V¹ L इदमपि पूर्ववत् for अयमप्यपूर्वो विधिः
My¹ T. उत्सर्जनं for उत्सर्जनद्वयम्
  11. V² तस्याश्व⁰, T. तस्याज⁰ for तस्याह्नः

तत्रैव विकल्पमाह —

प्रथमं वाभिप्लवपञ्चाहं कृत्वा मासान्ते सवनविधः पशुः ॥१६॥

प्रथममभिप्लवपञ्चाहं कृत्वा पष्ठं लोपयित्वा तदनुग्रहाय मामान्ते पशुं कुर्यात् ॥१६॥

सर्वानूनात्के ॥१७॥

एके शाखिनः सर्वान् मासान् ऊनान् एव ब्रुवते । त्यक्तस्याहोऽनुग्रहाय सवन-
विधः पशुः कार्यः । किंतु त्यक्तं त्यजेदेवेत्यर्थः ॥१७॥

तेषामेव शाखिनामुत्सर्गप्रकारमाह —

प्रथमं वाभिप्लवपञ्चाहं कुर्युः ॥१८॥

स्पष्टम् ॥१८॥

अहनी वा समस्येयुरभिप्लवपृष्ठ्ययोः सांनिपातिके ॥१९॥

संनिपाते भवं सांनिपातिकम् । ते द्वे अहनी समस्येयुः । एतदुक्तं भवति ।
चतुर्थाभिप्लवस्य पष्ठमहः पृष्ठ्यस्य च प्रथममहः एकस्मिन्नेव दिवसे कुर्यात् । सोऽय-
महर्द्वयसमासो नामोत्सर्ग इति ॥१९॥

अभिप्लवयोरुत्तमे ॥२०॥

उत्तमे द्वादशे मासि अभिप्लवयोरेव सांनिपातिकमहर्द्वयं समस्येयुः । पृष्ठ्य-
संनिपाताभावात् ॥२०॥

एवमूनकारिणमुत्सर्गिणां दीक्षायां विशेषमाह —

तथा सत्येकादश्यां पूर्वपक्षस्य दीक्षित्वा त्रयोदश दीक्षाः

कुर्वीरन् ॥२१॥

त्रयोदशदीक्षाकरणं किमर्थम् । विषुतः पूर्वस्य स्वरसाम्तो मासान्त्यस्य पूर्वपक्षो
संपत्यर्थं यदि प्रकृतिवद्द्वादशदीक्षाः स्युः । तदानीमसौ स्वरसामा पूर्वार्धस्योत्तम-
महरमावास्यायां संपद्यते । ततश्च पूर्वपक्षमासा अभिसंपद्यन्त इति ब्राह्मणोक्तं न
सिध्यतीति ॥२१॥

सप्तदश वा ॥२२॥

सप्तदशदीक्षाकरणं सर्वेषामेव मासानां पूर्वपक्षे समाप्त्यर्थम् ॥२२॥

व्यत्यासं वा पूर्णो नान् ॥२३॥

५ आद्यो मासः पूर्णः स्यात् । द्वितीयो मास ऊनः स्यात् । एवमेव व्यत्यासमुत्तरानपि मासान् कुर्यात् ॥२३॥

ऊनपूर्णनावृत्ताञ्छालंकायनिनः ॥२४॥

आवृत्तेषु मासेषु विपरीतो व्यत्यासः । प्रथम ऊनः कार्यः । द्वितीयः पूर्णः ॥२४॥

एकाष्टकादीक्षिण उपसर्गिणः ॥२५॥

१० ये त्यक्तमहः पुनरुत्सृजन्ति सवनविधेन पशुना स्वीकुर्वन्ति ते उपसर्गिण इति उच्यन्ते । त एकाष्टकायां दीक्षेरन् । ये पुनस्त्यक्तमहः सर्वथोपेक्षन्ते तेषां पूर्वमेवोक्तम् तथा सत्येकादश्यां दिक्षित्वे (द्रा. श्रौ. ८.४.२१) त्यादि ॥२५॥

ते तूष्णीमेव त्रिंशमहरासीरन् ॥२६॥

त्रिंशतोऽह्नां पूरणं त्रिंशमिह त्यक्तमहरुच्यते । तस्मिन्नहनि तूष्णीमेवास्नम् ॥२६॥

१५ सवनविधेन वा पशुना यजेरन् ॥२७॥

अथवा सवनपशुः कार्यः ॥२७॥

अथोपसर्गिणामूनकारिणां च साधारणमाह—

अध्वर्युबह्वचैः समयं कृत्वा दीक्षेरन्नेवमद्विलोपो भवतीति भवतीति ॥२८॥

2. My² V¹ साम्नां for मासानां

7. V² My¹ समासेषु for मासेषु; T. आशन्तेषु for आवृत्तेषु

12. V¹ C L. एक for एव

13. V¹ C. इहत्यकम् for इह त्यक्तम्; T. अत्यन्तं for त्यक्तं

18. T. अध्वर्युः for अध्वर्यु⁰

अष्टमे पटले चतुर्थः खण्डः

अध्वर्युबह्वृचा बहुप्रकारानुत्सर्गिनाहुः । षडहैर्मासान् संपाद्याहस्तसृजन्तीति ।
तेन तैः समयं कृत्वा तदुक्तमस्मदुक्तं वैकं प्रकारं निश्चित्य दीक्षादिकं कुर्यात् । तथा
सति कर्मविलोपः सिद्ध्यतीति ॥२८॥

इति द्राह्मयाणश्रौतसूत्रे अष्टमे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

कल्पोक्तं ब्राह्मणोक्तं च यथावदवधारयन् ।

अष्टमं पटलं व्याख्याद्वन्वी मेधाविनां प्रियः ॥

५

इति श्री धन्विबिरचिते द्राह्मयाणश्रौतसूत्रदीपे अष्टमः पटलः समाप्तः ॥८॥

७

1. V² My¹ T. My⁴ अध्वर्यवस्तु for अध्वर्युबह्वृचाः

4. P. इति चतुर्थस्याष्टमः खण्डः for इति . . . चतुर्थः खण्डः ।

5. P. इति द्राह्मयाणकृतं सूत्रे दीपे धन्विबिरनिर्मिते । द्वितीये दशके वृत्तः
प्रथमः पटलोऽधुना for कल्पोक्तं . . . मेधाविनां प्रियः । (L. 6)

नवमः पटलः

प्रथमः खण्डः

अत्र पृष्ठ्ये पडहे प्रत्यहं पृष्ठस्तोत्रकाले धर्मान् वक्तुमुपक्रमते—

पृष्ठ्ये रथमतिवहेयुः पश्चात् प्राञ्चं दक्षिणतो बोद्धुं
बहिर्वेदि रथन्तरस्य स्तोत्रे ॥१॥

बहिर्वेदि पश्चात् सन्तं रथं प्राञ्चं वहेयुः । अथवा दक्षिणतः स्थितमुब्रज्यं
वहेयुः ॥१॥

बृहतो दुन्दुभिमाहन्युः ॥२॥

बृहत्स्तोत्रे दुन्दुभिघोषं कुर्युः ॥२॥

उपवाजयमाना वैरूपेण स्तुवीरश्रुपवाज्यमाना वा ॥३॥

उपवाजनं नाम व्यजनेन वातोत्पादनम् । तत् कुर्वन्तः स्तुवीरन् । यजमान-
पुरुषोर्वीज्यमानाः वा स्तुवीरन् ॥३॥

वाचयित्वा यजमानं वातं वात आ वात्वि (सा० १८४०-२)
ति तृचेनानुमन्त्रयेत् ॥४॥

यजमानवाचनानन्तरं व्यजनोत्पादितं वातं तृचेनानुमन्त्रयेत् ॥४॥

वैराजस्य स्तोत्र उपाकृत उपर्यनूरुशकलं निधाय तूणे च तस्यो-
परि तिरश्चीमराणि निधाय ध्यात्मं प्रजननं कृत्वा त्रिःप्रदक्षिण-
मभिमन्थेत् गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायस्व त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभं
वैराजमिति गौतमः ॥५॥

3. V² My¹ T. My¹ कर्माणि for धर्मान्

6. P C स्थितं, My² संततं, T. संततं सन्तं for सन्तं; T. प्रोहेयुः for
वहेयुः;

7. P C L. नयेयुः for वहेयुः

10. My² ⁰वीज्यमानाः for वाज्यमाना

12. V¹⁻² My¹ T. My² वाज्यमानाः for ⁰वीज्यमानाः

15. PC वायुं for वातं

19. V² My¹⁻² My⁴ वैराजपञ्चमैः for वैराजम्

उद्गातुरुरोस्परिष्ठादन्वच्च शकलं निधाय तथैव स्तोत्रोपाकरणार्थं तृणे बर्हिषी च निधाय शकलस्योपरिष्ठात् तिरश्चोमरणि निधाय प्रजननमुत्तरारणिमध्यात्म-मुपरिष्ठात् कृत्वा मन्येत् मन्त्रपञ्चकेन । त्रैष्टुभमित्यादिषु छन्दोजुप्रजायस्व इत्यनु-धङ्गात् पञ्च मन्त्रा इति ॥१॥

चतुर्भिरिति धानंजयः ॥६॥

त्रिभिरिति शाण्डिल्यः ॥७॥

अरण्योः संधानमालम्ब्योपजिघ्रेत्पाणी तेजोऽसि तेजो मयि धेहीति ॥८॥

स्पष्टानि ॥६-८॥

मथ्यमाने सोमं युञ्ज्यात् ॥९॥

मथ्यमानेऽग्नीं स्तोमयोगविधानान्मन्थनोपक्रममात्रमुद्गातुरिति गम्यते ॥९॥

जाते स्तुवीरन् ॥१०॥

वाचयित्वा यजमानं पुनरूर्जा निवर्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाह्यं हसः ॥ सह रथ्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वं स्या विश्वतस्परि (सा० १८३२-३) इत्यनुमन्त्र्याभि-
जुहुयात् ॥११॥

स्पष्टे ॥१०-११॥

तदुक्तं ब्राह्मणेन ॥१२॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिही (सा. १३७५) ति समन्त्रको होमो ब्राह्मणेन विहितः (ता० ब्रा० १२.१०.२०) । अत्र अग्निप्रणयनमाध्वर्यवम् । सूत्रकारेणोद्गातुविधानाभावात् ॥१२॥

1. V¹ CL after उपरिष्ठात् add :—मन्येत्;

3. V¹ after पञ्चकेन trans त्रैष्टुभमित्यादिषु छन्दोजुप्रजायस्वेत्यनुषंगत् पञ्च मन्त्रा इति; V² My¹ after कृत्वा ins. त्रि

19. V² My¹ T. My¹ मन्त्रेण for समन्त्रकः

20. P ⁰प्रहरणम्, V¹ C ⁰प्रहरणनाम, L. ⁰प्रहरणनम् for ⁰प्रणयनम्

स्वाहाकारेणोत्तराम् ॥१३॥

केवलं स्वाहाकारेणोत्तरामाहुति जुहुयात् ॥१३॥

अपः सावका उपनिधाय महानाम्नीभिः स्तुवीरन् ॥१४॥

अवकायुक्ताः सावकाः ॥१४॥

यो यः सामाङ्गं ब्रूयात् स उदघोषं जनयेत् ॥१५॥

यो यः सामाङ्गं ब्रूयात् स उदके घोषं जनयन् ब्रूयात् ॥१५॥

वाचयित्वा यजमानं ता निनयेदास्तावेऽनाधृष्टासि तां त्वा
सोमो राजावतु यामपीथा उपतिष्ठन्त आपो ये शाक्वरा
ऋषभा ये स्वराजस्ते अर्षन्तु ते वर्षन्तु ते कृग्वन्तिवर्मूर्जं रा-
यस्पोषं तद्विदेयेति । समन्या यन्तीति वा समुद्रं वः प्रहिणो-
मीति वा ॥१६॥

आस्तावे स्तुतिसमीपदेश इति ॥१६॥

सर्वैर्वा ॥१७॥

सर्वैर्वा पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्निनयेयुः न विकल्पितैरित्यर्थः ॥१७॥

अष्ठीवतोरवका उपोहेरन् ॥१८॥

यथास्वमष्ठीवतोः कटिप्रदेशयोरवका उपोहेरन् वासमोऽभ्यन्तरम् ॥१८॥

छदिषि वर्षाकामोऽध्यासयेदिति शाण्डिल्यः ॥१९॥

अवका इत्यनुवर्तते निदध्यादित्यर्थः ॥१९॥

गोष्ठे पशुकामः ॥२०॥

सभायां यशस्कामः ॥२१॥

श्मशानेऽभिचरन् ॥२२॥

स्पृष्टानि ॥२०-२२॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे नवमे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

8. P T पीता for पीथा

10. C. ०देवेति for ०देयेति

12. V¹ C. ०देशसमीपे for ०समीपदेशे

14. V¹ My¹⁻² T. निनयेरन् for निनयेयुः

18. V¹ om. अवका इत्यनुवर्तते । निदध्यादित्यर्थः ।

द्वितीयः खण्डः

वारवन्तीयस्य स्तोत्रे धेनूः संवासयेयुर्दक्षिणतः कृत्वोत्तरतो
वत्सान् ॥१॥

षष्ठेऽहनि वारवन्तीयं पृष्ठम् । तत्स्तुतिकाले धेनूः संवासयेयुः । कथमित्याह-
दक्षिणतो वह्निर्वेदि धेनूः कृत्वा तामां वत्सान् वह्निर्वेद्युत्तरतः कृत्वेति । वत्सैः
पृथक् कृतानां धेनूनां यथा शब्दो जायते तथा कार्यमिति ॥१॥

पूर्वेण सदः संसृज्य पश्चिमेनाग्नीध्रीयमुदीचीस्त्यजेयुः ॥२॥

सदमः पुरस्तात् धेनूर्वत्सांश्च संसृज्य पश्चिमेनाग्नीध्रीयमुदीचीर्धेनूस्तकाल-
येयुः ॥२॥

वाचयित्वा यजमानं गोनामभिरनुमन्त्रयेत् हव्ये कास्ये चन्द्रे
ज्योत इडेरन्तेजुष्टे सूनरि मयि वो रायः श्रयन्तामिड एह्य-
दित एहि जुष्टे जुष्टि ते गमेयमुपहूता उपहवं बोशीयेति ॥३॥

गोनामभिर्धेनूरनुमन्त्रयेत् ॥३॥

सहर्षभा इति वा ॥४॥

उभाभ्यां वा ॥५॥

स्पष्टे ॥४-५॥

अद्भिश्चेदुपाकुर्युस्त। निनयेदास्ताव आपो हिष्ठीयाभिः ॥६॥

यद्यध्वर्यवोऽद्भिः स्तोत्रमुपाकुर्युस्तदा स्तोत्रसमाप्नो स्तुतिदेशे ता आपो
नininयेत् ॥६॥

षष्ठेऽहनि संस्थितेऽबहुवादिनः स्युः ॥७॥

अबहुवादिन इति बहुभाषणं न कुर्यरिति ॥७॥

न चाधीयीरन्नोत्तरस्याह्ण उपाकरणात् ॥८॥

उत्तरस्याह्ण उपाकरणात् पूर्वं स्वाध्यायाध्ययनमपि न कुर्यरिति वाग्देव्याः
श्रमापनोदनार्थम् ॥८॥

सर्पिमधुभ्यामृत्विजो भोजयेदहीनेष्वन्यतरेण वा ॥९॥

पृष्ठेऽह्नि संस्थिते सर्पिमधुभ्यां व्यञ्जनभूताभ्याम् ऋत्विजो भोजयेदन्यतरेण वा ॥९॥

सर्पिषैव तृतीयसवने सत्रेषु ॥१०॥

५ सत्रेषु सर्पिषैव भोजयेत् । निषिद्धं हि मध्वशनं दीक्षितानामिति भावः ॥१०॥

एतस्यान्यतरस्मि ँ स्त्र्यहेऽति ग्राह्याणां

भक्षयेयुः स्तुत्वा पृष्ठेन ॥११॥

१० एतस्य षडहस्यान्यतरस्मि ँ स्त्र्यहे उत्तरस्मिन्वा पृष्ठेन स्तुत्वातिग्राह्य भक्षणम् ॥११॥

विषुवद्ब्रतयोश्च ॥१२॥

विषुवति महाव्रतेन च पृष्ठेन स्तुत्वा भक्षयेयुः ॥१२॥

अथ भक्षणस्य मन्त्रं कालं चाह —

त्रिष्टुप्छन्दसा पूर्वं चमसेभ्यः ॥१३॥

१५ इति गतम् ॥१३॥

अन्यत्र चैतस्मिन् काले यानाहरेयुः ॥१४॥

अन्येष्वप्यहःसु एतस्मिन् पृष्ठ्यस्तुत्यनन्तरकाले यान् ग्रहानाहरेयुस्तानपि त्रिष्टुप्छन्दसा भक्षयेत् (येयुः) ॥१४॥

सहधर्मैः सर्वत्र पृष्ठ्यः स्यात् ॥१५॥

२० न केवलं गवामयने यत्र-यत्र पृष्ठ्यो भवति तत्र तत्र सर्वत्र ययोक्तैर्यर्गैरन्वितो
२१ भवेत् पृष्ठ्यः ॥१५॥

5. My¹ V² My¹ after भावः add :—अत्र ब्राह्मणम् । न बहुवदेन्नाह्यं पृष्ठेन्नान्यस्मै प्रब्रूयान्मध्वाशयेद्धृतं वेति ।

12. My⁴ अतिग्राह्य भक्षणं कुर्युः for भक्षयेयुः

19. V¹ C. om. सर्वत्र ;

20. V² My¹ My⁴ om. One यत्र and one तत्र

दशमव्रते च ॥१६॥

दशरात्रस्य दशममहरविवालयं महाव्रतं च सर्वत्र यथास्वं वक्ष्यमाणैर्धर्मैरन्वितैः
स्याताम् । न केवलं गवामयने ॥१६॥

अभीवर्तस्तोत्रीयानाभिप्लविकान् पृष्ठये शंभुसयेद् ब्राह्मणाच्छंभुं
सिना कालेयचोऽच्छावाकेन सर्वत्र यदा पवमाने स्याताम्
॥१७॥

यदा पृष्ठये षडहे माध्यदिने पवमाने कल्पकारोक्ते अभीवर्तकालेये स्यातां
तदानीमभीवर्तस्तोत्रीयानभिप्लवे कृतान् तं वो दस्ममृतीषहमित्यादि षट्प्रगाथान्
क्रमेणैकैकं पृष्ठये शंभुसयेत् । तत्र ब्राह्मणाच्छंभुसिनाभीवर्तस्य शंभुसयेत् ।
कालेयस्याच्छावाकेन । तत्र प्रथम द्वितीययोरह्नोर्नाधमश्यैतयोर्ब्रह्माम्नोरभीवर्तस्य
च समानस्तोत्रीयत्वान्न पृथगनुशंभुसन्तम् । तृतीयादिष्वेव । तद्यथा वयं त्वा
सुतावन्तः (साः ६-६४) इत्येतं शस्त्वा आत्वा सहस्रमा शतम् (सा. १३६१)
इत्यनुशंभुसयेत् ॥१७॥

सर्वत्रेन्द्र क्रतुं ब्राह्मणाच्छंभुसिनोर्ध्वं विषुवतः प्रागतिरात्रात्
॥१८॥

विषुवत ऊर्ध्वं सर्वेष्वहःसु प्रागुदयनीयादतिरात्रात् अस्तूयमानमपि इन्द्रक्रतुं
न आभरेति प्रागथं ब्राह्मणाच्छंभुसिनानुशंभुसयेत् ॥१८॥

इति ब्राह्मणायनश्रौतसूत्रे नवमे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

तृतीयः खण्डः

विश्वजिति वैराजे धर्मान् कुर्यात् ॥१॥

सर्वपृष्ठो विश्वजित् । तत्र वैराजे पृष्ठे अग्निमन्थनादिधर्मान् कुर्यात् । ननु च षडहप्रयुक्ताः धर्माः कथं विश्वजिति स्युः । उच्यते । एकत्र क्रतौ पण्णां पृष्ठानां संनिपातो हेतुः पृष्ठस्थाने प्रयोगश्च धर्मनिमित्तमिति मन्यते ॥१॥]

इतरेष्वपि पृष्ठेष्वित्याचार्यमतिः ॥२॥

पृष्ठसंनिपात एव धर्मनिमित्तं न पृष्ठस्थाने प्रयोगः । तेन विश्वजिति रथन्तरादिष्वपि तत्तद्धर्माः स्युः । एतेन सर्वपृष्ठाप्तोर्यामो व्याख्यातः इति ॥२॥

अथ दशरात्रस्य सप्तमेऽहन्याभवे पवमाने गायत्र्यां गायत्रंमौक्षमिति सामद्वयं ब्राह्मणे विहितम् । तत्र शाखान्तरविहितं सामद्वयमाहृत्य समुच्चिन्वन् स्तोमातिरेकप्रसङ्गात् त्रीणि सामान्यैकैर्वा नि करोति ।

सप्तमेऽहन्यग्नेरर्कोऽध्यर्धे च सोमसाम मौक्षस्य पूर्वयोः ॥३॥

इति अन्त्यस्तोत्रीयायां मौक्षं कृत्वा ततः पूर्वयोरितरत्सामद्वयमित्येवं सामतृचं कुर्यात् । गायत्रं तृचे कुर्यादिति भावः ॥३॥

प्रकारान्तरमाह—

मौक्षसोमसामनी गायत्रस्योत्तरयोर्गनेरर्कस्तिष्ठति वा ॥४॥

इति । स्पष्टम् । अत्र गायत्रमौक्षाभ्यामेव स्तोमसंपत्तेः ब्राह्मणनैरपेक्ष्याच्च शाखान्तरोपसंभारो वैकल्पिक इत्याहुः । तथा निदानकारः—सप्तमेऽहन्यग्नेरर्कः

7. PC before तेन add :—विश्वजिद्धर्मनिमित्तं न पृष्ठस्थाने प्रयोगः

8. V² My¹ om. तत्तद्

V¹⁻² T. My² ⁰पृष्ठोऽप्तो⁰ for ⁰पृष्ठाप्तो⁰

9. My¹ T. My⁴ om. पवमाने

18. V² My¹ T. My⁴ प्रथमायां गायत्रं गीत्वा तस्योत्तरयोर्मौक्षसोमसामनी for स्पष्टम्; PCL om. ब्राह्मणनैरपेक्ष्याच्च

कृताकृतो भवत्यब्राह्मणविहितत्वात् (नि. सू. ४.७) इति ॥४॥

साकमश्वेडानां संक्षारौ व्यतिहरन्त्येके ॥५॥

अथाष्टमनवमयोरहोर्माध्यंदिने पवमाने साकमश्वमिडानां संक्षारश्चेति क्रमेण सामद्वयं विहितम् (तां. ब्रा. १४.६.१७, १५.३.१४) । तयोर्व्यतिहारमेके शाखिनः कुर्वन्त इत्यर्थः ॥५॥

सुरूपक्रौञ्च एकर्चयोरेके ॥६॥

अष्टमेऽहन्याभवे पवमाने षोडशसामानि विहितानि (तां. ब्रा. १४.११) । तेषु स्तोमातिरेकप्रसङ्गादवश्यं द्वावेकर्चौ कार्यौ । तत्र द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यान्तर्गणे (द्रा. श्रौ. १६.३.२५) ति वचनात् ऐपिरत्रैतयोरेकर्चाकरणमिति स्वपक्षः । पक्षान्तरं तु सुरूपक्रौञ्चयोरेकर्चाकरणमिति ॥६॥

अथ नवमेऽहन्याह—

नवमस्य ज्योतिष्टोमः पर्यासः साप्तमिक इत्येके ॥७॥

इति । नवमस्य वहिष्पवमाने तृच उत्तमो भवती (तां. ब्रा. १५.१.१२) ति ब्राह्मणम् । कः पुनरसौ तृच इति न ज्ञायते । तत्राध्ययनाभावात् । तत्रेदमाह—
ज्योतिष्टोमसंवन्धिपर्यासः स्यात् सप्तमाहः संवन्धी वेति । पर्यास शब्दोऽन्तवचनः ।

1. PCL. after इति add :—सूत्रद्वयमपि द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यान्तर्गणेत्यस्यापवादः इति

3. PCL om. अह्नोः

7. PCL V¹ गायत्र्यां सुरूपमनुष्टुमि क्रौञ्चं ब्राह्मणे विहितम् त एवैकर्चं स्याताम् । न त्वैपिरत्रैताविति केचित् । विपर्यास एव स्वपक्षः । द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यान्तर्गणेति वचनात् इति for पवमाने . . . एकर्चाकरणमिति (L. 10). T. My¹ ^०षोडशि^० for ^०षोडश^०

12. My^{1-2,1} T. ज्योति^० for ज्योति^०

14. V² My¹ T. My¹ after तत्र ins. अपि; My¹ T. My⁴ om. न

15. My¹ My⁴ दातुवचनः for ^०अन्तवचनः

उत्तमस्तृच इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणे माध्यंदिने पवमाने गायत्र्यां सोमाष्टकं विधाय परोतो षिञ्चता सुतम् (सा. १३१३) इति बृहत्यामेकादशसामानि विहतानि (तां. ब्रा. १५.३.१८-३३) । तद्यथा पृष्ठं कौलमलवर्हिपमर्कपुष्पं दैर्घ्यश्रवसं वैयंश्वमाभीशवमिति षट् ग्रामे गेयानि । देवस्थानं संकृति भर्गो यश इति चत्वार्य-
५ रण्येगेयानि । ततो वासिष्ठमित्येकादश । असावि सोमो अरुष (सा. १३१६) इति जगत्यां सामद्वयं विहितम् (तां. ब्रा. १५.३.३४-३५) । दीर्घतमसोऽर्कोऽन्त्यः साम-
राजं वेति । तत्र सर्वेषां तृचकरणे स्तोमातिरेकप्रसङ्गात् कथं क्लृप्तिरिति न विद्मः ॥७॥

तत्रेदं प्रतिपाद्यते—

१० तस्य बृहत्यामरण्येगेयानि तृचेषु पृष्ठं च ॥८॥

इति । तस्य नवमस्याहो बृहत्यां देवस्थानप्रभृत्यरण्येगेयं सामचतुष्टयं तृचेषु कुर्यात् । पृष्ठं च ग्रामगेयमपि तृच एव कुर्यात् । शिष्टानि षट् सामानि सर्वाणि एकर्चानि स्युः ॥८॥

तत्र नियममाह—

१५ वासिष्ठमध्यास्थायाम् ॥९॥

इति । श्रीणन्त (सा. १३१४-५) इत्यध्यास्थायाम् ऋचि वासिष्ठं स्यात् ॥९॥

वैयंश्वं प्राग् भर्गदाभीशवं यशसः ॥१०॥

२० पूर्वपठितमपि वैयंश्वं स्थानादुत्कृष्य भर्गात् पूर्वं निवेशयेत् । जामिदोपपरि-
हारार्थं तथाभीशवमपि यशसः पूर्वं निवेशयेत् । द्वयमपि प्रथमायामेव स्यात् ।

1. PCL. om. माध्यंदिने . . . विधाय

11. My¹ V² T. My⁴ before तृचेषु ins. एव

12. PCL. तृचेषु for तृच एव

16. PCL V¹ परिस्वान्तः for श्रीणन्तः

20. PCL. एवम् for द्वयमपि प्रथमायाम्

किमर्थं तर्हि तयोः पूर्वपाठः । ग्रामेगेयत्वात्तः सह पाठः । न पुनरनुष्ठानार्थमिति ।
तत्र पृष्ठादुत्तराणि कोल्मलवर्हिषादीनि त्रीणि सामानि सामतृचं कुर्यात् । कुतः ।
त्रीनेकतृचे नानास्तोत्रीयास्व (द्रा. श्री. १६.३.१२) ति वचनात् तदेतदेकं
गतम् ॥१०॥

मतान्तरमाह—

सप्तैव तृचेषु वैराजमित्यपरम् ॥११॥

इति । नावश्यमरण्येगेयं तृचे ग्रामेगेयमेकचं इति नियमः । किंतु येषां संनिपाते
जामिदोषो न भवति तानि यानि कानिचित् सप्त गृहीत्वा तृचेषु कुर्यात् ।
इतरत् सामचतुष्टयं विकल्पार्थमिति तदानीमध्यास्य विलुप्यते । अनपेक्षितत्वात्

॥११॥

१०

अथ यज्जगत्यां सामद्वयमुक्तं तद्विकल्पत इत्याह—

दीर्घतमसोऽर्कोऽन्त्यः सामराजं वा ॥१२॥

गतम् ॥१२॥

यदा पुनः सामराजं पवमानान्त्यं तदा विशेषमाह—

पृष्ठचस्योत्तरयोर्दीर्घतमसोऽर्को माण्डवं चैडं सामराजेऽन्त्ये

॥१३॥

१५

इति । परीतो षिञ्चते (सा. १३१३) ति प्रथमायां पृष्ठं कृत्वा तस्योत्तरयो-
र्दीर्घतमसोऽर्को माण्डवं चैडमित्येवं सामतृचं कुर्यात् । सामराजस्य पवमानान्त्यत्व-
पक्ष इत्यर्थः । तत्रानाम्नातमपि माण्डवं सूत्रकारः शाखान्तरात् कल्पितवान्

॥१३॥

२०

1. V¹ after इति ins. अर्थ

9. My¹ My⁴ om. तदानीमध्यास्य PCL. अपि for वि⁰

19. P. after कल्पितवान् adds : इति । इति तृतीयस्य षष्ठः खण्डः ।

अथ दशमेऽहनि बहिष्पवमानब्राह्मणम् । पञ्चानामह्नामनुरूपैः प्रत्यवयन्ती
ति । तथा तन्नवर्चो भवती (ता. ब्रा. १५.७.६) ति च । तदस्पष्टमिति मत्वा
व्याचष्टे—

दशमस्य बहिष्पवमानं द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानामह्नामनुरूपाः
प्रथमाच्च बहिष्पवमानं तन्नवर्चम् ॥१४॥

इति । पृष्ठ्यपडहस्य द्वितीयप्रभृतीनामह्नां बहिष्पवमानेषु ये अनुरूपास्तृचा-
स्तानत्राहरेत् । प्रथमाच्च कृत्स्नं बहिष्पवमानमाहरेत् । तन्नवर्चमिति ब्राह्मणे-
नोक्तमुच्यते ॥१४॥

अनुरूपेषु तृचाः प्रतिलोमाः ऋचो नवर्च इति गौतमः

॥१५॥

तत्रानुरूपेषु तृचाः प्रतिलोमाः स्युः । असृक्षत प्र वाजिन (सा. १०३४) इति ।
पष्ठस्याह्नो रूपं प्रथममाहरेत् । ततः पञ्चमस्य । इत्येवं नवर्चं तु ऋचः प्रति-
लोमाः स्युः । उपास्मै गायता नर (सा. ६५१) इत्युपक्रम्य अस्य प्रत्नामनुरूप-
मि (सा. ७५५) त्येवमन्तम् । कुत एतत् । अनुरूपैः प्रत्यवयन्ति यथाह्यारुह्य
प्रत्यवरोहेत्तादृक् तदिति । प्रातिलोम्य विधानात् ॥१५॥

सर्वत्र तृचा इति धानंजयः ॥१६॥

नवर्चेऽपि तृचा एव प्रतिलोमाः स्युः । न पुनर्ऋच इत्यर्थः ॥१६॥

यथाधीतं नवर्चमिति शाण्डिल्यायनः ॥१७॥

नवर्चं नास्त्येव प्रातिलोम्यमिति मतान्तरम् । कुतः नवर्चो भवती (ता. ब्रा.
१५.७.६) त्येतावन्मात्रश्रुतेरिति ॥१७॥

सर्वत्रर्चः प्रतिलोमा इति शाण्डिल्यः ॥१८॥

14. My² एतत् for एवम्;

15. V¹⁻² My¹ प्रति⁰ for प्राति⁰P. तथा for तादृक्

18. My² नवर्चः for नवर्चम्

अनुरूपेषु नवर्चेषु च ऋच एव प्रतिलोमाः स्युः । न पुनस्तृचा इत्यर्थः । तेन पवस्वेन्दो वृषामुत (मा. ७७८) इति द्वितीयस्याहोर्गुणं प्रथममाहृत्य प्रतिलोमा ऋचः कुर्यात् । एवं क्रमेण उत्तरेषामपीति । अत्र ब्राह्मणम्-प्रजापतिं वा एतेनाह्वा परिवेविषती (तां. ब्रा. १५.७.३) त्यादि । तस्यायमर्थः । अस्मिन्नहनि ऋत्विजां कर्तव्यस्य विस्मृतां न केनचित् त्रिवाच्यम् । तथा सति विस्मरणदोषोद्भावेन प्रजापतेर्भोजनविघ्नः कृतः स्यादिति । एवं दोषमुक्त्वा पुनरपि ब्राह्मणम्—तदु वा आहुः ?व्यवद्यम् (तां. ब्रा. १५.७.४) इत्यादि । तस्यायमर्थः । यथातिथये भोजनार्थमन्तमपथेनाह्वयमाणं प्रतिषेधन्ति एवं कर्तव्यस्य विस्मृतां विवचनेन प्रतिबोधनं कार्यमिति ॥१८॥

५

तत्र यावत्पुनष्टुप् तावतीं वाचं संपाद्य विब्रूयुः (तां. ब्रा. १५.७.५) इति ब्राह्मणम् । तदाचष्टे—

१०

अप्रतिभामेतस्मिन्नहन्यनुष्टुप्मात्रां कृत्वाचक्षीरन् ॥१९॥

इति । कर्तव्यस्य विस्मृतिरप्रतिभा । तामनुष्टुप्प्रमितां वाचं कृत्वा ब्रूयुः । अप्रतिभां निरस्य कर्तव्यं स्मारयेयुरित्यर्थः ॥१९॥

तत्र मन्त्रस्याप्रतिभाने यदि मन्त्रोऽनुष्टुप् स्यात् तदा तं कृत्स्नं मन्त्रं पठेयुः प्रतिबोधनाय । अथ यदि छन्दोजन्तरं तत्र प्रकारमाह—

१५

ज्यायसिच्छन्दसि लुम्पेयुरक्षराणि ॥२०॥

अनुष्टुभो ज्यायसि छन्दसि त्वामिद्धिह्वामहे (मा. ८०६) इत्यादावप्रतिभाने द्वात्रिंशदक्षरं मन्त्रं पठित्वा विरमेयुः । तत्र ऊर्ध्वमप्यप्रतिभाने शिष्टं पठित्वा पुनरपि तं मन्त्रं अनुष्टुप्मात्रमभ्यस्येयुः ॥२०॥

२०

1. PC after अर्थः । add : तथा and tranp. अत्र ब्राह्मणं . . . अस्मिन्नहनि (L. 3) here

13. PC. om. कृत्वा;

14. PC. आप्रतिहारं for अप्रतिभां

V¹ C. स्मारयेत् for स्मारयेयुः

कनीयस्यभ्यस्येयुः ॥२१॥

अनुष्टुभः कनीयसि छन्दसि गायत्र्यादौ कृत्स्नं पठित्वा पुनरपि गायत्र्याः पादमनपेक्षितमभ्यस्येयुः । अनुष्टुप्त्वार्थमिति ॥२१॥

वाचैव विब्रूयुरिति धानंजय्यो वागनुष्टुबि (तां० ब्रा० १०.३.१३) ति हि ब्राह्मणं भवति ॥२२॥

वाचैव विवचनं कार्यम् । नानुष्टुवादरणीयेति मतान्तरम् । तथा चाश्व-
लायनोऽप्याह—संशये बहिर्वेदि स्वाध्यायप्रयोगः (आ. श्रौ. ८.१२.११) इति ।
कर्मविस्मरणे तु अनुष्टुभा लोकेन विवाच्यम् । तद्यथा—

“पृष्ठहोमस्त्वया कार्यस्तदनन्तरमृजपः । ततश्च स्तोमयोगः स्यात्ततः स्तोत्रं
ततो जपः ।” इति ॥२२॥

अग्निष्टोमसाम्ना स्तुत्वा प्राक्पत्नीसंयाजेभ्यो
यदेभिः प्रसृते परार्ध्यं व्रजितं स्यात्तद्गत्वा
प्रत्याव्रज्य मनसानुत्साहे हुतेषु पत्नीसंयाजेषु
गार्हपत्य उद्गाता जुहुयादुपसृजन्धरुणं मात्रे
मातरं धरुणो धयन् रायस्पोषमिषमूर्जम-
स्मासु दीधरत्स्वाहेति पूर्वा स्वाहाकारेणो
त्तराम् ॥२३॥

प्रसृतं नाम बहिर्वेदि संचारदेशः । तत्र यदेभिर्यजमानैः परार्ध्यं व्रजितम् ।
परः खण्डः अर्द्धोत्तरं व्रजितं गतं भवेत् । तावन्तं प्रदेशं गत्वा प्रत्याव्रज्य जुहु-
यादित्यन्वयः । मनसानुत्साह इति गमनाशक्तौ मनसैव गमनागमनं भावयेत् ।
इत्यन्तं प्रदेशं गतोऽस्म्यागतोऽस्मीति चेति ॥२३॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे नवमे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

2. My¹ after छन्दसि adds :—त्वामिद्वि हवामह इत्यादावप्रतिमाने

3. V² My¹⁻² after अनपेक्षितम् ins. अपि⁰

18. PC प्रसृतः for प्रसृतं; PC ⁰प्रदेशः for देशः

20. T. My⁴ V² ⁰अशक्तो for ⁰अशक्तौ

चतुर्थः खण्डः

आहवनीयं गत्वाऽयं स होहा इति त्रिरुद्गाता गायेत् ॥१॥

होमानन्तरमाहवनीयमौत्तरवेदिकमग्निं गत्वा गायेत् ॥१॥

निधनमित्तरावनूपेयात्ताम् ॥२॥

स्पष्टम् ॥२॥

अभिदक्षिणमावृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रविशेयुः ॥३॥

गानं कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रविशेयुः ॥३॥

यदाध्वर्युरुपाकुर्यात्तदा मानसेन स्तुवीरन् ॥४॥

स्पष्टम् ॥४॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीद् (सा० १३७६-८) इति गायत्रेण ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

पृथक् स्तोत्रीयाभ्यो हिंकारम् ॥६॥

प्रतिस्तोत्रीयमुपक्रमे हिंकृत्य गायेत् ॥६॥

त्रिकेण स्तोमेनास्तोमयोगायजमानवाचनाकुशाविधानेन ॥७॥

स्तोमयोगरहितेन यजमानरहितेन कुशाविधानरहितेन च त्रिकेण स्तोमेन

स्तुवीरन् ॥७॥

प्रतिहारवेलायां प्रतिहर्तापान्यात् ॥८॥

अपाननमुच्छ्वासः ॥८॥

उत्तमां प्रस्तुत्यैवेति होतारमीक्षेत ॥९॥

स्पष्टम् ॥९॥

सर्वमेतस्मिन् स्तोत्रे मनसा कुर्युः समीक्षणेन

विज्ञापयन्तः ॥१०॥

अन्योन्यं समीक्षणेन प्रस्तावादिभक्तीनामुपक्रमं च समाप्तिं च विज्ञापयन्तः

स्तुवीरन् ॥१०॥

2. V¹ CI. after गत्वा add :—पश्चात्तिष्ठन्तो^०

5. V² My¹ om. स्पष्टम्

6. P प्रदक्षिणम् for दक्षिणम्

18. P My^{1,4} अपानम् for अपाननम्; P अनुच्छ्वासः for उच्छ्वासः

यदाध्वर्युर्भक्षं प्रयच्छन्मन्येत तस्य मनसोपहूय कस्त्वा कं
भक्षयामीति भक्षयेयुः ॥११॥

यदाध्वर्युः समीक्षणेन भक्षप्रदानं कुर्वन् मन्येत तदा तस्य मनसा मन्त्रेण
भक्षयेयुः ॥११॥

ब्रह्मोद्यं वदन्ती (तां. ब्रा. ४.९.१२) ति ॥१२॥

श्रुत्युपादानमेतत् ॥१२॥

व्याख्यानार्थं तद् व्याचष्टे—

गायत्रीं त्रिर्ब्रूयुरिति धानंजय्यः ॥१३॥

तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां गायत्रीम् । सा हि वेदानां माता परब्रह्मणश्च प्रति-
पादिकेति तत्कथनं ब्रह्मोद्यमिति धानंजय्यः ॥१३॥

चतुर्होतारमभिप्रेत्यैतदिति गौतमः ॥१४॥

अत्र तैत्तिरीयकम्—चतुर्होतृन् होता व्याचष्टे स्तुतमनुशंसति शान्त्यै (तै.
ब्रा. २.२.७.३) इति । तथा एतद्वै देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म यच्चतुर्होतारः
(तै. ब्रा. २.२.१.४) इति च । तांश्चतुर्होतृन् चित्तिस्मृक्चित्तमित्यादीन् पञ्चानुवाकान्
(तां. ब्रा. २.२.४.१) मनस्यनुशंसनरूपान् अभिप्रेत्यैतद् वाक्यं ब्रह्मोद्यं वदन्तीति
गौतमस्य पक्षः ॥१४॥

1. P CL. भक्षणं for भक्षं

7. My¹ My⁴ व्याख्यानम्; V¹ तां for तद्

9. My¹ My⁴ T. साक्षाद् ब्रह्मणः प्रतिपादिका स्वयं च बहुवेदानामसौ माता
for वेदानां ... पादिकेति (L. 10)

10. T. My¹ My⁴ तस्या वचनं for तत्कथनं

12. My⁴ T. V² My¹ चित्तिः स्मृक्चित्तमाज्यमिति पञ्चानुवाकाश्चतुर्होता-
रोऽध्वर्युमिरधीतास्तेषामाद्यं होता व्याचष्टे । स्तुत्यनुशंसनत्वेन तस्य वचनं
ब्रह्मोद्यमिति गौतमः for अत्र ... पक्षः (L. 16)

तर्कं वा कथयेयुर्यथाइवत्रिरात्र इति शाण्डिल्यः ॥१५॥

यथाश्वमेधे वादिप्रतिवादिरूपेण तर्कं प्रश्नप्रतिवचने कुर्वन्ति एवमत्रापि स्यात् । तद्ब्रह्मोद्यमिति ॥१५॥

प्रजापतिं परिवदन्ति ॥१६॥

दुर्लभस्त्वं प्रजापते दुराराधश्च त्वं हि पुरुषोत्तमोऽपि सन् स्वमात्मानं मायया छादयसि । तथापि त्वां दशमेनाह्ला वयं गृहीतवन्तः । कवेदानीं गमिष्यसीत्येवं परिवादः । तथा च ब्राह्मणम्—आप्तवैवैनं तद्व्याचक्षते तावदायामैनमिति (तां. ब्रा. ४.६.१४) । यथा महावने मत्तगजमुपायेन गृहीत्वा संतुष्टाः परिवदन्ति कवेदानीं दुर्ग्रहो गूढचारी गमिष्यसीति । तादृशमेतदिति ॥१६॥

पापैः कर्मभिरित्येके न त्वधीमहे ॥१७॥

प्रजापतिकृतेः पापैः कर्मभिः परिवदेयुरित्येके । न तु तथा वयमधीमहे । किंतु परिवादमन्त्रमधीमहे । तस्मात् यथोक्त एव परिवाद इति ॥१७॥

अपि बाध्वर्युबह्वृचानां किञ्चित्स्यात् ॥१८॥

अपि बाध्वर्युबह्वृचानां किञ्चित्परिवादरूपमधीतं तेन वा परिवदेयुः । यथा

2. P My² C तर्कयोः कथनम् for तर्कं प्रश्नप्रतिवचने कुर्वन्ति; V² ०रूपेक्ष-
णतर्कं for ०रूपेण तर्कं; T. ०मेघादि प्रतिवादिन्वपेक्षणतर्कं for ०मेघे
... तर्कं

7. P V¹C. आप्त्या for आप्त्वा

8. V¹ C om. संतुष्टा,

9. V¹C दुर्बुद्धे गन्तुं शक्तिः for दुर्ग्रहो गूढचारी गमिष्यसि

11. T. ०वादयेयुः for ०वदेयुः

12. My² ०मात्रम् for ०मन्त्रम्; V¹ C. अन्वीमहे for अधीमहे

13. P CL. om. किञ्चित् स्यात्

14. P CL. इत्येके for यथा

अकुशलो वायं प्रजापतिर्यो दंशमशकान् ससृजे यः स्तेनानित्यादि । तथा बह्वृचानां प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् (ऐ. ब्रा. ३.३३.१) इत्यादि ॥१८॥

एतस्यां वेलायां वरान् वृणीरन्मनसा यानिच्छेयुः ॥१९॥

मनसा प्रार्थितान् वरान् वृणीरन् । न वाचा ॥१९॥

अभयं धानंजय्यः सर्वकामानपराधात् ॥२०॥

अभयमेव वृणीरन् । तत्रैव सर्वकामानामनपराधात् । अपराधः प्रच्युतिः ॥२०॥

उत्तरत उद्गातौदुम्बरीं गृह्णीयात् पश्चात् प्रतिहर्ता दक्षिणतो ब्रह्मा पुरस्तादितरे सर्वे ॥२१॥

स्पष्टम् ॥२१॥

अथ जपेयुरिह धृतिरिह स्वधृतिरिह रन्तिरिह रमध्वं मयि धृतिर्मयि स्वधृतिर्मयि रमो मयि रमध्वमिति वौभौ वा ॥२२॥

स्पष्टम् ॥२२॥

वाग्यता अपिधाय द्वारे आसीरन्नानक्षत्रप्रवचनात् ॥२३॥

सदसः पूर्वपरे द्वारे अपिधाय वाग्यता आसीरन् यावदुदितानि नक्षत्राणीति वदन्ति तावन्तं कालम् औदुम्बरीग्रहणं मन्त्रजपश्च वाग्यमनाङ्गम् ॥२३॥

प्रोक्ते नक्षत्रे पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य सुब्रह्मण्याप्रणवैर्वाचं विसृजेरन्निति धानंजय्यः ॥२४॥

नक्षत्राण्युदितानीति प्रोक्ते निष्क्रम्य सुब्रह्मण्यायाः प्रणवानुक्त्वा वाचं विसृजेरन् ॥२४॥

5. V¹ C. उभयं for अभयं

6. My² कामानपराधात्, My⁴ कामानपराधात् for कामानामनपराधात्

20. My² सुब्रह्मण्यायां for सुब्रह्मण्यायाः, V² My¹ T. My⁴ सुब्रह्मण्या-
ह्वानकाले सर्वेऽपि सुब्रह्मण्योमितिः for सुब्रह्मण्यायाः प्रणवान्

नवमे पटले चतुर्थः खण्डः

श्रुत्वाहूयमानाया इति शाण्डिल्यः ॥२५॥

श्रुत्वा प्रणवान् वाग्विसर्गः ॥२५॥

वरवरणवाग्यमने यजमान एव कुर्यादहीनेषु ॥२६॥

स्पष्टम् ॥२६॥

कृत्वेतरे यथार्थं कृत्वेतरे यथार्थम् ॥२७॥

५

इतरे यजमानव्यतिरिक्ताः प्रजापतिपरिवादान्तं यथा स्वं कर्म कृत्वा यथार्थं
गच्छेयुः । औदुम्बरीग्रहणं मन्त्रजपं च ते न कुर्युः । तयोवाग्यमनाङ्गत्वात् ॥२७॥

इति ब्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे नवमे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

ब्राह्मण्यणकृते सूत्रे दीपे धन्विनिर्मिते ।

नवमः पटलो वृत्तो वासुदेवः प्रसीदतु ॥

१०

इति श्री धन्विविरचिते ब्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे दीपे नवमः पटलः ॥६॥

इति ब्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥३॥

१२

1. My³ शाण्डिल्यायन; for शाण्डिल्यः

2. My⁴ भाहूयमानायाः सुब्रह्मण्यायाः प्रणवान् श्रुत्वा प्रणवान् वाग्⁰; V² My¹ T. तूष्णीं for वाग्⁰

6. My² V¹ C. ०वादि for वादान्तं यथास्वं कर्म

8. P. इति तृतीयस्याष्टमः खण्डः ॥४॥ for इति ... नवमे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

9. P. कल्पोक्तं ब्राह्मणोक्तं च यथावदवधारयन् ।

अष्टमं पटलं व्याख्यादन्वी मेधाविनां प्रियः ॥

for ब्राह्मण्यण ... प्रसीदतु ॥

चतुर्थः प्रपाठकः

दशमः पटलः

प्रथमः खण्डः

अथ महाव्रतं प्रस्तौति—

५ महाव्रतस्य पृष्ठ उपाकृते युक्त्वा स्तोमं परिमादो गायेदिति
भाडितायनः ॥१॥

इति । गायत्रं बृहद्रथन्तरे भद्रं राजनमिति सामपञ्चकं संहृत्य पृष्ठस्तुतिसाधनं
महाव्रतमित्युच्यते । तद्योगात् क्रतुरपि । तत्र प्रणवेन पुरस्तादाहवनीयमुपतिष्ठन्ते
१० (तां. ब्रा. ५.४.१) इत्यादि ब्राह्मणेन त्रयोदश परिमादो महाव्रतस्तोत्राङ्गतया
क्लृप्ताः । तासां गानकालमाह सूत्रकारः स्तोमयोगानन्तरं गायेत् इति । परिमाद
इति स्तोत्राङ्गतया प्रयोगकाले महाव्रतस्य पक्षिणो लोमनखस्थानीयानां साम्नां
नामधेयम् ॥१॥

प्रतिगृह्य तृणेष्युक्त्वेति गौतमशाण्डिल्यौ धानंजय्यश्च ॥२॥

उपाकरणदर्भौ प्रतिगृह्य स्तोमयोगमकृत्वैव गायेदिति मतान्तरम् ॥२॥

१५ प्रागेव स्तोत्रोपाकरणादित्येके ॥३॥

पृष्ठोपाकरणात् पूर्वमेव परिमादो गायेदित्येके ॥३॥

दक्षिणेनाग्नीध्रीयं गत्वोत्तरेणाग्निं प्राणप्रभृतिभिरुपतिष्ठेरुं

१८ स्तदुक्तं ब्राह्मणेन ॥४॥

---

6. My¹⁻² मटि⁰ for भाडि⁰

7. V¹⁻² गायत्र्यां for गायत्रं; V¹⁻² राजानम् for राजनम्

10. P V¹⁻² L. गानम् for गानकालम् P.V² L My² om. इति after गायेत्

11. V¹ CLP before स्तोत्र⁰ add स्तोत्रं PCL. om. महाव्रतस्य . . .
साम्नां

14. P V¹ ⁰करणादूर्ध्वं for ⁰करणदर्भौ

अग्निशब्देन चित्याग्नेरभिधानमिति । ब्राह्मणेनैवोपस्थानं सर्वमुक्तम् ॥४॥

तत्र विशेषमाह—

सर्वाण्युद्गाता सकृत् सकृद्गायेन्निधनमितरावनूपेयाताम् ॥५॥

इति । सर्वाण्युद्गातव गायेत् । कथं तर्हि ब्राह्मण उपतिष्ठन्त इति बहुवचनम् ।
इतरयोरपि निधनवचनेऽन्वयाद् बहुवचनम् इति ॥५॥

५

अपि मध्ये निधनेषु ॥६॥

अन्तर्निधनेष्वपि प्रस्तोतृप्रतिहर्तारानूपेयाताम् ॥६॥

अ. अन्तस्तुब्धेषु पदाय पदाय स्तोभेत् ॥७॥

आद्यन्तस्तोभयुक्तेषु प्राणादिसामसु प्रतिपादं स्तोभेत् । त्रिवृदादिस्तोमाभावेन
प्राणादीनां परिसामत्वात् यथाध्ययनं गाने प्राप्ते वचनमेतत् ॥७॥

१०

तेनैव प्रत्याव्रज्य पुच्छम् ॥८॥

तेनैव उक्तेन मार्गेण प्रत्याव्रज्य पुच्छम् अपानमाम्ना ब्राह्मणोक्तेनोपतिष्ठेरन्
॥८॥

व्रतपक्षयोः पूर्वेण दक्षिणं पक्षम् ॥९॥

तत्र व्रतपक्षाभ्यां पक्षावुपतिष्ठन्ते (तां. ब्रा. ५.४.३) इति ब्राह्मणम् । तत्र
प्रतिपक्षं सामद्वये प्राप्ते व्यवस्थामाह—व्रतपक्षयोर्मध्ये पूर्वेण साम्ना दक्षिणं
पक्षमुत्तरेण साम्नोत्तरं पक्षमिति । अत्र ब्राह्मणम्—प्रजापतेर्हृदयेनापि कक्षमुप-
तिष्ठन्ते (ता. ब्रा. ५.४.४) इति । तत्र द्वावपि कक्षौ भवतः ॥९॥

१५

तत्र नियममाह—

उत्तरमपि कक्षमुपतिष्ठेरन् ॥१०॥

२०

इति । वसिष्ठस्य निहवेन चात्वालमुपतिष्ठन्ते (तां. ब्रा. ५.४.५) वैश्वदेव्या-
मृचि भवति (ता. ब्रा. ५.४.६) इति च ब्राह्मणम् ॥१०॥

२२

1. My¹ चित्याग्नेर for चित्याग्नेर्

5. T. ⁰वचनेन for वचने; P. समन्वयात् for अन्वयात्

10. V¹ PC प्रति⁰ for परि⁰

15. T. My^{1,4} अथ, My² अत्र for तत्र

तत्र वैश्वदेवीमूचं दर्शयति—

विश्वे देवा इति वसिष्ठस्य निहवमूहेत् ॥११॥

इति । ननु च ऊहेदिति वचनमनर्थकम् । तस्याध्ययनसिद्धत्वात् । सत्यम् ।
एतद्वचनोत्तरकालमूहः कृत इत्याहुः । अन्ये तु विस्पष्टार्थं वचनमित्याहुरिति ।
सत्रस्याध्व्याग्नीध्रमुपतिष्ठन्ते (ता. ब्रा. ५.४.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥११॥

तत्रोपस्थानदेशमाह—

चात्वालमुपस्थायोत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पश्चात्
तिष्ठन्तः ॥१२॥

इति । स्पष्टम् ॥१२॥

तत एव प्रत्यङ्मुखा इति धानंजयः ॥१३॥

तत एव चात्वालदेश एव स्थित्वेत्यर्थः । तत्रैवा तमितोनिधनमुपयन्ति (तां.
ब्रा. ५.४.६) ति ब्राह्मणम् ॥१३॥

किं पुनस्तन्निधनमत आह—

तस्योत्तमं निधनमा तमितोरुपेयुः ॥१४॥

इति । तत्र सत्रस्यर्धेरुत्तममेव निधनं सुवर्ज्योतिरित्येतद् यावत्प्राणस्य बलमी
भवति तावन्तं कालमनुच्छ्वसन्त आवर्तयन्नित्यर्थः । श्लोकानुश्लोकाभ्यां
हविर्धाने (ता. ब्रा. ५.४.१०) इति ब्राह्मणम् ॥१४॥

तत्र तयोर्देशभेदमाह—

पूर्वेण हविर्धाने पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखाः पश्चादितरेण ॥१५॥

इति । पूर्वेण श्लोकेन हविर्धानियोः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखाः स्थित्वा इतरेणानु-
श्लोकेन हविर्धानियोः पश्चात् स्थित्वेत्यर्थः ॥१५॥

यामेन मार्जालीयम् (तां ब्रा. ५.४.११) इति ब्राह्मणम् । किं पुनर्यामम् । कथं
वोपस्थानम् । तदुभयमाह—

तत् एवेक्षमाणा मार्जालीयं नाके सुपर्णमिति यद्ब्रुवन्हेषु ॥१६॥

इति । हविर्धानदेश एव स्थित्वा नाके सुपर्णम् (अ. वे. १०.१२३.६) इति ब्रुवन्हेषु सामसु यत् पठितं यामं तेनोपस्थानम् ॥१६॥

आयुर्नवस्तोभाभ्यां सद उपतिष्ठन्ते (तां. ब्रा. ५.४.१२) इति ब्राह्मणम् । तत्र प्रकारमाह—

५

यथा हविर्धाने तथा सदः ॥१७॥

इति । यथा हविर्धाने तथा सदोऽप्युपतिष्ठेरन् । सदसः पुरस्तात् स्थित्वा पूर्वेण साम्नोपस्थानम् । पश्चादुत्तरेणेत्यर्थः ॥१७॥

ऋश्यस्य साम्ना गार्हपत्यम् (तां. ब्रा. ५.४.१३) इति ब्राह्मणम् । तत्र देशमाह—

१०

अन्तर्वेदि प्रत्यङ्मुखा गार्हपत्यमिति धानंजयः ॥१८॥

इति । गतम् ॥१८॥

तस्यैव पश्चात् तिष्ठन्त इति शाण्डिल्यः ॥१९॥

तस्यैव गार्हपत्यस्य पश्चात् प्राङ्मुखास्तिष्ठन्त इत्यर्थः ॥१९॥

यत् परोक्षं निधनमुपेयुर्होतुमुखं प्रतिमुञ्चेरन् । यत् प्रत्यक्षमुपयन्ति ह्योत-
मुखमेवापजयन्ति (तां. ब्रा. ५.४.१५) इति ब्राह्मणम् । तस्यार्थमाह—

१५

इन्द्रप्रभृति प्रत्यक्षं निधनमुपेयुः ॥२०॥

इति । किं पुनः प्रत्यक्षमिति चेत् । तदुक्तं निदानकारेण—ह्रस्वं प्रत्यक्षं ब्राघितं परोक्षम् । अपि वेन्द्रेति प्रत्यक्षम् । इति परोक्षम् (नि. ६.७) इत्यादि । ऋश्यास

१६

4. V¹⁻² C. My^{1,4} T. om. उपतिष्ठन्ते

7. V² My¹ LT My⁴ after तथा ins. एव

8. V² ०तिष्ठेरन् for ०स्थानम्

16. P. V¹ CL. जपन्ति for जयन्ति

18. V¹⁻² LC दीर्घ for ब्राघितं;

19. C च for वा

५

इन्द्र भुङ् इतीन्द्रपदप्रभृत्युपरितनानि सर्वाणीन्द्रवाचकानि पदानि संबुध्यन्तानि प्रयोज्यानीति सूत्रकारस्याभिप्रायः । इन्द्रप्रभृतीति वचनात् । तेनेन्द्रस्तरसपूता इति प्रथमान्तमपोह्य इन्द्र तरस पूतेति संबुध्यन्तं प्रयोज्यम् । यथा ऋश्यास इन्द्र मघवन्निन्द्रेति त्रीणि संबुध्यन्तानि तद्वदिति । पुरस्थितस्यैव हि संबोधनमिति संबुध्यन्तं प्रत्यक्षमिति व्यपदिश्यते । ह्रीतमुखभेदापजयन्ती (तां. ब्रा. ५.४.१५) ति स्तुतिवाक्यस्यायमर्थः । प्रगल्भो हि महान्तं संबोधयितुं क्षमः । यथा शक्रस्त्वमसि राजेन्द्र जगतः परिपालनक्षम इति । अप्रगल्भस्तु स्वगृह एव परोक्षं कथयति समर्थोऽयं राजेति । तेन प्रत्यक्षनिधनवचने सति ह्रीतमुखं लज्जायुक्तमधृष्टं मुखं त्यक्तं भवति । सदसि प्रगल्भो भवतीति यावदिति ॥२०॥

१०

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे दशमे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

1. V.My2 C मघवन्निन्द्र भुङ्गदिति भुङ्गदिति प्रभृतीन्द्रतत्परपूताऽ 2345 इति for इन्द्रपदप्रभृत्युपरितनानि ।
2. P इन्द्रस्तत्पर for इन्द्रस्तरस
3. PV. इन्द्रस्तत्पर V2 My. इन्द्रस्तर My2 इन्द्रससर for इन्द्र तरस
5. T. आपादयन्ति, P अपजयन्ति for अपजयन्ति;
6. My²ब्राह्मण⁰ for स्तुति⁰
8. V¹ T. अदृष्टं, P L. अवृष्टं for अधृष्टं; T. V² My¹ after युक्तं ins. कातरम्
10. P तृतीयस्य नवमः खण्डः ॥9॥ for दशमे ... खण्डः ॥1॥

द्वितीयः खण्डः

अथ राजानं संनाहयेत् ॥१॥

अथोद्गाता राजानं तद्राष्ट्राधिपतिं क्षत्रियमाहूय तस्य कवचबन्धं कारयेत् ॥१॥

तस्य द्व्यवराध्यौ रथावनुयायिनौ स्याताम् ॥२॥

अपरपक्षौ द्वौ रथौ तस्य राज्ञोऽनुयायिनौ भवतः ॥२॥

पूर्वेण देवयजनं संनहोरन्नन्ये तस्मात् ॥३॥

तस्माद् राज्ञोऽन्ये सचिवाः पुरस्ताद् देवयजनस्य स्थित्वा संनहनं कुर्युः ।
राज्ञस्तु संनहनदेशं वक्ष्यामः ॥३॥

दक्षिणेन परियायुः ॥४॥

दक्षिणेन देवयजनं राजा राजपुरुषाश्च परिगच्छेयुः ॥४॥

पूर्वेण पत्नीशालामुद्गाता गत्वा दक्षिणे वेद्यन्ते प्राचो वर्मान्
संस्तोर्यं तेष्वेनं प्राङ्मुखमुपवेशयेत् ॥५॥

एनं राजानं प्राङ्मुखमुपवेशयेत् ॥५॥

अथास्मै वर्माभिहरेत् ॥६॥

अथास्मै राज्ञे कवचमाहरेदुद्गाता संनहनार्थम् ॥६॥

अन्यं वाभिहरन्तमनुमन्त्रयेतोत्तिष्ठ राजन् परिवर्मास्यश्च युक्तो
रथो वित्ततो दैव आखणो विशां राजा ब्राह्मण एधि
गोप्तेति ॥७॥

3. T. My⁴ V² तस्य राष्ट्रस्य for तद्राष्ट्र⁰; V. C. om. क्षत्रियम्
P. C. आदिकं कारयेत् for ⁰बन्धं कारयेत्; T. ⁰संवन्धं, My¹ ⁰बलं
for ⁰बन्धं

5. T. रथानु⁰ for रथावनु

6. My⁴ T. V¹ My¹⁻² ⁰पक्षे for पक्षौ; T. CL. अवर⁰ for अपर⁰;
My⁴ before अपर⁰ add : अपराध्यौ

9. V¹C. om. तु

10. My⁴ सरीयुः for परियायुः

कृत्वेत्यध्याहार्यः । अथवा स्वयं कवचमनाहरन्नन्यं पुरुषमभिहरन्तं कृत्वा राजानमुद्गाताभिमन्त्रयेतोत्तिष्ठ राजन्निति मन्त्रलिङ्गाद् राजाभिमन्त्रणम् । एतद्वर्म पर्यास्यस्वेति मन्त्रपदान्वयः । यथा धृतवतीमध्वर्योः स्नुचमास्यस्वे (SB. १.५.२.१) ति ॥७॥

पश्चिमेन परियाहीत्युक्त्वा तेनैव प्रत्याव्रज्योत्तर एनं वेद्यन्तेऽवस्थाप्य ब्रूयाद्धस्तत्रं बध्नीष्वोज्ज्यमायुधं कुरुष्व त्रीनिषूनूपकल्पयस्वायस्मयानन्यमेव कं चतुर्थमिति ॥८॥

पत्नीशालायाः पश्चिमेन परियाहीति राजानमादिश्योत्तरवेद्यन्त एनमवस्थाप्य ब्रूयात् हस्तत्रं बध्नीष्वेत्यादिप्रैपम् । तस्यायमर्थः । हस्तो येन त्रायते ज्याभिघातात् स हस्तत्रस्तं हस्ते बध्नीष्व । आयुधं धनुरुज्ज्यं उद्गतज्यमाततज्यं कुरुष्वेत्यर्थः । त्रीनिषूनयस्मयानुपकल्पयस्व । चतुर्थमिषुं स्वयमेव कं च ताम्रमयमयस्मयं वा कल्पयस्व ॥८॥

प्रतिधत्स्वेति ब्रूयात् ॥९॥

धनुषि शरं प्रतिधत्स्वेति प्रेष्येत् ॥९॥

तं प्रतिदधानमनुमन्त्रयेत् वैणावताय प्रतिधत्स्व शङ्कुं मापप्रोष्ठ मोतेति पप्तद् ब्रह्मणो गुप्त्यै विधृत्यै धारयात्रेति ॥१०॥

वैणावतायेत्यादिमन्त्रस्यायमर्थः । वीणावान् प्रवीणः समर्थः । तस्य भावो वैणावतं कौशलम् । कौशलाय शङ्कुं शरं प्रतिधत्स्व । न कंचित् प्रतियोगिनमुद्दिश्य

1. V¹ P. C. °हारः for °हार्यः

2. T. इमे कुलं गोराराजामिमन्त्रणमेतद्वर्म पर्यास्यस्वेति मन्त्रैः पदान्वयपर्यासः परिधत्तं कवचं परिधेहीत्यर्थः for इति मन्त्र . . . पर्यास्यस्वेति (L. 3).

3. C L V¹ चर्म⁰ for वर्म⁰; V² My¹ after इति add :—पर्यासः परिधानम् कवचं परिधीहीत्यर्थः

8. My¹ T. My⁴ पर्याहि for परियाहि PCL. वेद्यन्तम् for वेद्यन्ते

9. My² ज्यानिपातात्, T. ज्यामिव्यधातात् for ज्याभिधातात्

18. T. om. न कंचित् . . . उद्दिश्य

किंतु प्रथमं केवलं हस्तकौशलसंपत्यर्थं प्रतिधत्स्वेत्यर्थः । मापप्रोष्ठ मोतेति पप्रदिति । सोऽयं प्रतिहृतः शरः प्रमादान्मा पप्रोष्ठ मापगच्छेत् । मा गलितो भूयादित्यर्थः । किं च मोतेति । पप्रत् त्वामतिलङ्घ्य मानिपतेत् । किंतु ब्राह्मणानां गुप्त्यै केवलमत्र धारयेति ॥१०॥

संभृत्यातिष्ठेति ब्रूयात् ॥११॥

५

शरं संभृत्य रथयोरनुयायिनोरन्यतरस्मातिष्ठेति प्रेष्येत् ॥११॥

उत्तरेणाग्नीध्रीयं पूर्वापरे चर्मणी विबध्नीयुर्दक्षिणेन रथपथं शिष्ट्वा ॥१२॥

अग्नीध्रीयमण्डपस्योत्तरतश्चर्मणी द्वे विबध्नीयुराकाशे । यजमानपुरुषाः पूर्वं-मेकमपरं चैकं तयोर्दक्षिणतो रथस्य संचरमवशिष्येवं कुर्युः ॥१२॥

१०

तं ब्रूयात् प्रदक्षिणं देवयजनं परीया पूर्वं चर्मणिमनेषु विध्येरेकै-
केनोत्तरोत्तर्यनतिपातयन्तपरस्मा इतरे यथाभिप्रेतमस्येयुस्तृती-
येन विध्वोदङ्ग प्रयायास्तदा चतुर्थमिषुं यां दिशं मन्येथास्ता-
मस्येरवब्रह्मद्विषो जहीति गा दृष्ट्वावतिष्ठेथास्तत्र त्वा
विस्त्रंभयेयुः ॥१३॥

१५

विस्त्रंभयेयुरिति मन्त्रान्तः । इति शब्दोऽध्याहर्तव्यो मन्त्रसमाप्तिसूचकः । मन्त्रस्य चायमर्थः । त्रिःप्रदक्षिणं देवयजनं परितो गच्छ । परिगत्य परिगत्यागमनं पूर्वं चर्मणैकैकेन विध्ये । उत्तरोत्तरीति । यथा पूर्वविद्धस्य शरस्योपरि उत्तरः शरो भवेत्तथा विध्ये । अनतिपातयन्निति । यथा चर्मातिलङ्घ्य शरो न गच्छेत्तथा कुर्वन्नित्यर्थः । अपरस्मै चर्मणे यथाकाममितरे राजपुरुषाः शरानस्येयुः । तृतीयेन

२०

2. P. मावगतं चेत् V¹ C. मावग, L. माहग, for मापगच्छेत्; P. मागुरु-
काष्ठं for मा गलितो

4. P. केवलमन्त्रं for केवलमत्र

6. V² My¹ संभृत्य for संभृत्य

11. PCL. परीयात् for परीया

20. P. इतरेण राजसु⁰ for इतरे राज⁰ PCL. अन्यस्मै for अपरस्मै

ब्राह्म्यायणश्रौतसूत्रम्

शरेण पूर्व चर्म विध्वोदङ्मुखो गच्छेः । तदानीं चतुर्थमिषुं यस्यां दिशि निरसितुं
मन्येयास्तां प्रतिनिरस्येद् अव ब्रह्मद्विषो जहीति मन्त्रेण । तदानीं गा दृष्ट्वा
तूष्णीमवतिष्ठेथाः । तत्र त्वां विलम्भयेयुः । विश्वस्ताः सुखं चरेयुः । धनुष्पाणि
त्वां दृष्ट्वा तासामुद्वेगो माभूदित्यर्थः ॥१३॥

५

ब्राह्मणमुक्त्वेमं हिंकारवेलायां कारयेयुः ॥१४॥

इति ॥१४॥

७

इति ब्राह्म्यायणश्रौतसूत्रे दशमे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

तृतीयः खण्डः

भूमिदुन्दुभिमाव्रजेत् ॥१॥

उत्तरकाले स्तुत्युपक्रमे हिंकारवेलायामिमं राजानं प्रदक्षिणं देवयजनं परीया
इत्यादिप्रेषार्थं कारयेदिति कंचिद् ब्राह्मणमादिश्य भूमिदुन्दुभिं प्रत्युद्गता गच्छेत्
॥१॥

कः पुनर्भूमिदुन्दुभिः । तमाह—

पश्चादाग्नीध्रीयस्यार्धमन्तर्वेदि श्वभ्रस्य खातं

स्यादर्थं बहिर्वेदि ॥२॥

इति । आग्नीध्रीयस्य पश्चात् श्वभ्रं निखनेत् । तस्यार्धमन्तर्वेदि स्यात् । अर्थं
बहिर्वेदि ॥२॥

आर्षभेणोत्तरलोम्ना चर्मणा पिहितः स्यात् ॥३॥

आर्षभचर्मणोत्तरलोम्ना सोऽयं श्वभ्रः पिहितः स्यात् । स भूमिदुन्दुभिरित्यु-
च्यते ॥३॥

त्वं वागसि ॥

ये नः सत्रे अनिन्दिषुर्दीक्षायां श्रान्त आसिते ।

अराद्धि तेभ्यो दुन्दुभे राद्धिमस्मभ्यमावद ॥ इति ।

परावद द्विषन्तं घोरां वाचं परावदाथास्मभ्यं ॐ सुमित्र्यां

वाचं दुन्दुभे कल्याणीं कीर्तिमावदेति । परावद द्विषतो वाद्यं

दुर्हादो यो विषूकुहोऽथास्मभ्यं पुष्टि ॐ राद्धि श्रियमावद

दुन्दुभे इत्येनमेतैर्मन्त्रैः पृथगाहृत्य बालधानेन ॥४॥

3. P. स्तोत्र for उत्तर⁰; V¹ C. ⁰कालं for काले

V² My¹ T. My⁴ transp. प्रदक्षिणं . . . प्रेषार्थं after कारयेदिति (L. 4)

11. P V¹ अग्निपिहितः for पिहितः

16. My² after राद्धिम् ins. तु

19. T. My⁴ वाक्यं for वाद्यं

20. L. om. एनम्

त्वं वागसीत्येकं यजुः । ये नः सत्र इत्यानुष्टुभः श्लोक एकः । द्वयमायेको मन्त्रः । तयोरन्त इतिकरणात्तस्य चायमर्थः । येऽस्माकं सत्रे अनिन्दिषुर्दीक्षायां दीक्षादिवसेषु न किञ्चिदेभिस्तपस्तप्तमिति हे श्रान्ते नित्यतपस्विनि हे आसिते नित्यमासीने इति संबुद्धिः । नित्यमासीना हि भूमिः । इतरास्तु दुन्दुभयो जङ्गमाः । अथवा श्रान्ता आसत इति पाठः । तस्य चायमर्थः । हे श्रान्ताः कर्म कर्तुमसमर्थाः कुर्वाणान् निन्दन्त आसत इति । हे दुन्दुभे तेभ्यो निन्दकेभ्योऽराद्धिमसिद्धिमावद । अस्मभ्यं तु राद्धिं सिद्धिमावदेति । अथ द्वितीयो मन्त्रः परावदेत्यादि । तस्यायमर्थः । यथास्माकं शत्रुः पराभवेत्तथा तं वद । तस्य च घोरां वाचं निर्णुद । अथास्मभ्यं सुमित्र्यां मैत्रगुणयुक्तां वाचं कल्याणीं च कीर्तिमावदेति । अथ तृतीयो मन्त्रः परावद द्विषत इति । तस्यायमर्थः । द्विषतो वाक्यं परावद । यो दुर्हर्दो विषूकुहः यो विपुर्व्याप्तो भूत्वा किं कुत्र फलिष्यतीति नास्तिकवादं वदति स विपूकुहः । स्पष्टः शेषः । एवमेतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्बलिधानेन पुच्छकाण्डेन पृथक् पृथक् भूमिदुन्दुभिमाह्न्यात् ॥४॥

अन्यं वा घ्नन्तमनुमन्त्रयेत् ॥५॥

अन्यमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । अन्यस्मिन् वा पुरुषे बालधानेन घ्नति सति भूमिदुन्दुभिमुक्तैर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् । न स्वयं ह्न्यात् । अथवा कृत्वेत्यध्याहारः । अन्यं पुरुषं घ्नन्तं कृत्वेति ॥५॥

अप उरस्पृश्य यथैतं प्रत्याव्रज्य पश्चात्तिष्ठन्तोऽग्निमुप तिष्ठेरन्नमस्ते गायत्राय यत्ते पुरो यत्ते शिरो नमस्ते रथन्तराय यत्ते दक्षिणतो यस्ते दक्षिणः पक्षो नमस्ते बृहते यत्त उत्तरतो यस्त उत्तरः पक्षो नमस्ते यज्ञायज्ञीयाय यत्ते पश्चाद्यत्ते पुच्छं नमस्ते वामदेव्याय यस्त आत्मा यत्ते मध्यमित्येतैः पृथगङ्गान्यन्वर्थम् ॥६॥

1. My² em. अपि

2. V¹⁻² L यस्मात् for येऽस्माकं; PCL. अनिर्दिष्ट⁰ for अनिन्दिषुर्दीक्षायां

10. P V¹ L दुर्हर्दः for दुर्हर्दिः

15. V¹ L C. कृत्वेत्यध्याहारः । अथवा अन्यं पुरुषं घ्नन्तं कृत्वा भूमिदुन्दुभिमुक्तैर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् । न स्वयं ह्न्यात् ॥ for अन्यमिति . . कृत्वेति

18. My⁴ My¹ यथेतं for यथैतं, My⁴ ⁰वृज्य for ⁰व्रज्य;

अप उपस्पृश्य यथैतं प्रत्याव्रज्य पश्चात्तिष्ठन्तः संचितं चित्यमग्निमुपतिष्ठेरन् ।
नमस्त इत्यादिभिर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं तानि तानि शिरःपक्षादीन्यङ्गानि । अत्र राजन-
वामदेव्ययोरात्मत्वे ब्राह्मणे विकल्प उक्तः । तथा भद्रयज्ञायज्ञीयोः पुच्छत्वे ।
तत्र यदा भद्रराजनाभ्यां स्तुतिस्तदोपस्थानमन्त्रस्योहः कार्यः । तथैव बह्वृचा
अप्यधीयते ॥६॥

५

अथ सर्वं समस्तेन तस्मै ते सुभोः सुभुवो भूयास्म । नामासि
नाम भूयासम् । आविरस्याविर्मा कुरु । सवितः प्रमा सुव ।
यां मनुष्याणां भूतौ संपश्यसि तेष्वभिभूयासम् । श्रियं मयि
धेहीति ॥७॥

अथ सर्वं चित्याग्निं समस्तेन तस्मै त इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठेरन्निति
॥७॥

१०

उपस्थाय सदः प्रविशेयुः ॥८॥

एवं चित्याग्निमुपस्थाय सदः प्रविशेयुर्महाव्रतस्तुत्यर्थम् । अत्र पक्षद्वयमस्ति ।
सर्वे सहृत्विजो महाव्रतेन स्तुवीरन् (तां. ब्रा. ५.६.१) । उद्गातैव वा सर्वेणोद्गाथेत्
इति । तत्र प्रथमपक्षे उपस्थानानन्तरमेव सदः प्रवेशः । द्वितीये तु पक्षे महाव्रतस्य
शिरः पक्षपुच्छैः । यथा ब्राह्मणम् हविर्धनि शिरसा स्तुत्वा (तां. ब्रा. ५.६.७)
इति । उक्तप्रकारेण पुच्छपर्यन्तं गीत्वा राजनस्तुत्यर्थं सदः प्रवेश इति मन्तव्यम् ।
कुतः । एतत्सदः प्रविष्टानां पुनर्निष्क्रमणविधानाच्छिरः प्रभृतीनां च तत्र तत्रैव
देशे गेयत्वाच्च ॥८॥

१५

इति ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रे दशमे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

२०

1. My⁴ My¹ यथैतं for यथैतं; My⁴ ०वृज्य for ०व्रज्य; PV¹ संचितं
चिताग्निम्, My² संचितं चित्याग्निम्. V²C संचिताग्निम्, My¹
चित्याग्निम्, Lसंचितं चित्याग्निम् for संचितं चित्यमग्निम्

6. V¹ My¹ सुभवो for सुभुवो

17. V²T My¹,⁴ प्रविशेयुः for ०प्रवेशः

20. P. इति तृतीयस्य एकादशः खण्डः; ॥११॥ for इति . . . तृतीयः
खण्डः ॥३॥

चतुर्थः खण्डः

अपरया द्वारौदुम्बरीमासन्दीं मौञ्जविवानामतिहरेयुः ॥१॥

मौञ्जीभिः रज्जुभिर्वेष्टनं यस्याः सा मौञ्जविवाना । तामासन्दीं सदः प्रवेशयेयुः
यजमानपुरुषाः ॥१॥

यज्ञीयस्य वृक्षस्योदुम्बराभावे ॥२॥

उदुम्बराभावे यज्ञीयस्य वृक्षस्य विकारः स्यादासन्दी ॥२॥

मुञ्जाभावे दार्भम् ॥३॥

मुञ्जाभावे दार्भं दर्भमयैः शुल्बैरासन्द्यावेष्टनं स्यात् ॥३॥

तस्याः प्रादेशमात्राः पादाः ॥४॥

तस्याश्चत्वारः पादाः प्रादेशमात्राः स्युः ॥४॥

अरत्निमात्राणीतराण्यङ्गानि ॥५॥

इतराणि अङ्गानि प्राचीनोदीचीनफलकानि अरत्निमात्राणि स्युः ॥५॥

दक्षिणेनौदुम्बरीं ॐ हुत्वा तस्या उत्तरतो निदध्युः ॥६॥

सदसो मध्ये या औदुम्बरी स्थूणा तां दक्षिणेनासन्दीं हुत्वा तस्या उत्तरतो
निदध्युः ॥६॥

3. My² after रज्जुभिः adds विवयतं V¹ मौञ्जी विवयनाम् for मौञ्जविवाना; V² My¹⁻⁴ त्रिमिरायतं, T. तिसृमिरायतं for रज्जुभिः

5. V¹CL. यज्ञीयस्य for यज्ञीयस्य

6. V¹⁻² औदुम्बर⁰ for; उदुम्बर⁰ V²CL. यज्ञीयस्य for यज्ञीयस्य

8. P शुर्मः My⁴ शिल्पैः, for शुल्बैः

12. V¹ उदीचीनि for उदीचीन⁰

14. V¹My¹ औदुम्बरीं for आसन्दीं

तामुत्तरेणोद्गाता गत्वा पश्चादुपविश्य भूमिस्पृशोऽस्याः
पादान् कृत्वा कूर्चानधस्तादुपोह्याभिमृशेद् बृहद्रथन्तरे ते
पूर्वौ पादौ श्येतनौधसे अपरौ वैरूपवैराजे अनूची शाक्वर
रैवते तिरश्ची इत्येतैः पृथगङ्गानि ॥७॥

अस्याः आसन्धाः पादान् भूमिस्पृशो भूमौ मुप्रतिष्ठितान् कृत्वा चतुरः
कुर्चनासन्धा अधस्तादुपोह्य तदङ्गान्यभिमृशेन्मन्त्रेण यथालिङ्गं वैरूपवैराजे
अनूची इत्यादि । अनूची प्राचीनफलके । तिरश्ची उदीचीनफलके ॥७॥

विवयनमालभ्यर्चः प्राञ्च आताना यजूंषि तिर्यञ्चः
सामान्यास्तरण ँ श्रीरुपबर्हणं वाकोवाक्यमतिलोका
वारवन्तीय ँ संधयो रज्जनामात्मा प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयमिति
॥८॥

मुञ्जमयं विवयनमालभ्य ऋचः प्राञ्च इत्यादिमन्त्रं जपेत् । प्राञ्च आताना
प्राचीना रज्जवः । उदीचीना रज्जवः तिर्यञ्च आतानाः । आस्तरणमुपबर्हणं च
मुञ्जमयमेव । अतिलोका छिद्राणीति ॥८॥

तां मुखेनोरसा बाहुभ्यामिति स्पृष्ट्वारोहेद् वसवस्त्वा गायत्रेण
छन्दसारोहन्तु । तानन्वधिरोहामि । राज्याय रुद्रास्त्वा
त्रैष्टुभेन छन्दसारोहन्तु । तानन्वधिरोहामि । वैराज्यायादि-
त्यास्त्वा जागतेन छन्दसारोहन्तु । तानन्वधिरोहामि ।
स्वाराज्याय विश्वेत्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसारोहन्तु ।
तानन्वधिरोहामि साम्राज्यायेति ॥९॥

9. My² अतीलोका, My⁴ अतिरोहिणं, T. अतिरोगा, V¹ अतिरोका,
U. अतीरेका for अतिलोका

14. V² My¹ ०रोहिणीति, P ०त्विन्द्राणीति, My⁴ ०रोहिणीमिति,
T. ०रोहणीति for छिद्राणीति; My² अतीराका; for अतिलोका

मुखेनोरसा बाहुभ्यामिति त्रिभिरङ्गैः स्पृष्ट्वा वसवस्त्वेत्यादिमन्त्रैरारोहेत् ॥६॥

अथ मन्त्रविकल्पमाह—

अथैतरेव देवता उदस्य राज्यशब्दं चामुना त्वा छन्दस-
रोहामीति वैराजपञ्चमैरिति गौतमः ॥१०॥

अथ एतैरेव पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः देवतापदानि त्यक्त्वा राज्यशब्दं च व्युदस्य अमुना
त्वा छन्दसारोहामीत्येवं रूपैर्वैराजपञ्चमैरारोहेत् । तद्यथा गायत्रेण त्वा छन्दसा-
रोहामि । त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसारोहामि जागतेन त्वा छन्दसारोहामि आनुष्टुभेन
त्वा छन्दसारोहामि वैराजेन त्वा छन्दसारोहामीति मन्त्रपञ्चकम् इति गौतमः
॥१०॥

चतुभिरिति धानंजयः ॥११॥

त्रिभिरिति शाण्डिल्यः ॥१२॥

स्पष्टे ॥११-१२॥

आरुह्य जपेत् स्योनामासदं सुखदामासदं नमस्तेऽस्तु
मा मा हि सीरिति ॥१३॥

स्पष्टम् ॥१३॥

तस्मिन्नारोहति कूचनारोहयेयुः प्रष्टी ब्रह्मा गृहपतिः ॥१४॥

तस्मिन्नुद्गातर्यारोहति सति चतुरः कूचनिकैकमारोहयेयुः प्रष्टी प्रस्तोतृ-
प्रतिहर्तारौ ब्रह्मा गृहपतिश्च ॥१४॥

5. P. ins. आरोहेत् after इति

9. PCL. om. गौतमः, My⁴ गौतममतम् for गौतमः

14. P. सुपदां for सुखदां

17. P C.L. आरोहयेयुः for आरोहयेयुः

18. P. आहरेयुः My P⁴ आरोहयेयुः for आरोहयेयुः

दशमे पटले चतुर्थः खण्डः

आसन्ध्या व्याख्यातं द्रव्यं वाणस्य द्रव्यं वाणस्य ॥१५॥

वाणो नाम वीणाविशेषो ब्राह्मणे विहितः । तस्य प्रकृतिद्रव्यमासन्ध्या व्याख्यातम् । उदुम्बरो वा यजीयो वा वृक्षः ॥१५॥

इति ब्राह्मणसूत्रसूत्रे दशमे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति ब्राह्मणसूत्रसूत्रे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥३॥

५

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

दशमः पटलो वृत्तस्तस्मिच्छल्पमुदीरितम् ॥

इति श्री ब्राह्मणसूत्रदीपे धन्विविरचिते दशमः पटलः ॥१०॥

इति प्रथमं दशकं समाप्तम्

६

4. P. इति तृतीयस्य द्वादशः खण्डः ॥१२॥ for इति . . . खण्डः ॥४॥

6. P. ब्राह्मणसूत्रसूत्रे दीपे धन्विनिर्मिते । नवमः पटलो वृत्तो वासुदेवः प्रसीदतु ॥ इति ब्राह्मणसूत्रस्य तृतीयः प्रपाठकः ॥३॥ for इति छन्दोग . . . पटलः ॥१०॥ My V¹ छन्दोगसूत्रदीपेऽस्मिन् धन्विना निर्मितेऽधुना for इति . . . विनिर्मिते ।

द्वितीयं दशकम्

चतुर्थः प्रपाठकः

एकादशः पटलः

प्रथमः खण्डः

- ५ रोहितेनानुडुहेनोत्तरलोम्ना चर्मणा पिहितः स्यात् ॥१॥
पूर्वोक्तो वाणश्चर्मणाद्यादितः स्यात् । वाणमुखस्य विलं चर्मणाद्यादयेदित्यर्थः ॥१॥
तस्य दशसु पश्चाच्छिद्रेषु दश दश तन्त्र्यो बद्धाः स्युर्मौञ्ज्यो
दाभ्यो वा ॥२॥
- १० तस्य वाणस्य पश्चाद् भागे मुखादितरस्मिन् प्रान्ते दश छिद्राणि कृत्वा
दश दश तन्त्र्यो बद्धाः स्युः । मौञ्जा वा दर्भमया वा ॥२॥
त्रिध्विति शाण्डिल्यश्चतुस्त्रिंशन्मध्यमे त्रयस्त्रिंशतावभितः
इति ॥३॥
त्रिण्येव छिद्राणि कृत्वा मध्यमे चतुस्त्रिंशतमितरयोस्त्रयस्त्रिंशताविति ।
- १५ एवं शततन्त्र्योर्वाणि इति ॥३॥
पुरस्तादेकैकशस्तास्त्रैधं विभज्य भूर्भुवः स्वरित्येताभिः
- १७ पृथगुत्तरोत्तर्युद्धेत् ॥४॥

6. पूर्वोक्तेन वाणचर्मणा, My¹ पूर्वोक्तेन वा चर्मणा for पूर्वोक्तो
वाणश्चर्मणा; My² ⁰मूलस्य for ⁰मुखस्य

11. LMy² प्रत्येकं दश तन्त्र्यः ; V² प्रत्येकं तेषु दश तन्त्र्यः for दशदश
तन्त्र्यः ; V¹ C भुञ्जाः, V² मौञ्ज्याः for मौञ्जाः

14. V¹L. चतुस्त्रिंशम् T My¹ चतुस्त्रिंशत् for चतुस्त्रिंशतम् ।

V¹L. त्रयस्त्रिंशौ for त्रयस्त्रिंशतौ

एकैकश उद्गृहेदित्यन्वयः । वन्धनात् प्रागेव तास्त्रैधं समं विभज्य मध्यमं भागमेकाधिकं कृत्वा प्रतिवर्गं पृथक् व्याहृतिभिः प्रत्येकं तन्तूनुद्गृहेत् छिद्रेषु तन्तूनासज्योर्ध्वमुद्गृह्य विले वध्नीयादित्यर्थः । उत्तरोत्तरीति कोऽर्थः । बाह्यच्छिद्रे प्रथमं कुर्यान्मध्यमे द्वितीयं ततोऽभ्यन्तरे तृतीयं वर्गम् इति । तेन प्रथमां व्याहृतिमुक्त्वा बाह्ये छिद्रे त्रयस्त्रिंशत्तन्तून् वध्नीयात् । प्रतितन्तु मन्त्रमावर्तयेत् । एकैकश उद्गृहेदिति वचनात् । एवं मध्यमे छिद्रे द्वितीयया व्याहृत्या तृतीये छिद्रे तृतीयया व्याहृत्येति । यदा पुनर्दशच्छिद्रेषु दश दश तन्तवस्तदापि त्रैधं विभज्य व्याहृतिभिरुद्गृह्णन्मिति ॥१॥

५

तमभिमृशेद् वदोवद वदावदी वदो वदोरः पृथुः सुगः सुगन्तवः कर्मः करणः करः करस्युरभीषाट् चा भीषाहीचाभिमातिहश्चाभिमातिहा च सासहिश्च सहीयाश्च सहस्वाश्च सहनानश्चोद्वयाश्च बृहद्वयाश्च सवयाश्च वृद्धवयाश्चैन्द्रीं वाचं बृहतीं विश्वरूपां ॐ शतायुषीं प्रवद देववाणेति ॥५॥

१०

तं वाणमेवं कृत्वा मन्त्रेणाभिमृशेत् ॥५॥

शिथिला ॐ स्तन्तूनायच्छेत् एभिर्नो वाणतन्तुभिः शतं राद्धीरिहावद । अरात्स्म सर्वेऽस्तर्ष्म जीवा ज्योतिरशीमहि इति ॥६॥

१५

यदि तन्तवः शिथिलाः स्युश्छिन्ताः स्युस्तदा तान्सर्वान् समं संधाय पुनरायच्छेन्मन्त्रेण ॥६॥

१६

2. V² प्रथम for पृथक्, T² My¹ तद for तन्तून्

3. My² उद्गृहेत् for उद्गृह्य; T. आसृज्य for आसज्य

4. V¹C ह्यन्तरे for अभ्यन्तरे; V¹ अपवर्गः L. अपवग्यम् for वर्गम्

10. V² My¹⁻⁴ सुगन्धः for सुगन्तवः

V My⁴ कइण; for करण; P. कुर्मः T कर्म for कर्मः

16. V¹C My¹ My⁴ शतराद्धिः for शतं राद्धीः;

वाक् सर्वं मनो ज्योतिर्मानो भद्र इति जपित्वा वादयेद्विन्द्र-
णतपेषीकया वेतसशाखया च सपलाशया ॥७॥

आनो भद्र इति मन्त्रपाठः । मान इत्यपपाठः । सपलाशया वेतसशाखया
इषीकया च वाणं वादयेत् ॥७॥

५

इन्द्रणतयेति पदस्य स्वयमेवार्थमाह—

मूलतो या स्वयं वक्रा सेन्द्रणता ॥८॥

या मूलप्रदेशे स्वयमेव वक्रा सेन्द्रणता । इन्द्रेण नता इन्द्रणता । देवान्नतेत्यर्थः
॥८॥

प्राणाय त्वेत्यूर्ध्वमुल्लिखेदपानाय त्वेत्यवाञ्चम् ॥९॥

१०

छिद्रप्रदेशादारभ्य यावन्मुखं [[प्राणाय त्वा (तां. ब्रा. ५.६.१४) इति]
ऊर्ध्वमुल्लिख्य वादयेत् । तथा मुखप्रदेशादारभ्य अपानाय त्वा (तां. ब्रा.) इत्य-
वाञ्चमवल्लिखेत् ॥९॥

व्यानाय त्वेति त्रिःसंल्लिख्योदञ्चं वाणं प्रोहेद्ब्राह्मणमुक्त्वा
इममुल्लिखन्नास्वेति ॥१०॥

१५

व्यानाय त्वेति त्रिः संल्लिख्य इममुल्लिखन्नास्वेति कंचिद्ब्राह्मणमुक्त्वा तस्य
हस्तयोरुदञ्चं वाणं प्रोहेत् ॥१०॥

१७

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकादशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

1. V¹C. सर्वे for सर्वं

3. My² Om. मान . . . पाठः

10. My² अवामुङ्खं for यावन्मुखं ;

द्वितीयः खण्डः

आहत दुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणा इति ब्रूयात् ॥१॥

आहत आघ्नत दुन्दुभीनिति प्रेषः ॥१॥

अलाबुवीणां वक्रकपिशिष्ण्यौ च पूर्वस्यां द्वारि बहिः
सदसम् ॥२॥

५

अलाबुवीणा प्रसिद्धा । वक्रा नाम वीणाविशेषः । तथा कपिशिष्णी च ।
तास्तिस्रो वीणाः सदसः पूर्वस्यां द्वारि बहिः सदसं वीणावादिनो वादयेयुः
॥२॥

वक्राकपिशिष्ण्यौ दुन्दुभीश्च प्रतिमन्त्रयेतयो वक्रायां कपिशि-
ष्ण्यां दुन्दुभी च यच्च वाद्यम् । घोषो यो महतो महा ॐ
स्तेन नो राद्धि मावद इति ॥३॥

१०

आवदेत्येकवचनं वाग्देवताभिप्रायम् ॥३॥

महावीणापिशीलवीणे चापरस्यामन्तरिति गौतमशाण्डिल्यौ
बहिरिति धानंजयः ॥४॥

अपरस्यां सदसो द्वार्यन्तर्वहिर्वा वीणाद्वयं वादयेयुः ॥४॥

१५

तयोश्च प्रतिमन्त्रणं कार्यमित्याह—

अलाबुवीणापिशीलवीणे च प्रतिमन्त्रयेतालाबुवीणापिशिली
च यं मन्त्रमधिजग्मतुस्तेनेदमुपगायतां ते साम महयिष्यत
इति ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

२०

7. My¹V² My⁴ after तिस्रः ins. अपि

15. V¹⁻²TCL. Om. वा

17. V¹ अलाबवी for अलाबुवीणा

18. My² उप⁰ for अधि⁰ V² तासां, P त ॐ साम for ते साम

पश्चिमेनोपगातृन् द्वे द्वे एकैका पत्नी काण्डवीणां पिच्छोरां
च व्यत्यासं वादयेत् ॥६॥

सत्रिणां यजमानानाम् एकैका पत्नी पश्चिमेनोपगातृन् आसित्वा द्वे द्वे
वीणे व्यत्यासं वादयेत् । प्रथमं काण्डवीणां ततः पिच्छोरां । पुनरप्येवमेव सर्वाः
॥६॥

उपमुखं पिच्छोरां वादनेन काण्डमयीम् ॥७॥

उपमुखं स्थापयित्वा मुखमास्तेन पिच्छोरां वादयेयुः । वादनदण्डेन काण्डमयीम्
॥७॥

सा अपघाटिला इत्याचक्षते ॥८॥

ताः पत्नीभिर्वाद्यमाना अपघाटिला इत्याचक्षते । अनेन तं पत्न्योऽपघाटिला-
भिरुपगायन्त्यात्विज्यमेव तत्पत्न्यः कुर्वन्ती (तां. ब्रा. ५.६.८) ति ब्राह्मणं व्या-
ख्यातम् ॥८॥

ताः प्रतिमन्त्रयेत् यां पत्न्यपघाटिलां मृदुकं वादयिष्यति
सारतिमपबाधतां द्विवन्तं तैजनित्वगिति ॥९॥

ता अपघाटिलाः प्रतिमन्त्रयेत् ॥९॥

सर्वमनुवीक्षमाणो जपेदाक्रन्दा उलूलयः प्रक्रोशा यच्च
चेष्टति सर्वा सत्रस्य सा राद्विस्तयेद ॐ साम गीयत
इति ॥१०॥

1. PL. पिच्छोलां for पिच्छोरां
3. T. उद्गातृन् for उपगातृन्
6. PL. मुखपिच्छोरां for पिच्छोरां V²My¹⁻²L पिच्छोलां for पिच्छोरां
7. V² वादनेन for वादनदण्डेन
14. My² तैजनी ⁰, My⁴ तेजनि⁰T.L तैजन for तैजनि
16. My⁴ प्रक्रोशो for प्रक्रोशा
17. T चेष्टितं for चेष्टति

एकादशे पटले द्वितीयः खण्डः

सर्वमपघाटिलास्ततोऽन्यांश्च वीणादुन्दुभींश्चानुवीक्षमाणो जपेत् ॥१०॥

जपेदेव सुपर्णोऽसि गरुत्मान् प्रेमां वाचं वदिष्यामि बहु
करिष्यन्तीं बहु करिष्यन्त्स्वर्गमयिष्यन्तीं ॐ स्वर्गमयिष्यन्
मामिमान् यजमानानिति ॥११॥

पुनरपि सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति मन्त्रं जपेत् ॥११॥

५

इति ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रे एकादशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

६

तृतीयः खण्डः

ब्राह्मणोऽभिगरः पूर्वस्या ँ सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेद्
वृषलोऽपगरोऽपरस्यां प्राङ्मुखः ॥१॥

५ यः सत्रिणो यजमानान् प्रशंसति सोऽभिगर इत्युच्यते । स ब्राह्मणः सदसः
पूर्वस्यां द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेत् सत्रिणः प्रशंसितुम् । अपरस्यां द्वारि वृषलोऽ-
पगरः प्राङ्मुख उपविशेन्नन्दार्थम् । यो निन्दति सोऽपगर इत्युच्यते ॥१॥

स ब्रूयान्नारात्सुरिमे सत्रिण इति ॥२॥

स वृषलो निन्दन् ब्रूयान्नारात्सुरिमे सत्रिण इति । असिद्धा इत्यर्थः
॥२॥

१० अरात्सुरित्यभिगरः ॥३॥

अभिगरो ब्राह्मण अरात्सुरिति ब्रूयात् । संसिद्धा इत्यर्थः ॥३॥

दक्षिणेन मार्जालीयमयोऽन्तर्वेदि दक्षिणामुखस्तिष्ठेत् ॥४॥

अयःस्वामिवैश्ययोः (३.१.१०३) इति पाणिनिस्मृतेरयो वैश्यः ॥४॥

बहिर्वेदि शूद्र उदङ्मुखः ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

१५

अर्याभावे यः कश्चायो वर्णः ॥६॥

१७

अर्याभावे यः कश्चार्यः त्रैवर्णिकः स्यात् ॥६॥

2. C. गह; T गिर for ०गरः

4. PCL V¹⁻² My¹. Om. सदस;

5. PCL V¹ Om. सत्रिणः प्रशंसितुम्;

7. V¹C. मारात्सुर् for नारात्सुर्

8. My¹ असंसिद्धा; V² सिद्धाः for असिद्धाः

17. V¹C.L. कश्चित् for कश्चार्यः

तौ श्वेतं परिमण्डलं चर्म व्यायच्छेताम् । शूद्रःपूर्वः ॥७॥

तावयश्च शूद्रश्चान्योन्यं श्वेतं चर्म व्यायच्छेताम् । शूद्रः प्रथमं व्यायच्छेत् ॥७॥

पूर्वेणाग्नीध्रीयं ब्रह्मचार्यन्तर्वेद्युदङ्मुखस्तिष्ठेद् बहिर्वेदि
पुंश्चली दक्षिणामुखी ॥८॥

स्पष्टम् ॥८॥

सा ब्रूयाद् दुश्चरितिन्नवकीर्णिति ॥९॥

सा पुंश्चली वेश्या ब्रह्मचारिणं प्रति ब्रूयात् हे दुश्चरितिन् हे अवकीर्णिति ।
दुश्चरितं ब्रह्मचर्यात् स्वलनम् ॥९॥

धिक्त्वा जाल्मि पुंश्चलि गामस्य मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्य
शिश्नप्रणेजनीति ब्रह्मचारी ॥१०॥

ब्रह्मचारी पुंश्चलीं प्रति ब्रूयात् धिक् त्वा जाल्मीति ॥१०॥

एवमातृतीयं व्यत्यासम् ॥११॥

एवम् एव पुनः पुंश्चली ब्रूयात् पुनर्ब्रह्मचारी । पुनरप्येवं कुर्याताम् आतृतीयम्
इति । यावत् तृतीयं पर्यायम् । त्रिरित्यर्थः ॥११॥

सर्वेषां कर्मणि निष्ठिते तदेवाभिगरस्त्रिब्रूयात् ॥१२॥

सर्वेषाम् अभिगरप्रभृतीनां कर्मणि यथोक्ते कृते पुनरप्यभिगरस्तदेव त्रिब्रूयात्
अरात्सुरिमे सत्रिण इति ॥१२॥

अवसृज्य शूद्रः प्रद्रवेत् ॥१३॥

अथ शूद्रः परिमण्डलं चर्म विसृज्य धावेत् ॥१३॥

तं तेनैवावक्षिणुयात् ॥१४॥

9. T. ०चर्य^० for ०चर्यात्

14. V¹C. पुंश्चली ब्रह्मचारी पुन इति for पुंश्चली . . . कुर्याताम्

17. V¹LC. Om. तदेव

21. My² क्षिणीयात् for ०क्षिणुयात्

तं शूद्रं तेनैव परिमण्डलेन चर्मणायां वर्णोऽवक्षिणुयात् विध्येत् ताडयेत् ॥१४॥

यथाभिप्रेतमितरां ब्रह्मचार्याक्रोशेत् ॥१५॥

५ अथ ब्रह्मचारी पुंश्चलीं यथाभिप्रेतमाक्रोशेत् । न पूर्वोक्तमात्रेण । किन्त्वधिक-
मपि यथाभिप्रेतं तस्या दूषणं कथयेत् ॥१५॥

पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बहिर्वेदि परिश्रिते मिथुनौ संभवेतां
यौ वर्णौ लभेरन् ॥१६॥

१० यौ वर्णौ लभेरन् सन्निष्ठौ मिथुनौ संभवतः । यदि कश्चिद् ब्राह्मणः
ब्राह्मणी च कामवृत्तौ लभ्येते तदा संभवतः । अथ यदि क्षत्रियौ यदि वा वैश्यौ
यदि वा शूद्रौ । नात्र वर्णनियमः ॥१६॥

गृहपतेर्दास्योऽभीष्टा वा नवानुदहरणान् पूरयित्वा प्रदक्षिणं
मार्जालीयं परीयुर्हमहाऽइदं मध्विदं मध्विति वदन्त्यः
॥१७॥

१५ गृहपतेर्दास्यस्तस्याभीष्टा वा याः काश्चित् कुमार्यो नवानुदकुम्भान् अद्भिः
पूरयित्वा मार्जालीयं परिगच्छेयुः । परिनृत्यन्तीति कल्पान्तरम् ॥१७॥

पञ्चावराध्याः पञ्चशतं पराध्याः पञ्चविंशतिर्वा ॥१८॥
स्पष्टम् ॥१८॥

१७

1. V¹CL ⁰क्षीयात्, My² ⁰क्षिणीयात् for ⁰क्षिणुयात्; P. भिद्येत्
for विध्येत्

5. My² स्यात् यथा for तस्या; V¹ ⁰प्रेषणं for ⁰प्रेतं तस्या दूषणं

7. My¹ CV²My¹ Om. यौ वर्णौ लभेरन्;

8. PV¹Om. ब्राह्मणः; My¹ ब्राह्मणो ब्रह्मचारी for ब्राह्मणो ब्राह्मणी,
(L.9)

9. L. Om. ब्राह्मणी; PV¹L. कावृत्तौ for कामवृत्तौ

11. L. उदका⁰ for उद⁰

12. C. हेमहाऽइ for हैमहाऽइ

15. T. after मार्जालीयं add परीयुः

ताभ्योऽपि वीणा वादयेयुः ॥१९॥

तासां दासीनामर्थेऽपि वीणा वादयेयुः । तदीयनृत्याङ्गत्वेनेत्यर्थः ॥१९॥

सर्वासु स्रक्तिषु दुन्दुभीनावध्नीयुः ॥२०॥

महावेदेः सर्वासु स्रक्तिषु इत्यर्थः ॥२०॥

उत्तरोत्तरि वाचो व्याहरेयुर्यावतीरधि गच्छेयुः ॥२१॥

५

अस्मिन् स्तोत्रे पूर्वोक्ताः सर्वा वाचः उत्तरोत्तरमात्रायुक्ताः ब्रूयुः । यावत्प्रा-
च्यैर्मात्रया युक्ता वक्तुं क्षमास्तावत्या मात्रया युक्ता ब्रूयुः । यथा है महाऽऽइदं
मध्विदं मध्विदं मध्विति उत्तरोत्तरमुच्चैर्गानम् । तथोत्क्रोदं यजमानाः कुर्वन्त
इति । शास्त्रान्तरोक्तमुत्क्रोदादिकमुच्चैरुच्चैरिति ॥२१॥

घोषांश्च ॥२२॥

१०

दुन्दुभिघोषान् वीणाघोषांश्च सर्वानपि यावतोऽधिगच्छेयुस्तावतोऽप्युच्चैस्तरां
कुर्युः ॥२२॥

एवं शिल्पान्युक्त्वा तदनुष्ठानकालमाह—

हिकारमन्वभिगरप्रभृतयः कृत्वा यथार्थं ॐ स्युः ॥२३॥

स्तोत्रोपक्रमे हिकारवेलायां अभिगरप्रभृतयः स्वं स्वं कर्म कृत्वा यथार्थं
गच्छेयुः । ब्राह्मणोऽभिगरः पूर्वस्याम् (द्रा. श्रौ. ११.३.१) इत्यारभ्य मैथुनान्तं
यत् कर्म उक्तं तत् स्वं स्वं कर्म । तथा संनद्धो राजापि हिकारवेलायाम् एव प्रदक्षिणं
देवयजनं परीया इति प्रैपार्थं कृत्वा यथार्थं गच्छेत् ॥२३॥

१५

१८

2. T. तदीयानां नृत्ताङ्ग⁰ for तदीयनृत्याङ्ग⁰

8. PCL. My¹ उत्क्रोशं My² यथोक्त्वेदं for उत्क्रोदं;

9. PCL My¹ T. उत्क्रोदादिकम् for उत्क्रोदादिकम्

13. My² शिल्पान् for शिल्पानि

14. V². ०गिर⁰ for ०गर⁰

17. My¹ V² सर्वं स्वं for स्वं स्वं L T. अपि V¹ अनु for एव

18. PCL. परीयात् for परीयाः

आस्तोत्रागतात् कुम्भिन्यः सर्वे च घोषाः ॥२४॥

कुम्भिन्यो दास्यो वीणादुन्दुभि घोषाश्च हिंकारप्रभृति यावत्स्तोत्रसमाप्ति
अनुवर्तन्ते । तेषामुपगानरूपत्वात् । केचित्तु हिंकारात् पूर्वमेव घोषाः । आहत
दुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणाः (द्रा. श्रौ. ११.२.१) इति यथाप्रैषमुपक्रम्य प्रवर्तन्त
इत्याहुः ॥२४॥

५

६

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकादशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

चतुर्थः खण्डः

अथेदानीं सुपर्णोऽसि गरुत्मन् (द्रा. श्रौ. ११.२.११) इति । जपानन्तरं राज-
नेन पञ्चविंशेन स्तोतव्यम् । अनाम्नातपर्यायिश्च पञ्चविंशस्तोमः । तस्य पर्यायि-
कृतृसौ सूत्रकारः जातिसंहारो युग्मायुक्संहार आवापश्चेति त्रीन् पक्षान् वर्धमान-
पटले वक्ष्यति । दाशरात्रिकेभ्य एकया ज्यायःसु (द्रा. श्रौ. १७.३.४) इत्यादिना
तत्रावापपक्षे कुत्रावाप इत्यपेक्षायामाह—

पञ्चविंशे चतुर्विंशस्योत्तमे पर्याये परिचरायामावपेदिति
गौतमः ॥१॥

इति । उत्तमे पर्याये परिचरायां मध्यमायामृचि आवपेत् । मध्यमां द्विर्गाये-
दित्यर्थः ॥१॥

आवापस्थान इति धानंजयः ॥२॥

उत्तमे पर्याये प्रथमायामावापस्थान एवावपेदिति ॥२॥

प्रथमस्यावापस्थान इति शाण्डिल्यः ॥३॥

प्रथमस्य पर्यायस्यावापस्थान इत्यर्थः ॥३॥

चतुर्विंशेन वा स्तुत्वा मध्यमामहिकृतां तृचस्य प्रस्तुयात् ॥४॥

अथवा चतुर्विंशेन स्तोमेनाविकृतेनैव तृचं समाप्य पुनर्मध्यमामृचं हिंकार-
रहितां प्रस्तुयात् । प्रस्तुत्य सकृद् गायेदित्यर्थः ॥४॥

3. V¹CL. ⁰विंशस्तोत्रीयं for ⁰विंशेन; P पर्यायस्य for पर्यायः

4. PCL. Om. सूत्रकारः; PCL. युग्मायुग्म, My² युग्मायुक्त⁰ for
युग्मायुक् My¹ वर्धमानः for वर्धमान⁰

9. My² आवृत्त्या for ऋचि V² मध्यमया for मध्यमां

11. V¹ C ⁰स्थानम् for ⁰स्थाने

13. My¹L My V¹ आवापः for आवापस्थाने

14. My¹ आवपः मध्यमायामेवाविकस्तोत्रीयावाप इति शाण्डिल्यमतम्
for आवापस्थान इत्यर्थः

17. PCL. Om. प्रस्तुत्य T. Om. सकृत्

स आस्कन्दो नाम ॥५॥

तस्य बहिःपर्यायिगानस्य आस्कन्द इति संज्ञा । बहिःपर्यायिमास्कन्दनादिति प्लवनात् । संज्ञाकरणं च व्यवहारार्थम् । [यथा] आस्कन्दं तु गौतमश्चत्वारिंशे (द्रा. श्री. १७.३.७) इति ॥५॥

५

तं न कुर्यादिति शाण्डिल्यायनः ॥६॥

न सार्वत्रिकोऽयं निषेधः । आस्कन्दस्य श्रुत्युक्तत्वात् । तेन महाव्रते तमास्कन्दं न कुर्यादित्यर्थः ॥६॥

उत्तमाया ॐ स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां पादाबुपाहरेत् ॥७॥

राजनस्य साम्न उत्तमायां प्रस्तुतायामात्मनः पादाबुपाहरेत् ॥७॥

१०

सह निधनेन भूमौ प्रतिष्ठापयेत् ॥८॥

निधनोच्चारणवेलायां पादौ भूमौ प्रतिष्ठापयेत् । ततः पूर्वभाकाश एव स्थापयेत् ॥८॥

आह्नियमाणे भक्षे प्रतिलोमैरारोहणीयैरवरुह्य जपेन्मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षाताम् पिपृतां नो भरीमभिरिति

१५

॥९॥

१६

अध्वर्युभिराह्नियमाणे नाराशंसादि भक्षणे प्रतिलोमैरारोहणमन्त्रैरवरोहेत् ।

2. The Sentence बहिः पर्यायिमास्कन्दनादिति प्लवनात् does not make Much sense. Could it be-बहिः पर्यायिमास्कन्दनात् । आस्कन्दनं प्लवनमिति or बहिःपर्यायिमास्कन्दनात् आस्कन्दनादिति प्लवनात् ?

3. My² वचनात् for प्लवनात्

11. V² My¹ My⁴ आकाशभावे for आकाश एव

13. My²⁻⁴ आह्निय⁰ for आह्निय⁰

14. V¹⁻⁴ C मिमिक्षन्तां for मिमिक्षाताम् L पिपृतां for पिपृतां

16. PCL. ⁰रोहयेत् for रोहेत्

अवरोहन्त्ववरोहामीति च मन्त्रसंनामः कार्यः । अवरुहोति विधानात् । अन्यथा मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । तद्यथा विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसावरोहन्तु तानन्वारोहामीत्युपक्रम्य वसवस्त्वेत्येवमन्तैरवरोहणमन्त्रैरतिग्राह्य भक्षणमप्युद्गातृभिः कार्यम् । स्तुत्वा पृष्ठेन । विषुवद्व्रतयोश्च (द्रा. श्रौ. ६.२.११-१२) ति पूर्वमुक्तत्वात् ॥६॥

५

अध आसीनाः शेषेण स्तुवीरन् ॥१०॥

अह्नः शेषेण वामदेव्यप्रभृतिना स्तोत्रेणाध एव आसीनाः स्तुवीरन् । आसन्दीकूर्चान् वर्जयेयुः । एवं महाव्रतकथा समाप्ता ॥१०॥

अथोदयनीयमतिरात्रं प्रत्याह—

उदयनीयेऽतिरात्रे संस्थितेऽवभृथमभ्यवेयुः ॥११॥

१०

इति । सिद्धमेवैतदुत्तरविवक्षार्थं वचनम् ॥११॥

अनुपमज्जन्तः पाणिभिः संधावेरन् ॥१२॥

अप्सु शिरस उपमज्जनमकुर्वन्तः पाणिभिः शरीरमन्योन्यं शोधयेयुः ॥१२॥

यस्यात्र पत्नी स्यात् पृष्ठं तथा व्युद्धापयेत् ॥१३॥

१४

1. V² My¹ सन्नामं कार्यम् for सन्नामः कार्यः

3. V² My¹⁻² अन्वधि⁰, My⁴ अन्वव⁰ for अन्वा⁰

V¹ My² मन्त्राति T V. My⁴ "मन्त्राति" C. "मन्त्राप्ति"
P. मन्त्रा अति for "मन्त्रैरति

5. V² My¹⁻⁴T वचनात् for पूर्वमुक्तत्वात्

7. V¹C. Om. एव

8. V¹ C. वर्जयेत् for वर्जयेयुः; T. आसन्दी कुर्चं खरुह्य वामदेव्यादिभिः
स्तुवीरन् for आसन्दीकूर्चान् वर्जयेयुः

9. V² आसन्दीकुर्चे अवनह्य वामदेव्यादिना स्तुवीरन् for अथोदयनीयमति-
रात्रं प्रत्याह

11. My² तद् for एतद्

14. L My¹ rfter तथा ins अपि; L My¹ उद्धापयेत्, for व्युद्धापयेत्

यस्यात्र यजमानस्य पत्नी विद्यते स तथा पत्न्या स्वपृष्ठवंशं शोधयेत् । कर्म-
व्यतिहारे विशब्दः । पत्न्याश्च देहं यजमानः शोधयेत् ॥१३॥

तानुन्नेतोदानयेत् ॥१४॥

तान् सत्रिण उन्नेता अवभृथाहुदानयेत् । तीरप्रदेशं नयेत् ॥१४॥

५

उदेत्य गृहपतिः सोमोपनहनं परिदधीत ॥१५॥

अहतानि वसनानीतरे ॥१६॥

स्पष्टे ॥१५-१६॥

अभ्युक्षणप्रभृति समापयेयुः ॥१७॥

१०

अवभृथेष्टौ संस्थितायामवभृथनिचुस्पणे (द्रा. श्रो. ६. ४. ८.) त्यभ्युक्षण-
प्रभृतिकर्मशेषं तस्मिन्नहनि समापयेयुः ॥१७॥

येनेतो गच्छेयुरन्येन प्रत्याव्रजेयुः पाप्मनोऽव्यतिषङ्गाय ॥१८॥

इतो देवयजनाद्येन पथावभृथं गच्छेयुस्ततोऽन्येन मार्गेणावभृथात् प्रत्या-
व्रजेयुस्तत्केन पापेनासंबन्धार्थम् । पूर्वस्मिन् हि मार्गे पाप्मा तिष्ठतीति मन्यते
॥१८॥

१५

अनुबन्धवपायां हुतायां दक्षिणे वेद्यन्ते केशश्मश्रूणि वापयेत्
॥१९॥

स्पष्टम् ॥१९॥

तस्मिन् स ॐ स्थिते प्राञ्च उदञ्चो वा गत्वा पृथगुदवसनीया-
भिरिष्टिभिराहिताग्नयो यजेरन् ॥२०॥

२०

तस्मिन्नुदयनीये संस्थिते देवयजनात् प्राञ्च उदञ्चो वा गत्वा पृथक् पृथगुदव-
सनीयाभिरिष्टिभिर्यजेरन् ॥२०॥

२१

1. PCLV¹ after पत्न्या add: स्वदेहे; PCLV¹ पृष्ठ⁰ for स्वपृष्ठ⁰

4. My^{1-2, 4}T प्रदेशे for 'प्रदेशं

10. TV² before कर्म⁰ ins. यदुक्तं तत्

11. V² after गच्छेयुः ins. ततः

13. V²C मन्यन्ते for मन्यते

15. V¹My² TC वापयेरन् for वापयेत्

गृहपतिं यजमानमनाहिताग्नय उपासीरन् ॥२१॥

ये पुनरनाहिताग्नयः सत्त्रिणस्तेपामग्न्यभावात् गृहपतिमुदयनीयेन यजमान-
मुपासीरन् । अत एव वचनादनाहिताग्नेरपि सत्त्रमस्तीति गम्यते । आश्वला-
यनोऽप्याह— दीक्षणीयाद्यनग्नीनाम् (आ. श्रौ. ४.१.१०) इति ॥२१॥

तद्देवत्यैः स्थालीपाकैर्यजेरन्निति धानंजय्यः ॥२२॥

श्रौताग्न्यभावेऽपि औपासनाग्नीं स्थालीपाकैरुदवसानीयेष्टिदेवत्यैरनाहि-
ताग्नयो यजेरन् ॥२२॥

संवत्सरं संवसेयुः ॥२३॥

समाप्तेऽपि सत्रे सत्रिणः संवत्सरं सहैकत्र वसेयुः ॥२३॥

द्वादशरात्रमहोरात्रौ वा ॥२४॥

स्पष्टम् ॥२४॥

यावद्वा सुनुयुर्यावद्वा सुनुयुः ॥२५॥

यावन्तं कालं सत्रे सुनुयुस्तावन्तं कालम् । त्रयोदशरात्रे समाप्ते त्रयोदश-
रात्रं संवसेयुः । तथा चतुर्दशरात्रादावपि तावन्तं कालं सह वसेयुः ॥२५॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकादशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विनिर्मिते ।

द्वितीये दशके वृत्तः प्रथमः पटलोऽधुना ॥

इति श्री धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे एकादशः पटलः समाप्तः ॥११॥

2. My उदयनीये TMy⁴ उदवसानीयायां, V² My उदवसानीया for उदयनीयेन

6. PCL उदयनीयेष्टि⁰ for उदवसानीयेष्टि⁰

9. My⁴ हि for अपि

10. V¹My²⁴ अहोरात्रं for अहोरात्रौ

12. My⁴ after सुनुयुः adds:—सुत्याः कुर्युः

13. My². Om समाप्ते;

14. My²T. Om. तथा

15. P. इति चतुर्थस्य चतुर्थः खण्डः ॥४॥ for इति . . . खण्डः ॥४॥

16. P. छन्दोगसूत्रदीपेऽस्मिन् धन्विना निर्मितेऽधुना । दशमः पटलो वृत्तस्त-
स्मिन्छिल्पमुदीरितम् ॥ for द्राह्यायण . . . पटलोऽधुना ॥

द्वादशः पटलः

प्रथमः खण्डः

अथ सर्वयज्ञेषु ब्रह्मत्वं विधातुमुपक्रमते

सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणतः ॥१॥

५

सर्वेष्वपि श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ब्रह्मा दक्षिणतो भवेत् । न पुनरुद्गात्रादिव-
च्छ्रौतेष्वेव ब्रह्मणः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा तेषु कर्मसु क्रियमाणेषु नित्यं दक्षिणतो
भवेदिति द्वयमप्यत्र विवक्षितम् ॥१॥

उदङ्मुखः कुर्याद्धोमेभ्योऽन्यत् ॥२॥

१०

उपवेशनप्रभृति ब्रह्माणो यत्कृत्यं तत्सर्वं होमव्यतिरिक्तमुदङ्मुख एव कुर्यात् ।
होमांस्तु प्राङ्मुख एव कुर्यात् । प्राङ्मुखकरणं चानादेश इति सामान्यविधानात्
॥२॥

प्रथमं पाकयज्ञेषु ब्रह्मत्वं विधास्यन् पाकयज्ञपदं व्याचष्टे—

पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकाग्नौ यज्ञान् ॥३॥

एकाग्निरौपासनः । तत्र क्रियमाणान् यज्ञान् पाकयज्ञा इत्याहुः ॥३॥

१५

तेषां ॐ होष्यन्तसुतूष्णीमुपविशेत् ॥४॥

तेषामर्थे ब्रह्मणैतत् कृत्यम् । किं तत् । होष्यत्सु कर्तृषु तूष्णीमुपविशेदिति ।
श्रौतेषु कर्मसु प्रायेण मन्त्रत उपवेशनात् तन्निवृत्त्यर्थमिह तूष्णीमिति वचनम् ।
यद्वा तूष्णीमिति वाग्यमनविधिः ॥४॥

हुते यथार्थं स्यात् ॥५॥

२०

होमे कृते यथार्थं स्यात् । आसीत वा गच्छेद्वेत्यर्थः ॥५॥

२१

शूलगवे च बलीन् ह्लियमाणाननुगच्छेत् ॥६॥

3. L. ends with दक्षिणत इति ॥

5. My² Om. दक्षिणतो

6. My² अथ for तथा My² Om. क्रियमाणेषु

13. My² ०यज्ञः for ०यज्ञाः; My² यज्ञम् for यज्ञान्

17. My² मन्त्रवत् for मन्त्रत P. ०वेशनार्थं for ०वेशनात्

शूलगवं नाम गवां पोषणार्थमध्वर्युवत्त्वं चैतत्कर्म ॥६॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितेष्वप उपस्पृश्यान्-
वेक्षं प्रत्याव्रजेत् ॥७॥

निधीयमानानां वलीनां दक्षिणत इत्यर्थः । अनवेक्षमिति अवेक्षणमकृत्वे-
त्यर्थः ॥७॥

५

तूष्णीं पाकयज्ञे दक्षिणामोमिति वा प्रतिगृह्णीयात् ॥८॥

स्पष्टम् ॥८॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणा ॥९॥

पशुहविषः पाकयज्ञस्याष्टकादेः पशुरेव दक्षिणा ॥९॥

पूर्णपात्रं स्थालीपाकस्य ॥१०॥

१०

उभयोर्यथोत्साहं वा ॥११॥

स्पष्टे ॥१०-११॥

न वितानं पृष्ठतः कुर्वीत ॥१२॥

न वितानं श्रोताग्निविहारदेशं पृष्ठतः कुर्यात् ॥१२॥

येन यज्ञाङ्गेन संयुज्येत तदभ्यावर्तेत ॥१३॥

१५

अध्वर्यादिभिः सह कर्मकरणे सति तदानीं येन यज्ञाङ्गेन ब्रह्मा संयुज्यते
संयुक्तो भवति तद्यज्ञाङ्गमभ्यावर्तेत । आसीनः अग्नीन् पृष्ठतः कृत्वापि तदभि-
मुखः स्यादित्यर्थः ॥१३॥

कर्मादिषु सर्वेष्वध्वर्युसंप्रैषमागमयेत् ॥१४॥

कर्मणामुपक्रमेष्वध्वर्युणा प्रार्थनं कारयेत् । अत्र भवता ब्रह्मत्वं कार्यमित्यध्वर्यु-
प्रार्थित एव ब्रह्मत्वं कुर्यात् । नान्यथेत्यर्थः ॥१४॥

२०
२१

1. P. 'गवो' for 'गवं'; PV¹C. 'पोषर्थ' for 'पोषणार्थ'

9. PCV^{1,2} 'यज्ञ' for 'यज्ञस्य'

14. V-My¹My⁴ श्रोतादि for श्रोताग्नि⁰; P. व्यवहारदेशे for विहारदेशं

17. My⁴ तं for तद् My²⁻⁴ Om. आसीन PV¹C अग्नि for अग्नीन्

20. V² 'क्रमे' for 'क्रमेषु'; My⁴ प्रार्थनां for प्रार्थनं

My⁴ कर्तव्यम् for कार्यम्

पूर्वया द्वारानादेशे प्रविशेत् ॥१५॥

स्पष्टम् ॥१५॥

अग्न्याधेये दक्षिणया द्वारा प्रपद्य चातुष्प्राश्यं निर्वप्यत्सु
तूष्णीमुपविशेत् ॥१६॥

५ अग्न्याधेय इत्यधिकारः । चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनम् । चत्वारो हि तद्
ब्राह्मणाः प्राश्नन्ति । तन्निशायां निर्वपन्ति तदानीं वाग्यत उपविशेत् ॥१६॥

निरुप्ते यथार्थं स्यात् ॥१७॥

स्पष्टम् ॥१७॥

तदुद्धरिष्यत्स्वेवमेव ॥१८॥

१० तच्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं पात्रेपूद्धरिष्यत्स्वेवमेव एवमेवेति तूष्णीमुप-
विशेत् ॥१८॥

तच्चेदनृत्विग्भिः प्राशयेयुस्तण्डुलानादायापविध्येयुर्नष्टाविद्धं
कृन्तानीति ॥१९॥

१५ यदि चातुष्प्राश्यमृत्विग्व्यतिरिक्तः कैश्चित् प्राशयेयुरध्वर्यवस्तदा
तस्मादोदनादृत्विजस्तण्डुलानादाय बहिर्निरस्येयुर्नष्टाविद्धमिति मन्त्रेण । तस्य
चायमर्थः । हे यज्ञ तवाविद्धं शल्यं निष्कृन्तानीति । तस्याविद्धं निरकृन्तन्
यवेन संमितम् (तै. सं. २.६.८.३-४) इति तैत्तिरीयकैः प्राशित्रमधिकृत्योक्तम् ।
१८ तद्वदेतन् ॥१९॥

5. My⁴ ब्रह्मो⁰ for ब्रह्मौ

10. My²⁻⁴ Om. इति

12. M. अनृत्विग्भ्यः for अनृत्विग्भिः; C. तन्दुलान् for तण्डुलान्

14. P. ऋत्विग्भ्यः for ऋत्विग्⁰

15. C. तन्दुलान् for तण्डुलान्

16. My⁴ निकृन्तन् for निरकृन्तन्

17. My¹⁻⁴ य [द] वेदन⁰ for यवेन

अथान्यान्निदधीरन् ॥२०॥

यतः प्रदेशात्तन्दुलादानं तत्र तन्दुलानन्यान्निदधीरन् ॥२०॥

आधास्यमानस्यारण्योः प्रत्तयोर्यथार्थं स्यात् ॥२१॥

यदि तस्यामेव निशायामाधास्यते यजमानस्तदा तस्य हस्तेऽध्वयुगारण्योः प्रत्तयोर्यथार्थं स्यात् । अथ यदि तत ऊर्ध्वं संवत्सरादिकालेषु अग्न्याधानं तदा प्राशनानन्तरमेव यथार्थम् ॥२१॥

५

पूर्वाह्णे दक्षिणेनान्यायतनानि गत्वा यत्राग्निं मन्थिष्यन्तः स्युस्तद्दक्षिणतो निरस्तः परावसुरिति दक्षिणा तृणं निरस्ये-
दावसोः सदाने सीदामीत्युपविशेत् ॥२२॥

यस्मिन् दिवसे अग्न्याधानं तस्य दिवसस्य पूर्वाह्णे एव गार्हपत्यसंभाराहरण-
काले मन्थनदेशस्य दक्षिणतो मन्त्रेण निरसनोपवेशने कुर्यात् । संभाराहरणानु-
संधानार्थम् ॥२२॥

१०

भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओमिति ॥२३॥

उपविश्य जपेदिति शेषः । जपश्चोपवेशनाङ्गम् ॥२३॥

एतेनोपविशेद्यजुषेति यत्र स्यात् ॥२४॥

१५

यत्र यत्र यजुषोपविशेदिति विधिः स्यात्तत्र सर्वत्रैतेनोपविशेन्निरस्तः
परावसुरित्यादिना मानुष ओमित्यन्तेन ॥२४॥

१७

1. My^{2,4}V² उदधीरन् for निदधीरन्
2. V²My^{1,4} तण्डुला⁰ for तन्दुला¹
3. N² M प्रदत्तयोः My¹ प्रवृत्तयोः for प्रत्तयोः
5. V² प्रदत्तयोः, My¹ प्रवृत्तयोः for प्रत्तयोः
P तद⁰ for ततः P. अग्न्याधेयान्तमाधानं for अग्न्याधानं
10. My⁴⁰पत्यस्य for पत्य PV¹C transp गार्हपत्य⁰before मन्थन⁰; (L.11)
11. My⁴ ०मथन⁰ for ०मन्थन⁰
14. V¹PC उपविशेत् for उपविश्य

अग्निं ह्लियमाणमनुगच्छेत् ॥२५॥

गार्हपत्यमग्निं मथित्वा ह्लियमाणमनुगच्छेत् ॥२५॥

निहिते यजुषोपविशेत् ॥२६॥

निहिते आहिते गार्हपत्ये यजुषोपविशेत् ॥२६॥

५ अत्र प्रथममिति शार्ण्डिल्यः ॥२७॥

अत्रैव यजुषा प्रथममुपवेशनं पूर्वाह्णे संभाराहरणकाले मन्यनदेश इति ॥२७॥

द्वितीयमिति धानंजयः ॥२८॥

पूर्वाह्णे यजुषा प्रथममुपवेशनम् । आहिते गार्हपत्ये द्वितीयं यजुषोपवेशनं कार्यमिति ॥२८॥

१० जाते रात्रन्तरं गायेत् ॥२९॥

वामदेव्यं ह्लियमाणे ॥३०॥

बृहन्निहिते ॥३१॥

त्रीण्यपि सामानि गार्हपत्याधान एव ॥२६-३१॥

सर्वाणि तृचेषु मनसा ॥३२॥

१५ सर्वाण्यपि सामान्यग्न्याधेयविषयाणि मनसैव गायेत् । अरण्येगेयानां तावद् ग्रामे वाचिकं गानमयुक्तमिति मानसमेवेति शास्त्रार्थः तथैव ग्रामेगेयानामपि गानम् शास्त्रार्थस्यैकरूप्यात् ॥३२॥

वाचा गायेदिति ह्युक्ते किमन्यद् वाचा प्रतीयेत ॥३३॥

२० अथवा उभयान्यपि वाचैव गायेत् । कुतः । गायेदिति ह्युक्ते वाचा विना किमन्यत् प्रतीयते । वाचेति विनार्थे तृतीया तेन वाचैव गानमिति ॥३३॥

6. My¹ adds. न before पूर्वाह्णे

8. PV¹C. प्रथमोप⁰ for प्रथममुप⁰

15. V¹ गेयमानानां for गेयानां

16. My^{1.4} वाचनिकं for वाचिकं V¹ गेयमानानाम् for गेयानाम्

17. V²My¹ ०रूप्यार्थम्. for रूप्यात्

19. PCV¹ अथ for अथवा My⁴ उक्तेः for उक्ते

अथापि गानमेवाध्वर्यवे विधीयते न मनसेति ॥३४॥

पक्षान्तरमाह—

अपि वा रहस्यान्येव मनसा गायेत् । न ह्यरण्ये गेयानां गानं ग्रामे
विद्यत इति ॥३५॥

अथवा अरण्येगेयान्येव मनसा गायेत् । तेषां ग्रामे वाचिकगानस्यायुक्तत्वात् ।
ग्रामे गेयं तु वाचैव गायेत् । दोषाभावात् ॥३५॥

प्रथमोत्तमयोः स्थाने वारवन्तीययज्ञायज्ञीये इति लामकायनः
॥३६॥

प्रथमोत्तमयोः रथन्तरवृहतोः स्थान इत्यर्थः ॥३६॥

पूर्वे कल्पे भूयांसीति शाण्डिल्यः ॥३७॥

पूर्वस्मिन्नेव पक्षे स्थित्वा पुनरप्यधिकानि सामानि शाण्डिल्यो ब्रूते ॥३७॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे द्वादशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

3. V¹ ग्रामे गानं for गानं ग्रामे

12. P इति चतुर्थस्य नवमः खण्डः ॥9॥ for इति . . . खण्डः ॥1॥

द्वितीयः खण्डः

तान्येव दर्शयति—

मन्थिष्यत्स्वरणी आलभ्यारण्यो (सा. ७९) रिति गायेत्
॥१॥

५

मथ्यमानेऽग्निं नरः (सा. ७२-१३७३) इत्येतयोरेन्यतरत् ॥२॥
धूम उदिते त्वेषस्ते धूम ऋण्वती (सा. ८३) ति ॥३॥
प्रज्वलितेऽर्द्धि गाति (सा. ४७) ति ॥४॥

स्पष्टम् ॥१-४॥

निधीयमाने गवां व्रतं यदग्निमीडे (सा. ६०५) इति ॥५॥

१०

पञ्चस्वपि सूत्रेषु गायेदित्यनुपङ्गः । प्रज्वलित इति जननानन्तरमध्वर्युभिः
प्रज्वलित इत्यर्थः ॥५॥

तान्युद्गातृकर्मके ॥६॥

तानि गानानि उद्गातुरेव कर्म न ब्रह्मण इत्येके ॥६॥

कुत इत्याह—

१५

उद्गाता सामवेदेनेति श्रुतेः ॥७॥

इति । वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवचनः साममन्त्रैर्यत् कार्यं तत् कर्तृविशेषा-
नादेश उद्गातेवेति वचनार्थः । तेन श्रुतिषु अग्न्याधेये सामगानविधौ ब्रह्मणः प्रकृत-
त्वेऽपि उद्गातुरेव गानम् ॥७॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

२०

यथा विह्व्यसजनीयकयाशुभीयानि होतुः ॥८॥

२१

यथा प्रकृतेऽप्यौद्गात्रे कर्मणि विह्व्यः शस्यम् । सजनीयः शस्यम् ।

2. P. द्वादशानि V¹C. द्वादश तानि for तानि

14. V² after इति ins अतः

16. PCV¹ मन्त्र वचनः for मन्त्रब्राह्मणवचनः

17. PV¹C Om. श्रुतिषु

21. PV¹C सृजनीयं for सजनीयं

अगस्त्यस्य कथाशुभीयं शस्यम् इति । विहव्यादीनि सूक्तानि होतुरेव शस्यानि । ऋग्वेदे होतुरिति श्रुतेः । तद्वदत्रापि ॥८॥

प्रस्तोतुश्च वैराजशाक्वरी प्रस्तावाः ॥९॥

चकारो यथेत्यनुकर्षणार्थः । वैराजसाम्नि ब्राह्मणम् प्रस्तावं प्रस्तुत्य विष्टम्भान् विष्टम्भोती (तां. ब्रा. १२.१०.७) ति । तथा महानास्नीपु क्षिप्रं प्रस्तुत्य क्षिप्रं गेयम् (तां. ब्रा. १३.४.११) इति । उभयत्रापि प्रस्तुत्येत्युद्गात्रा समानकर्तृ-
कत्वश्रवणेऽपि तदनादृत्य प्रस्तोतुरेव प्रस्तावाः । सर्वत्र प्रस्तोता प्रस्तुयादिति सामान्यविधेरभङ्गार्थम् । तद्वदत्रापि ॥९॥

सर्वेऽचाविधानाद् ब्रह्मत्वकारिभिः ॥१०॥

न च ब्रह्मत्वविधायिभिः सूत्रकारैः सर्वैरपि ब्रह्मणो गानं विहितम् । किन्तु कतिपयेरेव । तत्र ब्रह्मणो गानपक्षे सर्वैरपि वक्तव्यं स्यात् ॥१०॥

कर्मयोगान्चोद्गातुश्चत्वारो महर्त्विजः प्राश्नन्तीति हि चातु-
ष्प्राश्यप्राशनम् ॥११॥

महर्त्विजः प्राश्नन्तीति वचनादुद्गातुरपि ब्रह्मौदनप्राशनम् । तेन तस्या-
धानेऽप्यात्विज्येन योगोऽस्ति । न च गानं विना तस्यात्विज्यमस्तीति । तथा च
जैमिनिरुद्गातुरेव गानमाहेति ॥११॥

अथ स्वमतमाह—

अधिकारात्तु ब्रह्मणः ॥१२॥

इति । तुशब्दो मतान्तरनिवृत्त्यर्थः । गानविधौ ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् तस्यैव
गानम् ॥१२॥

3. PV¹C शाक्वरे V²My¹ शक्वरी: for "शाक्वरी"

4. My^{1,4} वैराजे for वैराज⁰

12. PVC V¹ ह for हि

15. V¹ आत्विजे C आत्विज्ये for आत्विज्येन

16. V¹C Om. एव

19. My¹ V² My श्रुतौ ब्रह्मत्वविधि प्रकृत्य (V²My¹ प्रक्रम्य) तन्मध्ये
गानविधानात् ब्रह्मण एव गानम् । श्रुतिश्च सूत्रकारेण दृष्टा for
गानविधौ . . . गानम् ॥ (L. 20).

औद्गात्रे चाविधानात् ॥१३॥

यद्युद्गातुरेव गानं स्यात् तदानीमौद्गात्रप्रकरणे विधातव्यम् । न च तदस्ति ॥१३॥

दृष्टं चानेन सामगानं ब्रह्मा रथचक्रेऽभिगायती (तां. ब्रा. १८.७.१२) ति ॥१४॥

वाजपेये ब्रह्मणः सामगानं दृष्टमिति न ब्रह्मणो गानविरोधः ॥१४॥

उद्गातेति यथाभूयसवादः ॥१५॥

यः पुनरुद्गाता सामवेदेने (द्रा. श्रौ. १२.२.७.) ति वादः स भूयस्त्वानुसारेण द्रष्टव्यः भूतस्य गानभूयस्त्वात् यथाभूयसमिति । भूयस्त्वानुसारेणेत्यर्थः ॥१५॥

हौत्रे च विधेर्विहव्यादीनि ॥१६॥

यत् पुनरुक्तं यथा विहव्यादीनि होतुरिति तद्युक्तमेव । हौत्रमधिकृत्य ब्रह्मच-
ब्राह्मणे तेषां विधानात् । सामवेदेऽपि तद्विधेस्तेनैकवाक्यत्वात् ॥१६॥

स्तोत्रवत् प्रस्तावा विराट्सु स्तुवन्ति (तां. ब्रा. १२.१०.१०)
पुरीषेण स्तुवते (तां. ब्रा. १३.४.१२) इति च बहुश्रुतेः ॥१७॥

अथ यदुक्तं तथा च प्रस्तोतुश्च प्रस्तावा (द्रा. श्रौ. १२.२.६) इति तत्र ब्रूमः ।
न हि सामान्यविधेस्तत्र प्रस्तोतुरन्वयः । समानकर्तृकत्वविरोधादेव । किंतु विराट्सु
स्तुवन्ति पुरीषेण स्तुवते इति च बहुवचनात् प्रस्तोतुस्तत्रान्वयः । समानकर्तृकत्व-
मपेक्षितम् । स्तोत्रवदिति कोऽर्थः । गौरीवितेन षोडशिना स्तुते (तां. १२.१३.१२)
शाकलेन तुष्टुवानो (तां. ब्रा. १३.३.१०) मानवेन तुष्टुवानः (तां. ब्रा. १३.३.१५)

6. V¹ My¹ My⁴ after ब्रह्मणः ins च

7. V¹ ०भूयसो for भूयस^०

12. PCV¹ उक्तम् for युक्तम्

17. PCV^{1,2} ०कर्तृकत्वात् for ० कर्तृकत्व

19. My^{1,4} विवक्षितम् My² अविवक्षितम् for अपेक्षितम्

20. V^{1,2} PC स्तुवीत for स्तुते

इत्यादावेकवचनादुद्गातुरेव स्तोत्रे प्राप्तेऽपि हिरण्यं संप्रदायं षोडशिनः
स्तुवते (तां. ब्रा. १२.१३.२५) इत्यादिवहुवचनात्तत्र तत्र प्रस्तोतुरन्वयः । तद्व-
दत्रापि ॥१७॥

अविधानं विधेद्विधात् ॥१८॥

यत् पुनरुक्तं सर्वैर्ब्रह्मणो गानं न विहितमिति तद्वक्तव्यम् । विधेद्विध्याद्
विकल्पात् क्वचिच्छाखायां ब्रह्मणो गानं विहितम् । क्वचिन्निषिद्धम् । तत्र निषेध-
श्रुतिमाश्रित्य गानं न विहितम् ॥१८॥

यावद्वचनं कर्मयोगः ॥१९॥

यत एव न्यायतो ब्रह्मण एव गानं तेन यावद्वचनं ब्रह्मादिनप्राशनमात्रमेव
उद्गातुरास्त्वित्यं न गानम् ॥१९॥

हुतायां पूर्णहितौ यथार्थं स्यात् ॥२०॥

गतम् ॥२०॥

अक्षान्चेदभिजुहुयुस्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ॥२१॥

यदाध्वर्यवोऽक्षाभिर्हमिं कुर्युस्तदोपविशेत् ॥२१॥

तैर्द्युते यथार्थं स्यात् ॥२२॥

अक्षद्युते कृत इत्यर्थः ॥२२॥

**इष्ट्यादिषु सर्वेषु यजुषोपविशेत् पूर्वो यजमानादाहवनीयं
प्रति ॥२३॥**

अग्न्याध्वेयेष्टीनामादिष्वारम्भेषु सर्वेषु यजमानस्य पुरस्तादाहवनीयाभिमुखो
यजुषोपविशेत् । कः पुनरिष्टीनामारम्भः । यदिदमध्वर्याः कर्मणेवां देवेभ्यः शक्यम्
(आप. श्रौ. १.१५.४) इति हस्तप्रक्षालनम् । कुत एतत् । आपस्तम्बेन उदिते
आदित्ये पोर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयती (आप. श्रौ. १.१५.२) त्युक्त्वा तदनन्तरं

1. P C V¹ प्रस्तोत्रे समाप्ते for स्तोत्रे प्राप्ते

6. My¹⁻²निषेधः for निषिद्धम् V¹om निषेध

9. PCV¹⁻²om मात्र ।

14. PCV¹⁻²यदि for यदा

21. PC आपस्तम्बेऽनुदिते for आपस्तम्बेन उदिते

22. V¹C प्रक्रम for प्रक्रमयति; V¹ PC उक्तत्वात् for उक्त्वा

प्रक्षालनविधानात् । तथा यजमानस्यापि तदानीमारम्भाभिधानात् । तद्यथा—
इदं शक्यम् । यदिदं करोम्यात्मा करोत्वात्मने (आप. श्रौ. ४.४.१) इति । तथा
तदानीमेव ब्रह्मणो वरणं तदासनकल्पनं मन्त्रत उपवेशनं चापस्तम्बेन विहितम्
॥२३॥

- ५ परिध्योर्वा संधिम् ॥२४॥
प्रतीत्यनुवर्तते दक्षिणपश्चिमयोः परिध्योर्वा संधिमभिमुख उपविशेत् ॥२४॥
स्रुचां वाग्राणि ॥२५॥
उत्करं वा ॥२६॥
प्रतीत्यनुवर्तत एव ॥२५-२६॥
- १० तमन्तरेणाहवनीयं च यजमानस्य संचरो नान्येषाम् ॥२७॥
न ब्रह्माणम् ॥२७॥
तं यदाध्वर्युर्ब्रूयाद् ब्रह्मन्निदं करिष्यामीति सवितृप्रसूतोऽदः
कुरु । भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओमित्येतेनानु-
मन्त्रयेत् ॥२८॥
- १५ ब्रह्मन्निदं प्रेष्यामि ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामीत्यादेरुपलक्षणं ब्रह्मन्निदं करिष्यामीति ।
ओंप्रणय । ओं प्रोक्षेत्यादेरुपलक्षणमदः कुर्विति ॥२८॥
एतत्सर्वानुमन्त्रणम् ॥२९॥
१८ सर्वानुमन्त्रणमिति संज्ञाकरणं व्यवहारार्थम् ॥२९॥

1. P ^०अविधानात् for अभिधानात्; V¹ after तथा add हि

2. PCV¹ आत्मना for आत्मा

6. V² Om. अभिमुख

10. V¹ My यजमान for यजमानस्य

12. V² इदं for अदः

उच्चैरदः कुर्वोमिति ॥३०॥

तस्मिन्ननुमन्त्रणमन्त्रे अदः कुर्वोमित्यंशमुच्चैः ब्रूयादितरमुपांशु ॥३०॥

प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छेदा तासां विमोचनात् ॥३१॥
स्पष्टम् ॥३१॥

पक्षान्तरमाह—

तास्वेव प्रणीयमानास्वा हविष्कृतस्तम्बयजुषश्चाध्या समिधः
प्रस्थानीयाया इति वा ॥३२॥

प्रणीताप्रणीयमानप्रभृति हविष्कृदेहीति । संप्रेषात् पूर्व वाग्यमनम् । तथा
स्तम्बयजुरारभ्य प्राक् समिदाधानात् । प्रस्थानमनुयाजप्रचारः । तदर्थं समित्
प्रस्थानीया ॥३२॥

पक्षान्तरमाह—

यत्र बाध्वर्युबह्वचौ चेष्टेताम् ॥३३॥

अध्वर्युबह्वचयोश्चेष्टायामवश्यं वाग्यमनम् ॥३३॥
किमन्यत्र कामाचारः । नेत्याह—

यत्र वा न चेष्टेतां वाग्यतः प्रायस्त्वेव स्यात् ॥३४॥

तयोश्चेष्टाभावेऽपि प्रायेण वाग्यत एव स्यात् ॥३४॥

इति द्वाह्यायणश्रौतसूत्रे द्वादशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

2. P. after उपांशुens the khanda adding इति चतुर्थस्य दशमः खण्डः ॥१९॥

3. V¹ एतासा for आ तासां

8. My V. om. तथा

5. My², om पक्षान्तरमाह

तृतीयः खण्डः

प्रायश्चित्तं चेत् कर्तव्यं स्याद् भूः स्वाहेतिगार्हपत्ये जुहुयात् ।
भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ आग्नीध्रीये सुत्या चेत् । स्वः स्वा-
हेत्याहवनीये । भूर्भुवः स्वाहेति तत्रैव ॥१॥

५

मन्त्रस्य कर्मणो वा श्रुते सति तत्समाधानं प्रायश्चित्तम् । तत्राविशेषेण
त्रिष्वप्यग्निषु होमः । सुत्या चेद्वर्तते आग्नीध्रीये भुवः स्वाहेति होमः ॥१॥

हुत्वा ब्रूयाच्चेष्टताकार्ष्णं प्रायश्चित्तमिति ॥२॥

चेष्टत प्रवर्तध्वं यूयं अकार्ष्णं वयं व्याहृतिहोमेन प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥२॥

१०

अवेलायां चेद्व्याहरेदयज्ञियं वापद्येतैता एव व्याहृतीरनु-
प्रेक्षेत ॥३॥

अयज्ञियं द्विविधम् । देवकृतमात्मकृतं चेति । विहारदेशे कृष्णशकुनिश्वाप-
दादिसंचारो देवम् । अमेध्यदर्शनं पतितादिसंभाषणादिकं चात्मकृतम् । अनुप्रेक्षणं
मनसानुद्ववणम् । तथैव षड्विंशश्रुतेः (प० ब्रा. १.६.७) ॥३॥

इदं विष्णु (सा० २२२) रिति वर्चम् ॥४॥

१५

स्पष्टम् ॥४॥

अमावास्यायां दोहनपवित्रे मार्जयेरन्नापोहिष्ठीयाभिः ॥५॥

१७

अमावास्यायां दर्शयागे अयज्ञियोपनिपाते अभ्युच्चयविधिरयम् । दोहनपवित्रं

3. My V सुवः for स्वः

5. My ⁴. तदानी for तत्समाधानं, My⁴ अत्र for तत्र

6. My⁴. तदा for वर्तते, V² My' add : तद् after वर्तते

9. V¹ C My¹ अयज्ञीयं for अयज्ञियं

11. C. अयज्ञीयं for अयज्ञियं

12. V¹C. om. संचारो; V² My⁴ देवकृतम् for देवम्

V² पतितं for पतितादि;

13. V² My^{1 2,4} निद्रवणम् for अनुद्ववणम्

16. My^{1 2,4} मार्जयीरन् for मार्जयेरन्

17. My². पाते for निपाते

दोहनार्थं शाखापवित्रम् । अकाले वाग्विसर्जने अयज्ञियापत्तौ च दोहनपवित्रं हस्ते
गृहीत्वापोहिष्ठोयाभिस्तिसृभिर्मार्जनं कुर्युः । बहुवचनात् सर्वेऽपि कर्मान्विताः कुर्युः ।
एवमुत्तरत्रापि बहुवचनप्रयोगे वेद्यम् ॥५॥

तदभावे दार्भे ॥६॥

यदा शाखापवित्रं नास्ति अग्नौ प्रहरणात् तदानीं दर्भमग्नौ पवित्रं कृत्वा तेनैव
मार्जनं कार्यम् ॥६॥

सर्वेष्टिष्विति शाण्डिल्यायनः ॥७॥

न केवलममावास्यायां सर्वेष्टिष्वपि दर्भमये पवित्रे मार्जनमधिकं कार्यमिति ।
ननु अन्यावेयेष्टयः प्रकृताः । कथममावास्यायामिष्ट्यन्तरेषु च विशेषविधिः उच्यते ।
एतत् सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वमित्यतिदेशं वक्ष्यति । तद् हृदि कृत्वा विशेषविधिः
॥७॥

प्राशिन्नमाह्नियमाणं प्रतिमन्त्रयेत् मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रति-
पश्यामीति ॥८॥

अध्वर्युणा प्राशिन्नमाह्नियमाणम् ॥८॥

अप आचम्य देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णीयात् ॥९॥

स्पष्टम् ॥९॥

व्यूह्य तृणानि पुरस्ताद्दण्डं सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नाभौ
सादयामीति ॥१०॥

अन्तर्वेदि दर्भतृणानि व्यूह्येत्यर्थः ॥१०॥

1. V² °पवित्रे for °पवित्रं
3. V² °प्रयोगेन for °प्रयोगे
5. V¹C My¹⁻²⁻⁴. om. कृत्वा
9. My¹⁻⁴. om. च
10. V¹⁻². om. इति; My². om. ब्रह्मत्वम् My⁴. कथनम् for °विधिः
12. My¹⁻²⁻⁴ आह्नियमाणं for आह्नियमाणं
14. My¹⁻²⁻⁴ आह्नियमाणम् fyr आह्नियमाणम्
17. PCV¹⁻² व्यूहेद् for व्यूह्य

अङ्गुष्ठेनानामिकया चादायाग्नेष्ट्वास्येन प्राशनीतीति प्राशनी-
यात् ॥११॥

स्पष्टम् ॥११॥

असंखादं निर्गिरेत् ॥१२॥

दन्तैः खादनमकुर्वन्नित्यर्थः ॥१२॥

अप आचम्योरसि पाणिं निदधीतेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीति

॥१३॥

स्पष्टम् ॥१३॥

प्रक्षाल्य प्राशित्रहरणं तत्र निदध्यात् ॥१४॥

तत्रेति पूर्वोक्तस्थान इति ॥१४॥

यथाहृतं वा प्रतिहारयेत् ॥१५॥

स्पष्टम् ॥१५॥

ब्रह्मभागमाहृतमग्रत उपनिदधीत ॥१६॥

तमिष्टौ संस्थितायां प्राशनीयात् ॥१७॥

स्पष्टे ॥१६-१७॥

अन्वाहार्यमन्तरेण ब्रह्माणं यजमानं च हरेत् ॥१८॥

अन्वाहार्यमिष्टेर्दक्षिणाभूतमोदनम् । तं ब्रह्मयजमानावन्तरेणाध्वर्युर्हरेत् ॥१८॥

स्वयं चेद् ब्रह्मा यजमानः स्यात् पूर्वैर्नम् ॥१९॥

हरेदित्यनुषङ्गः । यदि यजमानः स्वयमेवापत्कल्पेन ब्रह्मा स्यात् तदानीमेनं
पूर्वेणान्वाहार्यमाहरेत् ॥१९॥

हृत्वा तमन्तर्वेदि सन्नं तूष्णीमालभेत ॥२०॥

तथा हृत्वाध्वर्युणा वेद्यां सादितं ब्रह्मा स्पृशेत् ॥२०॥

16. My^{1,4}. after हरेत् add : इति । अध्वर्युरिति शेषः ।

17. V². पक्वान्म for ओदनम् ; PCV after ओदनम् add पक्त्वा;
V². om. तं.

19. V² My^{1,4}. after एनं add : यजमानं

प्रजापतेर्भागोऽसीति वा ॥२१॥

प्रजापतेर्भागोऽसीत्येतावान् मन्त्रः ॥२१॥

अथापरं प्रजापतेर्भागोऽस्यूजस्वान् पयस्वान् । अक्षितोऽस्य
क्षित्यै त्वा । प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदान-
रूपे मे पाहि । ऊर्गस्यूजं मयि धेहीति ॥२२॥

५

अथापरं मतमनेन मन्त्रेणाभिमृशेदिति ॥२२॥

तत्रैव यजमानं वाचयेत् प्रजापतिं त्वया समक्षमृध्यासमागम्या-
न्वाहार्यं ददानि ब्रह्मन् ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वा हुताद्य मा मा
हिंसोरहुतो मह्यं शिवो भवेति ॥२३॥

तत्रैवान्वाहार्ये यजमानमीक्षित्वा वाचयेत् ॥२३॥

१०

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे द्वादशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

११

7. My² ऋध्यासममागम्य, M. ऋध्यासं मामा for ऋध्यासमागम्य;

8. M My^{1-2,4} ददामि for ददानि

चतुर्थः खण्डः

५ समिधं प्रस्थानीयामनुमन्त्रयेत् देव सवितरेतत्ते यज्ञं प्राहुर्बृह-
स्पतये ब्रह्मणे तेन यज्ञमवतेन यज्ञपतिं तेन मामव । मनो
ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्व रिष्टं यज्ञं स-
मिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामित्युपांशु प्रतिष्ठे-
त्युच्चैर्भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष इत्युपांश्वो-
मित्युच्चैः ॥१॥

प्रस्थानमनुयाजप्रचारः । तदर्थं समिधमनुमन्त्रयेत् । मानुष ओमित्यन्तेन
मन्त्रेण । तत्र ओमिति च प्रतिष्ठेति च उच्चैर्ब्रूयादितरदुपांश्विति ॥१॥

१० सर्वानुमन्त्रणेन वा ॥२॥

सर्वानुमन्त्रणमन्त्रः पूर्वमुक्तस्तेन वानुमन्त्रयेत् ॥२॥

विमुक्तासु प्रणीतासु समिध आदध्याद्यथावभृथादुदेत्य ॥३॥

प्रणीताविमोचने कृते ब्रह्मा समिध आदध्याद् यथावभृथादुपेत्यैधोऽस्येधिषीम-
हीत्यादिमन्त्रैः समिदाधानं तद्वत् ॥३॥

१५ एतत् सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वम् ॥४॥

एतदुपवेशनप्रभृति समिदाधानान्तं न केवलमाधानेष्टीनाम् । किंतु सर्वेष्टीना-
मित्यर्थः ॥४॥

समानेऽहन्येकासने न पुनर्यजुषोपविशेदिति शाण्डिल्यः ॥५॥

२० संस्काराणामिष्टिसमाप्तौ अपवृक्तत्वादिष्टिभेदे पुनरपि यजुषोपवेशनम् । अहरा-
सनेक्येऽपि कार्यमेवेति स्वपक्षः । शाण्डिल्यस्य तन्नाभिमतम् ॥५॥

अग्न्याधेयेष्टिषु प्रथमायां यजुषोपविशेदुत्तमायां समिध आद-
ध्यादिति गौतमः ॥६॥

२३ इष्टिभेदे यद्यपि प्रयाजादिवत् पृथगुपवेशनं प्राप्तं तथाप्याधानेष्टीनामग्न्यर्थ-

4. V.C My¹ जूतिर् for ज्योतिर्

9. PC. befor ओम् add: इत्युपांशु

20. V² My⁴. न्याय्यम् for कार्यम्

त्वादेकेष्टितुल्यत्वात् सकृदेवादी मन्त्रत उपवेशनम् । अन्ते समिदाधानं चेति गौतमः
॥६॥

पृथगिष्टिष्विति धानंजय्यः ॥७॥

स्पष्टम् ॥७॥

चातुष्प्राश्यं च प्राश्नत्सु ॥८॥

चकारो धानंजय्यानुकर्षणार्थः । ऋत्विक्षु चातुष्प्राश्यं प्राश्नत्सु यजुषो-
पविशेद्ब्रह्मा ॥८॥

अग्न्याधेयस्य दक्षिणामाह—

धेनुं दद्याद्ब्रह्मणे ॥९॥

स्पष्टम् ॥९॥

अध्वर्यवे चाग्निपदम् ॥१०॥

अग्नेराहवनीयस्याधाने यदपेक्षितमश्वादिपदं तत्सिद्ध्यर्थो योऽश्वादिरानीयते
स आग्निपदोऽश्वादिः ॥१०॥

धेनुर्होत्रे वत्सतरीर्ब्रह्मणे अनडुहोऽध्वर्यवे । सर्वे त्रिवर्गाः ॥११॥

त्रिवर्गस्त्रिगुणा इत्यर्थः । तिस्रो धेनुर्होत्रे तिस्रो वत्सतरीर्ब्रह्मणे इति ।
त्रीननडुहोऽध्वर्यवे इत्युक्तं भवति ॥११॥

पठ्ठाहीमाग्नीध्राय ॥१२॥

तदेवं द्वादश दक्षिणाः ॥१२॥

अथ साधारणमाह—

सर्वेभ्योऽश्वरथं कुण्डले च ॥१३॥

एकाश्वरथः कुण्डलद्वयं च सर्वसाधारणम् ॥१३॥

एवमेव धेनुमग्निपदं चेति शाण्डिल्यः ॥१४॥

3. My^{1,4} before पृथग् add : इष्टिमेदेऽथ

6. ०मतानु⁰ for ०जय्यानु⁰

7. PC. om. ब्रह्मा

12. PC. अग्नि for आग्नि⁰

21. My¹ ०पादं for पदं ; My⁴ आग्नि for अग्नि⁰

पूर्वोक्तमग्निपदं धेनुं च साधारणमाहेत्यर्थः ॥१४॥

अथ अग्न्याधेयेष्टीनां दक्षिणामाह—

धेनुमनड्वाहं वत्सतरीं वत्सतरमजं पूर्णपात्रमिति तत्प्रथमाया-
मिष्टौ दद्यात् ॥१५॥

तदिति तद्धेन्वादि षट्कमित्यर्थः ॥१५॥

तथोत्तरयोरन्यत्राज्यपूर्णपात्राभ्याम् ॥१६॥

उत्तरयोरिष्ट्योर्धेन्वादिचतुष्टयमिति ॥१६॥

पक्षान्तरमाह—

वरः सप्तमो दक्षिणानां त्रयोदशो वा पञ्चविंशो वा । एतद्वा-
जसनेयकम् ॥१७॥

अग्न्याधेयस्य सेष्टिकस्य षड् गावो दक्षिणाः । तासां सप्तमो वरः स्यात् ।
अथवा द्वादश गावः स्युः । त्रयोदशो वरः स्यात् । अथवा चतुर्विंशतिर्गावः ।
पञ्चविंशो वरः स्यात् । तदेतद्वाजसनेयकं मतम् । अत्रापस्तम्बः षट् देवा द्वादश
देवाश्चतुर्विंशतिर्देवाः (५.२०.१३) इति ता विकल्पन्ते इति ॥१७॥

अग्न्याधेयान्तान् कुर्वते पूर्णाहुतिनक्षाभिर्होममिष्टौः ॥१८॥

अग्न्याधेयस्य त्रीनन्तान् अश्वर्यवो विकल्पेन कुर्वते । तदानीमिष्ट्यभावे
तद्दक्षिणालोपः ॥१८॥

मिथुनौ दक्षिणान्वारम्भणीयायामिष्टौ ॥१९॥

दर्शपूर्णमासयोरारम्भार्थेष्टिरन्वारम्भणीया । तस्यामन्वाहार्यस्थाने मिथुनौ
गावो दक्षिणा । तयोः प्रजापतेर्भागी स्थः इत्यनुमन्त्रणमन्त्रस्योहः कार्यः ॥१९॥

वाजिनाश्विनघर्माणामृत्विक्षूपहमिष्ट्वा प्राणभक्षं भक्षयेत्

॥२०॥

1. PG. om. धेनुं च; V² My^{1.4}. om. आह

2. V¹ PT. om अग्न्याधेय

10. P. वागो⁰ for गावो

14. My^{1.4} विकल्पन्ते for ता विकल्पन्ते

15. V¹C² My^{2.4} अक्षामिर्होमम् for अक्षामिमर्होम् ; P. इष्टि ;

V². इष्टिमिः for इष्टीः

16. P. अभावेन दक्षिणा for अभावे तद्दक्षिणा (L. 17)

द्वादशे पटले चतुर्थः खण्डः

वैश्वदेवे पर्वणि चातुर्मास्येषु वाजिनं नाम हविः । अश्विनो नाम सौत्रामण्यां
कश्चिद्ग्रहः । घर्मः प्रवर्ग्यः । प्राणभक्षोऽवघ्राणम् ॥२०॥

प्रत्यक्षभक्षोऽस्वे यज्ञे ॥२१॥

स्पष्टम् ॥२१॥

वाजिनस्य भक्षणमन्त्रमाह—

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यद्वामेऽपि गच्छति यद्वा जायते पुनस्तेन
माशिवमाविश ॥ तेन मा वाजिनं कुरु तस्य ते वाजिपीत-
स्योपहृतः ॥ उपहृतस्य भक्षयामीति ॥ वाजिनस्येति ॥
ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं भक्षयामीति वोभाभ्यां वो-
भाभ्यां वा ॥२२॥

स्पष्टानि । आश्विनघर्मयोस्तु मन्त्रो वक्ष्यते ॥२२॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे द्वादशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विनिर्मिते ।
द्वितीये दशके वृत्तो द्वितीयः पटलोऽधुना ॥
ब्रह्मत्वमित्यमाधाने सर्वेष्टिषु च दर्शितम् ।
द्वितीये पटले तच्च व्याख्यातं धन्विना स्फुटम् ॥

इति धन्विविरचिते श्रीद्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे द्वादशः पटलः समाप्तः ॥१२॥

चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥४॥

1 PC. om वैश्वदेवे पर्वणि

11. My⁴V². स्पष्टम् for स्पष्टानि ; My¹ वक्ष्यति for वक्ष्यते

12. V¹ My⁴TC द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विनिर्मिते ।

द्वितीये दशके वृत्तो द्वितीयः पटलोऽधुना ॥

V². ends with this पटलः after स्फुटम् ॥ it writes:—श्रीदक्षिणामूर्तये
नमः॥तमः पटललुण्टाकतेजः पुञ्जसमुज्ज्वलम् । नारायणार्यरत्नं तच्छ्रेयसे
भूयसेऽस्तु नः ॥ नारायणार्यचरणारविन्दयोरयमञ्जलिः । करकृतमपराधं
क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ हरिः ॐ । श्रीरस्तु ॥

: पञ्चमः प्रपाठकः

त्रयोदशः पटलः

प्रथमः खण्डः

चातुर्मास्येषु वरुणप्रधासानां स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु यजुषोपविशेत्

॥१॥

चातुर्मास्येष्वित्यधिकारः । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि । वैश्वदेव वरुणप्रधाससाकमेधशुनासीर्याणि चत्वार्येव पर्वाण्यैष्टिकनन्त्राणि । आपो द्वारा इति वद् वरुणप्रधासा इति नित्यब्रह्मचनान्तम् । तेषां स्तम्बयजुर्हरणकाले ऐष्टिकात् प्रथमोपवेशनादधिकमेतदुपवेशनमपूर्वं कार्यम् । तथाध्वर्योर्हस्नप्रक्षालन-
कालेऽप्यैष्टिकमुपवेशनं द्वितीयं कार्यम् ॥१॥

बिलिखिते चात्वालेऽध्वर्युणा सह प्रत्याव्रज्याहवनीयमुपविशेत्

॥२॥

उत्तरवेदिनिर्माणार्थं यस्मादवटान्मृदाहरन्ति तच्चात्वालम् । तस्मान्मृदाहरण-
काले अध्वर्युणा सह गत्वा चात्वालेऽभ्रणा परिलिखिते सति तेनेव सह प्रत्या-
व्रज्याहवनीयं प्रत्युपविशेत् । नन्विदानीमाहवनीयो नास्ति । उत्तरवेदिकरणोत्तर-
कालमध्वर्युभिः प्रणयनविधानात् । सत्यम् । अत्र पक्षद्वयमध्वर्युभिरुक्तम् । गार्ह-
पत्यस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयं कृत्वा गार्हपत्याद् द्वयोरग्नयोः प्रणयनमित्यापस्तम्बः ।
आहवनीयस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयकरणं ततश्च प्रणयनमिति बौधायनकात्यायनौ ।
तत्र द्वितीयपक्षाश्रयणेनेदं सूत्रम् । तदानीं पूर्वमेवाहवनीयस्य सद्भावात् ॥२॥

अग्नी प्रणीयमानौ यथैतमनुगच्छेत् ॥३॥

7. PCV¹ एक⁰ for ऐष्टिक⁰

9. My¹ My⁴ om. प्रथम⁰; My² पूर्व¹ for अपूर्व¹

14. My². om. गत्वा My¹ My⁴. om सति.

18. PCV¹. om ततश्च

19. My⁴ ⁰नीयसंभवान् for ⁰ नीयस्य सद्भावात्.

20. My² यथेदं m My¹ यथेतं V¹C यथैनं for यथैतं

आहवनीयस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयं कृत्वा तत एवाहवनीयाद् द्वावग्नौ प्रणेष्याविति
बोधायनकाल्यायनी । तावग्नी यथैतमनुगच्छेद् येन पथा अध्वर्युः प्रणयति तेन
तमनुगच्छेत् । येन प्रतिप्रस्थाता तेन तमनुगच्छेदित्यर्थः ॥३॥

अध्वर्युश्चेद्ब्रूयाद् ब्रह्मन्नेकस्फययोपसंभिन्धीति स्फयेनाहवनी-
यात्पांसूनुपहत्योत्तरस्या वेदेर्दक्षिणादन्तात् कर्षन्धियात् ॥४॥

एकयत्नेन स्फयकृता कर्षणक्रिया एकस्फया । तया संभेदनमेकीकरणम् ।
सकृदेव पांसूनाहवनीयान्तात् संततमाकृष्य तस्याहवनीयस्य पूर्ववेदिद्वयेन मेलनं
कुर्विति प्रैवार्थः । उत्तरस्या वेदेर्दक्षिणमन्तं यावत् पांसून् कर्षन् गच्छेदित्यर्थः ।
एवं मेलने कृते अग्निद्वयमप्येकायतनस्थं कृतं भवेदिति भावः ॥४॥

आवेदिमध्यादेका चेत् ॥५॥

यत्र साकमेधपशुबन्धादिषु पूर्वा वेदिरेकैव भवति तदा तन्मध्यं यावत् पांसूना-
कर्षन् गच्छेदिति ॥५॥

प्रोह्य स्फयं पश्चिमेन वेदिं गत्वा निधोयमानयोरग्न्योस्तूष्णी-
मुपविशेत् ॥६॥

प्रोहणमुदसनम् । तत्कृत्वा तयोरग्न्योर्दक्षिणत उपविशेत् ॥६॥

एतत्कर्माग्निप्रणयनेषु सर्वेषु ॥७॥

अग्नौ प्रणीयमानौ यथैतमनुगच्छेत् (द्रा. श्रौ. १३.१.३) इत्यारभ्य यदुक्तं
तत् सर्वेषु अग्निप्रणयनेषु स्यात् ॥७॥

अवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु पूर्वोणाग्नी चात्वालं च गच्छेत् ॥८॥

मुख्योऽवभृथः सेकः । तस्य क्रियास्पर्शो न्यङ्गः । स यत्रास्ति तदवभृथन्यङ्गं

1. V.C प्रणेष्याम् P. प्रणेष्यामि for प्रणेष्यौ ;

2. P. om. तवाग्नी; P. अथ for यथा

6. My¹⁻⁴ befor कर्षण ins. सकृदा My⁴ My¹ om. कृता

11. My^{1,2} ०मेवे for ०मेव ०

15. My². om. प्रोहणम् . . . गच्छेत् (L.19)

20. P मुख्या⁰ for मुख्यो V¹ PC सौमिकः for सेकः

तुषनिष्कासप्रतिपादनम् । तत् कर्तुमध्वर्युषु गच्छत्सु पूर्वेण गच्छेत् ॥८॥

पश्चिमेन वेदी चात्वालं च स्वे यज्ञे ॥९॥

स्वे यज्ञे सत्रे कुण्डपायिनामयनगतेषु चातुर्मास्येष्टिष्वित्यर्थः ॥९॥

हविर्यज्ञेष्वेष संचर उत्तरेण विहारं कर्मभ्यः ॥१०॥

५

उत्तरेण विहारं यानि कर्माणि क्रियन्ते तदर्थमेष एव संचरः न त्वपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्ये (आप. श्रौ. ६.५.३) त्यापस्तम्बोक्तः संचरोऽभिप्रेतः ॥१०॥

यथा चात्वाले तथा यूपे शामित्रे च पशौ ॥११॥

निरूढपशौ यूपशामित्रयोः पुरस्तादेष संचरश्चात्वालवदिति ॥११॥

अवभृथन्यङ्गं प्राप्याभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं कर्म समापयेयुः ॥१२॥

१०

अवभृथदेशं गत्वा अभ्युक्षणप्रभृति समिदाधानान्तं सुत्यायां यदुक्तं तत् सर्वं कुर्युः । एतदन्तं वरुणप्रघासेषु ब्रह्मत्वम् । बहुवचनं सर्वार्थम् ॥१२॥

साकमेधेषु क्षीरोदनस्य यथार्थं प्राशनीयात् ॥१३॥

द्वयहेन साकमेधानुष्ठानम् । पूर्वस्मिन् दिवसे रात्रौ क्षीरोदनो गृहमेधीयः । साममेधे गृहमेधीयस्य शेषं यथेच्छं प्राशनीयाद्वा न वा ॥१३॥

१५

यजमानं ब्रूयात् प्रभूतमन्नं कारय सुहिता अलंकृता भवतेत्य-

मत्यान् ब्रूहि । वत्सांश्च मातृभिः सह वासयेति ॥१४॥

कारय ब्रूहि वासयेति त्रयः प्रेषाः ॥१४॥

पूर्वाह्नेऽध्वर्युः क्षीरोदनमृषभस्य रवथे जुहोति ब्रह्माणमुपवेक्ष्य

१८

॥१५॥

3. PV कोण्ड for कुण्ड ; My^{2,4} ०र्मास्येषु for ०र्मास्येष्टिषु

4. V¹C. om एषः; V¹C. असंचरः for संचरः

5. PMy² befor उत्तरेण add :—उत्तरेण विहारं कर्मभ्य इति

6. PC. निष्क्रम्य for अतिक्रम्य

8. My⁴ एवासं for एष सं; My⁴ एव for एषः

10. PCV¹. om. सुत्यायां यदुक्तं तत्

13. VI क्षीरोदनो for क्षीरोदनो ; My⁴ om. क्षीरोदनः

12. VI क्षीरोदनः for क्षीरोदनः

18. My^{1,4}. रवधे for रवथे

उत्तरेद्युः पुर्वाल्ले अपभमानीय तस्य रवथे शब्दे सति अघ्वर्युर्जुहोतीत्यनु-
वादोज्यमुत्तरार्थः ॥१५॥

ऋषभेऽरुवति ब्रह्मैव ब्रूयाज्जुहुधीति ॥१६॥

यदि ऋषभो न शब्दं कुर्यात् तदा ब्रह्मैव जुहुधीति ब्रूयात् । अरुवतीति
नञ्समासात् सप्तमी । ऋषभे शब्दमकुर्वतीत्यर्थः ॥१६॥

५

तूष्णीं पैतृकयज्ञिकायां सर्वं कुर्यात् ॥१७॥

अथ पैतृकयज्ञिकायामिष्टो सर्वमुपवेशनादिकं तूष्णीमेव कुर्यात् ॥१७॥

ओमित्येवानुमन्त्रयेत् ॥१८॥

सर्वानुमन्त्रणमन्त्रे ओमित्येतावान्मन्त्रं ब्रूयात् ॥१८॥

यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोरध्वर्युमनुविदधीत ॥१९॥

१०

यदाध्वर्युर्यज्ञोपवीती प्राचीनावीती स्यात्तदानीं तद्वदेव ब्रह्मापि स्यात्
॥१९॥

तस्या हवींषि निर्वण्यत्सु दक्षिणया द्वारा प्रपद्य पश्चात्
प्राङ्मुख उपविशेत् ॥२०॥

निर्वापदेशस्य पश्चात् ॥२०॥

१५

एवमेव वेदिं गत्वा स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु ॥२१॥

स्तम्बयजुर्हरणदेशस्य पश्चात् प्राङ्मुखः ॥२१॥

आज्यभागयोर्हुतयोर्दक्षिणेनार्गिं परिक्रम्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख
उपविशेद्यजमानश्च ॥२२॥

स्पष्टम् ॥२२॥

२०

इति द्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे त्रयोदशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

२१

1. P. तं स्वरवथे for तस्य रवथे; My¹⁻⁴UVI रवथे for रवथे
4. P. यदा for तदा
7. VTC पितृ⁰ for पैतृ⁰ Mo¹⁻⁴पितृयां for पैतृकयज्ञिकायां
8. P. ⁰मन्त्रयेत् for मन्त्रयेत्
9. P. after ब्रूयात् adds: इति ॥ इति पञ्चमस्य प्रथमः खण्डः ॥१॥
13. C तस्याः, My¹⁻⁴ तस्य for तस्या

द्वितीयः खण्डः

हुते स्विष्टकृति यथेतं प्रत्याव्रज्योपविशेताम् ॥१॥

स्पष्टम् ॥१॥

प्राशित्रमाहुतमुपघ्रायापविध्येत् ॥२॥

आघ्रायोदस्येत् ॥२॥

आज्यं चेत् प्राशित्रभागान् विध्येयुस्तदुपघ्रायाप उपस्पृशेत् ॥३॥

स्पष्टम् ॥३॥

इडां च प्रतिगृह्य प्रतिप्रयच्छेत् ॥४॥

१० इडा प्रतिग्रहः प्रकृतौ नास्ति । तस्या अपूर्वस्य विधिः । स च अदृष्टार्थे ।
भक्षणाभावात् ॥४॥

अध्वर्युणा परिषिच्यमाने व्युत्क्रम्य परिषिक्त आहवनीयमु-
पतिष्ठेरन् ॥५॥

१५ अध्वर्युणा वेदिपरिषेचने प्रक्रान्ते परिश्रिताया वेदेनिष्क्रम्य परिषिक्त उप-
स्थानम् ॥५॥

दक्षिणेन दक्षिणाग्निमुत्तरेण दक्षिणाग्निं^{१०}स्वे यजे ॥६॥

दक्षिणेन दक्षिणाग्निं स्थित्वाहवनीयमुपतिष्ठेरन् । सत्रेषूत्तरेण स्थित्वा ॥६॥

२० अक्षन्नमीमदन्त ही (सा. ४१५) ति प्रथमा । सुसंदृशं त्वा
वयं मघवन्मन्दिषीमहि । प्रनूनं पूर्णबन्धुरः स्तुतो यासि वशा-
२२ ँ अनुयोजा न्विन्द्र ते हरी इति द्वितीया उपोषु शृणुही गिरः
(सा. ४१६) इति तृतीया ॥७॥

2. PC यथेतं for; यथेतं My ¹⁰ विशेषाताम् for विशेषेताम्

6. My¹ PC भागादवध्येयुः; for भागान् विध्येयुः

10. V¹C पूर्वस्य for अपूर्वस्य; My^{1,4} तस्य for तस्याः

My² सा for सः; My¹ अदृष्टार्थः; My² दृष्टार्थे for अदृष्टार्थे

21. M. तृतीयोपोषु for द्वितीया उपोषु.

एताभिस्तिसृभिरुपस्थानम् ॥७॥

तत एवेक्षमाणा गार्हपत्यम् मनोन्वा हुवामहे नाराशंसेन
स्तोमेन । पितॄणां च मन्मभिः । पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो
जनः । जीवं व्रतं सचेमहि । आ न ए तुमनः पुनः क्रत्वे दक्षाय
जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशेयम् इति ॥८॥

५

तस्मिन्नेव स्थाने स्थित्वा मनोन्वा हुवामह इति तिसृभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठेरन्
॥८॥

कया नदिचत्र आभुवत् (सा. १६९) इत्येकया दक्षिणाग्निम्
॥९॥

स्पष्टम् । पित्र्या समाप्ता ॥९॥

१०

त्रैयम्बकानामापूपा भवन्त्येककपालाः । तेषां यमध्वर्युराखूत्कर
उयवपेत्तस्मिन्नप उपस्पृशेयुः—शिवा नः शन्तमा भव सुमृडीका
सरस्वति । मा ते व्योम संदृशि इति ॥१०॥

त्रैयम्बकदेवत्यत्वात् त्रैयम्बका नाम केचन अपूपाः पुरोडाशाः तेषामेकमध्व-
र्युराखूत्करे निवपति । तस्योपरिष्ठादप उपस्पृशेयुः शिवा न इति मन्त्रेण
॥१०॥

१५

आसीतेतरेषां हूयमान इति धानंजय्यः ॥११॥

इतरेषां पुरोडाशानां होमे क्रियमाण आसीतेत्येकं मतम् ॥११॥

१८

3. My² सोमेन for स्तोमेन

10. My². om. वित्र्या समाप्ता ; P. after समाप्ता ends the khanda
with इति पञ्चमस्य द्वितीयः खण्डः ॥२॥

13. V¹C. संदृश इति for संदृशि इति

14. My². om. एकं ; My⁴. यमेकं for एकं

15. V¹C. om. शिवा . . . मन्त्रेण

17. My² हूयमानायां for हूयमाने

तिष्ठेदिति शाण्डिल्यः ॥१२॥

गतम् ॥१२॥

हुते तिष्ठन्तो जपेयुः— अवास्व रुद्रमयक्ष्मह्यव देवं त्र्यम्बकम् ।
यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो वसीयसस्करद्यथा नः पशुमतस्क-
रद्यथा नो व्यवसाययात् । भेषजमसि भेषजं गवेऽ-
श्वाय पुरुषाय भेषजं सुगं मेषाय मेष्यै सुभेषजं यथासदिति

॥१३॥

सर्वेषु हुतेषु तिष्ठन्तो जपेयुः ॥१३॥

५

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे त्रयोदशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

६

तृतीयः खण्डः

यजमानस्यामात्या एकैकमपूपमादाय त्रिःप्रदक्षिणमग्निं परीयुः
॥१॥

स्पष्टम् ॥१॥

तत्र ब्रह्मा परीयञ्जपेदिति धानंजय्यः ॥२॥

५

अमात्याश्चतुष्पथ्यमग्निं परीयन्ति । तदानीं ब्रह्मापि तमग्निं परिगच्छन्
जपेद्वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ॥२॥

तिष्ठन्निति शाण्डिल्यः ॥३॥

मन्त्रमाह—

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृ-
त्योर्मुक्षीय मामृतात् इति ॥ जामी कुमारी वा या स्यात् पति-
कामा सापि परीयात् । त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनादितोमुक्षीय इति ज्ञातीनभिसंकल्पयेत्
॥४॥

१०

इति । सा कुमारी त्र्यम्बकमिति मन्त्रं ब्रुवाणा मृत्योर्मुक्षीयेत्यस्य स्थाने इतो
मुक्षीयेत्युक्त्वा इत इत्यनेन पदेन ज्ञातीनभिमन्दध्यात् । इतः पितृकुलादित्यर्थः
॥४॥

१५

मामुत इतोष्टमभिनिदिशेदमुष्य गृहादिति ॥५॥

मामृतादित्यस्य स्थाने मामुत इतोष्टं परिग्रहं निदिशेत् । तद्यथा । इतो मुक्षीय
मा पत्युर्नारायणस्य गृहादिति ॥५॥

२०

2. My^{1-4,4} om. त्रिः

6. P. अपगच्छेत् for परिगच्छन्

11. VPC, om. जामी . . . . परीयात् (L. 12)

12. V परीत्य, My¹ पर्याति for परीयात् My², after परीयात् adds :—
यजमास्य स्वसा ऊहिता । तथा पतिमग्निं परीयादिति । तदानीं तस्माः
कृत्यमतिसंवातमाह

16. My¹ My⁴ पादेन for पदेन

19. My¹My⁴प्रतिगृह for परिग्रहं

एवं त्रिः परीत्योदस्येयुः ॥६॥

एवमग्नि त्रिःपरीत्य पुरोडाशानाकाशे हस्ताभ्यामुदस्येयुरमात्याः ॥६॥

तेषां ब्रह्मैकं लिप्सित्वा यस्य स स्यात्तस्मै प्रयच्छेत् ॥७॥

५

तेषाम् उत्क्षिप्तानां पुरोडाशानामेकमाकाश एवं ब्रह्मा स्वहस्तेन प्रतिलभ्य
तस्मा एव च पुनः प्रयच्छेद्येनोत्क्षिप्तः ॥७॥

तस्य वौवसन्तं पाणावालभेत ॥८॥

अथवा तस्यैव पाणौ सन्तं ब्रह्मा स्पृशेत् । न स्वयमाकाशे गृह्णीयादिति ॥८॥

तथैव त्रिः प्रतिपरीयुः ॥९॥

१०

तथैव त्रिः प्रसव्यं परीयुः ॥९॥

यत्रानानध्वर्युरासजेत्तत्रोपतिष्ठेरन्नेष ते रुद्र भागस्तेनावसेन परो
मूजवतोऽतीहि कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वोमिति ॥१०॥

यत्र वृक्षेषु एनानध्वर्युरूपानासजेत्तत्र देवमुपतिष्ठेरन् ॥१०॥

आतमितो जपेयुः ॥११॥

१५

यावत्प्राणस्य क्लमस्तावदनुच्छ्वसन्त एष ते रुद्र भाग इति मन्त्रं पुनः पुन-
रावर्तयन्तो जपेयुः ॥११॥

शं नो देवीर (सा. ३३) इत्यप उपस्पृश्यान्पेक्षं प्रत्याव्रजेयुः

॥१२॥

१६

स्पष्टम् ॥१२॥

2. V¹ PC. om. एवमग्नि त्रिः ; My¹ My⁴ हस्ताद् for हस्ताभ्यां

4. PCV¹ उददिष्टानां for उत्क्षिप्तानां ; PCV¹ एव for एवं

My². परि⁰ for प्रति⁰

13. My⁴ ⁰सृजेत् for ⁰सजेत्

15. VIPC My¹ समः for क्लमः

एवं चातुर्मास्येषु ब्रह्मत्वमुक्तम् । शुनासीर्ये पत्राणि वैशेषिकाभावान्न किंचिदुक्तम् । अथ यदुक्तं वरुणप्रधामिकं ब्रह्मत्वं तच्चात्वालादिमत्सु हविर्यज्ञेष्वतिदिश्यते—

वरुणप्रधासैर्व्याख्यातं ब्रह्मत्वं हविर्यज्ञेषु ॥१३॥

इति सप्त हविर्यज्ञान् वक्ष्यति । तेषामादितश्चतुष्टये तावच्चात्वालाग्निप्रणय-
नावभूथानामभावात्तन्निमित्तं ब्रह्मत्वं नादेष्टव्यम् । पारिशेष्याच्चात्वालादिमत्सु
हविर्यज्ञेष्वतिदिश्यते ॥१३॥

५

अथ पशुबन्धेषु वैशेषिकमाह—

पशूनां यूपाहुतिर्होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥१४॥

हुतायां यथार्थं स्यात् ॥१५॥

१०

स्पष्टे ॥१४-१५॥

वपायां हुतायामिदमाप इति चात्वाले मार्जयित्वा पशूनां
यथार्थं स्यात् ॥१६॥

सर्वेषु पशुयागेषु इदमाप (ऋ. वे. १.२३.२२-२४) इति तृचेन मार्जनं कार्यम् ।
सर्वपशुग्रहणं पशुविशेषं प्रत्याचार्याणां मार्जने विप्रतिपत्तिर्नास्तीति दर्शयितुम्
॥१६॥

१५

पुरोडाशेन चरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥१७॥

स्पष्टम् ॥१७॥

आहृतं पुरोडाशमालभ्य ब्रूयात् प्राश्नन्तु ये प्राशिष्यन्त इति
॥१८॥

२०

पुरोडाशमिदमाहृतमालभ्य ब्रूयाद्ये मदव्यतिरिक्ताः प्राशिष्यन्ते त एव
प्राश्नन्तु । नाहम् इति प्रकृती ब्रह्मण इडाप्राशनाभावात् ॥१८॥

२२

2. My^{1,4} om. अथयदुक्तं and P adds further :— वरुण प्रधामिकं
ब्रह्मत्वं तच्चात्वालादिमत्सु हविर्यज्ञेष्वतिदिश्यते.

6. V¹CP. om. तन्निमित्तं

15. V¹ after दर्शयितुमिति adds: इति पञ्चमस्य तृतीयः खण्डः ॥

अनुव्रजेत् सर्वपशूनां पत्नीसंयाजानिति गौतमः ॥१९॥

सर्वेष्वपि पशुयागेषु पत्नीसंयाजान् क्रियमाणान् अनुव्रजेत् ब्रह्मेति गौतमः
॥१९॥

सवनीयस्येवेति धानंजयः ॥२०॥

गतम् ॥२०॥

न सवनीयस्य चनेति शाण्डिल्यः ॥२१॥

चनेति निपातो व्यर्थे । सवनीयस्यापि पत्नीसंयाजान् क्रियमाणान् अनुव्रजेदित्यर्थः ॥२१॥

हृदयशूलोऽत्रावभृथन्यङ्गस्थाने भवति ॥२२॥

वरुणप्रघासेषु यदवभृथन्यङ्गमुक्तं तत्स्थाने हृदयशूलोद्वासनमत्र भवति ॥२२॥

तस्मिन्नप उपस्पृशेयुः धाम्नो धाम्नो राजन्स्ततो वरुण नो

मुञ्च । यदापो अध्न्या वरुणेति शयामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु

योऽस्मान् द्वेष्टि यं च द्विष्मः इति ॥२३॥

हृदयशूलस्योपरिष्ठादुपस्पर्शनम् ॥२३॥

इति ब्राह्मयणश्रौतसूत्रे त्रयोदशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

7. PCVI. om. क्रियमाणान्

15. P after उपरिष्ठात् ins. अपः

चतुर्थः खण्डः

अभ्युक्षणप्रभृत्यत ऊर्ध्वम् ॥१॥

अत उपस्पर्शनादूर्ध्वम् अभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं कर्म सर्वे कुर्युः ॥१॥
तत्रादित्योपस्थानमप्युक्तम् । तदिह न कार्यमित्याह—

आदित्यं नोपतिष्ठेरन् ॥२॥

गतम् ॥२॥

पूर्णाहुतौ हूयमानायामासित्वा हुतायां यथार्थं स्यात् ॥३॥

बोधायनमते पूर्णाहुत्यन्तं पशुः ॥३॥

सक्तुहोमाश्च पशौ बोधायनेनोक्ताः । तेषामा होमादासित्वा पश्चाद्गानम् ॥४॥

सक्तुहोमाश्च पशौ बोधायनेनोक्ताः । तेषामा होमादासित्वा पश्चाद्गानम् ॥४॥

सौत्रामण्यां सुराकर्मस्वाव्राजमासीत् ॥५॥

आव्राजमिति णमुल्प्रत्ययः । अचर्युणा मुरासंधानादिषु क्रियमाणेषु आब्रज्या-
ब्रज्येत्यर्थः ॥५॥

तत्र द्वावग्नी अतिप्रणयन्ति तयोर्दक्षिणत आसीत् ॥६॥

ननु च वरुणप्रधासधर्मातिदेशात् सिद्धमेव द्वयोर्दक्षिणत आसनम् । सत्यम् ।
पशुबन्धेषु चात्वाले मार्जनानन्तरं यथार्थं स्यात् (द्रा. श्रौ. १३.३.१५) इत्युक्तम् ।
तन्माभूदित्येवमर्थं सूत्रम् । मार्जनानन्तरं कुम्भ्यामासक्तायां पुनरप्यासीत् । न
पुनर्यथार्थं गच्छेत् ॥६॥

3. P. सर्व for सर्वे

10. PCVI गमनम् for गानम्

13. PCV¹ प्रत्यान्तः for प्रत्ययः

18. My¹ My¹ om. कुम्भ्यामासक्तायां ; My² आसिक्तायां for आसक्तायां

दक्षिणमध्यधि कुम्भ्यामासक्तायां शतातृण्णायां सुराशेषेष्वा-
सिच्यमानेषूपतिष्ठेरन् यत्ते पवित्रमचिष्यग्ने विततमन्तरा ।
ब्रह्म तेन पुनीहि मे इति ॥७॥

५ दक्षिणमग्निं मथितस्योपरिष्ठाच्छतच्छिद्रायां कुम्भ्यां सुराशेषेष्वासिच्यमानेषु
अग्नेरुपस्थानं कार्यम् । बहुवचनमध्वर्वादिरेष्यावश्यकमुपस्थानमिति ॥७॥

अश्विनोर्ग्रहस्य भक्षयेत्-यमश्विनानमुचेरसुरादधि सरस्वत्य-
सुनोदिन्द्रियेण । इमं तं शुक्रं मधुमन्तमिन्दुं सोमं राजान-
मिह भक्षयामि इति ॥८॥

गतम् ॥८॥

१० यजमानं चेद्वसातिशेषेणाभिषिञ्चेयुरुपोत्थायान्तरेणाग्नी गत्वा-
ध्वर्युणोक्तः स शानानि गायेत् ॥९॥

यदि पशुरसेन यजमानमभिषिञ्चेयुस्तदा संशानसाम्नां गानमध्वर्युणोक्तवच-
नात् प्रैषाभावेन गायेत् ॥९॥

पदाय पदाय स्तोभेत् ॥१०॥

१५ परिसामत्वात् स्वाध्यायवद्गाने प्राप्ते इदं वचनम् ॥१०॥

निधनान्युपयन्तो यजमानस्य मूर्धानमालभेरन् ॥११॥

बहुवचनं सर्वेषामृत्विजां ग्रहणार्थम् ॥११॥

के पुनः स्तोभाः कानि वा निधनान्यत आह—

सं त्वा हिन्वन्तीत्येतेषां पूर्वः पूर्वः स्तोभ उत्तरमुत्तरं निधनम्
॥१२॥

1. V¹C. om शतातृण्णायां ;

3. My²पुनीमह इति for पुनीहि मे इति

8. PC after भक्षयामीति add :—भक्षयेदिति

9. PC. स्पष्टम् for गतम्

बृहदिन्द्राय गायते (सा. २५८) त्यस्या ऋचः पुरस्तात् सं त्वा हिन्वन्ति
धीतिभेः सं त्वा रिणन्ति धीतिभिः सं त्वा ततक्षु धीतिभिः संत्वा शिशन्ति
धीतिभिरिति चत्वारि वाक्यान्यधीतानि । चतुर्थं वाक्यमुपरिष्ठादपि गीतम् ।
तदितरेषामपि प्रदर्शनार्थम् । तेन तस्यैव गीतिप्रकारेण इतराण्यपि पुरस्ताद्-
परिष्ठाच्च विभज्य गेयानीति । तत्रौ होवा इत्युपायात् पूर्वः पूर्वोऽशस्तोभ उत्तरमुत्तरं
मंश्रवम इत्यादि निधनम् । स्तोभनिधनभेदात् सामभेदः । एकरूपमेवाचिकं
गानम् ॥१२॥

श्रवस इति स्थाने जित्या इति क्षत्रियस्य पुष्ट्या इति वैश्यस्ये
त्येके ॥१३॥

मंश्रवमे विश्रवमे सत्यश्रवमे श्रवम इति चत्वारि निधनानि । तत्र श्रवस
इति [अस्य] स्थाने जित्या इति क्षत्रियस्य यजमानस्य कुर्यात् । पुष्ट्या
इति वैश्यस्य कुर्यात् । तद्यथा मंजित्ये विजित्ये सत्यजित्ये जित्या इति । मंपुष्ट्ये
विपुष्ट्ये सत्यपुष्ट्ये पुष्ट्या इति ॥१३॥

द्वे सौत्रामण्यो कोकिलीवरकसौत्रमणी च ॥१४॥

गतम् ॥१४॥

कौकिल्यां सामगामं नेतरस्यांसंशानानि गायेदिति ह स्माह
कौत्सः ॥१५॥

कौकिल्यामेव सामगानं नेतरस्यामिति कौत्सोऽभिमन्यते ॥१५॥

2. PCV¹. om. धीतिभिः

3. PCV¹. om. धीतिभिः ; PC. वाक्यगीतानि V¹ वाक्यानि गीतानि for
वाक्यान्यधीतानि

5. My¹ My⁴ ततः for तत्र

10. PCV¹ स्थानानि for निधनानि

18. My¹⁻²⁴ om अमि⁰

अथ के पुनर्हविर्यज्ञा येषु ब्रह्मत्वमुक्तम् । तानाह—

सप्त हविर्यज्ञस्य संस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावा-
प्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रमणी चेति ॥१६॥
स्पष्टम् ॥१६॥

अग्निहोत्रेऽपि ब्रह्मा भवतीति सूत्रकारस्य पक्षः । इदानीं सुत्यायां ब्रह्मत्वविधा-
स्यंस्तस्याः संस्थाया भेदानाह—

सप्त सोमसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इत्यप्तोर्याम इति ॥१७॥

ब्राह्मणेष्वग्निष्टोमादयः शब्दाः संस्थाविशेषवाचिनो न पुनर्विश्वजिदादि-
शब्दवदेकाहवाचिन इत्यर्थः । तेन वाजपेयादिसंस्थाशब्देन ब्रह्मत्वं विधीयमानं
तत्संस्थाप्रयुक्तं न पुनः क्रतुविशेषप्रयुक्तमिति दर्शितं भवति । केचित्तु संस्थानु-
क्रमणं तासां नित्यताप्रतिपादनार्थमित्याहुः । तदयुक्तम् । न ह्यनुक्रमणमात्रान्नित्यता
सिद्धिः ॥१७॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे त्रयोदशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विविनिर्मिते ।

तृतीयः पटलो वृत्तो हविर्यज्ञा निरूपिताः ॥

इति श्री धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे त्रयोदशः पटलः समाप्तः ॥३॥

1. PV¹C. केषु . . . यज्ञेषु for के . . . यज्ञा येषु

3. My¹⁻² om निरूढ⁰

5. My⁴. भवेत् for भवति ;

My¹ विधास्यन् संस्थाया भेदात् ब्रह्मत्वविषयान्

V¹. सुत्या ब्रह्मत्वम् । तस्याः संस्थाभेदम् ; My⁴. सोमसंस्थाया ब्रह्मत्वं
विधास्यन् तस्याः संस्थाया भेदात् ब्रह्मत्वविषयान् for सुत्यायां . . . .
⁰भेदान् (L. 6)

14. P. इति पञ्चमस्य चतुर्थः खण्डः for इति . . . . . चतुर्थः खण्डः

चतुर्दशः पटलः

प्रथमः खण्डः

अथ सोमयागेषु ब्रह्मत्वं विधातुमारभते—

सुत्यायां ब्रह्मणः प्राक् सुब्रह्मण्याया औद्गात्रेण समानं कर्म

॥१॥

५

इति सुत्यायामित्यधिकारः । क्रीते राजनि सुब्रह्मण्याप्रवृत्तेः पूर्वं यदुद्गातुः कर्म तद्ब्रह्मणेऽपि समानम् । किं पुनस्तन्महन्मे वोच इति प्रति मन्त्रणं सोमप्रवा-
कस्य परिवेषणमिति ॥१॥

इक्षणाक्रमणे वेदेः ॥२॥

समानमित्यनुवर्तते । यत् पूर्वमुद्गातुरुक्तमुत्तरं वेद्यन्तमाक्रम्य दक्षिणमीक्षमाणः पितरो भूरिति (द्रा. श्रौ. १.१.२५) तदपि ब्रह्मणः समानमित्यर्थः । सुब्रह्मण्या प्रवृत्तेरुर्ध्वमुद्गातुर्वेदेराक्रमणमिति सूत्रारम्भः । देवो देवमेत्विति मन्त्रेण गमनमप्या-
क्रमणाङ्गत्वाद् ब्रह्मणः समानमेव ॥२॥

१०

संचरधिष्ण्योपस्थानदक्षिणाप्रतिग्रहभक्षाः ॥३॥

समानमित्येव । अन्तरेण चात्वालोत्तरौ संचर इति यदुक्तं यच्च धिष्ण्योप-
स्थानं यश्च दक्षिणाप्रतिग्रहः यश्च सोमभक्षस्तत्सर्वं समानम् ॥३॥

१५

स्तोमविमोचनाच्चोर्ध्वमन्यत् समानम् ॥४॥

तृतीयसवने स्तोमविमोचनादूर्ध्वं यदुक्तं तदपि समानम् अवभृथवर्जम् ॥४॥

तत्रौद्गात्रवदौपवसथ्येऽह्नि गमने प्राप्ते आह—

अनुष्ठ्यात्तु दीक्षणीयायाम् ॥५॥

२०

3. My² उपक्रमते for आरभते.

6. PCV¹. om. यद्.

7. P, मन्त्रेण, V¹. मन्त्रणं for प्रतिमन्त्रणं

10. PCV¹, om यत् ; PCV¹ om. उक्तं ; P. उत्तर⁰ for उत्तरं

12. PCV¹. om. ऊर्ध्वम्

My². om. मन्त्रेण

दीक्षणीयामिष्टिमनु ब्रह्मा स्यात् । तत्काल एव मन्त्रेण देवयजनं गत्वा वेदेराक्रमणमीक्षणं च कार्यम् । दीक्षणीयायां ब्रह्मत्वकरणार्थमिति भावः । तदानीं ब्रह्मणोऽपि मधुपर्कहरणं कार्यम् । मधुपर्कभक्षणं तु शास्त्रान्तरोक्तप्रकारेण ब्रह्मणः कार्यम् । न पुनरुद्गातुः प्रकारेणातिदेशाभावात् ॥५॥

५

तस्या०स०स्थितायामासीतादीक्षणाद्यजमानस्य ॥६॥

इष्ट्यनन्तरमा दीक्षासमाप्तेः उभावपि न कुत्रचिद् गच्छेताम् । अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इत्यावेदनात् । पूर्वमिति यावत् ॥६॥

तं यदाध्वर्युर्वाचं यमयेदथ यथार्थं०स्यात् ॥७॥

तं यजमानमित्यर्थः । दीक्षित वाचं यच्छेत्त्यध्वर्युप्रेषणानन्तरं यथार्थं स्यात् ॥७॥

१०

महावीरानसंभरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥८॥

महावीरान्तसंभरिष्यन्तीति कात्यायनसूत्रम् । महावीराः प्रवर्ग्यवानाणि । तेषां संभरणकाले वाग्यत उपविशेत् ॥८॥

संभृतेषु यथार्थं स्यात् ॥९॥

स्पष्टम् ॥९॥

१५

प्रायणीयाया०स०स्थितायां पूर्वेण पत्नीशालां तिष्ठेदाभिहो-
मात्पदस्य राजक्रयण्याः ॥१०॥

सोमक्रयण्याः पदाभिहोमं यावत्तिष्ठेत् ॥१०॥

अभिहुत उत्तरेण सोमवहनं गत्वा प्राग्वा पदाभिहोमाद् दक्षि-
णेन यत्र राजानं क्रेष्यन्तः स्युस्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ॥११॥

२०

पदाभिहोमे कृते सोमहवनं शकटमुत्तरेण गत्वा यत्र सोमं क्रेष्यन्तः स्युस्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् । अथवा पदाभिहोमात् पूर्वमेव सोमहवनं दक्षिणेन गत्वा क्रयदेश उपविशेत् ॥११॥

२३

1. V¹CT दीक्षणीयायाम् for दीक्षणीयाम्

3. PV¹C. after हरण add : तु

4. V¹C om. ब्रह्मणः

12. My¹⁻⁴ before महा⁰ add: दीक्षितासु ; My¹. संभरति for संभरिष्यन्ति

16. PV¹C. after स०स्थितायां add :—यथेतं निष्क्रम्य.

क्रीते प्राङ्मुत्क्रामेत् पश्चिमेनैव हत्वा राजानमादध्युराहितं
पूर्वेण परीत्योह्यमानमनुगच्छेद्दक्षिणेन चेद्गतः स्यात् ॥१२॥

यदि पूर्वं सोमहवनं दक्षिणेन ब्रह्मा गतः स्यात्तदा क्रयानन्तरं प्राक् प्रसर्पेत् ।
तं पश्चिमेन राजानं हत्वा शकटे आदध्युरध्वर्यवः । अथ ब्रह्मा तमाहितं सोमं पूर्वेण
प्रसव्यं परीत्य शकटेनोह्यमानमनुगच्छेत् ॥१२॥

५

उत्तरेण चेत् क्रीते प्रत्यङ्मुत्क्रामेत् पूर्वेणैव हत्वा राजान-
मादध्युराहितं पश्चिमेन परीत्योह्यमानमनुगच्छेत् ॥१३॥

यदि सोमहवनमुत्तरेण ब्रह्मा गतः स्यात्तदा क्रयानन्तरं प्रत्यक् प्रसर्पेत् । गत-
मन्यत् ॥१३॥

तामेवात्रेषामन्वावर्तेत ॥१४॥

१०

प्राङ्मुखे शकटे वर्तमाने यस्याः पार्श्वेन गतस्तत्पार्श्वेनैव प्रत्यङ्मुखेऽपि शकटे
गच्छेदित्यर्थः ॥१४॥

का पुनरसौ तामाह—

सा ह्यस्य प्राचि वर्तमानस्य दक्षिणेषा भवति ॥१५॥

इति । प्राग्वर्तमानस्य शकटस्य या दक्षिणेषा संवासाविति । दक्षिणेपापार्श्वेनैव
प्रागगमनं प्रत्यगगमनमपीत्यर्थः ॥१५॥

१५

विमुक्ते चान्तरेण सोमहवनं पत्नीशालां च दक्षिणेनोत्क्रम्य
तिष्ठेद्दीक्षितश्चेदा राज्ञोवहरणात् ॥१६॥

१८

1. My¹⁻⁴ after क्रीते add : सोमे
3. P पर्यावर्तयेत् for प्रसर्पेत्
8. My² प्रत्यङ् for प्रत्यक्
14. My^{1-2,4} प्राची for प्राचि; My^{1-2,4} om. अस्य
16. My^{1,4} before प्रत्यग् add :—तत्पार्श्वेनैव.
17. My^{1,4} दक्षिणोत्, My² प्रदक्षिणोत् for दक्षिणेन.
18. My^{1,4} अदीक्षित for दीक्षितः;

अनङ्गि विमुक्त इत्यर्थः ॥१६॥

प्रवेश्यमानं राजानमनुप्रविशेदव्यवयन्नग्निना ॥१७॥

अग्निना आहवनीयेन सह सोमस्य व्यवायमकुर्वन् प्राग्वंशं राजानमनुप्रविशेत् ॥१७॥

५

संवाधश्चेत् स्यादक्षिण्यापि द्वारा प्रविशेत् ॥१८॥

स्पष्टम् ॥१८॥

उत्तरेणाहवनीयं पश्चिमेन वेदिं संचरेद्दीक्षितश्चेत् ॥१९॥

स्पष्टम् ॥१९॥

६

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे चतुर्दशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

1. My^{1,4} after इत्यर्थः । add :- अदीक्षित इति पर्युदासः । सत्रे दीक्षितस्या-
तिथ्यायां निर्वापानुसंधानार्थमन्तः प्रवेशस्यावश्यंभावात् । सत्रादन्यत्र
राजरक्षणार्थं तिष्ठेत् ॥ P after इत्यर्थः add :- इति पञ्चमस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

द्वितीयः खण्डः

आतिथ्यामिष्टिं निर्वपन्ते ॥१॥

अध्वर्यव इति शेषः ॥१॥

तां चेदनपहृते राजनि निर्वपेरन् ब्राह्मणं राजनि समादिश्य
तत्र गत्वासीत् ॥२॥

५

यदि राज्ञोऽपहरणात् पूर्वमेव निर्वपेरन् तदा राजरक्षार्थं कंचिद् ब्राह्मण-
मादिश्यान्तः प्रविशेत् ॥२॥

तस्याऽसंस्थितायां तानूनप्त्रमाज्यमवमृशन्तो जपेयुर्हविरसि
वैश्वानरमनाधृष्टमनाधृष्यं देवानामोजोऽभिज्ञस्त्यमभिज्ञस्तिपा
अनभिज्ञस्त्यन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषं सुवितेमाधा इति ॥३॥

१०

ऋत्विजामन्योऽन्यद्रोहपरिहाराय यद् घृतं स्पृश्यते तत्तानूनप्त्रम् । तत्सर्वेऽप्यु-
द्गातारो ब्रह्मा चावमृश्य जपेयुः ॥३॥

अप उपस्पृश्याध्वर्युणोक्तो राजानं विलम्भयेत् ॥४॥

तं हिरण्यमन्तर्धायाभिमृशेयुरंशुरंशुष्टे देव । सोमाप्याय-
तामिन्द्रायैकधनविदे । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामात्वमिन्द्राय
प्यायस्व । आप्याययास्मान्तसखीन् सन्या मेधया । स्वस्ति ते
देव सोम सुत्यामुदृचमशीयेति ॥५॥

१५

स्पष्टे ॥४-५॥

काशमये प्रस्तरे निह्नुवीरन् दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् कृत्वा
सव्यास्त्रीचः एष्टा राय एष्टा वामानि प्रेषे भगायार्तमृतवादि-
भ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति ॥६॥

२०

निह्नुवो नमस्कारः । कृते हि नमस्कारे पुरुषस्य दोषश्छादितो भवतीति तद्रुपा-

२२

9. P अनमि⁰ for first अभि⁰

10. PCV¹ अनभिज्ञस्तेऽन्य for अनभिज्ञस्त्यन्य⁰

12. PC. ⁰मृशन्तो for ⁰ मृश्य

22. My² after निह्नुवो adds : नाम ; V¹PC om हि

यत्वान्निहव इत्युच्यते । तथा च ब्राह्मणम्—न वै देवा नमस्कारमति । यज्ञो वै नमस्कारः (शां. आ. १.५) इति । आतिथ्यासंबन्धिनि काशमये प्रस्तरे दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् विधाय तत उपरि सव्याग्नीचान् कुर्युः । सोऽयं नमस्काराञ्जलिः ॥६॥

५

सुब्रह्मण्यास्वाहूयमानासु दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेद्दीक्षितश्चेत् ॥७॥

आहूतासु यथार्थं स्यात् ॥८॥

स्पष्टे ॥७-८॥

उपसदिष्टिरत ऊर्ध्वं तस्यां तथैवाभिमर्शननिहवने ॥९॥

१०

तस्यामुपसदि स०स्थितायां तथैव हिरण्यमन्तर्धाय सोमाभिमर्शननिहवने कुर्युः ॥९॥

सव्या अपराह्ण उत्तानाः स्युर्दक्षिणा न्यञ्चः ॥१०॥

आपराह्णिक्यामुपसदि सव्याः पाणय उत्तानाः स्युर्दक्षिणाः पाणयो न्यञ्चः स्युः ॥१०॥

कः पुनरुपसदन्तो यत्र निहवः । तमाह—

१५

स्रुवेणोपसद्धोमे हुते विद्यात् स०स्थितेति ॥११॥

त्वेषं वचो अपावधीमित्यध्वर्युणा हुते स०स्थितेति विद्यादिति ॥११॥

तस्या घर्मः प्रवर्ग्यवति पूर्वः ॥१२॥

प्रवर्ग्यवति कर्ता तस्याः उपसदिष्टेः पूर्वः प्रवर्ग्यो भवति ॥१२॥

१६

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे चतुर्दशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

2. My² आतिथ्यायाः for आतिथ्या⁰ ; My¹⁻¹ ०संबन्धि⁰ for संबन्धि नि

14. PVC. ०सदोऽन्तः for सदन्तः ; My¹⁻¹ निहवन्तः for निहवः

18. My^{1-2,1} V¹ Trans. प्रवर्ग्य ... भवति after दक्षिणेन (p. 295 L. 2)

19. P. इति पञ्चमस्य पष्ठः खण्डः ॥ 6 ॥ for इति . . . . . द्वितीयः

खण्डः ॥ 2 ॥

तृतीयः खण्डः

तमभीन्धिष्यत्सु गार्हपत्यं गत्वा यजुषोपविशेदक्षिणेन ॥१॥

तमभीन्धिष्वत्सु अध्वर्युर्गार्हपत्यं गत्वा तस्य दक्षिणेन उपविशेत् ॥१॥

दक्षिणाग्निमुत्तरेण वहिश्चेत् ॥२॥

यदि गार्हपत्यायतनाद् बहिः प्रवर्त्यः स्यात्तदानीं दक्षिणाग्निमुत्तरेणोपविशेत् ॥२॥

५

रुचितो घर्म इत्युक्तेऽनुवाकेन तिष्ठन्तोऽवेक्षेरन् यमध्वर्युर्ब्रूयात् ॥३॥

॥३॥

रुचितो घर्म इत्यध्वर्युणोक्ते अपश्यं गोपामिति यमनुवाकमध्वर्युर्ब्रूयात् तेनानु-
वाकेन महावीरमवेक्षेरन्नुद्गातारो ब्रह्मा च ॥३॥

१०

तं ह्रियमाणं यथेतमनुव्रजन् जपेत् विश्वा आशा दक्षिणसत्
सर्वान् देवानयाडिह । स्वाहा कृतस्य घर्मस्य मधोः पिबत-
मश्विना इति ॥४॥

तं घर्मं ह्रियमाणं यथेतमनुव्रजन् जपेद्विश्वा आशा इति ॥४॥

आश्रावित उपविश्य जपेत् अश्विना घर्मं पातं हार्दिवानमह-
दिवाभिरुतिभिः । तन्त्रायणेन नमो द्यावापृथिवीभ्याम् इति ॥५॥

१५

हुते यजमानं वाचयेत्-आपातमश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी
अमपसाताम् । इहैव रातयः सन्त्विति ॥६॥

घर्मशेषस्य भक्षयेन्मधु हुतमिन्द्रतमेऽग्नावश्याम ते देव घर्म
नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसोरिति ॥७॥

२०

स्पष्टानि ॥५-७॥

२२

7. PCT after उक्ते add :—अवश्यं गोपामिति V¹ after इति ins.
अध्वर्युणा.

15. My¹ 'हात्मानम्', V¹ अहव्यनिम्, for हार्दिवानम्

19. V¹ स्याताम् for साताम्

सत्रं चेत् स्याद्यजमाना उपह्वयध्वमित्येवोपह्वानम् ॥८॥

सत्रव्यतिरिक्तेषु होतरूपह्वयस्व अध्वर्यवुपह्वयस्वेति कर्मनामधेयेनोपह्वानं
कार्यम् । वाजिनाश्विनघर्माणामृत्विक्षूपह्वमिष्टे (द्रा. श्रौ. १२.४.२०) ति वचनात्
॥८॥

५

एवंप्रसदा प्रवर्ग्योपसदः कुर्यात् ॥९॥

महावेदेस्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥१०॥

विलिखिते चात्वाले यथार्थं स्यात् ॥११॥

उत्तरवेदिं निर्वक्ष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् । न्युप्तायां यथार्थं
स्यात् ॥१२॥

१०

स्पष्टानि ॥९-१२॥

अग्निचित्यायां प्राग्दीक्षणीयायाः सावित्रान् होमान् होष्यत्सु
यजुषोपविशेत् ॥१३॥

१५

अग्निचित्यायामित्यधिकारः । यदि क्रतावग्निचित्या स्यात्तदेत्यर्थः । अनु-
ष्यात्तु दीक्षणीयायाम् (द्रा. श्रौ. १४.१.५) इति वचनात् । साग्निचित्येऽपि
सोमयागे दीक्षणीयाप्रभृत्येव ब्रह्मत्वमिति शङ्का स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं प्रागपि दीक्षणी-
यायाः सावित्रेषूपविशेदित्युक्तम् इति । सावित्रहोमस्त्वेक एवेत्यापस्तम्बः । होमा-
निति बहुवचनं कस्यांचित् शाखायां होमबहुत्वात् इति ॥१३॥

तेषु हुतेषूख्यां मृत्तिकामाह्नियमाणामनुगच्छेत् ॥१४॥

तस्यां संभ्रियमाणायामासित्वा संभृतायां यथार्थं स्यात् ॥१५॥

स्पष्टे ॥१४-१५॥

२०

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे चतुर्दशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

२१

16. PCV¹ सत्रेषु for सावित्रेषु ; V¹CP. om. इत्युक्तमिति

21. P. इति पञ्चमस्य सप्तमः खण्डः ॥ 7 ॥ for इति . . . . . खण्डः ॥3॥

चतुर्थः खण्डः

आहवनीयं चेष्ट्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥१॥

आहवनीयः शालामुखीयस्तस्यायतनमिष्टकाभिश्चोष्यत्स्वित्यर्थः ॥१॥

तस्मिन्संचित उख्यामासन्दीं नैऋतीश्चेष्टका अरण्यं ह्रिय-
माणा अनुगच्छेत् ॥२॥

५

तस्मिन् शालामुखीये अध्वर्युणा चिते सति उख्याग्निर्यत्रासन्दीं पूर्वं निहित-
स्तामुख्यानिधानभूतामासन्दीं नैऋतीश्चेष्टका अरण्यं प्रति ह्रियमाणा अनु-
गच्छेत् ॥२॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितास्वप उपस्पृश्यानपेक्षं
प्रत्याव्रजेत् ॥३॥

१०

स्पष्टम् ॥३॥

अग्निं विकक्ष्यत्सु सर्वौषधं च वप्स्यत्सु तत्र गत्वा तूष्णीमुप-
विशेत् ॥४॥

महावेद्यां अग्निक्षेत्रस्य कर्पणं तत्र व्रीजावापं च करिष्यत्स्वित्यर्थः ॥४॥

तैः सार्धं प्रत्याव्रज्य चितीः प्रणीयमाना अनुगच्छेत् ॥५॥

१५

चितीः चयनार्था इष्टकाः प्रणीयमाना इत्यर्थः ॥५॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितासु दक्षिणस्य पक्षस्या-
सन्नो यजुषोपविशेत् ॥६॥

उपधीयमानानामिष्टकानां तस्यास्तस्या दक्षिणतः स्थित्वा सर्वसु समाप्तासु
दक्षिणस्य पक्षस्य दक्षिणतः संनिष्कृष्ट उपविशेत् ॥६॥

२०

3. My¹. after चेष्ट्यत्सु add : सत्सु

9. V¹C ह्रियमानानां for नि णीयमानानां

My⁴ अनवेक्षं for अनपेक्षं

12. V¹C. om. तत्र गत्वा

14. PV¹C. ⁰वापनं for ⁰वापं

16. V¹CP चयनार्थम् for चयनार्थाः

लोकं पृणासूपधीयमानासु ब्राह्मणं तत्र समादिश्य यथार्थं स्या-
दिति शाण्डिल्यः ॥७॥

आसीतवेति धानंजयः ॥८॥

स्पष्टे ॥७-८॥

एवं सदा चितिषु कुर्यात् ॥९॥

एवं पञ्चस्वपि चितिषु कुर्यात् ॥९॥

संचितकर्माणि करिष्यत्स्वाव्राजमासीत् ॥१०॥

वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् पान्त्वित्याद्यप्रोक्षणप्रभृति मण्डूकविकर्षणान्तानि
संचितकर्माणि आध्वर्यवाणि । तेष्व्राज्यासीतेति । एतदन्तमग्निचित्यनिमित्तं
ब्रह्मत्वम् ॥१०॥

सम्राडासन्दीर्घह्रियमाणामनुगच्छेत् ॥११॥

प्रवर्ग्योद्वासनकाल इति शेषः ॥११॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा परिषिच्यमानेऽप उपस्पृश्य
तैः सार्धं प्रत्याव्रज्याग्निं प्रणीयमानमनुगच्छेदप्रतिरथं जपन्
॥१२॥

घर्मे परिषिच्यमाने अप उपस्पृश्य तैः सार्धं प्रत्याव्रज्य सौमिकमग्निं प्रणीय-
मानमाशुः शिशानः (सा. १-४६) इति सूक्तमप्रतिरथमंजकमध्वर्युप्रसिद्धं जपन्-
नुगच्छेत् ॥१२॥

तूष्णीमनग्निचित्या चेत् ॥१३॥

अग्निचित्याभावे तूष्णीमनुगमनम् । न सूक्तजपः ॥१३॥

निधीयमानस्य दक्षिणतः स्थित्वा निहिते दक्षिणा बहिर्वेदि
यजुषोपविशेत् ॥१४॥

अग्निनिधानानन्तरमग्निवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णामीत्यध्वर्युभिरुत्तरवेदि-

9. My⁴ आवृज्यावृज्य for आद्रज्य

17. P जपन्तम् for जपन्

23. My⁴ निधानान्तम् for निधानानन्तरम्; My² ब्रह्मन्नुत्तरं for अग्नि-
वत्युत्तरं ;

My². ^०गृहीष्यामि for ^०गृह्णामि

V¹. उत्तरत्र for उत्तरवेदि ; PVC, om. ^०वेदि ;

परिग्राहो विहितः । तत्काले न केनचिदप्यन्तर्वेदि स्थातव्यमित्यभिप्रायेण बहि-
र्वेद्युपविशेदित्युक्तम् ॥१४॥

हविर्धाने प्रवर्त्यमाने अनुगच्छेत् ॥१५॥

हविर्धाने इति द्विवचनम् । अध्वर्युणा प्रवर्त्यमाने शकटे अनुगच्छेत् ॥१५॥

परिवार्यमाणयोस्तत्रैव गत्वासीत् ॥१६॥

५

परिवारणं शकटादिभिः परिश्रयणम् ॥१६॥

उच्छ्रितायामौदुम्बर्या यथार्थं स्यात् ॥१७॥

स्पष्टम् ॥१७॥

वेदिकर्मप्रभृति वाग्नीषोमप्रणयनात् प्रणयनात् ॥१८॥

अथाग्निप्रणयनानन्तरं यद् वेदिकर्मोत्तरं परिग्राहस्तत्प्रभृत्यग्नीषोमप्रणयनात्
पूर्वं यथार्थं ब्रह्मा स्यात् । तथोक्तं ब्रह्मत्वं कुर्याद्वा नवेत्यर्थः ॥१८॥

१०

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे चतुर्दशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥१४॥

धन्विनारोपिते दीपे ब्रह्मत्वस्य विधिं प्रति ।

चतुर्थे पटले त्वर्धं सोमयागस्य कीर्तितम् ॥

इति श्री धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे चतुर्दशः पटलः समाप्तः ॥१४॥

१५

1. PCV¹ om. अपि

4. PV¹C स्पष्टम् for हविर्धाने . . . . अनुगच्छेत्

6. PCV¹. om. परिवारणं . . . . श्रयणम्

7. PCV¹. repeat यथार्थं स्यात् twice

10. My^{1,4}. ०ग्रहः for ०ग्राहः ; P. अथवा for अथ

11. My^{1,4} हविर्धानप्रवर्तनप्रभृति कर्मानुसंधानम् for तथोक्तं ब्रह्म त्वं

12. इति पञ्चमस्याष्टमः खण्डः ॥ ४ ॥ for इति . . . . खण्डः ॥ ४ ॥

14. My². चतुर्थः पटलोऽत्यर्थं . . . . कीर्तितः for चतुर्थे . . . . कीर्तितम्

पञ्चदशः पटलः

प्रथमः खण्डः

अग्नीषोमौ प्रणेष्यत्सु वेदिमाक्रामेन्मन्त्रेण ॥१॥

कः पुनर्मन्त्रः कथं वाक्रमणम् ? अत आह —

पश्चिमेनोत्तरवेदिमुदङ्ङाति क्रम्याक्रमणयजुर्जपेत् ॥२॥

मृदा शिथिरा देवानामित्युद्गातॄणां यदाक्रमणयजुर्हृत् तज्जपेत् ॥२॥

चात्वालसमीपे दीक्षितश्चेत् ॥३॥

स्पष्टम् ॥३॥

तूष्णीमत् ऊर्ध्वं वेदेराक्रमणम् ॥४॥

सवनमुखेषु च यजुषाहरहरिति गौतमः (द्रा. श्रौ. ३.१.४-५) यावद्वा क्रमेयु-
रित्येके (द्रा. श्रौ. ३.१.७) इति सूत्रत्रयेण सर्वेषु वेद्याक्रमणेषूद्गातॄणां पुनः
पुनर्मन्त्रो विहितः । ब्रह्मणस्तु तन्निवृत्तये तूष्णीमिति वचनम् ॥४॥

क्रीत्वा राजा येनातिहृतः स्यात्तेन गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ॥५॥

येन मार्गेण सोमं क्रीतमतिहरन्ति तेन गत्वान्तः प्रविश्याध्वर्युप्रभृतीनासी-
नान् दक्षिणेनोत्तरेण वा गत्वापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्योपविशेत् ॥५॥

राजानं हरेत्युक्तः पूर्वेणाग्निमेकस्मा अति प्रदाय तान् प्रसव्यं
परीत्यादायानुगच्छेद् दक्षिणेन चेद्गतः स्यात् ॥६॥

यदि राजानं हरेत्यध्वर्युरेन ब्रूयात्तदा प्रणीयमानमग्निं पूर्वेण सोमं कस्यचिद्धस्ते
प्रदाय तानध्वर्युप्रभृतीन् प्रसव्यं परीत्य सोममादाय तानागच्छतोऽनुगच्छेत् । यदि
दक्षिणेन तान् प्रविष्टः स्यात् ॥६॥

उत्तरेण चेद्यथेतं परीत्यादायानुगच्छेत् ॥७॥

5. M My¹ ० अक्रमणे for आक्रमण ०

11. PV¹C ० द्वयेन My¹ द्वये for त्रयेण

12. My¹⁻⁴. om. वचनम् ; PCV¹ तूष्णीवचनम् for तूष्णीमिति वचनम्

14. PCV¹. प्रभृतीनां for 'प्रभृतीनासीनान्

21. PC after यथेतं ins. अग्निं

यद्यध्वर्युप्रभृतीनुत्तरेण गतः स्यात्तदा यथागतं प्रदक्षिणं परीत्यानुगच्छेत् ॥७॥

अन्येन चेद् ब्रह्मा व्रजितः स्यादन्येन राजा तेनैनं प्रति-
गृह्णीयात् ॥८॥

उत्तरेण विहारं पश्चिमेन वेदिं संचरेत् दीक्षितश्चेदिति पूर्वमुक्तम् । यदि तेन पथा ब्रह्मागतः स्यात्ततोऽन्येन मार्गेण सोमस्तदापि राजानं हरेति चोदितः प्रत्याव्रज्य राज्ञो मार्गेणैव राजानमाददीत । अपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्येत्यर्थः । स एव राज्ञः पन्थाध्वर्युभिरुक्तः ॥८॥

५

एतौ त्वेव ब्रह्मणो गतिकल्पावहरतोऽपि ॥९॥

राज्ञोऽवहरणमकुर्वतोऽपि ब्रह्मण एतावेव गतिकल्पौ भवतः । तान् प्रसज्य परीत्ये (द्रा. श्रौ. १५.१.६) त्येकः कल्पः । यथेतं परीत्ये (द्रा. श्रौ. १५.१.७) त्यपरः ॥९॥

१०

आसीताग्नीध्रीय आहुत्योर्हूयमानयोरिति धानंजयः ॥१०॥

तिष्ठेदिति शाण्डिल्यः ॥११॥

आग्नीध्रियाहवनीययोर्द्वे वैसर्जनाहुती स्तः । तयोर्हूयमानयोरान्नीध्रीय एव आसीत तिष्ठेद्वेति ॥१०॥

१५

उत्तरेणाग्नीध्रीयं राजानमाज्यानि च ह्रियमाणान्यनुगच्छेत् ॥१२॥

तयोर्हुतयोः पुनरपि राजानमग्नीषोमीयपश्वर्थानि चाज्यानि अनुगच्छेत् ॥१२॥

२०

प्रावेशितेषु हविर्धानं पश्चिमेन गत्वासीतेति गौतमः ॥१३॥

पूर्वेणेति धानंजयो दक्षिणस्य द्वारबाहोः पुरस्ताद्यजुषेति ॥१४॥

स्पष्टे ॥१३-१४॥

२३

6. PCV¹ trans ब्रह्मा after तेन My², तथापि for तदापि

10. My¹-¹गमन for गति⁰

15. My² वैसर्जनाय⁰ for वैसर्जन

22. PCV¹. after यजुषा add: उपविशेत्

अग्नीषोमीयवपायां हुतायां यथेतमुदङ्ङतिक्रम्य चात्वाले
मार्जयेत ॥१५॥

मार्जनं सिद्धमेव । यथेतमित्येतद् विधेयम् ॥१५॥

एवमेवापररात्र आज्येषु प्रविष्टेषूपवेशनम् ॥१६॥

५ अपररात्रे सवनीयपशोराज्येषु प्रविष्टेष्वेवमेवोपवेशनं कार्यम् । हविर्धानं
पश्चिमेन पूर्वेण वा गत्वेत्यर्थः ॥१६॥

मार्जनं च ॥१७॥

स्पष्टम् ॥१७॥

६

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे पञ्चदशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

सवनीयवपायां हुतायाम् ॥१॥

एवमेवेत्यनुवर्तते ॥१॥

पुरोडाशेन चरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥२॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशेनेत्यर्थः ॥२॥

दीक्षितश्चेत् सर्वा इडा अन्वारभेत ॥३॥

स्पष्टम् ॥३॥

वसतीवरीषु परिह्रियमाणासु दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेद्दीक्षितश्चेदा
तासां परिहरणात् ॥४॥

अदीक्षितो बहिर्वेदि दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेत् ॥४॥

आग्नीध्रीयं राजानं ह्रियमाणमनुगच्छेत् ॥५॥

वसतीवरीपरिहरणानन्तरम् आग्नीध्रीयं प्रति सोमं ह्रियमाणम् अनुगच्छेत् ।
ननु च आपस्तम्बादिभिः सोमस्य हरणं नोक्तम् । सत्यम् । अत एव विधानात्
अन्यैः कैश्चिदुक्तमिति कल्प्यम् । सामर्थ्यसिद्धं चैतत् । कथम् । ऋत्विजो
यजमानश्चाग्नीध्रिये हि वसन्ति । यजमानो राजानं गोपायतीति विहितम् । ततश्च
सामर्थ्यसिद्धं हरणमिति ॥५॥

दीक्षितश्चेत्तत्रैव संविशेत् ॥६॥

स्पष्टम् ॥६॥

अपररात्र आजग्राणि ग्रहीष्यतः पूर्वेण गत्वाग्निं च पश्चिमेन वा
यजुषोपविशेत् ॥७॥

सवनीयपश्चर्थाज्यानि ग्रहीष्यतोऽध्वर्योराग्नीध्रीयमग्निं च पूर्वेण पश्चिमेन
वा गत्वोपविशेत् ॥७॥

12. PV¹C. ^०हरण^० for ^०परिहरण^०

13. PV¹C. एवं for अत एव

15. V¹ अति My¹अभि for हि.

16. My². सामर्थ्यात् for सामर्थ्य^०

आत्तेषु प्राङ्मुत्क्रम्य प्रसव्यं परीत्यानुगच्छेत् पूर्वेण चेद् गतः
स्यात् ॥८॥

आत्तेष्व्राज्येषु प्राङ्मुत्क्रम्य तानध्वर्यून् प्रसव्यं परीत्यानुगच्छेत् ॥८॥

पश्चिमेन चेद्यथेतमग्निं परीत्यानुगच्छेत् ॥९॥

५

यदाज्यग्रहणकाले पश्चिमेनोपविष्टस्तदा प्रदक्षिणं परिगमनम् ॥९॥

प्रवेशितेषूपविशेत् ॥१०॥

हविर्धानमाज्येषु प्रवेशितेष्वित्यर्थः ॥१०॥

आज्येष्वेव ग्रहीष्यमाणेष्वत्रोपविशेदिति शाण्डिल्यः ॥११॥

आज्यग्रहणवेलायामेवाग्नीध्रीयान्निष्क्रम्य हविर्धानस्य पश्चिमेन पूर्वेण
वोपविशेत् ॥११॥

१०

अध्वर्युणोक्तो वाचं यच्छेदा तृतीयं प्रातरनुवाकस्य ॥१२॥

प्रातरनुवाकस्य प्रथमायास्तृतीयं यद् वचनं आ तस्माद् वाग्यतः स्यात् ।
अथवा आ तृतीयमित्या तृतीयाया ऋच इत्यर्थः ॥१२॥

आ वा परिधानीयायाः ॥१३॥

१५

अथवा प्रातरनुवाकस्य परिधानीयान्तं वाग्यतः स्यात् ॥१३॥

आ वोपांश्चन्तर्यामयोर्होमात् ॥१४॥

स्पष्टम् ॥१४॥

आ वा बहिष्पवमानात् ॥१५॥

प्रातरनुवाकप्रभृति बहिष्पवमानपर्यन्तम् ॥१५॥

२०

हविर्धानं चेत् पूर्वेण गतः स्यादुपांश्चन्तर्यामौ होष्यत्सूदङ्ङ-
तिक्रम्य तिष्ठेत् ॥१६॥

यदि हविर्धानं पूर्वेण प्रविष्टस्तदोपांश्चन्तर्यामयोर्होमकाले स्थानं कार्यम्

२३

॥१६॥

5. My². वेलायां for काले

22. P. यदा for यदि ; V¹C. पश्चिमेनोप for पूर्वेण प्र⁰

अदीक्षितश्चेदा तयोर्होमात् ॥१७॥

दीक्षितस्य ब्रह्मणो होमसमाप्तिं यावत् स्थानं न कार्यम् ॥१७॥

निःसर्पत्स्वान्वारभेत ॥१८॥

वहिष्पवमानार्थम् हविर्धानान्निःसर्पत्सु अष्टवर्षादिषु प्रतिहर्तारमन्वारभेत
ब्रह्मा । तत्पूर्वमेव सूत्रकृतोक्तम् ॥१८॥

५

तस्य प्रस्तोत्रा समानं कर्म प्रागुपवेशनात् ॥१९॥

प्रवृतहोमादिकर्म तस्य प्रस्तोत्रा समानमुपवेशनवर्जम् ॥१९॥

आस्तावं प्राप्यानासन्नो यजुषोपविशेत् प्रस्तोतारं प्रति ॥२०॥

वहिष्पवमानस्तुतिदेशं प्राप्य उद्गातृभ्यः किञ्चित् विप्रकृष्टः प्रस्तोतारमभि-
मुखो यजुषोपविशेत् ॥२०॥

१०

इति ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रे पञ्चदशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२१॥

११

1. PV¹C दीक्षितः for अदीक्षितः

2. My¹⁻⁴ before दीक्षितस्य add : सत्रेषु and before ब्रह्मणः add : तु;
My². om. न

7. PV¹C. प्रकृत⁰ for प्रवृत⁰

11. P. इति पञ्चमस्य दशमः खण्डः ॥ 10 ॥ for इति . . . खण्डः ॥ 2 ॥

तृतीयः खण्डः

रश्मिरसी (तां. ब्रा. १.९.१) त्येतावनुवाकौ स्तोमभागाः ॥१॥

तस्मा एतान् स्तोमभागान् अब्रवीत् (तां. ब्रा. १.५.५.२४) इति ब्राह्मणे स्तोमभागपदेन रश्मिरसीत्यादयः समाख्यायन्त इत्यर्थः । समाख्याप्रयोजनं च वक्ष्यामः ॥१॥

तैः पृथगनुपूर्व० स्तोत्राण्यनुमन्त्रयेत् ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशस्त-
रित्युक्ते ॥२॥

बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राण्यतिरिक्तस्तोत्रपर्यन्तानि त्रयस्त्रिंशत् तानि । तैः स्तोमभागस्तावत्संख्यैः क्रमेण पृथगनुमन्त्रयेत् । तत्र विशेषं वक्ष्यामः ॥२॥

ऊर्ध्वं प्रथमाद्रात्रिपर्यायाद्यत्र स्यादमुष्मै त्वेति तं जिन्वेति तत्र
ब्रूयात् ॥३॥

प्रथमाद्रात्रिपर्यायादूर्ध्वं स्तोमभागेषु यत्रामुष्मै त्वेति पदद्वयमस्ति । अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्तानां पदानामुपलक्षणम् । तत्र पदद्वयानन्तरमध्ययनाभावेऽपि तं जिन्वेति ब्रूयात् । तमिति द्वितीयान्ततया प्रयोज्यानां त्रिवृदादिपदानामुपलक्षणम् । तेनैवं प्रयोगः त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा त्रिवृतं जिन्व । संवृदसि संवृते त्वा संवृतं जिन्व । प्रवृदसि प्रवृते त्वा प्रवृतं जिन्व । अनुवृदसि अनुवृते त्वा अनुवृतं जिन्वेति मध्यम-पर्यायस्य चत्वारः स्तोमभागाः । उत्तमपर्यायस्य निरोहोऽसि निरोहाय त्वा निरोहं जिन्व । संरोहोऽसि संरोहाय त्वा संरोहं जिन्व । प्ररोहोऽसि प्ररोहाय त्वा प्ररोहं जिन्व । अनुरोहोऽसि अनुरोहाय त्वा अनुरोहं जिन्वेति चत्वारः स्तोमभागाः ॥३॥

सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेत्येकैकस्यान्तः ॥४॥

तेषु सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति प्रत्येकमनुपञ्जनीयम् ॥४॥

4. My¹ 'पदे for पदेन ; My⁴ befor आदयः ins. एवम्

8. My¹ त्रिंशन्तानि, My⁴ 'त्रिंशत्तानि for त्रिंशत् तानि; My² om. त्रयस्त्रिंशत् तानि

14. My¹ after ब्रूयात् add:— पूर्वेषु तथाध्ययनात्

15. PV¹C. om संवृदसि संवृते त्वा संवृतं जिन्व

16. PV¹C. om. अनुवृदसि . . . चत्वारः स्तोमभागाः (L. 17)

22. P. तिसृषु for तेषु

पूर्वेषां च ॥५॥

पूर्वेषां रश्मिरसी (तां. ब्रा. १.६) त्यादीनां विंशतिमन्त्राणामपि सवितृप्रसूता इत्येवान्त इति । नन्वध्ययनसिद्धमेतत् न वक्तव्यम् । सत्यम् । वक्ष्यमाणविकल्प-दर्शनार्थमनुवादः । मन्त्रपरिमाणज्ञापनार्थं वा ॥५॥

भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओमित्येतद्वाधिकं कुर्यादों-
कारं वा ॥६॥

सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेत्यस्यानन्तरमधिकं निवेशयेद् विकल्पेन ॥६॥

यथास्नायुं संधेरनुमन्त्रयेत् ॥७॥

वसुकोऽसी (तां. ब्रा. १.१०.११) त्यादि संधिस्तोत्रानुमन्त्रणमविकृतमेवेति ॥७॥

मतान्तरमाह—

त्रैधं विभजेदिति धानंजय्यो वसुकोऽसि वस्यष्टिरसि वेषश्री-
रसि । वसुकाय त्वा वस्यष्टये त्वा वेषश्रिये त्वा । वसुकं
जिन्व वस्यष्टि जिन्व वेषश्रियं जिन्व । सवितृप्रसूता बृहस्पतये
स्तुतेति ॥८॥

इति । वसुकोऽसि वसुकाय त्वा वसुकं जिन्वेत्येवमर्थः संबन्धः । सोऽय-
मेको विभागः । एवमुत्तरावपि ॥८॥

स्तुतदेवेन सवित्रा प्रसूता इत्यनुमन्त्रयेत् मानसं वाजपेये च
बृहत् ॥९॥

अविवाक्ये दशमेऽहनि मानसं स्तोत्रं वाजपेये च बृहदुत्तमं स्तोत्रं स्तुतदेवेने-
त्येवानुमन्त्रयेत् ॥९॥

3. P. न च for ननु P. om. सत्यम्

4. PV¹C °ज्ञानार्थं for °ज्ञापनार्थं

7. My¹. after विकल्पेन । adds :— उत्तमपर्यायस्य निरोहोऽसीति प्रथमः ।
संरोहोऽसीति द्वितीयः । प्ररोहोऽसीति तृतीयः । अनुरोहोऽसीति चतुर्थः

16. My¹⁻² °अर्थः for अर्थः सम्बन्धः

17. My⁴ उत्तरत्र for उत्तरौ

20. My⁴ om. स्तोत्रं

आनन्तर्येणेताराणि ॥१०॥

इतराणि मानसवाजपेयान्त्यव्यतिरिक्तानि सर्वसंस्थामु संहृत्य त्रयस्त्रिंशदेव
स्तोत्राणि । तानि त्रयस्त्रिंशता स्तोमभागैः क्रमेणानुमन्त्रयेत् । ननु च अत्यग्निष्टोमे
स्तोत्रमेकमधिकमस्ति । तत् कथं त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्राणीति । उच्यते । उक्थ्यानन्तर-
मुक्तस्य षोडशिनः स्तोत्रस्य तत्रापकृष्य प्रयोगमात्रम् । न पुनरपूर्वं स्तोत्रान्तरम-
स्तीति ॥१०॥

अथ नैमित्तिकेषु स्तोत्रेषु कथमनुमन्त्रणम् ? अत आह—

ईद्ध्रात् स्तोत्राणि पूर्वेण तद्विवृद्धेः ॥११॥

ईद्ध्रशब्दो निमित्तवचनः । निमित्तं च सोमातिरेकः । यदि प्रातःसवनात्
सोमोऽतिरिच्येते (तां. ब्रा. ६.७.१) ति ब्राह्मणेन निमित्तान्यन्यानि विहितानि ।
पूर्वेण पूर्वस्तोत्रस्य स्तोमभागेनानुमन्त्रयेत् । नित्यस्तोत्रवृद्धिमात्रत्वात् । नैमित्ति-
कस्येति भावः ॥११॥

परेण वा तन्निकामनात् ॥१२॥

2. P. "पेयोन्यानि व्यति" for "पेयान्त्यव्यति"

3. V¹U ष्टोमम् for "ष्टोमे ;

4. My^{1.4}. om. अधिकम् P. उक्थास⁰ for उक्थ्या ;

5. My¹उत्पन्नस्य, My^{2.4} उत्पन्नस्य for उक्तस्य ; My^{1.2.4}, षोडशि
for षोडशिनः ; My² प्रकृष्य for अपकृष्य

7. My^{1.4} om. स्तोत्रेषु

8. My² ईन्द्राने My PCV ईद्ध्रात्

9. yM² ईन्द्रा⁰ for ईद्ध्र⁰

11. PCV¹. "स्तोत्रस्य विवृद्धमात्रत्वात् तस्य for "स्तोत्रवृद्धिमात्रत्वात् । नैमित्ति-
कस्येति भावः, (L. 12)

13. P. कामयमानात् for कामनात्

पश्चाद्भाविना वा स्तोमभागेनानुमन्त्रणम् । कुतः । माध्यंदिनं वा एष सवनं निकामयमानोऽभ्यतिरिच्यते (तां. ब्रा. ६.७.२) इतीतरस्य माध्यंदिनादेनिकामनश्रवणान्निकामनमिच्छेत् ॥१२॥

मानसवद्वातिरिक्तसामान्यात् ॥१३॥

अथवा मानसस्तोत्रवदनुमन्त्रणम् । अतिरिक्तत्वसामान्यात् । अग्निष्टोमादतिरिक्तं हि मानसं नैमित्तिकमपि नित्यादतिरिक्तम् ॥१३॥

सर्वानुमन्त्रणेन वानुवक्तृत्वात् ॥१४॥

अथवा यः पूर्वमिष्टिप्रकरणे सर्वानुमन्त्रणमंज्ञको मन्त्र उक्तः तेन वानुमन्त्रणम् । अन्यस्यानुक्तत्वात् ॥१४॥

यद्यत्स्तोत्रं लुप्येत सहैव स्तोमभागेन ॥१५॥

यदि पर्यायानभिव्युच्छेत् सर्वेभ्य एकं संभरेयुः (आ. श्रौ. ६.६.१) इत्याश्व-
लायनोक्तसंभारपक्षे यानि स्तोत्राणि लुप्तानि यश्च षोडशी वैकल्पिकत्वात् लुप्यते
तानि स्वीयैः स्तोमभागः सहैव लुप्यन्ते । न तैः शिष्टानुमन्त्रणं कार्यम् । क्रम-
संख्याभ्यां नियतत्वात् स्तोमभागानाम् । स्तोत्रस्यासाधारणो भागः स्तोमभाग
इति हि समाख्या । एतदेव हि समाख्याप्रयोजनम् । ननु च प्रधानलोपे गुणलोपो
न्याय्य एवेति न वक्तव्यमेतत् । सत्यम् । आपस्तम्बस्तु सप्तदश वाजपेये (आ. श्रौ.
११.१०.१३) इति वदन् न नियमं मन्यते । तदनिष्टमिति दर्शयितुमेतदुक्तम्
॥१५॥

2. My^{1-2,4} परस्य for इतरस्य ; My^{1om.} अभि

PV¹निकामयमान 'निकामयमानम् for निकामन⁰ . . . . . निकामनम्(L.3)

5. My^{1-2,4} 'रिक्तस्य for रिक्तत्व

6. My^{1,4} after मानसं add तद्वत्

12. V¹CP संभरण My² 'संतान for 'संभार⁰

13. PVC. स्वकीयैः for स्वीयैः

14. My^{1,4}साधारणः for असाधारणः

17. CPV¹ इतिवद् for इति वदन् न

स्तुते बहिष्पवमाने वपायां हुतायां मार्जयित्वा धिष्ण्यानुप-
स्थायोक्तं सदस्युपवेशनम् ॥१६॥

दक्षिणार्धे तु सदसः पूर्वमुपवेशनम् (द्रा. श्रौ. ४.४.६) इत्यादि पट्पटल्या-
मुक्तमनुसंधेयम् ॥१६॥

५

स्तुतशस्त्रयोर्वाचं यच्छेत् ॥१७॥

स्पष्टम् ॥१७॥

अनूच्यमाने च सर्वत्र ॥१८॥

सर्वेषु पुरोनुवाक्यामनोताद्यनुवचनेषु वाग्यमनम् ॥१८॥

वषट्कृते विसृजेत् ॥१९॥

१०

स्पष्टम् ॥१९॥

अवभृथादुदेत्यानुष्याद्यज्ञशेषम् ॥२०॥

यज्ञशेषमन्वासीतेत्यर्थः ॥२०॥

अहर्गणेष्वेनं सदातिप्रैषेण प्रशास्ता वाचं यमयति राजानं
रक्षेति चाह तदुभयं कुर्यादा वसतीवरीणां परिहरणात् ॥२१॥

१५

प्रशास्ता मंत्रावरुणः । स एनमतिप्रैषेणाश्वलायनोक्तेन हारियोजनप्रचारा-
नन्तरं वाचं यमयति । ब्रह्मन् वाचं व यच्छे (आ. श्रौ. ६.११.१६) ति ॥२१॥

तत्सत्रे पर्यायेण कुर्युरहीने तु ब्रह्मैव ॥२२॥

सत्रे तु यजमानाः पर्यायेण तदुभयं कुर्युः । प्रथमे दिवसे कश्चित् । द्वितीयेऽपर
इत्येवम् । अहीने तु ब्रह्मैव प्रतिदिवसमुभयं कुर्यात् ॥२२॥

२०

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे पञ्चदशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

4. My¹⁻⁴ after ⁰संश्रयेयम् add :- एतदुक्तम् ; P after संश्रयेयम् adds :
इति । इति पञ्चमस्य एकादशः खण्डः ॥ 11 ॥

8. PV¹C. om : आदि ; PV¹C. पवनेषु My²वाचनेषु for वचनेषु,

18. My²⁻⁴सत्रेषु for सत्रे तु

चतुर्थः खण्डः

वाजपेये पृष्ठस्य स्तोत्रमनुमन्त्र्य सदस्यं ब्रह्मासन उपवेश्य
निष्क्रामेत् ॥१॥

स्पष्टम् ॥१॥

पूर्वेणाग्नीध्रीयं स्थूणा निखाता स्यात् ॥२॥

अध्वर्युर्णेति शेषः ॥२॥

दक्षिणेन मार्जालीयमन्तर्वेदीति शाण्डिल्यः ॥३॥

तस्यामौदुम्बरं सप्तदशारं रथचक्रं प्रतिमुक्तं स्यात् ॥४॥

स्पष्टे ॥३-४॥

तदभावे यत्किञ्च रथचक्रम् ॥५॥

उदुम्बराभावे यदेव किञ्चिद्रथचक्रं सप्तदशारं स्थूणायां प्रतिमुक्तं स्यात्
॥५॥

१०

तस्मिन् बाहू आदध्याद्-देवस्याहं सवितुः प्रवसे सत्यश्रवसो
बृहस्पतेर्वाजिनो वाजजितो वर्षिष्ठमधि नाकं रुहेयमिति ॥६॥

तस्मिन् रथचक्रे ब्रह्मा बाहू निदध्यात् मन्त्रेण ॥६॥

१५

रथेष्वार्जि धावत्स्वाविर्मर्या इति गायेदाकारमुद्गीथादौ लुप्त्वा
तस्य स्थाने प्रत्याहृत्य द्व्यक्षरमगमन्निति ॥७॥

लक्ष्यमुद्दिश्य रथेषु आर्जि धावत्सु आविर्मर्या (सा. ४३५) वाजिनां साम
(ग्रा. गे. ४३५) इति गायेत् । आवाजं वाजिनो अगमन्नित्युद्गीथादावाकारमुपसर्गं
लोपयित्वा तस्य स्थाने अगमन्निति द्व्यक्षरम् प्रत्याहृत्य गायेत् । अगमन् वाजं वाजिन

२०

10. My² किञ्चित् for किञ्च

15. PV¹C. om. ब्रह्मा

18. P. अगमन्, My²लक्षम् for लक्ष्यं ; PCV¹. om. आर्जि and आविर्मर्या
इति

इति । किमर्थः पुनरकारलोपः । गमनकाले मन्त्रेण गमनमेव प्रतिपादनीयम् । न पुनरागमनमिति लोप उक्त इति ॥७॥

गतेषु वा ॥८॥

अथवा रथेषु लक्ष्यं प्रति गतेष्वेव गायेत् । न धावत्सु । अगमन्निति भूतनिर्देश-
विरोधात् ॥८॥

यथाधीतमाधावत्सु ॥९॥

प्रत्यागच्छत्सु रथेषु यथाधीतमाकारमलुप्स्वैव गायेत् । तस्यागमनाभिरूपत्वात्
॥९॥

आसृतेषु वा ॥१०॥

आगतेष्वेव गायेत् । भूतनिर्देशादेव ॥१०॥

सर्वत्र वा यथाधीतम् ॥११॥

गमने चागमने चेत्यर्थः । सर्वथापि द्विरेव गानम् ॥११॥

-
1. तमर्थः for किमर्थः ; V¹C. concludes the klanda with वाजिन इति and read :—द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विनिर्मिते । द्वितीये दशके वृत्तः पञ्चमः पटलोऽधुना । V¹ continues further अद्य श्रीवाराणसिमुक्तिक्षेत्रात् संवत् 1684 वर्षे आषाढशुदि 1 सोम शुभदिने लिखितं शुभमस्तु ॥ 6 ॥ C. after पटलोऽधुना begins the next klanda on the next leaf with serial number one. It om. किमर्थः . . . इति . . .

खण्डः ॥ 4 ॥ (P. 314 L. 15)

4. P. लक्षणं My² लक्षं for लक्ष्यं
5. P. विशेषत् for विरोधात्
7. My² अभिगमनात् for आगमन⁰
9. P आहृतेषु for आसृतेषु
10. P. आहृतेषु My² आसृतेषु for आगतेषु
12. P. सर्वथा द्विधिरेव गातयेदिति for सर्वथा . . . . गानम्

परिवर्तयन् गायेत् ॥१२॥

गानकाले रथचक्रं बाहुभ्यां प्रदक्षिणं परिचर्तयन् गायेत् ॥१२॥

परिवर्त्य वा गायेत् गीत्वा वा परिवर्तयेत् ॥१३॥

अथवा परिवर्तनात् पूर्वकालमुत्तरकालं गानम् । न समकालम् ॥१३॥

गायतो वान्यः परिवर्तयेत् ॥१४॥

ब्रह्मणि गायति सति रथचक्रमन्यः परिवर्तयेत् ॥१४॥

उदङ्ङवरोहं मन्येत विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः क्रान्तमसि

विष्णोर्विक्रान्तमसीति ॥१५॥

उदङ्मुखो भूत्वा रथचक्रादवरुढमात्मानं मन्येत । अत एव गम्यते । न प्रत्यक्षेण
आरोहणमवरोहणं वेति ॥१५॥

अभिदक्षिणमावृत्य सदः प्रविशेत् ॥१६॥

स्पष्टम् ॥१६॥

तत्रासीनो हिरण्यं मधु च नाना प्रतिगृह्णीयात् ॥१७॥

हिरण्यम् । हिरण्यस्थालं मधुना पूर्णं ब्रह्मणे दद्यात् (द्रा. श्रौ. २४.३.२७)
इति वाजपेये वक्ष्यति । तत्र स्थालस्य प्राधान्यात्तस्यैव च मन्त्रेण परिग्रहो न मधुन
इति शङ्कानिवृत्यर्थं नाना इति वचनम् ॥१७॥

ऋतपेये च दक्षिणां चमसम् ॥१८॥

ऋतपेये क्रतौ सोमचमसो दक्षिणे (तां.ब्रा.१८.२.१०) ति ब्राह्मणम् । तत्रापि सोमरसं तत्पात्रं च दक्षिणाभूतं पृथगेव गृह्णीयात् ॥१८॥

ब्राह्मणाय सधु दद्यान्निदधीत हिरण्यम् ॥१९॥

1. My^2 अथवा परिवर्तनात्पूर्वकालमुत्तरकालं वा गानं न समकालमिति गायतो वान्यस्तं परिवर्तयेदिति । यदिति गानकाले रथचक्रं बाहुभ्यां प्रदक्षिणं परिवर्तयन् गायेदिति परिवर्त्य गानं हीत्वा वा परिवर्त्य ब्रह्मणि गायति सति रथचक्रमन्यः परिवर्तयेदिति for परिवर्तयन् . . . परिवर्तयेत् ॥ 14 ॥ (L. 5)

3. M. om. गीत्वा वा परिवर्तयेत्

11. V^1CP आकृष्य for आवृत्य

19. P. भागं for भूतं

20. PM दध्यात् for दद्यात्

आत्मार्यमेव हिरण्यस्थालम् निदधीत ॥१९॥

त्रिष्टुप्छन्दसा सर्वभक्षं चमसं भक्षयेत् ॥२०॥

सोमचमसस्य दक्षिणार्थत्वात् अप्राप्तमेव मन्त्रेण भक्षणं विधीयते ॥२०॥

तं प्रतिगृह्णीयादिति स्थविरो गौतमः ॥२१॥

५

तं सोमरसमेव प्रतिगृह्णीयान्न पुनः पात्रस्य पृथक् प्रतिग्रहणम् । कुतः । हुत
देयः (द्रा. श्रौ. २४.१.२२) इति वचनात् सोमरसस्यैव दक्षिणात्वप्रतीतेरिति गौतमः
॥२१॥

गौतममतेनैव चमसभक्षणमन्त्रान्तरमाह—

कस्त्वा ददाति स त्वा ददाति कस्मै त्वा ददाति तस्मै त्वा ददाति

१०

कस्त्वा कं भक्षयामीति भक्षयेत् ॥२२॥

वाग्देवी सोमस्य तृप्यत्विति वा ॥२३॥

स्पष्टे ॥२२-२३॥

उभाभ्यां वोभाभ्यां वा ॥२४॥

गौतमस्य मतेन मन्त्रद्वयम् ॥२४॥

१५

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे पञ्चदशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

पञ्चमः पटलो वृत्तः समाप्तो ब्रह्मणो विधिः ॥

१८

इति धी धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे पञ्चदशः पटलः समाप्तः ॥१५॥

1. P. स्थाली fso स्थालं

5. My¹ ०ग्रहः for ०ग्रहणम्, P. ग्रहणमक्षः for प्रतिग्रहणम्

8. P : भक्षणे for ०भक्षण⁰

14. My⁴. om. गौतमस्य . . . द्वयम् ।

15. P. इति पञ्चमस्य द्वादशः खण्डः ॥ 12 ॥ for इति . . . खण्डः ॥ 4 ॥

16. PV¹C द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विनिर्मिते ।

द्वितीये दशके वृत्तः पञ्चमः पटलोऽधुना ॥ 5 ॥

for इति छन्दोग . . . विधिः ॥ and then P adds:—इति द्राह्यायण-
सूत्रस्य धन्विभाव्ये पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ 5 ॥

शके 1814 . . . ।

षष्ठः प्रपाठकः

षोडशः पटलः

प्रथमः खण्डः

पूर्वस्मिन् पटले स्तोमभागेषु मन्त्रस्वरूपं परिमाणं च दर्शितम् । तद्वत्
संप्रति साम्नः परिमाणं तदुत्तरपरिमाणं च दर्शयितुं प्रस्तौति संतनि चोद्यमा-
नमिति । तत्र प्रथमं तावत् संतनिनः कथं गानं कर्तव्यमिति विचार्यते ॥

ननु चाध्ययनसिद्धमेव गानम् । कोऽयं विचारः । उच्यते । द्विविधं तावत्
सामाध्ययनम् । छान्दसमूहश्चेति । तत्र छान्दसमपौरुषेयमिति निर्विवादम् । तद्
वेदसामेत्याचक्षते । ऊहे पुनरस्ति विप्रतिपत्तिः । पौरुषेय इति मीमांसकाः । यथोक्तं
भगवता जैमिनिना सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् । तदुक्तदोषम् (६.२. १-२)
इति । अपौरुषेय इति निदानकारः । तत्रापौरुषेयत्वपक्षे यथाध्ययनमूहः शिरसा
धारणीयो न किञ्चिद्विचार्यम् । पक्षान्तरे त्वस्ति विचारावकाशः । पुरुषाधीनत्वा-
द्गृह्येति मन्वानः सूत्रकारो विचारमारभते -

संतनि चोद्यमानमेकैकस्यां सर्वम् ॥१॥

इह तावच्छान्दसाध्ययने रथन्तरादीनि सामान्येकञ्चैष्वधीतानि । क्रतुप्रकरणे

4. C My³ before पूर्वस्मिन् add. - द्राह्यायणकल्पभाष्यं धन्विकृतम् ।
निर्विघ्नमस्तु, श्रीगुरुभ्यो नमः, हरिः ओं, श्रीहयग्रीवाय नमः ॥
My²⁻³ स्वरूप for स्वरूपं C. My¹⁻² Om तद्वत्;
5. My¹⁻² C T. संतनि for संप्रति; My¹⁻² ^०उत्तरा^० for ^०उत्तर^०;
My³ दर्शितमिति for दर्शयितुं प्रस्तौति; C om तदुत्तर^० ... च
C. after चोद्यमानं ins एकैकस्यां सर्वम्;
6. My¹⁻² तस्य for तत्र; My¹. Om तावत्
8. C. ऊहं for ऊहः
9. My¹ C My⁴ T. पौरुषेयम् for पौरुषेयः
10. C. दोषः for दोषम्; T. तदुक्तं for तदुक्त
11. My²⁻³ अपौरुषेयम् T. पौरुषेयः for अपौरुषेयः
12. C. विचार्यते for विचार्यम्
15. T. after अधीतानि adds :- तानि

- तृचान्युपादाय रथन्तरं भवति । बृहद् भवतीत्यादिभिर्वचनैस्तृचेषु विधानाद्यो-
निवद्भे प्रत्यृचं गीयते । संतनि पुनश्छान्दस [म्] एवाध्ययने तृचे गीयते ।
एष स्य धारया सुत (सा. ५८४) इति । तदेव पुनर्दशरात्रस्य पञ्चमसप्तमयोरह्नोः
असाव्यंशुर्मदाय (सा. १००८-१०) वृषा पवस्व धारये (सा. ८०३-५) ति च
५ तृचयोर्विहितम् । संतनि भवति पञ्चमस्याह्नः संतत्यै (तां. द्रा. १३.५.६)
इति । तत्र संदेहः । किमेतच्छान्दसपाठे तृचे व्यासक्तमेकं साम तृचान्ते समाप्यते ।
यथा रथन्तरं स्वयोन्यां सर्वेषु पादेषु व्यासक्तमृगन्ते समाप्यते । किं वा प्रत्यृचं
समाप्यत इति । यदि व्यासक्तं ततस्तृचे गीतं सर्वमेकं सामेति कृत्वा तस्य सर्वस्य
वृषा पवस्व धारये (सा. ८०३) त्येकैकस्यां गानं प्राप्नोति । अथ छान्दसपाठे
१० प्रत्यृचं समाप्यते । तद्वदेव वृषा पवस्व धारयेति अत्रापि तृचे गानमिति किं प्राप्तम् ।
तत्र प्रतिपाद्यते । संतनि चोद्यमानमेकैकस्यां गेयमिति ॥१॥
- कुनश्छान्दसपाठे तावत् तृचे व्यासक्तमेकं सामेति प्रतीमः । अन्यथा तृचे
गानमनर्थकम् । रथन्तरादिवदेकस्यामेवाध्येतव्यमिति । भवत्वेवम् । तथापि
किमित्येकैकस्यां गीयते । वृषा पवस्व धारयेति तृच एव सर्वं गीयताम् ।
१५ यथेदानीमूहोऽधीयते । अत आह—
स्तोमसंभवात् ॥२॥
- १७ इति । एकैकस्यामेव सर्वगाने सति चतुर्विंशादिस्तोमसंपत्तिः । यदि तृचे

3. C. My²⁻³ Om एव.

5. My¹ T My¹. Om पञ्चमस्याह्नः; My¹ T. C संतन्या for संतत्यै

8. My¹ तत्तत् for ततः; My²⁻³ सर्वगीतं fr सर्वमेकं

9. My¹ आप्नोति for प्राप्नोति;

10. my¹ T. before तद्वद् ins ततस्

12. T. तव for तावत् T. प्रतीतम् for प्रतीमः

13. My⁴ एवाच गातव्यम् for एवाध्येतव्यम्

My¹ भवति तु My⁴ भवति for भवतु

15. My²⁻³ ऊहे गीयते for ऊहोऽधीयते

गानं स्यात्तदा कृत्स्नेऽपि तृच एकैव स्तोत्रीया स्यात् । तृचान्ते सामसमाप्तेः ।
ततश्च द्वे स्तोत्रीये सिद्ध्यतः यस्मात् प्रत्यृचं सर्वं गेयम् ॥२॥

नन्वेवं छान्दसपाठे तृचे गीतस्य महतः साम्न एकस्यामृचि गाने सति साम्नः
संवाधः स्यात् । ऋचश्च शैथिल्यमिति संशारविलेशो स्याताम् । अत आह—

तथा चान्यानि स्वविच्छन्दःसु ॥३॥

५

इति । अन्यान्यपि सामानि स्वच्छन्दःसु स्वयोनिषु चच्छन्दःसु विमदृश-
च्छन्दःसु च दृश्यन्ते । यथा कवतीषु रथन्तरम् । तत्तु तद्वचनबलात् । सत्यम् ।
इहापि हेतुबलात् संशारविलेशो न स्याताम् । सोढव्याविति भावः । उक्तो हि
हेतुः । अन्यथा स्तोमो न संभवति ॥३॥

यद्येवं संतनीति अन्वर्थसंज्ञा न स्यात् । प्रत्यृचं कृत्स्नगाने संतानाभावात् ।
तृचे पुनर्व्यासज्य गाने तत्सिद्धिरत आह—

१०

संतनीति यद्वाहिष्ठीयवत् ॥४॥

इति । वृषा पवस्व धारये (सा. ५०३-५) ति अत्र संतानाभावेऽपि योनिभूते
तृचे व्यासज्य गानतः संतानात्संतनीति व्यपदेशः । यथा योन्यां यद्वाहिष्ठीयपद-
समन्वयादन्यत्र तदभावेऽपि यद्वाहिष्ठीयमिति साम्नो व्यपदेशः ॥४॥

१५

तदेवं प्रत्यृचं गेयमित्येकः प्रकारः । प्रकारान्तरमाह—

त्रिषु वा तृचेष्वेकचर्चवत्तृचे दर्शनात् ॥५॥

१७

-
1. My¹⁻⁴ T C. कृत्स्नेऽपि (We have changed this as कृत्स्नेऽपि);
My³ एकैक⁰ for एकैव; T. स्तोत्रीयस्य for स्तोत्रीया स्यात्
  2. My¹⁻⁴ T. तस्मात् for यस्मात्
  3. C. Om. एकस्यामृचि... साम्नः
  7. T. कवदिषु, My³. कव for कवतीषु
T My³. Om. सत्यम्, इहापि हेतुबलात् (L. 8.)
  8. My³. भवदुक्तोऽपि for भावः । उक्तो हि
  10. C. संवाधा for संताना
  11. C. व्यासक्त for व्यासज्य
  14. C. व्यासक्त for व्यासज्य; C. "देशे fr "देशः

इति । यथैकस्यामृचि दृष्टं रथन्तरमुत्तरयोरप्युचोरेव गीयते संपत्यर्थमेवं तृचे दृष्टं संतन्युत्तरयोरपि तृचयोरेव गेयम् । एवं सति संशरविलेशौ परिहृती भवतः । संतनिव्यपदेशश्च समञ्जस इति भावः । तत्र वृषा पवस्व धारये (सा. ८०३-५) त्येकस्तृचः । अपरौ द्वौ तृचावाहर्तव्यौ ॥५॥

५

नन्वेवं तृचद्वयाहरणे चतुर्विंशसंख्याविरोधः स्यात् । नेत्याह—

साम्ना च स्तोमसंख्यानात् ॥६॥

१०

इति । न संख्याविरोधोऽस्ति । न हि क्वचिदप्यृक्संख्यायाः स्तोमसंख्यानम् । तथा सति अतिषड्भ्यस्य साम्नः एकस्यैव द्वयोर्व्यासज्य समाप्तावपि स्तोत्रीयद्वय-
प्रसङ्गः । तथा क्वचिदर्द्धर्चे साम्नः समाप्तावपि ऋचोऽसमाप्तत्वात् एकापि
स्तोत्रीया न स्यात् । यथा प्रत्नं पीयूषं पूर्व्यमि (सा. १४६४) त्यामहीयवस्य
(ऊ. ए. ५२१) । तस्मात् साम्नां स्वरूपतोऽभ्यासतश्च यावती संख्या तयैव स्तोम-
संख्यानम् ॥६॥

तृचद्वयाहरणेऽपि न स्तोमविरोधः । तृचे सामसमाप्तेरेकचर्तुल्यस्तृचः ।
एकैव स्तोत्रीयेति न कश्चिद्दोष इति सिद्धान्तमाह—

१५

तृचेष्वाचार्यस्मृतेर्यथान्यानि सामानि ॥७॥

१८

इति । नैकैकस्यां गेयं सर्वम् । नापि त्रिषु तृचेषु । किंतु छान्दसपाठवदेव
तिसृषु गेयम् । यथा रथन्तरम् । कुतः । छान्दसपाठे प्रत्यृचं सामसमाप्तेः । सैव
कुत इति चेद् । वसिष्ठादेरूहकारस्य स्मृतेरिति ब्रूमः । स्मृतेरेव किं मूलमिति

3. My¹,⁴ T. C. लाभः for भावः

7. C. किंचिद् for क्वचिद् My¹ अपृक्थ, U अपृक्चं for अपृक्
My³ संस्थायाः for संख्यायाः

9. C. अर्घ्यर्चे for अर्घर्चे

11. P. C. तथा for तस्मात्

16. C. न चैकस्या for नैकैकस्यां

17. My¹ त्रिषु for तिसृषु

My³ प्रतितृचं for प्रत्यृचं

18. My¹ एवममूलं for एव किं मूलम्. T. Om. स्मृतेरेव ...ब्रूमः (p. 319.L. 1.)

चेत् । प्रत्यभिज्ञेति ब्रूमः । छान्दसपाठे यथा प्रथमायामृचि संतनिनो गानं तथैवोत्तरयोरपि प्रत्यभिजानीमः । प्रस्तावस्तु केवलं न दृश्यते । तस्मात् संतनिनो न कश्चिद्विशेषः सामान्तैः ॥७॥

संतानाच्च संतनीति ॥८॥

किं च । संतानात् संतनीत्युच्यते । एकैकस्यां सर्वगानपञ्चे तत् सर्वथानुपपन्नम् । ननु भवत्पक्षे एव संतानानुपपत्तिः । प्रत्यृचं सामसमाप्तेः । नैवम् । तत्रापीदमेवोत्तरम् । संतानाच्च संतनीति । सत्यं प्रत्यृचं सामसमाप्तिः । किंतु प्रथमप्रस्तावमेवाङ्गीकृत्योत्तरयोरपृथक् प्रस्तावात् ओङ्कारेण पृथगुद्गीथानुपादानाच्च संतनित्वमित्यर्थः ॥८॥

ननु चोक्तं पक्षान्तरेऽपि यद्वाहिष्ठीयव्यपदेश इति । तत्राह—

संततं गायतीति चाह ॥९॥

इति । वृषा पवस्व धारये (मा. ८०३-५) त्ययोनिभूतेऽपि तृचे संततं गायतीति श्रुतम् । तस्य भवत्पक्षेऽपि योन्यपेक्षो निर्वाहो न शक्यते । तस्मादयं तस्यार्थः । प्रथमप्रस्तावोपजीवनेनोत्तरयोः पृथक् प्रस्तावमकृत्वा पूर्वया संततं गायेदिति । यस्मादयमेवास्य विधेरर्थः । तन्निमित्तं च संतनित्वम् । अत एव कल्पकारेण संतनिना सह चोदितेषु सामान्तेषु स्तोमविरोधात् क्वचिदेकचर्चेषु कल्प्यमानेषु संतनि न कदाचिदेकचर्चं क्लृप्तम् । तदा संतनित्वासिद्धेः ॥९॥

किंतु स्वस्थानादुद्धृतं तदिदमाह—

एकचर्चेषु चोद्धृतं कल्पे ॥१०॥

1. C. संतनि नूनं गेयं for संतनिनो गानं
2. T. My¹ after प्रस्तावः add तावत्, T. Om. तु C. संतनिगाने for संतनिनो न
3. My³ विरोधः for विशेषः
8. C. T. My³ पृथक् प्रस्तावाभावात् for अपृथक् प्रस्तावात्.
10. My³ प्रस्तावान्तरे for पक्षान्तरे
12. C. Om. अपि. My^{1 2} संततं fr संततं
13. C. योन्यपेक्षात् My³ योन्यपेक्षा, My¹ योन्यपक्षो for योन्यपेक्षः
19. My²⁻³ तृचोद्धृतं for चोद्धृतं

आदित्यानामयने व्यूढाग्निष्टोमदशरात्रे पञ्चमसप्तमयोरहोः कल्पकारेणोक्तम्
 बार्हद्गिरस्यर्क्षु संतनिः (आ. क. १०.१.१८) वयं घ त्वा सुतावन्त (सा. ८६४-६)
 इति काण्वस्यर्क्षु संतनी (आ. क. १०.१.२०) ति । अत्र यद्यपि व्यूढाग्निष्टोम-
 दशरात्रस्य त्रिवृत्स्तोमत्वात्तदविरोधाय प्राकृतानां साम्नां प्रायेणोद्धारस्तथापि
 संतनिनोऽह्नां संतानार्थतया ब्राह्मणचोदितत्वेनापरित्याज्यत्वे सति स्वस्थाने
 वृषा पवस्व धारयेत्यत्रैकैकचर्चकरणं प्राप्तम् । तथापि स्वस्थानमुद्धृत्य तस्मिन्नेवाहनि
 ब्रह्मसामत्वेन तृचे क्लृप्तमिदं संततं गायतीति विहितम् । सांतत्यमेकचर्चकरणे न
 सिध्यतीति मत्वा कल्पकारेण कृतमिति । तदेवं छान्दसपाठेऽपि संतनि प्रत्यृचं
 समाप्यते । तद्वदेव प्रयोगकालेऽपि गेयमिति स्थितम् ॥१०॥

१०

अथ यदुक्तं छान्दसपाठे तृचे गानमनर्थकमिति तत्राह—

प्रमाणार्थं तृचे दर्शनम् ॥११॥

इति । संततं गायतीति विहितम् । सांतत्यं कथं कर्तव्यमिति न ज्ञायते ।
 तत्तद्ब्राह्मणप्रमाणत्वेन तृचे प्रदर्शनं वेद एव करोतीत्यर्थः ॥११॥

अथ यदुक्तं स्तोमसंभवादिति तत्राह—

स्तोत्रीयायां सामसमाप्तिः ॥१२॥

१५

इति । प्रत्यृचं सामसमाप्तिः । न तृचान्ते । तेन तिस्रः स्तोत्रीयाः संपन्नाः ।
 न चतुर्विंशादिस्तोमानुपपत्तिरिति । अथर्वकमेवेदं सूत्रम् । प्रमाणार्थं तृचे
 दर्शनं स्तोत्रीयायां सामसमाप्तिरिति ॥१२॥

प्रस्तावलोपप्रदर्शनार्थं तृचे गानम् साम पुनः प्रत्यृचं समाप्तमेवेति पुनः
 चोदयति—

२०

5. My³ परिमाद्यत्वे T. परिब्राज्यत्वे for अपरित्याज्यत्वे

7. My¹ T. एकचर्चा for एकचर्च

9. My³ सिद्धम् for स्थितम्

10. My¹ after पाठे ins. अपि

13. T. तत् for तत्तद्. C. My²,³ Om. तद्ब्राह्मण

19. My² C. Om. एव

तासु सर्वासु प्रस्तावाः स्युन्यायिप्रगाथधर्माभ्याम् ॥१३॥

इति । यदि प्रत्यृचं सामसमाप्तिस्तर्हि प्रत्यृचं पाञ्चभक्तिकमेव गायेत् नोत्तरयोः प्रस्तावलोपः कार्यः । पूर्णं हि साम गेयमिति न्यायात् । किं च प्रगाथानामयं धर्मः सर्वत्र दृश्यते । यत् पूर्वस्या उत्तमं पादं पुनरभ्यस्यते । नोत्तरस्याः प्रस्तावः । प्रगाथे च संतनि चोदितमश्वमेधे अभि सोमास आयव इति संतनि तिसृष्वि (आ. क. ६.२०.२) ति ॥१३॥

५

तदेवं न्यायात् प्रगाथधर्मत्वाच्च सर्वास्वपि स्तोत्रीयासु प्रस्तावः कार्य इति परिहरति—

नोत्तरयोराचार्याः । स्मृतेः ॥१४॥

इति । ऊहकारस्मृतेर्नोत्तरयोः प्रस्तावः । छान्दसपाठे प्रस्तावादर्शनमेव स्मृतेर्मूलम् । प्रस्तावलोपार्थमेव तृचे प्रदर्शनमिति पूर्वमेवोक्तम् ॥१४॥

१०

ननु तद्विप्रतिपन्नम् । तृचे दर्शनात् । तृचे व्यासक्तमेकं सामेत्यस्मन्मतम् । अत आह—

संततं गायतीति च । भक्तिलोपदर्शनात् ॥१५॥

इति । संततं गायतीति स्मृतेरुत्तरयोर्भक्तिलोप एवाभिप्रेत इति दृश्यते । न तस्य वचनस्य अर्थान्तरं किञ्चिदपि दृश्यते इत्यर्थः । ननु च तद्वचनं यण्वसाम-विषयम् असंतनि विषयम् । उच्यते । संतनि यण्वमपत्यं शाक्वरवर्णमिति साम-चतुष्टयं छान्दसपाठे तृचेपु दृश्यते । तेषु सर्वेष्वप्युत्तरयोः प्रस्तावो न दृश्यते ।

१५

१८

4. C. T. पूर्वस्याम् My³ पूर्वस्मात् for पूर्वस्या. My⁴ after प्रस्ताव. adds स्यात् and My¹ स्याः.

5. C. T. Om. च. befor संतनि ।

10. T. after इति adds संततं गायतीति च भक्तिलोपदर्शनात् T. प्रस्ताव for प्रस्तावा.

12. My¹ T. Om. ननु तद्विप्रतिपन्नम्. . . . इत्यर्थः (L. 16).

16. My¹ T. My⁴ तन्न संतनिविषयत्वे for तद्वचनं .. असंतनिविषयम् (L, 17.) ।

18. T. Om. तेषु .. ... दृश्यते

तेष्वेकत्र दृष्टं वचनमितरेष्वपि भवति । तुल्यन्यायत्वादधिकविवक्षया संतनि
चोद्यमानमिति सूत्रे संतनिनः प्रस्तावः ॥१५॥

तदिदानीमधिकं वक्तुमारभते—

तस्य स्तोत्रादावार्तिषु प्रस्तावः पर्यायादिषु वा ॥१६॥

- ५ इति । गर्गत्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि पृष्ठेषु ब्रह्मसामत्वेन संतनि विहित-
मार्षेयकल्पे अस्तावि मन्म पूर्वमिति संतनी (आ. क. ६.१७.४) ति । तच्चावृत्ति-
स्तोत्रं सप्तदशस्तोमम् । तत्रेदमुच्यते । तस्य संतनिन आवृत्तिस्तोत्रेषु स्तोत्रोपक्रमे
प्रथमगाने सकृदेव प्रस्तावः । पर्यायादिषु वा । न पुनः पुनरिति । कुत एतत् ।
१० संततं गायतीत्यत्र पक्षद्वयम् । गानसांतत्यविधिरित्येकः पक्षः । प्रथमेन गानेन
संततमुत्तराणि गानानि गायेदिति गानसांतत्यस्यैव श्रुतेः । ऋक्सांतत्यविधिरिति
पक्षान्तरम् । प्रथमया संततमुत्तरे ऋचौ गायेन्न पृथक् पृथक् प्रस्तुयादिति ।
१२ उभयथापि पवमाने न कश्चिद्विशेषः । आवृत्यभावात् । आवृत्तिस्तोत्रे त्वस्ति

1. T. विवक्षायां for विवक्षया

2. T. Om. सूत्रे

5. My^{2,3} Om. संतनि

6. C. Om. च, My³ तत्र for तच्च;

7. My⁵ ननु for तत्र

My³ आवर्ति for आवृत्ति

8. T. Om. न

9. My⁴ द्वये for द्वयम्

T. प्रथमे for प्रथमेन; My² गीतेन for गानेन; My³. Om. पक्षः

11. C. प्रथमाख्या, T. प्रथमा for प्रथमया

C. Om. One पृथक्; C. स्तुयत् for प्रस्तुयात्

12. My²⁻³ C. प्रथमायाः पुनर्गानाभावात् for आवृत्यभावात्,

My²⁻³ स्तोत्रेषु for स्तोत्रे तु

विशेषः । कथम् । पूर्वस्मिन् पक्षे प्रथमायां पुनर्गनिऽपि प्रस्तावलोपः । मतान्तरे तु तदानीमृगन्तरे संनिपाताभावात् प्रस्तावः कार्यो वेति । तत्र गानमांतत्यपक्ष इदं सूत्रद्वयम् । अत्र प्रतिपर्यायं हिंकारविधानात् पृथगुपक्रमं मत्वा पर्यायादिषु वेत्युक्तम् ॥१६॥

सर्वत्र प्रथमायामिति धानंजय्यः ॥१७॥

५

ऋक्सांतत्यविधिरिति धानंजय्यमतम् । कुतः । उत्तरयोरेव हि छान्दसपाठे प्रस्तावलोपो दृश्यते । न प्रथमायाम् । तेन यावत्कृत्वः प्रथमा गीयते तत्र सर्वत्र प्रस्तावः कार्यः ॥१७॥

अथ प्रस्तावरहितानां कथं गानम् । अत आह—

निधनभूताः प्रतिहारवत्योऽप्रस्ताव्याः ॥१८॥

१०

आदित आरभ्य निधनस्वरेण प्रस्तावरहिताः सर्वे गायेयुः । प्रस्ताववत् प्रतिहारस्यापि लोपमाशंक्योक्तं प्रतिहारवत्यो भवेयुरिति ॥१८॥

धानंजय्येन प्रथमायां शाण्डिल्य उत्तरे तु

स्तोत्रीये विष्टावमुखेष्वेवाप्रस्ताव्ये

विष्टावेषु चैकिषु ॥१९॥

१५

धानंजय्येन संप्रतिपन्नः शाण्डिल्यः । यथा धानंजय्येनोक्तं तथैव प्रथमायां

१६

1. My³ विरोधः for विशेषः, My¹,⁴ om. कथं पूर्वस्मिन् पक्षे प्रथमायां पुनर्गनिऽपि प्रस्तावलोपः । मतान्तरे तु तदानीमृगन्तरे संनिपाताभावात् प्रस्तावः कार्यः वेति । (L. 2)
3. My¹,⁴T. सूत्रमिति for सूत्रद्वयम्, My¹ T My⁴ om. अत्र. . उक्तम् (L. 4)
6. T. om. कुतः
7. T. ह्यते for गीयते
8. T. कुर्यात् for कार्यः
9. C बहिर्भूतानां for रहितानां
11. C बहिर्भूताः for रहिताः
15. My³ चैकेषु for चैकिषु
16. T. धानंजय्यो for धानंजय्येन, C. om. यथा

५ सर्वदा प्रस्तावः कार्यो न तत्र विवादः । उत्तरयोस्तु यदा त्रिस्त्रिवचनं तदा विष्टावमुखे प्रथम एव वचने प्रस्तावो न भवति । द्वितीयतृतीययोस्तु वचनयोर्भवत्येव प्रस्तावः । तथा एकषु विष्टावेषूत्तरे स्तोत्रीये अप्रास्ताव्ये प्रस्ताव रहिते भवत इति शाण्डिल्यमतम् । तस्य किं प्रमाणम् । ऋगन्तरापेक्षया ऋगन्तरस्य संतानविधिः । न पुनरेकस्याः एवर्चः पुनः पुनरभ्यासे सांतत्यविधिरिति । तेन यदा प्रथमामृचं समाप्य द्वितीयामारभते तदा प्रस्तावलोपः । यदा द्वितीयां समाप्य तृतीयामारभते तदा च लोपः । अन्यत्र सर्वत्र न लोप इत्युक्तं भवति ॥१६॥

त्रिवृत्स्तोमे च परिवर्तिनीविधानम् ॥२०॥

१० आदित्यानामयने व्यूढाग्निष्टोमदशरात्रे पञ्चमसप्तमयोरह्नोः पृष्ठेषु ब्रह्म-सामत्वेन बार्हद्गिरस्यर्क्षु संतनि । काण्वस्यर्क्षु संतनी (आ. क. १०.१.१८, २०) ति कल्पकारः । उभयत्रापि त्रिवृदेव स्तोमः । तत्र त्रिवृतः परिवर्तिनी विष्टुतिः कार्या । न पुनरुद्यती विष्टुतिः । तथा सत्युत्तरयोः पृथक् हिकारेण प्रस्तावात् संतान-करणाशक्ते रित्यभिप्रायः ॥२०॥

उत्तरयोः स्तोत्रीययोश्छन्दस्तो विप्रतिपत्तिः ॥२१॥

१५ आवृत्तिस्तोत्रेष्वस्तावि मन्म पूर्व्यमि (सा. १६७७-८) त्यादिप्रगाथेषूत्तरयोः
१६ स्तोत्रीययोश्छन्दोविप्रतिपत्तिराचार्याणां भवति ॥२१॥

1. C. after सर्वदा ins एव My²⁻³ यथा for यदा
2. T. om. न
3. C. om. प्रस्तावरहिते भवतः
5. C. अभ्यास⁰ for अभ्यासे
6. My³ प्रथमायाम् for प्रथमाम् T. ⁰लोपे for ⁰लोपः
8. My¹ ⁰वर्तनीं T. ⁰वृत्तिनी for ⁰वर्तिनी⁰
10. C. om. संतनि । काण्वस्यर्क्षु; My³ om. ऋक्षु after काण्वस्य
11. My³ ततः for तत्र; My¹ ⁰वर्तनीं for ⁰वर्तिनी
12. T. om. कार्या विष्टुतिः; C. om. पृथक् उत्तरयोः (L. 14)
15. T. My¹ ⁰स्तोत्रीयेऽपि for ⁰स्तोत्रेषु; C. om. आवृत्ति⁰ विप्रतिपत्तिः (L. 16)

तामेव दर्शयति—

द्विपदे स्यातामप्रस्ताव्ये ककुभौ प्रस्ताव्ये ॥२२॥

आवृत्तिस्तोत्रेषु संतनिन उत्तरयोर्मतभेदेन प्रस्तावलोपः तत्कारणं चोक्तम् । तत्र यदा अप्रस्ताव्ये प्रस्तावरहिते भवतस्तदा ते द्विपदे एव स्याताम् । समिन्द्र-
रायो बृहतीरधूनतेति विष्टारपङ्क्तेः पूर्वोऽर्द्धचं एका द्विपदा स्तोत्रीया । उत्तरो-
ऽर्द्धचं इतरा द्विपदेति । यदा ते प्रस्ताव्ये प्रस्तावयुक्तेः भवतस्तदा ते ककुभौ स्या-
ताम् । अस्तावि मन्म पूर्व्य (सा. १६७७-८) मिति बृहत्या उत्तमं पादं पुनरभ्यस्य
रथन्तरवदुत्तरे ककुभौ कुर्यादिति प्रस्तावयुक्तः पूर्ववदभ्यास इति मन्यते ॥२२॥

बृहत्याौ शाण्डिल्यः ॥२३॥

नोधसप्रगाथवदुत्तरे बृहत्याौ प्रस्तावयुक्ते कुर्यादिति शाण्डिल्यः ॥२३॥

ककुभावप्रस्ताव्ये तथा सति ॥२४॥

तथा सतीति कोऽर्थः । यदि प्रस्तावपक्षे बृहतीकारं तथा सति प्रस्तावरहिते
ककुभावेव स्यातामित्यर्थः ॥२४॥

उभे ककुभौ स्थविरो गौतमः ॥२५॥

प्रस्तावयुक्ता प्रस्तावरहिता चोभे अपि ककुभावेव स्यातामिति स्थविरो
गौतमः ॥२५॥

बृहत्याौ धानंजयः ॥२६॥

उभे अपि प्रस्तावयुक्ता तद्वहिता च बृहत्यावेव कर्तव्ये इत्यर्थः । तदेवमस्तावि-
मन्म पूर्व्यमि (सा. १६७७-८) ति प्रगाथे उत्तरयोः पञ्चप्रकारं संतनिनो गानम् ।
बृहतीकारं कृत्वा प्रस्तावसदसद्भावेन द्वयम् । ककुभौ कृत्वा प्रस्तावसदसद्भावेन
द्वयम् । द्विपदाकारं कृत्वा प्रस्तावलोपेन पञ्चमः प्रकारः । तदिदं पञ्चसंतनीति ।
तलवकारिणामूहाध्ययने महान् घोषः । अस्माकं त्वेक एव प्रकारः । प्रस्तावरहिते
ककुभौ कृत्वा गीयत इति ॥२६॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे षोडशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

3. C. संततम् for संतनिनः

15. My²⁻³ trans. प्रस्तावयुक्ता after प्रस्तावरहिता

My¹⁻⁴ T. om. स्थविरो

21. My²⁻³ ०लोपे for ०लोपेनः T. च for द्वयम्

22. My²⁻³ om. प्रस्तावरहिते

द्वितीयः खण्डः

पूर्वस्मिन् खण्डे त्रिवृत्स्तोमे च परिवर्तिनीविधानमि (द्रा. श्री. १६.१.२०) ति विष्टुतिप्रसङ्गात् सर्वा एव विष्टुतीरनुसंधत्ते आद्याभिविष्टुतिभिरिति खण्डेन । अत्र पञ्चविंशब्राह्मणे तिसृभ्यो हिं करोतीत्युपक्रम्य त्रिवृदादिस्तोमानां प्रत्येकं बह्व्यो विष्टुतयः समाम्नाताः । ताः सर्वा विकल्पन्ते । अविशेषात् । न च नित्यकाम्यतया विशेषः । सर्वासामपि फलश्रवणेन काम्यत्वात् फलरहितायाः कस्याश्चिदनाम्ना-
नात् नित्यप्रयोगे तासामेव विकल्पः । अथ यदि फलश्रवणमर्थवादः स्यात् तदा सर्वा अपि नित्या एवेति विकल्प एव । किं च तामेतां प्रावाहण्य उपासते (तां. ब्रा. २.१६.५) तामेतां भाल्लवय उपासते (तां. ब्रा. २.२.४) इत्यादि विष्टुति-
वाक्यशेषेषु तैस्तैराचार्यैस्तस्या विष्टुतेनित्यवदनुष्ठानकीर्तनं नित्यतामेव दर्शयति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

आद्याभिविष्टुतिभिः स्तोमविधानमनादेशे ॥१॥

यत्र विशेषादेशः क्रियते सत्रेषु दशरात्रे सर्वाः प्रयुञ्जीतेत्यादिना ततोऽन्यत्र नित्यप्रयोगे आद्याभिरेव विष्टुतिभिः स्तोमसंपादनं कार्यम् । नेतराभिः ॥१॥

5. My¹ T. विकल्पेर्न् for विकल्पन्ते; My³ अविरुधात् for अविशेषात्

6. C. My² सर्वासु for सर्वासाम्; My³ विरोधः for विशेषः, C. "श्रवणस्य अर्थवादमात्रत्वेन नित्यत्वात् for "श्रवणेन विकल्प एव (L. 8)

8. C. om. प्रावाहण्य उपासते तामेतां (L. 9)

9. My¹ ताल्लवयः, T. गाल्लवयः for भाल्लवयः; My¹ T. My⁴ इति च । तैस्तैर्नित्योपासनं for इत्यादि⁰...⁰कीर्तनं (L. 10)

12. My² C. My³ संपादनं नेतराभिः for विधानम्

13. C. My²⁻³ विशेषानादेश इत्यर्थः, किमुक्तं भवति for यत्र विशेषादेशः क्रियते

C. My²⁻³ इत्यादि विशेषचोदनाभावे आद्याभिरेवेति for इत्यादिना नेतराभिरिति (L. 14)

तत्र हेतुमाह—

ताः पथ्याः ॥२॥

इति । ताः पथ्याः आद्या विष्टुतयः । पथ्योऽनपेताः पथ्या न्याय्या इत्यर्थः । किं पुनन्याय्यत्वम् । पर्यायविष्टावमाम्यं दोषविरहश्चेति ब्रूमः ॥२॥
हेत्वन्तरमाह—

सर्वाभिप्रायाश्च ॥३॥

इति । सर्वत्राभिप्रयन्ति संचरन्तीति सर्वाभिप्रायाः नित्या इत्यर्थः । तथा च निदानकारो नित्ये सर्वाभिप्रायपदं प्रयुङ्क्ते । तेषां किं काम्यं किं सर्वाभिप्राय-मिति श्रुतिश्च भवति । एते वै प्रतिपदौ सर्वाभिप्राये यदुपवती चाग्र्यवती च कामेतराः प्रतिपद इति ॥३॥

यथाशेषं वा विदध्यात् ॥४॥

आशीः फलम् । तदनुसारेण वा काम्या अपि कुर्यात् । एतदुक्तं भवति । द्वावेवात्र प्रकारौ । फलकामनया वा कुर्यात् तदभावे च प्रथमाभिरेव कुर्यात् । न पुनस्तृतीयप्रकारो विकल्पोऽस्तीति अथ यदुक्तं सर्वास्वपि फलश्रवणान्नित्य[त्व] काम्यताऽविशेष इति तदयुक्तम् । प्रथमास्वेव विष्टुतिषु कामशब्दाभावात् । फलश्रवणमर्थवादः । इतरास्तु प्रजाकाम इत्यादिकामपदोपबलात् काम्या एव । यच्चित् कामपदाभावेऽपि अर्थवादबलात् फलं कल्प्यम् । न पुनः प्रथमायां विकल्पः । अपथ्यात्वेन वैषम्यादिति प्रावाहण्य उपासते (तां. ब्रा. २.१६.५) इति च फलार्थयैवोपासनम् । न नित्यतयेति मन्तव्यम् । केचित्तु अनादेश इति प्रथम-

3. My¹⁻⁴ T. om. आद्याः; My³ om. इति । ताः पथ्याः

12. C My² om. काम्या अपि; C अथवा पद्यागकामना स्यात्, My²⁻³ अथवा यदाशीः कामना स्यात् तदा for आशीः फलम् । C My²⁻³ om. वा

14. My²⁻³ C. ⁰श्रवणस्यार्थवादत्वान्नित्या (C नित्यः) for ⁰श्रवणा विशेपः; (L. 15)

15. my¹ T my⁴ om. कामशब्दाभावात्

17. my²⁻³ C. ⁰श्रवणे for ⁰अभावे; my¹⁻² TC ⁰बन्धात् for ⁰बलात्
T my³ प्रथमाया अपि for प्रथमायां

19 T my¹⁻⁴ om. केचित्तु मतान्तरमेतदिति (p. 328 L. 7)

सूत्रगतं पदमिदं च सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । कथम् । यत्र कल्पकारेण सत्यामपि-
कामनायां विशेषेण नियमः क्रियते स आदेशः । यथा गर्भिणी सप्तदशस्य
विष्टुतिः । ऊर्ध्वं होतुः पृष्ठाद् इत्यादौ तत्रैव विष्टुतयः । ततोऽन्यत्राद्याभिरेव
स्तोमविधानम् । सत्यामपि कामनायां कल्पकारेण व्यवस्थापितत्वादिति । यथाशिष
मित्यस्यायमर्थः । प्रजाकामः [. . .] स्तुवीते (तां. ब्रा. २.३.२) त्यादौ विशेष-
श्रवणात् न कल्पकृता व्यवस्थादरणीया । किंतु यत्र यत्र कामस्तत्र तत्र प्रयोज्या
इति मतान्तरमेतदिति ॥४॥

द्वितीयां त्रिवृतः पथ्यामेके ॥५॥

त्रिवृत्स्तोमस्य द्वितीयां परिवर्तिनीं पथ्यामेके वदन्ति ॥५॥

१० तत्र हेतुमाह—

अविष्टावा ह्याद्या ॥६॥

इति । आद्या विष्टुतिरुद्यती नाम । सा विष्टावशून्यत्वादपथ्येत्यर्थः । विष्टावो
नाम पर्यायस्य तृचे विभागः ॥६॥

हेत्वन्तरमाह—

१५ संहारशिरः संधिसंतनिषु चानुपपन्ना ॥७॥

संहाराद्यर्थचतुष्टये च त्रिवृतः प्रथमा विष्टुतिरनुपपन्ना न संगच्छत इत्यर्थः ।
कथं संहारे तावदनाम्नातपर्यायस्य स्तोमस्य आम्नातपर्यायात् स्तोमात् पर्याय-
संहारं वक्ष्यति यावभित्तोजन्तरौ समौ तयोः पर्यायान् संहरेदि (द्रा. श्री.
१७.१.२३) ति । तत्र त्रयोदशस्तोमे त्रिवृत्स्तोमादेकः पर्यायः । पञ्चदशाच्च द्वौ
पर्यायावाहर्तव्यौ । तत्र यदि त्रिवृत उद्यत्याः पर्यायं संहरेत्तदानीं तत्स्थाने पर्याय-
न्तरेण न प्रवेष्टव्यम् । कुतः स प्रथमया स मध्यमया स उत्तमये (तां. ब्रा. २.१.१)
त्येवमुद्यतीपर्यायाणां पृथगेवामाधारणस्थानकल्पनात्तदनु रूपफलाश्रवणाच्च ।

20. C. उद्यता⁰ for उद्यत्याः

21. C. वेष्टव्यं for प्रवेष्टव्यं

22. my¹⁻⁴ T. ⁰कलशवगात् for कलाश्रवणात्;

अन्योन्यस्य प्रजा आददते यथाक्षेत्रं कल्पन्ते (तां. ब्रा. २.३.७) इति । ततश्च पञ्चदशपर्यायस्योद्यतीपर्यायस्थाने प्रथमायां निवेशानुपपत्तिरिति । अथ महाव्रते शिरस्यतिरात्रे संधिस्तोत्रे च न संगच्छतः । उभयत्रापि नवर्चविधानात् । उद्यत्याश्चैकवर्चविषयत्वात् । तथा संतनि साम्नि चानुपपन्ना । कथम् । प्रथमां त्रिरुक्त्वा तदनन्तरं मध्यमार्थे हिंकारे कृते पृथक् पर्यायोपक्रमात् पूर्वप्रस्ताव-
भक्त्युपजीवनाभावात् पृथक् प्रस्तावः कार्यः । ततश्च संतानविच्छेद इति दोषः ।
तथा च तद्भयादेव पूर्वमुक्तं त्रिवृत्स्तोमे च परिवर्तिनीविधानमि (द्रा. श्रौ. १६.१.२०) ति ॥७॥

५

अवर्षुकस्त्विति चास्याम् ॥८॥

अस्यामुद्यत्यां विष्टुताववर्षुकस्तु पर्जन्यो भवतीति दोषश्चुतिरप्यस्ति । तस्मा-
दप्यपथ्या त्रिवृतः प्रथमा विष्टुतिः ॥८॥

१०

इषोर्व्यत्यासमिषुभ्याम् ॥९॥

पङ्विशत्राह्मणे इपुसंज्ञके द्वे विष्टुती स्तः । अस्ति चेपुनर्मैकाहस्तस्य
स्तोत्राणि ताभ्यामिषुभ्यां व्यत्यासं विदध्यादित्यर्थः ॥९॥

तयोः पूर्वा श्येनस्याग्निष्टोमसाम्नि ॥१०॥

१५

तयोरिपुसंज्ञकयोः पूर्वा विष्टुतिः श्येनस्यैकाहस्याग्निष्टोमसाम्नि
भवेत् ॥१०॥

सत्रेषु दशरात्रे सर्वाः प्रयुञ्जीताभिचरणीया उद्धृत्येति
शाण्डिल्यः ॥११॥

अभिचारार्था विष्टुतीर्वर्जयित्वा तद्व्यतिरिक्ताः सर्वा अपि विष्टुतीः सत्रेषु

२०

2. C. ^०पत्तेः for ^०पत्तिः; my^{२-३} तथा for अथ; C. after ^०व्रते ins. अग्नि^०

4. my^{२-३} प्रथमायां for प्रथमां

5. T. मध्यम^०, my^१ मध्यमां for मध्यमार्थे

11. C. om. त्रिवृतः

16. my^{१-२} T श्येनैकाह^० for श्येनस्यैकाहस्य

20. my^{२-३} ^०चरार्थाः, T ^०चरार्थ^० for ^०चरार्थाः

दशरात्रे निष्कामोऽपि प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ॥११॥

शाण्डिल्यायनः कुलायिनीम् ॥१२॥

उद्धृत्य प्रयुञ्जीतेत्यनुवर्तते । अधरोत्तरमपावगतोऽपरुध्यते (तां. ब्रा. २.३.७)
इति कुलायिन्यां दोषश्रवणात्तामेकामुद्धृत्य तदन्याः सर्वा अभिचरणीयाश्च निष्कामेन
प्रयोज्याः ॥१२॥

भस्त्रां चोभौ ॥१३॥

यं द्विष्यात्तस्य कुर्यात् । भस्त्राविष्टुतेर्द्वेष्यविषयत्वात् । तामप्युद्धरेदित्युभा-
वप्याचार्यावाहतुः ॥१३॥

धानंजयस्तमेव ॥१४॥

भस्त्रामेवोद्धरणीयां मन्यते धानंजयः । तस्याः केवलं द्वेष्यैकविषयत्वात् ।
कुलायिनी तु प्रयोज्यैव यद्यपि तस्यां दोषः श्रूयते । तथापि गुणबाहुल्यमपि श्रूयते
इत्यभिप्रायः ॥१४॥

इदानीं प्रयोगप्रकारमाह—

पथ्याभिर्होतृषामाणि विदध्यादपथ्याभिरितराणि ॥१५॥

इति । स्पष्टमेतत् ॥१५॥

समाप्तासु ता एवादितः पुनः प्रयुञ्जीत ॥१६॥

समाप्तासु पुनरप्यादितः पथ्यामुपक्रम्य पूर्ववत् प्रयुञ्ज्यात् ॥१७॥

तथा कुर्वन् प्रागाधिकानि परिवर्तिन्या

प्रथमस्येति शाण्डिल्यः ॥१८॥

तथा कुर्वन् पुनः पुनः प्रयुञ्जान इत्यर्थः । तदानीं प्रथमस्याह्नः प्रागाधिकानि
रथन्तरनौघसकालेययजायजीयस्तोत्राणि त्रिवृतः परिवर्तिन्यैव विष्टुत्या प्रयुञ्जीत ।

1. T. निष्कामे⁰ for निष्कामो⁰

3. my²⁻³ रुध्यते for अपरुध्यते

4. my¹ ⁰चारणीयाः for ⁰चरणीयाः; my²⁻³ C. अपि for च

11. T. तस्याः for तस्यां

21. my²⁻³ C. प्रयुञ्ज्यात् for प्रयुञ्जीत

नोद्यतीकुलायिनीभ्यामित्यर्थः । तथा सति प्रगाथत्वविरोधः । तथा हि प्रगाथत्व-
नाम पूर्वस्तोत्रीयां पूर्वमुक्त्वा तस्या उत्तमं पादं पुनरभ्यस्य तेन सहोत्तरस्तोत्री-
याकरणम् । तच्च कुलायिनीपक्षे सर्वथा न संगच्छते । कथम् । तिसृभ्यो हिकरोति ।
या मध्यमा सा प्रथमे (तां. ब्रा. २.३.१) ति कुलायिनीस्वरूपम् । तत्रेशान-
मिन्द्र तस्थुषो न त्वा वामन्यो दिव्यो न पार्थिव (मा. ६८०८-१ab; र. द. १b)
इति मध्यमायाः प्रथमयोगे प्रगाथत्वविरोधः । एवमुद्यत्यामपि द्रष्टव्यम् ।
तत्पर्यायाणां संकीर्णस्थानत्वात् प्रगाथेषु च पूर्वोत्तरस्तोत्रीययोरेकदेश-
संकराच्च ॥१८॥

५

सकृत्सर्वाः समाप्य पथ्ययैव तत् ऊर्ध्वमिति धानंजयः ॥१९॥

स्पष्टम् ॥१९॥

१०

असमाप्तासु त्वपि होतृषामपथ्ययैव ॥२०॥

असमाप्तास्वपि यदा मध्ये होतृषामागच्छति तदा तत् पथ्ययैव कार्यम्
॥२०॥

तथा कुर्वन् कुलायिनीं चेत् प्रयुञ्जीत

प्रथमस्याहो द्वितीयं पृष्ठं तथा विदध्यात् ॥२१॥

१५

असमाप्तास्वपि होतृषाम पथ्यया कुर्वन् प्रथमेऽहनि कुलायिन्याः प्रयोगपक्षे
तां वामदेव्यस्तोत्रे निवेशयेत् । त्रिवृतस्तावत् पञ्च विष्टुतयः । परिवर्त्तिनी उद्यती
कुलायिनी इषुद्वयं चेति । तत्र कुलायिन्या उद्धारपक्षे न किञ्चिद् व्यसनम् । प्रयोग-
पक्षे तु स्वस्थानं तृतीयमाज्यस्तोत्रमतिलंघ्य वामदेव्ये निवेशः कार्यः । अन्यथा
होतृषामणि रथन्तरे पथ्यावरुद्ध्ये निवेशमलभमाना द्वितीयेषु विष्टुतिर्वामदेव्ये
निपतेत् । ततः को दोषः । अव्यवायेन प्रयोज्यमिषुद्वयं व्यपेतं स्यादिति
दोषः ॥२१॥

२०

षष्ठस्याहोः उक्थ्यमुत्तममुत्तमया त्रयस्त्रिंशस्य

विष्टुत्या विदध्यात् ॥२२॥

२४

6. my¹⁻⁴ C. "प्रयोगे for "योगे

17. C my³ trans. उद्यती after कुलायिनी (L. 18)

19. T. C. my³ आद्य⁰ for आज्य⁰

५ त्रयस्त्रिंशस्य पञ्च विष्टुतयः । तत्रोत्तमा पञ्चमी विष्टुतिः वामदेव्ये निवेशिते पूर्ववदेव होतृषाम्णः पथ्यावरोधात् पुनरपि पथ्यामुपक्रम्य प्रयोगे सत्युत्तमोक्थ्ये तां पञ्चमीं निवेशयेदित्यर्थः । ननु च प्राप्तमेवेदं न वक्तव्यम् । सत्यम् । पुनः प्रयोगस्य निदर्शनार्थमुदाहरणमेतत् । एवमन्या अपि विष्टुतयो द्रष्टव्या इत्यभिप्रायः । केचित्त्वाहुः । सत्रादन्यत्रापि नियमार्थमेतत् सूत्रमुक्तम् । विष्टुतेः प्रतिष्ठाहेतुत्वात् । महावृक्षरूपस्य षडहस्यान्तमारूढानां प्रत्यवरोहानुरूपत्वाच्च ॥२२॥

उक्तः प्रयोगो ब्राह्मणेन चतुश्चत्वारिंशे ॥२३॥

१० प्रयोग इति जातावेकवचनम् । द्वौ प्रयोगावुक्तावित्यर्थः । प्रथमं तावच्चतुश्चत्वारिंशस्य तिस्रो विष्टुतीरधीत्यानन्तरमुक्तम् । आज्यानां प्रथमा पृष्ठानां द्वितीयोक्थानां तृतीयेति । अथ द्वितीयः प्रयोगो याज्यानां सा होतुरि (तां. ब्रा. ३.११.३) ति ब्राह्मणेनोक्तः तस्य चायमर्थः । होतुराज्यमुपक्रम्य त्रिष्व्राज्येषु क्रमेण तिसृणां विष्टुतीनां प्रयोगः । पुनश्चतुर्थमाज्यमुपक्रम्य त्रिषु स्तोत्रेषु समाप्तिः । पुनश्चैवम् । इत्येवं चतुरावृत्तिभिस्तिस्मृभिर्विष्टुतिभिराज्यपृष्ठोक्थानि द्वादश स्तोत्राणि कार्याणीति सोऽयं द्वितीयः प्रयोगः ॥२३॥

१५ तयोः समीषन्तीति संज्ञा ब्राह्मणे दर्शिता । तां पदान्तरोपश्लेषेण व्याचष्टे—

१६ सवनसमीषन्ती पूर्वः प्रयोगः स्तोत्रसमीषन्तीत्युत्तरः ॥२४॥

1. T. नविशते, my³ निवेशते for निवेशिते
3. my²⁻³ om. न;
4. T. प्रवेशस्य for प्रयोगस्य
6. C. my²⁻³ वृक्षाग्रमारूढानां प्रत्यवरोहणार्थत्वाच्चेत्याहुः for महा⁰रूपत्वाच्च
- 8 my¹ प्रथम प्रस्तावः, T. my⁴ प्रथमप्रयोगः for प्रथमं तावत्
9. my¹ T. उक्तः for उक्तम्
12. my²⁻³ समाप्तेषु for समाप्तिः
14. my²⁻³ om. सोऽयं
15. 16. my²⁻³ समीच्छन्ती for समीपन्ती

इति । श्रीणि सवनानि समं गच्छन्तीति सवनसमीपन्तीति स्तुतिविशेष्या ।
श्रीणि स्तोत्राणि समं गच्छन्तीति स्तोत्रसमीपन्तीति ॥२४॥

तथा कुर्यादहर्भजि ॥२५॥

यदा चतुश्चत्वारिंशस्तोमः कृत्स्नमहर्भजते व्याप्नोति तदानीमेतं प्रयोगं
कुर्यादित्यर्थः । अहर्भजोति सति सप्तमी ॥२५॥

पथ्यामन्यत्र ॥२६॥

यदा पुनरेकमेव स्तोत्रमेकं वा सवनं चतुश्चत्वारिंशो भजते न पुनः कृत्स्न-
महस्तदानीं पथ्यामेव तत्र कुर्यादिति । तत्र प्रयोगद्वयमहीने सत्रे च भवति ।
ब्राह्मणे विशेषाश्रवणात् ॥२६॥

अष्टाचत्वारिंशस्योत्तरया मैत्रावरुणस्याज्यं विदध्यात् ॥२७॥

अष्टाचत्वारिंशस्य द्वे विष्टुनी स्तः । तयोस्तत्तरया मैत्रावरुणमाज्यं केवलं
कार्यम् । नान्यत् किञ्चित् ॥२७॥

सर्वाणि वा होतृकसामानि ॥२८॥

यद्वा सर्वाणि होतृकाणां मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छस्यच्छावाकानां सामानि
कुर्यात् ॥२८॥

मध्यमे मध्यमे वा सवनेषु ॥२९॥

मध्यमे इति द्विवचनान्तम् । एतत् त्रिष्वपि सवनेष्ववृत्तिः । स्तोत्राणां मध्यमे
मध्यमे द्वे स्तोत्रे द्वितीयया कुर्यात् ॥२९॥

-
1. T. स्तोत्र⁰ for सवन⁰
  4. my¹ C. विभजते for भजते
my²⁻³ C. एव for एतं
  7. C. चत्वारिंशेन for चत्वारिंशः
  8. my²⁻³ om. तत्र
  11. my²⁻³ ⁰वरुणाज्यमेव for ⁰वरुणमाज्यं;
  12. C my²⁻³ कुर्यात् for कार्यम्
  17. my¹ T. C. इति for आवृत्तिः
  18. T. C. द्वितीयां for द्वितीयया

द्वितीयचतुर्थे वा ॥३०॥

अथवा वृत्तिस्तोत्राणां चतुर्णां द्वितीयचतुर्थे स्तोत्रे तथा कुर्यात् ॥३०॥

उत्तरे वा ॥३१॥

यद्वोत्तरे तृतीयचतुर्थे इत्यर्थः ॥३१॥

५

एवं तावत् सत्रे विशेष उक्तः । तत्रैव दशरात्रव्यतिरिक्तेष्वहस्मि विशेषमाह—

अदशरात्रेषु सत्रेषु पथ्या एवेति गौतमः ॥३१॥

सर्वा इति धानंजयः ॥३२॥

स्पष्टे ॥३१-३२॥

६

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे षोडशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

3.4. my²⁻³ T. उत्तमे for उत्तरे

5. my³ विरोधम् for विशेषम्

6. my² आदश⁰, my आद्वादश⁰ for अदश

तृतीयः खण्डः

अथ कल्पब्राह्मणविषया परिभाषारभ्यते—

तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे ॥१॥

इति । उपास्मै गायता नर (सा. ६५१) इत्यारभ्य तृचाः सूक्तानि एकर्चानि च क्रतुविषयतयास्नातानि । तत्र सामविधानार्थं कल्पे वा ब्राह्मणे वा यत्र यत्र तृचसूक्तादिग्रहणं क्रियते तत्र सर्वत्र सूक्तानां तृचानां च विधिः । न केवलमुड्मात्रस्येति मन्तव्यम् । कुतः । अन्यथा स्तोमविष्टुत्योरसंभवात् । तथा हि पवस्व वाचो अग्रिय (सा. ७७५) इति द्वितीयस्याह्नः प्रतिपदं भवतीत्यादिषु ब्राह्मणवाक्येषु यदि केवलमुड्मात्रं गृह्यते तदा पञ्चदशादिस्तोमो न संभवेत् । तथावृत्तिस्तोत्रेषु केवलमुड्मात्रग्रहणे सति स तिसृभिः स एकया स एकयेत्येवं तृचावलम्बिनी विष्टुतिर्न संभवेदिति । तत्र सूक्तपरिमाणं पञ्चर्चो भवतीत्यादिब्राह्मणवाक्यशेषादवगन्तव्यम् । किं च । बह्वृचानामार्षं सूक्तानुक्रमणमस्ति । तान्येवास्माकं सूक्तानीति न किञ्चिद् व्यसनमस्ति ॥१॥

तृचोत्तमायां प्रतिलोमः ॥२॥

तत्रैव कल्पे ब्राह्मणे वा यत्र तृचोत्तमा गृह्यते तत्र तृचस्य प्रतिलोमः प्रयोग उक्त इति मन्तव्यम् । यथा यां समां महादेवः पशून् हन्यात् स नः पवस्व शंगव इति प्रतिपदं कुर्यादि (तां. ब्रा. ६.६.६) त्यादि ॥२॥

मध्यमायां सैव ॥३॥

यत्र तृचस्य मध्यमा गृह्यते तत्र सैव केवलं मध्यमा ग्राह्या । यथादित्यानामयने व्यूहाग्निष्टोम दशरात्रे तृतीयाष्टमनवमेष्वहःसु कल्पकारः—स न इन्द्राय यज्यवे (सा. ६७३) इति गायत्रम् । तव त्य इन्दो अन्धस (सा. १२२६) इति गायत्रम् । पवमानो रथीतमः (सा. १३११) इति गायत्रम् (आ. क. १.१०.१६, २१-२२) इति । तत्र तृचेषु मध्यमाया एव ग्रहणम् ॥३॥

5. my¹⁻⁴ T. ^०विशेषतया for ^०विषयतया

10. my¹ T. ऋचा^० for तृचा^०

11. C. ^०वाक्यात् for वाक्यशेषात्

19. my¹⁻⁴ यद्भान्त्य आदित्या for यथादित्या^०

23. my²⁻³ सर्व^० for तत्र

रेतस्यैकत्रिकस्य बहिष्पवमानम् ॥४॥

एकत्रिकमेकाहमधिकृत्य कल्पकारः—उपास्मै गायता नरः (मा. ६५१) इति बहिष्पवमानम् (आ. क. ३.१६.१) इति तत्र तृचस्य ग्रहणे प्राप्त इदमुच्यते रेतस्याप्रथमं केवलं बहिष्पवमानमिति ॥४॥

५

उद्भिद्यनुरूपमेकर्चं शाण्डिल्यः ॥५॥

उद्भिद्येकाहे सप्तिस्तोमं बहिष्पवमानम् । तत्र त्रयस्तृचा कल्पकारेण प्रतीकेनोपात्ताः । तत्र स्तोमविरोधाद् द्वयोर्ऋचोरुद्धारः कार्यः । तत्रेदमुच्यते—
अनुरूपं तृचमेकर्चं कुर्यादिति ॥५॥

स्तोत्रीयं गौतमधानंजयौ ॥६॥

१०

स्तोत्रीयं तृचमेकर्चं कुर्यादिति मतान्तरम् । स्तोत्रीयानुरूपाविति बहिष्पवमानस्य प्रथमद्वितीययोस्तृचयोः संज्ञे ब्राह्मणेन कृते ॥६॥

उत्तमौ तृचौ बहिष्पवमाने साहस्रोत्तमो चातुर्मास्येषु ॥७॥

१५

साहस्रा नाम चत्वार एकाहाः । तेषामुत्तमे स्तोम (मे) चातुर्मास्येषु बहिष्पवमानविषये पञ्च तृचाः प्रतीकेन कल्पे विहिताः । तेषामुत्तमौ तृचौ कार्यौ । इतरे त्रय एकर्चाः कार्याः । सर्वत्र त्रिवृत्स्तोमसंपत्त्यर्थम् ॥७॥

सर्वे सर्वस्वारे ॥८॥

सर्वस्वारे क्रतौ बहिष्पवमाने त्रीणि सूक्तानि सप्तर्चनवच्चानि प्रतीकेनोपात्तानि । नानि सर्वाणि तृचाः कार्याः । अन्यथा त्रिवृत्स्तोमविरोधात् ॥८॥

वामदेव्ययज्ञायज्ञीयारग्येगेदपृष्ठपूर्वाणां

१६

तृचकरणमुत्तरयोः पवमानयोरन्येषां चाविप्रतिषेधः ॥९॥

6. my¹ सप्तमं, T. सप्तमी for सप्ति⁰

11. my¹ T. ब्राह्मणे for ब्राह्मणेन

13. my¹⁻⁴ T. सोम⁰ for स्तोम⁰

15. my¹ संगत्यर्थम्, U संशयार्थम् for संपत्त्यर्थम्; my³ स्तोत्र⁰ for ⁰स्तोम⁰

17. my²⁻³ om. सप्तर्च

यत्र पवमानयोर्वह्नि सामानि विहितानि सर्वेषां तृचकरणे स्तोमविरोधश्च भवति । तत्रावश्यं कानिचित् सामानि तृचे कानिचिदेकैर् इति व्यवस्थाश्रयणीया । तत्रेदमुच्यते । वामदेव्यादीनां तत्र तृचे करणम् । इतराण्येकैर्वाणि कार्याणीति । यदा त्वन्येषामपि तृचकरणे न स्तोमविरोधो भवेत्तदा तेषामपि तृचे करणम् । तदेतदुक्तम् अन्येषां चाविप्रतिषेध इति । यानि पूर्वं कदाचित् पृष्ठस्थाने भूत्वा पवमानयोर्भवन्ति तानि पृष्ठपूर्वाणि रथन्तरादीनि । उदाहरणं विश्वजिति ब्राह्मणे यद् रथन्तरं प्रथमं बृहदुत्तमं मध्यम इतराणीति । पवमाने रथन्तरं विहितम् । तथान्यथापि ब्राह्मणम् अनुष्टुभि बृहद् भवति । यज्ञयज्ञोयमनुष्टुभि भवती (तां. ब्रा. १८.५.२०) त्यादि ॥६॥

५

एकमेकैर् कुर्वन् प्रथमायामादितः कुर्यात् ॥१०॥

१०

एकं साम स्तोमविरोधादेकैर् कुर्वन् प्रथमायामेव सामगणस्यादितः कुर्यात् । न द्वितीयायां न तृतीयायां वा न मध्ये नाप्यन्तत इति । यथा महाव्रते पुरोजितो वो अधस इति गौरी वितं च मधु श्चुन्निधनं च श्यावाश्वाधीगवे (आ. क. २.११.६) इति सामचतुष्टयं क्लृप्तं तत्रादितो गौरीवितमाद्यायामृचि भवति नान्यत् ॥१०॥

१५

द्वौ तस्यामेव ॥११॥

द्वावेकैर्वा स्तोमविरोधात् कुर्वश्च प्रथमायामेव कुर्यात् । यथा पृष्ठ्यस्य प्रथमेऽह्नि आर्भवे गायत्रसंहिते सामनी ॥११॥

त्रीनेकतृचे नानास्तोत्रीयासु ॥१२॥

२०

एकस्मिन्नेव तृचे त्रीन् एकैर्वाव्यवधानेन कुर्वन् पृथगेव तिसृषु ऋक्षु क्रमेण कुर्यात् । यथा दशरात्रस्य नवमेऽह्नि परीतो षिञ्चता सुतम् (सा. १३१३-१५) इत्यत्र कौलमलर्वाहिषार्कपुष्पदैर्घश्रवसानि त्रीणि सामानि तथा बृहत् पूर्व त्रयः एकैर्वा रथन्तरादुत्तर इति सूत्रोक्तानि च ॥१२॥

२४

4. C My³ om. तत्र befor तृचे; My³ तृच⁰ for तृचे

6. C My²⁻³ T. om. एतद्

12. TC. om. साम

18. My²⁻³ om. कुर्वन् My²⁻³ पृष्ठ्य for पृष्ठ्यस्य

चतुर्णां प्रथमायां द्वावितरौ नानोत्तरयोः ॥१३॥

५ एकस्मिन्नेव तृचे यदा चत्वारि सामानि एकर्चाणि कर्तुमिष्यन्ते तदा तेषामादितो द्वे सामनी प्रथमायामुत्तरयोरितरे द्वे इति । उदाहरणं समूहपृष्ठ्यपडहे तृतीयेऽह्नि माध्यंदिने बृहत्यामभिसोमायां पौरुमद्गं प्रथमायां तस्यामेवाभोवर्तः कालेये (?यम्) (आ. क. १.१०.१) ॥१३॥

माध्यंदिने चेदेको द्वौ वा बृहत्यामेव ॥१४॥

यदा माध्यंदिने पवमाने एको द्वौ वा एकर्चां कर्तुमिष्टौ नाधिकम् तदा बृहत्यामेव तौ कार्यौ । न गायत्र्याम् । उदाहरणम् वाजपेयास्तोर्यामादीनि ॥१४॥

त्रीन्यतरस्यां संभवेयुः ॥१५॥

१० माध्यंदिने पवमाने त्रीनेकर्चां कर्तुमिच्छन् गायत्रीबृहत्योर्मध्ये यतरस्यां ते त्रयः संभवेयुस्तस्यां कुर्यात् । न बृहत्यामेवेति नियमः । त्रीनिति त्रिप्रभृतीनामुपलक्षणम् । उदाहरणम्—पुनः स्तोमस्य माध्यंदिनः पवमानस्तत्र षट्सामानि विहितानि । तेषां त्रीणि तृचेषु त्रीण्येकर्चेषु भवन्ति । तथा द्वितीयगौतमचतुष्टोमे पवमाने अष्टिस्तोमः । तत्र षट्सामानि । तेषां पञ्चैकर्चाः गायत्रीबृहत्योर्विभज्य भवन्ति ॥१५॥

१५

अनध्यासा चेद् द्वयोरन्यतरं गायत्र्यां धानंजयः ॥१६॥

१६ साध्यासा अनध्यासा चेति द्विविधा बृहती । परीतो षिञ्चता सुतम् अभि सोमास भायवः (सा. ८५६) इति द्वे बृहत्यौ साध्यासे । अन्याः सर्वा अनध्यासाः । अध्याम इति तयोर्बृहत्योरुपरिष्ठादधीतं द्विपदाद्वयमुच्यते । नृभिर्येमाणो हर्यतो विचक्षणो

2. C My²⁻³ befor एकस्मिन् add : एकतृच इत्यनुवर्तते ।

3. C My²⁻³ om. समूह⁰ . . . . . कालेये (L. 5)

7. My^{1,4} T. om. पवमाने My^{1,4} T. तदानीं for तदा

8. My²⁻³ ०र्यामाविति for र्यामादीनि

10. My²⁻³ इच्छेत् for इच्छन्

14. My^{1,4} T. अष्टौ स्तोमाः for अष्टिस्तोमः

19. My²⁻³ अधीता, C अधिश्रितो for अधीतं; My²⁻³ C om. द्वयम्

राजा देवः समुद्रियः इति तथा परिस्वानश्चक्षसे देवसादनः क्रतुरिन्दुर्विचक्षण इति । एवं स्थिते इदमुच्यते । यद्यनध्यासा वृहती स्यात् तदा द्वावेकर्चौ कुर्वन् तयोरन्यतरस्यां कुर्यात् । इतरं गायत्र्यामिति ॥१६॥

उभौ बृहत्यां शाण्डिल्यः ॥१७॥

उभावपि बृहत्यामेव कर्तव्याविति शाण्डिल्यः । यथा छन्दोमदशरात्रे चतुश्च- ५
त्वारिंशे द्वितीयेऽहनि माध्यंदिने पवमाने पुनानः सोम धारये (सा० ६७५) त्यन-
ध्यासायां वृहत्यामेकर्चः । अपरौ गायत्र्याम् । उभौ वा बृहत्याम् इति ॥१७॥

साध्यासायां चेदेकोऽध्यास्यायामेवान्ततः ॥१८॥

यदि साध्यासायां वृहत्यामेकर्चः कर्तुमिष्यते तदाध्यास्यायामेवान्ततः
सामगणस्येकर्चः कार्यः । यथा महाव्रते माध्यंदिने पवमाने वृहत्यां सामचतुष्टयं १०
क्लृप्तम् । तत्र चतुर्थं सामैकर्चम् ॥१८॥

द्वौ तस्यां चैवादितश्च ॥१९॥

यदि साध्यासायां द्वावेकर्चौ भवतस्तदाध्यास्यायामन्ततः एकः प्रथमाया-
मादितः एकः कार्यः । यथा पृष्ठस्य तृतीयेऽहनि वृहत्यां सामचतुष्टयम् । तत्र १५
प्रथमं प्रथमायाम् । अन्त्यमध्यास्यायाम् ॥१९॥

सा शशकर्णक्लृप्ता ॥२०॥

एवं भूता वृहती शशकर्णक्लृप्तेत्युच्यते । यथा शशकर्णो मध्यतः स्थूलो मूलतोऽ-
ग्रतश्चाणीयानेवमेषा वृहत्यादितोऽन्ततश्चैकर्चकरणात् मध्ये तृचकरणाच्च १८
॥२०॥

2. My¹ T. om. तदा . . . एकर्चः (L. 9); My⁴ द्वयोरेकर्चयोरेकं
गायत्र्याम् अन्यद्वृहत्यामिति वानंजयमतम् for द्वावेकर्चौ . . . गायत्र्या-
मिति (L. 3)

4. My⁴ om. उभौ . . . कार्यः (L. 10)

10. My¹ T. My⁴ after कार्यः । add :-यथास्य तृतीयेऽहनि साध्यासायां
चेदेकोऽध्यासायामेवान्तत इति । यदि अध्यासा तदा अध्यासायामेवान्ततः
सामगणस्य एकर्चः कार्यः ।

17. My²⁻³ शशस्य for शश⁰

त्रिष्वध्यास्या लुप्येत ॥२१॥

यदा साध्यासायां त्रय एकञ्चाः कर्तुमिष्टाः तदानीमध्यास्या लुप्यते । न प्रयोक्तव्येत्यर्थः । तदानीमितरास्वेव स्तोत्रीयासु त्रयोऽप्येकञ्चाः क्रमेण भवेयुः ॥२१॥

५

तृचे च ॥२२॥

लुप्यत इत्यनुव्रतंते । तृचे चापेक्षितेऽध्यास्या लुप्यते । कोऽर्थः । यदाध्यास्याया-
मेकचर्चकरणं नापेक्षितं तृचे एव सर्वाणि सामानि कर्तुं शक्यन्ते । समस्तोमत्वात् ।
तदा च लुप्यतेऽध्यास्येति । उदाहरणम्—चतुर्वीरचतूरात्रे तृतीयचतुर्थयोरहोश्चतु-
र्विंशे पवमाने बृहती ॥२२॥

१०

चतुरो नाना स्तोत्रीयासु ॥२३॥

साध्यासायां बृहत्यां चतुर एकञ्चान् कुर्वन्नानैव चतसृषु स्तोत्रीयासु तान्
कुर्यात् । तत्राध्यास्या चतुर्थीस्तोत्रीया । उदाहरणम्—व्यूढाग्निष्टोमदशरात्रे
तृतीयेऽहनि पौरुमद्गर्गातमान्तरिक्षाष्कारणिधनानीति ॥२३॥

आर्भवे चेदेकोऽनुष्टुभि ॥२४॥

१५

आर्भवे पवमाने यद्येकचर्चः कर्तुमिष्टः तदानीमनुष्टुभ्येवासौ कार्यः । महाव्रते
गौरीवितमुदाहरणम् ॥२४॥

द्वि प्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्येण ॥२५॥

यदा पुनः द्वौ त्रयश्चत्वारो वा एकञ्चाः कर्तुमिष्यन्ते तदानीमार्भवे ककुप्प्रभृ-
तिष्वानन्तर्येण तान् कुर्यात् । प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे सफपौष्कल उदाहरणम्
॥२५॥

२०

ननु च प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे काकुभ औष्णिहे च द्वौ तृचावाम्नातौ ।

२१

पवस्व मधुमत्तम (सा. ६६२-३) इन्द्रमच्छे (सा. ६६४-६) ति । तत्र सफपौष्कल-

8. My²⁻³ om. च

11. My²⁻³ om. कुर्वन्

21. T. तथा for तत्र

योरेकच्चकरणे सति तृचाम्नामनमर्थकं स्यादत आह—

उष्णिक्ककुभोस्तृचैकच्चत्वमव्याघातेन ॥२६॥

इति । स्तोमस्याव्याघातेनाविरोधेन तयोस्तृचयोस्तृचत्वमेकच्चत्वं च संपादनीयम् । यदा सकपौष्कलयोस्तृचे करणं विकृतिषु शक्यते स्तोमानुगुण्यात्तदानीमेव तृचकरणम् । तदर्थमेव च प्रकृतौ तृचाम्नामम् । न प्रकृत्यर्थमिति मन्तव्यम्

॥२६॥

५

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे षोडशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

६

1. My¹ एकच्च⁰ for एकच्च⁰

4. T. शक्यं for शक्यते

चतुर्थः खण्डः

वामदेव्यं तु तृचे विश्वजिच्छिल्पे यज्ञायज्ञीयप्रभृतीनि च त्रीणि ॥१॥

- ५ तत्र चत्वारि तृचेषु कार्याणि पडेकञ्चीनि । अन्यथा स्तोमविरोधात् । तत्र द्विप्रभृतीन् ककुप्प्रभृत्यानन्तर्येणे (द्रा. श्रौ. १६.३.२५) नि वचनात् ककुप्प्रभृति पण्णां साम्नामेकच्चर्चकरणे प्राप्ते तदन्तर्गतानां वामदेव्ययज्ञायज्ञीयवारवन्तीया-
नामप्येकच्चर्चकरणं प्राप्तम् । तन्निषेधति । वामदेव्यं तृचे कुर्यात् । यज्ञायज्ञीय-
प्रभृतीनि च त्रीणि तृचेषु कुर्यात् । इतराणि पडेकञ्चीनि यज्ञायज्ञीयप्रभृतिद्वयं चेति
१० वक्तव्ये त्रीणीति वचनं पवमानान्त्यस्य कावस्य तृचकरणनियमार्थम् । ननु च सिद्धमेवैतत् वामदेव्ययज्ञायज्ञीयारण्येगेयानां तृचकरणम् । पूर्वमुक्तत्वात् । सत्यम् । मध्येनिधनमैडमार्भव (द्रा. श्रौ. १६.४.५) इत्युत्तरत्र विशेषविधेरान्धीगवमपि पक्षे तृचे स्यात् । तत्परिसंख्यानार्थं सूत्रम् ॥१॥

संभवति स्तोमेऽन्त्यं सर्वत्र तृचे ॥२॥

- १५ सर्वत्र तावदुत्तरयोः पवमानयोरन्त्यं साम तृच एव कार्यं संभवति स्तोमे । असंभवे तु तच्चान्यच्च सर्वमेकच्चैष्वेव कार्यम् । यथैकत्रिकस्तोमे ॥२॥

द्वितीयं चेदरण्येगेयम् ॥३॥

यदि पवमानान्त्येन सह यत्किञ्चिद् द्वितीयमपि सामतृचे कर्तुं शक्यते तदानी-
मरण्येगेयमेव तथा कुर्यात् । नान्यत् सामेत्यर्थः ॥३॥

- २० तदभावे यदन्त्यात् पूर्वम् ॥४॥

- यदा द्वितीयमरण्येगेयं न विद्यते तदानीं पवमानान्त्यात् पूर्वमनन्तरं यत् साम तत्तृचे कुर्यात् ॥४॥

4. C. आर्मवे⁰ for आर्मवो⁰

7. My¹ C. एकच्चर्चा for एकच्चर्च⁰

10. My²⁻³ om. पवमानान्त्यस्य

21. My³ यदि for यदा

एकर्चस्थानेष्वनापद्यमानानि तृचेषु कुर्यात् गायत्रं त्रिणिधनं
मध्यंदिने मध्येनिधनमैडमार्भवे ॥५॥

संभवति स्तोम इत्यनुवर्तते । माध्यंदिने पवमाने गायत्रं त्रिणिधनं च यौथा-
जयादिकं सामान्यतस्तावत् तृच एव कुर्यात् । तथाभवे पवमाने मध्येनिधनमैड-
मान्धीगवादिकं तृच एव कुर्यात् । किमेवं सर्वत्र । नेत्याह-एकर्चस्थानेष्वनापद्य-
मानानीति । अयमर्थः । यत्र पवमानान्त्यं वर्जयित्वा सर्वाण्येव मामान्येकर्चानि
भवन्ति यदेकर्चस्थानम् । यथा त्रिवृत्स्तोमेषु क्रतुष्वार्भवः पवमानो यथा
वादित्यानामयने व्यूढाग्निष्टोमदशरात्रे प्रत्यहमुत्तरी पवमानौ । तत्र गायत्र्या-
दीन्यप्येकर्चेष्वेव कुर्यात् । तान्येकत्र तृच एव ॥५॥

५

अनादिष्टतृचैकर्चान्येतेनोद्देशेन कल्पयेत् ॥६॥

१०

कल्पकारेण यानि नादिश्यन्ते इदमेकर्चं स्यादिदं तृच इति तानि सामानि
यथोक्तेन प्रकारेण कल्पयेदित्यर्थः ॥६॥

ककुब्जत्र मध्यंदिन एकर्चस्तस्यामन्यत्रोत्तमाद् ब्रात्यस्तोमात्
॥७॥

यत्र क्रतौ मध्यंदिन ककुब्जदः क्रियते तत्र तस्यामेकर्चः कार्यः । यथा
ब्रात्यस्तोमे पवस्व मधुमत्तमः (सा. ६६२-३) इति कालेय (आ. क. १.१७.३)
मिति कल्पकारः । तत्र षोडशो माध्यंदिनः पवमानः षट् सामानि विहितानि ।
तेषामेकमवश्यमेकर्चं कार्यम् । तत् ककुब्जं कर्तव्यमिति । उत्तमे ब्रात्यस्तोमे
चतुर्विंशो माध्यंदिनः पवमानोऽष्टौ च सामानीति सर्वाणि तृचे कार्याणि । पवस्व
मधुमत्तम इति कालेयमपि तृचे कार्यम् । तदेतदाहान्यत्रोत्तमाद् ब्रात्यस्तोमादिति
॥७॥

१५

२०

२१

11. My¹ T. om. कल्पकारेण . . . इत्यर्थः (L. 12)

13. My¹ om. अन्यत्र . . . षट् T. om. ककुब् . . . षट् (L. 17);

18. My¹ T. एवम् for एकम्; C My³ after तत् ins. तृचं; My² तस्वत्र
for तत्; C. वक्तव्यम् for कर्तव्यम्

द्विपदा ककुब्बत् तत्स्थाने ॥८॥

त्रात्यस्तोमानामाभवे पवमाने ककुभः स्थाने परि प्रधन्वेति द्विपदा विहिता ।
सा तद्वद् भवेदित्यतिदेशोऽयम् । किं प्रयोजनम् । द्विप्रभृतीन् ककुप्रभृत्यानन्तर्येण
(द्रा. श्री. १६.३.२५) नि यत् पूर्वमुक्तं तस्य प्रवृत्तिः । तेन द्विपदाप्रभृत्यानन्तर्येण
साम्नामेकचर्चकरणमिति सिद्धं भवतीति ॥८॥

५

पूर्वयोर्ब्रात्यस्तोमयोराभवे गायत्रमेकचर्चं धानंजय्यस्तृचे मरुतां
संस्तोमम् ॥९॥

पूर्वयोर्ब्रात्यस्तोमयोराभवे पवमानः षोडशस्तोमः अष्टौ च सामानि । तत्र
चत्वार्यवश्यमेकचर्चं कार्याणि । अन्यथा स्तोमविरोधात् । तत्र द्विप्रभृतीन् ककुप्र-
भृतीनि वचनाच्चतुर्णामेकचर्चकरणे कर्तव्ये सति मरुतां संस्तोमस्य साम्नस्तत्रान्त-
र्भावादेकचर्चकरणं प्राप्तं प्रतिषेधति । गायत्रमेकचर्चं धानंजय्यस्तृचे मरुतां संस्तोम-
मिति । तत्र हेतुर्मरुतां संस्तोमस्य विधिः ॥९॥

१०

विपरीतं शाण्डिल्यः ॥१०॥

तत्र हेतुर्गायत्रस्य क्वचिदप्यप्रच्युतेरभ्यर्हितत्वम् ॥१०॥

१५

चतुर्ऋचानामावृत्तिष्वन्त्यामुद्धरेत् ॥११॥

चतुर्ऋचानां सूक्तानाम् इन्द्रमिदगाथिनो बृहत् (सा. ७६६) इत्यादीनामावृत्ति-
स्तोत्रस्थानगतानामन्त्यामृचमुद्धरेत् । अन्यथा विष्णुतेरसंभवात् ॥११॥

तृतीयां सर्वस्वारस्वरसाम्नोः ॥१२॥

सर्वस्वारे क्रतौ स्वरसाम्नि चाज्यस्तोत्रे चतुर्ऋचे सूक्ते तृतीयामृचमुद्धरेत्
॥१२॥

२०

4. My⁴ om. यत्

T. उक्तस्य for उक्तं तस्य; TC. वृत्तिः for प्रवृत्तिः

5. My¹ T एकच्चा⁰ for एकचर्च⁰

10. My¹ एकचर्च⁰ C, एकचर्चा for एकचर्च⁰

11. My¹ ⁰करणे प्राप्ते for ⁰करणं प्राप्तं; My²⁻³ C. after प्राप्तं add :—
एकचर्चस्थानेष्वनापद्यमानानीति वचनादेवं प्राप्ते ।

16. My⁴ आवर्ति⁰ for आवृत्ति⁰;

17. C My²⁻³ om, ⁰स्थान⁰

प्रवामर्चन्तीति द्वितीयाम् ॥१३॥

प्रवामर्चन्ती (सा. १७०३) ति चतुर्द्धचे सूक्ते द्वितीयाम् उद्धरेत् । सर्वस्वारस्वरवर्जम् । पूर्वसूत्रेण विशेषविधानात् ॥१३॥

सुषमिद्ध इत्यत्रिवसिष्ठशुनकण्वसंकृतिवादयश्चानां तानूनपातीम् ॥१४॥

अत्रिवसिष्ठादिगोत्राणां यजमानानां सुषमिद्धः (सा. १३४७-६) इति चतुर्द्धचे तनूनपाद्देवत्यां मधुमन्तं तनूनपात् (१३४८) इत्येतामृचमुद्धरेत् ॥१४॥

नाराशंसीमन्येषाम् ॥१५॥

अत्रिवसिष्ठादिव्यतिरिक्तगोत्राणां यजमानानां नाराशंसमिह प्रियम् (सा. १३४९) इत्येतां नाराशंसीमृचमुद्धरेत् ॥१५॥

समवाये तु भूयसां कल्पः ॥१६॥

अत्रिवसिष्ठादीनामन्येषां च गोत्राणां सत्रेषु समवाये सति भूयसां कल्प आदरणीयः । यदि बहवो वासिष्ठास्तदा तानूनपातीमुद्धरेत् । अन्येषां यद्यपि नाराशंसी प्रयोज्या तथापि भूयसा न्यायेन सैव प्रयोज्या ॥१६॥

गृहपतेर्वा प्राधान्यात् प्राधान्यात् ॥१७॥

यस्य गृहपतेः कल्प आदरणीयस्तस्य प्राधान्यादिति । ननु च भिन्नकल्पानां नैव सत्रासनं विद्यत इति मीमांसकाः । सत्यम् । कल्पसूत्रकारास्तु सर्वेषां विद्यत एवेत्याहुः ॥१७॥

इति द्राह्मायणश्रौतसूत्रे षोडशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति काश्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरेः ।

द्वितीये दशके षष्ठे संतन्यादि निरूपितम् ॥

इति श्री द्राह्मायणश्रौतसूत्रदीपे श्री धन्विविरचिते षोडशः पटलः समाप्तः ॥१६॥

2. My¹ T. om. सर्वस्वारस्वरवर्जम् (L. 3.)

3. My³ विरोध⁰ for विशेष⁰;

7. C. om. ऋचम्

10. My¹ T. om. ऋचम्⁰

14. C. तदा for तथा; C. भूयसां for भूयसा

17. C. सर्वं My¹ सर्वे for सर्वेषां

21. My²⁻³ C मध्यमे for द्वितीये

सप्तदशः पटलः

प्रथमः खण्डः

वर्द्धमानेषु स्तोमेषु ॥१॥

५ त्रिवृदादिस्तोमानां दशरात्रिकाणामेव ब्राह्मणे पर्यायविष्टावक्लृप्तिराम्नाता । अन्येषामनाम्नातपर्यायाणां विष्टावानां पर्यायविष्टावक्लृप्तिं वक्ष्यति । प्रथमं तावत्तेषु पर्यायेषु विष्टावक्लृप्तिं दर्शयितुमारभते वर्द्धमानेष्विति । दशरात्रस्तोमानपेक्ष्य ये वर्द्धन्ते दशिद्वादशिप्रभृतयस्ते वर्द्धमानास्तेषु यद् वक्तव्यं तदुच्यते इति अर्थः । वर्द्धमानग्रहणमष्टिसप्तप्रभृतीनां हीनानामप्युपलक्षणम् ॥१॥

१० तत्र तावत् समा विपमाश्चेति द्विविधाः स्तोमाः । तेषां पर्यायक्लृप्तिं वक्ष्यति । प्रथमं तावत् तेषु पर्यायेषु विष्टावक्लृप्तिं दर्शयति—

प्रथमस्य पर्यायस्य प्रथमा तृचभागा । तस्यास्त्रिवर्चनम् ॥२॥

इति । प्रथमपर्यायसंबन्धिनी प्रथमा ऋक् तृच भागेति संज्ञा भजते । तस्यास्त्रिवर्चनं कार्यम् । एकैव सती त्रिवर्चनात् तृचरूपं भजते इति तृचभागेत्यन्वर्थेयं संज्ञा ॥२॥

१५ मध्यमावापस्थानम् ॥३॥

१८ त्रिवर्चनं शिष्टा प्रथमपर्यायसंबन्धिनी येऽभ्यासाः तेषामावापस्थानं मध्यमेत्यर्थः । तत्राविशेषात् सर्वेषामभ्यासानां तत्रावापे प्राप्तेऽन्त्यमेकमभ्यासं परिशिष्येति बोद्धव्यम् । अन्यथोक्तमाया ऋचः पर्यायेण सम्बन्धो न स्यात् ॥३॥

5. C My²⁻³ om. वक्ष्यति . . . विष्टावक्लृप्ति (L. 6.)

7. My¹ C T. दशद्वादश⁰ for दशिद्वादशि⁰; C यद् वक्तव्यं for यद् वक्तव्यं
My^{1,4} CT. शेषः for अर्थः;

8. My²⁻³ ins. ⁰षष्टि⁰ after सप्ति⁰

9. My¹ विपर्यास⁰ for पर्याय⁰;

10. My¹⁻² T. om. पर्यायेषु⁰

12. My²⁻³ om. ऋक्

13. My³ तृचत्वम् उपलभ्यते, My² तृचत्वमुपलक्षते for तृचरूपं भजते

16. C My²⁻³ त्रिवर्चनावशिष्टाः, My¹ त्रिषु वचनं for त्रिवर्चनं शिष्ट्वा

उत्तमा परिचरा ॥४॥

प्रथमे पर्याये उत्तमा ऋक् परिचरेति संज्ञां लभते । या सकृद् वचनेनैव प्रायेण चरति न पुनः पुनरभ्यक्ष्यते सा परिचरेति ॥४॥

परिचरा तृचभागावापस्थानमिति मध्यमे ॥५॥

मध्यमे पर्याये ता एव तिस्रः स्तोत्रीयाः क्रमेण परिचरादिसंज्ञां लभन्ते ॥५॥

आवापस्थानं परिचरा तृचभागेत्युत्तमे ॥६॥

उत्तमे पर्याये ता एव तिस्रः ऋचः क्रमेणावापादिसंज्ञां लभन्ते । ता एताः संज्ञाः दाशरात्रिकेष्वपि वीद्भव्याः । ब्राह्मणे कथनात् ॥६॥

एते विष्टावाः ॥७॥

एवं ये प्रति पर्यायं त्रयो विभागा उक्तास्ते विष्टावा इत्यर्थः । एवं पर्यायविभागे सूत्रकारस्य किं प्रमाणमिति चेत् एकविंशदिस्तोमेषु तथैव ब्राह्मणे क्लृप्तिरिति ब्रूमः । क्लृप्तेन हि प्रकारेण कल्प्यं कल्पयितुं न्याय्यम् । किं च अत्र जैमिनिसूत्रे श्रुतिरप्युपन्यस्ता—त्रिप्रायणा स्तोमास्त्रिमध्यास्त्र्युदयना भवन्तीति विज्ञायत इति ॥७॥

अथ यत्र विष्टावा न सन्ति पर्यायास्तु विद्यन्ते । यथा त्रिकस्तोमे त्रिवृतश्चोद्यत्यां विष्टुतौ । तत्र कथं पर्यायधर्मः कुशाविधानं कार्यम् । अत्र आह—

तदभावे तृचभागास्थानेषु पर्यायाणां पर्यायाः स्युः ॥८॥

इति स्तोमान्तरे तावद् विष्टावाः पर्यायाश्चोभये वा पृथक् पृथक् स्थानेषु

5. My¹⁻² पर्यायेण for पर्याये; My¹ om. ता एव; My⁴ om. एव

9. T. ब्राह्मणेन for ब्राह्मणे

13. My³ कल्पं for कल्प्यं; C. दर्शयितुं for कल्पयितुं

14. My¹ T. त्रिप्रायणा for त्रिप्रायणा; My²⁻³ मध्यमा for मध्या

17. C. पर्यायाणां for पर्यायधर्मः; T. trans. तत्र after कथं

My²⁻³ CT. अतः for अत्र

19. C. उभयं for उभये; My²⁻³ ins. अपि after उभये T. om. one पृथक्

कुशाभिर्गणनीयाः । तत्र नत्र स्थानानि भवन्ति । यथोक्तमुदगग्रं प्रथमं विष्टावम् (द्रा. श्री. ५.२.१२) इत्यादि । तथा एवं विधाः पर्याया उत्तरोत्तरा इति । तत्र त्रिकस्तोमे विष्टावाभावात् पर्यायानामेव स्थानत्रये गणनमपेक्षितम् । कानि तानि स्थानानीत्यपेक्षिते इदमुच्यते । स्तोमान्तरे पर्यायाणां यानि तृचभागास्थानानि—
५ तृचभागागणनस्थानानीत्यर्थः—तेषु त्रिकस्तोमस्य पर्यायाः स्युः । पर्यायास्तत्र गणनीयाः स्युरित्यर्थः । एवं सति पर्यायानामुत्तरोत्तरदेशत्वं पूर्वानुपयुक्तस्थानपरिग्रहश्च सिद्धो भवतीत्यभिप्रायः ॥८॥

यथा वैकः पर्यायः ॥९॥

अथवा स्तोमान्तरेष्वेकः पर्यायो यादृशो येषु स्थानेषु भवति तेषु स्थानेषु
१० त्रिकस्तोमपर्यायाः स्युः । एतदुक्तं भवति । एकपर्यायसंबन्धिषु तृचभागावापपरिचरास्थानेष्विति । स्पष्टं चेदं निदानकारणोक्तम् त्रिवृत्त उद्यत्याः कुशाविधाने विप्रतिपद्यन्ते । यथैकः पर्याय इत्येके । तृच भागास्थानेषु पर्यायाणां पर्यायाः स्युरित्येके (नि. १.११.) इति ॥९॥

नैकिनि पर्याया विद्यन्ते । तथा त्रिके विष्टावाः ॥१०॥

१५ स्पष्टम् ॥१०॥

त्रिवृत्तश्चोद्यत्याम् ॥११॥

त्रिवृत्स्तोमस्योद्यत्यां विष्टुतौ च विष्टावा न सन्ति । पर्यायस्य तृचे विभागाभावात् ॥११॥

इदानीं समानां विषमाणां च भेदेन पर्यायक्लृप्तिं वक्ष्यन् समलक्षणं तावदाह—

२० समेषु समः प्रयोगः स्तोत्रीयाणाम् ॥१२॥

२१ समेषु स्तोमेषु स्तोत्रीयाणां त्रिषु पर्यायेषु समशो विभज्य प्रयोगो भवति ।

4. C. ०क्षितम् for ०क्षिते; My¹ TC ०भागानां for ०भागा⁰

5. C एतेषु for तेषु

6. My¹ : TC. om. स्युः My¹⁻³ उत्तरोत्तरं for उत्तरोत्तर⁰

9. My^{4,3,4} om. भवति तेषु स्थानेषु; T. om. भवति and स्थानेषु

20. My¹ M. संप्रयोगः for समः प्रयोगः

एतदुक्तं भवति । यत्र समशस्त्रेधा विभागः शक्यते ते समा इति । समलक्षणमिदं स्पष्टमाह निदानकारः—यस्त्रैधं व्यूह्यमानाः समाः पर्याया भवन्ति । स समस्त-
तोऽङ्गो विषमः (नि. १.८) इति । समलक्षणकथनादेवार्थात् विषमा लक्षिताः
॥१२॥

तानेव द्विविधान् विभजति—

एकाधिशयेष्वधिका द्वे द्व्यधिशयेषु ॥१३॥

इति । एकाधिशयेष्वेका स्तोत्रीयातिरिच्यते । किमुक्तं भवति । येषु सम-
विभागस्याशक्तेरेकातिरिच्यते (ते) एकाधिशया नाम विषमाः । यत्र द्वे अति-
रिच्येते ते द्व्यधिशया नाम विषमा इति । इदमपि लक्षणकथनम् । अत्र निदान-
कारः—य एकया समतामतिक्रामति स एकाधिशयः द्वाभ्यां द्व्यधिशयः (नि. १.८)
इति ॥१३॥

ते विषमाः ॥१४॥

इति । ते एकाधिशया द्व्यधिशयाश्च विषमा इति कण्ठेनैवोक्तं विस्पष्टार्थम्
इति । एवं तावत् समविषमलक्षणमुक्तम् ॥१४॥

अथ विषमेषु तत्सजातीयात् समस्तोमात् पर्यायसंहारं वक्ष्यन् सजातीयत्वं
नाम युगमत्वमयुगमत्वं चेति मन्वानस्तल्लक्षणमाह—

2. My¹⁻³ T ^०मानः for ^०मानाः; My²⁻³ त्रेधा for त्रैधं
5. My²⁻⁴ द्वेधा for द्विविधान्; C. एवं for एव
9. C. तत्र for अत्र
10. My¹⁻³ एकया for एका^०; My¹⁻³ T. om. द्वाभ्यां द्व्यधिशयः
12. T. om. ते विषमा इति
13. My²⁻³ तेन for कण्ठेन T. विस्पष्टम् for विस्पष्टार्थम्
15. My⁴ ^०सजातीय^० for ^०सजातीयात्
16. My¹ T. My⁴ वेति for चेति

युग्मायुक्ता द्व्युत्तरीभावेण ॥१५॥

इति युग्मत्वमयुग्मत्वं च द्व्युत्तरीभावेण प्रवर्तते ॥१५॥
तदेव दर्शयति—

अयुज एकप्रभृतयः ॥१६॥

५ इति । एकप्रभृतयो द्व्युत्तरा अयुज इत्यर्थः । यथैकी त्रिकः पञ्चकः सप्तकः
इत्यादयः स्तोमाः ॥१६॥

द्विकप्रभृतयो युजः ॥१७॥

द्विकप्रभृतयो द्व्युत्तरा युग्मा इत्यर्थः । यथा द्विकश्चतुष्कषट्कः इत्यादयः
॥१७॥

१० ननु चानर्थकमेव युग्मायुग्मलक्षणकथनम् । यदि समो विषमश्च प्रत्येकं
युग्मायुग्मरूपेण द्विविधः स्यात् तदानीं युग्मात् समादयुग्मे विषमे पर्यायं मंहरेदित्येवं
विशेषणार्थं लक्षणकथनं सार्थकं स्यात् । नान्यथा इत्याशङ्कामपनुदन्नाह—

त्र्युत्तरीभावेनोभयेषां समवेषम्यम् ॥१८॥

१५ इति । उभयेषां युजामयुजां च साम्यमस्ति । तथैव वेषम्यं चास्ति । समो
विषमश्च प्रत्येकं युग्मायुग्मरूपेण द्विविध इत्यर्थः ॥१८॥

1. My⁴ ०युक्तत्वं for ०युक्ताः, My^{1.4} T. after भावेण add वर्तते,
My²⁻³ C वर्तन्ते
2. T. इति युग्मत्वं for अयुग्मत्वं; My¹ न, My²⁻⁴ चेत् for च; My¹ T.
My⁴ C. वर्तते for प्रवर्तते
5. My¹ एकः; My²⁻³ एक⁰ T. एक⁰ for एकी
8. My² द्विकस्तोमः for द्विकः
11. C युग्मरूपेण for युग्मायुग्मरूपेण; My¹ विविधः, C. द्विधा for द्विविधः
My²⁻³ तदा तं for तदानीं
My²⁻³ अयुग्मविषम⁰ for अयुग्मे विषमे; My¹ विपर्यायं for पर्यायं
12. My²⁻³ T. अर्थवत्, My¹ C अनर्थकं for सार्थकं
14. My⁴ om. तथैव My¹ न for च
15. C. द्विधा for द्विविधः

तदेव दर्शयति—

एकिप्रभृतय एकाधिशयाः ॥१९॥

इति । एकिप्रभृतयस्युत्तरा ये व्यत्यामं युजोऽयुजश्च ते सर्वे एकाधिशय-
विपमा इत्यर्थः ॥१९॥

द्विकप्रभृतयो द्व्यधिशयाः ॥२०॥

द्विकप्रभृतस्युत्तरा ये व्यत्यामं युजोऽयुजश्च ते सर्वे द्व्यधिशयविपमाः । अनेन
सूत्रद्वयेन विपमानां स्तोमानां युग्मायुग्मरूपेण द्वैविध्यं दर्शितम् ॥२०॥

समास्त्रिकप्रभृतयः ॥२१॥

त्र्युत्तरीभावेणेत्येव । त्रिकप्रभृतयस्युत्तरा ये व्यत्यामं युजोऽयुजश्च ते सर्वे
समा इत्यर्थः । यथा त्रिकः षट्को नवक इत्यादयः । एवं तावद् युग्मायुग्मत्वं सम-
वैषम्यम् एकाधिशय द्व्यधिशयत्वं चेति त्रीणि रूपाणि दर्शिनानि ॥२१॥

अथ तन्निमित्तकान् पर्यायान् कल्पयति—

विषमाः समपर्यायैर्वर्तन्ते ॥२२॥

इति । विषमाः स्तोमाः पञ्चविंशादयः समानामेकविंशादिस्तोमानां पर्यायैः
वर्तन्ते ॥२२॥

कथमित्याह—

यावभितोऽनन्तरौ समौ तयोः पर्यायान् संहरेत् ॥२३॥

इति । विषमस्तोमस्याधस्तात् उपरिष्ठाच्चानन्तरौ यौ समौ स्तोमौ तयोः
पर्यायान् विषमे संहरेत् ॥२३॥

1. T. एतद् for तद्; U एवं for एव

7. My³ क्रमेण for रूपेण

13. My^{1,4} T. वर्द्धन्ते for वर्तन्ते

15. My⁴ वर्द्धन्ते for वर्तन्ते

16. T. My¹ om. कथमित्याह

18. My¹⁻³ C. T. om. यौ; My³ om. स्तोमौ

तत्र व्यवस्थामाह—

पूर्वस्यैकमेकाधिशयेषु ॥२४॥

इति । एकाधिशयेषु पूर्वस्यैकम् एकं पर्यायमाहरेत् । इतरौ पर्यायी उत्तर-
स्याहरेदित्यर्थसिद्धम् ॥२४॥

५

द्वौ द्व्यधिशयेषु ॥२५॥

पूर्वस्येत्यनुवर्तते । द्व्यधिशयेषु त्रिपमेषु पूर्वस्य द्वौ पर्यायावाहरेत् । उत्तरस्यैक-
मित्यर्थसिद्धम् ॥२५॥

उभयान् यथाजाति ॥२६॥

१०

उभयान् पूर्वापरसंबन्धिनः पर्यायान् यथाजाति संहरेत् । एतदुक्तं भवति ।
यज्जातीयो विपमस्तज्जातीययोरेव समयोः पर्यायानाहरेदिति । यथा पञ्चविंशस्तोम-
स्यायुग्मत्वात् तत्सजातीयदयुग्मादेकविंशात् त्रिणवाच्च पर्यायग्रहणम् । तत्रैक
विंशादेकः पर्यायः । त्रिणवाद् द्वौ पर्याया । पञ्चविंशस्यैकाधिशयत्वात् । तथा
पङ्क्तिविंशस्य युग्मत्वात् तत्सजातीययोर्युग्मयोरेव पर्यायग्रहणम् । तत्र चतुर्विंशात्
पर्यायद्वयम् । त्रिंशादेकः पर्यायः । पङ्क्तिविंशस्य द्व्यधिशयत्वादिति । ननु चानन्त-
रात् समादाहर्तव्यम् । न चैकविंशः पञ्चविंशस्यानन्तरः चतुर्विंशेन व्यवधानात् ।
मेवम् । यथाजातीति वचनात् । एकमतिक्रम्य सजातीयोऽनन्तरो ग्राह्यः
॥२६॥

१५

एवं जातिसंहारे उक्तः । अथ युग्मायुक्तं संहारमाह—

युग्मायुग्म्यो वा ॥२७॥

२०

इति । अभितः स्थितेभ्यो युग्मायुग्म्यो युग्मेभ्यः समेभ्यः पर्यायानाहरेत् । तेन
यथाजातीति विकल्पः ॥२७॥

२१

3. My²⁻³ om. आहरेत्;

4. My²⁻³ इत्यर्थः for इत्यर्थसिद्धम्

15. My¹⁻⁴ ०विंश^०, T. ०विंशे for ०विंशेन

18. My¹ युक्त्य^०, My³ T. ०युक्^०, My²⁻³ एवं for अथ

20. My²⁻⁴ C युग्मायुग्मेभ्यः for युग्मायुग्म्यो युग्मेभ्यः 3. My²⁻³ न for तेन

तत्र व्यवस्थामाह—

तत्र युजामेकाधिशयानामयुजः पूर्वा पर्यायौ ॥२८॥

इति । युग्मानामेकाधिशयानामयुजः समस्य पूर्वा पर्यायौ भवतः । युग्मस्य समस्योत्तमः पर्याय इत्यर्थः सिद्धः । तद्यथा अष्टाविंशस्तोमस्य त्रिणवात् पर्याय-
द्वयम् । त्रिंशदेक इति ॥२८॥

५

उत्तरो द्वचधिशयानाम् ॥२९॥

युजामयुजः पर्यायावित्यनुवर्तते । द्वचधिशयानां युग्मानामुत्तरस्मादयुजो द्वौ पर्यायौ । पूर्वस्माद्युग्मादेक इत्यर्थसिद्धम् । तद्यथा पञ्चविंशस्तोमस्य त्रिणवादुत्तर-
स्मात् पर्यायद्वयम् । चतुर्विंशस्तोमादेक इति ॥२९॥

एवं युग्मेषु विषमेषु युग्मायुक्संहारः सूत्रद्वयेनोक्तः । इदानीमयुग्मेषु विष-
मेष्वाह—

१०

विपर्ययो युग्मायुजामयुक्षु ॥३०॥

इति । अयुग्मेषु विषमेषु पूर्वोक्तानामभितः स्थितानां युग्मायुजां विपर्ययः
कार्य इत्यर्थः । अयुजामेकाधिशयानां युग्मात् पर्यायद्वयम् । यथा पञ्चविंशस्य

१४

2. T. अयुजाम् for युजाम्

3. My²⁻³ अयुग्मानां for युग्मानां; My²⁻³ एकैका⁰ for एका⁰

4. My²⁻⁴ अर्थसिद्धम् for अर्थः सिद्धः

My²⁻³ om. यथा . . . .⁰स्तोमस्य; My³ तत्र for तत्र .

7. My²⁻³ अयुजाम् for युग्मानां U T. अयुजो for अयुजो

10. T. My¹ C युग्मायुग्म⁰ My² युग्मायुक्त⁰ for युग्मायुक्

13. My¹ विपर्यायः for विपर्ययः; T. अयुग्मायुजां for युग्मायुजां

14. My³ before अयुजाम् adds :—तद्यथा,

चतुर्विंशत् पर्यायद्वयम् । त्रिणवादेक इति । एवमयुजां द्व्यधिशयानां युग्मादुत्तरो पर्यायी । यथा त्रयोविंशस्थ चतुर्विंशत् पर्यायद्वयमेकविंशादेक इति । एवं जाति-
संहारयुग्मायुक्संहारयोः किं प्रमाणमिति चेत् । ब्राह्मणे सप्तदशचत्वारिंशयो-
स्तथैव क्लृप्तिर्निदर्शनमिति ब्रूमः ॥३०॥

५

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे सप्तदशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

-
1. C. T. My²⁻³ पूर्वपर्याय⁰ for पर्याय⁰; C. after ⁰द्वयम् adds :—अयुग्मा-
दुत्तरा [त्] पर्याया [त्]
C. before युग्मात् adds :—अयुग्मात् पूर्वः पर्यायो;
  2. C. om. पर्यायी । यथा C. om. एवं;
  3. C. युग्मायुग्म⁰ for युग्मायुक्⁰
  4. My⁴ after ब्रूमः adds :—इति । जातिसंहारस्य सप्तदशो निदर्शनम् ।
युग्मायुक्संहारस्य चतुश्चत्वारिंश इति ।

द्वितीयः खण्डः

एवं विपमाणां पर्यायक्लृप्तिरुक्ता । अथ समानामाह—

त्रिणवाद्यावत्समाः ॥१॥

इति । त्रिणवस्तोमस्य ब्राह्मणे विष्टुतिद्वयं समाप्नातम् । तयोराद्या विष्टुति-
स्त्रिणवाद्येत्युच्यते । तत्सदृशाः समाः स्तोमास्त्रिंशदयः कार्या इत्यर्थः । अन्यूनानति-
रिक्ताः पर्यायाः कार्या विष्टावाश्च त्रिर्वचनमावापश्च सकृद्वचनमित्येवं त्रिणव-
स्तोमवदेव सर्वे कार्या इत्युक्तं भवति ॥१॥

पक्षान्तरमाह—

एकया द्वाभ्यां वा परौ ज्यायांसौ ॥२॥

इति । अथवा समस्तोमेषु परौ पर्यायी यथाक्रममेकया द्वाभ्यां च स्तोत्रीयाभ्यां
ज्यायांसौ । प्रथमात् पर्यायादित्यर्थः । तद्यथा त्रिंशस्तोमे नवको दशक एकादशक
इति । पर्यायत्रयमिति ॥२॥

तत्रैव पक्षान्तरमाह—

अन्त्यो वा ॥३॥

इति । अन्त्यो वा पर्याय एकया द्वाभ्यां ज्यायात् । तिसृभिः स्तोत्रीयाभि-
रित्यर्थः । यथा तस्मिन्नेव त्रिंशस्तोमे नवको द्वौ पर्यायी द्वादशकस्तृतीयः
॥३॥

5. C. T. त्रिंशाः for त्रिंशदयः

My²⁻³ अन्यूनानतिरिक्ताः for अन्यूनानतिरिक्ताः (L. 6.)

6. My² TC. om. च; My²⁻³ after एवं add :—त्रिणव

12. My¹ T. before पर्याय⁰ add :—स्तृतीय इति ।

14. My¹ MT. My³⁻⁴ अन्त्यो for अन्त्यो

15. My¹ T My³⁻⁴ अन्त्यो for अन्त्यो

16. C. तथा for यथा; My⁴ त्रिंशति, My¹ त्रिंशतः My² त्रिंशत् for त्रिंश⁰

अन्यत्र त्वेव ॥४॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदेतदनन्तरोक्तं पक्षद्वयं पर्यायवैषम्यवैरूपं तदन्यत्र विषमस्तोमेष्वेव न्याय्यम् । न समेष्वस्मभ्यं रोचत इत्येवकारस्यार्थः

॥४॥

५

संहरन्त्येके ॥५॥

एके पुनराचार्याः समेष्वपि विषमवत् संहारमिच्छन्तीत्यर्थः । तद्यथा त्रिंश-
स्तोमे चतुर्विंशदेकः पर्यायः । त्रयस्त्रिंशत् पर्यायद्वयमित्यादि यथासंभवमूहनीयम् ।
तत्र समाप्नातपर्यायात् समस्तोमात् संहारः कार्योऽसमाप्नातपर्यायस्य । समस्तो-
मस्य पर्यायिकलृप्तेरनिरूपणादन्योन्याश्रयप्रसङ्गश्च ॥५॥

१०

यथास्थानं पर्यायान् कुर्यात् ॥६॥

पूर्वस्यैकमेकाधिशेषेषु (द्रा. श्रौ. १७.१.२४) इत्यादिना संहार उक्तः । तत्र
पूर्वस्मादाहृतः पूर्वमेव प्रयोक्तव्यः । उत्तरस्मादाहृतः पश्चादेवेति सिद्धमेव न
वक्तव्यम् । उत्तरत्र पर्यायरोहं कुर्यादि (द्रा. श्रौ. १७.२.११) ति वक्ष्यमाणत्वात् ।
किमर्थं तर्हीदं सूत्रम् । उच्यते । अनियमेन पर्यायाहरणे प्राप्ते नियमार्थमेतत्
कथनम् । पूर्वस्मात् प्रथममेव पर्यायमाहरेत् । न द्वितीयं तृतीयं वाहृत्य प्रथमं
प्रयुञ्ज्यादिति । तथेतरस्माद् द्वितीयतृतीयावेव पर्यायावाहरेत् । न प्रथममाहृत्य
द्वितीयं प्रयुञ्ज्यात् ॥६॥

१५

१७

2. My⁴ पक्षान्तरं for पक्षं
3. My²⁻⁴ ०कारार्थः for ०कारस्यार्थः
6. C. समे for समेषु
7. My¹ T C My⁴ om. आदि
9. My¹ TC. असमस्तोयस्य for समस्तोमस्य
11. My¹⁻³ T.C. om. आदिना
14. My¹ TC. हरणे for (आ) हरणे
15. C द्वितीयं for तृतीयं
16. My²⁻³ om. ०तृतीय⁰
17. My¹⁻⁴ T. प्रथमं for द्वितीयं

सोऽविदोषः ॥७॥

यथास्थानकरणमविदोष इत्याचक्षते ॥७॥

यदवसानः पूर्वः पर्यायस्तत्प्रभृतिरुत्तरस्तत् सामात्साम्यम् ॥८॥

पूर्वस्य पर्यायस्य यदवसानमुत्तमायां सकृद्वचनं त्रिवचनं चतुर्वचनं वा तदेवोत्तरस्य पर्यायस्य प्रथमायां कार्यम् । तत् सामात्साम्यमित्याचक्षते ॥८॥

तदुभयं कुर्यात् ॥९॥

तदनन्तरोक्तमुभयमविदोषं सामात्साम्यं च सर्वत्रावश्यं संपादयेत् । कुतः । ब्राह्मणे सर्वास्वपि विष्टुतिषु तथैव दर्शनात् ॥९॥

ब्रह्मायतनीयां च ॥१०॥

कुर्यादित्यनुषङ्गः ॥१०॥

स्वयमेव तां व्याख्यास्यति—

तथा पर्यायरोहम् ॥११॥

इति । अत्रापि कुर्यादित्यनुषङ्गः । पर्यायरोहो नाम उत्तरोत्तरं पर्यायाणां ज्यायस्त्वम् । यथा पञ्चकः सप्तको नवक इति ॥११॥

असंभवात्सु सर्वेषु समात्समामेव चिकीर्षेत् ॥१२॥

यथोक्तगुणचतुष्टयस्य क्वचित् परस्परविरोधेनासंभवे तेषु समात् समामेव विष्टुतिं चिकीर्षेत् । इतरदुपेक्षेत । यत्र यत्र तृतीयः पर्यायो ज्यायान् तत् सर्वमुदाहरणम् । तत्र सामात्साम्यब्रह्मायतनीययोर्विरोधः । तृतीयपर्यायोपक्रमे ब्रह्मायतनीयसिद्ध्यर्थमधिकस्तोत्रीयावापे सति पूर्वावसानेन साम्यं न सिध्यति ।

4. U. पूर्व⁰ for पूर्वस्य

5. My⁴ तदैव for तदेव; U. उत्तर⁰ for उत्तरस्य; My²⁻⁴ om. तत्

7. My¹ साम्यात् for समात्

13. My³ उत्तरोत्तर⁰ for उत्तरोत्तरं;

16. T. समावेव for समामेव T. om. क्वचित्;

My¹ अपि संभावितेषु, My³ असंभवात् for असंभवे

18. My³ before विरोध; adds: विशेषः

19. My³ (आ) वापविष्टुतिषु for (आ) वापे सति

अथ यदि तत्र नावपेत् तदा ब्रह्मायतनीया न सिध्यति । सोऽयं विरोधः ॥१२॥

ननु च तृतीयपर्यायस्य ज्यायस्त्वादयं विरोध इति पर्यायरोहस्त्यज्यताम् ।
नेत्याह—

पर्यायप्रत्यवरोहं तु वर्जयेत् ॥१३॥

५

इति । प्रत्यवरोहो नाम प्रथमं ज्यायांसं पर्यायं कृत्वा कनीयसः पश्चात्
करणम् ॥१३॥

विडायतनीयां च ॥१४॥

वर्जयेदित्यनुषङ्गः ॥१४॥

प्रथमायाः प्रयोगे भूयिष्ठे ब्रह्मायतनीया ॥१५॥

१०

प्रथमायाः ऋचः प्रयोगे ऋगन्तरात् भूयिष्ठे ब्रह्मायतनीयेति विष्टुतिरुच्यते
ब्रह्मणः ॥१५॥

मध्यमायाः क्षत्रायतनीया ॥१६॥

प्रयोगे भूयिष्ठे इत्यनुवर्तते ॥१६॥

उत्तमाया विडायतनीया ॥१७॥

१५

उत्तमायाः प्रयोगे भूयिष्ठे विडायतनीया ॥१७॥

दाशरात्रिकेभ्यः पर्यायकृतौ पथ्यापर्यायानेव संहरेत् ॥१८॥

दाशरात्रिकेभ्यस्त्रिवृदादिभ्यः पर्यायेषु कल्प्यमानेषु दाशरात्रिकार्थं पथ्या-
विष्टुतेरेव पर्यायानाहरेत् । यथाष्टादशे सप्तदशात् पर्यायाहरणे सप्तदशस्य
विष्टुतीनां प्रथमाया एवाहरणम् ॥१८॥

२०

परिवर्तिन्यास्तु त्रिवृतोऽनादेशे ॥१९॥

यत्र क्वचित् त्रिवृत्स्तोमाद् यदा पर्यायाहरणं तदा त्रिवृतः परिवर्तिन्या एव
विष्टुतेराहरेत् । नोद्यत्याः । पथ्यात्वेपीत्यर्थः । अनादेश इति । दशिस्तोम
उद्यतीपर्यायस्यापि विकल्पेनाहरणमादेक्ष्यति । तद्वर्ज्यमित्यर्थः ॥१९॥

२३

17. C. My³ °रात्रिकाणां for °रात्रिकेभ्यः

18. My¹ TC. °दशेषु for °दशे; T. हरणे for (आ) हरणे

19. C. विष्टुत्यां for विष्टुतीनां

22. C. दश⁰ My¹⁻² दशि⁰ for दशि⁰

23. My² T वर्जम् for वर्ज्यम्

एष न्यायोऽनादिष्टानाम् ॥२०॥

ब्राह्मण अनादिष्टपर्यायाणां स्तोमानामेष उक्तो न्यायो वेदितव्यः ॥२०॥

इदानीं तेष्वेव केपुचिद्विशेषं दर्शयति—

एकिन्यावर्तिस्थानगते त्रिः पुरस्ताद्विकारं शाण्डिल्यः ॥२१॥

इति । आर्वानिस्तोत्रगत एकिस्तोमे त्रिः पुरस्ताद्विकारः कर्तव्यः । त्रयाणां पर्यायाणां स्थाने निवेशात् ॥२१॥

त्रिके च प्रथमया स्तोमपूरणम् ॥२२॥

त्रिकस्तोमे प्रथमयैवर्चा त्रिरावृत्तया त्रिः स्तोमसंपादनं च स एव शाण्डिल्यो मन्यते ॥२२॥

तृचेन धानंजयः ॥२३॥

स्पष्टम् ॥२३॥

सकृच्चैकिनि हिकारम् ॥२४॥

एकिस्तोमे च सकृदेव हिकारं धानंजयो मन्यते ॥२४॥

जातिसंहारः पञ्चिनि ॥२५॥

पञ्चिस्तोमे जातिसंहार एव कार्यो न युग्मायुक्संहारः । तत्र त्रिकस्तोमात् पर्यायद्वयं त्रिवृत्स्तोमादेक इति । युग्मायुक्संहारपक्षे त्रिकस्तोमादेकः पट्कात् पर्यायद्वयमिति स्यात्ततः को दोष इति । उत्तमायाः सकृद्वचनमपि न स्यात् ॥२५॥

पञ्चदशपर्यायैः पृथगनुपूर्वं रात्रिपर्यायान्निदध्यात् ॥२६॥

इति ब्राह्मणश्रौत्रसूत्रे सप्तदशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

2. My³ before वेदितव्यः adds :—सवेदिति

5. My¹⁻⁴ TC. आवृत्ति⁰ for आवर्ति

6. C. निर्देशात् for निवेशात्

7. T. प्रथमायां, My¹ प्रथमायाः for प्रथमया; T. स्तोत्र⁰ for स्तोम⁰

8. My³ एकः for सः

15. C. युग्मायुग्म⁰ for युग्मायुक्⁰

तृतीयः खण्डः

संलङ्घितायामिति भाडितायनः ॥१॥

यदि पर्यायैरस्तुतमभिव्युच्छेत् पञ्चदशभिर्होत्रे स्तुयुः पञ्चभिः पञ्चभिरित-
रेभ्यः (तां. ब्रा. ६.३.३) इति ब्राह्मणम् । तत्र होतृषामवर्जं त्रयोऽपि रात्रिपर्यायाः
पञ्चिस्तोमाः । तत्रापि जातिसंहारे प्राप्त इदमुच्यते । ऋत्विग्भिः प्रमादाद्ब्राह्म्यां
संलङ्घितायां सामस्त्येन लङ्घितायां सर्वैरपि रात्रिपर्यायैरस्तुते व्युष्टायामित्यर्थः ।
तदानीं पञ्चदशस्तोमस्य ये पर्यायाः ब्राह्मणे समाप्तास्तास्तैस्त्रींस्त्रीन् रात्रिपर्यायान्
क्रमेण पृथक्-पृथक् निदध्यादित्यर्थः । पञ्चभ्यो हिंकरोती (तां. ब्रा. २.४.१)
ति ब्राह्मणोक्तः प्रथमः पर्यायः प्रथमे रात्रिपर्याये स्यात् । द्वितीये द्वितीयः तृतीये
तृतीयः ॥१॥

कथं तत्र क्रियाप्रकार इत्याह—

तत्र विष्टावाः पर्यायस्थानेषु स्युः ॥२॥

इति । तत्र पर्यायाणां ये विष्टावास्तेऽत्र पर्यायस्थानेषु स्युः । तदीयान्
विष्टावानत्र पर्यायत्वेन कल्पयेदिति यावत् ॥२॥

पृथक् च स्तोत्रीयासु पर्यायाः ॥३॥

ते च विष्टावरूपाः पर्यायाः पृथगेव स्तोत्रीयासु भवेयुः । तद्यथा तिसृभ्यो
हिंकरोति । स प्रथमया । एकस्यै हिंकरोति । स मध्यमया । पुनरेकस्यै हिंकरोति ।
स उत्तमयेति । एवं प्रथमस्य पञ्चदशपर्यायस्य त्रीन् विष्टावानत्र पर्यायत्वेन
कल्पयेत् । एवमितरयोरपीति भाडितायनस्य पक्षः ॥३॥

दाशरात्रिकेभ्य एकया ज्ञायस्सु तस्मात् पूर्वस्योत्तमे पर्याय
आवपेत् ॥४॥

5. C. पृथक्⁰ for पञ्चि⁰

6. My²⁻⁴ समस्तेन for सामस्त्येन

9. My²⁻³ after द्वितीये add : यः

13. My¹⁻⁴ C. तत्र for अत्र

14. C. तत्र विष्टावत्वेन for अत्र पर्यायत्वेन; My¹ TC. om. इति यावत्

19. C. विकल्पयेत् for कल्पयेत्

दाशरात्रिकेभ्यस्त्रिवृदादिभ्य एकया स्तोत्रीयया अधिकेषु षोडशपञ्च-
विंशप्रभृतिषु तेभ्यः पूर्वस्य स्तोमस्योत्तमे पर्याय एकया आवपेत् ॥४॥

ब्रह्मायतनीया तु तेषु ॥५॥

तु-शब्दोऽवधारणे । यद्यपि विरोधे समात् समामेव चिकीर्षेत् (द्रा. श्री.
१७.२.१२) इति पूर्वमुक्तं तथापि तेषु ब्रह्मायतनीयैव विष्णुतिः कार्येत्यर्थः ॥५॥

५

क्षत्रायतनीया वा ॥६॥

अथवा तेषु क्षत्रायतनीया विष्णुतिः स्यात् । उत्तमे पर्याये मध्यमायामधिका-
मेकां स्तोत्रीयामावपेदित्यर्थः । तदानीं समात् साम्यसिद्धिः ॥६॥

आस्कन्दं तु गौतमश्चत्वारिंशे ॥७॥

आस्कन्दस्य लक्षणं महाव्रते पूर्वमुक्तम् । चतुर्विंशेन स्तुत्वा मध्यमामहिंक्रुतां
तृचस्य प्रस्तुयात् । स आस्कन्दो नामेति । एवं सति एकात्रचत्वारिंशस्तोमं
समशो विभज्य त्रिभिः पर्यायैः स्तुत्वा पुनस्तृचस्य मध्यमामृचं द्विकाररहितां
प्रस्तुत्य सकृद् गायेत् ॥७॥

१०

धानंजय इतरेषु ॥८॥

इतरेषु पूर्वोक्तेषु दाशरात्रिकेभ्य एकयाधिकेष्वित्यर्थः । तेष्वआस्कन्दं कर्तव्यं
मन्यते धानंजयः ॥८॥

१५

दशिति चतुष्को मध्ये परिवर्त्तिनी पर्यायावभितः ॥९॥

दशिस्तोमे मध्यमः पर्यायः चतुष्को भवेत् । प्रथमोत्तमौ परिवर्त्तिनी पर्यायौ
॥९॥

१६

2. My¹ om. स्तोमस्य; C. पूर्व⁰ for पूर्वस्य; T. एकविंशस्तोमस्य for
स्तोमस्य; My² T. एकाम् for एकया

4. C. om. समात्; My¹ अस्मात् for समात्

7. My² om. तेषु T. मध्यमया for मध्यमायां; My²⁻³ अधिकम् for
अधिकाम्;

8. C. om. तदानीं समात् C. समा⁰, My¹ साम⁰ for साम्य⁰

11. C. एकोन⁰ for एकान्न⁰

15. My²⁻³ om. पूर्वोक्तेषु; C. ततः for तेषु

उद्यत्या वा ॥१०॥

अथबोद्यत्या विष्टुतेः प्रथमोत्तमौ पर्यायौ । तदानीमपि मध्यमायामेव चतुष्कः पर्यायः । अन्यथोद्यतीत्वविरोधात् । तदा क्षत्रायतनीयापि सोढव्या ॥१०॥

उद्यतीपर्यायोर्ब्रह्मायतनीयां कुर्वन् प्रथमायां चतुष्कं कुर्यात् ॥११॥

५

उद्यतीपक्षे यदि ब्रह्मायतनीयां कर्तुमिच्छेत् तदानीं प्रथमायामृचि चतुष्कं पर्यायं कुर्यात् । न मध्यमायाम् ॥११॥

द्वादशे तृचभागास्थानेषु द्विका विष्टावा आवापस्थानेषु वा ॥१२॥

१०

द्वादशे स्तोमे चतुष्काः पर्याया इति तावत् सिद्धम् । विष्टावप्रकारे तावद् विकल्पः । तृचभागास्थानेषु द्विका विष्टावा स्युः । आवापस्थानेषु वा ॥१२॥

त्रयोदशत्रयोविंशयोः पञ्चविंशे च मध्यमः पर्यायो ज्यायानेक-
ज्यायःसु कनीयानेककनीयःसु ॥१३॥

१५

त्रिषु पर्यायेषु एकः पर्यायो ज्यायान् यस्य स एकज्यायानिति बहुव्रीहिः । तथैककनीयानित्यपि । त्रयोदशपञ्चविंशौ जातिमंहारपक्षे एककनीयांसौ युग्मायुक्संहारे त्वेकज्यायांसौ । त्रयोविंशस्तु विपरीतः । एतेषु त्रिषु योज्यं ज्यायान् पर्यायः स मध्यमः कार्यः । कनीयानपि पर्यायो मध्ये निवेशनीयः ॥१३॥

तथैकान्नत्रिंशंकत्रिंशयोः ॥१४॥

१८

स्पष्टम् ॥१४॥

2. My¹⁻⁴ C. om. अपि

7. My³ after मध्यमायाम् ins. ऋचि

10. My²⁻³ स्थाने for स्तोमे

13. T. om. त्रिषु पर्यायेषु एकः

14. My²⁻³ before अपि ins. अत्र

15. T. एषु for एतेषु ; My² om. अयं

17. T. एकोन⁰ for एकान्त⁰

रूढपर्याया वा ॥१५॥

अथवा पञ्चाप्येते रूढपर्यायाः स्युः । ज्यायान् पर्याय उत्तम एव कार्यः ।
कनीयानपि प्रथम एव कार्यं इति यावत् । एवं सामात्साम्यं ब्रह्मायतनीया वेति
लाभः ॥१५॥

तेषां प्रथमे युग्मायुक्संहारं शाण्डिल्यायनः ॥१६॥

तेषामनन्तरोपात्तानां पञ्चानां प्रथमे त्रयोदश इत्यर्थः ॥१६॥

द्वितीये शाण्डिल्यः ॥१७॥

पूर्वोपात्तानां द्वितीये त्रयोविंशे युग्मायुक्संहार एवेति शाण्डिल्यः ॥१७॥

उभयोर्जातिसंहारं धानंजयः ॥१८॥

उभयोरपि जातिसंहार एव न संहारानन्तरमिति धानंजयः ॥१८॥

शाण्डिल्यस्तु पञ्चविंशे ॥१९॥

पञ्चविंशे जातिसंहार एव । नेतर इति शाण्डिल्यमतम् । सामात्साम्यादीनां
गुणानामन्यतमस्मिन् स्यात् श्रद्धा (?) वान्यतमस्मिन् कस्मिंश्चिदिति मतभेद-
प्रदर्शनम् । तदत्र पञ्चविंशे संहारद्वयमावापश्चेति त्रयः पक्षाः ॥१९॥

अष्टादशः सप्तदश एवावपेदिति गौतमः ॥२०॥

यद्यपि समस्तोमोऽष्टादशस्तथापि सप्तदश एकाधिक एवमेवावपेत् । दाश-
रात्रिकेभ्य एकया ज्यायःस्विति पूर्वोक्तन्यायात् इति गौतमः ॥२०॥

न्यायविहितः स्यादिति धानंजयः ॥२१॥

त्रिणवाद्यावत् समाः (द्रा. श्रौ. १७.२.१) इत्युक्तेन न्यायेन कर्तव्योऽष्टादश
इत्यर्थः ॥२१॥

4. C. वोभय इति for लाभः

13. My¹⁻² C गणानां for गुणानां; My²⁻³ अन्यतरस्मिन्, My⁴ एकतमस्मिन्
for अन्यतमस्मिन्; My¹ T कस्यचिद् for स्यात् श्रद्धा; My¹ TC कस्य-
चित् for कस्मिंश्चित्

16. My²⁻³ before सप्त⁰ ins. पूर्व⁰; My¹⁻⁴ T. एव for एक⁰; My¹ T.
अधिकाम्, My² अधिकम् for अधिकः My¹⁻² T. om. एवमेव

19. My¹ समानः for समाः; C उक्तं for उक्तेन

एकान्नविंशे च परिवर्तिनीपर्यायावभितस्त्रयोदशी मध्ये ॥२२॥

चकारो धानंजय्यानुकर्षणार्थः ॥२२॥

तस्मिन् प्रथमायास्त्रिर्वचनं तथोत्तमायाः ॥२३॥

तस्मिन्त्रयोदशिनि पर्याये प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनम् । सप्तकृत्वो मध्यमाया इत्यर्थसिद्धम् ॥२३॥

पञ्चदशपर्यायावभितो नवी मध्ये त्रिकविष्टाव इति शाण्डिल्यः ॥२४॥

तस्मिन्नेकान्नविंशे पञ्चकावभितः पर्यायौ नवको मध्यमः । ततः त्रिकाः । त्रिको विष्टाव इति शाण्डिल्यः । उभयोरपि निदानं मृग्यम् ॥२४॥

शाण्डिल्यायनस्तु जातिसंहारम् ॥२५॥

स्पष्टम् ॥२५॥

द्वात्रिंशे तिस्रो विष्टुतोः कुर्यादिति धानंजय्यः ॥२६॥

कथमित्याह—

तासां पर्यायकृतिप्रयोगौ चतुश्चत्वारिंशेनैव व्याख्यातौ ॥२७॥

इति । एकादशयोः पर्याययोर्मध्ये दशकः पर्यायः स्यात् । सा प्रथमा विष्टुतिः । तयोरेव पुरस्ताद्दशकः पर्याय इति द्वितीया विष्टुतिः । तयोरेवोपरिष्टाद्दशक इति तृतीया विष्टुतिः । एवं पर्यायकृतिः । अथ तासां संप्रयोगप्रकारः । आज्यानां प्रथमा पृष्ठानां द्वितीयोक्त्यानां तृतीये (तां. ब्रा. ३.११.२) ति चतुश्चत्वारिंशो ब्राह्मणोक्तो यः प्रकारः स इहापि स्यात् । तत्र सवन समीपन्ती पूर्वः प्रयोगः स्तोत्रसमीपन्तीत्युत्तरः (द्रा. श्रौ. १६.२.२४) इत्युक्तम् । तत्प्रयोगद्वयमपि

4. My²⁻³ सप्तदश⁰ for सप्त⁰

8. My¹⁻⁴ C. तत्र for ततः; My¹⁻⁴ T त्रिकः for त्रिकाः

15. My²⁻³ ⁰दशकयोः for ⁰दशयोः

16. C. एकपूरको for एव पुरस्ताद्

17. C, ⁰प्रकृतिः for ⁰कृतिः

19. My¹⁻⁴ T. ⁰चत्वारिंशे for चत्वारिंशो

20. My¹⁻³ स्तोत्रसमीपन्ती for स्तोत्रसमीपन्ती

सप्तदशे पटले तृतीयः खण्डः

द्वात्रिंशे तथैव कुर्यादिति धानंजयमतम् । तत्र यत् पूर्वमुक्तं तथा कुर्यादहर्भानि
पथ्यामन्यत्रे (द्रा. श्री. १६.२.२५-२६) ति तदप्यत्र द्रष्टव्यम् ॥२७॥

अप्यहर्भानि प्रथमयैवेति शाण्डिल्यः ॥२८॥

न तिलो विष्टुतयः कार्याः । तासां प्रथमैव केवलं कल्प्या । तथैव द्वात्रिंश-
स्तोमविधानं कार्यम् । यदापि द्वात्रिंशस्तोमः कृत्स्नमहर्भजते छन्दोमदशरात्रे ५
तदापि तथैव प्रथमया कार्यम् । न चतुश्चत्वारिंशस्तोम आदरणीयः ॥२८॥

इति ब्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे सप्तदशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥ ७

-
4. My¹ TC. om. न; C My² प्रथमयैव for प्रथमैव; T. केवला for केवलं
My¹⁻³ तथैव for तथैव
6. My² तथैव for तथैव
My² "चत्वारिंशेन. My¹ चत्वारिंशन्यायः for चत्वारिंशस्तोमः

चतुर्थः खण्डः

चतुष्टोमयोश्चतुष्पर्यायाः ॥१॥

पञ्चविंशब्राह्मणे अथैष चतुष्टोम (तां. ब्रा. १६.५.१) इत्यनुवाकद्वयेन द्वावेकाहौ चतुष्टोमसंज्ञकौ विहितौ । स्तोमाश्च तयोः क्लृप्तः । चतसृभिर्बर्हिष्पवमानमष्टाभिराज्यानि द्वादशो माध्यंदिनः पवमानः षोडशानि पृष्ठानि विंश आर्भवः चतुर्विंशोऽग्निष्टोम (तां. ब्रा. १६.५.३-८) इति प्रथमस्य क्लृप्तिः । द्वितीयस्य चत्वारि चतसृभिश्चत्वारि अष्टाभिश्चत्वारि द्वादशभिश्चत्वारि षोडशभिरि (तां. ब्रा. १६.६.१) ति स्तोमक्लृप्तिः । चत्वारि चत्वारि स्तोत्राणि क्रमेणोक्त-स्तोमानीत्यर्थः । प्रथमोऽग्निष्टोमो द्वितीयः षोडशिसंस्थः । तत्र सूत्रकारः प्रति-पद्यते चतुष्टोमयोरिति । चतुष्टोमयोरेकाहर्गतयोर्ये स्तोमा आवृत्तिस्तोत्रगतास्ते सर्वे चतुष्पर्यायाः कार्या इत्यर्थः । तत्र प्रमाणं चतुश्चतुर्हिकरोती (नि. ७. ८) ति शाखान्तरमस्तीति निदानकारः ॥१॥

तत्र चतुष्के द्वौ प्रथमायां पर्यायौ स्यातां यदि ब्रह्मायतनीयां कुर्यात् ॥२॥

तत्र चतुष्के तावदेकिनश्चत्वारः पर्यायाः । तेषां त्रिभिः पर्यायेस्तृचेऽवरुद्धे चतुर्थस्य कुत्र निवेश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । द्वौ पर्यायौ प्रथमायामानन्तर्येण कुर्यात् । यदि ब्रह्मायतनीयामिच्छेत् ॥२॥

मध्यमायां क्षत्रायतनीयां चेत् ॥३॥

यदि ब्रह्मायतनीयामिच्छेत् मध्यमायां द्वौ स्याताम् ॥३॥

तथाष्टिनि ॥४॥

अष्टिनि स्तोमेऽपि तथैव कामानुसारेण कर्तव्यम् ॥४॥

11. My²⁻³ om. सर्वे

My¹ after प्रमाणं adds :-तत्र; My²⁻³ T. om. first चतुश्

15. My¹ विरुद्धे for ⁰वरुद्धे; My³ तृचरुद्धे for तृचेऽवरुद्धे

21. My¹ TC. क्रमा⁰ for कामा⁰

द्विकास्तु तस्य पर्यायाः ॥५॥

अष्टिस्तोमस्य पर्याया द्विपरिमाणाः स्युः । तत्र द्वाभ्यां द्विकरोति । स प्रथमयेति प्रथमः पर्यायः । एवमेव द्वितीयः । स मध्यमयेति तृतीयः । स उत्तमयेति चतुर्थः ॥५॥

तत्रैव मतान्तरमाह—

पूर्वयोः पूर्व उत्तरयोरुत्तर एवं विहितान्वयराविति शाण्डिल्यः ॥६॥

इति । प्रथमाद्वितीययोर्द्विचोः पूर्वः पर्यायः । मध्यमोत्तमयोर्द्विचोद्वितीयः पर्यायः । पुनरप्येवं विहितौ तृतीयचतुर्था पर्यायाविति शाण्डिल्यमतम् ॥६॥

तत्रैव मतान्तरमाह—

पूर्वोद्वितीयः पृथक्स्तोत्रीयास्वितर इति धानंजयः ॥७॥

इति । प्रथमाद्वितीययोर्द्विचोद्वितीयः पर्यायः । इतरे त्रयः पर्यायास्तिसृष्वक्षु क्रमेण पृथक् स्युरित्यर्थः । तद्यथा द्वाभ्यां द्विकरोति स प्रथमयेति प्रथमः पर्यायः । प्रथमाद्वितीययोर्द्विचोद्वितीयः । स मध्यमयेति तृतीयः । स उत्तमयेति चतुर्थः इति ॥७॥

द्वादशे व्याख्यातौ प्रथमोत्तमौ ॥८॥

चतुष्टोमादेकाहादन्यत्र द्वादशे स्तोमे त्रिणवाद्यावत् समा (द्रा. श्री. १.३.२.१)

5. My⁴ om. तत्रैव मतान्तरमाह

8. My¹ CT. om. प्रथमा . . . मतान्तरमाह (L. 10)

11. My¹ T om. पूर्वयोर् . . . धानंजयः

13. My¹ om. इति प्रथमः पर्यायः

14. TC. द्वयोर् My⁴ स मध्यमयेति for प्रथमाद्वितीययोर्; My⁴ द्विरावृत्तया तृतीयः । स उत्तमया द्विरभ्यस्तया for इति तृतीयः । स उत्तमयेति

16. M. द्वादशेन for द्वादशे

17. C. My²⁻³ द्वादश⁰ for द्वादशे

इति वचनाच्चतुष्काः पर्यायाः । तद्वदेवात्रापि प्रथमोत्तमौ पर्यायो भवतः । तयोश्च द्वादशे तृचभागास्थानेषु द्विका विष्टावाः (द्रा. श्री. १७.३.१२) इति सूत्रेणैव विष्टावकल्पितरुका । तदिदमुक्तं व्याख्यातौ प्रथमोत्तमाविति ॥८॥

मध्यमौ द्विकौ ॥९॥

५

द्वादशस्तोमस्य मध्यमौ द्विकौ पर्यायां द्विपरिमाणां स्याताम् ॥९॥

पूर्वयोः पूर्वं उत्तरयोरुत्तरः ॥१०॥

तयोर्द्विकयोः पूर्वं पर्यायः प्रथमाद्वितीययोर्ऋचोर्भवेत् । मध्यमोत्तमयोरुत्तरः ॥१०॥

षोडशे चत्वारो द्वादशपर्यायाः ११॥

१०

चतुष्टोमादन्यत्र द्वादशस्तोमस्य ये पर्यायाश्चतुष्कास्ते चत्वारः षोडशे स्युरित्यर्थः । द्वादशपर्याया इति वचनं तद्वदेव विष्टावमिध्यर्थम् । यथोक्तं द्वादशे तृचभागास्थानेषु द्विका विष्टावा (द्रा. श्री. १७.३.१२) इति ॥११॥

तेषां मध्यमौ सदृशौ ॥१२॥

१५

तेषां पर्यायाणां चतुर्णां मध्यमौ विष्टावतः सदृशौ स्याताम् । स एकया स द्वाभ्यां स एकयेति द्वयोरपि तुल्यो विष्टाव इत्यर्थः ॥१२॥

चतुर्विंशे चत्वारः षट्काः पर्याया द्विका विष्टावाः ॥१३॥

षट्काः पर्याया इति न्यायमिन्द्रम् । द्विका विष्टावा इत्येतद् विधित्सितम् । अन्यथा तृचभागायास्त्रिवचनं स्यादिति ॥१३॥

तत्रैकस्मिन्नेव तृचे पर्यायचतुष्टयमपि प्राप्तं निवारयति—

२०

पृथक्तृचेषु तु चतुस्तृचे ॥१४॥

1. C. om. अत्र

3. C. इदानीम् for इदम्

7. My² after द्विकयोः adds :—पर्याययोः

17. C. विवक्षितम् for विधित्सितम्

20. C. om. तृचेषु . . . . अष्टादशस्तोमा⁰ (p. 371, L. 2)

इति । चतुर्णां तृचानां समाहारश्चतुस्तृचम् । पृथगेव चतुर्षु तृचेषु चतुर्विंशस्य चत्वारः पर्यायाः कार्या इत्यर्थः । के पुनस्ते तृचा इति चेत्तत्राह कल्पकारः यज्ञायज्ञीयस्य तृचे वारवन्तीयेन स्तुवन् षड्भ्यो हिकरोति स द्वाभ्यां स द्वाभ्यामिति समान् विष्टावान् । एभिः साकमश्वस्य तृचे षड्भिर्हारिवर्णस्य तृचे षड्भिस्तैरश्च्यस्य तृचे षड्भिरि (आ. क. ५.५.१) ति । श्रुतिश्च भवति । एकं साम बहूनि छन्दांसि । तस्मादेको बहून् पोषान् पुष्यती (तां. ब्रा. १८.५.१०) ति । तत्र यज्ञायज्ञीयस्य तृचे वारवन्तीयेन स्तुवन् षड्भ्यो हिकरोति स द्वाभ्यां स द्वाभ्यामिति समान् विष्टावान् कुर्यात् । एवमुत्तरेष्वपि तृचेषु द्रष्टव्यम् ॥१४॥

५

द्वयोर्द्वयोर्वा द्वैधम् ॥१५॥

यद्वा द्वयोर्द्वयोस्तृचयोरेकैकं पर्यायं कुर्यात् । ननु च चत्वार एव तृचा विद्यन्ते । तेषु पर्यायद्वये कृते इतरस्य पर्यायद्वयस्य तृचेषु कथं प्रवृत्तिरित्यपेक्षायां द्वैधम् इति । द्वैधं पर्यायान् प्रवर्तयेत् । पूर्वस्मिन् पर्यायद्वये सकृन् समाप्ते पुनरपि तेष्वेवापरं पर्यायद्वयं कुर्यादित्यर्थः । तद्यथा-यज्ञायज्ञीयसाकमश्वतृचयोः प्रथमः पर्यायः । हारिवर्णतैरश्चतृचयोद्वितीयः । पुनरप्येवमितरां पर्यायाविति

१०

॥१५॥

१५

3. My²⁻³ om. स्तुवन् . . . साकमश्वस्य तृचे (L. 4)
4. My²⁻³ om. षड्भिस्तैरश्चस्य तृचे
T. My³ om. एभिः . . . विष्टावान् (L. 8)
5. My¹ after एकम् ins. एव; My² एवम् for एकम्
6. T. My¹ पुष्येत् for पुष्यति
10. My¹ T. om. तृचयोः; My¹ एकैकः पर्यायः स्यात् for एकैकं पर्यायं कुर्यात्
11. My¹ My²⁻³ T. om. कथं

प्रकारान्तरं सूत्रचतुष्टयेन दर्शयति—

यज्ञायजीयस्यर्क्षु वा प्रथमः प्रथमासु च ॥१६॥

इति । यज्ञायजीयतृचे साकमश्वादीनां च प्रथमास्वर्क्षु प्रथमः पर्यायः कार्यः ॥१६॥

५ यज्ञायजीयप्रथमायां द्वितीयः साकमश्वर्क्षु परमध्यमयोश्च ॥१७॥

यज्ञायजीयस्य प्रथमायां साकमश्वस्य च कृत्स्ने तृचे पर्योः साम्नोर्हारिवर्ण-
तैरश्चयोर्मध्यमयोऽर्क्षु चोश्चैतासु द्वितीयः पर्यायः ॥१७॥

पूर्वमध्यमयोस्तृतीयो हारिवर्णर्क्षु तैरश्चोत्तमायां च ॥१८॥

१० पूर्वयोर्यज्ञायजीयसाकमश्वयोर्ये मध्ये ऋचौ तयोश्च हारिवर्णस्य च कृत्स्ने
तृचे तैरश्च्यमास्म उत्तमायां च तृतीयः पर्यायः ॥१८॥

पूर्वोत्तमासु चतुर्थस्तैरश्च्यर्क्षु च ॥१९॥

पूर्वेषां यज्ञायजीयादीनां त्रयाणां साम्नामुत्तमास्वर्क्षु तैरश्च्यस्य कृत्स्ने तृचे
चतुर्थः पर्यायः ॥१९॥

१५ उपोत्तमो वा द्विकविष्टावोऽश्वमेधेऽष्टादशदितरे ॥२०॥

एवं चतुष्टोमयोः पर्यायकल्पितमुक्ता । तयोश्चतुष्टोमोऽश्वमेधस्य प्रथममहर्भवति ।
तथा च ब्राह्मणम्—यच्चतुष्टोमस्तोमो भवत्यश्वस्य सर्वत्वायेति । तत्रैक-
स्मिन्नेव तृचे यज्ञायजीयमग्निष्टोमसाम विहितं कल्पकारेण । तत्र यदुक्तं चतुर्विंशे
चत्वारः षट्काः पर्याया द्विकविष्टावाः (द्रा. श्री. १७.४.१३) इति तत् तृचान्त-
राभावादिकस्मिन्नेव तृचे प्रवर्तते । तत्रैवेदं पश्चान्तरमुच्यते अश्वमेधगते चतुष्टोम

२०

1. My²⁻³ सूचयति for दर्शयति

17. My¹ C चतुष्टोमो for चतुष्टोमस्तोमो

20. My¹ T My⁴ om. अश्वमेधगते

उपोत्तमस्तृतीय एव पर्यायः केवलं द्विकविष्टावः स्यात् । अष्टादशस्तोमावितरे
त्रयः पर्याया आहर्तव्या इत्यर्थः ॥२०॥

पश्चान्तरमाह—

पञ्चदशस्य पर्यायौ पूर्वविकविंशस्योत्तराविति वोत्तराविति
॥२१॥

५

इति । पञ्चदशस्तोमस्य पर्यायौ पूर्वविकविंशस्योत्तराविति । पञ्चदशस्तो-
मस्य द्वौ पर्याया स्याताम् । एकविंशस्योत्तरं पर्यायद्वयमिति । इदमश्वमेध एवोक्त-
मिति द्रष्टव्यम् । समाप्तिसूचनार्थोऽभ्यासः ॥२१॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे सप्तदशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

स्तोमानां प्रविभागज्ञः स्तोमसालोक्यमश्नुते ।

१०

अनन्तां श्रियमायुश्च कीर्तिं च लभते ध्रुवम् ॥

इति काश्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरेः ।

छन्दोगसूत्रदीपेऽस्मिन् कृतः स्तोमविनिर्णयः ॥

इति श्री धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे सप्तदशः पटलः समाप्तः ॥१७॥

१४

12. My²⁻³ छन्दोगसूत्रस्य for काश्यपगोत्रेण

13. My²⁻³ मध्यमे दशके वृत्तः सप्तमः पटलोऽधुना for छन्दोग . . . विनिर्णयः

अष्टादशः पटलः

प्रथमः खण्डः

इदानीं विकृतिष्वापेयकल्पस्य मूलमतिदेशं प्रस्तौति —

छन्दोदैवतसामान्तयोगान्न्याय्यान् ब्रुवते

५

यथा षोडशमतोऽतिरात्रस्य ज्योतिष्टोमस्य ॥१॥

१०

इति । योगशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते । छन्दोयोगो दैवतयोगः सामान्तयोगश्च यथा येन प्रकारेण षोडशमतोऽतिरात्रस्य ज्योतिष्टोमस्य भवन्ति तानुत्तरेष्वपि क्रतुषु तथैव न्याय्यान् युक्तान् ब्रुवते न्यायविदः । कुतः ? ज्योतिष्टोमे सर्वधर्मात्मनानात् । उत्तरेषु धर्मात्मनानात् । तेषां धर्मानिपेक्षत्वाच्चेति । छन्दोयोगो नाम गायत्रीषु कृत्स्नमाज्यं बहिष्पवमानम्, त्रिच्छन्दा माध्यदिनपवमानः, पञ्चच्छन्दा आर्भवः, बार्हतानि पृष्ठानीत्येवं प्रकारः । दैवतयोगो नाम सर्वे पवमानाः सोमदेवत्याः । नानादेवत्यान्याज्यानि । सर्वाणि पृष्ठान्येन्द्राणीत्येवमादिः । सामान्तयोगः नाम गायत्रंस्वारं बहिष्पवमानम् । आज्यानि चेत्येवमादि कथा । विकृतिषु सामान्तरागमेऽपि प्राकृता एव सामन्ताः स्युः । तद्यथा पवमानान्त्ययोरौशनकावयोः स्थाने यानि सामानि तानि स्वाराण्येव स्युः । तथा ऐडेन बृहतीमारभन्ते (तां. ब्रा. ७.३.१४) इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तत्र ज्योतिष्टोमवत् सर्वविकृतिष्विति वक्तव्ये छन्दोदैवतेति वचनं विकृतिष्वृक्सामान्यत्वेऽपि छन्दोदैवतानि तान्येव प्रवर्तन्ते । न क्वचिदपि निवर्तन्ते इति वक्तुमिति ॥१॥

१५

१८

5. T. om. यथा . . . ब्रुवते (L. 8).

6. My¹ after इति adds :—छन्दोयोगा दैवतयोगाः सामान्तयोगाश्च ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमस्येति

8. My¹ उक्तान्, My³ प्रयुक्तान् for युक्तान्
T. om. सर्व⁰ . . . त्रिच्छन्दा (L. 10)

12. My³ C. ⁰दैवत्याः for ⁰देवत्याः

13. My¹⁻³ कथं for कथा

16. My¹ My⁴ सर्वं for सर्व⁰

17. C. T. ⁰दैवतादीनि for ⁰दैवतानि; C. पृथक् for अटक्

18. My²⁻³ वक्तव्यम् for वक्तुम्; T. after वक्तुम् ins. शक्यम्

उक्थोत्तमेऽनुष्टुभो न्याय्याः ॥२॥

उक्थानि त्रीणि स्तोत्राणि भवन्ति । तेषामुत्तमे स्तोत्रे विकृतिषु सर्वा अनुष्टुभ
एव न्याय्याः ॥२॥

ननु च प्रकृतौ विच्छन्दस ऋचो भवन्ति । ककुप् प्रथमा । अथोष्णिगथ
पुरुष्णिगि (तां. ब्रा. च. च. २६) ति ब्राह्मणम् । तन् कथमनुष्टुभो न्याय्याः । अत
आह—

विच्छन्दसस्तु वचनात् ॥३॥

इति । सत्यम् । अस्ति ब्राह्मणम् । अतिरात्रमध्यगते उक्थोत्तमे तद् वचनम् ।
न पुनरुक्थ्यसंस्थे ज्योतिष्टोम इत्यभिप्रायः । तथा च वक्ष्यति आनुष्टुभः
स्तोत्रीयः स्यादुक्थ्यान्तेषु वैच्छन्दसोऽतिरात्रेषु इति ॥३॥

ननु च प्रकृतौ मन्त्रव्यतिरेकेण स्तोत्राणां न काचन देवता विद्यते । येन
विकृतौ देवतातिदिश्येत । अत आह—

यदेवत्यासु स्तुवते सा स्तोत्रदेवता ॥४॥

इति । सत्यम् । एवं यदेवत्यास्वृक्षु स्तुवये सैव स्तोत्रदेवता । न पृथगस्ति ।
तेन विकृतौ ऋगन्तरागमे प्रकृतिवत्तदेवत्या एव ऋच आहर्तव्याः ॥४॥

अन्वध्यायमपवादिनामनम् ॥५॥

1. MMy¹ उक्थ्य⁰ for उक्थ⁰

2. My¹⁻¹ उक्थ्यानि for उक्थानि

9. My¹⁻¹ T. उक्थ⁰ for उक्थ्य⁰

T. अनुष्टुभि for आनुष्टुभः

12. T. My¹⁻¹ C. प्रकृतौ for विकृतौ

14. C. om. एवम्

16. T. अन्ध्यायम् for अन्वध्यायम्; T. M. अपवादि for अपवाद⁰

पूर्वोक्तस्य सामान्यातिदेशस्य प्रत्यक्षाध्ययनानुसारेणापवादो द्रष्टव्य इत्यर्थः । अध्ययनमध्यायः । प्रत्यक्षवचनमुत्तरपाठ इत्यादिकम् । यथाग्निष्टुम् आग्नेयीः स्तुवत इति प्रत्यक्षवचनम् । तथा व्यूढदशरात्रे त्रिष्टुब्जगतीनां प्रतिपदां प्रत्यक्षवचनम् । तथा विश्वजिति ब्रह्मिष्पवमाने नानादेवत्यानामृचां विधानम् । तथाग्निष्टुत्स्वाग्नेयीः स्तुवत इति प्रत्यक्षवचनात् सर्वस्तोत्राणामाग्नेयत्वम् । तथा छन्दोमेपु निधनान्ताः पवमानाः भवन्तीति वचनं प्रकृतसामान्तयोगापवादः । एवमन्यदपि तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ॥५॥

५

अथ सामान्तयोगे विशेषं वक्ष्यन् सामानि तावच्चतुर्धा विभजति—

स्वाराणि हाङ्कारस्वाराणि पदानुस्वाराणि च ॥६॥

१०

इति । ओहाङ् इत्यनेन स्वरेण यानि सामानि समाप्यन्ते तानि हाङ्कारस्वाराणि । ऋगन्त्यमक्षरं स्वरयित्वा यानि समाप्यन्ते तानि पदानुस्वाराणि । यथौशनकात्रे सामनी ॥६॥

तेभ्योऽन्यान्यैडवाङ्निधनेभ्यश्च निधनवन्ति ॥७॥

१५

इडेति निधनं येषां तान्यैडानि । स्वारवाङ्निधनेभ्यस्त्रिभ्यः समजातेभ्यो यदन्यत् सामजातं तन्निधनवदित्युच्यत इत्यर्थः । तदेवं चत्वारि सामजातानि ॥७॥

1. T. अप्रत्यक्ष⁰ for प्रत्यक्ष⁰

3. C. यथा for तथा; C. "पदः for "पदां;

T. om. तथा . . . "वचनात् (L. 5)

4. "वचनात् for "वचनम्;

6. My² प्राकृत⁰ for प्रकृत⁰; My² अन्यत्रापि for अन्यदपि

8. My² वदन् for वक्ष्यन्

10. C एहाङ् for ओहाङ्

11. My¹⁻⁴ T. ऋचामन्त्यम् for ऋगन्त्यम्

ततः किमित्याह—

सर्वेषां तुल्यान्तसंनिपाते जामि ॥८॥

इति । सर्वेषां साम्नां तुल्यान्तेन तुल्यनिधनेन साम्ना संनिपाते जामिदोषो भवति । ऐडस्यैडेन संनिपाते जामि । स्वारस्य स्वारेण संनिपाते निधनवतो निधनवता संनिपाते । तथा च ब्राह्मणम्—जामि वा एतद्वज्रे क्रियते इत्याहुर्नत् सर्वाणि निधनवन्ति सह क्रियन्ते (तां. ब्रा. १६.५.२५) इति ॥८॥

५

वाचोऽन्यत्र ॥९॥

वाङ्निधनादन्यत्र जामिदोषो न वाङ्निधनयोः संनिपात इत्यर्थः ॥९॥

तत्र कुर्यादिनादेशे ॥१०॥

तत् जामि वचिदपि न कुर्याद् वचनादुते । यथा सर्वस्वारे सर्वे स्वारा कार्या (ब्रा. श्रौ. १६.३.२) इति वचनम् । ततोऽन्यत्र प्रकृतिवज्जामिदोषः परिहरणीयः ॥१०॥

१०

दशरात्रात् पाडहिकान्यष्टमनवमयोश्चैतान्यहीनतन्त्राणि ॥११॥

दशरात्रे यानि पृच्छ्यः पडहस्य तन्त्राणि अष्टमनवमयोरङ्गोश्च ये तन्त्रे तानि दशरात्रात् उद्धृतानि द्विरात्रप्रभृतिष्वहीनेषु प्रवर्तन्त इत्यर्थः । मप्तमदशमयोरङ्गोर्न प्रकृतित्वमभिमतम् । तयोः सवनमुखीयगायत्र्योरहरन्तवत् पृथग् विधानाभावात् ॥११॥

१५

ज्योतिषश्च गोश्चैकाहिके तन्त्रे ॥१२॥

१६

8. My¹ om. न

13. M: पाडहिकानि for पाडहिकानि; My² दशरात्रात् for दशरात्रात्

16. C. दशरात्राणि for दशरात्रादुद्धृतानि; My¹ TC. प्रभृति⁰ for प्रभृतिषु; My¹⁻⁴ वर्तन्ते for प्रवर्तन्ते

18. My² ०भावात् for (अ) भावात्

19. C. ज्योतिषोमयोश्च for ज्योतिषश्च गोश्च

ज्योतिष्टोमस्य च ये तन्त्रे ते एकाहेषु प्रवर्तते इत्यर्थः । तत्र रथन्तरपृष्ठेषु ज्योतिस्तन्त्रम् । बृहत्पृष्ठेषु गोतन्त्रमिति स्वरसतो व्यवस्था । ननु च न वयं ब्राह्मणे गोस्तन्त्रमधीमहे । सत्यम् । शाखान्तरे अधीतमिति प्रकृतित्वम् ॥१२॥

तयोः समास उभयफलकम् ॥१३॥

५ तयोज्योतिष्टोमगोष्टोमयोः समास उभयफलकं नाम तन्त्रम् । तदपि क्वचिदेकाहेषु प्रवर्तते इत्यर्थः ॥१३॥

कल्पसप्रायाणि ऋक्सामानि यत्र समवयन्ति तदाशीस्तन्त्रं यदाभिचरणीयेषु ॥१४॥

१० यत्कामः क्रतुस्तदभिवादि द्रव्यं कल्पसप्रायमित्याचक्षते (नि. ६-२) इति निदानकारः । कल्पः क्रतुः तत्फलाभिरूपाणि ऋक्सामानि प्रायेण यत्र भवन्ति तदाशीस्तन्त्रम् । यथा वज्रादिष्वेकाहेषु अपघ्नन् पवसे मृध (सा. ५.१०) इत्यादि । तदेवं द्वादशतन्त्राणि । एतान्येव विकृतिषु प्रवर्तन्ते । नान्यत् किञ्चित् ॥१४॥

ननु च नेपामेकमपि तन्त्रं विकृतिषु दृश्यते । सर्वत्र कल्पकारेणान्यथा कल्पनात् । तस्मान्न निश्चयः शक्यते कर्तुम् । अत आह—

१५ भूयिष्ठं तन्त्रलक्षणम् ॥१५॥

१७ इति । सत्यम् अन्यथा कल्पनम् । तथापि यदीयमङ्गजानं यत्र भूयिष्ठं दृश्यते तत्तन्त्रस्य ज्ञापकमित्यर्थः ॥१५॥

1. My² om. ते; C. एकाहिकेषु for एकाहेषु

2. C. स्वरगतो My² स्वरे सतो for स्वरसतो

3. My² अधीयतम् for अधीतम्

7. T. भवन्ति for समवयन्ति

10. My² तत्र for यत्र

11. My² T. वज्रादि My² भस्त्रादि for वज्रादि

13. My² तत्र for तन्त्रं

15. My^{1/3-4} T. C. तत्र for तन्त्र

17. TC. My² om. one तत्

उत्तरयोः सवनमुखीये गायत्र्याविति शौचि वृक्षिः ॥१६॥

यद्वा विकृतीनामुत्तरयोः सवनयोर्मुखे ये गायत्र्यौ ते तन्त्रस्य लक्षणमिति मतान्तरम् । कुतः । प्रकृतिभूतेषु दशस्वहःसु तयोरेव हि प्रत्यहं भेदो भवति । अन्यत्तु यज्ञायज्ञीयादिकं भूयिष्ठं साधारणं तेन विकृतिष्वसाधारणगायत्रीदर्शना-
त्तन्त्रनिश्चयः कार्य इति । तथा च कल्पकारकलृप्तांस्त्रिरात्रानधिकृत्य निदानकारः
आहीनिकतन्त्राणीति गौतमस्तद्गायत्रीभिर्विजानीमः (नि. ८.५) इति ॥१६॥

५

माध्यंदिनीया त्वाचार्याणाम् ॥१७॥

माध्यंदिनसवनीयैव गायत्री विकृतिषु दृष्टं तन्त्रस्य लक्षणम् । तस्याः क्वचि-
दप्यव्यभिचारादिति बह्व्याचार्यमतम् । ननु च यदि द्वादशैव तन्त्राणि तर्हि
द्वादशभिरेव तन्त्रैर्विकृतयः कल्पनीयाः । न पुनर्विकृतिष्वन्यथा कर्तव्यम् । उच्यते ।
क्वचित् प्रत्यक्षविहितस्तोमसंभवार्थं तन्त्रस्यान्यथाकरणम् । क्वचिदाहत्यैव सामा-
न्तरविधानात् । क्वचित् शाखान्तरविधानात् । एवं तत्र तत्र निदानं द्रष्टव्यम्
॥१७॥

१०

द्विरात्रप्रभृतिष्वहीनेषु प्राक् षडहेभ्योऽन्त्यमन्त्यमैकाहिकमिति
राणायनीपुत्रः ॥१८॥

१५

4. C. अन्यस्तु for अन्यत्तु C. भूयिष्ठ⁰ for भूयिष्ठं
8. My¹⁻⁴ TC. "सवनमुखीये च for "सवनीयैव गायत्री; C. om. विकृतिषु;
CT. दृष्ट्वा My² दृष्टान्तं for दृष्टं
9. My¹ व्यभिचाराभावात् My¹ अव्यभिचाराभावात् for अव्यभिचारात्
T. om. यदि and एव
10. My² T. अन्यथान्यथा for अन्यथा
My¹ C My⁴ कर्तव्यः for कर्तव्यम्
12. My¹⁻⁴ T. शाखान्तरात् for शाखान्तरविधानात्
14. My²⁻⁴ "प्रभृति⁰ for "प्रभृतिषु C. उत्तमम् for अन्त्यमन्त्यम्
15. T. राणायनी⁰ for राणायनी⁰;

द्विरात्रादिष्वहीनेषु पञ्चरात्रपर्यन्तेषु अन्त्यमन्त्यम् अहरैकाहिकं तन्त्रमेव ।
कुतः । तस्यातिरात्रत्वेन चोदनात् प्रकृतिभूते चाहीनदशरात्रे कस्यन्निदतिरात्रस्या-
भावात् ॥१८॥

सर्वाण्याहीनिकानीति वैय्याघ्रपद्यः ॥१९॥

५

अन्त्यान्यनन्त्यानि च सर्वाण्यप्यहान्यहीनतन्त्राण्येव । अहर्गणत्वसामान्यादहीन-
धर्मत्वप्राप्तेः । एवं सति प्रकृतावहीने रात्रिरविद्यमानापि वचनात् भविष्यति ।
अहरंशस्तूक्थपर्यन्त आहीनिक एव न्याय्यः इति मतान्तरम् ॥१९॥

अहीनैकाहसमासं तु लामकायनः ॥२०॥

१०

उक्थपर्यन्तोऽहरंशोऽहीनैकाहसमासः स्यात् । कुतः । रात्रिदर्शनादंकाहधर्मः
स्यात् । अहर्गणत्वसामान्यादहीनधर्मश्चेति । एवं समास एव न्याय्य इति । तथा
च कल्पकारोऽन्त्येऽहन्यहीनस्य प्रतिपदमैकाहिकीं च माध्यन्दिनीयां गायत्रीं रागस्य
करोति ॥२०॥

१३

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे अष्टादशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

1. My¹ TC. ^०रात्रि^० for ^०रात्र^०

5. My^{1,4} T. C. अन्त्यानि for अनन्त्यानि

11. T. अहीनकस्य for अहीनस्य

द्वितीयः खण्डः

अथ साम्नां पञ्चधाकारः ॥

वक्ष्यत इति शेषः ॥१॥

प्रस्तावोद्गीथौ प्रतिहारोपद्रवौ निधनमन्तः ॥२॥

अन्तिमो भागो निधनम् । ततः पूर्वे चत्वारो भागाः । अममासनिर्देशोऽवान्तर-
संवन्धसूचनार्थः । तथाहि प्रस्तावनिमित्तमवसादमोङ्कारेणोद्गीथः शमयतीति ।
तयोरवान्तरसंवन्धः । तथैव प्रतिहारोपद्रवयोरिति । शाह्यायनिनस्तथैवाधीयते
च ॥२॥

तत्सर्वे श्रुतिसामर्थ्यात् ॥३॥

तच्छब्देन निधनपरामर्शः । तन्निधनं सर्वे ब्रूयुः । न केवलमुद्गाता । कुतः ।
श्रुतिसामर्थ्यात् एकाक्षरं निधनमुपयन्ति रथन्तरस्यानतिवादाय (तां. ब्रा. ११.३.६)
आतमितोनिधनमुपयन्ति (तां. ब्रा. ५.४.६) इत्यादिवाक्येषु निधनस्तुतां तद्गुणविधां
च कर्तृबहुत्वश्चवणात् । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारास्तु प्रस्तोतेत्यादिसमाख्यानुरोधात्
पृथक् पृथक् ब्रूयुः । तथोपस्तिब्राह्मणे प्रस्तोतर्या देवतेत्यारभ्य प्रस्तावादिषु पृथगेव
कर्तृन् दर्शयति । उपद्रवस्तूद्गातुरेव । उद्गातैव कुर्यादनादेशे (द्रा. श्रौ. २६.४.८)
इति वचनात् । केचित्तु निधनमन्तः सर्वे इति लुप्ततच्छब्दमेकसूत्रं पठन्ति ॥३॥

2. C. पञ्चप्रकारः for पञ्चधाकारः

5. C. नान्तरसंवन्धः for ⁰वान्तरसंवन्धसूचनार्थः;

6. T. om. ⁰सूचनार्थः . . . अवान्तर⁰ (L. 7)

11. T. ⁰पादाय⁰ for वादाय

12. My² ⁰वाक्यादिषु for ⁰वाक्येषु

14. C. उपनिषद्⁰ for उपस्ति⁰

16. My² निधनवन्तं for निधनमन्तः

My² after पठन्ति adds :—इति । अन्ये तु निधनमन्त इति । मत्प्रत्य-
यान्तमिति

गायत्रे तु विकल्पः सर्वे वोद्गाता वा ॥४॥

गायत्रे तु साम्नि सर्वे निधनं ब्रूयुः । उद्गाता वेति विकल्पः ॥४॥

सप्तधाकारमप्येके वचनात् ॥५॥

५ उपनिषदि पञ्चविधं सामोपासीत । सप्तविधं सामोपासीते (छां. उ. २.८.१)
ति पक्षद्वयस्यापि श्रवणात् ॥५॥

हिकारः प्रस्तावात् पूर्वः ॥६॥

उद्गीथादोकारः ॥७॥

यः प्रस्तावात् पूर्वो हिकारो यश्चोद्गीथात् पूर्व ओकारः तौ सप्तविधपक्षे
भक्तिद्वयम् ॥६-७॥

१० चतुष्टयानि सामानि विषमभक्तीनि पदसस्तोभस्तोभविभा-
ग्यानि यथा प्रवद्भार्गवं महावैश्वामित्रं सौमित्रम् ॥८॥

विभाग्यशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । पदविभाग्यानि सस्तोभपदविभाग्यानि
केवलस्तोभविभाग्यानि चेति त्रिविधानि विभाग्यसामानि । तदन्यानि विषम-
भक्तीनि । इत्येवं चतुष्टयानि सामानि । तत्र यस्मिन् साम्नि प्रस्तोतुरेकः पादः
१५ उद्गातुरेकः प्रतिहर्तुरेकः पुनश्चोद्गातुरेक इत्येवं विभज्यते तत् पदविभाग्यम् ।
यत्र स्तोभसहितानां पदानां विभागः तत् सस्तोभपदविभाग्यम् । यत्र केवलं स्तोभ-
१७ रेव विभागः पादास्तु सर्वे निधनान्तभूताः साधारणास्त्रिभिरपि प्रयोज्यास्तत्

4. My² उपनिषत्सु for उपनिषदि

10. My² before चतुष्टयानि adds :—अथ भक्तीनां प्रमाणं दर्शयिष्यन्
सामानि तावच्चतुर्वा विभजति

13. My¹⁻⁴ T. om. च
My² om. तदन्यानि

15. My¹ om, एकः; My¹ एकं for एवं

16. My² before पदानां adds :—चतुर्णां
T. om. यत्र . . . ०विभाग्यम्

17. My² निधनभूताः My⁴ निधनान्तभूताः for निधनान्तभूताः

स्तोत्रविभाग्यम् । स्वयमेवेतत् सूत्रकारः स्पष्टं वक्ष्यति । त्रयाणामपि विभाग्यानां क्रमेणोदाहरणानि प्रवद्भार्गवादीनि ॥८॥

तत्र प्रथमं विषमभक्तिपुं भक्तिपरिमाणं दर्शयितुमारभते—

अवसानं प्रस्तावान्तलक्षणमविभाग्यानाम् ॥९॥

इति । यावति प्रदेशे साम्नः प्रथममवसानम् अध्ययनपारंपर्यसिद्धं तावान् प्रस्तावोऽविभाग्यानाम् इति । अत्र चतुर्थमन्त्रावमितमित्यादि शास्त्रान्तरादवसान-
विशेषोऽङ्गगन्तव्यः । न केवलमवसानमात्रम् ॥९॥

द्वयवसानः पूर्वं वारवन्तीये ॥१०॥

पूर्वस्मिन् वारवन्तीये साम्नि द्वाभ्यामवमानाभ्यां परिमितः प्रस्तावः ॥१०॥

पूर्वेण वा ॥११॥

यद्वा प्रथमेनैवावसानेन परिमितः स्यात् ॥११॥

चतुरक्षरो वाजभृत्कार्णश्रवसाजिगानाम् ॥१२॥

वाजभृदादीनां त्रयाणां च चतुरक्षरपरिमितः प्रस्तावः ॥१२॥

सुरूपयोश्च ॥१३॥

चतुरक्षर इत्यनुवर्तते ॥१३॥

पदं वाजिगप्रभृतीनाम् ॥१४॥

आजिगस्य सुरूपयोश्च त्रयाणां पादो वा प्रस्तावश्चतुरक्षरो वेति विकल्पः
॥१४॥

ऐडेऽद्धं साकमश्वे ॥१५॥

ऐडं स्वारमिति च साकमश्वद्वयम् । तयोरेडेऽद्धं पदं पदस्याद्धं प्रस्तावः ॥१५॥

शौक्ते च ॥१६॥

अद्धं पदमित्यनुवर्तते ॥१६॥

3. My² om. भक्ति⁰

6. My² om. अत्र

7. My² before न adds :—स च शाह्यायनिनामुद्गीथादौ प्रणवाध्ययनेनैव
सुजातः; My² ०भात्रात् for मात्रम्

9. T. after प्रस्तावः adds :—सुरूपयोश्चेति

12. T. आन्वीगवानां for आजिगानां

20. My¹ TC. साम⁰ for साकमश्व⁰

स्तोभान्त आभीशवयोः ॥१७॥

स्पष्टम् । अत्र स्तोभान्तपदं पूर्वेष्वपि सूत्रेष्वनुसंजनीयम् । स्तोभान्तमर्द्धं पदं स्तोभान्तश्चतुरक्षर इति ॥१७॥

अभ्यस्तेनोत्तरस्य ॥१८॥

५ उत्तरस्याभीशवस्य पुनरभ्यस्तेन स्तोभेन परिमितः प्रस्ताव इत्यर्थः ॥१८॥

हाउकारान्तश्चयावने ॥१९॥

स्पष्टम् ॥१९॥

वाग्वाम्ने ॥२०॥

१० वाम्ने साम्नि वाक् प्रस्तावान्तलक्षणमित्यर्थः । वागन्तः प्रस्ताव इति यावत् ॥२०॥

षोडशाक्षरो नानदस्य ॥२१॥

तथा गोशृङ्गसंजययोः ॥२२॥

द्वयमपि स्पष्टम् ॥२१-२२॥

यच्च रात्र्यां देवोदासम् ॥२३॥

१५ रात्रिपर्याये यद्देवोदासं होतृषाम तस्यापि षोडशाक्षरः ॥२३॥

षट्त्रिंशदक्षर ऋषभस्य रैवतस्य ॥२४॥

१६ रुद्रस्य त्रय ऋषभाः । रैवतो वैराजः शाक्वर इति । तेषां रैवतस्य षट्त्रिंशदक्षरः प्रस्तावः इति । अवसानं प्रस्तावान्तलक्षणम् (द्रा. श्री.) इत्यस्यैते अपवादा उक्ताः ॥२४॥

2. My¹ स्तोभान्तं for स्तोभान्त⁰

17. My¹ T.G. My¹ om. रैवतो वैराजः शाक्वर इति

अष्टादशे पटले द्वितीयः खण्डः

एवमविभाग्यानां साम्नां प्रस्तावो लक्षितः । विभाग्यानां तु वक्ष्यति । अथो-
द्गीथे गुणविधिमाह—

सर्वेषामोङ्कारेणोद्गीथादानम् ॥२५॥

इति । सर्वेषां विभाग्यानामविभाग्यानां च साम्नामोङ्कारेणोद्गीथस्यारम्भः
कार्यः ॥२५॥

तत्र मतद्वयमाह—

प्रथमाक्षरलोपं तु धानंजय्योऽलोपं शाण्डिल्यः ॥२६॥

उद्गीथस्य प्रथमाक्षरं लोपयित्वा तत्स्थान ओङ्कारो निवेशनीय इत्येकं मतम् ।
अधिको निवेशनीय इति मतान्तरम् ॥२६॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे अष्टादशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

1. My¹ TC. My⁴ एवं विभाग्यानां for एवमविभाग्यानां;

My¹ TC. My⁴ अविभाग्यानां तु for विभाग्यानां ।

4. My² om. अविभाग्यानां

तृतीयः खण्डः

उभयोरपि मतयोः साधारणं ब्राह्मणमित्याह—

प्रस्तुतं वै सामावसीदति तदुद्गातोङ्कारेणोत्तभ्नातीति
ब्राह्मणम् ॥१॥

५ इति । यथा भारं वहन् गन्तव्यदेशमगत्वा मध्येमार्गमस्ववशः परित्यजेत् ।
एवमेतत् । यत्साम प्रस्तुत्य कृत्स्नमगीत्वा मध्ये विरामः । तत्र यथा त्यक्तं भारं
पतन्तमन्यः क्षिप्रं शिरसोद्गृह्णीयात् तादृशमोङ्कारेणादानमिति ब्राह्मणार्थः ।
तत्रोङ्कारेणेत्येतावत् श्रूयते । न पुनः स्थानापन्नेन नाप्यधिकेन । न तेन मत-
द्वयम् ॥१॥

१०

मतान्तरमाह—

स्वरादिषु वा तमेव स्वरमोङ्कारीकुर्यादागन्तुमोङ्कारं
व्यञ्जनादिषु ॥२॥

इति । स्वरादिषुद्गीथभक्तिषु तमेव स्वरमोङ्कारीकुर्यात् । व्यञ्जनादिषु
अधिकमोङ्कारमिति व्यवस्था ग्राह्या ॥२॥

१५

प्रत्यवेतस्वरेषु ॥३॥

पूर्वोक्ता च व्यवस्था प्रत्यवेतस्वरेष्वेवोद्गीथेषु । नान्यत्रेत्यर्थः । प्रत्यवायो
नाम नीचस्वरेणोद्गीथारम्भः । प्रत्यवेतस्वरादन्यत्र नैव प्रणवेनादानम् । नीचा-
रम्भे ह्युत्तम्भनापेक्षा । नान्यत्रेति भावः ॥३॥

इदानीं लोपपक्षे लुप्तवर्णस्य धर्मानोङ्कारेऽतिदिशति—

२०

प्रत्यक्षपरोक्षिप्रचिरन्यस्तोदात्तकृष्टाकृष्टानां येन संस्वरे-

२१

त्तत्कुर्यात् ॥४॥

5. My² "स्ववशः,-My² अवसः for अस्ववशः

8. My⁴ om. न My² om. तेन U. om. न तेन मतद्वयमिति

U. स्थानम् for स्थान⁰

11. M. ओङ्कारं for ओङ्कारी⁰

19. My² लुप्तस्य for लुप्तवर्णस्य; T. दर्शयति for अतिदिशति.

लुप्तस्याक्षरस्य प्रत्यक्षादीनां रूपाणां मध्ये येन रूपेण प्रणवं सदृशमुच्चरेत्तदूप कुर्यात् । यदि लुप्तो वर्णः प्रत्यक्षो विकाररहितः स्यात् तदा प्रणवोऽपि तथा कुर्यात् । यद्याउहावादिविकारेण लुप्तः परोक्षः स्यात् तदा प्रणवोऽपि परोक्ष एव स्यात् । दीर्घलुप्तादेरधिका मात्रा चिरमित्युच्यते । न्यस्तो नामानुदात्तः । प्रसिद्धमन्यत् । अथवा सर्वेषामेव साम्नामूहप्रकारोऽयं विधीयते । योनिगतानां प्रत्यक्षादिवर्णानां सदृशमेवोत्तरास्त्रपि गेयमिति । यथा वक्ष्यति अक्षरपरिमाणं यथायोनि चिकीर्षे (द्रा. श्री. २०.४.७) इति । तादृशमेतत् ॥४॥

सर्वं लघीयसाऽमात्राविलोपेन ॥५॥

लघीयो गरीयश्चेति द्विविधं पुरुषस्योच्चारणवृत्तम् । व्यासक्तं गरीयः । तद्विपरीतं लघीयः । तेन वृत्तेन सर्वं साम गायेत् । न केवलमुद्गीथमेवेति । लघीय-
मेत्युक्ते दीर्घप्लुतादिमात्राविलोपशङ्का स्यात् । तेनोक्तममात्राविलोपेनेति ॥५॥

अथ प्रतिहारं लक्षयन् परिभाषां करोति—

पदादिः प्रतिहारस्थानं सर्वत्र ॥६॥

इति । प्रतिहारे निरूपिते पारिशेष्यसिद्धमुद्गीथपरिमाणम् । न पृथक् वक्तव्यम् । तेषां द्वे अक्षरे प्रतिहारः (द्रा. श्री. १८.४.१) इत्यादि यदुर्ध्वं वक्ष्याम-

2. C. प्रत्ययो for प्रत्यक्षो

My² प्रणवोऽपि तथा स्यात् for प्रणवोऽपि तथा कुर्यात्

5. C. प्रत्ययादि⁰ for प्रत्यक्षादि⁰

9. My² उच्चारणे for उच्चारण⁰

10. My² वृत्ते for वृत्तेन

11. C. ⁰लोप⁰ for ⁰विलोप⁰

My¹⁻⁴ C. मात्रा⁰ for अमात्रा⁰

13. My¹ C. पादादिः for पदादिः

14. C. ⁰क्षेप⁰, for ⁰क्षेप्य⁰

15. C. before तेषां adds :—तत्र; My¹ My³⁻⁴ इत्यादिना for इत्यादि

स्तत्र पादस्यादौ प्रतिहारः । न मध्ये नाप्यन्त इति सामान्यतो विद्यात् ॥६॥

पदानिर्देशे चोत्तमे पदे ॥७॥

ऋचः पादविशेषानिर्देशे सव्युत्तमे पादे इति प्रतीयात् ॥७॥

संख्याविषये चाक्षराधिकारः ॥८॥

५

द्वे त्रीणोत्प्रेवमुत्तरत्र संख्यानिर्देशेषु कस्य संख्येयमिति संदेहे अक्षराणामधिकारः । अक्षराणि संख्येयानि विद्यादित्यर्थः ॥८॥

अन्तःप्रतिहारं स्तोभान् प्रतिहर्ता ब्रूयात् ॥९॥

अक्षरश्चतुरक्षरो वा प्रतिहार इत्युक्ते तदन्तर्गतान् ऋगक्षराधिकानपि स्तोभान् प्रतिहर्तृव ब्रूयात् ॥९॥

१०

ऊर्ध्वं चाचिकाव्यपेत्तान् ॥१०॥

प्रतिहारादूर्ध्वमपि ये स्तोभास्तानृगक्षरैरव्यपेत्तान् स एव ब्रूयान् ॥१०॥

अष्टाक्षरपदोत्तमानां चत्वार्यन्यत्र पङ्क्तिभ्यः ॥११॥

येषां साम्नामुत्तमः पादोऽष्टाक्षरस्तेषां चत्वार्यक्षराण्युत्तमे पादे प्रतिहारः पङ्क्तिषु गीयमानं साम वर्जयित्वा ॥११॥

१५

तस्मिन्न्याय्यसंज्ञा ॥१२॥

1. C. om. सामान्यतो विद्यात्

3. C. om. ऋचः; My¹ My¹ पद⁰ for पाद⁰; C. प्रतिपादितम् for प्रतीयात्

5. C. संख्यायतेति, My¹⁻³ संख्येयतेति, My² संख्येयत्वमिति for संख्येयमिति;
T. कस्य कस्य for कस्य

My¹ My¹ अक्षराणामक्षराधिकारः for अक्षराणामधिकारः

8. C. om. अक्षर⁰ . . . ब्रूयान् (I. 9)

11. C. स्पष्टे for प्रतिहाराद् . . . ब्रूयान्; My¹ om. अपि;
My¹ My⁴ om. एव

12. T. (उ) त्तमपदानां for पदोत्तमानां

15. My¹-My³⁻⁴ न्याय⁰ for न्याय्य⁰

तस्य चतुरक्षरगतस्योत्तमपादस्य प्रतिहारस्य न्याय्य इति संज्ञा ॥१२॥

पदान्तमविशेषे चोपोत्तमात् पदात् प्रतीयात् ॥१३॥

पदान्त इत्युक्ते विशेषानिर्देशे उपोत्तमस्य पदस्यान्तं प्रतीयात् । विशेषानिर्देशे तु यथानिर्देशम् । यथा वैदन्वते चाभ्यासवत्युत्तमे तु पदान्तस्तस्य (द्रा. श्री. १६.१.१४-१५) इति । अत्रोत्तमग्रहणादुत्तमस्य पादस्यान्त इति निश्चयः ॥१३॥

एष न्यायोऽनादेशे ॥१४॥

स्पष्टम् ॥१४॥

सौमेधस्यौर्णयिवयोर्ऋषभस्य पावमनस्य निधनस्य मार्गीयवस्यै-
तेषामुपरिष्ठात् प्रतिहारस्योद्गाता स्तोभं भजते ॥१५॥

ऊर्ध्वं चाचिकाव्यपेतान् (द्रा. श्री. १८.३.१०) इति पूर्वोक्तस्यापवादोऽयम् । सौमेधादिसामपञ्चके प्रतिहारस्योपरिष्ठात् स्तोभानुद्गाता ब्रूयात् । पावमनस्येत्युपभविशेषणम् । ईनिधनस्येति मार्गीयवविशेषणम् ॥१५॥

न्याय्यप्रतिहाराणामिडानां संक्षराश्वसूक्तैडस्वरवार्षाहरस्वार-
कौत्सानां गोराङ्गिरसस्य साम्नोऽभ्यासवतश्च क्रौञ्चस्याग्नि-
मीयामस्यैतेषां पुरस्तात् प्रतिहर्ता ॥१६॥

1. My¹⁻⁴ C. न्याय⁹ for न्याय्यः

2. My¹ My¹ C.T. अविशेषेण for अविशेषे च; My¹ पादात् for पदात्;
M उत्तमात् for उपोत्तमात्

4. My¹ वैदन्वते for वैदन्वते

T. ⁰पदान्तस्य for पदान्तस्तस्य

6. T. य एषां for एष;

13. My¹⁻² My¹ न्याय⁹ for न्याय्य⁹

५

इडानां संक्षारादिसामाष्टकं न्याय्यप्रतिहारम् । अष्टाक्षरपद्मेत्तमानां चत्वारो
(द्रा. श्रौ. १८.३.११) ति वचनात् । पक्षान्तरमप्यस्ति । उत्तरेण व्यावर्गेण
प्रतिहरेत् (द्रा. श्रौ. २०.३.२४) इति वचनात् । तत्र यदा न्याय्यप्रतिहाराः
तदा तेषां पुरस्तात्प्रतिहारस्य स्तोभात् प्रतिहर्ता ब्रूयादित्यर्थः । उद्गातुः प्राप्ते
वचनमेतत् । यज्जायथा अपूर्व्ये (सा. ६०१) त्यस्यामिडानिधनं स्वरमंडस्वर-
मित्युच्यते । अग्निमीडे पुरोहितम् (सा. ६०५) इत्येवा योनिर्यस्य साम्नः साग्नि-
मीया इत्युच्यते ॥१६॥

संहितमार्षर्भं शाकलं वाजदावर्यः स्वारं सौमित्रं पदनिधने
काण्वरोहितकूलीये ॥१७॥

१०

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे अष्टादशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

चतुर्थः खण्डः

यौक्ताश्वे सौपर्णानामुत्तरे यौधाजयं नौधसमाष्कारणिधनं काण्वं
यौक्तस्त्रुचं वाम्नं तीरश्चीनिधनमायास्यमिन्द्रस्ययशो वैष्णव-
मुत्तरं सफं प्रमंहिष्ठीयं दीर्घं पौष्कलमान्धीगवं बृहदाग्नेयं श्या-
वाश्वत्रैशोके तेषां द्वे ॥१॥

५

संहितादिगणस्य द्वे द्वे अक्षरे प्रतिहाराः । ते चोत्तमपदोपक्रम इत्यर्थमिदम् ।
स्वारमिति सौमित्रविशेषणम् । पदमार्च्चिकमेवाक्षरं निधनं यस्य तत् पदनिधनम् ।
वहिर्निधनव्यावृत्त्यर्थमेदद् विशेषणम् । तिरश्चीनिधनमित्यायास्यविशेषणम् ।
उत्तरमिति वैष्णवविशेषणम् ॥१॥

तत्रैव सूत्रपञ्चकेन विशेषमाह—

१०

पुरस्तात्स्तोभो यौक्ताश्वयोः पूर्वस्य ॥२॥

इति । पुरस्तात्स्तोभ इति बहुव्रीहिः । पुरस्तात्स्तोभसहितः प्रतिहारो भवे-
दित्यर्थः ॥२॥

श्यावाश्वत्रैशोकयोः पदान्तः ॥३॥

स्पष्टम् ॥३॥

१५

अस्तोभस्तु श्यावाश्वस्य ॥४॥

ऊर्ध्वं चाच्चिकाव्यपेतान् (द्रा. श्रौ. १८.३.१०) इति प्राप्तस्य स्तोभवचनस्य
निषेधोऽयम् । अस्तोभः स्यात् प्रतिहारः ॥४॥

पदान्तो वाम्ने न्याय्यो वा ॥५॥

वाम्नस्य न्याय्यो वा प्रतिहारः । पूर्वोक्तो वा ॥५॥

२०

ओंकारादिस्तृतीयचतुर्थाभ्यां विशोविशीये ॥६॥

विशोविशीये साम्नि उत्तमे पादे तृतीयचतुर्थाभ्याम् अक्षराभ्यां प्रतिहार
ओंकारादिरिति पुरस्तात्स्तोभैकदेशस्याप्राप्तस्य विधानम् ॥६॥

२३

6. T. पादोप" for पदोप"

My¹ C. ०क्रमाः for ०क्रमे;

8. My¹⁻⁴ C. निवृत्ति" for व्यावृत्ति"

21. C. before विशो" adds :—प्राग्धिकारात्

हिकारादिर्वा पञ्चमषष्ठ्याभ्याम् ॥७॥

स्पष्टम् ॥७॥

शौक्तनामधे द्विप्रतिहारे ॥८॥

द्वौ प्रतिहारौ यस्येति द्विप्रतिहारम् ॥८॥

५

तावेव प्रतिहारौ दर्शयति—

प्रथमनवमाभ्यां शौक्तस्य ॥९॥

उत्तमे पादे प्रथमेनाक्षरेण प्रथमः प्रतिहारः । नवमेनाक्षरेण द्वितीयः प्रतिहारः ॥९॥

पदान्तश्चतुर्भिः पूर्वो नामधेयस्य चतुर्भिरेव मध्यमेरुतरः ॥१०॥

१०

नामधेयस्योपोत्तमपदान्तश्चतुर्भिरक्षरैः प्रथमः प्रतिहारः । अन्त्यपादस्य मध्यमैश्चतुर्भिरक्षरैर्द्वितीयः प्रतिहारः ॥१०॥

एकप्रतिहारं वोट्टरेण ॥११॥

अथवा नामधेयमुत्तरेणैकप्रतिहारमेव भवेत् ॥११॥

भासवैरूपयोग्यित्रीसाम्नोः पदान्तः ॥१२॥

१५

गायत्र्यां गीयमानयोरित्यर्थः ॥१२॥

कथमित्याह—

द्वाभ्यां भासे ॥१३॥

चतुर्भिरुत्तरस्य ॥१४॥

द्वयमपि स्पष्टम् ॥१३-१४॥

२०

तृतीयेन पदेन यज्ञायज्ञीयनिधने सौहविषे ॥१५॥

२१

यज्ञायज्ञीयसदृशनिधने सौहविषे साम्नि तृतीयेन पदेन प्रतिहारः ॥१५॥

7. My² om. प्रथमः . . . नवमेनाक्षरेण; U. om. नवमेन . . . हारः (L. 8)

10. My² "पदान्तैः for "पदान्तैः

21. My² T. "यज्ञीयेन for "यज्ञीय"

श्रायन्तीयवरुणसामद्वैगताञ्जसा दश ॥१६॥

श्रायन्तीयादिसामचतुष्टयस्य दशाक्षराणि प्रतिहारः ॥१७॥

कथमित्याह --

तेषां पूर्वयोः सर्वं पदं द्वे च पुनरुक्तस्य ॥१७॥

तेषां पूर्वयोः श्रायन्तीयवरुणसाम्नोः सर्वमष्टाक्षरं पदम् । तस्यैव पादस्य पुनरभ्यस्तस्यादितो द्वे अक्षरे । इत्येवं दशाक्षरः प्रतिहारः ॥१७॥

५

द्वैगते तु पदान्तः ॥१८॥

द्वैगते तु साम्नि पदान्तो दशाक्षरः प्रतिहारः ॥१८॥

उपोत्तमस्य पदस्य पदादिरञ्जसः ॥१९॥

उपोत्तमस्य पदस्यादितो दशाक्षर इत्यर्थः ॥१९॥

६०

विशोविशीयप्रभृतीनां वा नवानामुत्तमस्य पदस्यादौ द्वे ॥२०॥

पूर्वोक्तानां विशोविशीयप्रभृतीनां द्वैगतपर्यन्तानामुत्तमस्य पदस्योपक्रमे द्व्यक्षराः प्रतिहाराः पूर्वोक्ता वेति विकल्पः ॥२०॥

तत्रैव विशेषमाह—

हाङ्कारान्तो विशोविशीये ॥२१॥

इति । हाङ्कारादूर्ध्वस्य स्तोभस्यांशस्य निषेधोऽयम् ॥२१॥

१५

श्रायन्तीयवरुणसाम्नोरभ्यासादिः ॥२२॥

उत्तमस्य पादस्य पुनरभ्यासे आदितो द्व्यक्षर इत्यर्थः ॥२२॥

१८

1. My² T. repeats दश twice

2. T. om. प्रतिहारः

10. My²⁻⁴ पादस्य for पदस्य

13. C. My² T. एव for वा

16. C. अभ्यासस्य for अंशस्य; My² स्तोभ⁰ for स्तोभस्य

18. C. आदिः for आदितः

चत्वारि वा प्राग्घिकारात् प्राग्घिकारात् ॥२३॥

अथवोत्तमे पादे हिकारात् प्राक् चत्वार्यक्षराणि श्रायन्तीये प्रतिहारः इति ।
द्विरुक्तिः पटलसमाप्त्यर्था ॥२३॥

इति ब्राह्मयणश्रौतसूत्रे अष्टादशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

५

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विविनिर्मिते ।
अष्टमः पटलो वृत्तो द्वितीये दशकेऽधुना ॥१८॥

इति श्री धन्विविरचिते ब्राह्मयणश्रौतसूत्रदीपे अष्टादशः पटलः समाप्तः ॥१८॥

८

इति ब्राह्मयणश्रौतसूत्रे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥६॥

1. C. om. चत्वारि . . . समाप्त्यर्था (L. 3)

2. Transp. My¹⁻² T. om. श्रायन्तीये . . . समाप्त्यर्था after विकल्पः ।
(p. 393, L. 8)

6. My² द्वितीयः पटलः for द्वितीये दशके

सप्तमः प्रपाठकः
एकोनविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

वामदेव्यं स्वारं साकमश्वं पाष्ठौहं निधनकामं सत्रासाहीयं
काक्षीवतं च्यावनं गायत्रीसामौशनं निधनवदैधमवाहम् । तेषां
पञ्चमषष्ठे विकल्प्येते न्याय्येन ॥१॥

स्वारमिति साकमश्वविशेषणम् । गायत्रीसामेत्यांशनविशेषणम् । वामदेव्या-
दीनां नवानां साम्नामुत्तमे पादे पञ्चमषष्ठे अक्षरे प्रतिहारो न्याय्यो वेति विकल्पः
॥१॥

गूर्दः सौमेधं माधुच्छन्दसमौदलं सौश्रवसमुत्तारं वार्त्रतुरमृषभो
रैवतः कौत्समौष्णिहमातीषादीयं क्रोशमोकोनिधनं स्वारं
सामराजं मारुतमौष्णिहमाक्षारं सुज्ञानं हारिवर्णं सांवर्तं जागतं
वरुणसाम मरुतांधेनु सौगम्यम् । तेषां चत्वारि ॥२॥

गूर्ददिरेकविंशस्य सामगणस्यान्ते पादे चतुरक्षराः प्रतिहाराः । उत्तरमिति
सौश्रवसविशेषणम् । रैवत इति ऋषभविशेषणम् । स्वारमिति सामराज-
विशेषणम् । मरुतामौष्णिहमित्येकं साम जागतमिति च विशेषणम् ॥२॥

तत्र विशेषमाह—

अभ्यासो गूर्दस्य ॥३॥

इति । गूर्दस्योत्तमे पादे मध्यमस्य चतुरक्षरस्य योऽभ्यासः स प्रतिहारः ॥३॥

अभ्यासादिरुत्तरेषां त्रयाणाम् ॥४॥

गूर्दद्विउत्तरेषां त्रयाणामभ्यासादिश्चतुरक्षरः प्रतिहारः ॥४॥

उत्तमानि सौश्रवसे ॥५॥

अन्त्यपादस्योत्तमानि चतुरक्षराणि प्रतिहारः ॥५॥

8. My. om. अक्षरे

14. My² "अक्षरः प्रतिहारः for "अक्षराः प्रतिहारः

अष्टौ वा वार्त्रतुरे ॥६॥

अन्त्ये पादे वार्त्रतुरस्य चत्वार्यष्टौ वेति विकल्पः ॥६॥

पूर्वयोश्च न्याय्यौ ॥७॥

५ वार्त्रतुरात् पूर्वयोर्दलसौश्रवसयोन्याय्यौ प्रतिहारौ । यद्वा पूर्वोक्तोऽभ्यासादिर् (द्रा. श्रौ. १६.१.४) उत्तमानि सौश्रवस (द्रा. श्रौ. १६.१.५) इत्युक्तश्चेति विकल्पः ॥७॥

मध्यमं वचनमृषभे ॥८॥

ऋषभे साम्नि उत्तमे पादे उत्तमं चतुरक्षरं त्रिरभ्यस्यते । जुहूमसि द्यवि द्यवी (सा. १०८७) ति । अत्र मध्यमोऽभ्यासः प्रतिहारः ॥८॥

१० मध्यमान्युत्तरेषां पञ्चानाम् ॥९॥

ऋषभात् उत्तरेषां कौत्सादीनां सामराजपर्यन्तानामुत्तमे पादे मध्यमानि चतुरक्षराणि प्रतिहारः ॥९॥

प्राग्वाभ्यासादुत्तमानि कौत्से ॥१०॥

१५ यद्वा कौत्से साम्नि उत्तमे पादे प्राग्वाभ्यामात् उत्तमं चतुरक्षरं पूर्वोक्तं वा मध्यममिति विकल्पः ॥१०॥

प्रथमानि वा सामराजस्य पुरस्तात्स्तोभः ॥११॥

सामराजे प्रथमानि मध्यमानि वा चतुरक्षराणीति विकल्पः । प्रथमपक्षे पूर्वस्तोभयुक्तः प्रतिहारः ॥११॥

षड्वा पञ्चमप्रभृतीनि मारते ॥१२॥

२० अन्त्ये पादे पञ्चमाक्षरप्रभृतीनि षडक्षराणि पूर्वोक्तानि चादितश्चतुरक्षराणीति विकल्पः ॥१२॥

आश्वरथन्तरयोः पञ्च ॥१३॥

स्पष्टम् ॥१३॥

वैदन्वते चाभ्यासवति ॥१४॥

२५ अभ्यासवति वैदन्वते च साम्नि पञ्चाक्षर एव प्रतिहारः ॥१४॥

उत्तमे तु पदान्तस्तस्य ॥१५॥

तस्य वैदन्वतस्योत्तमे पादे पदान्तः प्रतिहारः । पदान्तमविशेषेणोपोत्तमात्
पदाद् (द्रा. श्री. १८.३.१३) इति पूर्वं परिभाषितम् । तत्र विशेषेणेत्युक्तम् ।
विशेषनिर्देशोऽयं उत्तमे तु पदान्त इति ॥१५॥

आदौ वा द्वे उभयतःस्तोभे ॥१६॥

५

यद्वा उपोत्तमपदस्यादौ द्वे अक्षरे उभयतः स्तोभग्रहिते प्रतिहारः ॥१६॥

तृतीयं वा ॥१७॥

यद्वा तृतीयमक्षरं वैदन्वते प्रतिहारः ॥१७॥

उभौ वैकः ॥१८॥

अथवा वैदन्वतस्यादितो द्व्यक्षरं तृतीयं चोभौ सह एक एव प्रतिहारो
भवेत् ॥१८॥

१०

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे एकोनविंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

१२

1. My¹ पादान्तस्य for पदान्तस्तस्य ;

6. My² पादस्य for पदस्य

10. My² द्व्यक्षरश्च for द्व्यक्षरम्

द्वितीयः खण्डः

- ५ आकूपारकौञ्चे गायत्रीसामनी दैवातिथं गौषूक्तं रौरवं द्विहि-
कारं वामदेव्यमेकारान्तःप्रस्तावं वैयश्वमरण्यगेयं शाक्वरवर्णं
सौभरं बार्हद्गिररायोवाजीये स्वारमध्मवाहं गौशृङ्गं हारायण-
कौत्मलबर्हिषे जनित्रमुत्तरं वैतहव्यमिहवद्वामदेव्यं प्रतीचीनेडं
काशीतं वैष्णवं पूर्वं श्यैतं संजयम् । तेषां षट् ॥१॥
आकूपारादेर्द्वाविंशस्य सामगणस्य पञ्चदशः प्रतिहाराः ॥१॥
अस्तोभावुत्तमयोः ॥२॥
उत्तमयोः श्यैतसंजययोः स्तोभरहिता प्रतिहारावित्यर्थः ॥२॥
१० प्रथमतृतीययोरुभयतः स्तोभौ ॥३॥
प्रथमतृतीययोराकूपारदैवातिथयोरुभयतः स्तोभसहिती प्रतिहारौ ॥३॥
तत्रैव विशेषमाह—
प्रागौकारात् प्रथमे ॥४॥
इति । आकूपारप्रतिहारादुत्तरस्य स्तोभस्य औकारात् प्राक् यावानंशः तावानेव
१५ प्रयोज्यो न कृत्स्नस्तोभ इत्यर्थः ॥४॥
हिकारात्तृतीये ॥५॥
प्रागित्यनुवर्तते । तृतीये दैवातिथे हिकारात् प्राग्भूतस्तोभांशो ग्राह्यः । न
ततः परम् ॥५॥
अप्रतिहारे पूर्वं स्तोत्रीये शाक्वरवर्णस्य ॥६॥
२० शाक्वरवर्णस्य प्रथमद्वितीययोः स्तोत्रीययोः प्रतिहारो नैवास्तीत्यर्थः ॥६॥
इहकारान्त एध्मवाहे स्तोभः ॥७॥
एध्मवाहे प्रतिहारस्योपरिष्ठाद् यः स्तोभः तस्येहकारान्त एव ग्राह्यः । न ततः
२३ परम् ॥७॥

2. My¹ साम्नी for सामनी

7. TC. ^०क्षरः प्रतिहारः for ^०क्षराः प्रतिहाराः

14. My² आकूपारात् for आकूपारप्रतिहारात्

सर्वो वा ॥८॥

यद्वा सर्व एव स्तोभः प्रयोज्यः ॥८॥

प्रागोवायास्त्रिपूतरेषु ॥९॥

ऐधमवाहादुत्तरेषु गौशृङ्गहारायणकौलमलबर्हिषेषु ओवायाः प्राक्स्तोभो
ग्राह्यो न ततः परमित्यर्थः । ओवेत्योकारवाचोक्तुस्तान्त्यवर्णयोराकारान्तत्वात्
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥८॥

पौरुमद्गे च ॥१०॥

पौरुमद्गे च प्रागोवायाः स्तोभो ग्राह्यो न ततः परम् । अगणान्तःपात्यपि
पौरुमद्गं न्याय्यप्रतिहारमेव । प्रसङ्गात् सूत्रभाष्योपजीवनायोपात्तमिति
मन्तव्यम् ॥१०॥

ओकाराज्जनित्रे ॥११॥

प्रागित्येव । ओकारात् प्राग्भूतस्तोभो जनित्रे ग्राह्यः । न ततः परम् ॥११॥

सह वौवया पौरुमद्गे ॥१२॥

पौरुमद्गमुपसंक्रम्याह । ओवायाः प्रागिति पूर्वमुक्तम् । इदानीमोवाया सहेत्यु-
च्यते । तेन विकल्पः ॥१२॥

गौशृङ्गहारायणकौलमलबर्हिषवैतहव्यानां वा पदान्तः ॥१३॥

उत्तमे पादे गौशृङ्गादीनां पङ्क्तिर इति पूर्वमुक्तम् । इदानीं पदान्त इत्युच्यते
॥१३॥

तत्र विशेषमाह—

द्वाभ्यां पूर्वयोश्चतुरत्तरयोः ॥१४॥

इति । गौशृङ्गादीनां चतुर्णां पूर्वयोर्द्व्यक्षरश्चतुरक्षर उत्तरयोः ॥१४॥

पुरस्तात्स्तोभः कौलमलबर्हिषस्य ॥१५॥

स्पष्टम् ॥१५॥

इति द्वाह्यायणश्रौतसूत्रे एकोनविंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

5. C. My² ओंकार⁰ for ओकार⁰

8. T. अतः for ततः My¹⁻⁴ C. गणान्तः for अगणान्तः;

9. T. न्याय⁰ for न्याय्य⁰

11. My² ओंकारात् for ओकारात्

13. My² ओवाया for ओवायाः

15. My⁴ om. तेन

17. My⁴ उपोत्तमे for उत्तमे; My¹ T. पादे for पादे

21. CT. after द्व्यक्षरः adds :—पदान्तः प्रतिहारः

तृतीयः खण्डः

सप्त वारवन्तीये पूर्वस्मिन् । तेषां त्रीणि पदान्ते ॥१॥

पूर्वस्मिन् वारवन्तीये सप्ताक्षराणि प्रतिहारः । तेषां त्रीणि अक्षराणि पदान्ते स्युः । इतराणि चत्वार्युत्तमपादोपक्रम इत्यर्थसिद्धमेव ॥१॥

५ कार्ष्णश्रवसं त्रैतं पञ्च तौरश्रवसमुत्तरं श्रुध्यमुद्वंशपुत्रः शाक्वरम् ।
तेषामष्टौ ॥२॥

कार्ष्णश्रवसादिसामसप्तकस्य अष्टाक्षराणि प्रतिहारः ॥२॥
तत्र विशेषमाह—

पञ्चतौरश्रवसयोरर्धानि पदान्ते ॥३॥

१० अष्टानामक्षराणामर्धानि चत्वार्यक्षराणि पदान्ते स्युः । इतराणि चत्वारि
अन्त्यपादोपक्रम इति सिद्धमेव ॥३॥

श्रुध्यस्य च ककुप्सु ॥४॥

यदा श्रुध्यं साम ककुप्सु गीयते तदाप्यर्धानि पदान्ते स्युः ॥४॥

तस्य गायत्रीषु चत्वारि ॥५॥

१५ श्रुद्धयस्य गायत्रीषु गीयमानस्य चत्वार्युत्तमे पादे प्रतिहारः ॥५॥
षोडश बृहतीषु ॥६॥

बृहतीषु गीयमानस्य श्रुद्धयस्य षोडशाक्षराणि प्रतिहारः । कृत्स्नस्तृतीयः
पादः उत्तमे च पादे चतुरक्षरम् (? चत्वार्यक्षराणि) एवं षोडशाक्षराणि ॥६॥

नदं व ओदतीनामिति दश ॥७॥

२० नदं व ओदतीनाम् (सा. १५१२) इत्यस्यामृचि गीयमानस्य श्रुद्धयस्य दशा-
क्षरः प्रतिहारः । तृतीयः पादः उत्तमे च त्रीण्यक्षराणीत्येवं दशाक्षरत्वम् ॥७॥

मध्यमस्य पदस्याभ्यासः शाक्वरे ॥८॥

न्याय्यो वा ॥९॥

२४ द्वयमपि स्पष्टम् ॥९-६॥

7. My¹ T. "पट्कस्य for "मप्तकस्य

11. My² अन्ते for अन्त्य"

वायोरभिक्रन्दः स्वारं कावमौरुक्षयमौशनश्यावाश्वे त्रैष्टुभे
शनौष्टं जागतं सोमसाम कार्तयशं स्वारं पयोनिधनमृषभः
शाक्वरो यण्वापत्ये । तेषामुत्तमं पदम् ॥१०॥

वायोरभिक्रन्दादेः द्वादशकस्य सामगणस्योपोत्तमं पदं प्रतिहारः ॥१०॥

पुरस्तात्स्तोभ उत्तमानां त्रयाणाम् ॥११॥

उत्तमानां त्रयाणाम् ऋषभयण्वापत्यानां पुरस्तात्स्तोभमहिनः प्रतिहारः
॥११॥

अप्रतिहारा प्रथमा स्तोत्रीया यण्वापत्ययोः ॥१२॥

यण्वापत्ययोः प्रथमायां स्तोत्रीयायां प्रतिहारो नैवास्ति ॥१२॥

पञ्चानां वादित उत्तमे पदे चत्वारि ॥१३॥

अतन्तरोक्तसामगणस्यादितः पञ्चानां वायोरभिक्रन्दादीनामुत्तमे पदे चत्वार्यं-
क्षराणि प्रतिहारः । उपोत्तमं पदं वेति विकल्पः ॥१३॥

वैखानसं पौरुहृन्मनमुद्वंशीयमाष्कारणिधनं त्वाष्ट्रीसाम । तेषा-
मुत्तमं पदं प्रागभ्यासात् ॥१४॥

वैखानसादिसामचतुष्टयस्य उत्तमं पदमभ्यासात् प्राक् प्रतिहारः ॥१४॥

अभ्यासे वा चत्वार्युत्तरयोः ॥१५॥

उत्तरयोः उद्वंशीयत्वाष्ट्रीसाम्नोरभ्यासे वा । चतुरक्षरः पूर्वां वेति विकल्पः
॥१५॥

इति द्वाह्यायणश्रौतसूत्रे एकोनविंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

4. My² पादम् for पदम्
5. M. ⁰स्तोभाः for ⁰स्तोभः
9. My² TC. om. यण्वापत्ययोः
10. My² पादे for पदे
11. My² पदे for पदे
12. My² पादं for पदं
15. My² पादं for पदं
17. T. अभ्यासो for अभ्यासे

चतुर्थः खण्डः

शाक्त्यसाम मँधातिथं वारवन्तीयमुत्तरमाभीशवे सिमानां
निषेधस्त्रिणिधने त्वाष्ट्रीसामायास्ये दार्ढ्युत्तमाथर्वणं रेवत्य
ऐटतमग्नेस्त्रिणिधनमुत्सेधनिषेधावैडं साकमश्वं दैर्घश्रवसं
५ दाशस्पत्यं ग्रामेगेयश्येनः । तानि द्विप्रतिहाराणि ॥१॥

शाक्त्यसामप्रभृतीनि एकविंशतिसामानि द्विप्रतिहाराणि स्युः ॥१॥ ।

तत्र विशेषमाह—

मध्यमयोः पदयोः शाक्त्यसाममँधातिथयोः पदान्तो द्वाभ्याम्
॥२॥

१० मध्यमयोः पदयोरन्ते द्व्यक्षरं प्रतिहारद्वयं स्यात् ॥२॥

चतुर्भिर्वा ॥३॥

चतुरक्षरं चतुरक्षरं वा स्यात् ॥३॥

इहाहे वारवन्तीये ॥४॥

इहाहे इति द्विवचनान्तमेतत् । वारवन्तीये इहाहा इत्येवं द्वौ स्तोभाौ प्रति-
१५ हारावित्यर्थः । तयोरेको मध्यमे पादे इतर उत्तमे पादे ॥४॥

सप्तभिर्वैकप्रतिहारं प्रागिहाहायाः ॥५॥

अथवोत्तमे पादे प्रागिहाहेति स्तोभात् सप्तभिरक्षरैरेकप्रतिहारमेव वार-
वन्तीयं स्यात् ॥५॥

१६ उकारादिवैकेन पदान्तः ॥६॥

3. 'T. दामं' for दार्ढ्यं

8. My² पादान्तो for पदान्तो

My² पादयोः for पदयोः

12. T. My² before चतुर⁰ adds : यद्वा; T. My¹⁻² C. om. वा

19. My² पादान्तः for पदान्तः

यद्वा एकेनाक्षरेण पदान्तिमप्रतिहारो वारवन्तीये स्यात् । ततः पूर्वस्य स्तोभस्यैकदेशग्रहणमुकारात् ॥६॥

न्याय्यो वा ॥७॥

स्पष्टम् । तदेवं वारवन्तीये चत्वारः पक्षाः ॥७॥

पूर्वयोश्च ॥८॥

वारवन्तीयात् पूर्वयोः शाक्त्यसामर्थातिथयोश्च न्याय्यो वा प्रतिहारः । पूर्वोक्तो वेति विकल्पः ॥८॥

वारवन्तीयस्य द्विपदासु सप्तानां स्थाने चत्वारि ॥९॥

यदा परिप्रधन्वे (सा. १३६७) ति द्विपदास्वृक्षु वारवन्तीयं भवति तदा सप्ताक्षरप्रतिहारपक्षे तत्स्थाने चतुरक्षरः कार्यः ॥९॥

द्वे चतुर्णाम् ॥१०॥

तत्रैव न्याय्यप्रतिहारपक्षे चतुर्णां स्थाने द्व्यक्षरः प्रतिहारः कार्यः ॥१०॥

द्वे एकमित्येकपदायाम् ॥११॥

सप्तानां स्थाने चतुर्णामिति चानुवर्तते । यदा एकपदायां वारवन्तीयं भवति तदा सप्तकस्थाने द्व्यक्षरः प्रतिहारः । चतुरक्षरस्थाने एकाक्षरः ॥११॥

उत्तरयोः पदयोरुत्तरेषाम् ॥१२॥

वारवन्तीयादुत्तरेषां षोडशानां साम्नामुत्तरयोः पदयोः प्रतिहारद्वयमित्यर्थः ॥१२॥

तत्राक्षरपरिमाणमाह—

द्वे द्वे तु षण्णामाभीशव प्रभृतीनाम् ॥१३॥

1. My⁴ पदान्तः for पदान्तिम⁰

2. My¹ एकदैवश्वगमकारात् for एकदेशग्रहणमुकारात्

12. My¹ न्याय⁰ for न्याय्य⁰

16. My² पादयोः for पदयोः

17. My¹ पादयोः for पदयोः

20. My² om. आभीशवप्रभृतीनाम्;

इति । आभीशवप्रभृतीनां दार्ढ्युतपर्यन्तानां पदादिः प्रतिहारस्थानम्
(द्रा. श्री. १८.३.६) इति परिभाषितत्वात् पदयोरुपक्रमे द्वे द्वे अक्षरे इति
मन्तव्यम् ॥१३॥

चत्वारि वा सिमानां निषेधस्य त्वाष्ट्रीसाम्नश्च ॥१४॥

५ सिमानां निषेधस्य त्वाष्ट्रीसाम्नश्च चतुरक्षरो वा द्व्यक्षरो वेति विकल्पः
॥१४॥

पुरस्तात्स्तोभा वाथर्वणस्य ॥१५॥

आथर्वणस्य प्रतिहारद्वयमपि पुरस्तात्स्तोभसहितं स्यात् ॥१५॥

तत्प्रभृतीनां चत्वारि ॥१६॥

१० आथर्वणप्रभृतीनां साम्नामन्त्यवर्जं चत्वारि चत्वार्यक्षराण्युत्तमयोः पादयोरु-
पक्रमे प्रतिहारः ॥१६॥

अष्टौ वा दाशस्पत्ये ॥१७॥

दाशस्पत्ये अष्टौ चत्वारि वेति विकल्पः ॥१७॥

पूर्वं वोत्तारेणैकप्रतिहारे ॥१८॥

१५ दाशस्पत्यात् पूर्वं सामनी साकमश्वदर्धश्रवसे वोत्तारेण एकप्रतिहारे स्याताम् ।
द्विप्रतिहारे वेति विकल्पः ॥१८॥

तृतीयपञ्चमाभ्यां पदाभ्यां श्येने ॥१९॥

श्येने साम्नि तृतीयपञ्चमाभ्यां कृत्स्नाभ्यां पादाभ्यां प्रतिहारः ॥१९॥

चतुर्थषष्ठयोर्वा पदयोर्द्वे पदयोर्द्वे ॥२०॥

२० चतुर्थषष्ठयोः पदयोर्द्वे द्वे अक्षरे वा श्येनस्य प्रतिहारः ॥२०॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकोनविंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥२॥

इति काश्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरेः ।

एकान्नविंशे पटले व्याख्या युक्तिमता कृता ॥१६॥

२४ इति श्रीधन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे एकान्नविंशः पटलः समाप्तः ॥१६॥

विंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

पृथक् स्तोत्रीयासु प्रतिहाराः संतनिनः ॥१॥

उत्तरयोः स्तोत्रीयोः संतनिनः प्रस्तावो नास्तीति पूर्वमुक्तम् । नोत्तरयोरा-
चार्या (द्रा. श्रौ. १६.१.१४) इति । तद्वदेव प्रतिहारस्यापि लोपशङ्कायामिदमुच्यते ।
पृथगेव तिसृष्वपि स्तोत्रीयासु प्रतिहाराः स्युः । न केवलं प्रथमायामेव ॥१॥

५

त्रयस्त्रय ऊधःसु महानाम्नीनाम् ॥२॥

महानाम्नीनामित्येकस्यैव साम्नोऽभिधानम् । आपो दारा इतिवत् बहुवचनम् ।
लक्षणया ऋद्धवपि प्रवर्तते । महानाम्नीनामृचां प्रत्येकमूधःसंज्ञक एकैकः पादोऽस्ति ।
तान् दर्शयिष्यति । एतेषु प्रत्येकं त्रयस्त्रयः प्रतिहाराः स्युः । ऊधःसंज्ञकः पादस्त्रि-
रभ्यस्यते । प्रत्यभ्यासमुपक्रमे प्रतिहाराः । तद्यथा—इन्द्रद्युम्नायना इष इत्यस्मिन्
ऊधस्युपक्रमे इन्द्रेतिपदं त्रिरभ्यस्तम् । एवमुत्तरयोरप्युधसोर्दृष्टव्यम् ॥२॥

१०

तान् प्रतितोदा इत्याचक्षते ॥३॥

तत् ऊधसि स्थितान् प्रतिहारान् प्रतितोदा इति शाखान्तरे व्यवहरन्ति ॥३॥

तथा स्वराश्च नित्यवत्सातीषङ्गयोः ॥४॥

१५

यथा स्वरा ऊधसि प्रतिहारास्तथा स्वराः शब्दा नित्यवत् सातीषङ्गयोश्च
प्रतिहारा इत्यर्थः । यथा अयारुचा हरिण्या (सा. १५६०) इत्यस्यामृचि धारा-
पृष्ठस्य रोचत इति पादे धारेति पदं त्रिरभ्यस्तम् तथातीषङ्ग उच्चा ते जात-
मन्धस (सा. ६७२) इति त्रिष्वपि पादेषूपक्रमे द्व्यक्षरं द्व्यक्षरमिन्द्रेत्यनेन सदृश-
स्वरम् ॥४॥

२०

द्वे द्वे तु सर्वेषाम् ॥५॥

सर्वेषामनन्तरोक्तानां संतनिप्रभृतीनां चतुर्णां साम्नां द्व्यक्षरा एव प्रतिहारा
इति परिमाणविधानमेतत् ॥५॥

२३

8. My² निघनम् for अभिधानम्

10. My² तं for तान् My² T. तेषु for एतेषु

14. My¹ C. before व्यव⁰ add : ते

18. My¹ ⁰पृथस्य for ⁰पृष्ठस्य; My² पादं for पदं

षड्वा संतनिवर्जम् ॥६॥

यद्वा संतनिवर्जं त्रयाणां साम्नामुत्तमेषु षडक्षराः प्रतिहारः । समुच्चयार्थो वा शब्द इत्येके व्याचक्षते । ऊर्ध्वं पुरुषात् षडक्षरं चैके (प्र. हा. सू. १४.१३) इति कात्यायनवचनानुरोधात् ॥६॥

५

शाक्वरोत्तमेषु महानाम्नीनाम् ॥७॥

महानाम्नीषु शाक्वराणां पादानां उत्तमे पादे षडक्षरः प्रतिहारः । न पुनर-शाक्वरात्ये पादे । महानाम्न्यस्तावत् सप्तपदाः शक्वर्व्यः । तासां पादाः शक्वरी-वहिर्भूतैः कैश्चित् पादैर्व्यतिपक्ताः । तेषां विभागमनन्तरमेव वक्ष्यति ॥७॥

षष्ठमध्यायेषु ॥८॥

१०

महानाम्नीनां प्रत्येकं प्रत्येकमध्यासो नामोत्तमः पादः शक्वरीवहिर्भूतः । तेषु षष्ठं षष्ठमक्षरं प्रतिहारः ॥८॥

आन्धास्वरं मध्यमं वचनं स्तौत्रिकं पुरीषेषु ॥९॥

महानाम्नीनां पुरीषेषु आन्धास्वरेण सदृशं स्वरं स्तोभगतं यन्मध्यमं वचनं होइकारादुत्तरं होता इति सः प्रतिहारः । असावि देवं गोऋजीकमन्ध (सा. ३.१३)

१५

इत्यस्यामृचि अन्धः शब्दो येन स्वरेण गीयते तत्सदृशस्वरमान्धास्वरमित्युक्तम् ॥९॥

अप्रतिहारण्यध्यासपुरीषपदान्याचार्याः ॥१०॥

अध्यासे पुरीषपदेषु च नास्त्येव प्रतिहार इति केषांचिन्मतम् ॥१०॥

इदानीं महानाम्नीषु शाक्वरमशाक्वरं च पदं विभजति—

२०

तासां प्रथमद्वितीये पदे द्विपदा ॥११॥

6. My¹ पदानां for पादानाम्

10. My² T. C. om. one प्रत्येकं

13. My² पुरीषपदेषु for पुरीषेषु; T. My⁴ My¹ om. यत

14. My¹ T. My⁴ om. सः

17. My² अभ्यास⁰ for अध्यास⁰

18. My² अभ्यासे for अध्यासे

20. My¹⁻⁴ द्विपदे for द्विपदा; C. om. द्विपदा

इति । तासां महानाम्नीनां प्रत्येकमादितः पदद्वयमेका द्विषदा ऋक् स्तोभा-
क्षरवत्तच्छेषभूता ॥११॥

त्रीणि शाक्वराणि ॥१२॥

सप्तपदा शक्वरी साक्षान्महानाम्नीनामधेया । तदङ्गमितरे पादास्तद्विहि-
भूताः स्तोभवद्वयतिषक्ताः । तत्र द्विपदानन्तरं शिक्षाशचीनामित्यारभ्य सप्तक्षरा-
स्त्रयः पादाः शाक्वराः । शक्वर्याः साक्षाद् इन्द्रियाणीत्यर्थः ॥१२॥

५

धातुर्वत्स ऊधः ॥१३॥

स्वर्णांशुरित्यारभ्यानन्तरं त्रयः पादाः क्रमेण धातुर्वत्स ऊध इत्येवं संज्ञकाः
॥१३॥

तच्छाक्वरम् ॥१४॥

१०

तदित्यूधसः परामर्शः । नपुंसकलिङ्गनिर्देशात् । तदूधःपदं शक्वर्याः शरीरम् ।
इतरीं धातुर्वत्सीं स्तोभवदशाक्वरी । अत्र निदानकारः—धातुरशाक्वरः पञ्चाक्षर
एष कृताकृतः (नि. सू. ३.१३) इति । कृताकृतः कैश्चिदधीतः कैश्चिद्वह्नुर्चैर्नाधीत
इत्यर्थः ॥१४॥

पुरुषस्त्रीणि शाक्वराण्यध्यास्या ॥१५॥

१५

ऊधसोऽनन्तरम् एवा हि शक्र इति पुरुषसंज्ञकः कश्चित् पादः शक्वरीबहि-
भूतः । तदनन्तरं त्रयः पादाः शक्वर्याः शरीराणि । तदनन्तरमायाहीत्यध्यास्या
नामैकपदा स्तोभवत् शक्वरी शेषभूतेत्यर्थः ॥१५॥

इति पदानि ॥१६॥

एवमेतानि त्रयोदश पदानि । प्रत्येकं महानाम्नीनामित्यर्थः ॥१६॥

२०

उत्तमा तु द्व्यध्यासा ॥१७॥

उत्तमा महानाम्नी ऋक् अध्यासद्वयवतीत्यर्थः । तदेवं सप्तपदा शक्वरी पादा-
न्तरैरशाक्वरैर्व्यतिषक्ता । न पुनर्नैरन्तर्येण शाक्वरवदध्ययनम् । तथा च ब्राह्मणम्

२३

2. My² om. तत्⁰

6. My² रूपाणि My¹ इन्द्राणि for इन्द्रियाणि; T. शाक्वर्याक्षिरूपाणि
for शक्वर्याः साक्षादिन्द्रियाणि

23. My¹ TC. शाक्वरैः for अशाक्वरैः; T. My¹ C. ⁰पदाध्ययनम् for
⁰वदध्ययनम्

असंश्लिष्टा गायत्री (तां. ब्रा. १३.४.६) ति । शाक्वराशाक्वरत्रिवेकस्य प्रयोजन-
मृगन्तरेषु महानाम्नीनामतिदेशे स्तोभवदशाक्वराणां यथास्थानं प्रवृत्तिसिद्धिः ।
तथा च वक्ष्यति—यथास्थानं शाक्वराणी (ब्रा. श्रौ. २०.४.२४) ति ॥१७॥

द्विपदासु प्रस्तावः शाक्वरप्रथमेष्वध्यासपुरीषपदेषु च ॥१८॥

५ तत्र द्विपदासु पृथगेव प्रस्तावः कार्यः । तथा च शाक्वराणां प्रथमेषु पादेष्व-
ध्यासेषु पुरीषपदेषु च पृथक् पृथक् प्रस्तावः कार्यः ॥१९॥

भासेनोक्तः पदान्तो यज्ञायज्ञीये देवस्थाने वैरूपेण ॥१९॥

भासवैरूपयोगायत्रीसाम्नोः पदान्तो द्वाभ्यां भासे । चतुर्भिस्तृत्त्ये (ब्रा.
श्रौ. १८.४.१३-१४) इति पूर्वमुक्तम् । तदेव यज्ञायज्ञीयदेवस्थानयोः प्रतिहारः
॥१९॥

अरण्येगेयः श्येनः पार्थुरश्माच्छिद्ररयिष्ठे । तेषामुत्तरेषु पदेषु
॥२०॥

श्येनादीनां चतुर्णां साम्नां प्रथमात् पादादुत्तरेषु सर्वेषु पदेषु प्रतिपादं प्रति-
हाराः स्युः ॥२०॥

१५ अक्षरपरिमाणमाह—

द्वे द्वे पूर्वयोः ॥२१॥

इति । पूर्वयोः श्येनपार्थुरश्मयोः द्व्यक्षराः प्रतिहाराः । यथा उभे यदिन्द्र
रोदसी (सा. ३७६) त्यस्यामृचि षट्पदायाम् प्रथमात् पादात् उत्तरेषु पञ्चसु पादेषु
द्व्यक्षराः पञ्च प्रतिहाराः ॥२१॥

२० चत्वारि चत्वार्युत्तरयोः ॥२२॥

उत्तरयोरच्छिद्ररयिष्ठयोश्चतुरक्षराः प्रतिपादं प्रतिहाराः स्युः ॥२२॥

उभयतः स्तोभाः पार्थुरश्मस्य ॥२३॥

पार्थुरश्मस्य प्रतिहारास्त उभयतः स्तोभसहिताः स्युः ॥२३॥

२४ अथ वैरूपमधिकृत्य पञ्चनिधनं वैरूपं पृष्ठं भवती (तां. ब्रा. १२.४.५) ति

11. My¹ T. पादेषु for पदेषु;

13. C. पदात् for पादात्

21. C. om. प्रतिपादं प्रतिहाराः

ब्राह्मणम् । तत्र पञ्चानामेकं निधनमन्त्यं प्रसिद्धमेव । इतराणि चत्वारि न ज्ञायन्ते ।
अत आह—

देवतापदं देवतापदमिति वैरूपे निधनानि ॥२४॥

अयमर्थः । स्वाध्यायपाठे वैरूपस्य योनिरुपरिष्ठाद् देवतापदद्वयमाप्नोतम् ।
दिशं दिशं हसित्येका । अश्वा शिशुमतीत्यपरा । तयोरधस्तादपकर्षः कार्यः ।
कथम् । उत्तरार्द्धस्य प्रथमपादात् पूर्वं प्रथमदेवतायाः द्वितीयपादात् पूर्वं
द्वितीयदेवतायाः । एवं व्यत्यस्तानि चत्वारि निधनानीति । देवतापदमिति
समासः । पदशब्देन च ऋचः पाद उच्यते । अत्र निदानकारः वैरूपे पददैवतं
व्यत्यस्यती (नि. ३.११) त्युक्त्वा तत्र प्रमाणमुक्तवान् । तथैव शास्त्रान्तरे
छान्दसमध्ययनमस्तीति । अस्माकमप्यहस्तैवाधीयते ॥२४॥

एवं गानं व्यवस्थाप्य प्रतिहारमाह—

प्राक्शिशुमत्या स्तोभैः प्रतिहारः ॥२५॥

अश्वाशिशुमतीत्यस्याः पुरस्ताद् ये स्तोभाः तैः प्रतिहारः । निधनानां सर्व-
साधारणत्वात् ॥२५॥

एकादशमंडे दैवोदासे ॥२६॥

सप्तमाष्टमाभ्यां त्रैककुभस्य ॥२७॥

नवमदशमाभ्यां वैश्वमनसस्य ॥२८॥

सूत्रत्रयमपि स्पष्टम् ॥२६-२८॥

तथा वृष्णः ॥२९॥

वृष्णो वृषाख्यस्य मांसोऽपि नवमदशमाभ्यामक्षराभ्यां प्रतिहारः ॥२९॥

तत्र विशेषमाह—

त्रिरुक्ताभ्यां तु तस्याभ्यासाद्यैः ॥३०॥

इति । इमं वृष्णं कृणुतैकमिन्माम् (सा. ५.६१) इत्येकपदायामृचि वृषाख्यं

2. C. om. अत आह

3. T. वैरूप⁰ for वरूपे

8. My¹⁻⁴ C. before समासः add : न;

T. My² after पादः add : इति

10. T. छन्दसाम् for छान्दसम्

साम गीयते । तत्र नवमदशमाभ्याम् इत्यक्षराभ्यां त्रिरुक्ताभ्यां तु तस्याभ्यासादर्थः प्रतिहारः । तत्रैकशब्दस्य येऽभ्यासास्तेषां प्रथमास्त्रयोऽवगन्तव्याः । तैरेव प्रतिहारो नोत्तरैस्त्रिभिरित्यर्थः ॥३०॥

५ एवं तावत् चतुष्टयाणि सामानीति प्रक्रम्य विषमभक्तीनां भक्तयो दर्शिताः । इदानीं पदविभाग्यानि दर्शयितुमारभते—

सदृशगीतिषु सर्वेषु पृथक्पृथक्पदानि विभजेरन् । प्रत्यन्तादनादेशे । शेषमुद्गाता तानि विभाग्यानि ॥३१॥

१० इति । येषु सामसु सर्वे पादाः सदृशगीतयस्तेषु पृथगेव पादं पादं क्रमेण विभजेरन् । प्रत्यन्तात् कात्स्न्येनेत्यर्थः । अशेषमिति यावत् । अथवा प्रत्यन्तादिति सर्वत्रेत्यर्थः । तृतीयपादाद्ूर्ध्वं यशेषस्तमुद्गातैव ब्रूयात् । यथा ऋषभे शाक्वरे स्वादोरित्था विषूवत इत्यत्र चतुर्यपञ्चमे पादे । अयमेव न्यायः आसप्तपदाभ्यो द्रष्टव्यः । तानि विभाग्यानि नामेति ॥३१॥

तान्येवोदाहरति—

त्रैष्टुभजागतान्यनादिष्टानि ॥३२॥

१५ इति । यानि पूर्वमनादिष्टानि त्रैष्टुभजागतीषु गीतानि तानि विभाग्यानि ॥३२॥

वह्मक्षरस्तोभादीनि च रहस्येषु ॥३३॥

यानि च रहस्येषु वह्मक्षरैः स्तोभैरारभ्यन्ते तानि चोदाहरामि ॥३३॥ तान्येव दर्शयति—

२० यथा वसिष्ठस्य वैराजं वषट्कारणिधनमाष्टादंष्ट्रे महावैश्वमित्रं सौमित्रं स्वर्णिधनं दैवोदासमैडं वैदन्वतं प्लवः परीतोयोनीनि क्रौञ्चं त्वाष्ट्रीसामानि स्वारंवाङ्निधनान्यभ्यासवदाकूपारम् ॥३४॥

२३

1. My¹ om. नमव⁰ . . . . तत्र (L. 2)

My¹⁻³ T. C. om. तु तस्य

8. C. om. क्रमेण

18. My² T. उदाहरणम् for उदाहरामि

विंशे पटले प्रथमः खण्डः

इति । परीतो विञ्चता सुतम् (मा. १३१३) इति येषां योनिस्तानि परीतो-
योनीनीति बहुव्रीहिः ॥३४॥

एतानि पदविभाग्यानि द्विविधानि । सस्तोभानि स्तोभरहितानि चेति । तत्र
समस्तोभविभाग्यानां विभागप्रकारमाह—

आद्यन्तस्तुब्धेषु पदाय पदाय स्तोभेत् । यो यः पदं ब्रूयात्तथानु-
पदं स्तुब्धेषु ॥३५॥

यानि सामान्यन्तः स्तोभरहितानि तेषु प्रतिपादं स्तोभमनुपङ्गन्यायेनाहरेत् ।
यो यः तं तं पदं सदृशगीति ब्रूयात्तथा प्रतिपादं स्तोभयुक्तेष्वपि ॥३५॥

इति द्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे विंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

तत्र संकृतिनो द्वितीयपदोपक्रमे ऋगन्ते च स्तोभाम्नानम् । तत्कथम् । अत आह—

ऊर्ध्वं तु प्रथमात् पदात् संकृतिनः ॥१॥

५ इति । संकृतिसाम्नः प्रथमात् पदादूर्ध्वमेव प्रतिपादं स्तोभानुसंहारो न प्रथमे पादे । कुतः । स्वाध्यायकाले प्रथमवर्जं स्तोभाम्नानात् ॥१॥

प्राक् चतुर्थात् पदात् स्तोभैः प्रतिहारः ॥२॥

संकृतिनः प्राक् चतुर्थात् पदात् स्तोभैरेव प्रतिहारः । पदानां निधनत्वा-
दित्यभिप्रायः ॥२॥

१० अथ स्तोभविभाग्यानां लक्षणमाह—

निधनानि पदान्युपायसदृशाः स्तोभान्ता येषां तानि स्तोभ-
विभाग्यानि ॥३॥

१५ इति । उपायो नाम वाक् चेत् स्तोभान्तोऽनन्तर (द्रा. श्री. २०.३.३३) इति वक्ष्यते । येषां साम्नां प्रतिपादमनुपक्तस्तोभानामन्ता निधनोपायसदृशा भवन्ति तेषां साम्नां स्तोभानन्तराः पादा निधनानि भवेयुः । निधनधर्मकाः स्युः । सर्व-
प्रयोज्या इत्यर्थः । स्तोभा एव केवलमवशिष्यन्ते । तानेव विभजेयुः । तानि स्तोभ-
विभाग्यानि । संकृतिनोऽसंकृतिनोऽपि प्रथमादूर्ध्वं पदानि निधनानि भवेयुः ।
स्तोभान्तस्योपायसदृशत्वात् । तथापि न विभाग्यम् । प्रथमस्यानिधनत्वात् ॥३॥

विभागप्रकारमाह—

२० तत्र तृतीयायैव पदाय प्रतिहर्ता स्तोभेत् ॥४॥

२४ इति । प्रथमाय पदाय प्रस्तोता स्तोभेत् । द्वितीयायोद्गाता । तृतीयाय प्रति-
हर्तैत्यर्थः । ननु न्यायसिद्धमेवैतत् । सत्यम् । विस्पष्टार्थं वचनम् इति । अत्र सर्वेषु
विभागेषु प्रस्तोतुः स्तोभानन्तरं सर्वे निधनं ब्रूयुः । तदनन्तरमुद्गातुरोङ्कारेण
स्तोभारम्भः । कुत एतत् । उद्गीथाङ्गत्वात् ओङ्कारस्य । अन्ये तु प्रस्तावशान्त्यर्थं

2. My¹⁻⁴ T. तत्र for तत्; C. om. अतः

6. C. पञ्चमे for प्रथमे

8. My² पादानाम् for पदानाम्

17. My¹⁻⁴ C. om. भवेयुः

ओंकारस्तोभानन्तरमेव निधनात् पूर्वं वक्तव्य इत्याहुः ॥४॥

उपायवन्तः स्तोभा एकवृषस्य ॥५॥

एकवृषस्योपक्रमे निरुपायाः स्तोभा अधीयन्ते । त एव पुनरन्ते सोपायास्तत्रोपायसहिता एव प्रतिपादमनुषक्तव्याः । तद्रहितास्तु ब्रह्मयज्ञाद्यर्था उपाया इति वाचोर्जभिधानम् ॥५॥

देवतासु चर्षभस्य शाक्वरस्य ॥६॥

शाक्वरस्य ऋषभस्य देवतासूपायवन्त एव स्तोभा आहर्तव्याः । उपायरहितास्तु पदेष्वाहर्तव्याः ॥६॥

तासां नानास्तोभेयुः ॥७॥

तासां देवतानामपि पादेभ्यः पृथक् पृथक् स्तोभेयुः । प्रतिपादं प्रतिदेवनं च स्तोभेयुः । न केवलं प्रतिपादमेवेत्यर्थः ॥७॥

सदेवते पदे प्रस्तावप्रतिहारौ विभाग्यश्चेत् ॥८॥

यद्वृषभः शाक्वरो विभाग्य इति मतम् तदानीं देवतासहितः प्रथमः पादः प्रस्तावः । तथैव तृतीयः पादः प्रतिहारः । विभाग्यपक्षे न देवताया अन्तर्निधनत्वमुक्तं भवति । अन्यथा विभाग्यो वेत्यवश्यम् । अविभाग्यपक्षे तु पूर्वमेव प्रतिहार उक्तः ॥८॥

गायत्रीसामसु विभाग्येषूत्तमे व्यावर्गं शिष्ट्वा प्रतिहरेदिति धानंजयः ॥९॥

गायत्रीसामसु विभाग्येषु प्रतिपादं भागद्वयं भवति । तत्रोत्तमे पादे द्वितीयं भागं शिष्ट्वा पूर्वेण भागेन प्रतिहरेदित्यर्थः । व्यावर्गो विभाग इति पर्यायः (यो ?) । यस्ते मदे वरेण्यम् (सा. ८१५) इति स्वाशिरामक उदाहरणम् ॥९॥

3. My¹ ते for अन्ते C. My¹ om. अन्ते

4. My¹ प्रहिताः C. प्रतिहिताः for रहिताः

5. C. विधानम् My² विधानम् for अभिधानम्

8. T. after तु adds :—ब्रह्मयज्ञाद्यर्थाः

10. My² T. पृथगेव for पृथक् पृथक्

13. My² यद्वा for यद्

सर्वेणैव पदेनेति शाण्डिल्यायनः ॥१०॥

स्पष्टम् ॥१०॥

त्रिरुक्तान् स्तोभाञ्छुक्रियेषु चतुर्ब्युरन्यत्र निधनेभ्यः ॥११॥

५

शुक्रियेषु महादिवाकीर्त्यादिषु निधनेभ्योऽन्यत्र प्रतिपादमाह्नियमाणान् त्रिरुक्तान् स्तोभान् चतुर्ब्युः । निधनेष्वाहतांस्त्रिरेव ब्रूयुः ॥११॥

महादिवाकीर्त्यस्य प्रास्ताविके देवते विपरिहरेत् ॥१२॥

महादिवाकीर्त्यस्य साम्नः प्रस्तावगतमायुर्ज्योतिरिति देवताद्वयं विपर्यस्येत् । हाउकारानन्तरं ज्योतिर्ज्योतिरित्यारम्भः कार्यः । ततः पश्चादायुरायुरिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥१२॥

१०

तनु च अध्ययनसिद्धक्रममपोह्य किं प्रयोजनम् । अत आह—

एवं ज्योतिष्प्रायणं ज्योतिरुदयनं भविष्यतीति ॥१३॥

एवं कृते महादिवाकीर्त्यं साम ज्योतिरुपक्रमं ज्योतिरेव साम भविष्यतीति साम्यलाभः । पूर्वमेव हि ज्योतिरवसानं महादिवाकीर्त्यमिति । अत्र शाखान्तरे विपर्यासविधिरस्तीति मन्तव्यम् ॥१३॥

१५

तत्रात्मा स्तोभविभाग्यः ॥१४॥

दशानुगानं महादिवाकीर्त्यम् । तत्रानुगानानि क्रमेण शिरोग्रीवास्कन्धकीकस-पुरीषपक्षनामधेयानि स्तोभतुल्यानि ऋगक्षररहितानि । सप्तममनुगानमात्मेत्युच्यते । तदार्चिकं विश्राड् बृहत् पिबत्वि (सा. ६२८) त्यस्यां गीयते । तत ऊर्ध्वं पुनरपि त्रीण्यनुगानानि ऊरुपुच्छसंज्ञकानि ऋगक्षरवर्जितानि । स्तोभवत् तद् एतत् साम सुपर्णम् (आ. ब्रा. ६.४.१.६) इत्यार्षेयब्राह्मणम् । एवं स्थिते इदं सूत्रम् ।

२०

4. C. ^०कीर्त्येषु for ^०कीर्त्यादिषु

8. My¹ हाड^० for हाउ^०

12. My¹ after उपक्रमं upto महा^० (L. 13) blank

13. om. अत्र . . . मन्तव्यम् (L. 14)

15. My¹⁻² T: तस्य for तत्र

17. My⁴ ^०नामकानि for ^०नामधेयानि

19. My² om. पुनरपि; My⁴ ^०रहितानि for ^०वर्जितानि

My¹ एव for स्तोभवत्; My² C. om. एतत्

तस्य महादिवाकीर्त्यस्यात्मा सप्तममनुगानं स्तोभविभाग्यमिति ॥१४॥

प्रथमायैवानुगानाय प्रस्तोता प्रस्तुयादात्मने च ॥१५॥

तत्र प्रथमाय शिरसे सप्तमायात्मने च प्रस्तावः । नेतरेष्वनुगानेषु ॥१५॥

इतराण्यनुगानान्युद्गातैव सर्वाणि ब्रूयात् ॥१६॥

इतराण्यनुगानानि उद्गातैव ब्रूयात् नेतरेषु प्रतिहार इत्यर्थः ॥१६॥

५

तेषां निधनेष्वेनमनूपेयाताम् ॥१७॥

तेषामष्टानां निधनेष्वेनमुद्गातारमनूपेयाताम् । प्रस्तोता प्रतिहर्ता चेति ।
एवमेकः पक्षः ॥१७॥

अथ पक्षान्तरमाह—

उत्तमानि वा त्रीण्यनुगानानि प्रत्याहृत्येतरेः सहात्मपदेभ्यः
स्तोभधर्मेणानुसंहरेयुः ॥१८॥

१०

इति । आत्मनः सप्तमाद्भुवानी त्रीण्यनुगानानि ततः पूर्वं प्रत्याहृत्य । अव-
कृष्येत्यर्थः । इतरैः पङ्क्तिभिरनुगानैः सह नवान्यनुगानानि आत्मपदेभ्यो विभ्राड्
बृहत्पिबत्वित्याद्युक्पदेभ्यः स्तोभन्यायेन प्रतिपादमावर्तयेयुः । तदानीमात्मनः
स्तोभविभाग्यत्वेन यो [यः] स्तोभं ब्रूयात् स स आवर्तयेत् । तदुक्तम् स्तोभधर्मेणेति
॥१८॥

१५

१६

2. My¹ My⁴ after च add : सप्तमाय
3. My¹ om. तत्र; My² प्रस्तावाः for प्रस्तावः
4. My¹ C. My⁴ om. सर्वाणि
5. My¹ om. इतराणि .... ब्रूयात्
8. C. om. एवमेकः पक्षः
10. My¹ उद्गानानि for अनुगानानि
12. My¹ उद्गातानि for अनुगानानि C. अप⁰ for अव⁰
14. My¹⁻² om. आदि⁰; My² ⁰पादेभ्यः for ⁰पदेभ्यः

पक्षान्तरमाह—

यानि प्रागात्मन आदौ तानि सकृद् यान्यूर्ध्वमन्ततस्तानि सकृ-
दात्मनैव स्तोमं पूरयेदित्यपरम् ॥१९॥

५

इति । आत्मनः पूर्वाणि यान्यनुगानानि तान्यादौ स्तोत्रोपक्रमे सकृदेव
प्रयोज्यानि । यान्यूर्ध्वमनुगानानि तान्यपि स्तोत्रसमाप्तौ सकृदेव प्रयोज्यानि ।
केवलमात्मनैवानुगानेन पुनःपुनरभ्यस्तेनैकविंशस्तोमं पूरयेत् ॥१९॥

पक्षान्तरमाह—

पर्यायाद्यन्तेषु ॥२०॥

१०

इति । न केवलं सकृदेव प्रयोज्यानि । नाप्येकविंशतिकृत्वः । किंतु प्रति-
पर्यायमुपक्रमावसानयोः प्रयोज्यानि ॥२०॥

पक्षान्तरमाह—

विष्टावानां वा ॥२१॥

१५

इति । समस्तमप्याद्यन्तेष्विति पदमनुवर्तते । विष्टावानामित्याकाङ्क्षावलात् ।
तेनायमर्थः । विष्टावानामाद्यन्तेषु नवानुगानानि प्रयोज्यानि । न ततो न्यूनम् ।
नाप्यधिकम् । तदेवं पक्षाः ॥२१॥

भासनिधने दशमस्य पदस्योपायमुद्गातैव ब्रूयात् ॥२२॥

२०

एवं मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या (सा. ११४०) इति भासमग्निष्टोम साम
विहितं तत् सस्तोभपदविभाग्यम् । चतुर्थः पाद उपद्रवः । तदनन्तरमिहोहो भद्र-
मित्याद्युपक्रम्य भद्रादीनि दश देवतापदान्यधीतानि । तानि सर्वाणि निधनानि ।
देवताश्चारण्येगेयेष्वि (द्रा. श्री. २०.३.२२) ति वचनात् । भास इति दशमं पदं
निधनमेव । तस्योपायमेकाक्षरप्रभृतिवागन्तमुद्गातैव ब्रूयात् । ततः पूर्वाणि नव
देवतापदानि उपायसहितानि सर्वे ब्रूयुरित्युक्तं भवति । भासनिधन इति । भास-
निधनवैरूपे इहोहोभद्रमित्यादिके पदसंघे इत्यर्थः ॥२२॥

२३

5. My¹ आत्मनः पराणि यानि तान्यन्ततः स्तोत्रावसाने for यान्यूर्ध्वम्....
समाप्तौ; My¹ om. यान्यूर्ध्वम्.... प्रयोज्यानि

9. T. om. न केवलं.... पक्षान्तरमाह (L. 11)

17. My² विषुवान् for एवं

19. My² T. om. तानि

21. My¹ T. C. My¹ एकार⁰ for एकाक्षर⁰

सर्वाणि राजने त्रिरुक्तानि पञ्चकृत्वो ब्रूयुः ॥२३॥

महाव्रते राजने साम्नि यानि त्रिरुक्तानि तानि सर्वाणि पञ्चकृत्वो ब्रूयुः ।
बहुवचनात् स्तोत्रसामविषयमेतत् । पञ्चभक्तिप्रकरणाच्च । न हि परिसामसु भक्ति-
विभागोऽस्ति । केवलं प्रस्तोतृवाच्यत्वात् ॥२३॥

तस्यानुपदं स्तोभाः ॥२४॥

तस्य राजनस्य प्रतिपादं स्तोभावृत्तिः कार्या । अविभाग्यत्वपक्ष एतद्वचनम् ।
प्राप्त्यभावात् । विभाग्यत्वपक्षे तु पदाय पदाय स्तोभेदित्येव सिद्धम् ॥२४॥

पदेन प्रस्तावः ॥२५॥

स्तोभयुक्तेनैव । सामर्थ्यात् ॥२५॥

तृतीयेन पदेन पुरस्तात्स्तोभेन प्रतिहारः ॥२६॥

स्पष्टम् ॥२६॥

विभाग्यं वा ॥२७॥

इदमपि स्पष्टम् ॥२७॥

तत्र देवताभ्यो यद्यनन्तरं पूर्वं पदं तेन सहैता ब्रूयुः ॥२८॥

विभाग्यपक्षे पदेन पदेन सह देवता अपि ब्रूयुः । नानानिधनानि देवता
इत्यर्थः ॥२८॥

व्यवस्तोभेत् पददैवतमित्येके ॥२९॥

पदानि देवतानि च पददैवतमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । पदानां देवतानां च
पृथक् पृथक् स्तोभवृत्तिः कार्येत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु पूर्वमुक्तम् । तस्यानुपदं
स्तोभाः (द्रा. श्रौ. २०.२.२४) इति ॥२९॥

3. My² ०विभक्ति⁰ for ०भक्ति⁰; T. प्रकारात् for प्रकरणात्

My¹⁻⁴ T. विभक्ति⁰ for भक्ति⁰; My¹⁻⁴ TC. नेह for न हि

6. My¹ My⁴ C. ०पदं for पादं; My² आग्य⁰ for ०भाग्यत्व⁰

7. My² प्रस्ताव⁰ for प्राप्ति⁰; T. विभाग्य⁰ for विभाग्यत्व⁰

19. My² इतः for तु

निधनानि पदानि पदस्तोभेषु तथैवेडाः ॥३०॥

पदस्तोभा नाम चत्वारि सामानि धर्ता दिवः पवते (सा. ५५८) इति योनौ ये गीयन्ते तेषामाद्यस्याष्टाविडाः सन्ति । द्वितीयस्य षड्विडाः । तृतीयस्य चतस्र इडाः । चतुर्थस्य द्वे इडे । तेषामाद्यमधिकृत्य ब्राह्मणम् द्वादशनिधनो भवति (तां. ब्रा. १३.५.२५) इति । तच्चतुर्णामपि साधारणमिति मत्वा सर्वेष्वपि द्वादशनिधनानि दर्शयति । इडाश्च पादाश्च पदस्तोभेषु चतुर्ष्वपि निधनानि स्युरिति । आद्ये तावत् पदस्तोभे पादचतुष्टयमिडाष्टकं चास्तीति द्वादशनिधनत्वम् । इतरेष्वपि वक्ष्यामः ॥३०॥

तेभ्यो नाना स्तोभेयुः ॥३१॥

१०

तेभ्यो द्वादशभ्योऽपि निधनेभ्यः पृथक् पृथक् स्तोभेयुः ॥३१॥

कथमित्याह—

त्रिभ्यः प्रथमेभ्यः प्रस्तोता त्रिभ्य एव सप्तमप्रभृतिभ्यः प्रति-
हर्ता ॥३२॥

१५

आदितस्त्रिभ्यो निधनेभ्यः प्रस्तोता स्तोभेत् । सप्तमप्रभृतिभ्यः त्रिभ्यः प्रति-
हर्ता । इतरेभ्यः षड्भ्य उद्गातेत्यर्थसिद्धम् । स्तोभविभाग्याश्चैते । अन्त्यस्य
सर्वस्य निधनत्वात् ॥३२॥

अर्द्धं पदं निधनमिडाव्यपेतेषु ॥३३॥

२०

यस्य पादस्य मध्य इडेति निधनं तदिडाव्यपेतम् । तेषु पादेषु इडायाः पूर्वोऽर्द्धं
एकं निधनम् । उत्तरोऽर्द्धं एकं निधनमिति । तत्र तृतीये पदस्तोभे पादचतुष्टय-
मिडाव्यपेतम् । द्वितीये पादद्वयम् ॥३३॥

1. My⁴ C. om. एव

2. My¹⁻² CT. ⁰स्तोमानां for ⁰स्तोभा नाम

9. T. स्तोभयेयुः for स्तोभेयुः

14. My² आत्रिभ्यः for आदितस्त्रिभ्यः; My^{1,4} C. om. त्रिभ्यः;
My² after प्रस्तोता adds : तु

15. My² om. षड्भ्यः

18. My² T. पदस्य for पादस्य

सर्वमव्यपेतेषु ॥३४॥

इडाया व्यवधानाभावे सर्वोऽपि पाद एकं निधनम् ॥३४॥

चतुर्थस्य प्रथमः पादस्त्र्यक्षराणि चत्वारि निधनानि ॥३५॥

चतुर्थस्य पदस्तोभस्य प्रथमं पादं चतुर्धा विभज्य त्र्यक्षराणि चत्वारि निधनानि कार्याणि ॥३५॥

तथा तृतीयः ॥३६॥

तथैव तृतीयोऽपि पादश्चतुर्धा विभज्य चत्वारि निधनानि कार्याणि । शिष्टं पादद्वयमिडाद्वयं च चत्वारि निधनानीत्येवं द्वादशनिधनत्वम् ॥३६॥

तत्रैव पक्षान्तरमाह—

द्वितीयोत्तमौ वा द्वैधं चतुरक्षरश इतरौ ॥३७॥

इति । द्वितीयोत्तमौ पादौ द्वैधं विभजेत् । तानि चत्वारि । इतरौ पादौ चतुरशो विभज्य षण्निधनानि । तानीडाद्वयेन सह द्वादशनिधनानि ॥३७॥

अविभाग्याश्चेदष्टमेन स्तोभेन प्रथमस्य ॥३८॥

अविभाग्याः पदस्तोभा इति पक्षे अष्टमेन स्तोभेन प्रथमस्याष्टमनिधनार्थमावृत्तेन प्रतिहारः ॥३८॥

नवमेन परेषाम् ॥३९॥

परेषाम् द्वितीयप्रभृतीनां पदस्तोभानां नवमेन स्तोभेन प्रतिहारः ॥३९॥

दशमेन वान्त्यस्य ॥४०॥

अथवा चतुर्थस्य पदस्तोभस्य दशमेन प्रतिहारः ॥४०॥

सर्वेषां प्रथमेन प्रस्तावः ॥४१॥

अविभाग्य [त्व] पक्षे चतुर्णामपि पदस्तोभानां प्रथमेन स्तोभेन प्रस्तावः ॥४१॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे विंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

2. My¹ पदः for पादः

7. My¹ TC. om. एव

14. T. अष्ट⁰ for अष्टम⁰

तृतीयः खण्डः

इलान्दस्योत्तमेऽनुगाने षट् ॥१॥

पञ्चानुगानमिलान्दं नाम साम । तेषामाद्यमनुगानं केवलं स्तोभिकमृक्शून्यम् ।
इतराणि चत्वार्यग्निरस्मि जन्मना (सा. ६१३) इत्यादि चतुर्चत्वे क्रमेण गीतानि ।
तेषामुत्तमानुगाने उत्तमे पादोपक्रमे षडक्षरः प्रतिहारः ॥१॥

विभाग्यानीतराणि ॥२॥

अन्त्यवर्जमितराणि चत्वारि विभाग्यानि ॥२॥

प्रथमं वा विभाग्यम् ॥३॥

अविभाग्यं वा प्रथममनुगानम् ॥३॥

तत्रोत्तमस्य स्तोभस्य मध्यमेन वचनेन ॥४॥

तत्राविभाग्यपक्षे उत्तमस्य स्तोभस्य मध्यमेन वचनेन प्रतिहारः ॥४॥

एकादशैर्धृतमसस्य ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

अष्टमैः स्तोभैस्त्रिरुक्तैर्भद्रश्रेयसोः ॥६॥

इमा नु कं भुवना सोषधेमे (सा. १११०) ति द्विपदायां भद्रम् । पवस्व सौम
मन्दयन् (सा. १८१०) इति श्रेयः साम । तत्र द्वयोः पादयोः निधनस्य च
स्तोभत्रयमाहर्तव्यम् । ते चावृत्त्या नव भवन्ति । तत्राष्टमेन त्रिरुक्तेन प्रतिहारः ।
अष्टमैरिति बहुवचनमभ्यासापेक्षम् ॥६॥

पञ्चमैश्च यदि द्विप्रतिहारे ॥७॥

यदि द्विप्रतिहारे भद्रश्रेयसी कर्तुमिष्टे तदा पञ्चमैश्च स्तोभैस्त्रिरुक्तैः
प्रतिहारः ॥७॥

4. My² T. उतराणि for इतराणि

5. My¹ उत्तमेऽनु⁰ for उत्तमानु⁰

17. My² आवृत्ताः for आवृत्त्या; My¹ T. न for नव

18. My² ०वचनस्य सापेक्षम् for ०वचनमभ्यासापेक्षम्

पञ्चाक्षरशः स्तोभविभाग्ये धर्मविधर्मणी ॥८॥

द्विपदयोः ऋचोर्धर्मविधर्मणी साम्नी भवतः । तयोर्द्विपदामृचं पञ्चाक्षरशश्चतुर्धा कृत्वा तानि चत्वारि पदानि निधनानि कुर्युः । प्रतिनिधनं च स्तोभाभ्यासः । ततः स्तोभविभाग्ये स्याताम् । धर्मसाम्नि केवलमन्तस्तुब्धेऽपि स्तोभविभाग्ये इति वचनसामर्थ्यात् प्रतिपादं स्तोभवृत्तिः ॥८॥

५

द्विपदाकारं वा ॥९॥

यद्वा द्विपदमेव कृत्वा स्तोभविभाग्ये कुर्यात् । उभयथाप्युपदेशात् । तथा च निदानकारः—द्विपदा एना एके प्रतिजानते (नि. १.३) इति । पञ्चाक्षरपदाः चतुष्पदा अक्षरपङ्क्तय इत्यन्ये (नि. १.३) इति ॥९॥

तयोर्दशमैः स्तोभैः प्रतिहारः ॥१०॥

१०

औहोवेति त्रीण्यक्षराणि स्तोभाः । ते च द्विपदाकारपक्षे प्रतिनिधनं चतुरभ्यस्ता द्वादश । तत्र दशमैरभ्यस्तैः प्रतिहारः ॥१०॥

षष्ठैश्च यदि द्विप्रतिहारे ॥११॥

तयोर्द्विप्रतिहारमिष्टं चेत् तदा षष्ठैरपि स्तोभैः प्रतिहारः ॥११॥

पदान्ते त्राणि सौहविषे ॥१२॥

१५

सौहविष इति हाङ्कारस्वरो गृह्यते ॥१२॥

पादादौ वा ॥१३॥

यद्वा उत्तमपादोपक्रमे व्यक्षरः प्रतिहारः ॥१३॥

मध्यमं वचनं स्वर्णिधने सौहविषे ॥१४॥

स्वर्निधने सौहविषे पूष्णे भगायेत्यस्य त्रिरुक्तस्य मध्यमं वचनं प्रतिहारः ॥१४॥

२०
२१

2. My² ^०विधर्मसामनी for धर्मणी साम्नी; My⁴ सामनी for साम्नी

3. My² ^०अभ्यासं for अभ्यासः

8. My¹ ^०अक्षरपदैः for ^०अक्षरपदाः

19. My¹ स्वर्वन्नि for स्वर्णि^०

20. My² om. स्वर्निधने . . . स्वर्निधनम् (p. 420. L. 2)

विभाग्यं वा ॥१५॥

यद्वा पञ्चाक्षरशो विभाग्यं स्वर्णिधनम् ॥१५॥

मध्यममेव वचनं पुरस्तात्स्तोभं वैराजस्य ॥१६॥

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वे (सा. ६२७) ति वैराजस्योत्तमः पादस्त्रिरभ्यस्यते ।
५ तत्र मध्यमं वचनं पुरस्तात्स्तोभयुक्तं प्रतिहारः ॥१६॥

तस्य पदान्तांश्चतुर्वाभ्यस्येयुः ॥१७॥

तस्य वैराजस्य त्रिरुक्तान् पदान्तांश्चतुरभ्यस्येयुर्यथास्नायम् । वेति विकल्पः
॥१७॥

तथा चातुर्थिकस्य वात्सप्रस्य ॥१८॥

१० तथा पृष्णस्य चतुर्थेऽहनि क्रियमाणस्य वात्सप्रस्यापि त्रिरुक्तान् पदान्तांश्चतु-
रभ्यस्येयुस्त्रिवेति विकल्पः ॥१८॥

किमु यत्रापि विकल्पे याथाकाम्यम् । नेत्याह—

समाधिं तु ॥१९॥

१५ साम्येन प्रयोगः समाधिः । वैराजवात्सप्रयोः साम्यं तु कुर्यात् । न पुनरेकस्य
चतुरभ्यासः स्यादन्यस्य त्रिरभ्यास इति वैषम्यं कुर्यात् । तथा च निदानकारः—
तेन वात्सप्रं समादध्याद्यदि वैराजं त्र्यनुतोदं वात्सप्रप्रथममपि त्र्यनुतोदम् । यदि
चतुरनुतोदं वात्सप्रमपि चतुरनुतोदम् (नि. सू. ३.१२) इति । तथा च वात्सप्रमधि-
कृत्य ब्राह्मणम् एतस्मिन् वैराजं प्रतिष्ठितम् (तां. ब्रा. १२.११.२४) इति । गान-
सादृश्यात् प्रतिष्ठितमिति वादः ॥१९॥

२० ऋगादिमुपरिष्ठात्लामकायनः ॥२०॥

वैराजस्य समाप्तौ पिबेत्यक्षरद्वयमास्नातम् । तत्र संदेहः । किमेतत् पिबा सोम-
मिन्द्र मन्दतु त्वे (सा. ६२७) ति ऋगाद्यक्षरद्वयम् । किं वा तत्सदृशस्तोभाक्षर-
मिति तत्र ऋगादिरिति लामकायनः । यथा लोके गाथां गीत्वा पुनरपि तदादेरा-
वेष्टनम् तद्वत् पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति ऋचं गीत्वा पुनरावेष्टनमिदं पिबे-
त्यक्षरद्वयम् ॥२०॥

10. T. om. अपि

20. C. ऋगदिर् for ऋगादिम्

21. My¹ T. वैराज⁰ for वैराजस्य

24. C. तृचं T: ऋचा for ऋचं

स्तोभं शाण्डिल्यः ॥२१॥

आवेष्टनमित्यत्र प्रमाणाभावादृगक्षरसदृशस्तोभ इति मन्यते । किं विवेकस्य प्रयोजनम् । आवेष्टनपक्षे उत्तरयोः स्तोत्रीययोस्तदादेरेवावेष्टनं कार्यम् । स्तोभ-पक्षे पिवेत्यस्यैवोत्तरयोरप्यतिदेशस्तोभान्तरवत् ॥२१॥

त्रैककुभे च पदादिः ॥२२॥

उपरिष्ठादित्यनुवर्तते । शाण्डिल्य इति च । त्रैककुभे साम्नि उपरिष्ठाद्यकार आम्नातः । सोऽपि य एक इद्विदयत (सा. १३४१-३) इति । पदादिर्यकार आवेष्टित इति शाण्डिल्यो मन्यते । स्तोभ इति स्वमतम् । अत्र निदानकारेण त्रैक-कुभस्य निधने विप्रतिपद्यन्त इत्यादिना निधनेऽपि विप्रतिपत्तिरुक्ता । सूत्रकारस्तु निधनात् पूर्वस्मिन् यकारे स्तोभो वा पदादिवेति मतभेदं दर्शितवानित्यनुसंधातव्यम् ॥२२॥

अविभाग्यानामुत्तमे पदे प्रागुपायात् षट्सु व्यावर्गवत्स्वष्टसु
वा यथा वामदेव्यक्रोशयोः पूर्वेण व्यावर्गेण प्रतिहरेदिति
शाण्डिल्य उत्तरेणेति धानंजयः ॥२३॥

अविभाग्यानामुत्तमे पदे निधनस्योपायात् प्राक् पडक्षरे मध्येज्वसानवति
सति अष्टाक्षरे वा अवसानात् पूर्वोऽंशः प्रतिहार इत्येकं मतम् । उत्तरोऽंश इत्यपरं
मतम् । व्यावर्गो विभाग इति पर्यायः ॥२३॥

3. My² पदादेः for तदादेः; T. om. एव

9. C. after निधने adds : न

C. T. My² पद्यते for पद्यन्ते; My⁴ om. अपि

10. My⁴ ऋगदिः, My² पादादिः for पदादिः

My¹ C मति⁰ for मत⁰; My² om. मतभेदं . . . वातव्यम्

12. My¹ व्यावर्गवत्सु for व्यावर्गवत्सु

13. My¹ व्यावर्ग्येण for व्यावर्गेण

16. My¹⁻² T. C. om. अष्टाक्षरे वा

17. My¹ व्यावर्ग्यो for व्यावर्गो My¹⁻² पर्यायाः for पर्यायः;

एवं तावत् साम्नां स्वयोनिगताक्षरसंख्यया प्रतिहार उक्तः । यत्र योनिविसदृश-
च्छन्दः स्वक्षरवृद्धिलोपिश्च भवति तत्र योनौ प्रतिहारे या गीतिः सैव प्रतिहारो
नाक्षरसंख्यावर इत्याह—

प्रातिहारिकमेव गीतं प्रतिहारो वैच्छन्दसेषु ॥२४॥

५

इति । किमुदाहरम् । इमं वृषणं कृणुतैकमिन्माम् (सा. ५६१) इत्येकपदायां
वृषाख्यं सामोत्पन्नं अभि प्र वः सुराधसमि (सा. ८११) ति बृहत्यां गीयते । तस्य
योनौ नवमदशमाभ्यामक्षराभ्यां प्रतिहारः । बृहत्यां पुनः सा गीतिः दशाक्षरे
भवति ॥२४॥

अप्यपदादौ ॥२५॥

१०

पदादिः प्रतिहारस्थानम् (द्रा. श्री. १८.३.६) इति पूर्वमुक्तम् । अपदादावपि
वैच्छन्दसेषु प्रतिहारः स्यात् । यथा प्रत्नं पीयूषं पूर्वं यदुक्थम् (सा. १४६४)
इत्यामहीयवस्य । एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि ॥२५॥

अथोपद्रवभक्तिमनुसंधत्ते—

नोर्ध्वं प्रतिहारादौकारेणाददीतेति गौतमः ॥२६॥

१५

इति । तलवकारिणामूहाध्ययने उपद्रवभक्तेरप्यौकारेणादानं दृष्टम् । तस्य
निषेधोऽयम् ॥२६॥

प्रत्यवेत स्वराणां तु प्रत्युद्गृह्णीयात् । यथा कालेयवात्सगुर्द्वा-
नाम् ॥२७॥

२०

चतुर्थमन्दादिना स्वरेण ये प्रारभ्यन्ते ते प्रत्यवेतस्वराः उपद्रवाः । तेषां
मौकारेणादानं कर्तव्यमिति धानंजयमतं वक्ष्यति । गौतमस्तु तेषां प्रत्युद्ग्रहणमेव
कार्यम् । न प्रणवेनादानमिति मन्यते । प्रत्युद्ग्रहणं नाम ऋष्टप्रथमाद्युच्चं स्वरेण
प्रारम्भः ॥२७॥

२२

1. My² T. ^० संख्यायाः for संख्यया

My² ^०सदृश^० for ^०विसदृश^०

2. My² ^०हारे for ^०हारः

6. My⁴ तत्र My¹ तस्याः for तस्य

7. My² प्रतिहारे (या) गीतिः सैव for नवमदशमाभ्यामक्षराभ्यां

15. My¹ TC. द्रष्टव्यम् for दृष्टम्

तमेव पाठेन दर्शयति—

नकारिणाम् । मयो वा । वरो वा ॥२८॥

इति ॥२८॥

ओंकारेण प्रत्यवेतस्वराणामाददीतेति धानंजयः ॥२९॥

यथाम्नायं शाण्डिल्यः ॥३०॥

५

द्वयमपि स्पष्टम् ॥२९-३०॥

अथ निधनभक्तिमनुसंधास्यन्नन्तर्निधनानि तावदाह—

इहकार इडाथकारौ गीतं च निधनस्वरं ह्रीषीस्वरं च द्व्यक्षरं

देवताश्चारण्येगेयेषु तान्यन्तःसामनिधनानि ॥३१॥

इति । इहकारेडाकाराथकाराः स्तोभरूपा अन्तर्निधनानि स्युः । यच्च सामान्य-
निधनेन सदृशस्वरं तत्साममध्ये गीयते । यच्च निहोता सस्ति वहिषोति पदान्तेन
ह्रीषी शब्देन सदृशस्वरं द्व्यक्षरं यथा यौधाजये । यानि च देवतापदान्यरण्येगेयेषु
स्वर्ज्योतिरित्यादीनि तान्येनानि चतुर्विधानि साम्नामन्तर्निधनानि सर्वैः प्रयोज्या-
नीत्यर्थः ॥३१॥

१०

किमेतान्यविशेषेण निधनानि ? नेत्याह—

१५

वाक् चेत् स्तोभान्तोऽनन्तरः पुरस्ताद्वृद्धः कृष्टो वाकारः स्वरितं

वार्चिकं वा वृद्धं पूर्वेषां त्रयाणाम् ॥३२॥

इति । देवताभ्यः पूर्वेषां त्रयाणां देवताव्यतिरिक्तानामित्यर्थः । यदि पुरस्तात्
अनन्तरः स्तोभान्तो वाक्छब्दः स्यात् । यदि वा वृद्धः कृष्टो वाकारः पुरस्तात्
स्यात् । यदि वा स्वरितमक्षरं पुरस्तात् स्यात् । यदि वा वृद्धमृगक्षरं पुरस्तात्

२०

2. C न 2 का 1231. रिणं 5 म 1 यो 1234 वा 5 व 1 रो 1231 वा 1 for न
कारिणाम् . . . वा

11. T. ०मध्येन for ०मध्ये

12. T. स्वसदृश⁰ for सदृश⁰

13. My² om. एतानि

18. My¹ C ०व्यतिरेकानां for ०व्यतिरिक्तानाम्

19. My वाक्छब्दः for वाक्छब्दः

स्यात् । यथा त्वाष्ट्रीसाम्नि । तदानीमेव तेषां त्रयाणां निधनत्वम् नान्यथेत्यर्थः ॥३२॥

तदेवं लक्षणचतुष्टयं देवताव्यतिरिक्तानां निधनत्वे हेतुः । देवतास्त्वत्रिशेषेण निधनानीति विवेकः । तेषामुदाहरणमाह—

५ यथा देवत्यस्त्वाष्ट्रीसाम यौधाजयं दार्ढ्यच्युतमाथर्वणमान्धी-
गवम् ॥३३॥

इति । अत्र आन्धीगवं वक्ष्यमाणनिधनस्योदाहरणमिति । उक्तानां निधनानां तत्राभावात् ॥३३॥

एवं चतुष्टयाणि निधनान्युक्तानि । अथ पञ्चमं निधनमाह—

१० तेभ्यो यन्निगदवर्त्यन्तरमाचिकं तेन सहोपेयुरनादेशः ॥३४॥

इति । तेन इत्युभयेषां परामर्शः । तेभ्यो निधनेभ्यस्तल्लक्षणेभ्यश्च वागादिभ्यो यदनन्तरमाचिकमक्षरं निगदस्वरेण वर्तते तेन सहोपेयुः । तदपि पूर्वैश्चतुर्भिः सह निधनत्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । तत्र निधनेभ्योऽनन्तरवर्ति उदाहरणम् अच्छिद्र-
गूर्दादीनि सामानि । यथा अच्छिद्रे परीतो षिञ्चता सुतस् (सा. ५१२) इत्यत्र
१५ उत्तरे त्रयः पादा हीपीस्वरादुत्तरा निगदवर्तिनः । वागादिलक्षणानन्तरवर्तिनो
निधनस्योदाहरणम् आन्धीगवगौतमरयिष्ठादिकम् । एतेषां पञ्चानामपि निधनत्वे
ब्राह्मणमस्ति । यथा त्रिणिधनं भवति । (तां. ब्रा. ६.१.१४) दशाक्षरं मध्यतो
निधनमुपयन्ति । (तां. ब्रा. ८.५.१३) यच्चानुष्टुभस्य मध्ये निधनस्य ब्राह्मणम् ।
तदु चैतस्य इत्यादिकम् । ननु आन्धीगवादिषु गीतं च निधनस्वरमि (द्रा. श्रौ.
२०.३.३१) त्यनेनैव निगदवर्तिनोऽपि निधनत्वं सिद्धम् । नैवम् । तत्तत्सामान्त-
२० निधनसादृश्याभावात् । वेदसामाध्ययने च सामान्त्यनिधनस्वरोऽप्यस्तीति वक्तव्य-
मेतत् । तदेवं पञ्चविधमन्तर्निधनम् ॥३४॥

२२

1. निधनत्वात् for निधनत्वम्

10. My¹ 'वर्ति' for 'वर्ति'

11. My¹ after निधनेभ्यस् ins. तु; My² om. 'भ्यश्च ... तेन (L. 12);
My⁴ स्मृतलक्षणेभ्यः for तल्लक्षणेभ्यः

15. My² 'स्वरनिगद' for 'स्वरादुत्तरा निगद'

20. TC. om. अपि My² om. one तत्

इहकारादिमिडां सर्व उपेयुः ॥३५॥

द्विविधा तावदिडा । इकारेण पृथग्भूता संयुक्ता चेति । तत्र संयुक्तामिडां सर्वे ब्रूयुः । इकारेण सहैव ब्रूयुरित्यर्थः ॥३५॥

उदाहरणमाह—

तानि प्रतीचीनेडानि ॥३६॥

५

इति । तानि सामानि प्रतीचीनेडानि काशीतप्रभृतीनि येष्विकारेण सह वचनमिति प्राप्ते वचनमुत्तरविवक्षार्थम् ॥३६॥

डकारं त्वन्यासु गौतमः ॥३७॥

अन्यास्विकारेण पृथग्भूतासु इडासु डकारमात्रमेव सर्वे निधनं ब्रूयुः । इकारं तु केवलमुद्गातैव ब्रूयात् ॥३७॥

१०

इडेति धानंजयः ॥३८॥

इकारेण पृथग्भूतामपि तेन सहैव ब्रूयुरिति धानंजयमनम् । उदाहरणं काले-
यादिसाम ॥३८॥

इकारान्तं चैवोपायं प्रगाथेषु संप्रगायन्ति कुत्साः ॥३९॥

पृथग्भूत इकारान्तो यस्योपायस्य तमिकारान्तं निधनोपायं होडकारमुद्गात्वा सह संप्रगायन्ति कुत्सशिष्याः । न केवलमिकारमात्रम् ॥३९॥

१५

एवं करणं तेषां कोऽभिप्राय इति चेत्तमाह—

एवं नः कृत्स्नेडोपेता भविष्यतीति ॥४०॥

इति । एवं क्रियमाणे इकारेण सह पूर्णेडास्माकं प्रयुक्ता भविष्यतीत्यभिप्रायः

॥४०॥

२०

कुत्समतं निराकरोति—

प्रत्युद्गीतस्तु खल्वेषां तदोद्गाता भवति ॥४१॥

२२

9. My¹ प्रकार⁰ My² इकार⁰ for डकार⁰

15. My² om. इकारान्तं . . . सह सं⁰ (L. 16)

19. C. पूर्व⁰ for पूर्ण⁰

22. My² ⁰उद्गीतस् for ⁰उद्गीतस्; C. भविष्यति for भवति

इति । उपायस्यापि सह वचन उद्गात्रैव गेयम् । सन्तमुपायं प्रस्तोता प्रति-
हर्ता च द्वावपि प्रत्युद्गायत इति महान् दोषः ॥४१॥

गीतमपञ्चोऽपि नातीव साधुरित्याह—

कृत्स्नामेके समयास्नायाम्याम् ॥४२॥

५

उपायं विना केवलमिकारेण पृथगवस्थितेनैव सह कृत्स्ना वक्तव्येत्येके मन्यन्ते
यथोक्तं धानंजय्येन । कुतः । आचार्यसमयात् समास्नायाच्च द्रवन्तीमिडामुत्तमामु-
पयन्तीति पृथग्भूतामिडामधिकृत्य समास्नायो भवति । यदिडाकारमात्रमेव निधनं
स्यात्तदेडामुपयन्तीति वक्तव्यं स्यात् । न पुनरिडायामुपयन्तीति । कालेयादीना-
मिडानिधनव्यपदेशो न स्यात् । यथाध्ययनं पृथक्स्थितमिकारं डाकारं च सर्वे
ब्रूयुरिति सिद्धम् ॥४२॥

१०

**पुरीषपदशेषाणि निधनान्याचार्याः स्वरितान्तानि यथाधीतं वा
॥४३॥**

महानास्मीशेषभूतानि पुरीषपदानि निधनानि सर्वप्रयोज्यानि ब्रुवते । तदा
स्वरितान्तानि स्युः । इडादिपदं स्वरितान्तं कृत्वा तत् ऊर्ध्वस्य स्वरस्य लोप
इत्येकं मतम् । अथवा यथाधीतमलोपेनैव निधनानि स्युरिति मतान्तरम् । स्वमते
तु पञ्चभक्तीनि [सामानि] तेषु भक्त्यश्च पूर्वमेव दर्शिताः ॥४३॥

१५

१७

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे विंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

4. C¹ समा⁰ My² समवाया⁰ for समया⁰

5. My¹ अवस्थिता for वक्तव्या

My² एव स्थितेन for अवस्थितेन

6. My¹ om. उत्तमाम्

7. My¹ om. पृथग् . . . उपयन्तीति (L. 8)

9. C. ऐडानि च My² ऐडानि T. ऐडादीनि च for इडानिधन⁰

11. My² ०गीतं My¹ धीता [नि] for धीतं

16. T. ०भक्तनिधनेषु for ०भक्तीनि तेषु

चतुर्थः खण्डः

त्रिरात्रेषु च यौधाजयस्यैकाक्षराणि निधनानि ॥१॥

यौधाजयस्य त्रीणि निधनानि हीपीस्वराणि द्व्यक्षराणि सन्ति । तान्येकाक्षराणि स्युः । त्रिरात्रेषु (च) इति । चकार आचार्यमतापवादानुकर्षणार्थः ॥१॥

प्रगाथेषु बृहद्रथःतरयोर्यज्ञायज्ञीयस्य चानादेशे ककुभावुत्तरे ॥२॥

प्रगाथेषु बृहदादीनां त्रयाणामुत्तरेस्तोत्रीये ककुभावेव स्याताम् । न बृहत्प्री । कुतः । ककुभावुत्तरे उपादधुर् (तां. त्रा. ७.७.५) इति ब्राह्मणवचनात् । अनादेशे यथा पुरोजिती वो अन्धस (सा. ६६७) इति प्रगाथेषु अनुष्टुभि यज्ञायज्ञीयम् इति विधानात् । अनुष्टुभावुत्तरे ककुभः कर्तुमशक्यत्वात्तथेति ॥२॥

तयोद्व्यक्षरः प्रस्तावः सर्वत्र ॥३॥

तयोद्व्यक्षरयोः सर्वत्र प्रगाथेषु तृचेषु च द्व्यक्षर एव प्रस्तावः ॥३॥

तत्रैव तृचेषु विशेषमाह—

तृचेष्वक्षरसंयोगेन ॥४॥

इति । कया नश्चित्र आभुवत् (सा. ६८२-४) इत्यादि तृचेषु रथन्तरादीनां त्रयाणामुत्तरसंयोगेन प्रस्तावः कार्यः ॥४॥

तदेव दर्शयति—

प्रथमाया उत्तममक्षरं मध्यमायाश्च प्रथमम् ॥५॥

इति । प्रथमस्तोत्रीयोत्तमाक्षरं मध्यमस्तोत्रीयाद्याक्षरं च संसृज्य ताभ्यां प्रस्तावः कार्य इत्यर्थः ॥५॥

4. My¹ after चकार: ins. हि

8. My² om. कुतः ककुभावुत्तरे; My¹⁻⁴ after कुतः add : ततः;
My¹ after उत्तरे adds : क⁰

My¹ C. "वचनमनादेशः for "वचनात् अनादेशे

14. My¹ "संगेन TC. My² संसर्गेण for संयोगेन

19. T. om. प्रथमं . . . इत्यर्थः; (L. 20);

My¹⁻² C. प्रथममुत्तमं for प्रथम . . . "क्षरं

एवमेवापरयोद्वितीयोत्तमयोः ॥६॥

एवमेव द्वितीयोत्तमयोरप्यक्षरद्वयं संसक्तं कुर्यात् । तथैवोहाध्ययनमपि क्रियते ॥६॥

प्रस्तावप्रतिहारनिधनानामक्षरपरिमाणं यथायोनि चिकीर्षे-
५ द्वेच्छन्दसेध्वनादेशे ॥७॥

प्रस्तावप्रतिहारयोरन्तर्निधनानां च योनिवदेव विसदृशच्छन्दःसु अक्षरपरिमाणं सति संभवे संपादनीयम् । निधनेऽप्यस्त्येव परिमाणम् । यथान्धीगवादिषु दशाक्षरं मध्यतो निधनमुपयन्ती (तां. ब्रा. ८.५.१३) त्यादि परिमाणसंपादनाशक्ती तु गतिरेव प्रतिहार इति पूर्वमेवोक्तम् ॥७॥

१० यस्याचिकमुदात्तानुदात्तं तदृगूढमथ यस्य सामिकं तत्
सामोढम् ॥८॥

आचिकमित्यत्र ऋक्शब्देनोत्तरयोर्ग्रहणम् । ऋचं पर्यालोच्य तदगतोदात्ता-
दिस्वराविरोधेन यदुत्तरायामूह्यते तदृगूढं साम । अथ यत् स्वयोन्यामुत्पत्ती साम्नः
स्वरं पर्यालोच्य तदविरोधेनार्चिकं स्वरं वाधित्वा उत्तरयोरूह्यते तत् सामोढ-
मित्युच्यते ॥८॥

१५ उभयमपि गानप्रदर्शनेनोदाहरति—

यथा पौष्कलस्योत्तरयोर्यथाविदेऽ२३४५ । समप्सुजीऽ२३४५

दिति धानंजयस्तदृगूढम् । यथाविदेऽ२३४५ । समप्सुजीऽ२३
४५ दिति शाण्डिल्यस्तत् सामोढम् ॥९॥

२०

२१

इति । ननु च ऋगूढपक्षोऽनुपपन्नः । कथम् । सर्वत्र प्रायेण योन्यामार्चिकस्वरं
वाधित्वा स्वतन्त्रेणैव स्वरेण साम्नो निष्पत्तिः । तेनोत्तरयोरपि तथैव युक्तम् ।

1. My¹ परयोः for अपरयोः; My² द्वितीययोः for द्वितीयोत्तमयोः

2. T. तथैवाह^० for तथैवोह^०

6. My² C. after च्छन्दःसु ins. अपि

My¹ before विसदृश^० adds : विच्छन्दःसु

13. C. सयोन्याम् for स्वयोन्याम्

20. My⁴ om. च; T. प्रयोज्यम् for प्रायेण योन्याम्

सत्यम् । एवं यत्र योन्यामेकदेशे मन्त्रस्वरेणैव साम गीयते तत्र संदेहः । किं तस्मिन्नंशे मन्त्रस्वरो न बाधनीय इत्यभिप्रायेण तेन स्वरेण साम्नो निष्पत्तिः । किं वा तत्रापि स्वतन्त्र एव साम्नः स्वरः । यदुच्छ्रया तु मन्त्रस्वर एकरूपो जानि इति । तत्राबाधपक्षे उभयोरपि तस्मिन्नंशे योनेर्विसदृशस्वरेऽपि तत्स्वराबाधेन गेयमित्युक्तं पक्षोपपत्तिः । योनौ यादृच्छिकमेकरूप्यमिति पक्षे सामोदपक्ष इति विवेकः ॥६॥

५

अनाक्षरेषु पादेष्वक्षरोपधिं शाण्डिल्यः ॥१०॥

योनिपादाहनाक्षरेषूत्तरपादेषु गानकाले संधिकार्येण ग्रन्थमक्षरं पुनरुपदध्यादिति शाण्डिल्यः ॥१०॥

तदुदाहरणेन दर्शयति—

१०

यथाग्नेस्त्रिणिधनस्य आनूपेऽ२३४गो । मानोभिराऽ३१उवाऽ
२३ । आऽ२३४क्षाः । सोमोदूऽ२३४ग्धा ॥ भिराऽ३१उवाऽ
२३ ॥ आऽ२३४क्षाः ॥ तदक्षरसंघातु ॥११॥
इति ॥११॥

अनूपधिं धानंजयः । आनूपेऽ२३४गो । मानोभिराऽ३१उवाऽ
२३ । आऽ२३४क्षाः ॥ सोमोदूऽ२३४ग्धा ॥ भिराऽ३१उवाऽ
२३ ॥ आऽ२३४क्षाः ॥ तत्पदसंघातु ॥१२॥

१५

१७

1. My¹⁻² My¹ C. मन्त्र^० for मन्त्र^०; T. ०देशं for ०देशे

2. My¹⁻² C. My¹ मन्त्र^० for मन्त्र^०

3. T. इव for ०रूपो; My² T. तु for तु; My¹ om. तु

4. C. बाध^० for अबाध^०

My² विच्छन्दस^० for विसदृश^०

5. My¹ TC. My¹ om. ०पक्ष^०

7. M पदेषु for पादेषु; M ०पधि for ०पधि

8. My² ०पदाद् for ०पादाद्; My¹ ०पदेषु for ०पादेषु

इति । प्र सोम देवचौतये (सा. ५१४) इति योनौ तृतीयः पादो द्वादशाक्षरः । उत्तरायामानूपे गोमानिति नवाक्षरः । तत्र यावत्संभवं योन्यक्षरसादृश्यसंपादनेन गीतेर्निधानम् । यत्र तदक्षरसधातुसाम । योनिपादेऽनुपधानात्तत्सादृश्येन निधानम् । यत्र तत्पदसधातुसाम ॥१२॥

५. पाङ्क्तस्यानुष्टुप्सु द्वितीयं पदं द्वैधं व्यूहेच्चतुरक्षरशो यथार्थ-
मस्य शाक्वरस्य ॥१३॥

पङ्क्त्योन्यामुत्पन्नस्य साम्नोऽनुष्टुप्सु गाने कर्तव्ये सति द्वितीयमनुष्टुभः
पादं द्वौ चतुरक्षरी भागौ कृत्वा पङ्क्तवत् गायेदित्यर्थः ॥१३॥

तृतीयं बृहतीष्वष्टाक्षरं चतुरक्षरं च यथा संकृतिनः ॥१४॥

१०. तस्यैव पाङ्क्तस्य बृहतीषु गाने कर्तव्ये सति तृतीयं पादं द्वेधा विभजेत् ।
अष्टाक्षरं चतुरक्षरं च ॥१४॥

सिमा बृहत्त्यनुष्टुप्सु यथापदं व्यूहेत् ॥१५॥

१५. सिमाः शक्वर्यां महानाम्न्यः इति पर्यायः । ता बृहतीष्वनुष्टुप्सु च गीयमाना
१६. यथापदं व्यूहेत् । त्रयोदशपदा महानाम्न्य इति पूर्वमुक्तम् । तदेव सोम उष्वाणः
सोतृभिः (सा. ६६७-८) पवस्व वाजसातय (सा. १०१६-१८) इति बृहत्त्यनुष्टुभौ
त्रयोदशधा विभजेत् ॥१५॥

3. My² विधानं, My⁴ निधनम् for निधानम्;

My¹ अनुपाधानम् My⁴ अनुपाधानात् for अनुपधानात्

5. My² पादं for पदं

7. My¹ अनुष्टुभिः; My² आनुष्टुभं for अनुष्टुभः;

8. My¹ पदं for पादं

10. T. द्विधा for द्वेधा

13. My² पर्यायाः for पर्यायः

14. My² "पादं" for पदं

कुत इत्याह—

स हि ऋग्धर्मः ॥१६॥

इति । यथारूपा योनिरतथारूपमृगन्तरं कार्यमित्येष ऋचां धर्मः ॥१६॥

मिद्वान्नमाह—

सप्तधेत्याचार्याः ॥१७॥

इति । सप्तधैव विभजेदिति (आचार्याः) ॥१७॥

कुत इत्याह—

सप्त हि शाक्वराणि ॥१८॥

इति । सप्त पदानि हि शाक्वराणि । शाक्वरीशरीरभूतानीत्यर्थः । इतराणि पदानि शक्वरीवहिर्भूतानि स्तोभवन्महानाम्नी शेषभूतानीति पूर्वमेवोक्तम् ॥१८॥

तत्र प्रमाणमाह—

उपक्षुद्रा इति चाह ॥१९॥

इति । महानाम्नीरधिकृत्य ब्राह्मणम्—उपक्षुद्रा गायति । तस्मादुपक्षुद्राः पशवः (तां. ब्रा. १३.४.५) इति । तस्यायमर्थः । यासां समीपे क्षुद्राणि पञ्च छन्दांसि व्यतिपक्तानि द्विपदा धातुर्वत्सः पुरोपोऽभ्यास्येति भवन्ति ताः उपक्षुद्राः शक्वरीगणित् । अत एव हि पशवोऽप्युपक्षुद्रा भवन्ति । तथा हि धेनुसमीपे वत्साः स्त्रीपुंसरूपास्तिष्ठन्तीति किं च । शक्वयः पूष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्द (तां. ब्रा. २१.४.६) इति ब्राह्मणम् । संश्लिष्टा गयती (तां. ब्रा. १३.४.६) ति पूर्वमेव व्याख्यातम् । तेन सप्तपदा एव शक्वय इति ऋगन्तरमपि सप्तधैव कार्यम् ॥१९॥

तत् कथमित्याह—

तासां द्वितीयं पदं द्वे द्वे कृत्वा चत्वार्यूधः ॥२०॥

तासां बृहत्यनुष्टुभां द्वितीयं पादं द्वे द्वे अक्षरे कृत्वा इतराणि चत्वार्यूधः गणकः पादः कार्यः । ततः पूर्वा द्वौ द्वयक्षरो पादद्वयमिति विद्यात् ॥२०॥

8. My¹⁻² सप्तभिः for सप्त हि

11. My² om. तत्र प्रमाणमाह

22. My² चत्वार्यक्षराणि for इतराणि चत्वारि

T. after तासां adds : द्वौ

अष्टौ चत्वारोति तृतीयम् ॥२१॥

तासां तृतीयं पादमष्टौ चत्वारोति एवं द्वेधा विभजेत् ॥२१॥

चत्वार्यष्टाविति वा ॥२२॥

यद्वा चतुरक्षरमष्टाक्षरमित्येवं विभजेत् ॥२२॥

५ समधानुष्टुप्सु ॥२३॥

अनुष्टुप्सु तृतीयं पादं समधा समशो विभजेत् ॥२३॥

यथास्थानमशाक्वराणि ॥२४॥

१० महानाम्नीनामशाक्वराणि यानि पदानि द्विपदाधातुवत्सादीनि तानि सर्वाणि सोम उच्चाणः सोतृभिर् (सा. ६६७) इत्यादिवृहतीषु यथास्थानं स्तोभयन्निवेशये-
दित्यर्थः । तेन द्विपदां गीत्वा महानाम्नीनां प्रस्तावः कार्यः धातुवत्साद्यपि तत्रैव निवेशयेत् ॥२४॥

योनौ यान्यभ्यासेनान्यच्छन्दः संपद्यन्ते यथा गौरीवितौदल-
कौत्सत्रैककुभवैखानसानि तदापन्नेषु तेषु गौतमसार्दागवावत-
भ्यासम् ॥२५॥

१५ योनौ यानि सामानि पदानामभ्यासेन छन्दोन्तरमापन्नानि यथा गौरीविता-
दीनि । तेषु साक्षादेव तच्छन्दःसु गीयमानेषु पादाभ्यासो न कार्यः । मुख्यस्यैव
१७ छन्दसो लाभादिति गीतमश्च सार्दागवश्च मन्यते ॥२५॥

7. My¹ om. यथास्थानम . बृहतीषु (L. 9)

8. My² TC. 'धातुर्' for 'धातु'; My⁴ om. महा⁰ . . . बृहतीषु (L. 9)

10. My¹⁻² TC. My⁴ धातुर् for धातु⁰

13. My¹ MT. सार्दागवौ, My² शार्दागवौ for सार्दागवौ

17. My² शाद्गवश्च for सार्दागवश्च

विंशे पटले चतुर्थः खण्डः

मशको गार्ग्योऽभ्यासं मशको गार्ग्योऽभ्यासम् ॥२६॥

मशकाचार्यस्तु तत्राभ्यासं कर्तव्यं मन्यते । योन्यां दर्शनात् ॥२६॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे विंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

साम्नां भक्तिविभागज्ञः शास्त्रदृष्टानुसारतः ।

उपगच्छेत् श्रियं धाम साम्नां विष्णोश्च शाश्वतम् ॥

५.

इति काश्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरेः ।

छन्दोगसूत्रदीपोऽयं मध्यमे दशके कृतः ॥

इति श्री धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे विंशः पटलः समाप्तः ॥२०॥

८

---

2. C. मशको गार्ग्यः for मशकाचार्यस्तु; my² after तत्र ins. अपि;
my² स्मर्तव्यं for कर्तव्यं

एकविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

ऊपास्थानेष्वन्यानि निधनानि ॥१॥

५. तिस्रस्तावदूपाः । अर्द्धा पूर्णा अध्यर्द्धा चेति । तासां सर्वासां स्थाने प्रयोगकाले निधनान्तराणि स्युः । कुतः क्वचिदाहत्य ब्राह्मणे विधानात् । क्वचिदनुवाददर्शनाच्च ।
ऊपाध्ययनं तर्हि किमर्थम् । ब्रह्मयज्ञाद्यर्थम् ॥१॥

स्वरानादेशे तथा स्वराणि स्युः ॥२॥

१०. तानि च निधनानि तथा स्वराणि ऊपास्वराणि स्युः । ननु च स्थानापत्तेः सिद्धमेवैतत् । (इति चेत् ।) न सिद्धम् । सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिषु अग्निपदस्थानापन्नस्य सूर्यादिपदस्य स्वतन्त्रस्वरदर्शनात् । तेन वक्तव्यमेतत् ॥२॥

इडाश्चानादेशे ॥३॥

ऊपास्थानेष्वित्यनुवर्तते । निधनविशेषानादेशे तत्स्थानेष्विडाः स्युः । सामान्यविधिरयम् ॥३॥

अथ विशेषं वक्तुमारभते—

१५. उबित्यर्द्धेडा ॥४॥

इति । उबित्यर्द्धेडास्थाने स्यात् । अर्द्धेडया वै देवा असुरानवहृत्य (तां. ब्रा. न. ई. १५) इति ब्राह्मणेऽनुवाददर्शनात् ॥४॥

3. My² before ऊपास्थानेषु⁰ adds :—

गण्डस्थलगलद्दानध्रमध्रमरशोमितम् ।

विधनराजमहं वन्दे मन्मनोरथसिद्धिदम् ॥

ध्रीमनोरथसिद्धिविनायकाय नमः ॥ हरिः ओम् ॥

5. T. om. कुतः । . . . ⁰यज्ञाद्यर्थम् ॥ (L. 6);

T. निधनान्तस्वराणि for निधनान्तराणि

My² after विधानात् । adds :—यथा कार्तयज्ञमधिकृत्य ब्राह्मणम्—
इडेति निधनमुपयन्तीति ।

My² after ⁰दर्शनाच्च । adds :—यथाऽर्द्धेड्या वै देवा असुरानवहृत्येत्यादि ।

10. My¹ C. after तेन add :—न

प्रकृतिस्वरा प्रथमस्वरा वा ॥५॥

सा चार्द्धेडास्थानस्वरा स्यात् । प्रथमस्वरा वेति विकल्पः ॥५॥

अध्यर्द्धा त्वध्यर्द्धोपानाम् ॥६॥

अध्यर्द्धोपानां स्थानेऽध्यर्द्धेडा स्यात् ॥६॥

औत्पत्तिकः स्वरः स्वः काशीते ॥७॥

५

काशीते साम्नि ऊपास्थाने स्वरिति शब्दो भवेत् । स औत्पत्तिकः स्वरः स्यात् । आत्मीयस्वर इत्यर्थः ॥७॥

दैवोदाससुज्ञानयोश्च ॥८॥

दैवोदाससुज्ञानयोरप्यूपास्थाने स्वरिति निधनं भवेत् । स्वर्णिधनं भवती (तां. ब्रा. २१.१०.१६) ति ब्राह्मणानुवाददर्शनात् ॥८॥

१०

स्वःपृष्ठे च पूर्वः ॥९॥

स्वःपृष्ठे साम्नि ऊपाद्वयमस्ति । तत्र पूर्वस्मिन् ऊपास्थाने स्वरिति निधनं भवेत् ॥९॥

उत्तर इति गौतमधानंजयौ ॥१०॥

स्वःपृष्ठस्योत्तरस्मिन् ऊपास्थाने स्वरिति भवेत् । पूर्वस्मिन्निडेति मतान्तरम् ॥१०॥

१५

औपगवयोरथामथा वा ॥११॥

औपगवयोः साम्नोरूपास्थानेऽथेति निधनं स्यान्मथेति वा ॥११॥

कामं तु नाना ॥१२॥

अथवौपगवयोरथामथेति निधनद्वयं पृथगेव क्रमेण स्यात् । प्रथमेऽथेति स्यात् । द्वितीये मथेत्यर्थः ॥१२॥

२०

अभिचरणीयेषु वा मथाथान्यत्र ॥१३॥

२२

4. C. before अध्यर्द्धो^० adds अध्यर्द्धा तु

9. T. my² om. भवेत् । स्वर्णिधनम्

यद्वा अभिचरणीयेषु क्रतुषु ओषगवयोऽभयोरपि मथेति निधनं स्यात् । तेभ्योऽन्यत्र क्रतुष्वथेति व्यवस्था स्यात् ॥१३॥

इदानीं जागतस्य सोमसाम्नः ऊपास्थाने दश पक्षान् वक्ष्यन् प्रथमं पक्षमाह—

५

जागतस्य सोमसाम्न इन्द्र इव दस्यूँरमृणाः । सूर्य इव दस्यूँरमृणाः । वज्रिन् सुवज्रिन् ॥१४॥

इति । सोमसाम्न उपास्थाने इन्द्र इव दस्यूँरमण इत्यादि वान्यत्रयं पृथक् पृथक् निधनस्वरेण स्वरयित्वावस्येत् ॥१४॥

नवैवावसाने विकल्पमाह—

द्विर्वावस्येत् ॥१५॥

१०

इति । तदेव पाठेन दर्शयति—

इन्द्र इव दस्यूँरमृणाः । सूर्य इव दस्यूँरमृणाः । वज्रिन् सुवज्रिन् । इन्द्र इव दस्यूँरमृणाः । सूर्य इव दस्यूँरमृणो वज्रिन् सुवज्रिन्निति वा ॥१६॥

इति ॥१५-१६॥

१५

सकृन्वान्ततः इन्द्र इव दस्यूँरमृणः सूर्य इव दस्यूँरमृणो वज्रिन् सुवज्रिन् ॥१७॥

इति । तदेवं प्रथमे पक्षेऽवसानविकल्प उक्तः ॥१७॥

अथोत्तरैः सूत्रैर्नव पक्षान् दर्शयति—

१६

यथा वायोभस्त्रायां निहन्यमानायां ह्लादः स्यात् ॥१८॥

1. My¹ My⁴ om. उभयोः

C. before तेभ्यः adds ;—स चौत्पत्तिकः

3. C.T. उपा⁰ for ऊपा⁰

7. T. निधनेन for निधनस्वरेण

9. My¹⁻² व्यवस्येत् for अवस्येत्

17. My⁴ om. तद्; C. नव विकल्पा उक्ताः for अवसानविकल्प उक्तः;

My¹⁻² My⁴ ⁰विकल्पाः उक्ताः for ⁰विकल्प उक्तः

19. C. वायोर् for वायो⁰

यथा (वा) अयस्कारः स्वीयामयोभस्त्रां वायुना संपूर्य निहृ (?ह) त्व ह्लादयेत्
तादृशस्वरं निधनं फल्कारूपमूपास्थाने कुर्यात् ॥१८॥

यथा वायसी समृच्छेयाताम् ॥१९॥

यथा आयसी द्वे वा परस्परं समाहृते ध्वनेतः तादृशशब्दं निधनं कुर्यात् ॥२०॥

यथा वा निष्कः कृन्तत्रेणाभिहतो ध्वनेत् ॥२०॥

५

यथा निष्कः स्वर्णकारेण कृन्तत्रेणाभिहतो ध्वनेत् तादृशशब्दं निधनं
कुर्यात् ॥२०॥

यथा वा सनूपुरपादस्य निघातः स्यात् ॥२१॥

यथा वा सनूपुरपादस्य भूमौ निघाते कृते यः शब्दस्तादृशं वा निधनं स्यात्
॥२१॥

१०

गण्णिति वा ॥२२॥

गण्णिति वा निधनं कुर्यात् ॥२२॥

यथा वाप्सु पिप्पलं निपतेत् ॥२३॥

पिप्पलं फलम् । यथाप्स्वाम्रादिफलं निपतच्छब्दं करोति तादृशं वा निधनं
स्यात् ॥२३॥

१५

प्लुगिति वा ॥२४॥

प्लौगिति वा ॥२५॥

सहोभीरिति वा ॥२६॥

सूत्रत्रयमपि स्पष्टम् । एवं जागते सोमसाम्नि ऊपास्थाने दश पक्षाः ॥२४-२६॥

१६

1. My² विहृत्य for निहृत्य

2. C. उपा⁰ for ऊपा⁰

8. My¹ CT. My⁴ निखातः for निघातः

9. My² T. सनूपुरस्य for सनूपुर⁰; My² तत्सदृशं for तादृशं

16. My¹ प्लुगिति, T. प्लुगिति for प्लुगिति

19. T. ⁰द्वयम् for ⁰त्रयम्

कार्तयशे च त्रयो विकल्पाः ॥२७॥

कार्तयशे साम्नि ऊपास्थाने हेति निधनमुपयन्तीति प्रत्यक्षब्राह्मणं तस्य निधनस्य पूर्वराचिकैरक्षरैः सह प्रयोगकाले स्वरप्रकारे विकल्पत्रयमस्तीत्यर्थः ॥२७॥

५

तदेव पाठेन दर्शयति—

दयित्वे हम् । दयित्वे हम् । दयित्वे हम् ॥२८॥

इति । पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्वे (सा. ७६७) इत्यर्द्धसमाप्ता-
वृषास्थाने हम् इति निधनं प्रयोज्यम् । तस्य प्रयोगे स्वरविशेषप्रदर्शनं दयित्वे हम्
इति सूत्रकारेण क्रियते ॥२८॥

१०

एवमेवोत्तरस्मिन् निधने ॥२९॥

एवमेव कार्तयशस्य उत्तरस्मिन् ऊपास्थाने स्वरत्रयं द्रष्टव्यम् । यथ जिह्वयं
हम् इत्यादि विकल्पत्रयदर्शनं कर्तव्यम् ॥२९॥

अथ गायत्रे साम्नि यद् वक्तव्यं तद् वक्तुमारभते—

गायत्रस्य पादेन प्रस्तावः सर्वत्र ॥३०॥

१५

गायत्रस्य सर्वत्र त्रिष्टुब्जगतीषु गायत्रीषु च गीयमानस्य पादेन प्रस्तावः
कार्यः ॥३०॥

अष्टाक्षरेणेति धानंजयः ॥३१॥

त्रिष्टुब्जगतीषु अष्टाक्षरेणैव प्रस्तावो न पादेनेति धानंजयः ॥३१॥

तत्र प्रमाणमाह—

२०

तथा पुराणं ताण्डम् ॥३२॥

इति । पुरातनं ताण्डिब्राह्मणमित्यर्थः ॥३२॥

२२

तस्य निदर्शनार्थं गानं गायत्रीषु ॥३३॥

1. T. ०यशसे च त्रेधा विकल्पः for ०यशे च त्रयो विकल्पाः

10. My¹ एतस्मिन् for उत्तरस्मिन्

11. T, om. एवम् . . . आरभते (L. 13) My¹ TC. यथा for यथ;

12. My¹⁻² TC. om. आदि; My² प्रदर्शनं for दर्शनं

14. My² T. पदेन for पादेन

21. T. om. इति . . . अर्थः My¹ TC. after ब्राह्मणम् ins अस्ति

22. My¹ TC. My⁴ om. निदर्शनार्थः

तस्य गायत्रस्य साम्नः सर्वासु गायत्रीषु निदर्शनार्थं कस्यांचिद् ऋचि गानं करिष्याम इत्यर्थः । स्थन्तराद्विदूहाध्ययने गायत्रस्य गानाभावादेवमुक्तम् । किं पुनस्तस्य मूलमिति चेत् । उपनिषदि सावित्र्यां गायत्रस्य गानं तदनिशेषश्चेति ब्रूमः । यथा सावित्रीगेयं यत्रागीतम् (दे. ब्रा. ३.२३) इति । अस्यायमर्थः । यत्र यत्र गायत्रं न गीयते तत्र सर्वत्र यथा सावित्रीगेयं भवेत् । सावित्र्यां गानं यथा गीयते तथा गेयमित्यर्थः ॥३३॥

५

उपास्मै गायता नरोमिति धानंजयः ॥३४॥

उपास्मै गायता नरो इति शाण्डिल्यः ॥३५॥

उपास्मै गायता नरा इत्येके ॥३६॥

स्पष्टानि ॥३४-३६॥

१०

शेवमुद्गाता ॥३७॥

प्रस्तावाद्ध्वं गायत्रशेषमुद्गातैव ब्रूयान्नान्य इत्यर्थः । कुत एतत् । द्विरवनर्द्धेत् हि कुर्यात् तृतीयम् (तां. ब्रा. ६.७.२) इत्यवनर्द्धकर्तुमुद्गातुरेव प्रतिहारे विधानात् । तथेडां पशुकामाय निधनं कुर्यात् (तां. ब्रा. ७.१.११) इत्येकवचनान् उद्गातुरेव निधनम् ॥३७॥

१५

तत्र विशेषमाह—

मनसा तु स्वभक्तिमोकारं तथा स्वरं वाचा ॥३८॥

इति । स्वभक्तिमुद्गीथमुपद्रवं च मनसा प्रयुञ्ज्यात् । तथा स्वरं स्वभक्ति-सदृशस्वरमोकारं कृत्वा तं वाचा ब्रूयात् । अनिरुक्तं गेयम् (तां. ब्रा. ७.१.८) इति श्रुतेः ॥३८॥

२०

सर्वे वा निधनन्यायात् ॥३९॥

गायत्रस्य निधनं सर्वे वा ब्रूयुः । सर्वप्रयोज्यं निधनमिति हि न्यायः । निधनं कुर्यादित्येकवचनमविवक्षितमित्येकं मतम् ॥३९॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकविंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

२४

3. My² गायत्र्यां for सावित्र्यां

5. My² तत्र तत्र for तत्र

द्वितीयः खण्डः

इमे वै लोका गायत्रं व्यावृद् गेयम् (तां. ब्रा. ७.१.१) इति ब्राह्मणम् ।
तद्व्याख्यानेन गायत्रगानं दर्शयति—

पवमानायेन्दावा इत्येकावृत् ॥१॥

५

इति ॥१॥

अभिदेवां इया इत्यपरा ॥२॥

इति ॥२॥

क्षाता इत्यपरा ॥३॥

१०

इति । तिस्र आवृतो यस्येति व्यावृत् । आवृद्गीति खण्डः । त्रिभिर्गीतिखण्डै-
रूपेतं गायत्रं गायेदिति ब्राह्मणार्थः । त्रयोऽपि खण्डाः सूत्रत्रयेण दर्शिताः ।
उत्तरयोस्तु गीतिखण्डयोराधारभूतावार्त्तिकावशावुपात्ता । तयोर्गीतिमनन्तरमेव
दर्शयिष्यति ॥३॥

द्विरवनर्ददि (तां. ब्रा. ७.१.२) ति ब्राह्मणं व्याचष्टे—

पूर्वा वा वर्गाववनर्द्याविति धानंजयः ॥४॥

१५

पूर्वा वा वर्गौ गीतिखण्डौ अवनर्द्या अवनर्दनीया । अवस्वरेदित्यर्थः । खण्ड-
योरन्त्यमक्षरमुच्चैः कृत्वा नीचैरवस्थापयेदित्यर्थः । तथैव हि सावित्र्यां गीयते ।
अवनर्द्याविति कृत्यप्रत्ययः । केचित्तु लुप्तयकारं पठन्ति । तत्र छान्दसो लोपः
प्रमादपाठो वा ॥४॥

मध्यमायामावृत्ति द्वौ स्तोभौ कुर्यात्तावचनर्द्याविति गौतमः ॥५॥

२०

मध्यमे गीतिखण्डे तदन्त्यस्वरसदृशौ द्वौ स्तोभौ कुर्यात् । तौ च द्विरवनर्द-
नीमाविति गौतमः ॥५॥

तावेव गानेन दर्शयति—

अभिदेवां इया ॥६॥

२४

इति । अत्र द्वावाकारावन्त्याक्षरसदृशौ प्रत्येकमवनर्दितौ ॥६॥

10. My² °कारेण for °त्रयेण

16. My² सावित्रीसाम My¹ सावित्र्या हीयते for सावित्र्यां गीयते

19. T. मध्यमा⁰ for मध्यमायाम्; My¹ C. °नर्दौ for °वनर्द्या

सर्वत्रोकारावित्येके स्तोभधर्मत्वात् ॥७॥

सर्वास्वक्षु सावित्रीयोनिदृष्टावोकारावेव मध्यमे गीतिखण्डे स्तोभौ कुर्यात् । न पुनस्तदन्त्याक्षरसदृशावित्यर्थः । कुतः । स्तोभधर्मत्वात् । योनिदृष्टः स्तोभो-
ज्यत्र प्रवर्तत इति स्तोभानां धर्मोऽयम् । केचित्तु सर्वत्रोकारावित्येक इति
पठन्ति । स तु प्रमादपाठ एव । सावित्र्यामाकारयोर्दर्शनात् । न च, द्विरवनर्देदि
(तां. ब्रा. ७.१.२) ति वचनात् आकारयोः स्तोभधर्मत्वम् । अवनर्दनमात्र-
विधानात् । तस्मात् सर्वत्र ओकारावित्येव पाठः । धियो यो नः प्रचो इति
मध्यमावृत्योकारयोरेव दर्शनात् । तस्मात्तद्वदेव सर्वत्र मध्यमे गीतिखण्डे
तावेव स्तोभौ कुर्यादित्यर्थः ॥७॥

तदेतन्निराकरोति—

यथर्चमाचार्यास्तथर्कसलिङ्गदृष्टान्तात् ॥८॥

इति । मध्यमे गीतिखण्डे यादृगन्त्यमार्च्चिकमक्षरं तत्सदृशौ स्तोभौ कार्यौ ।
कुतः । तथैवर्कसलिङ्गयोर्माच्चिकाक्षरसरूपयोरेव स्तोभयोर्यानी दर्शनात् । तथा
हि धियो यो नः प्रचो इति मध्यमे गीतिखण्डे पठस्वरे ओकारोऽन्त्यस्तत्सदृशा-
वोकारावेव तत्र स्तोभौ विवक्षितौ । तत्रार्थादोकारत्वं जानम् । अतः सर्वत्रा-
न्त्याक्षरसदृशावेव स्तोभौ कुर्यात् ॥८॥

स्तोभानैकान्त्याच्च ॥९॥

किं च । सावित्र्यामोकारयोनं स्तोभैकान्त्यमस्ति । एकान्तेन स्तोभाविति
निश्चेतुं न शक्यावित्यर्थः । द्विरवनर्देदित्यृगक्षरस्यैवावनर्दनविधानोपपत्तेर्न
स्तोभत्वे किञ्चित्प्रमाणमिति यावत् । तेन स्तोभधर्मत्वादित्यसिद्धो हेतुरिति ॥९॥

2. T. स्तोभं for स्तोभौ

1. My¹ स्तोभं ? My¹ स्तोभं for स्तोभानां

7. My¹ C प्रचोद for प्रचो;

8. My² मध्यमावृत्योऽन्ते उकारयोः T. My¹ मध्यमावृत्योऽन्त्ये ओकारयोः for
मध्यमावृत्योकारयोः

9. My¹ कुर्यात् for My² T. कार्यौ for कुर्यात्

13. My¹ om योनौ; My¹ एव for योनौ

15. My¹ C. ततः for अतः

एवं तावत् गायत्रीगानप्रकारो दर्शितः । अथ ज्यायसि च्छन्दसि कथं गानमत आह—

ज्यायसि च्छन्दसि प्रथमायामावृत्यावपेदुत्तमं पादं शिष्ट्वा ॥१०॥

५

इति । ज्यायसि च्छन्दसि जगत्यादिषु अन्त्यं पादमवशिष्य प्रस्तावादूर्ध्व-
मृक्षराणि सर्वाण्यनुद्धृत्य तदन्ते प्रथमो गीतिखण्डः कर्तव्यः ॥१०॥

अष्टाक्षरमिति धानंजयः ॥११॥

१०

अष्टाक्षरमेवावशेषयेत् कृत्स्नमन्त्यं पादमिति धानंजयः । अत्रानन्तरं
ब्राह्मणम्—हिकुर्यात् तृतीयम् यत्त्रिरवनर्हति । अतितद् गायत्रं रेचयती (तां. ब्रा.
७.१.२-३) ति । तस्यायमर्थः । द्विरवनर्हन्नानन्तरं तृतीयमवनर्हन्नरूपं हिकारं
कुर्यात् । तेनैव तृतीयावनर्हसिद्धेस्तृतीये गीतिखण्डे पुनरवनर्हन्नमतिरिक्तमेव ।
तस्मात् तृतीयो गीतिखण्ड उच्चैरेव गेयः ॥११॥

अत्र हिकुर्यादिति सामान्येनोक्तम् । तत्प्रवृत्तिविषयं तत्स्वरूपं च दर्शयति -

ऊर्ध्वं रेतस्याया द्व्यक्षरं शिष्ट्वा हिकारं ब्रूयात् हि आ इति
॥१२॥

१५

हि आ इति बहिष्पवमानस्य प्रथमा रेतस्या । तद्वर्जमुत्तरास्वेव द्व्यक्षरं
शिष्ट्वा हिकारं ब्रूयात् । कुतः । पण्डितशबराह्मणे रेतस्याया हिकारनिषेधात्
॥१२॥

२०

अत्रानन्तरं ब्राह्मणम्—यो वै गायत्रेणाप्रतिहृतेनोद्गायतीत्यादि स मनसा
ध्येयः (तां. ब्रा. ७.१.३-४) इत्यन्तं हिकारस्य मनसा ध्यानं विधत्ते । तत्राचार्याणां
मतभेदं दर्शयति—

1. My² गायत्रीषु for गायत्री⁰
3. My² पदं for पादं
6. My¹ TC. My⁴ om. अष्टा⁰ . . . धानंजयः
9. C. नर्द⁰ for नर्दन⁰
10. My¹ T. इति रिक्तम् for अतिरिक्तम्
20. My¹ C. मति⁰ for मत⁰

तं रेतस्यायां प्रतिहर्ता मनसा ध्यायेन्न परास्त्विति गौतमः

॥१३॥

इति । रेतस्यायामेव तं हिंकारं प्रतिहर्ता मनसा ध्यायेत् । न परासु । कुतः । यो वै गायत्रेणाप्रतिहृतेनोदगायती (तां. ब्रा. ७.१.३) ति प्रतिहार भक्तिलोपे मनसा ध्यानस्य निमित्तत्वेनावगम्यते । भक्तिलोपश्च रेतस्यायामेव नान्यत्रेति तत्रैव तद्ध्यानमिति गौतमो मन्यते ॥१३॥

५

परास्वेवेति धानंजय्यशाण्डिल्यौ ॥१४॥

परास्वेव मनसा ध्यानं न रेतस्यायाम् । कुतः । न प्रतिहारलोपो निमित्तम् । किं तु प्रतिहर्तुः प्रतिहारवचने प्राप्ते तं विहायोद्गातुः प्रतिहारवचनमेव निमित्तम् । तथा हि यो वै गायत्रेण प्रतिहर्त्रा प्रतिहृतेन स्वयमेव प्रतिहारं कृत्वा गायति सोऽप्रतिष्ठितः स्यादिति ब्राह्मणार्थः । ततश्चोद्गातुः प्रतिहारवचनम् उत्तरास्वेवेति तत्रैव ध्यानमिति धानंजय्यशाण्डिल्यौ ॥१४॥

१०

रथन्तरवर्णामुत्तमां गायेदिति ब्राह्मणं व्याचष्टे—

रथन्तरवर्णायामक्षराण्यभिष्टोभेत् ॥१५॥

इति । उत्तमायां रथन्तरवर्णायामृचि प्रस्तावाद्ध्वंसक्षराणि रथन्तरस्य भकारैरभिष्टोभेत् । ऊर्ध्वं प्रस्तावाच्चत्वार्यक्षराणीति पूर्वमुक्तम् । सूत्रकारेण शाखान्तरदर्शनात् ॥१५॥

१५

अभिष्टोभप्रकारमाह—

भाऽ३भाऽ३ इति शाण्डिल्यः ॥१६॥

इति ॥१६॥

२०

भ भ इति धानंजय्यः ॥१७॥

इति ॥१७॥

२२

4. My² before भक्ति ins. तद्

6. C. मनसा My¹ तदा for तद्; My² om. तद्

8. My¹ CT. My⁴ om. न

9. My¹⁻² T. My⁴ ०वचननिमित्तं for वचनमेव निमित्तम्

21. M. भ इति for भ भ इति

त्र्यक्षरं चाभिष्टोभेत् ॥१८॥

इति । चकारो धानंजय्यानुकर्णार्थः । त्र्यक्षरमेवाभिष्टोभेत् । न चत्वारि ।
इत्यपि धानंजयस्य पक्षः ॥१८॥

तत्र हेतुमाह—

५

प्रथमं ह्यक्षरं लुप्तमिति ॥१९॥

इति । सर्वत्रोद्गीथादाने प्रथमाक्षरलोपं तु धानंजय्य (द्रा. श्री. १८.२.२६)
इति पूर्वमुक्तम् । तेनात्रापि तन्मते प्रथमाक्षरलोपात् त्र्यक्षरमेवाभिष्टोभेत् ॥१९॥

हिम् इति हिंकारः ॥२०॥

१०

रथन्तरवर्णायामाकाररहितो हिंकारः स्यात् । तथा च पूर्वमुक्तम्—आविष्ट-
हिंकारे—(द्रा. श्री. ३.४.२४) ति ॥२०॥

द्वादशाक्षराण्यभिष्टोभेदनुष्टुभि ॥२१॥

अभिषेचनीयस्य बहिष्पवमाने रथन्तरवर्णा अनुष्टुप् कार्या । तस्यां द्वादशा-
क्षराण्यभिष्टोभेत् ॥२१॥

सर्वत्र चत्वारोति शाण्डिल्यः ॥२२॥

१५

स्यष्टमेतत् ॥२२॥

अतः परं खण्डशेषेण गायत्रस्य निधनं विचार्यते । सर्वत्र तावच्चत्वार एव
सामान्ताः । स्वरो निधनमिडा वागिति । ऋचामन्त्याक्षरं स्वरयित्वा समापितं
हाङ्कारश्च द्वयमपि स्वर इति रुढ्या व्यपदिश्यते । स्वरवागिडाभ्योऽन्ये सामान्ता
निधनमित्युच्यन्ते । तेषां चतुर्णां सामान्तानामिडावाचोर्गायत्रे शङ्कं न नास्ति ।
अनध्ययनादविधानाच्च स्वरनिधनयोरेव विचारः । सावित्र्यामाकारनिधनस्या-
ध्ययनात् सर्वाणि स्वाराण्याज्यानि तज्जामि नाना देवत्यैः स्तुवन्त्यजामिताये
(तां. ब्रा. १६.५.२१) इति ब्राह्मणेऽनुवादाच्च संशयः । तत्रैकं मतमाह—

२३

यथर्चं चान्तं ब्रूयात् क्षाता इवायू इति ॥२३॥

4. My² हेतुमेदम् for हेतुम्

7. U. ⁰लोपे for ⁰लोपात्

17. My² अन्त्यमक्षरं for अन्त्याक्षरं

19. T. My² उच्यते for उच्यन्ते

चकारः शाण्डिल्यानुकरणार्थः । यथर्चस्मृत्तुचामन्त्यो यः स्वरस्तमेव गायत्र-
स्यान्तं कुर्यात् । न योनिदृष्टमाकारनिधनमिति शाण्डिल्यः ॥२३॥

कुत इत्याह—

स्वाराण्याज्यानीति स्तुत्वा निधनवतेति च नानात्वचोदनात्

॥२४॥

५

इति । सर्वाणि स्वाराण्याज्यानि (तां. ब्रा. १६.५.२१) भवन्तीति ब्राह्मणे
स्वारत्वानुवादात् स्वारं गायत्रम् । यथा माध्यन्दिने पवमाने गायत्रेण स्तुत्वा
निधनवता स्तुवन्ति (तां. ब्रा. ७.३.११) इति गायत्रनिधनवतोर्भेदव्यपदेशात् न
गायत्रं निधनवत् । किंतु स्वारमेव । निधनाध्ययनं तु ब्रह्मयज्ञार्थम् ॥२४॥

ननु च स्वाराण्याज्यानीत्यनुवादाद्वाङ्कारस्वारमपि स्यात् । न यथर्चं
पादानुस्वारमेवेति नियमः । तत्राह—

१०

पदानुस्वारमेके स्तोभाश्रुतेः ॥२५॥

पादानुस्वारमेवेत्येके । स्तोभस्य ऋगक्षरवहिर्भूतस्य हाङ्कारस्याश्रवणात् ।
स्वाराण्याज्यानीत्येतावदेव श्रूयते । तेन यथर्चं पादानुस्वारमेव गायत्रम् ॥२५॥

बहिःस्वारं वा प्राणसामान्यात् बार्हतं हीति ॥२६॥

१५

2. My² T. आकारं for आकार

7. T. स्वरवत्त्व⁰ My² स्वरत्व⁰ for स्वारत्व⁰

My¹⁻² C. My⁴ तथा for यथा

8. My¹ T. स्तुवीत for स्तुवन्ति

10. My² °यिकार⁰ C. °इकार⁰ for °इकार⁰; T. °स्वरम् for °स्वारम्

11. My² T. पदा⁰ for पादा⁰; My¹ My⁴ after इति ins. एक इति

12. My¹ C My⁴ पादा⁰ for पदा; C. स्तोभ⁰ for स्तोभा⁰;

My¹ एक⁰ for एके

13. My² °यिकारस्य for °इकारस्य C. श्रवणात् for अश्रवणात्

14. C. My² पदा⁰ for पादा⁰

15. C. °स्वरम् for °स्वारम्

अथवा बहिःस्वारं गायत्रम् । हाङ्कारस्वारमित्यर्थः । ततः बार्हतं हि गायत्रं बृहत्सामपक्षे निविष्टमित्यर्थः । कुतो बार्हतत्वम् । प्राणसामान्यात् । प्राणो गायत्रम् (तां. ब्रा. ७.१.६) इति श्रुतिर्भवति । तथा प्राणो वै बृहदपानो रथन्तरम् (तां. ब्रा. ७.६.१७) इति श्रुतिः । तेन बृहद्गायत्रयोः प्राणत्वसंस्तवात् बृहत्पक्षीयं गायत्रम् । बृहत्सदृशमित्यर्थः । ततः किं बर्हिनिधनं बृहत् तद्वत् गायत्रमपि बहिःस्वारं युक्तम् । तथा च निदानकारः—यानि बर्हिनिधनानि तानि बार्हतानी (नि. २.३) ति ॥२६॥

अथ सिद्धान्तमाह—

आकारं त्वाचार्याः स्मृतेः ॥२७॥

१० इति । योनिदृष्टमाकारमेव निधनमाचार्याः तथैव पूर्वेषां स्मृतेः ॥२७॥
किं च स्वारादपि गायत्रस्य भेदेन व्यपदेशोऽस्तीत्याह—

गायत्रं निधनवदनिधनमैडं गायत्रं पुरस्तात् भवति स्वारमन्ततः
इति नानात्वदर्शनात् ॥२८॥

१५ इति । गायत्रं निधनवदनिधनमैडमिति । ब्राह्मणे अनिधनमिति माध्यंदिन-
पवमानान्त्यस्यौशनस्य स्वारस्य गायत्राद् भेदेन व्यपदेशो भवति । तथा गायत्रं
पुरस्ताद् भवति । स्वारमन्ततः (तां. ब्रा. ७.३.२७) इति च ब्राह्मणे गायत्र-
१७ स्वारयोर्भेदव्यपदेशः । तेन न स्वारं गायत्रमिति निश्चयः ॥२८॥

1. My² हायि⁰ for हाङ्⁰; My¹ हाङ्कारस्वरम् for हाङ्कारस्वारम्;
T. बहिःस्वरम् for बहिःस्वारम् My¹⁻² C. My¹ कुतः for ततः;

2. My¹ C. विविष्टम् for निविष्टम्

4. My¹ C. My⁴ संस्तावात् for संस्तवात्

5. My⁴ after गायत्रम् ins. इति

6. T. ⁰स्वरं for ⁰स्वारं; My¹ T. after युक्तम् adds : युक्तमिति and
My⁴ अयुक्तमिति

9. T. च for तु

14. My¹ My⁴ C.T. माध्यंदिने for माध्यंदिन⁰;

15. T. पवमानस्य for पवमानान्त्यस्य; My² om. स्वारस्य

16. My¹⁻² C. ब्राह्मणेन for ब्राह्मणे

17. C. My¹ ⁰स्वारयोर् for स्वारयोर्; T. भेदेन for भेद⁰;

कथं तर्हि स्वाराण्याज्यानी (नां. ब्रा. १६.५.२१) ति ब्राह्मणनिर्वाहः ।
तत्राह—

स्वाराणीति स्वरितत्वात् स्वरत्वाद् वा तस्य स्वरप्रधानत्वाद्
वा गायत्रस्य ॥२९॥

इति । आकारस्य स्वरितत्वात् स्वाराणीति ब्राह्मणम् । अथवा तस्य स्वर-
त्वात् स्वरो ह्याकारः । अथवा गायत्रस्य स्वरप्रधानत्वात् व्यञ्जनानि विहाय स्वरेण
गानात् ओकारस्वरेणानिरुक्तगानात् स्वरप्राधान्यम् ॥२९॥

अथ यदुक्तम्—वृहत्सादृश्यात् वहिःस्वरं गायत्रम् इति तथा गायत्रस्य निधन-
वत्तश्च भेदेन व्यपदेशात् स्वरं गायत्रमिति तत् परिहरति—

समे च भक्तिनानात्वे ॥३०॥

इति । या तावत् प्राणो गायत्रमिति भक्तिर्गोणो वादः स गायत्रस्याकार-
निधनत्वपक्षेऽपि समानः । सुतरामुपपद्यत एवेत्यर्थः । वहिर्निधनत्वात् । तथा
स्वारत्वपक्षेऽपि गायत्रस्वारयोर्नानात्वदर्शनं समानम् । अनुपपन्नमेवेत्यर्थः । तेन
पक्षद्वयेऽपि नानात्वदर्शनानुपपत्तेर्न स्वरं गायत्रं नापि निधनवत् । किंतु कोट्यन्तर-
मेवेति सिद्धम् । अत एव निधनवद्भिरामहीयवादिभिः संनिपाते जामिदोषोऽपि न
भवति ॥३०॥

3. M. My¹ स्वरत्वाद्वातस्य T. स्वरान्तत्वात्तस्य for स्वरत्वाद्वा तस्य

5. C. om. अथवा . . . ⁰प्रधानत्वात् (L. 6)

My¹ T. My² अथ वान्तस्य for अथवा तस्य;

6. My² हायिकारः for ह्याकारः

7. C. आकार⁰ My² ओंकार⁰ My¹ उकार⁰ for ओकार⁰;

My¹⁻² निरुक्त⁰ for अनिरुक्त⁰ T. ⁰प्राधान्यात् for ⁰प्राधान्यम्

8. My² यथा for तथा

11. My¹ TC. My⁴ यावत् for या तावत्; T. ब्राह्मणे for प्राणो;
C. भक्तियोगो for भक्तिर्गोणो

14. My¹ C My⁴ ⁰द्वयेन for ⁰द्वये

तं दीर्घम् ॥३१॥

तम् आकारं निधनं दीर्घमेव ब्रूयात् । न योनिवदवस्वरेदित्यर्थः । अवस्वरणे सन्ति तस्यावनर्दनरूपत्वात् अति तद् गायत्रं रेचयति (तां. ब्रा. ७.१.३) इति ब्राह्मणोक्तानिरेकप्रसङ्गः ॥३१॥

५. अवस्वरेदिति धानंजयः ॥३२॥

योन्यामवस्वरणदर्शनादिति मन्यते ॥३२॥

अवस्वरणमेव पाठेन दर्शयति—

क्षाता आऽ३ इति गौतमः ॥३३॥

इति ॥३३॥

१०. क्षातो वा इत्येके ॥३४॥

इति । ऋगन्तनिधनयोर्मध्ये वकार उपजनः कर्तव्य इत्येके । न कर्तव्य इति गौतममतम् ॥३४॥

१३. इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकविंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

-
1. My तद् for तं
  2. My¹ ०स्वरेणेति C. ०स्वरसो for ०स्वरणे;
  3. TC. इति for अति
  4. My² ब्राह्मणोक्ति⁰ for ब्राह्मणोक्त⁰
  5. My¹ ०स्वरेण My² ०स्वर⁰ for ०स्वरण⁰
  7. My¹⁻² TC. ०स्वरम् for ०स्वरणम्
  10. MT. before क्षातो add : क्षातो आऽ३

तृतीयः खण्डः

काम्यानां निधनानां किञ्चिच्चिकीर्षन्नुत्तमस्य द्व्यक्षरस्य स्थाने
कुर्यादिति शाण्डिल्यः ॥१॥

इडां पशुकामाय निधनं कुर्यादि (तां. ब्रा. ७.१.११) त्यादिब्राह्मणेन गायत्रस्य
काम्यानि निधनानि विहितानि । तेषामेकं कर्तुमिच्छत् ऋत्रामुत्तमस्य द्व्यक्षरस्य
स्थाने कुर्यादिति शाण्डिल्यः । कुतः । तन्मते गायत्रस्य पदानुस्वारत्वादुगन्तनिधन-
स्वारमिति तत्स्थाने कार्यं निधनम् ॥१॥

५

पक्षान्तरमाह—

अभिदेवां इयक्षताइ इति सर्वामृचं समाप्य ॥२॥

इति । सर्वामृचं समाप्य ऋगन्ते अवनर्द्धनं कृत्वा तत उत्तरं काम्यं स्यात्
॥२॥

१०

पक्षान्तरमाह—

अविकारेण सर्वं गीत्वेति धानंजयः ॥३॥

इति । अविकारेण सर्वं निधनमपि गीत्वा तत उत्तरं काम्यं निधनमिति
धानंजयः ॥३॥

१५

स्वमतमिदानीमाह—

तान्याकारस्थानेषु स्युनिधनत्वेन हि चोद्यन्ते ॥४॥

इति । तानि काम्यानि निधनान्याकारनिधनस्य योनिदृष्टस्य स्थाने स्युः ।
पशुकामाय निधनं कुर्यात् (तां. ब्रा. ७.१.११) इति निधनत्वेन चोदितत्वात् ॥४॥
अथ तेषां स्वरनिर्णयं करोति—

२०

कृतलक्षणचोदनाच्चौत्पत्तिकस्वराणि ॥५॥

इति । लक्षणं चिह्नम् । सामान्तरेषु कृतचिह्नानाम् अवगतस्वरूपाणामिडा-
दीनामिह काम्यत्वेन चोदनान्न तत्र उत्पत्तावगतस्वराण्येवात्रापि स्युः । न पुन-
स्तानि स्वराणीत्यर्थः ॥५॥

२४

7. My² कामं for कार्यं T. निधनस्वरम् for निधनम्

10. C. उत्तमं for उत्तरं

14. T. उत्तस्तः for उत्तरं

पक्षान्तरमाह—

एकाक्षरं ष्ठास्वरं द्व्यक्षरं हीषीस्वरमिति वा न्यायात् ॥६॥

इति । शंश्वस्य साम्नो योन्यामसाव्यंशुर्मदायाप्सु दक्षो गिरिष्ठा (सा. ४७३)
इत्यत्र ष्ठाकारस्य यः स्वरस्तत्स्वरसदृशमेकाक्षरं काम्यं निधनं स्यात् । द्व्यक्षरं
१ काम्यं निधनं स्यात् । द्व्यक्षरं काम्यं निधनं हीषी स्वरसदृशं स्यात् । तथैव प्रायेण
दर्शनात् ॥६॥

अथ सिद्धान्तमाह—

कृतस्वरं तु निधनं तस्य चोद्यते वर्णविकारः ॥७॥

इति । सावित्रीयोण्यां कृतस्वरमवगन्तस्वरमेव निधनमाकारस्तस्य केवलमिडां
१० पशुकामाय निधनम् (तां. ब्रा. ७.१.११) इति वर्णविकारश्चोद्यते । न स्वरविकारः ।
तेन स्थानिस्वराण्येव स्युः ॥७॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा रथन्तरस्य गायत्र्यः ॥८॥

इति । यथा वामदेव्यस्यर्धं रथन्तरं गायतीति रथन्तरस्य योनिवर्णविकार
१५ एव चोद्यते न गीतिविकारस्तद्वद् ॥८॥

तानि सर्वत्र स्युरनारभ्योत्पत्तिकत्वाद्गायत्रस्य ॥९॥

स्तोत्रविशेषमनारभ्योत्पत्तिर्येषामिति बहुव्रीहिः । तानि काम्यानि निधनानि
१९ सत्यां कामनायां सर्वत्र स्युः । न केवलं बहिष्पवमाने । कुनः । स्तोत्रविशेषमनारभ्य
गायत्रस्य निधनोत्पत्तेः ॥९॥

3. My⁴ om. अप्सु दक्षो गिरिष्ठा

4. My² after द्व्यक्षरं adds : तु

9. My¹ TC. My⁴ आकारस्य for आकारस्तस्य

14. T. स्थानि⁰ for योनि⁰

15. My² धीति T. गीति⁰ for गीति⁰

17. My¹ TC. My⁴ आरभ्य for अनारभ्य

18. C. आरभ्य for अनारभ्य

19. C. My² निधनत्वेनो⁰ for निधनो⁰;

मतान्तरमाह—

बहिष्पवमान इत्येके ॥१०॥

इति ॥१०॥

तत्र हेतुमाह—

तद्वि विकारा नातिक्रामन्ति । यथा रेतस्यारथन्तरवर्णयोर्धुरां
च सामान्ताः इति ॥११॥

५

तत् बहिष्पवमानं सर्वेऽपि गायत्रविकारा नातिक्रामन्ति । तत्रैव विनिविशन्ते
यथा रेतस्यारथन्तरवर्णं धुरां निधनानि च । तद्वदेव काम्यान्पि तत्रैव निविशन्ते
॥११॥

तदिदं निराकरोति—

१०

बहिष्पवमानसंयोगस्तु तेषां न कामसंयोगः ॥१२॥

इति । तेषां रेतस्यादीनां बहिष्पवमानेनैव संबन्धो न फलेन । काम्यनिधनानां
तु फलेन संयोगात् फलार्थिना सर्वत्र (तानि) प्रयोज्यानि । न बहिष्पवमान एवेति
सिद्धम् ॥१२॥

एवं गायत्रस्य गीतिर्दर्शिता । अथ पङ्क्तिवशाद्वाक्ये यस्य धुरो विगीयन्ते
(प. वि. ब्रा. २.२.३) इत्यादिना धूर्गानि विहितम् । काः पुनर्धुरो नाम । अतः
आह—

१५

गीतिविकारा गायत्रस्य धुरः ॥१३॥

गायत्रस्य गीतेरेव केचन विकारा धुर इत्युच्यन्ते ॥१३॥

तासां प्रवृत्तिस्थानं दर्शयति—

२०

स्तोत्रीयानुरूपयोज्योतिष्टोमस्यैवाज्येषु नान्यत्र ॥१४॥

२१

7. T. निवेशयन्ते My² निविशन्ते for विनिविशन्ते

8. My¹ My⁴ C. विनिविशन्ते T. निवेशन्ते for निविशन्ते;

C. after धुरां adds : च

13. My¹ TC. My⁴ फलार्थिनां for फलार्थिना

18. M My¹ C. ⁰विकारो for विकाराः

19. T. केवल⁰ for केचन

सर्वकृतुप्रकृतिभूतस्वामिणष्टोमस्य बहिष्पवमाने प्रथमद्वितीययोस्तृचयोराज्य-
स्तोत्रेषु च धुरं कुर्यात् । नान्यत्र विकृतिषु नापि स्तोत्रान्तरेष्वित्यर्थः ॥१४॥

तानेव विकारान् गानेन दर्शयति—

रेतस्यायास्त्रिरुद्गृह्णातीति ब्राह्मणं भवति । पाऽ३बाऽ३माऽ३
नायेन्दावाऽ३ ॥१५॥

रेतस्या नाम प्रथमा धूश्च्यते । नदन्वयादुगपि तथैवोच्यते ॥१५॥

गायत्र्युत्तरा ॥१६॥

उत्तरा द्वितीया धूर्गायत्रीति त्रिधात् ॥१६॥

तस्या द्वे अक्षरे सशयनी व्यतिषजतीति ब्राह्मणं भवति ॥१७॥

१० सह शयते इति सशयनी इति ॥१७॥

मध्यमस्य च पदस्योत्तममुत्तमस्य च प्रथमम् ॥१८॥

इति ॥१८॥

व्यतिषङ्गमेव गानेन दर्शयति—

आथर्वणो आशिश्वादेऽर्युर्वन्देवायदाऽ३३इति ॥१९॥

१५ त्रिष्टुबुत्तरा ॥२०॥

तृतीया धूस्त्रिष्टुबिति ज्ञेया ॥२०॥

तां बलवदिवोरसेव गायतीति ब्राह्मणं भवति ।^१ शाऽ३म् ।

जाऽ३ । नाऽ३ । यशमार्वताऽ३ । शं राजानोऽ३षा । धाऽ३३ ॥२१॥

तस्या द्वे उत्तमाद्ध्वेक्षरे द्योतयतीति ब्राह्मणं भवति ॥२२॥

२० तदेव ब्राह्मणं मतभेदेन व्याचष्टे—

ये ऊर्ध्वं हिंकारात्ते निर्ब्रूयादिति गौतमः ॥२३॥

षा धा इति धानंजयः ॥२४॥

इति । हिंकारादूर्ध्वमक्षरद्वयं निरुक्तं गायेदित्येकं मतम् । हिंकारात् पूर्वमक्षर-
२४ द्वयं निरुक्तं गायेदिति मतान्तरम् ॥२४॥

2. My² धुरः for धुरं

3. My¹ TC. My⁴ गाने for गानेन

5. M. after न्दावाऽ३ adds : अमिदेवा इत्या

22. My⁴ पधा M. पड्धा for पा धा

एकविंशे पटले तृतीयः खण्डः

जगत्युत्तरा ॥२५॥

तस्याश्चत्वारि चत्वार्यक्षराणि निक्कोडन्निब गायत्र्या द्वादशे-
भ्योऽक्षरेभ्य इति ब्राह्मणं भवति ॥२६॥

पारिष्टोभांऽस्तयाकृपाऽस्तोमाः शुक्राः रगवाऽस्तस्त ॥२७॥

तस्याश्चत्वार्युत्तमाद्ध्वेऽक्षराणि द्योतयतीति ब्राह्मणं भवति ॥२८॥

५

तदेव ब्राह्मणं पूर्ववन्मनभेदेन व्याचष्टे—

द्वे पुरस्ताद्विकारात्तथोपरिष्ठादिति गौतमः ॥२९॥

स्तोमाश्शुक्रा इति धानंजयः ॥३०॥

इति । सूत्रद्वयं स्पष्टम् ॥२९-३०॥

१०

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे एकविंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

११

चतुर्थः खण्डः

अनुष्टुबुत्तरा ॥१॥

पञ्चमो धूरनष्टुबिति विजेया ॥१॥

तान्निर्द्वन्निव गायतीति ब्राह्मणं भवति । आवाजं वाङ्मयक्रमी-
 ५२२२त् । सीदन्तोवा५२२२ । नुषा५२२२ः ॥२॥

तां चतुर्धा व्यावृज्य गायेदिति वचनाञ्चतुर्ध्वं क्खण्डा पञ्चमी कार्या । हिकारा-
दूर्ध्वमेकः खण्डः । त्रयः पूर्वे खण्डाः । त्रिष्वपि खण्डेषु अन्त्यमक्षरं निनर्देदिति
ब्राह्मणार्थः । तथैव गानं दर्शितम् ॥२॥

निहृक्तां चानिहृक्तां च गायेदितो (प. वि. ब्रा. २.१.२५)
ति ब्राह्मणं भवति । समस्तधुरां मन्यत इति गौतमः । त्रिष्टु-
बजगत्योर्ह्यक्षराणि निराहेति ॥३॥

निरुक्तां चानिरुक्तां गायती (प. वि. ब्रा. २.१.१५) ति ब्राह्मण समस्तानां
धुरां साधनम् न केवलं पञ्चम्याः इति गौतमः । कुतः । त्रिष्टुब्जगत्याः पूर्वं
निरुक्त्विवानात् न विशेषतः पञ्चम्यां नियनं युक्तम् । तेन यां काञ्चिदपि धुरं
निरुक्तामनिरुक्तां च गायेदिति ब्राह्मणार्थः । ततश्च रेतस्यादिष्वपि एकदेशो गेयः
निरुक्तं (च) गेयमिति गौतमस्य पक्षः ॥३॥

मतान्तरमाह--

एतस्या एवेति धानंजय्यशाण्डिल्यौ ॥४॥

इति । एतस्याः पञ्चम्या एव धुर एतद् ब्राह्मणम् । तां प्रस्तुत्य निधानात् ।

3. My ज्ञेया for विज्ञेया
6. My¹ चतुर्ष्वण्डा, T. चतुष्कण्डा for चतुर्द्व्यण्डा
7. My⁴ अन्तिम⁰ for अन्त्यम्
9. T. निरुक्तं चानिरुक्तं for निरुक्तां चानिरुक्तां
15. My¹ TC. My⁴ om. गेयः; C. गायित्;
16. T. गेयः for गेयम्
19. C. प्रत्यक्ष⁰ for प्रस्तुत्य;

ननु विशेषतस्तत्र विधानमनुपपन्नम् । त्रिष्टुब्जगत्योरपि निरुक्तत्वादित्युक्तम् । सत्यम् । अयं तु वचनार्थः । पञ्चम्याश्चत्वारो गीतिखण्डाः । तान् क्रमेण निरुक्तमनिरुक्तमित्येवं व्यत्यासं गायन् ॥४॥

तद् दर्शयति—

तस्या द्वितीयं पादं निर्ब्रूयात् । तृतीये चाक्षरे पञ्चमषष्ठे ॥५॥

५

इति । द्वितीयं पादं निरुक्तं गायन् । तृतीये पादे प्रथमं चतुरक्षरमनिरुक्तं पुनः पञ्चमषष्ठे अक्षरेऽनिरुक्ते द्विकारादूर्ध्वं पुनरपि अनिरुक्तमित्येवं व्यत्यासः ॥५॥

पङ्क्तिरुत्तरा तस्या द्वे द्वे अक्षरे उदासं गायत्र्या षड्भ्योऽक्षरेभ्य (प. वि. ब्रा. २.२.१३) इति ब्राह्मणं भवति । संजग्मानो दाइवा कावाइ इति धानंजयः ॥६॥

१०

कावा इति शाण्डिल्यः ॥७॥

सुत्रद्वयमपि स्पष्टम् ॥६-७॥

इदानीं धुरां निधनानि विधत्ते—

सदिति रेतस्याया धुरो निधनं समिति गायत्र्या स्वरिति त्रिष्टुभ इडेति जगत्या वागित्यनुष्टुभः ॥८॥

१५

इति ॥८॥

तेषां काम्यैर्गायत्रनिधनैस्समानः स्वरनिर्णय इत्याह—

तेषामुक्तो न्यायः काम्यैः सामान्तैर्निधनैः ॥९॥

इति ॥९॥

१६

-
1. My² after ननु adds : च
  5. My¹ My⁴ पदं for पादं;
  7. T. om. अपि; My¹ C. my¹ निरुक्तम् for अनिरुक्तम्;
  - My¹ व्यत्यासाः My² व्यत्यासम् for व्यत्यासः
  17. My² T. after तेषां add : निधनानां
  18. My¹ C. My⁴ om. निधनैः

तद्वदेवं सर्वत्र निधनानि स्युः । नेत्याह—

न तूर्ध्वं बहिष्पवमानात्स्युः ॥१०॥

इति । बहिष्पवमान एव तेषां निवेशो न पुनराज्यस्तोत्रेष्वित्यर्थः ॥१०॥

- अथाज्येषु धूत्रिवायकं ब्राह्मणम्—यस्य वै धुरो विगीतास्तस्य संगीताः
 ५ (प. वि. ब्रा. २.३.११) इत्यादि । तस्यायमर्थः । यस्य धुरां विगानं कृतं तस्य ताः
 संगीता अपि कार्या इति । तत् स्वयमेव व्याचष्टे—यस्य वै बहिष्पवमाने (प. वि.
 ब्रा. २.३.१२) इत्यादि । तस्यायमर्थः । यस्य बहिःसदसो बहिष्पवमाने पृथक् पृथक्
 निधनैर्धुरो गीताः ताः सदसोऽन्तराज्येषु एकेनैव निधनेन प्राकृतेन समानं गायति ।
 तस्य विगानं संगानं चोभयमपि कृतं भवति । उभयमप्यवश्यं कार्यमेव । कुतः ।
 १० धुरां चक्षुःश्रोत्रादिरूपत्वेन संस्तावान्धुरादीनां च बहिर्मुखे पृथक् पृथक्वस्थि-
 तानामन्तर्मुखेनास्थामेकस्यां संहत्य मूलतोऽवस्थानात् । तेनोभयमवश्यं कार्यम् ।
 तत्राज्येषु चतस्र एव धुरः संगेयाः रेतस्यापङ्क्तिवर्जम् । कुत एतत् । सुरभिरेव
 गन्धो गायत्र्या व्रतं दर्शनीयं त्रिष्टुभः (प. वि. ब्रा. २.३.६) इत्यादौ पूर्वस्मिन्
 ब्राह्मणे चतसृणामेव विशेषसंनिधेस्तानामेव यस्य वा एता धुरो विगीयन्त इति
 १५ सर्वनाम्ना परामर्शात् । ताश्च होतुराज्ये संगीयेत् । यथाज्यं संगीयतीति प्रकारद्वयं
 विहितं तयोर्विकल्पः । कुतः । ता वा एता देवलोकाय युज्यन्ते यत् पराच्यः ।
 प्रतीच्यो मनुष्यलोकाय (प. वि. ब्रा. २.२.१२) नि बहिष्पवमाने धुरां पराचीत्व-
 मानुलोम्यमाज्येषु च प्रतीचीत्वं प्रातिलोम्यं चतसृणां दर्शयति । तत्र प्रातिलोम्ये
 शाखान्तराद् विशेषं दर्शयन् प्रयोगप्रकारमाह सूत्रकारः—

- २० जगतीगायत्र्यो त्रिष्टुबनुष्टुभाविति पृथगाज्यप्रथमासु गीयेत्
 ॥११॥

इति । जगत्यादीनां चतस्रो धुरश्चतुर्वाज्येषु क्रमेण तत्तत्प्रमासु सकृत् सकृ-
 द्गीयेत् ॥११॥

तत्पुराणं यथाज्यगानम् ॥१२॥

- २५ पुराणं चिरंतनं ब्राह्मणोक्तम् । शाखान्तरीयमित्यर्थः ॥१२॥

एकविंशे पटले चतुर्थः खण्डः

गायत्रीत्रिष्टुभोर्व्यतिक्रमं धानंजयः ॥१३॥

गायत्रीत्रिष्टुभोर्धुरः स्थानव्यतिहारं कुर्यादिति धानंजयः । द्वितीयाज्य-
प्रथमायां त्रिष्टुप् । तृतीयप्रथमायां गायत्रीति यावत् ॥१३॥

गायत्रीं मैत्रावरुणस्याज्यप्रथमायां होतुरितरा आदितः ॥१४॥

तासामेव चतसृणां धुरां मध्ये गायत्रीं मैत्रावरुणस्याज्यप्रथमायां सकृद्
ब्रूयात् । इतरास्तिस्रो होतुराज्यप्रथमायां स्तोत्रोपक्रमे सकृद् गायेत् ॥१४॥ ५

तत् पुराणं होतुराज्यगानम् ॥१५॥

व्याख्यातमेतत् ॥१५॥

तत्रैव मतान्तरमाह—

त्रिष्टुभं उत्तरां गायत्रीं गीत्वा तस्या एव द्वितीयायामृच्या-
नुष्टुभं गायेदिति धानंजयः गायेदिति धानंजयः ॥१६॥ १०

इति । होतुराज्यप्रथमायां जगतां त्रिष्टुभं गीत्वा त्रिष्टुभं उत्तरां गायत्रीं गीत्वा
तस्या एवोत्तरामनुष्टुभं द्वितीयायामृचि गायेत् ॥१६॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकविंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति छन्दोगसूत्रस्य तृतीये दशके मुधीः ।

प्रथमं पटलं व्याख्याद् धन्वी श्रुत्यनुसारतः ॥ १५

इति श्रीधन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे एकविंशः पटलः समाप्तः ॥२१॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥७॥ १८

2. T. om. द्वितीय^० . . . यावत् (I. 3)

6. My² ०प्रथमायाः for ०प्रथमायां

11. My¹ अनुष्टुभा for जानुष्टुभं

अष्टमः प्रपाठकः

द्वाविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

५ इदानीमेकाहाहीनसत्राणि ब्राह्मणोक्तानि क्रमेणानुसंधास्यंस्तेषां कालं विधत्ते—

उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसंनिपाते यज्ञकालोऽनादेशे ॥१॥

इति । स्पष्टम् ॥१॥

संख्यामात्रे च दक्षिणा गावः ॥२॥

१० यत्र च ब्राह्मणे दक्षिणाविधौ संख्यामात्रमेव श्रूयते न संख्याविशेषः यथा सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादश दक्षिणाः (तां. ब्रा. १७.११.२) इत्यादी । तत्र गावो दक्षिणाः प्रत्येनव्याः ॥२॥

हिरण्यमिति जातरूपं विद्यात् ॥३॥

१५ यत्र हिरण्यं ददातीति श्रुतं तत्र यद्यपि रजतस्यापि हिरण्यशब्दवाच्यत्वं तथापि जातरूपं सुवर्णमेव हिरण्यशब्देन विवक्षितमिति मन्तव्यम् । कुतः । तैत्तिरीयके रजतस्य दाननिषेधात् । यथोक्तम्—तस्माद् रजतं हिरण्यमदक्षिण्यम् (तै. सं. १.५.१.२) इति ॥३॥

प्रथमायां पूर्वपक्षस्य दीक्षेतैकाहेभ्यः ॥४॥

उदगयनपूर्वपक्षे (ब्रा. श्रौ. २२.१.१) ति सूत्रेणैव सिद्धे पुनर्दक्षनमपुण्याहार्थम् । अपुण्याहेऽपि प्रथमैव दीक्षायामादरणीयेति ॥४॥

२० दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगम् ॥५॥

२३ ज्योतिःशास्त्रमिदं शुभं नक्षत्रयोगं दृष्ट्वा तस्मिन् वा दीक्षितव्यमेकाहेभ्यः । ननु सिद्धमेवेतत् । सत्यम् । विकल्पार्थं वचनम् । अन्यथा प्रथमायामेव दीक्षा स्यात् ॥५॥

4. C. अथ for इदानीं; C. om. ब्राह्मणो⁰ ... ब्राह्मणं व्या⁰ (p.466. L. 15
ब्रा. श्रौ. 22.2.10)

15. My¹ TC. My⁴ आदान⁰ for दान⁰; T. om. रजतं

21. My² शास्त्रे⁰ for शास्त्र⁰

तेषामेका दीक्षानादेशे तिस्रश्चतस्रोऽपरिमिता वा ॥६॥

अत्रापरिमितव्यतिरिक्तेषु दीक्षाकल्पेषु यदि कदाचित् प्रधानकालस्य पुण्याह-
कालो न सिद्ध्यत् तथापि वचनबलात् विरुध्यते ॥६॥

तिस्र उपसदः ॥७॥

अनादेश इत्यनुवर्तते ॥७॥

ज्योतिष्टोमस्योक्तानामुत्तरे सौभरनामधेऽतिरात्र उक्थ्यान्त
इतराणीति गौतमो वृत्तिग्रहणात् ॥८॥

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे त्रीण्युक्तस्तोत्राणि सन्ति । तेषां मध्यमे सौभरं हारिवर्ण-
मिति सामद्वयं विहितम् । उत्तमे तु स्तोत्रे नामधेऽंशीये आष्टादंष्ट्रे इति साम-
चतुष्टयं विहितम् । तेषां च तत्र विकल्पेन प्रवृत्तिरित्यपवादः । इदं तु संदिह्यते
किमविशेषेण (उत्त) किं विशेषेण विकल्पः । किं वा व्यवस्थितो विकल्पः इति ।
तत्र गौतमस्तावद् व्यवस्थां मन्यते । कथं ज्योतिष्टोमस्य उक्थ्यस्तोत्राणामुत्तर-
स्तोत्रद्वयसंबन्धे सौभरनामधे सामनी अतिरात्रप्रयोगे एव स्याताम् । न पुन-
रुक्थ्यप्रयोगे । तथेतराण्यपि हारिवर्णादीनि उक्थ्य एव स्युर्न पुनरतिरात्रे इति ।
कुतः जाभि वा एतद्यज्ञे क्रियत इत्याहुयं द्रथन्तरं पृष्ठं रथन्तरं संधिरि (तां. ब्रा.
८.८.१०) त्वारभ्य सौभरं कुर्यादजामितायै (तां. ब्रा. ८.८.१२) इत्यन्तेन ब्राह्मणेन
सौभरस्यातिरात्रावगमात् । तथा नामधेयस्य विच्छन्दस ऋचो भवन्त्यहोरात्रयोः
रूपम् (तां. ब्रा. ८.८.२४) इत्यतिरात्रसंबन्धोऽवगतः । तथा हारिवर्णादीनामुक्थ्य-
संस्थ एव प्रयोग इति कल्पकारप्रवृत्त्या जानीमः । तद्यथा—अथात उक्थ्यान्तस्य

3. My¹ TC. My⁴ सिद्धति for विरुध्यते.

8. उक्थ्य⁰ for उक्थ⁰

9. My¹ उत्तरे for उत्तमे

11. My¹⁻² C. अविशेषण for विशेषेण; T. om. किं विशेषेण

13. My¹ My⁴ om. एव

15. My¹ CT. यज्ञस्य for यज्ञे

17. My¹ CT. ⁰विच्छन्दसमृचो for ⁰विच्छन्दस ऋचो⁰

18. My¹⁻² TC. ⁰रात्रे for ⁰रात्र⁰

19. T. वृत्त्या for प्रवृत्त्या

भवत आष्टादंष्ट्राच्छावाकसान्तः (क्षु. क. १.५.१) इत्यारभ्य हारिवर्णादी-
न्युक्थ्यसंस्थान्युक्थ्यसंस्थ एव कल्पयन्तत्रैव तानोति दर्शयति । तेन कल्पकारस्य
ऋगब्राह्मणपर्यालोचनव्यवस्थितो विकल्पः ॥८॥

मतान्तरमाह

५

अनियोगमितरेषां धानंजय्यो विशेषाप्नानात् ॥९॥

इति । इतरेषां सौभरनामैधातिरिक्तानामनियमेन विकल्पः । सौभरनामैध-
योस्तु गौतमोक्तव्यवस्थैव । तयोर्विशेषाप्नानात् । इतरयोस्तु तदभावान् ॥९॥

मतान्तरमाह—

सर्वेषां यथाकामोति शाण्डिल्यस्तुल्यचोदनात् ॥१०॥

१०

इति । ब्राह्मणे सर्वेषामपि तुल्यतयैव विधानान्न नियमः । जामि वा एतद्यज्ञे
क्रियते (तां. ब्रा. ८.८.१०) इति तु सौभरस्यातिरात्रे गुणातिशयप्रदर्शनार्थमिति
मन्यते ॥१०॥

आष्टादंष्ट्रयोर्विकल्पः स्यात् ॥११॥

१५

उद्ध्योत्तममविकृत्याष्टादंष्ट्रे भवत (तां. ब्रा. ११.११.११) इति ब्राह्मणम् ।
तयोरायास्ये भवत इति वत्समुच्चयमाशङ्क्य निराकरोति विकल्प एवेति ।
आयास्ययोस्तु पवमानगतत्वाद्युक्तः समुच्चयः । अन्यथा स्तोमानिष्पत्तेः । आष्टा-
दंष्ट्रयोस्तु पुनरावृत्तिः स्तोत्रगतत्वादिकैकेन स्तोमनिष्पत्तेर्विकल्पः ॥११॥

१७

2. My² om. उक्थ्यसंस्थानि

3. My² अचारात् T. आचारात् My¹ आचाराद् for ऋग्;

My² T. लोचनया for 'लोचन'

6. My² व्यति⁰ for अति⁰

7. My¹ om. उक्त⁰; My²⁻⁴ गौतमवद् for गौतम⁰; My⁴ om. व्यवस्थैव

10. My¹ TC. My¹. om. न T. यज्ञस्य for यज्ञे

13. My⁴ after दंष्ट्रयोः ins तु

14. My⁴ उक्थ्यान्नम् for उक्थ्योत्तमम्

15. My¹⁻⁴ C. om. वत्⁰

17. My² एकेन for एकैकेन

काम्यानुकथ्यच्छन्दोयोगानतिरात्रस्यमन्यन्ते सौभरनामधप्रमाणाः

॥१२॥

गायत्रीषु ब्रह्मवचंसकामायोकथ्यानि प्रणयेयुः (तां. ब्रा. ८.१०.१) इत्यादि-
ब्राह्मणोक्ता उक्त्येषु काम्याश्छन्दोयोगा अतिरात्र एव स्युः । न पुनरुक्त्यसंस्थ-
प्रयोग इति मन्यन्ते । के पुनस्त इत्याह—सौभरनामधप्रमाणा इति । सौभरं १
नामधं च येषां प्रमाणं ते सौभरनामधप्रमाणा इति बहुव्रीहिः । किमुक्तं भवति ।
काम्यानुकथ्यच्छन्दोयोगान् व्याचक्षणेन कल्पकारेण सौभरं नामधं च सर्वत्र
कल्पितम् । तद्यथा—तं ते मदं गृणीमसीति सौभरम् । इन्द्रं विश्वा अबीबुधन्निति
नामधम् (धु. क. १.६.१) इति । तच्च सामद्वयं गौतममतेनातिरात्रस्यैवेति
निश्चितम् । तद्वलात् काम्याश्छन्दोयोगा अपि तत्रैवातिरात्रे निविशन्ते ॥१२॥ २०

तदेतन्निराकरोति—

वृत्तिस्त्वनुष्टुभां रात्र्युपाये न विद्यते ॥१३॥

इति । काम्येषु छन्दोयोगेषु सर्वत्रानुष्टुभि अच्छावाकसामेति ब्राह्मणम् । न
वचिदपि रात्र्युपाये रात्रिप्रयोगे उक्त्योत्तमेऽनुष्टुभां प्रवृत्तिर्दृष्टा । तस्मादुक्त्य-
मंस्थे प्रयोग एव काम्याश्छन्दोयोगा इति निश्चयः ॥१३॥ २१

ननु च सौभरनामधप्रमाणा (द्रा. श्रौ. २२.१.१२) इत्युक्तम् । तत्राह—

दृश्यते चान्यत्र रात्र्युपायान्नामधम् यथाभिप्लवस्य पञ्चाहे

॥१४॥

इति । अतिरात्रप्रयोगादन्यत्रापि नामधं दृश्यते । यथा सप्तरात्रेऽभिप्लवपञ्चाहे ।
तत्र पञ्चमेऽहनि कल्पकारः—पञ्चमस्य द्वे सवने षष्ठस्य तृतीयसवनं यजिष्ठं त्वा
ववूमह इत्येधमवाहं त्रैकुभं नामधमित्युक्त्यानि (आ. क. ६.११.२) इति । तेन
नामधमतिरात्रेणानेकान्तिकम् ॥१४॥ २२

4. My¹⁻² ०रात्रप्रयोगे for ०रात्रे

9. My¹ C. My⁴ तत्र for तच्च

11. My² एवं for एतत्

14. My¹ C. त्रिरात्रप्र⁰ T. अतिरात्रप्र⁰ for रात्रिप्र⁰;

16. My² तत् for तत्र

तस्यानुष्टुभः स्तोत्रीयः स्यादुक्थ्यान्तेषु वैच्छन्दसोऽतिरात्रेषु ।
वृत्तिविभागात् ॥१५॥

तस्य नामधेयस्य इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् (सा. ८२७) इत्यादिरानुष्टुभ एव
स्तोत्रीयः स्यादुक्थ्यसंस्थेषु । अधाहीन्द्रं गिर्वणः (सा. ७१०) इति वैच्छन्दसः
५ स्तोत्रीयोऽतिरात्रेषु स्यात् । विभागेन वृत्तेः कल्पेन दर्शनात् ॥१५॥

वैच्छन्दसमेवैके ब्राह्मणोक्तत्वात् ॥१६॥

विच्छन्दस ऋचो भवन्ति । ककुप्प्रथमाथोष्णिगथ पुर उष्णिग् (तां. ब्रा.
८.८.२४-२६) इति ब्राह्मणे विहितत्वाद् वैच्छन्दसमेव स्तोत्रीयं नामधेयोभयो-
रप्युक्थ्यातिरात्रसंस्थयोः ॥१६॥

१० स्वतन्त्रस्य ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविकल्पा आग्निष्टोम्यमुक्थ्य-
तातिरात्रमिति ॥१७॥

स्वतन्त्रस्य नित्यतया प्रयोज्यस्य ज्योतिष्टोमस्य संस्थात्रयमाग्निष्टोम्यादिकं
ब्राह्मणोक्तं विकल्प्यते । एतदुक्तं भवति । योज्यमृणसंस्तुतः पुरुषस्यावश्यको ज्योति-
ष्टोमः सोऽग्निष्टोमः उक्थ्योऽतिरात्रो वा स्यादिति विकल्पः ॥१७॥

१५ तस्यानतिरात्रस्य द्वादशशतं दक्षिणाः ॥१८॥

तस्य ज्योतिष्टोमस्यातिरात्रसंस्थार्वाजितस्य द्वादशाधिकं शतं गावो दक्षिणाः ।
अतिरात्रस्तु सहस्रदक्षिण इति अहीनप्रकरणे वक्ष्यति ॥१८॥

गो आयुषोश्च ॥१९॥

गो आयुषोरप्येकाहयोरनतिरात्रयोः पूर्ववदेव दक्षिणा ॥१९॥

२० विश्वजिदभिजिद्भ्यां यमाभ्यां यजमानः पूर्वापराभ्यां यजेतेति
धानंजय्यः ॥२०॥

विश्वजिदभिजितोर्दशपूर्णमासवत् सहितयोः फलसाधनत्वं ब्राह्मणेनोक्तम् ।
यमाभ्यां यजेते (तां. ब्रा. १६.४.१०) ति । तयोः कथमनुष्ठानमिति चिन्तायां
दर्शपूर्णमासवद्वयक्रमेण पूर्वापरयोरनुष्ठानमिति धानंजय्यः ॥२०॥

२४

5. My² प्रवृत्तेः for वृत्तेः; My¹ T.C. विवृत्तकल्पेन for वृत्तेः कल्पेन

12. My² नित्यतया for नित्यतया

13. T. "संस्कृतः for संस्तुतः

19. My² अतिरात्रयोः for अनतिरात्रयोः

युगपदिति शाण्डिल्यः ॥२१॥

एकोपक्रमोपसंहारावित्यर्थः ॥२१॥

कथमित्याह—

अभिजितो दक्षिणं देवयजनं स्याद्विश्वजितउत्तरम् ॥२२॥

इति । स्पष्टम् ॥२२॥

५

तत्प्रति पत्नीशालां स्यात् ॥२३॥

तदुत्तरं विश्वजितो देवयजनं प्रति पत्नीशालां कुर्यात् । न तदक्षिणमित्यर्थः ॥२३॥

नान्तर्विजः ॥२४॥

उभयत्र पृथक् पृथक् षोडशत्विजो भवेयुः ॥२४॥

१०

यच्चान्तर्वेदि कर्म ॥२५॥

अन्तर्वेदि यत्कर्म क्रियते तदप्युभयत्र पृथक् पृथगेव स्यात् ॥२५॥

अथ यद् बहिवेद्येकं तत् ॥२६॥

बहिवेदि यत् कर्म वसनीवरी परिग्रहणादि तदुभयोरपि तन्त्रम् ॥२६॥

अभिजितः पूर्वं पूर्वं कर्म संतिष्ठेत विश्वजित उत्तरम् ॥२७॥

१५

ऋत्विग्भेदाद् युगपदनुष्ठानेऽपि महारन्ध्रयोरेतयोरभिजितः पूर्वं पूर्वं कर्म दीक्षणीयादि संस्थाप्य पश्चाद् विश्वजितः कर्म संस्थापयेत् ॥२७॥

तयोः पृथक् सहस्रे दक्षिणाः ॥२८॥

स्पष्टम् ॥२८॥

कामं तु यमाभ्यां यजेत ॥२९॥

२०

2. My¹संहरो T. "संहारः for "संहारो

7. My¹ तदक्षिणम् My² My¹ न दक्षिणम् T. न दक्षिणा दक्षिणम् for न तद्दक्षिणम्

18. My² T. सहस्र⁰ for सहस्रे

20. My¹ My⁴ C. चे for तु; My² T. यमाभ्यां for यमाभ्यां

नावश्वं गृहितयोरेव फलसाधनत्वम् । कामं मंहिताभ्यामपि यष्टव्यम् ।
उभयथापि ब्राह्मणे विधानात् ॥२६॥

तत्पक्षे दक्षिणामाह—

सहस्रमभिजिति दक्षिणाः ॥३०॥

५

इति । स्पष्टम् ॥३०॥

शताश्वं सहस्रं सर्ववेदसं वा विश्वजिति ॥३१॥

शनाश्वाधिकं गोमहस्रं सर्वस्वं वा विश्वजिति देयम् ॥३१॥

८

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे द्वाविंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

अथ सर्वस्वदानपक्षे यजमानस्य धर्मविशेषानाह —

तस्यावभृथादुदेत्य रोहिणीं वत्सच्छविं परिधाय धर्मान् कुर्यात्

॥१॥

तस्य सर्वस्वदक्षिणस्य विश्वजितोऽवभृथादुदेत्य रोहिणीं गोवत्सत्त्वं परि-
धाय धर्मान् कुर्याद्यजमानः ॥१॥

के पुनस्ते धर्माः । अत आह—

त उक्ता ब्राह्मणेन ॥२॥

इति । उष्णीषं बिभर्ति न मृन्मयेन पिबती (तां. ब्रा. १६.६.१३-१४) त्यादि
ब्राह्मणेनैव विहिताः ॥२॥

अत्र ब्राह्मणम्—अरण्ये तिस्रो वसति ॥ उदुम्बरे वसती (तां. ब्रा. १६.६.३४)
ति तद्व्याचष्टे—

अरण्ये तिस्रो वसतीत्युदुम्बरे वसेदिति ॥३॥

अरण्ये उदुम्बरमूले तिस्रो रात्रीर्वसेदित्यर्थः । अरण्यवामान् पृथगेव उदुम्बर-
वासोऽपि कर्तव्य इति न शङ्कनीयमिति सूत्राभिप्रायः ॥३॥

उदुम्बराभावेऽप्युदुम्बरशाखां निखनेयुः ॥४॥

यदरण्य उदुम्बरो न स्यात् तथापि ग्रामादुदुम्बरशाखामाहृत्य खात्वा
तन्मूले वसेत् ॥४॥

अथ खनित्रेण जीवती (तां. ब्रा. १६.६.५) नि ब्राह्मणमनुभाष्यव्याचष्टे—

खनित्रेण जीवतीति यत्तत्र खान्यं स्यात्तेन जीवेत् ॥५॥

यदरण्ये कन्दमूलादिकं खान्यं तेन जीवेदित्यर्थः ॥५॥

खान्याभावे धान्यपात्राणि निखाय तैस्तखानं जीवेत् ॥६॥

खान्यस्य मूलादेरभावे धान्यपूर्णानि पात्राणि निखाय तानि पुनस्तखायोत्खाय
तैर्जीवेत् । एवमावश्यकखाननेन जीवेदित्यर्थः ॥६॥

5. My¹ सर्व⁰ for सर्वस्व⁰

15. My¹ CT. My⁴ before कर्तव्यः add: न

24. My¹ अस्य for आवश्यक⁰ My¹ My⁴ C. खनेने for खाननेन

अपरं ब्राह्मणं व्याचष्टे—

उभयतः क्षणुदभ्रिर्भवती (तां. ब्रा. १६.६.६) ति वैणवी
काल्माषीति शाण्डिल्यो याकाचनेति धानंजयः ॥७॥

इति । अभिः खननसाधनं तदुभयतस्तीक्ष्णमुखं वैणवमित्येकं मतम् ।

५ यत्किंचन वैणवमन्यद्वेत्यपरम् ॥७॥

ब्राह्मणान्तरमुपादाय व्याचष्टे—

निषादेषु तिस्रो वसती (तां. ब्रा. १६.६.७) ति पाश्वतो
निषादग्रामस्य वसेत् ॥८॥

इति । गतम् ॥८॥

१० निषादसमीपे वसतः किं जीवनमत आह—

तेषां काममारण्यं भुञ्जीत नीवारं श्यामाकं मार्गं वा मांसम्
॥९॥

तेषां निषादानामन्नं नीवारं श्यामाकं वा प्रतिगृह्य कामं भुञ्जीत । यद्वा
मृगसंबन्धि मांसम् ॥९॥

१५ अपरं ब्राह्मणं व्याचष्टे—

जने तिस्रो वसती (तां. ब्रा. १६.६.८) ति राजन्यबन्धुर्जनो
ब्राह्मणः समानजन इति शाण्डिल्यः ॥१०॥

इति । समानजने तिस्रो वसती (तां. ब्रा. १६.६.९) त्येतदपि ब्राह्मणं प्रतीकि-
नोपात्तमिति मन्तव्यम् । राजन्यबन्धोर्ब्राह्मणस्य च गृहे तयोरन्नं प्रतिगृह्य तिस्र-
स्तिस्रो रात्रीर्वसेदिति ब्राह्मणार्थः ॥१०॥

२०

विवाह्यो जनः सगोत्रः समानजनः इति धानंजयः ॥११॥

विवाह्योग्यो भिन्नगोत्रो विवाह्यो जनः ॥११॥

प्रतिवेद्यो जनो जनपदो यत्र वसेत् स समानजन इति
शाण्डिल्यायनः ॥१२॥

२४

1. C. om. ब्राह्मणो" . . . (p. 316 L. 4) ब्राह्मणं व्या०

23. My² T. वेद्यो for वेद्यो My² जनपदे for जनपदो

24. My² शाण्डिल्यः for शाण्डिल्यायनः

प्रतिवेश्यो गृहस्थो जनः इत्युच्यते । जनपदो मनुष्यसंघो यत्र वसति स समानजनः । क्वचिज्जनपद इति सप्तम्यन्तः पाठः । तदायमर्थः । यत्र जनपदे स्वयं पश्चात् वत्स्याम् मन्यते स समानजनः ॥१२॥

एते धर्माः सर्ववेदस दक्षिणानां सर्वेषाम् ॥१३॥

एते वनवासादयो धर्माः सर्वस्वदक्षिणानां सर्वेषामेव क्रतूनां धर्माः । न केवलं विश्वजित एव । कुतः । पशुभिर्वा एष व्यूध्यत इत्याह—यः सर्वस्वं ददाती (तां. ब्रा. १६.८.७) ति । सर्वस्वदानस्य निमित्तत्वावगमात् ॥१३॥

अथ विश्वजिदन्तर् सर्वजिद्वाम महाव्रतवानेकाहः । तत्प्रसङ्गान् सर्वेषु महाव्रतवत्सु कर्तव्यमुपदिशति—

व्रतवत्सु सर्वेष्वमावास्यायां दीक्षित्वोत्थामावध्नीत सांवत्सरिकेभ्योऽन्यत्रेति गौतमः ॥१४॥

इति । संवत्सरसत्रेभ्यो गवामयनादिभ्योऽन्येषु महाव्रतवत्सु क्रतुषु अमावास्यायां दीक्षित्वाग्निचयनार्थमुखां वध्नीयाद् यजमानः । सांवत्सरिकेभ्योऽन्यत्रेति वचनं तेषां गवामयनप्रकृतित्वात् । गवामयने चैकाष्टकायां दीक्षेरन्नित्यादि विशेष-विधानात् ॥१४॥

क्रियता कालेन क्रतोः समाप्तिरिति चेत् । अत आह—

सह सुत्याभिः षडहानि संवत्सरादधिकानि कृत्वोत्तिष्ठेयुः ॥१५॥

इति । व्रतवत्सु क्रतुषु यथाशास्त्रनियतसंख्यैः सुत्योपसददिवसैश्च सह षडहानि कृत्वोत्तिष्ठेयुः । अत आह—
धिकं संवत्सरं संपाद्योत्थानम् । कुतः । व्रतवन्तं पञ्चरात्रमहीनमधिकृत्य अकृतं वा एते कुर्वन्ति ये पुरा संवत्सराद्व्रतमुपयन्ती (तां. ब्रा. २१.१५.४) ति ब्राह्मणे-

3. My² वत्स्यं सन्मन्यते My¹ वत्स्याम् मन्यते T. वत्स मन्यते C. जनस्य मुच्यते for वत्स्यां मन्यते

8. C. तत्र for तत्;

9. C. कर्तव्यतामति⁰ for कर्तव्यमुप⁰

12. My² before संवत्सर⁰ adds : अन्यत्र

16. T. अत्र for अतः

19. C. om. अहीनम्

20. C. om. संवत्सरात्

नान्यथाकरणे दोषकथनात् । तथा गवामयनेऽपि व्रतमधिकृत्य ब्राह्मणम्-तद्वाहुयं-
न्मध्यत उपयन्त्यर्द्धमन्नाद्यस्याप्नुवन्त्यर्द्धं संवत् कुर्वन्तीत्युपरिष्ठादेव संवत्सर-
स्योपेत्यं संवत्सरे वा अन्नं सर्वं पच्यते (तां. ब्रा. ४.१०.४) इति । तेन दीक्षाभिर्वा
मुत्याभिर्वा संवत्सरमेकं तप्ततपसामेव पश्चान्महाव्रतानुष्ठानयोग्यत्वात् नान्यथेति
गम्यते । भवत्वेवम् । संवत्सराद्ध्वं महाव्रतानुष्ठानं किमर्थम् । उच्यते । पड्भि-
रहोभिः पडुतव आप्यन्ते । तैश्च संवत्सर इति । अनेनापि प्रकारेण संवत्सराप्तिः
सिद्धा भवति । तत्रापि ब्राह्मणम्-एतद् वै व्रतमाप्तं यत् पञ्चरात्रे पञ्च हृतव
(तां. ब्रा. २१.१५.५) इति ॥१५॥

असमाप्ते वा संवत्सरे रात्रिसत्रेषु राजानं क्रीणीयुः ॥१६॥

१० अथवा महाव्रतवत्सु रात्रिसत्रेषु दीक्षाभिरेव संवत्सरे समाप्ते राजकथं
कु(या)त् ॥१६॥

यथा जाति तु प्रथमे पञ्चदशरात्रे दीक्षेरन् ॥१७॥

१५ प्रथमे पञ्चदशरात्रे महाव्रतयुक्ते यथाजाति सत्रसामान्योक्तप्रकारमनति-
क्रम्येव दीक्षा । न संवत्सरयापनं तत्र कर्तव्यम् । कुतः । पञ्चदशरात्रमधिकृत्य
१६ प्रतिनोदात्तुभयमितरमनुपक्षो दीक्षेरन् (तां. ब्रा. २३.६.६) इति पूर्वपक्षे दीक्षा-
विधानादपरपक्षे कृत्स्नमुत्याविधानाच्च तदानीं न पूर्वोक्तसंवत्सरकल्पः संभवतीति

2. My² T. My² च्छंवत् for संवत्

4. C. om. नान्यथेति गम्यते । भवत्वेवम् (L. 5)

5. My¹ T. मता My¹ व्रता⁰ for महाव्रता⁰;

My² before उच्यते adds : तत् ;

6. My¹ ऊतयः for व्रतवः; T. आप्यायन्ते for आप्यन्ते

13. T. ⁰प्रयुक्ते for ⁰युक्ते; My² om. सत्र⁰

14. T. ⁰भापनं for ⁰यापनं

15. My¹ T. My² My¹ पक्षं for पक्षो
My⁴ My¹ TC. om. दीक्षा⁰

16. T. ⁰संकल्पः for ⁰कल्पः

तत्रैव वक्ष्यामः । तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति प्रथमे पञ्चदशरात्रे एकान्नाविंशति-
दीक्षा (द्रा. श्रौ. २८.१.८) इति । जातिकल्पं च सत्राण्यधिकृत्य वक्ष्यति दीक्षा-
क्रयप्रसवोत्थानानि सर्वे सर्वेष्वि (द्रा. श्रौ. २८.१.१) त्वारभ्य जातिकल्पोवे
(द्रा. श्रौ. २८.१.११) त्यन्तेन ॥१७॥

सर्वत्र वा यथाजात्यन्यत्र चेदुपेतमिति शाण्डिल्यः ॥१८॥

५

अथवा सर्वेष्वत्र व्रतवत्सु यथाजात्येव दीक्षाकल्पः । यदि पूर्वमन्यत्रकृतो कदा-
चित् महाव्रतं संवत्सरापनेनानुष्ठितं स्यात् ततः पुनः संवत्सरापनं नादरणीय-
मित्यर्थः ॥१८॥

अनुपेतं चेदपीति धानंजयः ॥१९॥

यद्यपि न कदाचित् पूर्वं संवत्सरापनेन महाव्रतमनुष्ठितं स्यात् तथापि
जातिकल्प एवेत्यर्थः ॥१९॥

१०

तिल उपसदो व्रतस्यैकाहिकस्य गौतमीयेन षड्वा द्वादश वा
॥२०॥

गौतमीयेनेति गौतममतेनेत्यर्थः ॥२०॥

तत्र ब्रह्मणेश्वरथं शतं च दद्यात् ॥२१॥

१५

तत्रैकाहभूते महाव्रते गवां शतमश्वरथं च ब्रह्मणे देयम् ॥२१॥

तथाग्निं चिन्वतेऽध्वर्यवे ॥२२॥

चिन्वत इति वचनात्तदभावे क्रतुदक्षिणामात्रं वक्ष्यमाणम् ॥२२॥

पृष्ठेन च स्तुवानायोद्गात्रे ॥२३॥

महाव्रते पृष्ठेन स्तुवत उद्गात्रे च तथैव देयम् ॥२३॥

२०

1. My³ after च adds तत्र, My² तत्

C. एकोन^० for एकान्न^०

2. T. ^०विकल्पं for ^०कल्पं

6. My¹ My¹ अन्य^० for अन्यत्र

10. My¹ My¹ T. तदा for तथा

15. My¹ T. अत्र for तत्र

तच्चानुशंसते होत्रे ॥२४॥

तच्च महाव्रतं स्तोत्रं बृहतीसहस्रेणानुशंसते इत्यर्थः । अग्निचयनं महाव्रतं बृहतीसहस्रं च तुल्यवीर्याणीति दर्शयितुं तत्तत् कर्म कुर्वते इत्युक्तम् ॥२४॥

सर्वेभ्यश्च सहस्रम् ॥२५॥

५

सर्वेभ्यः षोडशत्विगभ्यः ॥२५॥

सर्ववेदसदक्षिणं वा ॥२६॥

महाव्रतमिति शेषः ॥२६॥

इतरच्छाण्डिल्यम् ॥२७॥

इतरत् पूर्वोक्तदक्षिणादानं शाण्डिल्यमतम् ॥२७॥

१०

सर्वे साहस्राः पृथक्सहस्रदक्षिणाः ॥२८॥

सहस्रा नाम चत्वार एकाहाः । ते प्रत्येकं सहस्रदक्षिणाः । कुतः । ब्राह्मणे तथैव विधेरनुवादाच्च ॥२८॥

१३

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे द्वाविंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२९॥

3. C. °शस्त्रं for सहस्रं; My² °विषयाणि for °वीर्याणि

C. कुरुते for कुर्वते

तृतीयः खण्डः

साद्यस्क्रेण यक्ष्यमाणो महारात्रे प्रातराहुतिं हुत्वाचक्षीतत्विग्भ्यः
साद्यस्करोम इति ॥१॥

आदित्याश्चाङ्गिरसश्चादीक्षन्ते (तां. ब्रा. १६.१२.१) त्वारभ्य पञ्चभिरनु-
वाकैरेकत्रिकान्ताः पञ्च साद्यस्काः ब्राह्मणे विहिताः । आद्यान्तरे त्वेकत्रिकात् ५
पूर्वः श्येनः पञ्चमः । एवं साद्यस्काः कल्पकारेण क्लृप्ताः । तेषामन्यतमेन यक्ष्य-
माणो महारात्र एव श्यो भावित्वा प्रातरग्निहोत्राहुतिं प्रतिष्ठाप्य हुत्वा साद्यस्करो
मे श्वः कर्तव्यः इति ब्रह्मिःस्थितेभ्यो महर्त्विग्भ्यः सोमप्रवाकमुखेनाचक्षीत ॥१॥

प्रागेव प्रहिणुयादिति धानंजयः ॥२॥

प्रभात एव सोमप्रवाकं प्रहिणुयात् न महारात्रे ॥२॥

दीक्षाप्रभृति सद्यः सर्वं कुर्युः । प्रथमद्वितीययोः श्येनस्थ च ॥३॥

यत्र आपस्तम्बः—उदित आदित्ये दीक्षिते प्रागस्तमयादवभृथः (आप. श्रौ.)
इति ॥३॥

एकत्रिकान्ताः षट् साद्यस्काः इति शौचिवृक्षिर्निकायित्वात्
॥४॥

१५

एकत्रिकान्ताः षडपि सद्य एवानुष्ठेयाः । न केवलं प्रथमद्वितीयौ श्येनश्च ।
कुतः । कालविविद्ब्राह्मणे षण्णामपि साद्यस्कशब्दचोदितत्वेनैकनिकायान्तःपाति-
त्वात् । तथा च भारद्वाजसूत्रे षट्स्वप्येकाहेषु प्रत्येकमुक्तम्—साद्यस्क इत्येनं
कालविविनां चोदयती (भा. श्रौ.) इति । स्वगतस्य तु स्वयमेव हेतुं वक्ष्यति
॥४॥

२०

अत्र ब्राह्मणे प्रथमं साद्यस्कमतीत्य द्वितीयसंनिधावुर्वरावेदिः (तां. ब्रा.
१६.१३.६) इत्याद्यङ्गजातमाप्नातम् । तत्तस्यैवेति शङ्कामपनुदन्नाह—

२२

5. My¹⁻² T. My⁴ ब्राह्मणेन for ब्राह्मणे

7. My⁴ "ब्र" for "रात्र

9. C. प्रगेएव, प्रगेएव for प्रागेव

17. My¹ साद्यस्कह् My⁴ साद्यस्काह्व ? C. साद्यस्काद (?) for
साद्यस्कशब्द

उर्वरा वेदिरिति प्रथमे ॥५॥

इति । निकायित्वादित्यनुवर्तते । निकायिनो नाम प्रकृतेर्विलक्षणाः परस्परं तुल्यधर्मान्वयिनः किञ्चिद्व्यावृत्ताश्च । तानुपदिशन् प्रथम एव साधारणं धर्मजातमुपदेष्टुमर्हति । तदतिक्रमे हेत्वभावात् । किं च सक्षीरदृतयो रथा भवन्ति । ततोऽयन्नवनोत्तमुदीयात् । तदाज्येऽपि कार्यम् सद्यस्त्वाये (तां. ब्रा. १६.१३.१३) ति वदन् साद्यस्कृतैव धर्मान्वयहेतुः । न द्वितीयः साद्यस्कृत इति दर्शयति । किमर्थं तर्हि द्वितीयसंनिधौ धर्माभ्यानाम् । तदुच्यते । प्रथम एव साद्यस्कृतो गुणविकृतो द्वितीयो भवति । न पुनः कर्मान्तरम् । कुतः । एतस्यैवैकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वामयाविनं याजयेत् (तां. ब्रा. १६.१३.१) इति प्रथमं साद्यस्कृतं सर्वनाम्ना परामृश्य तत्रैव गुणमात्रचोदनात् तावन्मात्रेण क्रतुभेदः यथा दर्शपूर्णमासयोर्दर्श एव गुणविकृतः साकंप्रस्थायीयः । तेन विकारमुक्त्वा तदनन्तरमेव च प्राथम्यधर्मान् वक्ष्यामीति ब्राह्मणाभिप्रायः । तथा च भारद्वाजसूत्रम् यथा पुनरेतदतोत्य प्रथमद्वितीय आभ्यातानि भवन्तीति स एवैष भवती (आ. श्रौ.) ति ॥५॥

यवोर्वरा पक्वा स्याद् व्रीर्वहचुरा वा ॥६॥

ब्राह्मणे उर्वरेति अविशेषेणोक्तापि श्रुत्यन्तरदर्शनात् व्रीहियवयोरन्यतरस्यशालिनी तत्रापि पक्वालवालयोग्या पक्वस्यशालिनी ग्राह्येत्यर्थः ॥६॥

तत एव समुत्कर्तुं खल उत्तरवेदिं कुर्युः ॥७॥

ततः उर्वरायाः पक्वं सम्प्रं समुत्कर्तुं खलप्रदेश उत्तरवेदिं कुर्युः । समुत्कर्तुमिति णमुल्प्रत्ययान्तम् ॥७॥

3. C. तावत् साधारण्यं for एव साधारणं

4. My¹⁻² C. ^०क्षीण^० for ^०क्षीर^०

6. My¹ ^०न्वये for ^०न्वय^०

11. My¹ My¹ प्रस्थायीयः T. प्रस्थापियः for प्रस्थायीयः

C. My² प्रथमस्य for प्राथम्य; My¹ वा for च; om. च

15. My² उक्तावपि for उक्तापि My¹ C. My¹ अन्यतरस्य for अन्यतरस्य^०

16. My¹⁻⁴ मालिनी for शालिनी My¹ पक्वा एव न योग्या for पक्वालवालयोग्या; My² ^०योग्य^० for ^०योग्या My¹ गृह्यते, C. गृह्येत for ग्राह्या

खले वालीयूपो भवतीति लाङ्गलेषायूपः स्यात् ॥८॥

एतथा हि तं समुत्कृषन्ती (तां. ब्रा. १६.१३.८) ति ब्राह्मणवाक्यशेषाला-
ङ्गलेषेति गम्यते ॥८॥

कलापी चषालभागा ॥९॥

व्रीहीणां यवानां वा सिलमुष्टिः कलापी । लाङ्गलस्येपादण्डमुद्धृत्य तदग्रे
व्रीहिसिलमुष्टिं चषालत्वेन बध्नीयादित्यर्थः । चषालत्वं भजत इति चषालभागा
॥९॥

अतीतायां चेद्यववेलायां व्रीहिवेलायां वा यजेत । धान्यपात्रा
ण्युत्वाभिकृषेयुः ॥१०॥

यदि पूर्वमेव स लूनः सस्यः स्यात् तदानीं धान्यपात्रेभ्यो व्रीजान्युद्धृत्य तस्या-
मुत्वाभिकृषेयुः । तेन कथंचिदुर्वरात्वं संपादनीयमिति भावः ॥१०॥

धान्यपात्रा उत्तरवेदिः स्यात् ॥११॥

मृन्मयाणि धान्यपात्राणि पूर्णाकृत्योत्तरवेदिं कुर्युः । भारद्वाजस्त्वाह—यवा
उत्तरवेदिर्भवन्तीति विज्ञायते (भा. श्रौ.) इति । तद्वचनात् धान्यराशिरेवो-
त्तरवेदिरिति प्रतिभाति ॥११॥

मूतश्चषालभागः ॥१२॥

सस्यकालेऽतीते कलाप्या अभावाद्व्रीहिमूतश्चषालः कार्यः । चषालभागेति
व्रीहिलिङ्ग अपपाठः ॥१२॥

त्रिवत्सः साण्डः (तां. ब्रा. १६.१३.९) इति ब्राह्मणम् । तद्व्याचष्टे—

त्रिवत्सः साण्ड इति बहुत्रिवर्षस्य जानपदी त्रिवत्स इति ॥ १३॥

इति । समाख्येति शेषः । बहुत्रिवर्षस्येति विभाषा सुपो बहुचपुरस्तात्
(पा. ५.३.६८) इति बहुच् प्रत्ययः । ईषदसमाप्तत्रिवर्षस्य त्रिवत्स इति जनपद-
प्रसिद्धा लौकिकी संज्ञेत्यर्थः ॥१३॥

2. My² ०उकषन्ति for ०उत्कृषन्ति

4. M. खलापी for कलापी

13. C. सुपूर्णा for पूर्णा^०; T. om. मृन्मयाणि

16. My¹ मूतं My² मूलः C. सूत्रं for मूतः

18. C. ०लिंगमयः My¹ ०लिंगमुप^० for ०लिंग अप^०

यो वा तिस्रो धयेत् ॥१४॥

अथवा यो वत्सस्तिस्रो धेनुर्धयेत् मृतवत्सत्वात् स तिसृणां वत्सस्त्रिवत्सः ॥१४॥

त्रिवर्षो वैव स्यात् ॥१५॥

५ यद्वा त्रिवर्ष एव त्रिवत्सः । वत्सरपदस्यान्यवर्णलोपः ॥१५॥

सर्वा दिशोऽश्वरथाः सोमप्रवाका विधावन्ती (तां. ब्रा. १६.१३.१०) ति ब्राह्मणं श्रुत्यन्तरदर्शनादुपकृत्य व्याचष्टे—

प्राञ्चं होतारं वहैयुरुदञ्चमुद्गातारं प्रत्यञ्चमध्वर्युं दक्षिणा ब्रह्माणम् ॥१६॥

१० अश्वरथेष्वेव स्थिताः सोमप्रवाकास्तं तं महर्त्विजं रथमारोप्य तेभ्यः सोमं प्रवक्तुं तत्तद्दिङ्मुखा गच्छेयुरिति ब्राह्मणार्थः ॥१६॥

पुरस्ताद्वात्र वसेयुः ॥१७॥

यद्वा पूर्वमेव तस्यां तस्यां दिशि महर्त्विजो वसेयुः । न पुनरिदानीं तान् सोम-प्रवाका वहैयुः ॥१७॥

१५ तत्रैभ्यः सोमं प्रब्रूयुः अश्वरथैर्यत्वा ॥१८॥

तत्र दिशि पूर्वमेव स्थितेभ्यः सोमप्रवाकाः स्वयमेव केवलमश्वरथैर्यत्वा सोमं प्रब्रूयुः ॥१८॥

त उक्ता ब्राह्मणेनाध्वानश्च ॥१९॥

ते अश्वरथाः तैर्गन्तव्याः पन्थानश्च ब्राह्मणेनैव विशेषतो निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥१९॥

२०

कुर्युरेवर्त्विज इति शाण्डिल्यः ॥२०॥

एवकारो भिन्नक्रमः । ऋत्विज एव सोमप्रवचनं कुर्युरिति शाण्डिल्यमतम् ॥२०॥

२३

4. My¹ वैय for वैव

7. C. ⁰स्कृत्य T. ⁰क्रम्य for ⁰कृत्य

8. My¹ om. वहैयुः

10. C. om. ⁰प्य तेभ्य . . . ⁰प्रवाका व⁰ (L. 14)

11. My² वक्तु for प्रवक्तु

कथमित्याह—

अन्यांस्तु ब्राह्मणांस्तानध्वन ऊर्ध्वा तेभ्यः सोमं प्रब्रूयुः ॥२१॥

चत्वारो महर्त्विजः स्वव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणांस्तं तमध्वानमश्वरथैरूर्ध्वा
तेभ्यः सोमं प्रब्रूयुः । इदानीं ब्राह्मणगतः सोमप्रवाकशब्दो महर्त्विग्विषयः ॥२१॥

मतद्वयसाधारणं प्रवचनमन्त्रमाह—

असौ सद्यस्क्रिया यजते । तदहं प्रब्रवीमीन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यः सोमेभ्यः सोमपेभ्यः इति ॥२२॥

इति । असाविति यजमाननामग्रहः कार्यः ॥२२॥

सक्षीरदृतयो रथा भवन्ती (तां. ब्रा. १६.१३.१३) ति ब्राह्मणं व्याचष्टे—

सक्षीरदृतयो रथा भवन्तीति साद्योदुग्धेन क्षीरेण दृतयः पूर्णाः
स्युः ॥२३॥

इति । साद्योदुग्धेन क्षीरेण पूर्णाः सक्षीरादृतयो येषु रथेषु ते सक्षीरदृतयः
॥२३॥

ततोऽयं नवनीतमुदीयात् फेनो वा तदाज्ये विसृजेयुः ॥२४॥

तस्मात् क्षीराद् रथयानसंघट्टनेन यन्नवनीतमुदीयात् फेनो वा तदाज्ये कृत्वर्थे
विसृजेयुः संसृजेयुः ॥२४॥

अश्वः श्वेत एतस्य दक्षिणा तमुद्गात्रे दद्यात् ॥२५॥

ब्राह्मणे आदित्यानां साद्यस्क्रो आयास्यायोद्गात्रे अश्वदानकीर्तनात् ॥२५॥

किञ्चिच्चेतरेभ्यः ॥२६॥

इतरेभ्योऽप्यृत्विग्भ्यो यत् किञ्चित् दद्यात् ॥२६॥

इति ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रे द्वाविंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

2. C. तत्रैभ्यः for तेभ्यः; My² C. उद्भवः for ऊर्ध्वा

3. My¹⁻² My⁴ C. ऊर्ध्वा for ऊर्ध्वा

6. My² सद्यः क्रीयया, C. सद्यःपरिक्रिया, for सद्यस्क्रिया

8. C. नामधेय⁰ for नाम⁰

9. My¹ सक्षीण⁰ for सक्षीर⁰

15. My⁴ क्षीरवद् for क्षीराद्; C. om. ⁰यान⁰

17. My⁴ श्वेततरः for श्वेतः; My² तस्य for एतस्य

18. My¹ अयास्याय T. अयास्वास्य for आयास्याय

चतुर्थः खण्डः

एतेनैवोत्तरो व्याख्यातस्तस्याश्च एकविंशो दक्षिणानाम् ॥१॥

विंशतिर्गावो दक्षिणाः । तासामेकविंशोऽश्वः स्यात् ॥१॥

अश्वो वै वा ॥२॥

५

अथवा पूर्ववदश्व एव दक्षिणा स्यान्न गावः ॥२॥

एकरात्रीणः ॥३॥

अयमपि पूर्ववदेकेनैवाह्ना समापनीयः साद्यस्क इत्यर्थः । उत्तरविवक्षार्थ-
मुक्तस्यैव कथनम् ॥३॥

द्व्यहीनोऽनुक्रीः ॥४॥

१०

अथैषोऽङ्गिरसामनुक्रीः (तां. ब्रा. १६.१४.१) इति ब्राह्मणोक्तो योऽनुक्रीः स
द्व्यहसाध्यः । न पूर्वसाद्यस्कः ॥४॥

कुत इत्याह—

तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वसुत्यामिति ह्याह ॥५॥

१५

इति । आदित्याश्चाङ्गिरसश्चादीक्षन्त । ते स्वर्गे लोकेऽस्पृष्टन्त । तेऽङ्गिरस
आदित्येभ्यः सुत्यां प्राब्रुवन् (तां. ब्रा. १६.१२.१) इति कथनात्तेषामङ्गिरसां श्वः
किञ्चित् कार्यं पूर्वेद्युश्च किञ्चिदिति गम्यते । तेन द्व्यहीनः ॥५॥

तस्य क्रयप्रभृत्युत्तरमहः स्यादिति गौतमः ॥६॥

कुत इत्याह—

तं सद्यः परिक्रीयेति ह्यादित्यानाह नेतरान् ॥७॥

२०

इति । तं सद्यः परिक्रीये (तां. ब्रा. १६.१२.१) ति दीक्षादिवसे सोमक्रयमा-
दित्यानामेव दर्शयति । नेतरेषामङ्गिरसाम् । तेन तेषामुत्तरेद्युरेव क्रय इति
गम्यते । क्रयप्रभृति सर्वमुत्तरेद्युरेव द्व्यहसाध्यत्वादिति सिद्धमेव ॥७॥

२२

7. C. इतर^० for उत्तर^०;

8. My¹ T. My⁴ उत्तरस्य for उक्तस्य

11. My² T. पूर्ववत् for पूर्व^०

15. My² एषां for तेषां

17. My¹ TC, after ^०प्रभृति add : च

हेत्वन्तरं चाह—

अपरेद्युः क्रयणाच्चानुक्तीरित्याख्या ॥८॥

इति । यत्र दीक्षादिवसादुत्तरेद्युः सोमः क्रीयते न सद्यः सोऽनुक्तीरिति संख्यायते । तस्मादपि क्रयप्रभृत्युत्तरमहः ॥८॥

मतान्तरमाह—

उपवसथान्तं पूर्वमहः स्यादिति धानंजयः ॥९॥

इति । स्पष्टम् ॥९॥

हेतुमाह—

श्वः सुत्यामिति ह्याह श्वः क्रयं प्राब्रुवन्नित्यभविष्यत् ॥१०॥

इति । श्वः सुत्यां प्राब्रुवन्निति सुत्याशब्दश्रवणात् सुत्यैव श्वः कार्या । ततः पूर्वमुपवसथान्तं दीक्षाप्रभृति सर्वं पूर्वद्युरेवेति गम्यते । यदि क्रयप्रभृत्युत्तरमहः स्यात् तदानीं तेऽङ्गिरस आदित्येभ्य श्वः क्रयं प्राब्रुवन्निति वक्तव्यं स्यात् । न चेवमुक्तम् । तस्मादुपवसथान्तं पूर्वमहरिति ॥१०॥

तत्र यदुक्तं तं सद्यः परिकीयेत्यादित्यानेवाह । नेतरान् (द्रा. श्री. २२.४.७) इति तत्राह—

तं सद्यः परिकीयेति च प्रथमस्य सद्यस्तां दर्शयति ॥११॥

इति । प्रथमस्यैकाहस्य सद्यस्त्वमनेनोच्यते । आदित्याः सद्य एव सर्वमकुर्वन् । अङ्गिरसो द्व्यहेनेति नैतावन्मात्रेण क्रयप्रभृत्युत्तरमहरिति सिद्धयतीत्यर्थः । अस्मिन् मते तं सद्यः परिकीये (तां. ब्रा. १६.१२.१) ति परिक्रयशब्दः सर्वकर्मोपलक्षणार्थः मतान्तरे तु सुत्याशब्दः क्रयप्रभृतिसर्वकर्मोपलक्षणार्थः ॥११॥

अथ यदुक्तमनुक्तीरिति समाख्यया परेद्युः क्रय इति तदपि नेत्याह—

द्व्यहो नत्वात्तु जघन्यतरेऽङ्गिरसोऽकीर्णस्तस्मादनुक्तीरित्याख्या ॥१२॥

इति । अङ्गिरोभिरेककालमादित्या दीक्षित्वा सद्य एव सर्वचिकीर्षया त्वर-
माणाः पूर्वमेव क्रयमकुर्वन् । अङ्गिरसस्तु द्व्यहचीकीर्षया जघन्यतराः सोमक्रयम-

21. C, समाख्यायां for समाख्यया

22. My² अनुक्तीणन् for अक्तीणन्

कुर्वन् । तेन दीक्षादिवस् एवाङ्गिरसामपि सोमक्रयः । तत्र त्वादित्यापेक्षया किञ्चि-
द्विलम्बादनुक्रीरित्युच्यते ॥१२॥

तस्याश्व एकशततमो दक्षिणानामश्वो वै वा ॥१३॥

स्पष्टम् ॥१३॥

५

एतेनोक्तो विश्वजिच्छल्पो द्विरात्रीणः ॥१४॥

अनुक्रीवद् द्व्यहीन इत्यर्थः ॥१४॥

मतान्तरमाह—

त्र्यहीन इति धानंजयः ॥१५॥

इति । स्पष्टम् ॥१५॥

१०

कथमित्याह—

दैक्षं प्रथममहः क्रयप्रभृत्युपवसथान्तं द्वितीयं सौत्यमुत्तमम्
॥१६॥

इति । शाखान्तरदर्शनादेवमुक्तम् ॥१६॥

तस्य दक्षिणा धनानि यथोत्साहं दद्यात्तस्मिन् जनपदे

१५

यान्यभिध्याततमानि स्युः ॥१७॥

अभिध्याततमानि अतीव श्रद्धेयानि पुरुषाणामित्यर्थः ॥१७॥

सर्ववेदसनिर्मा दद्यादिति धानंजयः ॥१८॥

सर्ववेदसतुल्याम् इत्यर्थः ॥१८॥

तामेवाह—

२०

विमितं शयनमारोहणं महानसे दासमिथुनौ धान्यपल्यं सीरं
धेनुरिति ॥१९॥

इति । विमितं गृहम् । आरोहणमश्वादिकम् । महानसं महाशकटम् । मह-
च्चानश्चेति । अथवा प्रसिद्धमेव महानसम् । इह तु तदुपकरणमुलूखलमुसलादिकम् ।
दासी दासश्च दासमिथुनौ । धान्यपल्यं धान्यराशिः । एषा सर्ववेदसतुल्या
दक्षिणानुक्रान्ता ॥१९॥

२५

२६

इति ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रे द्वाविंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

14. M यानानि, T. दानानि for वनानि

23. My¹ उन्मूले for उलूखल⁰

पंचमः खण्डः

व्रतीनानां यौधानां पुत्राननूचानानृत्विजो वृणीत श्येनस्य ॥१॥
त्रैवर्णिकेषु ये हीनवृत्तयो योधाः सन्तो व्रातेन जीवन्ति तेषां पुत्राननूचानान्
साधुवृत्तांश्च श्येनस्यैव त्विजः कुर्यात् ॥१॥

अर्हतामेवेति धानंजयः ॥२॥

अर्हतां योग्यानां साधुवृत्तानामेव पुत्रानित्यर्थः ॥२॥

अभिवातासु या अनभिवाताः स्युस्तासामाज्यं मन्थयेत् ॥३॥

मृतवत्सा धेनवोऽभिवातास्तासां समूहे यदि काश्चिदमृतवत्साः स्युस्ता-
सामाज्यं मथित्वा घृतकार्यं कुर्युः ॥३॥

यत्र स्तम्बा वा वृक्षा वा बहुलाः जाताः स्युस्तांश्छेदन्देवयजनं
कुर्युः ॥४॥

यत्र देशे ओपधिस्तम्बा वनस्पतयो वा प्रभूतास्तांश्छित्वा तत्र देवयजनं कुर्यु-
रिति । छेदमिति णमुल्प्रत्ययः ॥४॥

यद्वा विदाहि स्थण्डिलम् ॥५॥

अथवा यद् दावादिना विदग्धं स्थण्डिलं तद्देवयजनम् ॥५॥

शवनभ्ये अधिषवणे इति ॥६॥

ब्राह्मणोपादानमेतत् ॥६॥

तद् व्याचष्टे—

येन यानेन मृतं निर्हरेयुस्तस्य नभ्ये अधिषवणफलके कुर्युः ॥७॥

इति । येन शकटेन मृतं निर्हरेयुस्तस्य शकटस्य च कट्योर्ये मध्यमे फलके ते
अधिषवणफलके द्वे इति ब्राह्मणार्थः ॥७॥

3. T. योधाः for योधाः

6. My² T. योग्यादीनां for योग्यानां

7. My² वा for याः

13. My² छेदनम् for छेदम्

15. My² दावाग्निना C. विदाहिना for दावादिना; My¹ विदह्यास्थलेन्तर
for विदग्धं स्थण्डिलं तद्; My¹ My⁴ UT. स्थलं for स्थण्डिलं

यूपःस्फयाग्र इति (ष. वि. ब्रा. ४.२.१६) इति ब्राह्मणं व्याचष्टे—

यूपःस्फयाग्र इति चपालभागः स्यात् ॥८॥

इति । चपालप्रतिषेधोऽयम् । स्फयाग्रसदृशं चपालं यूपं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

लोहितोष्णीषा लोहितवाससो निवीता ऋत्विजः प्रचरन्त्युपेत-
पुरुषा उद्ज्यधन्वानः ॥९॥

उपेतः पुरुषो येषां त उपेतपुरुषाः । प्रतिगृहीतपुरुषा इत्यर्थः । उद्गतज्यं धनुर्वेषां ते उद्ज्यधन्वानः ॥९॥

पवमाने रथन्तरं कुर्यादिति बृहत्यामेकर्चानां स्थाने स्यात्तद्वि
बार्हतानां स्थानम् ॥१०॥

यं कामयेत परां परावतमियात्र प्रतितिष्ठेदिति पवमाने रथन्तरं कुर्यात्
(ष. वि. ब्रा. ४.२.१४) इति ब्राह्मणम् । तस्यायमर्थः । जिघांसत्कल्पे ये बृहत्या-
मेकर्च्चाः कल्पकारकलुप्ताः वषट्कारणिघनमेकस्यां रौरवमेकस्यां यौधाजयमेक-
स्याम् (आ. क. ३.१५.३) इति तेषां स्थाने रथन्तरं कार्यमिति । तद्वि बार्हतानां
स्थानं रथन्तरं च बृहत्यामुत्पन्नम् ॥१०॥

एवं च तृचे भवति ॥११॥

एवमेकर्चानामपोह्यकरणे तृचे रथन्तरं कृतं भवतीति नैकर्चलाभ इति ।
युक्तं चैतत् । तस्माद् बृहद्रथन्तरे एकर्च्येन कुर्वन्ति (तां. ब्रा. ७.७.५) इति श्रुतेः
॥११॥

अविप्रतिषेधेनेतरेषामनुकल्पयेदित्यपरमेवमल्पीयान् विकारः
॥१२॥

3. My⁴ सदृश⁰ for सदृशं, C. चपाल⁰ for चपालं

4. My¹ वासनाः T. वासनाः My⁴ वसनाः for वाससः

6. My¹⁻² CT. om. उपेत . . . ते; My² T. पुरुषाकारा इति⁰ for
पुरुषा इति⁰

8. My² om. स्थाने स्यात्तद्वि बार्हतानां (L. 9)

10. My¹⁻² CT. गच्छेत् for इयात्

16. My² T. भवति नैकर्च इति for भवतीति . . . लाभ इति

19. M विप्रति⁰ for अविप्रति⁰; TMC. वेधेनेतरेषां for वेधेनेतरेषां,

My² T. न विकल्पयेत् for अनुकल्पयेत्

एकचानामविरोधेन रथन्तरमप्येकचर्चमेव कल्पयेत् इति मतान्तरम् । एवं सति अतिस्वल्प एव विकारो भवति । रथन्तरस्यैकचर्चत्वमात्रकरणात् ॥१२॥

तत्र पञ्चमं बार्हतमाहरेत् स्तोमवशेन ॥१३॥

त्रिवृतः पचमानाः स्युः (तां. ब्रा. ६.८.१४) इति ब्राह्मणोक्तस्तोमसंपत्यर्थं बृहत्यां पञ्चमं बार्हतमाहरेत् । ननु एवमपि एकादशस्तोमः स्यात् । औशनस्य तृचे करणात् । सत्यम् । अत एवौशनसमप्येकचर्चं कार्यमिति भावः ॥१३॥

तत् पौरुमदगं स्यात् भ्रातृव्यवधं ह्यस्मिन् दर्शयतीति ॥१४॥

तत् बृहत्यामाह्नीयमाणं पञ्चमं साम पौरुमदगं स्यात् । तस्य क्रतुवधाभिरूपत्वात् । कथं दशरात्रे पौरुमदगं विधाय तस्मिन् भ्रातृव्यवधं दर्शयति ब्राह्मणम् । तद्यथा तस्माद् देवाः पौरुमदगेन रक्षांस्यपाधनन् (तां. ब्रा. १२.३.१३) इति ॥१४॥

पृष्ठेषु रथन्तरस्योत्तरयोर्द्विपदे स्यातामित्याचार्याः । पराची-
ध्विति ह्याह ॥१५॥

यदा पृष्ठस्थाने रथन्तरं क्रियते तदा तस्योत्तरे द्विपदे स्याताम् । न पुनः ककुभा । कुतः । पराचीषु रथन्तरम् (प. वि. ब्रा. ४.२.१०) इति श्रुतेः । यदि ककुभावुत्तरे स्यातां तदा पूर्वस्तोत्रीयान्त्यपादाभ्यासात् पराचीत्वं न स्यात् । अनभ्यासो हि पराचीत्वं नाम ॥१५॥

ककुभावेवेति गौतमः ॥१६॥

कुत इत्याह—

अनावृत्तिमेतत् स्तोमस्य दर्शयतीति ॥१७॥

इति । स्तोमस्य साम्नोऽनावृत्तिः पराचीध्वित्यनेनोच्यते । न तृचपादस्येति । तथा च कल्पकारः—तिसृभिस्तिमृभिराज्यपृष्ठानी (आ. क. ३.१५.७) ति पृष्ठस्य त्रिकस्तोमत्वमाह । तेन स्तोत्रीयानभ्यामात् पराचीत्वम् ॥१७॥

5. My² T. after पञ्चमं add : साम; C. सति for अपि

7. My⁴ ०वधे for वधं

9. My⁴ तस्य for तस्मिन्

15. T. ०स्तोत्रीयान्तं My ०स्तोत्रीयां तत् for ०स्तोत्रीयान्त्य⁰

21. My¹ आज्ये for आज्य⁰

प्लवं ब्रह्मसाम कुर्वश्चैतस्यर्क्षं कुर्यात् ॥१८॥

ननु ब्राह्मणे प्लवं ब्रह्मसामेति स्तोत्रीयानुपादानात् स्वस्तोत्रीयमेव युक्तम् ।
अत आह--

वृत्तिर्ह्येतस्मिन् स्थाने पावमानीनां न विद्यते ॥१९॥

५ इति । सत्यम् । पावमान्योऽभिप्लवस्य स्वस्तोत्रीयाः । न च पावमानीनाम्
ऋचां ब्रह्मसामस्थाने कदाचित् प्रवृत्तिरस्ति । तेनैव वचनवलात् ऐन्द्रीष्वेव
प्रवृत्तिः ॥१९॥

नव नव दक्षिणा इति नव वर्गान् यथोत्साहं दद्यात् । काणखोर-
कूटवण्टानाम् ॥२०॥

१० नव काणान् दद्यात् । स एको वर्गः । उत्तरे त्रयो वर्गाः ॥२०॥
तासामभि दक्षिणावेलायां लोहितं जनयेयुः ॥२१॥
कण्टकादिभिर्दक्षिणाकाले नासु लोहितमभिजनयेयुः ॥२१॥

एकत्रिके सद्यः सर्वं कुर्युः ॥२२॥
शौचिवृक्षिमतेनेति शेषः ॥२२॥

१५ एकदीक्षस्त्र्युपसत्क इति गौतमः ॥२३॥
स्पष्टम् ॥२३॥

तस्य गायत्रपाश्वर्माश्वोऽया रुचेति ॥२४॥
कल्पसिद्धमेवेदं पक्षान्तरविधानार्थमुक्तम् ॥२४॥

पुरोजित्यां शाण्डिल्यः ॥२५॥

२० पुरोजिती वः (सा. ६६७) इति अस्यां गायत्रपाश्वं कुर्यात् ॥२५॥

तस्याः ससुन्वे यो वसूनामित्येतां मध्ये कुर्यात् ॥२६॥

पुरोजिती वो अन्धसः (सा. ६६७) इत्येतस्या मध्ये । अर्धर्च्ययोर्मध्य इत्यर्थः ।
तन्मध्ये ससुन्वे यो वसूनाम् (सा. ५८२) इत्येतामृचं क्षिपेत् । ततस्तया सह
पुरोजितीत्येषा सप्तपदा संपद्यते । अयारुचेतिवत् ॥२६॥

२४

8. My⁴ घोर for खोर⁰;

9. C. कूट for कूट, My² पुच्छानाम् for वण्टानाम्

12. My⁴ काणाद्यभिः My¹ कणकाभिः for कण्टकादिभिः

प्राचीमनुप्रदिशं याति चेकितदित्येतस्यामुद्वंशीयं कुर्यादुद्धृत्य
गायत्रपाश्वरिमिति लामकायनः ॥२७॥

स्पष्टम् ॥२७॥

त्रिकं बहिष्पवमानं स्यादिति शाण्डिल्यः ॥२८॥

पञ्चो माध्यंदिनः सप्ताभं व एकीनोत्तराणि ॥२९॥

इतराणि पवमानेभ्यो व्यनिरिक्तानि नवस्तोमान्येकिस्तोमानि स्युः ॥२९॥

त्र्यैकिनमेके ॥३०॥

त्रिकस्तोमं बहिष्पवमानम् एकस्तोमादनन्तरम् । एवं व्यत्यासं द्वादशस्तोत्राणि-
स्युः । सोऽयं त्र्यैकीति ॥३०॥

मतान्तरमाह—

होतृषामाणि वा त्रिकाणि पवमानाश्च ॥३१॥

इति । त्रीणि होतृषामाणि त्रयश्च पवमानाः त्रिकस्तोमाः स्युः । इतराणि
पडेकिस्तोमानि ॥३१॥

पक्षान्तरमाह—

चतुस्तरसंपन्नो वा ॥३२॥

इति । यद्वायमेकत्रिकः शाखान्तरे चतुस्तरसंपन्नः ॥३२॥

द्वे द्वे त्रिकपञ्चिनी ॥३३॥

बहिष्पवमानं त्रिकस्तोमं तदनन्तरं पञ्चिस्तोमम् । एवं व्यत्यासं कुर्यात् ।
तानि षट् द्वन्द्वमष्टावष्टो स्तोत्रीयाः । एकत्रिके तु प्रतिद्वन्द्वं चतस्रश्चतस्रः इति
तदपेक्षया चतुस्तरसंपन्न इति ॥३३॥

7. My¹ T. त्र्यैकिनम् M त्रिकैकिनम् for त्र्यैकिनम्

9. My¹ T. त्र्यैकिनी for त्र्यैकी.

16. My¹ T. om. त्रिकः; T My⁴ om. अयम्.

18. My¹ C ⁰पवमानः for ⁰पवमानं; My² पञ्चिस्तोमः for पञ्चिस्तोमम्

19. My¹ om. एकत्रिके तु प्रति⁰; My² एकत्रिकेषु for एकत्रिके तु

प्रत्यवरोहेण तस्य तत् षष्ठम् ॥३४॥

तस्य चतुस्तरसंपन्नस्यैकाहस्य षष्ठं द्वन्द्वं प्रत्यवरोहेण स्यात् । पञ्चिस्तोम-
मार्भवम् । त्रिकस्तोमं यज्ञायजीयमित्यर्थः ॥३४॥

शतं दक्षिणा दक्षिणाः ॥३५॥

५ स्पष्टम् ॥३५॥

इति ब्राह्मयणश्रौतसूत्रे द्वाविंशे पटले पञ्चमः खण्डः ॥५॥

ब्राह्मयणीयसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।
तृतीये दशके वृत्तो द्वितीयः पटलोऽधुना ।

६ इति श्री धन्विविरचिते ब्राह्मयणश्रौतसूत्रदीपे द्वाविंशः पटलः समाप्तः ॥२२॥

त्रयोविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

ब्राह्मस्तोमैर्यक्ष्यमाणाः पृथग्गनीनाधाय यज्ञोपकरणानि चेष्ट्वा
य एषामध्ययनेऽभिक्रान्तितमः स्यादभिजनेन वा तदभावेऽपि
भोगलाभेन तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन् ॥१॥

५

ब्राह्मस्तोमेषु क्रतुषु सत्रवद् ब्राह्म्यानां सहाधिकारात् आधानेऽपि तच्छङ्का
स्यादिति । तन्निवृत्तये पृथग्गनीनाधायेत्युक्तम् । यज्ञोपकरणानि आश्विनैन्द्राग्नयः
प्रायश्चित्तपशुबन्धाः । तानपि पृथगेव कृत्वा य एषां ब्राह्म्यानां मध्येऽध्ययनेऽभि-
युक्ततमः स्यात् । अभिक्रान्तमभियोगस्तद्वान् अभिक्रान्ती । तस्य गार्हपत्ये गृहपति-
भावे तं गृहपतिं कृत्वा दीक्षेरन्नि । कुत एतत् । अजिने रजतो निष्कस्तद्गृहपतेः
(तां. ब्रा. १७.१.१४) इत्यादि ब्राह्मणे ब्राह्म्यानां सहाधिकारम्, कस्यचित् गृहपति-
त्वमन्येषां गुणाभावं च दर्शयति । गृहपतित्वविधानं तद्गोत्रानुसारेण प्रयाजाद्य-
नुष्ठानार्थम् । तदुक्तम्—गृहपतेर्वा प्राधान्यात् (ब्रा. श्रौ. १६.४.१७) इति ।
यद्वाभिजनेन युक्तं गृहपतिं कुर्यात् । तदभावे धनलाभेन विशेषतो युक्तम् ॥१॥

१०

भक्षांश्चानुभक्षयेयुः ॥२॥

१५

गृहपतेर्हविःशेषभक्षानन्वन्येऽपि यजमाना भक्षयेयुः ॥२॥

अत्र संशयः । ज्योतिष्टोमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् ब्राह्मस्तोमम् । किं वा
विपरीतमिति । तत्रैकं मतमाह—

ज्योतिषानिष्ट्वा प्रायश्चित्तपूर्वकारबलीयस्त्वात् ॥३॥

१६

5. My¹ M⁰ लोभेन for ⁰लाभेन

9. My¹ TC. ⁰क्रमः for ⁰तमः

10. My¹⁻² TC after इति ins. अर्थः

12. My¹ C My⁴ गुणभावं for गुणाभावं

C. after दर्शयति ins. इति

C. प्रयता⁰ My⁴ पृच्छा⁰ My¹ प्रजा⁰ for प्रयाजा⁰

14. CT. ⁰लोभेन for ⁰लाभेन

16. My¹ ⁰पक्षा नत्वन्ये⁰ C. भक्षाजन्ये My² भक्षाजन्ये for भक्षानन्वन्ये

19. My¹ TC. My² ⁰काल for ⁰कार

इति । ज्योतिष्टोमेनानिष्ट्वैध प्रथमं ब्राह्म्यस्तोमं कुर्युः । कुतः प्रायश्चित्तस्य पूर्वकारः । पूर्वकारमितरस्याप्राथम्याद् बलीयः । कृते हि प्रायश्चित्ते नित्यकर्मण्यधिकारः । प्रायश्चित्तं च ब्राह्म्यस्तोमः ॥३॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

५

यथा दक्षिणः स यज्ञक्रतुः पञ्च दक्षिणा इति ॥४॥

इति । प्रायश्चित्तं प्रबलं भवतीति शेषः । यथा तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे चोदितमपि दक्षिणादानं प्रायश्चित्तेनादक्षिणेन बाध्यते । बहिष्पवमानप्रसर्पण उद्गातुरवच्छेदे अदक्षिणः स यज्ञक्रतुः संस्थाप्य इति । तथा सोमापहारे निमित्ते पञ्च दक्षिणा देया इति । पाञ्चदक्षिण्येन प्राकृतदक्षिणागम्यावाधस्तद्वत् ॥४॥

१०

तदेतन्निराकरोति—

विसमाप्ते त्वेतानीन्द्रात् तस्मादप्रमाणम् ॥५॥

इति । इन्द्रशब्दो निमित्तवचनः । यथा ब्रह्मत्वप्रकरणे इन्द्रात् स्तोत्राणि द्विवृत्तेरित्युक्तम् । तदयमर्थः । एतानि अदक्षिणः स यज्ञक्रतुः (तां. ब्रा. ६.७.१४) इत्यादीनि वचनानि प्रारब्ध एव कर्मण्यसमाप्ते निमित्तात् प्रवृत्तानि । तस्मान्नैमित्तिकत्वेन नित्यबाधो युक्तः । ब्राह्म्यस्तोमस्तु नैवं नित्यात् पूर्वानुष्ठेयत्वेन चोदितः । तेनैतानि ब्राह्म्यस्तोमस्य न पूर्वक्रियायां प्रमाणम् ॥५॥

१५

१६

2. My¹ C. My² प्राथम्यात् My⁴ प्राथम्याम् for अप्राथम्यात्
My¹⁻² My⁴ अवलीयः for बलीयः;

7. My¹⁻² C. प्रसर्पणम् for प्रसर्पणे;

8. C. उपच्छेदे My¹ एवच्छेदे for अवच्छेदे; My¹ यज्ञः कृतः for यज्ञक्रतुः
T. यथा for तथा

9. My² प्रावृत्त⁰ for प्राकृत⁰

11. My² M समाप्ते for विसमाप्ते; T. ⁰नीन्द्रात् for ⁰नीन्द्रात्

12. T. ईष्ट्र⁰ for इन्द्र⁰; T. ईष्ट्रात् for इन्द्रात्

13. My² तद्वन्दे T. द्विवृत्तिः for द्विवृत्तेः

14. C. समाप्ते for असमाप्ते; C. निमित्तानि My² निमित्ति⁰ for निमित्तात्

15. My¹ तेनैवम् C. नैव for नैवं; My¹⁻² C. My⁴ निमित्तात् for नित्यात्;
C. पूर्वानुष्ठेयत्वेन for पूर्वानुष्ठेयत्वेन

इष्ट्वैवानारभ्य दोषवचनात् ॥६॥

ज्योतिष्टोमेनेष्ट्वैव ब्राह्म्यस्तोमः कार्यः । कुतः । ज्योतिष्टोमेनानिष्ट्वा कृत्व-
न्तरकरणे अधिकारविशेषं क्रतुविशेषं चानारभ्य सामान्येनैव दोषवचनात् ।
तद्यथा—य एतेनानिष्ट्वा ब्राह्म्येन यजते गतंपद्यमेव तत् । प्र वा भोयत इति
॥६॥

हेत्वन्तरमाह—

ब्रातप्रतिपद्विधेः ॥७॥

इति । ज्योतिष्टोमे दक्षिणतत्याह्वेति ब्राताय प्रतिपदं कुर्यात् (तां. ब्रा.
६.६-२४) इति ब्रातानां प्रतिपद्विधिर्भवति । तत्र यदि ब्राह्म्यस्तोमः पूर्वः स्यात्तदानीं
नस्मिन् कृते ब्राह्म्यनापगमाद् ब्रातायेति वचनमनुपपन्नं स्यात् । ब्रातो ब्राह्म्यसंघः
॥७॥

अथ यदुक्तं कृते प्रायश्चित्ते कर्मण्यधिकार इति तत्राह—

यथा चाग्न्याधेयमपूतानाम् ॥८॥

इति । यथा ब्राह्म्यस्तोमैरपूतानामेवैवामग्न्याधेयम् । एवं ज्योतिष्टोमोऽपीति
युक्तम् ॥८॥

अन्यथा बह्वनिष्टापत्तिरित्याह—

उपहृद्व्याग्निष्टुन्मीमांसितसत्रं पुनः स्तोमाश्चानिष्ट्वा स्युः ॥९॥

1. C. om. दोष⁰ . . . चानारभ्य (L. 3)

3. My² अवि⁰ for अघि⁰

4. T. एतानिष्ट्वा धान्येन for एतेनानिष्ट्वा ब्राह्म्येन

C. कत्रपत्यम् T. क⁰पत्यम्. for गतंपद्यम्

My² तज्जीयते वा for तत्

7. My² ब्राह्म्य⁰ for ब्रात⁰

9. My¹ ब्रातन्यं for ब्रातानां; My⁴ om. ब्रातानां

10. My² ब्राह्म्यानप⁰ for ब्राह्म्यताप⁰

14. My² सर्वैवामग्न्याधेयः for एवैवामग्न्याधेयम्

इति । द्वितीयः पञ्चदशरात्रो मीमांसितसूत्रम् उपह्वयादयश्चत्वारः पापक्षयार्थ-
त्वात् प्रायश्चित्तानि । ते च ज्योतिषानिष्ट्वैव प्रथमं कार्याः स्युः । न चैवमिष्ट-
मिति । अत्र ब्राह्मणे निन्दिताः कनिष्ठा ज्येष्ठा इति त्रिविधान् ब्राह्मणान् उक्त्वा
तेषां पृथगेव त्रयः क्रतव उक्ताः । प्रथमे तु ब्राह्मणस्तोमे न विशेष उक्तः ॥६॥

५

तत्राधिकारिणो दर्शयति—

ये के च ब्राह्म्याः संपादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन् ॥१०॥

इति । संपादनं संप्रतिपत्तिः । यथा देवा वै सोमस्य राज्ञो ग्रहपेयेन संपाद-
यन्नित्यैतरेयकं तथा तौ ह मध्यमे संपादयांचक्रतुः शुनः शेष इति । ये केचन
परस्परमनुष्ठानेन प्रतिपद्यन्ते ते प्रथमेन यजेरन् । तत्रापस्तम्बश्चतुः षोडशी
सर्वेषाम् इति ॥१०॥

१०

ब्राह्मणेनेतर उक्ताः ॥११॥

इतरे अधिकारिणो निन्दितादयः ॥११॥

अथैष शमनीचामेढ्राणां स्तोमः (तां. ब्रा. १.७.४.१) इति ब्राह्मणम् । के पुनस्त
इत्याह—

१५

स्थाविर्यादपेतप्रजनना ये ते शमनीचामेढ्राः ॥१२॥

ये स्थविरभावादपगतप्रजननसामर्थ्यास्त एवमुक्ताः । शमो यौवनोपरमः ।
तस्मान्नीचमनुद्धतं मेढ्रं येषां ते शमनीचामेढ्राः । छान्दसो दीर्घः ॥१२॥

अत्र ब्राह्मणे द्योतानं ब्रह्मसाम विधायानन्तरमाप्नातम्—

यन्निरुक्तं निधनमुपेयुर्गृहपतिरेवध्नुयादपेतस्तदाध्नीतेति

२०

कस्येदं ब्राह्मणं स्यादिति ॥१३॥

२१

इति । संशय इति शेषः । कस्यार्थस्य प्रतिपादकमिति संशय इत्यर्थः ॥१३॥

3. My¹ My⁴ प्रकृतान् T. प्रकृत्या for ब्राह्म्यान्

15. C. स्थाविराद् for स्थाविर्याद्

16. My¹ ०वृजन⁰ for ०प्रजनन⁰

19. T. My⁴ My¹⁻² अपेतर आध्नीत C. अपेतरां आध्नीत for अपेतस्तदाध्नीत

तदेतत् पूर्वाचार्यमतेन व्याचष्टे—

नौधसप्रतिषेध इत्याचार्याः ॥१४॥

इति । अनेन प्राकृतब्रह्मसाम्नो नौधसस्य निन्दया प्रतिषेधः क्रियते ॥१४॥
कथमित्यत आह—

निरुक्तनिधनत्वात् ॥१५॥

इति । नौधसस्य यथाध्ययनं प्रत्यक्षनिधनत्वादित्यर्थः । द्यौतानं पुनः परोक्ष-
निधनम् । तथा च कात्यायनेन प्रतिहारग्रन्थे अथ छन्ननिधनानि द्वडोपायास्तदा-
कृतिः (प्र. सू. १५.१-२) इत्युपक्रम्य द्यौतनयोरा ईन्द्रा आ आग्नाइ (प्र. सू.
१५.२३) इति परोक्षं शाखान्तरीयं निधनमुक्तम् । तत्प्रशंसां कृत्वा नौधसस्य प्रति-
षेधकमिदं ब्राह्मणम् । तस्य चायमर्थः । यदि नौधसं ब्रह्मसाम कृत्वा यथाध्ययनं
प्रत्यक्षं निधनमुपेयुस्तदा गृहपतिरेव धर्नुयात् । स हि सर्वत्र साक्षात् फलभागी
तस्य राद्धिः सर्वेषामित्याश्वलायनवचनात् । ब्रह्मसाम च फलाशीस्थानम् । ब्रह्म-
साम्नि यः कामो यजमानस्य स्यात् स सिध्यत्विति ध्यायन्नुपासीतित्युक्तत्वात् ।
एवं सति साक्षान्निधनकरणे साक्षात् फलभागी गृहपतिरेव समृद्धो भवेदानुरूप्यात् ।
इतरस्त्वपाधर्नुयात् । तस्मात् छन्ननिधनं द्यौतानमेव ब्रह्मसाम श्रेयः ॥१५॥

अथ स्वमतेन व्याचष्टे—

इन्द्रेति वा द्यौताने निधनं निराहुस्तस्य प्रतिषेधो यथाम्नाय-
मेवोपेयः ॥१६॥

4. C. तत्र for कथमित्यतः; My² T. om. अतः
6. My¹ My⁴ C. यथार्थनिधनं T. यथान्त्यनिधनं for यथाध्ययनं;
C My⁴ प्रत्यक्षा⁰ for प्रत्यक्ष⁰
9. T. ⁰वेधः किमिदम् for प्रतिषेधकमिदम् (L.10) The Ms. T. ends here.
12. My² before राद्धिः adds : राद्धीमनु
14. My² ⁰कारणे for ⁰करणे
15. My² अप⁰ for अपा⁰; My² छन्नं for छन्न⁰;
My¹ TC. द्यौताननिधानम् for द्यौतानम्
17. My¹ om. निधनं . . . द्यौताने (P. 490:L. 1)

इति । यदिदं द्यौताने शाखान्तरीयमिन्द्रेति निधनं प्रयुज्जते तस्यैवायं प्रति-
पेधः । निरुक्तं हि तत् । इन्द्रेति निष्कृष्यैकदेवताकथनात् । अध्ययनसिद्धं त्वन्नि-
रुक्तम् । अनिद्धरितैकदेवतात्वेन सर्वसाधारणत्वात् । तस्माद् यथाध्ययनमेव
५ द्यौतानस्य निधनमुपेयुरिति । इदानीमयं ब्राह्मणार्थः । इन्द्रेति प्रधानैकदेवतायां
निष्कृष्य कथने प्रधानस्यैव गृहपतेः फलं स्यात् । नेतरेषामिति । अत एव द्युतानो
गृहपतिर्नूनमात्मनः परेषां च साधारणमिदमनिरुक्तं निधनमपश्यत् ॥१६॥

अथ दक्षिणाद्रव्यविधायकमुष्णीषं च प्रतोदश्च (तां. ब्रा. १७.१.१४) इत्यादि
ब्राह्मणम् । तत्राप्रसिद्धान्युपादाय व्याचष्टे—

उष्णीषं च प्रतोदश्चेति उष्णीषं च यत्तिर्यङ्मनद्वं भवत्य-
१० ब्रात्यानाम् ॥१७॥

इति । यत्तिर्यक्शिरोवेष्टनं तदुष्णीषम् ॥१७॥

धनुष्केणानीषुणा ब्रात्याः प्रसेधमाना यान्ति सज्याहोडः ॥१८॥

येनेषुरहितेन केवलं धनुष्काण्डेन पश्वादीन्निवारयन्तो यान्ति स ज्याहोडः
॥१८॥

१५ विपथश्च फलकास्तीर्ण इति कम्पमिश्राम्यामश्वाश्चतराभ्यां

१६ रथो युक्तः स्यादिति शाण्डिल्यः ॥१९॥

1. My¹ प्रयुज्जीत for प्रयुज्जते

2. My ⁰सिध्यत्वात्⁰ for ⁰सिद्धं त्वन्⁰

6. My¹ आम्नात My⁴ आम्नातः for आत्मनः, My² न तम for नूनम्;
My² om. इदं; My² निरुक्त⁰ for निरुक्तं

9. My²निषिद्धं for नदं

10. C. ब्रात्यानां for अत्रात्यानाम्

12. C. सेज्याहोडम् for स ज्याहोडः .

13. C. स ज्याहोडः for स ज्याहोडः

16. M. यथोक्तः for रथो युक्तः

त्रयोविंशे पटले प्रथमः खण्डः

अदान्ततयाश्वो रथं कम्पयति स कम्पः । तत्सहितौ कम्पमिश्रौ । तत्राश्व-
तरयोः स्वयमेव गतिभेदाद् दान्तमिश्रत्वाच्च तद् युक्तम् । कुटिलगामी रथो विपथ
इत्युच्यते ॥१९॥

याभ्यां काभ्यां चाश्वाभ्यामश्वतराभ्यां वेति धानंजयः ॥२०॥

अश्वाश्वतरयोगतिभेदादेव विपथत्वसिद्धे कम्पमिश्रतादरणीयेति धानंजयो
मन्यते ॥२०॥

इति द्राह्मायणश्रौतसूत्रे त्रयोविंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

कृष्णशं वास इति कृष्णं कद्रुमिश्रमिति शाण्डिल्यः ॥१॥
कद्रुमिश्रं पेङ्गल्ययुक्तम् ॥१॥

शुक्लं कृष्णदशमिति गौतमः ॥२॥

५ कृष्णा दशा यस्येति कृष्णदशम् । दकारलोपश्छान्दसः ॥२॥

कृष्ण इत्येवं मन्यत इति धानंजयः ॥३॥

कृष्णमेवाहं कृष्णशं मन्ये । लोमश इति वन्मत्वर्थीयः शप्रत्ययः ॥३॥

कृष्णवलक्षे अजिने इति ॥४॥

यावविकौ द्वाभ्यामेकैकोऽविभ्यां क्रीतः स्यात् तयोः पार्श्वसंहिते

१० कृष्णवलक्षे अजिने स्याताम् ॥५॥

याववी कृष्णशुक्लौ महार्धतया प्रत्येकं द्वाभ्यामविभ्यां क्रीतौ तयोरजिने
समाधाय तन्तुभिः पार्श्वतः संहिते कृष्णवलक्षे ॥५॥

वलक्षमिति श्वेताख्या ॥६॥

स्पष्टम् ॥६॥

१५ रजतो निष्कस्तद्गृह्यतेरित्येतत् सर्वं गृहपतिराहरेत् ॥७॥

१६ उष्णीषप्रतोदादि रजतनिष्कस्तद्गृह्यतेः । तत्सर्वं गृहपतिराहरेदिति

2. My¹ कृष्णः for कृष्णं

5. My¹ after छान्दसः adds: इति मन्यते

6. My² एवमन्ये for एवं मन्यते

9. M. आविकौ for अविकौ

C. trans. एकैकः after अविभ्यां

My⁴ संहिते for संहिते; My¹⁻⁴ C. after संहिते add : कृते

11. C. महागमितया My¹ महत्तया for महार्धतया; My² क्रीतो for क्रीतौ

12. My² संहिते for संहिते

16. My² om. उष्णीष⁰ .....आहरेदिति

(ब्राह्मणम्) । उष्णीषप्रतोदादि रजतनिष्कान्तं दक्षिणाद्रव्यं गृहपतिः संपादयेदिति ब्राह्मणार्थः । तद्गृहपतेरिति पष्ठीनिर्देशात् खगुद्गातुः (द्रा. श्रौ. २५.२.८) इति वत् संप्रदानत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥७॥

त्रयस्त्रिंशत् च ॥८॥

गवां त्रयस्त्रिंशत् गृहपतिः संपादयेत् । त्रयस्त्रिंशता त्रयस्त्रिंशता गृहपति-
मभियान्ती (द्रा. श्रौ. २३.२.१८) ति वचनात् गृहपतेरपि त्रयस्त्रिंशत्संपादनं
कार्यमिति वक्ष्यामः ॥८॥

द्विस्त्रयस्त्रिंशतमिति धानंजयः ॥९॥

द्वौ त्रयस्त्रिंशद्वर्गौ इत्यर्थः ॥९॥

वलूकान्तानि दाम तुषाणीतरेषामित्याविकानि लोहितप्रवाणानि
वसनानि स्युः ॥१०॥

लोहितप्रवाणानीति । प्रवाणं नाम वस्त्रस्य निर्माणोपक्रमदेशः । वलूक-
मिति लोहिताभिधानम् ॥१०॥

दामतूषाणीति दामदशानि स्युः ॥११॥

रज्जुरूपदशानीत्यर्थः ॥११॥

दशाख्या तूषमिति ॥१२॥

स्पष्टम् ॥१२॥

1. My कर्षणा^० for दक्षिणा^०; My¹ निष्कः for ^०निष्कान्तं

5. My² after ^०शतं adds : चेति

8. My² My⁴ C. द्वि^० for द्विस्

9. My² ^०वर्षो for ^०वर्गो

10. My¹ प्रमाणानि for ^०प्रवाणानि

12. My¹ प्रमाणं for प्रवाणं

14. My¹ ^०तूषाणि for ^०तूषाणि

द्वे द्वे दामनी इति ॥१३॥

द्वे द्वे एकैकस्य वसनस्य दशे स्याताम् इति । प्रतिवस्त्रमुभयोरवृतयोस्तन्तवो वेष्टिताः । न पुनरेकस्मिन्नित्यर्थः ॥१३॥

५

द्वे द्वे उपनहाविति कृष्णाः कर्णिन्य इति शाण्डिल्यो याः काश्चेति धानंजयः ॥१४॥

कर्णसदृशं पादाङ्गुष्ठवेष्टनं चर्मकर्णम् ॥१४॥

द्विषंहितान्यजिनानीति पूर्वभ्यामजिनाभ्यां व्याख्यातानि ॥१५॥

१०

पाश्वतः संहितमजिनद्वयं द्विषहितम् ॥१५॥

तच्चचेतरेषामेकैक आहरेत् ॥१६॥

बलूकान्तप्रभृति द्विषहितान्तं ब्राह्म्याः प्रत्येकमाहरेयुः ॥१६॥

त्रयस्त्रिंशतं च ॥१७॥

एकैक इत्येव ॥१७॥

कुत इत्यत आह—

१५

त्रयस्त्रिंशता त्रयस्त्रिंशता गृहपतिरभिसमायन्तीति ॥१८॥

इति । वीप्साश्रुतेरिति शेषः । अत्र गृहपतिमभिसमायन्तीति वचनं गृहपति-संपादितेन त्रयस्त्रिंशद्वर्गेण संसृजेयुरित्येवं परम् । अन्यथानर्थकत्वात् । संगता हि ते पूर्वम् ॥१८॥

त्रयस्त्रिंशतमृत्विग्भ्यो दद्युः ॥१९॥

२०

स्पष्टमेतत् । उत्तरविवक्षार्थं वचनम् ॥१९॥

ब्राह्म्येभ्यो ब्राह्म्यधनानि ये ब्राह्म्यचर्याया अविरताः स्युर्ब्रह्म-बन्धवे वा मगधदेशीयाय ॥२०॥

२३

तत्र ब्राह्मणमुदाहरति—

4. M. कृष्णाः for कृष्णाः; My⁴ कर्णिन्यः for कर्णिन्यः;

6. My⁴ कण्ठ⁰ for कर्ण⁰, My⁴ कण्ठम् for कर्णम्

यस्मा एतद्ददति तस्मिन्नैव मृजनायन्तीति ॥२१॥

श्रुतेरिति शेषः । एतद्वै ब्राह्मणं यस्मा एतद्ददतीति वाचयस्वरसादेवं
गम्यते । ब्राह्मणं तावद्ब्राह्मणेभ्य एतद्देयम् । यस्मै ब्राह्मणे दीयते तस्मिन्नैव
आत्मीयं पापं निर्मूज्य सुखं गच्छन्तीति ॥२१॥

तैरिष्ट्वा त्रैविद्यवृत्तिं समातिष्ठेयुः ॥२२॥

तदूर्ध्वं निर्विशङ्कास्त्रैविद्यवत् सर्वं समाचरेयुः ॥२२॥

तेषां तत ऊर्ध्वं भुञ्जीत याजयेच्चैनान् ॥२३॥

त्रैविद्योऽपि साधुवृत्तोऽपि निर्विशङ्कः त्वद्गृहे भुञ्जीतैव ॥२३॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे त्रयोविंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

तृतीयः खण्डः

इन्द्रो वै त्रिशिरसं त्वाष्ट्रम् (तां. ब्रा. १७.५.१) इत्यारभ्य पञ्चभिरनुवाके-
रग्निष्टुतो विहिताः । ते चत्वार एवेति कल्पकारस्य पक्षः । इदानीं स्वमतमाह—

षडग्निष्टुतः ॥१॥

५ इति ॥१॥

ननु त्रिवृदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यासु (तां. ब्रा. १७.६.१) इति चतुर्भिरनु-
वाकैश्चत्वार एव भिन्ना दृश्यन्ते । नान्यः । अत आह—

**त्रिवृज्ज्योतिष्टोमश्चाद्यौ स्वर्कवारवन्तीयावधिकारकाम-
नानात्वात् ॥२॥**

१० इति । स्वा एवर्चो यस्य तत् स्वर्कम् । तथा भूतं वारवन्तीयं ययोस्तौ
स्वर्कवारवन्तीयौ प्रथमानुवाकेनोक्तौ । उत्तरेऽनुवाकैस्तु परकीयग्वारवन्तीया-
श्चत्वार इत्येवं षडग्निष्टुतः । कुतः । अधिकारभेदात् कामभेदाच्च । अधिकारः
प्रस्तावः । इन्द्रो वै त्रिशिरसम् (तां. ब्रा. १७.५.१) इति पृथक् प्रस्तावो दृश्यते ।
तथा उत्तरचतुष्टयसाध्येभ्यो ब्रह्मवर्चसादिभ्यः पृथगेवात्र फलमुपदिश्यते । योऽभूत्
१५ इव स्यात्सोऽग्निष्टुता यजेत (तां. ब्रा. १७.५.३) इति । यथा शुचिः पूत उदेती
(तां. ब्रा. १७.५.७) ति च । तत्र तदाहुयत् त्रिवृद् भवती (तां. ब्रा. १७.५.४)
त्यतः पूर्वेणांशेन ब्रह्महत्यापनोदनार्थं त्रिवृदग्निष्टोमस्वर्कवारवन्तीय उक्तः ।
उत्तरेणांशेन ज्योतिष्टोमः ॥२॥

पक्षान्तरमाह—

२० न वा त्रिवृदविशेषात् ॥३॥

इति । न प्रथमेऽनुवाके त्रिवृदस्ति । उत्तरेऽनुवाके वक्ष्यमाणेन त्रिवृता सहास्य
विशेषाभावदत्रापि तदेव फलं कीर्त्यते । अग्निनैवास्य पाप्मानमपहत्य त्रिवृता
२३ तेजो ब्रह्मवर्चसं ददाती (तां. ब्रा. १७.५.३) ति ॥३॥

6. My¹ T. ष्टोमस्तोमस्य for ^०ष्टोमस्तस्य;

My¹ वामव्यासु त्रि^० for वायव्यास्विति

12. My¹ कारि^० for ^०कार^०; My² कमना^० for काम^०

17. My¹ ^०हत्यात्यप^० C. हन्यस्वप^०, My² ^०हत्याद्यप for ^०हत्याप^०

21. My² उत्तरानु^० for उत्तरेऽनु^०; My¹ C. वाकेम for ^०वाके

23. My² दधाति for ददाति

ननु च स्वर्कवारवन्तीयमित्यस्त्येव विशेषः । अत आह—

परे च वारवन्तीयातिदेशात् ॥४॥

इति । ज्योतिष्टोम एव कार्य इत्यधिकृत्य परस्मिन् ज्योतिष्टोम एव वार-
वन्तीयं विधीयते । न पूर्वत्रेति । तेन विशेषोऽस्ति ॥४॥

ऋतुषु चानुवाक नानात्वात् ॥५॥

भिन्नेष्वेव ऋतुषु अनुवाकभेदो दृश्यते । इह च पञ्चानुवाका इति पञ्चाग्निष्टुतो
न चत्वारः । तेन प्रथमानुवाके ब्रह्मवर्चसकामस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टुद् विहितः ।
तत्प्रशंसार्थः त्रिवृत्स्तोत्रोपक्षेपो न स्वार्थः इति । तथा च पञ्चाग्निष्टुत इति
भरद्वाजमतम् ॥५॥

मतान्तरमाह—

स्मृतेश्चत्वार इत्याचार्याः ॥६॥

इति । कल्पकारस्य स्मृतेरित्यर्थः स हि चतुर्णामिव क्लृप्तिमाह ॥६॥

तस्यैव किं मूलमिति चेदत आह—

पुनरास्नानात्त्रिवृज्ज्योतिष्टोमयोः ॥७॥

इति । त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्टो यजेत
(तां. ब्रा. १७.८.१) इति त्रिवृज्ज्योतिष्टोमयोः पुनरास्नानं भवतीति तदनर्थकं
स्यात् यदि प्रथमानुवाकेऽपि तौ विहितौ स्याताम् ॥७॥

किमर्थस्तर्हि प्रथमोऽनुवाकः । अत आह—

सर्वेषां च साष्टोऽनुवाक आद्यो गवामयनवत् ॥८॥

इति । सर्वेषां चतुर्णामप्यग्निष्टुतां सृष्टिप्रतिपादनार्थः साष्टोऽनुवाकः

1. C. अस्य for अस्ति

6. My¹फलं च for च पञ्च; C. इदं for इह

8. My¹⁻³ C. प्रशंसार्थं for प्रशंसार्थः

9. My² भार⁰ for भर⁰

18. C. किमर्थं for किमर्थः

साधारणः । कथम् । स एतदग्निस्तोत्रमपश्यत् (तां. ब्रा. १७.५.१) इति चतुर्णा-
मपि साधारणं जातावेकवचनम् । तथा वारवन्तीयमग्निष्टोमसामकार्यमपि सर्व-
साधारणम् । योऽपूत इव स्यात् सोऽग्निष्टुता यजेत । ज्योतिष्टोम एव कार्यः ।
(तां. ब्रा. १७.५.३-५) इत्येतदुभयमपि वक्ष्यमाणयोस्त्रिवृज्ज्योतिष्टोमयोरनुवादः ।
न पृथग्विधिः । एतत्कल्पकारस्य मतम् । सूत्रकारस्य नायं पक्षः । कथम् । इन्द्रो वै
त्रिशिरसम् (तां. ब्रा. १७.५.१) इत्युपाख्यानात् अभिशस्ताधिकरणे स्ववर्कवार-
वन्तीययोरेव त्रिवृज्ज्योतिष्टोमयोर्विधानावगतेः । वक्ष्यमाणयोस्तु त्रिवृज्ज्यो-
तिष्टोमयोर्ब्रह्मवर्चसं यज्ञविभ्रंशसमाधानं च फलमिति महान् भेदोऽस्ति । न च
तयोः प्रथमेऽनुवाकेऽनुवादः । तदाहुयत् त्रिवृद्भवती (तां. ब्रा. १७.५.४) त्यारभ्य
अभिशस्तप्रायश्चित्ते त्रिवृत्पक्षापरितोषेण ज्योतिष्टोमविध्यवगमात् । उत्तरयोस्तु
पृथगेव फलार्थयोः कथं परितोषेणानुवाद इति । यथा गवामयने गावो वा एतत्
सत्रमासत (तां. ब्रा. ४.१.१) इत्यभिप्लवादीनां सृष्टिप्रतिपादकोऽनुवाकः । तद्वत्
॥८॥

यत् पुनरुक्तमनुवाकभेदे क्रतुभेद इति तदप्यनियतमित्याह—

न वानुवाक नानात्वात् क्रतुपृथक्त्वम् । यथाऽज्योतिष्टोमेनानु-
वाकानाम् । यथा चतुर्मास्यवाजपेयराजसूयगर्गात्रिरात्रेषु ॥९॥

इति । ज्योतिष्टोमविधानेऽनुवाकभेदेऽप्येक एव क्रतुः । तथा चातुर्मास्या-
दिष्वपि ॥९॥

1. My¹ My⁴ एव तत् for एतत्

2. C. एव for अपि

3. C. एव for इव

6. My⁴⁰शास्त्र⁰ for ⁰शस्ता⁰

7. C. om. तु

10. C. ⁰श्चित्ते for ⁰श्चित्ते C. परि⁰ for अपरि⁰

11. C. अपरि⁰ for परि⁰

12. My¹⁻⁴⁰वादः for ⁰वाकः

15. My¹⁻⁴ C. चाशु⁰ for वानु⁰

17. My¹ विघनम् My² ⁰विधौ for ⁰विधाने

अथ त्रयस्त्रिवृत एकाहे विहिताः । प्रजापतेरपूर्वं बृहस्पतिसवः सर्वस्वार
इति । ताननुसंधत्ते—

तेष्वनडुहामश्वानामजानामिति यथोत्साहं दद्यात् । तथा
हिरण्यस्य ॥१०॥

इति । स्पष्टम् ॥१०॥

कंचिदर्थमर्हन् यो न बाप्नुयात् स त्रिवृतां प्रथमेन यजेत । तस्य
चतुर्युगश्वरथो दक्षिणास्तेषामेकः श्यावः स्यात् ॥११॥

चतुर्भिरश्वैर्युक्तश्चतुर्युक् । तेषामश्वानामेकः कपिशः स्यात् ॥११॥

यं ब्राह्मणाः सराजानः पुरस्कुर्वीरन् बृहस्पतिसवनेन यजेत्
॥१२॥

यं स्थापत्यायाभिषिञ्चेरन् (तां. ब्रा. १७.११.६) इति ब्राह्मणम् । तद्व्या-
ख्यानमिदं सूत्रम् । स्थपतिर्नाम धर्माणां व्यवस्थापकः इति भारद्वाजेनोक्तम् ।
तेनायमर्थः । राजा सह ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन वृणीरन् तस्य
बृहस्पतिसवो नैमित्तिकः । न काम्यः । स्थापत्यस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । यथा
लव्यहिरण्यस्य नैमित्तिकेष्टिः । तद्वत् ॥१२॥

तस्य प्रातःसवने सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादश दक्षिणा व्यादिशति
॥१३॥

श्रुतिसिद्धमेवेदमुक्तं व्यादिशतीति पदस्यार्थं दर्शयितुम् ॥१३॥
तद्दर्शयति—

ऋत्विग्भ्यो नापाकुर्यात् ॥१४॥

इति । प्रातःसवने दक्षिणानां व्यादेशः । युष्माकमेतदिति निर्देशमात्रं कार्यम्
नापाकरणम् ॥१४॥

अश्वद्वादशा माध्यंदिने ॥१५॥

अश्वा द्वादश यासां ता अश्वद्वादशा गावः ॥१५॥

1. My¹ यत्र for त्रयः

8. My² कपिलः for कपिशः

16. CM. व्यादिशत् My⁰ दिशन्ति for⁰ दिशति

23. My² मध्यं for माध्यं⁰

ता उभयोऽपाकुर्यात् ॥१६॥

ताश्च पूर्वोक्ताश्च माध्यंदिनकालेऽपाकुर्यात् ॥१६॥

एकादश तृतीयसवने ता अनुबन्ध्य वपायां हुतायामपाकुर्यात् ।

तान्यप्येकादशैकादशशतानि स्युः सहस्राणि वा ॥१७॥

५

यान्येकादशोक्तानि तानि शतानि सहस्राणि वा स्युः । शाखान्तरे तथा विधानात् ॥१७॥

नित्यस्त्वश्वो मध्यंदिने ॥१८॥

शाखान्तरीयेऽपि पक्षे नित्य एवाश्वो न निवर्तते ॥१८॥

य एवं पुरस्कुर्वीरन्नन्वगभूतवृत्तिं तत ऊर्ध्वं तेषु वर्तयेत् ॥१९॥

१०

अन्वगभूतः शिष्यादिः । तद्वृत्तिं तेषु कुर्यात् । पुरस्कृतोऽहमिति न दर्पः कार्यः इत्यर्थः ॥१९॥

स्थपतिरिति चैनं त आचक्षीरन् ॥२०॥

ते च पुरस्कर्तारः स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः । तस्य नाम न गृह्णीयुः ॥२०॥

श्येनेनेषुर्व्याख्यातः ॥२१॥

१५

अत्र सर्वस्वारात् पूर्वमिषुनमैकाहः शाखान्तरात् कल्पकारेण बलुप्तः । स श्येनवत् कार्यः ॥२१॥

तद्वदेव साद्यस्कृत्वे प्राप्ते निवृत्त्यर्थमाह—

दीक्षोपसदस्त्वस्यैकाहिक्यः ॥२२॥

इति । एकाहयुक्तास्तस्य दीक्षोपसदः स्युः । न साद्यस्करोऽयमित्यर्थः ॥२२॥

२०

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे त्रयोविंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

5. My² after यानि ins. एतानि

15. C. अतः for अत्र

19. My² युक्तस्य for युक्तास्तस्य

*चतुर्थः खण्डः

सर्वस्वारेण यक्ष्यमाणो दीक्षाप्रभृति प्रयतेत यथा सौत्येऽहनि
प्रेयामिति ॥१॥

[अग्निष्टुतः प्रकृताः । तत्र सर्वस्वारस्य ब्राह्मणम्—त्रिवृदग्निष्टोमः स सर्व-
स्वारो यः कामयेतानामयतामुं लोकमियामिति स एतेन यजेते (तां. ब्रा.
१७.१२.१) ति । तस्य सर्वस्वारस्य विधिरुच्यते । सर्वाण्यस्मिन् स्वराणीति सर्व-
स्वारः । तेन सर्वस्वारेण यक्ष्यमाणो दीक्षाभ्य आरभ्य प्रयतेत प्रयत्नं कुर्यात् ।
यथा सौत्येऽहनि प्रेयां अयेयमिति । दीक्षास्तस्यापरिमिताः कुर्यात् ॥१॥]

प्राणभक्षान् सर्वत्र भक्षान् भक्षयेत् ॥२॥

[दीक्षाभ्य आरभ्य यावन्तो भक्षास्तान् सर्वान् प्राणभक्षान् भक्षयेत् । न
प्रत्यक्षभक्षान् । सर्वग्रहणाद्ब्रतमपि प्राणभक्ष एव ॥२॥]

तानपोऽभ्यवहारयेत् कर्ते वानुषेचयेत् ॥३॥

[तान् भक्षान् अपः अभ्यवहारयेत् अप्सु प्रक्षिपेत् । कर्ते वा प्रक्षिपेत् । खाते
वा अनुषेचयेत् ॥३॥]

सोममद्भिः संसृज्य मार्जालीयसदेशे निनयेयुः ॥४॥

[सोमं प्राणभक्षं भक्षितम् अद्भिः संसृज्य मार्जालीये उत्कृष्टे देशे निनयेयुः ।
संसर्गो मिश्रणम् ॥४॥]

आर्भवे पवमाने स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं कृष्णाजिनमुपस्तीर्य
दक्षिणशिराः प्रावृत्तो निपद्येत । तदेव संगच्छते । तदेव
अनियते इति ॥५॥

*In all MSS we consulted the Commentary of Dhanvin on
this khanda is missing. We have therefore, given here in
square brackets the Commentary of Agnisramin on these
sutras from the Latyayana-Shrauta-Sutra.

15. ला.श्री. ^०सदेशे for ^०देशे

18. ला.श्री. उदुम्बर्या दक्षिणं for दक्षिणेनौदुम्बरीं^०

19. ला.श्री. trans. कृष्णाजिनं ... ^०शिराः after निपद्येत

[इह ब्राह्मणम्—आभवे पद्यमाने स्तूयमान औदुम्बर्या दक्षिणे प्रदेशे कृष्णा-
जिनमुपस्तीर्य दक्षिणशिरा निपद्येत । संविशेत् । तदेव संगच्छते । तदेव म्रियते
(तां. ब्रा. १७.१२.५) इति । संगमनं मरणम् ॥५॥]

५ एतं मृतं यजमानं हविर्भिः सहर्जीषैर्यज्ञपात्रैश्चाहवनीये प्रहृत्य
प्रव्रजेयुरिति शाण्डिल्यः ॥६॥

[एतं मृतं यजमानं हविर्भिः सहर्जीषैः यज्ञपात्रैश्चाहवनीये प्रहृत्य प्रव्रजेयु-
रित्येवं शाण्डिल्यो मन्यते । ग्रहरणं प्रक्षेपः । प्रव्रजेयुरिति एतावन्तमेतत् कर्मेति
विज्ञापयति । अथ एतं मृतं यजमानमिति किमर्थम् उच्यते । एतमेव सर्वस्वारे
यजमानं मृतम् एवं कुर्युः । अन्यत्र तु मृते यजमाने समापयेयुः शेषमिति ॥६॥]

१० समापयेयुः शेषमिति धानञ्जयः ॥७॥

[धानञ्जय आह समापयेयुरेव शेषमिति ॥७॥]

समापयेयुश्चेदिति शाण्डिल्यायनो नेदिष्ठी तत् कृष्णाजिनं प्रति-
मुच्य याजमानं कुर्याद्भक्षांश्च भक्षयेत् ॥८॥

१५ [शाण्डिल्यायन आह यदि समापयेयुः शेषं कर्म ततो यद्यजमानस्य कृष्णाजिनं
तत्पुत्रो भ्राता वा यो नेदिष्ठी स्यात् स तत् प्रतिमुच्य आवृत्य याजमानं कर्म
कुर्यात् । भक्षांश्च भक्षयेत् त (?पूर्व) न हि यजमानस्य प्राणभक्षं (क्षान् ?) सर्वत्र
भक्षान् भक्षयेत् (द्रा. श्रौ. २३.४.२) इत्युक्तम् । अयं (?त्र) तु पुनर्भक्षं भक्षयेत्
इति ॥८॥]

२० ऋत्विजो याजमानं कुर्युः सर्वहुतोभक्षान् जुहुयुरिति
धानञ्जयः ॥९॥

4. ला.श्रौ. सहजीषे for सहर्जीषैः

6. The commenry reads सहजीपेण

13. ला.श्रौ. reads this sutra (16) पश्चाद्गार्हपत्यमुपदध्युः पुरस्तादाह-
वनीयं पश्चिमेन गार्हपत्यं दक्षिणत आग्नीध्रीयं परिहरेयुः । The ला.श्रौ.
dose not speak of अन्वाहार्यपचन and दक्षिणाग्नि while the द्रा.श्रौ.
of आग्निध्रीय. We have therefore, made the changes in the
commentery given here as warranted by the readings found
in the द्रा.श्रौ.

[धानञ्जय आह ऋत्विजो याजमानं कुर्युः । ये याजमानस्य भक्षास्तान् सर्वं हुतो जुहुयुरिति ॥९॥]

संस्थितेऽहनि सन्त्वा हिन्वन्तीत्यासन्दद्यङ्गानि समाहरेयुः
॥१०॥

[संस्थिते सप्तमेऽहनि हुते समिष्टयजूषि सन्त्वा हिन्वन्तीत्यनेन साम्ना आसन्दद्योरङ्गानि समाहरेयुः । आसन्दी मञ्ची ॥१०॥]

सन्त्वा रिणन्तीति प्रक्षालयेयुः ॥११॥

[सन्त्वा रिणन्तीति साम्ना प्रक्षालयेयुस्तान्यासन्दद्यङ्गानि ॥११॥]

सन्त्वा ततक्षणुरिति तक्षणुयुः ॥१२॥

[सन्त्वा ततक्षणुरित्यनेन साम्ना तक्षणुस्तान्यङ्गानि ॥१२॥]

सन्त्वा शिशन्तीति विवयेयुः ॥१३॥

[सन्त्वा शिशन्तीत्यनेन साम्ना तान्यासन्दद्यङ्गानि विवयेयुः ॥१३॥]

तथैनमवभृथं हुत्वा सोमोपनहनेन प्रच्छाद्यानूबन्ध्यवपायां हुतायां दक्षिणे वेद्यन्ते केशश्मश्रूण्यस्य वापयेयुः ॥१४॥

[तथा आसन्दद्या एनं यजमानम् अवभृथं हुत्वा सोमोपनहनेन वाससा प्रच्छाद्य अनूबन्ध्यपशोर्वपायां हुतायां महावेदेर्दक्षिणे प्रदेशे केशश्मश्रूण्यस्य यजमानस्य वापयेयुः वपनं कारयेयुः ॥१४॥]

अनूबन्ध्यशेषं समाप्य मध्ये देवयजनस्य चितां चिनुयुः ॥१५॥

[अनूबन्ध्यस्य पशोः शेषं समाप्य देवयजनस्य मध्ये काष्ठैश्चितां चिनुयुः
॥१५॥]

पुरस्तादाहवनीयम् (उपदध्युः) पश्चाद्गार्हपत्यं दक्षिणतोऽन्वा-
हार्यव वनं पश्चिमेन गार्हपत्यं दक्षिणार्गिन् मध्येशरीरम् ॥१६॥

[तस्याश्वितायाः पुरस्तात् पूर्वे प्रदेशे आहवनीयम् अग्निं स्थापयेयुः । पश्चात् पश्चिमे प्रदेशे गार्हपत्यमग्निं स्थापयेयुः । दक्षिणतः दक्षिणे प्रदेशे अन्वाहार्य-
पद्मनम् अग्निम् । गार्हपत्यं पश्चिमेन प्रदेशेन परिहृत्य निदध्युः । दक्षिणार्गिन्
मध्येशरीरम् उपदध्युः ॥१६॥]

तं दक्षिणाशिरसं चितावाहितं यज्ञपात्रैः कल्पयेदध्वर्युः
॥१७॥

[तं यजमानं दक्षिणाशिरसं चितावाहितम् आरोपितं यज्ञपात्रैः कल्पयेत् संयोजयेदध्वर्युः । तस्य हि व्यापारो यज्ञपात्रैः ॥१७॥]

५ शिरसि कपालानि नियुञ्ज्यात् ॥१८॥

[शिरसि यजमानस्य कपालानि कुर्यात् । कपालानि येषु पुरोडाशाः संस्क्रियन्ते ॥१८॥]

समोप्तधानं च चमसम् ॥१९॥

१० [समोप्तधानं यस्मिन् हवींषि सर्वाणि समोप्यन्ते । इडापात्रमित्यर्थः । तच्च शिरसि स्थापयेत् ॥१९॥]

ललाटे प्राशिन्नहरणम् ॥२०॥

[येन प्राशिन्नं ह्रियते चमसे तल्ललाटे स्थापयेत् ॥२०॥]

नासिकयोः स्रुवौ ॥२१॥

[नासिकयोः स्रोतसि स्रुवौ स्थापयेत् ॥२१॥]

१५ आस्ये हिरण्यमवधायानुस्तरणिक्या गोर्वपया मुखं प्रच्छाद्य तत्राग्निहोत्रहवनीं तिरश्चीम् ॥२२॥

[यजमानस्य आस्ये मुखे हिरण्यं प्रक्षिप्य यानुस्तरणिकी गौस्तस्या वपया मुखं प्रच्छाद्य यजमानस्य तत्र तस्मिन् मुखे अग्निहोत्रहवनीं स्रुचं तिरश्चीं स्थापयेत् प्राङ्मुखीम् ॥२२॥]

२० दक्षिणे पाणौ जुहूम् ॥२३॥

[दक्षिणे पाणौ जुहूँ स्रुचं स्थापयेत् । तिरश्चीमिति [अनु] वर्तते ॥२३॥]

सव्य उपभृतम् ॥२४॥

२३ [सव्ये पाणौ उपभृतं स्रुचं स्थापयेत् । तिरश्चीमेव ॥२४॥]

1. ला. श्री. om. अध्वर्युः but it is found in the commentery of Agnisramin

5. ला. श्री. युञ्ज्यात् for नियुञ्ज्यात्

15. ला. श्री. गोमुखं वपया for गोर्वपया मुखं

पाश्वर्योः स्पष्टे ॥२५॥

[पाश्वर्योः स्पष्टे स्थापयेत् ॥२५॥]

तथा वृक्वौ ॥२६॥

[यथा स्रुचौ तथा वृक्वौ दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यम् ॥२६॥]

उरसि ध्रुवाम् ॥२७॥

[स्रुचं स्थापयेत् । तिरश्चीमेव ॥२७॥]

उदरे पात्रीम् ॥२८॥

[उदरे पात्रीं स्थापयेत् ॥२८॥]

उपस्थे कृष्णाजिनम् ॥२९॥

[उपस्थे कृष्णाजिनं स्थापयेत् ॥२९॥]

अन्तरेण सक्थ्नी शम्यादृषदुपले यच्च नादेक्ष्यामः ॥३०॥

[सक्थ्नी अन्तरेण शम्यां स्थापयेत् । शम्या च दृषदुपलं च शम्यादृषदुपले । यच्च नादिश्यते यज्ञपात्रं तच्चास्मिन्नेव देशे स्थापयेत् । अरण्यादि [च] ॥३०॥]

दक्षिणस्योखस्य दक्षिणत ऊलूखलम् ॥३१॥

[दक्षिणस्योखस्य कटिसन्निवृष्टजघनप्रदेशे उखस्तस्य दक्षिणे प्रदेशे ऊलूखलं स्थापयेत् ऊर्ध्वं तु ॥३१॥]

अनुसक्थं मुसलम् ॥३२॥

[सक्थिमतु अनुसक्थम् । तत्रैव मुसलं स्थापयेत् । पुनः सक्थ ऊर्ध्वम् ॥३२॥]

पादयोः शकटशूर्पे ॥३३॥

[पादयोः शकटशूर्पे स्थापयेत् । शूर्पं प्रज्ञातमुपकरणद्रव्यम् ॥३३॥]

सर्वाण्युत्तानान्यासेचनवन्ति पृषदाज्यवन्ति कृत्वा सर्वेभ्योऽग्नि-

भ्य उलपराजीस्तृण्युर्यथास्मिन्नग्नयः समवेयुरिति ॥३४॥

1. ला. श्री. om. this sutra (25) and the commentery thereon subsequently is our own.

17. द्रा. श्री. ०सक्थिम् for ०सक्थं

21. ला. श्री. om. आसेचनवन्ति

22. ला. श्री. समवेयन्ति for समवेयुः

५ [यावन्त्युत्तानानि यज्ञपात्राणि तानि सर्वाणि पृषदाज्येन पूरयित्वा सर्वेभ्योऽग्निभ्य उलपराजीस्तृण्युः यथास्मिन् यजमानस्य शरीरेऽग्नयः एकत्र समाधानं करिष्यन्तीति । अथ सर्वग्रहणं किमर्थमिति । अग्निभ्य इत्युक्ते यद्वचनसामर्थ्यात् सिद्धमिदम् । यथा सर्वेभ्य इति । उच्यते । सर्वग्रहणं क्रियते गृह्यस्याप्यग्नेरेवोपयोग इति । अथ किं स्थानं तस्येति । उच्यते । उक्तं यच्च नादेक्ष्याम (द्रा. श्रौ. २३.४ ३०) इति ॥३४॥]

आहवनीयाच्चेत्प्रथममेयात् ब्रह्मलोकमेष्यतीति विद्यात् । गार्ह-
पत्याहेवलोकम् । दक्षिणाग्नेः पितृलोकम् ॥३५॥

१० [उक्तम्—अनन्तो वै स्वरोऽनन्तोऽसौ लोकोऽनन्तमेवैनं स्वर्गलोकं गमयती (तां. ब्रा. १७.१२.३) ति । अप्रत्यक्षश्चासौ स्वर्गस्तस्य स्वर्गस्य प्राप्तिरुच्यते । यद्याहवनीयं प्रथममागच्छेत् अग्निर्यजमानं तत एवं जानीयात् ब्रह्मलोकं गमिष्यति यजमान इति । यदि गार्हपत्यं प्रथममागच्छेत् देवलोकं यास्यतीति विद्यात् । अथ दक्षिणाग्निं प्रथममागच्छेत् पितृलोकं यास्यतीति विद्यात् । यदुक्तम् अनन्तमेवैनं स्वर्गं लोकं गमयती (तां. ब्रा. १७.१२.३) ति तदेषु स्थानेषु स्वर्गगङ्गा । यत् स्थान-
१५ मागच्छति तदस्यानन्तं भवति ॥३५॥]

एवमेनं यज्ञपात्रैः क्लृप्तं त्रिश्छन्दोगः परिगायेन्ताके सुपर्णमिति ॥३६॥

२० [एवं यज्ञपात्रैः क्लृप्तमेनं यजमानं छन्दोगस्त्रिः परिगायेत् । ताके सुपर्णम् (ग्रा. गे. ८.६.३२०.१) इत्येतत्साम । अथ छन्दोगग्रहणं किमर्थमिति । यस्य परिसामगानं प्राप्तं स गास्यत्येव । उच्यते । वक्ष्यत्ययम् एषैवावृत्सर्वाहिताग्नीनाम् (ला. श्रौ. सू. ८.८.३८) इति । तदस्मिन्नपि त्रिश्छन्दोगः परिगायेदिति ॥३६॥]

धूम उदिते त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति ॥३७॥

२४ [यदा धूम उद्गच्छेत् तदा तस्मिन्नुदिते त्वेषस्ते धूम ऋण्वती (ग्रा. गे. २.६.८३-१) त्येतत्साम गायेत् । त्रिरिति प्रकृतम् ॥३७॥]

16. ला. श्रौ. क्लृप्तेषु यज्ञपात्रेषु for एवमेनं यज्ञपात्रैः

18. ला. श्रौ. व्या यदा यज्ञपात्राणि क्लृप्तानि भवन्ति तस्मिन् यजमाने ततः
for एवं ... यजमानं

प्रज्वलितेऽग्ने मृडमहां असीत्येतथोरन्यतरेण ॥३८॥

[प्रज्वलितेऽग्नौ अग्नेमृडमहांअसी (ग्रा. गे. १.३.२३.१-२) त्येतयोः साम्नोः अन्यतरेण परिगायेत् । अन्यतरेणेति विकल्पः ॥३८॥]

तथैवावृता वृद्धाः श्रोत्रिया ज्ञातं परिगायन्ति । स एष यज्ञा-
युधि यजमानः स्वर्गं लोकमेष्यतीति विद्यात् ॥३९॥

५

जीवेच्चेद् यजेतोदवसानीयया ॥४०॥

[एतत् तावत् कृत्स्नं सर्वस्वारिकमुक्तं कर्म यावत्परिगाणमिति । अथ पुनर्जी-
वेन्नैव म्रियेत यजमानस्ततः उदवसानीयया यजेत । उदवसानीयान्तं कृत्स्नं कर्म
समापयेयुरिति । एतदुक्तं भवति मृते तु परिगणान्तमेव कर्म । नोदवसानीयान्तम्
इति ॥४०॥]

१०

अभोजनेन तत ऊर्ध्वं मुमूर्षेदिति शाण्डिल्यः ॥४१॥

[ततस्तस्मात् कर्मण ऊर्ध्वम् अभोजनेन मुमूर्षेत् मर्तुमिच्छेत् । यजमान-
स्तावन्न भुञ्जीत यावन्मृत इति ॥४१॥]

भुञ्जीत जिजीविषेदेवेति धानञ्जयः ॥४२॥

[धानञ्जय आचार्यः आह भुञ्जीत । जिजीविषेदेवेति । जीवितुमिच्छेत् ॥४२॥]

१५

तस्य कृतान्नं दक्षिणा ॥४३॥

[तस्य सर्वस्वारस्य कृतान्नं सकुतण्डुलादि दक्षिणा । तस्य ग्रहणं किमर्थमिति ।
उच्यते । जीवितस्य मृतस्य चेति ॥४३॥]

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यान्यारभेत ॥४४॥

[फल्गुनीभ्यां युक्ता फाल्गुनी । तस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यान्या-
रभेत । उक्तम्—त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोकः (तां. ब्रा. १७.१३.१) इति
विधानम् ॥४४॥]

२०

उक्तं कालान्तरं ब्राह्मणेन ॥४५॥

[कालान्तरमुक्तं ब्राह्मणेन । ततश्चतुर्षु मासेषु ॥४५॥]

२४

4. ला. श्री. एषैवावृता सर्वाहिताग्नीनाम् for तथैवावृता....विद्यात् (L. 5)

11. ला. श्री. om. इति शाण्डिल्यः

यजनीयेऽहनि वैश्वदेवशुनासीर्ये स्याताम् । उत्तरं च वारुण-
प्राधासिकम् ॥४६॥

५ [फाल्गुन्यां पूर्णमास्यां दीक्षितस्य यदन्तरस्मिन् पूर्वपक्षे यजनीयमहस्तत्र वैश्व-
देवं स्यात् । यजनीयमहः प्रतिपत् । एवमेव शुनासीर्यं यथाकालम् । उत्तरं च
वारुणप्राधासिकमहः यजनीय एवाहनि स्यात् ॥४६॥]

पर्वण्युत्तमं साकमेधानाम् ॥४७॥

[उत्तममहः पर्वणि स्यात् साकमेधानां सप्तदशस्य । एवं पूर्वपक्षे यज्ञपुच्छं
संपद्यते ॥४७॥]

द्वादशशतं शुनासीर्यस्य दक्षिणाः ॥४८॥

१० [तत्किमिदमारभ्यते यदा सिद्धमेव ब्राह्मणे द्वादशशतं दक्षिणाः (तां. ब्रा.
१६.१.११) इति । उच्यते । इतरार्थ आरम्भः ॥४८॥]

पञ्चाशदितरेषामह्नामेकैकस्यैकैकस्य ॥४९॥

१५ [इतरेषां वैश्वदेवादीनाम् एकैकस्याह्नः पञ्चाशत् पञ्चाशत् दक्षिणाः । वरुण-
प्रधासे शतं दक्षिणा इति पठितम् । साकमेधे पञ्चाशच्छतमिति । ताः प्रत्यहं
समत्वविभागेन कल्पयति ॥४९॥]

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे त्रयोविंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

१७ इति श्री धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे त्रयोविंशः पटलः समाप्तः ॥२३॥

चतुर्विंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

अथोपह्वये कर्ता सोऽनिरुक्तमाहरत् (तां. ब्रा. १८.१.३) इति ब्राह्मणम् ।
तस्यार्थमाह—

उपह्वये देवता नामधेयानि परोक्षं ब्रूयुः स्वस्थानासु ॥१॥

इति । स्वस्थानस्थासु देवतासु तन्नामधेयं परोक्षं ब्रूयुः । प्रययिणेत्यर्थः ॥१॥

प्रत्यक्षमस्वस्थानासु ॥२॥

स्वस्थानात् स्थानान्तरगतासु प्रत्यक्षमेव वचनम् । तत्र तावत् सर्वे पवमानाः
सोमस्य स्वस्थानम् । तेषां सोमदेवत्यत्वात् । सर्वाणि पृष्ठानीन्द्रस्य स्वस्थानम् ।
अग्नेरग्निष्टोमस्तोत्रम् । इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥२॥

देवशब्दं सर्वत्र वर्जयेयुः ॥३॥

सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु देवशब्दं वर्जयेयुः ॥३॥

होता देवो महीमित्रस्येत्येते होता यज्ञोमहोयज्ञस्येति ब्रूयुः ॥४॥

प्रथमद्वितीययोराज्ययोः देवमित्र शब्द [योः] स्थाने यज्ञपदं ब्रूयुरित्यर्थः ॥४॥

तत्र केनचित् पर्यायेण निर्देशे प्राप्ते नियममाह—

इन्दुरिति सोमम् ॥५॥

मुषाव सोममद्विभिः (सा. १३१३) इत्यादौ मुषावेन्दुमिति ब्रूयुरिति ।
अत्राग्नेरिन्द्रस्य च स्तोत्रेषु सोऽनिरुक्तमाहरेद् (तां. ब्रा. १८.१.३) इति ब्राह्मणानु-
रोधेन प्रत्यक्षनामरहिता एव स्तोत्रीयाः कल्पकारेण क्लृप्ताः । तेन तत्र प्रत्यक्ष-
नामधेयाभावादेव तत्पर्यायो नोक्तः । उत्तमे स्तोत्रे यज्ञायज्ञा वो अग्नये (सा. ३५)

5. My¹ स्वस्थानस्थसु for स्वस्थानासु

6. My¹⁻² C. स्वस्थानसु for स्वस्थानस्थासु

11. My¹ after वर्जयेयुः । adds : देवमादन इत्यादौ

13. My¹ M. यज्ञे for यज्ञो

14. My² आद्यन्तयोः for आज्ययोः

20. My² उत्तरे for उत्तमे

इति प्रत्यक्षमेव नामधेयं ब्राह्मणेनानुज्ञातमिति न किञ्चिद् व्यसनमस्ति । अत्र बहिष्पवमाने इन्द्रस्य जठरं विशे (सा. १२०६) ति इन्द्रस्य प्रत्यक्षमेव कथनं परस्थानगतत्वादित्याह । ननु च अनिरुक्तप्रातः सवने वाजपेये इन्द्रमग्निं न वोढवे (सा. ११५१) इत्यत्र स्वस्थानयोरिन्द्राग्न्योः पर्यायनिर्देशो वक्तव्यः । नैवम् । गायत्रस्यानिरुक्तगानत्वादेव प्रत्यक्षनामप्रसंगाभावात् । ननु च ऋगजपकाले प्रत्यक्षनामप्रसङ्गः सत्यम् । अनुज्ञातमेव जपकाले प्रत्यक्षवचनम् । अन्यथा तयोः पर्यायत्वं सूत्रकारोऽवक्ष्यत् । न चोक्तम् । तस्मादृगजपकाले प्रत्यक्षमेव वचनम् । केचिज्जपकालेऽपि पर्यायनिर्देशमिच्छन्ति । शक्रमग्निं च वोढव इति ॥५॥

आदिष्टा दक्षिणा ब्राह्मणेन ॥६॥

१० अश्वःश्यावो दक्षिणा स ब्रह्मणे देय (तां. ब्रा. १८.१.२०-२२) इति ब्राह्मणेन ॥६॥

इतरेभ्यश्च किञ्चिद्दद्यात् ॥७॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तेभ्योऽपि किञ्चिद् दद्यात् ॥७॥

१५ इदानीमृतपेये क्रतौ तस्य द्वादश दीक्षोपसदः (तां. ब्रा. १८.२.२) इति ब्राह्मणम् । तद्व्याचष्टे—

ऋतपेयस्य द्वादश दीक्षोपसद इति तिस्र उपसदः । षड्वा ॥८॥

इति । नव दीक्षास्तिस्रश्चोपसद आहत्य द्वादशेति वादः । कुतः । तिस्र एव साहस्योपसद (ब्रा. श्रौ. २२.२.२१) इति प्रकृतौ वचनादिहापि तस्य चोदक-प्राप्तत्वात् । अथवा षड्दीक्षाः षडुपसद इति समविभागे विशेषाश्रवणात् भार-द्वाजस्तु प्रत्येकं द्वादशेति व्याख्यातवान् ॥८॥

1. My⁴ ब्राह्मण⁰ for ब्राह्मणेनानु⁰

3. My² om. आहु; C. निरुक्त⁰ for अनिरुक्त⁰

5. My^{1,4} ०गानं⁰ for ०नाम⁰; C. अनिरुक्तत्वात् for अनिरुक्तगानत्वात्

7. C. om. च

13. My⁴ च for अपि

16. My² ०पेये तस्य for ०पेयस्य

18. My² अमिप्रेत्य My¹ प्रत्य for आहत्य

20. My¹ अथ for अथवा; My¹ ०विशेषाश्रवणात् for विशेषाश्रवणात्

My² भर⁰ for भार⁰

धृतव्रतो भवतीति यथोत्साहं दीक्षासु प्राशनीयात् ॥९॥

धृतव्रतो भवती (तां. ब्रा. १८.२.५) ति ब्राह्मणम् । प्राकृतस्य पयोव्रतस्य प्रत्याम्नायोऽयम् । तत्र दीक्षादिवसेषु यथावलं धृतप्राशनं नियमः ॥९॥

उत्तरेणोत्तरेण काण्डेनोपैतीति पृथगुपसत्स्वङ्गुलिपर्वभिः प्रतिलोमैः प्राशनीयादिति शाण्डिल्यः ॥१०॥

५

उत्तरेणोत्तरेण काण्डेनोपैती (तां. ब्रा. १८.२.७) ति ब्राह्मणमुपसत्सु नियम-विधायकम् । अङ्गुलैरुत्तमेन काण्डेन धृतमुपादाय प्रथमायामुपगदि तावन्मात्रं धृतं प्राशनीयात् । ततो मध्यमेन ततः प्रथमेनेत्येवं प्रतिलोमैः पर्वभिः पृथगशनीया-दित्यर्थः कुतः । उत्तर उत्तर एषां लोकानां ज्यायानि (तां. ब्रा. १८.२.७) ति वाक्यशेषात् प्रतिलोम्य एव पर्वणामुत्तरोत्तरभूयस्त्वात् । आनुलोम्ये वैपरीत्याच्च । अत्र प्राशने अङ्गुलिपर्वविधानात् प्राकृतचममनिवृत्तिः ॥१०॥

१०

एकाङ्गुल्या पृथक्पर्वभिः सर्वान् देशांश्चमसा मितः स्युः ।

तैरनुलोमैरिति शौचिवृक्षिः ॥११॥

प्राकृतचमसवाधो न कार्यः । अवाधेनापि शास्त्रसंभवात् । कथम् । चमसस्यैव पृथक् परिणामविधिरयम् । चमसरूपाः सर्वत्र ऊर्ध्वप्रमाणेन पृथक् पृथक् अङ्गुलि-काण्डदध्नाः स्युः । तत्र प्रथमाङ्गुलिकाण्डदध्नं चमसं धृतेन पूरयित्वा प्रथमो-पसदि प्राशनीयात् । एवमुत्तरोत्तरकाण्डदध्नी चमसौ उत्तरोत्तरयोरुपसदोः । कुतः । उत्तरोत्तरेण (तां. ब्रा. १८.२.७) ति वचनात् अनुलोमप्रतीतिः ॥११॥

१५

१८

2. My⁴ ०भुतस्य for व्रतस्य

3. My² before नियमः adds : न

8. My¹ तथा for ततो

My⁴ om. प्रतिलोमैः; My² after पर्वभिः adds : न

11. My¹ प्रकाशने for प्राशने

(C. प्रकृति⁰ for प्राकृत⁰)

12. M. चमसामितराः for चमसा मितः

14. C. प्रकृत⁰ for प्राकृत⁰

15. My¹ सर्वतः ऊर्ध्वं for सर्वत्र ऊर्ध्व⁰; My² om. one पृथक्

16. My¹ repeats पूरयित्वा

प्रतिलोमैरिति धनंजयः ॥१२॥

स्पष्टम् ॥१२॥

ऋतमुक्त्वा प्रसर्पन्ती (तां. ब्रा. १८.२.६) ति ब्राह्मणम् । तथा ऋतं वदन्तो भक्षयन्तीति च शाखान्तरीयम् । द्वयमपि व्याचष्टे—

५ ऋतमुक्त्वा प्रसर्पन्तीति प्रस्रप्स्यन्तः सदो भक्षयिष्यन्तश्च देव-
सत्यानि ब्रूयुरियं भूमिरित्युक्त्वासावादित्य उदेता प्रातरादित्य
इति ॥१३॥

१० सदःप्रसर्पणं सोमभक्षणं च करिष्यन्तो देवसत्यानि ब्रूयुः । इयं भूमिरित्येकं
सत्यम् । असावादित्य इत्यपरम् । उदेतेत्यपरम् । उदेष्यतीत्यर्थः । त्रीण्येतानि
देवताश्रितानि सत्यानि परमार्थभूतानि ॥१३॥

धानंजयस्तु ऋतं वदन्तो भक्षयन्तीति ऋतवचनमन्यथा व्याचष्टे इत्याह—

या अस्य देवताश्चमसैरिज्येरन् तत्पीतवद्भक्षमन्त्रानूहेयुरिति
धानंजयः ॥१४॥

१५ इति । अस्य श्रुतपेयस्य क्रतोः या देवताश्चमसैरिज्यन्ते तत् पीतशब्दयुक्त-
भक्षमन्त्रानूहेयुः । तद्यथा—अग्निपीतस्य मित्रावरुणपीतस्येन्द्रियावत इत्यादि ।
एतदेव ऋतवचनं यथार्थं [त] त्वम् । पानकतृदेवतासंकीर्तनात् । एवं ऋतपेय-
नाम्नश्च सामञ्जस्यं भवति । इन्द्रपीतस्येति कथने त्वं न्यस्य पानमन्यस्य कीर्तन-
मिति अनृतपेयं भवति ॥१४॥

अविकारेण तु नाराशंसानाम् ॥१५॥

२० नाराशंसभक्षणे तु न मन्त्रस्य विकारः प्रकृतावप्यनृताभावात् ॥१५॥

1. My² after प्रतिलोमैः adds : प्राश्नीयात्

10. My¹ देवश्रुतानि for देवताश्रितानि

15. My¹ अपिनीतस्य My² निपीतस्य for अग्निपीतस्य

16. My¹ यथातत्त्वं for यथार्थं तत्त्वं

17. My¹ इन्द्रस्य for इन्द्र⁰

18. My⁴ अनृतं for अनृत⁰

सर्वक्रतुष्वेवमेके ॥१६॥

सर्वेष्वपि क्रतुषु यथादेवतम् भक्षणमन्त्रोहः कार्यः इत्येके ॥१६॥

अनुव्यूहन्ति च भक्षच्छन्दांसि ॥१७॥

व्यूहे दशरात्रे व्यूहानुसारेण भक्षणमन्त्रेषु छन्दांस्यपि व्यूहन्ति । यथा पृष्ठ-
स्योत्तरे त्र्यहे प्रातःसवनेषु जगतीछन्दसः सर्वगणस्येत्यूहः ॥१७॥

५

सर्वत्राविकारेणाचार्याः ॥१८॥

सर्वत्र ऋतपेये ततोऽन्यत्र च भक्षणमन्त्रेष्वविकार एवेति आचार्याः । ऋत-
वचनमपि देवसत्यकथनमेवेति मन्यन्ते ॥१८॥

सोमचमसो दक्षिणा (नां. त्रा. १८.२.१०) इति ब्राह्मणं व्याचष्टे—

सोमचमसो दक्षिणेत्यभिषुतस्य स्यात् ॥१९॥

१०

क्रत्वर्थतया अभिषुतस्य सोमरसस्य पूर्णः सोमचमसः । न तु लौकिकस्येति
॥१९॥

कुत इत्याह—

तस्मिन् हि चमसं प्रमाणम् ॥२०॥

इति । अभिषुते हि शास्त्रीये सोमरसे सदिति (!) चमसप्रतीतिः । स तु
प्राकृतेभ्यो दशभ्योऽतिरिक्तः संपादनीयः ॥२०॥

१५

तं मध्यंदिने चमसमुखीयैः सहोन्नयेयुः ॥२१॥

सवनमुखीयानां दशचमसानामुन्नयनकाले तमप्युन्नयेयुः ॥२१॥

१८

2. My⁴ ०देवतम् for ०देवतम्

3. My⁴ om. भक्ष⁰

6. My² ०अघि¹ for अवि

7. My² अवि⁰ for अवि⁰

10. My¹ अभिषुतस्य for अभिषुतस्य

11. C. My² अभिषुतस्य for अभिषुतस्य

14. My⁴, My² चमस⁰ for चमसं

15. My¹ ०ष्टुते for ०षुते; My¹⁻² ०चमसे for ०रसे

18. My¹ दशम⁰ for दश⁰

जुहुयुश्चास्य हुतो देयः इति ब्राह्मणम् ॥२२॥

होमकाले तस्य चमसस्यैकदेशं जुहुयुः । हुतो देय इति शाखान्तरीयब्राह्मणम् ॥२२॥

तं दक्षिणवेलायां पूर्वणाहवनीयमनिर्हरन्तो वेदेर्दक्षिणेन सदो हविर्धानानि हारयित्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविशेयुः ॥२३॥

वेदेर्बहिरनिर्हरन्त इत्यर्थः ॥२३॥

संस्थितेऽहन्यृत्विग्भ्यः किञ्चिद्दद्यात् ॥२४॥

सोमचमस एव क्रतोर्दक्षिणा । तथापि ऋत्विगानमनार्थं किञ्चिद् दद्यात् ॥२४॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे चतुर्विंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

2. My¹ एकादशं for एकदेशं

My² ^०ब्राह्मणात् for ^०ब्राह्मणम्

4. My¹ मक्षण^० for दक्षिण^०; M¹ My¹ निर्हरन्तो for अनिर्हरन्तो

8. My¹ आनयनार्थं for आनमनार्थं

द्वितीयः खण्डः

आदिष्टा दक्षिणा ब्राह्मणेन दूणाशस्य ॥१॥

दूणाश इति क्रतोर्नामधेयं शाखान्तरीयम् । तस्य दीक्षणीयायामिष्टौ द्वादश-
मानं हिरण्यं चतुर्विंशतिमानम् । प्रायणीयायामित्यादिना ब्राह्मणेन पूर्वस्माद्
द्विगुणाभ्यासेन उत्तरोत्तरदक्षिणादानं विहितमित्यर्थः ॥१॥

२

तत्र विशेषं व्याचष्टे—

एतावन्त्यष्टाविंशतिशतमानानीति यत्र स्याच्चतुर्विंशतिमानानां
तावन्त्यष्टाविंशतिशतानि दद्यात् ॥२॥

ब्राह्मणं तावदुपसदन्तं स्पष्टार्थम् । तत्रोपसदन्ते अष्टाविंशतिशतं चतुर्विंश-
तिमानानीत्युक्तम् । तत् ऊर्ध्वमग्नीषोमीयप्रभृतिद्वे अष्टाविंशतिशतमाने चत्वार्यष्टा-
विंशतिशतमानानीत्येवं द्विगुणोऽभ्यासः कृतः । तत्र मानशब्दश्चतुर्विंशतिमानं
लक्षणयाह । यथा भामेत्येकादशोकावपि सत्यभामेत्यवगम्यते तद्वत् अष्टाविंशति-
शतमाने इत्यादौ तत्संख्याविशिष्टानि चतुर्विंशतिमानान्येव देयानीत्यर्थः । कुत
एतत् । पूर्वेषु स्थानेषु द्विगुणाभ्यासस्य प्रक्रान्तत्वात् यथाश्रुतमानग्रहणे कनीयस्त्व-
प्रसङ्गाच्च । तेनाग्नीषोमीयप्रभृतिषु मानशब्दश्चतुर्विंशतिमानलक्षणार्थः । एता-
वन्तीति पदमग्नीषोमीयप्रभृतिब्राह्मणपठितसंख्योपलक्षणम् ॥२॥

१०

१५

१६

4. C. after हिरण्यं adds : ददाति
5. C. उत्तरोत्तरं for उत्तरोत्तर^०
9. My^२ after चतुर्विंशति ins. ^०शत^०
11. My^१ द्विगुणाभ्यासः for द्विगुणोऽभ्यासः
12. My^१ न तेन My^२ तद्वत् तेन C. द्वे for तद्वत्
13. My^२ तत्तत्^० for तत्^०
14. C. एते for एतत्
15. My^२ ^०षोम^० for ^०षोमीय^०;
16. My^२ om. ^०पठित^०

तत्रैव माध्यंदिने सवने रुक्मो होतुः सगुद्गातुरित्याद्यधिकदानमुक्तम् । तद् व्याचष्टे—

रुक्मो होतुरिति निष्को नामालंकारस्तं दद्यात् । सगुद्गा-
तुरिति हिरण्मयी स्यात् ॥३॥

५

इति । गतम् ॥३॥

अथ वैश्यस्तोमे प्रातःसवनीयान् सोमान् प्रतिदुहा श्रोणाती (तां. ब्रा. १८.४.२)
त्यादि ब्राह्मणं व्याचष्टे—

वैश्यस्तोमे सद्यो दुग्धेन पयसा सोमं मिश्रम् कुर्युः प्रातः सवने
शृतेन माध्यंदिने दध्ना तृतीयसवने ॥४॥

१०

इति । सद्योदुग्धं पयः प्रतिधुगित्युक्तम् । शृतं क्षीरम् ॥४॥

तस्य दक्षिणा द्वादशशतं सहस्रं वा यथारूपाः पञ्चशारदीये
पशव आलभ्यन्ते ॥५॥

पञ्चशारदीयेऽहीने पञ्चरात्रे यथारूपाः पशवो राजीवा नवनीतपृश्नीररुणाः
पिशङ्गीः सारङ्गीरिति नानावर्णा वत्सतरीर्वक्ष्यति । तद्वदत्रापि नानावर्णाः स्युः
॥५॥

१५

अथ तीव्रसुति कृती सोमातिपवितं याजयेत् (तां. ब्रा. १८.५.३) इति ब्राह्म-
णम् । तद्व्याचष्टे—

तीव्रसुति सोमातिपवितं याजयेदिति य इष्ट्वा पापीयान् स्यात्
स सोमातिपवित इति शाण्डिल्यः ॥६॥

२०

इति । यं सोमोऽतिपवते स सोमातिपवितः । सोमयागोत्तरकालं यो नष्टश्रीकः
स एवमुक्तः ॥६॥

२१

6. My¹ स्तोमान् for सोमान्

10. My² ससोमो for सद्यो; My² after शृतं adds : पयः

11. My² द्वादशं for द्वादश¹

13. My¹ हि for अहीने

यः सोमं पीत्वा छर्दयेत विरिच्येत वेति धानंजयः ॥७॥

यः सोमं पीत्वा वमति विरिच्येत् वेत्यर्थः । वमनं विरेको वातिपवनमित्यर्थः

॥७॥

ज्येष्ठो वानिष्टीकः कनीयसीष्टिनीति ॥८॥

अथवा यः कनीयसि भ्रातरि इष्टवति सति स्वयं सोमेन नेष्टवान् स सोमा-
तिपावित इति ॥८॥

तत्र भक्षावृता चमसानवजिघ्रेयुः ॥९॥

तत्र तीव्रमुति भक्षणस्यावृता धर्मेणावघ्राणं कुर्युः ॥९॥

कुत इत्याह —

अभक्षयन्त ऋत्विजश्चमसानवजिघ्रन्तीति ह्याह ॥१०॥

इति । अभक्षयन्तोऽवजिघ्रेयुरिति भक्षणप्रत्याम्नायत्वेनावघ्राणविधानात्
तद्धर्मापत्तिः ॥१०॥

तानच्छावाकस्य स्तोत्रे भक्षयेयुरेवं सर्वेषु सवनेषु ॥११॥

सवनत्रयेऽप्यच्छावाकस्य स्तोत्रे सर्वे चमसान् भक्षयेयुः ॥११॥

अभ्यभिसोमानुन्नयन्तीति यानवजिघ्रेयुस्तेष्वेवाभ्युन्नयेयुः

॥१२॥

याश्चमसानवजिघ्रेयुस्तानपरित्यज्यैव तेषामुपर्युत्तरयागेभ्यः सोमानुन्नयेयुः ।
अवघ्रातोऽपि भक्षित एवेति मत्वा न त्याज्य इत्यर्थः ॥१२॥

शतमाशिरं दुहन्तीति धेनुशतं दोहयित्वा तत्त्रैधं विभज्य सोम-

मिश्रं कुर्युर्यथा वैश्यस्तोमे ॥१३॥

सोममिश्रणार्थं दध्यादिकमाशिर इत्युक्तम् ॥१३॥

तस्य तदेव धेनुशतं दक्षिणास्ता उ एव दक्षिणा इति ह्याह

॥१४॥

स्पष्टम् ॥१४॥

इति ब्राह्मण्यणश्रौत्रसूत्रे चतुर्विंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

5. My¹ अनिष्टवान् for नेष्टवान्

9. My² after इति ins. अतः

19. My¹ आज्यशिरं for आशिरं C. om. तत्⁰

22. My¹ om. ता उ एव दक्षिणाः; C. om. उ; My² वा for एव

तृतीयः खण्डः

यं ब्राह्मणा राजानश्च पुरस्कुर्वीरन् स वाजपेयेन यजेत ॥१॥

तस्य पौर्णमास्यां दीक्षित्वा त्रयोदश दीक्षाः कुर्वीरन् ॥२॥

सप्तदश वा ॥३॥

५ अमावास्यायां दीक्षित्वा मासमिति गौतमः ॥४॥

संवत्सरमिति धानंजयः ॥५॥

षडुपसत्कश्च साग्निचित्यः स्यादिति ॥६॥

स्पष्टानि ॥१-६॥

पक्षान्तरमाह—

१० पार्ष्ठिकान् स्तोमान् ज्योतिष्टोमस्य तन्त्रे कल्पयित्वा तैज्यो-
तिष्टोमव्यपेतैस्तत्प्रभृतिभिः संवत्सरं पूर्वपक्षेषु यजेत ॥७॥

ज्योतिष्टोमसंबन्धम् (? न्धि) तन्त्रमृक्सामजातं गृहीत्वा तत्र पृष्ठ्यपडहस्य
स्तोमान् त्रिवृत्पञ्चदशादीन् त्रयस्त्रिंशान्तान् कल्पयित्वा तैः पडहोभिः प्रत्येकं
ज्योतिष्टोमव्यवहितैर्ज्योतिष्टोमोपक्रमैश्च द्वादशमु पूर्वपक्षेषु वाजपेयाङ्गत्वेन
१५ यजेत । तद्यथा चैत्रमासे तावत् पूर्वपक्षे ज्योतिष्टोमः कार्यः । तदनन्तरकृष्णपक्षं
विरम्य वैशाखपूर्वपक्षे पार्ष्ठिकं प्रथममहः कार्यम् । ततो ज्येष्ठमासपूर्वपक्षे पुनरपि
ज्योतिष्टोमः । आषाढपूर्वपक्षे पार्ष्ठिकं पञ्चदशमहरित्यादि । अत्र पार्ष्ठिकस्तोम-
कल्पेन तत्संबन्धि सामजातमप्यवगमितव्यं स्तोमसंपत्त्यर्थम् ॥७॥

१६ त्रयोदशे पूर्वपक्षे वाजपेयेनेष्ट्वैतैरेवावृत्तैरपरं संवत्सरम् ॥८॥

10. My² M. पाकान् for पार्ष्ठिकान्; M. मन्त्रे for तन्त्रे

11. C. तत्तत्⁰ for तत्⁰

12. My¹ C. My⁴ om. तन्त्रम्

15. My¹ तदनन्तरं for तदनन्तर⁰

16. My² विरम्यते for विरम्य

17. My² द्वितीयं for पञ्चदशं, My¹ तत्र for अत्र

18. My² ⁰कल्पने for ⁰कल्पेन;

तत्र पूर्वस्मिन् संवत्सरे षड्ज्योतिष्टोमाः षट् पार्ष्णिकानि । तथैवोत्तर-
स्मिन्नपि । तन्मध्ये वाजपेयः प्रधानभूतः इति । एवं पञ्चविंशतिः सुत्याः ॥८॥

ता यथोत्साहदक्षिणाः स्युः ॥९॥

ताः पञ्चविंशतिरपि सुत्याः यथाशक्ति दक्षिणाः स्युः ॥९॥

मतान्तरमाह—

राजसूयेन यजेतेति लामकायनः ॥१०॥

राजसूयप्रकारयुक्तेन वाजपेयेनेत्यर्थः ॥१०॥

तमेव प्रकारमाह—

त्रिवृत्पञ्चदशोऽभ्यारोहणीयस्य स्थाने स्यात् ॥११॥

इति । राजसूये यदभ्यारोहणीयं प्रथममहस्तस्य स्थाने त्रिवृत्पञ्चदशो वा
स्यात् । यस्य स्तोत्रेषु त्रिवृत्पञ्चदशी व्यत्यासं स्याताम् स त्रिवृत्पञ्चदशः ॥११॥

वाजपेयोऽभिषेचनीयस्य ॥१२॥

अभिषेचनीयस्याहः स्थाने वाजपेयः स्यात् ॥१२॥

पञ्चदशं त्रिवृत्केशवपनीयस्य ॥१३॥

केशवपनीयानिरात्रस्थाने पञ्चदशत्रिवृत्स्तोमः क्रतुः स्यात् ॥१३॥

व्युष्टिः क्षत्रधृत्योर्ज्योतिष्टोमः ॥१४॥

व्युष्टिद्विरात्रस्य क्षत्रधृतेश्च स्थाने ज्योतिष्टोमः कार्यः । अन्यत्सर्वमङ्गजानं
परस्परं सुत्यानां कालविधिश्च राजसूयवत् ॥१४॥

अथ मतान्तरमाह—

बृहस्पतिसवेनैव पुरस्तादुपरिष्ठाच्च परियजेतेति शाण्डिल्यः

॥१५॥

इति । वाजपेयस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च बृहस्पतिसवः कार्यो नान्यः ॥१५॥

4. C. चतुर्^० for पञ्च^०

10. My² अह for वा

13. C. om. अहः

17. My² ०त्रिरात्रस्य for ०द्विरात्रस्य

18. My⁴ ०विशेषः for ०विधिः; My¹ परस्पर^० for परस्परं

मतान्तरमाह —

मासमात्रे पुरस्ताज्ज्योतिष्टोमेन तथोपरिष्ठादिति धानंजयः
॥१६॥

इति । स्पष्टम् ॥१६॥

५ प्रत्यवरोहणीयेनैवान्ततो यजेत नैतेषां केनचिदिति गौतमः
॥१७॥

प्रत्यवरोहणीयो ज्योतिष्टोमः कल्पकारोक्त एवोपरिष्ठान् कार्यः । न पूर्वो-
क्तानां कश्चिदिति गौतमः ॥१७॥

सदस्यसप्तदशान् पृथगृत्विजो वृणीत ॥१८॥

१० यज्ञेभ्यः पृथगेव वाजपेयस्य सदस्यसप्तदशान् अृत्विजो वृणीत । सदस्य-
सप्तदशानिति वचनान्नित्योऽत्र सदस्यः । अन्यत्र त्वनित्य इति गम्यते ॥१८॥

तस्य दक्षिणा दासीनिष्करथहस्तियानगवां पृष्ठ्यानां चाश्वानां
सप्तदशैकैकस्य जातस्य ॥१९॥

१५ पृष्ठे साधुः पृष्ठ्यः । वहने दान्त इत्यर्थः । दासीनिष्कादीनां सप्तवर्गाणा-
मेकैकस्य वर्गस्य सप्तदश सप्तदश दक्षिणाः स्युः । सप्तदश दास्यः सप्तदश निष्का
इत्येवम् ॥१९॥

सहस्राणि गवां शतानि वा ॥२०॥

अथवा गोजातस्य पूर्वेः सहोपातस्य सहस्रत्रयं शतत्रयं वा देयमिति विकल्पः
॥२०॥

२० पक्षान्तरमाह —

सप्तदश वैव गावस्तं कुरुवाजपेयः कुवाजपेयः इत्याचक्षते ॥२१॥

इति । सप्तदशैव गावो दक्षिणाः । नान्यत्र किञ्चिद्देयम् । तथाविधदक्षिणाः
कुरुवाजपेय कुवाजपेयश्चेत्युक्तिः ॥२१॥

ताः सममृत्विग्भ्यो विभजेत् ॥२२॥

२५ स्पष्टम् ॥२२॥

20. C. om. पक्षान्तरमाह, My¹ om. पक्षान्तरमाह . . . स्पष्टम् (L. 25)

21. C. om कुवाजपेयः;

पक्षान्तरमाह—

श्रेष्ठतो वा मध्यतःकारिभ्यः ॥२३॥

इति । मध्यतःकारिणो महर्त्विजः ब्रह्मादयः श्रेष्ठत इति द्वितीयार्थे तसि-
लप्रत्ययः । मध्यतः कारिभ्यः श्रेष्ठमुत्कृष्टं विभजेत् । व्यतिरिक्तेभ्यः सममेव
॥२३॥

येन रथेनाजि धावेत् तमुद्गात्रे दद्यादासन्दीं च सास्तरणां
यामभिषिक्त आरोहेत् ॥२४॥

अभिषिक्तो यजमानो यामासन्दीम् आरोहति ॥२४॥

वस्तचर्म सखमं होत्रे यस्मिन्नासीनोऽभिषिच्येत ॥२५॥

गतम् ॥२५॥

वसनमयी रशनाध्वर्यवे ॥२६॥

आच्छादनोपकरणभूतास्तन्तुनिर्मिता रशना इत्यर्थः ॥२६॥

हिरण्यस्थालं मधुना पूर्णं ब्रह्मणे ॥२७॥

स्पष्टम् ॥२७॥

कंसस्थाले वा हिरण्यनुषान् मधुमिश्रान् ॥२८॥

कंसस्थाले मधुमिश्रान् हिरण्यशकलान् निधायेत्यर्थः ॥२८॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे चतुर्विंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

चतुर्थः खण्डः

तस्य व्रतानि ॥१॥

तस्य वाजपेययाजिनो व्रतानि वक्ष्यन्ते ॥१॥

क्षत्रवृत्तिं वर्तयेत् ॥२॥

५ क्षत्रस्य या वृत्तिस्तां कुर्यात् ॥२॥

तामेव दर्शयति—

प्रत्यवरोहणाभिवादाने जघन्यव्रज्यां समानशय्यतामिति च
वर्जयेदवाजपेययाजिभिः ॥३॥

१० इति । आत्मन उत्कृष्टैरप्यवाजपेययाजिभिः सह प्रत्यवरोहणादि न कुर्यात् ।
तेषु न कुर्यादित्यर्थः । पृष्ठतोऽनुगमनं जघन्यव्रज्या । मद्दृशय्याकल्पनं समान-
शय्यता । इतिकरणात् प्रत्युत्थानादिकमपि ॥३॥

यथावयसं वाजपेययाजिभिः ॥४॥

वाजपेययाजिषु वयोऽनुसारेण वृत्तिः । वयसा ज्येष्ठे वाजपेययाजिनि प्रत्यव-
रोहणादि कार्यमेव ॥४॥

१५ प्रत्यवरोहणीयेनेष्ट्वा नैतानि व्रतानि चरेदिति शाण्डिल्यायनः
॥५॥

कृतप्रत्यवरोहणीयस्य व्रतचर्या न विद्यत इत्यर्थः ॥५॥

तस्य विकल्पाः ॥६॥

वाजपेयविकल्पा वक्ष्यन्ते ॥६॥

२० प्राकृत एव वाजपेय एकप्रभृतिद्युत्तरान् सप्तदशत्रयस्त्रिशा-
न्तान् स्तोमान् कल्पयेत् स मयूरोनेकर्षा ॥७॥

प्राकृते ब्राह्मणोक्ते वाजपेये तदुक्तम् । स्तोमान् विहायैकप्रभृतीन् त्रयस्त्रि-
शान्तान् स्तोमान् यथाक्रमं सप्तदशस्तोत्रेषु कल्पयेत् । द्वे द्वे उत्तरे येषां ते द्युत्तराः ।
२४ तद्यथा एकी त्रिकः पञ्चकः सप्तकः इत्यादिस्तोमाष्टकं ब्रह्मसाम्नः पूर्वम् । एकः

21. C. My² निकषी My¹ नेकही for नेकषी

24. C. ⁰सामपूर्वम् for ⁰साम्नः पूर्वम्

पक्षः । सप्तदशस्तोम आत्मा ब्रह्मसाम । तत उत्तरमेकान्नविंशमेकविंशमित्यादि
स्तोमाष्टकम् । अपरः पक्षः । सोऽयं वाजपेयो मयूरो नेकर्षी नाम । मयूरस्येव
ऊनता उत्कर्षश्च यस्येति स मयूरोनेकर्षी । छान्दसो वर्णविकारः । यथाल्पतो
मयूरस्यैकः पक्षः प्रसार्यते परः संकोच्यते तद्वत् सप्तदशादुत्तरं स्तोमाष्टकं प्रसा-
रितं पूर्वं संकोचितम् ॥७॥

तस्योपास्मै गायता नर (सा. ६५१) इति बहिष्पवमानम्
॥८॥

तस्यैकस्तोमं बहिष्पवमानमुपास्मै गायता नर इत्येकस्यां भवति । प्रकृति-
वदितराणि स्तोत्रीयाणि ॥८॥

ब्रह्मसामैव प्रत्येतेन स्वर्गलोकमाक्रमत इति शाण्डिल्यः ॥९॥

ब्रह्मसामकाल एव स्वर्गलोकाक्रमणमुत्तरोत्तरस्तोमारोहादिति मन्यते ॥९॥

ज्योतिष्टोमो वातिरात्रोऽषोडशिकः ॥१०॥

अथवा ज्योतिष्टोमः षोडशिरहितो वाजपेयः स्यात् । तस्मिन्नेव दक्षिणादि-
विशेषं यूपारोहणादि न कुर्यात् ॥१०॥

अनतिरात्रो वा षोडशिमान् ॥११॥

अथवा रात्रिरहितः षोडशियुक्तो ज्योतिष्टोमो वाजपेयः ॥११॥

तस्य बृहत् सप्तदशं स्तोत्रं स्यात् । पञ्चदशस्तोमं स्वासु ॥१२॥

तस्य अनतिरात्रस्य बृहत्साम सप्तदशं स्तोत्रं स्यात् । तच्च स्वकीयास्वेवर्क्षं
त्वामिद्ध हवामहे (सा. ८०६-८१०) इत्येतासु पञ्चदशस्तोमं कुर्यात् । स्वास्विति
वचनं ब्राह्मणोक्तशिपिविष्टवतीनिवृत्त्यर्थम् । पञ्चदश स्तोममिति वचनं प्राकृत-
वाजपेयस्तोत्रीयासंख्यासंपत्त्यर्थम् ॥१२॥

अग्निष्टोमो वा ॥१३॥

अथवा अग्निष्टोमसंस्थ एव वाजपेयः स्यात् ॥१३॥

1. C. तेषां षडुत्तरमेकोन^० for ब्रह्मसाम । तत उत्तरमेकान्न^०

3. My¹⁻² My⁴ अन्यतो for अल्पतो

10. C. आक्रमन्ते for आक्रमते

11. My² om. इति मन्यते

18. My¹ om. अनतिरात्रस्य; My⁴ om. साम

23. My¹ My⁴ C. ^०संस्थावाज^० for ^०संस्थ एव वाज^०

तस्य क्लृप्तिमाह—

तस्याभीवर्तो ब्रह्मसामानुष्टुभि यज्ञायज्ञीयमनुकल्पयेत् बृहदग्नि-
ष्टोमसाम पञ्चविंशं पृष्ठानां ब्रह्मसामाच्छावाकसाम वा
चतुर्विंशमितरत् ॥१४॥

५ ब्रह्मसामाच्छावाकसाम्नोरन्यतरत् पञ्चविंशम् । इतराणि सर्वाणि चतुर्विंशानि
॥१४॥

एतस्य वैव चतुस्त्रिंशानि पृष्ठान्यग्निष्टोमसाम च सप्तदश-
मितरत् सर्वम् ॥१५॥

१० अथवा अग्निष्टोमसामपृष्ठानि पञ्चस्तोत्राणि चतुस्त्रिंशानि । शिष्टानि
सप्तदशानि । तदेवं पञ्च वाजपेयविकल्पाः । ते चातिरात्रवर्जं प्राकृतवाजपेयसमान-
स्तोत्रीयाः । तेषु प्रत्येकं शतद्वयमेकोनवतिश्च स्तोत्रीयाः ॥१५॥

नैतेषां कश्चन वाजपेय इति गौतमः ॥१६॥

ब्राह्मणोक्त एव वाजपेयो न पुनरेतेषां कश्चिदपीति गौतमः ॥१६॥

तेन वाजपेयप्रयुक्ता दक्षिणा नैतेषु दद्यादित्याह—

१५ यजमानश्चैतेषु न वाजपेय दक्षिणा दद्यादिति दद्यादिति ॥१७॥
स्पष्टम् ॥१७॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे चतुर्विंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विनिर्मिते ।

तृतीये दशके वृत्तश्चतुर्थः पटलोऽधुना ॥२४॥

२० इति श्री धन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे चतुर्विंशः पटलः समाप्तः ॥२४॥

4. My² ^०विंशस्तोमम् for ^०विंशम्

5. My¹ उत्तराणि for इतराणि

9. My¹⁻² ^०ष्टोमस्य for ^०ष्टोमसामपृष्ठानि

10. C. ^०पेयेन संपन्न^० for ^०पेयसमान^०;

11. My¹ ^०स्तोत्रीयाः for ^१स्तोत्रीयाः

12. My¹ कश्चिन् for कश्चन

16. C. My² om. स्पष्टम्

पञ्चविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

अथाग्निष्टोमं प्रथममाहरती (तां. ब्रा. १८.८.१) ति ब्राह्मणम् । तद्विधा-
वधिकारि विशेषाश्रवणात् तद्विशंयति—

राजा राजसूयेन यजेत ॥१॥

१

इति । उद्धृत्वा अनुष्टुभो रूपमानुष्टुभो राजन्यः (तां. ब्रा. १८.८.१४) इत्यादि
वाक्यशेषे राज्ञः श्रवणात् स अधिकारीति भावः ॥१॥

फाल्गुनी पक्षस्य प्रथमायां दीक्षेताभ्यारोहणीयाथ ज्योतिष्टो-
माय ॥२॥

फाल्गुन्या पूर्णिमास्या युक्तः पक्षः फाल्गुनीपक्षः । अग्निष्टोमं प्रथममारोहती
(तां. ब्रा. १८.८.१) ति विहितोऽभ्यारोहणीयः ॥२॥

१०

तस्यैका दीक्षा द्वादशशतं दक्षिणाः ॥३॥

स्पष्टम् ॥३॥

संवत्सराद्धर्ध्वमभिषेचनीयेन यजेत ॥४॥

स्पष्टम् । पञ्चावर्ग्योऽभ्यारोहणीयः । तदनन्तरं षष्ठ्यामुपक्रम्यानुमत्यै पुरोडा-
शमष्टाकपालमिति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेणाष्टाभिर्हविर्भिरन्वहं यष्टव्यम् । चतु-
र्दशीपञ्चदश्योश्चातुर्मास्यारम्भः । तैः संवत्सरमिष्ट्वा तत ऊर्ध्वमभिषेचनीयः
॥४॥

१५

तस्य तथैव दीक्षा । द्वे इति गौतमः ॥५॥

तथा सत्यभ्यारोहणीयस्यापि द्वे ॥६॥

२०

एकाभ्यारोहणीयस्य तिस्रोऽभिषेचनीयस्येति शाण्डिल्यः ॥७॥

स्पष्टानि ॥५-७॥

२२

7. C. वक्तव्यः for भावः

15. My¹ My⁴ before स्पष्टम् । add :—तस्मापि द्वे इति । एकाभ्यारो-
हणीयस्य तिस्रोऽभिषेचनीयस्येति शाण्डिल्यः इति । My³ ०मती for ०मत्यै ;

16. C. after ०कपालं adds : निर्वपति

17. C. My² चातुर्मास्यानाम् for चातुर्मास्या⁰

त्रयोदश्यां त्वपरपक्षस्य दीक्षेत ॥८॥

चातुर्मास्यान्तरमपरपक्षे द्वादशाहम् पत्नीनां हवीषि तैत्तिरीयोक्तानि ॥९॥
तस्य दक्षिणा द्वात्रिंशतं सहस्राणि मध्यतःकारिभ्यो दद्यादेकै-
कस्मै ॥९॥

५

मध्यतः कारिणो महर्त्विजः ॥९॥

षोडश प्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिभ्यस्ता
अद्विन्यः ॥१०॥

अद्विभाक्त्वाद् अद्विन्यो होत्रा विशेष्याः ॥१०॥

अष्टौ प्रतिहृतृपोतृनेष्टृच्छावाकेभ्यस्तास्तृतीयिन्यः ॥११॥

१०

चत्वारि सुब्रह्मण्याग्नीध्रोन्नेतृग्रावस्तुद्भ्यस्ताः पाद्विन्यः ॥१२॥

अष्ट सहस्राणि द्वात्रिंशतश्चतुर्थोऽशः । तेन कथं तृतीयिन्य इति वादः ।
सत्यम् । प्रकृतौ तृतीय भाक्त्वात्तृतीयिन्य इत्युक्तम् । तथोत्तरत्र पाद्विन्य इत्यपि ।
सर्वत्र स्त्रीलिङ्गं होत्रभिप्रायम् । गर्गत्रिरात्रे पञ्चाशतमद्विनीभ्यः (द्रा. श्रौ.
२६.१.२०) इति । व्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ॥१२॥

१५

अबलानस्य ज्ञातीन् सवित्तानावहेयुस्ताञ्जिनीयादक्षिणावेला-
याम् ॥१३॥

दक्षिणाकाले यजमानस्य ज्ञातीन् बलहीनान् सवित्तानावाह्य प्रसह्य स्वा-
धीनान् कुर्यात् ॥१३॥

इषूँश्चैभ्योऽस्येत् ॥१४॥

२०

तान् प्रति प्रत्येकमिषूँन्निरस्येत् विजयभावनार्थम् । न पुनरत्यन्तहिंसा कार्या

२१

॥१४॥

2. My¹ द्वादशमरत्नीनां for द्वादशाहं पत्नीनां

7. C. अद्विनीभ्यः for अद्विन्यः

8. My² अद्विभक्ताः for अद्विभाक्त्वात्

11. C. om. वादः

12. My² ०भाक्ता for ०भाक्त्वात्;

13. C. My² पञ्च⁰ for पञ्चा⁰

15. My¹ M अस्मै for अस्य

20. My¹ om. प्रति

तांस्त एव प्रत्याहरेयुर्विजयस्व राजन्निति ॥१५॥

त एव ज्ञातयः स्वयमेव तानिपूनादाय यजमानसमीपे समर्पयेयुः विजयस्व राजन्निति वदन्तः ॥१५॥

तेषां वित्तस्य तृतीयमृत्विग्भ्यो दद्यात् ॥१६॥

स्पष्टम् ॥१६॥

दशपेयेऽनुप्रसर्पिभ्यस्तृतीयम् ॥१७॥

दशपेये चममानुप्रसर्पिभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तृतीयम् ॥१७॥

शेषं तेभ्य एव प्रत्युत्सृजेत् ॥१८॥

ग्रामानेभ्योऽपि दद्यात् ॥१९॥

ग्रामानपि स्फीतानेभ्यो ज्ञातिभ्यो दद्यात् ॥१९॥

राजन्यास्ते स्युस्तत ऊर्ध्वमनभिषेक्याः ॥२०॥

तत ऊर्ध्वं ते ज्ञातयो राज्याभिषेकाय [अनर्हाः] राजन्यशब्दधारिणो न तु राजानः ॥२०॥

तेनेष्ट्वा न साक्षादवभृथमभ्यवेयात् । कृष्णविषाणं कृष्णाजिन-
पादं वा निदध्यात् ॥२१॥

अभिवचनीयेनेष्ट्वा न स्वयमवभृथे स्नानं कुर्यात् । किंतु कृष्णविषाणमप्सु निदध्यात् । तेनैव स्नानं कृतं भवतीति भावः । किमर्थमिति चेत्तदुच्यते । शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीर् इति अवभृथस्नानमन्त्रलिङ्गादवभृथस्नानदीक्षा-विमोचनार्थम् अभिवेचनीयदीक्षा च दशपेयस्यापि साधारणत्वाद् दशपेयान्ते विमोचनीया न मध्य इति भावः ॥२१॥

2. C. om. त एव . . . वदन्तः (L. 3)

7. C. ०प्रसृप्तिभ्यः for ०प्रसर्पिभ्यः

11. My¹ अनत्रिषेक्याः for अभिवेक्याः

12. My⁴ राजाभिषेक्याः for राज्याभिषेकाय

16. C. ०मृय⁰ for ०मृथे

20. C. om. इति भावः

वाराहीभ्यामित उपानद्भ्यां व्रजेत् कार्ण्णीभ्यां प्रत्याव्रजेत्
॥२२॥

अवभृथार्थमितो देवयजनात् गच्छत् यजमानो वराहचर्मकृताभ्यामुपनद्भ्यां
गच्छेत् । कृष्णमृगचर्मणा कृता कार्ण्णी ॥२२॥

५

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे पञ्चविंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

तद्दीक्षित एव दशाहे ततो दशपेयेन यजेत ॥१॥

अभिषेचनीयादूर्ध्वं दशभिः संस्पृष्टिभिर्दशाहेऽतिक्रान्ते दशपेयं कुर्यात् । तद्दीक्षित इति अभिषेचनीयदीक्षयैव दीक्षितः । न पृथग् दीक्षां कुर्यादित्यर्थः इति । अत एव पूर्वमुक्तम् न साक्षादभिषेचनीयेऽवभृथस्नानम् इति ॥१॥

५

तस्य ब्राह्मणं दश दश चमसमभियन्तीति ब्रह्मण्यचतुर्था उद्गा-
तृचमसं भक्षयेयुः षट्सु चान्ये ॥२॥

एकैकं चमसं दश दश ब्राह्मणा भक्षणार्थमनुप्रसर्पेयुरिति श्रुत्यर्थः । तत्र चोदकप्राप्तानामृत्विजामवाधेनैव दशमं ख्योपपत्तिः । तथा चाश्वलायनः—नित्यान् प्रसंख्यायेतराननुप्रसर्पेयुः (आ. श्रौ.) इति । तत्र प्रकृतौ संप्रैषमन्त्रे उद्गा-
तृणां चमसः प्रैषत्विति बहुवचनाच्चत्वारोऽप्युद्गातारश्चमसं भक्षयेयुः । ततोऽन्ये षट् चेत्येवं दशपूर्तिः । ननु च एवं प्रकृतौ संप्रैषमन्त्रे सुब्रह्मण्यस्यापि भक्षणं कार्यम् । तथैव जैमिनिरब्रवीत् । सूत्रकारस्तु प्रकृतौ मतभेदान्नोक्तवान् ॥२॥

१०

एवमितरेषामेकैकं यावता दश पूर्येरन् यजमान चमसादन्यान्
॥३॥

१५

इतरेषामपि चमसिनां प्रत्येकचमसं दश दश भक्षयेयुः । किमत्रापि षडेव स्युः । नेत्याह—यावद्भिर्दशपूर्तिस्तावन्तः प्रवेशनीया इति । चमसी तावदेकः । ततोऽन्ये नव नवेत्यर्थः । अत्र यजमानस्य क्षत्रियत्वात् नवचमसभक्षणमेवेति । तस्य चमसे सोमभक्षणाभावात् । उक्तं यजमानचमसादन्यानि । अत्रापस्तम्बः शतं ब्राह्मणाः

१६

3. My² before दशाहे adds : अर्धवर्गब्राह्मणोक्ताभिः

4. My² अस्य सूत्रकारस्य पक्षः for अर्थ इति

7. C. M. वा for च

11. C. प्रैषतु for प्रैतु

12. C. My² om. संप्रैषमन्त्रे

16. C. चमसानां for चमसिनां; My¹⁻² C. प्रत्येकं for प्रत्येक

17. My² यावता दश पूर्येरन्निति तावन्तस्तावन्तः for यावद्भिः . . . . .
तावन्तः

18. C. च for चमसे

पिबन्तीति तैत्तिरीयकश्रुतेः प्राकृतचमसव्यतिरिक्तान् दश चमसानधिकान् कल्पयित्वा प्रतिचमसमृत्विगव्यतिरिक्तानेव दश दश ब्राह्मणान् कल्पयति । अन्यथा शतं ब्राह्मणा इति संख्याविरोध इति मन्यते ॥३॥

आदशमान् पुरुषान्वाख्यायेति ब्राह्मणं व्याचष्टे—

५

ते दश मातृदश पितृनित्यन्वाख्याय प्रसर्पेयुरादशमान् पुरुषादिति ह्याह ॥४॥

ते प्रत्येकं स्वकीयान् दश पितृन् मातृश्चानुपूर्वं कीर्तयेयुः । इत्थमसावस्वनितब्राह्मण्यः ॥४॥

यत्राब्राह्मणीमधिगच्छेयुर्ब्राह्मण्येवाभ्यासं दश तं पूरयेयुः ॥५॥

१०

यदि मातृवर्गे काचिदब्राह्मणी स्यात्तदा ततः पूर्वकथितानामेव ब्राह्मणीं पुनः कथयित्वा दशसंख्या पूरणीया ॥५॥

अस्मरन्तश्च यतः स्मरेयुः ॥६॥

कचित् पूर्वपुरुषमस्मरन्तो यं तावत् स्मरेयुस्तमेवाभ्यस्येयुः । तदिदमभ्यासेन पूरणं मुख्याभाव इति मन्तव्यम् ॥६॥

१५

ऋत्विग्भिः सह धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् ॥७॥

अनुप्रसर्पण इति शेषः ॥७॥

स्रग्दुग्गातुः (तां. ब्रा. १८.८.८) इति ब्राह्मणं व्याचष्टे—

स्रग्दुग्गातुरिति स्रप्स्यतेऽस्मै वहिष्पवमानं हिरण्यस्रजं त्रिपुष्करां प्रतिमुञ्चेत् ॥८॥

२०

इति । वहिष्पवमानार्थं प्रसर्पणं करिष्यत उद्गात्रे हिरण्यस्रजं प्रतिमुञ्चेदित्यर्थः ॥८॥

२१

2. C. कल्पयेयुः for कल्पयति; My¹ after कल्पयति ins. इति

7. My² कथम् for इत्थम्

13. My² केचित् for कंचित्, C. om. कंचित् . . . वहिष्पवमानं (L. 18)

20. My² सर्पणं for प्रसर्पणं

आस्ताव उपविष्टाय यजमान औदकीं द्वादशपुष्करां यास्य
स्वा स्यात् ॥१॥

बहिष्पवमानास्तावदेशे उपविष्टायोद्गात्रे द्वादशपुष्करामौदकीमुदके जात-
पुण्डरीकनिर्मितां स्रजम् । न पूर्ववद्विरण्यानिमित्तमित्यर्थः । या यजमानस्य स्वा
स्वभूता दीक्षाकाले स्वदेहप्रतिमुक्ता । तथा चापस्तम्बेनोक्तम्—दीक्षायां स्थाने
द्वादशपुण्डरीकां स्रजं प्रतिमुञ्चते (आप. श्रौ.) इति । तां बहिष्पवमान-
समय उद्गात्रे प्रतिमुञ्चेत् ॥६॥

५

स्तुते बहिष्पवमाने यजमानायैवौदकीं प्रत्युत्सृजेत् ॥१०॥

बहिष्पवमानस्तुत्यनन्तरमौदकीं मालां यजमानायैव प्रतिदद्यात् ॥१०॥

इतरया प्रतिमुक्तया सर्वमहः कुर्वीत ॥११॥

१०

इतरया स्वर्णस्रजेत्यर्थः । तामहः शेषं धारयाण एव कर्म कुर्वीत ॥११॥

तां स एवाहरेत् ॥१२॥

तां हिरण्मयीमुद्गातैव गृह्णीयात् ॥१२॥

प्राकाशावध्वर्योः (तां. ब्रा. १८.६.१०) इति ब्राह्मणं व्याचष्टे—

प्राकाशावध्वर्वोरिति सौवर्णोऽध्वर्योर्दक्षिणतः स्याद्वाजतः

१५

प्रतिप्रस्थातुः सव्यतः ॥१३॥

इति । सौवर्णः प्राकाशकुण्डलो कर्णेऽध्वर्योर्देयः । राजतः कुण्डलः प्रति-
प्रस्थातुः सव्ये कर्णे । अध्वर्वोरिति ब्राह्मणगतं द्विवचनं प्रतिप्रस्थातारमभिप्रेत्येति
मन्तव्यम् ॥१३॥

वासः पोतुरिति कार्पासं स्यात् ॥१४॥

२०

3. ०मानार्थम् for ०मान^०; My¹ ०पुण्डरीकाम् for ०पुष्कराम्

4. My² after स्रजं adds : प्रतिमुञ्चेत्

5. My¹ स्वदेहे for स्वदेह^०; My² दीक्षायाः for दीक्षायां

8. M ०मानेन for ०माने

9. My¹ om. प्रति^०

18. My¹ ०गत^० for गतं

My² after ०प्रेत्य ins. उक्तम्

वरासी नेष्टुरिति क्षौमी स्यात् ॥१५॥

ब्राह्मणेनैवेतरा विज्ञाताः ॥१६॥

स्पष्टानि ॥१४-१६॥

तस्यावभृथाद्देत्य संवत्सरं देवव्रतं चरेत् ॥१७॥

५

स्पष्टम् ॥१७॥

तान्येवाह—

उन्मृन्नी (?द्री) तानाप्लवमानः ॥१८॥

स्नानमकुर्वन् उद्वर्तनमन्त्रं शरीरे कुर्यात् ॥१८॥

धावेत दन्तान्निष्कृन्तयेन्नखानि इमश्रूणि वापयेत न केशान्

१०

॥१९॥

दन्तधावनादित्रितयं सिद्धमेवोक्तम् । केशवपननिषेधेन तत्तुल्यजातीयत्वेन तस्यापि निवृत्तिर्मा भूदित्येवमर्थम् । अत्र केशवपनीय इति क्रतोः समाख्यानात् संवत्सरं धृतकेशस्य पश्चाद् दीक्षासमय एव केशवपनं न पूर्वमिति गम्यते । तेन न केशानिति तन्निषेधः ॥१९॥

१५

वैयाघ्रे चर्मण्युत्तरलोम्न्यग्न्यगारे संविशेत् ॥२०॥

स्पष्टम् ॥२०॥

अहरहः समिध आदध्यात् ॥२१॥

स्वयमेव काष्ठान्यग्निमिन्धनार्थमाहृत्यावदध्यात् ॥२१॥

नानु ग्रामं प्रविशेत् ॥२२॥

२०

अरण्य एव वसेत् ॥२२॥

नास्याब्राह्मणा राष्ट्रे वापयेरन् ॥२३॥

ब्राह्मणत्र्यतिरिकास्त्रयोऽपि वर्णास्तावन्तं कालं तद्वदेव वपेयुः ॥२३॥

२३

आश्वानां च न केशांश्छिन्द्युः ॥२४॥

5. My¹⁻⁴ C. om. स्पष्टम् . . . आह (L. 6)

7. My¹ उन्मृत्तिता My⁴ उद्वृत्तिता My² उद्वृलीता for उन्मृन्नीत

8. My¹ कुर्वन् for अकुर्वन्

9. My² निकुन्तयेत् for निकृन्तयेत्

C. वापयेत् for वापयेत

14. C. My² My⁴ om. तन्⁰

स्पष्टम् ॥२४॥

न तेजनीदन्तान् ॥२५॥

इपुकाण्डप्रकृतिरोपधिस्तम्बविशेषस्तेजनीत्युच्यते । तदन्तलग्नशल्यस्तदन्तः ।
सुपर्णं वस्ते मृगो अस्य दन्त (ऋ. वे. ६.७५.११) इति दर्शनात् । तदयमर्थः ।
तेजनीलग्नानि शल्यानि न छिन्द्युः ॥२५॥

५

न प्रस्रवणानि ॥२६॥

यन्नतः (? ताः) रुद्रास्त्रोयप्रवाहाः प्रस्रवणानि । तान्यपि (न) छिन्द्यान् ॥२६॥

ब्राह्मणास्तु यथाभिप्रेतं ये च ताननु स्युः ॥२७॥

ब्राह्मणास्तदधीनाश्च यथाकामं केशवपनादिकं कुर्युः ॥२७॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे पञ्चविंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

१०

3. My² after उच्यते adds :—यथा च गृहवृचब्राह्मणम्—चतुःसंधिर-
राभीषुरनीकं शल्यस्तेजनं पर्णानिति; My² तदन्तः शल्यः for तदन्त-
लग्नशल्यः

6. My¹ C. My⁴ om. न प्रस्रवणानि . . . छिन्द्यात् (L. 7)

8. My² तानि नु for ताननु

9. My¹ ^०क्रम् for ^०कामं

तृतीयः खण्डः

संवत्सराद्धर्वं केशवपनीयाय दीक्षेत । यस्मिन् कालेऽभिषेचनी-
येन यजेत ॥१॥

५ यस्मिन् काले चैत्रमासस्य पूर्वपक्षद्वितीयायामभिषेचनीयः कृतः आगामि-
संवत्सरे तस्मिन्नेव काले केशवपनीयस्य दीक्षेत्यर्थः ॥१॥

तस्य पौर्णमास्यामतिरात्रः ॥२॥

तस्य केशवपनीयस्य क्रतोश्चैत्र्यां पौर्णमास्यां मुत्येत्यर्थः ॥२॥

दशपेयेनेष्ट्वा य उत्तरः पूर्वपक्षस्तस्मिन्नेव केशवपनीयेन यजे-
तेति धानंजयः ॥३॥

१० दशपेयेनेष्ट्वा उत्तरः पूर्वपक्षो वैशाखमासस्य तस्मिन्नेव दीक्षेत ॥३॥

पौर्णमास्यां चैवातिरात्रः ॥४॥

वैशाखमासस्य पौर्णमास्यामित्यर्थः ॥४॥

तस्य सहस्रं दक्षिणाः ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

१५ तस्योदवसानीयेनेष्ट्वा पौर्णमासेन व्यष्टिद्विरात्राय दीक्षेता-
मावास्यायां पूर्वमहरिति चेच्चिकीर्षेत् ॥६॥

अपरपक्षस्य प्रथमायामुदवसानीयां कृत्वा पौर्णमासमकृत्वा तदानीमेव व्यष्टि-
द्विरात्राय दीक्षां कुर्यात् । अमावास्यायां पूर्वमहरद्विष्ट उत्तरम् (तां. ब्रा.
१८.११.८) इति ब्राह्मणोक्तपक्षं यदि चिकीर्षेत इति । अनिष्ट्वा पौर्णमासेनेति
वचनं दर्शपूर्णमासयोः सहितयोः फलसाधनत्वादागामिन्याममावास्यायां व्युष्टि-
द्विरात्रकरणेन दर्शस्य कर्तुमशक्यत्वात् तन्निवृत्त्या पौर्णमासोऽपि न कर्तव्यः ॥६॥

4. My² om. आगामिसंवत्सरे .

7. C. चैत्र⁰ for चैत्र्यां

8. My² after एव adds काले

9. लामकायनः for धानञ्जयः

10. My¹ पूर्वः for पूर्व⁰

21. My¹ प्रकरणेन for ⁰करणेन

My⁴ कार्यः for कर्तव्यः

पौर्णमास्यामिति चेत्पूर्वपक्ष एव दीक्षेत ॥७॥

अथ यदि पौर्णमास्यां - पूर्वमहर्व्यष्टकायामुत्तरम् (तां. ब्रा. १८.११.८)
इति पक्षं कर्तुमिच्छेत् तदानीं केशवपनीयानन्तरमपरपक्षं तूष्णीमामित्वा तदन-
न्तरं पूर्वपक्ष एव दीक्षेत ॥७॥

उभयोर्विचारयोर्यजनीय उत्तरमहः ॥८॥

उभयोरपि कल्पयोर्यजनीये प्रतिपदि द्विरात्रस्योत्तरमहः ॥८॥

अत्र व्यष्टकायामुत्तरमहरि (तां. ब्रा. १८.११.८) नि ब्राह्मणम् । तत्र व्य-
ष्टकापदं व्याचष्टे—

व्यष्टकायामुत्तरमिति तामिस्रप्रथमास्तिस्रो व्यष्टका इत्या-
चक्षते ॥९॥

तामिस्रपक्षस्योपक्रमे तिस्रस्तथयो व्यष्टका इति वदन्ति । व्यष्टकेति रुद्रि-
रियम् ॥९॥

उभे एव पूर्वपक्षे स्यातां ये एव समानपक्ष इति ह्याह ॥१०॥

यद्वा द्विरात्रस्योभेऽप्यहनी पूर्वपक्ष एव द्वयोः पुण्याहयोरव्यवधानेन कुर्यात्
॥१०॥

पूर्वेणैव दक्षिणा व्याख्याताः ॥११॥

पूर्वेण केशवपनीयेन ॥११॥

तस्मिन्नेव पूर्वपक्षे क्षत्रस्य धृतिना यजेतावकाशश्चेत् स्यात् ॥१२॥

स्पष्टम् ॥१२॥

अविद्यमाने य उत्तरः पूर्वपक्षस्तस्मिन् ॥१३॥

सोऽभ्यारोहणीयेन व्याख्यातः ॥१४॥

तयोः पृथक् सहस्रे दक्षिणा इति गौतमधानंजयौ ॥१५॥

द्वे च सहस्रे केशवपनीये ॥१६॥

तथा व्युष्टौ ॥१७॥

स्पष्टानि ॥१३-१७॥

2. My¹ अहो ह्यष्ट⁰ for अहर्व्यष्ट⁰

16. My⁴ व्याख्यात् for व्याख्याताः

20. My² M पूर्वः for पूर्व⁰; My² om. तस्मिन्

अन्तर्यामिषेचनीये गौतमः पञ्च धानंजयः ॥१८॥

अभिषेचनीये चतुःसहस्रं पञ्चसहस्रं वेति पक्षद्वयम् । अभिषेचनीये पूर्वोक्तेन सह विकल्प्यते ॥१८॥

नित्यं त्वबलानां ज्ञातीनां वित्तम् ॥१९॥

त्रिष्वपि पक्षेषु ज्ञातीनामवलानां वित्तं नित्यमेव देयम्

समाप्तो राजसूयः ॥१९॥

अथ राजामेकाहः । तत्राह—

राज्येकविंशतिवर्गान् यथोत्साहं दद्यात् ॥२०॥

इति । अश्ववर्ग एको गोवर्ग एको हस्तिवर्ग एक इत्येवमेकविंशतिवर्गान् यथोत्साहं दद्यात् ॥२०॥

ऐन्द्रेण त्वृषभेण पुरस्तादुपरिष्ठाच्च परियजेत ॥२१॥

अस्यैकाहस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्चेन्द्रदेवत्यमृषभमालभेत ॥२१॥

राजा राज्यमिच्छन्नेतेन यजेत ॥२२॥

विराजि दश वर्गान् यथोत्साहं दद्यात् ॥२३॥

आग्नेयेन तु पशुना पुरस्तादुपरिष्ठाच्च परियजेत ॥२४॥

स्पष्टानि ॥२२-२४॥

वैश्वदेवेनोपशदे ॥२५॥

उपशदस्य वैश्वदेवेन परियागः कार्यः ॥२५॥

तस्य चतुर्विंशशतं दक्षिणाः ॥२६॥

स्पष्टम् ॥२६॥

पूर्वे वयस्युच्चावचान् याजयित्वोपनीय वा तेभ्यः समावत्स्यन्

पुनःस्तोमेन यजेत ॥२७॥

ब्राह्मणे बहुप्रतिग्रहणमभोज्यभोजनं च पुनःस्तोमाहरणे निमित्तमुक्तम् । सूत्रकारस्तु शास्त्रान्तरीयमपि निमित्तद्वयमाह । उच्चावचाननियतवृत्तीनयाज्यानापि

19. My¹ विंशति for विंश

21. My⁴ समावृत्तिमिच्छत् for समावत्स्यन्

याजयित्वेत्यर्थः । पुनः प्रत्यापत्तिहेतुः पुनः स्तोमः । तेभ्यः समावृत्तिमिच्छन् अया-
ज्ययाजनादिभ्यो निवृत्तिं करिष्यन्नित्यर्थः । यस्य याज्ययाजनादिचिकीर्षा सर्वथा
निवृत्ता तस्यान्नाधिकार इत्यर्थः ॥२७॥

तस्य द्वादशमिथुना दक्षिणा इति धानंजयः ॥२८॥

गौश्चर्षभश्चेत्येकं मिथुनम् । तानि द्वादश ॥२८॥

५

पुनः संस्कृतो रथः पुनस्तस्युतं शामूलं पुनर्धेनुः पुनर्वत्स इति
शाण्डिल्यः ॥२९॥

शामूलं वासोविशेषः । तज्जोर्णं सद्रयनविशेषेण नवीकृतं पुनस्तस्युतम् । या
गौर्जोर्णत्वाच्चिरकालम् प्रसूता पुनर्देवान् प्रसूयते सा पुनर्धेनुः ॥२९॥

एतेषां यथोत्साहं दद्यात् ॥३०॥

१०

गतम् ॥३०॥

चतुष्टोमयोरेकशफानां पूर्वस्मिन्यथोत्साहं दद्यात् ॥३१॥

पूर्वस्मिश्चतुष्टोमे यथाबलमेकशफानामश्वादीनां दानम् ॥३१॥

उभयेषामुत्तरस्मिन् ॥३२॥

उभयेषामेकशफानामन्येषां चेत्यर्थः ॥३२॥

१५

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे पञ्चविंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

१६

4. My⁴ ०मिथुनानि for ०मिथुना

4. My¹ om. इति

6. My⁴ शमूलं, M. श्वामूलं for शामूलं

13. C. ०खुराणां for ०शफानां; My² अश्वानां दानं कुर्यात् for अश्वादीनां
दानम् ।

15. C. ०खुराणां for ०शफानां

चतुर्थः खण्डः

उद्भिद्वलभिद्भ्यामविप्रयोगेण यजेत ॥१॥

अविप्रयोगेणेति सहितयोरेव फलमाधनत्वाच्च पृथक् पृथगित्यर्थः ॥१॥

तावुभौ सप्तापवर्गौ स्याताम् ॥२॥

५ तिस्रो दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तममहः मृत्येत्येवं सप्तापवर्गौ ॥२॥

वसन्ते चार्द्धमास एनावन्तरेण स्यात् ॥३॥

वसन्तर्तिविनयोरर्द्धमासो व्यवधायकः स्यात् । अर्द्धमासस्य व्यवहिताभ्यां वसन्ते यजेतेत्यर्थः ॥३॥

मासः संवत्सरो वा ॥४॥

१० अन्तरेण स्यादित्येव ॥४॥

तत्रेषुरिष्टिः ॥५॥

तत्र तयोरन्तरालकाले इषुर्नामेष्टिः कार्यः । अत्रापस्तम्बः—आग्नेयेनाष्टा-
कपालेनान्तरालं प्रतिपद्यते (आप. श्रौ.) इति । अत्रैतुरिति पाठे उद्भि-
द्वलभिदोरन्तरालमेतुर्गच्छतो यजमानस्येष्टिः कार्यः ॥५॥

१५ तयोः पृथक् चतुर्विंशति वर्गान्यथोत्साहं दद्यात् ॥६॥

गतम् ॥६॥

पृथक् चतुर्युजावश्वरथावपचित्योरुभयतः कांस्यकवचौ ॥७॥

अपचित्योरेकाहयोः प्रत्येकं चतुर्भिरश्वैर्युक्ती रथौ दद्यात् । कंसमयेन कवचेना-
धस्तादुपरिष्ठाच्च वद्धौ कांस्यकवचौ ॥७॥

२० शतार्हाः स्युरश्वाः शतक्रियो वा ॥८॥

ते च चत्वारोऽप्यश्वाः रथे युक्ताः प्रत्येकं गोशतार्हाः स्युः । यद्वा गोशतेनैव
क्रीत्वा देयाः । ते शतक्रिय इति ब्राह्मणेनोक्ताः ॥८॥

राजैताभ्यां यजेतेति शाण्डिल्यः ॥९॥

यः कश्चापचितिकाम इति धानंजयः ॥१०॥

२५ सहेति वचनाभावान् पृथगेवोभयोरपि फलमाधनत्वम् ॥१०॥

9. M. माससंवत्सरेषु for मासः संवत्सरो

17. My² ०युगा⁰ for ०युजा⁰

ऐकाहिकेन व्रतेनोक्त उपायोऽग्नेः स्तोमयोः ॥११॥

ऐकाहिकस्य महाव्रतस्य दीक्षोपसत्प्रकारेणानुष्ठानमुपायः ॥११॥

तयोः पृथक् चत्वारि धान्याचितानि दक्षिणाः ॥१२॥

धान्यैराचितानि शकटानि धान्याचितानि ॥१२॥

षड्गवानि पूर्वे चतुर्गवाण्युत्तरस्मिन् ॥१३॥

पड्भरनडुद्भिर्युक्तं षड्गवम् । शकटं विशेष्यम् ॥१३॥

ऋषभाणां द्वादशशतं दक्षिणाः सहस्रं वर्षभे ॥१४॥

ऋषभसंज्ञके क्रतावित्यर्थः ॥१४॥

अविद्यमानेषु कतिचिद् अप्यूषभाः स्युः साण्डा इतरै वत्सतराः
॥१५॥

अविद्यमानेष्वप्यूषभेषु कतिचिदपि तावत् दश वा विंशतिर्वा अवश्यमप्यूषभाः
संपाद्याः । ततोऽग्नये वा साण्डाः वत्सतराः स्युः । तैः सहस्रसंख्या पुरणीया ॥१५॥

वैश्यं यं विशः सराजानः पुरस्कुर्वीरन् स गोसवेन यजेत ।

स बृहस्पतिसवेन व्याख्यातः ॥१६॥

सराजानो राजा सहिता वैश्या यं वैश्यं महत्तया पुरस्कुर्वन्ति तस्य गोसवो
बृहस्पतिसववद् दक्षिणापाकरणादिधर्माः ॥१६॥

अयुतं त्वस्य दक्षिणाः ॥१७॥

स्पष्टम् ॥१७॥

अथ महत्स्तोमे क्रतावेतेन त्रीन्याजयेद् (तां. ब्रा. १६.१४.३) इति ब्राह्मणम्
के पुनस्ते त्रयः । अत आह —

सखायो भ्रातरो वा ये संपादयेयुस्ते महत्स्तोमेन यजेरन्
॥१८॥

संपादनं संप्रतिपत्तिरिति पूर्वमेव व्याख्यातम् । ये परस्परं प्रतिपद्यन्ते सह
यक्ष्यामह इति ते त्रयः सखायो भ्रातरो वा यजेरन् ॥१८॥

१. M. कतिपयाः for कतिचित्

23. My² om. ^०प्रति^०; My² after एव adds: ब्राह्मणस्तोमे

24. My² यक्ष्यामः for यक्ष्यामहे

तस्य दक्षिणा यथारूपाः पञ्चशारदीये प्रशव आलभ्यन्ते ।
तेषां यथोत्साहं दद्याः ॥१९॥

पञ्चशारदीये राजीवा नवनीतपृश्नीरित्यादीनि रूपाणि वक्ष्यन्ते । तदरूपाः
स्युः ॥१९॥

५ येषां केषां चेति धानंजयः ॥२०॥

न रूपविशेषादरः कार्यः ॥२०॥

कुलदक्षिण इन्द्राग्न्योः कुलायः ॥२१॥

कुलं वर्गो दक्षिणा यस्य स कुलदक्षिणः । यथा दासकुलं गोकुलमित्यादि ॥२१॥

सहस्रमिन्द्रस्तोमे ॥२२॥

१० स्पष्टम् ॥२२॥

राजपुरोहितौ यजेयातामिन्द्राग्न्योः स्तोमेन ॥२३॥

स्पष्टम् ॥२३॥

गायत्रीसंपन्ना दक्षिणा ब्राह्मणो दद्याज्जगती संपन्ना राजा
॥२४॥

१५ गायत्रीसंपन्ना इति चतुर्विंशतिर्गावो देया इत्यर्थः ॥२४॥

कामं तु पृथग्यजेयाताम् ॥२५॥

कामं पृथगेव यष्टव्यं न सहैवेति नियमः । पुरोधोकामो यजेत (तां. ब्रा.
१६.१७.७) इति स्वतन्त्रस्याप्यधिकारात् । एवं यज्ञोऽपि राज्यकामस्य पृथगधि-
कार इति कल्प्यम् ॥२५॥

२० तयोरेवमेव दक्षिणाः ॥२६॥

पृथगधिकारयोरपि तथैव दक्षिणाः ॥२६॥

विधनाभ्यां पशुकामो यजेताभिचरन्वा ॥२७॥

२३ विधनयोः पृथगेव पशुसाधनत्वम् ॥२७॥

19. My¹ कल्प्यः for कल्प्यम्

20. My¹ C. My⁴ om. एवम्

अत्र प्रथमे विघने तृतीयं पवमानमधिकृत्य कल्पकार आह—सोमसामाथर्वणं वे (आ. क. ५.१८.१) ति । तदनुभाष्यं व्याचष्टे—

सोमसामाथर्वणं वेत्याथर्वणं पशुकामस्य यज्ञे कुर्यात् सोमसामा-
भिचरत ॥२८॥

इति । अभिचरतो यजमानस्य सोमसाम नाम स्यात् । पशुकामस्य तु आथ-
र्वणम् इति व्यवस्थित [ः] विकल्पः ॥२८॥

५

बृहतीसंपन्ना दक्षिणाः पशुकामस्य ॥२९॥

पट्विंशदित्यर्थः ॥२९॥

इषुणाभिचरतो व्याख्यातौ ॥३०॥

अभिचरतो यजमानस्येषुणा व्याख्यातौ विघ्नौ । इषुवदक्षिणादानमित्यर्थः ।
कुत एतत् । ऋक्सामयोः कल्पकारेणैव क्लृप्तत्वात् ॥३०॥

१०

संदंशवज्रौ च ॥३१॥

पञ्चविंशब्राह्मणे अनधीतावपि संदंशवज्रावेकाही पट्विंशब्राह्मणे दर्शनात् ।
विघनानन्तरं कल्पकारेण क्लृप्तौ तावपीषुणा व्याख्यातौ । अत्रापि दक्षिणादिक-
मेवादिश्यते ॥३१॥

१५

राजानं संदंशेनाभिचरेज्जनपदं वज्रेण ॥३२॥

स्पष्टम् ॥३२॥

राजानमभिचरन्व्यत्यासमेनौ प्रयुञ्जीत ॥३३॥

राजानमभिचरन्व्यदि सकृत्प्रयोगे फलं न प्राप्नुयात् ततो यावत्फललाभं
संदंशवज्रयोर्व्यत्यासं प्रयोगः स्यात् ॥३३॥

२०

2. My¹ तदा भाष्यं, My⁴ तदनुभाष्य for तदनुभाष्यं

3. My¹ ^०काम^० for ^०कामस्य

5. My¹ om. साम

11. My⁴ एवं for एव

20. My¹ om. स्यात्

ज्योतिष्टोमेनैवान्ततो यजेत शान्त्यर्थः शान्त्यर्थः ॥३४॥

कृतेऽभिचारे पश्चात् प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमः शान्त्यर्थः कार्यः ॥३४॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे पञ्चविंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

५

समाप्ताः सर्व एकाहाः अथाहीनान् प्रवक्ष्यति ॥२५॥

६

इति श्रीधन्विविरचिते द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे पञ्चविंशः पटलः समाप्तः ॥२५॥

---

4. My² धन्विनारोपिते दीपे पञ्चमे पटलेऽधुना for इति छन्दोगसूत्रस्य . . .
निर्मिते ।

षड्विंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

अहीनाः

अथाहीनान् प्रस्तौति—

पौर्णमासीदीक्षामासापवर्गा अहीनाः ॥१॥

इति । उदगयने कस्यांचित् पौर्णमास्यां दीक्षित्वा मासेन समापनीयाः सर्वेऽप्य-
हीनाः ॥१॥

तेषां द्वादशोपसदः । षडिति धानंजय्यः ॥२॥

द्वादशाहीनस्येति तैत्तिरीयकश्रुतेः द्वादशोपसत्त्वम् । धानंजय्यस्तु श्रुत्यन्तरात्
पटुपसद इत्याह ॥२॥

एकविंशोऽहनि यज्ञपुच्छं त्रिंशे वा ॥३॥

हारियोजनप्रभृतियज्ञपुच्छम् । तदेकविंशोऽहनि कार्यम् । तस्य पुच्छमात्रत्वात् ।
तेन विनैव मासापवर्गत्वं युक्तमित्येकं मनम् । सह तेनैवेति मतान्तरम् । तदानीं
त्रिंशोऽहनि यज्ञपुच्छं मासापवर्गा इति श्रुतेः । उभयथाप्युपपत्तेरिति भावः ॥३॥

अत्र त्रयोदशातिरात्रेषु सप्तदश दीक्षा द्वादशोपसदः सुत्यमहर्कृतममिति मासा-
पवर्गत्वम् । अथ द्विरात्रादिषु सुत्याभ्युच्चये कथमित्याह—

सुत्याभ्युच्चये दीक्षाप्रतिह्लासः ॥४॥

इति । द्विरात्रे षोडश दीक्षा त्रिरात्रे पञ्चदशेत्येवं दीक्षायाः प्रतिह्लासः कार्यः ।
द्वादशोपसत्त्वनियमात् ॥४॥

अथ के पुनरहीना इत्यत आह—

सर्वेऽतिरात्रा अहीना द्विरात्रप्रभृतयश्चाहर्गणाः ॥५॥

9. My¹ after ⁰श्रुतेः adds : च; My¹ om. द्वा⁰; C. ⁰सोनसम्भत्वम् for
⁰उपसत्त्वम्

12. My⁴ हार्योजन⁰ for हारियोजन⁰

14. after त्रिंशे ins. अह्नि

My⁴प्रतिपत्तेः My¹ अतिपत्तेः for उपपत्तेः

17. My⁴ दीक्षां for दीक्षा⁰; M. ⁰प्रभृति⁰ for ⁰प्रति⁰

इति । अह्नां समूहोऽहीनः । अह्नः खः क्रताविति समूहार्थं व्याकरणस्मृतेः । तत्र द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणीति वक्ष्यति । तेष्वहीनशब्दस्य प्रयोगाभावात् । ततः पूर्वेष्वेवाहर्गणेषु पङ्कजादिवदहीनशब्दो योगरूढः । त्रयोदशातिरात्रेषु अहर्गणत्वाभावेऽपि यज्ञपुच्छस्य द्वितीयदिवससाध्यत्वेन कथंचिदहर्गणत्वमाश्रित्याहीनत्वमिति कल्प्यम् । तत्रापि अहीनशब्दप्रयोगवलात् ॥५॥

अथ किमविशेषेण द्विरात्रादयोऽहीनाः । नेत्याह—

अन्यत्र चातुर्मास्यराजसूयाभ्याम् ॥६॥

इति । राजसूयोऽभ्यारोहणीयाभिपेक्षनीयाद्यनेकसुत्यासमुदायरूपत्वादहर्गणः । तथैव सोमचातुर्मास्यान्यपि । सुत्यासमुदायत्वात् । तथापि नाहीनी ॥६॥

कुत इत्याह—

ऋक्समाम्नायान्तरायादहीनवैधर्म्याच्च ॥७॥

इति । ऋक्समाम्नायस्य पन्थं पन्थमिन् सोनारः (सा. १६५७) इत्यादिराहीनिकस्य तयोरन्तरायात् । अनध्ययनादित्यर्थः । यदि तावप्यहीनौ स्यातां तदानीं चातुर्मास्यप्रकरण एव पन्थं पन्थमित्यादेरध्ययनं स्यात् । न चैतदस्ति । किं च राजसूये पृथग्दीक्षोपसक्ताः सुत्याः । तथैव चातुर्मास्येषु द्विरात्रादिषु पुनस्तन्त्रेणैव दीक्षोपसद इत्यहीनत्ववैधर्म्याच्च नाहीनत्वम् ॥७॥

ततः किमित्याह—

तेषां रात्रेर्विशेषः पन्थं पन्थं श्रौतकृक्षं दैवोदासं होतृषाम कौत्सस्य लोक आष्टादंष्ट्रं त्वामाविशन्तिवति ॥८॥

आहीनिक्यां रात्रौ यः पन्थं पन्थमिति कल्पकारोक्तो रात्रेर्विशेषः स तेषां

4. C. अपि for इति

5. My¹⁻² My⁴ द्वाद⁰ for अहीनशब्द⁰

8. My⁴ My¹ C. om. ⁰रूप⁰;

12. My² before ऋक्⁰ adds: अतः; My¹ अहीनिकस्य for आहीनिकस्य

13. My¹ तेषु for तयोः My¹ अनध्यायात् for अनध्ययनात्; My¹ तेऽप्यहीनाः स्युः for तावप्यहीनौ स्याताम्

राजसूयचातुर्मास्यव्यतिरिक्तानामेवाहीनानां धर्मः । तथाहीनयाजनमकार्यमिति याजननिषेधोऽपि तयोर्न प्रवर्तते । तयोर्हीनत्वाभावात् ॥८॥

अथ सर्वाहीनेषु दक्षिणाविधानमारभते—

अश्वमेधादन्ये सहस्रदक्षिणाः प्राक् चतुरात्रेभ्यः ॥९॥

ज्योतिष्टोमातिरात्रमुपक्रम्य प्राक्चतुरात्रे ये अहीना ब्राह्मणे विहितास्ते सर्वे सहस्रदक्षिणाः । अश्वमेधवर्जम् ॥९॥

५

तत्प्रभृतीनां भूयस्यः सुत्याभ्युच्चयेन ॥१०॥

चतुरात्रप्रभृतीनां तत्तदधिकमुत्पानुसारेण भूयस्योऽधिका दक्षिणाः स्युः ॥१०॥
कथमित्यत आह -

त्रयस्त्रिंशता त्रिभिश्च शतैरित्येके कृतान्तदर्शनात्त्रिरात्रे ॥११॥

१०

गवां त्रयस्त्रिंशता त्रिभिश्च शतैरधिकैः सह गोसहस्रं चतुरात्रे दद्यात् । एवं पञ्चरात्रादावप्यधिकमुत्पानु प्रत्येकं शतत्रयं त्रयस्त्रिंशच्च देयाः । कुत एतत् । गर्गत्रिरात्रे तथैव कृतान्तस्य दक्षिणानिर्णयस्य ब्राह्मणे दर्शनात् । तत्र हि प्रत्येकं शतत्रयं त्रयस्त्रिंशच्च विहितम् ॥११॥

पञ्चविंशं शतं सहस्रं चोपजन इत्यपरम् ॥१२॥

१५

चतुर्थप्रभृतिदिवसेषु प्रत्यहं सहस्रं शतं च पञ्चविंशत्यधिकं उपजनोऽधिकमिति मतान्तरम् ॥१२॥

कुत इत्याह—

एवमयुतोपपत्तिः पौण्डरीके ॥१३॥

पौण्डरीकं एकादशरात्रे अयुतं दक्षिणाः (तां. ब्रा. १९.१३.६) इति श्रुतेरेव मेवोपपद्यते । कथम् । त्रिरात्रे तावत् सहस्रं ततः परे दिवसाष्टके नव सहस्रमुपजायते । तदयुतं संपद्यते ॥१३॥

२०

२२

1. My² transp. राजसूय after चातुर्मास्य; C. om. एव

5. My¹ om. सर्वे

9. My¹ om. कथमित्यत आह

13. My¹ प्रत्यहं for प्रत्येकं

21. My¹ om. नव^०

ताः समं सर्वेष्वहःसु विभजन् दद्यात् ॥१४॥

यद्यपि चतुर्थप्रभृतिसहस्राद्युपजनः तथापि ताः सर्वेष्वहःसु समशो विभज्य दद्यात् ॥१४॥

समानुपपत्तावुत्तमेऽहनि भूयिष्ठाः ॥१५॥

५ समविभागानुपपत्तौ उत्तमेऽहनि भूयसीर्दद्यात् । तथा सप्तरात्रे प्रतिदिवसं पञ्चाशीत्यधिकं सप्तशतमुत्तमेऽहनि समानुपपत्तौ पञ्च गावोऽधिका देयाः ॥१५॥
समविभागस्यापवादमाह—

अयुतमेकादशरात्रे दद्यान्नवनव पूर्वेष्वहःसु शतानि सहस्रमुत्तमे ॥१६॥

१० अयुतं दद्यादिति सिद्धस्यैवानुवादोऽपवादप्रदर्शनार्थः नव नव पूर्वेष्वहनि समविभागस्यापवादोऽप्यम् ॥१६॥

त्रिरात्राणां प्रथमेऽहनि वषट्कारिभ्यो दद्यात् । ग्रावस्तुते च ॥१७॥

सप्त वषट्कर्तारः । तेभ्यो ग्रावस्तुते च प्रथमेऽहनि दानम् ॥१७॥

१५ छन्दोगेभ्य उत्तमे ॥१८॥

उत्तमे तृतीयेऽहनि छन्दोगेभ्यो दानम् ॥१८॥

मध्यम इतरेभ्यः ॥१९॥

इतरेभ्यश्चतुर्थ्यां मध्यमेऽहनि दानम् ॥१९॥

शतमेकैकस्मैमध्यतः कारिभ्यो दद्यात् ॥२०॥

२० महत्विग्भ्यः प्रत्येकं शतं शतं यथोक्ते काले देयम् ॥२०॥

6. My¹ सप्तदशम् for सप्तशतम्

My¹ om. अधिकाः

10. My¹ प्रदानार्थः for ⁰प्रदर्शनार्थः

12. M. अतिरात्राणां for त्रिरात्राणां

15. C. after उत्तमे ins. अहनि

20. My² om. one शतं; My² यथोक्त⁰ for यथोक्ते

पञ्चाशतमद्विनीभ्यः ॥२१॥

अद्विनीभ्यः होत्रादिभ्यः प्रत्येकं पञ्चाशतमुक्तकाले देयम् । अद्विनीप्रभृतयो राजसूये दर्शिताः ता अद्विन्य (द्रा. श्रौ. २५.१.१०) इत्यादिना ॥२१॥

तृतीयिनीभ्यो विंशतिं पोत्रे तथा नेष्ट्रे त्रिशतम् इतराभ्याम् ॥२२॥

५

तृतीयिनीनां होत्राणां चतसृणां मध्ये पोत्रे नेष्ट्रे च प्रत्येकं विंशतिः । इतराभ्यामच्छावाक प्रतिहर्तृभ्यां प्रत्येकं त्रिशत् ॥२२॥

आग्नीध्राय च ॥२३॥

आग्नीध्राय पादिनी होत्रेति राजसूये पठितम् । तस्मै च त्रिशद्देयाः ॥२३॥

पादिनीभ्यो नवोन्नेत्रे दशेतराभ्याम् ॥२४॥

१०

पादिनीनां मध्ये उन्नेत्रे नव देयाः । आग्नीध्रस्य तु पूर्वमेवोक्तम् । इतरे द्वे पादिनीशिष्टे । ग्रावस्तुत् सुव्रह्मण्यश्च ताभ्यां प्रत्येकं दश दश ॥२४॥

अन्वहं उन्नेत्रे समं दद्यात् ॥२५॥

उन्नेत्रे नव देया इत्युक्तम् । तास्वान्वहं तिस्रस्तिस्त्रो देया इत्यर्थः ॥२५॥

इति द्राह्मायणश्रौतसूत्रे षड्विंशो पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

१५

द्वितीयः खण्डः

दश सदस्याय प्रथमेऽहनि सप्ततिं द्वितीये विंशतिं तृतीये ॥१॥

सदस्यः सप्तदश ऋत्विजाम् ॥१॥

दश दशार्षेयप्रवादेभ्यो य उक्ता ब्राह्मणेन ॥२॥

५

आर्षेय इति प्रवादो येषां त आर्षेयप्रवादाः ये ब्राह्मणेनोक्ताः । तद्यथा—
य आर्षेयो विद्वांस्तस्मै प्रथमेऽहनि देयम् । योऽनार्षेयो विद्वांस्तस्मै द्वितीयेऽहनि ।
य आर्षेयो विद्वांस्तस्मै तृतीयेऽहनि देयम् (तां. ब्रा. २०.१५.६-११) इति । ननु च
द्वितीयेऽहन्यनार्षेयः श्रुतः । तत् कथमार्षेयप्रवादेभ्य इत्यविशेषणोक्तम् । तदु-
च्यते । भूयस्त्वादेवं वाद इत्यदोष इति ॥२॥

१०

अत्र ब्राह्मणे विद्वानविद्वानिति पदच्छेदे संदेहः । अत्र आह—

अनूचानौ पूर्वयोरहोरननूचान उत्तमे ॥३॥

१५

पूर्वयोरहोरननूचानौ विद्वांसौ तृतीयेऽहन्यविद्वानिति मन्तव्यम् । ब्राह्मणस्य
चायमर्थः । ऋषिर्वेदपारगः । तस्यापत्यमार्षेयः । तस्मै स्वयं च श्रोत्रियाय प्रसर्प-
काय प्रथमेऽहनि दश देयाः । उत्तरयोस्त्वहोरेकैकगुणहीनाय दश दशेति । तत्र
द्वितीयेऽहनि आर्षेयत्वगुणहीनाय देयाः । तृतीये त्वश्रोत्रियायेति । अत्र भरद्वाज-
स्त्वाह—ब्राह्मणे विद्वानविद्वानिति संदेहः । तत्र विद्वानित्यर्थं ब्रूवते (भा. श्रौ.

) इति सूत्रकारस्य तन्नेष्टम् । तथैव निदानकारोऽप्याह—विद्वानविद्वानिति
ब्राह्मणं भवति । नानासाधुरयं त्रिरात्रस्तत्र नानादिजौ चिकीर्षेत् । कथमविद्वानृ-
त्विक् स्यादिति । सदस्यानेव प्रतिग्राहकानधिकुरुत (नि. सू.) इति ॥३॥

२०

२१

दश शतं शिष्यन्ते । ता ऋत्विग्भ्यो दद्यात् । प्रसर्पकेभ्यो वा

॥४॥

4. CM. ^०प्रवादिभ्यो for ^०प्रवादेभ्यो

9. My¹ वादाः for वादः

10. My¹ च्छेद^० for च्छेदे; C. ततः for अत्र

15. My¹⁻² ^०रहिताय for ^०हीनाय

My² तत्र भार^० for अत्र भर^०

16. C. विद्वानविद्वानिति संदेहत्वं च for विद्वानित्यर्थं

षड्विंशे पटले द्वितीयः खण्डः

सहस्रतमीं विना दशाधिकं शतमवशिष्यन्ते ॥४॥

सहस्रतमीं षोडशकलां मध्यमेऽह्नि ब्रह्मण आग्नीध्राय च
॥५॥

सहस्रतमीं गां मूल्यतः षोडशभागं कृत्वेत्यर्थः ॥५॥

शुक्लं कृष्णं रोहितमित्यस्या रूपाणि ॥६॥

५

त्रिरूपा सहस्रतमीति ब्राह्मणम् । तद्व्याख्यानमेतत् शुक्लं कृष्णं रोहितमिति
रूपाणीति ॥६॥

दश कला ब्रह्मणे । पञ्चाग्नीध्राय ॥७॥

कलाशब्दो भागवचनः ॥७॥

एकाममा कुर्वीत ॥८॥

१०

एकां कलां भागमात्मने निदध्यादित्यर्थः । अमेति निपातः स्वीकारवचनः
॥८॥

तामन्यया गवा निष्क्रीय काम्यासीत्यनुमन्य दक्षिणे वास्याः
कर्णे जपित्वा गोष्वपि विसृजेत् ॥९॥

तां सहस्रतमीमन्यां गां दत्वा निष्क्रीय प्रत्यादाय यजमानः स्वकीयासु गोष्वा-
त्मन एव स्थापयेत् ॥९॥

१५

एवमहीनेषु दक्षिणाविधिरुक्तः । अथ प्रथममहीनं ज्योतिष्टोमातिरात्रमनु-
संधत्ते—

ज्योतिष्टोमविधिरनन्तराम्नानात् द्वादशाहाङ्गभूतः स्यात्
॥१०॥

२०

इति । अत्र ब्राह्मणम्—ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेण द्विकामो यजेत (तां. ब्रा.
२०.१.२) इति । तत्र कल्पकार आह—क्लृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽषोडशिक
(आ. क. १.१.१) इति । अस्यायमर्थः । प्रजापतिरकामयत । बहु स्याम् । प्रजा-

२३

1. My¹⁻² C. after विना ins. एव

10. C. अपाकुर्वीत My¹ M. मा कुर्वीत for अमा कुर्वीत

14. My¹ सृजेत् My² सृजेत for विसृजेत्

23. My¹ om. अस्यायमर्थः

५

येयेति । स एतमग्निष्टोममपश्यत् (तां. ब्रा. ६.१.१) इत्युपक्रम्य चतुर्भिरध्यायेः
ज्योतिष्टोमः क्लृप्त इत्यर्थः । तत्र सूत्रकारश्चोदयति । योऽयं चतुर्भिरध्यायैर्ज्योति-
ष्टोमविधिः स तु द्वादशाहावयवभूतस्य ज्योतिष्टोमातिरात्रस्य विधिः । न पुनः
स्वतन्त्रस्येति । कुतः । अग्निना पृथिव्यौषधिभिः (तां. ब्रा. १०.१.१) इत्यादि
ब्राह्मणं द्वादशाहं विधाय स्तोमो युज्यते (तां. ब्रा. ११.१.१) इत्यादिना स्वकण्ठेनैव
दशरात्रमकल्पयत् । शिष्टमहर्द्वयमतिरात्रः । तस्य कथं क्लृप्तिरित्यपेक्षायां ततः
पूर्वं ज्योतिष्टोमविधिरनन्तराम्नानात् द्वादशाहार्थं इति गम्यते । अन्यथा शिष्ट-
महर्द्वयमज्ञातं भवेत् । ततश्च द्वादशाहविधिरपूर्णः स्यात् ॥१०॥

तल्लिङ्गदर्शनाच्च यथा पृष्ठानाम् ॥११॥

१०

किं च । ज्योतिष्टोमविधौ द्वादशाहलिङ्गस्य दर्शनं भवति । यथा बृहद्रथन्त-
रादेर्द्वादशाहीयस्य पृष्ठपट्कस्य साङ्गस्य सृष्टिवर्णनम् । तद्यथा—स रथन्तरम-
सृजत । तद्वयस्य घोषोऽन्वसृज्यत (तां. ब्रा. ७.८.६) इत्यादि । यदि स्वतन्त्रस्य
ज्योतिष्टोमस्य विधिः स्यात् तदा रथन्तरादिपट्कस्य तद्धर्माणां च रथघोषादीनां
सृष्टिवर्णनमयुक्तम् । द्वादशाहलिङ्गभूतस्य विधौ तु द्वादशाहप्रकरणानुवृत्तेस्तदङ्गस्य
रथन्तरादेः रथघोषादेश्च सृष्टिकथनं युक्तमेवेति भावः ॥११॥

१५

पुनराम्नानाच्चाहीनैकाहादौ ॥१२॥

१६

किं च । एकाहोपक्रमे अहीनोपक्रमे च ज्योतिष्टोमस्य पुनराम्नानात् ततः
पूर्वं न तस्य स्वतन्त्रो विधिः । यदि स्यात् पुनराम्नानमनर्थकं स्यात् । तस्मात्
क्लृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः (आ. क. १.१.१) इत्युक्तमिदं कल्पकारवाक्यम् ।

6. My¹⁻⁴ ^०रात्रम् for रात्रः

7. My² अनन्तरम् for अनन्तर^०; My² द्वादशार्थः for द्वादशाहार्थः

10. My² अदर्शनं for दर्शनं;

My³ तथा for यथा

13. My¹ ^०घोषाणां for ^०घोषादीनां

18. My² om. पुनराम्नानमनर्थकं स्यात्

19. My⁴ om. इदं

तेन द्वादशाहस्य षोडशिमन्तावति रात्रौ (आ. क. ६.१.१) इति कल्पकारो यद्
वक्ष्यति तदप्ययुक्तम् । ब्राह्मणे षोडश्यनाम्नानात् । एवं सति अहीन द्वादशाहेऽप्य-
हीनतोक्तिर्न भवति । ज्योतिष्टोमातिरात्रस्य द्वादशाहप्रकरणेनागृहीतत्वात् तथा
चाहीनव्यतिरिक्तरात्रेरनाम्नानात् ॥१२॥

एवमाक्षिप्य समाधत्ते—

५

नाना प्रकरणवत्तु चोदितानामानन्तर्यात् संबन्धो न स्याद्
यथोपहव्यर्तपेययोः ॥१३॥

इति । फलार्थतया स्वतन्त्रस्य प्रस्तावः प्रकरणमित्युच्यते । पृथक् प्रस्तावयोगेन
चोदितानां कर्मणामानन्तर्यमात्रान्न परस्परसंबन्धः । यथा उपहव्यर्तपेययोरेकाहयो-
ज्योतिष्टोमविधौ च पृथगेव द्वादशाहात् प्रस्तावो भवति । यथा प्रजापतिर-
कामयत बहु स्यां प्रजायेय (तां. ब्रा. ६.१.१) इत्युपक्रम्य एकस्मा अन्यो यज्ञः
कामायाह्नियते सर्वेभ्योऽग्निष्टोमः (तां. ब्रा. ६.२.२) इति ॥१३॥

१०

यत् पुनर्लिङ्गमुक्तं तत्राह—

लिङ्गग्रहणं चान्यार्थेन यथा षष्ठेऽहनि शकवरीणाम् ॥१४॥

अन्यस्य वामदेव्यस्य प्रशंसार्थं रथन्तरादिसृष्टिवर्णनम् । तद्यथा पिता वै
वामदेव्यम् । पुत्राः पृष्ठानि । तस्मात् पृष्ठानां स्तोत्रे वामदेव्येनानुष्ठुवन्ती
(तां. ब्रा. ७.६.१-३) इति पृष्ठस्तुत्यनन्तरं वामदेव्येन स्तवनं विधातुं तस्मात् पृष्ठानां
मृष्ट्युपन्यासः । न पुनः स्वार्थतया । यथा पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि मृज्यमानः सुहस्त्ये

१५

१८

3. My⁴ तस्मात् for तथा

4. My¹⁻⁴ ⁰अव्यतिरिक्त⁰ for ⁰व्यतिरिक्त⁰;

6. My¹⁻² My⁴ ⁰वक्तु⁰ for ⁰वत्तु

8. M² प्रस्तावं for प्रस्तावः; My² लक्षणं for प्रकरणं

My² योगे प्रकरणपृथक्प्रस्तावनचोदितानां for पृथक् प्र. चोदितानां (L. 9)

9. My² om. एकाहयो

11. My¹ after एकस्मा adds वा

(सां. ५.१.७) ति । सिमानां रूपम् सिमाभ्यो ह्यधिदेवत्यः प्रजायन्ते (तां. ब्रा. १.३.९.३-४) इति ब्राह्मणं शक्वरीणां जनकत्वं कीर्तयति । सिमा इति शक्वरीणां नामधेयम् ॥१४॥

अथ यदुक्तं पुनरास्नानमनर्थकमिति तत्राह—

५ शेषविधिः पुनरास्नानम् ॥१५॥

इति । पुनरास्नानं गुणविध्यर्थम् । न पुनः स्वरूपविधानार्थम् । कः पुनरत्र गुणः । त्रिवृद्बहिष्पवमानम् । पञ्चदशान्याज्यानी (तां. ब्रा. २०.१.१) ति स्तोमः । तथा ऋद्धिकामो यजेते (तां. ब्रा. २०.१.२) ति फलविधिश्चाभिप्रेतः । एकाहादौ त्वेष एव प्रथमो यज्ञानामिति प्राथम्यगुणविधिः । तस्मात् स्वतन्त्रोऽतिरात्रः पूर्वमेव क्लृप्तः इति मुष्टकं कल्पकारेण ॥१५॥

१०

एवं स्थिते तत्रैवापरं विचारं प्रस्तौति—

तस्मिन् स्वतन्त्रेऽहीनरात्रिः स्यादविशेषेण ह्यहीनेषु चोद्यते ॥१६॥

१५

एवं स्वतन्त्रे ज्योतिरतिरात्रे आहीनिक्क्यां रात्रौ पन्यं पन्यमिति श्रौतकक्षमि (आ. क. ६.१.२) ति कल्पकारोक्तातिरात्रः स्यात् । कुतः । सर्वाहीनेष्वविशेषेण विधानात् ॥१६॥

सिद्धान्तमाह—

प्राकृती त्वेव स्यादधिकृत्यास्नानात् ॥१७॥

इति । प्राकृत्येव रात्रिः स्यात् । अतिरात्रमधिकृत्यास्नानात् ॥१७॥

२०

अविशेषविधानं तर्हि कथम् । अत आह—

1. C. अनि for हि

4. My² om. अनर्थकम्

6. My⁴ ०कथन⁰ for ०विधान⁰

9. My¹⁻⁴ C. एवं for एव; My¹⁻⁴ C. after प्रथमो add: यज्ञो

11. My¹ परं for अपरं

20. My⁴ ०शेषेण for ०शेष⁰

अविशेषचोदना शेषे यथा चतुरवत्तम् ॥१८॥

इति । स्वतन्त्रातिरात्रव्यतिरिक्तेष्वहीनेष्वविशेषचोदना कल्पोक्ता भविष्यति ।
यथा चतुरवत्तम् । जुहोतीत्यविशेषवचनं जामदग्न्यव्यतिरिक्तेषु भवति । जम-
दग्नीनां तु पञ्चावत्तम् इति विशेषविधिः ॥१८॥

यथोक्तमेव न्यायं प्रसङ्गाद् विषयान्तरेऽतिदिशति—

एतेनोकास्योक्तं प्रत्याम्नानं वाचा रथन्तरे ॥१९॥

प्रस्तुतं वै सामावसीदति तदुद्गातोकारेणोत्ताम्नोती (द्रा. श्रौ. १८.३.१) ति
सामान्यविहितस्योकारस्य रथन्तरे साम्नि वागित्यादेयमिति विशेषविधानाद्
वाक्शब्देन प्रत्याम्नानमेतेन व्याख्यानम् । ओंकारेणादानं रथन्तरे न कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥१९॥

असंभवाच्च शब्दार्थस्य ॥२०॥

किं च । वागित्यादेयमित्यादानशब्दस्योकारनिवृत्तावेव संभवः । आदानं
नामोद्गीथोपक्रमः । येन ह्युपक्रान्ते नान्यस्य विषयोऽस्ति ॥२०॥

सिद्धान्तमाह—

समुच्चयो वै तयोरपघाटिलावत् ॥२१॥

ओंकारवाचोः समुच्चयः स्यात् । यथा महाव्रतस्तोत्रे । अपघाटिलानां वीणा-
विशेषाणामुद्गातृभिः समुच्चयः । न पुनरुद्गातृणां निवृत्तिः । अर्थभेदात् । तद्व-
दत्रापि प्रस्तावशान्त्यर्थो वाक्शब्दः । समुद्रमन्तर्धायोद्गा—वज्रेण वा एष

3. My¹⁻⁴ रिक्ते⁰ for ⁰रिक्तेषु;

4. My² ⁰विधेः for ⁰विधिः

7. My¹ तम् for तद्

11. My¹⁻⁴ C. संभवाच्च for असंभवाच्च

13. एतेन for येन

17. My⁴ after उद्गातृभिः adds. सह

प्रस्तोतोद्गातारमभिप्रवर्तयति । यद्वथन्तरं प्रस्तौति । यद्वागित्यादेयम् (तां. ब्रा. ७.७.६) इति श्रुतेः । तथा प्रस्तुतं वै सामावसीदतीति श्रुतेः सामावमानपरिहारार्थं ओंकारः ॥२१॥

यत् पुनरुक्तं आदेयमिति [अस्य] शब्दार्थो न संभवतीति तत्राह—

१५

वागित्यादेयमिति देशविपर्ययमात्रम् ॥२२॥

इति । सत्यम् । असंभवादेव वागोंकारयोः स्थानविपर्ययमात्रं कार्यम् । वाक्-शब्दं प्रथमं कृत्वा पश्चादोंकारः इत्यर्थः ॥२२॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा वामदेव्ययज्ञायजीययोः २३॥

१०

इति । यथा व्यूढस्य दशमेऽहन्यविवान्नये वामदेव्ययज्ञायजीययोः स्थानविपर्यय-मात्रम् । न पुनर्वामदेव्येन यज्ञायजीयस्य निवृत्तिः । कार्यभेदात् शान्त्यर्थं वाम-देव्यमङ्गः समाप्तो कार्यम् । यज्ञायजीयस्यावश्यमङ्गत्वव्यत्वात् । यज्ञायजीयं पवमाने कार्यमिति । अत्र निदानकारस्तु रथन्तरेऽपि ओंकारं प्रथमं करोति । तत् सूत्र-कारस्य नेष्टम् ॥२३॥

१५

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे षड्विंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

2. My² सामावसीद⁰ for सामावसान; My¹ ०साना⁰ for ०सान⁰

5. My⁴ before वागि⁰ adds:—समुद्रमन्तवर्विद्गायेत्

6. C. विपर्यास for विपर्यय⁰

8. My¹⁻⁴ C. तत्र for अत्र

10. My¹⁻⁴ C. om. व्यूढस्य

13. My¹⁻⁴ C. om. रथन्तरेऽपि

तृतीयः खण्डः

अथाप्तोर्यामि मतान्तरप्रदर्शनार्थं कल्पकारोक्तमनुभाषते—

अप्तोर्यामि कृता गर्भाः कल्पेन ॥१॥

इति । अप्तोर्यामिस्तृतीयस्य सहस्रस्याज्यबहिष्पवमानमि (आ. क. ६.३.१) त्यादिना कल्पकारेणाप्तोर्यामस्य क्लृप्तिरुक्ता गर्भाश्च क्लृप्ताः । तद्यथा वैश्व-
जितानि पृष्ठानि पृष्ठानां गर्भाः (आ. क. ६.३.३) इति । तस्यायमर्थः । विश्व-
जितो यानि पृष्ठानि तान्यप्तोर्यामस्य पृष्ठेषु गर्भाः स्युरिति । तेन त्वानिद्धि हवामह
(सा. ८०६-१०) इति बृहता प्रथमं पर्यायं स्तुत्वा पिवा सोममिन्द्रमन्दतु त्वे
(सा. ६२७-६) ति वैराजेन मध्यमं पर्यायं कुर्यात् । पुनश्च बृहता तृतीयं पर्यायं
कुर्यात् । एवं कृते वैराजस्य गर्भोपपत्तिरिति निदानकारेणोक्तं बृहद्वैराजगर्भं करोती
(नि. सू. ८.२) त्यादिना । एवं वामदेव्यादिषु महानाम्नीप्रभृतीनां गर्भत्वं
द्रष्टव्यम् ॥१॥

अथ सूत्रकारः स्वमतमाह—

रथन्तरं वा पृष्ठं तस्य स्थाने बार्हतं वाजिजित् ॥२॥

इति । माध्यन्दिने पवमाने कल्पकारेण रथन्तरं क्लृप्तम् । तस्य स्थाने वाजि-
जित् स्यात् । बृहत्यामुत्पन्नं बार्हतम् ॥२॥

बृहद्वारवन्तीये उत्तरे पृष्ठे ॥३॥

श्यैतकालेययोः कल्पकारोक्तयोस्तयोः पृष्ठयोः स्थाने क्रमेण बृहद्वारवन्तीये
स्याताम् ॥३॥

2. My¹ om. अथ

5. My² क्लृप्तिमुक्त्वा for क्लृप्तिरुक्ता

7. My¹ C. om. पृष्ठानि

9. My¹⁻⁴ C. om. वैराजेन; My¹⁻⁴ C. om. पुनश्च ... कुर्यात् (L. 10)

11. My¹⁻⁴ ०देव्यादौ C. ०देव्ये for ०देव्यादिषु;

My¹⁻⁴ ०नाम्नीनां for नाम्नीप्रभृतीनां

18. My¹⁻⁴ C. om. कल्पकारोक्तयोस्तयोः

कालेयस्यर्क्षु वारवन्तीयम् ॥४॥

स्पष्टम् ॥४॥

तस्य स्थाने पूर्वम् ॥५॥

५ तस्य वारवन्तीयस्यातिरिक्तस्तोत्रेषु ब्राह्मणविहितस्य स्थाने पूर्वं वारवन्तीयं कार्यम् । अन्यथा एकस्यैव साम्नः एकस्मिन्नहनि पुनः करणे जामिदोषप्रसङ्गात् संचारदोषप्रसङ्गाच्च ॥५॥

समन्तस्य च कालेयं पार्थस्य चौशनम् ॥६॥

माध्यदिने पवमाने कल्पकारोक्ते समन्तपार्थे त्यक्त्वा कालेयमौशनं च कार्यम् ॥६॥

१० एवं विकार उक्तः । गर्भास्तु त एव कार्या इत्याह—

त एव गर्भाः पृष्ठेषु ॥७॥

इति । त एव कल्पोक्ता इत्यर्थः ॥७॥

अथ पक्षद्वयस्यापि साधारणमाह—

वैश्वजितान्याज्यान्याज्येषु गर्भान् कुर्यादिति धानंजयः ।

१५ षाण्टिकान्युक्तान्युक्थेषु ॥८॥

मुषमिद्धो न आवहे (सा. १३४७-६) त्यादीनि वैश्वजितान्याज्यानि द्विविध-
स्याप्तोर्यामस्याज्येषु गर्भान् कुर्यात् । तथा षण्ठाहः संबन्धीन्युक्तान्यग्ने त्वन्नो
अन्नम् (सा. ११०७-६) इति गूर्दप्रभृतीनि गर्भान् कुर्यात् ॥८॥

यथैवार्षेयकल्पेन शाण्डिल्यः ॥९॥

२० पृष्ठेषु यदुक्तं गर्भे स्तवनं तदेवादरणीयं नाधिकं किञ्चिदिति शाण्डिल्यः ॥९॥

4. My⁴ ^०रिक्तेषु for ^०रिक्तस्तोत्रेषु

5. My² करणात् for करणे; My¹ जामिदोषस्य for जामिदोष^०

19. My² तथा for यथा; My² ^०कल्पत्वेन for कल्पेन

20. My¹ गर्भहृतं My⁴ गर्भमवनं for गर्भे स्तवनं

एवं ज्योतिष्टोमातिरात्रात् ऋत्वन्तरभूतोऽप्तोर्याम उक्तः । अथ ज्योतिरप्तो-
र्याममाह—

ज्योतिष्टोमे वातिरात्रेऽतिरिक्तस्तोत्राण्यादध्यात् षोडशिम-
तीति ॥१०॥

इति । सर्वप्रकृतिभूते ज्योतिरतिरात्र एव चत्वार्यंतिरिक्तस्तोत्राणि कुर्यात् ।
इति-शब्दः शाण्डिल्यमतसमाप्त्यर्थः ॥१०॥

त एव गर्भाः पृष्ठेषु यज्ञायज्ञीयं च बृहद्गर्भम् ॥११॥

ज्योतिरप्तोर्यामिऽपि पृष्ठेषु गर्भस्तुतिः कार्या । तथा यज्ञायज्ञीये च स्वस्तोत्रीयं
बृहद्गर्भं कुर्यात् । न पुनर्वैश्वजितम् । त्वमग्ने यज्ञानाम् (सा. १४७४-६) इति
बृहत् । कुत एतत् । वैश्वजितम् इति विशेषावचनात् । अत्र ऋत्वन्तरभूतोऽप्तोर्यामि
यज्ञायज्ञीयस्य बृहद्गर्भत्वं सूत्रकारो नेच्छति । ज्योतिरप्तोर्याममधिकृत्य वचनात् ।
पूर्वत्र वैश्वजितान्याज्यानीति सूत्रकारवचनाभावाच्च । निदानकारस्त्वाह—अपि
च वैश्वजितैरावर्तिभिः सर्वाण्यावर्तीनि गर्भवन्ति कुर्यात् (नि. सू. ८.२) इति
॥११॥

एकस्तोमेषु वैदत्रिरात्रे च स्वस्तोमातिरात्रिः स्यात् । तथा
संधिः ॥१२॥

एक एव स्तोमो येषां ऋतूनां ते एकस्तोमाः । त्रिवृतातिरात्रेण ब्रह्मवर्चस-
कामो यजेत (तां. ब्रा. २०.१०.१) इति खण्डचतुष्टयेन विहितास्त्रयस्त्रिवृतोऽति-
रात्राः सर्वे षोडशिमन्त इति खण्डेन वैदत्रिरात्र उक्तः । तेषु सर्वेषु रात्रिः स्वकीयेन

1. My¹ om. अथ

5. C. कार्याणि for कुर्यात्

8. My² om. अपि

10. My⁴ विशेषवचनाभावात् for वैश्व...वचनात्;
My² विशेष⁰ for विशेषा⁰

12. My² सूत्रे for सूत्रकार⁰; My⁴ om. च

17. My⁴ मताः for ते

स्तोमेन पञ्चदशेनैव कार्या । तथा तेषु संधिस्तोत्रमपि स्वस्तोमेन त्रिवृतेन कार्यम् ॥१२॥

कुत इत्याह—

उभयं ह्यविकारेण वर्तते ॥१३॥

५

इति । रात्रिः संधिस्तोत्रं च उभयमप्यविकारेणैवान्यत्र सर्वत्र ब्राह्मणे श्रूयते । तद्यथा—पञ्चदशीरात्रिस्त्रिवृत्सन्धिर् (तां. ब्रा. २०.११.२) इति ॥१३॥

संधौ हेत्वन्तरमाह—

पराकृत्वं च त्रिवृतोऽन्यत्र संधेर्नोपपद्यते ॥१४॥

१०

प्रकृतो तावत् संधिः पराक् भवति । न पुनरावर्तते । नवभिः ऋग्भिः क्लृप्तत्वात्तच्च पराकृत्वं त्रिवृतोऽन्यत्र पञ्चदशादीं न सिध्यति । नवाभिरतिरिक्तानामृचामनाम्नानात् । तस्मात् सर्वथापि त्रिवृदेव संधिः ॥१४॥

न त्वयमाचार्यपक्षः । न पूर्वपक्षमात्रमित्युत्तरत्र व्यक्तिर्भविष्यति । अथ स्वमतमाह—

त्रिवृतातिरात्रेणेत्यविशेषचोदना ॥१५॥

१५

इति । त्रिवृता अतिरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामः (तां. ब्रा. २०.१०.१) इत्यविशेषेण स्तोमचोदनात् । तेन रात्रावपि त्रिवृदेव स्तोमः । तथा पञ्चदशेनातिरात्रेण वीर्यकामः (तां. ब्रा. २०.१०.१) इत्यविशेषात् संधिरपि पञ्चदश एव ॥१५॥

१७

1. My² before स्तोमेन adds : प्राकृतेन
4. My¹ अपि for हि
9. My² My⁴ कृतत्वात् for क्लृप्तत्वात्
12. My¹ उत्तरमत्र for उत्तरत्र;
My² उत्तरव्यक्तिर् for उत्तरत्र व्यक्तिर् My¹ om. तु
14. My² before अविशेष ins. तु
15. My² before त्रिवृता adds : तु शब्दः पक्षनिवृत्त्यर्थः
16. My C. ^०दशाति^० My ^०दश^० for ^०दशेनाति

यत् पुनरुक्तं सर्वत्रोभयमप्यविकारेण वर्तनं इति तत्राह—

वृत्त्यपेक्षा चादेशे न विद्यते । यथा षोडशं प्रथमं रात्रिषामेति

॥१६॥

इति । आदेशः प्रत्यक्षविधानम् । तस्मिन् सति न वृत्तिरादरण्योया । यथा
गर्गत्रिरात्रे षोडशं प्रथमं रात्रिषामेति प्रत्यक्षवचने सति पञ्चदशीरात्रिरिति
सामान्यतो वृत्तिनपिच्यते । तद्वत् ॥१६॥

५

दृष्टान्तप्रसङ्गात् सूत्रकरणलाघवार्थं तत्रैव किञ्चिदाह—

तद्वैदोत्तमेऽप्याचार्या मध्यमे इत्येके ॥१७॥

तत् षोडशं प्रथमं रात्रिषामेति वचनं वैदत्रिरात्रस्योत्तमेऽप्यह्नि अतिदेशान्
प्रवर्तत इत्याचार्याः । मध्यमेऽह्नीत्येके । किमर्थमिति चेत् तत्रोक्तं निदानकारेण—
एवं सति तावत् स्तोत्रीया भवन्ति । यथा त्रिरात्र (नि. सू.) इति
तस्यायमर्थः । यथा प्रकृतिगर्गत्रिरात्रः सहस्रस्तोत्रीयस्तथैव वैदत्रिरात्रोऽपि संपन्नो
भवतीति । तत्राचार्याणां मते स्वस्तोमातिरात्रिरित्युक्तम् । तत्र प्रत्यहं त्रीणि
शतानि त्रयस्त्रिंशच्च स्तोत्रीयाः । तेनैकन्यूनं महस्रं प्रथमरात्रिषाम्णः षोडशत्वे
सति पूर्णमेव सहस्रमिति भावः ॥१७॥

१०

१५

अथ यः स्वपक्षे संघेः पराकृत्वं न सिद्धयतीति तत् परिहरति—

अर्थोक्तः संधावावापोऽभ्यासो वा ॥१८॥

अविशेषविधिवलादेव संघेरपि पञ्चदशत्वं सति तत्सामर्थ्यादधिकानामृचा-
मावापः कार्यः । अभ्यासो वा नवर्चस्य ॥१८॥

१६

7. C. om. एव

8. C. तत्र for तत्

10. C. तत् for तत्र

11. My¹ स्तोत्रीयो भवति for स्तोत्रीया भवन्ति

12. My¹ प्रकृतिर् for प्रकृति⁰; My¹ om. वैद⁰

15. My¹ लाभः for भावः

17. M. अर्थोक्तिः for अर्थोक्तः

अत्रैकस्तोमानधिकृत्य कल्पकारेणोक्तम्—षोडशः षोडशिनोऽनुब्राह्मणं वे
(आ. क. ६.११.३) ति । तदुपादाय व्याचष्टे—

अनुब्राह्मणं वेति प्रकृत्यन्वयादेकविंशः ॥१९॥

५ इति । एकविंश एव स्तोमो भवति प्रतिष्ठायै (तां. ब्रा. १२.७.१२) इति
प्रकृतौ षोडशीति ब्राह्मणम् । तदनुसारेण कल्पार्थः । प्रकृतावेकविंश स्तोमान्वया-
दिहाप्येकविंशः स्युरित्यर्थः ॥१९॥

पक्षान्तरमाह—

अहस्तोमस्त्वधिकारात् ॥२०॥

१० इति । त्रिवृतातिरात्रेण (तां. ब्रा. २०.१०.१) ति यदहश्चोद्यते तस्यैव स्तोमः
षोडशिनोऽपि स्यात् । अनुब्राह्मणमिति तस्यैव ब्राह्मणस्य प्रकृतत्वात् परामर्शः ॥२०॥

पूर्वस्मिन् पक्षे कंचिद्दोषमाह—

नचैकस्मिन्नन्विति भवति ॥२१॥

१५ इति । यदि ब्राह्मणशब्देन प्रकृतिब्राह्मणमुच्यते तदा तस्यैकत्वादनुब्राह्मणमि-
ति वीप्सा [न] वाच्या । अनु-शब्दो न युज्यत इति [अर्थः] । पक्षान्तरे तु त्रिवृताति-
रात्रेण पञ्चदशेनातिरात्रेणेत्येवं तत्तद्ब्राह्मणानुसारेणेत्येवमर्थत्वादनुब्राह्मणमिति
वीप्सोपपत्तिः ॥२१॥

दोषान्तरमाह—

ज्यायांश्चोक्थेभ्य एकविंशः स्यादन्याय्यम् ॥२२॥

२० प्रकृतिब्राह्मणानुसारे सति उक्थस्तोत्रेषु यः स्तोमस्त्रिवृदादिः ततो ज्यायाने-
कविंशः षोडशितिः स्यात्तच्च ज्यायस्त्वं न क्वचिदपि दृष्टमित्यन्याय्यम् ॥२२॥

1. My² before षोडशिनो⁰ adds :—षोडशाः

3. My² after वेति adds : विचारयन्ति

5. My² षोडशिनो for षोडशीति; My² after ⁰सारेण ins. इति

7. C. प्रकाश⁰ for पक्षा⁰

15. My¹, My⁴ C. om. तत्तत् . . . इत्येवम्

19. M. उक्थ⁰ for उक्थ⁰

20. C. षोडशीन for षोडशितिः

एवमनुब्राह्मणपदं व्याख्यातम् । अथेदानीं शौचिवृक्षेर्मतमाह—

संपन्नित्येति शौचिवृक्षिः ॥२३॥

इति । एकस्तोमेषु त्रिवृता पञ्चदशनेत्यादिभिः शब्दैः स्तोमसंपत्तिर्विवक्षिता । त्रिवृता त्रिवृत्संपन्नेन क्रतुनेत्यर्थः । तेन तत्संपत्तिरेव नित्या अवश्यंभाविनी । न पुनः प्रतिस्तोत्रं त्रिवृदेव स्तोमः । ततश्च तन्मतेनैकस्तोमेषु रात्रिः संधिश्च स्वस्तोमावेव । तदविरोधेनैव संपत्तिसिद्धेः कथं प्रथमे तावदेकस्तोमे कृत्स्नापि रात्रिः पञ्चदशस्तोमा विंशतिस्त्रिवृतो भवन्ति । रात्रिव्यतिरिक्तानि सर्वाणि स्तोत्राणि त्रिवृन्तीति । एवं त्रिवृत्संपन्नेनातिरात्रेणेति शास्त्रार्थ इति ॥२३॥

५

ननु च सर्वदा षोडशिनः एकविंशत्वान् संपत्तिर्न सिद्ध्यत् । अत अह—

एकविंशपञ्चदशौ मध्यमयोरहस्तोमावितरयोः ॥२४॥

१०

इति । मध्यमयोरेकस्तोमयोर्यां षोडशिनौ तौ क्रमेणैकविंशपञ्चदशौ स्याताम् । इतरयोः प्रथमयोरहस्तोमौ । तद्यथा—प्रथमे त्रिवृत् षोडशी उत्तमेऽह्नये-कविंशः । एवं सति सर्वत्र तत्तत्स्तोमसंपत्तिः । एवं कल्पने संपद्विधिरेव प्रमाण-मिति शौचिवृक्षेरभिप्रायः ॥२४॥

एवमेकस्तोमान् व्याख्याय द्विरात्रेषु वक्तव्याभावात् तानतिलङ्घ्य गर्गत्रिरात्रे ब्राह्मणमुपादाय व्याचष्टे—

१५

ब्राह्मणमाज्यदोहानामग्निमुपनिधाय स्तुवत इति ॥२५॥

१७

1. My² तथा for अथ
3. My¹ after संपत्तिर् ins. इति
6. My⁴ om. संपत्ति⁰
7. My⁴ संपद्यन्ते for भवन्ति; C. त्रिवृता for त्रिवृतो
10. C. एक⁰ for अह⁰
13. My¹ om. सर्वत्र
15. My¹ एव for एक⁰

इति । गर्गत्रिरात्रे अग्निमुपनिधाय स्तुवते (तां. ब्रा. २१.२.९) इति यद्
ब्राह्मणं तदाज्यदोहानां तदङ्गत्वेनाग्निनिधानं विधत्त इत्यर्थः ॥२५॥

कः पुनरग्निः । कथं तस्य निधानम् । अत आह—

होतुर्धिष्ण्येऽग्निं धारयेयुः । प्रथमेऽहनि यं मध्यंदिनं आनयेयुः
॥२६॥

५

इति । प्रथमेऽह्न्याभवे पवमाने ऋतनिधनमाज्यदोहम् । तस्य गानकाले
होतुर्धिष्ण्येऽग्निं धारयेयुः । तत्र स्थित्वाज्यदोहयोरिति यमग्निं माध्यंदिने सवने
अग्नीदग्नीन् विहरेति प्रैषकाले आनयन्ति तमग्निं तदाप्रभृति आज्यदोहकालं
यावत् धारयेयुरित्यर्थः ॥२६॥

१०

प्रातः सवनं उत्तरयोः ॥२७॥

उत्तरयोरह्नोः प्रातःसवने यमग्निमानयन्ति तं माध्यंदिनपवमानं यावत्
धारयेयुः । तत्र स्थित्वाज्यदोहयोरिति ॥२७॥

स्तोत्रवेलायामेनं प्रज्वलयेयुः ॥२८॥

स्तुतिकाले तमेवाग्निं प्रज्वलयेयुः ॥२८॥

१५

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे षड्विंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

1. My² om. यद्

2. My¹ अंगत्वेन for तदङ्गत्वेन

7. My² om. तत्र . . . ⁰दोहयोरिति
My¹ वसने for सवने

8. My¹ आनयति for आनयन्ति

चतुर्थः खण्डः

अथ वाग्वै शबली (तां. ब्रा. २१.३.१) त्यादि ब्राह्मणम् । शबलीहोमविधिः ।
तदनुसंधत्ते—

सहस्रपोषकामः शबलीहोमं कुर्वीत ॥१॥

इति । यः पशूनां सहस्रशः पोषं कामयते स शबलीहोमं कुर्वीत ॥१॥

किमविशेषेण यः कश्चिन्नेत्याह—

नातिरात्रयाजीति धानंजयः ॥२॥

यो गर्गत्रिरात्रयाजी तद्वयतिरिक्तो न कुर्वीत ॥२॥

कुत इत्याह—

त्रिरात्रो वा एतां प्रदापयतीति ह्याह ॥३॥

इति । वाग्वै शबली तस्यास्त्रिरात्रो वत्सः । त्रिरात्रो वा एतां प्रदापयति
(तां. ब्रा. २१.३.१) इति ब्राह्मणम् । तस्यायमर्थः । शबलीं कामधेनुं त्रिरात्रो
वत्सस्थानीयः प्रस्तुतां करोतीति । तेन त्रिरात्रयाजिन एवायं होम इति गम्यते ।
आपस्तम्बस्तु त्रिरात्राङ्गमेव होममाह । न काम्यम् ॥३॥

यः कश्च सहस्रपोषकाम इति शाण्डिल्यः ॥४॥

गतम् ॥४॥

तस्य प्रमाणमाह—

योऽलमन्नाद्याय सन्नथान्नं नाद्यादिति ह्याह ॥५॥

योऽलमन्नाद्यायेति श्रुतेरयमर्थः । यो विद्यातपोभ्यां सहस्रपोषार्होऽपि सहस्रं
नाप्नोति स जुहुयादिति । तेन अधिकारवाक्ये विशेषाश्रवणादनिष्टत्रिरात्रस्यापि

4. My⁴ शबलि⁰ for शबली⁰

5. My⁴ शबलि⁰ for शबली⁰

7. C. शाण्डिल्यः for धानंजयः

10. M. प्रतापयति for प्रदापयति

12. My⁴ शबलि⁰ My¹ शबली कार्यं⁰ for शबली⁰

होमेऽधिकार इति । अन्नाद्यं नाम पश्वाद्युप भोग इति । यत् पुनरुक्तं त्रिरात्रो वा एतां प्रदापयतीति वाक्यं तत्त्रिरात्रस्य माता शबलीति ज्ञानप्रशंसार्थम् । प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत् । तस्य वागेव स्वमासीद् (तां. ब्रा. २०.१४.२) इत्यादिना त्रिरात्रस्य वत्सत्वं मातृत्वं च शबल्याः पूर्वमेव दर्शितम् ॥५॥

५

अथ प्रयोगमाह—

वसन्ते प्रथमायां पूर्वपक्षस्य केशश्मश्रूणि वापयित्वाहतं वसनं परिधाय तप्तं क्षीरं पिबेद् द्वादशरात्रीरधः शयीतानन्तर्हिते स्थण्डिले ॥६॥

१०

इति । वरासीं वसानः (तां. ब्रा. २१.३.४) इति ब्राह्मणोक्तमहतं वसनमिति । खट्वादिभिरनन्तर्हिते स्थण्डिले केवले भूतल इत्यर्थः ॥६॥

नित्याभ्याहितोऽस्याग्निरावसथे स्यात् ॥७॥

अग्नीनां पञ्चमो यो हि श्रौत आवसथ्यः सोऽजस्रमिधमकाष्ठैरावेयः । ओपासन एवाग्निरित्येके ॥७॥

नैनमन्यः सुहृदः प्रैषकृतोऽनुविशेत् ॥८॥

१५

योजस्य सुहृत् प्रेषितमर्थमनुतिष्ठति तदन्यो नानुप्रविशेदावसथे वसन्तम् ॥८॥

अल्पव्याहारी च स्यात् ॥९॥

यावदर्थं मितभाषीत्यर्थः ॥९॥

अद्वरगामी ॥१०॥

स्पष्टम् ॥१०॥

२०

द्वादश्या उपव्युषं परिसमह्याग्निं परिस्तीर्योदुम्बर इध्मः

२१

स्यात् स्रुक् स्रुवं च तथा चमसस्तस्मिन् दधिमधु सर्पींषि

2. My¹ om. वाक्यं

9. C. वरासां My¹ वरासि for वरासी;

My² ब्राह्मणं तद्व्याख्यात⁰ for ब्राह्मणोक्तं

15. My² मेह प्रेषितम् for सुहृत् प्रेषितम्

17. My¹ om. अर्थः

समानीय स्त्रुवेण स्त्रुचि गृह्णीयाच्चतुर्गृहीतमष्टगृहीतं

वात्र जुहुयाच्छबली समुद्रोऽसीति ॥११॥

द्वादश्या रात्रेर्व्युष्टिकाले पूर्वोक्त आवसथ्येऽग्नौ शबलीहोमः ॥११॥

स्वाहाकारेणोत्तराम् ॥१२॥

गतम् ॥१२॥

५

स्त्रुचि यः शेषः स्यात् तं चमस आनीय प्राश्नीयात् ॥१३॥

स्त्रुचि किञ्चिच्छेपयित्वा तं चमस आनीय प्राश्नीयात् ॥१३॥

प्रक्षाल्य स्त्रुक्स्त्रुवं चमसं निदध्यात् ॥१४॥

तत्रैवानुप्रहरेदिति शाण्डिल्यायनः ॥१५॥

स्पष्टे ॥१४-१५॥

१०

प्राङ्बोदङ्गवा ग्रामान्निष्क्रम्य यत्र ग्राम्यस्य पशोर्नाशृणुयात्
तदरण्यं परेत्य तत्र दर्भस्तम्बमालम्ब्य शबली शबलीति त्रिष्परम-
कण्ठेन क्रोशेत् ॥१६॥

वयसां प्रवादात् पूर्वमेव ग्रामान्निष्क्रम्य यत्र ग्राम्यस्य पशोर्गवादेः शब्दं न
शृणुयात् तदरण्यं गत्वा तत्रस्थं दर्भस्तम्बं स्पृष्ट्वा शबली शबलीत्युच्चैस्तरां
क्रोशेत् ॥१६॥

१५

१६

1. My¹ इध्मानि यः for समानीय
2. My² My⁴ ^०च्छबलि for ^०च्छबली; C. वा तज्जुहुयात् for वात्र जुहुयात्
3. My² ^०होमं कुर्यात् for होमः
5. My² स्पष्टम् for गतम्
7. My¹ प्राश्नामि C. प्राशनम् for प्राश्नीयात्
8. C. ^०स्त्रुवौ for ^०स्त्रुवं
11. My² यथा for यत्र
12. M तत्रस्थं for तत्र M स्तम्भम् for स्तम्बम्; My² My⁴ शबलि शबली^०
for शबली शबली^०
14. My¹ यावयासां My⁴ यावयसी for वयसां
15. My²⁻⁴ शबलि शबली^० for शबली शबली^०

यदन्यः शुनो गर्दभाद्वा प्रतिवाश्येत समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥१७॥

यदि कश्चित् श्वगर्दभव्यतिरिक्तः पक्षी वा क्रोशानन्तरं प्रतिवाश्येत तदा समृद्धं कर्म शबलीहोम इति विद्यात् । तदा सकृदेवानुष्ठानम् ॥१७॥

५

अथ यदि न कश्चित् प्रतिवाश्येत तदा कथम् । अत आह--

एवमातृतीयं संवत्सराभ्यासमप्रतिवाश्यमाने कुर्वीत ॥१८॥

इति । संवत्सराभ्यासमिति णमुल्प्रत्ययः । प्रतिसंवत्सरं शबलीहोममभ्यस्य कुर्यात् । अभिविधावाकारः । आतृतीयात् संवत्सरादित्यर्थः ॥१८॥

१०

प्रथमतश्चेत्तु श्वा गर्दभो वा प्रतिवाश्येत न पशूनामाशास्तीति विद्यात् ॥१९॥

यदि प्रथम एव संवत्सरे श्वा गर्दभो वा शब्दं कुर्यात् तदा पशूनामाशा-सिद्धिर्नास्तीति विद्यात् ॥१९॥

आतृतीयं चाप्रतिवाश्यमान आशा पशूनाम् ॥२०॥

१५

यदि त्रिष्वपि संवत्सरेषु न कश्चिदपि शब्दं कुर्यात् तदापि पशूनां सिद्धिर-स्त्येवेति विद्यात् । दैवतम् । प्रतिषेधाभावात् ॥२०॥

अथ श्वगर्दभशब्दे जाते शान्तिं विधत्ते--

शान्तिर्वामदेव्यं शान्तिर्वामदेव्यम् ॥२१॥

इति । तदानीं वामदेव्यं गेयमित्यर्थः ॥२१॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे षड्विंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

२०

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

तृतीये दशके षष्ठः पटलो व्याकृतोऽधुना ॥२६॥

२२

इति श्री धन्विविरचिते ब्राह्मणश्रौतसूत्रदीपे षड्विंशः पटलः समाप्तः ॥२६॥

1. M My² C. अन्यत् for अन्यः; My² ० वारयेत for ० वाश्येत

3. My¹ किञ्चित् for कश्चित्

5. My² वारयेत for वाश्येत; My¹ किञ्चित् for कश्चित्

11. My¹⁻⁴ प्रथमम् for प्रथमे

14. My² तथा for तदा

16. C. अथवा for अथ इव

सप्तविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

राजाप्रतिघोऽश्वमेधेन यजेत ॥१॥

यो न कुत्रचिदपि देशे प्रतिहन्यते सोऽप्रतिघः । सार्वभौम इत्यर्थः ॥१॥

पौर्णमासी दीक्षा मासापवर्गाः (द्रा. श्रौ. २६.१.१) इति सामान्यस्यापवाद-
माह—

तस्योपायो यथा महाव्रते गौतमीयम् ॥२॥

इति । यथा महाव्रते गौतमस्य मतम् । तद्वदश्वमेधे दीक्षाद्यनुष्ठानमित्यर्थः ।
तत्र व्रतवत्सु सर्वेषु अमावास्यायां दीक्षित्वोक्तानामवधीत सांवत्सरिकेभ्योऽन्य-
त्रेति गौतमः । सह सुत्याभिः षडहानि संवत्सरादधिकानि कृत्वे (द्रा. श्रौ.
२२.२.१५-१६) ति गौतमस्य मतम् । तद्वदत्रापि कार्यम् ॥२॥

किमविशेषेणात्र गौतमीयं मतम् । नेत्याह—

उपसदस्त्वस्याहीनिक्चः ॥३॥

अहीनप्रयुक्ता एवात्र द्वादशोपसदः स्युः । न पुनस्तिन्न उपसदः । व्रत-
स्येकाहिकस्य गौतमीयेनेत्युक्तम् अत्र न कार्यमित्यर्थः ॥३॥

दीक्षित्वाश्वमुत्सृजेच्छ्वेतम् ॥४॥

दीक्षायाः पूर्वमेवाश्वोत्सर्ग इति सूत्रकृदिभः कैश्चिदुक्तम् । इहापि धानंजय्या-
दिमते वक्ष्यति । तन्निवृत्त्यर्थं दीक्षित्वेति वचनम् ॥४॥

5. My² अस्य for सामान्यस्य

8. My¹ तच्च for तद्वद्

9. My² तस्य for तत्र C. My² om. सांवत्सरिकेभ्योऽन्यत्रेति गौतमः (L. 10)

15. My² एकाहिकेऽस्य for एकाहिकस्य

My¹ अकार्यम् for न कार्यम्

17. My² उत्सर्गः for अश्वोत्सर्गः; My² after इति adds : आपस्तम्बादिभिः

18. My¹ ^०मतेन for ^०मते

कृष्णमण्डलमक्षणी रूपम् ॥५॥

कृष्णं च मण्डलाकारं चाश्वचक्षुषो रूपं स्यात् ॥५॥

यो जवेन संपन्नः ॥६॥

योऽश्वो वेगेन संपन्नस्तमुत्सृजेदिति संबन्धः ॥६॥

५ तमनावर्तयन्तो दिग्भ्यः संवत्सरं रक्षित्वा राजक्रये बध्नीयुः ॥७॥

तमुत्सृष्टमश्वं यथाकामं संचारिणमनुधावेयुः । न पुनस्ततस्ततो देशादावर्तयेयुः ।
एवं रक्षित्वा संवत्सरस्य नवरात्रे शिष्टे राजक्रयदिवसे बध्नीयुः ॥७॥
मतान्तरमाह—

१० ग्रीष्म उपक्रमेतेति धानंजयः वसन्त इति शाण्डिल्यः ॥८॥

इति । स्पष्टम् ॥८॥

तदेव दर्शयति—

चैत्रवैशाखयोरन्यतरस्य सप्तम्यामष्टम्यां वा मध्यतःकारिण
ऋत्विजो ब्रह्मौदनं भोजयित्वा तेभ्यः पृथक् सहस्राणि दद्यादि-
ति ॥९॥

१५

इति । दीक्षामकृत्वेव प्रथमं ब्रह्मौदनं कार्यम् ॥९॥

पौष्ण्यामिष्टौ विततायां संस्थितायां वाश्वमुत्सृजेत् ॥१०॥

कैश्चिदध्वर्युभिर्वाजसनेयिप्रभृतिभिरश्वोत्सर्जनार्थं पूषदैवत्येष्टिर्विहिता ।
तत्समाप्तावश्वोत्सर्गः ॥१०॥

२०

तं तयैवावृता रक्षयेयुः ॥११॥

२१

तत्रापि मते पूर्वोक्तेन प्रकारेणाश्वरक्षणम् ॥११॥

7. My^{1,4} om. अश्वम्

14. My¹ My⁴ C. ब्रह्मौदनं for ब्रह्मौदनं

M. दद्यामिति for दद्यात्

18. My^{1,4} om. वाजसनेयिप्रभृतिभिः; My¹ ^०देवत्ये^० for ^०देवत्ये^०

20. My² रक्षेयुः for रक्षयेयुः

21. C. संक्षणम् for रक्षणम्

तत्र तिस्र इष्टयः सावित्र्यो भवन्ति ॥१२॥

अश्वोत्सर्गानन्तरं संवत्सरमन्वहं तिस्र इष्टय इति तैत्तिरीयकम् ॥१२॥

तासु संस्थितासु दक्षिणात आहवनीयस्य हिरण्यमये कूच्ये
प्राङ्मुख आसीनो यजमानस्तथा होता ॥१३॥

भवेदिति शेषः ॥१३॥

१

संवत्सरमहरहर्होतुः पारिप्लवमाचक्षाणस्य शृणुयात् ॥१४॥

पारिप्लवं नामाख्यानविशेषः प्रथमेऽह्नि मनुर्वेवस्वत इत्यादिनाश्वलायने
कथितस्तं कथयेत् । होतुर्मुखाच्छृणुयाद् यजमान इति ॥१४॥

पुरस्तादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखो हरण्ये फलके ॥१५॥

आसीतेति शेषः ॥१५॥

१०

हिरण्यकशिपुन्यासीनो ब्रह्मोद्गाता चोदङ्मुखौ ॥१६॥

हिरण्यकशिपुर्नाम शय्याविशेषः ॥१६॥

शतं होत्रे दद्याद्दशाध्वर्यवे सहस्रं वा होत्रे शतमध्वर्यवे ॥१७॥

स्पष्टम् ॥१७॥

किञ्चिच्चेतराभ्याम् ॥१८॥

१५

इतराभ्यां ब्रह्मोद्गाताभ्यां किञ्चिच्च देयम् ॥१८॥

तस्य देवव्रतानि यथा राजसूये ॥१९॥

राजसूये इदमुक्तम् — उन्मृद्वीतानाप्लवमानो धावेत दन्तानि (द्रा. श्री.
२५.२.१८-९) त्यादि ॥१९॥

संवत्सराद्धर्ध्वमश्वं बध्वा दीक्षेत ॥२०॥

२०

संवत्सरं देवव्रतानुष्ठानेन सह होतुराख्यानं श्रुत्वा तदनन्तरमश्वं बध्वा
दीक्षेत ॥२०॥

२२

7. My¹ आश्वलायनेन कथितं for आश्वलायने कथितः (L. 8)

18. My¹ उन्मृत C. उन्मृनीत My² उन्मृत्नीत, My¹ उत्तंत All Mss have
wrong reading.

तदहरेतान्यृत्विज आसनानि यथास्वं हरेरन् ॥२१॥

आसनानि हिरण्यकुच्चादीनि ॥२१॥

तस्य द्वादश दीक्षास्तथोपसदः ॥२२॥

५ पौर्णमासी दीक्षा मासापवर्गाः (द्रा. श्रौ. २६.१.१) इत्यस्यापवादोऽयम् ।
तथोपसद् इति वचनं धानंजय्यमतेन पटुपमत्त्वनिवृत्त्यर्थम् ॥२२॥

सर्वेषामह्नां बहिर्बहिष्पवमानैः स्तुवीरन् ॥२३॥

अहोर्बहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन्नि (द्रा. श्रौ. ४.१.१३) त्यस्यापवादोऽयम्
॥२३॥

६ इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे सप्तविंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

---

1. My¹ अहनि एतान् for अहरेतानि

5. My¹ ०सद ' for ०सत्त्व^०

द्वितीयः खण्डः

मध्यमेऽहन्यश्वस्य बालधिमालभ्य बहिष्पवमानं सर्पेयुः ॥१॥

अश्वमेधस्य मध्यमेऽहन्यश्वस्य पुच्छमन्वार (?)भ्य सर्पेयुः ॥१॥

सर्पेत्सु यजमान उद्गातारं ब्रूयादुद्गातरूप त्वा वृणे शतेन
निष्केण चाश्वो ममोद्गास्यतीति ॥२॥

५

अयं मन्त्रार्थः । अश्व एवाभिकन्दनं कुर्वन् ममोद्गानं करिष्यति । त्वां
पुनस्तत्साहाय्यार्थं गवां शतेन निष्केण च वृणे ॥२॥

अश्वमास्तावमाक्रमय्य बडवां दर्शयेयुः ॥३॥

बहिष्पवमानस्तुतिदेशं प्रत्यश्वं स्थापयित्वा तस्मै बडवां दर्शयेयुः ॥३॥

तां यदाभिकन्देदथ यजमान उद्गातारं ब्रूयादुद्गातरूप त्वा वृणे
शतेन चैव निष्केण च त्वमेव ममोद्गास्यसीति ॥४॥

१०

यदा बडवामश्वो दृष्ट्वा ह्येषाशब्दं करोति तदोद्गातारं ब्रूयात् । गवां
शतेन च सुवर्णेन च दक्षिणया त्वां वृणे त्वमेव बहिष्पवमानं स्तुहीति ॥४॥

उदञ्चमश्वमुत्क्रमय्यारताव उपविश्योद्गाताश्वव्रतेन स्तुया-
दभिवाजी विश्वरूप इति तृचेन ॥५॥

१५

स्पष्टम् ॥५॥

हिरण्यकशिपुन्यासीनो बहिष्पवमानेन स्तुत्वा स एव तद्धरेत्
॥६॥

हिरण्यमे कशिपुनि आस्तरणविशेषे ॥६॥

या पत्नीनां प्रियतमा यजमानस्य सा वावता ॥७॥

२०

5. C. मे for मम

10. My¹ ०कन्देत for क्रन्देत्; My⁴ My¹ om. अथ

11. C. मा for मम

15. C. एतासु for तृचेन

17. My² हरेत् for हरेत्

20. My² after यजमानस्य adds : स्यात्

यजमानस्य या प्रेयसी भार्या सा वावता नाम ॥७॥

राजपुङ्गवपचिता परिवृक्ती ॥८॥

राजकन्यकैव सती सत्काररहिता यजमानस्य परिवृक्तीत्युक्ता परिवर्जनादेव ॥८॥

५

संज्ञप्तेषु पशुषु होत्राभिमेथिते ब्रह्मा वावतामभिमेथेत् ॥९॥

अभिमेथनं नाम मेथुनप्रोत्साहनमित्याहुः । होता सहिषो प्रत्यभिमेथेदित्याश्व-
लायनः । होत्राभिमेथने कृते ब्रह्मा वावतां प्रत्यभिमेथेत् ॥९॥

कथमित्याह—

१०

ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रापय गिरौ भारं हरन्निवाथास्य मध्यमेधतां शीते
वाते पुनर्निवेति निर्दिशेत् ॥१०॥

निर्देशनं पार्श्वस्थस्य कस्यचित् प्रेरणम् ॥१०॥

शतमस्या रजन्यानां दुहितरोऽनुचर्यः स्युः । तास्तं प्रत्यभिमेथे-
युर्ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयतात् गिरौ भारं हरन्निवाथास्य मध्यमे जतु
शीते वाते निर्दिशेयुः ॥११॥

१५

अस्या वावताया अनुचर्यः शतं राजकन्यका ब्रह्माणमभिमेथेयुः ॥११॥

१६

उद्गाता परिवृक्तीमभिमेथेद्यदस्या अंशुभेद्याः कृधुस्थूलमुपात-

2. My⁴ ०वृक्तिः for ०वृक्ती

5. My⁴ मेथिते for मेथिते My⁴ ०मेथेत् for ०मेथेत्

6. My⁴ ०मेधनं for ०मेथनं

7. My⁴ ०मेधने for ०मेथने

9. M. ऊर्ध्वम् for ऊर्ध्वाम्; My¹ उज्जापय C. उच्छ्रयतात् for उच्छ्रापय
M. अस्य for अस्यै C. जतु for यतां;

10. C. निवेति M. निवेतेति for निवेति

16. My¹ कृधु⁰ for कृधु; M. ०पादनसन्धुका My¹ ०पातसमुक्षणा My⁴
०पासनसमुक्षणा for ०पातसन्धुका (p. 573. L. 1)

सन्मुष्काविवस्था एजतो गोशफेशकुलाविवेति निर्दिशेत् ॥१२॥

स्पष्टम् ॥१२॥

शतमस्याः सूतग्रामणीनां द्रुहितरोऽनुचर्यस्तास्तं प्रत्यभिमेथेयु-

र्यद्देवासो ललामगुं प्रविष्टिमिनमाविषुरिति निर्दिशेयुः ॥१३॥

सक्त्ना द्वेदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथेति ॥१४॥

अभिमेथनशेषोज्यम् ॥१३-१४॥

अप उपस्पृश्य वामदेव्यं गीत्वा तस्यर्चोऽनुजपेयुः ॥१५॥

अपूतवचननिमित्तदोषपरिहारार्थमपामुपस्पर्शनादि ॥१५॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे सप्तविंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

1. My¹ गोपेशशकूला⁰ My⁴ गोपेशशकुला My² गोश फेश कुला for गोशफेशकुला⁰

4. M. ललामगुः for ललामगुं

M. इव न माविष्टिः for इतमाविषुः;

C. प्रसंहष्टिनामजिषु for प्रवि . . . ⁰पुः; My¹ इव⁰ for इन⁰

6. My² विरोपो⁰ for शेषो⁰

8. C. अनुत⁰ for अपुन⁰; My² ⁰स्पर्शनं गानं अ for स्पर्शनादि

तृतीयः खण्डः

स्वाहाकृतिभिश्चरिते पूर्वेण सद उपविश्य ब्रह्मोद्यं यदेयुः ॥१॥

स्वाहाकृतिशब्देनोत्तमप्रयाजस्याभिधानम् । उत्तमप्रायाजे कृते ब्रह्मोद्यं
प्रश्नप्रतिवचनरूपो वादः, तं कथयेयुर्महर्त्विजो यजमानश्च ॥१॥

५

कथमित्याह—

होत्राध्वर्युणा चोक्ते ब्रह्मा पृच्छेदुद्गातारं पृच्छामि त्वा चितये
देवसख यदि त्वमत्र मनसानुवेत्थ येषु विष्णुस्त्रिषु पदेध्वस्था-
त्तेषु विश्वं भुवनमाविवेशाऽऽइति ॥२॥

१०

आविवेशा इति प्रश्नार्थे प्लुतिः । येषु पदेषु विक्रमणकाले भगवान् विष्णु-
रतिष्ठत् तेषु सर्वं भुवनं कथमहिंसितं प्रविष्टमासीदिति प्रश्नार्थः ॥२॥

तं प्रतिब्रूयादपि तेषु त्रिषु पदेध्वस्मिन् येषु विश्वं भुवनमावि-
वेश सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठ-
मिति ॥३॥

१५

त्रिषु पादेषु अहमप्यहिंसितोऽभूवम् । तस्य देवस्य भगवतो विष्णोर्माहात्म्या-
दहिंसयेव विक्रमणात् । स हि सद्यः एव त्रीनपि लोकानेकेनैव पादेनाहिसन् पर्येति ।
तथा च भगवान् व्यासः—

तस्य गात्रे जगत्सर्वमासीनमधिपश्यति ।

न किञ्चिदस्ति लोकेषु यदनाप्तं महात्मना ॥

एवं विधानि कर्माणि कृत्वा गरुडवाहनः ।

२०

न विस्मयमुपागच्छत् पारमेष्ठ्येन तेजसा ॥

इति ॥३॥

२२

उद्गाता पृच्छेद्ब्रह्माणं किंस्विदन्तः पुरुष आविवेश । कान्यन्तः

11. 'C. before विश्वं adds :—विष्णुस्त्रिषु पादेषु;

12 My² पर्येति for पर्येमि

14. My² after माहात्म्यात् adds अपि

22. My⁴ केषु for किंस्विद्; M. om. पुरुष . . . पञ्चस्वन्तः (P. 575 L. 4)

पुरुषे अपितानि । एतद् ब्रह्मन्नुपवहलामसि । त्वा किंस्विन्नः
प्रतिबोचाम्यत्रेति ॥४॥

स्पष्टम् ॥४॥

तं प्रतिब्रूयात् पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश । तान्यन्तः पुरुषे
अपितान्येतत्त्वात्र प्रतिमन्वानो अस्मिन्न मायया भवस्युत्तरोम-
दिति ॥५॥

अत्रैतरेयकम्—चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणस्ता एता पञ्च देवताः इमं
विष्टाः पुरुषं पञ्चोहे वैता देवता अयं विष्टः पुरुषः (ऐ. आ. १.३.८) इति ॥५॥

सर्वे यजमानं पृच्छेयुः । पृच्छामस्त्वा परमन्तं पृथिव्याः ।
पृच्छामो यत्र भुवनस्य नाभिः । पृच्छामस्त्वा वृष्णोऽश्वस्य
रेतः । पृच्छामो वाचः परमं व्योमेति ॥६॥

स्पष्टम् ॥६॥

तान् प्रति ब्रूयादियं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुव-
नस्य नाभिः । अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतः ब्रह्मायं वाचः
परमं व्योमेति ॥७॥

स्पष्टम् ॥७॥

तस्य दक्षिणाः सहस्रं प्रथमेऽहनि दद्यात्तथोत्तमे ॥८॥

इति । स्पष्टम् ॥८॥

मध्यमेऽहन्येकजनपदे यदब्राह्मणानां वित्तं तद् दद्यात् ॥९॥

अश्वमेधस्य मध्यमेऽहन्येकस्मिन् जनपदे यदब्राह्मणानां वित्तं तदादाय दद्यात् ।
एकजनपद इति वचनात् एकस्मादेव जनपदाद् वित्तमादेयं न बहुभ्यः ॥९॥

विजितस्य वा मध्ये यजेत ॥१०॥

अथवा शत्रोर्जनपदं जित्वा तस्य मध्ये अश्वमेधेन यजेत । न स्वकीयस्य
॥१०॥

प्राचीं होत्रे दिशं दद्याद्-दक्षिणां ब्रह्मणेऽध्वर्यवे प्रतीचीमुदी-
चीमुद्गात्रे ॥११॥

विजितस्य शत्रुजनपदस्य ये प्राच्यादिदिग्भागास्ते होत्रादिभ्यो देयाः ॥११॥

यदन्यत्क्षेत्राच्च पुरुषेभ्यश्चेत्युभयोर्विचारयोः ॥१२॥

५ स्वकीयजनपदे शत्रुजनपदे वा देयमित्युभयोरपि पक्षयोः क्षेत्रपुरुषव्यतिरिक्त-
मेव देयम् ॥१२॥

यावद्वा ब्रूयुर्नेतो भूय इच्छाम इति ॥१३॥

यद्वा यावदृत्विजो ब्रूयुरेतावतैव द्रव्येण तृप्ता वयम् इतो भूयो नेच्छाम इति
तदा तावदेव जनपदादाय देयम् ॥१३॥

१० पक्षान्तरमाह—

अष्टाचत्वारिंशं शतं वा सहस्राणि मध्यतः कारिभ्यो दद्या-
देकैकस्मै चतुर्विंशतिर्मर्द्धिनीभ्यो द्वादश तृतीयिनीभ्यः षट्
पादिनीभ्यः ॥१४॥

१५ मध्यतः कारिणो महर्त्विजः । अर्द्धिन्यादयो राजसूये व्याख्याताः । अस्मिन्
पक्षे त्रीणि शतानि षष्टिश्च सहस्राणि गावो देयाः ॥१४॥

अवराध्या एताः कामं तु भूयसीर्दद्यात् ॥१५॥

एताश्च गावोऽवराध्या इतो भूयसीरपि श्रद्धानुगुणं दद्यात् ॥१५॥

अथाश्वमेधस्य विकल्पानाह—

तस्य विकल्पाः ॥१६॥

२० वक्ष्यन्ते इति शेषः ॥१६॥

एतान्येव पञ्चदशस्तोमान्यहानि कल्पयेत् ॥१७॥

२२ इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे सप्तविंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

चतुर्थः खण्डः

स पतन्तकोऽश्वमेधः ॥१॥

यानि कल्पकारेण क्लृप्तान्यहानि एतान्येव गृहीत्वा स्तोममात्रमन्यथा कुर्यात्
स पतन्तको नाम अश्वमेधः ॥१॥

तस्याद्यबहिष्पवमाने वैष्णवीरनुष्टुभस्तिस्त्रश्चतुर्धाकारमावपेत् ५
॥२॥

तस्य पतन्तकस्य प्रथमेऽहनि बहिष्पवमाने चतुरस्तृचान् वैष्णवानानुष्टुभाना-
हृत्य प्रत्येकं चतुर्धा कृत्वा षोडश गायत्रीः कुर्यात् । तासामेकां त्यजेत् । पञ्चदश-
स्तोमत्वात् । अत्र तिस्रस्तिस्त्र इति वीप्साभिप्रेता ॥२॥

कुत इत्याह—

पूर्वस्मिन् दृष्टान्ताद्यद् वैष्णव्यस्तिस्त्रश्चतस्र इति ह्याह ॥३॥

पूर्वस्मिन् प्रकृताश्वमेधे दृष्टान्तदर्शनादित्यर्थः । तथा हि यद् वैष्णव्योऽनुष्टुभः
प्रतिपदो भवन्ति तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोती—(तां. ब्रा. २१.४.६-५)
ति प्रकृतौ ब्राह्मणम् ॥३॥

तदेतन्निराकरोति—

अयुक्ष्वसंभवात्तु गायत्रीः पवमानीरावपेत् ॥४॥

इति । अयुक्षु स्तोमेषु पञ्चदशादिषु तृचानां चतुर्धाकरणे साम्यासंभवात्
षोडशी गायत्री परित्यक्तव्या । तच्चायुक्तम् । प्रकृतौ न्यायादर्शनात् । तस्मादकृत्रिमा
एव गायत्रीराहरेत् ॥४॥

2. My^{1,4} पतन्तको for पतन्तको

4. My¹ पतन्तको My⁴ पतन्तको for पतन्तको;

My² ⁰अश्वमेध इति व्याख्यातः for नाम (अश्वमेधः)

5. My² ⁰आज्य⁰ for ⁰आद्य⁰

7. My¹ पातकस्य My⁴ प्रकृतस्य for पतन्तकस्य

12. My¹ मेधाद् for ⁰मेधे⁰

17. My² सामान्या⁰ for साम्या⁰

हेतुमाह—

प्रकृतौ दृष्टान्तात्तद्धि कारणम् ॥५॥

इति । सर्वप्रकृतौ ज्योतिष्टोमे शुद्धानामेव गायत्रीणां दर्शनात् । तदेव हि सर्वं कारणम् ॥५॥

५

एवं तर्हि यद्वैष्णव्यस्तिस्रश्चतस्र इति ब्राह्मणं त्यक्तमेव । नेत्याह—

समर्थं च यद्वैष्णव्यस्तिस्रश्चतस्र इत्यादौ करणात् ॥६॥

समर्थमुपपन्नमेव ब्राह्मणम् । कुतः । आदौ बहिष्पवमानोपक्रमे पवस्व वाजसातये (सा. १०१६-६) इत्येकस्य तृचस्य प्रकृतिवदेव करणात्तत ऊर्ध्वं शुद्धा एव गायत्रीः (? अयः) ॥६॥

१०

सर्वं वा बहिष्पवमानं गायत्रीषु ॥७॥

अथवा सर्वमेव बहिष्पवमानमकृत्रिमास्वेव गायत्रीषु कार्यम् । त्यजेदेव वैष्णवं तृचम् ॥७॥

हेतुमाह—

चतुष्टोम कारितो हि व्यूहः ॥८॥

१५

इति । प्रकृतावश्वमेधे बहिष्पवमानस्य चतुष्टोमत्वात् तदनुरूपस्तत्प्रयुक्तो वैष्णवतृचस्य चतुर्धा व्यूहः । इह तु पञ्चदशस्तोमत्वादयुक्त एव ॥८॥

अर्द्धमासमश्वं चारयित्वैतेन त्यजेत ॥९॥

एतेन पतन्तकेन यद्य्यमाणोऽर्द्धमासमेवाश्वं चारयेत् न संवत्सरम् ॥९॥

ज्योतिष्टोमो वै तस्यातिरात्रस्तृतीयमहः स्यात्तेन मासम् ॥१०॥

२०

अश्वं चारयित्वेत्यनुषङ्गः । अथ चैतस्य पतन्तकस्य ज्योतिष्टोमो वा अतिरात्रस्तृतीयमहः स्यात् । तदानीं मासमेवाश्वं चारयेत् ॥१०॥

२१

3. My² C. सर्वस्य for सर्व⁰

5. My² om. एव

6. C. कारणात् for करणात्

18. My¹ पतन्तकेन for पतन्तकेन

गौर्वा तेन त्रीन् ॥११॥

मासमित्यस्य विपरिणामेनानुपङ्गः । गौर्वा तृतीयमहः स्यात् । तेन त्रीन् मासानश्वं चारयित्वा यजेत ॥११॥

आयुर्वा तेन षट् ॥१२॥

आयुर्वा तृतीयमहः स्यात् । तेन षण्मासानवश्यं चारयित्वा यजेत ॥१२॥

५

प्राकृतस्य वैतेषामह्नां किञ्चित्तृतीयमहः स्यात् ॥१३॥

यद्वा प्रकृतिभूतस्याश्वमेधस्यैतेषां ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयाणामेकं तृतीयमहः स्यात् । तदानीं प्रतिपदेव चर्या ॥१३॥

विश्वजिदभिजिद्व्रताप्तोर्यामाणं वातिरात्राणामेव ॥१४॥

अथवा विश्वजिदादीनामतिरात्राणामन्यतमन् प्रकृतस्याश्वमेधस्य तृतीयमहः ॥१४॥

१०

एवं विकल्पा उक्ताः । अत्र विचार्यते । किमेषां ज्योतिष्टोमादीनां तृतीयत्वेन चोदितानां गर्गत्रिरात्रस्य तृतीयमहः प्रकृतिः । किं वा स्वतन्त्रा एते एकाहक्लृप्ता इति । तत्र प्रथमं पक्षमुपपादयति—

तेषां स्तोमचोदनैव स्याद्यथा चतुष्टोमसर्वस्तोमयोः ॥१५॥

१५

इति । तेषां तृतीयत्वेन चोदितानामह्नां गर्गत्रिरात्रस्य तृतीयमहः प्रकृतिः । अहर्गणमध्यपातात् तृतीयस्थानपाताच्च । ननु च विश्वजिदादीनामधेयैः पूर्वोत्पन्ने-
काहानां प्रत्यभिज्ञानादविकृता एव ते ग्राह्याः । तत्रेदमुक्तं स्तोमचोदनेति । नाम-
धेयैः स्तोममात्रस्य चोदना न पुनरेकाहतन्त्रस्य । तथा प्राकृतेऽश्वमेधे प्रथमोत्तम-

१६

1. My¹ M. त्रिर् for त्रीन्

6. M. My⁴ प्रकृतस्य for प्राकृतस्य

8. My² अश्वचर्या C. यजेत for चर्या

14. My² अत्र for तत्र

17. My¹ C. ^०मध्यम^० for ^०मध्य^०

18. My² मे for ते

19. My^{1,4} प्रकृते for प्राकृते

योरहोश्चतुष्टोमसर्वस्तोमयोः स्तोममात्रमेव नामधेयाच्चोच्यते । न मुनरेकाहं तन्त्रे ।
तथा च तयोः कल्पकारः समानमितरं प्रथमेनाह्ना गर्गत्रिरात्रस्य (आ. क.
६.१६.३) समानमितरमुत्तमेनाह्ना गर्गत्रिरात्रस्ये (आ. क. ६.११.३) त्याह ॥१५॥

ननु च प्रत्यञ्चं नामधेयं चोदकाद् बलीय इति न्यायविदः । तेन गर्गत्रिरात्र-
तन्त्रविलोपो युक्तः । नेत्याह—

द्विरात्रत्रिरात्रेषु च तन्त्रविलोपो न विद्यते । ब्राह्मणशब्द-
सामर्थ्यात् ॥१६॥

इति । विकृतिषु अश्वमेधप्रकृतिषु त्रिरात्रेषु गर्गत्रिरात्रस्य तन्त्रविलोपो न
विद्यत इत्यर्थः । द्विरात्रग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । यथा अङ्गिरसो द्विरात्रस्य उक्थ्यो-
त्तरेषु द्विरात्रेषु प्रवृत्तिस्तद्वत् ॥१६॥

तान्येव ब्राह्मणवाक्यानि प्रतीकेनोदाहरति—

तेनैव जगती कृता ताभ्यां द्विरात्रमतन्वतां तमेतैः सामभिरभि-
षज्यन्नित्येतद्वै त्रिरात्रमकथ्यदेतानि रूपाण्यन्वहमाज्यदोहानि
॥१७॥

इति । मध्ये पठित इति करणो (? कारो)ज्ज्ते द्रष्टव्यः । षडेतानि प्रतीकानि
प्रथमं तावद् व्युष्टिद्विरात्रमधिकृत्य ब्राह्मणम् अपश्यव्यो द्विरात्र (तां. ब्रा.
१८.११.६) इत्यादि तेनैव जगती कृते (तां. ब्रा. १८.११.१०) त्यन्तम् । तस्याय-
मर्थः । द्विरात्रे तृतीयस्याह्नो लोपाज्जागतो भागो लुप्तः । तल्लिप्सया द्वितीयेऽह्नि
जगतीषु ब्रह्मसाम कार्यम् इति । एवं वदन् सर्वेषु द्विरात्रेषु हेतुसाम्यात् ब्रह्मसाम्नः

6. My² लोपो for विलोपो

M. before ब्राह्मण⁰ adds :—तथा

10. My^{1,4} वृत्तिः for प्रवृत्तिः

12. My¹ My⁴ कृताभ्यां for कृता ताभ्यां

13. My¹ ⁰षज्यन् M. ⁰पिच्यन् for ⁰षज्यन्

18. My¹ तृतीये for द्वितीये;

19. My² ⁰साम्नां for ⁰साम्नः

प्रवृत्तिरित्याह । तथा अङ्गिरसद्विरात्रे ताभ्यां द्विरात्रमतन्वतामि (तां. ब्रा. २०.११.३) ति ब्राह्मणमविशेषेण द्विरात्रेषु हाविष्मत हाविष्कृतयोः प्रवृत्तिमाह । तथा दशरात्रस्याष्टमेऽहनि प्रसङ्गात् ब्राह्मणम्—त्रिरात्रो यद्वद्यशीर्यत तमेतैः सामभिरभिषज्यन् गायत्रपाश्वेनोपायच्छन् सन्तनिना समतन्वन् । संकृतिना संस्कुर्वन् (तां. ब्रा. १४.६.२७) इति । तत् सर्वेषु त्रिरात्रेषु सामत्रयं कार्यमित्याह । तथा च कल्पकारः सर्वेष्वपि त्रिरात्रेषु तथैवाकल्पयत् । तथा साहस्रं नामैकाहमधिकृत्य ब्राह्मणम्—उपास्मै गायता नर-उपोषु जातमप्सुरम्—पवस्व वाचो अग्नि (सा. ६५१-३; १३३५-७; ७७५-७) इति प्रतिपदो भवन्ति । एतद्वै त्रिरात्रमकः (तां. ब्रा. १६.११.२) इति । एवं वदन् सर्वेषु त्रिरात्रेषु तून्मेताः प्रतिपदोऽन्वहं क्रमेणेति दर्शयति । कल्पकारोऽपि तथैव क्लृप्तवान् । तथा गर्गत्रिरात्रे यदेतानि रूपाण्यन्वहं व्यज्यन्ते (तां. ब्रा. २०.१४.४) इति ब्राह्मणम् । तत् सर्वेषु त्रिरात्रेष्वन्वहमाज्यस्तोत्रेषु अकारककारहोकाराः क्रमेण कार्याः इति दर्शयति । तथा च कल्पकारः—अग्न आयाहि दीतये-कया ते अग्ने अङ्गिरो-होता देवो अमर्त्यः (सा. ६६०-२; १५४६-५१; १४७७-६) इत्याज्योपक्रमं कल्पयति । तथा वैदत्रिरात्रमधिकृत्यान्वहमाज्यदोहानी (तां. ब्रा. २१.५.५) ति ब्राह्मणं गर्गत्रिरात्रोक्तान्यनुवदति । तेन तत्प्रवृत्तिः सर्वेषु त्रिरात्रेष्विति दर्शयति । एवं ब्राह्मणषट्कं तन्त्राविलोपे ब्राह्मणम् । अत एव कल्पकारोऽपि सर्वेषु त्रिरात्रेषु गर्गत्रिरात्रस्य तन्त्रमकल्पयत् ॥१७॥

५

१०

१५

१८

2. My¹ द्विरात्रे for द्विरात्रेषु
3. My¹ My⁴ यद्वद्यवयक (My⁴ ०युक्) for ब्राह्मणम्—त्रिरात्रो यद्वद्य-शीर्यन्त
4. My¹ ०विज्यन् for ०षज्यन्
8. My¹ द्विरात्रम् for त्रिरात्रम्;
9. My² अहर् for अकर्
My¹ द्विरात्रेषु for त्रिरात्रेषु
17. My¹ ०लोपो न विद्यत न विद्यत इति ब्राह्मणम् for ०लोपे ब्राह्मणम्
My¹ om. त्रिरात्रेषु

हेत्वन्तरं चाह—

असंचारान्निकायित्वान्च ॥१८॥

इति । तन्त्रविलोपो न विद्यत इत्यनुपङ्गः । अयमर्थः । अश्वमेधस्य तृतीयाहः स्थाने चोदिता विश्वजिदादयो यद्येकाहतन्त्राः स्युस्तदा महानाम्नीनां मध्यमेऽहनि कृतानां विश्वजिदसौर्यामयोः पुनः करणात् संचारदोषः स्यात् । पक्षान्तरे त्व-
संचारः । तथा निकायित्वादपि प्रथमस्य गर्गत्रिरात्रस्योत्तरेषु त्रिरात्रेषु प्रवृत्तिः
॥१८॥

पुनरपि ब्राह्मणान्तरेण समर्थयति—

अस्तीव त्रिरात्रस्य प्रथममहरस्तीवोत्तमं छिद्रमिव मध्यत
इति चान्वयदर्शनात् ॥१९॥

इति । अन्तर्वत्सु त्रिरात्रमधिकृत्य ब्राह्मणम् — अस्तीव त्रिरात्रस्य प्रथममह-
रस्तीवोत्तमं छिद्रमिव मध्यत. (तां. ब्रा. २१.७.४) इति त्रिरात्रस्य लोकत्रय-
साम्यादेवं वादः साम्यं च गर्गत्रिरात्रे दर्शितम् । तद्धर्मान्वयात् अत्रापि तथैव वादो
नान्यथोपपद्यते ॥१९॥

सिद्धान्तमाह—

प्राकृतास्त्वेव स्युः । कृतलक्षणा हि पुरस्ताच्चोद्यन्ते ॥२०॥

प्राकृतास्त्वेव ज्योतिष्टोमादयः स्युः । कुतः । यस्मान्नामधेयैः कृतचिह्नाः
पुरस्तादेव निर्द्धारितरूपाश्चोद्यन्ते ॥२०॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा व्रतवति पञ्चरात्रे षडहनवाहयोरायुष्कामस्यन्द्रे च
सप्तरात्रे ॥२१॥

आयुष्कमस्येति षडहनावाहयोर्विशेषणम् । एतेष्वहीनेषु कल्पकारेणोक्तम्—
ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विश्वजित्सर्वजित्सर्वरतोमोऽतिरात्र एकाहवलृप्ताः (आ. क.
७.३१.१) इति ॥२१॥

6. My¹ om. त्रिरात्रेषु

9. My² छिद्रः for छिद्रम्

13. My¹, My⁴ अत्र for अपि

16. My² after प्राकृताः ins. स्वतन्त्राः; C. om. तु

अथ यदुक्तं नामधेयात् स्तोमचोदनामात्रम् । चतुष्टोमवदिति तत्राह—

प्रत्यक्षविहारात् स्तोमचोदना यथा चतुष्टोमसर्वस्तोमयोः

॥२२॥

इति । यद् वैष्णव्यः प्रतिपदो भवन्ती (तां. ब्रा. २१.४.६) त्यादि प्रत्यक्षेण विकारविधानादृक्सामाम्नायाच्चतुष्टोममात्रमेवचतुष्टोमसाम्नातिदिश्यते । न पुनर्गातमचतुष्टोमतन्त्रमिति युक्तम् । इह पुनः प्रत्यक्षविधिर्नास्तीति नामधेयात् सवदिशः ॥२२॥

५

यत् पुनरुक्तम् अहीनमध्यपाताद् विश्वजिदादेः गर्गत्रिरात्रतन्त्रं न लोपनीयमिति तत्राह—

वचनात्तन्त्रलोपो यथाजामि कल्पः सर्वस्वारे ॥२३॥

१०

वचनमत्र नामधेयम् । तद्वलात् मन्त्रविलोपो युक्त एव । यथा सर्वस्वारे ऋती सर्वस्वारमिति नामधेयबलात् सर्वाण्यपि सामानि स्वाराण्येव भवन्ति जामिदोषमनादृत्यैव ॥२३॥

एवं समाप्तो विचारः । अथाश्वमेधस्य विकल्पमेव दर्शयति—

चतुष्कप्रभृतयश्चतुरत्तरा अष्टाचत्वारिंशान्ताः प्रथमस्याह्नः

१५

स्तोमाः स्युरिति लामकायनः ॥२४॥

इति । स्पष्टम् ॥२४॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे सप्तविंशो पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

१८

1. My¹ इत्यादीति My² इत्यादीनीति for इति
2. My¹⁻² चोदन⁰ for चोदना⁰
6. My² My⁴ C. च स्तोम for चतुष्टोम
My¹, My⁴ C. विधानादेशः for विधिर् . . . सवदिशः (L. 7)
11. My¹ My⁴ C. तन्त्र⁰ for मन्त्र⁰
16. M. लोम⁰ for लाम⁰ My² after लामकायनः adds : —स गोविनेतोऽश्वमेधः
17. My² after स्पष्टम् adds : इति । प्रथमस्याह्नः स्तोमाः स्युरिति लामकायन इति । खण्डस्यावसान इति

पंचमः खण्डः

स गोविनतोऽश्वमेधः ॥१॥

स्पष्टम् ॥१॥

एवं स्तोमकरणे को लाभः । अत आह—

५ एवं सर्वच्छन्दोमं प्रथममहः सर्वपशुमध्यमं सर्वस्तोममुत्तमम् ॥२॥

इति । एवं सति त्रयाणाम् अह्नां साम्यसिद्धिः । कथम् । प्रथमेऽहनि सर्वे छन्दोमाः कृता भवन्ति । युग्मस्तोमाच्छन्दोमा इत्युच्यन्ते । तथा मध्यमेऽहनि सर्वे पशव आलभ्यन्ते । तृतीये सर्वे स्तोमाः । इति साम्यसिद्धिः ॥२॥

१० षडधिका विराट् ॥३॥

अस्मिन् गोविनते सर्वस्तोत्रीयाणां दशदशधा विभागे कृते षडतिरिच्यन्ते । तदिदमुक्तम् षडधिका विराट् जायत इति । कथम् । प्रथमेऽहनि स्तोत्रीयाद्वयं विराजोऽतिरिच्यते । द्वितीये पञ्च । तृतीये नव । ताः षोडश । इत्येवं षडधिका विराट् ॥३॥

१५ तां चेच्चिकीर्षेत्त्रिणवमुक्त्यमेकविंशं कुर्यात् ॥४॥

यदि विराजमेव कर्तुमिच्छेत् तदा तृतीयेऽहनि त्रिणवमुक्तं तदेकविंशं कुर्यात् तदा षण्णामभावात् शुद्धैव विराट्संपत्तिः ॥४॥

3. My² व्याख्यातम् for स्पष्टम्

8. My⁴ C, om. इति

11. My¹ ⁰विदश for ⁰दशधा; My⁴ C. om. दशधा

13. My¹ C. ⁰रिच्यन्ते for ⁰रिच्यते

14. My² नवतीः for नवं । ताः; My⁴ तानि for ताः

15. My¹ उक्तम् My² उत्तमम् My² उक्त्वा for उक्त्यम्; M. om. उक्त्यम्

16. My¹ My⁴ C. om. यदि . . . कुर्यात्

My² उक्त्यम् for उक्त्यम्

स्तोमप्रत्यवरोहान्नैवं शाण्डिल्यः ॥५॥

सर्वस्तोमे प्रत्यवरोहोष्पुक्थानी (द्रा. श्रौ. २७.६.५) ति वचनात् अवश्यंभावी प्रत्यवरोहः । स (? तस्य) चात्र त्रयस्त्रिंशानन्तरं क्रमेणावरोहणम् । ततश्च त्रिणवमेव प्रथमं कार्यम् । नैकाविंशम् । तस्मात् पडधिकैव विराट् कार्येति शाण्डिल्यः ॥५॥

५

अश्वमेधेनेष्ट्वा संवत्सरमृतावृतौ षड्भिः षड्भिः पशुबन्धैर्यजेता-
ग्नेयैरेन्द्रैर्मरुतैः पार्जन्यैर्वा सैत्रावरुणैरेन्द्राबार्हस्पत्यैरेन्द्रावैष्ण-
वैरिति ॥६॥

आग्नेयैः षड्भिः पशुभिः समानतन्त्रैर्व्रमन्ते यजेत ग्रीष्मे षड्भिरेन्द्रैरित्यादि द्रष्टव्यम् ॥६॥

१०

त्रयोदश्यां त्वपरपक्षस्य दीक्षेत जामदग्न्याय तस्य विशतिर्दक्षिणा
द्वादशोपसदः ॥७॥

पौर्णमासी दीक्षामासापवर्गाः (द्रा. श्रौ. २६.१.१) इत्यस्यापवादोऽयं वाच-
निकः ॥७॥

तत्रोपसत्सु पृथग्घोमानध्वर्युर्जुहुयात् पुरोडाशांस्त उक्ता
ब्राह्मणेन ॥८॥

१५

तत्र जामदग्न्यचतुरात्रे पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ती (तां. ब्रा. २१.१०.१०)
ति ब्राह्मणम् । तत् प्राकृताज्यस्थाने पुरोडाशविधिरिति प्रतीतम् । तन्निवृत्यर्थमिदं
सूत्रम् । पृथगेव होमा येषां ते पृथग्घोमाः पुरोडाशाः आग्नेय एककपाल (तां. ब्रा.
२१.१०.२३) इत्यादि ब्राह्मणेन विहिताः । एतदुक्तं भवति । उपसत्सु प्रत्यहं
सायंप्रातरुपसदन्ते पृथगेवाग्नेयादीन् पुरोडाशान् जुहुयात् इति ॥८॥

२०

ननु प्रत्यहं सायंप्रातरनुष्ठानाञ्चतुर्विंशतिरिष्टयो भवन्ति । पुरोडाशास्तु
द्वादशैव ब्राह्मणे विहिताः । तत्र कथं होमाः । अत आह—

२३

3. My¹ तच्च for ततश्च

9. My¹ C. My¹ आग्नेयादिभिः My¹ आग्नेयाभिः for आग्नेयैः

13. My¹ C. ^०वर्गः for ^०वर्गाः

समानदेवतौ पूर्वाह्णापराह्णयोः ॥९॥

इति । सायंप्रातः पुरोडाशौ समानदेवतौ ॥९॥

अथ ब्राह्मणे अग्नेर्वैर्होत्रमित्यादिमन्त्रपाठः किमर्थः । अत आह—

अग्नेर्वैर्होत्रमित्येतत्प्रभृतय एषां होमाः ॥१०॥

५

एषां पुरोडाशानां होमार्थाः एते मन्त्राः । अत्रापस्तम्बो द्विहोमाः पुरोडाशा न पुनरेष्टिकमन्त्रा इत्याह ॥१०॥

तस्यावभृथादुदेत्य द्वादशाहमिष्टिभिर्यजेत ॥११॥

स्पष्टम् ॥११॥

तास्वेत एव प्रतिलोमाः पुरोडाशाः ॥१२॥

१०

उपसत्सु ये पुरोडाशाः त एव प्रतिलोमाः इष्टितन्त्राः कार्याः । इष्टिभिरिति श्रवणात् ॥१२॥

अथ वसिष्ठः पुत्रहतोहीन इवामन्यते (तां. ब्रा. २१.११.२) त्यादि ब्राह्मणेन वासिष्ठं चतुरात्रं विधाय तत्रोक्तम्—वासिष्ठस्य जनित्रे भवतः (तां. ब्रा. २१.११.३) इति । तदनुभाष्य व्याचष्टे -

१५

वासिष्ठस्य जनित्रे भवत इति संसर्पत्सु चतुर्थेऽहनि बृहत्पनु-
ष्टुभोः पृथगनुपूर्वमनुकल्पयेत् ॥१३॥

२०

इति । वसिष्ठचतुरात्रस्यैव संसर्प इति नामधेयम् । तथा च तलवकारि-
ब्राह्मणम्—वासिष्ठो वा अकामयत । स इमान् लोकान् सपेयमिति । स एव
तच्चतुरात्रमाहरत् । स इमान् लोकान् समसर्पत् । तत् संसर्पस्य संसर्पत्वम्
(जै. ब्रा.) इति । तस्य चतुर्थेऽहनि माध्यंदिने पवमाने बृहत्यां जनित्रं
प्रथमं कुर्यात् । आर्भवेऽनुष्टुभि द्वितीयम् इति । उभयोरपि तुल्यान्तत्वेन जामि-
दोषापत्तेः पृथक् कल्पनम् ॥१३॥

२२

3. C. किमर्थम् for किमर्थः;

12. My¹ ब्राह्मणे for ब्राह्मणेन

17. My² तलविकारि⁰ for तलवकारि⁰

22. My¹ My⁴ ⁰दोषात् for ⁰दोषापत्तेः

ननु विशेषविहितयोजनित्रयोः कथं चतुर्थेऽहनि नियमः । अत आह—

चतुर्थं हि जनित्रस्थानम् ॥१४॥

इति । चतुर्थमहर्जनित्रस्य स्थाने दृष्टम् । समूहे षडहे सोमः पवते जनिता मतीनाम् (सा. ६४३-५) इति जनित्रमन्त्रं माध्यंदिनस्ये (आ. क. १.११.१) नि कल्पकारवचनात् । तद्वदत्रापि युक्तम् ॥१४॥

५

राथन्तरबृहत्पृष्ठयोर्वा सच्छन्दस्त्वात् ॥१५॥

अथवा रथन्तरपृष्ठयोः प्रथमतृतीययोरङ्गोः पवमाने ये बृहत्पृष्ठो तयोर्जनित्रे कुर्यात् । न पुनरनुष्टुभिः । छन्दःसाम्यात् । बृहत्पृष्ठो जनित्रयोस्तृप्तिः ॥१५॥

हेत्वन्तरमाह—

वासिष्ठं प्रजननोक्तं च रथन्तरम् ॥१६॥

१०

इति । प्रजननत्वेन संस्तुतं रथन्तरम् । वासिष्ठश्च रथन्तरस्य द्रष्टा । तादृशे च जनित्रे इति सादृश्यात् तयोरेवाङ्गोः करणम् ॥१६॥

बार्हतयोरित्येके ॥१७॥

बृहत्पृष्ठयोर्द्वितीयचतुर्थयोरङ्गोर्बृहत्पृष्ठो तयोः कुर्यादित्येके ॥१७॥

ननु च कल्पकारस्तु क्वचिदपि जनित्रे न कल्पयति । अत आह—

१५

तयोर्विकल्पः स्यादार्षेयकल्पेन ॥१८॥

ब्राह्मणे प्रत्यक्षविधानात् कल्पोक्तेन सह तयोर्विकल्पः । अत्र निदानकारो वसिष्ठस्य जनित्रे इति बृहद्रथन्तरयोरेव ब्राह्मणमित्याह । तन्नातीव मनोहरम् ॥१८॥

१६

2. My¹ जनक⁰ for जनित्र⁰; My² C. ⁰स्थाने for ⁰स्थानम्

5. My¹ तद् for तद्वद

7. My¹ om. अथवा

8. My¹ after बृहत्पृष्ठो adds : हि

10. C. वसिष्ठं for वासिष्ठं

11. My¹ वसिष्ठं for वसिष्ठः; My⁴ वासिष्ठं च रथन्तरम् । अस्य द्रष्टा वसिष्ठ इति for वसिष्ठश्च रथन्तरस्य द्रष्टा

18. My⁴ My² इव for एव

पञ्चशारदीये पशुबन्धैर्यजेत । त उक्ता ब्राह्मणेन ॥१९॥

पञ्चशारदीयो नाम कश्चित् पञ्चरात्रः । यः पञ्चसु शरत्स्वङ्गभूतैः पशुबन्धै-
रिष्ट्वा पश्चादारभ्यते स पञ्चशारदीयः । तत्र सप्तदश पृथ्नीरुक्षणश्च पञ्च-
वर्षान् सप्तदश । पृथ्नीस् त्रिवर्षवत्सा अप्रवीतास्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितान्ते-
तरानालभन्ते । प्रेतारान् सृजन्ति (तां. ब्रा. २१.१४.७) इत्यादिना ब्राह्मणेन पञ्चसु
संवत्सरेषु प्रतिसंवत्सरं पशुबन्धा उक्ताः । अनुभाषणं कालविधानार्थम् ॥१९॥

तमेव कालमाह—

सप्तम्यामष्टम्यां वाद्वयुजि पक्षस्य ॥२०॥

पशुबन्धाः कार्या इति शेषः ॥२०॥

अत्र ब्राह्मणम्—तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितान्तेतरालभन्ते । प्रेतारान्सृजन्ती
(तां. ब्रा. २१.१४.८) इति । तस्यार्थमाह—

वत्सतरीरालभेरन्नुक्ष्णो विसृजेयुः ॥२१॥

इति । ब्राह्मणस्य चायमर्थः । सप्तदशोक्ष्णस्तत्संख्याश्च वत्सतरीरानीय
सहोपाकृत्य तानुभयानपि प्रोक्षितान् पर्यग्निकृतान् कृत्वा इतरावत्सतरीरालभेरन्
संज्ञपेयुः । इतरानुक्ष्णो विसृजेयुरिति । एवं पञ्चसु संवत्सरेषु प्रतिशरदं कुर्यात् ।
उक्षाणस्तु त एव रक्षणीयाः । पुनः पुनरदृष्टार्थमुपाकरणीया इति मन्तव्यम् ॥२१॥

तेषां यावन्तो श्रेषमापद्येरंस्तावतोऽन्यानयजुष्कृतानपि सृजेत्
तथारूपांस्तद्वर्षान् ॥२२॥

4. My¹ अप्रविता⁰ My² अप्रवीता⁰ for अप्रवीता⁰;

My¹ पर्यग्नौ for पर्यग्नि in all places.

12. My² after वत्सतरीर् ins. एव

13. My¹ om. च

14. My¹ om. वत्सतरीर्

15. C. सृजेत् for सृजेयुः;

18. My² तावद् for तथा

सप्तविंशे पटले पञ्चमः खण्डः

उष्णां मध्ये यावन्तो देवाद्विनष्टाः स्युस्तावतोऽन्यास्तद्रूपांस्तद्वयस उपा-
करणादिसंस्काररहितान् अप्यानीय संसृजेत् । यदि रुद्रोऽभिमन्येते (तां. ब्रा.
२१.१४.१३) त्यादि ब्राह्मणोक्तानां ज्वरादीनामुपलक्षणं श्रेयम् ॥२२॥

षष्ठ्यां शरदि कार्तिके मासि यजेत । तस्य द्वादशोपसदः ॥२३॥

स्पष्टम् । अत्रापस्तम्बेन पञ्चम्यामेव शरदि कार्तिके मासि पश्वन्तरयाग
उक्तः । उत्तमामालभ्य वीक्षन्ते (आप. श्रौ.) इति । तन्निवृत्त्यर्थं षष्ठ्या-
मित्युक्तम् । तत्र किं प्रमाणमिति चेत् ततः संवत्सरे सोमा भवन्ती (तां. ब्रा.
२१.१४.६) ति ब्राह्मणमिति ब्रूमः । द्वादशेति वचनं पणिनवृत्त्यर्थम् इति ॥२३॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे सप्तविंशे पटले पञ्चमः खण्डः ॥१॥

2. My² ०हीनान् for ०रहितान्; My⁴ ०सृजेत for सृजेत्

3. My¹ भुवरा⁰ C. क्षरा⁰ for ज्वरा⁰

5. My¹⁻² My⁴ om. कार्तिके मासि

My¹ पश्वन्तरं C. पश्वनन्तरं for पश्वन्तर⁰

षष्ठः खण्डः

अथ त्रयस्तावत् षडहाः । ऋतूनां षडहः प्रथमः । तत्र कल्पकारः पृष्ठ्याः षडहः । समूढो व्यूढ वे (आ. क. १.८.१) ति पक्षद्वयमुक्त्वा समूढपक्षे द्वितीय-
स्याहः पार्थमन्त्यं माध्यंदिनस्य (आ. क. १.९.१) । षष्ठस्याहो वासिष्ठमन्त्यम्
(आ. क. १.१३.१) इत्याह । सांवत्सरिकः समूढ इत्यतिदेशात् स एव पुनरुत्तरयोः
षडहयोः समूढत्वमेव नियम्य द्वितीयेऽहनि पार्थं नेच्छति । प्रत्युत तत्स्थाने
वासिष्ठं कल्पयति । तदयुक्तमिति गौतमस्य पक्षः । तदेतदाह—

परयोः षड् रात्रयोर्द्वितीयेऽहनि पार्थं गौतमः समूहात् ॥१॥

इति । परयोः समूढत्वात् समूढप्रयुक्तं पार्थमेव युक्तम् ॥१॥

१०

संचारप्रसङ्गाच्च पौण्डरीके ॥२॥

किं च तृतीयः षडहः पृष्ठ्यावलम्बसंज्ञकः कल्पकारेण पौण्डरीकेऽतिदिश्यते ।
तद्यथा—पृष्ठ्यावलम्बस्य पञ्चाहः ॥ पृष्ठ्यस्तोमस्य षष्ठमहः (आ. क. ८.३४.
१-२) इत्यादि । तत्र वासिष्ठान्त्यत्वपक्षे षष्ठेऽहनि वासिष्ठस्य करणात् संचार-
प्रसङ्गः । पक्षान्तरे तु नास्ति ॥२॥

१५

तस्मादपि पार्थमेव द्वितीयेऽहनि युक्तम्—

१६

वासिष्ठं शाण्डिल्योऽप्रयोगात् षष्ठे ॥३॥

6. My¹ समूढत्वम् for समूढत्वम्; C. om. षडहयोः

9. My² after युक्तम् adds : इति । तत्र तावत् तृतीये षडहे समूढः पञ्च
इति कल्पकारेणैवोक्तम् । [द्विती] ये तु ब्राह्मणेन समूढषडहात् पूर्वस्य
विच्छिद्य क्लृप्तः । कुत एतत् । समूढस्यैव क्लृप्तत्वादिति ।

12. My² om. तद्यथा

13. My¹ C. My⁴ om. करणात्

15. My¹ C. My⁴ om. तस्मादपि . . . युक्तम्

कल्पोक्तं वासिष्ठमेव साध्विति शाण्डिल्यः । कुतः । परयोः पञ्चात्रयोः षष्ठ-
स्याहः एकाहतन्त्रत्वात् । तत्र वासिष्ठं न प्रयोक्तुं शक्यते । तत्राप्रयोगात् ।
द्वितीय एव प्रयोज्यम् इति । ननु च समूहप्रयुक्तं पार्थ नेति ब्रूमः । उभयमपि
पडहप्रयुक्तम् । स्थानभेदस्तु समूहकृतः । न चेह वासिष्ठस्य स्थानं पार्थिकं षष्ठम्
[१] हरन्ती (?ती) ति यथास्थानमेवोभयं युक्तम् । द्वितीये वासिष्ठम् । पञ्चमे
पार्थम् ॥३॥

५

अथ यदुक्तं पौण्डरीके संचारः स्यादिति तत्राह—

संचाराच्च समूहरूपिणि ॥४॥

इति । समूहरूपिणि द्वादशाहप्रभेदे वासिष्ठस्य षष्ठेऽहनि संचारो दृष्ट एवेति
न दोषः । अथातः समूहस्य रूपेण समूह (क्षु. क. ३.१२.१) इत्यादिना क्षुद्रकल्पे
समूहरूपी द्वादशाह उक्तः ॥४॥

१०

तृतीये षड्रात्रे पञ्चमस्याहः प्रत्यवरोहीण्युक्तानि स्युरित्या-
चार्याः ॥५॥

त्रिणवं प्रथममुक्तं ततो द्वे एकविंशे इत्येवं प्रत्यवरोहीणि स्युः ॥५॥

कुत इत्याह—

१५

अभ्यासङ्गो ह्यत्र यथा देवानां पञ्चरात्रे ॥६॥

अत्र ब्राह्मणम्—अभ्यासङ्गचः पञ्चाहः (तां. ब्रा. २२.३.१) इति । तद् देवानां
पञ्चरात्रवद् अभ्यासङ्गमाह । तद्दर्शनात् तत्रोक्तः प्रत्यवरोहीऽत्रापि कल्प्यताम्
॥६॥

१२

1. My² . . . तये वासिष्ठं स्वस्थानादुत्कृष्य पक्षे प्रयुज्यते । न परयोः पडहयोः

सामूहिकं षष्ठमस्तीति तदत्रानपेक्षितत्वात्तत्राप्रयुज्यमानं वासिष्ठं स्वस्थान
एव युक्तमिति for शाण्डिल्य . . . प्रयोज्यमिति (L. 3)

2. C. प्रोक्तं for प्रयोक्तुं

4. My¹ पार्थिकं My² पार्थिक for पार्थिकम्;

5. C. My² अहरस्तीति for आहरतीति

16. My¹ My⁴ C. ⁰सङ्गचः for ⁰सङ्गः

17. C. om. तद्

18. My¹ ⁰रात्रः for रात्रवद्; My¹ ⁰सङ्गचम् for ⁰सङ्गम्

My⁴ अप्यत्र for अत्रापि

त्रिणवानि वानुक्तत्वात् ॥७॥

यद्वा त्रिणवान्येव स्युः । प्रत्यवरोहस्यानुक्तत्वात् । त्रिणवस्य पञ्चमाह स्तोमत्वाच्च ॥७॥

नन्वभ्यासङ्गदर्शनात् प्रत्यवरोहः कल्प्यताम् । नेत्याह—

५

रात्रिकारितः स्तोमः प्रत्यवरोह इति गौतमः ॥८॥

इति । क्वचिदपि रात्र्यभावे प्रत्यवरोहादर्शनात् रात्रिकृतोऽयं प्रत्यवरोहः । न चेह पट्टात्रे पञ्चमेऽहनि रात्रिरस्ति ॥८॥

किमेवं त्रिणवान्येव । नेत्याह—

सवनशेषत्वादुक्तानि त्रयस्त्रिंशान्येव स्युरिति ॥९॥

१०

इति । तृतीयसवनशेषत्वादुक्तानि स्तोत्राणि त्रयस्त्रिंशस्तोमान्येव स्युः । त्रयस्त्रिंशमेकं (तां. ब्रा. २१.१३.१) तृतीयसवनम् इति देवानां पञ्चरात्रे विधानात् ॥९॥

१५

अथ प्रथमस्य सप्तरात्रस्य ब्राह्मणम्—पृष्ठ्यः षडहो महाव्रतमतिरात्रः (तां. ब्रा. २२.४.१) इति । तस्यायमर्थः । यन्महाव्रतमहरग्निष्टोमसंस्थमुक्तं तदिदानी-
मतिरात्रसंस्थं सप्तममहरिति । तत्रोक्तानि किं स्तोमानीति संशयः । तत्राह—

सप्तरात्राणां प्रथमस्यातिरात्रे पञ्चविंशान्यहस्तोमत्वात् ॥१०॥

इति । उक्तानीत्यनुवर्तते । पञ्चविंशस्य महाव्रतस्तोमत्वात् ॥१०॥

एकविंशानि तु ज्योतिष्टोमप्रदेशात् ॥११॥

२०

यद्वा एकविंशान्येव स्युः । कुतः । कल्पकारेण ज्योतिष्टोमसंबन्धिनाम् ऋक्-

2. My¹ पञ्चाह⁰ for पञ्चमाह¹

9. My² उक्त्यानि for उक्तानि

18. My² उक्त्यानि for उक्तानि

19. C. स्युः for तु

सामस्तोमानामतिदेशात् । तद्यथा—एकाहिकं महाव्रतम् । तस्य ज्योतिष्टो-
मोऽतिरात्रः षोडशिमान् (आ. क. ७.२७.३) इति । तस्यायमर्थः । अग्निष्टो-
मान्तमविकृतं महाव्रतं कार्यम् । तस्योक्तप्रभृतिरात्रिपर्यन्तोऽंशः प्रकृतिभूतज्यो-
तिष्टोमसंबन्धी ग्राह्यः इति । ज्योतिष्टोम इति तद्वितान्तं पदम् ॥११॥

अथ द्वितीये सप्तरात्रे ब्राह्मणम्—सप्तदशं महाव्रतमतिरात्रः (तां. ब्रा. २२.५.१)
इति । तत्र कल्पकार आह—सप्तदशं महाव्रतम् । तस्य स्तोमान्वयीन्युक्त्यानि
(आ. क. ७.२८.३) इति तदनुभाष्य व्याचष्टे—

स्तोमान्वयीनीति सप्तदशानि स्युरधिकारात् ॥१२॥

इति । सप्तदशस्तोममन्वीयुः व्रजेयुरिति कल्पार्थः । तस्यैव प्रकृतत्वात् ॥१२॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा च स्तोमान्वयी षोडशीत्येकविंशः ॥१३॥

इति । कुसुखिन्ददशरात्रे कल्पग्रन्थः—एकविंशोऽतिरात्रो य एकस्तोमाना-
मुत्तमस्तस्य स्तोमान्वयी षोडशी (आ. क. ८.२०.१) इति । अत्रैकविंशस्य
प्रकृतत्वात् तदन्वयी षोडशीत्युक्तं भवति । तद्वदत्रापि सप्तदशं व्रतमिति । प्रकृत-
त्वात् तदन्वयीन्युक्त्यानीत्यर्थः । ननु च कुसुखिन्ददशरात्रे किमर्थः कल्पः ।

1. My² एका⁰ for ऐका¹

3. My¹ om. महाव्रतं

My¹ My⁴ पर्यन्तशः for पर्यन्तोऽंशः

8. My¹ ०न्वयानि for ०न्वयीनि

9. My⁴ यजेयुः for व्रजेयुः;

11. C. यथार्थस्तोमान्वयात् for यथा च स्तोमान्वयी

14. My¹⁻² अर्थः for उक्तं; My¹ My⁴ अस्य for अत्र

My¹ प्रकृत्या for प्रकृतत्वात्;

15. My¹ ०न्वयानि for ०न्वयीनि;

अतिदेशादेव षोडशिनः सिद्धमेवैकविंशत्वम् । तदुच्यते । एकस्तोमेषु षोडशाः षोडशिनोऽनुब्राह्मणं वे (आ. क. ६.११.३) ति विकल्प उक्तः । तन्निवृत्त्यर्थम् इति ॥१३॥

व्याख्यानान्तरमाह—

५

एकविंशानि प्रकृतिस्तोमान्वयात् ॥१४॥

इति । प्रकृतमेव स्तोममन्वीयुरित्यर्थः ॥१४॥

नन्वयुक्तमेतद् व्याख्यानम् । कुतः । स्तोमान्वयीन्युक्तान्येकविंशः षोडशीति षोडशिनः पृथगेकविंशत्वविधानादिति मत्वा व्याख्यानान्तरमाह—

१०

पञ्चविंशानि शौचिवृक्षिस्त्रिणवं वाद्यं षोडशिना च स्तोमान्वय इति ॥१५॥

इति । सप्तदशस्तोमे महाव्रते क्रियमाणे सति प्रकृतेः पञ्चविंशो महाव्रतवानंशो लुप्यते । तावन्तं स्तोममुक्तान्यन्वीयुर्भजेयुः प्रकृतानां लुप्तानामनुग्रहायेति कल्पार्थः । ननु एवं षण्णवतिस्तोत्रीया लुप्ता । तासां पञ्चसप्ततिरेवोक्त्यैर्लभ्यते । शिष्टाया एकविंशतेः कथं लाभः । तत्रेदमुक्तम्—षोडशिना च स्तोमान्वय इति । सहैव लुप्तस्तोमस्यान्वयो लाभ इत्यर्थः । नन्वेवमपि पञ्चदशौ पक्षौ (तां. ब्रा.

१५

1. C. ^०स्तोमे for ^०स्तोमेषु

2. My² न for वा

6. My¹ एकविंश^० for एव

7. C. ननु च for नन्व^०; My¹ ^०न्वयानि for ^०न्वयीनि

My¹ उक्थ्यानि for उक्त्यानि

11. My¹ om. सति प्रकृतेः; My⁴ विहिते for सति प्रकृतेः; C. om. प्रकृतेः

12. My¹ प्राकृतानां for प्रकृतानां; My¹ My⁴ उक्थ्यानि for उक्त्यानि

13. My² लभ्यन्ते for लभ्यते

14. My² शिष्टानां for शिष्टायाः; My¹ My⁴ om. तत्रेदमुक्तम्

15. My¹ My⁴ om. सहैव; My¹ My⁴ क्लृप्त^० for लुप्त^०

२२.५.२) इत्यत्र सप्तदशरात्रे ब्राह्मणादेकस्मिन् पक्षे स्तोत्रीयाद्वयं प्राकृतं लुप्तमेव । प्रकृता पक्षयोरन्यतरस्य सप्तदशत्वात् तस्य कथं लाभः । तत्रेदमुक्तम्—त्रिणवं वाद्यमिति । प्रथममुक्तं त्रिणवं कुर्यात् । तेन तयोरपि लुप्तयोरनुग्रहः इति । पक्षगतं स्तोत्रीयाद्वयमप्राधान्यान्नावश्यं संपाद्यमिति । वा-शब्दः इति करणं शीचिवृक्षमतसमाप्त्यर्थम् । अत्र निदानकारः—एवं तासां स्तोत्रीयाणामनुग्रहो भवति । याः पञ्चविंशाद् व्रतात् सप्तदशे क्रियमाणेऽप्यन्ती (नि. सू. ८.१३) त्यादि । तदनुसंधेयम् ॥१५॥

५

अतः परं पौण्डरीकविषयो विचारः । तत्र ब्राह्मणम्—अभ्यासङ्गन्धः षडहः (तां. ब्रा. २२.१८.१) इत्यादि तद्व्याख्यातम् । कल्पकारेण पृष्ठ्यावलम्बस्य पञ्चाहः पृष्ठ्यस्तोमस्य पञ्चममहरिति । तत्र चतुर्थेऽहनि षोडशी कर्तव्यो न वेति संशयः । ननु च पृष्ठ्यावलम्बो नाम तृतीयः पट्टात्रः । तत्र नास्त्येव षोडशी । उद्धरति षोड-
शिनम् (आ. क. ७.२६.४) इति तत्र कल्पकारवचनात् । अत आह—

१०

पौण्डरीकचतुर्थे षोडशिषष्ठाभावाद्यथा क्षुल्लकजामदग्न्ये ॥१६॥

इति । पृष्ठ्यावलम्बे षष्ठमहस्त्रयस्त्रिंशं नास्ति । तत्स्थाने विश्वजितो विधानात् । तेन तत्रोद्धृतः षोडशी । इह तु षष्ठमहर्विद्यते इति षडहस्य पूर्णत्वान् कर्तव्य एव षोडशीति मन्यते । यथा क्षुल्लकजामदग्न्ये चतुर्थे सप्तरात्रे स एव

१५

१६

1. My¹ My⁴ om. सप्तदशरात्रे . . . उक्तम् (L. 2)
- C. एतस्मिन् for एकस्मिन्; C. प्रकृति⁰ for प्राकृतं
3. C. पञ्चमम् for प्रथमम्
My¹ My⁴ उक्त्यं for उक्तं
4. My² ⁰करणः My¹ ⁰कारणं for ⁰करणम्;
5. My² ⁰अर्थः for ⁰अर्थम्
6. My¹ My⁴ ⁰विंश⁰ for ⁰विंशाद्
8. My² अत्र for तत्र
10. My² after संशयः—adds :— . . . इति पूर्वः पक्षः

पृष्ठ्यावलम्बः पञ्चाहः षोडशिमान् कल्पकारेण क्लृप्तः । पण्डस्याङ्गः त्रयस्त्रिंशस्य तत्राभावात् ॥१६॥

हेत्वन्तरं चाह—

क्रियमाणे चैकविंशे स्वाराज्योक्तानां बृहतीनामेकविंशं शतं क्रतुः ॥१७॥

५

१०

इति । संपद्यत इति शेषः । एकविंशे षोडशिनि क्रियमाण एव पौण्डरीक-
क्रतु बृहतीनामेकविंशत्यधिकं शतं संपद्यते । नान्यथेत्यर्थः । ननु बृहती संपद्यते इति
नास्ति वचनम् । येन तत्संपत्तये षोडशी स्यादिति । अत उक्तम्—स्वाराज्योक्ताना-
मिति । स्वाराज्यो वा एष यज्ञः (तां. ब्रा. २२.१८.२) इति वचनं तावदस्ति ।
तस्यायमर्थः । बृहती वा एष पौण्डरीक इति । बृहतीसंपन्न इत्यर्थः । कुत एतत् ।
स्वाराज्यं बृहती छन्दसामिति प्रदेशान्तरे बृहत्याः स्वाराज्यत्वसंस्तवात् ।
तेनात्र स्वाराज्यपदेन बृहत्य एवोक्ताः । तत्र षट्त्रिंशस्तोत्रीयासंघ एका बृहती ।
तासां शतमेकविंशत्यधिकं पौण्डरीके विद्यत इति ब्राह्मणार्थः ॥१७॥

अथ सिद्धान्तमाह—

१५

अषोडशिकेन तु प्रदेशो न स्यात् ॥१८॥

इति । यद्यत्र षोडशी स्यात् तदानीमषोडशिकेन पृष्ठ्यावलम्बेनातिदेशो न
स्यात् । तस्मान्नास्ति षोडशी ॥१८॥

हेत्वन्तरं चाह—

विराडपाये चापैत्यन्यासु वा ॥१९॥

२०

इति । चतुर्थेऽहनि पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वे (सा. ६२७-६) ति विराजाम-
भावे षोडश्यपैति । यदि स्वयं नापेयात् तदानीं स्वकीयाः स्तोत्रीयाः अपि तावदपेयुः ।
अन्यास्वेवेन्द्र जुषस्व प्रवहे (सा. ६५२-४) त्येतद्व्यतिरिक्तास्वेव भवेत् । यथा

२२

11. My² My⁴ स्वाराज्य¹ for स्वाराज्यं

17. C. before स्यात् adds:—न

21. My² स्वाः for स्वकीयाः

पृष्ठ्यस्तोमे षडहे प्रत्यस्मै पिपीषते (सा. १४४०-३) इति । गौरीवितं षोडशि सामे (आ. क. ७.३३.१) ति कल्पकारः । इह पुनर्विराजो न सन्ति । चतुर्थस्याहो बृहत्पृष्ठत्वात् । न चान्या ऋच उपदिष्टाः । तेन नास्त्येव षोडशीति । निदान-कारोऽप्याह—विराजामपायात् स्वराजोऽप्यन्ती (नि. सू. ८.१) ति । इन्द्र जुषस्व प्रवहे (सा. १६५२.४) त्येताः स्वराजः । तदेतदनेकान्तिकमित्युपग्रन्थ-कारेणोक्तम् । तद्यथा—यदि संप्रयुक्ता विराजः स्वराजश्चाभविष्यन् नान्यत्र वैराजात् स्वराजोऽभविष्यन् । न च वैराजपृष्ठ्येऽन्यं स्वराड्भ्यः स्तोत्रीय-मात्मनातः स्यात् (उ. ग्र. ३.७) इति । तस्यायमर्थः । परोक्षपृष्ठ्ये षडहे वैराजा-भावेऽपि स्वराजो दृश्यन्ते । तथा स्वराड्भावेऽपि वैराजं दृश्यते । यथा षोडशिनः काम्यकल्पेऽनुष्टुप् षोडशिना स्तुवीत ॥ विराट्सु षोडशिना स्तुवीते (तां. ब्रा. १२.१३.१५-१८) ति । तेन परस्परनियमो नास्तीति । तदयुक्तम् । विराडपाय इति हि सूत्रम् । न पुनर्वैराजस्य साम्नोऽपाय इति । तेन परोक्षपृष्ठे षडहे सन्त्येव विराजः । न च सूत्रकारेण विराट्स्वराजां परस्परनियम उक्तः । किंतु विराडपाये स्वराडपाय इति । न चैतावता परस्परनियम उक्तो भवति । न हि वल्लभभावे धूमो नास्तीति वदता वल्लिधूमयोः वल्लिधूमयोः परस्परनियम उक्तो भवति । ननु च ज्योतिष्टोमे विराडपायेऽपि स्वराजो दृश्यन्ते । सत्यम् । द्विविधः षोडशी रात्रिप्रयुक्तश्चतुर्थाहप्रयुक्तश्च । तत्र चतुर्थाहप्रयुक्तस्यायं नियमः । तेन सुष्ठुक्तम् । विराडपाये चापैत्यन्यासु वेति ॥१६॥

५

१०

१५

अथ यदुक्तं यथा क्षुल्लकजामदग्न्य इति तत्राह—

अनपायात् क्षुल्लकजामदग्न्ये ॥२०॥

२०

8. C. ०पृष्ठ्यः for ०पृष्ठ्ये

9. My² स्वराजाम् for स्वराड्⁰; C. वैराजः for वैराजं

14. My² after इति ins. एतावत्; My¹ om. च

17. My² ज्योतिष्टोम⁰ for रात्रि⁰; My⁴ om. अयं;

My¹ अनिमयः for अयं नियमः

तत्र विराजामनपायात् षोडशी युक्त एव । तनु च क्षुल्लकजामदन्ये बृहद्रथन्तरपृष्ठः पञ्चाह इति निदानकारवचनान्न सन्त्येव विराजः । तेन सूत्रनिदानकारयोर्विरोधः । सत्यम् । सूत्रकारस्तु ननापृष्ठ एवेति मन्यते । कल्पकारेणापि बृहद्रथन्तरपृष्ठः इति वचनात् । किं च निदानकारोऽपि विराजामपाये स्वराजोऽप्येयुः (नि. सू. ८.१) इति बहुशो वदति । तद्विरुद्धमेतत् । बृहद्रथन्तरपृष्ठत्वकथनं स्वस्तोत्रीये षोडश्यभ्युपगमश्च । तस्मात् सूत्रकारः समाहिततरः इति मन्तव्यम् ॥२०॥

यत्पुनरुक्तं बृहतीसंपत्तये षोडशीति तत्राह—

संपदचोदिता ॥२१॥

१० इति । न बृहतीसंपत्तिः शास्त्रचोदितेत्यर्थः । ननु च स्वाराज्यो वा एष यज्ञः (तां. ब्रा. २२.१८.२) इति शास्त्रमस्ति । नैवम् । न बृहतीसंपत्त्या स्वाराज्यत्वम् । प्रकारान्तरेणैवेति स्वयमेव ब्राह्मणं दर्शयति । कथम् । उभे बृहद्रथन्तरे भवतः तद्धि स्वाराज्यमयुतं दक्षिणास्तद्धि स्वाराज्यम् (तां. ब्रा. २२.१८.६) इत्यादीनि (?दिना) ॥२१॥

१५ यद्यपि संपत्तिश्चोदिता स्यात् तथाप्युपपन्नैवासौ विनापि षोडशिनमित्याह—

उपपन्ना च दशरात्रे ॥२२॥

इति । विश्वजिद्वयतिरिक्ते दशरात्रे बृहतीसंपत्तिरुपपन्नेत्यर्थः ॥२२॥

तामेव दर्शयति—

क्लृप्तश्च षट्त्रिंशः षट्शतं हि बृहत्यः ॥२३॥

२० इति । षष्ठेऽहनि षट्त्रिंशं तृतीयसवनं सोक्तम् (आ. क. ८.३५.१) इति षट्त्रिंशो विहितः । स न विस्मरणीय इत्यर्थः । तेन सहगणने षडधिकं शतं बृहत्यो दशरात्रे संपद्यन्त इति ॥२३॥

२२

3. My¹ आहत्य बृहद्रथन्तरं पृष्ठ इत्यवचनात् for अपि बृहद् . . . वचनात् (L. 4)

6. My² साधिहित⁰ for समाहित⁰

15. C. ⁰पन्नेऽपि शौचिवृक्षिनापि for ⁰पन्नैवासौ विनापि

19. My⁴ कृ तः for क्लृतः

21. My¹ My⁴ before विहितः add : अपि

तेन षोडशी नास्त्येवेति स्थितम् । तथात्रैव चतुष्टोमोऽग्निष्टोमः (तां. ब्रा. २१.४.१) इति ब्राह्मणम् । तत्र संशयः । किं चतुष्टोमपदेन ज्योतिष्टोमो विवक्षितः । किं वा गौतमचतुष्टोमयोः पूर्वं इति । तत्र पूर्वपक्षमाह—

चतुष्टोम इति ज्योतिष्टोमसंस्थानियमात् ॥२४॥

इति । चत्वार एव स्तोमा यस्येति स चतुष्टोमः । तेन स्तोमनियमाज्ज्योतिष्टोम एव ग्राह्यः । गौतमचतुष्टोमे तु न चत्वार एव स्तोमाः । किं तु द्वयमधिकं विद्यत इति नासौ ग्राह्यः । किं च संस्थानियमात् अग्निष्टोम इत्यत्र वचनं भवति । गौतमचतुष्टोमस्तु नाग्निष्टोमः । तत्रोक्त्यान्तर्भावात् ॥२४॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्विशये ॥२५॥

किं च सर्वत्र विशये संशये प्रकृतेरेव प्रत्ययो भवति । तस्या सर्वत्र प्रवृत्तेः ॥२५॥

सिद्धान्तमाह—

गुणान्तु पूर्वं चातुष्टोम्यं तस्मिन्नपूर्वं पशुकामयज्ञे ॥२६॥

इति । तस्मिन् प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे गुणयोगात् चातुष्टोम्यं पूर्ववत् प्रमाणान्तरपूर्वकं पर्यालोच्य विलम्बेन प्रतीतिः । पशुकामयज्ञे तु गौतमचतुष्टोमे अपूर्वं प्रमाणान्तरपर्यालोचनारहितमेव शीघ्रं चातुष्टोम्यं रूढ्या प्रतीयते । रूढिश्च योगाद् बलीयसीति न्यायविदः ॥२६॥

अथ यदुक्तम्—प्रकृतिप्रत्ययादिति तत्राह—

तत्प्रत्यये न्यायो विशये ॥२७॥

1. My¹ My⁴ C. om. स्थितम्

6. My¹ om. न; My¹ om. एव

8. My¹⁻² My⁴ उक्त्यानामप्यन्तर्भावात् for उक्त्यान्तर्भावात्

9. C. विशये for विशये

13. MC. पूर्ववत् for पूर्वं

14. C. ^०ष्टोम्ये for ^०ष्टोम्यं; My² प्रकृत^० for प्रकृतौ

19. C. विशये for विशये

इति । योऽयं प्रकृतिप्रत्यये न्याय उक्तः स विशये संशये सति भवति । न चेह संशयो भवति । रूढ्यैव गौतमयज्ञप्रतीतेरिति भावः ॥२७॥

एवं स्थिते तस्मिन्नहनि पुनरन्यो विचारः । किमग्निष्टोमसाम वारवन्तीयं प्रकृतिवच्चतुस्तृचे कार्यम् । किं वैकृतृचे इति । तत्र पूर्वपक्षमाह—

५ अग्निष्टोमसामैकृतृचे संस्थानियमात् ॥२८॥

चतुष्टोमोऽग्निष्टोमः (तां. ब्रा. २१.४.१) इति ब्राह्मणे संस्थानियमादेकस्मिन्नेव तृचे स्यात् ॥२८॥

किमन्यथा संस्थानियमो न सिद्ध्येत् । ओमित्याह—

चतुर्षु नाग्निष्टोम इति वचनात् ॥२९॥

१० इति । चतुर्षु तृचेषु गाने सति गौतमयज्ञमधिकृत्य नाग्निष्टोमो नोक्त्यः (तां. ब्रा. २१.५.११) इति ब्राह्मणवचनात् तदानीमुक्त्यस्तोत्रीयानप्यन्तर्भाव्य गानान्न शुद्धोऽग्निष्टोम इति ब्राह्मणस्याभिप्रायः ॥२९॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा चाद्वत्रिरात्रे ॥३०॥

१५ इति । यथा ह्यश्वमेधे तस्मिन्नेव गौतमचतुष्टोमोऽग्निष्टोम इति संस्थानियमात् एकस्मिन्नेव तृचे गानम् । तद्वदत्रापि ॥३०॥

सिद्धान्तमाह—

सर्वेष्वत्यग्निष्टोमस्थानकल्पनादिति वचनादाचार्याः ॥३१॥

२० इति । सर्वेषु चतुर्ष्वपि तृचेषु गेयम् । कुतः अत्यग्निष्टोमस्य स्थाने चतुष्टोमविधानात् । तथा हि प्रकृतौ दशममहरविवाक्यं मानसस्तोत्रेणाग्निष्टोममतीत्य वर्तत इत्यग्निष्टोमः । तत्स्थाने विहितत्वाच्चतुष्टोमोऽपि तद्वदग्निष्टोमगतमेकतृचमतिलङ्घ्य चतुष्टृचे समापनीयः इति । तथा कल्पकारवचनादपि । स ह्येवमाह—गौतम चतुष्टोमयोः पूर्वं (आ. क. ८.३७.१) इति ॥३१॥

२३

2. My² अस्ति for भवति

18. My² ⁰संस्थान⁰ for ⁰स्थान⁰; M. कल्पवचनाद् for कल्पनादिति वचनात्

यस्तु दृष्टान्त उक्तस्तत्राह—

न तथाश्चत्रिरात्रः ॥३२॥

इति । अश्वमेधे तु न तथा वचनमस्ति । नापि दशमस्थानपात इति वेपथ्यम् ॥३२॥

हेत्वन्तरं चाह—

अनादेशे प्रकृतेः ॥३३॥

इति । अनादेशे प्रकृतेरेव धर्मान्वयात् यथाप्रकृति चतुर्ध्वपि तृचेपु गेयम् ॥३३॥
कथं तर्हि संस्थानियमः । अत आह—

द्वादशस्तोत्रत्वादग्निष्टोमः इति ॥३४॥

इति । चतुस्तृचेपु गानेऽपि द्वादशैव स्तोत्राणीति कृत्वाग्निष्टोम इति वचन-
मुपपन्नम् ॥३४॥

अथ सर्वाहीनसाधारणमाह—

अहीनयाजनं न कार्यम् । बह्वृचतैत्तिरीयकब्राह्मणे हि निन्दा ॥३५॥

इति । अहीनेष्वार्तिज्यं न कार्यम् । ब्राह्मणे निन्दावचनात् ॥३५॥
तदेव ब्राह्मणमुदाहरति—

अहिर्होतमेष भूत्वा यज्ञक्रतुर्गिरति । योऽहीनेन याजयतीति ॥३६॥

एष यज्ञक्रतुरहिः सर्पो भूत्वा याजकं गिरतीत्यर्थः ॥३६॥
सिद्धान्तमाह—

3. My² दशसत्र for दशम⁰
6. My² विशेषानादेशे for अनादेशे
8. My¹ संस्थान⁰ for संस्था⁰
12. My¹ My⁴ om. अथ सर्वाहीनसाधारणमाह
13. My¹ ⁰हीननिन्दा for हि निन्दा

विधेस्तु याजनम् ॥३७॥

इति । अहीनविधिवलात् कार्यमेवात्विज्यम् । अन्यथा यागानिष्पत्तेः ॥३७॥
नन्वेवं श्राद्धविधिवलात् श्राद्धेऽपि भोजनप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य साक्षादेव याजन-
विधिं शिष्टाचारं च दर्शयति—

५

ज्येष्ठं ज्यैष्ठिनेयमभिचर्यमाणं चित्ररथं कापेया इति च
ब्रुवन्न दोषमाह ॥३८॥

इति । विषुवतातिरात्रेण ज्येष्ठं ज्यैष्ठिनेयं याजयेत् (तां. ब्रा. २०.५.२) इति
ब्राह्मणं यजमानमेव विधत्ते । तथाभिचर्यमाणं याजयेत् । एतामेव देवपुरं प्रवि-
शतीति । तथापि चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति शिष्टाचारं दर्शयति ॥३८॥

१०

कथं तर्हि निन्दा ब्राह्मण इत्याशङ्क्य तत्समर्थयते—

यथा ये मृताय कुर्वन्तीति ॥३९॥

इति । अत्र मध्ये कस्यचिन्मरणे सति तं दग्ध्वा संवत्सरे पर्यपेतेऽर्थानि
याजयेयुरित्युपक्रम्योक्तम् प्राणापानैर्वा एते व्यूध्यन्त इत्याहु यं मृताय कुर्वन्तीति
मैत्रावरुणापानं ग्रहान् गुह्यते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानैरेवं समूध्यन्ते
(तां. ब्रा. ६.८.१६) इति । तत्र मृतस्य सत्विणो याजनेऽस्थियज्ञो दोषकथनं न
तन्निवृत्त्यर्थम् । किं तु मैत्रावरुणाग्रताविध्यर्थम् । एवमहीनेष्वपि याजने दोषकथनं
गुणविध्यर्थम् । गुणश्च तत्तद्ब्राह्मणेभ्यः श्रोतव्यः ॥३९॥

१५

उभयोराध्वं वनृत्विग्यजमाना इति ब्राह्मणम् इति ब्राह्मणम्

१६

॥४०॥

3. My² before श्राद्धे ins. नव⁰

13. My¹ एतैर्यूध्यन्ते for एते व्यूध्यन्ते

14. My¹ एव for एवं

16. My⁴ ०सिद्ध्यर्थम् for ०विध्यर्थम्

My² याजन⁰ for याजने

18. My² उभयोऽपि for उभयोर

सप्तविंशे पटले षष्ठः खण्डः

उभये ऋत्विजश्च यजमानश्च द्वादशाहं कृत्वा समृद्धा अभूवन् इति ब्राह्मणम् ।
तेन याजकस्यापि समृद्धिश्रवणाद् दोषशङ्कापि न कार्या ॥४०॥

इति ब्राह्मणयणश्रौतसूत्रे सप्तविंशे पटले षष्ठः खण्डः ॥६॥

इति काश्यपगोत्रेण धन्विना प्रीतये हरेः ।

तृतीये दशके व्याख्यां सप्तमे पटले कृता ॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

उक्ता अहीनाः सर्वेऽस्मिन्नथ सत्राणि वक्ष्यति ॥

इति श्री धन्विविरचिते ब्राह्मणयणश्रौतसूत्रदीपे सप्तविंशः पटलः समाप्तः ॥२७॥

अहीनाः समाप्ताः

4. My² धन्विनारोपिते दीपे सप्तमे पटलेऽधुना । उक्ता अहीनाः सर्वेऽस्मिन्नथ
सत्राणि वक्ष्यति ॥ for इति काश्यप⁰ . . . वक्ष्यति ॥ (L. 7)

अष्टाविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

सत्राणि

अथ सत्राण्यारभते—

- ५ दीक्षाक्रयप्रसवोत्थानानि सर्वसत्रेषु पूर्वपक्ष उपपादयेयुः ॥१॥
इति । प्रसवो नाम प्रथमसुत्या । उत्थानं सत्रसमाप्तिः । यथा दीक्षादिचतुष्टयं
पूर्वपक्ष एव संपद्यते तथा यतितव्यं सत्रेषु ॥१॥
तेषामेकस्यानुपपत्तौ क्रयोऽपरपक्षे स्यात् ॥२॥
दीक्षादीनां मध्ये कस्यचिदेकस्य पूर्वपक्षेऽनुपपत्तौ क्रय एवापरपक्षे स्यात् ।
१० तेन राध्नोति ॥२॥
प्रसवश्च । यदि द्वे ॥३॥
यदि द्वे पूर्वपक्षेऽनुपपन्ने तदा क्रयश्च प्रथमसुत्या च कृष्णपक्षे स्यात् ॥३॥
त्रिषूत्थानमेव पूर्वपक्षे स्यात् ॥४॥
पूर्वपक्षे त्रिष्वनुपपन्नेषु सत्सूत्थानमेव समाप्तिरेव शुक्लपक्षे सम्पादनीयम् ।
१५ नान्यत् ॥४॥
तेषां द्वादश दीक्षास्तथोपसदोऽनादेशे ॥५॥
अहर्गणानां द्वादशाहप्रकृतित्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमहीनवन्मासापवर्गत्वशङ्का-
निवृत्त्यर्थम् ॥५॥
सांवत्सरिकेभ्यश्च ॥६॥
२० सांवत्सरसत्रेभ्यो गवामयनादिभ्योऽपि द्वादशैव दीक्षोपसदः । सत्रत्वादेव सिद्धे
पुनर्वचनं रात्रिसत्रेभ्यः सांवत्सरिकाणां विशेषशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा रात्रि-
यत्रेषु त्रयोदशरात्रिप्रभृतिशतरात्रपर्यन्तेषु संख्याशब्देन चोदनादवान्तरसाम्येन
२३ तेषामेव प्रकृतिः न सांवत्सरिकाणामिति शङ्का स्यादिति ॥६॥

4. My¹⁻² My⁴ अत्र for अथ

6. My¹ My⁴ सर्वत्र for रात्र⁰

20. My¹ My⁴ om. अपि

22. My² अनन्तर⁰ for अवान्तर⁰

ननु च यदुक्तं दीक्षादिचतुष्टयं पूर्वपक्ष एवेति तदशक्यमेव सर्वथेत्याशङ्क्याह—

ऊर्ध्वं दीक्षाणां यथाकामी ॥७॥

इति । द्वादशदिवसेभ्य ऊर्ध्वं दीक्षादिवसानां यथाकाम्यं स्यात् । तेन यथा पूर्वपक्ष एव चतुष्टयमपि संभवेत् तथा दीक्षापरिमाणं कार्यम् । तस्य द्वयमेवोदाहरणं वक्ष्यति त्रिंशद्वात्रान्तान्यष्टादश दीक्षणी (द्रा. श्रौ. २८.१.१२) ति ॥७॥

अथ ब्राह्मणे प्रथमे पञ्चदशरात्रे सुत्यानां कृष्णपक्षे नियमात् तस्य पुरस्ताच्चतुर्विंशतितमे दिवसे दीक्षारम्भोऽपि कृष्णपक्ष एव स्यात् । ततश्च देवानां सत्रकाले कृष्णपक्षे स्वयमत्यन्तनिहीनो मनुष्यः सन् तैस्तुल्यवत् सत्रारम्भसुत्याकरणाच्च देवैः प्रतिनुद्येतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणेनोक्तम्—प्रतिनोदात्तु भयमितरमनुपक्षो बोक्षेरन्नप्रतिनोदाये (तां. ब्रा. २३.६.६) ति । पूर्वपक्षे दीक्षेरन्नित्यर्थः । तत्र दीक्षाह्लासप्रसङ्गानन्तरं पूर्वपक्षमतिलङ्घ्य ततः पूर्वस्मिन् पक्षे पौर्णमास्यां दीक्षारम्भः । पर्वणि दीक्षेतेति सामान्यवचनानुरोधात् । एवं स्थिते संदेहः । कियत्यो दीक्षा इति । तत्र प्रतिपद्यते—

प्रथमे पञ्चदशरात्रे एकान्त्रिंशतिर्दीक्षा इति धानंजयः ॥८॥

इति । स्पष्टम् ॥८॥

कुत इत्याह—

एकाष्टका महाव्रतममावास्यातिरात्र इति ह्याह ॥९॥

इति । अपरपक्षाष्टम्येकाष्टका तस्यां महाव्रतम् । अमावास्यायामुदयनीयोऽतिरात्र इति वचनात् । तदनुरूपं कृष्णपक्षस्य प्रतिपदि प्रायणीयः । ततः पूर्वं द्वादशोपसदः । ततः पूर्वमेकान्त्रिंशतिर्दीक्षाः । पौर्णमास्या सहेति सामर्थ्यात् सिद्धम् ॥९॥

6. My² ब्राह्मण⁰ for ब्राह्मणे

17. My² अमावास्यायाम् for अमावास्या⁰

18. My¹ C. ⁰पक्षे for ⁰पक्ष⁰

20. My¹ My¹ C. सामर्थ्यसिद्धम् for सामर्थ्यात् सिद्धम् (L. 21)

अष्टादशेति गौतमः पौर्णमास्यातिरात्र इति ह्याह ॥१०॥

५

पौर्णमास्यां प्रायणीयोऽतिरात्र इति वचनात् पञ्चदश्यामेव सुत्यारम्भो न प्रतिपदि । तथा सति पौर्णमासीशब्दः प्रतिपल्लक्षणः स्यात् । तच्चायुक्तम् । तेन पञ्चदश्याः पूर्वमुपसद्व्यतिरिक्तान्यष्टादशैवेति गौतमः । नन्वेवमेकाष्टकाशब्दः सप्तमीलक्षणार्थः स्यात् । अमावास्या शब्दश्चतुर्दशीं लक्षयेदिति पदद्वयस्य श्रौतार्थ-
भङ्गः स्यात् । सत्यम् । पक्षद्वयेऽपि तावल्लक्षणा दुर्वारा । तत्र पौर्णमासी शब्दः प्रथमश्रुतत्वात् असंजातविरोधी मुख्य इति गौतमः । धानंजध्यस्तु भूयसां न्यायेन पदद्वयं मुख्यार्थं इत्याहेति । अतः सूत्रकारेण सुत्यारम्भ एव मतभेदे दर्शयितव्ये दीक्षायां मतभेदप्रदर्शनं तत्राविशेषं फलतीति दर्शयितुम् ॥१०॥

१०

जातिकल्पो वा ॥११॥

सत्रत्वसामान्यं जातिः । तत्प्रयुक्तः कल्पो जातिकल्पः । तेषां द्वादश दीक्षाः । तथोपसद (द्रा.श्रो. २८.१.५.) इत्युक्तः स एव स्यात् । नन्वेवमितरमनुपक्षे दीक्षन्निति वचनविरोधः । नैवम् । प्रथमं कृष्णपक्षे दीक्षामभ्युपगम्य देवैः प्रतिनोदशङ्क्या पक्षान्तरत्वेन विधानात् । तेन विकल्प एव युक्तः ॥११॥

१५

षोडशरात्रप्रभृतीनि त्रिंशद्वात्रान्तानि अष्टादशदीक्षाण्येकान्त-
पञ्चाशद्वात्राणि च ॥१२॥

१६

दीक्षादिचतुष्टयस्यापि पूर्वपक्षे संपत्त्यर्थं वचनम् । तथा हि पौर्णमास्यां दीक्षित्वा तत आरभ्य अष्टादश दीक्षाः शुक्लपक्षस्य । तृतीयायां राजक्रयः । पुनश्च पौर्णमास्यां दीक्षित्वा प्रथममुत्था । त उत्तरं पूर्वपक्षस्य सप्तसमाप्तिर्यज्ञपुच्छम् ॥१२॥

1. My² ०मास्याम् for ०मास्या^०
4. C. अष्टका for एकाष्टका
7. C. अविसंजात^० for असंजात^०
9. C. तत्राविशेषणफलमिति निदर्शयितुम् for तत्राविशेषं फलतीति दर्शयितुम्
11. C. सत्र^० for सत्रत्व^०
13. My¹ सुगम्य My² C. अप्युपगम्य for अभ्युपगम्य
14. C. विरोधात् । एतेन for विधानात् । तेन
18. My¹ द्वादश for अष्टादश

अथ कानि पुनस्तानि सत्त्राणीत्याह—

द्वादशप्रभृतीनि सत्त्राणि ॥१३॥

इति । येष्वहर्गणेषु दक्षिणामदत्वा स्वामिन एवात्विज्यं कुर्वन्ते तानि सत्त्राणि ।
तद्विपरीतान्यहीनानि ॥१३॥

द्वादशाहस्त्वहीनश्च सत्त्रं चेत्याह—

तेन यजेताप्यहीनभूतेन ॥१४॥

इति । स्पष्टम् ॥१४॥

कुत इत्याह—

अहीनलिङ्गानि ह्यस्मिन् ब्राह्मणं दर्शयतीति ॥१५॥

इति । स्पष्टम् ॥१५॥

तान्येवोदाहरति—

यथैकदीक्षणं द्वादशाहेन यजेत । यद् गौरीवितेनाहीनान्
यजमानं वा अनुप्रतिष्ठन्तं यजमानमेवैतया वर्द्धयन्ति ।
सहस्राण्यदित्सतामिति ॥१६॥

इति । एको दीक्षेतेति द्वादशाह एकस्यैव दीक्षणमुक्तम् । तेनाहीनः । सत्रस्य
सप्तदशावराढ्यस्वामिकत्वात् । तथा द्वादशाहेन यजेतेति यजति चोदितत्वादप्य-
हीनत्वम् । अहर्गणेषु यजतिशब्दस्याहीनेष्वेव दर्शनात् । सत्रेषु क्वचिदपि प्रयोगा-
भावाच्च । आसत उपयन्तीत्येव हि सत्रचोदनेति ।

3. C. दक्षिणा न दत्ता for दक्षिणामदत्वा

5. My¹ द्वादशः for द्वादशाहः

12. M. यद् for यथा; M My¹ ⁰दक्षिणां for ⁰दीक्षणं; My¹ यजते for यजेत

15. My² द्वादश⁰ for द्वादशाह⁰

16. C. ⁰वराढ्य⁰ for ⁰वराढ्यच⁰

18. My¹ आसत for आसत

तथा द्वादशाहे गौरीवितं विधायोक्तम् अतिरिक्तं वा एददतिरिक्तेन स्तुवते
यद् गौरीवितेनाहीनानि (तां. ब्रा. ११.५.१५) ति । तस्यायमर्थः । अहीनाः खलु
एकाहेभ्यः सुत्यादिवसैरतिरिक्ताः । गौरीवितमपि ब्रह्मणोऽतिरिक्तमिति । सदृशयो-
योगो युक्तः इति । एवं वदन्नहीनत्वं दर्शयति । इदं शत्रावाधेयम् । ब्राह्मणविहिते
व्यूहे द्वादशाहे गौरीवितमेवेति । तथा यजमानं वा अनुप्रतितिष्ठन्तमुद्गाता
प्रतितिष्ठन्ती (तां. ब्रा. १२.४.६) ति स्वामिकर्तृभेदेन दर्शयति । स चाहीन
एवोपपद्यत इति । तथा यजमानमेवैतया वद्धयन्ति (तां. ब्रा. ११.११.४) इति ।
तथा ध्वस्त्रे वै पुरुषन्ती तरन्तपुरुमीढाभ्यां वैतदश्विभ्यां सहस्राण्यादित्सताम्
(तां. ब्रा. १३.७.१२) इति दक्षिणाप्रवादो भवति । दक्षिणाश्चाहीन एव
भवन्ति । ननु चादित्सतामिति नावश्य [१] द्वादशाहीयदक्षिणावादः । दानमात्र-
कथनात् । सत्यम् । यागाधिकारात् दक्षिणादिरूपं दानमुक्तमिति मन्यत इति शेषः
॥१६॥

अपरिमितानि सत्रलिङ्गानि ॥१७

स्तोमो युज्यते । सत्रियेभ्योऽहभ्यः (तां. ब्रा. ११.१.१) इत्यादीनि इति ॥१७॥
तदेवं सत्रं चाहीनश्च द्वादशाहः । तत्र पृष्ठ्यः षडहस्य प्रथमेऽह्न्याभवे आक्षार-
मुष्णिक्षु विधायोक्तम् । यः पुरा पुण्यो भूत्वा पश्चात् पापीयान् स्यात् स आक्षारं

4. My¹ My⁴ before इति ins. च

8. My¹ परीषन्ति⁰ My⁴ पुरुषति for पुरुषन्ती⁰ ;
My² C. om. वैतदश्विभ्यां

9. C. दीक्षिणां for दक्षिणा⁰

10. My¹ My⁴ C. om. द्वादशाहीय⁰ ; My² ⁰पात्र⁰ for ⁰मात्र⁰

11. My¹ My⁴ C. दक्षिणा⁰ for दक्षिणादि⁰

My¹⁻⁴ om. शेषः

14. My² om. इति after इत्यादीनि

16. My¹ उष्णिभिः C. My⁴ उष्णिहि for उष्णिक्षु

तत् कस्मिन् स्तोत्रीये ब्रह्मसाम कुर्यादिति ।

अत आह—

प्रथमेऽह्न्याक्षारं ब्रह्म साम कुर्वन्नौधसस्तोत्रीये कुर्यात् ॥१८॥

इति । स्पष्टम् ॥१८॥

तस्यौष्णिहमेकाक्षरनिधनं स्थाने स्यात् ॥ १९॥

५

आभवि तस्याक्षारस्य स्थाने यत्किञ्चिदुष्णिक्षूत्पन्नमेकाक्षरनिधनमिति ।
आ [क्षार] सादृश्यं संपत्त्यर्थम् ॥१९॥

नौधसं वा ॥२०॥

अथवा नौधसमेव कुर्यात् । सोऽयं नौधसाक्षरयोरन्योन्यं व्यतिहारः ॥२०॥

अनाचारस्तूष्णिक्षु बार्हतानाम् ॥२१॥

१०

बार्हतानामिति बृहत्यामुत्पन्नानां नौधसादीनामुष्णिक्त्वनाचारः प्रवृत्तिर्न
दृष्टा ॥२१॥

तस्मान्न व्यतिहारः । किन्तु औष्णिहमेव किञ्चित् प्रतिनिधेयम् । तत्र नावश्य-
मेकाक्षरं निधनमित्याह—

अनेकाक्षरणिधनानि चात्र भूयिष्ठानि सामानि ॥२२॥

१५

तत्रोष्णिक्षु बहूनि सामानि अनेकाक्षरणिधनानि दृश्यन्ते ॥२२॥

१६

1. My¹ तस्मिन् for तत् कस्मिन्

3. My² एकाक्षरम् for आक्षारं

6. My¹ My⁴ उष्णिगक्षर⁰ for उष्णिक्षु

7. My¹ My⁴ C. om. आक्षार⁰

13. My² एकं for एव

14. My² एकाक्षर⁰ for एकाक्षरं

16. My¹ अत्र for तत्र; C. उष्णिगृक्षु for उष्णिक्षु; My² एका⁰ for अनेका⁰

किं तर्हि प्रतिनिधेयमत आह

तत्र पौष्कलं कुर्यात् ॥२३॥

स्पष्टम् ॥२३॥

ज्योतिष्टोमप्रायाणि ह्यत्र सामानि ॥२४॥

५ प्रायेणात्र पवमाने ज्योतिष्टोमसंबन्धीन्येव सामानि भवन्ति ॥२४॥

एतच्चैषामकृतं दशरात्रे भवतीति ॥२५॥

एषां ज्योतिष्टोमसंबन्धिनां साम्नां मध्ये एतत् पौष्कलं दशरात्रे क्वचिदपि न प्रयुक्तम् । तस्मादाक्षारस्य ब्रह्मसामत्वे सति तत्स्थाने पौष्कलमेव कार्यम् अकृतस्यानुग्रहाय ॥२५॥

१० इति ब्राह्मयणश्रौतसूत्रे अष्टाविंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

अथ चतुर्थेऽहनि ब्राह्मणे षोडशिनं प्रकृत्येन्द्र जुषस्व प्रवहे (सा. ६५२-४) ति
स्तोत्रीयं गौरीवितं च साम नित्यत्वेनोक्त्वा पुनः काम्याः कस्या उक्ताः । तत्र
शक्वरीषु षोडशिना स्तुवीत । यः कामयेत् वज्री स्यामि (तां. ब्रा. १२.१३.१३) ति
ब्राह्मणम् । तदर्थं दर्शयितुं पूर्वपक्षं तावदाह—

शक्वरीषु षोडशिना स्तुवीतेति गौरीवितं महानाम्नीषु स्यात्
॥१॥

विवा मघवन्विवा (सा. ६४१-३) इत्येता महानाम्नयः सववयः । तामु गौरी-
वितं षोडशिसाम कुर्यात् इति ब्राह्मणार्थः ॥१॥

कुत इत्याह—

ऋक्चोदना हि तत्प्रकरणे ॥२॥

इति । तस्य गौरीवितस्य प्रकरणे काम्यत्वेनचमिव चोदना । न सामान्तरस्ये-
त्यर्थः । यथा विराट्सु षोडशिना स्तुवीते (तां. ब्रा. १२.१३.१८) त्युत्तरेषु
वाक्येषु ॥२॥

ननु च एवं तद्वदेव विवामघवन्नित्येतासु स्तोतव्यमिति विशेषनिर्देशः कार्यः ।
अत आह—

रहस्यत्वाच्चानिर्देशः ॥३॥

इति । महानाम्नीनां परमरहस्यत्वात् ब्राह्मणे स्वरूपनिर्देशो न कृतः
॥३॥

पक्षान्तरमाह—

प्रयवो वा निर्देशात् ॥४॥

4. My¹ My⁴ C. om. यः . . . ब्राह्मणम्; (L. 5)

5. C. after तदर्थं adds. तद्

15. My³ यथा तेषु वाक्येषु चानिर्देश for तद्वदेव

18. My¹ My⁴ C. om. ब्राह्मणे

इति । प्रयवः सामान्यम् । यथोक्तमुपग्रन्थे—समानस्यादेशस्यान्येषु क्रतुषु
नियोगो भविष्यति । अन्येषु प्रयव (उ. ग्र.) इति । शक्वरीशब्देनानियमेन
प्रयवः सामान्यं विवक्षितम् । न पुनर्महानाम्नीविशेषः । तस्यानिर्देशादित्यर्थः
॥४॥

पक्षान्तरमाह—

इन्द्र जुषस्वेति वाधिकारशक्वरीप्रवादाभ्याम् ॥५॥

इति । इन्द्र जुषस्व प्रवह (सा. ६५२-४) इत्येता एव शक्वयः । तासामेवाधि-
कारात् । नित्यतया प्रस्तुतत्वादित्यर्थः । तासु शक्वरीप्रवादाच्च । अथ वा एता
एकपदस्त्र्यक्षराः विष्णोश्छन्दो भुरिजः शक्वयः (तां. ब्रा. १२.१३.२२) इति
ब्राह्मणात् । तस्यायमर्थः । इन्द्र जुषस्वे (सा. ६५२-४) ति स्तोत्रीये प्रत्यृचमादितोऽ-
ष्टाक्षरास्त्रयः पादाः । तत्र प्रतिपादमन्ते त्रीणि त्रोष्यक्षराणि । एकपदास्ति सः
शक्वयो भूरिक्संज्ञकाः ऋगन्तर्भूता उपसृज्यास्माभिरधीताः । ताभिर्विना पञ्चाक्ष-
रास्त्रयः पादाः । ऋक् शरीरभूताः । उत्तमो दशाक्षरश्च । तेन पञ्चविंशत्यक्षरेयमृ-
गायर्वर्णिकैः पृथगेवाधीता । सा तिसृभिः पूर्वाकाभिः शक्वरीभिः सह चतुस्त्रिंश-
दक्षरा संपद्यते । एवमेव निदानकारेणोक्तम्- तस्यैता ऋचः पञ्चविंशत्यक्षराः
(नि. सू. २.१२) इत्यादिना । तदेवं शक्वरीणामुपसर्गादिन्द्र जुषस्वेति शक्वयं
उच्यन्ते ॥५॥

2. My¹ My⁴ C. ०शब्दे तु नियमने for ०शब्देनानियमेन प्रयवः (L. 3)

3. My¹ My⁴ C. after विवक्षितम् add: इत्यर्थः

8. My¹ My⁴ C. om. नित्यतया; My¹ ०प्रवादश्च for प्रवादाच्च

9. My¹ My⁴ om. त्र्यक्षराः My¹ My⁴ C. द्व्यक्षराः for छन्दो भुरिजः

11. My¹ om. त्रयः

12. My¹ ०संज्ञिताः for संज्ञकाः

13. My¹⁻⁴ ऋचः शक्वरीशरीरभूताः for ऋक्शरीरभूताः; My¹ om. इयम्;

14. My² om. शक्वरीभिः

15. My¹ C. om. तस्यैताः ... अक्षराः;

16. C. om. तदेवं

सिद्धान्तमाह—

महानाम्न्यस्त्वेव षोडशिसाम स्युः ॥६॥

इति । विदा मधवन्नि (सा. ६४१-) त्येता एव शक्वर्यो ग्राह्याः । प्रसिद्धेः ।
तासु मन्महानाम्नीसंज्ञकं साम तदेव षोडशिसाम स्यात् । महानाम्न्य इति
बहुवचनस्त्रीलिङ्गे आपो दारा इतिवद् द्रष्टव्ये इति च ॥६॥

ननु चोक्तं गौरीवितप्रकरणे ऋचां चोदनेयं न सामान्तरस्येति । अत
आह—

न ह्येतास्वन्यत्सामापद्यते ॥७॥

इति । एतासु शक्वरीषु कदाचिदपि महानाम्नीव्यतिरिक्तं साम न दृश्यते ।
तस्मान्न गौरीवितं गेयम् । तेन शक्वरीषु षोडशिने (तां. ब्रा. १२.१३.१३) ति
सामविशेषाश्रवणेऽपि सामर्थ्यान्महानाम्न्य एव षोडशिसाम स्युः ॥७॥

हेत्वन्तरं चाह—

अपि ह वा पृष्ठस्तोत्रीयेषु परोक्षाणि कुर्वन्तासु नित्यवत्साः
करोति ॥८॥

अथातः परोक्षपृष्ठ्यः षडहः (क्षु. क. २.१०.१०) इत्युपक्रम्य कल्पकारः पृष्ठ-
स्तोत्रीयेषु अभित्वा शूर नोनमः (सा. ६८०-१) इत्यादिषु परोक्षाणि कण्वरथन्त-
रादीनि कल्पयन् एतासु शक्वरीषु परोक्षं नित्यवत्साख्यं न कल्पयति । किंतु
त्रिकद्रुकेषु महिषो गवाशिरम् (सा. १४८६-८) इति नित्यवत्सा इत्याह ।
अतोऽप्यनुगम्यते विदा मधवन्निति शक्वरीषु महानाम्नीभ्यो नास्त्येव सामान्तरम्
॥८॥

3. My¹ My⁴ om. प्रसिद्धेः

5. My⁴ द्रष्टव्यम् for द्रष्टव्ये My² om. च

10. My⁴ om न C. ⁰वितप्रकरणे for ⁰वितं⁰; My² येन for तेन

15. C. om. अथ; My² broken पृष्ठ्य . . . पृष्ठ⁰

16. My⁴ ⁰रथन्तराणि for ⁰रथन्तरादीनि (L. 17)

17. My¹ वा तासु My⁴ नैतासु for एतासु;

C. परोक्षपृष्ठीत्यवश्यं for परोक्षं नित्यवत्साख्यं

ननु च शक्वर्योऽपि साम्ना सह पृष्ठस्थानादन्यत्र न वृष्टाः । नेत्याह—

कृता ह्येतस्मिन् स्थाने पञ्चस्य ॥९॥

५

इति । पञ्चो नामकाहः । तस्येतस्मिन् षोडशस्थाने महानाम्न्यः कृताः कल्प-
कारेण । तेन युक्ता एव महानाम्न्यः षोडशस्थाने इति ब्राह्मणस्यायमर्थः । विवा-
मघवन्नित्येतासु शक्वरीषु महानाम्नीभिः षोडशिसाम्ना स्तुवीतेति । शक्वरी-
शब्दश्च सामान्यवचनोऽपि तास्वेव प्रयोगप्राचुर्याद्ब्रूढितुल्यः ॥९॥

यद्येवं पञ्चमेऽहनि महानाम्नीनां पृष्ठत्वेन पुनः करणात् संचारदोषः । अत
आह—

तासां स्थाने परोक्षदर्शनात्तदुद्धारः ॥१०॥

१०

इति । पञ्चमेऽहनि तासां महानाम्नीनां स्थाने परोक्षं कुर्यात् ॥ नित्यवत्सा
इत्यर्थः । कुतः परोक्षपृष्ठ्ये पडहे तासां महानाम्नीनामुद्दारे परोक्षस्य दर्शनात्
॥१०॥

ननु च गौरीवितमहानाम्नीनां व्यतिहार एव युक्तः । न परोक्षकल्पनम् ।
अत आह—

१५

व्यतिहारे तु जामिसंचारौ स्याताम् ॥११॥

इति । व्यतिहारेऽपि संचारदोषः स्यादेव । महानाम्नीनां स्थाने आभावे च
पवमाने गौरीवितस्य करणात् । तथा वामदेव्यगौरीवितयोः संनिपाते जामिदोषः
स्यात् । उभयोरपि स्वारत्वात् ॥११॥

पक्षान्तरमाह—

२०

स्याद्वोभयत्र विधेः संचारस्तासां नानाहत्वाच्च ॥१२॥

२२

उभयत्र षोडशस्थाने पृष्ठस्थाने च विधिवलान्महानाम्नीनां संचार
एव युक्तः । अहर्भेदाच्च न दोषः ॥१२॥

1. My² om. च

My¹ My⁴ C. om. साम्ना सह

16. My¹ om. आभावे and trans. च after पवमाने (L. 17)

22. My¹ न दोषः for एव युक्तः

एतेनोपाया व्याख्याता बृहत् ॥१३॥

एतेनैव प्रकारेण बृहता षोडशिना स्तुवीते (तां. ब्रा. १३.१३.२) ति बृह-
त्साम्नः षोडशित्वे चोपायाः प्रयोगप्रकाराः व्याख्याताः । तस्यापि विधिवत्त्वात्
द्वितीयेऽहनि पृष्ठत्वेन प्रयोगः । चतुर्थेऽहनि षोडशित्वेनेति युक्त एव संचारः ।
अथवा द्वितीयेऽहनि कण्वबृहत् परोक्षं कुर्यादिति प्रकारद्वयं मन्तव्यम् । तथा ५
बृहद्गौरीवितयोर्व्यतिहारपक्षोऽपि जामिसंचारदोषदुष्ट इति मन्तव्यम् ॥१३॥

अपि च तत्संचारधर्मितरम् ॥१४॥

विशेषतो बृहत्साम संचारधर्मकं दृष्टम् ॥१४॥

विराट्स्वनुष्टुप्सु च गौरीवितमेव स्यात् ॥१५॥

विराट्स्वन्नकामस्तुवीतानुष्टुप्सु षोडशिना स्तुवीते (तां. ब्रा. १३.१३.१८-१५) १०
नि कल्पद्वयेऽपि गौरीवितमेव साम । तस्य प्रकृतत्वात् ॥१५॥

ननु च बृहच्च महानाम्न्यश्च प्रकृतावेव । अत आह—

स्वारप्रायाणि हि षोडशसामानि ॥१६॥

इति । सर्वत्र हिस्वाराण्येव प्रायेण षोडशसामानि दृष्टानि । तेनात्र विशेषा-
श्रवणेऽपि स्वारं गौरीवितमेव युक्तम् । न बृहत् । तस्य निधनत्वात् ॥१६॥ १५

ननु च अत्र ब्राह्मणे असापि सोम इन्द्र ते (सा. १०२८-३०) इत्यनुष्टुभो
दर्शिताः । तासां पञ्चमेऽहनि वैश्वामित्रस्तोत्रीयत्वात् संचारः स्यात् । अत
आह—

अनुष्टुप्सु गौरीवितं कुर्वन् पुरांभिन्दुरिति कुर्यात् ॥१७॥

इति । अनुष्टुप्सु गौरीवितं कुर्वन् पञ्चमेऽहनि तासां स्थाने तत्सामस्थाने पुरां
भिन्दुरि (सा. १२५०-२) त्वस्यां कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तं निदानकारेण—वैश्वामित्र-
स्तोत्रीये षोडशिना स्तूयमाने आष्टमिकमुक्थ्यस्तोत्रीयं प्रतिनिदध्यात् । असं-
चाराय (नि. सू. ८-३) इति ॥१७॥ २०

4. My बृहत्त्वेन My⁴ बृहत्तः पृष्ठत्वेन for पृष्ठत्वेन

6. C. om. अपि and 'संचार'

7. My² धर्मकं My¹ धर्मितरं for धर्मितरम्

15. My⁴ निधनवत्त्वात् for निधनत्वात्

तदनुष्टुभि नानदे षोडशि साम्नि वृत्य (?त्य) संचाराभ्याम्

॥१८॥

यदा नानदं षोडशिसाम करोति तदानीं पुरोजितोवो अन्धसः (साः ६६७-६)
इत्यनुष्टुभि नानदस्थाने तद् गौरीवितं कार्यम् । तस्य तत्र बहुशः प्रवृत्तेः । अन्यथा
नानदस्य संचारप्रसङ्गाच्च । ननु च नैवात्र ब्राह्मणे नानदं षोडशिसामत्वेन विहि-
तम् । सत्यम् । शाखान्तरे विधानात्तदिदमुक्तम् ॥१८॥

अथ पञ्चमेऽहनि शक्वरीः प्रकृत्य काम्यानि निधनानि उक्तानि । गायत्रमयनं
भवति । स्वर्णिधनं ब्रह्मवर्चसकामस्ये (तां. ब्रा. १३.४.१०) त्यादि ब्राह्मणेन । तत्र
मतभेदमाह—

शक्वरीषु काम्यानि निधनानोडास्थानेषु सर्वत्र स्युरित्या-
चार्याः तद्धि भूयिष्ठम् ॥१९॥

इति । ब्राह्मणस्यायमर्थः । शक्वरीषु गाने क्रियमाणे यद् बहुभिरिडानिधन-
रास्तोत्रसमाप्तेर्गमनं तदयनमित्युच्यते । तद् गमनं स्वर्णिधनयुक्तं भवेत् ब्रह्म-
वर्चसकामस्य । तदिदं गमनं गायत्रमित्युच्यते । गायत्रीभिर्ब्रह्मवर्चससाधनत्वात् ।
गायत्री हि ब्रह्मवर्चससाधनम् । ब्राह्मणेनेकयोनित्वात् । एवमुत्तरयोरपि ब्राह्मणयो-
रर्थो द्रष्टव्यः । तेन सर्वासामिडानां स्थाने स्वरित्यादीनि काम्यानि निधनानि
कुर्यात् । तदेव हि भूयिष्ठम् । सर्वत्र करणात् । भूयिष्ठं फलाय पर्याप्तमिति भावः
॥१९॥

1. M. षोडशिसाम्ने C. षोडशिसामा⁰ My¹ षोडशी for षोडशिसाम्नि;
My⁴ बृहत्य⁰ M वृत्य⁰ My¹⁻⁴ C. वृत्य⁰ for वृत्य⁰

6. My¹ om. तद्

8. My² om. स्वर्णिधनं

13. My⁰ सत्र⁰ for "स्रोत्र"

C. गायत्रमयनं स्वर्णिधनतायुक्तम् for गमनं स्वर्णिधनयुक्तम् My¹ अयुक्तं
My² उक्तं for "युक्तं⁰"; My² after भवेत् adds: स्वर्णिधनेनैव गच्छेत्

14. My¹ तदिरागमनं for तदिदं गमनं

15. My² ब्राह्मणवाक्योः for ब्राह्मणयोः

अवस्येवेति गीतमधानंजय्यौ ॥२०॥

ऊधःसंज्ञके शक्वर्याश्चतुर्थे पादे इन्द्रद्युम्नायेत्यस्मिन् इडाद्वयम् अस्ति ।
तत्स्थान एव नान्यत्रेत्यर्थः ॥२०॥

कृतः इत्याह—

अत्र हि निधनबादं वदति ॥२१॥

५

इति । ऊधसि निधनबादं वदति ब्राह्मणम् । इडेऽभितोऽथकारं तस्माच्छृङ्गे
तीक्ष्णीयसी स्तूपात् (तां. ब्रा. १३.४.४) इति । ऊधस्य थकारस्य पुरस्तादुपरिष्ठा-
च्चेडाद्वयं शृङ्गस्थानीयमिति । एवम् इडान्तरेभ्यो विशेषेण निधनद्वयकीर्तनात्
तत्स्थान एव स्वर्निधनम् ॥२१॥

अथकारस्थान इति शौचिवृक्षिरेबमल्पीयान्विकारः ॥२२॥

१०

एवं सत्यल्पीयानेव विकारः । अन्यासामिडानां यथाम्नायमविकारेण प्रयोगा-
दिति । ननु अथकारस्य स्थाने त्रैष्टुभायनविधिर्व्यर्थः । पूर्वमेवाथकारसत्त्वात् ।
सत्यम् । अनुवाद एवायम् । ओजस्कारस्याथकार एवेति भावः । किंच इडास्थान-
पक्षेऽपि जागतविधिरनुवाद एवेति तुल्योऽयमनुयोगः ॥२२॥

अनियमात् सर्वेषु निधनस्थानेष्विति शाण्डिल्यायनः । तथा
कौत्सः ॥२३॥

१५

ब्राह्मणे नियमाभावात् सर्वेषामथकारस्येडानां स्थाने च इत्यर्थः । एवं सति
वाक्यत्रयस्यापि विधित्वसिद्धिः । अयनशब्दश्चोपपन्नः । अन्यथा एकस्य स्थाने
करणे गमनवादानुपपत्तेः ॥२३॥

१६

1. M. अवः सु for ऊधसि

8. C. ०विषत्रं कीर्तयति for ०द्वयकीर्तनात्

10. My¹ एव for इति

12. C. कार्यः for व्यर्थः; My¹ अधिकार⁰ for अवकार⁰

13. My² om. किंच

17. My¹ om. च

उत्तमया स्तोत्रीयया पुरीषं संयुक्तमानान्तर्यादिति धानंजय्यो
यथा द्वितीयोऽध्यासः ॥२४॥

एवाहोव एवाह्यग्न इत्यादि पदसमूहः पुरीषम् । तत्तृतीयमहानाम्नीशेष-
भूतम् । तस्या अनन्तराम्नानात् । यथा सखासु शेवो अद्वयुरिति । द्वितीयोऽ-
ध्यासो व्यतिरिक्तोऽप्यानन्तर्यान् तृतीयायाः शेषः । तद्वत् ॥२४॥

तेन पुरीषस्याप्यध्यासवत् नवकृत्वोऽभ्यासः कार्यः इति दूषयति—

शक्वरीभिः स्तुत्वा पुरीषेणेत्यपवृज्य पुरीषेणेति त्वाह । तस्माद-
संयुक्तं स्यात् ॥२५॥

इति । अपवृज्येति । अपवर्गं समाप्तिं कृत्वेत्यर्थः । शक्वरीभिः स्तुतिं समाप्य
पुरीषेण स्तुवते (तां. ब्रा. १.३.४.१२) इत्याह ब्राह्मणम् । तेन पुरीषात् पूर्वमेव
स्तुतिसमाप्त्यवगमात् तदन्ते स्तुतिशेषतया पुरीषपदं सकृदेव गेयम् । न पुनस्तमया
संयुक्तम् ॥२५॥

अत्र ब्राह्मणे बार्हद्दिगररायोवाजीये क्रमेण ब्रह्मसामाच्छावाकसामनी नित्य-
त्वेन विधाय पुनर्नैमित्तिकतया रायोवाजीयं वैश्यस्य ब्रह्मसामत्वेन विहितम् ।
तदानीं नित्यस्थाने किं प्रयोज्यम् । अत आह—

पञ्चमेऽहनि रायोवाजीयं ब्रह्मसाम कुर्वस्तस्य स्थाने कुर्या-
त्कल्पवृत्तेनोपपन्नम् ॥२६॥

इति । रायोवाजीयस्य कल्पने यद्वृत्तं यो धर्मस्तेनोपपन्नं साम तत्स्थाने
कल्पयेत् ॥२६॥

किं पुनस्तत् । अत आह—

बार्हद्दिगरं कुर्यात् ॥२७॥

इति । स्पष्टम् ॥२७॥

10. C. पुरीषपदेन for पुरीषेण

11. My¹ om. न पुनर

14. C. om. वैश्यस्य

16. My¹ My⁴ om. पञ्चमे ... आह (L. 20)

कुत इत्याह—

अरण्येगेयं हि सच्छन्दस्यं च समाने चाहति दृष्टम् ॥२८॥

इति । उभयमप्यरण्येगेयं पाङ्कमेकस्मिन्नहनि प्रयुक्तं च ॥२८॥

पार्थुरश्मं राजन्याय ब्रह्मसाम कुर्यादिति ब्राह्मणम् । तदानीं पार्थुरश्मरायो-
वाजीययोरेकयोनित्वात् स्तोत्रीयामञ्चारः स्यात् । अत आह—

५

पार्थुरश्मं कुर्वन् बार्हद्गिरस्यर्क्षु कुर्यादृचामसञ्चाराय ॥२९॥

इति । स्वादोरित्था विषूवत इति स्वयोनिं विहाय इन्द्रो मदाय वावृध
इत्येतासु कुर्यादसञ्चारार्थम् ॥२९॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे अष्टाविंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

६

तृतीयः खण्डः

अथ दशमेऽहनि किं मानसस्तोत्रं दशमस्यैवाङ्गम् उत कृत्स्नस्य दशरात्रस्याङ्ग-
मिति विचारः । दशरात्राङ्गत्वे सति तद्विकारेषु द्विरात्रादिषु प्रवर्तते । दशमाङ्गत्वे
तु यदा विकृतिषु दशममहः प्रवर्तते तदा तदङ्गत्वेन प्रवर्तते । नान्यथेति विचा-
रस्य फलम् । तत्र पूर्वपक्षमाह —

दशमस्याह्नोऽनङ्गमेके मानसं ब्रुवते बहिष्पत्नीसंयाजत्वात्

॥३॥

इति । पत्नीसंयाजोत्तरकालभावित्वादनङ्गम् ॥१॥

कथमित्याह—

अस्तोत्रस्थानं हि ॥२॥

इति । अहरङ्गभूतानां स्तोत्राणामिदं स्थानं न भवतीत्यर्थः । प्रागेव पत्नी-
संयाजेभ्यः स्तोत्राणां दर्शनात् । किञ्च पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति
श्रुतेरप्यनङ्गम् । कथं तर्हि संस्थितस्याह्नोऽङ्गं नामेति ॥२॥

अग्निष्टोमावभित इति चाह ॥३॥

दशरात्रमधिकृत्य ब्राह्मणम्—अष्टौ मध्य उक्थ्याः । अग्निष्टोमावभितः
(तां. ब्रा. १८.४.५) इति । ततोऽप्यवगम्यते दशममहरग्निष्टोमान्तम् । न पुनर्मान-
सान्तमिति ॥३॥

अवयवेन चास्य सर्गं वदति ॥४॥

6. My² My⁴ om. अह्नो

8. My⁴ बहिष्पत्नी⁰ for पत्नी⁰

10. My³ My⁴ after हि add: तत्

11. My¹ om. इति; My¹ My⁴ om. स्थानं

13. My² हि for तर्हि

C. अङ्गत्वं for अङ्गं

18. M. वगं My¹ सव्यं for सर्गं

अवयवः पृथग्भावः । स्तोत्रान्तरात् पृथग्भावेन वैलक्षण्येनास्य प्रयोगमाह । यथा-मनसा स्तुवत इति । स्तोत्रधर्माश्च निषिद्धाः । यथोक्तम्— अस्तोमयोगयज-मानवाचनकुशाविधानेने (द्रा. श्रौ. ६.४.७) ति । किं च दशमस्याहः प्रकरणं विहाय पृथगेव प्रदेशान्तरे मानसस्य सृष्टिमाह । तथा हि पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्येत्यादिना प्रदेशान्तरे मानसस्य विधिः ततोऽन्यश्च दशमस्य स्तोत्रकलुप्तिर्वा-मदेव्यपर्यन्ता ॥४॥

सिद्धान्तमाह—

अङ्गं तु स्यादधिकृत्याम्नानात् ॥५॥

इति । यद्यपि दशमस्य स्तोत्रकलुप्तिप्रकरणात् बहिरेव प्रदेशान्तरे मानसकलुप्ति-स्तथाप्यङ्गमेव । कुतः । अथेतद् दशममहराप्तस्तोममाप्तच्छन्द इति प्रस्तुत्य मानसविधानात् ॥५॥

अथ यदुक्तम् अस्तोत्रस्थानमिति तदनुभाष्य परिहरति—

अस्तोत्रमित्येकस्तोत्रस्यापि स्वातन्त्र्यं न विद्यते ॥६॥

इति । अस्तोत्रस्थानमिति कृत्वा केवलमसहायस्य मानसस्य स्वातन्त्र्यमपि न सिद्धयति । निष्फलत्वात् । एवं सत्यधिकारात् दशमस्यैवाङ्गम् ॥६॥

अग्निष्टोमावभित इति वादमात्रम् ॥७॥

मानसान्तमेव दशममहः । तदन्तर्भूतस्याग्निष्टोमस्यावयुत्य [ानु] वाक्शे-यमग्निष्टोमावभित इति ॥७॥

2. My¹ My⁴ साम्ना for मनसा

My³ स्तोम⁰ for अस्तोम⁰; My¹ योगा ... वाचना for योगे⁰ ... वाचन⁰; My² om. यथोक्तम्

3 U. विधानि for विधानेन;

4. C. देशा⁰ for प्रदेशा⁰

5. My¹ अग्निप्रपद्य⁰ for उदेत्य

My¹ My⁴ C. अन्यत्र for अन्यश्च

14. C. केवलस्य for केवलम्

तत्र दृष्टान्तमाह—

यथा यदुक्थ्यो यज्ञक्रतोरनन्तरायायेत्यतिरात्रस्य गवामयने
॥८॥

इति यथा गवामयने प्रायणीयातिरात्रे अन्तर्भूतोक्थ्यस्यावयुत्यानुवादस्तद्वत्
॥८॥

५

अथ यदुक्तमवयवेन चास्य सर्गं वदती (द्रा. श्रौ. २८.३.४) ति तत्राह—

न च सर्गवियवादधिकृत्याम्नातमनङ्गं स्याद्यथा रथन्तरं ज्योति-
ष्ठोमस्य ॥९॥

१०

इति । न च मानसप्रयोगस्यासृष्टेः पृथग्भागमात्रादनङ्गत्वम् । तथापि दशम-
महरधिकृत्याम्नातत्वात् । यथा रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलेत् क्षिप्रं गेयम् । महिम्नः
संभृत्योद्गेयमित्यादिप्रयोगभेदाद्रथन्तरमनङ्गं न भवति । तद्वत् । किं च स्तोत्र-
क्लृप्तिप्रकरणं विहाय प्रदेशान्तरे वर्ण्यमानं नाङ्गं भवति । तथा हि तैत्तरीयक-
ब्राह्मणे—स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसृजत । गायत्री छन्दो
रथन्तरं सामे (तै. ब्रा.) ति स्तोत्रक्लृप्तेः पृथगेव रथन्तरसृष्टिर्वर्ण्यते ।

१५

न च तावतानङ्गम् ॥९॥

अथात्र कल्पकारेणोक्तम्—द्वादशाहस्य षोडशिमन्तावतिरात्रावि (आ. क.
६.१.१) ति । तथा पूर्वस्मिन्नेकविंशतिरात्रे अपोडशिकावित्युक्तम् । त्रयोदश
रात्रादिषु षोडशी न विहितो न च प्रसिद्धः । तत्र कथं षोडशीति विचारः । तत्रैकं
पक्षमाह—

२०

अतिरात्रयोः षोडशिन्यनादिष्टेऽप्रतिषिद्धे वा क्रियमाणे यत्र
विराडुपपद्यते कुर्यादेनं तत्रेत्याचार्याः ॥१०॥

२३

इति । यत्र षोडशी न विहितो न प्रतिषिद्धस्तत्र क्रियमाणे षोडशिनि यदि
विराट्संपत्तिस्तदा षोडशिनं कुर्यात् । विराडभावे न कार्यम् ॥१०॥

2. M. रथन्तरायाय for अनन्तरायाय

9. My¹ My⁴ C. ०माव⁰ for ०भाग⁰

12. C. om वर्ण्यमाणं

14. My¹ om. रथन्तरसृष्टिः

कृत इत्याह—

द्वादशाहे हि क्रियते न गचामयने तत्र तथोपपद्यते ॥११॥

इति । द्वादशाहे षोडशी क्रियते । तत्र विराट् संपद्यत इति हेतोर्गचामयने निषिध्यते कल्पकारेण । तत्र विराडभावात् ॥११॥

एतन्मतं दूषयति—

अकारणं तु संपद् बहवो ह्यविराट्संपन्नाः ॥१२॥

इति । न विराट्संपत्तिः कारणम् । अविराट्संपन्ना अपि षोडशिमन्तो दृष्टाः ॥१२॥

हेत्यन्तरं चाह—

कारणं चापूर्वस्य विधेर्न विद्यते ॥१३॥

इति । अपूर्वो विधिः षोडशिमन्तावतिरात्रावित्येवमादिः । तस्य कारणं भूयम् । तथा सति बहिष्पवमानादिक्लृप्तेरपि कारणान्वेषणप्रसङ्गात् । यस्तु पूर्ववान् विधिः । यथा विकृतिषु साम्नामावापोद्धारविधिः, तस्य कारणमस्त्येव । यथा स्तोमस्य वृद्धिहासौ ब्राह्मणे विहितौ । तदुक्तं निदानकारेण—स्तोमकारित आवापः । स्तोमकारित उद्धार इति च (नि. सू. ८.१०) इति ॥१३॥

मतान्तरमाह—

सर्वत्र वाषोडशिकौ प्रकृतावन्तरयात् ॥१४॥

इति । प्रकृतावतिरात्रे षोडशिन्यनाम्नानात् सर्वत्र त्रयोदशरात्रादिषु षोडशिरहितौ स्याताम् ॥१४॥

हेत्यन्तरं चाह—

न च ज्ञात्वाषोडशिकमाहान्यत्र व्याहृतातिरात्राभ्यां बहुलं षोडशिमन्तम् ॥१५॥

2. My¹ om. तत्र

17. My¹ अन्तरयात् for अन्तरयात्

18. My¹ षोडश्यनाम्नानात् for षोडशिन्यनाम्नानात्

इति । कदाचिदपि कल्पकारः स्वबुद्ध्या षोडशिरहितमषोडशिकमिति कंचि-
न्नाह । प्रकृतिसिद्धत्वादेव । यथा गो आयुषोरतिरात्रयोः । यत्र तु षोडशिनमिच्छति
कण्ठेनैव तं बहुलं कथयतीत्यर्थः । ननु च अहीनोपक्रमे त्रयोदशातिरात्राणां मध्ये
नवसप्तदशो विषुवानिति च द्वा व्याहृतातिरात्रौ षोडशिरहिताविति कण्ठेनैवोक्त-
मित्याशङ्क्योक्तम् व्याहृतातिरात्राभ्यामन्यत्रेति । व्याहृतिर्नाम स्तोमसंनिवेशस्य
ऋत्वन्तराद् विसदृशत्वमिति । तयोरेव केवलं सिद्धिरस्यैव यदृच्छ्या कण्ठेनोक्तिः
न बहुलम् ॥१५॥

सिद्धान्तमाह—

यथाकामी त्वतिरात्रस्य प्रकृतौ यदि वा षोडशिमानिति
॥१६॥

इति । प्रकृतावतिरात्रे षोडशिनो याथाकाम्यं विकल्प इत्यर्थः । यदि वा
षोडशिमानिति कल्पकारवचनात् । तस्य च मूलं शास्त्रान्तरम् ॥१६॥

ततः किमित्याह—

तस्मादिहापि तथैव स्यात् ॥१७॥

इति । इह त्रयोदशरात्रादिष्वपि तथैव विकल्पः ॥१७॥

यद्येवं विकृतिषु किमर्थो विधिनिषेधो । अत आह—

नियमाथौ तु विधिप्रतिषेधौ ॥१८॥

इति । विकल्पं विहाय नियमेन प्रवृत्तये विधिः । नियमेन निवृत्तये च निषेध
इति निरवद्यम् ॥१८॥

1. My² before कदा⁰ adds: न; C. शिकं तेनाह My¹ ⁰शिकइति कंचिन्नाह
for ⁰शिकमिति कंचिन्नाह (L. 2)

3. My¹ My⁴ om. तं

5. C. संनिधानादेशस्य for संनिवेशस्य;

6. C. ऋत्वरादि⁰ for ऋत्वन्तराद् वि⁰

16. My⁴ om. विकृतिषु

अत्रैव त्रयोदशरात्रे पृष्ठ्यः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्चत्वारश्छन्दोमा
(तां. ब्रा. २३.१.१) इति ब्राह्मणम् । तत्र व्यूहसमूहयोर्विकल्पो विशेषाश्रवणादिति
प्राप्ते आह—

पूर्वस्मिंस्त्रयोदशरात्रे व्यूढाश्छन्दोमाः सोमसामातिदेशात्
गौरीवितस्य चानादेशात् ॥१९॥

५

इति । यदि समूहश्छन्दोमाः स्युस्तदानीं प्रथमस्य छन्दोमस्य कण्वरथन्तरस्य
लोके सोमसामे (आ. क. ६.२.१) ति कल्पकारो नावक्ष्यत् । पूर्वमेव छन्दोमदशरात्रे
छन्दोमानां समूहकृतौ तथैवोक्तत्वात् । तथा समूहपक्षे गौरीवितलोके सामान्तर-
मात्रेयादिकं पूर्वमुक्तम् । तदिदानीं निर्वर्त्य गौरीवितं पुनरादेष्टव्यम् । सर्व-
सत्रेष्वार्भवे गौरीवितनियमात् । न च तदादिष्टम् । यदिदं व्यूहपक्ष एवोपपद्यते ।
तदानीं यथा ब्राह्मणम् । गौरीवितस्य सिद्धत्वात् ॥१९॥

१०

भवत्वेवम् । पृष्ठ्यस्तु कथम् । अत आह—

गवामयनन्यायेन तु पृष्ठ्यः ॥२०॥

इति । यथा गवामयने प्रतिमासं समूहः पृष्ठ्यस्तद्वत् ॥२०॥

कुत इत्याह—

अवच्छिन्नो हि तथा प्रवर्तते ॥२१॥

१५

छन्दोमेभ्योऽवच्छिन्नः पृथक्कृतः पृष्ठ्यः समूहेनैव सर्वत्र प्रवर्तते । अत्र च
सर्वस्तोमेन व्यवायात् पृथक्कृतः ॥२१॥

१८

1. My² om. एव

My⁴ after छन्दोमाः adds: अतिरात्रः;

2. My⁴ व्यूहसमूहयोः for व्यूहसमूहयोः

8. C. समूह for समूह⁰ My¹ My⁴ om. तथा;

9. My² आत्रेयादि किं for आत्रेयादिकं

My² निर्वर्त्य for निर्वर्त्य

10. My² My⁴ यदिदं for तदिदं; C. न तत् for न च तदादिष्टम्

17. My⁴ भूतः for कृतः; My² after सर्वत्र adds: च

सिद्धान्तमाह—

दशरात्रवत्तु सच्छन्दोमत्वात् ॥२२॥

५

इति । यथा दशरात्रे पृष्ठ्यो व्यूहः तद्वदत्रापि स्यात् । छन्दोमसहितत्वात् । छन्दोमाभावे हि केवलपडहे व्यूहस्यापूर्णत्वात् समूहो भवति । तथा च ब्राह्मणम् निदाकारेणोदाहृतम्—न वै छन्दोमेभ्यः पृष्ठ्यो व्यूहमानश इति ॥२२॥

हेत्वन्तरं चाह—

व्यूहसमाध्यव्यतिरेकात् ॥२३॥

१०

इति । समाधिः साम्यम् । व्यतिरेको विपर्ययः । व्यूहसाम्यस्य क्वचिदपि विपर्ययाभावात् । एतदुक्तं भवति । यदि छन्दोमेषु व्यूहः स्यात् तदा पृष्ठ्येऽपि व्यूहः कार्यः । यदि न स्यात्तदा [पृष्ठ्येऽ] पि न कार्य इति । तदिदं व्यूहसाम्यम् । अत्र सर्वस्तोमेन व्यवायो नादरणीय इति भावः ॥२३॥

प्रत्नवच्चाद्यबहिष्पवमानम् ॥२४॥

१५

आद्यस्य प्रथमस्याहो बहिष्पवमानं प्रत्नपदयुक्तं स्यात् । अस्य प्रत्नामनुद्युतम् (सा. ७५५-६३) इति । यथाप्रकृति नवर्चमित्यर्थः ॥२४॥

ननु च कल्पविरुद्धमेतत् । यत्रातिरात्रात् पृष्ठ्यमुपयन्ति । प्रथमस्याहोऽस्य प्रत्नानुरूपः (आ. क. ६.४.१) इति वचनात् । अत आह—

परेण ह्येतदस्य प्रत्नानुरूप इत्याह ॥२५॥

१६

इति । परेणेति परस्तादित्यर्थः । एतस्य त्रयोदशरात्रस्य परस्ताच्चतुर्दशरात्रादिष्वेतत् वचनमुपपन्नमित्यर्थः ॥२५॥

4. C. छन्दोगाव्यूहेति for छन्दोमाभावे हि;

C. व्यूहः स्यात् । पूर्णत्वात् for व्यूहस्यापूर्णत्वात्

5. My¹ My⁴ C. om. निदानकारेणोदाहृतम्

9. My¹ My⁴ व्यतिरेका⁰ for विपर्यया⁰

10. C. व्यूहः for व्यूहः

11. C.-om भावः . .

15. My⁴ ⁰सिद्धम् for ⁰विरुद्धम्

हेत्वन्तरं चाह—

दृष्टं च दशमार्थमव्यवच्छेदे ॥२६॥

इति । अवच्छेदो लोपः । नवानामह्नामेकस्यावच्छेदे लोपेऽपि प्रत्यवद् बहिष्पवमानं छन्दोमदशाहे दशमार्थं दृष्टम् । यथोक्तं कल्पकारेण—पृष्ठ्यावलम्बस्य पञ्चाहः प्रथमस्याह्नः प्रत्यवत् बहिष्पवमानम् (आ. क. ८.२१.१) इति । तत्र पष्ठमहर्लुप्तम् । तथापि दशमस्य विवाक्यस्य बहिष्पवमानं कर्तुं प्रथमेऽहनि कृतः । तेन प्रथमेऽहनि नवर्चः कार्यः । न हि प्रथमेऽहन्यकृतस्य नवर्चस्य दशमेऽहनि करणं युक्तम् । तथा च दशममहरधिकृत्य ब्राह्मणम्—नवर्चो भवति । या एवामूः प्रयच्छन् या अवदधाति ता एता उदस्यती (तां. ब्रा. १५.७.६) ति । तस्यायमर्थः । प्रथमेऽहनि प्रयुक्तस्य नवर्चस्य दशमेऽहनि बहिष्पवमाने करणमयुक्तानामनङ्गुहं विमोकस्थाने शम्याविमोकस्थानीयमिति ॥२६॥

तेन कस्यचिदह्नो लोपेऽपि दशमार्थमादौ कार्यम् । किं पुनः पूर्णे नवाहस्य युक्त्या । [अतः] आह—

नवाहयोगश्च ॥२७॥

नवाहयोगोऽप्यत्र भवति । तन्निमित्तश्च नवर्चः । नव भवन्ति । नवाहस्य युक्त्या (तां. ब्रा. ११.१.६) इति ब्राह्मणादिति । अत्राष्टादश रात्रप्रभृत्यन्यधिकृत्य कल्पः—यत्राभिप्लवो रात्रिसत्रेषु तत्र श्यैतनौघस ब्रह्मसामपौष्कल भुध्योणिह (आ. क. ६.१२.१) इति । तस्यायमर्थः । अभिप्लवस्य प्रथमोत्पत्तौ प्रत्यहमभीवर्तो ब्रह्मसाम । तथा प्रत्यहमुष्णिक्षु मुज्ञानम् । तत्र रात्रिसत्रेष्वभीवर्तस्थाने श्यैतनौघसे व्यत्यासं कुर्यात् । आर्भवेषु पवमानेषूष्णिहि मुज्ञानस्थाने पौष्कलभुध्ये ओष्णिहं व्यत्यासम् ॥२७॥

4. My¹ om. छन्दोम⁰

6. C. My⁴ कृतं for कर्तुम्

7. My⁴ नवर्चं कार्यम् for नवर्चः कार्यः

9. C. प्रयत्सम्या My¹ पयच्छिम्या for प्रयच्छन् या; C. अपि for अव⁰

10. C. युक्तानां for अयुक्तानां

15. My² न for तन्⁰; after नवर्चः adds: अवश्यंभावी

16. C. after ⁰रात्र⁰ adds: ⁰संपत्ति⁰

तत्र श्यैतनौधसयोः संशयः । किमभीवर्तस्तोत्रीये किं वा स्वस्तोत्रीये इति ।
पूर्वपक्षमाह—

अभीवर्तस्थाने श्यैतनौधसे च तास्वेव ॥२८॥

इति । तास्वभीवर्तस्तोत्रीयास्वेव भवतः ॥२८॥

५

दृष्टान्तमाह—

यथौष्णिहे यासु सुज्ञानम् ॥२९॥

इति । यथा मुज्ञानस्थानविहिते पौष्कलश्रुध्ये यासु सुज्ञानं तास्वेव भवतः ।
तद्वत् ॥२९॥

सिद्धान्तमाह—

१०

स्वासु त्वावर्तीनि ॥३०॥

इति । आवर्तीनि सामानि कस्यचित् स्थाने विहितानि स्वकीयास्वेव स्तोत्री-
यासु भवन्ति ॥३०॥

दृष्टान्तमाह—

यथा बृहतो वषट्कारणिधनं बृहद्रथन्तरे च तत्पृष्ठे षडहे
॥३१॥

१५

इषुनमिकाहः कल्पकारेण श्येनसधर्मा क्लृप्तः । तत्र श्येनिकस्य बृहतः स्थाने
वषट्कारणिधनं विहितं स्वकीयास्वेव स्तोत्रीयासु भवति । तथा बृहद्रथन्तरपृष्ठ्यः
षडह इत्युक्ते वैरूपवैराजादेः स्थाने स्वास्वेव बृहद्रथन्तरे भवतः । तद्वदत्रापि श्यैत-
नौधसं चेति । यदि परकीयासु स्यातां तदा विशेषतस्ता निर्दिशेदेव । यथा नौध-
सस्यर्क्षं जनित्रं ब्रह्मसामेत्यादि । पवमानेषु तु परकीयास्वपि बहूनां साम्नां सह-
प्रवृत्तिर्द्वादशाहे प्रत्यक्षदृष्टेति वैषम्यम् ॥३१॥

२०

२१

3. My¹⁻² My⁴ C. om. च

16. C. धर्मा for ⁰सधर्मा; My² श्यैतिकस्य for श्येनिकस्य

17. C. om. विहितं

18. My¹ वैराजादेव C. ⁰वैराजो देव⁰ for ⁰वैराजादेः

19. My¹ My⁴ C. स्युः for स्यातां

अष्टाविंशे पटले तृतीयः खण्डः

हेत्वन्तरं चाह—

अभीवर्तकारिताश्च प्रगाथाः ॥३२॥

इति । गवामयने अभीवर्तो ब्रह्मसामेति प्रकृत्य प्रत्यहमन्योन्यः प्रगाथ इति
विहितास्तत्प्रयुक्ता एव । न तेषु श्येतनोधसे युक्ते इति ॥३२॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे अष्टाविंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

५

चतुर्थः खण्डः

पूर्वस्मिन्नेकविंशतिरात्रेऽभिप्लवं तृतीयमनुलोमं चाह शौचि-
वृक्षः ॥१॥

अनुलोममेव । न प्रतिलोममिति शङ्कनीयमित्यर्थः ॥१॥

कुत इत्याह—

न ह्येवावृत्तिविज्ञायते ॥२॥

इति । आवृत्तस्तृतीयोऽभिप्लव इति । नास्ति वचनमित्यर्थः ॥२॥

प्रतिलोमं शाण्डिल्यो द्वावभिप्लवावित्यवचनात् ॥३॥

द्वितीयतृतीययोः अभिप्लवयोर्व्यवधानाभावाद् द्वावभिप्लवावित्येकशेषं कृत्वा वक्त-
व्यम् । न च तथा कृतं ब्राह्मणे । किंत्वभिप्लवोऽभिप्लव इति पृथगेव विनिर्दिष्टौ ।
तेन नूनं पृथग्धर्मा तृतीयः प्रतिलोमः । यथा प्रथमे चतुर्दशरात्रे द्वयोः पृष्ठयोः
सहवक्तव्ययोः प्रातिलोम्याभिप्रायादेव पृथङ्निर्देशः । तद्यथा पृष्ठ्यः षडहस्य-
स्त्रिंशारम्भणः (तां ब्रा. १३.३.१) इति । तद्वदत्रापि ॥३॥

ननु च एवं प्रथमः षडहोऽनुलोमः पूर्वपक्षः । तृतीय उत्तरपक्षः । मध्ये सप्ताहो
विषुवत्स्थाने स्यात् । तच्चायुक्तम् । गवामयने अदर्शनात् । अत आह—

उच्चावचानि विषुवत्स्थाने ॥४॥

इति । नावश्यमेकमेवाहो विषुवत्स्थाने । किंतु नानारूपाणि विषुवत्स्थाने
दृश्यन्ते । यथा द्वितीये चतुर्दशरात्रे पृष्ठ्यः षडह आत्मा तमभितस्त्रिकद्रुकस्थ्यहो
प्रतिलोमानुलोमौ पक्षौ । तथा संसदां चतुर्विंशतिरात्रे सप्ताहो विषुवान् विशाल-
पृष्ठ्यो निरुक्तं चाहः ॥४॥

2. My⁴ इति for चाह; My¹ C. om. चाह

4. My¹ C. My⁴ om. शङ्कनीयमित्यर्थः

10. My¹ C. My⁴ om. ब्राह्मणे

My¹ My⁴ निर्दिष्टौ for विनिर्दिष्टौ

17. My² after किंतु adds: उच्चावचानि

19. My² संसदां My⁴ संसतां for संसदां

My² विषुवतः स्थाने भवति for विषुवान्;

20. My⁴ अतिरिक्तं for निरुक्तं

एतेनोक्ते विधृत्यादीनां तृतीयषष्ठे त्रयस्त्रिंशद्वात्रे च ॥५॥

सप्तैकान्नपञ्चाशद्वात्राणि सन्ति । तेषां प्रथमं विधृतिसंज्ञकं विधृत्यादीनां सप्तानां मध्ये तृतीयषष्ठे अपि सत्रे एतेन व्याख्याते । तयोरपि सर्वस्तोमं महाव्रतं च विषुवत्स्थाने । तत उत्तरेषामभिप्लवानामावृत्तिः । त्रयस्त्रिंशद्वात्रे इति द्विवचनमेतत् । तयोरपि विषुवत्स्थाने विश्वजित् । तत उत्तरेषां पञ्चाहानामावृत्तिः ॥५॥

५

ननु एतेष्वावृत्तिर्न श्रूयते । अत आह—

अभिनिवृत्तिमुत्तरेषां दर्शयतीत्येके ॥६॥

इति । अभिनिवृत्तिरावृत्तिः प्रतिलोममिति पर्यायाः । त्रयस्त्रिंशद्वात्रे विश्वजित् उत्तरेषां प्रातिलोम्यं कण्ठेनैव कथयति ब्राह्मणमित्येक आहुरिति । अस्ति हि तत्र ब्राह्मणम्-पक्षिण्यो वा एता रात्रयः (तां. ब्रा. २३.३.७) इति । पक्षिणीत्वं च गवामयनात् प्रातिलोम्येनैवेति । केचित्तु त्रयस्त्रिंशद्वात्रे चाभिनिवृत्तिमित्येकं सूत्रमित्याहुः । तदानीं त्रयस्त्रिंशद्वात्र इति सप्तम्यन्तं पदम् ॥६॥

१०

अथ यत्राभिप्लवगणाः श्रूयन्ते त्रयश्चत्वारोऽभिप्लवा इति तत्र किं प्रथमकृतस्यैवाभ्यासः किं वा अस्ति विशेषः । तत्राह—

१५

संवत्सरादेशाद्वात्रिसत्रेषु तथैवाभिप्लवानामभ्यासः स्यादिति गौतमः ॥७॥

इति । त्रयोदशरात्रप्रभृतिशतरात्रपर्यन्तानि रात्रिशब्देन चोदितत्वात् रात्रिसत्राणीत्युच्यन्ते । तेषु रात्रिसत्रेषु कल्पकारः संवत्सरमतिदिशति । तद्यथा सांवत्सरिकं व्रतं सत्रेषु । सांवत्सरिकौ विश्वजिदभिजितावि (आ. क-६.३.१४. १४.१) ति । तथा क्वचित् संवत्सरसंमिता (तां. ब्रा. २४.१४.१) इति ब्राह्मणम् । तद्दर्शनादभिप्लवानामपि तथैवाभ्यासः । ततश्च प्रथमेऽभिप्लवे यज्वं द्वितीयेऽपत्यं तृतीये संतनि चतुर्थे शाक्वरवर्णमिति ॥७॥

२०

२३

9. My⁴ पर्यायः for पर्यायाः

13. My¹ My⁴ C. om. त्रयस्त्रिंशद्वात्र इति सप्तम्यन्तं पदम्

18. My¹ C. ^०दशरात्रि^० for ^०दशरात्र^०; My² ^०शतरात्रि^० for ^०शतरात्र^०

22. My¹ after एव ins. अस्य

23. My² संतनि for संतनि

यद्येवमभिप्लवपञ्चाहेष्वपि तथैवाभ्यासः स्यात् । ततः को दोषः । अत आह—

आवृत्तानां पञ्चाहानां प्रथमस्य पञ्चाहस्य प्रथमस्याहो मानवादिबृहती तज्जामि स्यात्संतनिना ॥८॥

५ इति । उत्तमे त्रयस्त्रिंशद्रात्रे विश्वजित उत्तरस्य पञ्चाहस्यावृत्तस्य प्रथमेऽहनि माध्यदिने पवमाने अभिसोमास आयवः (सा. ८५६-८) इति बृहत्यां मानवं प्रथमं साम कल्पकारेणोक्तम् । तस्य ततः पूर्वेण संतनिना सह जामिदोषप्रसङ्गः ॥८॥

वैकृतवात्तु निवृत्तिः । पञ्चाहेष्वभिप्लवान् न प्रसृजेत् ॥९॥

१० निवृत्तिरभावः । क्वचिन्निवृत्त इति निष्ठान्तः पाठः । पञ्चाहानां वैकृतत्वात्तेष्वभ्यासो निवृत्तः अभिप्लवांस्तु न प्रसृजेदभ्यासः । न जहात्येव । तेषु संवत्सरवदभ्यासः प्रवर्तत एवेति । यावत्तेनावृत्तः पञ्चाहो यण्वयुक्त एवेति न जामिदोषः ॥९॥

अथ तेषु पञ्चाहेषु संदेहः । किमेते पृष्ठ्यस्तोमस्य पञ्चाहाः किं वाभिप्लवपञ्चाहा इति । किं प्राप्तम् । तत्राह—

१५ तान् पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहानेकेऽनादेशे प्रकृतेः ॥१०॥

इति । विशेषानिर्देशे प्रकृतेरेव ग्रहणम् । प्रकृतिश्च पृष्ठ्यस्तोम इति । ननु पृष्ठ्य एव प्रकृतिः । सत्यम् । स एव वैरूपादिपृष्ठ्यचतुष्टयाभावे पृष्ठ्यस्तोम इत्युच्यते । तत् पञ्चाह एवात्र युक्तः । कुतः ! पृष्ठ्यस्याहो लोपे तस्यैवाहीनेषु प्रवृत्तिदर्शनात् ॥१०॥

२० हेत्वन्तरं चाह—

नाना ब्रह्मसामत्वात् ॥११॥

इति । पञ्चाहमधिकृत्य नाना ब्रह्मसामान्युपयन्ती (तां. ब्रा. २४.१.१४) नि

२३

4. M. मानवादिति बृहति for मानवादि बृहती

11. My¹ My⁴ C. om. अभ्यासः

14. M. ^०स्तोम for ^०स्तोमस्य

17. C. after ननु adds :— न My² च^०

19. C. om. तत्

My² लोके for लोपे

प्रशंसति ब्राह्मणम् । तेनापि पृष्ठ्यपञ्चाहः स एव हि नानाब्रह्मसाम । प्रत्यक्षा-
ध्ययनात् । अभिप्लवस्तु श्येतनौधसब्रह्मसामेति ॥११॥

विश्वजिदन्वयात् ॥१२॥

अत्र मध्ये विश्वजिदन्वेति । स हि पडहे लुप्तानां वैरूपादीनामनुग्रहार्थः सर्व-
पृष्ठ्यः क्रियते । न चाभिप्लवपञ्चाहपक्षे वैरूपाद्यनुग्रहो युक्तः । स्वत एव उत्र
वैरूपाद्यभावात् । तथा च निदानकारः—विश्वजिद्धि पृष्ठ्यलोपानन्ववैतीति
(नि. सू. ६-१३) ॥१२॥

५

पृष्ठतः षष्ठस्यालोपवचनात् ॥१३॥

ब्राह्मणे पञ्चाहे पष्ठमहर्लुप्तमिति दोषमुक्त्वा तत्परिहाराय दाशरात्रिकस्य
पृष्ठस्य पूर्णत्वात्तेनैव पञ्चाहे पष्ठमहर्लुप्तमेवेति वदति । लुप्यते वा एतत् षष्ठम-
हरि (तां. ब्रा. २४.१.४) त्यादिना ॥१३॥

१०

ज्योतिर्गौरायुरित्यवचनात् ॥१४॥

यद्यभिप्लवपञ्चाहः स्यात् तदानीं ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुरित्येवं स्वरूपेणैवावक्ष्यत् ।
यथान्यत्र ॥१४॥

त्रिवृत्ता प्रयन्ति त्रिवृतोद्यन्तीति चाह ॥१५॥

१५

पृष्ठ्यपञ्चाहस्य प्रथममहस्त्रिवृत् स्यात्तस्यावृत्तस्योत्तममहस्तदेव त्रिवृद्भवति ।
अभिप्लवस्य तु प्रथममहर्ज्योतिष्टोमः । तत्र नैतद्ब्राह्मणमुपपन्नम् ॥१५॥

एवं षड्भिर्हेतुभिः पृष्ठ्यपञ्चाह एवेत्येकं मतम् । तदिदानीं दूषयति—

समास्त्वेते ॥१६॥

इति । एते षडपि हेतवस्तुल्याः पक्षद्वयसाधारणा इत्यर्थः । कथम् । अन्येषु

२०

1. My² after हि adds:—प्रत्यक्षं; My² °सामा for °साम

3. My¹ om. अन्वयात् My² अन्ववायात् for अन्वयात्

5. My² °पृष्ठतः; for °षष्ठ्यः

8. My¹⁻² My⁴ C. पृष्ठ्यतः for पृष्ठतः

10. My¹ My⁴ C. यृष्ठ्यस्य for पृष्ठस्य

My¹ My⁴ C. om. लुप्यते . . . इत्यादिना (L. 11)

रात्रिसत्रेषु पञ्चाहस्याभिप्लवप्रकृतिर्दृष्टा । तथा नानाब्रह्मसामत्वं तु विधीयते ।
नानुद्यते । तथा विश्वजिदन्वये विपुवदर्थे (?थो) न भवति । न पुनः पृष्ठ्यविलोप-
संधानार्थः । तथा च निदानकारः—विपुवदर्थेनैष आगच्छती (नि. सू. ६-१३)
ति । तथा पृष्ठ्येन पृष्ठ्यस्याहो लोपवचनं साधारणमेव । तथा पृष्ठ्यस्तोम-
पञ्चाहस्यापि न स्वरूपेण निर्देशोऽस्ति । तथा त्रिवृता प्रयन्ती (तां. ब्रा. २४.३.४)
ति ब्राह्मणमप्युपपन्नम् । कथम् । त्रिवृता त्रिभिरित्यर्थः । विश्वजितः पुरस्तात्
त्रिभिः पञ्चाहैस्तथोपरिष्ठादित्यर्थः । तथैव निदानकारेण व्याख्यातम्—त्रयः
पञ्चाहाः पुरस्तात् त्रयः उपरिष्ठादित्यस्यैतद् ब्राह्मणम् (नि. सू. ६-१३) इति
॥१६॥

- १० किमेवं संशय एव । नेत्याह—
अभिप्लवपञ्चाहा एवेति गौतमः अधिकृतो हि सः सत्रेषु ॥१७॥
इति । स एवाभिप्लवो रात्रिसत्रेष्वधिकृतः ॥१७॥
इतरश्चादृष्टः ॥१८॥
इतरः पृष्ठ्यस्तोमः सत्रेषु न क्वचिदपि दृष्टः ॥१८॥
१५ अभ्यासश्चास्य न प्राकृतस्यापि कृतः पञ्चाहस्य ॥१९॥
प्रकृतिभूतस्यापि पृष्ठ्यस्तोमषडहस्य सत्रेष्वभ्यासः क्वचिदपि न दृष्टः ।
किं पुनस्तत् पञ्चाहस्य ॥१९॥
गौरीविताभ्यासङ्गयोरनादेशात् ॥२०॥
यदि पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहः स्यात् तदानीं तस्य नानास्वरत्वात् आभवेपु
२० तत्स्थाने सत्रत्वात् गौरीवितमादेष्टव्यम् । तथाभ्यासङ्गोऽपि वक्तव्यः । अहीनेपु
तत्पञ्चाहस्य षष्ठाहर्लोपात् तत्स्तोमलिप्सया सर्वत्राभ्यासङ्गदर्शनात् तद्धोमयमपि
२२ कल्पकारेण न कृतम् ॥२०॥

3. C. विश्वजिद् for विपुवद्

4. C. अभिप्लव⁰ for पृष्ठ्यस्तोम⁰

7. My² after तथा ins. एव

21. My¹ My⁴ C. om. षष्ठाहर्लोपात् तत्स्तोमलिप्सया

My⁴ om. च

पञ्चमंऽभिषोमाग्रहणात् ॥२१॥

अत्रावृत्तानां पञ्चाहानां प्रथमस्य पञ्चाहस्य प्रथमस्याहोऽभिषोमास आयवः
इति मानवमेकस्याम् (आ. क. ६.३५.६) इति कल्पकारोऽभिषोमां बृहतीमाह ।
तेनाप्यवगम्यतेऽभिप्लवपञ्चाह इति । पक्षान्तरे तु सोम उ प्वाणः सोतृभिर् (सा.
६६७-८) इति बृहतीमग्रहीष्यत् ॥२१॥

५

अतिरात्रो ज्योतिर्गोरायुर्गोरायुः पञ्चाहः ॥२२॥

स द्वितीयः स तृतीयः इति चात्र परत्राहणम् ॥२३॥

परेषां शाखिनां कालवचिनां ब्राह्मणम् अभिप्लवपञ्चाहानेव विस्पष्टं कथ-
यतीत्यर्थः ॥२३॥

अत्र कल्पकारेण पक्षद्वयमुक्तम् । यथालोकं बृहद्रथन्तराश्चेति । यथा वा नाना-
ब्रह्मसामस्वि (आ. क. ६.३५.२-३) ति । तस्यार्थः । पडपि पञ्चाहाः प्रकृतिवदेव
यथा लोकबृहद्रथन्तराः स्युः । अथवा प्रथमः पञ्चाहः प्रकृतिवत् । द्वितीयस्तु
अन्योन्यलोकबृहद्रथन्तरः । एवमेव तृतीयचतुर्थी । पञ्चमपण्ठी तु यथालोकबृहद्र-
थन्तरावेव । कुतः नाना ब्रह्मसाम । कथम् । प्रथमत्रयस्त्रिंशद्वात्रे तयोरभावात् ।
तथावृत्तानां प्रथमे पञ्चाहे कल्पकारेण वार्कजम्भं क्लृप्तम् । तत्रेदं सूत्रम्—

१०

१५

एष प्रतना वार्कजम्भे प्रतिपञ्चाहं यथा लोकं बृहद्रथन्तराश्च

॥२४॥

इति । स्पष्टम् ॥२४॥

१८

7. C. चापर^० for चात्र पर^०
8. C. स्पष्टं for विस्पष्टं
10. My^२ तथा लोक^० for यथा लोक^०; My^१ My^४ C. चेत् for च;
My^२ om. वा
12. My^१ My^४ C. पर्यायः for पञ्चाहः
13. My^१ ०लोप^० for ०लोक^०; C. om. अन्योन्य^०
14. My^२ के प्रथमे [त्रयः] for कथं प्रथम^०
15. My^२ यूक्तम् । तद् व्यवस्थापयति for तत्रेदं सूत्रम्
17. My^१ om. स्पष्टम्

कथमित्याह—

एष प्रत्ना पूर्वे पक्षसि वार्कजम्भमुत्तरे ॥२५॥

५ इति । विश्वजितः पूर्वस्मिन् पक्षसि प्रतिपञ्चाहं प्रथमेषु दिवसेषु बहिष्पवमाने प्रतिपदनन्तरमेष प्रत्नेत्यनुरूपं स्यादजाम्यर्भ इति निदानकारः । एष प्रत्नेति प्रत्न-
शब्दो बार्हतं रूपम् । तेन रथन्तरयोरहोर्मध्ये बृहत्कृतं भवतीति जामिपरिहारः ।
१० उत्तरस्मिन् पक्षसि वार्कजम्भं प्रतिपञ्चाहम् । न केवलमेकस्मिन् । कल्पोक्तमुप-
लक्षणमिति भावः । तत्रापि वार्कजम्भस्य बृहन्निधनत्वान्मध्ये बृहत् कृतं भव-
तीति जामिपरिहार इति । अन्योन्यलोकबृहद्रथन्तरत्वपक्षे एषप्रत्ना प्रथम एव
पञ्चाहे । वार्कजम्भमपि षष्ठ एव नान्यत्र । जामिदोषाभावादिति निदानकारे-
णोक्तम् ॥२५॥

अत्र ब्राह्मणम् विश्वजिति छन्दोमानुपयन्ती (तां ब्रा. २४.३.२) ति विश्व-
जिति चतुर्विंशदिस्तोमत्रयं विधत्ते । तेषां कथं प्रयोगः । अत आह—

यद् विश्वजिति छन्दोमानुपयन्तीति षष्ठेषु स्युर्यथापचितौ
॥२६॥

१५ इति । अपचितिनमैकाहविशेषः । तत्र यथा पृष्ठस्तोत्रेषु छन्दोमा भवन्ति
तद्वदत्रापि भवन्ति ॥२६॥

पक्षान्तरमाह—

प्रणयस्थानेषु वाविशेषात् ॥२७॥

२० इति । एकाहकाण्डे विश्वजितमधिकृत्य ब्राह्मणम्—चतुरस्त्रिवृद्विश्वजितः
प्रणयति । चतुरः पञ्चदशश्चतुरः सप्तदश (तां. ब्रा. १६.४.१३) इति । तस्यार्थः ।

4. My². after निदानकारः adds : कल्पकारोऽप्याह-यत्रापि (?ति)

रत्रादभिस्तुवमुपयन्ति प्रथमस्याह एष प्रत्नानुरूप इति । रथन्तरयोरहोः
संनिपाते जामिदोषनिवृत्त्यर्थम् एतद्वचनं सार्वत्रिकमिति सूत्रकारस्याभिप्रायः

7. My² om. इति भावः.... उक्तम् (L. 10)

16. My¹ My⁴. om. तद्वद्.... आह (L. 17)

बहिष्पवमानमुपक्रम्य स्तोत्रचतुष्टये चतुरः स्तोमान् त्रिवृत् प्रणयेत् । प्रणयन-
मुपक्रमः । त्रिवृत्मुपक्रम्य त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैर्कात्रिशान् कुर्यादित्यर्थः । तदनन्तरं
पञ्चदशमुपक्रम्य चतुरः स्तोमान् कुर्यात् । तदनन्तरं सप्तदशमुपक्रम्य त्रयस्त्रिंशान्
कुर्यादिति । तत्र बहिष्पवमानं चतुर्थमाज्यं तृतीयं पृष्ठयमिति त्रीणि प्रणयन-
स्थानानि । तेषु क्रमेण त्रयश्छन्दोमाः स्युः । पृष्ठ्ये कुर्युरिति विशेषानिर्देशात्
॥२७॥

५

पक्षान्तरमाह—

पवमानेषु वावापस्थानत्वात् ॥२८॥

इति । सर्वेषामृक्सामान्यावापस्थानानि । तेन तेष्वेव स्युः ॥२८॥

सिद्धान्तमाह—

१०

पार्ष्ठिकास्त्वेव स्तोमाः स्युः ॥२९॥

इति । यथा प्रकृति विश्वजिति पार्ष्ठिका एव स्तोमाः स्युः ॥२९॥

त्रिवृदादिषट्कमेवेति । कथं तर्हि ब्राह्मणम् । अत आह—

पृष्ठ्याश्छन्दोमा निर्मिताः ॥३०॥

इति । पृष्ठ्यादेव हि षड्हाश्छन्दोमा निर्मिताः । ब्राह्मणेनेत्यर्थः । कथम् ।
ये महावृक्षस्याग्रं गच्छन्ति वव ते ततो भवन्तीत्युपक्रम्य त्रिवृत्पञ्चदशावेव
स्तोमौ पक्षौ कृत्वा स्वर्गं लोकं प्रयन्तीति चतुर्विंश एव स्तोमो भवती (तां. ब्रा.
१४.१.१२-१४) ति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । तेन पार्ष्ठिकयोस्त्रिवृत्पञ्चदशयोरेव

१५

१८

4. My⁴. प्रणयन⁰ for स्थानानि

5. My⁰ स्नानानि for स्थानानि

My⁴ पृष्ठे for पृष्ठ्ये

7. My¹ My⁴ C. om. पक्षान्तरमाह

10. My¹ My⁴. om. सिद्धान्तमाह

12. My¹ om. यथा⁰ . . . स्युः

15. My². from ब्राह्मणेन to गच्छन्ति (L. 16) dragged.

16. My⁴. षडहस्यान्तं for महावृक्षस्याग्रं

समासश्चतुर्विंशः । तथा सप्तदशत्रिणवयोः समासश्चत्वारिंशः । तथा एकविंशत्रिण-
वयोः समासोऽष्टाचत्वारिंशः । दशमेऽहन्यविवाक्ये स्वयमेव त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टोम-
गाम्नि क्रियते । एवं पृष्ठनिर्मिताश्छन्दोमाः । अत्र निदानकारः पुनरपरं प्रकार-
द्वयमुक्तवान् पृष्ठ्यांश्छन्दोमान् ब्रूहीत्यादिना । तत्तत एव श्रोतव्यम् । तेनायं
५ ब्राह्मणार्थः । छन्दोमाभावादपशव्यमेतत् सत्रमिति न शङ्कनीयम् । यतो विश्व-
जिति पार्ष्ठीकैरेव स्तोमैश्छन्दोमानुपयन्ति । तत्समासरूपत्वात्तेषाम् । अतः
पशव्यमेवैतत् सत्रम् ॥३०॥

इति ब्राह्मयणश्रौतसूत्रे अष्टाविंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

3. My¹. अपृष्ठ्य⁰ for पृष्ठ⁰; C. om. पृष्ठ⁰

4. ⁰आदिजातमत⁰ for ⁰आदिना । तत्तत

7. My². अपशव्यम् for पशव्यम्

पंचमः खण्डः

आञ्जनाभ्यञ्जनासु गार्हपत्य उपसत्सु सर्षीषि फाणयेयुः ।

पृथाग्देवसुरभीणि यान्युक्तानि ब्राह्मणेन ॥१॥

आञ्जानाभ्यञ्जना इति तृतीय एकाग्रपञ्चाशद्रात्र उच्यन्ते । खीलिक्रं रात्र्यभि-
प्रायम् । तस्मिन् सत्रे तस्य यन्मांसमासीत्तत् गुल्गुल्वभवदित्यादिब्राह्मणे यानि ५
देवसुरभीण्युक्तानि गुल्गुलु सुगन्धिते जनं पिन्वन्त दार्विति तानि पृथगेव पेषयित्वा
कल्कीकृत्य तैः सर्षीषि पचेयुः ॥१॥

तैः सुत्यासूपकरणवेलायां सवनानां पूर्वेण हविर्धाने आसीना
आञ्जीरन्नभ्यञ्जीरंश्च ॥२॥

सुत्यासु प्रतिसवनमारम्भवेलायां तेन तेन सर्षिषा चक्षुषोराञ्जनं कुर्युः । १०
गात्राभ्यञ्जनं च ॥२॥

भुक्त्वाग्नीध्रीय एवेति गौतमः ॥३॥

यद्वा प्रतिसवनं भोजनानन्तरम् ॥३॥

अहरहरेतत् कुर्युरिति धानंजय्यशाण्डिल्यौ ॥४॥

सर्वस्तोम एवेति गौतमः ॥५॥

पृष्ठञ्च एके ॥६॥

अभिप्लवेष्वेके ॥७॥

स्पष्टानि ॥४-७॥

संवत्सरसंमितासु प्रथमं दाशरात्रिकं प्रायणीयं स्यादित्येके ।

त्रिवृदेव कार्यमित्याह ॥८॥

२०

3. My¹ om. यानि

5. My² गुद्गुलु⁰ my¹ गुल्गुलु for गुल्गुलुः

6. My¹ जनयितुं C. जनयिष्यन्त for जनं पिन्वन्त

20. My² C. ह्याह for आह

संवत्सरसंमिता नाम चतुर्थ एकान्नपञ्चाशद्रात्रः । रात्र्यभिप्रायं स्त्रीलिङ्गम् ।
अत एव नामधेयात् संवत्सरवत्तस्य क्लृप्तिः । तत्रातिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीयम-
हरि (तां ब्रा. २४.१४.१) ति ब्राह्मणम् । गवामयनवद् द्वितीयं प्रायणीयमहश्चोद-
यित्वा पुनस्तस्य निन्दां कृत्वा त्रिवृदेव कार्यमि (तां. ब्रा. २४.१४.२) त्याह ।
तदेतदेके दाशरात्रिकं प्रथममहरिति वदन्ति । त्रिवृदेव कार्यमित्युक्ते तस्यैव
प्रतीतिः ॥८॥

तद् दूषयति—

प्रायणीयं नु चोदयित्वा तस्य स्तोमविकारं गृह्णाति ॥९॥

इति । गवामयनक्लृप्तं यच्चतुर्विंशमहस्तदेव प्रथमं चोदयित्वा तस्य स्तोम-
विकार एव त्रिवृदेव कार्यमित्यनेन क्रियते । ऋक्सामानि तु चातुर्विंशिकान्येव
॥९॥

हेत्वन्तरं चाह—

दाशरात्रिकाणां चावयवप्रयोगो न विद्यते ॥१०॥

इति । दाशरात्रिकाणामह्नामवयवेन पृथग्भावेन कस्यचित् प्रयोगो नास्ति
॥१०॥

अथ तस्मिन् संवत्सरसंमिते सत्रे पूर्वस्मिन् पक्षसि त्रयोऽभिप्लवास्तेषु क्रमेण
यण्वमपत्यं संतनीति सामत्रयं संवत्सरधर्मातिदेशात् कर्तव्यमित्युक्तम् । संवत्स-
रातिदेशाद्रात्रिसत्रेष्वि (द्रा. श्रौ. २८.४.७) ति सूत्रेण तत्रोत्तरस्मिन् पक्षसि एक
एवाभिप्लवो विद्यते । तत्र संदेहः । यण्वादीनां मध्ये कतमत् तत्र कार्यमिति । तत्र
मतभेदं दर्शयति—

1. My¹ My⁴ C. om. रात्र्यभिप्रायं स्त्रीलिङ्गम्

2. MA⁴ C. ⁰सत्रस्य for ⁰वत्तस्य

3. My¹ My⁴ C. आरम्भणीयम् for द्वितीयं प्रायणीयम्

5. My¹ My⁴ एकादश रात्रि⁰ (My⁴ ⁰रात्रं) for एके दाशरात्रिकं;
My² om. एतद्;

10. My², चतुर्विंशिकानि for चातुर्विंशिकानि

14. My¹ My⁴ C. om. पृथग्भावेन

आवृत्तेऽभिप्लवे शाक्वरवर्णं स्यादित्याचार्याः सांवत्सरिकस्य
द्रव्यस्यानुग्रहायेति ॥११॥

इति । ऋक्सामवाची द्रव्यशब्दः । अस्मिन् मन्त्रे सांवत्सरिकाणि सर्वाण्यृक्सा-
मानि कृतानि । शाक्वरवर्णं त्वेकमेव न कृतम् । पूर्वस्मिन् पक्षमि चतुर्थीभिप्लवात्
तदत्र कार्यम् ॥११॥

तद् दूषयति—

चतुर्थस्त्वभिप्लवो लुप्तस्तेन सहोपेयाद्यथा पृष्ठयेन जनित्रम्
॥१२॥

इति । शाक्वरवर्णस्य स्थानं चतुर्थोऽभिप्लवः । स चात्र पूर्वस्मिन् पक्षमि न
विद्यते । तल्लोपात्तेन सहैव शाक्वरवर्णमिति लुप्तम् । यथा सांवत्सरिकमपि
जनित्रं समूहपङ्क्तस्य पृष्ठयस्य लोपात् तेन सहैव लुप्तम् । नानुगृह्यते । तद्वच्छा-
क्वरवर्णमिति नानुग्राह्यम् ॥१२॥

संतनि पूर्वप्रयुक्तमावृत्तिसामत्वात् ॥१३॥

एवं स्थिते पूर्वस्मिन् पक्षमि चरमप्रयुक्तं संतन्येव भवेत् । आवृत्तिसामत्वात् ।
प्रतिलोमकरणमावृत्तिः । तेन हि कुशलमुत्तरं पक्षः ॥१३॥

अपत्यं संप्रयोगात् ॥१४॥

अथवा अपत्यं भवेत् । एवं सति त्रयाणां साम्नां संप्रयोगः कृतो भवति ।
अन्यथा यद्यप्यसंतनिनोः पूर्वस्मिन् पक्षमि कृतयोर्दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि पुनः
करणात् द्विः प्रयोगः । अपत्यस्य तु पूर्वस्मिन् पक्षमि सकृदेव प्रयोग इति वैषम्यं
स्यात् । तथा च निदानकारः—एवं पुरस्ताच्छब्दोमानां द्विः प्रयुक्तानि भवन्ती
(नि. सू.) ति ॥१४॥

3. My⁴. सांवत्सराणि for सांवत्सरिकाणि

4. सांवत्सरिकं for शाक्वरवर्णं

7. My¹ My⁴ C. सहापेयात् for सहोपेयात्

10. My² after लुप्तम् ins इति; My¹ अपि

11. My¹ My⁴ C. लुप्ते for लुप्तं

नन्वेवमपि प्रथमे छन्दोमे संतनिनः पुनः करणात् त्रिः प्रयोग इति वैषम्यं
स्यादेवेति मत्वा पक्षान्तरमाह—

यण्वं तु स्यात् ॥१५॥

इति । स्पष्टम् ॥१५॥

कुत इत्याह—

उपरिष्ठाद्यदभिप्लवानां लोपस्थानं पूर्वस्मिन् पक्षसि तत्पुर-
स्तादावृत्तानाम् ॥१६॥

इति । पूर्वस्मिन् पक्षस्युपरिष्ठाल्लोपस्थानम् । उत्तरस्मिन् पक्षसि उपक्रमो
लोपस्थानम् । तेन पूर्वस्मिन् पक्षसि ये चरमास्त उत्तरत्र लुप्ता इति मन्तव्यम्
॥१६॥

एकस्मिंश्चैतदेव दृष्टम् ॥१७॥

किं च । केवलमेकस्मिन् अभिप्लवे यण्वमेव दृष्टम् । यथा अष्टादशरात्रादिषु
॥१७॥

एतेनोक्तमेकषष्टिरात्रे ॥१८॥

एकषष्टिरात्रेऽपि उत्तरस्मिन् पक्षस्येतेनैव न्यायेन यण्वम् एव कार्यम्
॥१८॥

अथ शतरात्रे ब्राह्मणमुपादाय व्याचष्टे—

शतरात्रेऽभिप्रायमभिषुण्वन्ति । समानत्रभिषुण्वन्तीति सचिकल्पः
स्यात् ॥१९॥

इति । अभिप्रायमिति णमुल्प्रत्ययः । गत्वा गत्वेत्यर्थः । समानत्रेति ।

एकस्मिन् एव देश इत्यर्थः । द्वयोरपि विरोधाद् विकल्पः ॥१९॥

तमेव दर्शयति—

यावन्तः सुनुयुर्यथा सारस्वतेषु यत्र क्वच समाने देशे या
यथान्येषाम् ॥२०॥

8. My². after ⁰स्थानम् । ins अन्तर्लोपो विवृद्धिर्वेति न्यायात् ।

15. My¹ My⁴. om. अपि

22. My¹ समान⁰ for समाने

इति । यथा सारस्वतसत्रे सरस्वतीतीरेण प्रत्यहं प्राञ्चो गत्वा मुन्वन्ति ।
एवं कुर्युः । अथवा यत्र क्वाप्येकस्मिन्नेव देशे यथा यत्रान्तराणाम् ॥२०॥

अथ मनान्तरेण ब्राह्मणार्थमाह—

अयान्त एव चक्रीभवन्ति सदोहविधानानि कारयित्वाहः-
संस्थासु चक्राणि विपरिवर्तयेयुरित्याचार्यास्तदभिप्रायात्त-
द्रूपम् ॥२१॥

इति । प्रत्यक्षेण यानमकुर्वन्तः सदोहविधानानि चक्रीभवन्ति । कारयित्वा
शकट आरोप्येत्यर्थः । तानि शकटानि अहः संस्थासु परिवर्तयेयुः । तदभिप्राया-
तस्य प्रयाणस्य रूपम् । न साक्षात् प्रयाणं कार्यमित्यर्थः ॥२१॥

अप्रायाणात् समानत्राभिषवः ॥२२॥

गमनमकृत्वैकस्मिन्नेव देशे अभिषवः कार्यः ॥२२॥

अहरहरेतत् कुर्युरिति धानंजय्यशाण्डिल्यौ ॥२३॥

अहरहः शकटविवर्तनम् ॥२३॥

अभिप्लव एवेति गौतमः ॥२४॥

पृष्ठच एके ॥२५॥

त्रिकद्रुकेष्वेके ॥२६॥

ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः । स्पष्टमन्यत् ॥२४-२६॥

अथ गवामयनं संवत्सरसत्रं प्रस्तौति—

उक्तकाला दीक्षा ब्राह्मणेन गवामयनस्य ॥२७॥

इति एकाष्टकायां दीक्षेरन्ति (तां. ब्रा. ५.६.१) त्यादिना ब्राह्मणेन गवामय-
नस्य दीक्षाकाल उक्तः । तत्र त्रीन् पक्षान् उपक्षिप्य चित्रापूर्णिमासे दीक्षेरन्ति
(तां. ब्रा. ५.६.१०) त्ययं पक्षो निर्दोषः स्थापितः । तत्रापि चतुरहं पुरस्तात्
पूर्णिमास्ये दीक्षेरन्निति निर्दोषतरश्चतुर्थः पक्ष उक्तः ॥२७॥

11. My¹ before देशे adds. यथासुते

13. My¹. विवर्तम् U. परिवर्तनम् for विवर्तनम्

21. My¹. °मास्यै fr °मासे

तत्र शास्त्रान्तरीयं विशेषमाह—

वैशाखज्येष्ठौ तु विकल्प्येते । चैत्रीपक्षेणाषाढश्च ॥२८॥

इति । अस्मिन् ब्राह्मणोक्ते चैत्रीपक्षे त्रयः पक्षा विकल्पन्ते । त्रिष्वपि वैशाखा-
दिमासेषु तत्तत् पौर्णमास्यां ततः पूर्वस्मिंश्चतुरहे वा दीक्षा कार्येत्यर्थः ॥२८॥

५

षष्ठ्यां वा दीक्षित्वा सप्तदश दीक्षाः कुर्वीरन् ॥२९॥

यथोक्तेषु पूर्वपक्षेषु षष्ठ्यां वा दीक्षेत्यर्थः ॥२९॥

एतेनोक्तमनादेशे सांवत्सरिकाणां सांवत्सरिकानाम् ॥३०॥

सांवत्सरशब्दचोदितानां सर्वसत्राणामेतेनैव दीक्षणं व्याख्यातम् ॥३०॥

इति ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रे अष्टाविंशे पटले पञ्चमः खण्डः ॥५॥

१०

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

अष्टमः पटलो वृत्तस्तृतीये दशकेऽधुना ॥३८॥

१२

इति धीधन्विविरचिते ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रदीपे अष्टाविंशः पटलः समाप्तः ॥३८॥

एकोनविंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

अथ गवामयने पञ्चसु माःसु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते (तां. ब्रा. ४.४.१)
इत्येतमनुवाकमवयववशो व्याख्यास्यन् समुदायार्थं (?) तावदाह—

पञ्चसु माःसु बार्हताः प्रगाथाः आप्यन्त इत्यभीवर्तस्तोत्रीयाः

५

॥१॥

इति । अनेनानुवाकेन अभीवर्तस्तोत्रीयाः कथ्यन्त इत्यर्थः ॥१॥

ननु च अभीवर्तस्येति न श्रूयते । अत आह—

ब्रह्मसामभूतस्य तस्य हि प्रकरणे श्रूयन्ते ॥२॥

इति । अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवती (तां. ब्रा. ४.३.१) ति पूर्वं विहितस्य
ब्रह्मसाम्नोऽभीवर्तस्य प्रकरणे संनिधावेते श्रूयन्ते । तस्मात् तदीया एवैते
स्तोत्रीयाः कथ्यन्ते ॥२॥

१०

ननु च रथन्तरादिवत्तस्यैक एव स्तोत्रीयो युक्तः । कथमेते बहवो युज्यन्ते ।
अत आह—

अन्योन्यः प्रगाथ इति च नानाप्रगाथस्तं दर्शयति ॥३॥

१५

इति । समानं साम भवतीत्यन्योन्यः प्रगाथः (तां. ब्रा. ४.३.७) इति ब्राह्मणेन
गवामयनस्य कृत्स्नेऽपि पूर्वस्मिन् पक्षसि एकमेवाभीवर्तं विधाय तस्य प्रत्यहं भेदेन
प्रगाथा विहिताः । तेषां क्लृप्तिप्रकारोऽत्र कीर्त्यत इति न विरोधः । तत्र तावत्
पञ्चसु मासु बार्हताः प्रगाथाः इत्यस्यायमर्थः । अन्योन्यः प्रगाथ इति विहिता
ये प्रगाथास्ते सर्वे पञ्चस्वेव मासेषु समाप्यन्ते ॥३॥

२०

3. C. om. गवामयने; My¹ My⁴. om. अथ...तावदाह (L. 4);

My² समुदायार्थं [—] तावदाह;

11. My¹ साम्नि यवेते for संनिधावेते⁰

15. My¹. अन्योन्यप्रगाथाः for अन्योन्यः प्रगाथः;

My¹ ⁰प्रगाथतान् M ⁰प्रगाथ⁰ for प्रगाथस्तं (?) See ला. श्री.

17. My¹ पक्षेसि for पक्षसि

तत्र कियन्तस्ते प्रगाथाः । कुत्र वा तेषामध्ययनम् । कथं च बलुतिरिति न विद्मः । अत आह—

चतुःशतमेन्द्रा बार्हताः प्रगाथा दशतथीषु ॥४॥

५ इति । अन्योन्यः प्रगाथ इत्यत्र विशेषाश्रवणेऽपि प्रकृतिवदतिदेशादिन्द्रदेवत्या बार्हताश्च प्रगाथाः । ते चास्माकमध्ययनाद् दशतथीषु बह्वृचसंहितायां द्रष्टव्याः । तत्र बृहती विष्टारपङ्क्तिश्चेति च एकः प्रगाथः । एवं चतुरुत्तरं शतमेव प्रगाथाः कृत्स्नायामपि बह्वृचसंहितायाम् इति ॥४॥

तेषां बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीया इन्द्रक्रतुश्चान्यत्र स्थाने ॥५॥

१० इति । तेषां मध्ये चत्वारोऽभिवर्तदिन्यत्रैव भवन्ति । के पुनस्ते । बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीया इन्द्रक्रतुं न आभरे (सा. १४५६-७) ति प्रगाथश्च । स हि गवामयनस्योत्तरस्मिन् पक्षसि सर्वेषां ब्रह्मसाम्नां स्तोत्रीयो भवति । इन्द्र क्रतुं न आभरे (सा. १४५६-७) ति प्रगाथो भवतीति श्रुतेः । इतरे तु त्रयः स्तोत्रीयाः संचारदोषप्रसङ्गादभिवर्तेन न ग्राह्याः ॥५॥

१५ एवं सति शतमवशिष्यन्ते । तस्य बलुतिं दर्शयति—

शतस्यैकं चतुर्विंशे कुर्यादितरानभिप्लवेषु ॥६॥

२० इति । स्पष्टम् । अत्र पृष्ठयातिरात्रयोरभिवर्त एव नास्ति । तयोः स्थानान्तरे ब्राह्मणे पुष्कलोपदेशात् । तेनाविकृतावेव तौ ग्राह्या । किं च यदि पृष्ठयोऽभिवर्तः स्यात् तदानीं पदनिधनं प्रथमस्याहो रूपमि (तां ब्रा. १०.१०.१) त्यादि ब्राह्मणेन पृथक् पृथक् ब्रह्मसामभिः पृष्ठयोः पङ्क्ते विभक्तिकलृप्तेर्भङ्गः स्यात् ॥६॥

२२ ननु च पञ्चसु मासेषु विंशतिश्च शतं चाभिप्लवाहानि सन्ति । तेषामपर्याप्ताः प्रगाथाः । अत आह—

18. My¹. पुष्करो⁰ for पुष्कलो⁰

20. C. पृथगेव for पृथक् पृथक्

21. My¹ C. पर्याप्तः for अपर्याप्ताः

एकोनविंशत्सातोबार्हतास्तृचास्तेषामेकैकं तृतीये तृतीयेऽहनि
कुर्यात् ॥७॥

इति । शुद्धा एव तिस्रो बार्हतस्तृच इति व्यपदिश्यते । तथा च निदान-
कारेणोक्तम्—बार्हतमपि तृचं सतोबृहत्य इत्येवाचक्षते । यथा वयं घ त्वा
मुतावन्तः (सा. ८६४-६) इति (नि. सू. १-२) । तदयमर्थः । एकोनविंशत् सातो-
बार्हताश्च तृचा दशतयोष्वधीयन्ते । तेषामेकैकम् अभिप्लवानां तृतीयेऽहनि कुर्यात्
इति ॥७॥

कुत इत्याह—

कृता ह्येतस्मिन् स्थान आर्षेयकल्पेन ॥८॥

इति । षड्भरेतव्यमि (तां ब्रा. ४.४.११) ति ब्राह्मणोक्तपट्प्रगाथपक्षमाश्रित्य
कल्पकारेणाभिप्लवस्य तृतीयेऽहनि सतोबृहतीनां कल्पनात्—आत्वा सहस्रमाशतम्
(सा. १३६१-३) इत्यभीवर्त इति तस्यैव किं मूल्यमिति चेदुच्यते । पृष्ठयः षड्द्वौ
ह्यभिप्लवस्य प्रकृतिः । तत्र च तृतीयेऽहनि बृहत्साम्नः सातोबार्हतः स्तोत्रीयः ।
वयं घ त्वा मुतावन्त इति सतोबृहत्योवर्षीयश्छन्द आक्रमत (तां ब्रा. १४.४.१)
इति श्रुतेः । तथा सतोबृहतीषु स्तुवन्ति पूर्वयोरह्नोः प्रत्युद्यमाये (तां ब्रा.
१२.४.२२) ति च । तेनाभिप्लवेऽप्यतिदेशात् तृतीयेऽहनि सतो बृहत्य एव ग्राह्याः
॥८॥

पञ्चमस्य मासस्योत्तमेऽभिप्लवे पञ्चमेऽहनि सतोबृहतीः
कुर्यात् । प्रगाथाप्रभावात् ॥९॥

प्रगाथानामपर्याप्तत्वात् ॥९॥

ननु च आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायात् षष्ठेऽहनीति वक्तव्यम् । नैवम् ।
राथन्तरेऽहनि सतोबृहतीनां दर्शनात् । पञ्चमस्याप्यह्नो राथन्तरत्वात् तत्रैव
करणं न षष्ठेऽहनीत्यभिप्रायः ॥९॥

अथोत्तरं ब्राह्मणमनुभाष्य व्याचष्टे—

4. My² तथा for यथा

२४. My¹ भाष्यम् for ब्राह्मणम्; C. अनुष्टुभा for अनुभाष्य

तेष्वाप्तेषु छन्दसी संयुज्यैतव्यमिति षष्ठे मासे ॥१०॥

इति । प्रगाथेषु समाप्तेषु षष्ठे मासे द्वे छन्दसी संयुज्य गन्तव्यम् इति ब्राह्मणार्थः ॥१०॥

तत्र संयोगप्रकारमाह—

५

गायत्रीपादमेकैकमुष्णिहामुपरिष्ठात् कुर्यात् ॥११॥

इति । ऐन्द्रयाः कस्याश्चित् गायत्र्याः एकैकं पदं पृथक्कृत्य तिसृणामैन्द्रीणां मुष्णिहामन्ते क्रमेण निदध्यात् ॥११॥

ननु च चतुर्द्वे एव गीयतां किमिति पृथक्कृत्य तृचे करणम् । अत आह—

विष्ठावानुपपत्तिर्हन्यथा ॥१२॥

१०

इति । अन्यथा चतुर्द्वे गीयमाने विष्ठावोऽनुपपन्नः स्यात् । तृचाश्रयो हि विष्ठावो न चतुर्थीमवलम्बते । तत्रथा पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकयेति ॥१२॥

सातोबार्हतशेषोऽष्टौ तान् कृत्वा संयोग इति गौतमः ॥१३॥

१५

अष्टौ सातोबार्हतास्तृचा अवशिष्टाः सन्ति । तान् षष्ठे मासे प्रथमं कृत्वा पश्चाच्छन्दःसंयोगः कार्यः इति गौतमः ॥१३॥

कुत इत्याह—

बृहतीक्षयाद्धचेवमामनतीति ॥१४॥

१६

अभावाद्धि बृहतीनां छन्दःसंयोगः । श्रुतिरामनति । सन्ति चाष्टौ सातो बार्हतास्तृचा इति तान् कृत्वेव संयोगः ॥१४॥

2. My¹ My¹ C. प्रगाथे समाप्ते; for प्रगाथेषु समाप्तेषु My¹. om मापं

8. My¹ चतुर्थतृच for चतुर्द्वे; My¹. om. च; My C. om ^०कृत्य^०

10. My². विष्ठावे for विष्ठावो; My² तृतीया for तृचा^०

11. C. चतुर्थम् for चतुर्थीम्

13. My². सतो^० for सातो; M. ^०बार्हते शेषे for ^०बार्हतशेषो

16. My¹ My⁴ C. om. कुत इत्याह

17. My² आमनन्ति for आमनति

अथोत्तरं ब्राह्मणं व्याचष्टे—

चतुश्चत्वारिंशे च छन्दोभिरेतव्यमिति गायत्रीं चतुर्विंशो कुर्याद्विष्णुहं
प्रथम आभिप्लविकेऽनुष्टुभं द्वितीये बृहतीतरेषु ॥१५॥

उद्धरेत्तु पञ्चमादह्नः सतो बृहतीः प्रभवन्ति हि प्रगाथाः ॥१६॥

इति । अस्मिन् पक्षेऽभिप्लवपञ्चमादह्नः सतो बृहतीरुद्धरेत् । कुतः । यस्मात्
प्रगाथा एव प्रभवन्ति प्रयप्ता इत्यर्थः ॥१६॥

५

तत्र पङ्क्तिः कृत्वा षष्ठे वा त्रिष्टुभा षष्ठं मासमीयुर्जगती
तृतीये स्वरसाम्नि ॥१७॥

तत्र पञ्चमेऽह्नि षष्ठे वा पङ्क्तिः कृत्वा कृत्स्नमेव षष्ठं मासं त्रिष्टुभा
गच्छेयुः । जगती तु तृतीये स्वरसाम्नीति । अनेन श्वो विष्टुवान् भवतीति
जगतीमुपेयुरिति श्रुतिव्याख्याता ॥१७॥

१०

नवसातो बार्हतशेषो द्वौ च प्रगाथौ तान् कृत्वा पङ्क्तिस्तमुपेयुस्ते-
षां वोत्तमस्य स्थाने तं षष्ठे तत ऊर्ध्वं त्रिष्टुभेति गौतमः ॥१८॥

नव सातो बार्हतास्तृचा द्वौ च प्रगाथौ शिष्टौ । तान् षष्ठे मासि प्रथममेका-
दशदिवसेषु कृत्वा द्वादशेऽह्नि पङ्क्तिः कुर्यात् । अथवा तेषामिति शिष्टानामुत्त-
मस्य स्थाने द्वितीयस्याभिप्लवस्य पञ्चमेऽह्नीत्यर्थः । तत्र पङ्क्तीः कुर्यात् । तमुत्तमं
प्रगाथं द्वितीयस्याभिप्लवस्य षष्ठेऽह्नि कुर्यात् । तत ऊर्ध्वमेव त्रिष्टुभा गन्तव्यम् ।
न पुनः कृत्स्नं मासमिति गौतमस्य पक्षः ॥१८॥

१५

१८

3. My. प्रथमम् for प्रथमे

7. M. पङ्क्तिः for पङ्क्ति

12. M. befor नव adds : सः; M. ^०बार्हतः for ^०बार्हत^०; My¹ पङ्क्तीर्
for पङ्क्तिम्.

13. My² च for वा; My¹ तद् for ततः

15. My. C. पङ्क्तीः for पङ्क्ति

My² My¹ C. अति^० for इति

18. My¹ पुरः for पुनः

बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्यमिति ॥१९॥

ब्राह्मणं व्याचष्टे—बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्य (तां. ब्रा. ४.४.८) मिति ॥१६॥

त्रिष्टुभं चतुर्विंशे कुर्यात् । बृहतीं प्रथम आभिप्लविके ॥२०॥

५

राथन्तरे अहनि बृहती कार्या । बार्हतेऽहनि त्रिष्टुप् कार्ये (तां. ब्रा. ४.४.१०) ति वाक्यशेषात् ॥२०॥

७

इति ब्राह्मयणश्रौतसूत्रे एकोनविंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

द्वितीयः खण्डः

एष विपर्यासः सर्वस्मिन्नयने ॥१॥

एष विपर्यासः कृत्स्नेऽपि ग्रामयनस्य पूर्वस्य पक्षसोऽयने कार्यः ॥१॥

एतानि महानानात्वानि ॥२॥

एवं त्रीणि प्रगाथायनान्युक्तानि । एतानि महानानात्वानि स्युः । महदत्यन्तं स्तोत्रीयनानात्वं यस्मिन्नयने तन्महानानात्वमिति बहुव्रीहिः । त्रिष्वपि पक्षेषु प्रत्यहमन्योन्यः स्तोत्रीय इत्युक्तं भवति । तथा च निदानकारः—अन्योन्यः प्रगाथ इत्यन्तं नानात्वम् (नि. सू.) इति । ननु सिद्धमेवैतत् । किमर्थमुच्यते । बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्यमि (तां ब्रा. ४.४.८) त्युक्ते द्वयोरेव तृचयोः पुनर्विपर्यासशङ्का स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् ॥२॥

चतुस्तरप्रयोगो बृहतीत्रिष्टुभोश्च विपर्यासः षष्ठ एव मासे स्यादिति शौचिवृक्षिः ॥३॥

चतुस्तरैरेव छन्दोभिरेतव्यम् बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्यम् (तां ब्रा. ४.४.५-८) इति पक्षद्वयं षष्ठ एव मासे स्यात् । न पुनरन्यत्रेति शौचिवृक्षिः ॥३॥

कुत इत्याह—

संशर इव वा एष छन्दसामिति हि तस्मिन्नुपोद्य विदधाति ॥४॥

इति । उपवाददोषकथनम् । षष्ठे मासि संशर इव वा एष छन्दसामिति छन्दःसंयोगस्य दोषमुक्त्वा तत्परिहाराय चतुस्तरप्रयोगं विधित्सन् षष्ठ एव मासे विदधाति । न पूर्वमिति गम्यते । यत्र दोषस्तत्रैव परिहारो युक्तः । तस्मात् षष्ठ एव मासे चतुस्तरप्रयोग इति तावन्निश्चितम् । पुनस्तत्रापि दोषं दर्शयित्वा विधीयमानो विपर्यासपक्षोऽपि तत्रैव ॥४॥

2. My¹ after एष adds: एव

7. My¹ after भवति ins इति

19. My¹ दोषः for दोषकथनं

20. My² C. विधिना for विधित्सन्

23. My² विपर्यासे for विपर्यासि

तदिदं निराकरोति—

सर्वत्रैवेत्याचार्याः ॥५॥

इति । चतुर्विंशमहरारभ्य सर्वत्रैव पट्स्वपि मासेषु पूर्वोक्तप्रकारेणैवेदं पक्ष-
द्वयमित्याचार्याः ॥५॥

५

तत्र पूर्वपक्षस्य सार्वत्रिकत्वे हेतुमाह—

चतुस्तराणि ह्यनुपूर्वं प्रयुञ्जानो बृहतीं मध्य आमनन्ति
॥६॥

इति । क्रमेण चतुस्तराणि च्छन्दांसि विकल्पयन् मध्ये बृहतीं कल्प-
यत्याम्नायः । बृहत्या पञ्चमासा इति न च षष्ठमासमध्ये पञ्चमासाः संभवन्ति ।
तस्मान्मासशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गादित आरभ्य सर्वत्रैव चतुस्तरप्रयोगः ॥६॥

१०

हेत्वन्तरं चाह—

त्रिष्टुभा षष्ठं मासमिति चाह ॥७॥

इति । त्रिष्टुभा षष्ठं मासमिति ब्रुवन् त्रिष्टुभः पूर्वाणि च्छन्दांसि पङ्क्ति-
पर्यन्तानि षष्ठमासात् पूर्वमेव प्रयोज्यानीति ज्ञापयति । तस्मात् पूर्वत्रेति सिद्धम्
॥७॥

१५

अथ विपर्यासपक्षस्य सार्वत्रिकत्वमुपपादयति—

बृहतीक्षयात्पुनर्विपर्यासस्तस्मिन्नोपपद्यते ॥८॥

इति । पञ्चस्वेव मासेषु बृहतीनां क्षयात् तस्मिन् षष्ठे मासे बृहतीभिः
पुनर्विपर्यासो नोपपद्यते । तस्मात् विपर्यासोऽपि चतुर्विंशमहरारभ्य सर्वत्रैव कार्यः
॥८॥

२०

3. My² after एव adds:—च

5. तत् for तत्र

6. My². आमनन्ति for आमनति

8. My. कल्पयन् for विकल्पयन्

My¹ कल्पयन्त्याम्नाताः for कल्पयत्याम्नायः

9. My⁴ अम्नायः for आम्नायः My¹ मासम्; for मासाः

My¹ ननु for न

10. My². इति तत for इत;

16. My¹. om अथ. . उपपादयति

एवं निराकृतोऽपि शौचिवृक्षिः पुनरपि स्वमतं समर्थयते—

साप्राग्येण बृहतीग्रहणमिति शौचिवृक्षिः ॥९॥

इति । बृहत्या पञ्चमास इयुरि (तां ब्रा. ४.४.७) त्येतावद् वचनं पूर्वमास-
प्रयुक्ता बृहतीश्चतुस्तरत्वसाम्येन मध्ये पठति । न पुनः पष्ठे मासे कर्तव्यत्वेन
विदधाति । येन मासशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात् बृहत्या पञ्चमास इति पूर्वकृता-
नामनुवादः । एकां गायत्रीमेकाहमुपेयुरित्यादिना गायत्र्यादिच्छन्दःषट्कमेव पष्ठे
मासे विधेयमिति सत्रायभावः साप्राग्यम् । सादृश्यम् । चतुस्तरत्वसाम्यमिति
यावत् ॥६॥

पञ्च मास इति वा राज्ञयः ॥१०॥

अथवा बृहत्या पञ्च मासः (तां ब्रा. ४.४.७) इति मास (?स्) शब्दो रात्रि-
वचनः । तेन बृहत्या पञ्च दिवसान् गच्छेयुरिति । षष्ठ एव मासे विधिरयम् ।
नानुवादः ॥१०॥

त्रिष्टुभेति यथा भूयसवादः ॥११॥

त्रिष्टुभा षष्ठं मासमि (तां ब्रा. ४.४.७) ति च पष्ठे त्रिष्टुभां भूयस्त्वा-
दुक्तम् । न पुनः पञ्क्तिपर्यन्तानाम् । तत्राभावात् । यथाभूयसमिति भूयस्त्वानु-
सारेणेत्यर्थः ॥११॥

1. My². ०कृतेऽपि for ०कृतोऽपि
2. C. त्वस्य प्रायेण My¹ साप्रायेण for सा प्राग्येण
3. My² मासम् for मास
4. C. पठन्ति for पठति
5. My¹ मसम् for मास
9. My¹ मासम् for मासः
10. My² after अथवा adds: बृहत्या; My¹ मासम् for मासः
14. M. ०भूयासो My¹ ०भूयसो for ०भूयस्

अथ विपर्ययसपक्षमपि शोचिवृक्षीयं समर्थयते—

अक्षीणाश्च बृहत्याः ॥१२॥

स्पष्टम् ॥१२॥

कथमित्याह—

५ सातो बार्हतशेषो ह्यष्टौ बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीयाश्च ॥१३॥

इति । एवमेकादशबार्हताः स्तोत्रीयाः सन्ति ॥१३॥

ततः किमित्याह—

नैस्त्रिष्टुभो व्यत्यस्येत् ॥१४॥

१० इति । षष्ठे मासे तावदष्टाविंशतिरहनि तेषु षष्ठेऽभीवर्तते नास्त्येवेति पूर्वमेवोक्तम् । शिष्टानि द्वाविंशतिरहनि । तत्रैकादशभिर्बार्हतैः स्तोत्रीयैरेकादशत्रैष्टुभान् स्तोत्रीयान् आहृत्य व्यत्यस्येत् ॥१४॥

ननु च बृहद्रथन्तरकालेयस्तोत्रीयमादायाभीवर्तते करणे कृतानामेव तेषामभीवर्तार्थं पुनः करणादेकस्मिन्नेवाहनि स्तोत्रीयसंचारदोषः स्यात् । अत आह—

तरणिरित्सिषसतीति कालेयं स्याद्यदहस्तस्य स्तोत्रीयेऽभीवर्तः

१५

॥१५॥

इति । यस्मिन्नहनि कालेयस्तोत्रीये तरोभिर्वा विदद्वसुम् (सा. ६८७-८) इत्यस्मिन्नभीवर्तः क्रियते तस्मिन्नहनि तरणिरित्सिषसती (सा. ८६७-८) ति कालेयं कुर्यात् । तेन चासंचारदोषः ॥१५॥

त्वामिद्धीति रथन्तरं यदहस्तस्य ॥१६॥

२०

यस्मिन्नहनि रथन्तरस्य स्तोत्रीयेऽभीवर्तस्तस्मिन्नहनि त्वामिद्धि हवामहे (सा. ८०६-१०) इति रथन्तरं कुर्यात् ॥१६॥

२२

स्वरसान्नोर्वान्यतरस्मिन् रथन्तरस्य स्तोत्रीयं कुर्यात् ॥१७॥

5. My² ०कालेये for ०कालेय^०

10. My¹ C. विंशतिर् for द्वाविंशतिर्

18. My¹ om. चा^०; My². च for चा^०.

22. My¹ रथन्तर^० for रथन्तरस्य

अथवा प्रथमोत्तमयोः स्वरसाम्नोरन्यतरस्मिन् अह्नि रथन्तरस्य स्तोत्रीयम-
भीवर्तस्य कुर्यात् ॥१७॥

किमर्थमित्याह—

कृता हि तत्रान्या रथन्तरस्य ॥१८॥

इति । तयोरह्नोरन्या एव रथन्तरस्य स्तोत्रीयाः कल्पकारेण कृताः । यज्जा-
यथा अपूर्व्येति रथन्तरम् (आ. क. २.२.४) प्रत्यस्मै पिपोषतेति रथन्तरम्
(आ. क. २.४.४) इति । एवं कल्पकारेणैव तयोरह्नोरन्यासां कल्पनेन संचार-
शङ्काभावात् तयोरेव रथन्तरस्तोत्रीयमभीवर्तस्य कुर्यात् । नन्वत्र बृहत्तोऽपि स्तोत्री-
यान्तरमसंचाराय वक्तव्यम् नैवम् । व्यत्यामविधेः बार्हतेऽह्नि त्रिष्टुप् कार्ये (तां.
ब्रा. ४.४.१०) ति वचनाद् बृहतीनां प्रयोग एव नास्तीति न संचारदोषः
॥१८॥

५

१०

एवं शौचिवृक्षितं समर्थितम् । तदेव मतमाचार्याः प्रकारान्तरेण व्याचक्षत
इत्याह—

एवं व्याचक्षत आचार्याः ॥१९॥

इति । एवमिति वक्ष्यमाणपरामर्शः ॥१९॥

१५

तदेवाह—

विंशतिशतं त्वपि प्रगाथानधीयते । तेभ्य एव प्रयुञ्जीत
॥२०॥

इति । केचिद् बह्वृचा विंशत्यधिकं शतमधीयते । तेभ्य एव गृहीत्वा षष्ठे
मासे विपर्यासः कार्यः ॥२०॥

२०

1. My² उत्तरयो for उत्तमयोः

5. My¹ after कृताः । adds:— वया.

8. My^{1,2} C. ⁰स्तोत्रीयस्य for ⁰स्तोत्रीयमभीवर्तस्य

9. My¹. विधौ for ⁰विधेः

10. My¹ वचनम् C. वचनानां for वचनाद्

19. My². अष्टमे for षष्ठे.

कुत इत्याह—

संरोधो हि चतुःशते ॥२१॥

इति । चतुःशतात् प्रगाथग्रहणे संरोधः स्यात् । कृतानामेव बृहद्रथन्तरकालेय-
स्तोत्रीयाणां पुनः करणात् ॥२१॥

५

तत्र तथैव सतो बृहतीः कुर्यात् ॥२२॥

तत्र विंशतिशतात् प्रगाथाहरणपक्षेऽपि चतुःशतपक्षवदभिप्लवानां तृतीयेऽहनि
सतो बृहतीः कुर्यादिवातिदेशबलात् ॥२२॥

उद्धरेत्तु पञ्चमादह्नः ॥२३॥

१०

सतो बृहतीः पञ्चमे मासे चतुर्थाभिप्लवस्य पञ्चमादह्नः उद्धरेत् । प्रगाथानामेव
विद्यमानत्वात् ॥२३॥

शौचिवृक्षेः पुनर्विपर्यासोऽन्याय्येन ॥२४॥

यः पुनः शौचिवृक्षेरभिमतो विपर्यासः स त्वन्याय्येनैवोक्तः ॥२४॥
कथमित्याह—

१५

अकृतक्रिया हि विधानम् । कृताः पुनर्बृहद्रथन्तरकालेय-
स्तोत्रीयाः ॥२५॥

अकृतस्य स्तोत्रीयस्य करणं विधानं सम्यक् प्रयोगो भवति । कृतस्य करणं
दुष्प्रयोग एव । बृहद्रथन्तरादिस्तोत्रीयास्तु कृता एवेति तैर्वर्त्यासो नान्याय्य एव
॥२५॥

१६

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकोनत्रिंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

11. My¹ अन्यायेन for अन्याय्येन

14. C. ^०क्रियो for ^०क्रिया; My⁴ ^०क्रियाभि for क्रिया हि

तृतीयः खण्डः

तस्मादेवं कार्यमित्याह—

विंशतिशतस्य तु शेषो विद्यते । तेषां सप्तभिः सातो बार्हतेदच
चतुर्भिर्यत्यस्येत् ॥१॥

इति । विंशतिशतस्य तु यः शेषः एकान्नविंशतिः प्रगाथाः नतः सप्ताहृत्य
चतुरश्च सातोबार्हतानाहृत्य तैरेकादशभिरेकादशत्रैष्टुभान् व्यत्यस्येत् । एवम-
कृतक्रिया भवतीति न्यायोऽयं निर्वाहः । ननु च प्रगाथेषु पर्याप्तेषु किमर्थं चतुर्भिः
सातोबार्हतेर्व्यत्यासः । तदुच्यते । पण्डे मागे त्रयाणामभिप्लवानां तृतीयेषु दिवसेषु
त्रयः सातोबार्हता प्रकृतिवत् प्राप्ताः । तृतीये च स्वरसाम्न्यभिप्लवविकारत्वात्
सातोबार्हतः प्राप्त एव । तथा च कल्पकारेण तृतीये स्वरसाम्नि वयं च त्वा सुता-
वन्तः (सा. ८६४.६) इति सतोवृहृत्यः क्लृप्ताः । तेन सायूक्तं चतुर्भिरिति ॥१॥

अथ त्रयस्त्रिंशता प्रगाथैरेतव्यमि (तां ब्रा. ४.४.११) त्यादिब्राह्मणेन पुनः
सप्त पक्षा दर्शिताः । तेषु प्रयुक्तस्यैव प्रगाथमंघस्य पुनः पुनः करणमिति स्थितिः ।
तत्र कुन्धारम्भः कुन्नावसानमत आह—

चार्यस्त्रिंशत्प्रभृतोन् सह चतुर्विंशेषु कुर्यादुत्तमे च स्वरसाम्नो-
त्याचार्याः ॥२॥

इति । सह चतुर्विंशेष्विति बहुव्रीहिः । चतुर्विंशमहरारम्भ्य उत्तमस्वरसाम-
पर्यन्तं पुनः पुनरभ्यास इत्याचार्याः ॥२॥

कुत इत्याह—

अभीवर्तप्रकरणे हि श्रूयन्ते । सोऽत्राप्यभीवर्त इति ॥३॥

इति । अभीवर्तप्रकरणे हि प्रगाथाः श्रुताः । स चाभीवर्तोऽत्रापि चतुर्विंश-
स्वरसाम्नोविद्यत एवेति तयोरपि प्रगाथप्रवृत्तिः ॥३॥

अतः स्वमतमाह—

अन्तरेण त्वेतावार्षेयकल्पेन कृतं षट्प्रगाथमिहापि तथैव स्यात्
॥४॥

एतौ चतुर्विंशस्वरसामानावन्तरेण वर्जयित्वैव पट्प्रगाथपक्षः कल्पकारेण
कृतः । तद्वत् त्रयस्त्रिंशत्प्रभृतिष्वपि स्यात् । अभिप्लवेष्वाभ्यासः इत्युक्तं भवति
॥४॥

५

तेषां यत्र समप्रयोगे तृतीये तृतीयेऽहनि सतोबृहत्य उपपद्येरन्
कुर्यादेतास्तत्र ॥५॥

तेषां त्रयस्त्रिंशत्प्रभृतिकल्पानां मध्ये यत्र कल्पे अभिप्लवानां तृतीयेऽह्न्येव सतो-
बृहत्य उपपद्येरन् । तत्रैव कल्पे ताः कुर्यात् । कस्मिन् पुनः कल्पे तदुपपत्तिरिति ।
तत्रोक्तम् । समप्रयोग इति । षडहममप्रयोगे कल्प इत्यर्थः ॥५॥

१०

यथा षड्द्वादशचतुर्विंशतिप्रगाथपक्षेषु इतरस्मिन् पक्षचतुष्टये तु पुनः पुन-
रभ्यासे क्रियमाणे कदाचित् तृतीयादह्नोऽन्यत्रापि सतो बृहत्यः स्युः । अतस्तेन
पक्षेषु न कदाचिदपि सतोबृहत्यः कार्या इत्याह—

अनुपपद्यमानासु प्रगाथा एव स्युः ॥६॥

इति । स्पष्टम् ॥६॥

अनाचारो हि षडहेऽन्यत्र तृतीयादह्नः सतोबृहतीनाम् ॥७॥

१५

षडहे तृतीयादह्नोऽन्यत्र सतोबृहतीनामाचारो वृत्तिर्न वचिदपि दृष्टः
॥७॥

नदेवं पञ्चमु माः शु बाहताः (तां वा. ४.४.१) इत्यनुवाको व्याख्यातः । अथ
विपुवत ऊर्ध्वं यद्वक्तव्यं तदाह—

स यथैव पुरस्तादभीवर्तस्तोत्रीयान् कुर्यात् तथोपरिष्ठादिन्द्र-
कृतौ ब्रह्मसामानि निधनवन्ति तच्छन्दस्यानि ॥८॥

२०

इति । विपुवतः पुरस्ताद् यावतोऽभीवर्तस्तोत्रीयान् कुर्यात् तावन्ति ब्रह्म-
सामानि विपुवत उपरिष्ठाद् इन्द्र कर्तुं न आभरे (सा. १.४.६-७) ति प्रगाथे कुर्यात्
पक्षयोः साम्यसिद्धयर्थम् । तद्यथा पुरस्तात् षट्प्रगाथपक्षे विपुवत ऊर्ध्वमपि

२३

4. My¹ संप्र⁰ for समप्र⁰

8. My. संप्र for समप्र⁰

कात्स्न्येन पडेव ब्रह्मयामानि । एवं पश्चान्तरेष्वपि तत्तत्संज्ञयानि च तानि सर्वाणि अभीवर्तयन्निधनवन्ति स्युः । वागिडास्वरव्यनिरिकं निधनम् । तच्छन्दस्यानीत्ययमर्थः । यदि पूर्वस्मिन् पक्षसि चतुस्तययोगो बृहत्तो विष्टु-भोत्रिपर्यासो वा स्यात् तदा तच्छन्दस्युत्पन्नानि सामान्युपरिष्ठात् कार्याणीति ॥८॥

तच्छन्दस्याभावेऽप्यन्यानि गीतिनिधनोपेतानि ॥९॥

५

यदि तच्छन्दस्यानि न लभ्यन्ते तदानीम् अभीवर्तय्य यो गीतिप्रकारः यम् निधनं तद्युक्तान्येवाहरेत् ।

अत्र कल्पकारेणोत्तरस्मिन् पक्षसि विश्वजित्पृष्ठ्यादशरात्रमहाव्रतोऽप्यन्द्रक्रतु-रिति प्रगाथां न वल्लभः । दशरात्रे नावत् पडहविभक्तीनां नाशप्रसङ्गात् ऊह्योप-देशाच्च महाव्रतेऽप्यतिच्छदःसु ब्रह्मयाम कार्यमिति विधेर्विश्वजिति सर्वपृष्ठो भवतीति वचनात् स्वस्तोत्रीयं वैरूपमेव ब्रह्मयाम ॥९॥

१०

एवमुपेक्षितमिन्द्रक्रतुप्रगाथमनुगृह्णन्नाहतमस्तूयमानमनुशंसयन् सामानि प्रतिकल्पयेत् ॥१०॥

इति । तमिन्द्रक्रतुप्रगाथं विश्वजित्पृष्ठ्यादस्तूयमानमपि ब्राह्मणाच्छंसिना-नुशंसयन् वक्ष्यमाणानि सामानि प्रतिकल्पयेत् तदनुग्रहार्थम् उद्गाता । एवमिन्द्र-क्रतोः सामद्वारेण स्वरूपतश्चानुग्रहः कृतो भवति । न च नावश्यकः । तथा च ब्राह्मणम्—यद्वचमनुसृजेयुर्नश्येयुरस्मात् लोकात् (तां. ब्रा. ४.३.६) इति ॥१०॥

१५

न वा शंसयेदिति गौतमः ॥११॥

अथवा नानुशंसयेत् । न ह्यस्तूयमानस्यानुशंसनं युक्तम् । तेन सामभिरेवेन्द्र-क्रतोरनुग्रहः ॥११॥

२०

1. My¹ My⁴ C. om. तानि;
2. My¹ तत्राणि My⁴ सामानि for सर्वाणि
3. My¹ My⁴ C. °प्रयोगो for °योगो; My¹ बृहत् for बृहती^०
9. My^{1.2} My⁴. विभक्ति^० for विभक्तीनां; My². पुणो^० for ऊह्यो^०
13. C. प्र^० for प्रति^०
15. My⁴ °ग्राह्य for °ग्रहार्थम्
18. My¹ ताः for वा

तान्येव सामानि दर्शयति—

जनित्रं विश्वजिति ॥१२॥

इति । माध्यन्दिने परीतो विञ्चता सुतमि (सां १३१३-५) ति बृहत्यां जनित्रं कल्पयेत् । तद्धीन्द्रक्रतुप्रगाथे गीतम् । तत्र गीतेन साम्ना साक्षादक्रियमाणोऽपि प्रगाथः सामद्वारेण कृत एवेति भावः । एवमुत्तरेष्वपि सामयु मन्तव्यम् ॥१२॥

यानि पृष्ठचे तानि दाशरात्रिके पृष्ठचे ॥१३॥

यान्यावृत्ते पृष्ठचेऽभीवर्तस्य लोके बल्पकारेणन्द्रक्रतोरनुग्रहार्थं कृतानि— पौरुमीढं मानवं जनित्रं भारद्वाजं वासिष्ठं गौङ्गवमित्येत एकैर्चा आवृत्तस्य पृष्ठस्याभीवर्तलोके (आ. क. २.८.१) इति तानि दाशरात्रिकेऽपि पृष्ठचे माध्यन्दिने पवमाने बृहतीषु कुर्यात् । अत्र पृष्ठस्यावृत्त्यभावात् गौङ्गवप्रभृतीनि पौरुमीढान्तानि क्रमेण स्युः ॥१३॥

चत्वार्येषां छन्दोमेषु यथाभागं यथापृष्ठं वा ॥१४॥

चतुर्षु छन्दोमेष्वपि एषां पौरुमीढादीनां मध्ये चत्वारि सामानि बृहतीषु प्रतिकल्पयेत् । यथाभागमिति गौङ्गवोपक्रमाणि चत्वारि यथाक्रममित्यर्थः । अथवा यथापृष्ठं प्रथमे छन्दोमे बृहत्पृष्ठे वासिष्ठं द्वितीये छन्दोमे स्थन्तरपृष्ठे गौङ्गवम् । एवं तृतीयचतुर्थयोरपि छन्दोगयोः ॥१४॥

पौरुमीढं व्रते श्यैतं वा ॥१५॥

3. C. om. बृहत्यां

6. M. "रात्रिके पृष्ठे for "रात्रिके पृष्ठचे

9. My² आवर्तस्य for अभीवर्त⁰

My⁴ My¹. om. अपि

10. My¹ "तत्र for अत्र"

12. C. "दृष्टम् for "पृष्ठम्

14. My¹ My⁴ "प्र for प्रति"

17. My². व्रतं for व्रते

महाव्रते पौरुमीढं बृहत्यां कल्पयेत् । श्येतं वा सर्वत्र । एवमुत्तरस्मिन् पक्षसि
इन्द्रक्रतोस्तत्र तत्र क्रियमाणस्य सामभिरेवानुग्रहः कार्यः ॥१५॥

एवं ब्रह्मसामकथा समाप्ता । अथ कथं पष्ठमामस्य मासत्वम् । द्वे ह्यहनी न
स्तः । अत आह—

अतिरात्रचतुर्विंशाभ्यां सह षष्ठो मासः पूर्वस्मिन् पक्षसि ॥१६॥

इति । आदित एव कृताभ्यामतिरात्रचतुर्विंशाभ्यां षष्ठो मासः पूरणोयः
॥१६॥

एवमेवोत्तरस्मिन् पक्षसि महाव्रतोदयनीयातिरात्राभ्यां प्रथमो मासः पूरणोयः
इत्याह—

व्रतातिरात्राभ्यां प्रथम उत्तरस्मिन् ॥१७॥

इति । गतम् ॥१७॥

अथ गवामयनमधिकृत्य ब्राह्मणम्—गौरीवितं श्यावाश्वन्निह्व एतानि वै
सामानि वाचोऽन्नमेतेषां वागन्नम् यदेतानि सामानि न च्यवन्ते (ना. ब्रा.
५.८.२) इत्यादि ।

तदनुभाष्य व्याचष्टे—

यदेतानि सामानि न च्यवन्त इति गौरीवितस्योत्तरयोर्निह्व-
श्यावाश्वे स्यातां सर्वत्र गवामयने १८॥

इति । गवामयने सर्वेष्वहःसु गौरीवितस्योत्तरयोः स्तोत्रीययोः निह्वश्यावाश्वे
एकचर्चं स्याताम् ॥१८॥

कुत इत्याह—

अनारभ्याच्यवनं विदधातीति ॥१९॥

इति । अहर्विशेषमनारभ्याच्यवनं विदधाति । तेन प्रत्यहं त्रीण्यपि तान्येव
कर्माणि ॥१९॥

1. My¹ सर्वत्रैव for सर्वत्र । एवम्

11. My¹ तथा⁰ for व्रता⁰

22. My¹ ह्यच्यवनं for अच्यवनं, My¹ च्यावनं for च्यवनं

कल्पकारस्तु नेवं कृतवानित्याह—

अन्ववेत्प्रविधिस्त्वार्षेयकल्पेन कृतो गौरीवितश्यावाश्वयोर्निह-
वस्य च ॥२०॥

५ इति । अन्ववायः पृथक्करणम् । गौरीवितात् पृथक्कृत्य निहवश्यावाश्वयोः
स्वविदेव विधिः कल्पकारेण क्लृप्तः । तद्यथा महाव्रते श्यावाश्वं क्लृप्तम् । निह-
वस्तु दशरात्रस्य नवमेऽहनि तृतीये छन्दोमे ब्राह्मणक्लृप्त एवानुज्ञातः । ननु च
दशरात्रे स विधिः । सत्यम् । द्वादशाहस्य दशरात्रे भवन्ती (तां. ब्रा. ४.८.५)
ति गवामयने स एवादिष्टः । तेन गवामयनेऽपि निहवो ब्राह्मणविहित एवेति
कल्पकारस्याभिप्रायः । सर्वत्रैवानुष्ठुभि गौरीवितं कले च ब्राह्मणे च क्लृप्तम्
१० ॥२०॥

ब्राह्मणे न तथा सत्यच्यवनं स्यात् ॥२१॥

ब्राह्मणे यदुक्तमच्यवनमन्वहकरणरूपं तत् कल्पकारपक्षे न स्यादित्यर्थः ।
गौरीवितं तुल्यत्वेनाच्यवनविधानाच्छास्त्रान्तरदर्शनात् कल्पकारेणान्यथानुष्ठ-
मिति भावः ॥२१॥

१५ इति ब्राह्मप्रणथोत्तमूत्रे एकोनत्रिंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

चतुर्थः खण्डः

अथ सर्वे सहृत्विजो महाव्रतेन स्तुवीरन् । अश्वर्युः शिरसोद्गायेत् (तां ब्रा.
५.६.१-२) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्रोद्गाने कर्त्तव्यविधानादुद्गातुस्तन्निवृत्तिः ।
तत्र मन्त्रेहः । किं प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोरपि स्वे स्वे कार्ये प्रस्तावादौ निवृत्तिः । किं
वा नवेति । तत्रेदमाह—

सर्वे सहृत्विजो महाव्रतेन स्तुवीरन्नित्युद्गातृविकार एव
स्यात् ॥१॥

इति । उद्गातुरेव निवृत्तिः । नेतरयोरित्यर्थः ॥१॥

कुत इत्याह—

अश्रुतिभूता ह्यन्ये ॥२॥

इति । अन्ये अश्वर्यादिव्यतिरिक्ताः केचित् तयोरपि कार्ये न श्रूयन्ते । येन
तयोरपि निवृत्तिः स्यात् ॥२॥

ननु च सर्वे सहृत्विज इति सर्वशब्दादन्येऽपि स्तुताः श्रुता एव । अतः
आह—

अवाप्यन्ते च सर्वशब्दस्तेष्वेव ॥३॥

इति । तेषु अश्वर्यादिषु कीर्तितेष्वेव सर्वशब्द उपपद्यन्ते इति । नाम्नौ सर्व-
शब्दः स्तोत्रे पुरुषान्तरमनुप्रवेशयितुं क्षमः ॥३॥

ननु च सह स्तुवीरन्निति सहशब्देन यौगपद्यचोदनाद् युगपदेव अश्वर्यादिभिः
पञ्चभिरपि गेयम् । तत्र प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोर्युगपदेव सामपञ्चकेऽपि प्रस्तावादिकरणा-
शक्तेरवश्यं सामचतुष्टये तयोः कार्ये । तत्र कर्त्तव्यतरं प्रवेशनीयमिति गम्यते ।
अत आह—

सह स्तुवीरन्निति कर्मसमवायात् ॥४॥

इति । एकस्मिन् स्तोत्रकर्मणि पञ्चानामन्वयमात्रात् सह स्तुवीरन्निति सह-
शब्दः न पुनर्यौगपद्यमभिधत्ते ॥४॥

3. My¹ C. कश्चितर⁰ for कर्त्तव्यतर⁰

10. My¹ M. अन्यश्रुति⁰ for अश्रुति⁰

13. My² श्रुतो My⁴. स्तुतो for स्तुताः

कुत इत्याह—

पौर्वापर्यदर्शनादनुपूर्वं स्तवनं स्यात् ॥५॥

इति । अध्वर्युः शिरसोद्गायेत् मैत्रावरुणो दक्षिणेन पक्षेणे (तां. ब्रा. ५.६.२) ति पाठक्रमात् शिरः प्रभृतिभिरनुपूर्वमेव स्तुतिः कार्या । न युगपदित्यर्थः ॥५॥

५

हेत्वन्तरं चाह—

तिसृभिरुद्गातात्मन उद्गीयेति चात्मना जघन्यस्तवनं दर्शयति ॥६॥

१०

इति । तिसृभिरुद्गातात्मन उद्गीयाथ या शिरसः स्तोत्रीया तां दध्यादि (तां. ब्रा. ५.६.४) ति वदन्नात्मना राजनसाम्ना जघन्यस्तवनं दर्शयतीति कथम् एकैकया स्तोत्रीयया स्तुतयोद्गातारमभिसमेयुरिति (तां. ब्रा. ५.६.३) ति पूर्वमुक्तम् । तस्यायमर्थः अध्वर्यवादयश्चत्वारोऽपि यथास्वं शिरःप्रभृतिष्वेकैकामन्त्यां स्तोत्रीयामस्तुतां कृत्वा अवशेषयित्वे (!) त्यर्थः । तथोद्गातारमभिगच्छेयुर्यथा तां तामुद्गातैव गायेत्तथास्मै दद्युरित्यर्थः । अथ या शिरसः स्तोत्रीया शिष्टा तामुद्गाता आत्मनः प्रति दध्यादिति वदन् शिरसः पूर्वमेव स्तुतिः । न युगपदिति दर्शयति ॥६॥

१५

4. My² C. My¹ My⁴ उच्छिन्न (My⁴ ० जतम्) अध्वर्युप्रभृतिभि for शिरःप्रभृतिभिः

9. My¹ आत्मा for आत्मना⁰, My¹⁻² ०साम्नो for साम्ना

My¹ My⁴ C. कर्म for कथम्.

10. My¹ ०समीयुः for :समेयुः

12. My² after अभि adds : समेयु :

13. My² शिरः⁰ for शिरसः

14. My¹ before न adds इति हि विधिं शिरसा स्तुत्वेयादि ब्राह्मणोक्तम् ननादेशस्तवनं छन्दोगानाम . . . . .त्.

My¹ आत्मना for आत्मनः

ननादेशस्तवनं छन्दोगानामेव स्यात् ॥७॥

न पुनरध्वर्युबह्वृचानां गानपक्षः ॥७॥

कुत इत्याह—

उद्गातैव सर्वेणोद्गायेदिति ह्युक्त्वा तस्य देशान् विदधाति

॥८॥

५

इति । उद्गातैव सर्वेणोद्गायेदिति ह्युद्गातारं प्रस्तुत्य तदनन्तरं देश-
विधानम् उद्गातृवर्गस्यैवेति गम्यते ॥८॥

हेत्वन्तरं चाह—

हविर्धाने शिरसा स्तुत्वा संरब्धाः प्रत्यञ्चमेयुस्ते दक्षिणेन
धिष्ण्यान् परीत्य पश्चान्मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यस्योपविश्येति च
शिरसा स्तुवते तेषामेवेतरैः स्तवनं दर्शयति ॥९॥

१०

इति । ते दक्षिणेन धिष्ण्यान् परीत्ये (तां. ब्रा. ५.६.७) ति ब्राह्मणे तच्छब्देन
ये शिरसा स्तुवते तेषां परामर्शाच्छिरःपक्षादिषु कत्रैक्यं गम्यते । तत्र यदाध्वर्यु-
बह्वृचानां गानपक्षेऽपि देशविधिः स्यात् तदा तेषां पृथगेव गानात् तच्छब्देन
प्रकृतकतृपरामर्शो न स्यात् ॥९॥

१५

इलान्दमग्निष्टोमसामेति ब्राह्मणमनुसंधत्ते—

इलान्दमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्ने तवश्रवोवय इत्येतासां
पूर्वासु तिसृषु दशाक्षरेष्वार्चिकान्यनुगानानि ॥१०॥

इति । इलान्दं पञ्चानुगानमेकं साम । तस्य प्रथममनुगानं केवलस्तोभिकम् ।

१६

4. My¹ आदधाति for विदधाति

9. My¹⁻⁴ प्रत्यञ्च ईयुः for प्रत्यञ्चमेयुः

13. My¹ यद् My² यथा for यदा

15. My¹ प्राकृत⁰ for प्रकृत⁰

19. My¹ My¹ C, केवलं for केवल⁰

उत्तराणि चत्वार्यनुगानानि अग्निरस्मि जन्मने (सा. ६१३) ति चतुर्ऋचे योन्यां क्रमेणोत्पन्नानि । तदिदमिलानन्दं महाव्रतेऽहन्यग्ने तव श्रवो वयः (सा. १८१६-२१) इति षडृचोऽधीत्य तामु गीतम् । तत्र कथं गानमित्यपेक्षायामिदमुच्यते । एतासां षण्णामृचां पूर्वासु तिसृष्वेव गायेत् । अवशिष्टा विकल्पार्थाः । तत्र अग्ने तव श्रवः (सा. १८१६) इति प्रथमामृचं चत्वारिंशदक्षरां चतुर्धा विभज्य प्रथमे दशाक्षरे प्रथममार्चिकमनुगानं समापनीयम् । द्वितीये दशाक्षरे द्वितीयमनुगानं तृतीये तृतीयं चतुर्थे चतुर्थम् । एवमनुगानचतुष्टयमेकस्यामेवार्चि समापनीयम् । सैका स्तोत्रीया । एवं द्वितीयतृतीययोरपि ॥१०॥

तत्र हेतुमाह—

१० एवं च तृचे भवति ॥११॥

इति । एवं तृचे साम कृतं भवति । प्रायेण स्तुतिवेलायां तृचवृत्तिन्येव हि सामानि भवन्ति ॥११॥

मतान्तरमाह—

षडृच इत्याचार्या अर्धर्चेष्वनुगानानि ॥१२॥

१५ इति । विकल्पस्यान्यायत्वात् षडृचेऽपि गेयम् । तत्रैकर्चतुल्योऽर्धर्चः । तस्या-
र्धर्चेषु चतुर्ष्वनुगानचतुष्टयम् । तथैव वयमधीमहे ॥१२॥

द्वादशर्च इति शाण्डिल्यः ॥१३॥

इलानन्दस्य चतुर्ऋचोत्पन्नत्वात् एकर्चतुल्यश्चतुर्ऋचः । एवं त्रयश्चतुर्ऋचा ग्राह्याः ॥१३॥

२० ननु षडृचमेवाधीमहे । अत आह—

तत्रापरावाग्नेयौ तृचावाहरेदाते अग्नेर्ऽग्निं तं मन्य इति ॥१४॥

२२ इति । अनधीतमपि तृचद्वयमाहर्तव्यम् । चतुर्ऋचोत्पत्तिबलात् ॥१४॥

12. My¹ My⁴. om. भवन्ति

15. My⁴ ०तुल्यो दृचः for ०तुल्योऽर्धर्चः;

My² एकर्चं तुल्यो ऋचः My¹ एकर्चतुलोतृचः for एकर्चतुल्योऽर्धर्चः

मतान्तरमाह—

चतुर्थमेवानुगानं तृच इति वार्षगण्यः ॥१५॥

इति । चतुर्थमेवानुगानं तृचे कार्यम् । इतराणि त्रीण्येकचान्येव ॥१५॥

कुत इत्याह—

अत्र हि निधनवादं वदति । व्रतमिति भवति । स्वरिति भवति ।
शकुन इति भवतीति ॥१६॥

५

इति । पञ्चस्वप्यनुगानेषु निधनानि सन्ति । तथाप्यत्रैव चतुर्थेऽनुगाने ब्राह्मण-
वन्निधनवादं करोति । व्रतमिति भवतीत्यादि । तच्चतुर्थस्यानुगानस्य प्राधान्ये
सत्युपपद्यते । प्राधान्यं च तस्य तृचे करणात् । इतरेषां चैकच्चैकरणात् ॥१६॥

भक्तयश्च कल्पान्ते ॥१७॥

१०

इलान्दस्योत्तमेऽनुगाने षड्विभाग्यानीतराणीति सूत्रदर्शिताः भक्तयस्ता
अस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यन्ते । नान्यथा । कथम् । दशाक्षरस्य चतुर्धा समविभा-
गानुपपत्तेर्विभाग्यत्वं न सिद्ध्यति । अर्द्धचतुर्गानपक्षेऽपि योनिवदक्षरपरिमाणं न
सिद्ध्यति । उभयत्रापि पदशो विभागाभावात् पदविभाग्यत्वं न सिद्ध्यति
॥१७॥

१५

ननु च रथन्तरादिवदेकमिलान्दं साम चतुर्हचे व्याप्तम् । तस्यैकदेशश्चतुर्थ-
मनुगानम् । कथं तस्य तृचे करणम् । अत आह—

१७

5. My¹ तत्र for अत्र

7. My¹⁻⁴ ब्राह्मणवत् for ब्राह्मण

8. My¹. om. तच्

12. My¹ My⁴. om. नान्यथा.

13. My². 'पक्षेषु for 'पक्षेऽपि

17. My⁴. तृच⁰ for तृचे.

नानासामवच्चैनान्येकेऽधीयतेऽधीयते ॥१८॥

५ इति । एतानि चत्वार्यप्यनुगानानि नानाभूतान्येव सामानि केचिच्छास्त्रिनोऽधीयते । तत्र निधनवादश्रुतेश्चतुर्थस्य प्राधान्यमिति तस्यैव तृचे करणम् । इतरेषां तु स्तोभवदनुषङ्गमात्रमिति सामनानात्वेऽपि सामसंघस्यैकत्र विनियोगात् स्वातन्त्र्याभावान्नानासामवदिति करणम् । तथा च निदानकारः—अपि चैतान्येके सामसूक्तानीत्याचक्षते (नि. सू. २.२) इति ॥१८॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकोनत्रिंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।
तृतीये दशके वृत्तो नवमः पटलोऽधुना ॥२६॥

१० इति श्री द्राह्यायणश्रौतसूत्रदीपे धन्विनिर्मिते एकोनत्रिंशः पटलः समाप्तः ॥२६॥

1. My¹⁻² My⁴ C. एतानि for एनानि

3. C. अप्राधान्यम् for प्राधान्यम्;

4. My¹ My⁴ C. स्तोम एव for स्तोभवत्

9. C. व्याख्या न त्रिंशः for वृत्तो नवमः; My² after अधुना ॥

adds :—गण्डस्थलालङ्कारभ्रमद्भ्रमरशोभितम् ॥

विघ्नराजमहं वन्दे मन्मनोरथसिद्धिदम् ।:

त्रिंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

छन्दोमदशाहयोर्दशमस्य त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाम स्यादित्येके
त्रिकं सार्वराज्ञं दशमप्रदेशात् ॥१॥

आदित्यानामयनेऽङ्गिरसामयने च छन्दोमदशाहयोर्दशममहश्चतुर्विंशस्तोमं
ब्राह्मणे विहितम् । तस्याग्निष्टोमसाम त्रयस्त्रिंशस्तोमं च सार्वराज्ञं मानसस्तोत्रं
स्यादित्येके । कुतः । कल्पकारेण दशमस्याहो विवाक्यस्य प्रदेशात् । अतिदेशा-
दित्यर्थः । यथोक्तं कल्पकारेण यदेव छन्दोमवतो दशरात्रस्याहीनस्य नवममहस्त-
दत्र दशमम् (आ. क. १०.६.७) इति । अत्रिवाक्येन दशमेऽहनि प्रकृतौ त्रयस्त्रिंश-
मग्निष्टोमसामत्रिकं च मानसम् तद्वदपि स्यात् ॥१॥

कथं तर्हि अविशेषेण चतुर्विंशमिति ब्राह्मणम् । अत आह—

यथाभूयसवादश्चतुर्विंशमिति ॥२॥

अग्निष्टोमसामव्यतिरिक्तानां सर्वेषां च चतुर्विंशत्वेन भूयस्तथा चतुर्विंशमिति
ब्राह्मणवादः ॥२॥

तदेतन्निराकरोति—

ऋक्सामानि तु प्रतिदिश्यन्ते दशमात् सर्वं ह्यहरधिकृत्य
चोद्यते चतुर्विंशमेव ॥३॥

3. My¹. after ^०त्रिंश^० ins : मिति ब्राह्मणे प्रत्यक्षविधानाद्यथाभूयसवाद-
कल्पकारवाक्यमिति, भूयस्त्वानुसारेण कल्पकारेण कल्पकारवाक्ये नेतव्य-
मिति । हेत्वन्तरं चाह-स्तोमे स्यात् त्रिक्य

9. My¹ ^०वाक्ये च for ^०वाक्येन

10. My¹ ^०त्रिके for ^०त्रिकं

My¹ after तद्वद् ins. अत्र.

12. M. भूयसो for ^०भूयस^०

16. My² बृहत्^० for ऋक्; My² प्रदिश्यन्ते ० प्रदिश्यन्ते for प्रतिदिश्यन्ते

ऋक्सामान्येव कल्पकारेणातिदिश्यन्ते न स्तोमः । कुतः । कुत्स्नमेवाहरधि-
कृत्य ब्राह्मणेन चतुर्विंशस्तोमश्चोद्यते । विशेषानिर्देशात् । तेनाग्निष्टोमस्तोत्रं
मानसस्तोत्रं च चतुर्विंशमेव ॥३॥

हेत्वन्तरं चाह—

५

न चावक्ष्यत् ॥४॥

इति । यद्यग्निष्टोम मानसस्तोत्रयोरपि चतुर्विंशो न स्यात् तदा ब्राह्मणं च
चतुर्विंशं नैवावक्ष्यत् । कथं छन्दोमदशाहे अष्टाचत्वारिंशं प्रथममहरिति प्रस्तुत्य
केवलं नवाहान्युक्त्वा विरामः स्यात् । दशमस्याहः स्वयमेव स्थानपातेन सिद्ध-
त्वात् । एवं स्थितेऽपि चतुर्विंशमिति वचनं मानसाग्निष्टोमस्तोत्रयोरपि चतु-
र्विंशत्वार्थमिति गम्यते ॥४॥

१०

कथं तर्हि कल्पकारो विशेषेणातिदिशति । अत आह—

प्रत्यक्षविधानाच्च यथाभूयसवादः ॥५॥

इति । चतुर्विंशमि (तां. ब्रा. २५.१. १-२) ति ब्राह्मणे प्रत्यक्षविधा-
नाद्यथाभूयसवादः कल्पकारवाक्यमिति भूयस्त्वानुसारेण कल्पकारवाक्यं नेतव्य-
मित्यर्थः ॥५॥

१५

हेत्वन्तरं चाह—

ब्राह्मणविहिते च स्तोमे कल्पप्रदेश ऋक्साम्नां भवति ॥६॥

यत्र यत्र ब्राह्मणेनैव स्तोमो न विहितः तत्र सर्वत्र कल्पकारेण ऋक्साम्ना-
मेवातिदेशः क्रियते । न स्तोमस्य ॥६॥

२०

त्रिंशिनः सुत्यामासाः सर्वत्र संचक्षीरन् ॥७॥

अथ दृतिवातवतोरयनादिषु त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासमित्यादिमासचोद-
नायां सर्वत्र त्रिंशद्विषसपरिभाषितान् मासान् गणयेत् । न पुनः सौरचान्द्रमासान्
मासान् गृह्णीयादित्यर्थः ॥७॥

२३

1. My². om. कुतः

8. My² उक्तानि for उक्त्वा विरामः स्यात्
C. दशरात्रस्य for दशमस्य; My¹ अव⁰ for एव

9. My¹ सिद्धे for स्थिते

कौण्डपायिनामयने च हविर्यज्ञिकान् ॥८॥

कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रमि (तां. ब्रा. २५.४.१) इत्यादि हविर्यज्ञ-
मासानपि त्रिंशिन एव गणयेयुः ॥८॥

तापश्चित्ते च दैक्षोपसदान् ॥९॥

तापश्चित्तामयने संवत्सरदीक्षाः संवत्सरमपमद इत्यत्रापि दैक्षोपसदान्
मासान् त्रिंशिन एव गणयेत् ॥९॥

दृतिवातवतोरयने द्वावेकोनौ मासौ सुनुयुः ॥१०॥

दृतिश्चवातवांश्चेति द्वौ ब्राह्मणोक्तावृषौ । तयोः रयनं दृतिवानवतोरयनम् ।
तस्मिन् द्वौ मासौ एकोनौ सुनुयुः । अतिरात्राभ्यामेव संवत्सरपुरणान् ॥१०॥

कौ पुनस्तावित्याह—

त्रिवृताविति गौतमः ॥११॥

त्रयस्त्रिंशाविति धानंजयः ॥१२॥

इति । द्वयमपि स्पष्टम् ॥११-१२॥

उभौ वा त्रिंशिनौ स्याताम् । यथैतद् ब्राह्मणम् ॥१३॥

अथवा द्वावपि त्रिंशिनौ स्याताम् । यथैतद् ब्राह्मणं दृश्यते । त्रिवृता मासमि
(तां. ब्रा. २५.३.१) त्युक्ते यथाश्रुति पूर्ण एव मास इति भावः ॥१३॥

तथा सत्यष्टम्यां पूर्वपक्षस्य दीक्षित्वा पञ्चदशदीक्षाः कुर्वीरन्
॥१४॥

तथा सति पूर्वग्रहणपक्षे पञ्चदश दीक्षाः स्युः । तदानीं दीक्षोपसद्भिरतिरात्राभ्यां
महाव्रतेन च मास एकः संपन्नो भवतीति लाभः । चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्ये
दीक्षेरन्ति (तां. ब्रा. ५.६.१२) ति वचनात् । अकृतावेकादश्यां दीक्षाः । अत्र तु
त्रयोदशमासपुरणायाष्टम्यामित्युक्तम् । अथवा निदानान्तरमन्वेषणीयम् ॥१४॥

8. My¹ °वातश्चेति for °वांश्चेति

14. M. M. त्रयस्त्रिंशिनौ for त्रिंशिनौ

20. C. °मास्यां for °मास्यै.

21. C. प्रकृतौ for अकृतौ

22. My¹. My⁴. om. अथवा; My¹ om. नि⁰

एतेनोक्तं सर्पसत्रे ॥१५॥

एतेनैव सर्पसत्रेऽपि द्वावेकोनौ मासौ मुनयुरित्याद्यनुसंधेयम्—

अत्र कल्पकारेणोक्तम्—विधृतिभिः क्लृप्तं दृतिवातवतोरयनमात्रिणवेभ्यस्त्रि-
वृद्धयः उद्धरत्युक्तानि पञ्चदशेभ्यः षोडशिनम् (आ. क. ११.७.१-२) इति ।
५ प्रथम एकान्नपञ्चमाद्रात्रो विधृतयो नाम । तत्र त्रिवृत्स्तोमं त्र्यहमधिकृत्य कल्प-
कारः हविष्मत्तस्य लोके गौरीवितमनुष्टुभिः । साकमश्वं सौभरमाष्टादंष्ट्र-
मित्युक्तानी (अ. क. ६.३८.३) ति । तथा तत्रैव पञ्चस्तोमं दशाहमधिकृत्योक्तम्—
दशमस्याह्नः आष्टादंष्ट्रस्य लोके नार्मेधम् प्रत्यस्मै पिपीषत इति नानदम्
षोडशिसामे (आ. क. ६.४०.४) ति ॥१५॥

१० एवं स्थिते सूत्रकार आह—

पञ्चदशानां दशमस्याह्नः आष्टादंष्ट्रान्तान्युक्तानि स्युरित्या-
चार्याः । षोडशापायाद्वि निवृत्तं नार्मेधम् ॥१६॥

इति । दृतिवातवतोरयने पञ्चदशेन मासमि (तां. ब्रा. २५.३.१) ति चोदि-
तानामह्नां दशमस्याह्नः उक्तान्यष्टादंष्ट्रान्तानि स्युः । न पुनर्नार्मेधान्तानि ।
१५ कुतः कल्पकारेण षोडशिन उद्धारवचनात् तदपाये नार्मेधान्निवर्तते । तस्य
षोडशिप्रयुक्तत्वात् ॥१६॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा त्रिवृत्सु मौक्षमुक्थापायादिति ॥१७॥

इति । यथा त्रिवृतामासमि (तां. ब्रा. २५.३.१) ति चोदितेषु त्रिवृत्सु हविष्म-
२० तस्य स्थाने विहितं मौक्षं निवर्तते उक्तानामभावात् । उद्धरत्युक्तानी (आ. क.
११.७.२) ति वचनात् तन्निवृत्तौ तत्प्रयुक्तमपि मौक्षं निवर्तते । तद्वत् ॥१७॥

तदिदं निराकरोति—

अवचनात्तु निवृत्तिर्न स्याद्यथाग्येषां सामन्ताम् ॥१८॥

इति । नार्मेधस्य निवृत्तिवचनाभावात् प्रवर्तत एव नार्मेधम् सामान्तरवत्
२१ ॥१८॥

ननु षोडशप्रयुक्तं नामधेयं नेत्याह—

वचनं च कारणं नामधेयस्य न षोडशी दृश्यते चाभीक्षणम-
षोडशिकेषु ॥१९॥

इति । किं च अषोडशिकेष्वपि क्रतुषु नामधेयं बहुलं दृश्यते । तस्मान्न षोडश-
प्रयुक्तं नामधेयम् ॥१९॥

तस्यायनविचारः ॥२०॥

कल्पभेदो वक्ष्यते इति ॥२०॥

पृष्ठेचनैकैको मासो वर्ततेत्येके ॥२१॥

एकेनैव पृष्ठ्येन पुनः पुनरभ्यस्तेन एकैको मासो वर्तते । ननु च त्रिवृता भासं
पञ्चदशेन मासमि (तां. ब्रा. २५.३.१) त्येवं प्रत्यक्षे ब्राह्मणे कथं पृष्ठ्यः स्यात् ।
तदुच्यते । त्रिवृदादिस्तोम एव प्रत्यक्षश्रुतिः । ऋक्सामानि तु प्रकृतिवदतिदेशात्
प्रकृतौ च गवामयने प्रतिमासं पृष्ठ्य इति स एव स्यात् ॥२१॥

पृष्ठ्यस्तोमेनेति शाण्डिल्यः २२॥

स्पष्टम् ॥२२॥

अभिप्लवपृष्ठ्याभ्यामिति शौचिवृक्षिः ॥२३॥

चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यपञ्चमा इत्यर्थः ॥२३॥

पृष्ठ्यस्याह्नैकैकेनेति शाण्डिल्यायनधानंजयौ २४॥

पृष्ठ्यस्य प्रथमेनाह्ना प्रथमो मासः । द्वितीयेन द्वितीय इत्येवं विहितः पृष्ठ्यः
स्यात् ॥२४॥

ज्योतिष्टोमेनेति लामकायनः ॥२५॥

अनादेशे सर्वप्रकृतिभूतेन ज्योतिष्टोमेनैव मासानुपेयुः ॥२५॥

तस्य रथन्तरं पृष्ठं बृहच्च व्यत्यासम् ॥२६॥

स्पष्टम् ॥२६॥

यथार्षेयकल्पसमाप्ताय इति क्षैरकलाम्भिः ॥२७॥

आर्षेयकल्पे विधूतिभिः क्लृप्तं दृतिवातवतोरयनम् (आ. क. ११.७.१)
इत्युक्तम् । तथैव स्यादिति क्षैरकलाम्भिराचार्यः ॥२७॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे त्रिशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

6. My². अयं My¹ अयने for अयन⁰ ; M. विचाराः for विचारः

17. M. प्रष्ठस्य, My¹⁻² पृष्ठस्य for पृष्ठ्यस्य

20. M. लोम⁰ for लाम⁰

द्वितीयः खण्डः

गवामयनब्राह्मणे चित्रापूर्णिमासे दीक्षेरंश्चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षे-
रन् । तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते (तां. ब्रा. ५.६.१०-१३) इति पक्षद्वयमुक्तम् ।
तत्र प्रथमः पक्षः कौण्डपायिने । न द्वितीय इत्याह—

५

पौर्णमासीप्रभृतयो दीक्षाः कौण्डपायिनस्य ॥१॥

इति । एकाष्टकायां क्रयसंपादनार्थो हि द्वितीयः पक्षः । न चेकाष्टकायां क्रय-
संपादयितुं शक्यते । मासं दीक्षिता भवन्ती (तां. ब्रा. २५.४.१) ति दीक्षा वृद्धि-
श्रुतेः । तस्मात् पौर्णमास्युपक्रमाः एव दीक्षा इति । अत्र ब्राह्मणम्—द्वादशभि-
रुपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुह्वती (तां. ब्रा. २५.४.१) ति ॥१॥

१०

तत्र विचारः । किमुपसदामन्ते सौमिकमग्निप्रणयनाद्यौपसभ्यं पाशुकं कर्म
प्रकृतिवत् कार्यम् । किं वा हविर्यज्ञमासेभ्यः ऊर्ध्वमुत्कृष्य सुत्याभ्यः पूर्वं
कार्यमिति । तथा प्रायणीयोर्जतिरात्रः कर्तव्यो न वेत्यपि विचारः । तत्रैकं
मतमाह—

१५

**तस्योपसदन्त उपवसथवत् कर्म कृत्वातिरात्रमुपेयुरिति शाण्डिल्यः
एवं हि गृह्यते वृत्तिः ॥२॥**

इति । उपसदनान्तरमेव औपवसथस्यानुष्ठानम् । नोत्कर्षः । तथाप्यतिरात्रोऽ
प्यग्निहोत्रमासस्य पुरस्तात् कार्यः । उभयोरपि सर्वसत्रेषु तथैव प्रवृत्तिदर्शनात्
॥२॥

१८

2. My² °मास्याः My¹ °मासे for °मास्यै⁰

6. My² °नार्थेति for °नार्थो हि; My¹⁻² My⁴ C. क्रयः we have
corrected this as क्रय⁰

12. My¹ तत्कर्मतम् My⁴ तत्कथमतः C. तत्कर्मतम् for तत्रैकं मतम्. (L. 13)

14. My² °वसथ्यं for वसथवत्

16. My². °रात्रे for °रात्रो⁰

तत ऊर्ध्वं प्रातराहुत्युपक्रमाः सायमाह—

हुतिसंस्था एकान्नत्रिशतमहान्यग्निहोत्रं जुहुयुः ॥३॥

यद्यपि मासमग्निहोत्रमि (तां ब्रा. २५.४.१) ति श्रुतिः तथाप्येकान्नत्रिशतमेव जुहुयुः । अतिरात्रेणैव संवत्सरपूरणात् । तथा यद्यप्यग्निहोत्राहुतयः सायमुपक्रमा-
स्तथाप्यत्र प्रातरुपक्रमा एव । अन्यथा मासातिरेकप्रसङ्गात् ॥३॥

५

मासमेवेति गौतमः ॥४॥

मासमिति श्रुतेर्मासमेव । नैकान्नत्रिशतमित्यर्थः ॥४॥

किमन्यच्छाण्डिल्येन समानम् नेत्याह—

सुत्यानां तु पुरस्तादुपवसथकर्म स्यादतिरात्रश्चैवं च गृह्यते
वृत्तिः ॥५॥

१०

इति । एवं चेत्यस्यायमर्थः । यथा सत्रेषु पुरस्तादतिरात्रो दृश्यते एवं
सुत्यानामपि पुरस्ताद् दृश्यते । तथोपसथिकं च ॥५॥

अव्यवायश्च हविर्यज्ञैः सुत्यानाम् ॥६॥

एवं च कृते त्रिवृदादिसुत्यानामतिरात्रस्य च हविर्यगैरव्यवायः सिद्धो भवति
॥६॥

१५

मतान्तरमाह—

अश्रवणादतिरात्रो न स्यादिति धानंजयः ॥७॥

इति । स्पष्टम् ॥७॥

प्रत्यन्ताद्वचन्येषु चोदयन्नेह विदधातीति ॥८॥

प्रत्यन्तादिति । अन्तमन्तं प्रति [अन्तम्] सर्वत्रेत्यर्थः । अन्येषु सत्रेषु सर्वत्राति-
रात्रं चोदयत् ब्राह्मणमिह न विदधातीति ॥८॥

२०

२१

5. My¹ My² C. om. अन्यथा

10. My² प्रवृत्तिः for वृत्तिः

14. My² om. एवं च कृते; My². om. ²नामति. . सिद्धो

20. My¹ इत्यन्तमन्त्रं प्रति सत्रेत्यर्थः, My² सर्वत्रेत्यर्थः, My⁴. इत्यन्त (My¹
अन्तं) प्रति सर्वत्रेत्यर्थः; we corrected this passage as above.

21. My¹⁻² C. चोदयति for विदधाति, C ⁰रात्रे My³ ⁰रात्राणां for ⁰रात्रः;
My²चोदयन् for चोदयत्.

तस्योपसदन्त एवोपवसथकर्म कुर्युरष्टादशभ्यो वोध्वं शौनासी-
र्येभ्यो राजानं क्रीणीयुरेवमनन्तरं सुत्याभ्यो भवतीति ॥९॥

५ इति—शब्दो धानंजयमतसमाप्त्यर्थः । तस्योपसदन्त एवोपसथ्यम् । अथवा
शुनासीर्यमासेऽष्टादशदिवसेभ्य ऊध्वं राजकर्म कृत्वा द्वादशोपसदः कुर्युः । तेषु
दिवसेषु शुनासीर्यं च न त्यजेयुः । चोदितत्वात् । एवं सुत्यानन्तर्यसिद्धिः ॥९॥

पक्षान्तरमाह—

दीक्षोपसदां व्यवयोऽन्याय्य इति शाण्डिल्यायनः ॥१०॥

इति । धानंजयोक्तः उपसदामुत्कर्षो न्यायरहितः तथा श्रुतिविरुद्धश्चेत्याह
॥१०॥

१० ते मासि सोमं क्रीणन्तीति चानन्तरं दीक्षाभ्यः दर्शयति
॥११॥

किं च द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुह्वती (तां. ब्रा.
२५.४.१) त्युक्त्वा प्रत्ययश्रवणादुपसदां पूर्वकालत्वावगमात् तासामुत्कर्षशङ्कैव
नास्ति ॥११॥

१५ तस्मादेवं कार्यमित्याह—

उपवसथकर्मवानन्तरं सुत्याभ्यः स्यादिति ॥१२॥

इति । अथ चतुर्थे एव पक्षः श्रेयान् । यद्युपसदन्तेऽग्निप्रणयनं स्यात्तदानी-
मौत्तरवेदिकेऽनौ दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठानवैगुण्यं स्यात् । तदुक्तमाश्वलायनेन अभि-
प्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोरि (आ. श्री.) ति ॥१२॥

२० पुरस्तादग्निप्रणयनपक्षे कंचिद्विशेषमाह—

7. My²: शाण्डिल्यः for शाण्डिल्यायनः

8. My¹⁻⁴ C, after इति adds: स्पष्टमिति.

13. C. प्रत्यक्ष⁰ for प्रत्यय⁰

17. My¹ अयं for अथ could it be कथं.

18. My¹ ०ष्ठाने for ०ष्ठान⁰ 33. My¹ अति⁰ C प्रति⁰ for अभि

आग्नीध्रीयादङ्गारान्मार्जालीयं हृत्वा पृथक्स्थालीपाकांश्च
अपयित्वा पितृयज्ञान् कुर्वीरन् ॥१३॥

इति । मार्जालीये घिष्ण्येऽग्निं विधाय सत्रिणां पृथक् पृथक् दशाङ्गभूताः
पिण्डपितृयज्ञाः स्युरिति । ननु च पिण्डपितृयज्ञो नैव ब्राह्मणचोदितः । सत्यम् ।
दशाङ्गत्वादेव कर्तव्यः । ननु च पितृयज्ञः स्वकालविधानात् अनङ्गं स्यादिति
न्यायविद्भिरुक्तम् । सत्यम् । अङ्गं वा समभिव्याहारादि (का. श्रौ.) ति
कात्यायनेनोक्तम् । तत्पक्ष एव सूत्रम् ॥१३॥

ततो दक्षिणातिप्रणयेयुः पैतृयज्ञिकायाम् ॥१४॥

चातुर्मास्याङ्गभूतायां पित्र्यायामिष्टौ मार्जालीयस्य दक्षिणतस्तत एवाति-
प्रणयेयुः ॥१४॥

आहवनीयाद् दक्षिणतो वरुणप्रघासेषु ॥१५॥

औत्तरवेदिकाग्नेर्दक्षिणतो वरुणप्रघासेषु अग्निमतिप्रणयेयुः ॥१५॥

तस्मिन् कुर्युर्यद्दक्षिणत आहवनीये कृत्यम् ॥१६॥

वरुणप्रघासेषु विहारद्वयमस्ति । तत्र दक्षिणविहारे यदाहवनीये कृत्यं तत्तत्र
कुर्युः ॥१६॥

उपवसथकर्म चेत् कृतं स्यात् ॥१७॥

औपवसथिकं कर्म यदि पुरस्तात् कृतं स्यात् तदा यथोक्तं सर्वं कुर्युः ॥१७॥

यथाप्रकृत्यकृते ॥१८॥

पुरस्तादकृते औपवसथ्ये यथाप्रकृत्येव तेष्वग्निप्रणयनम् ॥१८॥

3. My¹ निधाय for विधाय My¹ My² दशा⁰ for दशा⁰;

4. My² पितृयज्ञे for पिण्डपितृयज्ञो. My² चोदिताः for चोदितः;

5. My⁴ दशः⁰ for दशा⁰

My¹ अनङ्गः for अनङ्गं

9. My⁴ अभि⁰ for अति⁰

13. My¹. om. यद्

14. My². om. तद्

अग्निहोत्रमासे दीक्षितान्नस्याध्वर्युर्जुहुयादन्वारम्भा इतरे स्युः

॥१९॥

५ सर्वेषां दीक्षितानां साधारणमन्नमादायाग्निहोत्रमध्वर्युर्जुहुयात् । इतरैस्त्रिभि-
स्तदन्वारम्भः कार्यः इति । अध्वर्योरेव होमे कर्तृत्वात् तस्य स्वामित्वेन दक्षिणा-
भावात् इतरेषां फलं न स्यादित्याशङ्क्य दीक्षितान्नसाधारण्यमन्वारम्भश्च
विहितः । तथापि पिण्डपितृयज्ञेषु पृथक् पृथगेवानुष्ठानात्तत्रापि तच्छङ्का स्या-
दिति तन्निवृत्त्यर्थं चोक्तम् ॥१९॥

हवींष्येवेष्टयनेषूपालभेरन् ॥२०॥

१० हवींष्यनेषु नाध्वर्योरन्वारम्भः । किंतु हवींष्येवावदानकालेऽध्वर्युणा सहो-
पालभेरन् ॥२०॥

अग्निहोत्रोपस्थानं विष्णुक्रमाः समिष्टयजूषीति न क्रियेरन्

॥२१॥

एषां कर्मसमाप्ती कार्यत्वात् सर्वस्य चेदसमाप्तत्वात् ॥२१॥

अवभृथन्यङ्गं चेति शाण्डिल्यायनः ॥२२॥

१५ सौमिकस्थावभृथस्याङ्गस्पर्शो यस्मिन् कर्मणि तदवभृथन्यङ्गम् । तच्च वरुण-
प्रधासेषु तुषनिष्कासनप्रतिपादनम् । तुषैश्च निष्कासैश्चावभृथमवैतीति श्रुतेः ।
१७ तथा प्रणीतासु मार्जलमप्येष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इत्युक्त इति ॥२२॥

3. My¹ मानम् My² अङ्गम् for अन्नम्

6. My¹. om. अपि before पिण्ड My¹. अन्यत्र C. अत्र for तत्र

8. My². उपपवेरन् for उपालभेरन्

10. My² ०पवेरन् for लभेरन्

14. My¹ ०भृथं न्यङ्गं^० My² भृथे, for ०भृथन्यङ्गं चे^०

16. My¹ ०निष्कास^० for ०निष्कासन^०

My¹ इति । निष्कासोनुवा^० C. निष्कासेन चाव^० for निष्कासैश्च;

My¹. before श्रुतेः adds: तत्र

17. My¹. om. वै. My² ०भृथमध्वर्युमिरुक्तम् for ०भृथ इत्युक्तः;

C. उक्तम् for उक्तः

समिधस्त्वादध्युस्तत्र पुरस्तादुक्ताः स्युः ॥२३॥

अवभृथन्यङ्गस्याकरणेऽपि तत्कालोक्ताः समिध आदध्युरेव । यथोक्तं ब्राह्मण-
प्रकरणे विमुक्तासु प्रणीतासु समिध आदध्यादन्नभूथादुदेत्ये (ब्रा. श्री. १२.४.३)
ति ॥२३॥

सर्वं क्रियेतेति धानंजयः ॥२४॥

५

सर्वस्याप्यतिदेशादिति भावः ॥२४॥

मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यामावास्येन (तां ब्रा. २५.१) ति ब्राह्मणमुपादाय
व्याचष्टे—

मासं दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यामावास्येन पूर्वपक्षमुत्तरं पौर्णमास्येन
॥२५॥

१०

इति । प्रतिदिवसमुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानशानिवृत्यर्थमिदं सूत्रम्
॥२५॥

अमावास्ये पितृयज्ञः सकृद्भूत्वा न स्यादिति गौतमः ॥२६॥

सकृदेवामावास्यायामनुष्ठितः पितृयज्ञस्तन्त्रेणोपकारक इति मन्यते ॥२६॥

सकृच्च न स्यादिति शाण्डिल्यः ॥२७॥

११

सकृदपि न कुर्यात् । अनङ्गत्वादिति भावः ॥२७॥

अहरहः स्यादिति धानंजयः ॥२८॥

प्रतिदर्शं प्रयाजवत् कर्तव्यम् । तदुक्तं कात्यायनेन—अङ्गं वासमभिव्याहारात्
(का. श्री.) इति ॥२८॥

इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रे त्रिशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२॥

१६

-
1. M. तावनदध्युः My¹. तादध्वर्युयाः My⁴ ता अध्वर्युयाः for त्वादध्युः
  3. My⁴ My¹ C. om. प्रणीतासु
My¹. after आदध्याद् ins. यथा.
  9. My¹⁻² My⁴ C. इतरं for उत्तरं
  14. My¹ सदशे वामावास्याम् for सकृदेवामावास्यायाम्
  16. My² after भावः adds:—तदुक्तं न्यायवादिभिः पितृयज्ञः स्वकाल-
विधानादनङ्गं स्यादिति ।

तृतीयः खण्डः

मासं साकमेधैरि (तां. ब्रा. २५.४.१) ति ब्राह्मणमनुसंधत्ते मासं
साकमेधैरिति गृहमेधीयेनेष्ट्वा तदैव शेषं संस्थापयेयुः ॥१॥

५ सहकालीनाः साकमेधाः प्रकृतौ । इदानीमुत्तरेद्युः कृत्यमपि पूर्वस्मिन्नेव दिवसे
गृहमेधीयानन्तरं समापयेयुः ॥१॥

कुत इत्याह—

एवं त्रिंशत्कृत्व उपेता भवन्तीति ॥२॥

इति । वरुणप्रधासादिपर्वान्तरवत् त्रिंशत्कृत्य उपेता भवन्तीति ॥२॥

तदिदं निराकरोति—

१० द्व्यहापवर्गस्त्वेषां प्रकृतौ पञ्चकृत्व एवाभ्यस्येयुः स मासः ॥३॥

इति । पञ्चदशकृत्वोऽभ्यासे यावान् कालः स एव साकमेधमामः संपद्यते
॥३॥

तत्राग्निहोत्रं दशहोते (तां. ब्रा. २५.४.२) त्यादि ब्राह्मणं प्रतीकेनानुभाष्य
व्याचष्टे—

१५ अग्निहोत्रं दशहोतेति दशहोतारं नामाध्वर्यवोऽग्निहोत्रोपस्थान-
मधीयत ऋत्विज उत्तरैरभिप्रेता वषट्कारिणोऽध्वरे ॥४॥

इति । चित्तिः स्मृक्चित्तमित्यनुवाको [क्तो] दशहोता । तत्सृष्टत्वादग्निहोत्रे
तच्छब्दः प्रशंसार्थः । एवं नामाभिजनसंपन्नमग्निहोत्रम् । उत्तरैश्चतुर्होत्रादिशब्दै-
स्तत्तदृत्विजोऽभिप्रेताः । चत्वार ऋत्विजोऽस्येति । चतुर्होता यज्ञक्रतुविशेषः । तथा

१६

4. C. अन्तरे ह्यः for उत्तरेद्युः; C. क्षयम् for कृत्यम्

10. एतेषां for एषां

11. My⁴. यावत् for यावान्

My¹ सम⁰ for सं⁰

17. My¹. स्मृत् for स्मृक्

21. My¹ यज्ञक्रतुविशेष्यः My² यज्ञः क्रतुविशेषः for यज्ञक्रतुविशेषः

तैत्तिरीयं ब्राह्मणम्—तस्मात् दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकतोश्चत्वार ऋत्विजः (तै. ब्रा.) इत्यादि । तथा तस्मात्सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञकतोः सप्तहोत्राः प्राचीर्बषट्कुर्वन्तीति । यद्यपि षोडशर्त्विजः सोमयागे तथापि वषट्कारिणः सप्तैवेति । सप्तहोता सौम्योऽध्वर इत्युक्तम् । ननु च चतुर्होत्रादिशब्दैरप्यनुवाकत्रयमभिधीयत इत्यध्वर्युभिरुक्तम् । तत्सृष्टत्वात् तत्क्रतुज्वग्निहोत्रवत् शब्दः प्रशंसार्थो युक्तः । एवमाभिजात्यसंपन्ना एते क्रतव इति । तथा चोक्तम्—ब्रह्म वै चतुर्होतारश्चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो निर्मितः (तै. ब्रा.) इति । सत्यम् । एतदेवाभिप्रेतं सूत्रकारस्य । ऋत्विजामभिधानामिति तेषु संभवतीति तथोक्तम् ॥४॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयेयुः कुण्डप्रतिरूपैः ॥५॥

त्सरुर्वजितैश्चमसैः कुण्डसदृशैरित्यर्थः । तत एव कुण्डपायिनाभयनमिति नाम वेयम् ॥५॥

होत्रा समास उक्तो ब्राह्मणेन ॥६॥

अत्र यो होता सोऽध्वर्युः स पोते (तां. ब्रा. २५.४.५) त्यादि ब्राह्मणेन होत्रा (?तृ) णामृत्विजा समास उक्तः । एकैकेन त्रीणि त्रीणि आर्त्विज्यानि कार्याणीति ब्राह्मणार्थः । तेषां युगपदुपनिपाते किं प्रधानम् । को वा क्रम इति संशयः । तदर्थमिदं विचार्यते । किमत्र समासविधौ पश्चाद्भाविनः ऋत्विजः कार्ये प्रथमप्रवृत्तस्य विधिः । किं वा विपरीतमिति ॥६॥

तत्राद्यं पक्षं परिगृह्णाति—

स्वादासनादुपसंचारं ब्रह्मेतरे होत्रे कुर्यात् ॥७॥

इति । उपसंचारमिति णमुल्प्रत्ययः । यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिहर्ते (तां. ब्रा. २५.४.५) ति समासविधौ तावत् ब्रह्मा स्वकार्यं प्रथमं कृत्वा पश्चात्

2. My⁴ सोम्यस्य C. असौम्यस्य for सौम्यस्य

15. My¹ कर्तव्यानि for कार्याणि;

16. My². किं प्रधानकोऽयं समासः for किं

17. My² ०वृत्तस्य for प्रवृत्तस्य

19. My¹. अन्यं for आद्यं

५ स्वासनादुपसंचर्योपसंचर्य द्वयमन्यत् कुर्यात् । कुतः ? मैत्रावरुणस्य भावित्वेन दीक्षणीयादिष्वभावात् । तेषु ब्रह्मकार्ये तस्य विधानानुपपत्तेः । ब्रह्मणस्तु पूर्व-प्रवृत्तत्वात् भाविकार्ये विधानोपपत्तिः । तेनायमर्थः । यो मैत्रावरुणः कर्तृत्वेन ग्रहीतुमिष्यते स ब्रह्मैव स्याद् । न तस्मादन्यः स्वीकरणीयः प्रतिहर्तापि स एव ब्रह्मा नान्य इति । तेन ब्रह्मत्वस्यैव प्राथम्यं प्राधान्यं चेति । किमुदाहरणम् । ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशस्तरित्युक्ते प्रथमं ब्रह्मा भूत्वातिसृजेत् । पश्चान्मैत्रावरुणो भूत्वेति ॥७॥

तथोद्गातृप्रस्तोतारावाग्नीध्रश्च ॥८॥

१० एवमितरेष्वपि त्रिषु समासेषूद्गात्रादीनां प्रथमप्रवृत्तेः प्राधान्यं क्रमः नियमश्च तत एवेति सिद्धम् । यो होता सोध्वर्युरिति (तां. ब्रा. २५.४.५) ति प्रथमे समासे नियमेनोभयोरपि होतुरध्वर्योश्च प्रथमप्रवृत्तेः । तुल्यत्वात् ॥८॥

व्यतिक्रममेके शास्त्रसंभवात् ॥९॥

१५ एके पुनर्ययोक्तं क्रमत्रिपर्ययमाहुः । कुतः ? तथा सत्येव समासशास्त्रसंभवात् । तथा हि यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मैव (तां. ब्रा. २५.४.५) ति मैत्रावरुणस्य ब्रह्मत्व-विधिरयम् । न पुनर्ब्रह्मणो मैत्रावरुणत्वविधिः । यत्तच्छब्दाभ्यां तथैवावगमात् ।

1. My¹. om. one. उपसंचर्य⁰

4. My² ⁰कार्य for ⁰करणीयः

6. My² प्रथमो for प्रथमं

9. My¹ एषु for एवमितरेषु

My¹⁻² My¹ क्रमनियतश्च C क्रम इति नियमश्च; I have corrected the passage as above.

11. My¹ after नियमेन ins. उक्तः

13. My¹ om. कुतः

My¹ ⁰शास्त्रस्य for ⁰शास्त्र⁰

15. C ⁰गम्यते for ⁰गमात्

स प्रतिहर्तेति द्वितीयतच्छब्देन ब्रह्माणं परामृश्य प्रतिहर्तृकार्यविधिरिति साहस-
मेव । तेन मैत्रावरुणं प्रथमं ब्रुवा तस्यैतरद्वयं ब्रह्मत्वं प्रतिहर्तृत्वं च पश्चादव-
गम्यत इति प्रतीतिक्रमेण मैत्रावरुणस्यैव प्राथम्यं प्राधान्यं चेति । यदि भाविनः
कार्ये भूतस्य विधिः स्यात् तदा मैत्रावरुणः स ब्रह्मोतिवत् यो नेष्टा स उद्गातेति
तुल्यरूपं वाक्यमभविष्यत् ॥६॥

५

किं पुनस्तुल्यत्वम् । भाविनः कार्ये भूतस्योपादेयत्वकथनम् । तदिदमाह—

यो नेष्टा स उद्गातेत्यभविष्यत् ॥१०॥

इति । उपलक्षणं चेतत् । यो ब्राह्मणाच्छंसी स प्रस्तोतेत्यपि वाक्यम-
भविष्यत् । न चैवमस्ति । तस्मात् प्रथमप्रवृत्तिरतन्त्रम् । यथाशास्त्रमुद्देश्यस्यैव
प्राथम्यं प्राधान्यं चेति । यत्तु भाविनो विधिरयुक्त इति । उच्यते । भाविकार्यकर-
त्वेन कंचित् पुरुषं प्रतिसंधाय तस्यैव प्रथमकार्ये विधानमिति न किञ्चिद्व्ययमननम्
॥१०॥

१०

गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः इति असमासं तयोर्दर्शयति ॥११॥

गृहपतिर्गृहपतिरिति ब्राह्मणस्यायमर्थः । गृहपतिर्गृहपतिरेव । नान्येन तस्य
समास इति । एवं सुब्रह्मण्यस्यापीति । तत्र निदानकारस्तु गृहपतिर्गृहपतिरिति
वाक्यमस्मिन् सत्रे गृहपतिद्वयविधानार्थमित्याह । द्वितीयस्तु गृहपतिरध्वर्यु-
होत्रोर्युगपत् कर्मानुष्ठानाशक्तौ तत्संपादनार्थ इति चाह । तद्यथा—अथ खल्वत्र
द्वौ गृहपती संनिपतितौ होत्राध्वर्युमैकैकेन सुवर्ते इव स एव वृत्त्यर्थ एव द्वितीय
इति । न तस्य ब्राह्मणमनुरूपम् इति ॥११॥

१५

१६

3. My¹ भाविन⁰ for भाविनः⁰

10. C, after अयुक्तः adds: एव; C. ⁰करण⁰ for ⁰कर⁰

15. My¹ अस्ति for इति.

17. My¹ ⁰पातनार्थः for पादनार्थः

18. My¹ होत्राध्वर्युना for होत्राध्वर्यु; My¹ एवः for एव.

My¹ प्रत्यर्थ एव C. इत्यर्थ एव for वृत्त्यर्थ एव

एतेनोक्तस्तापश्चित्तस्य दीक्षादिः ॥१२॥

एतेन कौण्डपायिने तापश्चित्तस्य दीक्षोपक्रम उक्तः । अत्रापि पूर्णमासी प्रभृतयो दीक्षाः इत्यर्थः ॥१२॥

तस्यायनविचाराः ॥१३॥

५

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥१३॥

ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोडशिमानहरहः स्यादिति धानंजयः
॥१४॥

संवत्सरं प्रसूतो (तां. ब्रा. २५.५.१) भवतीति ब्राह्मणेऽर्हविंशेपाथवणात् सर्वप्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमो एव युक्तः ॥१४॥

१०

अथ शाखान्तरीयं पक्षमाह—

चत्वारो ज्योतिष्टोमा अभिजिद्वेष पञ्चाहः षट्सु मासेष्वभ्य-
स्येत ॥१५॥

इति । स्पष्टम् ॥१५॥

महाव्रतं विषुवान् ॥१६॥

१५

महाव्रतं विषुवान् । तत्स्थाने स्यादित्यर्थः ॥१६॥

अथैत एवावृत्तास्तैरावृत्तैरुत्तरान् षण्मासान् ॥१७॥

विश्वजिदभिजिदस्थाने ॥१८॥

स्पष्टं सूत्रद्वयम् ॥१७-१८॥

१८

तत्पुरुषस्य नारायणस्यायनम् ॥१९॥

2. My¹ ०मासप्रवृत्तयो for मासीप्रभृतयो (L. 3)

5. My². om. वक्ष्यन्त इति शेषः

8. My¹ प्रयुक्तो for प्रसूतो

14. My⁴. विषुवतः for विषुवान्

15. My¹. विषुवतः for विषुवान्; C विषुवत्स्थाने for विषुवान् तत्स्थाने

18. My². om. स्पष्टं सूत्रद्वयम्.

19. M. पुरीषस्य for पुरुषस्य

तदिति । नारायणस्यायनं शाखान्तरोक्तम् ॥१६॥

पक्षान्तरमाह—

एष एव पञ्चाहः केवलः कृत्स्नं संवत्सरं मासान्तेषु विश्वजिद-
भिजित्स्थाने तद्यावज्जीवायनं ब्रुवते ॥२०॥

केवल शब्दो महाव्रतनिवृत्त्यर्थः । केवलः पञ्चाह एव यावत्संवत्सरं पुनःपुन-
रावर्तनीयः तस्य यावज्जीवायनम् तत् नामधेयम् ॥२०॥

नामधेयप्रवृत्ती हेतुमाह—

स्तोत्रीया हि वर्षशतभक्ति समासे ॥२१॥

इति । पञ्चाहे तावत्सहस्रं स्तोत्रीयाः संवत्सरे च द्वासप्ततिः पञ्चाहाः । ततश्च
द्वासप्ततिसहस्राणि स्तोत्रीयाः । ताश्च वर्षशतस्य पुरुषायुषस्य भक्तिविभागभूतैर-
होरात्रैः समानसंख्याः । तथा हि वर्षशते षट्त्रिंशत्सहस्राणि अहानि तावत्यश्च
रात्रयः । तानि समस्य द्वासप्ततिसहस्राणि संपद्यन्ते ॥२१॥

पक्षान्तराण्याह—

अभिजिदहरहस्तदग्नेः ॥२२॥

एक एवाभिजित् कृत्स्नं संवत्सरं पुनः पुनरावर्तनीयः । तदग्नेरयनम् ॥२२॥

ज्योतिष्टोमो वा रथन्तरपृष्ठः ॥२३॥

अहरहस्तदग्नेरित्यनुवर्तते ॥२३॥

बृहत्पृष्ठ इन्द्रस्य ॥२४॥

बृहत्पृष्ठो ज्योतिष्टोम एव पुनः पुनः स्यात् तदिन्द्रस्यायनम् ॥२४॥

व्यत्यासे बृहद्रथन्तरे षष्ठे स्यातां तदिन्द्राग्न्योः ॥२५॥

ज्योतिष्टोम एव पुनः पुनरभ्यस्ते व्यत्यासे बृहद्रथन्तरे स्याताम् ॥२५॥

1. My¹, My⁴ C. om. तदिति नारायणस्यायनम्

6. My¹ इति for तत्

19. My¹ om. स्यात् अयनम्

20. My¹ om. व्यत्यासे पुनर् (L. 21)

तदिन्द्रान्योरयनम् ॥२६॥

उभयसाम ब्रह्मप्रजापत्योः ॥२७॥

स्पष्टम् ॥२६-२७॥

वायोवैरूपपृष्ठो व्रतं वा ॥२८॥

५

वैरूपपृष्ठो ज्योतिष्टोमो महाव्रतं वा वायोऽयनम् ॥२८॥

आदित्यस्य वैराजपृष्ठो विश्वजिदा ॥२९॥

अपां शक्वरीपृष्ठः ॥३०॥

गवां रेवतीपृष्ठः ॥३१॥

प्रजापतेर्वामदेव्यपृष्ठः ॥३२॥

१०

विश्वेषां देवानां स्वरपृष्ठः ॥३३॥

सूर्यस्य महादिवाकीर्त्यपृष्ठः ॥३४॥

महेन्द्रस्य महाव्रतपृष्ठः ॥३५॥

एषु सर्वेषु ज्योतिष्टोमो विशेष्यते ॥२६-३५-३६॥

१४

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे त्रिंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

चतुर्थः खण्डः

पुनरपि तापश्चित्तस्यैव प्रभेदमाह—

क्षुल्लक तापश्चित्तमहातापश्चित्तयोर्दीक्षोपसत्सुत्यामासाः पृथक्-
चतुर्वर्गाः संवत्सराः परस्य ॥१॥

इति । क्षुल्लकं क्षुद्रमल्पम् । निर्द्वारणे पण्ठी । शाखान्तरोक्तयोः क्षुद्रतापश्चित्त-
महातापश्चित्तयोर्द्वैक्यं तद्वक्ष्याम इति शेषः । दीक्षोपसत्सुत्यामासाः [पृथक्]
चतुर्वर्गा इति । दीक्षोपसत्सुत्याः प्रत्येकं चतुर्वर्गाश्चतुर्गुणिताः मासाः स्युः । मास-
चतुष्टयं दीक्षाः मासचतुष्टयमुपसदो मासचतुष्टयं सुत्या इत्यर्थः ॥१॥

किमुभयोरप्येवम् । नेत्याह—

संवत्सराः परस्य ॥२॥

इति । परस्य महातापश्चित्तस्य संवत्सराश्चतुर्गुणिता दीक्षादयः स्युः ॥२॥

अयनमासतो वृद्धिसंरोधौ गवामयने क्लृप्तौ ॥३॥

गवामयने यो मासः पुनः पुनरभ्यस्यते सोऽयनमासः । यथोक्तं ब्राह्मणे—
चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठ्यः षडहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स
चतुर्थः स पञ्चमः (तां. ब्रां. २४.२४.१) इति । तैरयनमासैर्वृद्धिर्हासौ तयोस्ताप-
श्चित्तयोर्गवामयनवत् कल्पनीयौ । तद्यथा विपुवतः पूर्वं त्रयोविंशतिरयनमासाः
संभार्य एकः विपुवतः ऊर्ध्वं प्रथमोत्तमौ संभार्यौ । तयोर्मध्ये द्वाविंशतिरयनमासा
इत्येवं वृद्धिः । अथ संरोधः गवामयनस्य पृथक् एकोऽयनमासः । ततः षष्ठसप्त-
मोत्तमास्त्रयः संभार्याः इति मासचतुष्टयमिति । एवमेव निदानकारेणोक्तम् ।
अथैतत् क्षुल्लुकतापश्चित्ते (नि. सू. १०-६) त्यादिना । आश्वलायनश्चाह—

2. My² after प्रभेदम् ins. वक्तुम्

7. My² ०गुणित⁰ for ०गुणिताः

12. My² विवृद्ध⁰ for वृद्धि⁰

16. My² विवृद्धि⁰ for वृद्धि⁰

19. My² विवृद्धिः for वृद्धि My¹ कथं for अथ

21. My My⁴ c. om. अथैतत् . आदिना

उत्तरस्य पक्षसो द्वाविंशतिरयनमासा भवेयुः । त्रयोविंशतिः पूर्वस्य (आ. श्री.) इति । प्रकृतौ संभार्यमासानां सकृदेव कृतत्वान्न तैर्विवृद्धिः कार्या । अत्र अयनमासैरेव विवृद्धिः । तेषामेव प्रकृतावभ्यासदर्शनादित्यभिप्रायः ॥३॥

१. उत्तरस्यायनविचाराः ॥४॥

उत्तरस्य महातापश्चितस्यायनप्रभेदा वक्ष्यन्ते ॥४॥

गवामयनं चतुरूपेयुः ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

पूर्वाणि वा त्रीणि दृतिवातवतोरयनचतुर्थान्युपेयुः ॥६॥

१०. पूर्वाणि ब्राह्मणे प्रथमोक्तानि त्रीणि गवामयनमादित्यानामयनमङ्गिरसामयनमित्येतानि दृतिवातवतोरयनेन सह चत्वारि कुर्युः । तथैव निदानकारेणोक्तम्— यद्वा पूर्वाणि गवामयनानि स्युरि (नि. सू.) नि व्याख्येयम् ॥६॥

कौसुहबिन्दं वायनं स्यात् ॥७॥

कुसुहबिन्ददशरात्रेण वा गच्छेयुः ॥७॥

१५. ज्योतिष्टोमेन वा ॥८॥

ज्योतिष्टोमेन वा संवत्सरान् गच्छेयुः । एवं तापश्चितकथा समाप्ता ॥८॥

तेन त्रीण्युत्तराणि ॥९॥

तापश्चितादुत्तराणि त्रीणि सत्राणि द्वादशसंवत्सरं षट्त्रिंशत्संवत्सरं शतसंवत्सरमित्येतानि तेन ज्योतिष्टोमेनैव पुनः पुनरुपेयुः ॥९॥

२०. तस्य रथन्तरं पृष्ठं बृहच्च व्यत्यासम् ॥१०॥

२१. स्पष्टम् ॥१०॥

3. My¹ कितु for अत्र

8. M. त्रिकाणि for त्रीणि

14. My¹ कौसुह⁰ for कुसुह⁰

16. My² एव चतुरोऽपि for वा

द्विवातवतोरयनेनेति क्षौरकलाभिर्भयार्थेयकल्पसमाप्ताय इति
॥११॥

द्विवातवतोरयनेनैवार्थेयकल्पे क्लृप्तिनीति तथैवोपेयुर्न पुनर्ज्योतिष्टोमेन
॥११॥

अग्निष्टोमास्त्रिवृत उक्थ्याः परे इति ॥१२॥

तत्र ये त्रिवृतः संवत्सरास्तेऽग्निष्टोमाः । ततः परे सर्वे संवत्सरा उक्थ्याः
॥१२॥

तत्रावचनादतिरात्रा न स्युर्विषुवन्तश्चेति शाण्डिल्यः ॥१३॥

तेषु त्रिष्वपि सत्रेषु वचनाभावादतिरात्रा न स्युर्विषुवन्तश्च ॥१३॥

इतरः सत्रन्याय इति धानंजयः ॥१४॥

वचनाभावेऽपि सर्वसत्रेषु प्रवृत्तिदर्शनादितरः प्रवृत्तिपक्ष एव सत्रन्यायः
॥१४॥

तत्रैव विशेषमाह—

अतिरात्रावभितः स्याताम् ॥१५॥

इति । अभितः सत्रादौ सत्रान्ते च ॥१५॥

मध्ये विषुवान् बृहत्पृष्ठो रथन्तरमध्यंदिनः पञ्चदशसप्त-
दशः ॥१६॥

संवत्सरषट्कं पूर्वं पक्षः । तथैवोत्तरः । तयोर्मध्ये विषुवान् । तस्य चात्मत्व-
संस्तुतेः पूर्वापरयोः संवत्सरयोः धर्म भागभवतीति पञ्चदश सप्तदश इत्युक्तम् ।

6. My¹ om. सर्वे

8. M. om. न

9. My⁴ om. न

10. M. उत्तरः for इतरः

13. My¹ विशेषान् for विशेषम्

18. My¹ उत्तरमपि पक्षः for उत्तरः

My¹ My⁴ om. तस्य ... ०वर्गे (L. 10 p. 690)

पञ्चदशसप्तदशौ स्तोमौ यस्य स तथोक्तः । रथन्तरं माध्यंदिनपवमाने यस्य न
रथन्तरमध्यंदिनः ॥१६॥

मतान्तरमाह—

एकैकस्मिन्वै तत्संवत्सरवर्गे स्यात् ॥१७॥

५

इति । त्रयस्त्रिवृतः संवत्सराः एकस्तोमान्वयादेको वर्गः । एवमुत्तरेपि संवत्सरा
एकैकस्तोमावच्छेदान् त्रयो वर्गाः । चतुर्ष्वपि वर्गेषु प्रत्येकं मध्ये मध्ये विषुवान्
स्यात् ॥१७॥

मतान्तरमाह—

उत्तमे वा वर्गणिाम् ॥१८॥

१०

इति । वर्गणिामुत्तम एव वर्गे एकविंशस्तोमके विषुवान् स्यात् ॥१८॥

पृथग्वा संवत्सरेषु ॥१९॥

अथवा प्रतिसंवत्सरं विषुवान् स्यात् ॥१९॥

तेषां यथास्तोमं विषुवन्तः स्युः ॥२०॥

१५

तेषां संवत्सराणां यो यः स्तोम तत्तस्तोमा विषुवन्तः स्युः । त्रिवृति
संवत्सरे त्रिवृत्स्तोमः पञ्चदश संवत्सरे पञ्चदशस्तोम इति ॥२०॥

तत्र विशेषमाह—

रथन्तरपृष्ठो बृहद्ब्रह्मसामा त्रिवृतां स्यात् ॥२१॥

इति । त्रिवृतां संवत्सराणां संवन्धी यो विषुवान् स रथन्तरपृष्ठो बृहद्ब्रह्म-
सामा स्यात् ॥२१॥

२०

बृहत्पृष्ठो रथन्तरमध्यंदिनः परेषु ॥२२॥

२२

परेषु पञ्चदशस्तोमादिसंवत्सरेषु यो विषुवान् बृहत्पृष्ठो रथन्तरमध्यंदिनः
स्यात् । यस्य मध्यंदिने पवमाने रथन्तरं स रथन्तरमध्यंदिनः ॥२२॥

8. My¹ My⁴ C. om. मतान्तरम् . . . विषुवान् स्यात् (L. 10)

10. My² उत्तमोत्तमे for उत्तमे

14. My¹ सोऽयं C. योऽयं for यो यः

यजनोयेऽहनि प्रसवः स्यात् । पूर्वपक्षे समार्द्धमासातिवर्तिषु

॥२३॥

सुत्यामासप्रभृतिसमान् युग्मार्द्धमासानतीत्य वर्तन्ते यानि सत्ताणि तानि समार्द्धमासातिवर्तीनि । तेषु शुक्लप्रतिपदि प्रसवः सुत्या स्यात् । एवं च सति प्रसवश्चोत्थानं च द्वयमपि पूर्वपक्षे सिध्यतीति भावः ॥२३॥

५

अपरपक्षे विषमेषु ॥२४॥

विषमेष्वर्धमासेषु अतीतेषु यत् सत्रं समाप्यते । सुत्यामासप्रभृतियुग्ममासे समाप्तिरिति । यावत्तत्रापरपक्षप्रतिपदि सुत्यारम्भस्तदानीं द्वयोरपि प्रसवोत्थानयोः पूर्वपक्षे संपादयितुमशक्यत्वात् उत्थानस्य च पूर्वपक्षे अवश्यकर्तव्यत्वात् एवमुक्तम् ॥२४॥

१०

सहस्रसाव्ये सहातिरात्राभ्यां सहस्रमहान्याचार्याः सहस्रसाव्यमिति ह्याह ॥२५॥

अग्नेः सहस्रसाव्ये सत्रे अतिरात्राभ्यां सहैव सहस्रमहानि । नातिरेकः कार्यः । कुतः । सहस्रसाव्यमिति श्रुतेः । अन्यथा सहस्रातिरेकात् ॥२५॥

अन्तरेणेति शौचिवृक्षिः ॥२६॥

१५

स्पष्टम् ॥२६॥

हेतुमाह—

१७

1. C. after ^०पक्षे adds: यद्यविपुत्का:
3. My¹ My⁴ C. युग्मान् for युग्मा^०
4. My¹ सामा^० for समा^०
5. My¹ प्रथमः for प्रसवः
My² ^०पक्षेषु for ^०पक्षे
7. My¹ ^०युग्मे^० for ^०युग्म^०
9. My¹ ^०कायवात् for कर्तव्यत्वात्^०

सहस्रमहानीत्यन्तरेणातिरात्रावाह ॥२७॥

इति । अतिरात्रः सहस्रमहान्यतिरात्र इति ब्राह्मणम् । पृथगतिरात्राभ्यां सहस्रमाह ॥२७॥

तस्यायनकल्पः ॥२८॥

५

वक्ष्यते इति शेषः ॥२८॥

अतिरात्रस्त्रिकद्रुकस्त्रिरात्राश्चतुःषष्टिशतमभिप्लवानां दश-
रात्रो व्रतमतिरात्र इति व्रतमतिरात्र इति ॥२९॥

ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकः । चतुःषष्ट्यधिकं शतं चतुःषष्टिशतम् । स्पष्ट-
मन्यत् ॥२९॥

१०

इति ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रे त्रिंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।

तृतीये दशके वृत्तो दशमः पटलोऽधुना ॥३०॥

१३

इति श्री धन्विविरचिते ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रदीपे त्रिंशः पटलः समाप्तः ॥३०॥

4. My¹⁻² C. My⁴ विकल्पः for कल्पः

5. My¹ वक्ष्यामः for वक्ष्यते

एकत्रिंशः पटलः

प्रथमः खण्डः

दक्षिणे तीरे सरस्वत्या विनशनस्य दीक्षेरन् सारस्वताय ॥१॥

सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्स्रोताः प्रवहति । तस्याः प्राग्भागापरभागो सर्व-
लोकप्रत्यक्षा । मध्यमस्तु भागो भूम्यामन्तर्निमग्नः प्रवहति । नासौ केनचिद्
दृश्यते । तद्विनशनमित्युच्यते । तस्योपक्रमे दक्षिणे तीरे सारस्वतसत्राय दीक्षेरन् ।
अत्र ब्राह्मणम्—द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदो यदहरतिरात्रः स्यात् तदहर्वत्सानया-
कुर्वन्ति । संस्थितेऽतिरात्रे सान्नाय्येन यजन्ते (तां. ब्रा. २५.१०.२-३) इति
॥१॥

५

तत्र कस्मिन् दिवसे दीक्षारम्भः । कस्मिश्चातिरात्र इति न विद्मः । अत
आह—

१०

षष्ठ्यां पूर्वपक्षस्येति गौतमोऽमावास्यायामतिरात्रः स्यात्
॥२॥

इति । पूर्वपक्षस्य षष्ठ्यामित्यर्थः ॥२॥

कुत इत्याह—

१५

एवं स्वस्थानमामावास्यं प्रयुज्यते ॥३॥

इति । एवं सति स्वे स्थाने शुक्लपक्षस्य प्रथमायां सान्नाय्यं ब्राह्मणविहितं
प्रयुक्तं भवति ॥३॥

सप्तम्यां दीक्षित्वामावास्यायां यजनीयेऽहनि प्रसवः स्यादिति
धानंजयः । समाधय उत्तराम्यां सुत्याभ्याम् ॥४॥

२०

7. My¹ सर्ववत्सान् for वत्सान्

12. M. पूर्वपक्षस्य for पक्षस्य

16. My⁴ अमा⁰ for आमा⁰

17. My² om. प्रथमायां . . . शुक्लपक्ष⁰ (L. 1. p. 694)

अमावास्याया उत्तरेद्युर्जनोयेऽह्नि शुक्लपक्षप्रथमायामेवातिरात्रः । कुतः ।
उत्तराभ्यां गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां ब्राह्मणोक्ताभ्यां साम्यसिद्धयर्थं प्रथमायामेव हि
तयोर्नुष्ठानमिति धानंजयमतं वक्ष्यति ॥४॥

नन्वेवं सान्नाय्यस्य स्वस्थानभ्रंशः स्यात् । द्वितीयायां करणात् । नेत्याह—

५

स्वस्थानं चैवामावास्यं प्रयुज्यते ॥५॥

न सान्नाय्यस्य स्वस्थानभ्रंशः । किंतु स्वस्थानमेव ॥५॥

कुत इत्याह—

पूर्वपक्षो ह्यामावास्यस्थानमिति ॥६॥

१०

पूर्वपक्षो हि कात्स्न्येन सान्नाय्यस्थानम् । न केवलं प्रथमेव । एवं वदन्
दर्शानुष्ठानस्य नित्यभूतस्य कृष्णपक्षातिक्रम एव प्रायश्चित्तम् । नान्यथेति
दर्शयति ॥६॥

पुरा रात्रेः सायं दोहं दोहयेरन् ॥७॥

रात्र्युपक्रमात् पूर्वं षोडश्यनन्तरमित्यर्थः ॥७॥

संस्थितेऽतिरात्रे प्रातर्दोहम् ॥८॥

१५

स्पष्टम् ॥८॥

तेन सान्नाय्येन यजेरन् ॥९॥

अनेन ब्राह्मणगतः सान्नाय्यशब्दो दोहद्वयाभिप्राय इति व्याख्यातम् ॥९॥

१८

अथ ब्राह्मणमुपादाय व्याचष्टे—

4. C. सान्नाय्यस्य for सान्नाय्यस्य; My² om. स्व⁰

6. My² सान्नाय्यस्य⁰ for सान्नाय्यस्य

8. M C. अमा⁰ for अमा; C. ⁰वास्या⁰ My⁴ ⁰वास्यस्य for ⁰वास्य⁰

9. My¹ om. वदन्

10. My¹ C. कृत्स्नपक्षान्तिमे for कृष्णपक्षातिक्रमे;

My¹ My⁴ C. om. नित्यभूतस्य; My⁴ कृत्स्न⁰ for कृष्ण⁰

11. My¹ om. दर्शयति

18. My¹ अथवा for अथ

सान्नाय्येनेष्ट्वाध्वयुः शम्यां परास्यतीत्याहवनीयन्यन्तेन तिष्ठन्
प्राङ्मुखो नित्येष्टिसंस्थानस्तु प्रास्येत् ॥१०॥

इति । न्यन्तेन समीपेनेत्यर्थः ॥१०॥

किमर्थं शम्याप्रासनमिति चेत्तत्राह—

तदुक्तं ब्राह्मणेन ॥११॥

५

इति । सा यत्र निपतति तद् गार्हपत्यमि (तां ब्रा. २५.१०.४) त्यादि ब्राह्मणेन
शम्याप्रासनस्य प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः ॥११॥

चक्रीवत्ता च ॥१२॥

सदःप्रभृतीनां चक्रीवत्ता च ब्राह्मणेनोक्तैव । चक्रीवत् सदश्चक्रीवद्धविर्थानं
चक्रीवदाग्नीध्रम् (तां ब्रा. २५.१०.५) इति । तस्यायमर्थः । चक्री रथः शकटो
वा । तद्युक्तं सदःप्रभृति कार्यम् । पूर्वनिर्मितानि सदःप्रभृतीनि यजुःकृतत्वादा
समाप्तेर्धियाणि । शकटमारोप्य प्रस्थापयेदित्यर्थः ॥१२॥

१०

तथापि पत्नीशाला स्याच्छामित्रश्च ॥१३॥

यद्यपि तानि चक्रीवन्ति तथापि पत्नीशालाशामित्रौ पृथगेव कार्यौ । तयोश्च-
क्रीवत्तानुपदेशात् । अयजुष्कृतत्वाच्च ॥१३॥

१५

तानि यथादेशं वर्तेरन् समश्चेद्भूमिभागः स्यात् ॥१४॥

यदि गमनमार्गो निम्नोन्नतरहितः समः स्यात् तदा तानि सदःप्रभृतीनि यथा-
देशं येन येन संनिवेशनेन पूर्वस्थितानि तथैव गमयेयुः । हविर्दानं प्रवाहयन्त-
स्तस्योत्तरपार्श्वेनाग्नीध्रीयं गमयेयुः । पश्चात् पार्श्वेन सद इत्यर्थः ॥१४॥

१६

1. My² शम्या for शम्यां; C. प्रास्य for परास्य

My² आहवनीयस्य for आहवनीय⁰

2. C. उदङ्⁰ for प्राङ्⁰

9. My¹ My⁴ C. om. एव

11. My¹ My⁴ C. om. सदः प्रभृतीनि

17. My⁴ देशो for मार्गो

18. C. पर्वन्तस्तद्देशादुत्तर⁰ for प्रवाहयन्तस्तस्योत्तर⁰

अनुपूर्वं विषमे ॥१५॥

यदि मार्गो विषमः स्यात् तदानीं शकटप्रवाहणयोग्येन प्रदेशेन पृष्ठतः पृष्ठतो नयेयुः ॥१५॥

वेदेः पांसून् हरेयुस्तथोत्तरवेदेधिष्येभ्यश्च ॥१६॥

५

पूर्वकृतेभ्यो वेद्यादिभ्यः कांश्चित् पांसून् यजुष्कृतत्वात् अपरित्याज्यत्वेना-
हरेयुः ॥१६॥

तान्निवेश्य यथायतनं निवपेयुः ॥१७॥

१०

तान् संस्कृतात् पांसून् परिजिघृक्षिते देवयजने सदःप्रभृतिषु निवेशितेषु
पश्चाद् यथायतनं निवपेयुः । न तत्र मन्त्रतो वेद्यादेः करणम् । पूर्वमेव मन्त्रकृत-
वेदिपांसुनिवपनात् । अन्ये तु मन्त्रतः करणमिच्छन्ति ॥१७॥

उलूलबुध्नो यूपः प्रकृष्य उपोत्तः (तां. ब्रा. २५.१०.५) इति ब्राह्मण-
मुपादाय व्याचष्टे—

उलूलबुध्नो यूपः इति पृथुबुध्नः स्यात् ॥१८॥

इति । स्पष्टम् ॥१८॥

१५

तत्र प्रकृष्यपदं व्याचष्टे—

प्रकृष्य इति तं पूर्वं कर्षयेयुरेवानुद्यच्छन्तः ॥१९॥

इति । भूमेर्यूपमनुद्यम्यैव भूमिस्पृष्टमेव कृत्वा सर्वस्य पुरस्तात् कर्षयेयुः
॥१९॥

१६

उपोत्तपदमपि व्याचष्टे—

2. प्रवहण^० My^२ प्रवाहन for प्रवाहण; My^१ योय^० for योग्येन

5. My^२ परि^० for अपरि^०

8. My^१ om. संस्कृतान्

9. My^१ My^४ C. मन्त्रकृतत्वात् for मन्त्रकृ^० . . . इच्छन्ति (L. 10)

15. My^२ om. प्रकृष्यपदं व्याचष्टे

19. My^१ om. अपि

उपोप्ल एवेत्यनिखातस्तिष्ठेत्पांसुभिः पर्युप्तः ॥२०॥

पांसुभिरेव पर्युप्तो यूपस्तिष्ठेत् । न पूर्ववत् खनित्वा स्थापनीयः ॥२०॥

अथोत्तरं ब्राह्मणं व्याचष्टे—

नोपखान् खनन्तीत्यधिषवणफलकयोरधस्तादुपरवा नाम
श्वभ्रास्तेषां प्रतिषेधः ॥२१॥

५

इति । स्पष्टम् ॥२१॥

आलिखेयुरेवंनान् खनेयुः ॥२२॥

केवलं श्वभ्राणां परिलेखनमेव कार्यम् । न खननम् ॥२२॥

तेषां पौर्णमास्यां गोष्ठोमो भवतीति ॥२३॥

ब्राह्मणोपादानमेतत् ॥२३॥

१०

अथ व्याचष्टे—

यजनीयेऽहनि स्यादित्याचार्याः ॥२४॥

पौर्णमासीशब्दः प्रथमामाह । तत्र सुत्येति ब्राह्मणार्थः ॥२४॥

कुत इत्याह—

संस्थिते गोष्ठोमे पौर्णमासमिति संस्थानान्ताद्विदधाति ॥२५॥

१५

इति । संस्थिते गोष्ठोमे पौर्णमासं निर्वपन्ते (तां ब्रा. २५.१०.८) । इति
ब्राह्मणं संस्थानन्तरं तदानीमेव पौर्णमासस्य कर्तव्यतामाह । न च पञ्चदश्यां पौर्ण-
मासो युक्तः । तस्यापरपक्षस्थानत्वात् । तेन पौर्णमासीशब्दः कृष्णप्रतिपल्लक्ष-
णार्थः संस्थानान्तादित्यन्तशब्दः समीपवचनः । यथा प्रादुर्भावान्तादेतयोरदोरि

१६

1. My¹ कनिखीतः M. निखातः for अनिखात
My¹ पर्याप्तः for पर्युप्तः
2. My¹ पर्याप्तः for पर्युप्तः
7. My¹ M. निखनेयुः for न खनेयुः
8. My¹ निखननत् for खननम्
15. My² ०मासीम् for मासम्
16. My¹ निर्वर्तन्त⁰ My⁴ निर्वर्तन्त⁰ for निर्वपन्त
17. My¹ स्थानान्तरं for संस्थानन्तरं
18. My² ०पक्षस्थान स्या (? त्वा) त् My¹ ०पक्षत्वात् for पक्षस्थानत्वात्

(द्रा. श्रौ. ३१.२.१७) त्यादी ॥२५॥

हेत्वन्तरं चाह—

ते तमापूर्यमाणं ते तमपक्षीयमाणमिति कृत्स्नवत् पक्षाभि-
धानम् ॥२६॥

५

ते तमापूर्यमाणमामावास्येन यजन्ती (तां. ब्रा. २५.१०.६) ति वचनात्
कृत्स्नमेव पूर्वपक्षं सान्नाय्येन यष्टव्यम् । तत्र यदि पञ्चदश्यां गोष्टोमः स्यात् तदा
तस्यां सान्नाय्यलोपप्रसङ्गः । ते तमपक्षीयमाणमि (तां. ब्रा. २५.१०.८) ति
श्रुत्युपादानं वक्ष्यमाणस्यायुष्टोमस्याप्येतत् समानमिति प्रदर्शनार्थम् ॥२६॥

अथ स्वमतमाह—

१०

पर्वणि त्वेव स्यात् ॥२७॥

इति । पर्वणि पञ्चदश्यामेव गोष्टोमः ॥२७॥

कुत इत्याह—

तेषां पौर्णमास्यां तेषाममावास्यायामिति हि प्रत्यक्षेण विदधाति
॥२८॥

१५

प्रत्यक्षेण श्रुत्यैव पञ्चदश्यां विदधाति । पौर्णमासीशब्दोऽपि पञ्चदशीवचनः
॥२८॥

ननु च एवं पञ्चदश्यामेव पौर्णमासप्रसङ्गः । नेत्याह—

कर्मनिन्तरीयमात्रं च संस्था दर्शपौर्णमासयोः ॥२९॥

इति । संस्थिते गोष्टोमे पौर्णमासमि (तां. ब्रा. २५.१०.८) ति तयोः पौर्वापर्य-
मात्रमेव चोद्यते न पुनस्तदानीमेवानुष्ठानम् । तेन श्वोभूत एव पौर्णमासेष्टिः
॥२९॥

२०

२१

5. My¹ जयन्ति My² यन्ति for यजन्ति

13. My² च for हि

15. My¹ My⁴ C. हि for अपि

17. My¹ ०मासी⁰ for ०मास⁰

18. C. My² कर्मनिन्तरीय⁰ for कर्मनिन्तरीय⁰; My¹om. दर्श⁰

ते तमापूर्यमाणं ते तमपक्षीयमाणमिति च यथाभूयसवादः
॥३०॥

पञ्चदश्यामिष्ट्यभावेऽपि ते तमापूर्यमाणमि (तां. ब्रा. २५.१०.६) ति भूय-
स्त्वादुपपन्नम् ॥३०॥

संस्थिते गोष्ठोमे तदहरेव पौर्णमासेन हविषेष्ट्वोद्युञ्जेरन्निति
धानंजय्यः ॥३१॥

५

आचार्यमतवत् प्रथमायामेव गोष्ठोमं तदहरेव पौर्णमासं च कृत्वा तदानीमेव
शक्यां प्रास्य गमनोद्योगं कुर्युरिति धानंजय्यः । प्रायणीयसंस्थानान्तरमिष्टेरुद्यो-
गस्य च पूर्वमपि कृतत्वात् । तत्साम्यसिद्धयर्थमिति भावः । तथा च धानंजय्यस्य
साम्यनिबन्ध उक्तः । समाधत्त उत्तराभ्यां सुत्याभ्यामिति ॥३१॥

१०

अयजमानास्तत्रैव तां रात्रिं वसेयुरिति शाण्डिल्यः ॥३२॥

सूतकारमतवत् पञ्चदश्यां गोष्ठोमं कृत्वा इष्टि गमनोद्योगं च द्वयमप्यकुर्वन्त-
स्तत्रैव वसेयुरिति ॥३२॥

उद्युज्यैवेति गौतमः श्वोभूते तु यजेरन् ॥३३॥

गमनं कृत्वैव वसेयुः । प्रायणीये तथा दर्शनात् । पौर्णमासं तु पञ्चदश्याम-
योग्यत्वात् श्वोभूत एवेति गौतमो मन्यते ॥३३॥

१५

इति ब्राह्मण्यणश्रौतसूत्रे एकत्रिंशे पटले प्रथमः खण्डः ॥१॥

१७

1. My¹ भूयसो for भूयस^०

5. M. My¹ C. My⁴ उद्युज्येरन् for उद्युञ्जेरन्

8. My⁴ संस्थानन्तरम् for संस्थानान्तरम्

15. C. after वसेयुः adds: इति

द्वितीयः खण्डः

एतेनायुर्व्याख्यातः ॥१॥

एतेन गोष्टोमन्यायेनामावास्यायामायुष्टोम इति ब्राह्मणं व्याख्यातम् ॥१॥

५ तत्र धानंजय्येनामावास्यायां सायंदोहं दोह्येरन् पुरा प्रातरनुवाकात् प्रातर्दोहमिति ॥२॥

धानंजय्येनेति धानंजय्यमतेनेत्यर्थः । तत्र पर्वणि सायं दोहं कृत्वा प्रथमायामायुष्टोमः स्यात् । तस्य प्रातरनुवाकात् पूर्वमेव प्रातर्दोहः । कर्ममध्ये कर्तुमयुक्तत्वात् ॥२॥

तन्मतं दूषयति—

१० अतिचिरमेवं दुग्धं सान्नायं तिष्ठेदिति शाण्डिल्यायनः ॥३॥

इति । दुग्धं प्रातर्दोहः । तदेवं सति चिरकालं तिष्ठेत् । सुत्यानन्तरं रात्रौ तन्मते सान्नाय्यस्य प्रचारः । ततश्च पयसोऽपि चिरकालावस्थानात् दधित्वापत्तिरिति दोषः ॥३॥

तस्मादेवं कार्यमित्याह—

१५ इतरयोरेवान्यतरत् कुर्युः ॥४॥

१८ इति । इतरयोगोत्तमशाण्डिल्योरन्यतरन्मतं कुर्यात् । एतदुक्तं भवति । आयुष्टोमे संस्थिते गमनमकृत्वा कृत्वा वा श्वोभूत एवेष्टिरिति । तदानीं सुत्यानन्तरं सायं दोहः । श्वोभूते प्रातर्दोहः । न दुग्धस्य चिरावस्थानम् ॥४॥

5. M. after अनुवाकात् adds: पूर्वमेव

7. My¹⁻² My⁴ om. स्यात्

12. My² सान्नाय्य⁰ for सान्नाय्यस्य

My¹ कालमव for ⁰कालाव⁰ My² दधित्वोपपत्तिरदोषः for दधित्वापत्तिरितिदोषः (L. 13)

16. My¹ अन्यतरं My² अन्यतर⁰ for अन्यतरत्; My⁴ कुर्युः for कुर्यात्

18. My¹ चनावस्त्रानम् My² चिरस्थावम् for चिरावस्थानम्

कौण्डपायिने भोजनमुक्तमिष्टचयनेषु ॥५॥

अत्सरकैश्चमसैरिष्टचयनेषु भोजनमित्यर्थः ॥५॥

दर्शपूर्णमासधर्माश्च ॥६॥

कौण्डपायिने दर्शपूर्णमासधर्माश्च व्याख्याताः । यथा पिण्डपितृयज्ञः सन्निष्ठा-
मन्वारम्भ इत्यादयः ॥६॥

५

चन्द्रप्रमाणास्त्वेव पर्वसु स्युः ॥७॥

पर्वणि गोष्टोम इति सूत्रकारस्य पक्ष उक्तः । तत्र खण्डपर्वसु किं पूर्वमहः
पर्वत्वेन स्वीकार्यम् । किं वोत्तरमहरिति संशये चन्द्रप्रमाणा एव सन्निष्ठाः स्युः ।
यस्मिन्नहनि चन्द्रमाः पूर्यते न दृश्यते वा तदेव पर्वं ग्राह्यमित्यर्थः । अथ पूर्वेण
पक्षसा यन्ति तद्धि प्रत्येकाप्येतीत्यादि ब्राह्मणम् । तस्यायमर्थः । सरस्वत्याः
पूर्वेण पक्षसा प्राग्भागेन गच्छेयुस्तं प्राग्भागं प्रत्येका नदी दृषद्वती नामाप्येति । तत्र
गत्वापोनप्तीयेष्टिः कार्येति ॥७॥

१०

तदुपादाय विशेषमाह—

तद्धि प्रत्येकाप्येतीति दृषद्वत्या अप्यये अपोनप्तीयामिष्टि
निर्वपेरन् यदि सोदका स्यात् ॥८॥

१५

3. My¹ °पूर्ण⁰ for °पूर्ण⁰

4. My² after °पायिने adds: न;

My² after °यज्ञः adds:—विष्णुक्रमादिनिवृत्यः

6. My¹ पूर्व for पर्वसु

8. My¹⁻² C. My⁴ पूर्वत्वेन for पर्वत्वेन

9. My² after अथ adds:—अथवायमर्थः । यद्यपि पूर्वपक्षापरपक्षयोः वृद्धिक्ष-
यवशेन तद्गतयोरिष्टचयनयोर्दर्शपूर्णमासरूपयोरभ्य . . . वृत्तिरन्यतरस्य
त्रयोदशकृत्व इति वैषम्यं स्यात् तथापि तदनादृत्य यथोपस्थितं पर्वं गृहीत्वा
तत्र सुत्यैव कार्येति ।

13. My² उपाय⁰ for उपादाय

14. M. om. इति

यदि सोदका दृषद्वती स्यात् तदानीं तदतिक्रमदोषशान्त्यर्थम् । अपोनज्जी-
यश्चरः । उदकाभावे तदन्तरवस्थितस्यापांनप्पुरतिलङ्घनं नास्तीति न कर्तव्या
॥८॥

अप्यनुदकायामिति धानंजयः ॥९॥

५

उदकाभावेऽपि नद्यामवस्थितैव देवतापांनप्तेति भावः ॥६॥

अथ शते गोषु ऋषभमप्युजन्ति । तदा सहस्रं संपद्यन्ते । अथोत्थानमित्यादि
ब्राह्मणे सत्रोत्थानकालविकल्पा दर्शिताः । तत्र विशेषमाह—

शते गोष्वृषभमप्युजन्ती (तां. ब्रा. २५.१०.१९) ति वत्स-
तरीशते अगभिणीषु ॥१०॥

१०

अगभिणीष्विति नयः सुप्रश्लेषः । स्वल्पावशिष्टवत्सभागा गर्भधारणयोग्या
वत्सतयः । तासामगभिणीनां शते ऋषभमेकमपि सृजेयुरित्यर्थः ॥१०॥

ता यत्र गवामभयं स्यात्तत्र रक्षेयुः ॥११॥

यस्मिन् देशे गवां भयं न विद्यते तत्र ताः स्थापयित्वा रक्षेयुः ॥११॥

पुङ्गवैस्तासां भुञ्जोरन् सर्पिषा च ॥१२॥

१५

तासां संबन्धिभिः पुंवत्सैः शकटवाहनादिकार्यं कुर्वीरन् । तत्सर्पिषा च यागः
॥१२॥

तासु सहस्रं संपन्नासु पूर्वपक्षे गामतिरात्रं कृत्वा दत्त्वेना
उत्तिष्ठेयुः ॥१३॥

२०

तासु सहस्रसंख्यासंपन्नासु पूर्वपक्षे गोष्ठोमातिरात्रं कृत्वा सत्रादुत्थानम् ।
कल्पकारस्तु अतिरात्रादुत्थानम् (आ. क. ११.८.४) इति सामान्यमेवाह । तद्वि-
शेषकथनमिदमिति । यदा सर्वज्यानि जीयन्ते । अथोत्थानमि (तां. ब्रां. २५.१०.

२२

२०) ति ब्राह्मणम् ॥१३॥

2. My¹ कर्तव्यम् My² कर्तव्यः for कर्तव्या

9. M. गर्भिणीषु for अगभिणीषु

10. My¹⁻² C. My⁴ om. अगभिणीष्विति

12. M. गव्यमभयं My¹ गव्यमयं for गवामभयं; M. आरक्षेयु for रक्षेयु;

तत्र सर्वशब्दः किमवलम्बते । अत आह—

यदा सर्वज्यानि जीयन्त इति तासामेवाधिकारः । प्रकरण-
भूतत्वात् ॥१४॥

इति । सर्वशब्देन गवामेवाभिधानम् । प्रकृतत्वात् तासां ज्यानिः क्षयः ।
तदोत्थानम् ॥१४॥

तत्र विश्वजिदतिरात्रः ॥१५॥

उत्थानाय कार्यं इति शेषः ॥१५॥

यदा गृहपतिर्नियते अथोत्थानमि (तां. ब्रा. २५.१०.२०) ति ब्राह्मणे
विशेषमाह—

मृते गृहपतावायुः ॥१६॥

इति । आयुरतिरात्रं कृत्वोत्थानम् ॥१६॥

प्रादुर्भावान्तादेतयोरापदोरुत्तिष्ठेयुरप्यपरपक्षे ॥१७॥

एतयोरापदोः सर्वज्यानिगृहपतिमरणयोः प्रादुर्भावकाले एवापरपक्षेऽप्युत्थानम्
॥१७॥

न सङ्कुञ्च न सरस्वत्यामवभृथमभ्यवेयुर्देवयजनभूता ह्येषा
भवति ॥१८॥

न कदाचिदपि सरस्वत्यामवभृथः स्यात् । देवयजनं ह्येषा । न च देव-
यजनेऽवभृथोऽस्ति ॥१८॥

अविद्यमाने सरस्वत्या एवोद्धारं पाश्वर्तस्तु ॥१९॥

अन्यत्र जलाभावे सरस्वत्या एव जलमुद्धृत्य तत्पाश्वर्ते अवभृथः कार्यः ॥१९॥

7. My⁴ उत्थानार्थः for उत्थानाय कार्यः

8. My¹ om. ब्राह्मणे वि⁰

15. C. My¹ ह्येषां for ह्येषा

17. My¹ येषां My² ह्येषां for ह्येषा

19. My¹ उद्धारणं for उद्धारं

20. My¹ अन्य⁰ for अन्यत्र

यदा प्लक्षं प्रास्त्रवणमागच्छन्त्यथोत्थानम् (तां. ब्रा. १५.१०. २१) इति ॥२०॥

ब्राह्मणोपादानमेतद् ॥२०॥

विशेषमाह—

५ तथा प्रास्येयुर्यथैनं पूर्वपक्ष आगच्छेयुः ॥२१॥

प्लक्षः प्रास्त्रवणो नाम सरस्वतीमूलम् । तं यथा पूर्वपक्ष आगच्छेयुस्तदनुगुणं शम्याप्रासनम् । वेगेन वा मृदु वा कार्यम् ॥२१॥

तं प्राप्य प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्योत्तिष्ठेयुरिति शाण्डिल्यः ॥२२॥

१० स्पष्टम् ॥२२॥

यदेनात् किञ्चिदुत्थानमागच्छेत् प्रायणीयमेवातिरात्रमुपेत्योत्तिष्ठेयुरिति धानंजयः ॥२३॥

उक्तेषु चतुर्ष्वप्युत्थाननिमित्तेषु प्रायणीयमेव कृत्वोत्थानम् । न विश्वजिदादिकम् । कल्पकारेण विशेषावचनात् ॥२३॥

१५ प्लक्षं प्रास्त्रवणं प्राप्य पुरस्तादतिरात्रस्याग्नये कामायेष्टिः स्यादिति शाण्डिल्यः । उपरिष्ठादिति धानंजयः ॥२४॥

तत्र ब्राह्मणम्—प्लक्षं प्रास्त्रवणं प्राप्याग्नये कामायेष्टिं निर्वपन्त (तां. ब्रा. २५.१०.२२) इति । तत्रातिरात्रस्य पुरस्तादुपरिष्ठाद्वेति विशेषाश्रवणेऽपि

१८

1. My¹ प्रास्त्रवणं for प्रास्त्रवण
5. My⁴ एतं for एनं; My¹ ^०पक्षं for ^०पक्ष
7. मृदुना for मृदु
8. My² शाण्डिल्यानः for शाण्डिल्यः
11. My² यदेनात् My¹ यदेनान् for यदेनात्
13. My² om. उत्थान^० . . . कृत्वा; My¹ after ^०निमित्तेषु adds:—षट्
14. My² विशेष^० for विशेषा^०
15. My^० My¹ प्रसस्त्रवणं for प्रास्त्रवणं
16. M² om. धानंजयः
17. My¹ षड्भिर्वापिः for कामायेष्टिं निर्वपन्तः

इष्टेरन्तरमवभृथविधानादुपरिष्ठादित्येके । प्लक्षं प्रास्त्रवणं प्राप्येति श्रवणात्
प्रास्त्रवणादागमनान्तरमतिरात्रात् पूर्वमेवेष्टिरिति मतान्तरम् ॥२४॥

तस्यामश्वां च पुरुषीं च धेनुके दत्वे (तां. ब्रा. २५.१०.२२) ति ब्राह्मणस्य
शेषमाह—

तस्यामश्वां च पुरुषीं च धेनुके यज्ञोपकरणशेषांश्चाभिरूपा-
यान्यस्मै दद्युः ॥२५॥

इति । पुरुषीं दासीमश्वां च धेनुके अचिरात् संजातवत्से योग्याय कस्मैचिद्
दद्युः ॥२५॥

अत्र निदानकारेणोक्तम्—कर्तृभिः संयुक्ताः क्रतुदक्षिणा भवन्ती (नि. सू.
१०.१०.) ति । अत आह—

स्वामिनो हि सर्वे सत्रेषु तेषां प्रतिग्रहणं न विद्यते इति
॥२६॥

सत्रिणां स्वामित्वात् अन्योन्यं प्रतिग्रहोऽयुक्तः ॥२६॥

उक्तोऽवभृथो ब्राह्मणेन ॥२७॥

इदं च तद् ब्राह्मणम्—कारपचवं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ती (तां. ब्रा.
२५.१०.२३) ति ॥२७॥

अपृष्ठशमनीयमेतत् ॥२८॥

यदेतत् सामान्येन सत्समाप्तौ पृष्ठशमनीयो ज्योतिष्टोम शाखान्तरविहित-
स्तस्य निषेधोऽयम् । सारस्वततन्त्रे कृते पृष्ठशमनीयो न कार्य इति ॥२८॥

इति ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रे एकत्रिंशे पटले द्वितीयः खण्डः ॥२९॥

1. My² एवमुक्ताम् for एकेMy¹ befor श्रवणात् adds कृत्वा;

2. My¹⁻⁴ C. ; om. श्रवणात्; C. इष्टम् for एवेष्टिः

9. My¹ om. क्रतुदक्षिणाMy⁴ भवति for भवन्ति

13. My² न मुक्तः for अयुक्तः

19. My¹ My⁴ C. सारस्वतः for सारस्वततन्त्रे . . . न कार्य इति

तृतीयः खण्डः

एतेनैवोत्तरे व्याख्याते ॥१॥

उत्तरे इन्द्राग्न्योरयनमर्यम्णश्चायनम् ॥१॥

तत्राग्नये कामायेष्टिरपोनप्त्रीया च स्रुवहोमौ स्याताम् ॥२॥

५ उत्तरयोः सारस्वतयोरिष्टययनाभावात् तन्मध्ये इष्टिर्न कार्या । सुत्याव्यवाय-
प्रसङ्गात् । किंतु तत्स्थाने केवलमपानप्त्रे स्वाहाग्नये कामाय स्वाहेत्याज्येन स्रुवहो-
मावेव कार्याविति भावः ॥२॥

तदेव स्पष्टयन्नाह—

इष्टिरेवाग्नये कामयोपरिष्ठाच्चेदतिरात्रस्येति शाण्डिल्यः

१०

॥३॥

इति । यदा सत्रसमाप्तावतिरात्रस्योपरिष्ठादग्नये कामायेष्टिरिति पक्षस्तदानी-
मसाविष्टिरेव । न स्रुवहोमः । तदानीमिष्ट्या सुत्यानां व्यवायाभावात् । अत्र
ब्राह्मणम्—अतिरात्रस्त्रिवृत्पञ्चदशमिन्द्राग्न्योरयनम् । गो आयुषी इन्द्रकुक्षी अति-
रात्रः (तां. ब्रा. २५.११.१) इति । तस्यायमर्थः । अमावास्यायां प्रायणीयमतिरात्रं
१५ कृत्वा त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमाभ्यां सुत्याभ्यां व्यत्यासं पूर्वपक्षे गच्छेयुः । ततो गो आयुषी
कुर्युरिति । तथा तृतीये सारस्वते त्रिकद्रुकैः परिवृतेर्गमनमुक्त्वा विश्वजिद-
भिजिताविन्द्रकुक्षी इति ब्राह्मणम् ॥३॥

तत्रेन्द्रकुक्ष्योः कालनिर्णयमाह—

पर्वणोरिन्द्रकुक्षी ॥४॥

२०

इति । गोआयुषोर्विश्वजिदभिजितोश्च नामधेयम् इन्द्रकुक्षी इति । कुक्षि-
२१ स्थानीयत्वात् ॥४॥

4. My² ^०नप्त्रीया for ^०नप्त्रीया

6. My² कामायेत्यनेन for कामाय स्वाहेत्याज्येन

12. My² after एव ins. इति

14. My² om. अमावास्यायां

15. O. My¹ तथा for ततो

20. My¹ before गो^० adds: इन्द्रकुक्षी इति My¹ om. कुक्षी इति

तत्र गौः पौर्णमास्यामायुरमावास्यायाम् । तथैव विश्वजिदभिजितोरपि क्रमे
प्राप्ते विशेषमाह—

पौर्णमास्यामभिजित् ॥५॥

इति । विश्वजित्त्वमावास्यायामिति परिशेषसिद्धम् ॥५॥

तत्र त्रिवृत्पञ्चदशमिन्द्राग्न्योरयनमि ! (तां. ब्रा. २५.११.१) ति ब्राह्मणस्य
गौतममतेनार्थमाह—

**पूर्वस्थाग्निष्टोमौ त्रिवृती रथन्तरबार्हते पूर्वपक्ष उक्थ्ये पञ्च-
दशे राथन्तरबार्हते अपरपक्ष इति गौतमः ॥६॥**

इति । पूर्वस्य सारस्वतस्य पूर्वपक्षे सर्वत्र त्रिवृदग्निष्टोम एव कार्यः । अपर-
पक्षे पञ्चदश उक्थ्यः कार्यः । इति ब्राह्मणार्थः । तत्र राथन्तरं प्रथममहः । द्वितीयं
बार्हतम् इति व्यत्यासमजामित्वार्थम् ॥६॥

ते न पक्षयोः संचारयेत् ॥७॥

ते त्रिवृत्पञ्चदशे न कदाचिदपि पक्षयोः संचारयेत् । तत्र नियतावेतौ स्तोमा-
वित्यर्थः । यथा पूर्वस्मिन् पक्षे दर्शपूर्णमासौ नियतौ तद्वदत्र त्रिवृत्पञ्चदशाविति
गौतमस्य भावः ॥७॥

अथ स्वमतमाह—

सर्वत्र त्वेव त्रिवृत्पञ्चदशौ व्यत्यासं स्याताम् ॥८॥

इति । प्रतिपक्षमुभावपि स्तोमौ साम्येन व्यत्यस्येदित्यर्थः ॥८॥

यदा वृद्धिक्षयवशादेकस्मिन् पक्षे समप्रयोगो न सिद्धयति तदा कथम् । अतः
स्तत्राह—

तयोर्यस्मिन्ननुपेते पवर्गिच्छेत्तेनोत्तरं पक्षमुपक्रमेत ॥९॥

7. My² उक्थ्ये for उक्थ्ये

13. My² तत्र तत्र for तत्र My² om. स्तोमौ;

14. C. तथा for यथा

17. My¹ M. C. My¹ देशे for ⁰दशौ; My¹ before व्यत्यासं adds:—
कदाचिदपि पक्षयोः

18. My¹ om. साम्येन

19. My¹ om. अतस्

तयोरेवं व्यत्यासकरणे यस्मिन्नकृते पर्वागच्छेत् तत्रेन्द्रकुक्षी कृत्वा तदनन्तरं पूर्वमकृतमुपक्रमेत । न पुनः प्रथमप्रवृत्तेन त्रिवृतैवेति नियमः ॥६॥

एतेनोक्तमुत्तमस्य त्रिकद्रुकेषु ॥१०॥

उत्तमस्य सारस्वतस्य त्रिकद्रुकेष्वेतेनैव न्यायेन पक्षान्तरे प्रारम्भः । न पुन-
५ खिकद्रुकाणां प्रथमेन ॥१०॥

अथ संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेदि (तां. ब्रा. २५.१३.१) त्वारभ्य दार्षद्वत-
मिष्ट्ययनं तुरायणं च ब्राह्मणेन विहितम् तयोर्नियममाह—

दार्षद्वततौरयोर्व्रतानि ॥११॥

इति । वक्ष्यन्त इति शेषः । तुरो नाम ऋषिः । तस्यायनं तौरम् ॥११॥

१०

तिष्ठेद्दिवासीत नक्तम् ॥१२॥

हविरुच्छिष्टभोजी स्यात् ॥१३॥

अमांसाशी ॥१४॥

अलवणाशी ॥१५॥

न स्त्रियमुपेयात् ॥१६॥

१५

स्पष्टानि ॥१२-१६॥

यथा प्रकृत्याहिताग्निवृत्तिं वर्तयेत् ॥१७॥

यथापूर्वमन्यामाहिताग्निवृत्तिं नानृतं वदेदित्यादिकामनुतिष्ठेत् ॥१७॥

अथ दार्षद्वते विशेषमाह—

दार्षद्वते संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेदृत्विज आचार्यस्य वा

२०

॥१८॥

२१

स्पष्टम् ॥१८॥

3. C. उत्तरस्य for उत्तमस्य

4. My¹ प्रक्रमान्तरे for न्यायेन पक्षान्तरे

7. My¹ My⁴ C. नियमान् कर्तव्यान् for नियमम्

12. C. before अमांसा⁰ adds अधः संवेशी

17. My² अन्याहित⁰ for अन्यामाहित⁰; My¹ om. नानृतं वदेदित्यादिका

अथ व्यर्णेनैतन्धवेऽग्निमिन्धीते (तां. ब्रा. २५.१३.१) ति ब्राह्मणं व्याचष्टे—
नैतन्धवानामाम्मः सरस्वत्यां तेषामेको व्यर्णस्तस्मिन् संवत्स-
रमग्निमिन्धीतथैकानेः परिचर्या तथा ॥१९॥

इति । अर्मा नाम चिरंतनग्रामनिवासाः । तथा च मन्त्रः—तेषामिमे पूर्वे
अम्मस आसन्नयूपाः समविभृताः पुरुणीति अम्मकपालैः संसृजती (तै. आ.
५.२.१३) ति चाध्वर्युब्राह्मणम् । सरस्वत्यास्तीरे नैतन्धवानामधेया बहवो ग्राम-
निवासास्तेषामेको व्यर्णनामकस्तस्मिन्नेकानेरीपासनस्य परिचर्यया संवत्सरमग्नि
परिचरेत् ॥१९॥

अग्निहोत्रमेव जुह्वत् पुरस्ताच्चेदाहिताग्निः ॥२०॥

आहिताग्निश्चेत् तदानीं श्रौताग्नीनेवाग्निहोत्रेण परिचरन् वसेत् ॥२०॥

परीणह्यग्नीनाधीते (तां. ब्रा. २५.१३.१) ब्राह्मणं व्याचष्टे—

संवत्सराद्धूर्वं परीणं नाम स्थली कुरुक्षेत्रे तस्यामग्नीनाधाय
यथाकालमन्वारम्भणीयेष्टचेष्ट्वा प्रसृज्येतेति शाण्डिल्यः ॥२१॥

आधानानन्तरं सर्वेष्ट्यङ्गत्वादन्वरम्भणीयां कृत्वा दर्शपूर्णमासावकृत्वैव तन्नि-
वासं विसृज्य दार्षद्वतं कर्तुं गच्छेत् । कुतः । आधानानन्तरमेव दार्षद्वतविधानात्
॥२१॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति धानंजयः ॥२२॥

दार्षद्वतानां गत्वापि तयोर्नित्यत्वादनुष्ठानमिति मन्यते ॥२२॥

सायंप्रातराहुतीरेव हुत्वा पुरस्ताच्चेदाहिताग्निः ॥२३॥

5. My² कलापैः for अम्मकपालैः

10. My¹ ०होत्रे for ०होत्रेण

12. My¹ परिणह्यं C. परिणह्यग्नि My² परिणं for परीणं

14. My¹ तं च वासं for तं निवासं

15. My¹ आगमन for आधान⁰

18. My¹ द्वतान for ०द्वतानां

पूर्वमेवाहिताग्निश्चेत्तदानीं तानेवाग्नीनदृष्टार्थं परिणह्यानीयाग्निहोत्रमेव कृत्वा गच्छेत् ॥२३॥

सरस्वतीदृषद्वत्योः संभेदं प्राप्यान्नेयेनाष्टाकपालेन यष्टुमुप-
क्रमेत् ॥२४॥

५ स्पष्टम् ॥२४॥

अत्र शम्याप्रासनं यथा सारस्वतेषु ॥२५॥

अत्रापि सारस्वतवत् प्रतीतापगमनमिष्टिसंस्थामु शम्याप्रासनं च ॥२५॥

न तु प्रक्रमान् प्रक्रमेत् ॥२६॥

नात्र पट्त्रिंशत्प्रक्रमाः कार्याः । ऐष्टिक एव विहारः ॥२६॥

१० काममनेकामिष्टिमैकैकेनाह्ना संस्थापयेत् ॥२७॥

एकस्मिन् दिवसे सकृदेवेष्टिरिति न नियमः ॥२७॥

दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणेयात् ॥२८॥

स्पष्टम् ॥२८॥

तस्याः प्रभव्यमर्मं प्राप्येतयेष्ट्येष्ट्वा त्रिप्लक्षापहरणं प्रति

१५ यमुनामवभृथमभ्यवेयात् ॥२९॥

प्रभव्यमित्यभिहितः कश्चित् चिरन्तनो ग्रामनिवासः तीर्थविशेषः त्रिप्लक्षाप-
हरणम् ॥२९॥

यत्र क्व च ततो यमुनातीरे स्यादिति धानंजयः ॥३०॥

नावश्यं त्रिप्लक्षे । यत्र क्वापि यमुनातीरे गत्वावभृथः स्यात् । तस्य समीपे

२० यमुनाप्रवाहोऽवश्यंभावी ॥३०॥

तत्रेतयेष्ट्येष्ट्वा स्वयं साम गायन्नवभृथमभ्यवेयात् ॥३१॥

प्रस्तोतुरभावात् स्वयमेवावभृथसाम गायेत् । तत्र सौमिकावभृथवत् स्नानम् ।

२३ नात्र वारुणीष्टिः । तत्स्थाने एतयेष्ट्येष्ट्वेति वचनात् ॥३१॥

1. 20. My¹ आहिताग्नीन् for अग्नीन्

7. My⁴ प्रति⁰ for प्रती⁰

8. My¹⁻² M. C. प्रक्रमान् for प्रक्रमान्; My² तं for तु;
My¹ प्रक्रमेत् for प्रक्रमेत्

11. My² तन्नियमः for न नियमः

19. My² तीरं for तीरे; My² मृथं for मृथः;

अगायन्वा ॥३२॥

स्पष्टम् ॥३२॥

प्रव्रजिष्यतोऽयनमिदं मन्य इति शाण्डिल्यः ॥३३॥

प्रव्रज्यामुत्तमाश्रमं प्रवेक्ष्यतो दार्पद्वतमिष्टययनम् ॥३३॥

अत्र यमुनामवभृथमभ्यवैति तदेव मनुष्येभ्यस्तिरोभवती (तां. ब्रा. १५. १३.४) ति ब्राह्मणम् । तदुपादाय व्याख्याविकल्पानाह—

तदेव मनुष्येभ्यस्तिरोभवतीति स्वर्गं लोकमाक्रमते ॥३४॥

इति । कृतावभृथस्तदैव तिरोभवति । स्वर्गं लोकमाक्रमते । न संदेह इत्यर्थः ॥३४॥

व्यावर्तते श्रेयान् भवतीति वा ॥३५॥

अथवा मनुष्येभ्यस्तिरोभवति व्यावर्तते श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥३५॥

न ग्रामं पुनरेयादिति वा ॥३६॥

अथवा मनुष्येभ्यस्तिरोभवतीति विधिरयं नार्थवादः । तिरोभवेत् अरण्ये तिरोभूय वसेत् । न ग्रामं गच्छेदित्यर्थः ॥३६॥

उदकान्तर्धानाद्वा ॥३७॥

अवभृथोदकान्तर्धानाद्वा तिरोभवतीति वादः । योऽयमुदकान्तर्भावः स साक्षान्मनुष्यलोकादन्तर्भाव इत्यर्थः ॥३७॥

तत्र दृष्टान्तमाह—

1. My¹ अगायनवा My⁴ अगायित्वेति for अगायन्वा
3. My² ⁰व्रजिष्यता⁰ for ⁰जिष्यतो⁰; My². मन्यत⁰ for मन्य⁰
6. My² व्याख्यान⁰ for व्याख्या⁰
7. My¹ M C तदेव My² देव for तदेव
16. My² यदिदमुदकान्तर्भावं तत् for योऽयमुदकान्तर्भावः स
18. My¹ अत्र for तत्र

यथा सरजस इति ॥३८॥

इति । वाजपेये यूपारोहणं विधाय ब्राह्मणम् सरजसे रोहति मनुष्यलोका-
देवैनमन्तर्दधाती (तां. ब्रा. १८.७.११) ति । तस्यार्थः । आ (?वा) जिधावनेनोत्ता-
पितरजः सहिते सत्याकाशे तेन रजसाच्छन्नो यूपमारोहेत् । तथा सति मनुष्य-
लोकादन्तर्हितो भवति । तद्वदेतत्तिरोभवतीति वाक्यम् ॥३८॥

५

६

इति ब्राह्मणायणश्रौतसूत्रे एकत्रिंशे पटले तृतीयः खण्डः ॥३॥

3. My² आघञ्वन्तो for वाजिधावनेनो⁰

4. My² आकाशात् for आकाशे

5. My¹My⁴ C. इदं for एतत् My¹ वक्ष्यामि for वाक्यम्

चतुर्थः खण्डः

संबत्सरमहरहस्तौरेण यजेत ॥१॥

तुरस्य देवमुनेर्यनं तौरम् ॥१॥

तस्यारम्भकालमाह—

षष्ठ्यां चैत्री पक्षस्येत्याचार्याः ॥२॥

पञ्चम्यामिति शाण्डिल्यायनः ॥३॥

इति । स्पष्टे ॥२-३॥

अथ तस्यारम्भदिवसे कर्तव्यमाह—

प्रातराहुतिं हुत्वा व्रतोपायनीयमोदनमशित्वा केशदमधूणि
वापयित्वाहतं वसनं परिधाय परिसमूह्याग्नीन् परिस्तीर्य
प्रणीताः प्रणीय दण्डं पाणौ कृत्वा मेखलाभाबध्य नवनीते-
नाङ्गान्यभ्यञ्ज्य पश्चात् गार्हपत्यस्योपविश्य स्वयं कृष्णाजिनं
प्रतिषज्येत तूष्णीम् ॥४॥

अत्र प्रातराहुतिभोजनयोः शास्त्रान्तरसिद्धयोरनुवादः । क्रमार्थः । इष्ट्यङ्ग-
भोजनं व्रतोपायनीयमोदनमशित्वेत्युच्यते । इतरेषां वपनादीनां प्राप्तानामेव विधिः ।
केचित्तु अहरहरेतत् सर्वं कर्तव्यमित्याहुः ॥४॥

पश्चिमेनाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्यैतत् कुर्यात् ॥५॥

स्पष्टम् ॥५॥

तत्र तिस्र इष्टयः । पूर्वाह्ण एका । पृथक्त्वं मध्यदिनापराह्णयोः

॥६॥

स्पष्टम् ॥६॥

तासु पृथगनुपूर्वं हवींषि यान्युक्तानि ब्राह्मणेन ॥७॥

आग्नेयोऽष्टाकालः (तां. ब्रा. २५.१४.१) इत्यादि ब्राह्मणेन त्रीणि हवींष्यु-
क्तानि । तानि पूर्वाह्णादिकालत्रये क्रमेण स्युः ॥७॥

3. My² after मुनेर् ing. ब्राह्मणोक्तस्य

12. My¹⁻² अन्यज्य for अन्यञ्ज्य

16. My² om. सर्व

एका वैव स्यात्तस्यां तानि सर्वाणि स्युः ॥८॥

अथवा येष्टिस्तस्यामेव तानि त्रीण्यपि हवींषि स्युः । त्रिहृविष्केत्यर्थः ॥९॥

तत्र सामगानं यथा पूर्वस्मिन् ॥९॥

तत्रापि सत्रसमाप्तां पूर्ववदवभृथसामगानम् ॥९॥

५

उभयोस्त्ववभृथादुदेत्य यत् पुरस्तादिष्टद्ययनं तेनेष्ट्वा सोमेन यजेत ॥१०॥

उभयोरपि दार्षद्वततुरायणयोरवभृथान्ते पूर्वकृतमेवेष्टिं सकृत् कृत्वा सोमेन यष्टव्यम् ॥१०॥

पक्षान्तरमाह—

१०

यावन्ति वा हवींषि पुरस्तात् तावद्भिर्वा पशुभिस्तद्देवत्यैः ॥११॥

इति । तद्देवत्यैस्तावद्भिः पशुभिरेवभृथान्ते यजेत । यत् एवाग्नेयः पशुः । दार्षद्वततुरायणे त्वाग्नेयेन्द्रवैश्वदेवास्त्रयः पशवः ॥११॥

१५

अथ सर्पसत्रस्य ब्राह्मणम्—अतिरात्रावभितोऽग्निष्टोमा मध्ये सर्वो दशदशी-संवत्सरः (तां. ब्रा. २५.१५.१) इति ।

मतान्तरेण व्याचष्टे—

सर्पसत्रं गवामयनं स्तोमसंस्थाविकृतमित्येके ॥१२॥

गवामयनमेवाग्निष्टोमसंस्थामात्रविकृतं च तत् सर्पवत् सत्रम् । न पुनरन्यत् इति । ब्राह्मणस्य चायमर्थः । योज्यं संवत्सरो गवामयनरूपः स सर्वो दशदशस्तोमः स्यात् अहानि च सर्वाण्यतिरात्रवर्जमग्निष्टोमः स्युः ॥१२॥

२०

2. My¹ एकैवेष्टिः for येष्टिः. . स्युः

7. My¹ तौरा⁰ for तुरा⁰ My² om. सकृत्

12. My⁴ C M देवत्यैः for दैवत्यैः

14. My⁴ सवा for सर्वो

17. M. सोम⁰ for स्तोम⁰

18. My¹ My⁴ C. after विकृतं Add:—दशस्तोममत्रविकृतं तत्

कुत इत्याह—

षण्डकुषण्डावभिगरापगराविति ह्याह ॥१३॥

इति । षण्डकुषण्डौ नाम ऋषी गीतौ पुराकल्पे सप्तसत्रेऽभिगरापगराविति कीर्तयति । अभिगरापगरी च गवामयने महाव्रत एव । नान्यत्र । तथा चात्र ब्राह्मणम्—अभिगरापगरी भवतो निन्दत्येतानन्यः प्राण्यः संसती (तां. ब्रा. ५.५.१३) ति अभिगरी नाम प्रशंसिता । अपगरी निन्दिता । एवं तयोरिह दर्शनात् गवामयनमेव सत्रमित्यनुमीयते ॥१३॥

५

तदेतद्वपयति—

प्रत्यक्षविहितं त्वार्षेयकल्पेन तत्रानुमानं न विद्यते ॥१४॥

इति । कल्पकारो हि ऐकाहिकेन राड् विराड्द्वन्द्वेन पुनः पुनरभ्यस्तेन सप्तसत्रं कल्पयति । एवं सत्यभिगरापगराभ्यामनुमानं न युक्तम् ॥१४॥

१०

क्व तर्हि तयोर्दर्शनम् । अत आह—

अभिगरापगरावेवोपोत्तमेऽहनि स्याताम् ॥१५॥

इति । उपोत्तमस्याहो महाव्रतत्वाभावेऽपि अभिगरापगरमात्रं वाचनिकमिति अनुवाददर्शनात् कल्पयमिति मन्तव्यम् ॥१५॥

१५

पौर्णमासीप्रसवं त्रिसंवत्सरम् ॥१६॥

त्रिसंवत्सरसत्रस्य पौर्णमास्यां प्रथममुत्था ॥१६॥

तस्य याथाकामी दीक्षाणाम् ॥१७॥

दीक्षाणां तु द्वादशदिवसेभ्य ऊर्ध्वं याथाकाम्यम् ॥१७॥

षष्टिरिति शाण्डिल्यः ॥१८॥

२०

षष्टिरेव दीक्षा न याथाकाम्यम् ॥१८॥

२१

3. My¹⁻² नाम. . सवि गीतौ for नाम ऋषी गीतौ

10. My² एतेनैव for ऐकाहिकेन राड्⁰

My¹ My⁴ C. om. अभ्यस्तेन

12. My² कथं for क्व; My¹ C देशनम् for दर्शनम्

14. My² om. ⁰अपगरी

15. My¹ मातपव [. . .] My⁴. मातपवमिति, for अनुवाद . . मन्तव्यम्;
C. om. अनु. . त्रिसंवत्सरम् (L. 16)

18. My¹ याथाकाम्यं for याथाकामी; M दीक्षाणां for दीक्षाणा

19. My² दीक्षाणां for दीक्षाणां; My¹ यथा⁰ for याथा⁰

प्रथमोत्तमौ संवत्सरौ व्यतिहरेदिति धानंजयः ॥१९॥

त्रिसंवत्सरसत्रे प्रथमोत्तमावन्योन्यस्थानं व्यतिहरेत् । अङ्गिरसामयनमादितः
कुर्याद्गवामयनमन्ततः इति व्यतिहारः ॥१९॥

अथ किमर्थो व्यतिहारः । अत आह—

अभिप्लवस्तोमपृष्ठचदेशरोहार्थः ॥२०॥

इति । अभिप्लवस्य स्तोमोऽभिप्लवस्तोमः । पृष्ठस्य स्थानं पृष्ठचदेशः ।
नयोरुभयोरपि रोहार्थो व्यतिहारः । रोहो नाम कर्नायसः स्तोमस्य प्रथम-
करणं ज्यायसश्च पश्चात्करणम् । तद्विपरीतः प्रत्यवरोहः । स च निन्दितः ।
यथोक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे—जामि वा एतत् कुर्वन्ति यज्यायांसं स्तोममुपेत्य

1. M. संवत्सरं My² संवत्सरेण for संवत्सरौ

3. My¹⁻² C. om. गवामयनमन्ततः;

6. My² स्थाने for स्थानं;

My² पृष्ठचा for पृष्ठचस्य

7. My' रोहसिद्धयर्थो for रोहार्थो

9. C. om. जामि वा...स्तोममुपेत्य and adds instead:-
जामि प्रयतेति कृताः । सर्वस्वारस्य ब्राह्मणम्—त्रिवृद्धनिष्टोमः स सर्वस्वारः
यः कामयेत् । नामयतामुं लोकमियामीति स एतेन यजेतेति । तस्य सर्वस्वा-
रस्य कृतिरुच्यते । सर्वाण्यस्मिन् स्वराणीति सर्वस्वारः । तेन सर्वस्वारे तत्
प्रयत्नं कुर्यात् । यथा सौत्येऽहनि प्रेत्याम् । प्रेत्यामिति कथम् । तत्र दीक्षास्ता-
वदपरिमिताः कुर्यात् । प्राणभक्षं सर्वत्र भक्षयेत् । दीक्षाभ्य आरभ्य यावन्तो
भक्षमिक्षाः तान् सर्वान् प्राणभक्षं भक्षयेन्न प्रत्यक्षभक्षम् । सर्वग्रहणात्तत्रापि
प्रास्येत् (?) कर्तव्यानुपेक्षयेत् । तान् भक्षान् अपः अभ्यवहारयेत् । अस्थू
(!) प्रक्षेपयेत् । कर्तव्यं प्रक्षित (!) । सोममद्भिः संसृज्य मार्जालीयसदेशे
निययेयुः । सोमं प्राणमद्भिः संसृज्य मार्जालीयसंनिष्कृष्टेक्षणम् । आर्भवे
पवमाने स्तूयमानोऽं हुं वर्याः दक्षिणाप्रवृत्ती निपतेत कृष्णाजिनमुपस्तीर्य
दक्षिणाशिरास्तदेव संगच्छते । तदेव म्रियते इति । इह ब्राह्मणम्—आर्भवे
पवमाने स्तूयमानवयोदक्षिणां प्राकृते (1) पवमाने स्तूयमाने अं हुं वर्याः
दक्षिणे प्रदेशे कृष्णाजिनमुपस्तीर्य दक्षिणाशिराः निपद्येत संविशेत् । तदेव
संगच्छते । म्रियत इति । संगमनं मरणम् । एतं मृतं यजमानं हविर्भिः
सह निषपधि (!)—

एकत्रिंशे पटले चतुर्थः खण्डः

कनोयांसमुपयन्ति (तै. ब्रा.) इति । अत्र च व्यतिहारे सति प्रथमेऽङ्गिरसामयने त्रिवृनोऽभिप्लवाः । मध्यमे आदित्यानामयने त्रिवृत्पञ्चदशाः । उत्तमे गवामयने सप्तदशादयोऽपि । [अत्रा-]भिप्लवेण कियन्त इत्येवं [प्रश्ने] स्तोमरोहयिद्धिः । तथा प्रथमेऽङ्गिरसामयने पुरस्तात् पृच्छ्या माया भवन्ति । आदित्यानामयने मध्ये पृच्छ्याः । गवामयने उपरिष्टान् पृच्छ्या इति पृच्छ्यादेशरोहसिद्धिरिति ॥२०॥

अमावास्याप्रसवे सहस्रसंवत्सरे सहस्रसंवत्सरे ॥२१॥

इति । प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरं च द्वे अपि यत्रे अमावास्याप्रसवे भवतः । अमावास्यायां प्रथमसुत्या यस्य तदमावास्याप्रभवम् । तथा सति पूर्वपक्षे उत्थानसिद्धिरिति ॥२१॥

इति द्राह्यायणश्रौतसूत्रे एकत्रिंशे पटले चतुर्थः खण्डः ॥४॥

2. C. om. उत्तमे गवामयने; My² मध्ये for मध्यमे;
My¹ ०पञ्चदशो for पञ्चदशाः

5. My² om. पृष्ठ्याः

7. My¹ अमावास्यायां M अमावास्यायाः for अमावास्या⁰

My² om. सहस्रसंवत्सरे प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरं (L. 8)

8. My¹ after सृजां ins. अयनं
My² om. अयनम्

9. My⁴ om. सत्रे

10. My¹ ०पक्षोत्थान⁰ for ०पक्ष उत्थान⁰

11. My¹ concludes —“एकत्रिंशे ॥४॥ क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । हरिःओम् । शुभमस्तु । श्रीरामाय नमः । धर्मसंवर्द्धनीव [ ] शुभपञ्चनदीश्वराय नमः । ग [. . .] सुदर्शनदीक्षितस्य लिपिः । अस्मद्गुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु॥ ; My⁴ एकत्रिंशोऽन्त्यः पटलः समाप्तः ॥ द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्वि-
निमिते । प्रथमः पटलो वृत्तः त्रिंशास्त्र पटलादधि ॥ प्रीतये तद्धरेस्तु भाष्यं
धन्विनिमितम् । इति श्री द्राह्यायणकृत सूत्र दीपिकायां धन्विनिमित्ताया-
मेकत्रिंशः पटलः समाप्तः ॥ प्रबानसूत्रभाष्यं समाप्तम् ॥ करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति

ब्राह्मयणकृते सूत्रे तृतीये दशकेऽधुना ।
एकादशस्तु पटलो व्याख्यातोऽयं धनुष्मता ॥१॥

निदानकल्पोपग्रन्थब्राह्मणानि पुनः पुनः ।
समीक्ष्य धन्वी मेधावी दीपमारोपयत् स्फुटम् ॥२॥

५ इति छन्दोगसूत्रस्य सुतसोमेन ध्वन्विना ।
आरोपितः प्रदीपोऽयं प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥३॥

छन्दोगसूत्रहृदयं यथातत्त्वं दिदृक्षुभिः ।
धान्विनारोपितो दीपो हस्ते यत्नेन धार्यताम् ॥४॥

इति श्री धन्विविरचिते ब्राह्मयणश्रौतसूत्रदीपे एकात्रिंशः पटलः समाप्तः ॥३१॥

१०

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

सन्तः । धर्मवर्धनीवल्लभपञ्चनदीश्वराय नमः । शंकरनारायणश्रौतिनो
लिपिः ॥ अस्मद्गुरुभ्यो मधुरापुरवासिभ्यो मीनाक्षिसुन्दरेश भक्तेभ्यो
सुब्रह्मण्य श्रौतिभ्यो नमस्करोमि ॥; C. काश्यपगोत्रेण सुतसोमेन सुधिया
सूत्रस्यारोपिते पुरुषोत्तमः । निदानकल्पोपग्रन्थतस्य दीपमारोपयत्स्फुटम् ।
छन्दोगग्रन्थहृदये याथातथ्यं... 'पितो दीपो हस्तेन धार्यताम् ॥ इति उत्तरार्धं
त्रीभाष्यं समाप्तम् ॥; My^३ ॥३१॥४॥ ब्राह्मयणकृते सूत्रे तृतीये
दशकेऽधुना । एकादशस्य पटलः धनुष्मता । निदानकल्पोपग्रन्थब्राह्मणानि
पुनः पुनः । समीक्ष्य धन्वी मेधावी दीपमारोपयत् स्फुटम् ॥ इति छन्दोग-
सूत्रस्य सुतसोमेन धन्विना । आरोपितः प्रदीपोऽयं प्रीयतां पुरुषोत्तमः । [छन्दोग]
सूत्रहृदयं यथातत्त्वं दिदृक्षुभिः । धन्विनारोपितो दीपो हस्ते यत्नेन धार्यते ॥
नमो ब्राह्मयणाय ॥

INDEX

Technical terms, names of Samans and the words having some connection with Shrauta Mituals are separated from Compounds and listed in their alphabetical sequence. The hyphen at the end, begining or both the [points of a word indicates the position of that word in the compound. References are to sutras in the text.

अ

अकरम् 3.4.24
 अकरिष्यन् 1.1.9
 अकर्यत् 27.4.17
 अकारान्तैः 6.1.16
 अकार्ष्णं 12.3.2
 अकुशलाः 3.3.9
 अकुशाविधानेन 9.4.7
 अकृतम् 4.1.11, 28.1.25
 अकृतक्रिया 29.2.25
 अकृते 30.2.18
 अकृन्तन् 5.4.23
 अकृष्टानाम् 18.3.4
 अक्रान्तैः 6.1.16
 अक्रीणन् 22.4.12
 अक्षम् 3.1.19
 अक्षरपरिमाणम् 20.4.7
 अक्षरम् 6.1.16, 20.4.5, 21.2.19
 अक्षरसंयोगेन 20.4.4
 अक्षरसंघात् 20.4.11

अक्षराणि 3.4.25, 9.3.20., 21.2.15,
 2.26, 28

अक्षराधिकारः 18.3.8
 अक्षरे 21.3.17, 3.22, 4.6, 24.4.5
 अक्षरेण 3.4.6, 6.2.18
 अक्षरेभ्यः 21.3.26, 4.6
 अक्षरोपधिम् 20.4.10
 अक्षविष्कम्भौ 3.1.20
 अक्षान् 12.2.21
 अक्षामिः 12.4.18
 अक्षिणी 6.2.11
 अक्षितः 12.3.22
 अक्षित्यै 12.3.22
 अक्षिमुवः 27.2.14
 अक्षीणाः 29.2.12
 अक्ष्णः 27.1.5
 अगन्मिणीषु 31.2.10
 अगायन् 31.3.32
 अग्नयः 1.4.6; 5.4.8, 23.4.34
 अग्नये 31.2.24., 3.2, 3

अग्निः 2.4.21, 3.3.1, 4.4.1, 26.

4.7

—अग्निचित्यः 24.3.6

—अग्निचित्या 14.4.13

अग्निचित्यायां 14.3.13

अग्निना 14.1.17

अग्निपदम् 12.4.10

अग्निप्रणयनेषु 13.1.7

अग्निम्यः 23.4.34

अग्निम् 2.1.14, 21, 25, 2.41,

4.3.2, 10.1.4, 3.6, 12.1.22,

25, 13.1.22, 13.3.1, 14.

4.4, 12, 15.1.6, 2.7: 9,

22, 2.22, 26.3.25, 26,

4.11, 29.4.14, 31.3.19

अग्निमीयानस्य 18.3.16

—अग्निष्टुत् 23.1.9

अग्निष्टुतः 23.3.1

अग्निष्टुत्सु 1.4.3

अग्निष्टोमः 13.4.17, 24.4.13, 26.

6.29, 34

अग्निष्टोमम् 8.4.10

अग्निष्टोमौ 28.3.3, 7, 31.3.6

अग्निष्टोमसंस्था 8.1.11

अग्निष्टोमसाम 6.3.1.24.4.14, 15;

26. 6.28, 29.4.10

30.1.1

अग्निष्टोमसामसंविषाम्णोः 6.1.21

अग्निष्टोमसाम्ना 9.3.23

अग्निष्टोमसाम्नि 16.2.10

अग्निष्टोमाः 30.4.12

अग्निहोत्रम् 13.4.16, 30.2.3, 4, 20

अग्निहोत्रमासे 1.4.31², 30.2.19

अग्निहोत्रहवनीम् 23.4.22

अग्निहोत्रोपस्थानम् 30.2.21, 3.4

अग्नी 13.1.3, 8, 4.6, 9

अग्नीन् 2.2.14; 7.4.7, 23.1.1, 31.

3.21, 4.4

अग्नीषोमप्रणयनयोः 1.3.30

अग्नीषोमप्रणयनात् 14.4.18

अग्नीषोमीयप्रभृति 1.4.14

अग्नीषोमीयवपायाम् 1.3.18, 4.23,

15.1.15

अग्नीषोमीयायाम् 1.4.1

अग्नीषोमौ 1.2.29, 2.2.42, 15.1.1

अग्ने 1.4.15, 7, 2.1.14, 7.2.7,

27.5.10

अग्नेः 3.4.17, 4.1.3, 7.2.8.33, 1.3.3,

4., 12.3.11, 25.4.11, 30.3.22

अग्नेर्ब्रतम् 2.2.41

अग्नेस्त्रिणिघनम् 19.4.1

अग्नेस्त्रिणिघनस्य 20.4.11

अग्नी 2.1.18

अग्न्यागारे 25.2.20

अग्न्याधेयम् 13.4.16, 23.1.8

अग्न्याधेयान्तान् 12.4.18

अग्न्याधेये 12.1.16

अग्न्याधेयेष्टिषु 12.4.6

अग्न्यायतनानि 12.1.22

अग्न्योः 13.1.6

अग्नन् 15.4.7

अग्रतः 12.3.16

अग्रहणम् 1.4.16, 23, 25

अग्राणि 12.2.25	अजिनाभ्याम् 22.2.15
अग्रियवती 8.1.20, 3.1	अजिने 23.2.4, 5
अग्रे 7.1.21	अजे 2.2.49
अग्रेण 2.3.3	अञ्जन्ति 2.2.25
अङ्गम् 28.3.5	अञ्जसः 18.4.19
अङ्गानि 10.3.6, 4.5, 7, 31.4.4	अतः 1.1.1, 8.1.1, 13.4.1, 14.2.9, 15.1.4
अङ्गारान् 30.2.13	अतन्वताम् 27.4.17
अङ्गिरसः 22.4.5, 12	अतान्तवे 5.4.24
अङ्गुली 6.2.11	अताष्म 11.1.6
अङ्गुष्ठेन 12.3.11	अति 15.1.6
अङ्गुष्ठपर्वपृथुमात्री 5.2.3	अतिक्रम्य 15.1.2, 15, 16, 31.4.5
अङ्गुष्ठानामिके 6.2.11	अतिक्रामन्ति 21.3.11
अंगेन 27.3.3	अतिग्राह्याणाम् 9.2.11
-चषालभागः 22.5.8	अतिचिरम् 31.2.3
-छन्दसा 7.1.32	-अतिपवितः 24.2.6
अच्छावाकः 4.3.5	-अतिपवितम् 24.2.6
अच्छावाकसाम् 24.4.14	अतिप्रणयन्ति 16.4.6
अच्छावाकस्य 24.2.11	अतिप्रणयेयुः 30.2.14
अच्छावाकेन 9.2.17	अतिप्रैवेण 15.3.21
अच्छावाकेभ्यः 25.1.11	अतिरात्रः 13.4.17, 22.1.8, 24.4.10, 25.3.2, 4, 27.4.10, 28.4. 22, 30.1.7, 2.5, 3.14, 4.29, 31.1.2
अच्छिद्ररयिष्ठे 20.1.20	-अतिरात्रः 24.4.11, 28.1.9
अजः 4.2.14	अतिरात्रचतुर्विंशतवाह व्रतातिरात्राः 8.1.3
अजम् 12.4.15	अतिरात्रचतुर्विंशाम्याम् 29.3.16
अजानाम् 23.3.10	अतिरात्रम् 8.1.6, 30.2.2, 31.2.13, 22, 23
अजाम्याम् 5.3.18	अतिरात्रयोः 28.3.10
अजाद्वामावे 7.1.8	अतिरात्रयाजी 26.4.2
अजावयः 6.2.1, 7.3.1	
अजातेषु 6.3.10, 11	
-अजिनम् 23.4.5, 8, 29	
-अजिनपादम् 25.1.21	
अजिनानि 23.2.15	

ब्राह्मणश्रौतसूत्रम्

अतिरात्रस्य 18.1.1, 22.1.12, 28.3.8, 16, 31.2.24, 3.3	अत्यग्निष्टोमस्थानकल्पनात् 26.6.31
—अतिरात्रस्य 22.1.18	अत्तु 1.2.19
अतिरात्राः 26.1.5, 30.4.13	अत्र 3.1.16, 3.4, 6.2.4, 3.7, 7.2.
—अतिरात्राः 8.13	13, 8.1.4, 10.2.10, 11.4.13,
अतिरात्राणाम् 27.4.14	12.1.27, 13.3.22, 14.1.14,
अतिरात्रात् 1.4.16, 26; 29, 6.4.13, 92.18	15.2.11, 16.4.7, 22.3.17, 26.
अतिरात्राम्याम् 29.3 17, 30.4.25	4.11, 27.3.2, 4, 5, 6.6,
—अतिरात्राम्याम् 28.3.15	28.1.22, 24, 2.21, 28.1.23
अतिरात्रिः 26.3.12	29.3.3, 4.16, 31.3.25
अतिरात्रे 6.3.18, 11.4.11, 26.3.10, 27.6.10, 31.1.8	अत्रि 16.4.14
अतिरात्रेण 26.3.15	अत्सरुकैः 30.3.5
अतिरात्रेषु 22.1.15	अथ 1.1.1, 3.1, 21, 4.7, 3.1.2,
अतिरात्रो 30.4.15, 27	4.3.3, 4, 5, 6, 7, 8, 5.3.1,
अतिरिक्तम् 4.1.11	7.3.6; 8.1.1, 9.4 22, 10.2.1, 6,
अतिरिक्त सामान्यात् 15.3.13	3.4, 7, 4.10, 12.1.20, 34,
अतिरिक्तस्तोत्राणि 26.3.10	3.22, 14.1.7, 18.2.1, 20.4.8,
अतिरिक्तस्तोत्रेषु 5.1.30, 7.1 29	22.1.26, 26.4.5, 27.2.4, 10,
अतिलोकाः 10.4.8	11, 30.3.17, 31.2.20
अतिवहेयुः 9.1.1	अयकारस्थाने 28.2.22
अतिष्टुतम् 4.17	—अयकारौ 20.3.31
अतिसर्पेत् 3.1.12	अथा 21 1.11, 13
अतिसृजन् 2.4.14	अथो 7.3.1
अतिहरेयुः 10.4.1	अदः 5.3.21, 6.1.1, 4, 12.2.28
अतिहृतः 15.1.5	अदक्षिणः 23.1.4
अतीतायाम् 22.3.10	अदर्शम् 4.1.11
अतीर्थेन 7.4.6	अदशरात्रेषु 16.2.31
अतीषंगयोः 20.1.4	अदिते 9.2.3
अत्यग्निष्टोमः 13.4.17	अदित्सताम् 28.1.16
	अदीक्षितः 15.2.17
	अदूरगामी 26.4.10
	अदूरे 1.1.18

पदानुक्रमणिका

अदृष्टः 28.4.18	अधीयते 29.2.20, 4.1.18 ² , 30.3.4
अदिम् 1.2.17, 6.3.22, 4.16, 7.2.	अधीयीरन् 4.1.10, 9.2.8
11, 9.2.6, 23.4.4	अध्यवि 13.4.7
अद्म्यः 6.3.26	अध्ययने 23.1.1
अद्य 1.3.5, 3.3.25, 4.1.7	अध्यर्षा 21.1.6
अद्यसुत्या 1.4.19	अध्यर्षेडम् 9.3.3
अधः 11.4.10, 26.4.6	अध्यर्षोपानाम् 21.1.6
अधस्तात् 2.3.12, 6.3.14, 10.4.7.	अध्यात्मम् 9.1.5
31.1.21	अध्यासः 28.2.24
अधि 12.2.32, 15.4.6	अध्याशपुरीषपदानि 20.1.10
अधिकया 7.1.13, 22	अध्याशपुरीषपदेषु 20.1.18
अधिकरणापायात् 1.4.2	अध्यासयेत् 9.1.19
अधिका 17.1.13	अध्यासा 16.3.16
अधिकानि 22.2.15	अध्यासेषु 20.1.8
अधिकाम् 3.3.17	अध्यास्ते 1.2.4
अधिकारः 12.2.12, 31.2.14	अध्यास्या 16.3.21
अधिकारकामनानात्वात् 23.3.2	अध्यास्यायाम् 9.3.9, 16.3.18
अधिकारशक्वरीप्रवादाम्याम् 28.2.5	अध्यूहेयुः 3.2.7
अधिकारात् 26.3.20, 27.6.12	अध्येति 7.3.1
अधिकृतः 28.4.17	अध्यौदुम्बरि 4.4.16
अधिकृत्य 26.2.17, 28.3.5, 9,	अध्यौषधीः 2.3.14
30.1.3	अध्वरे 30.3.4
अधिगच्छेयुः 11.3.21, 25.2.5	अध्वर्यवः 3.3.9, 30.3.4, 12.4.11
अधिजग्मतुः 11.2.5	अध्वर्यवे 12.4.10, 22.2.22, 24.3.26,
अधिश्चित्य 7.2.3	27.1.17, 3.11
अधिषवणफलकयोः 31.1.21	अध्वर्युः 3.3.1, 10, 9.4.4; 11, 18,
अधिषवणफलके 22.5.7	12.2.28, 13.1.4, 15; 2.8,
अधिषवणे 22.5.6	3.10, 14.1.7, 3.3, 23.4.
अधिष्ठानम् 5.4.4	17, 27.1.15, 5.8, 30.2.19,
अधिष्ण्ये 7.3.15	31.1.10
अधीमहे 9.4.17	

अध्वयुंणा 2.3.3, 3.3.16, 13.1.2,	अनन्तराम्नानात् 26.2.10
2.5, 4.9, 14.2.4, 15.2.	अनन्तरायाम् 28.3.8
12, 29.3.2	अनन्तरिताः 7.2.14
अध्वयुंपये 2.1.29	अनन्तरो 17.1.23
अध्वयुंप्रेषितः 2.2.1	अनपचिता 27.2.8
अध्वयुंबह्वचैः 8.4.28	अनपश्चितः 5.2.5
अध्वयुंबह्वचो 12.2.33	अनपहृते 14.2.2
अध्वयुंम् 2.4.8, 3.3.24, 13.1.19,	अनपायात् 27.6.20
22.3.16	अनपेक्षम् 13.3.12, 14.4.3
अध्वयुंसंप्रैषम् 1.2.24, 12.1.14	अनमिवाताः 22.5.3
अध्वयोः 25.2.13	अनमिषेक्याः 25.1.20
अध्वयो 3.3.26	अनभ्यासम् 6.2.19, 20.4.15
अध्वानः 22.3.19	अनवेक्षम् 12.1.7
अध्वानम् 4.3.1, 7.2.7	अनवेक्ष्य 5.1.17
अनग्निचित्या 14.4.13	अनाचारः 28.1.21, 29.3.7
अनङ्गम् 28.3.1, 3.9	अनादिष्टान् 1.1.5
अनङ्वाहम् 12.4.15	अनादिष्टानि 22.1.32
अनङ्गुः 12.4.11	अनादिष्टानाम् 17.2.20
अनङ्गुहम् 23.3.10	अनादिष्टे 28.3.10
अनतिकृष्णा 1.1.7	अनादिष्टतृचैर्कर्त्तानि 16.4.6
अनतिपातयन् 10.2.13	अनादिष्टदेवताः 5.4.29
अनतिरात्रः 24.4.11	अनादेशः 20.3.34
अनतिरात्रस्य 22.1.18	अनादेशात् 28.4.20
अनतिरिक्ताङ्गः 1.1.7	अनादेशे 1.1.4, 2.22, 2.1.1, 6, 3.
अनतिश्वेतः 1.1.7	11, 12.1.15, 16.2.1, 3.1,
अनध्यासा 16.3.16	17.2.19, 18.1.10, 3.14,
अननूचानान् 22.5.1	20.1.31, 4.2, 7, 21.1.3,
अनन्तरः 20.3.32	22.1.1, 6, 26.6.33, 28.
अनन्तरम् 6.3.2, 20.2.28, 3.34,	1.5, 4.10, 5.30
30.2.9, 11, 12	अनाघृष्टम् 13.2.3
अनन्तराणि 5.1.26	अनाघृष्टा 9.1.16

अनावृष्यम् 13.2.3	अनुकल्पयेत् 8.2.9, 11, 22.5.12,
अनापद्यमानानि 16.4.5	24.4.14, 27.5.13
अनाप्लवमानः 25.2.18	अनुक्तत्वात् 15.3.14, 27.6.7
अनामन्थ 2.4.8	अनुक्रीः 22.4.4, 8, 12
अनामिकया 12.3.1	अनुगच्छेत् 12.1.6, 25, 13.1.3,
अनारम्य 23.1.6, 29.3.19	14.1.13, 3.14, 4.2, 5,
अनारम्योत्पत्तिकत्वात् 21.3.9	11, 12, 15, 15.1.6, 7,
अनावर्तयन्तः 27.1.17	12: 2.5; 8; 9
अनावृत्तिम् 22.5.17	अनुगानम् 29.4.5
अनासन्नः 15.2.20	अनुगानानि 20.2.16, 18, 29.4.10,
अनाहिताग्नयः 11.4.21	12
अनाहिताग्निम् 7.4.6	अनुगानाय 20.2.15
अनाह्वानम् 1.3.31, 4.20	अनुगाने 20.3.1
अनाह्वयमाणयोः 5.1.24	अनुगृह्णन् 29.3.10
अनिखातः 31.1.20	अनुग्रहाय 28.5.11
अनिघनम् 21.2.28	अनुचर्यः 27.2.11, 13
अनिन्दिषुः 10.3.4	अनुच्छ्वसन्तः 3.4.12
अनियमात् 28.2.23	अनुजपेयुः 3.2.9
अनियोगम् 22.1.9	अनुत्साहे 9.3.23
अनिरुक्तम् 1.4.10	अनुदकायाम् 31.2.9
अनिरुक्तेषु 1.4.9	अनुद्यच्छन्तः 3.1.9, 31.1.19
अनिर्देशः 28.2.3	अनुपगीतम् 3.4.2
अनिर्हरन्तः 24.1.23	अनुपघ्नन् 3.1.20, 5.1.2
अनिष्टीकः 24.2.8	अनुपदम् 20.1.35, 2.24
अनिष्ट्वा 23.1.3.9	अनुपपत्तौ 28.1.3
अनीपुणा 23.1.18	अनुपपद्यमानासु 29.3.6
अनु 2.4.19, 3.1.1, 7, 5.1.5, 6,	अनुपपन्ना 16.2.7
3.9, 11.3.23, 13.2.7, 14.1.5,	अनुपस्यानम् 5.3.4
15.3.20, 25.2.22, 27, 26,	अनुपायम् 2.2.30
3.21	अनुपमज्जन्तः 11.4.12
अनुकल्पयेत् 8.1.18	

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

अनुपूर्वम् 7.1.30, 15.3 2, 17.2.26,	अनुलोमैः 24.1.11
27.5.13, 29.2.6, 4.5, 31.	अनुवाकः 23.3.8
1.15, 4.7	अनुवाकनानात्वात् 23 3.5, 9
अनुपेतम् 22.2.19	—अनुवाकम् 8.2.2.7
अनुपेते 31.3.9	अनुवाकस्य 15 2.12
अनुप्रजायस्व 9.1.5	अनुवाकानाम् 23.3.9
अनुप्रतितिष्ठन्तम् 28.1.16	—अनुवाकान्ता 1.3.31
अनुप्रविशेत् 4.4.17, 14.1.17, 26.	अनुवाकेन 14.3.3
4.8	—अनुवाकोपक्रमणवेलायाम् 1.3.18
अनुप्रसर्पिभ्यः 25.1.17	अनुवाकौ 15.3.1
अनुप्रहरन्ति 4.3.2	अनुविदधीत 13.1.19
अनुप्रहरेत् 26.4 15	अनुबीक्षमाणः 11.2.10
अनुप्रहरेयुः 6.3.20	अनुवेत्य 27.3.2
अनुप्रहृतेषु 6.3.19	अनुव्रजन् 1.3.28, 14.3.4
अनुप्रेक्षेत 12.3.3	अनुव्रजेत् 13.3 19
अनुब्राह्मणम् 6.3.3, 26 3.19	अनुव्याहर्षात् 4.1.11
अनुमक्षम् 5.1.3, 7.1.21	अनुव्यूहन्ति 24.1.17
अनुमक्षयेयुः 23.1.2	अनुशंसते 22.2.24
अनुमन्त्रयेत् 13.1.18	अनुशंसन् 6.2.21, 29.3.10
अनुमन्त्रयेत् 9.1.4, 2.3, 7, 10.2.10,	अनुषेचयेत् 23.4.3
3.5, 16, 12.4.1, 15.3.2,	अनुष्टुप् 9.3.22, 21.4.1
9	अनुष्टुप्छन्दसा 7.1.19, 25, 26, 31
अनुमन्त्रयेरन् 2.4.1	अनुष्टुप्प्रभृति 8.3.22
अनुमन्त्र्य 15.4.1, 26.2.9	अनुष्टुप्-मात्रम् 9.3.19
अनुमानम् 31 4.14	अनुष्टुप्सु 8.1.30, 20.4.13, 23,
अनुयायिनी 10.2.2	28.2.15, 17
अनुरूपम् 16.3.5	—अनुष्टुप्सु 20.4.15, 8.1.10
अनुरूपाः 9.3.14	अनुष्टुमः 18.2.2, 21.4.8, 22.1.15,
अनुरूपेषु 9.3.15	27.4.2
अनुलिप्य 5.2.4	अनुष्टुमम् 6.2.18, 29.1.15
अनुलोमान् 8.3.25	अनुष्टुमाम् 22.1.13

पदानुक्रमणिका

अनुष्टुभि 8.3.10, 16.3.24, 21.2.21, 24.4.14, 28.2.18	अनृत्विग्भिः 12.1.19
अनुष्टुभोः 27.5.13	अनेकप्रस्तावासु 5.2.10
-अनुष्टुभौ 21.4.11	अनेकाक्षरणिघनानि 28.1.22
अनुसंहरेत् 5.1.19	अनेकाम् 31.3.27
अनुसंहरेयुः 20.2.18	अनेन 12.2.14
अनुसक्त्यम् 23.4.32	अन्तः 5.1.27, 8.4.9, 11.2.4, 15.3.4, 18.2.2, 27.3.7
अनुसवनम् 3.2.22, 4.1.22, 5.1.14	अन्तःसामनिघनानि 20.3.31
अनुस्तरणिक्याः 23.4.22	अन्तःपरिधि 6.3.18
अनुस्पृश्य 3.3.14	अन्तःपुरुषः 27.3.4, 5
-अनुस्वारम् 21.2.25	अन्तःपुरुषे 27.3.4, 5
-अनुस्वाराणि 18.1.6	अन्तःप्रतिहारम् 18.3.9
अनूत्क्रम्य 1.2.29	अन्ततः 6.2.18, 8.4.2, 16.3.18, 20.2.19, 21.1.17, 2.28, 24.3.17, 25.4.34
अनूचानः 1.1.7, 26.2.3	अन्तम् 21.2.23, 27.3.6
-अनूचानान् 22.5.1	अन्तरा 2, 1.3, 5.4.11
अनूचानौ 26.2.3	अन्तरायात् 28.3.14
अनूची 10.4.7	अन्तरिक्षे 2.3.13
अनूच्य 3.1.2	अन्तरुक्थ्यम् 8.1.16
अनूच्यमाने 15.3.18	अन्तरेण 1.2.23, 4.11, 2.1.6, 3.3, 7.18, 4.9, 3.1.9, 20.4.14, 35, 4.4.25, 5.3.13, 12.2. 27, 3.18, 13.4.9, 14.1.16, 23.4.30, 25.4.3, 29.3.4, 30.4.26, 27
अनूपधारयेत् 5.1.2	
अनूपधिम् 20.4.12	
अनूपविशेषात्ताम् 4.4.14	
अनूपेयात् 2.2.13, 20.2.17, 9.4.2, 10.1.5	
अनूबन्ध्यः 2.2.45	
अनूबन्ध्यवपायाम् 11.4.19, 23.3.17, 4.14	
अनूबन्ध्यशेषम् 23.4.15	अन्तर्भाष्य 14.2.5
अनूरु 9.1.5	-अन्तर्यामियोः 15.2.14
अनृतम् 4.2.2	-अन्तर्यामौ 15.2.16
अनृते 7.3.24	अन्तर्वेदि 2.4.4, 4.2.13, 10.1.18,

3.2, 11.3.4, 8, 12.3.20,	अन्यत्र 2.1.18, 2.4.22, 23, 3.2.10
15.4.3, 22.1.25	11, 4.8, 4.1.13, 3.14, 5.3.
अन्तर्वेदिदेशे 1.3.2	18, 9.2.14, 12.4.16, 16.2.
अन्तर्हितः 3.4.31	26, 4.7, 17.2.4, 18.1.9,
अन्तर्हिते 26.4.6	3.11, 20.2.11, 21.1.13,
अन्तात् 13.1.4	3.14, 22.1.14, 2.14, 18,
अन्ते 1.3.22, 4.17, 3.2.12	26.1.6, 3.14, 28.3.15, 29.
अन्तेन 5.4.8	1.12, 3.7
अन्त्यः 9.3.12, 17.2.3	अन्यम् 10.2.7, 8, 3.5
अन्त्यमन्त्यम् 18.1.18	अन्यया 26.2.9
अन्त्यस्य 20-2.40	अन्यस्मिन् 6.3.3
अन्त्यात् 16.4.4,	अन्यस्मै 31.2.25
अन्त्याम् 16.4.11	अन्या 9.1.16
अन्त्ये 8.1.22, , 9.3.13, 16.4.2	अन्याः 28.2.18
अन्वारिः 4.2.9	अन्यान् 12.1.20, 25.2.3
अन्नम् 1.1.12, 2.6, 2.3.5 ^२ , 3.4.18,	अन्यानि 16.1.3, 7, 18 1.7, 21.1.11,
26, 13.1 14, 26.4.5	29.3.9
—अन्नम् 23.4.43 ^१	अन्याय्यः 30.2.10
अन्नस्य 5.4.21, 7.3.1	अन्याय्यम् 26.3.22
अन्नाद्याय 26.4.5	अय्याय्येन 29.2.24
अन्नाद्येन 3.2 27	अन्यायेन 26.2.14
अन्यः 7 3.22, 15.4.14, 26.4.8, 17	अन्यासु 20.3.37, 27.6.19
अन्यत् 1.1.21, 6.3.1, 12.1.2, 33,	अन्यूनार्जः 1.1.7
14.1.4, 20.4.25, 27.3.12,	अन्ये 10.2.3, 25.2.2, 26.1.9, 4.2
28.2.7	अन्येन 3.2.9, 4.1.7 , 11.4.18, 15.1.8 ^२
अन्यतः 2 3.2	अन्येषाम् 12.2.27, 16.3.9, 4.15,
जन्यतरत् 12.2.2, 31.2.4	28.5.20, 30.1.18
अन्यतरम् 16.3.16	अन्येषु 30.2.9
अन्यतरस्मिन् 9.2.11, 29.2.17	अन्यैः 2.4.7
अन्यतरस्य 27.1.9	अन्योऽन्यः 29.1.3
अन्यतराम् 6.2.14	अन्योऽन्यस्य 7.3.8
अन्यतरेण 9.2.9, 23.4.38	

- अन्वग्मूतवृत्तिम् 23.3.19
 अन्वधिरोहामि 10.4.9³
 अन्वध्यायम् 18.1.5
 अन्वयदर्शनात् 27.4.19
 अन्वर्थम् 10.3.6
 अन्ववेति 29.3.20
 अन्वहम् 26.1.15, 27.4.17
 अन्वाह्याय 25.2.4
 अन्वारमेत 15.2.3, 18
 अन्वारब्धाः 30.2.19
 अन्वारब्धे 1.3.2
 अन्वारम्भणीयायाम् 12.4.19
 अन्वारम्भणीयेष्टया 31.3.21
 अन्वालभेरन् 6.2.20
 अन्वावर्तेत 14.1.14
 अन्वावर्तेरन् 3.3.24
 अन्वाहारम् 1.1.26
 अन्वाहार्यम् 12.3.18, 23
 अन्वाहार्यवचनम् 23.4.16
 अन्वीक्षयेत् 5.4.8
 अन्वीक्षेत 5.4.11
 अन्वीयुः 6.1.20
 अपः 2.2.8, 3.3.14, 6.3.20, 6.4.8,
 7.2.11, 3.1, 9.1 14, 10.3.6,
 12.1.7, 3.9, 12, 13, 13.2.10,
 3.12, 23, 4.3, 14.2.4, 4.3,
 12, 23.4.3
 अपक्षीयमाणम् 31.1.26, 30
 अपगरः 11.3.1
 -अपगरो 31.4.13
 अपघटिलाः 11.2.8
 अपघटिलाम् 11.2.9
 अपघटिलावत् 26.2.21
 अपचितिकामः 25.4.10
 अपचितौ 28.4.26
 अपचित्योः 25.4.7
 अपत्यम् 28.5.14
 -अपत्ययोः 19.3.12
 -अपत्ये 19.3.10
 अपध्यामिः 16.2.16
 अपप्रोष्ठ 10.2.10
 अपवाघताम् 11.2.9
 अपयस्यः 1.2.14
 अपरम् 3.2.26, 5.3.24, 27, 7.4.
 12, 13, 9.3.11, 12.3.22,
 20.2.19, 22.5.12, 24.3.8,
 26.1.12
 अपरपक्षे 18.1.2, 30.4.24, 31.2.17,
 3.6
 अपरपक्षस्य 25.1.8, 27.5.7
 अपरया 5.2.20, 6.3.12, 10.4.1
 अपरयोः 20.4.6
 अपररात्रे 15.1.16, 2.7
 अपरस्सद्भ्यः 4.4.13
 अपरस्मै 10.2.13
 अपरस्याम् 7.1.5, 11.2.4., 3.1
 अपरा 21.2.3, 21.2.2
 अपराधात् 9.4.20
 अपराह्णे 14.2.20
 अपरिमिताः 22.1.6
 अपरिमितानि 28.1.17
 अपरेद्युः 22.4.8

ब्राह्मयणश्रौतसूत्रम्

अपरो 2.3.18, 4.3.10, 10.4.7,	अपिकक्षौ 2.1.9
17.4.6, 29.4.14	अपिजः 4.3.2 ²
अपवर्गः 26.1.1	अपिघाय 9.4.23
अपवर्गति 2.2.53	अपीथाः 9.1.16
अपवादनिशामनम् 18.1.6	अपूतानाम् 23.1.8
अपवादौ 20.3.25	अपूपम् 13.3.1
अपविध्येत् 13.2.2	अपूपाः 13.2.10
अपविध्येयुः 12.1.19	अपूर्वम् 26.6.26
अपवृज्य 28.2.25	अपूर्वस्य 28.3.13
अपश्रयत 5.2.7	अपृष्ठम् 6.1.21
अपसर्पति 7.1.12	अपृष्ठशमनीयम् 31.2.28
अपाकुर्यात् 23.3.14, 16, 17	अपृष्ठस्य 6.1.19
अपानाय 11.1.9	अपेतः 23.1.13
—अपानौ 12.3.22	अपेतप्रजननाः 23.1.12
अपान्यात् 9.4.8	अपैति 27.6.19
अपाम् 6.3.15, 7.2.8, 30.3.30	अपोपन्त्रीयम् 2.4.18
अपावृण्वानाः 6.2.20	अपोपन्त्रीया 31.3.2
अपि 1.1.11, 2.4.17, 3.2.11,	अपोपन्त्रीयाम् 31.2.8
3.3.9 ² , 3.4.2, 11; 4.1.8; 5.4.8,	अप्तोर्यामिः 13.4.17 ²
11, 6.3.2, 3, 7.1.3, 2.2,	—अप्तोर्यामाणाम् 27.4.14
9.3.1, 4.18, 10.1.6, 10,	अप्तोर्यामि 26.3.1
11.3.19, 12. 1.34, 35, 12.4.	अप्यये 31.2.8
22, 13.3.4, 14.1.18, 15.1.9,	अप्येति 31.2.8
16.2.20, 17.3.28, 18.2.5,	अप्रतिघ्नः 27.1.1
20.3.25, 22.2.4, 19, 23.1.1,	अप्रतिभाम् 9.3.19
3.17, 25.1.6, 19, 4.15, 26.	अप्रतिरथम् 14.4.12
2.9, 3.17, 27.3.3, 28.1.14,	अप्रतिवाश्यमानः 26.4.20
2.8, 14, 3.6, 17, 4.19, 29.	अप्रतिवाश्यमाने 26.4.18
2.20, 3.3, 4, 9, 31.1.13, 2.9,	अप्रतिपिद्धे 28.3.10
2.10, 17	अप्रतिहारा 19.3.12
अपिकक्षे 2.1.8, 19	अप्रतिहाराणि 20.1.10

- अप्रतिहारे 19.2.6
 अप्रमाणम् 23.1.5
 अप्रयाणात् 28.5.22
 अप्रयोगात् 27.6.3
 अप्रस्तावासु 5.2.11
 अप्रस्ताव्ये 16.1.19, 22, 24
 अप्राणत् 5.3.17
 अप्रीणाथाम् 2.3.8
 अप्रोक्ते 1.1.11
 अप्सु 6.3.24, 21.1.23
 अप्सुषोमाः 6.3.22
 अप्सुषोमान्तम् 6.4.13
 अवलान् 25.1.13
 अवलानाम् 25.3.19
 अवहुवादिनः 9.2.7
 अव्राह्मणाः 25.2.23
 अव्राह्मणानाम् 27.3.9
 अव्राह्मणाय 1.2.17, 6.4.15, 7
 अव्राह्मणीम् 25.2.5
 अभक्षयन्त 24.2.10
 अभयम् 9.4.20 31.2.11
 अभविष्यत् 22.4.10, 30.3.10
 अभावः 7.4.26
 अभि 22.5.21
 अभिकृपेयुः 22.3.10
 अभिकन्देरन् 27.2.4
 अभिक्रान्तिमः 23.1.1
 अभिगरः 11.3.1, 3, 12
 अभिगरप्रभृतयः 11.3.23
 अभिगरापगरो 31.4.13, 15
 अभिचरणीयाः 16.2.11
 अभिचरणीयेषु 1.1.20, 21.1.13
 अभिचरतः 25.4.28, 30
 अभिचरन् 9.1.21, 25.4.27, 33
 अभिचरेत् 25.4.32
 अभिचर्यमाणम् 26.6.38
 अभिजनेन 23.1.1
 अभिजित् 30.3.15, 22; 31.3.5
 अभिजित् 8.2.13
 --अभिजित् 27.4.14
 अभिजितः 8.2.12, 14, 28.1.22, 27
 अभिजिति 22.1.30
 अभिजिस्थाने 30.3.18, 20
 अभिजिदम्याम् 22.1.20
 अभिजुहुयुः 12.2.21
 अभितः 11.1.3, 17.1.23, 3.9, 22,
 24, 28.3.3, 7, 30.4.15
 अभिदक्षिणम् 9.4.3, 15.4.16
 अभिदुद्रोह 4.2.2
 अभिध्याततमानि 22.4.17
 अभिनिदिशेत् 13.3.5
 अभिनिवृत्तिम् 28.4.6
 अभिपर्यावर्तमानः 7.2.14
 अभिपीड्य 3.3.10
 अभिप्रदक्षिणम् 4.1.10
 अभिप्रायम् 28.5.19
 अभिप्रेताः 30.3.4
 अभिप्रेत्य 4.3.2, 9.4.14
 अभिप्लवः 7.4.18, 28.5.12
 अभिप्लवपञ्चाहाः 28.4.17
 अभिप्लवपृष्ठ्ययोः 8.4.19
 अभिप्लवपृष्ठ्यान् 8.3.24, 30

अमिप्लवपृष्ठ्याभ्याम् 30.1.23	अमिवादयेरन् 7.3.13
अमिप्लवम् 8.1.17, 19, 3.28, 4.7, 15, 16, 18, 28.4.1	अमिषज्यन् 27.4.17
अमिप्लवयोः 8.4.20	अमिषवः 28.5.22
अमिप्लवस्तोमपृष्ठ्यदेशरोहार्थः 31.4.20	अमिषिक्तः 24.3.24
अमिप्लवस्य 7.4.9, 8.4.3, 5, 6, 7, 22.1.14	अमिषिच्येत 24.3.25
अमिप्लवाः 7.4.19	अमिषिञ्चेत् 6.2.16
अमिप्लवान् 28.4.9	अमिषिञ्चेयुः 13.4.9
—अमिप्लवान् 8.3.25, 27	अमिषुष्वन्ति 28.5.19
अमिप्लवानाम् 28.4.7, 16, 30.4.29	अमिषुतस्य 24.1.19
अमिप्लवे 28.5.11, 24, 29.1.9	अमिषुते 3.1.17
अमिप्लवेषु 7.4.10, 8.4.10, 28.5.7, 29.1.6	अमिषेक्याः 25.1.20
अमिप्लवो 28.4.3	अमिषेचनीयदशपेयो 1.4.11
अमिमाषेत 7.3.3	अमिषेचनीयस्य 24.3.12, 25.1.7
अमिमूयासम् 10.3.7	अमिषेचनीये 6.4.4, 25.3.18
अमिमन्येत् 9.1.5	अमिषेचनीयेन 25.1.4, 3.1
अमिमर्शननिह्वने 14.2.9	अमिषोमाग्रहणात् 28.4.21
अमिमातिहः 11.1.5	अमिष्टोमेत् 3.4. 25, 21.2.15, 18,21
अमिमातिहा 11.1.5	अमिसंवसाना 6.1.1
अमिमृशेत् 6.3.29, 10.4.7, 11.1.5	अमिसंकल्पयेत् 13 3.4
अमिमृशेत् 5.1.6	अमिहरन्तम् 10.2.7
अमिमृशेयुः 3.1.9, 7.1.11, 14.2.5	अमिहरेत् 10.2.6
अमिमृश्य 3.2.5, 5.1.10	अमिहितः 21.1.20
अमिमेषिते 27.2.9	अमिहितायाम् 2.3.7
अमिमेषेत् 27.2.9, 12	अमिद्रुते 14.1.11
अमियन्ति 25.2.2	अमिहोमात् 14.1.11
अमिरूपाय 31.2.25	अमीक्षणम् 30.1.19
अमिवाजी 27.2.5	अमीन्धते 2.2.27
अमिवातासु 22.5.3	अमीन्धिष्यत्सु 14.3.1
	अमीरुणम् 4.2.2
	अमीवर्तः 24.4.14, 29.2.15, 29.3.3

—अभीवर्तः 8.1.24	अभ्यावर्त 12.1.13
अभीवर्तकारिता 28.3.32	अभ्याश्रवणम् 7.3.27
अभीवर्तकाले 8.2.9	अभ्यासः 19.1.3, 8, 26.3.18, 4.7,
अभीवर्तप्रकरणे 29.3.3	19
अभीवर्तस्तोत्रीयाः 29.1.1	अभ्यासम् 2.4.21, 20.4.26, 25.2.5
अभीवर्तस्तोत्रीयान् 9.2.17, 29.3.8	—अभ्यासम् 26.4.18
अभीवर्तस्थाने 28.3.28	अभ्यासवतः 18.3.16
अभीष्टान् 5.4.12	अभ्यासवति 19.1.14
अभीषाद् 11.1.15	—अभ्यासङ्गयोः 28.4.20
अभीषाही 11.1.5	अभ्यासङ्ग्यः 27.6.6
अभीष्टाः 11.3.17	अभ्यासवादाकूपारम् 20.1.34
अभूत् 3.1.2	अभ्यासात् 19.1.10, 3.14
अमोगात् 5.4.25	अभ्यासादिः 18.4.22, 19.1.4
अमोजनेन 23.4.41	अभ्यासाद्यैः 20.1.30
अभ्यञ्जीरन् 28.5.2	अभ्यासे 19.3.15
अभ्यञ्ज्य 31.4.4	अभ्यासेन 20.4.25
अभ्यन्तराणि 3.2.2	अभ्युक्षणप्रमृति 11.4.17, 13.1.12,
अभ्यसि 24.2.12	4.1
अभ्यवहारयेत् 23.3.3	अभ्युक्षेरन् 6.4.8
अभ्यवेयात् 25.1.21, 31.3.29, 31	अभ्युन्नयेयुः 24.2.12
अभ्यवेयुः 11.4.11, 31.2.18	अग्निः 22.2.7
अभ्यस्तेन 18.2.18	अमा 26.2.8
अभ्यस्येत् 2.1.3, 2.30, 32, 6.2.8,	अमंसाताम् 14.3.6
18	अमांसाशी 31.3.14
अभ्यस्येत् 30.3.15	अमात्याः 13.3.1
अभ्यस्येयुः 5.3.12, 9.3.21, 20.3.17,	अमात्यान् 13.1.14
30.3.3	अमात्राविलोपेन 18.3.5
अभ्यात्मम् 6.3.27	अमावास्यातिरात्रः 28.1.9
अभ्यारोहणीयस्य 24.3.11, 25.1.6, 7	अमावास्याप्रसवे 31.4.21
अभ्यारोहणीयाय 25.1.2	
अभ्यारोहणीयेन 25.3.14	

अमावास्यायाम् 12.3.5, 22.2.14,	—अयुग्म्यः 17.1.27
24.3.4, 25.3.6,	अयुजः 17.1.16, 28
31.1.2, 4, 28, 2.2	—अयुजाम् 17.1.30
अमावास्ये 30.2.26	अयुञ्जि 4.1.9
अमीमदन्त 7.2.14	अयुतम् 25.4.17, 26.1.16
अमीषाम् 7.2.11	अयुतोपपत्तिः 26.1.13
अमुना 10.4.10	अयोमस्त्रायाम् 21.1.18
अमुम् 3.2.14	अयोलोहे 5.4.2
अमुष्मै 15.3.3	अरणिम् 9.1.5
अमुष्य 1.3.20, 3.2.20, 13.3.5	अरण्येयानि 9.3.8
अयम् 1.2.6, 5.2.6, 9.4.1, 22.3.24,	अरण्यम् 14.4.2, 26.4.16
27.3.7 ³	अरण्ये 22.2.3
—अयजमानवाचनाकुशाविधानेन 9.4.7	अरण्येगेयः 20.1.20
अयजमानाः 31.1.32	—अरण्येगेयपृष्ठपूर्वाणाम् 16.3.9
अयजुष्कृतान् 27.5.22	अरण्येगेयम् 16.4.3, 19.2.1, 28.2.28
अयज्ञियम् 12.3.3	अरण्येगेयानाम् 12.1.35
अयज्ञे 5.4.30	अरण्येगेयानि 9.3.8
अयनकल्पः 30.4.28	अरण्येगेये 8.3.12
अयनम् 30.3.19, 26, 4.7, 31.3.33	अरण्येगेयेषु 20.3.31
अयनमासतः 30.4.3	अरण्योः 7.4.7, 9.1.8, 12.1.21
अयनमासान् 8.3.28, 31	अरतिमात्राणि 10.4.5
अयनविकल्पाः 8.3.23, 4.1	अरातिम् 11.2.9
अयनविचारः 30.1.20	अरात्सुः 11.3.2, 3
अयनविचाराः 30.3.13, 4.4	अरात्स्म 11.1.6
अयने 29.2.1	अराद्धिम् 10.3.4
अयमाभ्याम् 22.1.29	अरिष्टम् 12.4.1
अयस्मयान् 10.2.8	अरिष्टाः 4.1.8
अयाट् 14.3.4	अरुवति 13.1.16
अयान्तः 28.5.21	अर्कः 9.3.3, 4
अयुक्त्वा 10.1.2	अव्यम् 1.2.1
अयुक्षु 27.4.4	अर्चन्ति 16.4.13

पदानुक्रमणिका

अर्थनिर्वचनम् 1.3.23	अल्पीयः 5.4.25
अर्थम् 23.3.11	अल्पीयस्सु 5.1.28
अर्थोक्तः 26.3.18	अल्पीयान् 22.5.12, 28.2.22
अर्धम् 10.3.2, 18.2.15, 20.2.33	अव 10.2.13, 12.4.1 ²
अर्धमासः 25.4.3	अवकल्पते 2.4.5
अर्धमासम् 27.4.9	अवकाः 2.1.18
अर्धर्चेषु 29.4.12	-अवकाः 9.1.14
अर्धानि 5.3.29 ² , 19.3.3	अवकाशः 25.3.12
अर्द्धिनीभ्यः 26.1.21	अवकीर्णान् 11.3.9
अर्द्धिन्यः 25.1.10	अवक्षिणुयात् 11.3.14
अर्घडा 21.1.4	अवक्ष्यत् 30.1.14
अर्पितानि 27.3.4	अवगूह्य 1.2.29
अर्मम् 31.3.29	अवगृह्णीयात् 5.4.13
अर्माः 31.3.19	अवचनात् 28.4.3, 14, 30.1.18,
अर्यः 11.3.4, 6	4.13
अर्यामावे 11.3.6	अवच्छेदनात् 2.3.6
अर्वाक् 4.1.7	अवच्छाद्यमानायाम् 2.3.17
अर्पन्तु 9.1.16	अवच्छिन्नः 28.3.21
अर्हताम 22.5.2	अवजिघ्रन्ति 24.2.10
अर्हन् 23.3.11	अवजिघ्रेयुः 24.2.9, 12
अर्हयिष्यन्तः 1.2.1	अवतिष्ठेत 1.2.23
अलंकारः 24.2.3	अवतिष्ठेयाः 10.2.13
अलंकृताः 13.1.14	अवतु 9.1.16
अलवणाशी 31.3.15	अवदध्यात् 2.3.4
अलाबुवीणा 11.2.5	अवद्यम् 4.2.2
अलाबुवीणापिशिलवीणे 11.2.5	अवधाय 2.3.5, 6.2.11, 7.2.4,
अलाबुवीणाम् 11.2.2	23.4.22
अलोपम् 18.2.26	अवधूय 3.2.27
अलोपवचनात् 28.4.13	अवनद्यो 21.2.4, 5
अल्पम् 5.1.5	अवपन्नम् 5.4.8
अल्पव्याहारी 26.4.9	अवमूयः 31.2.27

अवमृथन्यङ्गम् 13.1.8, 12, 30.2.22	अवहृत्य 3.1.9
अवमृथन्यङ्गस्थाने 13.3.22	अवाङ्गामि 3.2.27
अवमृथम् 11.4.11, 23.4.14, 25.1.	अवाजपेययाजिमिः 24.4.3
21, 31.2.18, 3.29, 31	अवाञ्चम् 11.1.9
अवमृथसाम 6.4.1.6	अवाप्यते 29.4.3
अवमृथात् 12.4.3, 15.3.20, 22.2.1,	अविः 5.4.21
25.2.17, 27.5.11, 31.4.	अविकारेण 21.3.3, 24.1.15, 18,
10	26.3.13
—अवमृथानि 6.4.5	अविदोषः 17.2.7
अवमृथेष्टी 6.4.8	अविद्यमाने 25.3.13, 31.2.19
अवमृदय 6.3.24	अविद्यमानेषु 25.4.15
अवसैम्यः 2.2.11	अविद्विषाणमात्रात् 3.3.22
अवसैः 5.1.18	अविधानम् 12.2.18
अवमृशन्तः 14.2.3	अविधानात् 12.2.10, 13
अवयः 6.2.1, 7.3.1	अविधिः 29.3.20
अवयवप्रयोगः 28.5.10	अविप्रतिषेधः 16.3.9
अवयवेन 28.3.4	अविप्रतिषेधेन 22.5.12
अवराध्याः 11.3.18, 27.3.15	अविप्रयोगेन 25.4.1
अवराध्यौ 10.2.2	अविमक्तः 31.1.10
अवरुह्य 5.4.14, 11.4.9	अविभाग्याः 20.2.38
अवरेषाम् 1.3.21	अविभाग्यानाम् 18.2.9, 20.3.23
अवपंकः 16.2.8	अविभ्याम् 23.2.5
अवशिष्यते 3.2.11	अविरताः 23.2.20
अवसानम् 18.2.9	अविराट्संपन्नाः 28.3.12
अवसीदति 18.3.1	अविलोपः 8.4.28
अवसृज्य 11.3.13	अविशेषचोदना 26.2.18, 3.15
अवस्थाप्य 5.3.23 10.2.8	अविशेषात् 23.3.3, 28.4.27
अवस्युः 4.2.9	अविशेषे 18.3.13
अवस्येत् 21.1.15	अविशेषेण 26.2.16
अवस्वरेत् 21.2.32	अविष्टावा 16.2.6
अवहरणात् 14.1.16	अविसृष्टहिकारा 3.4.24

पदानुक्रमणिका

अविहृतम् 6.1.1, 4	अश्वतरेषु 5.3.28
अवेक्षेत 6.2.6, 10, 3.2, 7.1.1,	अश्वत्रिरात्रः 9.4.15, 26.6.32
अवेक्षेरन् 3.4.19, 14.3.3	अश्वत्रिरात्रे 6.4.5, 26.6.30
अवेक्ष्य 5.1.5	अश्वद्वादशाः 23.3.15
अवेलायाम् 12.3.3	अश्वनामभ्याम् 5.3.23
अवोचः 1.1.10	अश्वनामानि 3.4.17
अव्यतिपङ्गाय 11.4.18	अश्वम् 27.1.4, 20, 2.3, 5, 4.9
-अव्यपदेशे 1.1.1	अश्वमुखानि 5.3.23
अव्यपेतेषु 20.2.34	अश्वमेधः 27.4.1, 5.1
अव्ययन् 14.1.17	अश्वमेधात् 26.1.9
अव्यवच्छेदे 24.3.26	अश्वमेधे 17.4.20
अव्यवायः 1.2.21, 30.2.6	अश्वमेधेन 27.1.1, 27.5.6
अव्यवायन् 1.2.29	अश्वयुक्तः 10.2.9
अव्याघातेन 16.3.2	अश्वयुजि 27.5.20
अव्यावृत्तिः 1.2.21	अश्वरयः 23.3.11
अन्नत्यम् 7.3.7	अश्वरथम् 5.3.22, 12.4.13, 22, 2.21
अन्नात्यानाम् 23.1.17	अश्वरथैः 22.3.18
अंशुमेद्याः 27.2.12	अश्वरथौ 25.4.7
अशाक्वराणि 20.4.24	अश्वन्नतेन 27.2.5
अशित्वा 31.4.4	-अश्वसूक्त 18.3.16
अशीमहि 7.2.10, 11.1.6	अश्वस्य 27.2.1, 3.6, 7
अशीय 9.2.3, 14.2.5	अश्वहिरण्ये 7.1.16
अशनीत 6.4.17	अश्वाः 25.4.8, 6.2.1
अशनीयुः 7.3.21	अश्वानाम् 23.3.10, 24.3.19, 25.
अश्मानम् 3.3.23	2.24
अश्ववणात् 30.2.7	अश्वाभावे 7.1.8
अश्रुतिभूताः 29.4.2	अश्वाभ्याम् 23.1.20
अश्वः 5.3.23, 7.1.4, 7, 22.3.18,	अश्वाम् 31.2.25
25, 4.1, 2, 13, 27.2.2	अश्वाश्वतराभ्याम् 23.1.19
अश्वतराभ्याम् 23.1.20	अश्वासु 5.3.28
अश्वतरीषु 5.3.28	अश्विना 14.3.4, 5

अश्विनोः 13.4.8	अष्टाविंशतिशतानि 24.2.2
अश्विनोन्नते 2.2.38	अष्टिनि 17.4.4
अश्वेभ्यः 5.4.25	अष्टौ 19.1.6, 3.2, 4.17, 20.4.21,
अषोडशिकः 24.4.10	22, 25.1.11, 29.1.13, 2.13
अषोडशिकम् 28.3.15	अष्टीवतोः 9.1.18
अषोडशिकेन 27.6.18	असंयुक्तम् 26.2.25
अषोडशिकेषु 30.1.19	असंसवः 3.3.20
अषोडशिकी 28.3.14	असंखादम् 12.3.12
अष्टगृहीतम् 26.4.11	असंचारात् 27.4.18
अष्टमदेशम् 3.2.14, 3.2.7	-असंचाराभ्याम् 28.2.18
अष्टमदेशेषु 3.2.2	असंचाराय 28.2.29
अष्टमनवमयोः 18.1.11	असत्रे 7.1.23
अष्टमेन 22.2.33	असंघ्री 30.4.3
अष्टमैः 20.3.6	असमवायम् 3.3.15
अष्टभ्याम् 27.1.9, 5.20, 30.1.14	असमाप्तासु 16.2.20
अष्टसु 20.3.23	असमासम् 30.3.11
अष्टाकपालेन 31.3.24	असमुपहूय 6.3.30
अष्टाक्षरपदोत्तमानाम् 18.3.11	असंभवत्सु 17.2.12
अष्टाक्षरम् 20.4.14, 21.2.11	असंभवात् 26.2.20, 27.4.4
अष्टाक्षरेण 21.1.31	असि 1.1.25, 2.11, 2.3.17, 3.1.17,
अष्टाचत्वारिंशम् 27.3.14	3.16, 4.27, 4.1.6, 11.2.3,
अष्टाचत्वारिंशस्य 16.2.27	4, 3.2 ² , 3, 4, 5 ² , 6, 7,
अष्टाचत्वारिंशानि 8.1.13	5, 2.19, 3.23, 4.3, 4, 5,
अष्टाचत्वारिंशान्ताः 27.4.24	6.3.13, 15, 7.2.7, 8, 9.1.8,
अष्टादश 28.1.10	16, 10.2.7, 3.4, 7.11.2.11,
अष्टादशः 17.3.20	12.3.21, 22, 23, 14.2.3,
अष्टादशदीक्षाणि 28.1.12	15.3.7 ³ , 4.15 ³ , 26.2.9,
अष्टादशभ्यः 30.2.9	4.11
अष्टादशात् 17.4.20	असोमपः 6.4.17
अष्टावष्टौ 6.3.20	असोमयाजी 7.2.1
अष्टाविंशतिशतमानानि 24.2.2	

पदानुक्रमणिका

असौ 1.3.18, 6.3.9, 22.3.22,	अस्येयुः 10.2.13
24.1.13	अस्यै 27.2.10
अस्तमितः 6.3.14, 4.10	अस्वस्तोत्रीयम् 6.1.22
अस्तमिते 7.1.14	अस्वस्थावासु 24.1.2
अस्ति 26.4.19	अहः 6.4.13, 7.4.16, 8.4.10, 26,
अस्तु 2.3.17, 10.4.13	22.4.6, 9, 16, 24, 4.19, 25.2,
अस्तुयमानम् 29.3.10	11, 3.6, 8, 27.4.10, 13, 5.2,
अस्तोत्रस्थानम् 28.3.2, 6	29.2.15, 16, 30.1.3
अस्तोभः 18.4.4	अहःसु 26.1.14, 16
अस्तोमौ 19.2.2	अहःसंस्थासु 28.5.21
अस्तोमयोग 9.4.7	अहःस्तोमः 26.3.20
अस्थात् 27.3.2	अहःस्तोमत्वात् 27.6.10
अस्थिमयम् 5.4.2	अहःस्तोमौ 26.3.24
अस्मभ्यम् 10.3.4	अहतम् 26.4.6
अस्मरन्तः 25.2.6	अहतम् 31.4.4
अस्मान् 4.2.2	अहतानि 11.4.16
अस्मासु 6.2.7, 9.3.23	अहतेन 6.2.14
अस्मिन् 7.3.6, 22.5.14, 23.4.34,	अह्नि 5.1.33, 3.12, 6.2.8, 7.1.15,
27.3.3, 5, 28.1.15	4.9, 16, 9.2.7, 3.3, 19,
अस्मै 21.1.34, 35, 36, 25.2.8	12.4.5, 23.4.1, 10, 46,
अस्य 1.1.15, 18, 2.3.1, 4.4.19,	24.1.24, 26.1.3, 15, 17,
6.3.18, 8.2.28, 14.1.15,	2.1, 5, 14, 3.26, 27.2.1
23.3.22, 4.14, 24.1.14, 22.	3.3.8, 3., 27.5.13, 6.1,
25.1.13, 2.9, 23, 4.17,	28.1.18, 2.26, 28, 29.1.7,
26.4.7, 27.2.11, 3.3, 28.3.4,	9, 3.5, 30.4.23, 31.1.4,
25, 28.4.19	24, 4.15
अस्याः 10.4.7, 26.2.6, 9, 27.2.11,	अहनी 8.4.19
12, 13	अहम् 3.2.7, 14, 3.1 ³ , 23.4.4.13
अस्याम् 16.2.8	7.1.21, 12.1.23, 2.28, 4.1,
अस्येः 10.2.13	15.3.6, 4.6, 22.3.22
अस्येत् 25.1.4	अहरतः 15.1.9

ब्राह्मयणश्रौतसूत्रम्

अहरन्तिकी 1.4.13

अहरहः 2.2.43, 3.1.4, 25.2.21,
27.1.14, 28.5.4, 23, 30.
2.28, 30.3.14, 22, 31.4.1

अह्राद्यन्तयोः 1.4.12

अहरावृत्तिकारिणः 8.3.24

अहरिकासु 7.1.18

अहर्गणाः 26.1.5

अहर्गणेषु 1.4.15, 15.3.21

अहर्दिवाभिः 14.3.5

अहर्माजि 16.2.25, 17.3.28

अहल्यायं 1.3.3

अहानि 6.4.15, 7.4.20, 23.3.17,
30.2.3, 4.25, 27

अहार्येण 7.4.6.

अहिः 4.2.13, 26.6.36

अहिकारे 6.3.2

अहिकृता 3.4.23

अहिकृताम् 11.4.4

अहीनतन्त्राणि 18.1.11

अहीनन्यायम् 4.1.17

अहीनबहिष्पवमानैः 4.1.13

अहीनभूतेन 28.1.14

अहीनयाजनम् 26.6.35

अहीनरात्रिः 26.2.16

अहीनलिङ्गानि 28.1.15

अहीनवैधर्म्यात् 26.1.7

अहीनाः 26.1.1, 5

अहीनाम् 28.1.16

अहीने 15.3.22

अहीनेन 26.6.36

अहीनेषु 1.4.14, 6.4.14, 9.2.9,
4.26, 18.1.18, 26.2.16

अहीनैकाहसमासम् 18.1.20

अहीनैकाहादौ 26.2.12

अहुतः 12.3.23

अहुतस्य 7.3.21

अहोरात्रयोः 2.2.38

अहोरात्रौ 11.4.24

अह्नः 4.1.13, 8.1.27, 8.3.30,

9.2.8, 16.2.21, 22, 27.4.24,

6.5, 28.3.1, 4.8, 29.1.16,

2.23, 3.7, 30.1.16

अह्ना 30.1.24

अह्नाम 9.3.14, 23.4.49, 27.1.23,
4.13

अह्नोः 26.2.3

आ

आ 2.2.35, 53, 3.6, 7.3.27,

11.1.7, 12.1.22, 2.31, 32,

13.1.5, 4.4, 14.1.6, 10, 16,

2.4, 5, 12, 13, 15, 17, 3.21

आकाङ्क्षेत् 1.2.11.24

आकारः 18.2.1

आकारम् 15.4.7, 21.2.27

आकारस्थानेषु 21.3.4

आकूपारकौञ्चे 19.2.1

आकूपारम् 8.2.3

—अकूपारम् 20.1.34

आक्रमणम् 15.1.4

पदानुक्रमणिका

आक्रमणधनुः 15.1.2	12, 2.12, 11.3.8, 16,
आक्रमते 24.4.9, 31.3.34	15.1.12, 2.5, 4.2,
आक्रन्दम् 4.3.3	30.2.13
आक्रन्दाः 11.2.10	आग्नीध्रीयस्य 10.3.12
आक्रमय्य 27.2.3	आग्नीध्रिये 2.2.43, 4.1.11, 5.4.26,
आक्रमेयुः 3.1.2, 6	6.3.15, 7.3.10, 12.3.1,
आक्रम्य 1.1.25	15.1.10, 28.5.3
आक्रामन्तः 3.3.6	आग्नेयः 1.4.3
आक्रामेत् 15.1.1	आग्नेयी 1.4.26
आक्रोशम् 7.3.8	आग्नेयेन 25.3.24, 31.3.24
आक्रोशेत् 11.3.15	आग्नेयैः 27.5.6
आक्षारम् 19.1.2, 28.1.18	आग्नेयौ 29.4.14
आखणः 10.2.7	आग्नेय्याम् 1.3.8
आखणम् 3.3.23	आग्रयणम् 3.3.1, 13.4.16
आखूत्करे 13.2.10	आग्रयणस्य 2.4.19
आख्या 22.4.12	आङ्गिरसप्रभृति 1.4.8
आगच्छ 1.3.3 ² , 11, 12, 4.5, 7 ² , 28	आङ्गिरसब्राह्मण 1.4.5
आगच्छत 1.3.10 ³	आङ्गिरसब्रुवाण 1.4.5
आगच्छन्ति 31.2.20	आचक्षते 3.4.38 ² , 11.2.8, 12.1.3,
आगच्छेत् 5.4.25, 31.2.23, 3.9	20.1.3, 24.3.21, 25.3.9
आगच्छेयुः 31.2.21	आचक्षणस्य 27.1.14
आगन्तुम् 18.3.2	आचक्षीत 22.3.1
आगमनेषु 10.2.13	आचक्षीरन् 9.3.19, 23.3.20
आगमयेत 12.1.14	आचमनीयम् 1.2.1
आग्निष्टोम्यम् 22.1.17	आचम्य 12.3.9, 13
आग्नीध्रः 30.3.8	आचार्यमतिः 9.3.2
आग्नीध्राय 12.4.12, 26.1.23, 2.5,	आचार्यस्मृतेः 16.1.7
7	आचार्यस्य 31.3.18
आग्नीध्रीयम् 4.1.10, 2.4, 3.5, 7,	आचार्याः 1.3.31, 6.2.19, 16.1.14,
4.2, 5.2.20, 3.13, 23,	20.1.10, 3.43, 4.17,
6.3.30, 9.2.2, 10.1.4,	21.2.8, 2.27, 22.5.15,

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

23.1.14, 3.6, 24.1.18,	आञ्जनाभ्यञ्जनासु 28.5.1
26.3.17, 6.31, 27.6.5,	आञ्जीरन् 28.5.2
28.2.19, 3.10, 5.11, 21,	आतमितः 13.3.11
29.2.5, 19, 3.2, 4.12,	आताना 10.4.8
30.1.16, 4.25, 31.1.24,	आतिथ्याम् 14.2.1
4.2	आतिथ्यायाम् 1.3.2, 2.2.24
आचार्याणाम् 7.4.27 ² , 18.1.17	आतिरात्र्यम् 22.1.17
आजायते 12.4.22	आतिष्ठ 10.2.11
आजिगप्रमृतीनाम् 18.2.14	आतीषादीयम् 19.1.2
—आजिगानाम् 18.2.12	आतृतीयम् 11.1.11, 26.4.18, 20
आजिनम् 2.2.49	आत्तेषु 15.2.8
आजिम् 15.4.7, 24.3.24	आत्मनः 20.2.19, 29.4.6
आज्यगानम् 21.4.15	आत्मना 20.2.19, 29.4.6
आज्यदोहम् 2.1.12	आत्मने 20.2.15
आज्यदोहानाम् 26.3.25	आत्मपदेभ्यः 20.2.18
आज्यदोहानि 27.4.17	आत्मा 3.3.26, 10.3.6, 4.8
आज्यपूर्णपात्राभ्याम् 12.4.16	आथर्वणम् 19.4.1, 20.3.33, 25.4.28 ²
आज्यप्रतिपदः 8.1.21	आथर्वणस्य 19.4.15
आज्यप्रथमायाम् 21.4.14	आदत्ते 3.4.2
आज्यप्रथमासु 21.4.11	आददानः 6.3.16
—आज्यमागयोः 1.4.1	आददीत 20.3.26, 29
आज्यभागयोः 13.1.22	आदध्यात् 12.4.3, 6, 15.4.6, 25.2.
आज्यम् 2.3.10, 11, 3.3.14 ² , 15,	21, 26.3.10
7.2.3, 6, 13.2.3, 14.2.3,	आदध्युः 6.4.11, 14.1.12, 13,
16.2.27, 22.5.3	30.2.23
आज्यस्य 7.2.9, 12.4.1	आदशमात् 25.2.4
आज्यानाम् 21.4.12	आदाय 12.1.19, 3.11, 13.3.1
आज्यानि 8.1.11, 20, 3.2, 15.1.12,	16.1.6, 7
2.7, 21.2.24, 26.3.8	आदिः 1.3.26, 8.4.9
आज्येषु 15.1.16, 2.11, 21.3.14,	आदिग्रहणेन 1.1.2, 6, 16.3.1
26.3.8	

पदानुक्रमणिका

आदितः 8.4.2, 16.2.17, 16.3.10, 19.3.13, 21.4.14	आद्योत्तरम् 1.1.25
आदित्यः 24.1.13 ²	आद्यौ 23.3.2
आदित्यग्रहे 5.3.8	आधाय 5.1.1, 23.1.1, 31.3.21
आदित्यम् 3.4.20, 30, 4.3.1, 6.3.13, 4 9, 13.4.2	आधावत्सु 15.4.9
आदित्यस्य 8.4.7, 30.3.29	आधास्यमानस्य 12.1.21
आदित्याः 3.2.22, 10.4.9	आनक्षत्रप्रवचनात् 9.4.23
आदित्यान् 22.4.7	आनन्तर्यात् 26.2.13, 28.2.24
आदित्यानाम् 5.4.1	आनन्तर्येण 15.3.10
आदित्येभ्यः 22.4.5	आनयेयुः 26.3.26
आदिशन् 3.2.18, 3.17, 5.1.5	आनशब्दे 4.3.9
आदिशेत् 3.2.11, 30	आनीय 7.2.10, 26.4.11
आदिश्य 5.4.14, 6.1.1	आनुपूर्व्येण 3.3.16, 4.4.15
आदिष्टाः 24.1.6, 2.1	आनुष्टुभम् 9.1.5, 21.4.16
आदेक्ष्यामः 23.4.30	आनुष्टुमेन 10.4.9
आदेयम् 26.2.22	आनूपोपक्रमाः 8.2.1
आदेशे 26.3.16	आन्तरिक्षस्य 8.2.23
आदौ 5.2.11, 18.4.20, 19.1.16, 20.2.19, 27.4.6	आन्धास्वरम् 20.1.9
आद्यः 23.3.8	—आन्धीगव 8.3.10
आद्यबहिष्पवमानम् 28.3.24	आन्धीगवम् 18.4.1, 20.3.33
आद्यबहिष्पवमाने 27.4.2	आन्धीगवात् 8.1.6, 34
आद्यम् 27.6.15	आपः 1.1.15, 4.2.2 ² , 9.1.16
आद्यन्तयोः 4.1.14	आपदोः 31.2.17
आद्यन्तस्तुत्येषु 10.1.7	आपद्यते 28.2.7
आद्यन्तस्तुब्धेषु 20.1.35	आपद्येत 12.3.3
आद्यस्य 8.4.3, 6	आपद्येरन् 27.5.22
अद्या 16.2.6	आपिः 7.2.7
आद्यामिः 16.2.1	आपूर्यमाणम् 31.1.26, 30
आद्ये 5.2.10	आपोहिष्ठीयामिः 9.2.6, 12.3.5
	आपोहिष्ठीयाम् 6.2.21
	आप्तेषु 29.1.10

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

आप्नानम् 2.1.7	आयच्छेत् 5.4.12, 11.1.6
आप्नानेन 5.2.24, 7.4.7	आयतनम् 4.2.15
आप्नुयात् 23.3.11	आयसी 21.1.19
आप्यन्ते 29.1.1	आयस्यम् 18.4.1
आप्यायताम् 14.2.5	—आयस्ये 19.4.1
आप्यायय 14.2.5	आयुः 6.1.1, 4, 4.6, 27.4.12,
आप्याययेत् 5.1.10, 14, 21	28.4.14, 22, 31.2.1, 16
आप्यायस्व 4.1.11, 5.1.10	आशुधम् 10.2.8
आवध्नीत 22.2.14	आयुषम् 8.3.34
आवध्नीयुः 11.3.20	—आयुषी 8.1.4, 3.26
आवध्य 31.4.4	- आयुषोः 8.3.35, 22.1.19
आभिवरणीयेषु 18.1.14	आयुष्कामस्य 27.4.21
आभिजातानि 8.3.6, 18	आयूषि 2.1.14
आमिप्लविकान् 9.2.7	आयोः 2.3.4
आमिप्लविके 29.1.15, 20	आरण्यम् 22.2.9
आमिरूपात् 2.2.17	आरमेत 23.4.14
आभीशवप्रमृतीनाम् 19.4.13	आरम 2.4.18
आमीशवम् 9.3.10	आरुहेम 4.1.7
आमीशवयोः 18.2.17	आरुह्य 5.4.10, 10.4.13
आमीशवे 19.4.1	आरुढवदाङ्गिरसम् 2.2.40
आमनति 29.1.14	—आरुढवदाङ्गिरसे 2.1.3
आमनन्ति 29.2.6	आरोहणम् 22.4.19
आमावास्यम् 31.1.3, 5	आरोहणीयैः 11.4.9
आमावास्यस्थानम् 31.1.6	आरोहति 10.4.14
आमावास्येन 30.2.25	आरोहन्तु 10.4.9
आम्नातम् 28.3.9	आरोहयेयुः 10.4.14
आम्नानात् 26.2.17, 28.3.5	आरोहामि 10.4.10
—आम्नानात् 22.1.9, 23.3.7	आरोहेत 5.4.7, 10.4.9, 24.3.24
—आम्नायम् 4.1.4, 5.1.31, 6.2.20,	आचिकम् 20.3.32, 34, 4.82
20.3.30, 23.1.16	आचिकान् 6.3.3
—आम्नायाम्याम् 20.3.42	आचिकानि 29.4.10

पदानुक्रमिका

आचिकाव्यपेतान् 18.3.10	आवर्तिस्थानगते 17.2.21
आर्तम् 14.2.6	आवर्तिनि 28.3.30
आर्ध्नीति 23.1.13	आवसथः 2.3.1
आर्ध्वन् 26.6.40	आवसथम् 1.1.12
आर्ध्वः 8.4.14, 22.5.24, 29	आवसथे 26.4.7
आर्ध्वान्त्यानि 8.2.21	आवसोः 4.4.12
आर्ध्वे 5.3.8, 16.3.24, 4.5, 9, 23.4.5	आवहेयुः 25.1.13
आर्ध्वेण 6.2.4	आवापः 26.3.18
आर्ध्वम् 2.2.46, 18.3.17	आवापस्थानत्वात् 28.4.28
आर्ध्वमेण 10.3.3	आवापस्थानम् 17.1.3, 5, 6
आर्ध्वैः 1.1.7	आवापस्थाने 11.4.2, 3
आर्ध्वैकल्पसामान्याये 30.1.27, 4.1	आवापास्थानेषु 17.3.12
आर्ध्वैकल्पेन 26.3.9, 27.5.18, 29.1.8, 3.4, 20, 31.4.14	आविः 7.1.14, 15, 10.3.7 ²
आर्ध्वप्रवादेभ्यः 26.2.2	आविकानि 23.2.10
आलभेत 5.4.3, 12.3.20, 13.3.8	आविकौ 23.2.5
आलभेरन् 3.3.14, 13.4.11, 27.5.21	आविवेश 27.3.2, 3, 4, 5
आलभ्य 2.1.28, 3.1.8, 3.1.17, 3.14, 5.4.1, 11, 9.1.8, 10.4.8, 12.2.1, 13.3.18, 26.4.16, 27.2.1	आविश 5.3.21, 12.4.22
आलभ्यन्ते 24.2.5, 25.4.16	आविशन्तु 26.1.8
आलिखेयुः 31.1.22	आविषुः 27.2.13
आवद 10.3.4 ³ , 11.1.6, 2.3	आवृत् 6.4.2
आवपेत् 11.4.1, 17.3.4, 20, 21.2.10, 27.4.2, 4	आवृता 2.3.7
आवर्गौ 21.2.4	आवृताः 23.4.39, 27.1.11
आवर्तयन्ति 8.3.36	आवृति 21.2.5
आवर्तयेयुः 6.3.27	आवृत्ताः 7.4.19, 30.3.17
आवर्तिषु 16.1.6	आवृत्तान् 8.4.24
	आवृत्तानाम् 7.4.22, 8.4.9, 28.4.8, 5.16
	आवृत्तिः 28.4.2
	आवृत्तिन्यायः 5.1.32
	आवृत्तिषु 5.1.23, 16.4.11
	आवृत्तिसाम 28.5.13

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

आवृत्ते 8.4.5, 28.5.11	आसनात् 30.3.7
आवृत्तैः 2.1.13, 24.3.8, 30.3.17	आसनानि 27.1.21
आवृत्त्य 7.2.10, 13, 9.4.3, 15.4.16	आसन्दीम् 10.4.1, 14.4.2, 24.3.24
आवृत्त्या 4.1.10, 21.2.10	आसन्धङ्गानि 23.4.10
आवृषायध्वम् 6.2.4, 7.2.13	आसन्धा 10.4.15
आवृषायिषत् 6.2.5	आसन्नः 6.2.4, 14.4.6
आव्रजेत् 10.3.1	आसादयेत् 5.2.6
आव्रज्य 4.1.10	आसाम् 2.4.7
आव्राजम् 13.4.5, 14.4.10	आसिच्यमानेषु 13.4.7
आशा 26.4.19, 20	आसिचन्ति 2.2.35
आशाः 14.3.4	आसिते 10.3.4
आशास्ते 2.3.16	आसित्वा 7.2.13, 13.4.3, 14.3.15
आशिरम् 24.2.13	आसीत् 5.1.1, 13.2.11, 4.4, 5, 6,
आशिषम् 2.3.16	14.1.6, 2.2, 4.8, 10, 16,
आशीस्तन्त्रम् 18.1.14	15.1.10, 13, 31.3.12
आशृणुयात् 26.4.16	असीनः 4.3.5, 15.4.17, 24.3.25,
आश्रावितः 14.3.5	27.1.13, 16, 2.6
आश्लेषयेत् 5.4.28	आसीनाः 11.4.10, 28.5.2
आश्वम् 8.4.13	आसीरन् 3.3.29, 8.4.26, 9.4.23
आश्वरथन्तरयोः 19.1.3	आसृतेषु 15.4.10
—आश्विनघर्माणाम् 12.4.20	आसेचनवन्ति 23.4.34
आषाढः 28.5.28	आस्कन्दः 11.4.5
आष्कारणिघनम् 18.4.1, 19.3.4	आस्कन्दम् 17.3.7
आष्कारणिघनात् 8.1.33	आस्त 11.1.10
आष्टादंष्ट्रम् 26.1.8	आस्तरणम् 10.4.8
आष्टादंष्ट्रयोः 22.1.11	—आस्तरणम् 24.3.24
आष्टादंष्ट्रान्तानि 30.1.16	आस्तावम् 2.4.20, 15.2.20, 28.2.3
आष्टादंष्ट्रे 20.1.34	आस्तावे 9.1.16, 2.6, 3.25.2.9,
आसक्तायाम् 13.4.7	27.2.5
आसजेत् 13.3.10	आस्तावचात्वालशामित्रान् 4.2.3
आसदम् 10.4.13 ²	आस्तीर्य 5.2.9

पदानुक्रमणिका

आस्तोत्रान्तात् 11.3.24	आहारयेत् 1.1.12
आस्ये 23.4.22	-आहितम् 14.1.12, 13, 23.4.17
आस्येन 12.3.11	आहिताग्नयः 11.4
आह 1.1.16, 3.3.12, 15, 5.2.8,	आहिताग्नयः 11.4.21
6.2.18, 7.4.3, 13.4.15,	अहिताग्निः 7.2.1, 31.3.20, 23
15.3.21, 16.1.9, 20.4.19,	आहिताग्निम् 7.4.7
22.4.7, 10, 5.15, 24.2.10, 14,	-आहिताग्निम् 7.4.6
25.2.4, 3.10, 26.4.3, 6.38,	आहिताग्निवृत्तिम् 13.3.17
27.4.3, 28.1.9, 10, 2.25, 3.3,	आहीनिकानि 18.1.19
15, 25, 4.1, 15, 5.8, 29.2.7,	आहीनिक्यः 27.1.3
30.4.25, 27, 31.4.13	आहुतिवज्रम् 4.1.11
आहत 11.2.1	आहुती 6.3.15
आहतम् 29.3.10	आहुत्योः 15.1.10
आहत्य 10.3.4	आहूतासु 14.2.8
अहन्युः 9.1.2	आहूय 1.3.13
आहरन्ति 1.2.1, 2.2.34	आहूयमानायाः 9.4.25
आहरेत् 2.2.30, 22.5.13, 23.2.7,	आहूयमानासु 14.2.7
16, 25.2.12, 29.4.14	आहतम् 6.2.6, 12.3.16, 13.2.2,
आहरेयुः 9.2.14	3.18
आहवनीयन्यन्तेन 31.1.10	आह्वयमाणम् 6.2.5, 12.3.8
आहवनीयम् 4.2.3, 6, 3.2, 4.10,	आह्वयमाणम् 14.3.14
9.4.1, 12.2.23, 27,	आह्वयमाणे 11.4.9
13.1.2, 2.5, 14.1.19,	आह्वयेत् 1.2.27, 3.28, 4.12
4.1, 23.4.16, 24.1.23,	
31.4.5	इ
आहवनीयस्य 6.3.18, 7.2.6, 27.1.13	इकारान्तम् 20.3.39
आहवनीयात् 13.1.4, 23.4.35,	इकारान्तैः 6.3.20
30.2.15	इच्छति 4.3.5
आहवनीयायतनम् 2.2.7	इच्छन् 25.3.22
आहवनीये 6.1.1, 3.20, 12.3.1,	इच्छमानौ 1.3.13
23.4.6, 30.2.16	इच्छामः 27.3.13

इच्छेयुः 9.4.19	11.4.16, 17.4.20, 23.1.11,
इच्छेरन् 7.4.1	25.4.15, 30.2.19, 30.3.7
इज्येरन् 24.1.14	इतरेण 10.1.15
इडा 20.3.38, 40, 21.4.8	इतरेभ्यः 22.3.26, 24.1.7, 26.1.19
इडाः 15.2.3, 20.2.30, 21.1.3	इतरेषाम् 13.2.11, 22.1.9, 22.5.12,
इडाथकारौ 20.3.31	23.2.10, 49, 25.2.3
इडानांसंक्षार 10.3.16	इतरेषु 7.4.12, 9.3.1, 17.3.8,
—इडानांसंक्षारौ 9.3.5	29.1.15
इडाम् 13.2.4, 20.3.35	इतरेः 20.2.18, 29.4.9
इडायां 5.1.2	इतरो 4.4.4, 14, 5.1.9, 6.2.12,
इडाव्यपेतेषु 20.2.33	3.17. 9.4.2, 10.1.5, 16.3.13,
इडास्थानेषु 28.2.19	20.2.37
इडे 9.2.3 ²	इति 1.1.9, 10, 11, XXX
इतः 2.2.40, 11.4.18, 25.1.22,	इत्यन्तः 6.2.7
27.3.13	इत्येतत्प्रभृतिभिः 6.3.20
इतरः 5.4.9, 6.2.3, 17.4.7, 28.4.18	इदम् 1.2.6, 3.2.7, 3.2.14, 4.2.2,
इतरत् 2.3.20, 6.1.14, 22.2.27,	5.3.19, 21, 7.3.4, 11.2.5,
24.4.14, 15	11.2.10, 11.3.17, 12.2.29,
इतरथा 4.4.4	23.1.13, 31.3.33
इतरया 25.2.11	इन्दवः 2.2.35
इतरयोः 26.3.24, 31.2.4	इन्दो 5.1.5
इतरस्मिन् 1.2.4	इन्द्र 1.3.3, 7.3.4, 23.1.16
इतरस्याम् 13.4.15	इन्द्रः 2.4.21 ² , 7.1.21, 14.2.5,
इतराः 1.4.28, 21.4.14, 25.2.16	21.1.14, 16 ² , 17
इतरान् 22.4.7, 29.1.6	इन्द्रकतुः 29.1.5
इतराणि 2.1.2, 27, 5.3.27, 10.4.5	इन्द्रकतौ 29.3.8
15.3.10, 16.2.16, 20.2.16,	इन्द्रणतया 11.1.7
3.2, 22.1.8, 5.29	इन्द्रणता 11.1.8
इताराम् 11.3.15	इन्द्रप्रभृति 10.2.20
इतराम्याम् 26.1.22, 24, 27.1.18	इन्द्रम् 1.4.9
इतरे 9.4.21, 9.4.27 ² , 10.2.13,	इन्द्रस्तोमे 25.4.22

पदानुक्रमणिका

इन्द्रस्य 2.2.28, 4.1.3, 7.2.8, 12.3.13, 30.3.24	इषोवृद्धीयसमन्तयोः 7.4.26
इन्द्रस्य यशः 18.4.1	इषोवृद्धीयसमन्ते 7.4.17, 23
इन्द्राग्नयोः 24.4.21, 25.4.23, 30.3.26	इष्टकाः 14.4.2
इन्द्रात् 23.1.5	इष्टम् 13.3.4
इन्द्राय 14.2.5, 22.3.22	इष्टयः 27.1.12, 31.4.6
इन्द्रियेण 4.1.3	इष्टाहोत्रीयम् 2.2.9, 6.4.4
इन्धीत 31.3.19	इष्टिः 25.4.5, 31.2.24, 3.2, 3
इमम् 3.2.7, 4.1.7, 6.1.1.5, 7.2.9, 10.2.14, 11.1.10, 4.9, 12.4.1	इष्टिनि 24.2.8
इमाः 1.2.6	इष्टिभिः 11.4.20
इमान् 11.2.11	इष्टिम् 14.2.1, 31.2.8, 3.27
इमाम् 11.2.11	-इष्टिषु 12.3.7
इमे 11.3.2	इष्टीः 12.4.18
इयम् 24.1.13, 27.3.7	इष्टी 1.4.1, 12.4.15, 19, 27.1.10
इयात् 13.1.4, 31.2.28	इष्ट्ययनम् 31.4.10
इलान्दम् 29.4.10	इष्ट्ययनेषु 1.4.30, 30.2.20, 31.2.5
इलान्दस्य 20.3.1	इष्ट्या 31.3.29, 31
इव 21.1.14 ² , 16 ⁴ , 17 ² , 21.3.26, 4.2, 27.2.10, 11, 12, 4.19 ³ , 29.2.4	इष्ट्यादिषु 12.2.23
इषम् 9.1.16, 3.23	इष्ट्वा 6.3.18, 12.4.20, 22.3.22, 23.1.1, 6, 24.2.6, 3.8, 4.5, 25.1.21, 3.3, 6, 27.5.6, 30.3.1, 31.1.10, 31, 3.29, 4.10
इषीकया 11.1.7	इह 7.3.1, 9.4.22 ⁴ , 11.1.6, 12.4.1, 14.3.4, 28.3.17, 29.3.4, 30.2.8
इषुः 23.3.21, 25.4.5	इहकारादिम् 20.3.25
इषुणा 25.4.30	इहकारान्तः 19.2.7
इषुभ्याम् 16.2.8	इहवद्वामदेव्यम् 19.2.1
इषुम् 10.2.13	इहाकारः 20.3.31
इषून् 10.2.8, 25.1.14	इहायाः 19.4.5
इषे 3.1.9	इहाहे 19.4.4
इषोः 16.2.9	

ब्राह्मणश्रौतसूत्रम्

ई	उक्ते 4.4.7, 7.4.14, 12.1.33, 14.3.3, 15.3.2, 27.3.2, 28.4.5
ईक्षकान् 3.4.29	उक्तैः 20.3.6
ईक्षणाक्रमणे 14.1.2	उक्त्वा 1.1.9, 1.3.2, 22, 2.4.18, 4.4.13, 5.4.14, 7.2.13, 10.2.8, 10.2.14, 11.1.10, 24.1.13, 29.4.8
ईक्षमाणः 1.1.25, 3.3.27, 4.4.3	उक्तम् 27.5.4
ईक्षमाणाः 3.3.28, 9.2.16, 10.1.16, 13.2.8	उक्त्यानाम् 22.1.8
ईक्षेत 6.2.15, 9.4.9	उक्त्यानि 26.3.8, 27.6.5, 9, 30.1.16
ईध्रात् 15.3.11	उक्थापायात् 30.1.17
ईयुः 29.1.17	उक्त्येभ्यः 5.3.5, 26.3.22
ईशत 7.3.5	उक्त्येषु 26.3.8
ईषे 1.2.23, 3.1.9	उक्त्योत्तमे 18.1.2
उ	उक्त्यः 13.4.17, 28.3.8
उ 24.2.14	उक्त्यच्छन्दयोगान् 22.1.12
उकारादिः 19.4.6	उक्त्यता 22.1.17
उक्तः 2.4.6, 13.4.9, 14.2.4, 15.1.6, 2.12, 16.2.23, 20.1.19, 21.4.9, 22.4.14, 25.4.11, 30.3.6, 12, 31.2.27	उक्त्यम् 8.4.10, 16.2.22
उक्तकाला 28.5.27	-उक्त्यम् 8.1.16
उक्तम् 10.1.4, 15.3.16, 23.4.45, 26.2.19, 28.5.18, 30, 30.1.15, 31.1.11, 2.5, 3.10	उक्त्याः 30.4.12
उक्ताः 5.2.20, 22.2.2, 3.19, 23.1.11, 26.2.2, 27.5.8, 5.19, 30.2.23	उक्त्यान् 8.2.12
उक्तान् 20.2.11	उक्त्यन्तः 22.1.8
उक्तानि 20.2.23, 28.5.1, 31.4.7	उक्त्यान्तेषु 22.1.15
उक्ताभ्याम् 20.1.30	उक्त्ये 31.3.6
	उक्षा 2.2.45
	उक्षणः 27.5.21
	उखस्य 23.4.31
	उखाम् 22.2.14
	उख्याम् 14.4.2, 3.14
	उच्चात् 1.3.25

उच्चान्तम् 1.3.23	3.18, 22.4.16, 23.4.47,
उच्चारम् 7.3.17	27.4.19, 5.2
उच्चावचान् 25.3.27	उत्तमया 16.2.22, 28.2.24
उच्चावचानि 28.4.4	उत्तमयोः 1.4.22, 19.2.2
उच्चैः 7.3.20, 12.2.30, 4.1	उत्तमस्य 18.4.20, 20.3.4, 21.3.1,
-उच्छिष्टभोजी 31.3.13	18. 29.1.18, 31.3.10
उच्छिष्टम् 6.4.15, 17	उत्तमा 3.4.24, 17.1.4, 20.1.17
उच्छ्रयतात् 27.2.10, 11	उत्तमात् 16.4.7
उच्छ्रयिष्यन् 2.3.1	उत्तमानि 19.1.5, 10, 20.2.18
उच्छ्रयेत् 2.3.3	उत्तमाम् 5.2.18, 6.2.18, 9.4.9
उच्छ्रितायाम् 14.4.17	उत्तमायाः 17.2.17, 3.23
उच्छ्रयमाणम् 2.4.1, 3,	उत्तमायाम् 6.2.18, 11.4.7, 12.4.6
उच्छ्रवसेयुः 3.4.13	उत्तमार्धे 21.3.22, 28
उज्जयधन्वानः 22.5.9	उत्तमासु 1.4.21
उज्जयम् 10.2.8	उत्तमे 7.4.23, 8.4.10, 20, 11.4.1,
उत्त 4.2.2, 10.2.10, 13.3.5,	17.1.6, 3.4, 18. 3.7.8,
27.3.3	19.1.15, 3.13, 20.2.9, 3.1,
उत्कारम् 4.3.3, 12.2.26	23, 26.1.15, 16, 18, 2.3,
उत्कारे 1.3.17	27.3.8, 29.1.9, 3.2 30.4.18
उत्क्रमथ्य 27.2.5	उत्तमेन 6.3.21
उत्क्रम्य 14.1.16, 2.7, 15.2.4, 8	उत्तमौ 16.3.7
उत्क्रामेत् 14.1.12, 14.1.13	उत्तरः 10.3.6, 16.2.24, 17.2.8,
उत्क्रामयेयुः 4.1.9	4.6, 10. 18.4.10, 21.1.10
उत्त्राय 22.2.6	22.4.1, 25.3.3, 13, 27.3.5
उत्तपेरन् 7.3.15	उत्तरतः 4.3.11, 9.2.1, 4.21,
उत्तप्नाति 18.3.1	10.3.6, 4.6
उत्तमः 6.1.16	उत्तरम् 5.4.5, 6.1.2, 10.1.10
उत्तमम् 2.2.30, 32, 5.3.12, 7.2.9,	13.4.12 ² , 18.4.1, 19.1.2,
8.1.32, 3.27, 4.15,	2.1, 3.2, 4.1, 22.1.22,
10.1.14, 16.2.22, 20.4.5,	27, 4.6, 23.4.46, 25.3.8,
19.3.10, 14, 21.2.10,	9, 30.2.25, 31.3.9

उत्तरया 16.2.27

उत्तरयोः 3.4.32, 4.1.19, 2.6,
5.3.2, 10, 7.1.3, 9.3.4.13,
12.4.16, 16.1.14, 21. 3.9
13, 17.4.6, 10, 18.1.16,
19.3.15, 19.4.12, 20.1.22,
4.9, 5.15, 26.3.27,
29.3.18

उत्तरलोम्ना 10.3.3, 11.1.1

उत्तरलोम्नि 25.2.20

उत्तरवेदिः 22.3.11

उत्तरवेदिम् 14.3.12, 15.1.2, 22.3.7

उत्तरवेदेः 31.1.16

उत्तरस्मिन् 7.4.13, 21.1.29,
25.3.32, 4.13, 29.3.17

उत्तरस्य 9.2.8, 18.2.18, 4.14,
30.4.4

उत्तरस्याः 13.1.4

उत्तरा 21.3.16, 20, 25, 4.1, 6,

उत्तराणि 2.2.16, 30.4.9

उत्तरात् 3.3.8

उत्तरादिः 1.1.3

उत्तरान् 8.3.30, 30.3.17

उत्तराम्याम् 3.1.4

उत्तराम् 2.3.8, 6.1.5, 3.15, 9.1.13,
3.23, 21.4.16, 26.4.12

उत्तरार्था 1.4.13

उत्तरे 2.1.16, 20, 26, 28, 3.4.37,

8.1.6, 29, 2.6, 3.23, 10.2.8,

16.1.19, 2.31, 18.4.1,

20.4.2, 22.1.8, 26.3.3,

28.4.25, 31.3.1

उत्तरेण 1.2.23, 2.1.21, 2.1, 14,
3.2, 19, 3.1.22, 4.25, 13,
6.2.13, 10.1.4, 12, 2.12,
4.7, 13.1.10, 2.6, 14.1.11,
13, 19, 3.2, 15.1.7, 12,
18.4.11, 19.4.18, 20.3.23,
24.1.10

उत्तरेषाम् 19.1.4, 9, 4.12, 28.4.6

उत्तरेषु 19.2.9, 20.1.22

उत्तरेः 30.3.4

उत्तरोत्तराः 5.2.15

उत्तरोत्तरि 11.1.4, 3.21, 4.1.19,
10.2.13

उत्तरी 17.1.29 4.21²

उत्तानाः 14.2.10

उत्तानान् 14.2.6

उत्तानानि 23.4.34

उत्तिष्ठ 10.2.7

उत्तिष्ठेयुः 22.2.15, 31.9.13, 17,
22, 23

उत्थानम् 28.1.4, 31.2.20, 23

—उत्थानानि 28.1.1

उत्सर्जनानि 8.4.8

उत्सृक्ष्यन् 1.2.19

उत्सृजत 1.2.19

उत्सृजेत् 27.1.4, 10

उत्सेधनिषेधौ 19.4.1

उत्सेधस्थाने 8.3.3

उदक् 7.2.3

उदकम् 1.2.19, 6.2.17

पदानुक्रमणिका

उदकान्तर्धानात् 31.3.37	उदवसानीयेन 25.3.6
उदक्याः 5.2.21	उदस्य 7.1.18, 10.4.10
उदक्संस्थम् 5.2.13, 3.23, 26	उदस्येत् 5.4.24
उदक्समासम् 5.2.9	उदस्येयुः 13.3.6
उदगग्रम् 5.2.14	उदहरणान् 11.3.17
उदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसंनिपाते 22.1.1	-उदात्ता 18.3.4
उदग्दशम् 3.2.27	उदानयेत् 11.4.14
उदग्रम् 5.2.12	उदानरूपे 12.3.22
उदघोषम् 9.1.15	उदासम् 21.4.6
उदङ् 1.1.23, 7.2.10, 13.10.2.13, 26.4.16, 15.1.2, 15	उदिते 12.2.3, 23.4.37
उदङ्ङवरोहम् 15.4.5	उदीचीः 9.2.2
उदङ्मुखः 2.1.15, 3.3, 4.9, 3.3.27, 4.4.5, 11.3.5, 8, 12.1.2	उदीचीम् 27.3.11
उदङ्मुखाः 4.2.3	उदीयात् 22.3.24
उदङ्मुखी 27.1.16	उदुम्बरशास्त्रम् 22.2.4
उदञ्चः 4.1.9, 2.3.9, 11.4.20	उदुम्बराभावे 10.4.2, 22.2.4,
उदञ्चम् 6.3.26, 7.3.17, 9.1.1, 11.1.10, 22.3.16, 27.4.5	उदुम्बरे 22.2.3
उदपात्रम् 3.4.19, 4.1.8	उदूहेत् 11.1.4
उदपानः 1.1.17	उदृचम् 14.2.5
-उदमन्थयोः 1.2.13	उदेता 24.1.13
-उदयनम् 20.2.13	उदेत्य 11.4.15, 12.4.3, 15.3.20, 22.2.1, 25.2.17, 27.5.11, 31.4.10
उदयनीयात् 6.4.13	उद्गातः 27.2.2, 4
उदयनीयायाम् 2.2.23	उद्गातरि 7.4.2
उदयनीये 11.4.11	उद्गाता 1.1.4, 3.1.13, 18, 2.29, 3.1, 11, 17, 27, 4.4.1, 5.1.4, 6.2.6, 15, 6.3.2, 16, 7.1.1, 10, 4.3, 9.3.23, 4.1, 21, 10.1.5, 2.5, 4.7, 12.2.7, 15, 18.2.4, 3.1, 15, 20.1.31, 2.16, 22,
उदयास्तमयी 7.3.27	
उदरे 23.4.28	
उदवसनीयया 23.4.40	
उदवसनीयाभिः 11.4.20	
उदवसनीयायाम् 2.2.52	

ब्राह्म्यायणश्रौतसूत्रम्

3.41, 27.1.16, 2.5, 12,	उद्मिद्बलमिद्भ्याम् 25.4.1
3.4, 29.4.6, 8, 30.3.10	उद्यतीपयोययोः 17.3.11
उद्गातारम् 3.3.11, 27, 22.3.16,	उद्यन्ति 28.4.15
27.2.2, 4, 3.2	उद्यत्या 17.3.10
उद्गातुः 3.1.1, 12.2.11, 24.2.3,	उद्यत्याम् 17.1.11
25.2.8	उद्युज्य 31.1.33
उद्गातृकर्म 12.2.6	उद्युञ्जेरन् 31.1.31
उद्गातृचमसम् 25.2.2	उद्वंशपुत्रः 19.3.2
उद्गातृप्रस्तोतारी 30.3.8	उद्वंशीयम् 2.2.52, 19.3.14, 22.5.27
उद्गातृविकारः 29.4.1	उद्वत् 2.2.23
उद्गातृन् 3.3.8	उद्वयाः 11.1.5
उद्गात्रे 3.4.16, 7.1.16, 22.2.23,	उद्वस्येत् 7.2.3
3.24, 25, 27.3.11	उन्नते 2.2.47
उद्गायन् 6.2.3	उन्नयन्ति 24.2.12
उद्गायेत् 5.2.5, 29.4.8	उन्नयेयुः 24.1.21
उद्गास्यति 27.2.2, 4	उन्नेतरि 4.3.18
उद्गीथात् 18.2.7	उन्नेता 11.4.14
उद्गीथादानम् 18.2.25	उन्नेत्रे 26.1.24, 25
उद्गीथादौ 15.4.7	उन्मृन्नीत 25.2.18
उद्गीय 29.4.6	उप् 21.1.4
उद्देशेन 16.4.6	उप 4.1.11, 7.3.1, 27.2.2, 4
उद्धरति 8.3.9, 21	उपकरणवेलायाम् 28.5.2
उद्धरिष्यत्सु 12.1.18	उपकल्पयस्व 10.2.8
उद्धरेत् 8.3.27, 28, 31, 16.4.11,	उपक्रमेत 27.1.8, 31.3.9
29.1.16 2.23	उपक्रम्य 2.2.53
उद्धारः 8.2.26	उपक्षुद्राः 20.4.19
—उद्धारः 28.2.10	उपगाः 3.4.1, 7
उद्धारम् 31.2.19	उपगातारः 3.4.4
उद्धृतम् 16.1.10	उपगातृभ्यः 3.4.2
उद्धृत्य 8.3.30, 16.2.11, 22.5.27	उपगातृन् 11.2.6
उद्मिदि 16.3.6 ⁵	उपगायताम् 11.2.5

पदानुक्रमिका

उपगायन्ति 3.4.3	उपपद्येत 3.4.15
उपगायेयुः 3.4.6	उपपद्येरन् 29.3.5
उपगीतम् 3.4.2	उपपन्नम् 29.2.26
उपगीथः 3.4.8	उपपन्ना 27.6.22
उपगेयम् 3.4.2	उपपन्नम् 7.3.4
उपग्रहप्रभृतीनि 2.2.4	उपपादयेयुः 28.1.1
उपघ्राय 6.3.18, 13.2.2, 3	उपप्लये 2.1.28
उपजनः 26.1.12	उपवर्हणम् 10.4.8
उपजिघ्रेत् 9.1.8	उपभृत् 23.4.24
उपजिघ्रेरन् 6.3.25	उपमुखम् 11.2.7
उपतिष्ठन् 4.4.17	उपयताम् 1.2.21
उपतिष्ठन्ते 9.1.16	उपयत्सु 7.1.10
उपतिष्ठेरन् 4.2.4, 3.1, 16, 5.3.1, 3.5, 6.3.13, 4.9, 12, 10.1.4, 10, 3.6, 13.2.5, 3.10, 4.2, 7, 25.2.7	उपयन्तः 13.4.11
उपदधति 2.2.26	उपयन्ति 8.2.12, 3.24, 34, 28.4.26
उपदध्यात् 8.4.7	उपयुक्ताः 2.2.4
उपदध्युः 2.1.8, 23.4.16	उपरमन्ति 3.4.4
—उपधिम् 20.4.10, 12	उपरमेयुः 3.4.10
उपधीयमानासु 14.4.7	उपरवाः 31.1.21
उपधीयमाने 2.1.11	उपरवान् 31.1.21
उपनद्म्याम् 25.1.22	उपरि 3.1.21, 5.2.4, 9.1.5
उपनहौ 23.2.14	उपरिदशम् 5.2.9
उपनिदधीत् 12.3.16	उपरिष्ठाज्जपः 5.3.19
उपनिधाय 7.2.11, 9.1.14, 26.3.25	—उपरिष्ठाज्जपा 5.4.15
उपनिनीय 7.2.11	उपरिष्ठात् 1.2.7, 3.1.15, 2.18, 7.4.12, 8.2.12, 18.3.15, 20.3.20, 21.3.29, 24.3.15, 16, 25.3.21, 24, 28.5.16, 29.1.11, 3.8, 31.2.24, 3.3
उपनिष्क्रम्य 9.4.24	
उपनीय 25.3.27	उपर्युपरि 3.1.22
उपपद्यते 26.3.14, 28.3.10, 11, 29.2.8	उपवती 8.1.20

ब्राह्मणश्रौतसूत्रम्

उपवपेत् 13.2.20	उपसदः 22.1.7, 22.2.20, 24.1.8,
उपवसथकर्म 30.2.5, 9, 12, 17	26.1.2, 27.1.3, 22, 5.7,
उपवसथवत् 30.2.2	23, 28.1.5
उपवसथान्तम् 22.4.9, 16	—उपसदः 23.3.22; 24.1.8
उपवसथ्यप्रमृति 7.3.10	उपसदन्ते 30.2.9, 30.2.2
उपवसथ्ये 5.1.33	उपसदन्तेषु 1.3.15
उपवाजयमनः 9.1.3	—उपसदाम् 30.2.10
उपविशेत् 2.4.9, 4.4.5, 12, 13.	उपसदिष्टिः 14.2.9
11.3.1, 12.1.4, 16, 22,	उपसदे 25.3.25
24, 26. 2.21, 23, 4.5, 6,	उपसद्दोमे 14.2.11
13.1.1, 2.6, 20, 22, 2.1,	उपसद्भ्यः 1.3.16
3.14, 17, 14.1.8, 11,	उपसंभिन्धि 13.1.4
3.1, 10, 12. 13, 4.1 6,	उपसग्निः 8.4.25
14, 15.1.5, 2.2, 7, 10,	उपसादयेत् 7.2.4
11, 20	उपसृजन् 9.3.23
उपविशेयुः 3.1.4, 3.11, 26	उपसृजन्ति 2.2.29
उपविश्य 3.4.7, 5.3.7, 7.1.1, 2.6,	उपस्तीर्य 7.2.11, 23.4.5
3.2, 10.4.7, 14.3.5, 27.2.5,	उपस्थान् 3.3.28
3.1, 29.4.9, 31.4.4	उपस्थाय 4.2.3, 18, 3.2, 4.2, 3,
उपविष्टम् 2.4.9	10.1.12, 3.8, 15.3.16
उपविष्टाय 25.2.9	उपस्थे 23.4.29
उपविष्टे 3.3.26	उपस्पृशेत् 13, 2.3
उपवेशनम् 4.4.9, 15.1.16, 3.16	उपस्पृशेयुः 13.2.10, 3.23
उपवेशनात् 15.2.19	उपस्पृश्य 2.2.8, 6.3.20, 4.8, 7.2.11,
उपवेशयेत् 10.2.5	3.1, 10.3.6, 12.1.7,
उपवेशाय 3.3.17	13.3.12, 14.2.4, 4.3,
उपवेश्य 13.1.15, 15.4.1	12
उपव्युषम् 26.4.11	उपस्वरेत् 2.4.12
—उपसत् 30.4.1	उपहत्य 5.1.25, 13.1.4
—उपसत्कः 22.5.23	उपहन्युः 3.1.19
उपसत्सु 24.1.10, 27.5.8, 28.5.1	उपहवः 1.3.14

उपह्वम् 1.3.13, 4.3.5, 6.3.18, 7.4.1, 9.2.3, 12.4.20	उपालभेरन् 30.2.20
उपह्वयः 4.3.5	उपासीत 6.2.2
उपह्व्यर्तपेययोः 26.2.13	उपासीरन् 11.4.21
उपह्व्ये 24.1.1	उपाहरेत् 8.1.4, 11.4.7
उपहृतः 1.3.14, 7.3.1, 12.4.22	उपेक्षणम् 1.1.27
उपहृतस्य 12.4.22	उपेक्षितम् 29.3.10
उपहृताः 7.3.1, 9.2.3	उपेतपुरुषाः 22.5.9
उपहृय 1.3.13, 5.1.4, 9.4.11	उपेतम् 22.2.18
उपहृयमानायाम् 5.1.2	उपेता 20.3.40
उपहृत्य 3.4.17	उपेताः 30.3.2
उपह्वयध्वम् 14.3.8	उपेत्य 31.2.22, 31.2.23
उपह्वयामहे 7.3.1	उपेयात् 28.5.12, 31.3.16
उपह्वयेरन् 3.4.28	उपेयुः 2.2.4, 10, 6.4.3, 7.4.20, 10.1.14, 20, 20.3.34, 35, 23.1.13, 16, 29.1.18, 30.2.2, 4.5.6
उपह्वानम् 14.3.8	उपैति 24.1.10
उपांशु 12.4.1	उपोत्तमः 17.4.20
उपांशुसवनः 3.2.18	उपोत्तमम् 8.1.35, 2.4
उपांश्वन्तर्यामयोः 15.2.14	उपोत्तमस्य 18.4.19
उपांश्वन्तर्यामी 15.2.16	उपोत्तमान् 18.3.13
उपाकरणात् 9.2.8	उपोत्तामे 31.4.15
उपाकुर्यात् 2.4.8, 9.4.4	उपोत्थाय 13.4.9
उपाकुर्युः 7, 1.15, 9.2.6	उपोच 29.2.4
उपाकुर्वन्ति 8.2.27	उपोप्तः 31.1.20
उपाकृते 9.1.5, 10.1.1	उपोहेरन् 9.1.18
उपायः 25.4.11, 27.1.2	उपोह्य 10.4.7
उपायम् 20.2.22, 3.39	उप्त्वा 22.3.10
-उपायम् 2.2.30	उभयतः 4.1.7, 25.4.7
उपायवन्तः 20.2.5	उभयतः स्तोभाः 20.1.23
उपायसदृशाः 20.2.3	उभयतः स्तोभे 19.1.16
उपायाः 28.2.13	
उपायात् 20.3.23	

उभयतःस्तोमी 19.2.3	उशिक्ष् 4.2.9
उभयत्र 5.3.9, 28.2.12	उषसः 1.4.7
उभयफलकम् 18.1.13	उषाः 3.1.2
उभयम् 15.3.21, 26.3.13	उष्णिक्कुम्भोः 16.3.26
उभयसामा 30.3.27	उष्णिक्षु 28.1.21
उभयसामानम् 8.1.6	उष्णिहम् 29.1.15
उभयान् 17.1.26	उष्णिहाम् 29.1.11
उभयीः 23.3.16	-उष्णिहि 8.2.17
उभयेषाम् 17.1.18, 25.3.32	-उष्णिहौ 8.3.2, 8
उभयोः 2.2.42, 4.1.20, 12.1.11.	उष्णीषम् 23.1.17 ²
17.3.18, 25.3.8, 26.6.40,	उह्यमानम् 14.1.12, 13
27.3.12, 31.4.10	
उभान्याम् 9.2.5, 12.4.22 ² ,	ऊ
15.4.24 ²	
उमे 16.1.25, 25.3.10	ऊतिभिः 14.3.5
उमी 3.1.21, 9.4.22, 16.2.13,	ऊषः 20.1.13, 4.20
3.17, 19.1.18, 25.4.2,	अवसि 28.2.20
30.1.13	ऊषस्सु 20.1.2
उरसा 10.4.9	ऊतपूर्णान् 8.4.24
उरसि 12.3.13, 23.4.27	ऊतम् 4.1.11
उरस्सु 6.3.28	ऊताक्षरेषु 24.1.10
ऊरुः 11.1.5	ऊतान् 8.4.17
उर्वरा 22.3.5	ऊतास्थानेषु 21.1.1
उलपराजीः 23.4.3	ऊरुम् 6.2.16
उलूखलम् 23.4.3 ¹	ऊरो 5.1.1
उलूखलबुध्नः 31.1.18	ऊक् 2.3.5, 12.3.22
उलूलयः 11.2.10	ऊगिति 6.3.28
उल्मुकम् 7.2.11	ऊजः 3.1.9
उल्लिखन 11.1.10	ऊजम् 2.3.5 ² , 5.2.8, 7.3.1, 9.1.16,
उल्लिखेत् 11.1.9	3.23, 12.3.22
उल्लिख्य 7.2.11	ऊजंस्वान् 12.3.22

पदानुक्रमिका

ऊर्जं 3.1.9	ऋक्षामानि 18.1.14, 31.1.3
ऊर्जोदाः 2.3.5	ऋक्षाम्नाम् 30.1.6
ऊर्ध्वः 5.1.6	ऋक्षु 17.4.16, 22.5.18, 26.3.4,
ऊर्ध्वदेशेन 5.2.5	28.2.29
ऊर्ध्वमरसम् 2.4.1	ऋगादिम् 20.3.20
ऊर्ध्वम् 1.3.16, 4.16, 26, 29,	ऋगूढम् 20.4.8, 9
2.3.15, 3.4.25, 5.3.5,	ऋग्धर्मः 20 4.16
7.4.10, 15, 19, 8.4.2,	ऋचः 1.1.6, 3.1.15, 10.3.15, 4.8
9.2.18, 11.1.9, 13.4.1,	ऋचम् 8.3.18, 6.1.13, 12.3.4
14.1.4, 2.9, 15.1.4, 3.3,	ऋचाम् 28.2.29
16.2.19, 18.3.10, 20.2.1,	ऋचि 21.4 16
19, 3.26, 21.2.12, 3.23,	ऋतधाम 4.2.11
4.10, 23.2.23, 3.19, 4.41,	ऋतनिघनम् 2.1.12
25.1.4, 20, 3.1, 27.1.20,	ऋतपात्रम् 3.1.17
2.10, 11, 28.1.7, 29.1.18,	-ऋतपेययोः 26.2.13
30.2.3, 9, 31.3.21	ऋतपेयस्य 24.1.8
ऊर्ध्वा 22.3.21	ऋतपेये 15.4.18
ऊर्ध्वाग्रैः 5.2.5	ऋतम् 24.1.13
ऊर्ध्वगृहेः 4.3.4	ऋतवः 3.4.4
ऊर्ध्वम् 4.3.4	ऋतवादिभ्यः 14.2.6
ऊर्हस्थानानि 2.4.2	ऋतसदने 3.2.6, 3.5
ऊर्हापादीनि 5.3.20	ऋतस्य 3.1.14, 4.3.10, 4.5, 6.3.4
ऊर्हेत् 3.2.15, 5.3.28. 6.1.10,	ऋतुष्टायज्ञायज्ञीयम् 2.1.16
10.1.11	ऋतूनाम् 12.4.22
ऊर्हेयुः 24.1.14	ऋतौ 27.5.5 ²
	ऋत्विक् 1.1.7, 2.3.16
	ऋत्विक्पथेन 4.4.8
	ऋत्विक्षु 12.4.20
	ऋत्विग्भिः 25.2.7
	-ऋत्विग्भिः 12.2.19
ऋक्षोदना 28.2.2	
ऋक्षमाम्नायान्तरायात् 26.1.7	
ऋक्षलिङ्गदृष्टान्तात् 21.2	

ऋत्विग्भ्यः 22.3.1, 23.2.19, 3.14,	—एकत्रिंशयोः 17.3.14
24.1.24, 3.22, 25.1.16	एकत्रिकस्तोमम् 8.4.11
ऋत्विग्यजमानाः 26.6.40	एकत्रिकस्य 16.3.4
ऋत्विजः 3.3.12, 6.4.3, 9.2.9,	एकत्रिकान्त्याः 22.3.4
22.1.24, 22.3.20, 5.1.9,	एकत्रिके 22.5.22
23.4.9, 24.2.10, 3.18,	एकदीक्षः 22.5.23
27.1.9, 21, 29.4.1,	एकदीक्षणम् 28.1.16
30.3.4, 31.3.18	एकघनविदे 14.2.5
ऋद्धिनीभ्यः 27.3.14	एकपदायाम् 19.4.11
ऋघ्नूयात् 23.1.13	एकप्रतिहारम् 18.4.11, 19.4.5
ऋध्या 12.3.23	एकप्रतिहारे 19.4.18
ऋषमः 19.1.2, 3.10	एकम् 1.2, 4, 3.2.19, 13.3.7,
ऋषमम् 31.2.10	16.3.10, 17.1.24, 19.4.11,
ऋषमस्य 18.2.24, 3.15, 20.2.6,	23.1.26, 29.1.6
4.13	एकया 13.2.8, 17.2.2, 3.4
ऋषभाः 9.1.16, 25.4.15	एकरात्रीणः 22.4.3
ऋषमाणाम् 25.4.14	एकर्वः 16.4.7
ऋषमे 2.2.46, 13.1.16, 19.1.8,	एकर्वम् 6.1.12, 16.3.5, 10
25.4.14	एकर्वयोः 9.3.6
ऋषभेण 25.3.21	एकर्वयत् 10.1.5
	एकर्वस्थानेषु 16.4.5
	एकर्वाः 8.2.5
	एकर्वानाम् 22.5.10
एकः 16.3.14, 18, 24, 17.1.9,	एकर्वेषु 16.1.10
19.1.18, 23.3.11, 31.3.19	एकवत् 4.2.19
एकानीयःसु 17.3.13	एकविंशः 22.4.1, 26.3.22
एककपालाः 13.2.10	एकविंशतिरात्रे 28.4.1
एकक्रतौ 5.4.27	एकविंशतिवर्गान् 25.3.20
एकजनपदे 27.3.9	एकविंशत्यहकारिणः 8.2.12
एकज्यायःसु 17.3.13	एकविंशपञ्चदशौ 26.3.24
एकतृचे 16.3.12, 26.6.28	एकविंशम् 27.5.4, 6.17

ए

पदानुक्रमणिका

एकविंशस्य 17.4.21	एकाविंशयानाम् 17.1.28
एकविंशाः 26.3.19	एकाविंशयेषु 17.1.13, 24
एकविंशानि 27.6.11, 14	एकानुगानम् 2.1.12
एकविंशे 26.1.3, 27.6.15	एकान्त्यान् 21.2.9
एकवृषस्य 20.2.5	एकान्नपञ्चाशद्वात्राणि 28.1.12
एकशफानाम् 25.3.31	एकान्नत्रिंशत् 30.2.3
एकशततमः 22.4.13	एकान्नत्रिंशैकविंशयोः 17.3.14
एकश्रुतिविधानात् 1.1.4	एकान्नत्रिंशतिः 28.1.8
एकषष्टिरात्रे 28.5.18	एकान्नविंशे 17.3.22
एकस्तोत्रस्य 28.3.6	एकाम् 26.2.8
एकस्तोत्रेषु 26.3.12	एकारान्तःप्रस्तावम् 19.2.1
एकस्फ्यया 13.1.4	एकावृत् 21.2.1
एकस्मिन् 5.3.27, 29, 26.3.21, 28.5.19	एकाष्टकादीक्षिणः 8.4.25
एकस्मै 15.1.16	एकाष्टकामहाव्रतम् 28.1.9
एकस्य 28.1.2	एकासने 12.4.5
एकस्याः 21.4.4	एकाहसमासम् 18.1.20
एकस्याम् 2.2.13	एकाहादौ 26.2.12
एका 1.4.26, 11.2.6 ³ , 13.1.5, 17.1.13, 22.1.6, 25.1.3, 25.1.7, 31.4.6, 8	एकाहेम्यः 22.1.4
एकाक्षरम् 21.3.6	एकोनविंशत् 29.1.7
एकाक्षराणि 20.4.1	एकिनि 17.1.10, 2.21, 24
एकाक्षरेषु 3.4.11	एकिप्रभृतयः 17.1.16, 19
एकाग्नेः 31.3.19	एकिप्रभृतिद्व्युत्तरान् 24.4.7
एकाग्नौ 12.1.3	एकिषु 16.1.19
एकाङ्गल्या 24.1.11	एकीनि 2.2.5.29
एकादश 20.3.5, 23.3.13, 15	एके 1.3.12, 30, 4.1, 18, 2.2.17, 19, 3.1.6, 2.2.5, 28, 3.22, 4.11.5.2.2, 4, 6.2.9, 11, 3.6, 8.1.2, 9, 17, 19, 26, 28, 2.13, 19, 27, 28, 31, 3.14, 34, 36, 4.17, 9.3.5, 6, 7, 4.17, 10.1.3, 12.2.6,
एकादशम् 20.1.26	
एकादशैकादशशतानि 23.3.17	
एकादश्याम् 8.4.21	

ब्राह्मणश्रौतसूत्रम्

16.2.5,	17.2.5,	18.2.5	3.25, 5.4, 17, 23, 30.1.13,
20.2.20,	21.1.36,	2.7, 25,	2.28, 31.4.5
34,	3.10,	22.1.16,	5.30
24.1.16,	25.2.12,	26.1.11,	एतत्प्रभृतयः 27.5.10
3.17,	27.5.17,	28.3.1,	एतत्प्रभृतिभिः 5.3.28
10, 5.6,	7, 8, 25,	26, 29, 4.18,	एतम् 2.3.21, 4.4.26 ² , 6.4.18,
30.1.1,	21, 3.9,	31.4.12	7.1.21, 10.3.4, 23.4.6
एकेन 19.4.6,	27.3.3		एतया 5.1.10, 28.1.16, 31.3.29,
एकैकः 23.2.5,	16,	30.1.21	31.3.31
एकैकम् 2.4 21,	4.1 4,	2.18,	एतयोः 12.2.2, 23.4.38, 31.2.17
5.1.31,	6.1.16,	2.4, 13.3.1,	एतव्यम् 29.1.10, 15
25.2.3,	29.1.7,	11	एतस्मिन् 9.2.14, 3.19, 4.10,
एकैकशः 1.2.2,	11.1.4		22.5.19, 28.2.9, 29.1.8
एकैकस्मिन् 5.3.26,	30.4.17		एतस्य 4.1.1, 9.2.11, 22.3.25,
एकैकस्मै 25.1.9,	26.1.20,	27.3.14	24.4.15
एकैकस्य 1.2.6,	5.3.23,	15.3.4,	एतस्याम् 2.4.11, 4.1.21, 3.13,
23.4.49 ² ,	24.3.19		9.4.19, 22.5.27
एकैकस्याम् 3.2.23			एताः 12.3.3, 20.2.28, 27.3.15,
एकैकेन 10.2.13,	30.1.24,	3.27	29.3.5
एकोनौ 30.1.10			एतान् 3.3.12
एजतः 27.2.12			एतानि 2.1, 21, 22, 4.2, 24, 5.3.28,
एजतु 27.2.11			7.3.25, 18.1.11, 23.1.5,
एतत् 1.3.1,	2.3.18,	3.1.2, 2.6,	24.4.5, 27.1.21, 3.17,
4.3.2,	4.2.18,	3.16,	4.17, 29.3.2, 3.18, 4.18
5.3.21,	4.15,	16,	एताभिः 11.1.4
4.17,	7.1.22,	4.24,	एताभ्याम् 7.4.14, 25.4.9
16,	9.4.14,	12.2.29,	एताम् 22.5.26, 26.4.3
12.4.17,	13.1.7,	15.3.6,	एतावता 3.1.2, 2.6
20.2.21,	22.5.17,	23.2.7,	एतावदहे 1.3.4
27.3.4,	5,	4.17,	एतावन्ति 24.2.2
28.1.25,			एतासाम् 29.4.10
			एतासु 2.1.11, 28.2.7, 8

पदानुक्रमणिका

एतु 1.1.23, 3.2.29

एते 1.2.15, 2.2.21, 7.4.19,
17.1.7, 22.2.13, 24.1.4,
27.5.12, 28.4.16, 30.3.17

एतेन 3.4.6, 4.4.15, 5.4.11.
12.1.24, 2.26, 16.4.6,
22.4.1, 14, 24.4.9, 25.3.22,
26.2.19, 27.6.9, 28.2.13,
4.5, 18, 30, 30 1.15, 12,
31.2.1, 3.1; 13.10

एतेषाम् 3.2.19, 23, 13.4.12,
18.3.15, 16, 24.3.17,
4.16, 25.3.30, 27.4.13

एतेषु 2.4.21, 24.4.17

एतैः 10.3.4, 6, 4.7, 10, 24.3.8,
27.4.17

एतौ 15.1.9, 3.1. 29.3.4

एधत्ताम् 27.2.10

एधि 10.2.7

एनम् 6.2.14, 20, 10.2.5, 8, 3.4,
12.3.19, 14.1.12, 15.1.8,
3.21, 20.2.17, 23.3.20, 4.4,
36, 26.4.8, 6.36, 27.2.11,
28.3.10, 31.2.21

एनसः 4.2.2

एनाः 31.2.13

एनात् 31.2.23

एनान् 7.3.22, 4.1.13, 3.10,
23.2.23, 31.1.22

एनाम् 27.2.10

एनौ 25.4.3, 33

एभिः 9.3.23, 11.1.6

एभ्यः 22.3.18, 25.1.14, 19

एमसि 7.3.1

एयात् 7.4.1, 23.4.35, 31.3.36

एयुः 29.4.9

एव 1.1.4, 23, 2.15, 29, 3.24,

2.1.22, 2.11, 3.7, 16, 4.2,

4, 7, 12, 3.1.2, 11, 2.6, 17,

20, 24, 3.3, 8, 19, 4.2, 9,

31, 4.1.8, 2.2, 10, 17, 3.2,

8, 4.3. 6, 16, 17.5.1, 25,

2.5, 8, 3.5, 10, 28, 4.6, 11,

6.1.9, 20, 21, 2.10, 3.11, 21,

4.12, 7.1.2, 15, 17, 2.8, 12,

3.6, 4.15, 19, 8.4.5, 9, 26,

9.2.10, 16, 3.11, 4.25, 26,

10.1.3, 8, 13, 16, 19,

2.8, 11.2.11, 3.12, 14,

12.1.9, 18, 35, 2.32, 34, 3.1,

3, 23, 4.14, 13.1.16, 18, 21,

2.8, 3.8, 9, 20, 14.1.14, 2.9,

3.8, 4.8, 16, 15.1.16, 2.6,

11, 3.15, 22, 16.1.19, 2.14,

17, 19, 20, 31, 3.3, 11, 14,

18, 19, 17.2.4, 12, 18, 3.20,

27, 28, 18.3.2, 4.10, 20, 2.4,

10, 15, 16, 19, 22, 30, 32,

3.16, 24, 39, 4.6, 21.1.29,

2.14, 3.14, 4.4, 16, 22.1.16,

3.2, 3.7, 15, 20, 4.1, 5.2,

16, 23.1.6, 13, 16, 2.21,

ब्राह्मणश्रौतसूत्रम्

4.5, 39, 42, 24.2.12, 14, 20,	एवंजातीयेन 5.2.5
3.8, 21, 4.7, 9, 15, 25.1.5,	एषः 3.2.10, 3.15, 5.2.18, 6.4.17,
15, 18, 2.1, 5, 16, 3.3, 4	19, 7.4.3, 13.1.10, 30.3.20,
10, 11, 12, 4.16, 34, 26.2.17,	17.2.20, 18.3.14, 23.4.39,
3.9, 11, 4.15, 27.1.11, 2.4,	26.6.36, 29.2.1, 30.3.15
6, 3.7, 4.1.4, 15, 17, 20,	एषा 9.4.9, 31.2.18
5.12, 6.9, 28.1.4, 16, 2.6,	एषाम् 2.3.41, 23.1.1, 27.5.10,
15, 3.17, 28, 4.7, 17, 29,	28.1.25, 29.3.14, 30.3.3,
5.3, 8, 17, 21, 24, 29.1.15,	एष्टा 14.2.6 ²
19, 2.4, 5, 20, 22, 3.4, 6, 8,	एष्यति 23.4.35, 39
4.1, 3, 7, 8, 9, 15, 30.1.3,	एहि 9.2.3 ²
2.4, 9, 12, 20, 3.1, 3.3, 20,	
31.1.5, 19, 20, 22, 27, 31,	ऐ
32, 33, 2.4, 7, 14, 19, 23,	
3.1, 3.3, 8, 20, 23, 24, 34,	ऐकाहिकम् 18.1.18
4.8, 15	ऐकाहिकस्य 22.2.20
एवम् 1.3.13, 15, 2.1.5, 2.6,	ऐकाहिके 8.3.35, 18.1.12
3.3.29, 4.4.17, 5.1.9, 3.5,	ऐकाहिकेन 25.4.11
6.2.12, 7.1.2, 2.8, 12, 4.6,	ऐकाहिक्यः 23.3.22
8.4.9, 28, 11.3.11, 12.1.18,	ऐटतम् 19.4.1
4.14, 13.1.21, 3.6, 14.3.9,	ऐडम् 8.4.13, 9.3.13, 16.4.5,
4.9, 15.1.9, 16, 17.4.6,	20.1.34
20.2.13, 3.40, 4.6, 21.1.29,	ऐडवाङ्निघनेभ्यः 18.1.7
22.5.11, 12, 23.2.3, 19,	ऐडस्वर 18.3.16
4.36, 24.1.16, 2.11, 25.2.3,	ऐडे 18.2.15, 20.1.26
4.26, 5.5, 26.1.13, 3.28,	ऐध्मवाहम् 19.1.1 2.1
4.18, 27.5.2 28.2.22,	ऐध्मवाहे 19.2.7
29.1.14, 2.19, 3.10, 4.11,	ऐन्द्रम् 4.3.7
30.2.2, 5, 9, 3.2, 31.1.3,	ऐन्द्राः 29.1.4
2.3	ऐन्द्राग्नम् 4.3.7
एवंविधाः 5.2.15	ऐन्द्रावैष्णवैः 27.5.6

ऐन्द्रोम् 11.1.5

ऐन्द्रे 27.4.21

ऐन्द्रेण 25.3.21

ऐमि 7.3.1

ऐरम् 6.1.11

ओ

ओकांसि 2.4.11

ओकारात् 19.2.11

ओकारौ 21.2.7

ओकोनिघनम् 19.1.2

ओंकारः 18.2.7

ओंकारम् 15.3.6, 18.3.2, 21.1.38

ओंकारस्य 26.2.19

ओंकारादिः 18.4.6

ओंकारीकुर्यात् 18.3.2

ओंकारेण 18.2.25, 20.3.26, 29

ओंकृतः 1.2.19

ओजः 14.2.3

ओदतीनाम् 19.3.7

ओदनम् 31.4.4

ओम् 3.4.6, 4.4.13, 5.4.3, 12.1.8,

23.2.28, 30, 4.1.13, 1.18,

3.10, 15.3.6

ओमिति 3.4.6

ओवया 19.2.12

ओवायाः 19.2.9

ओषधयः 4.2.2

ओषधीनाम् 7.2.8

ओषधीभिः 5.2.4

औ

औकरात् 19.2.4

औक्षणोरन्ध्रे 2.2.45

औत्पत्तिकः 21.1.7

औदकीम् 25.2.9; 10

औदल 8.1.6, 2.26

—औदल 8.3.10, 20.4.25

औदलस्थाने 8.1.7, 3.11

औदलम् 19.1.2

औदुम्बरः 26.4.11

औदुम्बरम् 15.4.4

औदुम्बरीम् 2.3.1, 3, 4.2.11, 3.11,

4.13, 9.4.21, 10.4.1, 6,

23.4.5

औदुम्बरीयाः 5.2.4

औदुम्बरीयाम् 5.4.25

औद्गात्रे 12.2.13

औद्गात्रेण 14.1.1

औध्मसञ्जनम् 7.4.8

औपगवयोः 21.1.11

औपसथ्ये 1.1.22

औरुक्षयम् 19.3.10

और्णायवम् 2.2.50

और्णायवयोः 18.3.15

और्वेभ्यः 7.2.12

और्वैः 5.1.18

औशन 8.1.22, 19.3.10

औशनम् 2.2.24, 8.2.15, 19.1.1,

26.3.6

औष्णिहम् 19.1.2, 28.1.19, 3.29

क

कः 5.3.19, 7.1.7, 9.4.11, 11.3.6,
15.4.22² 24.4.16, 25.4.10,
26.4.4
कंसस्थाले 24.3.28
कंसे 7.2.4
ककुप्प्रभृत्यानन्तर्येण 16.3.25
ककुप्सु 19.3.4
ककुवृष्णिहौ 8.3.8, 20
ककुवि 16.4.7
ककुवृत् 16.4.8
—ककुभोः 16.3.26
ककुभौ 16.2.22, 24, 25, 20.4.2,
22.5.16
कक्षम् 10.1.10
कंचन 7.3.13
—कण्व 16.4.14
कतिचित् 25.4.15
कययेयुः 9.4.15
कद्रुमिश्रम् 23.2.1
कनीयसि 9.3.21, 24.2.8
कनीयान् 17.3.13
कपालानि 23.4.18
कपिशीर्ण्याम् 11.2.3
—कपिशीर्ण्यां 11.2.2, 3
कम् 9.4.11, 10.2.8, 15.4.22,
23.3.11
कम्भमिश्राम्याम् 23.1.19
कयाशुमीयानि 12.2.8
करः 11.1.5

करणः 11.1.5
करणात् 27.4.6
करस्युः 11.1.5
करिष्यत्सु 14.4.10
करिष्यन् 1.1.10, 11.2.11
करिष्यन्तः 3.1.15
करिष्यन्तीम् 11.2.11
करिष्यामि 1.1.11, 3.4.18
करोति 28.2.8
कर्णिन्यः 23.2.14
कर्णे 26.2.9
कर्तव्यम् 12.3.1
कर्तव्यानि 2.2.17
कर्ता 7.3.6
कर्ते 23.4.3
कर्म 1.2.21, 4.4.23, 13.1.7, 12,
14.1.1, 15.2.19, 22.1.25, 27,
26, 4.17, 30.2, 2
कर्मणि 1.1.4, 11.3.12
कर्मभिः 9.4.17
कर्मभ्यः 1.1.11, 13.1.10
कर्मयोगः 12.2.19
कर्मयोगात् 12.2.11
कर्मसंयोगात् 1.3.1
कर्मसंमयात् 29.4.4
कर्मादिषु 12.1.14
कर्मानन्तरीयमात्रम् 31.1.29
कर्पन् 13.1.4
कर्षयेयुः 31.1.19
कलाः 26.2.7
कलापी 22.3.9

पदानुक्रमणिका

कल्पः 3.2.10, 16.4.16	कामम् 21.1.12, 29, 2.9, 25.4.25,
कल्पन्ते 29.4.17	31.3.27
कल्पप्रदेशः 30.1.6	कामसंयोगः 21.3.12
कल्पयन्ति 8.1.17	कामाः 6.4.20 ²
कल्पयामः 8.1.5	कामाय 31.2.24, 3.2, 3
कल्पयित्वा 24 3.7	कामेति 6.3.27
कल्पयेत् 16.4 6, 23 4.17, 24.4.7,	काम्यम् 3.2.21
27.3.17	काम्या 26 2.9
कल्पवृत्तेन 28.2.26	काम्यान् 22.1.12
कल्पसंप्रायाणि 18.1.14	काम्यानाम् 3.2.10, 21.3.1
कल्पे 12.1.37, 16.1.10	काम्यानि 28.2.19
कल्पेन 26.3.1	काम्ये 9.2.3
कल्याणीम् 10.3.4	काम्यैः 21 4.9
कव्यः 4.2.16	कारणम् 27.4.5, 28.3.13, 30.1.19
कस्मै 15.4.22	कारयित्वा 5.2.4, 28.5.21
कस्य 23.1.13	कारयेत् 5.2.1
कांस्यकवचौ 25.4.7	कारयेयुः 10.2.14
काः 23 2.14	कारिम्यः 24.3 23
काक्षीवतम् 19.1.1	कार्णश्चवसम् 19.3.2
काचन 22.2.7	—कार्णश्चवस 18.2.12
कांचित् 2 3.16	कार्तयशम् 19.3.10
काण बोस्कूटवण्टानाम् 22.5.20	कार्तयशे 21.1.27
काण्डमयीम् 11.2.7	कार्तिके 27.5.23
काण्डत्रीणाम् 11.2.6	कार्पासम् 25.2 14
काण्डेन 24.1.10	कार्यम् 26.6.35, 28.5.8, 29.4.10
काण्वम् 18.4.1	कार्ष्णिम्याम् 25.1.22
काण्वरोहितकूलीये 18.3.17	कालान्तरम् 23.4.45
कानि 27 3.4	कालिन्दः 1.2.15
कापेयाः 26.6.38	काले 9.2.14, 25.3.1
काम्याम् 23 1.20	कालेय 20.3.27
कामः 6.2.2	कालेयम् 26.3.6, 29.2.15

कालेयर्चः 9.2.17

—कालेयस्तोत्रीयाः 29.1.5, 2.13

कालेयस्थाने 8.3.16

कालेयस्य 26.3.4

—कालेये 8.2.9

काल्माषी 22.2.7

कावम् 19.3.10

कावा इति 21.4.7

काव्येभ्यः 7.2.12

काव्यैः 5.1.18

काशमये 14.2.6

काशीतम् 19.2.1

काशीते 21.1.7

किंस्वित् 27.3.4

किञ्चित् 7.4.1, 6, 9.4.18, 21.3.1,

23.3.26, 24.1.7, 24,

27.1.18, 4.13, 31.2.23

किम् 12.1.33, 15.4.5

किल्बिषात् 4.2.2

कीर्तिम् 10.3.4

कुण्डप्रतिरूपैः 30.3.5

कुण्डले 12.4.13

कुत्साः 20.3.39

कुम्भम् 3.4.36

कुम्भिन्यः 11.3.24

कुम्भ्याम् 13.4.7

कुरु 10.3.7, 12.2.28, 30, 4.22

कुरुक्षेत्रे 31.3.21

कुरुत 1.2.18

कुरुवाजपेयः 24.3.21

कुरुष्व 10.2.8

कुर्यात् 1.1.4, 2.2.18, 19, 3.18,

3.2.18, 19, 4.15, 32, 4.4.1

22, 8.3.30, 9.3.1, 4.26,

11.4.6, 12.1.2, 13.1.17,

14.3.9, 4.9, 15.3.6, 21,

16.2.25, 3.10, 4.5, 17.2.6,

9, 3.11, 26, 4.2, 18.1.10,

3.4. 21.2.5, 3.1, 22.2.1,

5.10, 18, 26, 27, 23.4.8,

25.4.28, 26.3.8, 27.5.4,

28.1.18, 23, 2.17, 26, 27,

29, 3.10, 29.1.6, 7, 11, 20,

2.17, 22, 3.2, 5, 8, 5.15,

30.3.7, 31.4.5

कुर्याताम् 5.1.9, 6.2.12

कुर्युः 3.2.8, 4.3.1, 16, 5.2.20,

6.2.4, 3.3, 8.4.18, 9.4.10,

15.3.22, 22.2.3, 3.7, 20,

5.4, 7.22, 23.4.9, 24.2.4,

13, 28.5.4, 23, 30.2.9, 16,

31.2.4

कुर्वन्ते 12.4.18

कुर्वन् 7.1.21, 8.1.6, 3.27, 4.15,

16.2.18, 21, 3.10, 17.3.11,

22.5.18, 28.1.18, 2.17, 26,

28.2.8, 29

कुर्वन्तः 4.2.19

कुर्वन्ति 26.6.39

कुर्वीत 3.1.18, 7.2.1, 12.1.12,

25.2.11, 26.2.8, 4.1, 18,

पदानुक्रमणिका

कुर्वोरिन् 7.3.7, 8.4.21, 24.3.2,	कृत्वा 1.2.23, 3.2.2, 19, 3.3.28,
28.5.29, 30.1.14, 2.13	4.3.3, 5.1.5, 4.15, 8.3.28,
कुलदक्षिणः 25.4.21	31, 4.10, 15, 16, 28, 9.1.5,
कुलायः 25.4.21	2.1, 3.19, 4.47 ² , 4.7,
कुलायिनीम् 16.2.12, 21	11.3.23, 14.2.6, 24.4.20,
कुवाजपेयः 24.3.21	22.2.15, 23.4.34, 29.1.13,
कुशपृष्ठाः 5.2.3	17, 18, 30.2.2, 31.2.13,
-कुशलाः 3.3.9	31.4.4.
कुशाः 5.2.1, 9, 6.3.5	कृद्युश्चूलम् 27.2.12
कुशाविधानेन 5.2.4	कृन्तत्रेण 21.1.20
-कुशाविधानेन 9.4.7	कृन्तानि 12.1.19
कुशैः 5.2.5	कृत्स्नवत् 31.1.26
-कुषण्डौ 31.4.13	कृत्स्ना 20.3.40
कूर्चान् 10.4.7, 4.14.3	कृत्स्नाम् 20.3.42
कूर्चैः 27.1.13	कृशेति 5.4.12
कृष्वन्तु 9.1.16	कृष्णः 7.1.4
कृतः 28.4.19, 29.3.20	कृष्णदशम् 23.2.2
कृतम् 29.3.4, 30.2.17	कृष्णम् 23.2.3, 26.2.6
कृतलक्षणचोदनात् 21.3.5	कृष्णमण्डलम् 26.1.5
कृतलक्षणाः 27.4.20	कृष्णवलक्षे 23.2.4, 5
कृतस्य 14.3.4	कृष्णविषाणम् 25.1.21
कृतस्वरम् 21.3.7	कृष्णशम् 23.2.1
कृता 27.4.17	कृष्णाः 23.2.14
कृताः 26.3.1, 28.2.9, 29.1.8,	कृष्णाजितम् 31.4.4
2.18, 25	कृष्णामावे 7.1.6
कृतान्तदर्शनात् 26.1.11	क्लृप्तः 27.6.23
कृतान्नम् 23.4.43	क्लृप्तम् 23.4.36
कृते 3.2.9	क्लृप्ता 1.4.2
कृतिवासाः 13.3.10	क्लृप्ती 3.4.3
कृत्यम् 30.2.16	के 23.1.10
कृत्स्नम् 30.3.20	केन 24.3.17

केनचित् 5.2.4	—ऋतुषु 24.1.16
केवलः 30.3.20	ऋतोः 2.2.53
केशवपनीयस्य 24.3.13	ऋतौ 3.1.5
केशवपनीयाय 25.3.1	—ऋतौ 5.4.27
केशवपनीये 25.3.16	—ऋत्वधिकारः 1.1.1
केशवपनीयेन 25.3.3	ऋमः 15.4.15
केशश्मश्रूणि 14.4.19, 23.4.14	ऋयः 1.1.22, 28.1.2
26.4.6, 31.4.4	ऋयणप्रभृति 22.4.6, 16
केशान् 25.2.19, 24	ऋयणात् 22.4.8
केषाम् 25.4.20	ऋयम् 22.4.10
कौकिली 13.4.14	—ऋय 28.1.1
कौकिल्याम् 13.4.15	क्रान्तम् 15.4.15
कौण्डपायिनतापश्चित्तयोः 1.4.28	क्रियते 28.3.11
कौण्डपायिनसारस्वतयोः 1.4.30	क्रियमाणे 27.6.17, 28.3.10
कौण्डपायिनस्य 30.2.1	क्रिया 23.3.22
कौण्डपायिनामयने 30.1.8	क्रियेत 30.2.24
कौण्डपायिने 31.2.5	क्रियेरन् 30.2.21
कौत्सः 13.4.15, 28.2.23	क्रीणन्ति 30.2.11
कौत्सम् 19.1.2	क्रीणीयुः 22.2.16, 30.2.9
कौत्सस्य 26.1.8	क्रीतः 23.2.5
—कौत्स 20.4.25	क्रीते 1.2.23, 14.1.12, 13
कौत्से 19.1.10	क्रीत्वा 15.1.5
कौत्मलबर्हिषम् 8.1.33	क्रुष्टः 20.3.32
कौत्मलबर्हिषस्य 19.2.15	क्रेष्यन्तः 14.1.11
—कौत्मलबर्हिषे 19.2.1	क्रोधम् 7.3.8
—कौत्मलबर्हिष 19.2.13	क्रोधानृते 7.3.24
कौशिकब्राह्मण 1.3.3	क्रोशम् 19.1.2
कौसुबिन्दम् 30.2.7	—क्रोशयोः 20.3.23
ऋतुः 27.6.17	क्रोशेत् 26.4.16
ऋतुपृथक्त्वम् 23.3.9	क्रौञ्चम् 8.3.11
ऋतुषु 23.3.5	—क्रौञ्चे 9.3.6, 19.2.1

पदानुक्रमणिका

क्व 28.5.20, 31.3.30

—क्षत्रघृत्योः 24.3.14

क्षत्रवृत्तिम् 24.4.2

क्षत्रस्य 25.3.12

क्षत्रायतनीया 17.2.16, 3.6,

क्षत्रायतनीयाम् 17.4.3

क्षत्रियस्य 13.4.13

धाता 21.2.3

धाता आऽ३ 21.2.33

धातो वा 21.2.34

—क्षिप्र 18.3.4

क्षीरम् 26.4.6

—क्षीरदृतयः 22.3.23

क्षीरेण 22.3.23

क्षीरोदनम् 13.1.15

क्षीरोदनस्य 13.1.13

—क्षुद्राः 20.4.19

क्षुल्लकजामदन्ये 27.6.16, 20

क्षुल्लक 30.4.1

क्षेत्रात् 27.3.12

क्षैरकलम्भिः 30.1.27, 4.11

क्षौमशाणककार्पासानाम् 5.2.4

क्षौमी 25.2.15

ख

खः 12.1.23

खदिरस्य 5.2.2

खनन्ति 31.1.21

खनित्रेण 22.2.5

खनेयुः 31.1.22

खम् 5.4.8

खलु 20.3.41

खले 22.3.7, 8

खातम् 10.3.2

खान्याम् 22.2.5

खान्याभावे 22.2.6

ग

गच्छत 4.1.8

गच्छति 6.2.14, 12.4.22

गच्छत्सु 13.1.8

गच्छेत् 2.3.1, 4.3.12, 5.2.24, 3.7,
13.1.8

गच्छेयुः 5.2.23, 11.4.18

गण् 21.1.22

गणः 2.2.16

गतः 14.1.12, 15.1.6, 2.16

गतिकल्पौ 15.1.9

गतेषु 15.4.8

गत्या 3.3.16

गत्वा 1.2.23, 2.1.8, 14, 16, 21,
25, 2.1, 2.14, 3.3, 18, 4.9,
3.3.27, 4.2.3, 13, 3.11,
4.8, 13, 5.4.3, 6.2.14, 3.30,
7.1.1, 2.6, 9.3.23, 4.1,
10.1.12, 14.2.2, 10.2.5,
4.7, 11.4.20, 12.1.22, 2.21,
13.1.6, 21, 4.9, 14.1.11,
3.1, 4.4, 16, 15.1.5, 2.7,
21.3.3

ब्राह्मणायनश्रौतसूत्रम्

गन्धर्वयि 3.4.30	गायत्रम् 2.1.14, 4.11 ² , 21, 8.4.13,
गन्धवतीमिः 5.2.4	9.1.5, 16.4.5, 16.4.9,
गमयिष्यन् 11.2.11	21.2.28 ²
गमयिष्यन्तीम् 11.2.11	गायत्रस्य 9.3.4, 21.1.30, 2.29,
गमेयम् 9.2.3	3.9, 13
गरुत्मान् 11.2.11	गायत्राय 10.3.6
—गर्गत्रिरात्रेषु 23.3.9	गायत्रे 18.2.4
गर्दभः 26.4.19	गायत्रेण 9.4.5, 10.4.9
गर्दभात् 26.4.17	गायत्री 21.3.16
गर्माः 26.3.1, 7, 8, 11	गायत्रीः 27.4.4
गवा 26.2.9	गायत्रीकारम् 2.4.14
गवाम् 12.2.5, 24.3.20, 30.3.31	गायत्रीत्रिष्टुभोः 21.4.13
31.2.11	गायत्रीपादम् 29.1.11
गवामयनम् 30.4.5, 31.4.12	गायत्रीम् 3.3.23, 9.4.13, 21.4.14,
गवामयनन्यायेन 28.3.20	16, 29.1.15
गवामयनवत् 23.3.8	गायत्रीषु 19.3.5, 21.1.33 27.4.7
गवामयनविकल्पाः 8.1.1	गायत्रीसंपन्नाः 25.4.24
गवामयनस्य 28.5.27	गायत्रीसाम 2.2.24, 19.1.1
गवामयने 28.3.8, 11, 18, 30.4.3	गायत्रीसामनी 19.2.1
गवि 1.2.18	गायत्रीसामसु 20.2.9
गाः 10.2.13, 31.3.18	गायत्र्यः 21.3.8
—गातारः 3.4.4	गायत्र्या 5.1.10, 14, 21.4.6
गानम् 2.4.6, 12.1.34, 35,	गायत्र्याः 21.3.26, 4.8
21.1.33	गायत्र्याम् 8.4.13, 16.3.16
गाम 2.4.7	गायत्र्यौ 18.1.16, 21.4.11
गायतः 15.4.14	गायेत् 2.1.1, 14, 2.1; 11.14, 21,
गायति 16.1.9, 15, 21.4.2, 31.3.31	4.13, 17 ² , 21, 7.1.12,
गापयेत् 2.1.11	9.4.1, 10.1.1, 5, 12.1.29,
गाम् 31.2.13	33, 35, 2.1, 13.4.9, 15,
गायत्रच्छन्दसा 7.1.29	15.4.7, 12, 13, 21.4.11,
गायत्रपाद्वर्गम् 8.4.14, 22.5.24	16 ²

पदानुक्रमणिका

गार्हपत्यः 28.5.1	गृहमेधीयेन 30.3.1
गार्हपत्यम् 4.2, 14, 6.3.14, 7.2.6, 10.1.18, 13.2.8, 14.3.1, 23.4.16	गृहाः 7.3.1
गार्हपत्यस्य 2.2.14, 31.4.4	गृहात् 13.3.5
गार्हपत्यात् 23.4.35	गृहान् 7.3.1
गार्हपत्ये 7.2.3, 9.3.23, 12.3.1, 23.1.1	गृहीत्वा 7.2.8, 9
गावः 1.2.6, 6.2.1, 7.3.1, 22.1.2 24.3.21	गृहेभ्यः 1.1.23
गावौ 1.2.25	गृहेषु 7.3.1
गिरति 26.6.36	गृह्णन् 3.3.1
गिरौ 27.2.10, 2.11	गृह्णाति 28.5.9
गीतम् 20.3.24, 31	गृह्णीयात् 1.3.18, 7.2.6, 9.4.21, 26.4.11
गीतिनिधनोपेतानि 29.3.9	गृह्णीयुः 7.1.3
गीतिविकाराः 21.3.13	गृह्यते 30.2.2, 5
—गीतिषु 20.1.31	गोः 1.2.3, 8.3.8, 20, 18.1.12, 22.4.22
गीत्वा 2.1.16, 4.16, 15.4.13	गोआयुषी 8.1.4, 3.26
गीयते 11.2.10	गोआयुषोः 8.3.35, 22.1.19
गीभिः 5.1.8	—गोत्रः 22.2.11
गुणात् 26.6.26	गोनामभिः 9.2.3
गुणैः 1.1.8	गोप्ता 10.2.7
गुप्त्यै 10.2.10	गोराङ्गिरसस्य 18.3.16
गूर्दः 19.1.20	गोविनतः 27.5.1
गूर्दस्य 19.1.3	गोशफे 27.2.12
—गूर्दानाम् 20.3.27	गोशृङ्गसंजययोः 18.3.22
गृहपतिः 10.4.14, 11.4.15, 23.1.13 2.7, 18, 30.3.11 ²	गोषु 6.1.12, 26.2.9
गृहपतिम् 11.4.21	गोष्टोमः 31.1.23
गृहपतेः 11.3.17, 16.4.17, 23.2.7	गोष्टोमे 31.2.25, 31
गृहपती 7.4.1, 31.2.16	गोष्ठः 8.4.13
	गोष्ठे 9.4.20
	गोसवेन 25.4.16

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

गोः 7.1.8, 8.4.5, 25.4.22, 27.4.11	गौतमीयेन 22.2.20
28.4.14	गौरावस्कन्दिन् 1.3.3
गौतमः 1.2.11, 3.10, 4.22, 2.1.21	गौरीवित बृहती 8.2.18
2.30, 4.13, 3.1.4, 2.19	गौरी वितम् 28.2.1, 15, 2.17
4.1.16, 5.4.14, 3.1, 6.1.6	गौरीवितश्चावाश्वयोः 29.3.20
22, 7.1.24, 29, 4.9, 8.2.9	-गौरीवित 8.3.10
9.1.5, 3.15, 4.14, 10.4.10	गौरीवितस्य 29.3.18
11.4.1, 12.4.6, 13.3.19	गौरीविताभ्यासङ्गयोः 28.4.20
15.1.13, 4.21, 16.1.25	गौरीवितेन 28.1.16
2.3.1, 17.3.7, 20, 20.3.26	गौरीवितोदल 20.4.25
27.21.2.5, 13, 33, 3.23,	गौशृङ्गम् 19.2.1
24, 4.3, 22.1.8, 2.14, 4.6	गौशृङ्ग 19.2.13
5.16, 23, 23.2.2, 24.3.4,	गौषूक्तम् 19.2.1
17, 4.16, 25.1.5, 3.18	ग्नाः 5.4.23
27.6.8, 28.1.10, 5.3, 5	ग्रह 2.4.7
4.7, 5.24, 29.1.13, 18	-ग्रहः 1.3.18
3.11, 30.1.11, 2.4, 26,	-ग्रहम् 7.1.1
31.1.2, 33, 3.6	ग्रहशस्त्राभावात् 2.4.6
गौतमधानंजयौ 16.3.6, 21.1.10,	ग्रहस्य 7.1.17, 21, 13.4.8
25.3.15, 28.2.20	ग्रहान् 7.2.9
गौतम ब्रुवाण 11.3.3	ग्रहीष्यतः 15.2.7
गौतमम् 8.2.23	ग्रहीष्यमाणेषु 15.2.11
-गौतमयोः 8.2.22	-ग्रामगोनाम् 27.2.13
गौतमशाण्डिल्ययोः 2.3.16, 10.1.2,	ग्रामम् 25.2.22, 31.3.36
11.2.4	ग्रामस्य 11.3.10
गौतमशाण्डिल्यायनौ 5.3.2	ग्रामात् 26.4.16
गौतमसादंगवी 20.4.25	ग्रामान् 25.1.19
गौतमस्य 1.4.17	ग्रामे 12.1.35
गौतमाः 8.3.37	ग्रामेगेयम् 7.4.16
गौतमीयम् 1.4.4, 2.3.20, 27.1.2	ग्रामेगेयस्येनः 19.4.1
गौतमीये 2.1.25	ग्राम्यस्य 26.4.16

पदानुक्रमणिका

गायत्रिः 20.4.26²
 ग्रावस्तुते 26.1.17
 ग्रावा 3.2.18
 ग्रावाः 3.2.1
 ग्रीष्मे 27.1.8
 ग्रायेत् 4.4.16 5.4.16

घ

घर्मः 14.2.12, 3.3
 घर्मपात्राणि 2.2.11
 घर्मम् 2.2.25, 14, 3.5
 घर्मशेषस्य 14.3.7
 घर्मस्य 2.2.28, 14.3.4
 घर्मस्य तन्वौ 2.2.27
 घर्मे 2.2.4
 घृतेन 2.3.8
 घोरात् 10.3.4
 घोषः 11.2.3
 घोषाः 11.3.24
 घोषान् 11.3.22
 घ्नन्तम् 10.3.5

च

च 1.1.2, 4, 6, 7, 8, 15, 18, 19,
 21 × × ×
 चकृम 7.3.6
 चक्रतुः 7.1.21
 चक्रम् 5.4.3, 5, 8
 चक्रवर्त्मनि 5.4.11

चक्राणि 28.5.21
 चक्रिरे 2.4.11
 चक्रीभवन्ति 28.5.21
 चक्रीवत्ता 31.1.12
 चक्रे 2.4.9, 5.4.6
 चक्षसे 2.3.5
 चक्षुषा 12.3.8
 चतस्रः 3.4.3, 22.1.6, 27.4.3, 6
 चतुः 20.2.11, 3.17, 40.4.5
 चतुःशतम् 29.1.4
 चतुःशते 29.2.21
 चतुःषष्टिशते 30.4.29
 चतुरः 16.3.23
 चतुरक्षरः 18.2.12
 चतुरक्षरम् 6.1.16, 20.4.14
 चतुरक्षरशः 20.2.37, 4.3,
 चतुरङ्गुलम् 4.1.7
 चतुरवन्तम् 26.2.18
 चतुरवराध्याः 3.4.1
 चतुरुत्तरप्रयोगः 29.2.3
 चतुरुत्तरयोः 19.2.14
 चतुरुत्तरसंपन्नः 22.5.32
 चतुरुत्तराः 27.4.24
 चतुरुत्तराणि 29.2.6
 चतुरुत्तरैः 29.1.15
 चतुर्भुजानाम् 16.4.11
 चतुर्गवाणि 25.4.13
 चतुर्गृहीतम् 26.4.11
 चतुर्णाम् 7.4.22, 16.3.13, 19.4.10
 चतुर्यः 7.4.18, 17.4.19, 28.5.12

चतुर्यम् 10.2.8, 10.2.13, 27.5.14,	चतुष्के 17.4.2
29.4.15	चतुष्टयानि 18.2.8
चतुर्यंषष्ठयो 19.4.20	चतुष्टोमः 27.6.24
चतुर्थस्य 20.2.35	चतुष्टोमकारितः 27.4.8
चतुर्थात् 20.2.2	चतुष्टोमयोः 17.4.1, 25.3.31
चतुर्थे 27.5.13	चतुष्टोमस्तोमसंपदतिरेकात् 2.4.6
चतुर्धाकारम् 27.4.2	चतुष्टोमसर्वस्तोमयोः 27.4.15, 22
चतुभिः 9.1.6, 10.4.11, 18.4.10, 14,	चतुष्पर्यायाः 17.4.1
19.4.3, 29.3.1	चतुस्तृचे 17.4.14
चतुर्युक् 23.2.11	चतुस्त्रिंशत् 11.1.3
—चतुर्युजो 25.4.7	चतुस्त्रिंशानि 24.4.15
चतुर्विंशतिम् 27.3.14	चतुरात्रेभ्यः 26.1.9
चतुर्विंशतिमानानाम् 24.2.2	चत्वारः 3.4.3, 12.2.11, 17.4.11,
चतुर्विंशतिवर्गान् 25.4.6	13, 23.3.6, 30.3.15
चतुर्विंशम् 24.4.14, 30.1.2, 3	चत्वारि 3.4.25, 5.1.26, 16.3.11,
चतुर्विंशतम् 25.2.26	4.23, 19.1.2, 3.5. 13, 15,
चतुर्विंशस्य 11.4.1	4.9, 14, 16, 20.1.22 ² , 35,
चतुर्विंशात् 8.3.30	4.20, 21, 22, 21.2.22,
—चतुर्विंशाम्याम् 29.3.16	3, 26, 28, 25.1.12, 3.18,
चतुर्विंशे 17.4.13, 29.1.15, 20	4.12, 29.3.14
चतुर्विंशेन 11.4.4	चत्वारिंशे 17.3.7
चतुर्विंशेषु 29.3.2	चन 13.3.21, 24.4.16
चतुर्विंश 8.1.9	चन्द्रप्रमाणाः 31.2.7
—चतुर्विंश 8.1.3	चन्द्रमसम् 6.3.14
चतुर्षु 26.6.29	चन्द्रे 9.2.3
चतुर्होतारम् 9.4.14	—चन्द्रे 2.2.26
चतुश्चत्वारिंशे 16.2.23	चमसः 26.4.11
चतुश्चत्वारिंशेन 17.3.27	चमसम् 5.1.1, 6.3.24, 26. 15.4.18,
चतुष्कः 17.3.9	20, 23.4.19, 25.2.2
चतुष्कप्रमृतयः 27.4.24	26.4.14
चतुष्कम् 17.3.11	—चमसम् 25.2.2

पदानुक्रमणिका

- चमसमुखीयैः 24.1.21
 चमसस्य 6.2.4, 7.1.19, 23
 चमसाः 6.3.22
 चमसान् 24.2.9, 24.2.10
 चमसे 7.2.4, 26.4.13
 चमसेभ्यः 9.2.13
 चमसेषु 24.2.11
 चमसैः 24.1.14, 30.3.5
 —चमसो 4.4.21
 चरकसीत्रामणी 13.4.14
 चरन्ति 2.2.39
 चरिते 27.3.1
 चरिष्यत्सु 13.3.17, 15.2.2
 चरेत् 7.3.7, 24.4.5, 25.2.17
 चर्म 10.2.13, 11.3.7
 चर्मणा 10.3.3, 11.1.1
 चर्मणि 25.2.20
 चर्मणी 10.2.12
 चर्मण्यम् 5.4.2
 चषालभागः 22.3.9, 12
 चातुष्टिकस्य 20.3.18
 चातुर्मास्यराजसूयाम्याम् 26.1.6
 चातुर्मास्य 23.3.9
 चातुर्मास्यानि 13.4.16, 23.4.44
 चातुर्मास्येषु 13.1.1, 16.3.7
 चातुष्टोम्यम् 26.6.26
 चातुष्प्राश्यप्राशनम् 12.2.11
 चातुष्प्राश्यम् 12.1.16, 4.8
 चात्वालदेशम् 3.3.26
 चात्वालदेशे 6.3.22
 चात्वालम् 3.4.19, 4.3.3, 10.1.12,
 13.1.8, 9
 —चात्वालशामित्रान् 4.2.3
 चात्वालावेक्षणप्रभृति 3.4.34
 चात्वाले 4.1.7, 22, 13.1.2,
 13.1.11, 3.16, 14.3.11,
 15.1.15
 चात्वालोत्करो 2.1.6
 चान्द्रमसः 8.4.6
 चारयित्वा 27.4.9
 चिकीर्षत् 8.3.31, 21.3.1
 चिकीर्षेत् 4.4.15, 12.2.12, 20.4.7,
 25.3.6, 27.5.4
 चित् 23.3.11, 24.3.17
 चितये 27.3.2
 चिताम् 23.4.15
 चितिषु 14.4.9
 चितीः 14.4.5
 चिती 23.4.17
 चित्ररथम् 26.6.38
 चिनुयुः 23.4.15
 चिन्वते 22.2.22
 चीयमाने 2.1.8
 चेत् 2.1.17, 2.2.11, 45.3.1, 4.7,
 17, 3.1.10, 11, 19, 21, 22,
 4.31, 4.3.1, 4.1, 16, 21,
 5.3.22, 29, 4.16, 17, 5.4.10,
 7.1.18, 4.1, 2.6, 8.1.11,
 2.20, 3.1, 15.9.2.6, 12.1.19,
 2.21, 3.1, 3, 19, 13.1.4, 5,
 2.3, 4.4, 9, 14.1.12, 13.16.18,

19, 2.2, 7. 3.2, 8, 13, 15.1.3,	छद्म 2.3.17
6, 7, 8, 2.3, 7.4, 6, 8, 9, 16,	छन्दः 9.1.5, 20.4.25
17, 16.2.21, 3.16, 18, 24,	छन्दसा 10.4.9 ⁴ 10.4.10
4.3, 17.4.3, 20.2.8, 38, 3.32,	-छन्दसा 7.1.24, 9.2.13, 15.4.20
22.2.18, 19, 3.10, 23.4.8,	छन्दसाम् 29.2.4
35, 40, 25.1.14, 3.6, 12,	छन्दसि 9.3.20, 21.2.10
26.3.4, 4.19, 27.5.4, 30.2.17,	छन्दसी 29.1.10
31.1.14, 3.3, 20, 23	छन्दस्तः 16.1.21
चेष्टत 12.3.2	-छन्दस्यम् 28.2.28
चेष्टति 11.2.10	-छन्दस्यानि 29.3.8
चेष्टेताम् 12.2.33	-छन्दस्याभावे 29.3.9
चेष्ट्यत्सु 14.4.1	छन्दांसि 3.3.17, 5.1.5
चैत्रदैशाखयोः 27.1.9	छन्दोगः 23.4.36
चैत्री 31.4.2	छन्दोगानाम् 29.4.7
चैत्रीपक्षेण 28.5.28	छन्दोगेभ्यः 26.1.18
चोदयन् 30.2.8	छन्दोदैवतसामान्तयोगान् 18.1.1
चोदयित्वा 28.5.9	छन्दोमिः 7.1.30, 29.1.15
चोदयेत् 6.1.18	-छन्दोमत्वात् 28.3.22
चोदितः 1.3.28	छन्दोमदशाहयोः 30.1.1
चोदितानाम् 26.1.13	-छन्दोमम् 27.5.2
चोद्यते 21.3.7, 26.2.16, 30.1.3	छन्दोमाः 28.3.19, 4.30
चोद्यन्ते 21.3.4, 27.4.20	छन्दोमान् 28.5.26
चोद्यमानम्	छन्दोमेषु 29.3.14
-च्यवनम् 29.3.19	छन्नम् 7.1.12, 15
च्यवन्ते 29.3.18	छर्दयेत 24.2.7
च्यावनम् 19.1.1	छादयन्तः 3.4.7
च्यावने 18.2.19	छाया 2.3.17
	छिद्रम् 27.4.19
	छिद्रेषु 11.1.2
	छिन्दुः 25.2.24
	छेदन् 22.5.4

छ

देवि 1.2.29, 9.1.19

पदानुक्रमणिका

ज	जपेत् 2.3.5, 12, 3.2.29, 4.18, 26, 29, 5.4.1, 10, 14, 16, 17, 7.2.14, 3.1, 2, 10.4.13, 11.2.10, 11.4.9, 13.3.2, 14.3.4, 15.1.2
जक्षुः 7.3.20	जपेयुः 3.1.15, 2.5, 3.23, 6.3.12, 24, 9.2.22, 13.3.13, 3.11, 14.2.3
जगत् 2.4.11	जयेम 4.1.7
जगती 21.4.11, 21.3.25, 27.4.17, 29, 1.17	जवेन 27.1.6
जगतीसंपन्नाः 25.4.24	जहि 10.2.13
जगत्याः 21.4.8	जह्यात् 1.1.11, 5.1.24
—जगत्योः 21.4.3	—जागतानि 20 1.32
जघन्यतरे 22.4.12	जागतस्य 21.1.74
जघन्यव्रज्याम् 24.4.3	जागतम् 9.1.5, 19.1.2, 3.10
जघन्यस्तवनम् 29.4.6	जागतेन 10 4.9
जङ्घाम् 3.4.17, 5.1.25	जातरूपम् 21.1.3
जठरे 12.3.13	—जातरूपे 2.2.26
जनः 22.2.10, 11, 12	जातवेदः 1.4.5
जनपदः 22 2.12	जातस्य 24.3.19
जनपदम् 25.4.3.2	जाताः 22.5.4
जनपदे 22.4.17	जातिकल्पः 28.1.11
—जनपदे 3.3.21	जातिसंहारः 17.2.25
जनयेत् 9.1.15	जातिसंहारम् 17.3.18, 25
जनयेयुः 22.5.21	जातु 28.3.15
जनित्रम् 19.2.1, 28.5.12, 29.3.12	जाते 9.1.10, 12.1.29
जनित्रस्थानम् 27.5.14	जातेषु 6.3.11
जनित्रे 19.2.11, 27.5.13	जानत 7.3.1
जनिष्यमाणाः 6.3.10	जानन्तु 7.3.1
जनिष्यमाणानाम् 1.3.22, 26	जानपदी 22.3.13
जने 22.2.10	जामदग्न्याय 27.5.7
जपन् 14.4.12	
—जपात् 5.4.18, 22	
जपित्वा 3.1.2, 2.6, 5.3.23, 11.1.7, 26.2.9	

जामि 18.1.8, 28.4.8

जामिकल्पः 27.4.23

जामिसंचारौ 28.2.11

जामी 13.3.4

जयमानः 4.3.2

जार 1.3.3, 8, 4.7

जाल्मि 11.3.10

जिगमिषेत् 5.2.24

जिजीविषेत् 23.4.42

जित् 13.4.13

जिनीयात् 25.1.13

जिन्व 15.3.3, 8³

जीयन्ते 31.2.14

जीवति 22.2.5

जीवाः 11.1.6

—जीवायनम् 30.3.20

जीवेत् 22.2.6, 23.4.40

जीवेयुः 1.3.21

जुषताम् 12.4.1

जुषाणा 7.1.21

जुष्टिम् 9.2.3

जुष्टे 9.2.3²

जुहुयात् 2.3.7, 3.3.17, 5.4.26

6.1.1, 3, 7.2.7, 9.3.23,

12.3.1, 26.4.11, 27.5.8,

30.2.19

जुहुयुः 3.3.16, 6.3.15, 13.4.4

23.4.9, 24.1.22, 30.2.3

जुहुम् 23.4.23

जुहोति 13.1.15

जुहोधि 13.1.16

जुह्वत् 31.3.20

जेवेत् 22.2.5

ज्ञातम् 23.4.39

ज्ञातीन् 13.3.4, 25.1.13

ज्ञातीनाम् 25.3.19

ज्यायसि 9.3.20, 21.2.10

ज्यायस्सु 17.3.4

ज्यायान् 17.3.13, 26.3.22

ज्यायांसौ 17.1.2

ज्याहोडः 23.1.18

ज्येष्ठः 24.2.8

ज्येष्ठम् 26.6.38

ज्यैष्ठिनेयम् 26.6.38

ज्योतिः 2.4.21⁶, 6.4.19, 8.4.5²

11.1.6, 7, 12.4.1, 28.4.14

22

ज्योतिरुदयनम् 20.2.13

ज्योतिषः 18.1.12

ज्योतिषा 6.3.8, 9, 23.1.3

ज्योतिषाम् 8.4.1

ज्योतिष्टोमः 23.3.2, 24.3.14, 4.10

27.4.10, 30.3.14, 23

ज्योदिष्टोमप्रदेशात् 27.6.11

ज्योतिष्टोमप्रायाणि 28.1.24

ज्योतिष्टोमम् 8.2.16

ज्योतिष्टोमस्य 18.1.1, 21.3.14,

22.1.8, 17, 24.3.7

28.3.9

—ज्योतिष्टोमयोः 23.3.7

ज्योतिष्टोमविधिः 26.2.10

ज्योतिष्टोमव्यपेतैः 24.3.7

पदानुक्रमणिका

ज्योतिष्टोमसंस्थानियमात् 27.6.24	18.1.10, 14, 2.3, 3.1, 3.4
ज्योतिष्टोमाः 30.3.15	20.1.14, 4.8 ² , 9 ² , 11.12,
ज्योतिष्टोमात् 2.4.23	21.3.11, 4.2, 15, 22.1.23,
ज्योतिष्टोमाय 25.1.2	26, 2.24, 3.22, 5.10, 14, 34,
ज्योतिष्टोमे 2.4.6, 26.3.10	23.1.13, 2.7, 16, 4.5.8.24
ज्योतिष्टोमेन 8.1 2, 3, 23.3.9	1.14, 2.13, 14, 26.3.17, 4.16
24.3.16. 25.4.34	27.2.6, 3.9, 4.5, 28.2.18, 19,
30.1.25, 4.8	4.8, 5.16, 30.3.19, 22, 26
ज्योतिष्प्रायणम् 20.2.13	31.1.11, 2.8
ज्योतींषि 2.4.17, 24 ²	ततः 3.1.13 ² , 4.4.3, 9.2.16,
ज्योते 9.2.3	10.1.13, 16, 13.2.8, 3.23
ज्योतिष्टोमः 9.3.7	22.3.7, 24, 23.2.23, 3.19,
	4.41, 25.1.20, 2.1, 29.1.13
	30.2.3, 14, 31.3.30
ड	तत्क्षुः 23.4.12
डकारम् 20.3.37	तत्पञ्चाहः 8.4.6
	तत्पृष्ठे 28.3.31
त	तत्प्रकरणे 28.2.2
	तत्प्रत्यये 26.6.27
तक्षुयुः 24.4.12	तत्प्रमृतिः 12.2.8
तच्छन्दस्यानि 29.3.8	तत्प्रमृतिभिः 24.3.7
तच्छस्याभावे 29.3.9	तत्प्रमृतीनाम् 19.4.16, 26.1.10
तण्डुलान् 12.1.19	तत्प्रमृतीनि 5.1.29
तत् 1.1.11, 2.1.7, 2.26, 27, 28,	तत्र 1.3.17, 4.4, 2.2.25, 41, 42
29, 34, 35, 36, 40, 3.2.20	3.2.11, 4.11, 36, 4.1.8, 2.10
4.4.26 ² , 5.3.15, 21, 4.8, 11,	17, 5.2.9, 3.20, 8.4.2,
20, 24, 6.1.1, 17, 2.17, 21	10.2.13, 12.2.21, 3.1, 14, 23
4.17, 7.2.7, 3.6, 8.4.2, 11	13.3.2, 10, 4.6, 14.1.11, 2.2
9.1.12, 16, 3.14, 23, 10.1.4	4.4, 7, 16, 15.2.6, 3.3, 4.17
11.3.12, 12.1.13, 18, 19	17.1.28, 3.2, 4.2, 20.2.4, 14
4.15, 13.2.3, 15.3.21,	28, 3.4, 22.2.5, 21, 3.18,

5.13, 23.4.22, 25.4.5, 26.4.15	23.1.1
27.1.12, 5.8, 28.1.23, 3.10	तदभिप्रायात् 28.5.21
11, 29.1.17, 2.18, 22, 3.5	तदहः 27.1.21, 31.1.31
4.14, 30.2.23, 4.13, 31.1.32	तदा 3.3.1, 9.4.4, 10.2.13, 20.3.41
2.2, 11, 15, 3.2, 31, 4.6	30.3.1, 31.2.21, 3.34
9, 14	तदाज्ये 22.3.24
त संवत्सरवर्गे 30.4.17	तदापन्नानि 20.4.25
त संचारधर्मितरम् 28.2.14	तदुद्धारः 28.2.10
त समात् 17.4.8	तदुभयम् 17.2.9
—त्सरके 30.3.5	तद्वर्जि 5.2.8
तत्स्थाने 16.4.8	तद्वक्षितः 12.1.22
तथा 1.2.13, 4.23, 31 ² , 2.1.4,	तद्दीक्षितः 25.2.1
2.33, 3.3.14, 4.2, 3.8, 5.1.30	तद्देवत्यैः 11.4.22, 31.4.11
3.25, 4.19, 23, 6.2.3, 3.17,	तद्रूपम् 28.5.21
7.1.21, 4.12, 8.1.18, 3.29	तद्वर्षान् 27.5.22
35, 4.21, 9.2.17, 10.1.17	तद्विवृद्धेः 15.3.11
12.4.16, 13.1.11, 3.9, 14.2.9	तनुहि 6.3.9
16.1.3, 24, 2.18, 21, 25,	तनूः 7.2.8
17.1.10, 3.14, 23, 4.4 18.2.22	तनुपाः 4.3.5
20.1.4, 29, 35, 2.30, 36	तनोतु 12.4.1
3.18, 21.1.2, 3 ² , 38, 2.8	तन्तवे 6.3.8
3.29, 22.2.22, 23.3.10, 4.26	तन्तून् 11.1.6
39, 24.3 16, 25.1.5, 6, 3.17	तन्त्रलक्षणम् 18.1.15
26.1.22, 3.12, 4.11, 6.32,	तन्त्रविलोपः 27.4.16, 23
27.1.13, 27.1.22, 3.8, 28.1.5	तन्त्रायणेन 14.3.5
2.23, 3.11, 17, 21, 4.7,	तन्त्रे 8.1.12, 17, 24.3.7
29.2.22, 3.4, 8, 21, 30.1.14,	तन्त्र्यः 11.1.2
3.8, 31.1.13, 16	तन्निकामनात् 15.3.12
तथारूपान् 27.5.22	तपसः 5.1.25
तदमावे 1.1.17, 2.17, 7.1.7, 1.2.3.6	तप्तम् 26.4.6
15.4.5, 16.4.4, 17.1.8	तम् 3.2.17, 18, 3.11 ² , 4.28, 38 ²

4.2.5, 3.2, 5.1.10, 2.13, 14	17.3.23, 18.3.12, 22.4.17
6.2.5, 8, 13, 4.12, 7.3.3,	23.2.21, 24.1.20, 25.3.3
4.2, 10.2.10, 13, 11.1.5,	12, 13, 26.2.16, 26.4.11
3.14, 4.6, 12.2.17, 28, 3.17	6.26, 29.2.4, 30.2.16
14.1.4, 2.5, 3.1, 4, 15.3.3	31.3.19
4.21, 18.3.2, 21.2.13, 24	तस्मै 4.2.2, 10.3.7, 13.3.7, 15.4.22
22.3.25, 4.7, 11, 23.4.17	तस्य 1.4.11, 2.2.10, 30, 3.7, 3.1.8
24.1.21, 23, 2.3.3.21, 24	2.16, 4.1.11, 4.6, 23, 6.1.19
25.2.5, 26.4.13, 27.1.7, 11,	3.1, 4.2, 8.1.27, 3.4, 9.1.5
2.11, 13, 3.3.5, 4.17,	3.8, 4.11, 10.1.14, 19, 2.2
29.1.18, 4.14, 31.1.19, 26 ² ,	11.1.2, 12.4.22, 13.3.8
30 ² , 2.22	15.2.19, 4.7, 16.1.16, 17.4.5
तमितोः 10.1.14	19.1.19, 3.5, 20.1.30 2.24
तया 11.4.13, 16.2.21, 17.2.11	3.17, 21.1.33, 2.29, 3.7
23.4.14, 27.1.11, 31.3.19	22.1.15, 18, 4.1, 6, 17, 5.7
तयोः 3.3.15, 4.1.7, 7.1.21, 13.4.6	24, 35, 23.1.1, 16, 2.1, 11
15.2.17, 16.2.10, 17.1.23	3.13, 4.43, 24.2.5, 14, 3.2
18.1.13, 20.3.10, 20.4.3,	19, 4.1, 4.6.7, 12, 14, 25.1.3
22.1.28, 23.2.5, 25.3.15, 4.6	5, 9, 2.2, 17, 3.2, 5, 6, 26
12, 26, 26.2.21, 27.5.18	28, 4.19, 26.2.26, 3.2, 5,
30.3.11, 31.3.9	27.1.2, 19, 22, 3.8, 16. 4.2
तर्के 9.4.15	10, 5.7, 11, 23, 28.1.19, 5.9
तल्लिङ्गदर्शनात् 26.2.11	29.1.2, 2.15, 16, 4.8, 30.1.20
तव 7.2.10, 11.2.10	6, 2.2, 9, 3.13, 4.16, 28,
तस्मात् 2.4.18, 3.3.26, 4.2, 4.2.2	31.4.17
8.3.37, 10.2.3, 17.3.4	तस्याः 3.4.25, 4.1.11, 3.11, 5.3.12
22.4.12, 23.1.5, 28.2.25	10.4.4, 6, 13.1.20, 14.2.12
3.17	17.1.2, 21.3.17, 22, 26, 28
तस्मिन् 3.2.12, 6.2.11, 4.11,	4.5, 6, 16, 22.4.13, 5.26
10.4.14, 11.4.20, 13.2.10	31.3.29
3.23, 14.4.2, 15.2.6,	तस्याम् 14.1.6, 2.3, 9, 3.15, 15.4.4

16.3.11, 19, 4.7, 31.2.25	तावत् 7.2.13
3.21	तावतः 27.5.22
ताः 9.1.16, 2.6, 11.1.4, 2.8, 9,	तावत्सु 6.4.15
16.2.2, 17, 23.3.19, 16,	तावद्भिः 31.4.11
24.3.9, 22.25.1.10.11, 12	तावन्ति 24.2.2
26.1.14, 27.2.11. 13, 31.2.11	तासाम् 6.3.16, 12.2.31, 15.2.4
ताण्डम् 21.1.32	17.3.27, 20.1.11, 2.7
तान् 1.1.5, 3.2.5, 7.2.15, 10.4.9 ⁴	4.20, 22.5.3, 21, 28.2.10
11.4.14, 15.1.6, 20.1.3,	12, 31.2.12, 14, 4.8
21.4.2, 22.5.4, 23.4.3, 24.2.11	तामु 12.2.32, 16.1.13, 27.1.13
25.1.13, 2.27, 27.3.7, 28.4.10	5.12, 28.3.28, 31.2.13, 4.7
29.1.13, 29.1.18, 31.1.17	तिरश्ची 10.4.7
तानाः 3.4.15	तिरश्चीनिघनम् 18.4.1
तानि 2.4.22, 3.2.3, 12.2.6, 19.4.1	तिरश्चीम् 9.4.5, 23.4.22
20.1.31, 2.19 ² , 3.31, 36	तिरोभवति 31.3.34
21.3.4, 21.3.9. 23.3.5, 17	तिरोऽह्नि 6.3.18
31.4.8, 14	तियंङ्गनद्धम् 23.1.17
तानूनपातीन् 16.4.14	तियञ्चः 10.4.8
तानुनप्त्रम् 14.2.3	तिलमाषान् 5.4.28
—तापश्चितयोः 1.4.28	तिष्ठन् 1.3.2, 17, 2.1.14, 2.1, 14
तापश्चितस्य 30.3.12	3.3, 13.3.3, 31.1.10
ताम्यः 11.3.19	तिष्ठन्तः 2.4.3, 4.2.7, 10, 13, 17
ताम्याम् 27.4.17	10.1.12, 19, 3.6, 13.2.13
तापश्चिते 30.1.9	14.3.3
ताम् 1.2.29, 2.3.6, 5.1.12, 2.5	तिष्ठेत् 2.1.8, 7.1.4, 11.3.4, 8
7.3.12, 9.1.16, 10.2.13, 4.7	13.2.12, 14.1.10, 16, 2.7
9, 14.1.14, 2.2, 16.2.14	15.1.11, 2.4, 16, 31.1.20
25.1.15, 2.12, 27.2.4, 5.4.	2.3, 31.3.12
31.1.32	तिसृषु 1.4.21, 9.3.4, 29.4.10
तामिन्नप्रथमाः 25.3.9	तिसृभिः 29.9.6
ताम्यं सामनी 2.2.21	तिस्रः 17.3.26, 22.1.6, 7.2.3, 8

पदानुक्रमणिका

10, 20, 3.14, 24.1.8, 25.1.7	23, 3.3, 31.1.10, 33, 27
3.9, 27.1.12, 4.2, 3.6	19, 3.8, 26, 4.10, 14
31.4.6	तुणम् 4.4.11
तीरे 31.1.1	तुथः 4.2.3, 9
तीरेण 31.3.28	तुभ्यम् 14.2.5
तीर्थम् 2.1.7	तुम्लः 4.3.3
तीर्थेन 5.3.13	तुल्यचोदनात् 22.1.10
तीव्रसुति 24.2.6	तुल्यान्तसंनिपाते 18.1.8
तु 1.1.23, 2.6, 14, 3.17, 4.2	तुपम् 23.2.12
3.1.16, 2.11, 12, 3.17, 4.9	-तुषाणि 23.2.10, 11
33, 36, 4.1.14, 22, 2.2, 4.9	तूष्णिम् 2.4.9, 3.2.13, 4.19, 21
5.2.1, 3.6, 6.2.10, 19, 7.4.	5.3.27, 4.30, 8.4.26
27 ² , 9.4.17, 12.2.12, 34,	12.1.4, 8, 16, 2.21, 3.20
14.1.5, 15.1.9, 3.22, 16.1.19	13.1.6, 17, 3.14, 17
2.8, 20, 16.4.1, 16, 17.2.4	14.1.8, 11, 3.12, 4.4
13, 19, 3.5, 7, 19, 25, 4.5	15.1.4, 5, 2.2, 31.4.4
14, 18.1.3, 17, 20, 2.4, 26	-तृचः 8.2.25
4.4, 18, 19.1.15, 4.13,	तृचकरणम् 16.3.9
20.1.5, 17, 30, 2.1, 3.19	तृचभागस्थानेषु 17.3.12
27, 37, 41, 21.1.6, 12, 38	तृचभागा 17.1.2, 5, 6
2.27, 3.7, 12, 4.10, 22.1.13	तृचभागस्थानेषु 17.1.8, 3.12
29, 2.17, 4.12, 23.1.5, 3.18	तृचयोः 8.3.12
22, 27.1.15, 25.1.8, 2.27	तृचसूक्तानाम् 16.3.1
3.19, 21, 24, 4.17, 25,	तृचस्य 11.4.4
26.2.13, 17, 3.20, 4.19	तृचाः 9.3.15, 16, 29.1.7
6.26, 37, 27.1.3, 3.15, 4.20	तृचापत्तीनि 2.1.2
5.7, 6.11, 18, 28.1.21, 2.6	तृचे 2.2.13, 16.1.5, 11, 4.1, 2,
2.11, 2.25, 3.5, 16, 18, 20	9, 22.5.11, 29.4.11, 15
22, 30, 4.9, 16, 29, 5.12	तृचेन 3.2.28, 9.1.4, 17.2.23
15, 28, 29.1.16, 2.20, 23	27.2.5
3.1, 4, 20, 30.1.3, 18, 2.5	तृचेभ्यः 7.1.27

तृचेषु 2.1.2, 9.3.8, 11, 12.1.32	तृतीये 1.4.27, 8.2.8, 19.2.5
16.1.5, 7, 4.5, 17.4.14	21.4.5, 26.2.1, 27.6.5
20.4.4	29.1.7 ² , 17, 3.5 ²
तृचैकर्वत्वम् 16.3.26	तृतीयेन 10.2.13, 18.4.15, 20.2.26
—तृचैकचानि 16.4.6	तृतीयौ 5.1.16
तृचोत्तमायाम् 16.3.2	तृप्यतु 7.1.21, 15.4.23
तृचौ 16.3.37, 29.4.14	तृप्यन्तु 6.1.1
तृणम् 4.1.7, 12.1.22	ते 2.3.17, 3.2.27, 4.6, 12
तृणानि 1.2.19, 3.3.25, 6.3.23	4.1.11 ⁴ , 5.1.13, 3.2.1, 4.9
7.3.3, 12.3.10	6.1.12, 3.18, 24, 7.1.21, 3.1
तृणासनप्रमृति 6.1.15	8.1.31, 4.26, 9.1.16 ³ , 2.3
तृणे 5.1.23, 9.15, 10.1.2	10.3.6, 4.7, 13, 11.2.5
तृतीयः 17.4.18, 20.2.36, 28.4.23	12.4.1, 22, 17.1.14, 21.3.23
तृतीयचतुर्थाम्याम् 18.4.6	22.2.2, 3.19, 4.5, 33.1.10
तृतीयपञ्चमाभ्याम् 19.4.19	12, 3, 20, 25.1.15, 20, 2.4
तृतीयम् 7.1.14, 15.2.12, 19.1.17	4.18, 26.3.7, 11, 27.5.19
20.4.14, 21, 25.1.16, 17	29.4.9, 30.2.11, 31.1.26
27.4.10, 13, 28.4.1	30, 3.7
तृतीयषष्ठे 24.4.5	तेजः 9.1.8 ²
तृतीयसवने 3.4.35, 4.1.3, 5.1.12	तेजनीदन्तान् 25.2.25
18, 22, 6.3.4, 9.2.10	तेजसा 3.4.17, 4.1.3
23.3.15, 24.2.4	तेन 3.3.8, 4.17, 4.4.19, 5.2.23
तृतीयस्य 1.2.9	3.10, 19, 21, 4.20, 10.1.8
तृतीया 13.2.7	2.8, 11.2.3, 5, 3.14, 12.4.1 ³
तृतीयात् 8.3.2, 15, 29.3.7	22, 13.3.10, 4.7, 15.1.5, 8
तृतीयाम् 3.3.18, 6.2.17, 4.11	20.2.28, 3.34, 22.2.5, 24.3.17
16.4.12	25.1.21, 27.4.10, 11, 17, 5.8
तृतीयाय 20.2.4	28.1.14, 5.12, 30.4.9, 31.1.9
तृतीयिनीम्यः 26.1.22, 27.3.14	3.9, 4.10
तृतीयिन्यः 25.1.11	तेम्यः 10.3.4, 18.1.7, 20.2.31
	3.34, 22.3.21, 25.1.18, 3.27

पदानुक्रमणिका

27.1.9, 29.2.20	त्यजेयुः 9.2.2
तेषाम् 1.2.2, 2.1.12, 5.1.17, 6.4.6	त्यमूपु 2.2.21
7.3.9, 4.1, 6, 20, 12.1.4	त्रयः 8.2.5, 20.1, 2 ² , 21.1.27
13.2.8, 3.7, 4.4, 17.3.16	त्रयस्त्रिंशत् 23.2.8, , 17, 19
4.12, 18.4.1, 17, 19.1.1, 2	त्रयस्त्रिंशता 23.2.18, 26.1.11
2.1, 3.1, 2, 10, 14, 20.1.20	त्रयस्त्रिंशतौ 11.1.3
2.17, 21.3.12, 4.9, 22.1.6	त्रयस्त्रिंशत्प्रभृतीन् 29.3.2
2.9, 3.23, 23.3.10, 11	त्रयस्त्रिंशद्वात्रे 28.4.5
25.1.16, 4.19, 26.1.2, 8	त्रयस्त्रिंशम् 30.1.1
27.4.15, 5.22, 28.1.2, 5	त्रयस्त्रिंशस्य 16.2.22
29.1.5, 7, 18, 3.1, 5, 4.9,	त्रयस्त्रिंशानि 27.6.9
30.4.20, 31.1.21, 23, 28,	—त्रयस्त्रिंशान्तान् 24.4.7
2.26, 3.19	त्रयस्त्रिंशौ 30.1.12
तेषु 6.3.23, 10.2.5, 3.7, 14, 17.3.5	—त्रयस्त्रिंशौ 8.1.15
20.4.25, 24.2.12, 27.3.2	त्रयाणाम् 7.4.1, 19.1.4, 19.3.11
29.1.10, 4.3	20.3.32
तैः 12.2.22, 14.4.5, 12, 15.3.2	त्रयोदश 8.4.21, 24.3.2
22.2.6, 23.2.22, 24.1.11, 3.7	त्रयोदशः 12.4.17
28.5.2, 29.2.14, 30.3.17	त्रयोदशत्रयोविंशयोः 17.3.13
तैज्जनित्वक् 11.2.9	त्रयोदशरात्रे 28.3.19
तैत्तिरीयकब्राह्मणे 26.6.35	त्रयोदशी 8.4.5, 17.3.22
तैरश्च्यर्क्षु 17.4.19	त्रयोदशे 24.3.8
तैरश्च्योन्तमायाम् 17.4.18	त्रयोदश्याम् 25.1.8, 27.5.7
तैर्यंगयनिकः 8.4.7	—त्रयोविंशयोः 17.3.13
तौ 7.1.21, 11.3.7, 21.2.5, 25.4.2	त्रिः 1.2.27, 3.2, 13, 2.1.2, 3
—तौरयोः 31.3.11	4.11, 21 ² , 6.4.8, 9.1.5, 4.1.13
तौरेण 31.4.1	11.1.10, 3.12, 13.3.1, 6, 9
तौरश्रवसम् 19.3.2	17.1.2, 2.21, 3.23, 20.1.30
—तौरश्रवसयोः 19.3.3	2.11, 23, 3.6, 4.36, 26.4.16
त्यग्नायिः 2.2.1	त्रिंशत् 26.1.22
त्यजेत 27.4.9	त्रिंशत्कृत्वः 30.3.2

त्रिशद्रान्तानि 28.1.12	—त्रिरात्रेषु 27.4.16
त्रिशम् 8.4.26	त्रिरात्रम् 27.4.17
त्रिशानि 8,1.11, 14	त्रिरात्रस्य 27.4.19
त्रिशिनः 30.1.7	त्रिरात्राणाम् 26.1.17
त्रिशिनौ 30, 1.13	त्रिरात्रे 26.1.11
त्रिशे 26.1.3	त्रिरात्रेषु 20.4.1
त्रिकद्रुकः 30.4.29	—त्रिरात्रेषु 27.4.16
त्रिकद्रुकाः 8.4.3	त्रिर्वचनम् 1.2.2
त्रिकद्रुकान् 8.4.7	त्रिवत्सः 22.3.13
त्रिकद्रुकेभ्यः 1.4.27	त्रिवर्गः 12.4.11
त्रिकद्रुकेषु 28.5.26, 31.3.10	त्रिवर्षः 22.3.15
त्रिकपञ्चिनी 22.5.33	त्रिवृत् 23.3.2, 3, 28.5.8
त्रिकप्रसृतयः 17.1.21	त्रिवृत् 16.2.5, 17.1.11, 2.19
त्रिकम् 22.5.28, 30.1.1	26.3.14, 30.4.12
त्रिकविष्टावः 17.3.24	त्रिवृता 26.3.15, 28.4.15
त्रिकाणि 22.5.31	त्रिवृताम् 23.3.11, 30.4.21
त्रिके 17.2.22	त्रिवृती 31.3.6
त्रिकेण 9.4.7	त्रिवृती 30.1.11
त्रिकैकिनम् 22.5.30	त्रिवृत्पञ्चदशाः 24.3.11, 31.3.8
त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ 8.1.15	त्रिवृत्सु 30.1.17
त्रिणवम् 27.5.4	त्रिवृत्स्तोमौ 16.1.20
त्रिणवाद्यवत् 17.2.1	त्रिशुक्रियम् 1.1.16
त्रिणवानि 27.6.7	त्रिषु 2.4.15 ² , 7.4.10, 18. 22. 25
त्रिणिधनम् 16.4.5	11.1.3, 16.1.5, 3.21, 19.2.9,
त्रिणिधने 19.4.1	27.3.2, 3, 28.1.4
त्रिपुष्कराम् 25.2.8	त्रिष्टुप् 21.3.20
त्रिम्लक्षापहरणम् 31.3.29	त्रिष्टुप्छन्दसा 7.1, 24, 9.2.13,
त्रिभिः 1.1.8, 5.3.29, 9.1.7, 10.4.12	15.4.20
26.1.11	त्रिष्टुवतुष्टुमौ 24.1.11
त्रिम्यः 20.2.32 ²	त्रिष्टुब्जगत्योः 21.4.3
त्रिरात्रः 26.4.3, 30.4.29	

पदानुक्रमणिका

त्रिष्टुभः 21.4.8, 16, 29.2.14
 त्रिष्टुभम् 29.1.20
 त्रिष्टुभा 29.1.17, 18, 19, 2.7, 11
 —त्रिष्टुभोः 29.2.3
 त्रिसंवत्सरम् 31.4.16
 त्रिस्त्रिः 3.2.23
 त्रीस्त्रीम् 6.2.4
 त्रीणि 16.4.1, 19.3.1, 20.1.12
 15, 2.18, 3.12, 30.4.6, 9
 त्रीन् 10.2.8, 16.3.12, 15, 27.4.11
 —त्रैककुम् 20.4.25
 त्रैककुम् 2.2.47
 त्रैककुमस्य 20.1.27
 त्रैककुमे 20.3.22
 त्रैतम् 19.3.2
 त्रैघम् 11.1.4, 15.3.7, 24.2.13
 त्रैयम्बकाः 13.2.10
 त्रैविद्यवृत्तिम् 23.1.22
 —त्रैशोकयोः 18.4.3
 त्रैशोके 18.4.1
 त्रैष्टुभजागतानि 20.1.32
 त्रैष्टुभम् 2.4.11, 9.1.5
 त्रैष्टुभे 19.3.10
 त्रैष्टुभेन 10.4.9
 त्र्यक्षरम् 21.2.18
 त्र्यक्षराणि 20.2.35
 त्र्यन्तरे 3.4.8
 त्र्यम्बकम् 13.3.4
 त्र्यहीनः 22.4.15
 त्र्यहे 9, 2.11
 त्र्युत्तरीभावेन 17.1.18

त्र्युपसत्कः 22.5.23
 त्वकतः 5.2.3
 त्वम् 10.3.4, 14.2.5, 27.2.4, 3.2
 त्वया 12.3.23
 त्वा 2.2.35, 39, 3.3, 4.1, 3.2.22³
 4.1.3², 8, 5.1.27, 3.14, 15
 21, 4.8, 23, 6.3.4, 9.1.16
 4.11, 10.2.13, 4.9⁴, 10
 11.1.9², 10, 3.10, 12.2.32
 3.8, 10, 11, 13.2.2, 23, 4.2²
 13.2.7, 15.3.3, 7.15.4.22⁵
 23.4.12, 13, 27.2.2, 4, 3.2
 4, 5, 6
 त्वाम् 26.1.8
 त्वाष्ट्रीसाम 19.3.14, 4.1, 20.3.33
 त्वाष्ट्रीसामानि 20.1.34
 त्वाष्ट्रीसाम्नः 19.4.14
 त्वाष्ट्रीसाम्नोः 8.2.26

व

दक्षिणः 10.3.6
 दक्षिणतः 2.3.1, 3.2.7, 9.1.1, 2.1
 4.21, 10.3.6, 12.1.1
 12.1.7, 13.4.6, 14.4.3, 6
 12. 14. 23.4.16, 31
 25.2.13, 27.1.13, 30.2.15
 16
 दक्षिणपूर्वम् 3.3.27
 दक्षिणम् 1.1.25, 2.26, 3.1.1, 4.2.16
 3.7, 5.1.5, 3.25, 4.3, 8

- 10.1.8, 13.4.7, 22.1.22
 -दक्षिणम् 22.2.6
 दक्षिण्या 12.1.16, 13.1.20, 14.1.18
 दक्षिणशिराः 23.4.5
 दक्षिणसत् 14.3.4
 दक्षिणस्य 1.3.2, 3 1.14, 4.4.5
 14.4.6, 15.1.14, 23.4.31
 दक्षिणा 3.3.25, 4.4.11, 7.2.12
 12.1.9, 22, 4.9, 14.2.7
 4.14, 15.2.4, 22.3.16, 25
 4.17, 23.4.43, 24.1.6, 19
 2.1, 30.2.14, 31.4.5
 दक्षिणाः 1.3.28, 5.3.13, 4.30
 14.2.10, 22.1.2, 18, 28
 30, 5.20, 35², 23.1.4, 3.11
 13. 4.48, 24.2.5, 14, 3.19
 25.1.3, 9, 3.5, 11, 15, 26
 28, 4.2, 14, 17, 19, 24, 26
 29, 27.3.8, 5.7
 -दक्षिणाः 24.4.17, 22.2.28, 26.1.
 9.
 दक्षिणाग्निम् 13.2.6, 8, 14.3.2
 23.4.16
 दक्षिणाग्नेः 4.2.15, 7.2.11, 23.4.35
 दक्षिणाग्नौ 7.2.4, 15, 12.3.1
 दक्षिणात् 13.1.4
 दक्षिणान् 5.4.13, 14.2.6
 दक्षिणानाम् 12.4.17, 22.4.1, 22.4.13
 -दक्षिणानाम् 22.2.13
 दक्षिणापरम् 3.2.14
 -दक्षिणाप्रतिग्रहः 14.1.3
 दक्षिणाम् 3.4.17, 6.2.16, 12.1.8
 27.3.11, 31.4.17
 दक्षिणामुखः 2.1.16, 11.3.4
 दक्षिणामुखी 11.3.8
 दक्षिणार्धम् 6.2.14
 दक्षिणार्धे 4.4.9
 दक्षिणाध्यपूवर्वाध्यम् 3.2.4
 दक्षिणावत्सु 1.3.1, 7.1.16
 दक्षिणावेलायाम् 22.5.21, 24.1.23
 25.1.13
 दक्षिणाशिरसम् 23.4.17
 दक्षिणासु 1.3.28
 दक्षिणे 2.1.8, 15, 19, 3.1.18, 5.1.1
 3.21, 10.2.5, 11.4.19, 23.4.
 14, 23, 26.2.9, 31.1.1
 दक्षिणेन 2.1.14, 25, 3.18, 4.2.6
 3.11, 5.1.1, 4.3, 7, 10.1.4
 2.4, 12, 4.6, 11.3.4
 12.1.22, 13.1.22, 2.6
 14.1.11, 12, 15, 16, 3.1
 15.1.6, 4.3, 23.4.5
 24.1.23, 29.4.9, 31.3.28
 दक्षिणैः 6.3.5
 दक्षिणोत्तरोत्तानाभ्याम् 2.3.3
 दण्डम् 5.1.5, 12.3.10
 दत्त 6.4.17
 दत्त्वा 31.2.13
 ददति 23.2.21
 ददाति 15.4.22⁴
 ददानि 12.3.23

- दद्यात् 1.2.16, 3.1, 5.3.22, 4.17,
7.1.16, 12.4.9, 15, 15.4.19,
22.2.21, 3.25, 4.17, 18,
23.2.19, 3.10, 24.1.7, 24
(दद्युः 6.4.15, 16) 2.2, 3.24, 4.17,
25.1.9, 16, 19, 3.20, 23,
30, 31, 4.6, 24, 26.1.14,
16, 20.25, 27.1.9, 17, 3.8,
9.11, 14, 15.
दद्युः 6.4.15, 16, 25.4.19, 31.2.25
दधत् 6.1.1, 1.4, 10
दधातु 12.4.1
दधिक्राव्यः 5.3.11
दधिधर्मस्य 5.3.11
दधिभक्षान्तम् 4.4.23, 6.4.14
दधिमधुसर्पीषि 26.4.11
दधिमन्थोदमन्ययोः 1.2.13
दधिशेषम् 7.2.10
दध्नः 7.2.9
दध्ना 1.1.12, 24.2.4
दध्मसि 6.2.7
दन्तान् 7.3.19, 25.2.19
दयित्वे 21.2.28³
दर्भम् 10.4.3
दर्भमुष्टिना 5.3.23
-दर्भमुष्टी 7.2.5
दर्भेस्तम्बम् 26.4.16
दर्भान् 7.2.11, 15, 10.2.5
दर्शनम् 16.1.11
दर्शनात् 16.1.5
दर्शपूर्णमासवर्माः 31.2.6
दर्शपूर्णमासयोः 31.1.29
दर्शपूर्णमासाभ्याम् 30.2.25, 31.3.22
दर्शपूर्णमासी 13.4.16
दर्शयति 22.4.11, 5.11, 17, 28.1.15,
4.6, 29.1.3, 4.6, 9,
30.2.11, 3.11
दर्शयेयुः 7.3.19, 27.2.3
दश 6.1.11, 11.1.2², 13.4.16,
19.3.7, 25.2.2², 3, 4² 5,
3.23, 26.1.24, 2.1, 2.2², 4,
7, 27.1.17
दशतथीषु 29.1.4
दर्शये 25.1.17
दशपेदेन 25.2.1. 3.3,
-दर्शयी 1.4.11
दशम्यः 4.1.9.
दशमप्रदेशात् 30.1.1
दशमव्रते 9.2.16
दशमस्य 9.3.14, 20.2.22, 28.3.1,
30.1.1, 16
दशमात् 30.1.3
दशमार्थम् 28.3.26
दशमे 5.3.12. 6.2.8
दशमेन 20.2.40
दशमैः 20.3.10
दशरात्रः 30.4.29
दशरात्रम् 8.1.4, 3.36
दशरात्रमिश्रात् 8.3.28
दशरात्रवत् 28.3.2²
दशरात्रसमीपे 7.4.22
दशरात्रात् 18.1.11

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

दशरात्रे 16.2.11, 27.6.22, 28.1.25	दास्यः 11.3.17
—दशरात्रेषु 16.2.31	दिग्भिः 3.4.3
दशसु 11.1.2	दिग्भ्यः 27.1.7
दशहोता 30.3.4	दिवः 27.3.3
दशहोतारम् 30.3.4	दिवम् 4.1.7
दशाक्षरेषु 29.4.10	दिवा 8.2.27, 31.3.12
दशाख्या 23.2.12	दिवि 2.3.12
—दशानि 23.2.11	दिवे 14.2.6
दशापवित्रम् 3.1.18, 20	दिव्यम् 2.3.17
—दशाहयोः 30.1.1	दिशः 3.4.3
दशाहे 25.2.1	दिशम् 10.2.3, 27.3.11
दशिनि 17.3.9	दीक्षणात् 14.1.6
दस्यन् 21.1.14 ² , 16 ⁴ , 17 ²	दीक्षणांम् 28.1.7
दहेयुः 7.4.6	दीक्षणीयायाः 14.3.13
दात्रे 5.3.21	दीक्षणीयायाम् 2.2.21, 14.1.5
दान्तेषु 5.4.19	दीक्षन्ते 7.3.8
दामतृपाणि 23.2.10, 11	दीक्षा 22.1.6, 25.1.3, 5, 28.5.27
दामनी 23.2.13	दीक्षाः 8.4.21, 24.3.2, 27.1.22,
दार्ढ्युतम् 19.4.1, 20.3.33	28.1.5, 8, 5.29, 30.1.14,
दार्ढ्ये 12.3.6	2.1
दार्ढ्यः 11.1.2	दीक्षाक्यप्रसवोत्थानानि 28.1.1
दार्ढ्यते 31.3.18	दीक्षादिः 30.3.12
दाशरात्रिकम् 28.5.8	दीक्षानुपूर्व्येण 1, 4.15, 7.4.4
दाशरात्रिकाणाम् 28.5.10	दीक्षाप्रतिह्लासः 26.1.4
दाशरात्रिके 29.3.13	दीक्षाप्रमृति 7.3.9, 22.3.3, 23.4.1
दाशरात्रिकेभ्यः 17.2.18, 3.4	दीक्षाभ्यः 30.2.11
दाशस्पत्यम् 19.4.1	दीक्षायाम् 10.3.4
दाशस्पत्ये 19.4.17	दीक्षायै 5.1.15
दाशमिथुनौ 22.4.19	दीक्षासु 7.3.25, 24.1.9
दासीनिष्करथहस्तियानग्वाम् 24.3.19	दीक्षितः 7.3.7, 14.1.16, 19, 2.7,
दासेति 5.4.13	15.1.3, 2, 3, 4, 6

- दीक्षितः 15.2.17
 दीक्षितान् 7.3.7
 दीक्षितानाम् 1.4.15
 दीक्षितान्नस्य 30.2.19
 दीक्षित्वा 8.4.21, 22.2.14, 24.3.2,
 4, 26.1.4, 28.5.29,
 30.1.14, 31.1.4
 दीक्षिष्यकाणाः 7.3.6
 दीक्षेत 22.1.4, 25.1.2, 8, 3.1, 6,
 7, 27.1.20, 5.7
 दीक्षेरन् 8.4.28, 22.2.17, 23.1.1,
 31.1.1
 दीक्षोपसत्सु 7.3.26
 दीक्षोपसत्सुत्याः 30.4.1
 दीक्षोपसदः 23.3.22, 24.1.8
 दीक्षोपसदाम् 30.2.10
 दीघरत् 9.3.23
 दीर्घतमसोऽर्कः 9.3.12, 13
 दीर्घम् 18.4.1, 21.2.31
 दीर्घसन्नेषु 5.2.2
 दुग्धम् 31.2.3
 दुग्धेन 22.3.23, 24.2.4
 दुन्दुभिन् 9.1.2
 -दुन्दुभिम् 10.3.1
 दुन्दुभीन् 11.2.1, 11.2.3, 3.20
 दुन्दुभे 10.3.4
 दुन्दुमौ 11.2.3
 दुरितात् 4.2, 2
 दुमित्रियाः 4.2.2
 दुर्हादः 10.3.4
 दुश्चरितिन् 11.3.9
 दुहन्ति 24.2.13
 दुणाशस्य 24.2.1
 दूरम् 1.1.24
 दूरात् 7.2.7
 दृद् 2.3.12, 13, 14
 दृतयः 22.3.23
 दृतिवातवतोरयनचतुर्थानि 30.4.6
 दृतिवातवतोरयने 30.1.10
 दृतिवातवतोरयनेन 30.4.11
 दृश्यते 22.1.14
 दृषदुपले 23.4.30
 दृषद्वत्याः 31.2.4, 3.28
 -दृषद्वत्योः 31.3.24
 दृष्टम् 12.2.14, 28.2.28, 3.26,
 5.17
 दृष्टान्तात् 27.4.3, 5
 दृष्ट्वा 10.2.13, 22.1.5
 देदिश्यते 27.2.14
 देयः 24.1.22
 देव 12.4.1
 देवः 1.1.23, 24.1.4
 देवकृतस्य 6.3.20
 देवताः 10.4.10, 20.3.31, 24.1.14
 देवतापदम् 20.1.24
 देवतानामवेयानि 24.1.1
 देवताम्यः 20.2.28
 देवतासु 2.2.30, 20.2.6
 देवते 26.2.12
 -देवते 20.2.8
 देवम् 1.1.23
 देवयजनमृताः 31.2.18

ब्राह्मणश्रौतसूत्रम्

देवयजनम् 1.1.14, 2.3.1, 10.2.3,	दैर्घश्रवसम् 19.4.1
13, 22.1.22, 5.4	दैर्घतमसस्य 20.3.5
देवयजनमात्रम् 1.1.19	दैवः 10.2.7
देवयजनमात्रात् 1.1.21	दैवातिथिम् 19.2.1
देवयजनस्य 33.4.15	दैवेन 7.3.1
देवलोकन् 23.4.35	दैवोदासम् 7.4.8, 18.2.23, 20.1.34,
देववाण 11.1.5	26.1.8
देवव्रतम् 25.2.17	दैवोदाससुज्ञानयोः 21.1.8
देवव्रतानि 27.1.19	दैवोदासे 20.1.26
देवशब्दम् 24.1.3	दोषम् 26.6.38
देवसप्त 27.3.2	दोषवचनात् 23.1.6
देवसत्यानि 24.1.13	दोहनपवित्रे 12.3.5
देवसुरभीणि 28.5.1	दोहयित्वा 24.2.13
देवस्थाने 20.1.19	दोहयेरन् 31.1.7, 2.2
देवस्य 5.3.14, 15.4.6	दोष्कृत्यम् 1.1.24
देवाः 1.3.10, 2.4.11, 10.4.9	द्याम् 27.3.3
देवान् 1.4.9, 2.3.12, 14.3.4	द्यावापृथिवी 2.3.8, 14.3.6
देवानाम् 1.5.6, 14.2.3, 27.6.6	द्यावापृथिवीम्याम् 14.3.5
30.3.30	द्यावापृथिव्योः 3.3.23
देवासः 12.4.1, 27.2.13	द्युतानः 2.3.3
देवाह्वानम् 1.3.11	द्युते 12.2.22
देवि 5.3.21	द्योतयति 21.3.28
देवेभ्यः 7.2.9, 22.3.22	द्यौः 11.4.9
देशविपर्ययमात्रम् 26.2.22	द्यौताने 23.1.16
देशान् 24.1.11, 29.4.8	द्रव्सान् 7.2.4, 15
देशे 28.5.20	द्रव्सानाम् 7.2.11
देशेन 3.1.11, 4.31	द्रव्यम् 10.4.15
देहि 2.3.5 ²	द्रव्यस्य 28.5.11
दैक्षः 2.1.17	द्रव्येषुः 6.2.14
दैक्षम् 22.4.16	द्रोणकलशम् 3.1.17, 2.7, 22
दैक्षोपसदाम् 30.1.9	द्रोणकलशस्य 3.2.18

पदानुक्रमणिका

- द्रोणकलशावृता 3.4.37
 द्रोणकलशे 3.1 20, 6 3.16
 द्रष्टे 9.2.16, 10.1, 16
 द्वयसतः 1.1.7
 द्वयोः 5.3.29, 30, 16.3.16,
 17.4.15²
 द्वात्रिंशत् 25.1.9
 द्वात्रिंशे 17.3.26
 द्वादश 22.2.20, 24.1.8, 27.1.2,
 22, 3.14, 5.7, 23, 28.1.5
 द्वादशपयोयाः 17.4.11
 द्वादशपुष्कराम् 25.2.9
 द्वादशप्रमृतीनि 28.1.13
 द्वादशमिथुनाः 25.3.28
 द्वादशरात्रम् 11.4.24
 द्वारशरात्रीः 26.4.6
 द्वादशर्चे 29.4.13
 द्वादशशतम् 22.1.18, 23.4.48,
 24.2.5, 25.1.3, 25.4.14
 द्वादशस्तोत्रत्वात् 26.6.34
 द्वादशाक्षराणि 21.2.21
 द्वादशाहम् 27.5.11
 द्वादशाहाङ्गम् 26.2.10
 द्वादशाहे 14.2.8, 28.3.11
 द्वादशाहेन 28.1.16
 द्वादशे 17.3.12, 4.8
 द्वादशेभ्यः 21.3.26
 द्वादश्याः 26.4.11
 द्वाभ्याम् 5.3.23², 17.2.2, 19.2.14,
 4.2, 23.2.5
 द्वारबाहुसंमार्जनप्रमृति 4.3.16
 द्वारबाहु 4.3.10, 4.5
 द्वारबाहोः 1.3.2, 15.1.14,
 द्वारा 2.2.14, 7.9, 3.2.21, 4.4.25,
 5.2.20, 6.2.4, 3.12, 16,
 9.4.3, 24, 10.4.1, 12.1.15,
 16, 13.1.20, 14.1.18,
 24.1.23
 द्वारि 4.2.7, 7.1.4, 12.2.2, 3.1
 द्वारे 9.4.23
 द्वारो 4.3.10, 4.5
 द्वार्यो 2.3.3. 18
 द्विः 5.1.5, 12, 6.3.18, 7.4.12,
 21.1.15, 23.2.9
 द्विकप्रमृतयः 17.1.17, 20
 द्विकविष्टावः 17.4.20
 द्विकाः 17.3.12, 4.5, 13
 द्विकौ 17.4.9
 द्वितीयः 6.1.16, 17.4.7, 28.2.24,
 4.23
 द्वितीयचतुर्थे 16.2.30
 द्वितीयप्रमृतीनाम् 9.3.14
 द्वितीयम् 7.1.13, 12.1.28, 16.2.21,
 20.4.13, 20, 21 4.5,
 22.4.16
 द्वितीयस्य 1.2.8, 6.4.7
 द्वितीया 13.2.7, 15.1.15
 द्वितीयात् 8.3.30
 द्वितीयाम् 6.4.11, 16.2.5, 13
 द्वितीयायाम् 21.4.16
 द्वितीये 1.4.26, 7.4.9, 8.1.31, 2.24,

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

16.4.3, 17.3.17, 4.17,	द्वेष्यकल्पः 3.2.11
26.2.1, 27.6.1, 29.1.15	द्वेष्यकल्पात् 3.2.11
द्वितीयोत्तमयोः 20.4.6	द्वेष्यप्रियकल्पयोः 3.2.15
द्वितीयोत्तमौ 20.2.37	द्वैगत 8.2.22
द्वित्रिरात्रीणः 22.4.14	—द्वैगत 18.4.16
द्विपदा 16.4.8, 20.1.11	द्वैगते 18.4.18
द्विपदाकारम् 20.3.9	द्वैघम् 5.3.30, 6.1.3, 17.4.15,
द्विपदासु 19.4.9	20.2.27, 4.13
द्विपदे 16.1.22, 22.5.15	द्वैधात् 12.2.18
द्विप्रतिहारानि 19.4.1	द्वौ 13.4.6, 16.3.11, 13.14, 19,
द्विप्रतिहारे 18.4.8, 20.3.11	17.1.25, 4.2, 21.2.5, 28.4.3,
द्विप्रमृतीन् 16.3.25	29.1.18, 30.1.10
द्विरात्रत्रिरात्रेषु 27.4.16	द्व्यक्षरः 20.4.3
द्विरात्रम् 27.4.17	द्व्यक्षरम् 15.4.7, 20.3.31, 21.2.12,
द्विरात्रप्रभृतयः 26.1.5	3.6
द्विरात्रप्रमृतिषु 18.1.18	द्व्यक्षरस्य 21.3.1
द्विनिघनम् 8.1.19	द्व्यक्षराणि 21.4.3
द्विषंहितानि 23.2.15	द्व्यह्वापवर्गः 30.3.3
द्विषतः 10.3.4	द्व्यधिशयाः 17.1.20
द्विषन्तम् 10.3.4, 11.2.9	द्व्यधिशयानाम् 17.1.29
द्विष्मः 4.2.2	द्व्यधिशयेषु 17.1.13, 25
द्विहिकारम् 19.2.1	द्व्यध्यासा 20.1.17
द्वीपम् 2.2.11	द्व्यवसानः 18.2.10
द्वे 1.3.26, 4.26, 6.3.15, 11.2.6 ² ,	द्व्यहीनः 22.4.4
13.4.14, 17.1.13, 18.4.1,	द्व्यहीनत्वात् 22.4.12
17, 20. 19.4.10, 11, 13 ² ,	द्व्युत्तरीभावेन 17.1.15
19.1.16, 4.20 ² , 20.1.5 ² , 21 ² ,	
4.20, 21.3.17, 21.3.22, 29,	
4.6 ² , 5.33 ² . 23.2.13 ² 2.14 ² ,	
25.1.5, 3.16, 28.1.3	
द्वेष्टि 4.2.2	

ध

धनम् 4.1.8
धनानि 22.4.17

पदानुक्रमणिका

धनुष्केण 23.1.18	5.2, 23.1.20, 2.3, 9, 14,
धयन् 9.3.23	4.7, 42, 24.1.12, 14, 2.7,
धयेत् 22.3.14	3.5, 16, 25.3.3, 18, 28,
धरुणः 9.3.23	4.20, 26.1.2, 3.8, 4.2,
धरुणम् 9.3.23	27.1.8, 28.1.8, 2.24,
धर्मः 1.2.19	29.4.15, 30.1.12, 2.7,
धर्मविधर्मणी 20.3.8	24, 28, 3.14, 4.14,
धर्माः 6.1.19, 22.2.13	31.1.4, 31, 21.2.9, 24,
धर्मान् 9.3.1, 22.2.1	3.22, 30, 4.19, 2.23
धर्मः 9.2.15	धानंजय्यशाण्डिल्यो 7.1.25, 30,
धातुः 20.1.13	21.2.14, 4.4,
धानंजय्यः 1.1.26, 3.1.1, 4.7, 20,	28.5.4, 23
28, 2.1.22, 2.14, 3.15,	धानंजय्येन 16.1.19, 31.2.2
19, 4.4, 11, 3.1.2, 2.20,	धानंजय्यो 16.3.6
23, 3.2, 4.1.2, 12, 17,	-धानंजय्यो 25.3.15, 30.1.24
4.6, 5.1.26, 2.7, 3.3, 23.	धानाः 6.3.16
4.15, 30, 6.1.3, 8, 14,	धान्यचित्तानि 25.4.12
20, 7.1.5, 4.15, 22, 8.2.10,	धान्यपल्यम् 22.4.15
9.1.6, 3.16, 22, 4.13, 20,	धान्यपात्रा 20.3.11
24, 10.1.2, 13, 18, 4.11,	धान्यपात्राणि 22.2.6, 3.10
11.2.4, 4.2, 22, 12.1.28,	धाम्नः 13.3.23 ²
4.7, 13.2.11, 3.2, 20,	धारय 10.2.10
14.4.8, 15.1.10, 14, 3.7,	धारयम् 1.2.25, 2.4.19
16.1.17, 26, 2.14, 19, 32,	धारयन्तः 3.3.28
3.16, 4.9, 17.2.23, 3.8,	धारयेत् 7.1.9
18, 21, 26, 4.7, 2.26,	धारयेयुः 26.3.26
20.2.9, 3.20, 29, 38, 4.9,	धारायाम् 3.2.29
12, 21.1.31, 34, 2.4, 11,	धावत्सु 15.4.7
17, 32, 3.3, 24, 30, 4.6,	धावेत् 24.3.24
13, 16 ² , 22.1.9, 20, 2.7,	धावेत 25.2.19
11, 19, 3.2, 4.9, 15, 18	धिक् 11.3.10

विष्ण्यः 5.2.6	ध्यायेत् 6.1.11, 2.1, 21.2.13
विष्ण्यम् 4.2.7, 4.25, 5.2.6	घ्रुवस्थालीम् 3.3.8
विष्ण्यविहरणात् 4.1.15	घ्रुवाम् 23.4.27
विष्ण्यविहरणे 5.3.10	ध्वनेत् 21.1.20
विष्ण्यस्य 29.4.9	
विष्ण्यान् 4.2.1, 3.16, 4.17, 5.3.1, 15.3.16, 25.2.7, 29.4.9	न
-विष्ण्ये 7.3.15	न 8.2.10, 11, 9.2.8, 4.17, 11.3.2, 46, 12.1.34, 35.2.27
विष्ण्ये 26.3.26	4.5, 13.3.21, 4.2, 15, 16.1.
विष्ण्येभ्यः 31.1.16	14, 17.1.10, 18.1.10, 20.3.
-विष्ण्योपस्थान 14.1.3	26, 21.2.13, 3.11, 12, 14
घृतव्रतः 24.1.9	4.10, 22.1.13, 4.7, 5.19
घृतिः 9.4.22 ²	23.2.11, 3.3, 9, 14, 4.30
घृतिना 25.3.12	24.4.5, 15, 17, 25.2.19, 21
घृष्टम् 5.2.7	2.22, 23, 24, 25, 26, 26.2.
घेनु 2 2.29	13, 3.14, 16, 21, 4.2, 8, 16
घेनुः 22.4.19	19, 16.32, 35, 38; 27.3.5
घेनुके 31.2.28	13, 27.4.16, 5.5, 6.18, 29
घेनुन् 2.2 29, 12.4.9, 14, 15	28.2.7, 3.6, 9, 11, 13, 15
घेनुशतम् 24.2.13, 14	4.2, 9, 19, 5.9, 10, 29.2.8
घेनुः 9.2.1, 12.4.11	3.11, 18, 21, 30.1.4, 18, 19
घेहि 1.2.11, 2.3.5 ² , 9.1.8, 10.3.7, 12.3.22, 22, 21.3.13	2.7, 8, 21, 26, 27, 4.13, 31.
घुरः 21.4.8	1.21, 22, 18 ² , 2.26, 3.7, 16
घुराम् 21.3.11	26, 36, 4.14
घुर्यो 5.3.24	नः 4.1.8, 2.2, 7.2.7, 3.1, 6, 7 ²
धूमकेतो 1.4.5	10.3.4, 11.1.6, 2.3, 4.9, 13.
धूमे 12.2.2, 23.4.37	3.23, 20.3.40, 27.3.4
घौतस्य 6.3.24	नक्तम् 31.3.12
घौतो 1.2.4	-नक्षत्रप्रवचनात् 9.4.23
ध्यायन् 6.2.2	नक्षत्रयोगम् 22.1.5
	नक्षत्राणि 6.3.14

नक्षत्राणाम् 5.4.2	नाक्षत्रः 8.4.3, 5
नक्षत्रे 9.4.24	नानदम् 8.1.7
नखानि 25.2.19	नानदस्य 18.2.21
नप्ता 1.3.20	नानदे 28.2.18
नभः 4.2.3	नाना 5.1.26, 4.15, 15.4.17
नभ्ये 22.5.7	16.3.13, 20.2.7, 31, 21.1.
नमः 1.1.9, 2.3.5 ² , 17, 3.4.30	12, 22.1.24, 16.2.13
4.1.11, 3.11, 4.13 ² , 10.3.6 ⁵	नानाचमसौ 4.4.21
4.13, 14.2.6 ² , 3.5	नानात्वचोदनात् 21.2.24
नभस्यः 4.3.5	नानात्वदर्शनात् 21.2.28
नयेयुः 5.3.13	नानादेशस्तवनम् 29.4.7
नराः 21.1.36	नानापापकृत्याः 7.3.6
नरो 21.1.35	नानापृष्ठे 8.1.29
नरोम् 21.1.34	नानाप्रगाथताम् 29.1.3
नव 22.5.20 ³ , 26.1.16 ² , 24	नानाब्रह्मसामत्वात् 28.4.11
नवजातः 4.3.2	नानासवनयोः 4.1.1
नवनीतम् 22.3.24	नानासामवत् 29.4.18
नवनीतेन 31.4.4	नानास्तोत्रीयासु 16.3.12
नवमदशमाभ्याम् 20.1.28	नानाहत्वात् 28.2.12
नवमस्य 9.3.7	नानाहोमिः 8.1.5
नवमेन 20.3.39	नाभिः 27.3.6. 7
नवर्चः 9.3.15	नाभिम् 5.1.8
नवर्चम् 9.3.14, 17	नाभौ 12.3.10
नवसातोबाहुंतशेषः 29.1.28	नाम 2.3.17, 4.18, 3.2.18, 3.16
नवान् 11.3.17	6.2.18, 3.22, 16, 10.3.7
नवानाम् 18.4.20	11.4.5, 13.2.10, 24.2.3
नवाहयोगः 28.3.27	30.3.4, 31.1.21, 3.19, 21
—नवाहव्रतातिरात्राः 8.1.3	नामग्राहः 1.3.18, 4.11, 15, 21
—नवाहयोः 17.4.21	—नामग्राहाम् 1.3.28
नवी 17.3.24	—नामग्राहाः 1.4.14
नाकम् 15.4.6	नारायणस्य 30.3.9

नाराशंसम् 6.1.1
 नाराशंसाः 5.1.15
 नाराशंसान् 24.1.15
 नारशंसीम् 16.4.15
 नाराशंसेषु 4.1.23, 23.3.13
 नारी 27.2.14
 नासिकयोः 23.4.2.1
 -नामे^१घप्रमाणाः 22.1.12
 नामे^१धम् 30.1.16
 नामे^१घस्य 18.4.10, 30.1.19
 नामे^१घान्ते 1.4.18
 -नामे^१घे 18.4.8, 22.1.8
 निकायित्वात् 22.3.4, 22.4.18
 निक्कन्तयेत् 25.2.19
 निक्कीडन् 21.3.26
 निखनन्ति 4.3.4
 निखनेयुः 22.2.4
 निखाता 15.4.2
 निखाय 22.2.6
 निगदः 1.4.3
 निगदम् 1.3.2
 निगदवर्ति 20.3.34
 निवातः 21.1.21
 नित्यः 8.2.25, 23.3.18
 नित्यम् 25.3.19
 नित्यवत्त्वाः 28.2.8
 नित्या 26.3.23
 नित्याभ्याहितः 24.4.7
 नित्ये 1.2.20
 नित्येष्टिसंस्थानः 31.1.10
 नित्यैः 8.3.2

नित्यौ 8.2.8
 निदधीत 12.3.13, 15.4.19
 निदधीरन् 6.3.28, 12.1.20
 निदध्यात् 12.3.14, 17.2.26, 25.1.
 21, 26.4.14
 निदर्शनार्थम् 21.1.33
 निधनकामम् 19.1.1
 -निधनत्वात् 23.1.15
 निधनत्वेन 21.3.4
 निधनन्यायात् 21.1.39
 निधनभूताः 16.1.18
 निधनम् 2.2.10, 13, 6.2.16,
 18, 20, 4.3, 7.1.10, 9.4.2
 10.1.5, 14, 20, 13.4.9
 18.2.2, 20.2.33, 21.3.7
 4.8, 23.1.13, 16
 -निधनम् 2.2.40, 8.3.11, 18.4.1
 2.2.51, 19.3.10, 16.4.5
 निधनवत् 19.1.1, 21.2.28
 -निधनवत् 2.2.30
 निधनवता 21.2.24
 निधनवन्ति 18.1.7, 29.3.8
 निधनवादम् 28.2.21, 29.4.16
 निधनस्थानेषु 28.2.23
 निधनस्वरम् 20.3.31
 निधनानि 13.4.11, 20.1.24, 2.3
 30, 35, 43, 4.1, 28.2.19
 -निधनानि 28.1.22
 निधनानाम् 20.4.7, 21.3.1
 निधनाय 3.4.10²
 निधने 21.1.29

पदानुक्रमणिका

-निधने 18.3.17, 4.15, 20.2.22	निरुहेत् 3.2.14
निधनेन 11.4.8	निगिरेत् 12.3.12
निधनेभ्यः 20.2.11	निदिशेत् 27.2.10, 12
निधनेषु 10.1.6, 20.2.17	निदिशेयुः 27.2.11, 13
निधनैः 21.4.9	निदेशात् 28.2.4
निधाय 9.1.5 ²	निर्धूयात् 21.3.23, 4.5
निधीयमानयोः 13.1.6	निर्मध्येन 7.4.7
निधीयमानानाम् 12.1.7, 14.4.3, 6.14	-निर्ममि 22.4.18
निधीयमाने 12.2.5	निर्मिताः 28.4.30
निनयेत् 4.1.8, 6.2.17, 9.1.16, 2.6	निर्वपन्ते 14.2.1
निनयेयुः 6.3.26, 23.4.4	निर्वपेरन् 31.2.8
निनर्दन् 21.4.2	निर्वप्यत्सु 12.1.16, 13.1.20, 14.3.12
निन्दा 26.6.35	निर्वर्त्य 5.4.8
निपद्येत 23.4.5	निर्हरेयुः 22.5.7
निपृणयात् 7.2.11	निर्हृत्य 7.4.6, 7
निमृतम् 7.3.8	निव 27.2.10
नियमार्थः 28.3.18	निवपेयुः 6.3.18, 31.1.17
नियुञ्ज्यात् 23.4.18	निवर्तन्ते 3.4.33
निरस्तः 4.4.11, 12.1.22	निवर्तते 4.4.24
निरस्येत् 4.4.11, 12.1.22	निवर्तेरन् 6.1.19
निरस्येयुः 3.3.25	निवीताः 22.5.9
निराह 21.4.3	निवृत्तम् 30.1.16
निराहुः 23.1.16	निवृत्तिः 28.4.9, 30.1.18
निरुक्तनिधनत्वात् 23.1.15	निवेश्य 31.1.17
निरुक्तम् 2.1.14, 23.1.13	निषादग्रामस्य 22.2.8
-निरुक्तम् 1.4.10	निषादेषु 22.2.8
-निरुक्तेषु 1.4.9	-निषेधौ 19.4.1
निरुप्ते 12.1.17	निष्कः 21.1.20, 23.2.7, 24.2.3
निर् 4.2.2 ³	-निष्क 24.3.19
निरुद्धपशुबन्धः 13.4.16	निष्कामयेयुः 7.3.16

निष्केण 27.2.2.4
 निष्क्रम्य 3.2.21, 4.1.15, 5.2.20
 3.5, 26.4.16
 निष्क्रीय 26.2.9
 निष्क्रामन्तः 6.3.12
 निष्क्रामेत् 2.3.21, 15.4.1
 निष्ठिते 11.3.12
 निःसर्पत्सु 15.2.18
 निःसर्पन्तम् 3.3.10
 निहन्यमानायाम् 21.1.18
 निहवम् 10.1.11
 निहवस्यावाश्वे 29.3.18
 निहवस्य 29.3.20
 निहितासु 14.4.3, 6
 निहिते 12.1.26, 31, 14.4.14
 निहितेषु 12.1.7
 -निह्ववने 14.2.9
 निह्वुवीरन् 14.2.6
 नीचम् 1.3.25
 नीचे 1, 3.25, 14.2.6
 नीवारम् 22.2.9
 नूनम् 13.2.7
 -नूपुरपादस्य 21.1.21
 नूमणः 2.4.1
 नेदिष्ठी 24.4.8
 नेष्टा 30.3.10
 नेष्टाविद्धम् 12.1.19
 नेष्टुः 25.2.15
 -नेष्टुः 25.1.11
 नेष्ट्रे 26.1.22
 नैऋतीः 14.4.2

नैतन्ववाः 31.3.19
 नौघसप्रतिषेधः 23.1.14
 नौघसम् 18.4.1, 28.1.20
 नौघसस्तोत्रीये 28.1.18
 -नौघसे 10.4.7, 28.3.28
 न्यञ्चः 14.2.10
 -न्यस्तः 18.3.4
 न्यायः 17.2.20, 18.3.14, 21.4.9
 26.6.27
 न्यायविहितः 17.3.21
 न्यायात् 21.3.6
 न्याय्यः 18.4.5, 19.3.9, 4.7
 न्याय्यप्रगाथधर्माभ्याम् 16.1.13
 न्याय्यप्रतिहाराणाम् 18.3.16
 न्याय्याः 18.1.2
 न्याय्यान् 18.1.1
 न्याय्येन 19.1.1
 न्याय्यी 19.1.7
 न्युप्तायाम् 14.3.12
 -न्यूनाङ्गः 1.1.7

प

पक्वा 22.3.6
 पक्षः 10.3.6
 पक्षम् 10.1.8, 31.3.9
 पक्षयोः 31.3.7
 पक्षसि 7.4.13, 18, 8.3.23, 29
 28.4.25, 5.16, 29.3.16
 पक्षस्य 14.4.6, 25.1.2, 27.5.20
 31.4.2

पदानुक्रमणिका

- पञ्चाभिधानम् 31.1.26
 पक्षे 2.1.15, 16, 26
 पक्षी 2.1.9, 8.3.31, 32
 पङ्क्तिः 21.4.6
 पङ्क्तिम् 29.1.18
 पङ्क्तीः 29.1.17
 पङ्क्तौ 2.4.11
 पञ्च 19.3.3
 पञ्चम् 19.3.2
 पञ्चस्य 28.2.9
 पञ्च 3.3.12, 8.3.28, 31, 11.3.18
 19.1.13, 23.1.4, 25.3.18
 26.2.7, 29.2.10
 पञ्चकृत्वः 20.2.23, 30.3.3
 पञ्चदश 30.1.14
 -पञ्चदशः 24.3.11
 पञ्चदशत्रिवृत् 24.3.13
 पञ्चदशपर्यायैः 17.2.26
 पञ्चदशपर्यायी 17.3.24
 पञ्चदशरात्रे 1.4.26, 22.2.17,
 28.1.8
 पञ्चदशसप्तदशः 30.4.16
 पञ्चदशस्तोमम् 24.4.12
 पञ्चदशस्तोमानि 27.3.17
 पञ्चदशस्य 17.4.21
 पञ्चदशानाम् 30.1.16
 पञ्चदशे 31.3.6
 पञ्चदशी 8.3.32
 -पञ्चदशी 31.3.8
 पञ्चधा 18.2.1
 पञ्चनिधनवत् 3.2.18
 पञ्चमः 3.2.18
 पञ्चम्रमृतीनि 19.1.12
 पञ्चमम् 22.5.13
 पञ्चमषष्ठाभ्याम् 18.4.7
 पञ्चमषष्ठे 19.1.1, 21.4.5
 पञ्चमस्य 27.6.5, 29.1.9
 पञ्चमात् 29.1.16, 2.3.3
 पञ्चम 7.4.16, 8.2.1, 28.2.26
 4.21, 29.1.9
 पञ्चमैः 20.3.7
 पञ्चभ्याम् 31.4.3
 पञ्चरात्रे 27.4.21, 6.6
 पञ्चविंशः 12.4.17
 पञ्चविंशतिः
 पञ्चविंशम् 24.4.14, 26.1.12
 पञ्चविंशानि 27.6.10, 15
 पञ्चविंशे 11.4.1, 17.3.13, 19
 पञ्चशतम् 11.3.18
 पञ्चशारदीये 24.2.5, 25.4.19.
 27.5.19
 पञ्चसु 27.3.5, 29.1.1
 पञ्चाक्षराः 20.3.8
 पञ्चानाम् 9.3.14, 19.1.9, 3.13
 पञ्चाशत् 23.4.49
 पञ्चाशतम् 26.1.21
 पञ्चाहः 28.4.22, 30.3.15, 20
 -पञ्चाहः 8.4.6
 पञ्चाहम् 8.4.15, 16, 18
 पञ्चाहस्य 28.4.8, 19
 पञ्चाहानाम् 28.4.8
 पञ्चाहे 22.1.14

पञ्चाहेषु 28.4.9
 पञ्चिनि 17.2.25
 पञ्ची 22.5.29
 पतन्तकः 27.4.1
 पतिकामा 13.3.4
 पत्नी 2.2.5, 6.2.16, 11.2.6,
 9.4.13
 पत्नीनाम् 27.2.7
 पत्नीम् 6.2.15, 3.2, 7.4.6
 पत्नीयजमानो 1.3.13
 पत्नीशाला 22.1.23, 31.1.13
 पत्नीशालाम् 1.2.29, 4.3.7, 4.3
 5.3.13, 10.2.5,
 14.1.10, 16
 पत्नीशालायाः 7.3.16
 पत्नीशालायाम् 7.3.9
 पत्नीसंयाजान् 13.3.4
 पत्नीसंयाजेभ्यः 9.3.23
 पत्नीसंयाजेषु 9.3.23
 पत्न्याम् 1.3.2
 पथ्यम् 3.2.19
 पथ्यया 16.2.19, 20
 पथ्याः 16.2.2, 31
 पथ्यापर्यायान् 17.2.18
 पथ्यामिः 16.2.15
 पथ्याम् 16.2.5, 26
 पदनिघने 18.3.17
 पदम् 18.2.14, 4.17, 3.10, 19.3.14
 20.1.35, 2.23, 28, 4.13, 20
 पददेवते 2.2.31
 पददैवतम् 20.2.29

पदयोः 19.4.2, 12, 20²
 पदसंघातु 20.4.12
 पदस्तोभेषु 20.2.30
 पदसस्तोभस्तोभ
 विभाग्यानि 18.2.8
 पदस्य 14.1.10, 18.4.19, 20, 19.
 3.8, 20.2.22, 21.3.18
 पदात् 18.3.13, 20.2.1, 2
 पदादिः 18.3.6, 4.19, 20.3.22
 पदादौ 20.3.13
 पदानि 4.1.9, 5.3.20, 20.1.16, 31
 2.3, 30
 पदानिर्देशे 18.3.7
 पदानुस्वारम् 21.2.25
 पदान्तः 18.4.3, 5, 10, 12, 18, 19.
 1.15, 2.13, 4.2, 6, 20.1.
 19, 3.17
 पदान्तम् 18.3.13
 पदान्ते 19.3.1, 3, 20.3.12
 पदाम्याम् 19.4.19
 पदाय 10.1.7², 13.4.10², 20.1.35²
 2.4
 पदे 3.4.13, 14, 18.3.7, 19.3.13
 20.1.11, 2.8, 3.23
 पदेन 18.4.15, 20.2.10, 25, 26
 पदेषु 2.4.21, 20.1.20, 27.3.2, 3
 पन्थानम् 1.1.25
 पन्थम् 20.1.8²
 पत्तत् 10.2.10
 पयः 2.2.34²
 पयसा 24.2.4

पदानुक्रमणिका

पयस्यः 1.2.14	परिगृह्णन्ति 2.2.36
पयस्यायाम् 2.2.51	परिगृह्य 2.3.12
पयस्वान् 12.3.22	परिग्रह्यम् 2.2.40
पयांसि 5.1.13	परिचरा 17.1.4, 5, 6
पयोनिघनम् 2.2.51, 19.3.10	परिचरायाम् 11.4.1
परः 27.3.7	परिचर्या 31.3.19
परब्राह्मणम् 28.4.23	परिच्छिद्य 4.1.7
परम् 4.3.9, 7.2.1, 8.2.16, 3.37	परिदधीत 11.4.15
27.3.6, 7	परिधानीयायाः 15.2.13
परमकण्ठेन 26.4.16	परिघाय 22.2.1, 26.4.6, 31.1.1
परमव्यमयोः 17.4.17	परिध्योः 12.2.24
परया 6.2.4	परिमक्षम् 7.2.1
परयोः 27.6.1	परिमण्डलम् 11.3.7
परस्य 30.4.2	परिमाणाह्वानम् 1.4.28
पराः 3.4.23	परिमादः 10.1.1
पराकृत्वम् 26.3.14	परियजेत 24.3.15, 25.3.21, 24
पराचा 2.1.3	परियायुः 10.2.4
पराचीपु 22.5.15	परियाहि 10.2.8
पराव्यम् 9.3.23	परिवदन्ति 9.4.16
पराध्याः 11.3.18	परिवर्तयन् 15.4.12
परावद 10.3.4 ³	परिवर्तयेत् 15.4.13, 14
परावसुः 4.4.11, 12.1.22	परिवर्तिनी 17.3.9
परासु 21.2.13, 14	परिवर्तिनीपर्यायौ 17.3.22
परासेचि 4.1.8	परिवर्तिनीनिघनम् 16.1.20
परास्यति 31.1.10	परिवर्तिन्याः 16.2.18, 17.2.19
परिक्रमम् 6.4.18	परिवर्त्य 15.4.13
परिक्रम्य 13.1.22	परिवर्मा 10.2.7
परिक्रामेत् 4.4.2	परिवार्यमाणयोः 14.4.16
परिक्रीय 22.4.7, 11	परिवृक्ती 27.2.8
परिणायन्ति 23.4.39	परिवृक्तीम् 27.2.12
परिगायेत् 23.4.36	परिवेष्टय 5.2.4, 5

परिश्रिते 11.3.16
 परिषिक्तः 13.2.5
 परिषिक्ते 2.2.9
 परिषिच्यमाने 2.2.8, 13.2.5,
 14.4.12
 परिषेचनम् 2.2.11
 परिस्समुह्य 26.4.11, 31.4.4
 परिस्सामभिः 2.4.7
 परिस्सामानि 2.1.1
 परिस्तीर्य 24.4.11, 31.4.4
 परिहरणम् 15.2.4
 परिहरणात् 15.3.21
 परिहिते 2.4.18
 परिहृतासु 1.3.18, 7.4.5
 परिह्रयमाणसु 15.2.4
 परीणम् 31.3.21
 परीतोयोनीनि 20.1.34
 परीत्य 13.3.6, 14.1.12, 13, 15.1.
 6, 7, 2.9, 29.4.9
 परीयन् 13.3.2
 परीयाः 10.2.13
 परीयात् 13.3.4
 परीयुः 11.3.17, 13.3.1
 परे 8.3.13, 23.3.4, 30.4.12
 परेण 15.3.12, 28.3.25
 परेत्य 26.4.16
 परेषाम् 20.2.39
 परेषु 7.4.11, 30.4.22
 परोक्षदर्शनात् 28.2.10
 परोक्षम् 24.1.1
 -परोक्ष 18.3.4

परोक्षाणि 28.2.8
 परी 17.2.2
 पर्यायः 17.1.9, 2.8, 3.13
 पर्यायकृतिप्रयोगा 17.3.27
 पर्यायकृतौ 17.2.18
 पर्यायप्रत्यवरोहम् 17.2.13
 पर्यायम् 7.1.12
 पर्यायरोहम् 17.2.11
 पर्यायविष्टावान् 5.2.16
 -पर्याययोः 17.3.11
 पर्यायस्थानेषु 17.3.2
 पर्यायस्य 17.1.2
 -पर्यायस्य 7.4.8
 -पर्यायाः 17.4.11
 पर्यायाः 5.2.15, 17.1.8, 10, 3.3
 4.5, 13
 पर्यायाणाम् 17.1.8
 -पर्यायात् 15.3.3
 पर्यायादिषु 5.2.17, 16.1.16
 पर्यायाद्यन्तेषु 20.2.20
 पर्यायान् 17.1.23, 2.6
 -पर्यायान् 17.2.26
 पर्याये 11.4.1, 17.3.4
 पर्यायेण 15.3.22
 पर्यायेभ्यः 5.3.6
 -पर्याये 17.1.22
 पर्यायो 17.1.28, 3.9, 4.2, 21
 पर्यायः 9.3.7
 पर्युपविश्य 6.3.24
 पर्युप्तः 31.1.20
 पर्युहः 8.3.23

पवानुक्रमणिका

पर्येमि 27.3.3	पशूनाम् 13.3.14, 16, 26.4.19, 26
पर्व 31.3.9	—पशूनाम् 13.3.19
पर्वणि 23.4.47, 31.1.27	पशोः 12.1.9, 26.4.16
पर्वणोः 31.3.4	पशौ 13.1.11
पर्वमिः 24.1.16	पश्चात् 2.1.15, 16, 2.9, 14, 3.1.14
पर्वसु 31.2.7	2.7, 4.4.6, 5.1.9, 6.2.12
—पलाशया 11.1.7	3.18, 7.2.6, 3.2, 9.1.1
पलाशशाखाम् 1.2.23	4.21, 10.1.12, 15, 19, 3.2
—पलाशाम् 1.2.23	6, 4.7, 11.1.2, 13.1.20
—पत्यम् 22.4.19	23.4.16, 29.4.9, 31.4.4
पवमानयोः 3.4.32, 5.3.10, 16.3.9	पश्चिमेन 2.1.8, 9, 16, 3.3.8, 27
पवमानस्य 18.3.15	5.2.13, 14, 20, 3.10
पवमानाः 22.5.31	7.2.6, 9.2.2, 10.2.8, 11.
पवमाने 9.2.17, 22.5.10, 23.4.5	2.6, 3.16, 13.1.6, 9, 14.
पवमानेषु 8.1.29, 28.4.28	1.12, 13, 19, 15.1.2, 13
पवित्रम् 2.4.19, 3.2.27, 3.10,	2.7, 9, 23.4.16, 31.4.5
13.4.7	
—पवित्रे 12.3.5	पश्येत् 7.3.22
पवित्रेण 3.2.22	पश्येयुः 2.4.3
पशवः 24.2.5, 25.4.19	पष्ठीहीम् 12.4.12
पशुः 4.8.15, 16, 12.1.9	पांसुमिः 31.1.20
पशुकामः 9.1.20, 25.4.27	पांसून् 13.1.4, 16
पशुकामयज्ञे 26.6.26	पाकयज्ञाः 12.1.3
पशुकामस्य 25.4.28, 29	पाकयज्ञे 12.1.8
पशुना 8.4.27, 25.2.24	पाङ्क्तस्य 20.4.13
पशुबन्धैः 27.5.5, 19	पाणिना 5.1.1
पशुमिः 31.4.11	पाणिमिः 3.3.25, 6.3.5, 11.4.12
पशुम् 8.4.15	पाणिम्याम् 2.3.3
—पशुम् 27.5.2	पाणिम् 12.3.13
पशुषु 27.2.9	पाणी 9.1.8
पशून् 2.3.13	पाणीन् 6.3.25, 28, 14.2.6

पाणी 1.2.23, 3.1.18, 13.3.8, 23.

4.23, 31.4.4

पात् 6.4.17

पात 4.2.17, 3.9

पातम् 14.3.5

—पात्रा 20.3.11

—पात्राणि 22.2.6, 3.10

पात्रीम् 23.4.28

पादः 10.2.35

पादम् 2.2.30, 32, 5.3.12, 21.2.10

4.5

पादयोः 23.4.33

पादाः 10.4.4

पादान् 10.4.7

पादाय 2.2.2², 30

पादिनीभ्यः 26.1.24, 27.3.14

पादिन्यः 25.1.12

पादेन 5.4.7, 21.1.30

पादेषु 2.4.13, 20.4.10

पादौ 1.2.4, 10.4.7, 11.4.7

पाद्यम् 1.2.1

पान्तु 4.2.2

पापीयान् 24.2.6

पावैः 9.4.17

पाप्मनः 11.4.15

पारिप्लवम् 27.1.14

पार्जन्यैः 27.5.6

पार्थः 8.3.5

पार्थम् 8.3.17, 27.6.1

पार्थस्य 26.3.6

पार्थ 8.1.23

पार्थिवः 4.3.4

पार्थुरश्मम् 20.1.20, 28.2.29

पार्थुरश्मस्य 20.1.23

पार्श्वतः 22.2.8, 31.2.49

पार्श्वयोः 23.4.25

पार्श्वसंहिते 23.2.5

पाण्डिकाः 28.4.29

पाण्डिकान् 24.3.7

पाण्णीः 3.1.9

पाठोहम् 9.1.1

पावमानीः 27.4.4

पावमानीनाम् 22.5.19

पाहि 12.3.22³

पिच्छोरा 11.2.6, 7

पिण्डम् 6.2.4

पितरः 1.1.25, 6.2.4, 5, 7.2.13, 14

पिता 7.2.7

पितृभिः 5.1.19

पितृभ्यः 7.2.17

पितृयज्ञः 30.2.26

पितृयज्ञान् 30.2.13

पितृलोकम् 23.4.35

पितृन् 25.2.4

पिघाय 5.1.1

पिपीलिकामध्याम् 8.3.9, 21

पिपृताम् 11.4.9

पिप्पलम् 21.1.23

पिप्रतः 7.2.10

पिबत 6.3.9, 4.17

पिबतु 1.2.19, 6.1.1, 4, 10

पिबतम् 14.3.4

पित्रेत् 1.2.5, 11, 26.4.6	पुरस्तज्जपोपरिष्ठाज्जपो 5.4.15
-पिशीलवीणे 11.2.4, 5	पुरस्ताज्जपः 5.3.14
पिशीली 11.2.5	पुरस्ताज्जपम् 5.3.23
पिहितः 10.3.3, 11.1.1	पुरस्ताज्जपात् 5.4.18, 22
पीतवद्मक्षमन्त्रान् 24.1.14	पुरस्तात् 1.1.13, 15, 19, 2.6
पीतिम् 4.3.9	3.2, 4.10, 3.1.15, 4.4.5
पीत्वा 24.2.7	7.4 12, 9.4.21, 10.1.15
पुं०त् 5.3.18	11.1.4, 12.3.10, 13.1.22
पुं०चलि 11.3.10	15.1.14, 17.2.21, 18.3.
पुं०चली 11.3.8	16, 20.3.32, 21.2.28
पुङ्गवैः 31.2.12	3.29, 22.3.17, 4.16
पुच्छम् 2.1.8, 10.1.8, 3.6	24.3.15, 16, 25.3.21
पुच्छे 2.1.17, 23	24, 27.1.15, 4.20, 28.
पुत्रः 1.3.20	5.16, 29.3.8, 30.2.5
पुत्राः 6.3.11	23, 31.2.24, 3.20, 26
पुत्रान् 6.3.9, 22.5.1	4.10, 11
पुनः 2.2.32, 3.1.19, 6.2.7, 12.4.5	पुरस्तात्स्तोमः 13.4.2, 19.1.11
22, 13.2.8, 16.2.17, 27.2.10	पुरस्तात्स्तोमम् 20.3.16
29.2.8, 24, 25, 31.3.36	पुरस्तात्स्तोमाः 19.4.15
पुनः संस्कृतः 25.3.29	पुरस्तात्स्तोमेन 20.2.26
-पुनः स्तोमाः 23.1.9	पुरा 2.4.18, 20, 7.3.6, 31.1.17
पुनः स्तोमेन 25.3.27	2.2
पुनराभ्मानम् 26.2.15	पुराणम् 21.1.32, 4.12, 15
पुनराभ्मानात् 23.3.7, 26.2.12	पुरीषपदशेषाणि
पुनरुक्तस्य 18.4.17	पुरीषपदानि 20.1.10
पुनरुत्स्यूतम् 25.3.29	पुरीषपदेषु 20.1.18
पुनर्घेनुः 25.3.29	पुरीषम् 28.2.24
पुनर्वत्सः 25.3.29	पुरीषेण 12.2.17, 28.2.25 ²
पुरः 10.3.6	पुरुषः 2.1.11, 20.1.15
पुरस्कृर्वीरन् 23.2.12, 19, 24.3.1	पुरुषव्रतम् 2.1.12
25.4.16	पुरुषस्य 11.3, 10 ² , 30.3.19

पुरुषात् 25.2.4	पूर्वः 3.4.37, 8.1.8, 11.3.7, 12.2
पुरुषीम् 31.2.25	23, 13.4.12 ² , 14.2.12, 16.2.
पुरुषे 2.1.11	24, 17.2.8, 4.6, 10, 18.2.6
पुरुषेभ्यः 27.3.12	4.10, 21.1.9
पुरोडाशम् 13.3.18	पूर्वपक्षः 25.3.3, 13, 31.1.6
पुरोडाशाः 27.5.12	पूर्वपक्षम् 30.2.25
पुरोडाशात् 6.2.4, 27.5.8	पूर्वपक्षस्य 8.4.21, 22.1.4, 26.4.6
पुरोडाशाम्याम् 2.2.39	30.1.14, 31.1.2
पुरोडाशेन 13.3.17, 15, 2.2	पूर्वपक्षे 24.3.8, 25.3.7, 10, 12
राजपुरोहितौ 25.4.23	28.1.1, 4, 30.4.23, 31.2.
पुष्करपलाशे 2.1.11	13, 31.2.21, 3.6
—पुष्कराम् 25.2.8	पूर्वपक्षेषु 24.3.7
पुष्टिम् 10.3.4	पूर्वप्रयुक्तम् 28.5.13
पुष्टये 13.4.13	पूर्वम् 1.2.26, 3.11, 2.3.8, 4.14 ²
पुष्पम् 6.3.15	4.2.2, 4.9, 5.3.25, 6.1.1, 13
पूतमृत् 3.4.38 ²	7.4.16, 8.1.33, 2.2, 9.2.13
पूरयित्वा 11.3.17	10.2.13, 16.4.4, 19.2.1, 20.
पूरयेत् 20.2.19	2.28, 22.1.27 ² , 4.9, 25.3.6
पूरयेयुः 25.2.5	26.3.5, 31.1.19
पूर्णपात्रम् 12.1.10, 15	पूर्वमध्यमयोः 17.4.18
पूर्णबन्धुरः 13.2.7	पूर्वया 2.2.14, 4.7, 3.2.21, 4.4.25
पूर्णम् 24.3.27	9.4.3, 24, 12.1.15, 24.1.23
—पूर्णमासघर्माः 31.2.6	पूर्वयोः 1.3.6, 5.1.16, 21, 9.3.3
—पूर्णमासयोः 31.1.29	16.4.9, 17.4.6, 7, 10, 18.
—पूर्णमासाम्याम् 30.2.25, 31.3.22	4.17, 19.1.7, 19.2.14, 20.1.
—पूर्णमासौ 13.4.16	21, 26.2.3
पूर्णाः 6.3.22, 22.3.23	पूर्वसद्भ्यः 4.4.13
पूर्णाहुतिम् 12.4.18	पूर्वस्मिन् 7.4.13, 18, 19.3.1, 25.
पूर्णाहुतौ 12.2.20, 13.4.3	3.31, 27.4.3, 28.3.19
पूर्णानाम् 8.4.23	4.1, 5.16, 29.3.16, 31.
पूर्वैरेन 25.2.3	4.9

पदानुक्रमणिका

पूर्वस्थ 5.4.8, 17.1.24, 3.4, 18.4.	पृच्छामः 27.3.6 ⁴
2, 31.3.6	पृच्छामि 27.3.2
पूर्वस्याम् 4.2.7, 7.1.4, 11.2.2	पृच्छेत् 27.3.2, 4
3.1	पृच्छेयुः 27.3.6
पूर्वा 16.2.10	पृथक् 1.2.5, 3.9, 2.1.11, 3.3.25
पूर्वाणि 30.4.6	7.1.27, 30, 2.1.2, 9.4.6
पूर्वान् 7.3.9	10.3.4, 6, 4.7, 11.1.4, 4.20
पूर्वन्तिलक्षणम् 1.1.3	15.3.2, 17.2.26, 3.3, 4.7
पूर्वापराम्याम् 22.1.20	14, 20.1.1, 31 ² , 21.4.11
पूर्वापरे 10.2.12	22.1.28, 2.28, 23.1.1, 24.1.
पूर्वाम्याम् 23.2.15	10.11, 3.18, 25.3.15, 4.6
पूर्वाम् 6.1.1, 4, 3.15, 9.3.23	12, 25, 27.1.9, 5.8, 13, 28.
—पूर्वाध्वम् 3.2.4	5.1, 30.2.13, 4.19, 31.4.7
पूर्वासु 29.4.10	पृथक्चतुर्युगौ 25.4.7
पूर्वाल्लिपराह्योः 27.5.9	पृथक्चतुर्वर्गः 30.4.1
पूर्वाह्ने 12.1.22, 13.1.15, 31.4.6	पृथक्त्वम् 31.4.6
पूर्वे 7.3.8, 8.2.5, 18, 12.1.37, 18.	पृथक्स्तोत्रेभ्यः 5.3.5
2.10, 19.2.6, 4 18, 25.3.27	पृथगिष्टिषु 12.4.7
25.4.13, 28.4.25	पृथग्जनपदे 3.3.21
पूर्वेण 1.2.29, 3.1, 4.9, 2.4.9, 4 3.	पृथिवी 11.4.9
12, 4.2, 5.3.13, 6.2.10, 7.1.	पृथिव्याः 12.3.10, 27.3.6, 7
20, 9.2.2, 10.1.8, 15, 2.3	पृथिव्याम् 2.3.14
5, 11.3.8, 12.3.1, 14.1.10	पृथिव्यै 14.2.6
15.1.6, 14, 2.7, 8, 16, 3.11	पृथुः 11.1.5
4.2, 18.2.11.20.3 23, 24.1.	पृथुबुध्नः 31.1.18
23, 25.3.11, 27.3.1, 28.5.2	पृषदाज्यवन्ति 23.4.34
पूर्वेषाम् 1.3.20, 15.3.5, 20.3.32	पृष्ट्यन्तरयोः 3.4.7
पूर्वेषु 8.4.10, 26.1.16	पृष्ठतः 12.1.12, 28.4.13
पूर्वोत्तमासु 17.4.19	पृष्ठपूर्वाणाम् 16.3.9
पूर्वो 2.3.3, 4.4.5, 10.4.7, 17.1.28	पृष्ठम् 6.1.1, 9.3.8, 11.4.13, 16.
4.21, 21.2.4	2.21, 26.3.2, 27.3.3, 30.1.

26, 4.10
 —पृष्ठम् 6.1.21
 —पृष्ठशमनीयम् 31.2.28
 पृष्ठस्तोत्रीयेषु 8.2.20
 पृष्ठस्थानानि 6.1.9
 पृष्ठस्य 15.4.1
 —पृष्ठस्य 6.1.19
 पृष्ठहोमम् 6.1.1
 पृष्ठहोमाय 4.2.6
 पृष्ठादेशम् 6.1.6
 पृष्ठानाम् 3.2.21, 8.1.13, 24.4.14
 पृष्ठानि 8.1.11, 3.6, 18, 24.4.15
 पृष्ठे 10.1.1, 26.3.3, 30.3.25
 —पृष्ठे 8.1.29
 पृष्ठेन 9.2.11, 22.2.23
 पृष्ठेषु 9.3.2, 22.5.15, 26.3.5, 11
 26.3.11
 पृष्ठ्यः 9.2.15, 28.3.20
 —पृष्ठ्यदेश 31.4.20
 पृष्ठ्यम् 5.4.17, 8.1.26, 2.12
 पृष्ठ्यस्तोत्रीयेषु 28.2.8
 पृष्ठ्यस्तोमपञ्चाहम् 28.4.10
 पृष्ठ्यस्तोमेन 30.1.22
 पृष्ठ्यस्य 9.3.13, 30.1.24
 पृष्ठ्यस्वरसाम्नाम् 7.4.21
 पृष्ठ्याः 28.4.30
 पृष्ठ्यानन्तर्ये 7.4.17
 पृष्ठ्यानाम् 24.3.19
 पृष्ठ्यामिप्लवान् 8.3.25, 27
 पृष्ठ्ये 8 2.9, 9 1, 2.17, 28.5.6
 25, 29.3.13

पृष्ठ्येन 28.5.12, 30.1.21
 पृतृकयज्ञिकायाम् 13.1.17, 30.2.14
 पोतुः 25.2.14
 —पोतृ 25.1.11
 पोत्रे 26.1.22
 पोषम् 9.1.16, 3.23
 पोण्डरीके 26.1.13
 पोत्रः 1.3.20
 पौरुमीढम् 29.3.15
 पौरुमद्गम् 22.5.14
 पौरुमद्गे 19.2.10, 12
 पौरुहन्मनम् 19.3.14
 पोर्णमासम् 31.1.25
 पोर्णमासीदीक्षा—
 मासापवर्गाः 26.1.1
 पोर्णमासीप्रभृतयः 30.2.1
 पोर्णमासीप्रसवम् 31.4.16
 पोर्णमासेन 25.3.6, 13.1.31
 पोर्णमास्यातिरात्रः 28.1.10
 पोर्णमास्याम् 23.4.44, 24 3.2, 25.3
 2, 4, 7, 31.1.23, 28
 3.5
 पोर्णमास्येन 30.2.25
 पोर्वपर्यदर्शनात् 29.4.5
 पोष्कलम् 18.4.1, 28.1.23
 पोष्कलस्य 20.4.9
 पोष्याम् 27 1.10
 प्यायस्व 14.2.5
 प्र 3.2.29, 10.3.7, 11.2.11, 13.
 2.7
 प्रकरणभूतत्वात् 31.2.14

प्रकरणवत् 20.2.13	प्रजापतिम् 3.3.23, 9.4.16, 12.3.23
प्रकरणे 29.1.2	प्रजापतेः 12.3.21, 22, 30.3.32
प्रकाशौ 25.2.13	प्रजापतेर्हृदयम् 2.1.20, 28
प्रकृतिप्रत्ययात् 37.6.25	प्रजापतेर्हृदयस्थाने 2.1.24
प्रकृतिस्तोमान्वयात् 27.6.14	प्रजाभ्यः 5.2.8
प्रकृतिस्वरा 24.1.5	प्रजाम् 2.3.12
प्रकृतेः 26.3.33, 28.4.10	प्रजावन्तः 7.2.10
प्रकृती 27.4.5, 28.3.14, 16, 30.3.3	प्रजाताम्राः 26.2.28
प्रकृत्यन्वयात् 26.3.19	प्रज्वलेयुः 26.2.28
प्रकृष्यः 31.1.19	प्रज्वलिते 12.2.4, 23.4.38
प्रक्रमान् 31.3.26	प्रणयनस्थानेषु 28.4.27
प्रक्रमेत् 31.3.26	प्रणयन्ति 2.2.41
प्रकोशाः 11.2.10	प्रणवनामानि 1.3.29
प्रक्षालयेयुः 23.4.11	प्रणवान्तयोः 1.3.6
प्रक्षाल्य 7.2.11, 12.3.14, 26.4.14	—प्रणवैः 9.4.24
प्रगाथः 29.1.3	प्रणीताः 31.4.4
प्रगाथकारम् 2.4.15	प्रणीतासु 12.2.31, 4.3
—प्रगाथधर्माभ्याम् 16.1.13	प्रणीय 31.4.4
—प्रगाथम् 29.3.4	प्रणीयमानम् 14.4.12
प्रगाथाः 28.3.32, 29.1.1, 4, 16	प्रणीयमानाः 12.2.32, 14.4.5
3.6	प्रणीयमानासु 12.2.31
प्रगाथान् 29.2.20	पणीयमानौ 13.1.3
प्रगाथाप्रभावात् 29.1.9	प्रणेष्यत्सु 15.1.1
प्रगाथेषु 20.3.39, 4.2	प्रति 6.2.15, 16, 12.2.23, 15.2.20
प्रगार्थी 29.1.18	22.1.23, 24.4.9, 27.3.7. 31.
प्रचरन्ति 22.5.9	3.29
प्रच्छाद्य 6.2.14, 23.4.14, 22,	प्रतिकल्पयेत् 29.3.10
प्रजननम् 9.1.5	प्रतिगृह्णीयात् 5.3.15, 4.2, 20, 27
प्रजननोक्तम् 27.5.16	29, 12.1.8, 3.9, 15.1
प्रजापतये 2.3.7	.8, 4.17, 21
प्रजापतिः 5.1.27, 7.4.3	प्रतिगृह्य 3.4.16, 5.1.1, 23, 10.1.2
	13.2.4

- प्रतिग्रहणम् 31.2.26
 -प्रतिघः 27.1.1
 प्रतितोदाः 20.1.3
 प्रतिदधानम् 10.2.10
 प्रतिदिश्यन्ते 30.1.3
 प्रतिघस्त्व 10.2.9, 10
 प्रतिपञ्चाहम् 28.4.24
 प्रतिपत् 8.2.14, 8.3.1
 प्रतिपदा 8.1.20
 -प्रतिपद्विधेः 23.1.7
 प्रतिपरीयुः 13.3.8
 प्रतिपश्यामि 12.3.8
 प्रतिप्रयच्छेत् 13.2.4
 प्रतिप्रस्थातुः 25.2.13
 -प्रतिप्रस्थातृ 25.1.10
 प्रतिब्रूयात् 27.3.3, 5
 प्रतिमन्त्रयेत् 1.1.10, 11.2.3, 5, 9
 12.3.8
 प्रतिमन्त्रयेत् 6.2.5
 प्रतिमन्वानः 27.3.5
 प्रतिमा 3.4.20
 प्रतिमुक्तम् 15.4.4
 प्रतिमुक्तया 25.2.11
 प्रतिमुच्य 23.4.8
 प्रतिमुञ्चेत् 25.2.8
 प्रतियोजनम् 6.3.6
 प्रतिलोमः 16.3.2
 प्रतिलोमम् 7.4.20, 28.4.3
 प्रतिलोमाः 9.3.15, 18, 27.5.12
 प्रतिलोमान् 8.3.24
 प्रतिलोमैः 11.4.9, 24.1.10, 12
 प्रतिवाश्येत् 26.4.17, 19
 प्रतिवीक्षेत् 6.1.17
 प्रतिवेश्यः 22.2.12
 प्रतिवोचामि 27.3.4
 प्रतिपज्येत् 31.4.4
 प्रतिषेधः 23.1.16, 31.1.21
 प्रतिष्ठ 12.4.1
 प्रतिष्ठा 10.4.8
 प्रतिष्ठापयेत् 11.4.8
 प्रतिहरेत् 20.2.9, 20.3.23
 प्रतिहरेयुः 3.3.8, 5.3.10
 प्रतिहर्ता 3.1.1, 13, 3.1, 11, 27
 4.3.12, 5.1.9, 3.8, 6.2.12
 9.4.8, 12, 18.3.9, 16, 20.
 24, 32, 21.2.13
 प्रतिहर्तारम् 6.2.13
 प्रतिहर्तृ 25.1.71
 प्रतिहारः 20.1.25, 2.2, 26,
 3.10.24
 -प्रतिहारम् 18.3.9, 4.11, 19.4.5
 प्रतिहारयेत् 12.3.15
 प्रतिहारवत्यः 16.1.18
 प्रतिहारवेलायाम् 6.3.2, 9.4.8
 प्रतिहारस्थानम् 18.3.6
 प्रतिहारस्य 18.3.15
 -प्रतिहार 20.4.7
 प्रतिहाराः 20.1.1
 --प्रतिहाराणि 19.4.1
 प्रतिहारात् 6.1.16, 20.3.26
 -प्रतिहारे 18.4.8, 20.3.7, 11
 प्रतिहारोपद्रवौ 18.2.2

पदानुक्रमणिका

प्रतीचि 1.2.28	प्रत्यभिमुख्येयुः 27.2.11, 13
प्रतीचीम् 27.3.11	—प्रत्यये 26.6.27
प्रतीचीनेडम् 19.2.1	प्रत्यवरोहणीयेन 24.3.17, 4.5
प्रतीचीनेडानि 20.3.36	प्रत्यवेत्तस्वराणाम् 20.3.27
प्रतीच्या 7.3.16	प्रत्यवरोहः 27.6.8
प्रतीयात् 18.3.13	प्रत्यवरोहणाभिवादाने 24.4.8
प्रतीयेत 12.1.33	—प्रत्यवरोहम् 17.2.13
प्रतीवेशाम् 3.2.18	प्रत्यवरोहीणि 27.6.5
प्रतोदः 23.1.17	प्रत्यवरोहेण 22.5.34
प्रतयोः 12.1.21	प्रत्यवेत्तस्वराणाम् 23.3.27, 29
प्रत्नवत् 28.3.24	प्रत्यवेत्तस्वरेषु 18.3.3
प्रत्नानुरूपः 28.3.25	प्रत्याचक्षीत 1.1.9, 2.4.6
प्रत्यक् 3.3.26, 5.2.12, 13	प्रत्याम्नानम् 26.2.19
प्रत्यक्संस्थम् 5.2.14	प्रत्यान्नजन् 2.2.12
प्रत्यक्षपरोक्ष 18.3.4	प्रत्यान्नजेत् 12.1.7, 14.4.3, 25.1.22
प्रत्यक्षमक्षम् 12.4.21	प्रत्यान्नजेयुः 11.4.18, 13.3.10
प्रत्यक्षम् 10.1.20, 24.1.2	प्रत्यान्नज्य 2.1.15, 17.3.2.1. 7.2.11
प्रत्यक्षविकारात् 27.4.22	9.3.23, 10.1.8, 2.8
प्रत्यक्षविधानात् 30.1.5	3.6, 13.1.2, 2.1, 14.4.5
प्रत्यक्षविहितम् 31.4.14	12
प्रत्यक्षेण 31.1.28	प्रत्याहरेयुः 25.1.15
प्रत्यङ्ग 14.1.13	प्रत्याहृत्य 15.4.7, 20.2.18
प्रत्यङ्गमुखः 2.1.14, 4.10, 3.3.27	प्रत्युत्सृजेत् 25.1.18, 2.10
4.4.6, 7.1.4, 11.3.1	प्रत्युद्गीथः 20.3.41
13.1.22, 27.1.15	प्रत्युद्गृह्णीयात् 20.3.27
प्रत्यङ्गमुखाः 4.2.7, 13, 10.1.13,	प्रत्युपवेशनम् 4.4.10
1.5.18	प्रत्यूहा 7.3.3
प्रत्यञ्चम् 22.3.16, 29.4.9	प्रत्येकम् 1.3.19
प्रत्यन्तात् 2.1.22, 20.1.31, 30.2.8	प्रत्येका 31.2.8
प्रत्यभिमुखने 5.1.20	प्रथमः 3.1.12, 5.1.4, 6.3.16, 7.4.

ब्राह्म्याणश्रौतसूत्रम्

22, 17.4.16, 20.2.35, 26.	3.10, 13, 17.3.11, 4.2
4.16	21.2.10, 22.1.4, 25.1.2
प्रथमतृतीययोः 19.2.3	26.4.6
प्रथमद्वितीययोः 22.3.3	-प्रथमायाम् 17.4.17
प्रथमद्वितीययोः 22.3.3	प्रथमासु 17.4.16
प्रथमद्वितीये 20.1.11	प्रथमे 17.3.16, 19.2.4, 22.2.17
प्रथमद्वितीयौ 5.1.21	3.5, 26.1.17, 2.1, 3.26,
प्रथमनवमाभ्याम् 18.4.9	27.3.8, 28.1.8, 18, 29.1.15
प्रथमम् 1.1.23, 3.2.4, 4.3.1, 5.1.	20, 3.17
22, 2.12, 3.2.4, 7.1.12	प्रथमेन 5.1.28, 20.2.41, 23.1.1011
2.11, 8.4.16, 12.1.20.7.2	प्रथमेभ्यः 20.2.32
3.3, 4.5, 21.2.19, 3.18	प्रथमैः 1.1.8
22.4.16, 23.4.35, 26.3.16	प्रथमोत्तमयोः 12.1.36
27.4.19, 5.2, 28.5.8	प्रथमोत्तमौ 17.4.8, 31.4.19
प्रथमया 17.3.28	प्रदक्षिणम् 2.1.22, 3.2.2, 5.2.5
प्रथमस्य 1.2.7, 4.29, 6.4.2, 6	9.1.5, 10.2.13, 11.3.17
8.1.27, 11.4.3, 16.2.18	13.3.1
21, 17.1.2, 20.2.38, 22.4.	प्रदेष्टाः 27.6.18
11, 27.4.24, 6.10, 28.4.8	प्रदापयति 26.4.3
प्रथमस्वरा 21.1.5	प्रदाय 15.1.6
प्रथमस्वरैः 6.1.16	प्रद्वेत् 11.3.13
प्रथमा 3.4.23, 13.2.7, 17.1.2, 19.	प्रपद्य 2.2.14, 3.3, 12, 4.9, 6.2.4
3.12	12.1.16, 13.1.20
प्रथमाक्षरलोपम् 18.2.26	प्रपद्ये 3.3.23
प्रथमात् 4.1.13, 9.3.14, 15.3.3	प्रब्रवीमि 23.3.22
20.2.1	प्रब्रूयुः 22.3.18
प्रथमानि 19.1.11	प्रभवन्ति 29.1.16
प्रथमाम् 6.4.11	प्रभव्यम् 31.3.29
प्रथमाय 20.2.15	प्रभूतम् 13.1.14
प्रथमायाः 17.3.23, 20.4.5	प्रमंद्हिष्यम् 18.4.1
प्रथमायाम् 12.4.6, 15, 16.1.17, 19	प्रमतिः 7.2.7

पदानुक्रमिका

—प्रमाणाः 22.1.12	25.2.22
प्रमाणार्थम् 16.1.11	प्रविशेयुः 3.1.7, 4.3.10, 9.4.2,
प्रयच्छन् 9.4.11	10.3.8, 24.1.23
प्रयच्छेत् 3.4.16, 5.1.23, 13.3.7	प्रविष्टेषु 15.1.16
प्रयतेत 23.4.1	प्रवृणीरन् 3.3.1, 2, 3
प्रयन्ति 28.4.15	प्रवृत्तहोमा 3.3.16
प्रयवः 28.2.4	प्रवेशनसंमार्जने 3.4.35
प्रयायाः 10.2.13	प्रवेशनोपवेशने 4.4.7
प्रयुज्यते 31.1.3, 5	प्रवेशितेषु 15.2.12, 13
प्रयुञ्जानः 29.2.6	प्रवेद्यमानम् 14.1.17
प्रयुञ्जीत 16.2.11, 17, 21, 25.4.3	प्रवेद्यमानाः 3.1.7
29.2.20	प्रव्रजिष्यतः 31.3.32
प्रयोगः 16.2.23, 24, 17.1.12	प्रव्रजेयुः 23.4.6
प्रयोगे 17.2.15	प्रशस्तः 3.4.16, 15.3.2
—प्रयोगी 17.3.27	प्रशास्ता 15.3.21
प्रवचनम् 1.2.12	प्रशास्त्रा 5.2.20
प्रवचने 1.2.15	प्रष्टी 5.3.25
प्रवद 11.1.5	प्रष्टी 10.4.14
प्रवदन्तु 11.2.1	प्रसचक्षीत 6.1.9
प्रवद्भागवम् 2.2.22, 18.2.8	प्रसर्पन्ति 24.1.13
प्रवराः 3.4.33	प्रसर्पेयुः 25.2.4
प्रवर्ग्यवति 2.2.1, 14.2.12	प्रसवः 8.4.7, 28.1.3, 30.4.23,
प्रवर्ग्यसाम्नः 6.4.2	31.1.4
प्रवर्ग्यपिसदः 14.3.9	प्रसवे 15.4.6
प्रवर्तते 28.3.21	—प्रसवोत्थानानि 28.1.1
प्रवर्त्यमाने 14.4.15	प्रसव्यम् 15.1.6, 2.8
प्रवसन् 7.3.1	प्रसिच्यते 12.4.22
प्रवहत 4.2.2	प्रसूता 15.3.9
प्रविध्येत् 4.1.7	प्रसृजेत् 28.4.9
प्रविशन्तः 3.1.9	प्रसृज्येत 31.3.11
प्रविशेत् 12.1.15, 14.1.18, 15.4.16	प्रसृते 7.3.27, 9.3.23

प्रसेषमानाः 23.1.18	प्रस्थानीयायाः 12.2.32
प्रस्तरम् 3.4.16	प्रस्रप्स्यन्तः 24.1.13
प्रस्तरात् 4.17	प्रस्रवणम् 31.2.20, 24
प्रस्तरे 3.4.26, 27, 14.2.6	प्रस्रवणानि 25.2.26
प्रस्तावः 16.1.16, 20.2.25, 41, 4.3	प्रस्वरेत् 3.4.2
21.1.30	प्रहरेत् 4.1.11, 7.2.15
प्रस्तावप्रतिहारनिघनानाम् 20.4.7	प्रहिणुयात् 1.1.13, 22.3.2
प्रस्तावप्रतिहारौ 20.2.8	प्रहिणोमि 4.1.8, 9.1.16
प्रस्तावाः 12.2.7, 16.1.13	प्रहृत्य 23.4.6
प्रस्तावात् 3.4.25, 18.2.6	प्राक् 1.3.18, 4.5, 27, 29, 2.2.43
प्रस्तावान्तलक्षणम् 18.2.9	3.4.34, 4.1.9, 15, 5.4.17, 21
प्रस्तावान्तेषु 5.2.9	6.1.11, 16. 2.1, 4.13, 7.4.9
—प्रस्तावासु 5.2.10, 11	8.2.12, 9.2.18, 3, 10, 23
प्रस्तावोद्गीथौ 18.2.2	10.1.3, 14.1.1, 11, 3.13
—प्रस्ताव्याः 16.1.18	15.2.19, 8.1.18, 4.23 ² , 19.
प्रस्ताव्ये 16.1.22	1.10, 2.4, 9, 3.14, 4.5, 20.
प्रस्तुतम् 18.3.1	1.25, 2.2, 19, 22.3.2, 26.
प्रस्तुतायाम् 6.2.17, 11.4.7	1.9
प्रस्तुत्य 5.2.18. 9.4.9	प्राकृतस्य 27.4.13, 28.4.19
प्रस्तूयात् 11.4.4, 20.2.15	प्राकृताः 27.4.20
प्रस्तूयमाने 6.1.15	प्राकृती 26.2.17
प्रस्तोता 2.1.1, 3.1.1, 12, 3.1, 10	प्राकृते 24.4.7
27, 4.16, 5.1.1, 23, 2.1	प्राक्समासम् 5.2.9
9, 3.7, 6.1.1, 20.2.15, 32	प्राक्संस्थम् 5.2.12
प्रस्तोतारम् 4.3.12, 15.2.20	प्रागग्रम् 5.2.13
—प्रस्तोतारौ 30.3.8	प्रागाथिकानि 16.2.18
प्रस्तोतुः 4.4.10, 12.2.9	प्रागुदक्प्रवणम् 1.1.14
प्रस्तोतृमैत्रावरुण 25.1.10	प्राङ् 14.1.12, 15.2.8, 26.4.16
प्रस्तोतृसुब्रह्मण्यौ 1.1.13	प्राङ्मुखः 2.1.15, 16, 7.1.5, 11.3.
प्रस्तोत्रा 15.2.19	1, 13.1.20, 27.1.13,
प्रस्थानीयम् 12.4.1	31.1.10

पदानुक्रमणिका

प्राङ्मुखकरणम् 1.2.22	प्रातरनुवाकात् 31.2.2
प्राङ्मुखम् 10.2.5	प्रातरनुवाकान्ता 1.3.31
प्राचः 10.2.5	प्रातरनुवाकाय 2.4.9
प्राचि 1.2.27, 14.1.15	प्रातरनुवाके 2.4.18
—प्राचीनावीतयोः 13.1.19	प्रातरनुवाकोपक्रमणवेलायाम् 1.3.8
प्राचीनावीती 7.2.11	प्रातरनुवाकोपाकरणात् 2.2.43
प्राचीम् 27.3.11	प्रातराहुतिम् 22.3.1, 31.4.4
प्राजहितम् 4.2.13	—प्रातराहुतीः 31.3.23
प्राजापत्यम् 4.3.7	प्रातराहुतौ 7.2.3
प्राजापत्येन 5.4.29	प्रातराहुत्युपक्रमाः 30.2.3
प्राञ्चः 10.4.8, 11.4.20	प्रातर्दोहम् 31.1.8
प्राञ्चम् 7.3.17, 9.1.1, 22.3.16	प्रातर्होमम् 31.2.2
प्राणः 1.2.8, 3.4.2, 6.2.6	प्रातिहारिकम् 20.3.24
प्राणप्रभृतिभिः 10.1.4	प्रादुर्भावान्तात् 31.2.17
प्राणभक्षम् 14.4.20, 23.4.2	प्रादेशमात्राः 10.4.4
प्राणम् 3.3.23	प्रादेशमात्रीः 5.2.3
प्राणसामान्यात् 21.2.26	प्राधान्यात् 16.4.17 ²
प्राणान् 5.1.6, 6.3.29	प्राप्नुयुः 3.1.11
प्राणापानौ 12.3.22	प्राप्य 2.2.7, 4.20, 3.3.26, 13.1.12
प्राणाय 11.1.9	15.2.20, 31.2.22, 24, 3.24
प्राणेन 3.4.2, 4.1.11	29
प्रातः 15.2.12, 24.1.13	प्राप्स्यति 2.3.10
प्रातःसवनम् 8.3.15	प्राब्रुवन् 22.4.10
प्रातःसवनयोः 1.4.10	प्रायः 12.2.34
प्रातःसवनात् 3.4.8	प्रायणीयम् 28.5.8, 9, 31.2.22, 23
प्रातःसवनाय 3.1.9	प्रायणीयायाम् 2.2.22, 14.1.10
प्रातःसवने 3.4.9, 4.1.3, 5.1.18	प्रायश्चित्तपूर्वकारवलीयस्त्वात् 23.1.3
7.1.2, 23.3.13, 24.2.4	प्रायश्चित्तम् 12.3.1, 2
26.3.27	प्रावृतः 23.4.5
प्रातरनुवाकः 2.4.7	प्रावृतहोमौ 3.3.16
प्रातरनुवाकम् 2.4.8, 3.12, 8.2.27	प्राशयेयुः 12.1.19

प्राशित्रम् 12.3.8, 13.2.2
 प्राशित्रभागान् 13.2.3
 प्राशित्रहरणम् 12.3.14, 23.4.20
 प्राशिष्यन्ते 13.3.18
 प्राश्नत्सु 12.4.8
 प्राश्नन्ति 12.2.11
 प्राश्नन्तु 13.3.18
 प्राश्नामि 12.3.11
 प्राश्नीयात् 7.2.10, 12.3.11, 17
 13.1.13, 24.1.9, 10
 26.4.13
 प्राश्नीयुः 4.1.21, 7.3.23
 प्रास्तानि 6.3.23
 प्रास्ताविके 20.2.12
 प्रास्येत् 3.1.20
 प्रास्येयुः 31.2.21
 प्राहुः 2.2.28, 12.4.1
 प्रियकलयोः 3.2.15
 प्रियतमम् 7.2.8
 प्रियतमा 7.2.8, 27.2.7
 प्रियम् 3.2.30
 प्रेक्षमाणः 2.2.14, 3.4.20
 प्रेयात् 7.4.6
 प्रेयाम् 23.4.1
 प्रेषे 14.2.6
 प्रेष्येत् 1.2.25
 प्रेषकृतः 26.4.8
 -प्रेषम् 1.2.24
 प्रोक्तायाम् 1.2.18
 प्रोक्ते 9.4.24
 प्रोक्ष्य 6.4.16

प्रोहेत् 11.1.10
 प्रोहेयुः 3.1.17, 19
 प्रोह्य 13.1.6
 प्लक्षम् 31.2.20, 24
 -प्लक्षापहरणम् 31.3.29
 प्लवः 20.1.34
 प्लवम् 22.5.18
 प्लुक् 21.1.24
 प्लौक् 21.1.25

फ

फलकास्तीर्णः 23.1.19
 फलके 27.1.15
 फाणयेयुः 28.5.1
 फाल्गुनी 25.1.2
 फाल्गुन्याम् 23.4.44
 फेनः 22.3.24

व

वडवाम् 27.2.3
 वद्धाः 11.1.2
 वध्नीयुः 27.1.7
 वध्नीष्व 10.2.8
 वद्धानामा 1.1.25
 वध्वा 27.1.20
 -बलमिद्भ्याम् 25.4.1
 बलवतीम् 3.2.18
 बलीन् 12.1.6
 बवीनः 8.4.5

बहुवः 28.3.12	-बह्वृचानाम् 9.4.18
बहिः 8.2.28, 11.2.4, 14.3.2, 27.1.23	-बह्वृचैः 8.4.28
बहिःसदसम् 11.2.2	-बह्वृची 12.2.37
बहिःस्वारम् 21.2.26	बाहुभ्याम् 10.4.9
बहिर्वेदि 2.4.5, 3.1.2, 4.1.9, 7.3.27	बाहंतम् 21.2.26, 5.13, 26.3.2
9.1.1, 10.3.2, 11.3.5, 8	बाहंतयोः 27.5.17
16, 14.4.14, 22.1.26	बाहंताः 29.1.1, 4
बहिष्पत्नीसंयाजत्वात् 28.3.1	बाहंतानाम् 8.1.23, 22.5.10, 28.1.21
बहिष्पवमानम् 8.1.27, 4.12, 9.3.14	-बाहंतानि 8.1.20
22.5.22, 24.4.8, 25.2.8, 27.2.1, 4.7	-बाहंते 31.3.6
बहिष्पवमानर्चः 4.1.10	बाहंदगिरम् 28.2.27
बहिष्पवमानसंयोगः 21.3.12	बाहंदगिरस्य 28.2.29
बहिष्पवमानस्य 3.1.16	बाहंदगिररायोवाजीये 19.2.1
बहिष्पवमानात् 15.2.15, 21.4.10	बालधनेन 10.3.4
बहिष्पवमाने 3.3.7, 15.3.16, 16.3.7, 21.3.10, 25.2.10	बाहुम् 3.1.1, 5.1.5
बहिष्पवमानेन 3.4.22, 4.1.7, 27.2.6	बाहू 15.4.6
8.2.28	बाहून् 3.1.9
बहिष्पवमानैः 27.1.23	विभ्रत् 7.3.1
-बहिष्पवमानैः 4.1.13	विभ्रत 7.3.1
बहु 1.2.7 ² , 7.3.18, 11.2.11 ²	विलम् 3.2.22, 25, 26
बहुः 1.2.8, 7.3.1	वीमत्सेयानाम् 4.4.21
बहुत्रिवर्षस्य 22.3.13	वीभीतः 1.3.1
बहुलम् 28.3.15	बुध्न्म् 3.2.22, 25, 26
बहुलाः 22.5.4	बृहत् 2.1.12, 16, 5.4.6, 8.1.30
बहुशब्दान् 4.2.19	32, 2.24, 12.1.31, 15.3.9
बहुभ्रुतेः 12.2.17	24.4.12, 14, 30.1.26, 4.10
बह्वक्षरस्तोभादीनि 20.1.33	बृहतः 8.1.8, 2.5, 7, 9.1.2, 28.2
बह्वृचतैत्तिरीयकब्राह्मणे 26.6.35	13, 3.31
	बृहता 6.1.11
	बृहतिः 27.5.13

बृहती 8.2.1, 28.4.8, 29.1.15	बृहद्रथन्तरे 10.4.7, 28.3.31, 30.3.
—बृहती 8.1.6, 2.18, 19, 3.14	25
बृहतीभयात् 29.1.14, 2.8	बृहद्र याः 11.1.5
बृहतीग्रहणम् 29.2.9	बृहद्वास्वन्तीये 26.3.3
बृहतीत्रिष्टुभोः 29.2.3	बृहस्पतये 12.4.1, 15.3.4, 8
बृहतीनाम् 27.6.17	बृहस्पतिः 3.3.1, 4.1.3 ² , 4.13, 12.
बृहतीम् 11.1.5, 29.1.20, 2.6	1.23, 2.28, 4.1, 15.3.6
बृहतीषु 8.1.30, 2.9, 4.4.14,	बृहस्पतिसवेन 23.3.12 24.3.15
19.3.6	बृहस्पतेः 15.4.6
बृहतीसंपन्नाः 25.4.29	वेकुरा 3.3.16
बृहते 10.3.6	वैदत्रिरात्रे 4.1.16, 26.3.12
बृहत्पृष्ठः 8.3.1, 15.30.3. 24,	वैदोत्तमे 26.3.17
4.16.22	ब्रह्म 13.4.7
बृहत्पृष्ठम् 8.3.33	ब्रह्मचारी 11.3.8, 10, 15
बृहत्पृष्ठेषु 8.1.25	ब्रह्मणः 4.2.12, 3.6, 10.2.10, 12.
बृहत्यः 27.6.23, 29.2.12	2.12, 15.1.9
बृहत्यनुष्टुप्सु 20.4.15	ब्रह्मणे 12.3.23, 4.1, 9, 11, 22.2.
बृहत्या 29.1.19	21, 24.3.27, 26.2.5, 7
बृहत्याम् 8.4.13, 9.3.8, 16.3.14	27.3.11
16.3.17, 22.5.10	ब्रह्मत्वकारिभिः 12.2.10
—बृहत्योः 27.5.15	ब्रह्मत्वम् 12.4.4
बृहत्यो 8.3.25, 16.1.23, 26	—ब्रह्मत्वे 4.4.1
बृहदनुष्टुप्कम् 8.1.10	ब्रह्मद्विषः 10.2.13
बृहदाग्नेयम् 18.4.1	ब्रह्मन् 3.4.16, 12.2.29, 3.23, 13.
बृहद्गर्मम् 26.3.11	1.4, 15.3.2, 27.3.4
बृहद्ब्रह्मसामा 30.4.21	ब्रह्मप्रजापत्योः 30 3.27
बृहद्मानो 1.4.5	ब्रह्मबन्धवे 23.2.20
बृहद्रथन्तरालेयस्त्रीयाः 29.1.5.2,	ब्रह्मभागम् 12.3.16
13, 25	ब्रह्मलोकम् 23.4.35
बृहद्रथन्तरयोः 20.4.2	ब्रह्मसाम 22.5.18, 24.4.9, 14, 28.
बृहद्रथन्तरा 28.4.24	1.18, 2.16

—ब्रह्मसामत्वात् 28.4.11

—ब्रह्मसामा 30.4.21

ब्रह्मसामानि 29.3.3

ब्रह्मसाम्नि 6.2.2

ब्रह्मा 3.3.11, 23, 4.4.13, 9.4.21

10.4.14, 12.1.1, 23, 2.28

3.19, 23, 4.1, 13.1.16, 3.2

7, 15.1.8, 3.6, 22, 27.1.16

2.9, 3.2, 7, 30.3.7

ब्रह्माणः 1.3.10

ब्रह्माणम् 3.3.11, 4.4.17, 12.3.18

13.1.15, 22.3.16, 27.3.4

ब्रह्मायतनीया 17.2.15.3.5

ब्रह्मायतनीयाम् 17.2.10, 3.11, 4.2

ब्रह्मासने 15.4.1

ब्रह्मोद्यम् 27.3.1

ब्रह्मोपवेशनेन 4.4.10

ब्रह्मोदनम् 27.1.9

ब्रह्मणः 10.2.7, 11.3.1, 22.2.10

25.4.24

—ब्रह्मण 1.3.3

ब्राह्मणम् 3.4.3, 4, 8.1.5, 9.3.22

10.2.14, 11.1.10, 14.2.2

4.7, 18.3.1, 21.3.15, 17

21, 22, 26.28, 4.2.3, 6

22.1.22, 23.1.13, 25.2.2

26.3.25, 6.40², 28.1.15

30.1.13

ब्राह्मणविहितात् 30.2.10

ब्राह्मणविहिते 30.1.6

ब्राह्मणशब्दसामर्थ्यात् 27.4.16

ब्राह्मणस्य 31.3.18

ब्राह्मणाः 3.2.34, 6.4.17, 23.3.12

24.3.1, 25.2.27

ब्राह्मणाच्छंसिनम् 4.4.18

ब्राह्मणाच्छंसिना 9.2.17, 18

ब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतीनाम् 4.2.9

ब्राह्मणाच्छंसिभ्यः 25.1.10

ब्राह्मणाय 1.2.16, 17, 15.4.19

ब्राह्मणी 25.2.5

ब्राह्मणे 29.3.21

ब्रह्मणेन 9.1.12, 10.1.4, 16.2.23

22.2.2, 3.19, 23.1.11, 4.

45, 24.1.6, 2.1, 25.2.16

26.2.2, 27.5.8, 19, 28.5.1

27, 30.3.6, 31.1.11, 2.27

4.7

ब्राह्मणेभ्यः 22.3.22

ब्राह्मणोक्तत्वात् 22.1.16

—ब्रुवाण 1.3.3, 7

ब्रुवते 18.1.1, 28.3.1, 30.3.20

ब्रुवन् 26.6.38

ब्रूयात् 1.2.18, 19, 3.2, 4.9, 3.1.

2, 2.34, 5.2.18, 4.9, 6.1.

13, 2.20, 3.16, 7.1.9, 9.

1.15, 10.2.8, 9, 11, 13

11.2.1, 3.2, 9, 12, 12.2.

28, 3.2, 31.1.4, 14, 16

3.1.8, 14.3.3, 15.3.3, 18.

3.9, 20.1.35, 2.16, 22,

21.2.12, 23, 27.2.2, 4

3.7

ब्रूयुः 3.4.12, 4.2.18, 5.1.12, 9.4.
13, 20.2.11, 2.23, 28, 24.1.
1, 4, 13, 27.3.13
ब्रुहि 13.1.14

भ

भकारादिभिः 6.1.16
भवतयः 20.4.17
भवितनानात्वे 21.2.20
भवितम् 3.4.12
भवितलोपदर्शनात् 16.1.15
-भवितम् 21.1.35
-भवतीनि 18.2.8
भक्त्यन्तराणि 3.4.7
भक्षः 4.4.20, 7.1.28, 30
भक्षच्छन्दांसि 24.1.17
भक्षणम् 5.1.17
भक्षम् 7.1.21², 9.4.11
-भक्षम् 15.4.20
-भक्षमन्त्रान् 24.1.14
भक्षयामि 7.1.21, 9.4.11, 12.4.22²
15.4.22
भक्षयित्वा 4.1.23, 6.1.1 3.4
भक्षयिष्यन्तः 24.1.13
भक्षयिष्यामः 6.3.16
भक्षयेत् 5.1.5, 12.4.20, 13.4.8
14.3.7, 15.4.20, 22, 23.4
2, 8, 5.1.3, 11, 6.3.30
4.15, 7.1.17, 24, 9.2.11
4.11, 24.2.11, 25.2.2, 30.

3.5
-भक्षाः 14.1.3
भक्षान् 23.1.2, 4.2, 8, 9
भक्षावृते 24.2.9
भक्षे 11.4.9
-भक्षेभ्यः 7.2.1
भगाय 14.2.6
भजते 18.3.15
भद्रः 11.1.7
भद्रश्रेयसोः 20.3.6
भभ 21.2.17
भरद्वाजस्य 1.4.7
भरीमभिः 11.4.9
भर्गः 7.4.9, 11, 12, 13
भर्गात् 9.3.10
भव 12.3.23
भवत 13.1.14
भवतः 27.5.13
भवति 3.4.2, 5.2.6, 8.4.28², 9.3.
22, 13.3.22, 14.1.15, 20.
3.41, 21.2.23, 3.15, 17
21, 22, 26, 28, 4.2, 3, 6
22.3.8, 5.11, 23.1.17,
24.1.9, 26.3.21, 28.1.25
29.4.11, 16³, 30.1.6, 2,9
31.1.23, 2.18, 3.35
भवन्ति 3.3.9, 4.7, 6.3.16.23, 13.
2.10, 22.3.23, 27.1.12
30.3.2
भवसि 27.3.5
भविष्यति 20.2.13, 3.40

मस्त्राम् 16.2.13	भूत्वा 7.2.11, 3.1, 26.6.36, 30.2.
मस्यान्ते 6.3.19	26
भाडितायनः 10.1.1, 17.3.1	भूमिः 24.1.13
भागः 12.3.21, 22, 13.3.10	भूमिदुन्दुभिम् 10.3.1
भारम् 27.2.10, 11	भूमिविभागः 31.1.14
भास्ववित्राह्णम् 3.4.2	भूमिस्पृशः 10.4.7
भावः 7.4.27 ²	भूमौ 11.4.8
भावुकः 3.4.2	भूयः 1.2.8, 5.2.23, 24, 27.3.13
भाषेरन् 7.3.12	भूयसाम् 16.4.16
भासनिघने 20.2.22	भूयसीः 27.3.15
भासवैरूपयोः 18.4.12	-भूयसोवाचः 12.2.15, 29.2.11, 30.
-भासानि 8.3.10	1.1, 5, 30
-भासे 8.2.31	भूयस्यः 26.1.10
भासे 8.4.13	भूयांसि 12.1.37
भासेन 20.1.19	भूयात् 1.2.7, 8, 9
भाहि 3.4.20	भूयासम् 10.3.7
भुक्त्वा 28.5.3	भूयास्म 4.1.8, 10.3.7
भुञ्जति 5.3.21	भूयिष्ठम् 18.1.15, 28.2.19
भुञ्जीत 6.2.14, 22.2.9, 23.2.23	भूयिष्ठाः 26.1.15
42	भूयिष्ठाः 28.1.22
भुञ्जीरन् 31.2.12	भूयिष्ठे 17.2.15
भुवः 2.1.11, 4.4.13, 5.4.31, 11.1	भोगलाभेन 23.1.1
.4, 12.1.23, 2.28, 3.1, 4.1	भोजनम् 31.2.5
15.3.6	भोजनसंवेशने 7.3.9
भुवनम् 27.3.2, 3.3	भोजयित्वा 27.1.9
भुवनस्य 27.3.6, 7	भोजयेत् 9.9.9
भूः 1.1.25, 2.1.11, 4.4.13, 5.4.	भ्रमिः 7.2.7
31, 11.1.4, 12.1.23, 2.28	भ्रातरः 25.4.18
3.1, 4.1, 15.3.6	भ्रातृव्यवधम् 22.5.14
भूतो 2.1.33, 10.3.7	भ्रेपम् 27.5.22

म	27.5.2
मगधदेशीयाय 23.2.20	मध्यमया 1.2.27
मघवन् 1.3.12, 13.2.7	मध्यमयोः 19.4.2, 26.3.24
मत् 27.3.5	मध्यमस्य 7.4.8, 19.3.8, 21.3.18
मथा 21.1.11, 13	मध्यमा 17.1.3
मध्यमाने 9.1.9, 12.2.2	मध्यमानि 19.1.9
मधु 6.1.1, 4, 11.3.17 ² , 15.4.17	मध्यमाम् 11.4.4
19	मध्यमायाः 17.2.16, 20.4.5
—मधु 26.4.11	मध्यमायाम् 16.3.3, 17.4.3, 21.2.5
मधुना 24.3.27	मध्यमे 11.1.3, 16.2.29 ² , 17.1.5
मधुपर्कम् 1.2.1	26.1.19, 2.9, 26.3.17, 21.
मधुपर्कस्य 1.2.5	2.1, 3.9
—मधुम्याम् 9.2.9	मध्यमेन 7.1.13, 20.3.4
मधुमन्तम् 6.3.25	मध्यमैः 18.4.10
मधुमन्थस्य 1.2.11	मध्यमां 17.4.9, 12
मधुमिश्रान् 24.3.28	मध्ये 1.3.26, 2.2.6, 3.13, 5.2.9
मधुस्त्रुन्निघनात् 8.2.3	10.1.6, 17.3.9, 17.3.22
मघोः 14.3.4	24, 22.5.26, 23.4.15, 27.3.
मध्यतः 22.3.23, 27.4.19	10, 29.2.6, 30.4.16
मध्यतःकारिणः 27.1.9	मध्येनिघनम् 16.4.5
मध्यतःकारिभ्यः 24.3.23, 25.1.9	मध्येशरीरम् 23.4.16
26.1.20, 27.3.14	मनः 1.2.9, 11.1.7, 12.4.1
मध्यदेशेन 5.2.13	मनसाः 5.1.25
मध्यदिनीया 18.1.17	मनसा 2.4.12, 21, 6.1.11, 1.16
मध्यदिने 5.3.7, 23.3.18, 24.1.21	2.1, 7.3.1, 9.3.23, 4.10
26.3.26	11, 19, 12.1.32, 34, 35
मध्यम् 3.2.22, 25, 26, 10.3.6, 27.	38, 2.13, 27.3.2
2.20, 11	मनस्तनुषा 7.2.10
मध्यमः 17.3.13	मनुष्याणाम् 10.3.7
मध्यमम् 19.1.8, 20.1.9, 3.14, 16	मनुष्येभ्यः 31.3.34

मन्त्रम् 5.1.24, 11.2.5	मलिम्लुचः 4.3.6
मन्त्रविधिः 1.1.2	मशकः 20.4.26 ²
मन्त्रान् 1.1.4, 5	महत् 1.1.10
मन्त्रान्ते 3.1.2	महतः 11.2.3
मन्त्रेण 15.1.1	महयिष्यते 11.2.5
मन्त्रैः 10.3.4	महर्षिजः 12.2.11
मन्त्रां 3.2.9, 15	महागिरि 3.3.20
मन्थयेत् 22.5.3	महादिवाकीर्त्यपृष्ठः 30.3.34
मन्थिष्यत्सु 12.1.1	महादिवाकीर्त्यम् 8.3.4
मन्थिष्यन्त 12.1.22	महादिवाकीर्त्यस्य 8.2.32, 20.2.12
मन्दिपीमहि 13.2.7	महान् 11.2.3
मन्द्रः 3.4.9	महानदी 3.3.20
मन्द्रम् 4.1.18	महानसे 22.4.9
मन्त्रे 3.4.7	महानानात्वानि 29.2.2
मन्मभिः 13.2.8	महानाम्नीनाम् 20.1.2, 7
मन्यते 21.4.3, 23.2.3	महानाम्नीभिः 9.1.14
मन्यन्ते 22.1.22	महानाम्नीषु 28.2.1
मन्ये 29.4.14, 31.3.33	महानाम्न्यः 28.2.6
मन्येत 7.2.13, 9.4.11, 15.4.15	महापथः 1.1.17
मन्येथाः 10.2.13	महारात्रे 22.3.1
मम 27.2.4	महावीणा 11.2.4
मयि 1.2.11, 2.3.12, 13, 14, 9.18	महावीरान् 14.1.8
2.3, 4.22, 10.3.7, 12.3.22	महावीरायतनम् 2.2.14
मयूरः 24.4.7	महावृक्षः 1.1.17
मयूरोन्नीकर्षी 24.4.7	महावेदेः 10.3.10
महतः 3.2.5	महावैश्वामित्रम् 18.2.8, 20.1.34
मरुताम् 2.2.33, 16.4.9	महाव्रतम् 6.1.7, 30.3.16
मरुतांघेनु 19.1.2	—महाव्रतम् 28.1.9
मरुत्स्तोमेन 25.4.18	महाव्रतस्य 10.1.1
मर्त्यानाम् 7.2.7	महाव्रते 27.1.2
मलम् 4.2.2	महाव्रतेन 29.4.1

मही 11.4.9	2.28, 4.1, 15.3.6
महीमित्रस्य 24.1.4	मानुषान् 7.3.1
महीयज्ञस्य 24.1.4	माम् 2.4.8, 4.1.14, 11.2.11, 13.
महेन्द्रस्य 30.3.35	2.5, 27.2.2
मह्यम् 12.3.23	मायया 27.3.5
मा 2.3.17, 3.1.2 ² , 3.16, 4.1.8	मारुतम् 19.1.2
2.2, 17, 3.9, 10, 5.3.21, 4.9	मारुते 19.1.2
6.3.8, 9, 6.4.17 ² , 7.3.1	मारुतैः 27.5.6
10.2.10 ² , 3.7 ² , 4.13, 11.1.7	मार्गम् 22.2.9
2.3, 12.3.23, 4.22, 27	मार्गीयवस्य 18.3.15
मासम् 22.2.9	मार्जनम् 4.2.2
माण्डवम् 9.3.13	मार्जन्ति 11.3.20
मातरम् 9.2.23	मार्जयित्वा 13.3.16, 15.3.16
मातृभिः 13.1.14	मार्जयेत 15.1.15
मातृः 25.2.4	मार्जयेरन् 12.3.5
मात्रे 9.2.23	मार्जालीयम् 4.2.10, 5.3.10, 9.2.16
मादयध्वम् 6.2.4, 7.2.13	10.1.16, 11.3.4, 17
मादयन्ताम् 12.4.1	15.4.3, 30.2.13
माधुच्छन्दसम् 19.2.2	मार्जालीयसदृशे 23.4.4
माध्यंदिनः 22.5.29	मापशरावम् 8.2.30
माध्यंदिनापराह्णयोः 31.4.6	मासः 25.4.4, 29.2.10, 3.16, 30.
माध्यंदिने 4.1.3, 5.1.13, 18, 16.	1.21, 3.3
3.14, 4.5, 7, 23.3.15	मासम् 8.3.31, 24.3.4, 27.4.10
24.2.4	29.1.17, 2.7, 30.2.4, 25
माध्यंदिनेन 5.3.11	मासमात्रे 24.3.16
मानवात् 7.4.16, 8.2.2	मासस्य 29.1.9
मानवादिवृहती 28.4.8	मासाः 8.4.4, 30.4.1
मानसम् 8.3.27, 15.3.9, 28.3.1	मासान् 8.3.27
मानसवत् 15.3.13	मासान्ते 8.4.16
मानसेन 9.4.4	मासान्तेषु 30.3.20
मानुषः 3.3.1 ³ , 4.4.13, 12.1.23	मासावृत्तकारिणम् 8.3.25

पदानुक्रमणिका

मासि 8.4.3 ² , 8 ² , 25.5.23,	मृगान् 5.3.16
30.2.11	मृजनाः 23.2.21
मासे 29.1.10, 2.3	मृतम् 22.5.7, 23.4.6
मासेषु 30.2.15	मृताय 26.6.39
-मासेषु 8.4.6	मृते 31.2.16
मासौ 30.1.10	मृत्तिकाम् 14.3.14
मिताः 24.1.11	मृदा 3.1.2
मित्रस्य 12.3.8	मृदुकम् 11.2.9
मित्रः 4.3.14, 5.1.4, 2.16	मे 1.1.10, 2.7, 8, 9, 3.5 ⁴ , 26
मित्रानि 5.3.18	6.2.6, 9 ² , 12.3.22 ³ , 4.22
मित्रुनौ 11.3.16, 12.4.19	22.3.1
मीमांसितसत्रम् 23.1.9	मेखलाम् 31.4.4
मिमिक्षाताम् 11.4.9	मेधातिथेः 1.3.3
मिश्रम् 24.2.4	मेने 1.3.3
मीमृषः 7.2.7	मेपः 1.3.3
मुखानि 3.3.28	मेने 1.3.7
मुखेन 10.4.9	मेपे 2.2.50
मुख्यान् 5.1.6, 6.3.29	मेत्रावरुणस्य 4.2.8, 4.25, 16.2.27
मुञ्च 13.3.23	21.4.14, 29.4.9
मुञ्चामि 4.2.2	—मेत्रावरुण 25.1.10
मुञ्जामावे 10.1.3	मेत्रावरुणैः 27.5.6
मुमूर्षेत् 23.4.41	मेधातिथम् 19.4.1
मुष्को 27.2.12	—मेधातिथयोः 19.4.2
मुष्यते 3.4.2	मीक्षम् 30.1.17
मुसलम् 23.4.32	मीक्षसोमसामनी 9.3.4
मृतः 22.3.12	मीक्षस्य 9.3.3
मूत्रम् 5.2.20	मीञ्जविवानाम् 10.4.1
मूर्धनिम् 13.4.11	मीञ्ज्यः 11.1.2
मूलतः 11.1.8	म्रियते 23.4.5
मूले 2.3.14	
मृगतीर्थम् 5.2.22	

य

28.1.16

यः 3.1.9, 3.2.5, 26, 4.2, 37, 4.1.
11³, 2.2, 5.2.24, 6.1.12, 2.2
9², 7.1.7, 9², 3.1, 3, 7, 9.1.
15, 10.3.4, 6³, 11.2.3², 20.
1.35², 22.3.14, 23.1.1, 3.11
24.2.6, 7, 25.3.3, 13, 4.10
26.4.4, 5, 13, 6.36, 27.1.6
30.3.10

यक्ष्यमाणः 22.3.1, 23.4.1

यक्ष्यमाणाः 23.1.1

यच्छेत् 12.2.31

यच्छेयुः 3.3.4, 5.2.21, 7.3.11, 15.
2.12, 3.17

यजतिशब्देषु 1.3.9

यजते 1.3.18, 22.3.22

यजनीये 23.4.46, 25.3.8, 30.4.23
31.1.4, 24

यजमानः 2.2.13, 4.9, 10, 12, 3.3.
11, 4.6, 9.4.26, 12.3.19
13.1.22, 22.1.20, 23.4.
39, 24.4.17, 25.2.9, 27.
1.13, 2.2, 4

यजमानचमसात् 25.2.3

यजमाननामधेयानि 1.3.19

यजमानम् 2.1.11, 3.4.27, 4.3.15
5.3.10, 6.2.8, 9.1.4, 11
16, 2.3, 11.2.21, 12.3.18
12.3.23, 13.1.14, 4.9
14.3.6, 23.4.6, 27.3.6

यजमानवचनम् 5.2.19

यजमानवचनात् 6.3.2

यजमानवचने 4.1.6

—यजमानवाचन 9.4.7

यजमानशब्दम् 3.2.8

यजमानस्य 2.3.16, 3.2.32, 6.2.2

7.4.3, 12.2.27, 13.3.1

13.4.11, 14.1.6, 27.2.7

यजमानाः 14.3.8

—यजमानाः 26.6.40, 31.1.32

यजमानात् 12.2.23

यजमानान् 11.2.11

यजमानाय 25.2.10

यजमाने 1.2.3

यजमानेन 2.4.6

—यजमाना 1.3.13

—यजुः 1.1.5, 14.3.10

यजुः 2.4.5

यजुरन्तरये 1.1.26

यजुषा 3.1.13, 12.1.24, 25, 4.5, 6

13.1.1, 14.3.1, 10, 13, 4.1

6, 14, 15.1.14, 15.2.20

—यजुष्कृतान् 27.5.22

यजूंषि 10.4.8

यजेः 1.3.27

यजेत 22.1.20, 29, 3.10, 23.3.11

12, 4.40, 24.3.1, 3.7, 10

17, 25.1.1, 4, 2.1, 3.1, 3.3

12, 22, 27, 4.1, 9, 16, 27

34, 27.1.1, 3.10, 5.6, 11

पदानुक्रमणिका

19, 23, 28.1.14, 16, 31.2.	—यज्ञायजीययोः 26.2.23
22, 4.1, 10	यज्ञायजीयाय 10.3.6
यज्ञेयाताम् 25.4.2 ³ , 25	यज्ञायजीये 20.1.19
यजेरन् 8.4.27, 11.4.20, 22, 23.1.	—यज्ञायजीये 12.1.36
10, 25.4.18, 31.1.9, 33	यज्ञायुधि 23.4.39
यज्ञः 24.1.4, 27.3.7	—यज्ञिकायाम् 13.1.17, 30.2.14
यज्ञकालः 22.1.1	यज्ञियस्य 5.2.1, 10.4.2
यज्ञक्रतुः 23.1.4, 26.6.36	यज्ञे 2.2.19, 12.4.21, 13.1.9, 2.6
यज्ञक्रतोः 28.3.8	25.4.28
यज्ञपतिम् 12.4.1	—यज्ञे 5.4.30
यज्ञपती 6.1.1, 4	—यज्ञैः 30.2.6
यज्ञपात्रैः 23.4.6, 17, 36	यजीयकरणशेषान् 31.2.25
यज्ञपुच्छम् 26.1.3	यज्ञोपकरणानि 23.1.1
यज्ञम् 6.1.1, 11.4.9, 12.4.1,	यज्ञोपवीत 13.1.19
12.4.1	यज्ञोपवीती 7.3.1
यज्ञशेषम् 15.3.20	यज्ञोपवीतोदकाचमने 1.2.20
यज्ञसारथि 2.2.43	यण्वम् 28.5.15
यज्ञस्य 13.4.16	यण्वापत्ययोः 19.3.12
यज्ञाङ्गेन 12.1.13	यण्वापत्ये 19.3.10
यज्ञाङ्गैः 1.2.21	यत् 3.3.15, 4.1.7, 2.2 ³ , 5.3.21
यज्ञान् 12.1.3	4.2, 20, 6.1.1, 3.1, 4.7, 7.3.
यज्ञायजीयनिघने 18.4.15	6, 4.3, 16, 9.2.16, 3.23, 10.
यज्ञायजीयप्रथमायाम् 17.4.17	1.16, 3.6, 11.2.3, 10, 12.2.5
यज्ञायजीयप्रमृतीनि 16.4.1	12.4.22, 15.3.15 ² , 4.5, 16.4.
यज्ञायज्ञीयम् 2.1.17, 23, 10.4.8,	4, 18.1.14, 2.23, 3.34, 22.
24.4.14, 26.3.11	1.25, 26, 2.5, 5.5, 23.1.13
—यज्ञायज्ञीयम् 2.1.18	17, 4.30, 26.4.17, 27.2.12
यज्ञायज्ञीय 8.2.31	13, 3.9, 12, 4.3, 6, 28.1.16
—यज्ञायज्ञीय 16.3.9	3.8, 4.26, 5.16, 29.2.15, 16
यज्ञायज्ञीयस्य 6.2.15, 20.4.2,	3.18, 30.2.16, 23, 31.4.10
17.4.16	यतः 25.2.6

यतरस्याम् 16.3.15

यत्किञ्च 6.4.17

यत्र 2.1.8, 4.3, 15, 4.3.5, 5.1.26

12.1.22, 24, 1.33, 34, 13.3.

10, 14.1.11, 18.1.14, 22.2.

12, 5.4, 24.2.2, 5, 26.4.16

27.3.6, 28.3.10, 4.16, 5.20

29.3.5, 31.2.11, 30

यथर्चम् 21.2.8, 23

यथा 2.2.33, 3.21, 4.7, 4.4.26²

6.4.2, 8.1.5, 4.2, 9, 9.2.17

4.15, 10.1.17, 3.6, 12.2.8

4.3, 13.1.11, 16.1.7, 17.1.9

18.1.1, 2.8, 20.1.34, 3.23

27, 4.9, 11, 13, 14, 25, 21.

1.18, 19, 20, 21, 23, 3.8, 11

4.12, 22.1.14, 23.1.8, 3.9

4.1, 34, 26.1.11, 2.13, 14

18, 23, 3.9, 16, 6.30, 39

27.1.2, 19, 2.14, 4.15, 21

22, 23, 6.6, 13, 16, 28.1.16

2.24, 3.8, 9, 29, 31, 4.26

5.20, 29.2.11, 3.8, 30.1.13

17, 18, 27, 4.11, 31.2.21

3.25, 38, 4.9

यथाकामी 2.2.20, 5.1.20, 22.1.10

28.1.7, 3.16, 31.4.17

यथाकालम् 31.3.21

यथागीतम् 2.1.27

यथाजाति 5.3.16, 17.1.26, 22.2.17

18

यथाज्येष्ठम् 1.3.21, 6.3.9

यथादेशम् 31.1.14

यथादेवतम् 5.3.15

यथाधीतम् 6.3.18, 9.3.17, 15.4.8

11, 20.3.43

यथापदम् 20.4.15

यथापृष्ठम् 29.3.14

यथाप्रकृति 30.2.18, 31.3.17

यथाप्रस्तरम् 5.1.23

यथाभागम् 6.2.4, 5, 7.2.1², 14,

29.3.14

यथानिप्रेतम् 10.2.13, 11.3.15,

25.2.27

यथामूमिम् 2.3.10

यथामूयसोवादः 29.2.11, 30.1.1, 5,

30

यथाम्नायम् 4.1.4, 5.1.31, 6.2.20,

20.3.30, 23.1.16

यथायतनम् 31.1.17

यथायोनि 20.4.7

यथारूपाः 24.2.5, 25.4.19

यथार्थम् 1.2.29, 3.13, 2.4.16,

3.2.8, 5.3.28, 6.1.10,

9.4.27², 11.3.23, 12.1.5,

17, 21, 2.20, 22, 13.1.13,

3.15, 16, 4.3, 14.1.7, 9,

2.8.3.11, 12, 15, 4.7

यथालिङ्गम् 3.3.1

यथालोकम् 28.4.24

यथावयवम् 24.4.4

यथाशिषम् 16.1.4

यथासनम् 4.4.15, 5.3.7, 4.16, 7.1.1	यमयेत् 14.1.7
यथासवनम् 3.3.17, 5.1.5	यमस्य 4.2.2
यथाहृतम् 12.3.15	यमाभ्याम् 22.1.20
यथास्तोमम् 30.4.20	—यमाभ्याम् 22.1.19
यथास्थानम् 8.1.3, 17.2.6, 20.4.24	यमुनातीरे 31.3.30
यथास्वम् 8.2.20, 27.1.21	यमुनाम् 31.3.29
यथेतम् 5.2.20, 7.2.11, 13.2.1, 14.3.4, 15.1.7, 15, 2.9	यवत् 27.3.13
यथेतम् 6.3.12, 13.1.3	यववेलायाम् 22.3.10
यथोत्साहम् 12.1.11, 22.4.17, 5.20, 23.3.10, 24.1.9, 25.3.20, 23, 30, 31, 4.6, 19	यवाः 6.2.1
यथोत्साहदक्षिणाः 24.3.9	—यवान् 5.4.27
यथोपस्थितम् 7.3.8	यवोर्वरा 22.3.6
यदवसानः 17.2.8	यज्ञः 7.4.9, 11, 12, 13
यदा 3.1.2, 4.2.6, 3.3. 4, 5, 6, 7, 16, 6.2.4, 21, 7.1.15, 7.3.37, 9.2.17, 9.4.4, 11, 12.2.28, 14.1.7, 27.2.4, 31.2.14, 20	यज्ञसः 9.3.10
यदि 2.3.2, 4.1.7 ³ , 7.1.3, 17.4.2, 20.2.28, 3.7, 20.3.11, 27.3.2, 28.1.3, 31.2.5	यज्ञस्कामः 9.1.21
यद्वेत्यासु 18.1.4	यष्टुम् 31.3.24
यद्वाहिष्ठीयवत् 16.1.4	यस्मिन् 24.3.25, 25.3.1, 31.3.9
यन्ति 9.1.16, 23.1.18, 2.21	यस्मै 23.2.21
यम् 4.1.11, 2.2, 3.2, 7.2.7, 11.2.5, 13.2.8, 14.3.3, 23.3.12, 24.3.1, 25.4.16, 26.3.26	यस्य 11.4.13, 13.3.7, 20.4.8 ²
यमम् 6.2.9	या 11.1.8, 13.3.4, 22.2.7, 25.2.9, 27.2.7, 31.3.19
	याः 1.3.16, 22.5.3, 23.2.14, 24.1.14
	याजनम् 26.6.37
	—याजमानम् 2.3.15, 23.4.8, 9
	याजयति 26.6.36
	याजयित्वा 7.2.1, 25.3.27
	याजयेत् 7.3.7, 23.2.23, 24.2.6
	याज्यः 1.1.8
	यात्वा 22.3.18
	यान् 9.2.14, 4.19, 24.2.12
	—यान 24.3.19

यानि 1.3.19, 5.3.5, 20.2.19 ² , 4.25,	युग्ममासेषु 8.4.6
22.4.17, 28.5.1, 29.3.13,	युजः 17.1.17
31.4.7	युजाम् 17.1.28
यानेन 22.5.7	युञ्जे 2.4.11
याभ्याम् 23.1.20	युञ्ज्यात् 3.2.1, 4.17, 5.1.25,
याम् 2.3.16, 9.1.16, 10.2.13, 3.7,	9.1.9
11.2.9, 24.3.24	युनक्तु 4.1.1
—यामे 8.1.23	युनज्मि 3.1.9
यावज्जीवायनम् 30.3.20	यूपः 22.5.8, 31.1.18
यावत् 5.2.21, 7.2.13, 11.4.25 ²	यूपम् 2.4.1
यावता 25.2.3	यूपादृतिम् 13.3.14
यावतीः 11.3.2	यूपे 13.1.11
यावदहे 1.3.4	ये 1.3.21, 2.2.4, 9.1.16 ² , 10.3.4,
यावद्गृहीती 7.2.6	13.3.18, 23.1.10, 12, 2.20,
यावद्वा 3.1.6	3.19, 25.2.27, 3.15, 4.18,
यावद्यजुः 1.1.5	26.2.2, 6.39
यावद्वचनम् 12.2.19	येन 11.4.18, 12.1.13, 18.3.4,
यावन्तः 2.4.2, 3.4.5, 27.5.22,	22.5.7, 24.3.24
28.5.20	येषाम् 7.3.1, 20.2.3, 25.4.20
यावन्ति 6.1.9, 4.15, 31.4.11	येषु 7.3.1, 27.3.2, 3
यासि 13.2.7	योजनाध्यूहने 3.2.13
यासु 3.1.15, 28.3.29	योधानाम् 22.5.1
युक्तः 23.1.19	—योनि 20.4.7
युक्ताः 3.2.6	—योनिनी 8.2.19
युक्त्वा 6.1.13, 10.1.1	योनिम् 4.1.8
युगपत् 6.1.16, 22.1.21	योनी 30.4.25
युगपत्कर्मसु 3.1.1	यौ 11.3.16, 17.1.23, 23.2.5
युगमायुक्ताः 17.1.15	यौक्तास्तुचम् 18.4.1
युग्मायुक्संहारम् 17.3.16	यौक्ताश्वयोः 18.4.2
युग्मायुग्यः 17.1.27	यौक्ताश्वे 18.4.1
युग्मायुजाम् 17.1.30	यौघाजयम् 18.4.1, 20.3.33

योधाजयस्य 20.4.1

र

रक्ष 15.3.21

रक्षयेयुः 27.1.11

रक्षित्वा 27.1.7

रक्षेत् 31.3.18

रक्षेयुः 31.2.11

रजतः 23.2.7

रजतजातरूपे 2.2.26

—रजसे 31.3.38

रथः 3.1.22, 10.2.7, 23.1.19,
25.3.29

रथचक्रम् 15.4.4

रथजंघाम् 3.1.22

रथन्तरपृष्ठः 30.3.23, 4.21

रथन्तरपृष्ठस्य 8.2.14

रथन्तरपृष्ठेषु 8.1.24

रथन्तरप्रभृतीनि 2.1.13

रथन्तरबृहत्पृष्ठम् 8.1.28

रथन्तरवृत्ती 8.1.29

रथन्तरबृहत्पृष्ठोः 27.5.15

रथन्तरम् 2.1.12, 15, 5.4.3, 8.1.30,
2.6, 22, 3.3, 22.5.10,
26.3.2, 27.5.16, 28.3.9,
29.2.16, 30.1.26, 30.4.10

—रथन्तरम् 8.1.9

रथन्तरमध्यदिनः 30.4.16, 22

—रथन्तरयोः 19.1.13, 20.4.2

रथन्तरवर्णा 3.4.24

—रथन्तरवर्णयोः 21.3.11

रथन्तरवर्णायाम् 21.2.15

रथन्तरस्य 9.1.1, 21.3.8, 22.5.15,
29.2.17, 18

—रथन्तर 29.1.5, 2.13, 25

रथन्तराय 10.3.6

—रथन्तराः 28.4.24

रथन्तरे 6.1.12, 15, 26.2.19

—रथन्तरे 10.4.7, 28.3.31, 30.3.25

रथन्तरेण 6.1.11

रथपथम् 10.2.12

रथम् 5.4.3, 9.1.1

रथशिरः 5.4.1

रथाः 22.3.23

रथाय 5.4.15

—रथाहर् 3.3.20

रथेन 24.3.24

रथेषु 15.4.7

रथोपस्थम् 3.1.22

रथौ 10.2.2

रथ्यम् 5.4.2, 20

रन्ति 9.4.22

रन्ते 9.2.3

रमः 9.4.22

रमध्वम् 9.4.22²

रमृणः 21.1.17²

रमृणाः 21.1.14, 16³

—रयिष्ठे 20.1.20

रवथे 13.1.15

रशना 24.3.26

रश्मी 1.2.25

रसः 1.2.6, 11, 7.2.8, 3.1	22.2.16, 25.4.32, 4.33,
रसम् 1.2.11	30.2.9
रसादेशः 1.2.14	राजि 25.3.20
रहस्यत्वात् 28.2.3	राजः 3.2.31, 32, 33, 14.1.16
रहस्यानि 12.1.35	राज्जे 1.1.9
रहस्येषु 20.1.33	राज्यम् 25.3.22
राजक्रयण्याः 14.1.10	राज्यशब्दम् 10.4.10
राजक्रये 27.1.7	राज्याय 3.2.30, 31, 32.33
राजतः 25.2.13	राणायनीपुत्रः 18.1.18
राजन् 10.2.7, 13.3.23, 25.1.15	रात्रयः 29.2.10
राजनरोहिणके 2.2.39	रात्रिकारितः 27.6.8
राजने 20.2.23	रात्रिपर्यायस्य 7.4.8
राजनि 1.2.23, 3.1.17, 2.15, 14.2.2	रात्रिपर्यायात् 15.3.3
राजन्यबन्धुः 22.2.10	रात्रिपर्यायान् 17.2.24
राजन्याः 25.1.10	रात्रिम् 31.1.32
राजन्यानाम् 27.2.11	रात्रिषाम् 26.3.16
राजपुत्री 27.2.28	रात्रिसत्रेषु 22.2.16, 28.4.7
राजवाहनम् 1.3.1	रात्रेः 5.3.6, 26.1.8, 31.1.7
—राजसूय 23.3.9	रात्रौ 5.1.29, 7.1.15, 26
—राजसूयाम्याम् 26.1.6	रात्र्याम् 18.2.23
राजसूये 27.1.19	रात्र्युपायात् 22.1.14
राजसूयेन 24.3.10, 25.1.1	रात्र्युपाये 22.1.13
राजा 7.1.21, 9.1.16, 10.2.7,	राथन्तरवार्हते 12.1.29
15.1.5, 8, 25.1.1, 3.22,	राथन्तरवर्हंतानि 8.1.20
4.9, 24, 27.1.1	राथन्तरम् 12.1.29
राजानः 24.3.1	राथन्तरी 8.2.14
—राजानः 3.2.34, 23.3.12	राद्धि 11.2.3
राजानम् 3.1.9, 2.30, 3.14 ² , 6.4.15,	राद्धिः 11.2.10
10.2.1, 4.8, 13.4.8,	राद्धिम् 10.3.4
14.1.11, 12, 13, 17.2.4,	राद्धीः 11.1.6
15.1.6, 12, 2.5, 3.21,	रायः 9.1.16, 2.3, 3.23, 14.2.6

पदानुक्रमणिका

रायोवाजीयम् 28.2.26

--रायोवाजीये 19.2.1

राख्यम् 3.1.8

राखन्धि 5.1.7

राष्ट्रजिवांसुः 3.2.18

राष्ट्रे 25.2.23

रक्ष्मः 24.2.3

रक्षा 8.4.14

रक्षितम् 2.2.28

रक्षितः 14.3.3

रुद्राः 3.2.22, 10.4.9

रुद्ध्यम् 15.4.6

रुक्षः 3.4.2

रुद्धपर्यायाः 17.3.15

रूपम् 27.1.5

रूपाणि 2.4.11, 26.2.6, 27.4.17

रेतः 12.4.22, 27.3.6, 7

रेतस्या 3.4.23, 16.3.4

रेतस्यायाः 21.2.12, 4.8

रेतस्यायाम् 21.2.13

रेतस्यारथन्तरवर्णयोः 21.3.11

रेवतीपृष्ठः 30.3.31

रेवतीषु 6.1.6

रेवत्यः 6.1.8, 19.4.1

रैवतः 19.1.2

रैवतस्य 18.2.24

--रैवते 10.4.7

रोगार्तः 6.2.14

रोचनम् 2.2.28

रोहिणीम् 22.2.1

रोहितम् 26.2.6

रोहितवः 1.4.7

रोहिताभ्याम् 1.4.5

रोहितेन 11.1.1

रोरवम् 19.2.1

रोरुकिणी 4.3.1

--रोहिणिके 2.2.39

रोहिणाभ्याम् 2.2.39

ल

लबीयसा 18.3.5

ललाटे 23.4.20

ललामगुम् 27.2.13

लवणम् 1.1.12

लाङ्गलेपायुषः 22.3.8

लामकायनः 12.1.36, 18.1.20,

20.3.20, 22.5.27, 27.4.24,

30.1.25

लिङ्गग्रहणम् 26.2.14

--लिङ्गानि 2.1.5

लिङ्गोपपत्तिः 2.1.5

लिप्सित्वा 13.3.7

लुप्तः 28.5.12

लुप्तम् 21.2.19

लुप्त्वा 15.4.7

लुप्येत 7.4.18, 22, 15.3.15,

16.3.21

लुम्पेयुः 9.3.20

लोकः 26.1.8

लोकम् 4.1.7, 23.4.39, 31.3.34

लोकगृणामु 14.4.7

लोकसामभिः 2.1.13

लोपस्थानम् 28.5.16

द्रोहपायणश्रौतसूत्रम्

लोमशम् 1.1.14
लोहितम् 22.5.21
लोहितप्रवाणानि 23.2.10
लोहितवाससः 22.5.9
लोहितोष्णीषाः 22.5.9

व

वः 4.1.8, 7.3.1, 9.1.16, 2.3
वक्रा 11.1.8
वक्राकपिशिष्ण्यां 11.2.3
वक्रायाम् 11.2.3
वचनम् 17.1.2, 19.1.8, 20.1.9
3.14, 30.1.19
वचनात् 18.1.3, 26.6.29, 31,
27.4.23
वचनेन 20.3.4
वज्रः 3.3.15
वज्रिन् 21.4.14, 16², 21.1.17
वज्रेण 25.4.32
वत्सच्छविम् 22.2.1
वत्सतरम् 12.4.15
वत्सतरीः 12.4.11, 27.5.21
वत्सतरीम् 12.4.15
वत्सतरीशते 31.2.10
वत्सान् 9.2.1, 13.1.14
वदति 28.2.21, 3.4, 29.4.16
वदन्त्यः 11.3.17
वदावदी 11.1.5
वदिष्यामि 11.2.11
वदेयुः 7.3.18, 27.3.1

वदोऽवद 11.1.5²
वध्रश्वानाम् 16.4.14
वपया 22.4.22
वपाकालः 1.4.1
वपायाम् 4.2.1, 13.3.16, 15.3.16,
23.3.11
—वपायाम् 1.3.18, 4.23, 15.2.1
वप्यत्सु 14.4.4
वयः 29.4.10
वयम् 4.2.2, 7.2.10, 8.1.5, 13.2.7
वयसि 25.3.27
वयांसि 2.3.13
—वयाः 11.1.5
वरः 12.4.17
वरम् 6.1.18
वरवरणवाग्यमने 9.4.26
वरान् 9.4.19
वरासी 25.2.15
वरुण 13.3.23
वरुणः 5.3.15, 7.1.21
वरुणप्रघासानाम् 13.1.1
वरुणप्रघासेषु 30.2.15
वरुणप्रघासैः 13.3.13
वरुणप्राघासिकम् 23.4.46
वरुणसाम 19.1.2
—वरुणसाम 18.4.16
वरुणात् 4.2.2, 5.4.21
वर्गाणाम् 30.4.18
वर्गान् 22.5.20, 25.3.23
वर्चसा 4.1.3
वर्जयेत् 17.2.13, 24.4.3

पदानुक्रमणिका

26.4.21 ²	वार्षद्वततीरयोः 31.3.11
वामदेव्यक्रोशयोः 20,3.23	वार्पाहरम् 2.2.8
वामदेव्ययज्ञायज्ञीययोः 26.2.23	-वार्पाहर 18.3.16
वामदेव्य 16.3.9	वालधिम् 27.2.1
वामदेव्याय 10.3.6	वालीयूपः 22.3.8
वामदेव्येन 6.2.1	वाव 1.2.9
वामानि 14.2.6	वावाता 27.2.7
वाघ्नम् 7.4.16, 18.4.1	वावाताम् 27.2.9
वाघ्नो 18.2.20, 4.5	वाशम् 2.2.48
वायुः 3.3.1, 4.1.1	वासः 23.2.1, 25.2.14
-वायु 3.3.20	वासय 13.1.14
वायोः 5.4.2	वासयेत् 5.2.4
वायोः 30.0.28	वाससा 6.2.14
वायोरभिक्रन्दः 19.3.10	वासिष्ठम् 9.3.9, 27.5.16, 6.3
वारवन्तीय 12.1.36	विशतिः 27.5.7
वारवन्तीयम् 6.1.6, 8, 10.4.8,	विशतिम् 26.1.22, 2.1
19.4.1, 26.3.4	विशतिशतम् 29.2.20
वारवन्तीयस्य 9.2.1, 19.4.9	विशतिशतस्य 29.3.1
वारवन्तीयातिदेशात् 23,3.4	विकर्णं 8.3.10
-वारवन्तीये 26.3.3	विकल्पः 8.3.29, 18.2.4, 22.1.11,
वारवन्तीये 18.2.10, 19.3.1, 4.4	27.5.18
-वारवन्तीयौ 23.3.2	विकल्पन्ते 2.1.13, 8.2.32, 3.2
वारावस्कन्दिन् 1.4.7	विकल्पाः 21.1,27, 24.4.6, 27.3.16
वाराहीम्याम् 25.1.22	-विकल्पाः 8.1.1
वारुणम् 5.4.14, 15	विकल्प्येते 19.1.1, 28.5.28
वारुणान् 5.4.17	विकारः 21.3.11, 22.5.12, 28.2.22
वार्कजम्भम् 28.4.25	-विकारः 29.4.1
वार्कजम्भे 28.4.24	विक्रान्तम् 15.4.15
वार्जतुरम् 19.1.2	विघनाभ्याम् 25.4.27
वार्षतुरे 19.1.6	विक्षणाम् 7.3.12
वार्षगण्यः 2.2.32	

विचर्षण 1.3.8	—विधर्मणी 29.2.25
विचर्षणः 1.4.5	विधानात् 1.1.4
विचारयोः 25.3.8, 27.3.12	विधिः 16.3.1
विच्छन्दस्यः 18.1.3	विधिप्रतिषेधो 28.3.18
विजयस्य 21.1.15	विधीयते 12.1.34
विजितस्य 27.3.10	विधृत्यादीनाम् 28.4.5
विज्ञाताः 25.2.16	विधृत्यै 10.2.10
विज्ञापयन्तः 9.4.10	विधेः 12.2.16, 18, 26.6.37,
विज्ञायते 28.4.2	28.2.12, 3.13
विडायतनीया 17.2.17	विध्यव्यपदेशे 1.1.1
विततः 10.2.7	विध्येः 10.2.13
विततायाम् 27.1.10	विध्येयुः 13.2.3
वितनुयुः 3.2.27	विध्वा 10.2.13
वितानम् 12.1.12	विनशनस्य 31.1.1
वित्तम् 25.3.19, 27.3.9	विपथः 3.1.19
वित्तस्य 25.1.16	विपरिवर्तयेयुः 28.5.21
विदधाति 29.2.4, 3.19, 4.8, 30.2.8,	विपरिहरेत् 20.2.12
31.1.25, 28	विपरीतम् 7.4.2, 16.4.10
विदध्यात् 5.2.9, 16.2.4, 21, 22,	विपर्ययः 17.1.30
27	विपर्ययस्य 1.1.20, 3.2.12
विदध्युः 10.4.6	विपर्यासः 29.2.1, 3, 8, 24
विदाहि 22.5.5	विप्रतिपत्तिः 16.1.21
विदित्वा 1.1.11, 4.28	विदधनीयुः 10.2.12
विदेव 9.1.16	—विभक्तीः 8.1.18
विद्यते 12.1.35, 22.1.13, 5.19,	विभजति 5.2.8
26.3.16, 27.4.16, 28.3.6,	विभजन् 26.1.1. 14
13, 5.10, 39.3.1, 31.2.26,	विभजेत् 15.3.7, 24.3.22
4.14	विभजेरन् 20.1.31
विद्यन्ते 17.1.10	विभज्य 11.1.4, 24.2.13
विद्यात् 6.4.18, 14.2.11, 22.1.3,	विभागात् 22.1.15
23.4.35, 39, 26.4.17 ¹ , 4.19	विभाग्यः 20.2.8

पदानुक्रमणिका

वज्रयेयुः 7.3.24, 27, 24.1.3	वसतीवरीणाम् 15.3 21
वर्णः 11.3.6	वसतीवरीयः 2.4.7
वर्णविकारः 21.3.7	वसतीवरीपु 1.3.18, 7.4.5, 15.2.4
वर्णो 11.3.16	वसनम् 5.2.9, 26.4.6, 31.4.4
वर्तते 26.3.13	वसनमवी 24.3.26
—वर्तनि 2.4.11	वसनस्य 5.4.23
वर्तन्ते 11.1.22	वसनानि 11.4.16, 23.2.10
वर्तमानस्य 14.1.15	वसनेन 5.2.4, 5
वर्तयेत् 23.3.19, 24.4.2, 31.3.17	वसन्तः 27.1.8
वर्तेत 30.1.21	वसन्ते 25.4.3, 26.4.6
वर्तेरन् 31.1.14	वसवः 3.2.22, 10.4.9
वर्धमानेषु 17.1.1	वसातिशेषेण 13.4.9
वर्धयन्ति 28.1.16	वसिष्ठस्य 10.1.11, 20.1.34
वर्म 10.2.6	27.5.13
वर्षन्तु 9 1.16	वसिष्ठस्य शफौ 2.2.36
वर्षशतमवितसमासे 30.3.21	—वसिष्ठ 14.4.14
वर्षाकामः 9.1.19	वसुकः 15.3.7
वर्षिष्ठम् 15.4.6	वसुकम् 15.3.8
वलक्षम् 23.2.6	वसुकाय 15.3.7
—वलक्षे 23.2.4, 5	वसेत् 22.2.3, 8, 12
वलूकान्तानि 23.2.10	वसेयुः 22.3.7, 31.1.32
वल्गुतमम् 3.4.2	वसोः 12.1.22
वशाम् 13.2.7	वस्यष्टये 5.3.7
वशायाम् 2.2.48	वस्यष्टिः 15.3.7
वषट्कर्तुः 5.1.3	वस्यष्टिम् 15.3.8
वषट्कारणिघनम् 20.1.34 28.3.31	वहत 3.2.6
वषट्कारिणः 30.3.4	वहेयुः 22.3. 16
वट्कारिभ्यः 26. 1.17	वह्निः 4.2.7
वषट्कृते 6.3.12, 15.3.19	वा 1.1.17, 22, 2.15, 23
वसति 22.2.3, 8, 10	वाक् 1.2.7, 7, 1.21, 10.3.4, 11.1.7,
वसतीरीः 3.1.7	18.2.20, 20.3.32, 21.4.8,

- 22.2.22
वाकारः 20.3.32
वाकोवाक्यम् 16.4.8
वाग्देवी 15.4.23
वाग्मी 1.1.7
वाग्यतः 1.2.34
वाग्यताः 9.4.23
—वाग्यमने 9.4.26
वाङ्निघनम् 8.3.1
वाङ्निघनानि 20.1.34
वाङ्निघनेभ्यः 18.1.7
वाचः 1.2.8, 5.1.25, 11.3.21,
18, 1.3, 27.3.6, 7
वाचम् 2.4.11, 3.3.4, 7, 23,
5.2.21, 7, 3.10, 12,
10.3.4², 9.4.24, 11.1.15,
2.11, 2.31, 14.1.7, 15.5.12
3.21
वाचित्वा 9.1.4, 11, 16.23
वाचयेत् 3.4.27, 6.3.8, 12.3.23,
14.3.6
वाचा 1.2.27 6.1.16, 12.1.33²,
21, 1.38, 26.2, 19
वाजजितः 15.4.6
वाजदावर्यः 18.3.17
वाजपेयः 13.4.17, 24.3.12, 4.16
वाजपेयदक्षिणाः 24.4.17
वाजपेययाजिभिः 24.4.4
—वाजपेययाजिभिः 24.4.3
वाजपेयसाम्नि 7.1.24
—वाजपेय 23.3.9
वाजपेये 15.3.9, 24.4.7
वाजपेयेन 24.3.1, 8
वाजसनेयकम् 12.4.17
वाजजित् 26.3.2
वाजिनः 15.4.6
वाजिनम् 12.4.22
वाजिनस्य 12.4.22
वाजिनान् 12.4.22
वाजपीतस्य 12.4.22
वाणतन्तुभिः 11.1.16
वाणम् 11.1.10
वाणस्य 10.4.15²
वातम् 9.1.4
वाते 27.2.10, 11
—वात्सप्रस्य 20.3.18
वादनेन 11.2.7
वादमात्रम् 28.3.7
वादयिष्यति 11.2.9
वादयेत् 11.1.7 2.6, 3.19
वाद्यम् 10.3.4, 11.23
वानस्पत्यः 1.2.11, 3.1.17
वापयित्वा 26.4.6, 31.4.4
वापयेत् 11.4.19
वापयेत 25.2.19
वापयेयुः 23.4.14
वापयेरन् 25.2.23
वामदेव्यपृष्ठः 30.3.32
वामदेव्यम् 1.2.12, 24, 2.1.19, 24,
2.14, 5.4.4, 12.1.30,
16.4.1, 19.1.1, 2.1

पदानुक्रमणिका

- वृद्धिः 30.4.3
 वृषकः 4.1.6
 वृषणश्चस्य 1.3.3
 वृषभस्य 13.1.15
 वृषलः 11.3.1
 वृष्णः 20.1.29, 23.3.6, 27.3.7,
 वेः 27.5.10
 वेतसशाखया 11.1.7
 -वेदि 2.4.4, 5, 3.1.2, 4.1.9, 2.13,
 7.3.27, 9.1.1, 10.1.18. 3.2²,
 11.3.4, 5, 8, 16, 14.4.14,
 22.1.26
 वेदिः 22.3.5, 27.3.7,
 -वेदिः 22.3.11
 वेदिकर्मप्रमृति 14.4.18
 वेदितम् 5.4.8, 11
 वेदिदेशे 1.3.2
 वेदिम् 3.1.2, 3.6, 13.1.6, 21,
 14.1.19, 15.1.1,
 -वेदिम् 15.1.2, 3.7
 वेदिमध्यात् 13.1.5
 वेदी 13.1.9
 वेदेः 13.1.4, 14.1.2, 15.1.4,
 24.1.23, 31.1.16,
 -वेदेः 14.3.16
 वेद्यन्तम् 1.1.35, 4.2.16, 3.7,
 वेद्यन्ते 10.2.5, 8, 11.4.19, 23.4.14
 वेदिद्वम् 7.3.1
 वेलायाम् 4.1.21, 3.13, 9.4.19,
 वेषश्रिये 15.3.7
 वेषश्रीः 15.3.7
 वै 1.2.8, 3.3.15, 4.2, 7.43, 18.
 3.1.22 4.2.13, 26.2.21, 27.4.10,
 17, 30.4.17
 वैकृतत्वात् 28.4.9
 वैखानसानि 20.4.25
 वैखानसम् 19.3.14
 वैच्छन्दसः 22.1.15
 वैच्छन्दसम् 22.1.16
 वैच्छन्दसेषु 20. 3.24, 4.7,
 वैणवी 22.2.7
 वैणावनाय 10.2.10
 वैतहव्यम् 19.2.1
 -वैतहव्यानाम् 19.2.13
 वैदन्वतम् 20.1.34
 वैदन्वते 19.1.14
 वैमक्तः 1.3.24
 वैमवते 1.3.24
 वैयश्वम् 9.3.10, 19.2.1,
 वैयाघ्रपद्यः 18.1.19
 वैयाघ्रे 25.2.20
 वैराजपञ्चमैः 10.4.10
 वैराजपृष्ठः 30.2.20
 वैराजम् 9.1.5, 3.11, 20.1.34
 वैराजशाकवरी प्रस्तावाः 12.2.9
 वैराजस्य 9.1.5, 20.3.16
 वैराजे 9.3.1
 -वैराजे 10.4.7
 वैराज्याय 10.4.9
 वैरूपषष्ठः 30.3.28
 -वैरूपयोः 18.4.12
 वैरूपवैराजे 10.4.7

वैरूपे 20.1.24
 वैरूपेण 9.1.3, 20.1.19
 वैशाखज्येष्ठी 28.5.28
 -वैशाखयोः 27.1.9
 वैश्वस्तोमे 24.2.4, 13
 वैश्वस्य 13.3.13
 वैश्वजितानि 26.3.8
 वैश्वदेवम् 4.3.7
 वैश्वदेवशुनासीर्ये 23.4.46
 वैश्वदेवेन 25.3.25
 वैश्वमनसस्य 20.1.28
 वैश्वानरः 5.4.7
 वैश्वानरम् 14.2.3
 वैष्टुतम् 5.2.9
 वैष्णवम् 4.3.7, 18.4.1, 19.2.1
 वैष्णवीः 27.9.2
 वैष्णव्यः 27.4.3, 4.6
 व्यञ्जनादिषु 18.3.2
 व्यतिक्रमम् 24.4.13, 30.3.9
 व्यतिहरन्ति 8.2.13, 31, 3.14, 26,
 9.3.5,
 व्यतिहरेत् 31.4.19
 व्यतिहारे 28.2.11
 व्यत्ययम् 2.1.25,
 व्यत्यस्येत् 29.2.14
 व्यत्यासम् 7.4.9, 8.1.15, 20, 2.9,
 4.23, 11.2.6, 3.11,
 16.2.9, 25.4.33, 30.1.26
 4.10, 31.3.8
 व्यत्यासे 30.3.25
 -व्यपदेशे 4.1.12
 व्यर्णः 31.3.19

व्यवायः 30.2.10
 व्यस्तोमेत् 20.2.29
 व्यष्टकाः 25.3.9
 व्यष्टकायाम् 25.3.9
 व्यष्टिद्विरात्राय 25.3.6
 व्यष्टी 25.3.17
 व्याख्यातः 1.1.8, 22.4.1, 23.3.21
 25.3.14, 4.16, 31.2.1
 व्याख्यातम् 10.4.15, 13.3.13,
 व्याख्याताः 25.3.11, 28.2.13,
 व्याख्यातानि 23.2.15
 व्याख्याते 31.3.1
 व्याख्याती 17.3.27, 4.8, 25.4.30,
 व्याचक्षत 29.2.19
 व्यादिशति 23.3.13
 व्यानाय 11.1.10
 व्यायच्छेताम् 11.3.7
 व्यावर्गम् 20.2.9
 व्यावर्गवत्सु 20.3.23
 व्यावर्गेण 20.3.23
 व्यावर्तते 31.3.35
 व्याहरेत् 12.3.3
 व्याहरेयुः 11.3.21
 व्याहृतिभ्यः 6.1.13
 व्याहृतिसामानि 2.1.11
 व्याहृतीः 6.1.11, 12.3.3
 व्युत्क्रम्य 13.2.5
 व्युद्धावयेत् 11.4.13
 व्यूढम् 8.1.26
 व्यूढाः 28.3.19
 व्यूढे 8.2.7

- विभाग्यः 20.2.38, 14
विभाग्यम् 20.2.27, 3.3, 15
—विभाग्यानाम् 18.2.9, 20.3.23
विभाग्यानि 20.1.31, 3.2
—विभाग्यानि 20.2.3
—विभाग्ये 20.3.8
विभाग्येषु 20.2.9
विभुः 4.2.4
विमितम् 22.4.19
विमुक्तासु 12.4.3
विमुक्ते 1.2.29, 14.1.16
विमुच्य 5.4.15
विमुञ्चेयुः 6.3.4
विमृजीत 6.2.11
विमोचनात् 12.2.31
—विमोचनात् 14.1.4
विरमेत् 1.3.6
विराजि 25.3.23
विराट् 27.5.3, 28.3.10
—विराट्संपन्नाः 28.3.12
विराट्सु 12.2.17, 28.2.15
विराडपाये 27.6.19
विरिच्येत 24.2.7
विलिखिते 13.1.2, 14.3.11
विवयनम् 10.4.8
विवयेयुः 23.4.13
—विवानम् 10.4.1
विवाहः 22.2.11
विशः 25.4.16
विशन्तु 2.2.35
विशम् 3.2.16, 18,
विशये 26.6.25, 27,
विशाखस्य 2.3.12
विशाखे 2.3.7
विशाम् 10.2.7
विशेषाम्नानान् 22.1.9
विशोविशीयप्रभृतीनाम् 18.4.20
विशोविशीये 18.4.6, 21,
विश्वजनस्य 2.3.17
विश्वजिच्छिल्पः 22.4.14
विश्वजिच्छिल्पे 16.4.1
विश्वजितः 22.1.27
विश्वजितम् 8.3.33
विश्वजित् 27.4.14, 30.3.18, 20, 29,
विश्वजितः 8.2.12, 3.34, 22.1.22,
विश्वजितम् 8.3.33
विश्वजिति 8.3.14, 9.3.1, 22.1.31,
28.4.26, 29.3.12,
विश्वजिदतिरात्रः 31.2.15
विश्वजिदन्वयात् 28.4.12
—विश्वजिदौ 8.2.13
विश्वतः 4.2.2
विश्वम् 27.3.2, 3,
विश्वरूपः 27.2.5
विश्वरूपाः 2 4.17, 23, 24,
विश्वरूपाणाम् 2.4.6
विश्वरूपाभ्यः 2.4.22
विश्वरूपाम् 11.1.5
विश्वा 2.4.11
विश्वाः 14.3.4
विश्वे 1.4.9, 10.4.9, 12.4.1,

विश्वेभ्यः 7.2.9, 22.3.22	विष्णोः 3.1.8, 15.4.15 ³
विश्वेषाम् 30.3.33	विसंस्थिते 4.4.25
विषमाः 17.1.14, 22,	विसमाप्ते 23.1.5
विषमे 31.1.15	विसृजेत् 2.3.6, 15.3.19, 26.2.9
विषमेषु 30.4.24	विसृजेयुः 22.3.24, 27.5.21,
-विषाणम् 25.1.21	विसृजेरन् 3.3.7, 9.4.24
विषिते 7.1.13	विस्रम्भयेत् 14.2.4
विषुवतः 7.4.9, 15, 19, 8.4.2,	विस्रम्भयेयुः 10.2.13
27, 9.2.18,	-विहरणात् 4.1.15
विषुवत्समीपे 7.4.25	-विहरणे 5.3.10
विषुवत्स्थाने 28.4.4	विह्वय 12.2.8
विषुवद्गतयोः 9.2.12	विह्वयादीनि 12.2.16
विषुवन्तः 30.4.13, 20,	विहाय 1.1.24
विषुवान् 30.4.16	विहारम् 4.1.2, 13.1.10
विषूकहः 10.3.4	विहितौ 17.4.6
-विष्कम्भौ 3.1.20	वीङ्गम् 7.4.15
विष्टरौ 1.2.1	वीङ्गशुद्धाशुद्धीये 7.4.14
विष्टावम् 5.2.12	वीणाः 11.2.1, 3.19,
विष्टावमुखेषु 16.1.19	वृक्वौ 23.4.26
विष्टावाः 17.1.7, 10, 12, 3.2,	वृक्षस्य 5.2.1, 10.4.2
4.13,	वृणीत 22.5.1, 24.3.18
विष्टावान् 30.3.16	वृणीरन् 9.4.19
-विष्टावान् 5.2.16	वृणे 27.2.2, 4,
विष्टावानाम् 20.2.21	वृत्तिः 22.1.13, 15, 5.19, 30.2.2, 5
विष्टावानुपपत्तिः 29.1.12	वृत्तिग्रहणात् 22.1.8
विष्टावेषु 16.1.19	वृत्त्यपेक्षा 26.3.16
विष्टुतीः 17.3.26	वृद्धः 20.3.32
विष्टुतीभिः 16.2.1	वृद्धम् 20.3.32
विष्टुत्या 16.2.22	वृद्धवयाः 11.1.5
विष्णुः 12.3.4, 27.3.2,	वृद्धाः 23.4.39
विष्णुक्रमाः 30.2.21	

व्यूहः 27.4.8
 व्यूहन् 8.2.11
 व्यूहसमाध्यव्यतिरेकान् 28.3.23
 व्यूहेत् 20.4.13, 15,
 व्यूह्य 12.3.10
 व्योम 27.3.6, 7
 व्रजन् 7.3.1
 व्रजितः 15.1.8
 व्रजितम् 9.3.23
 व्रजित्वा 1.1.24
 व्रजेत् 1.1.22, 25.1.22
 —व्रज्याम् 24.4.3
 व्रतपक्षयोः 10.1.9.
 व्रतपक्षौ 2.2.37
 व्रतप्रतिपद्धिः 23.1.7
 व्रतम् 8.3.37, 12.2.5, 29.4.16,
 30.3.28, 4.29,
 —व्रतयोः 9.2.12
 व्रतवति 27.4.21
 व्रतवत्सु 22.2.14
 व्रतस्य 8.3.32, 22.2.20
 —व्रत 8.1.3, 27.4.14
 व्रतात् 8.3.13,
 व्रतानि 7.3.25 24.4.1, 5, 31.3.11
 व्रतान्ते 8.3.37
 व्रतीनानाम् 22.5.1
 व्रते 2.2.42, 6.1.7, 29.3.15
 व्रतेन 25.4.11
 व्रतोपनीयम् 31.4.4
 —व्रत्यम् 7.3.7
 व्रात्यचर्यायाः 23.2.20

व्रात्यघनानि 23.2.20
 व्रात्यस्तोमयोः 16.4.9
 व्रात्यस्तोमैः 23.1.1
 व्रात्याः 23.1.10, 18,
 —व्रात्यानाम् 23.1.17
 व्रात्येभ्यः 23.2.20
 व्रीहयः 6.2.1
 व्रीहियवान् 5.4.27
 व्रीहिवेलायाम् 22.3.10
 व्रीह्युर्वरा 22.3.6

श

शंसयेत् 9.2.17, 29.3.11,
 शंसिष्यन्तम् 5.2.18
 शकटशूर्पे 23.4.33
 शकलम् 9.1.5
 शकलानि 6.3.20
 शकुनः 29.4.16
 शकुलौ 27.2.12
 शक्र 1.4.9
 —शक्वरो—28.2.5
 शक्वरीणाम् 26.2.14
 शक्वरीपृष्ठः 30.3.30
 शक्वरीभिः 28.2.25
 शक्वरीषु 25.2.1, 28.2.19
 शग्ध्युः 4.2.10
 शङ्कुम् 10.2.10
 शङ्केत 4.1.11
 शङ्खाहतम् 8.1.4
 शतक्रियः 25.4.8

शतपदीम् 2.4.11

शतम् 11.1.6, 22.2.21, 5.25,
24.2.13, 26.1.12, 20, 2.4,
27.1.17, 2.11, 13, 3.14,
6.17,

शतरात्रे 28.5.19

शतस्य 29.1.6

शतातृणायाम् 13.4.7

शतानि 24.3.20, 26.1.16

शतायुषीम् 11.1.5,

शतार्हाः 25.4.8

शताश्वम् 22.1.31

शतेन 27.2.2, 4,

शतैः 26.1.11,

शपथात् 4.2.2

शफाम्याम् 2.2.36

शबली 26.4.11, 16²,

शबलीहोमम् 26.4.1

शब्दार्थस्य 25.2.20

शम् 6.3.26

शमनीचामेढ्याः 23.1.12

शमरथम् 5.4.11

शम्यादृषदुपले 23.4.30

शम्यापरासात् 5.2.23

शम्याप्रासनम् 31.3.25

शम्याम् 31.1.10

शयनम् 22.4.19

शयीत 26.4.6

शरणिम् 7.2.7

शरदि 27.5.23

—शरावम् 8.2.30

शर्करासु 2.1.11

शवनेभ्यः 22.5.6

शशकर्णकलृप्ता 16.3.20

शशकर्णी 8.2.8

शस्त्रम् 2.4.7

—शस्त्र—2.4.6

शाकलम् 18.3.17

शाक्त्यसाम 19.4.1,

शाक्त्यसाम—19.4.2

शाक्वरः 19.3.10

शाक्वरप्रथमेषु 20.1.18

शाक्वरम् 20.1.14

शाक्वररैवते 10.4.7

शाक्वरवर्णम् 19.2.1, 28.5.11,

शाक्वरवर्णस्य 19.2.6

शाक्वरस्य 20.2.6, 4.13

शाक्वराः 9.1.16

शाक्वराणि 20.1.12, 15, 4.18,

—शाक्वरोप्रस्तावाः 12.2.9

शाक्वरे 19.3.8

शाक्वरोत्तमेषु 20.1.7

शाखया 1.2.25

—शाखाम् 1.2.23

शाखाम् 1.2.29

शाखास्तम्भम् 5.4.11

शात्यायनिनः 8.1.18

शाण्डिल्यः 1.1.27, 4.30, 2.2.15,

31, 3.18, 4.3, 3.1.5,

2.21, 24, 3.3, 19, 4.1.4

25, 2.18, 4.5, 5.1.14, 31,

3.4, 26, 6.1.13, 21, 2.20

7.1.4, 22, 2.2, 9.1.7, 19

पदानुक्रमणिका

3.18, 4.15, 25, 10.1.19,	4, 21.2.14, 4.4,
4.12, 11.1.3, 4.3, 12.4.5,	28.5.4, 23,
13.2.12, 3.3, 21, 14.4.7,	शान्तिः 20.4.21 ²
14, 15.1.11, 16.1.23,	शान्त्यर्थः 25.4.34 ²
2.11, 18, 3.5, 17, 4.10,	शामित्रः 31.1.13
17.2.21, 3.17, 19, 24,	शामित्रम् 4.3.4
28, 4.6, 18.2.26, 20.3.21,	शामित्रे 13.1.11
23, 30, 4.9, 21.1.35,	शमूलम् 25.3.29
2.22, 3.1, 4.7, 22.1.10,	शार्ङ्गम् 2.2.25
21.2.7, 10, 16, 18, 3.20,	शालङ्कायनिनः 8.4.24
5.28, 23.1.19, 2.1, 14,	शालाम्नेः 7.3.2
4.6, 41, 24.1.10, 2.6,	शास्त्रसंभवात् 30.3.9
3.15, 4.9, 25.1.7, 3.29,	शिथिरा 3.1.2
4.29, 26.3.9, 4.4, 27.1.8	शिथिलाम् 11.1.6
5.5, 6.3. 28.4.3, 29.4.13,	शिरः 3.1.8, 10.3.6
30.1.22, 2.2, 27, 4.13,	शिरसा 29.4.9
31.1.32, 2.22, 24, 3.3,	शिरसि 2.1.14, 26, 23.4.18
21, 33, 4.18,	शिवः 12.3.23
शाण्डिल्यम् 22.2.27	शिवम् 12.4.22
शाण्डिल्यस्य 1.4.19, 16.1.19,	शिवेन 7.3.1
शाण्डिल्यायनः 8.2.11, 9.3.17,	शिशन्ति 23.4.13
11.4.6, 12.3.7,	शिशुमत्याः 20.1.25
16.2.12, 17.3.16,	शिशुप्रणजेनि 11.3.10
25, 20.2.10. 22.2.12,	शिष्ट्वा 6.1.16, 10.2.12, 20.2.9,
23.4.8, 24.4.5,	21.2.10, 2.12,
26.4.15, 28.2.23,	शिष्यन्ते 26.2.4
30.2.10, 22, 31.2.3,	शीते 27.2.10, 11,
4.3,	शीलम् 7.3.8
शाण्डिल्यायनधानंजयौ 30.1.24	शुक्र 3.2.29
शाण्डिल्यायनस्य 7.4.24	शुक्राः 21.3.30
—शाण्डिल्यौ 7.1.25, 30, 10.1.2,	शुक्रवन्दे 2.2.26

शुक्रियन् 1.1.16	शौचिवृक्षे: 29.2.24
शुक्रियेषु 20.2.11	शीनासीर्येभ्यः 30.2.9
शुक्लम् 23.2.2, 26.2.6	शनीष्टम् 19.3.10
शुक्लाः 8.2.29	श्मशाने 9.1.22
—शुद्धाशुद्धीये 7.4.14	श्मश्रूणि 25.2.19
शुनः 26.4.17	श्यामाकम् 22.2.9
—शुनक— 16.4.14	श्यावः 7.1.6
शुनासीर्यस्य 23.4.48	श्यावाश्वम् 8.1.34
—शुनासीर्ये 23.4.46	—श्यावाश्वयोः 29.3.20
शूद्रः 11.3.5, 7, 13	श्यावाश्वस्य 18.4.4
शूद्रेण 7.3.14	—श्यावाश्व— 18.4.1
शून्यम् 4.4.22	श्यावाश्व 8.3.10
—शूर्पे 23.4.33	श्यावाश्वात् 8.2.18
शूलगवे 12.1.6	श्यावाश्वे 19.3.10
शृणुयात् 27.1.14	—श्यावाश्वे 29.3.18
शृतेन 24.2.4	श्येनः 3.4.27, 5.1.5, 20.1.20,
शेषः 8.1.3, 26.4.13, 29.3.1,	—श्येनः 19.4.1
शेषम् 1.2.16, 2.2.33, 20.1.31.	श्येनस्य 16.2.10, 22.3.3, 5.1,
21.1.37, 23.4.7, 25.1.18,	श्येने 19.4.19, 23.3.21
30.3.1,	श्येनौघसे 10.1.7, 28.3.28
शेषविधिः 25.2.15	श्यैतम् 2.1.29, 2.12, 8, 3.7, 19,
शेषे 4.2.2, 26.2.18	19.2.1, 29.3.15,
शेषेण 11.4.10	श्यैतर्क्षु 8.1.25
शौक्तनामधे 18.4.8	श्यैतस्य 22.5.18
शौक्तस्य 18.4.9	श्यैतान्तानि 2.2.15
शौक्ते 18.2.16	श्रपयित्वा 30.2.13
शौचिवृक्षिः 6.3.21, 18.1.16, 22.3.4,	श्रयन्ताम् 9.2.3
24.1.11, 26.3.23,	श्रवसे 13.4.13
27.6.15, 28.2.22,	श्रान्तः 10.3.4
28.4.1, 29.2.3, 9,	श्रायन्तीय— 18.4.16
30.1.23, 4.26,	श्रायन्तीयवरुणसाम्नोः 18.4.22

श्रितः 5.2.8

श्रियम् 10.3.4, 7,

श्रिया 1.2.6

श्रीः 10.4.6

—श्रुतिविधानात् 1.1.4

श्रुतिसामर्थ्यात् 18.2.3

श्रुते 12.2.7

श्रुत्वा 9.4.25

श्रुध्यम् 19.3.2

श्रुध्यस्य 19.3.4

श्रूयन्ते 29.1.2, 3.3,

—श्रेयसीः 20.3.6

श्रेयान् 31.3.35

श्रेष्ठतः 24.8.23

श्रोत्रियाः 23.4.39

श्रीतकक्षम् 26.1.8

श्लोकम् 6.4.17

श्वः 22.4.5, 10²

श्वःसुत्या 1.4.17,

श्वःसुत्यायाः 1.4.29

श्वभ्रस्य 10.3.2

श्वभ्राः 31.1.21

श्वभ्रान् 2.3.18

श्वभ्रे 2.3.4

श्वभ्री 2.3.3

श्वो 26.4.19

श्वोत्रः 4.2.8

श्वेतः 22.3.25

श्वेतम् 11.3.7, 27.1.4

श्वेताख्या 23.2.6

श्वोमूते 5.2.5, 31.1.33

ष

षट् 3.4.4², 19.1.12

2.1, 20.1.6, 3.1, 22.2.20,

3.4, 23.3.1, 24.1.8, 26.1.6,

27.3.14, 4.12

षट्काः 17.4.13

षट्कृत्वा 1.2.28

षट्त्रिंशः 27.6.23

षट्त्रिंशदक्षरः 18.2.24

षट्त्रिंशद्वनः 8.4.3

षट्त्रिंशानि 8.1.11, 12,

षट्प्रगायम् 29.3.4

षट्शतम् 27.6.23

षट्सु 20.3.23, 25.2.2, 30.3.15,

षडधिका 27.5.3

षडहनवाहयोः 27.4.21

षडहविमक्तीः 8.1.18

षडहानि 22.2.15

षडहे 28.3.31, 29.3.7

षडहेम्यः 18.1.18

षडुपसत्कः 24.3.6

षडूनः 8.4.6

षडूचे 29.4.12

षड्गवानि 25.4.13

षड्भिः 27.5.6²

षड्भ्यः 21.4.6

षड्वात्रयोः 27.6.1

षड्वात्रे 27.6.5

षड्विंशात् 4.2.2

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

पण्णाम् 29.4.13	षोडशिना 27.6.15, 28.2.1,
पण्मासान् 30.3.17	षोडशिनि 28.3.10
पष्टिः 31.4.18	षोडशिमतः 18.1.1
पष्ठः 29.3.16	षोडशिमति 26.3.10
षष्ठम् 8.4.10, 20.1.8, 22.5.34,	षोडशिमन्तम् 28.3.15
29.1.17, 2.7,	षोडशिमान् 8.1.7, 24.4.11,
पष्ठस्थाने 8.4.15	30.3.14.
पष्ठस्य 16.2.22, 28.4.13	षोडशिपष्ठाभावात् 27.6.16
पष्ठात् 8.3.30	षोडशिसाम् 28.2.6
पष्ठादी 8.4.7	षोडशिसामानि 28.2.16
पष्ठाश्रय 8.4.5	षोडशिसाम्ना 7.1.1
पष्ठे 6.1.6, 7.4.17, 8.2.7, 9.2.7,	षोडशिसाम्नि 28.2.18
26.2.14, 27.6.3, 29.1.10,	षोडशी 13.4.17 27.6.13, 30.1.19,
17, 18, 2.3,	षोडशे 12.4.11
पष्ठेषु 28.4.26	ष्ठास्वरम् 21.3.6
पष्ठैः 20.3.11	
पष्ठ्याम् 27.5.23, 28.5.29, 31.1.2,	स
4.2,	
पाडहिकानि 18.1.11	सः 3.1.19, 4.4.24 5.1.10, 2.8,
पाद्या 21.3.24	6.2.2, 3.21, 7.1.9, 3.7, 8.1.4,
पाष्टिकानि 26.3.8	4.3, 5.6, 9.1.15, 11.3.2,
षोडश 19.3.6, 25.1.10	4.5.13.3.7, 17.2.7, 20.4.16,
षोडशकलाम् 26.2.25	22.2.12, 23.1.4, 23.1.18, 3.11,
षोडशम् 26.3.16	4.39, 24.2.6, 3.1, 4.7. 25.2.12,
षोडशरात्रप्रभृतीनि 28.1.12	3.14, 4.16, 27.2.6, 4.1, 5.1,
षोडशाक्षरः 18.2.21	28.4.17, 23 ² , 29.3.3, 8,
षोडशापायात् 30.1.16	30.3.31, 10,
-षोडशिकः 24.4.10	-संयाजतावत् 28.3.1
-षोडशिकम् 28.3. 15	संयुक्तम् 28.2.24
षोडशिग्रहम् 7.1.1	संयुज्य 29.1.10

पदानुक्रमणिका

संयुज्यात् 6.1.16	संविशेयुः 7.4.5
सयुज्येत 12.1.13	संवेशने 7.3.9
संयोगः 29.1.13	संवेशाय 3.3.17
संरब्धाः 3.3.12, 29.4.9	संजरः 29.2.4
संरोधः 29.2.21	संज्ञानानि 13.4.9, 15
संलिख्य 11.1.10	संसरेत् 18.3.4
संलिङ्गतायाम् 17.3.1	संसर्पत्सु 27.4.13
संलोमयेयुः 6.3.5	संमुत्सोमे 3.3.17
संवत्सरः 2.1.17, 25.4.4	संसृज्य 9.2.2, 23.4.4
संवत्सरप्रवर्हः 8.1.4	संस्तीर्य 10.2.5
संवत्सरम् 7.3.8, 11.4.23, 24.3.5, 7.3.8, 25.2.17, 27.1.7 14.5.6, 30.3.20, 31.3. 18, 4.1	संस्तोमम् 16.4.9
संवत्सरवर्गे 30.4.17	संस्था 31.1.29
संवत्सरसंमितासु 28.5.8	संस्थाः 13.4.16
संवत्सराः 30.4.2	संस्थानान्तात् 31.1.25
संवत्सरात् 22 2.15, 25.1.4, 3.1, 27.1.20, 31.3.21	संस्थापयेत् 31.3.27
संवत्सरादेशात् 28.4.7	संस्थापयेयुः 30.3.1
संवत्सरे 22.2.16	संस्थाविकल्पाः 22.1.17
संवत्सरेषु 30.4.19	संस्थिता 14.2.11
संवत्सरो 31.4.19	संस्थितायाम् 1.3.2, 4.1, 6.4.8, 12.3.17, 14.1.6, 10. 2.3, 27.1.10
संवदेरन् 7.3.6	संस्थितासु 27.1.13
संवर्गजिता 8.3.37	संस्थिते 9.2.7, 11.4.11, 20, 23.4 .10, 24.1.24, 31.1.8, 31.1 .25, 31
संवर्चसा 3.4.29	संस्वरेत् 3.4.5
संसेयुः 11.4.23	संहतौ 3.1.21
संवादयेयुः 25.4.18	संहरन्ति 17.2.5
संवाशयेयुः 9.2.1	संहरेत् 17.1.23, 2.18
संविज्ञाय 7.3.8	-संहारः 17.2.25
संविशेत् 15.2.6, 25.2.20	-संहारम् 17.3.18, 25

संहारशिरःसंधिसंततिषु 16.2.7	संचारात् 27.6.4
संहितम् 18.3.17	—संचारात् 27.4.18
सकृत् 3.1.5, 4.2.2, 5.4.14, 7.2.11	—संचाराभ्याम् 28.2.18
4.1.2, 10.1.5 ² , 16.2	—संचाराय 28.2.29
.19, 17.2.24, 20.2.19,	—संचारी 28.2.11
21.1.17, 30.2.26, 27, 31	संचितकर्माणि 14.4.10
.2.18	संचितम् 2.1.14
सक्तिषु 11.3.20	संचिते 14.4.2
सक्तुहोमान् 13.4.4	संजयम् 19.2.1
सक्थ्ना 27.2.14	—संजययोः 18.2.22
सक्थ्नी 23.4.30	संज्ञप्तेषु 27.2.9
सखायः 25.4.18	संज्ञानियमात् 26.6.28
सखिभ्यः 4.3.11, 4.13	सत् 21.4.8
सगराः 4.2.15	सतः 6.1.19
—संकृति—16.4.14	सताम् 8.1.18
संकृतिनः 20.2.1, 4.14	सति 1.4.23, 8.3.29, 35, 4.21,
संख्यामात्रे 22.1.1	16.1.24, 25.1.6, 30.1.14,
संख्याविषये 18.3.8	सतोवृहतीः 29.1.9, 16. 2.22
सच्छन्दस्त्वात् 27.5.15	सतोवृहतोनाम् 29.3.7
सच्छन्दोमत्वात् 28.3.22	सतोवृहत्यः 29.3.5
सत्रनीय—12.2.8	सत्यः 4.1.11,
सजातान् 2.3.14	सत्यम् 2.1.11
संचक्षीरन् 30.1.7	सत्यश्रवसः 15.4.6
संचरः 2.1.6, 4.2.5, 4.25, 12.2.27,	सत्यसंस्कृतः 4.1.11
13.1.10	सत्यस्य 27.2.14
संचर—14.1.3	सत्रन्यायः 30.4.14
संचरेत् 14.1.19	सत्रन्यायम् 4.1.16
संचारः 28.2.12	सत्रम् 14.3.8
संचारधर्मितरम् 28.2.14	—सत्रम् 23.1.9
संचारप्रसङ्गात् 27.6.2	सत्रलिङ्गानि 28.1.17
संचारयेत् 31.3.7	सत्रस्य 11.2.10

सत्रस्यार्द्ध 2.2.44	सदेवते 20.2.8
सत्राणि 28.1.13	सदोहविधानानि 28.5.21
सत्रान्तात् 7.3.27	सद्यः 22.3.3, 22, 4.7, 11, 5.22,
सत्राय 7.3.6	27.3.3,
सत्रासाहीयम् 19.1.1	सद्यस्ताम् 22.4.11
सत्रिणः 11.3.2	सद्योदुधेन 22.3.23, 24.2.4
सत्रे 2.2.44, 7.1.17, 3.6, 15.3.22	सन् 26.4.5
सत्रेषु 1.4.15, 25, 4.1.14, 22, 2.2,	सनामग्राहाः 1.4.14
3.13, 4.24, 5.2.4, 3.11,	सनामग्राहाम् 1.3.28
6.3.11, 4.13, 9.2.10,	सनूपुरपादस्य 21.1.21
16.2.11, 31, 23.3.13,	संततम् 16.1.9, 15,
28.4.17, 31.2.26,	संततानि 2.2.11
—सत्रे 7.1.23	संततायाम् 3.2.29
—सत्रेषु 5.2.2	संतति 2.3.17, 7.4.16, 16.1.1, 4,
सदः 4.2.13, 3.7.10, 4.22, 5.3.13,	8, 28.5.13,
9.2.2, 4.3, 10.1.17, 3.8,	संतनिनः 20.1.1
15.4.16, 24.1.13, 23, 27.3.1,	संतनिना 28.4.8
सदनम् 4.2.12, 3.6,	संतनिवाजम् 20.1.6
सदने 3.1.14, 4.4.12, 12.1.22,	संतनुयात् 3.3.10
सदसः 2.3.3, 4.2.7, 3.10, 4.5, 9,	संतनोति 3.4.2
6.2.14, 7.1.4, 11.3.1	संतप्तम् 4.3.10
—सदसम् 11.2.2	संतम् 13.3.8
सदसि 4.1.13, 15.3.16	संतानात् 16.1.8
सदस्यः 4.3.6, 4.17,	संतिष्ठते 22.1.27
सदस्यम् 15.4.1	संतु 4.2.2 ²
सदस्यसप्तदशान् 24.3.18	संदंशवज्जी 26.4.31
सदस्यस्य 4.3.6,	संदंशेन 25.4.32
सदस्याय 26.2.1	संदध्यात् 5.2.16
सदा 1.4.11, 14.3.9, 4.9, 15.3.21,	संधयः 10.4.8
सदृशगीतिषु 20.1.31	संधानम् 9.1.8
सदृशौ 17.4.12	संधावेरन 11.4.12

संधिः 26.3.12	सप्तभ्याम् 27.1.9, 5.20, 31.1.4,
संधिम् 3.3.28, 12.2.24,	सप्तरात्राणाम् 27.6.10
संधिवत् 7.1.33	सप्तरात्रे 27.4.21
संधिवेलयोः 7.3.11	सप्तविंशिनः 8.4.3
संधेः 26.3.14	सप्तानाम् 19.4.9
संघो 5.1.32, 7.1.27, 26.3.18,	सप्तापवर्गा 25.4.2
सन्नम् 12.3.20	सफम् 18.4.1
संनह्येरन् 10.2.3	सभायाम् 9.1.21
संनामान् 6.3.3	सम् 5.1.13, 9.1.16, 12.4.1,
संनाय्येन 31.1.10	21.4.8, 23.4.12, 13,
संनाह्येत् 10.2.1	समः 17.1.12, 31.1.14,
सन्नेषू 4.1.23	समम् 1.1.14, 24.3.22, 26.1.14, 25,
सपलाशया 11.1.7	समक्षम् 12.3.23
सपलाशाम् 1.2.23	समधा 20.4.23
सप्त 9.3.11, 13.4.16, 17, 9.3.1,	समन्तम् 8.3.16
20.4.18, 22.5.29	-समन्तयोः 7.4.26
सप्ततिम् 26.2.1	समन्तस्य 26.3.6
सप्तदश 8.4.22, 24.3.3, 19, 21,	-समन्ते 7.4.17, 23,
28.5.29,	समपर्यायैः 17.1.22
सप्तदशः 17.3.20	समप्रयोगे 29.3.5
सप्तदशम् 24.4.12, 15,	समयम्
सप्तदशत्रयस्त्रिंशान्तम् 24.4.7	समर्थम् 27.4.6
सप्तदशानि 27.6.12	समवयन्ति 18.1.14
सप्तदशारम् 15.4.4	समवेयुः 23.4.34
सप्तधा 20.4.17	समवैपम्यम् 17.1.18
सप्तधाकारम् 18.2.5	समस्तधुराम् 21.4.3
सप्तभिः 19.4.5, 29.3.1	समस्तान् 5.4.27
सप्तमः 12.4.17	समस्तेन 4.3.8, 5.3.2, 5, 10.3.7,
सप्तमप्रभृतिभ्यः 20.2.32	समस्तोपस्थानप्रभृति 4.4.8
सप्तमान् 8.3.27	समस्येत् 2.2.31
सप्तमे 9.3.3	समस्येयुः 8.4.19

पदानुक्रमणिका

समाः 17.1.21, 2.1, 28.4.16,	समामनेरन् 5.1.33
समागम्य 12.3.23	समयाम्नायाम्याम् 20.3.42
समात् 17.2.12	—समाम्नायान्तशयात् 26.1.7
समातिष्ठेयुः 23.2.22	—समाम्नाये 30.1.27, 4.11.
समादिश्य 14.2.2, 4.7,	समारोपयन्ति 2.2.40
समाधयः 31.1.4	समारोप्यते 7.4.7
समाधिम् 20.3.19	समार्धमासातिवर्तिषु 30.4.23
—समाध्यव्यतिरेकात् 28.3.23	समावत्स्यन् 25.3.27
समानः 4.4.20	समासः 18.1.13, 30.3.6,
समानजनः 22.2.10, 11, 12,	—समासम् 5.2.9
समानत्र 28.5.19, 5.22,	—समासे 30.2.21
समानदेवता 27.5.9	समाहरेयुः 23.4.10
समानपक्षे 25.3.10	समिधः 6.4.11, 12.2.32, 4.3,
समानम् 1.4.8, 4.3.9, 4.8, 14.1.1,	12.4.6, 25.2.21, 30.2.23
4, 15.2.19,	समिधम् 12.4.1
समानव्यानी 12.3.23	समिष्टयजूंषि 30.2.21
समानशय्यताम् 24.4.3	समीक्षणेन 9.4.10
समानाह्नि 1.3.5	समीक्षमाणाः 4.2.17
समानानि 3.3.28	समुच्चयः 26.2.21
समानीय 26.4.11	समुत्कर्तुम् 22.3.7
समानुपपत्तो 26.1.15	समुद्रः 4.2.12, 26.4.11,
समाने 12.4.5, 28.2.28, 5.20,	समुद्रम् 4.1.8, 9.1.16
समापयेत् 1.3.22, 2.2.33, 53,	समुद्रस्य 2.3.5
समापयेयुः 4.1.15, 11.4.17, 13.1.12,	समुद्राय 2.3.5
23.4.7, 23.4.8,	समुपहवः 4.4.19
समाप्तासु 16.2.17	समुपहूताः 6.3.16
समाप्ते 22.2.16	समुपहूय 5.3.11
समाप्तेषु 6.3.4	समुपह्वयेरन् 4.3.13
समाप्य 16.2.19, 21.3.2, 23.4.15,	समूढरूपिणि 27.6.4
समाम् 17.2.12	समूढम् 8.1.28
समामज्जतः 5.2.3	समूढात् 8.1.27

समूढे 8.1.32, 35, 2.4,	संभूतेषु 14.1.9
समूहात् 27.6.1	संभृत्य 10.2.11
समूह्य 7.2.11,	संभेदम् 31.3.24
समृच्छेयाताम् 21.1.19	संभ्रियमाणायाम् 14.3.15
समृद्धम् 26.4.17	संमार्जनप्रभृति 5.4.15
समे 21.2.30	—संमार्जनप्रभृति 4.3.16
समेन 4.1.20	—संमार्जने 3.4.35
समेषु 17.1.12	संमीलेत् 6.1.15
समोप्तघानम् 23.4.19	संमृज्य 4.3.10, 45,
समी 8.3.31, 17.1.23	संमृज्यात् 2.3.23, 3.2.22, 4.36,
संपत् 26.3.23, 27.6.21, 28.3.12,	5.3.23, 4.6,
संपत्कोपः 2.4.7	संमृष्टः 4.2.3
संपद्यन्ते 20.4.25	सम्प्राद् 4.2.3, 7.1.21
संपन्नः 27.1.6	सम्प्राडासन्दीम् 2.2.1, 14.4.11,
संपन्नासु 31.2.13	सम्प्राडासन्द्याम् 2.2.40
संपश्यसि 10.3.7	सरजसे 31.3.38
संपादयेयुः 23.1.10	सरस्वत्याः 3.1.1, 1.2.19
संप्रगायन्ति 20.3.39	सरस्वत्याम् 31.2.18, 3.19
संप्रयोगात् 28.5.14	सराजानः 23.3.12, 25.4.16
—संप्रैषम् 1.2.24, 12.1.14	सरुक्मम् 24.3.25
संप्रोक्ष्य 1.2.17, 7.2.11	सर्गम् 28.3.4
संबन्धः 14.1.18, 26.2.13	सर्गविषयात् 28. 3.9
संभरिष्यत्सु 14.1.8	सर्पत्सु 4.4.22, 27.2.2
संभवति 16.4.2	सर्पन्तः 3.3.24
संभवेताम् 11.3.16	सर्पन्ति 3.3.12
संभवेयुः 16.3.15	सर्पसत्रम् 31.4.12
संभवेरन् 11.3.16	सर्पसत्रे 30.1.15
संभार्यम् 8.3.27	सर्पिमधुभ्याम् 9.2.9
संभाषेरन् 7.3.14	सर्पिषा 5.2.4, 1.2.10, 31.2.12
संभृता 2.4.11,	सर्पीषि 28.5.1
संभृतायाम् 14.3.15	—सर्पीषि 26.4.11

पदानुक्रमणिका

सर्पेयुः 27.2.1	सर्ववेदसनिर्णाम् 22.4.18
सर्वः 19.2.8	सर्ववेदसम् 22.1.31
सर्वकामान् 9.4.20	सर्वशब्दः 29.4.3
सर्वशत्रुषु 6.4.18	सर्वसन्नेषु 28.1.1
सर्वश्रुत्वधिकारः 1.1.1	सर्वस्तोत्रेषु 3.3.29
सर्वच्छन्दोमम् 27.5.2	सर्वस्तोमम् 27.5.2
सर्वज्यानिम् 31.2.14	सर्वस्तोमे 28.5.5
सर्वत्र 1.2.24, 4.25, 2.1.1, 6,	सर्वस्मात् 4.2.2
3.1.15, 2.8, 3.18, 4.28,	सर्वस्मिन् 29.2.1
4.2.5, 5.1.3, 19, 6.1.15,	सर्वस्वारसाम्नोः 16.4.12
17, 22, 3.3, 18, 9.2.15, 17,	सर्वस्वारे 16.3.8, 27.4.23
18, 3.16, 18, 12.1.1,	सर्वस्वारेण 23.4.1
15.3.18, 4.11, 16.1.17, 4.2,	सर्वहुतः 23.4.9
18.3.6, 20.4.3, 21.1.30,	सर्वा 11.2.10
2.7, 22, 3.9, 22.2.18,	सर्वाः 1.4.14, 27, 15.2.3, 16.2.11,
23.4.2, 24.1.3, 18, 28.2.19,	16.2.19, 32,
3.14, 29.2.5, 3.18, 30.1.7	सर्वाणि 5.3.26, 27, 6.1.9, 3.21,
3.8,	8.1.14, 10.1.5, 12.1.32,
सर्वपशुम् 27.5.2	16.2.28, 18.1.19, 20.2.16,
सर्वपशुनाम् 13.3.19	23, 23.4.34, 31.4.8
सर्वम् 1.2.9 ² , 3.1.10, 22, 4.32,	सर्वान् 4.2.17, 8.4.17, 14.3.4
4.3.16, 4.15, 5.4.15, 16	24.1.11,
6.2.17, 8.1.2, 9.4.10,	सर्वानुमन्त्रणम् 12.2.30
10.3.7, 11.1.7, 2.10,	सर्वानुमन्त्रणेन 12.4.2, 15.3.14
13.1.17, 16.1.1., 18.3.5	सर्वान्निप्रायाः 16.2.3
4.17, 20.2.34, 21.3.3,	सर्वाम् 21.3.2
22.5.22, 23.2.7, 24.4.15,	सर्वसाम् 5.3.14
25.2.11, 27.4.7, 30.1.3,	सर्वसु 11.3.20, 16.1.13,
2.24,	सर्वे 1.2.10, 2.2.16, 4.3.9 ³ , 13,
सर्ववेदसदक्षिणम् 22.2.6	15, 5.1.11, 3.9, 6.4.3, 20 ² ,
सर्ववेदसदक्षिणानाम् 22.2.13	7.1.11, 9.4.21, 11.1.6, 3.24,

12.4.11, 16.3.8, 18.2.3,	सवनसमीषन्ती 16.2.24
20.3.35, 21.1.39, 22.2.28,	—सवनात् 3.4.8
26.1.5, 27.3.6, 29.4.1,	सवनानाम् 7.3.23
31.2.26	—सवनाय 3.1.9
सर्वेण 5.3.3, 20.2.10, 29.4.7,	सवनीनस्य 13.3.20, 21,
सर्वेभ्यः 12.4.13, 22.2.25, 23.4.34,	सवने 4.4.25
सर्वेषाम् 1.2.20, 5.1.27, 7.3.23,	—सवने 3.4.9, 35, 4.1.3 ² , 8,
11.3.12, 18.1.8, 2.25,	5.1.12, 18 ² , 22, 6.3.4,
20.1.5, 2.41, 22.1.10,	7.1.2, 9.2.10, 23.3.15
2.13, 23.3.8, 27.1.23,	सवनेन 28.5.2,
सर्वेषु 1.3.15, 3.1.1, 2.24, 5.3.9,	सवनेषु 5.1.15, 16.2.2 ,
6.3.4, 7.4.4, 12.1.14, 2.23,	सवयाः 11.1.5,
13.1.7, 17.2.12, 20.1.31,	सवितः 10.3.7, 12.4.1.
22.2.14, 24.2.11, 26.1.14,	सवितुः 15.4.6,
6.31, 28.2. 3,	सवितृप्रसूतः 12.2.28
सर्वेष्टीनाम् 12.4.4,	सवितृप्रसूता 15.3.4
सर्वैः 3.2.24, 3.2.25 ³ , 4.1.4,	सवित्तान् 25.1.13
5.1.31, 9.1.17, 12.2.10,	सवित्रा 15.3.9
सर्वीषघम् 14.4.4,	सव्यतः 25.2.13
— सलिङ्गदृष्टान्तात् 21.2.8	सव्यम् 3.1.1
—सवनम् 3.3.17, 5.1.5,	सव्याः 14.2.10
सवनमुखीयान् 4.1.23	सव्याधरान् 3.3.28
सवनमुखीये 18.1.16	सव्यान् 5.4.12, 14.2.6
सवनमुखेषु 3.1.3	सव्यावृतः 3.1.14
सवनयाः 4.1.19, 2.6, 5.1.21, 3.2,	सव्ये 23.4.24
— सवनयोः 1.4.10, 4.1.1,	सव्यैः 3.3.25
सवनविधः 8.4.15, 16,	—सस्तोमस्तोमविभाग्यानि 18.2.8
सवनविधम् 8.4.15	सह 1.2.6, 2.3.3, 6.1.19, 7.3.6,
सवनविधेन 8.4.27	9.1.11, 2.15, 11.4.8, 13.1.2,
सवनशेषत्वात् 27.6.9	14, 15.3.15, 19.2.12,
सवनसंस्थासु 5.2.20	20.2.18, 28, 3.34, 22.2.15,

पदानुक्रमणिका

24.1.21, 25,2,7, 28,5,12,	सांवर्तम् 9.3.7
29.3.2, 16, 4.1, 4, 30.4.25,	साकमश्वम् 19.1.1
सहकारिणः 30.4.29	साकमश्वर्धु 17.4.17
सहचराणि 2.4.24	साकमश्वे 18.2.15
सहमधेभ्यः 7.2.11	साकमेधानाम् 23.4.47
सहमानः 11.1.5	साकमेघेषु 13.1.13
सहर्जीषाः 9.2.4	साक्षात् 25.1.21
सहर्षभाः 9.2.4	साण्डः 22.3.13
सहसः 1.4.7	साण्डाः 25.4.15
सहस्रतमीम् 26.2.5	सातोवाहंतशेषः 29.1.13, 2.13,
सहस्रदक्षिणाः 22.2.28, 26.1.9	—सानोवाहंतशेषः 29.1.18
सहस्रपोषकामः 26.4.1, 4,	सातोवाहंताः 29.1.7
सहस्रम् 22.1.30, 24.2.5, 25.3.5,	सातोवाहंतैः 29.3.1
4.14, 22, 26.1.12, 16,	साश्यामि 12.3.10, 13,
27.1.17, 3.8, 30.4.25, 27,	सादयेत् 12.3.10
31.2.13	सादसान् 4.4.3
सहस्रसंवत्सरे 31.4.21	साद्यस्कः 22.3.1
सहस्रसाध्यम् 33.4.25	साद्यस्काः 22.3.4
सहस्रसाध्ये 30.4.25	साद्यस्क्रेण 22.3.1
सहस्राणि 23.3.17 24.3.20, 25.1.9,	साद्यस्क्रेषु 1.4.1
27.1.9, 3.14, 28.1.16,	साधुकृत्याः 7.3.6
सहस्रे 22.1.28, 25.3.15, 16	साधुचरणः 1.1.7
सहस्वान् 11.1.5	साध्यासायाम् 16.3.18
सहोमोः 21.1.26	सान्नाय्यम् 31.2.3
सहोहाः 9.4.1	सान्नाय्येन 31.1.9
सा 2.3.16, 11.1.8, 2.9, 10, 3.9,	सान्निपातिके 8.4.19
13.3.4, 14.1.5, 16.3.3, 20,	साप्तमिकः 9.3.7
18.1.4, 27.2.7,	साप्राय्येण 29.2.9
सांवत्सरिकस्य 28.5.11	साम 3.3.18, 4.2, 7.3.5, 11.2.5,
सांवत्सरिकाणाम् 28.5.30	10, 18.3.1, 31.3.31
सांवत्सरिकेभ्यः 22.2.14, 28.1.6,	—साम 24.4.9, 14, 28.1.18, 2.26,

वाह्यायणश्रौतसूत्रम्

सामगानम् 12.2.14,	13.4.15,	साम्ने 4.1.5 ²
31.4.9,		साम्यम् 17.2.8
सामतृचः 8.1.8, 2.25,		साम्राज्याय 10.4.9
—सामत्वात् 28.4.11		सायंदोहम् 31.1.7, 2.2
—सामनिघ्नानि 20.3.31		सायमाहुतिसंस्थाः 30.2.3
—सामनी 2.2.21		सायंप्रातराहुतीः 31.3.23
सामभिः 27.4.17		सारस्वतः 1.2.15
—सामभिः 2.1.13		सारस्वतस्य 1.4.29
—साममृतस्य 29.1.2		सारस्वताय 31.1.1
सामराजम् 9.3.12, 19.1.2		सारस्वतेषु 28.5.20, 31.3.25
सामराजे 9.3.13		सार्धम् 14.4.5, 12
सामराजस्य 19.1.11		सार्पराजम् 30.1.1
सामवेदेन 12.2.7		सार्ष्टः 23.3.8
सामसमाप्तिः 16.1.12		सावकाः 9.1.14
सामा 3.4.20		सावित्रान् 14.3.13
—सामा 30.4.21		सावित्रीपादः 1.2.5
सामाङ्गम् 7.1.9, 9.1.15,		सावित्र्यः 27.1.12
सामानि 2.2.16, 6.4.5, 10.4.8,		सासहिः 11.1.5
16.1.7, 18.2.8, 28.1.22,		साहस्रः 22.2.26
24, 29.3.10, 3.18,		साहस्रात् 8.3.2, 15,
—सामानि 18.1.14, 30.1.3,		साहस्रोत्तमः 16.3.7
—सामान्तयोगान् 18.1.1		सिध्यतु 6.2.2
सामान्ताः 21.3.11		सिन्धुसाम 2.2.35
सामान्तैः 21.4.9		सिमाः 20.4.15
सामिकम् 20.4.8		सिमानां निषेधः 19.4.1
सामोढम् 20.4.8, 9,		सिमानां निषेधस्य 19.4.14
साम्नः 18.3.16		सिपासति 29.2.15
साम्ना 16.1.6		सीदामि 4.4.12, 12.1.22
साम्नाम् 18.2.1, 30.1.18		सीरम् 22.4.19
—साम्नाम् 30.1.6		सुखदाम् 10.4.13
साम्नि 6.3.3		सुखम् 23.4.22

ब्राह्म्यायणश्रौतसूत्रम्

सुगः 11.1.5	सुब्रह्मण्यायाः 14.1.1
सुगन्तः 11.1.5	सुब्रह्मण्यायाम् 1.2.24
सुज्ञानम् 8.2.17, 19.1.2, 28.3.29	सुब्रह्मण्यासु 14.2.7
—सुज्ञानयोः 21.1.8	सुब्रह्मण्योम् 1.2.27, 3.2,
सुत्या 1.4.28, 12.3.1,	—सुब्रह्मण्यौ 1.1.13
—सुत्या 1.4.19	सुभुवः 10.3.7
—सुत्याः 30.4.1	सुभुः 6.3.13
सुत्यादेशप्रमृति 1.3.22	सुभोः 10.3.7
सुत्यादेशात् 1.3.18, 4.5,	सुमनस्यमानाः 6.1.1
सुत्यानाम् 30.2.5, 6,	सुमनाः 7.3.1
सुत्याभिः 22.2.15	सुमित्रियाः 4.2.2
सुत्याभ्यः 30.2.9, 12,	सुमित्र्याम् 10.3.4
सुत्याभ्याम् 31.1.4	सुमेधाः 7.3.1
सुत्याभ्युच्चये 26.1.4	सुराकर्मसु 13.4.5
सुत्याभ्युच्चयेन 26.1.10	सुराशेषेषु 13.4.7
सुत्याम् 1.3.4, 28, 14.25. 22.4.5,	सुरूपकौञ्चे 9.3.6
10,	सुरूपयोः 18.2.13
सुत्यामासाः 30.1.7	सुव 10.3.7
सुत्यायाम् 2.2.43, 14.1.1,	सुवज्जिन् 21.1.14, 16 ² , 17,
सुत्यावचनम् 29.3.21	सुवहोमौ 31.3.2
सुत्यावत् 1.4.30	सुष्टुतम् 4.1.7
सुत्यासु 28.5.2	सुसंदंशम् 13.2.7
—सुत्या 1.4.17, 19,	सुहिताः 13.1.14
सुनुयुः 11.4 25 ² , 28.5.20, 30.1.10,	सुहृत् 7.3.3
सुपर्णः 11.2.11	सुहृदः 26.4.8
सुब्रह्मण्यः 1.2.23, 30.3.11,	सूक्तम् 2.4.18
सुब्रह्मण्यचतुर्थाः 25.2.2	सूतग्रामणीनाम् 27.2.13
सुब्रह्मण्य—25.1.12,	सूनरि 9.2.3
सुब्रह्मण्या 1.3.30, 31,	सूनो 1.4.7
सुब्रह्मण्याप्रणवैः 9.4.24	सूर्यः 2.4.21 ² , 3.3.16, 4.1.1,
सुब्रह्मण्याय 1.3.1	21.1.14, 16,

- सूर्यस्य 4.1.3, 5.4.2, 30.3.34
 सृजेन् 27.5.22
 सौदका 31.2.8
 सोपायम् 2.2.30
 सोम 5.1.7, 8, 6.3.29
 सोमः 9.1.16, 27.3.7
 सोमचमसः 24.1.19
 —सोमपः 7.2.14
 सोमपीथात् 7.2.14
 सोमपेभ्यः 22.3.22
 सोमप्रवाकम् 1.1.9
 सोमप्रवाकाय 1.1.12
 सोमम् 3.1.11, 4.3.9, 6.4.17, 9.1.9,
 22.3.18, 21, 4.4, 24.1.5,
 2.4, 7, 30.2.11
 सोमयाजी 7.2.2
 —सोमयाजी 7.2.1
 सोमराजानः 3.2.34,
 सोमव्रते 7.2.10
 सोमसंस्थाः 13.4.17
 सोमसाम 9.3.3, 19.3.10, 25.4.28²,
 सोमयामनी 9.3.4
 सोमसागातिदेशात् 28.3.19
 सोमसाम्नः 21.1.14
 सोमस्य 3.2.33, 34, 3.15, 4.3.9¹
 7.1.21, 15.4.23,
 सोमहवनम् 14.1.11, 16
 सोमातिपविः 24.2.6
 सोमातिपवितम् 24.2.6
 सोमान् 24.2.12
 सोमाय 1.1.9
 सोमे 6.3.12
 सोमेन 7.2.1, 31.4.10
 सोमेभ्यः 22.3.22
 सोमोपनहनम् 11.4.15
 सोमोपनहनेन 23.4.14
 —सोमी 1.2.29
 सोम्यम् 6.1.1, 4
 सोम्यानाम् 7.2.7
 सोम्यासः 4.3.9
 सौह्यः 2.1.17
 सौत्यम् 22.4.16
 सौत्ये 23.4.1
 सौत्रामणी 13.4.16
 —सौत्रामणी 13.4.14
 सौत्रामण्याम् 13.4.5
 सौत्रामण्यौ 13.4.14
 सौपर्णानाम् 18.4.1
 सोमरनामधेयप्रमाणाः 22.1.12
 सोमरनामधे 22.1.8
 सोमरम् 7.3.1
 सोमनसः 7.3.1
 सोमित्रम् 18.2.8, 3.17, 20.1.34
 सोमेधम् 19.1.2
 सोमेधस्य 18.3.15
 सोम्यः 3.3.25
 सोम्यम् 6.2.6
 सौवर्णः 25.2.13
 सौश्रवसम् 19.1.12
 सौश्रवसे 19.1.5
 सौहविषे 18.4.15, 20.3.12, 14,
 स्तम्बयजुः 13.1.1, 21, 14.3.10

स्तम्बयजुषः 12.2.32

स्तम्बाः 22.5.4

स्तवनम् 29.4.5, 9,

—स्तवनम् 29.4.6, 7

स्तुतः 13.2.7

स्तुतदेवेन 15.3.9

स्तुतम् 4.1.7, 5.2.19

स्तुतशस्त्रयोः 15.3.17

स्तुतस्य 5.2.19

स्तुता 15.3.4, 8

स्तुते 3.3.7, 15.3.16, 25.2.10

स्तुत्वा 3.4.26, 28, 4.1.7, 5.3.11,

6.1.18, 2.4, 9.2.11, 3.23,

11.4.4, 21.2.24, 27.2.6,

28.2.25, 29.4.9

स्तुब्धेषु 20.1.35

स्तुयात् 27.2.5

स्तुवते 8.2.28, 12.2.17, 18.1.4,

26.3.25, 19.4.9,

स्तुवन्ति 12.2.7,

स्तुवानाय 22.2.23

स्तुवीत 28.2.1

स्तुवीरन् 3.4.22, 4.1.13, 18, 5.2.17

7.1.15, 18, 9.1.3, 14, 4.4,

11.4.10, 27.1.23, 29.4.1,

4.4,

स्तुयमाने 23.4.5

स्तृणुयुः 23.4.34

—स्तोत्रत्वात् 26.6.34

स्तोत्रदेवता 18.1.4

स्तोत्रम् 15.3.15 4.1, 24.2.11,

4.12,

स्तोत्रवत् 12.2.17

स्तोत्रवेलायाम् 26.3.28

स्तोत्रसमीपन्ती 26.2.24

—स्तोत्रस्थानम् 28.3.2

—स्तोत्रस्य 28.3.6, 8.1.14;

स्तोत्राणि 26.3.10

स्तोत्रादी 16.1.16

—स्तोत्रान्तात् 11.3.24

स्तोत्रीयम् 8.2.29,

—स्तोत्रीयम् 6.1.22 16.3.6, 29.2.17,

स्तोत्रीयया 28.2.24

स्तोत्रीययोः 16.1.21

स्तोत्रीया 8.2.32, 9.3.12

स्तोत्रीयाः 30.1.21

—स्तोत्रीयाः 29.1.1

स्तोत्रीयाणाम् 17.1.12

—स्तोत्रीयान् 9.2.17 29.3.8

स्तोत्रीयानुरूपयोः 21.3.14

स्तोत्रीयाम्यः 9.4.6

स्तोत्रीयायाम् 6.2.17, 18, 11.4.7,

16.1.12,

स्तोत्रीयासु 16.3.23, 17.3.3, 4.7,

20.1.1,

—स्तोत्रीयासु 16.3.12

स्तोत्रीये 1.6.1.10, 19.2.6 29.2.15,

—स्तोत्रीये 28.1.18

—स्तोत्रीयेषु 28.2.8, 20

स्तोत्रे 9.1.1, 5, 2.1, 4.10

स्तोत्रेषु 6.3.4

—स्तोत्रेषु 3.3.29, 5.1.30, 7.1.29,

स्तोत्रोपकरणात् 10.1.3
 स्तोमः 13.4.12, 19.2.7,
 —स्तोमः 18.4.2, 4, 19.3.11,
 स्तोमधर्मत्वात् 21.2.7
 स्तोमधर्मेण 20.2.18
 स्तोमम् 2.2.30, 18.3.15, 20.3.21
 —स्तोमम् 20.3.16
 स्तोमविभाग्यः 20.2.14
 स्तोमविभाग्यानि 20.2.3
 —स्तोमविभाग्यानि 18.2.8
 —स्तोमविभाग्ये 20.3.8
 स्तोमस्य 20.3.4
 स्तोमाः 20.2.5, 24, 6.1.20,
 —स्तोमाः 19.4.15, 20.1.23,
 —स्तोमादीनि 20.1.33
 स्तोमान् 18.3.9, 20.2.11, 21.2.9
 स्तोमान्तः 18.2.17, 20.3.32
 स्तोमान्ता 20.2.3
 स्तोमे 3.4.13
 स्तोमेन 2.2.2, 6.1.21, 22, 10.1.7,
 13.4.10, 20.1.35, 2.4,
 स्तोमेन 20.2.38
 स्तोमेयुः 20.2.7, 31,
 —स्तोमेषु 20.2.30
 स्तोमैः 6.1.16, 19, 20.1.25, 2.2,
 3.6, 10
 स्तोमी 3.4.14, 21.2.5,
 स्तोमः 27.6.8
 स्तोमचोदना 27.4.15, 22,
 —स्तोमपञ्चाहम् 28.4.1
 स्तोमपूरणम् 17.2.22
 स्तोमप्रत्यवरोहात् 27.5.5
 स्तोमभागेन 15.3.15

स्तोमभाग्याः 15.3.1
 स्तोमम् 3.4.17, 5.1.25, 6.1.13,
 3.4, 10.1.1, 20.2.19
 —स्तोमम् 8.4.11, 27.5.2
 स्तोमयोः 25.4.11
 —स्तोमयोः
 स्तोमयोगात् 2.4.20, 6.1.11, 2.1
 स्तोमयोगे 4.1.1
 स्तोमवशेन 22.5.13
 स्तोमविकारम् 28.5.9
 स्तोमविधानम् 16.2.1
 स्तोमसंस्थाविकृतम् 31.4.12
 स्तोमसंख्यानात् 16.1.6
 स्तोमसंभवात् 16.1.2
 स्तोमस्य 22.5.17
 —स्तोम— 31.4.20
 स्तोमहवनम् 1.2.23
 स्तोमाः 21.3.30, 23.1.9, 27.4.24,
 28.4.29
 —स्तोमात् 16.4.7
 स्तोमान् 24.3.7, 4.7,
 स्तोमान्वयः 27.6.15
 —स्तोमान्वयात् 22.6.14
 स्तोमान्वयी 27.6.13
 स्तोमान्वयीनि 27.6.12
 स्तोमे 30.1.6
 —स्तोमे 16.1.20, 24.2.4, 13,
 28.5.5,
 स्तोमेन 9.4.7, 25.4.2.3,
 —स्तोमेन 30.1.22
 स्तोमेषु 17.1.1
 —स्तोमेषु 26.3.12
 —स्तोमैः 23.1.1

स्तोप्यामः 3.4.16, 15.3.2
 स्तोप्यमाणः 6.1.11, 2.1, 7.1.1,
 स्तोप्यमाणानाम् 5.2.9
 स्तोभिकम् 20.1.9
 स्त्रियम् 31.3.16
 स्त्रीपुंसानाम् 1.3.21
 स्थ 3.2.6, 4.3.9
 स्थः 4.3.10, 4.5
 स्थण्डिलम् 7.2.11, 22.5.5
 स्थण्डिले 25.4.6
 स्थपतिः 23.3.20
 स्थलतरम् 1.1.18
 स्थलात् 1.1.21
 स्थली 31.3.21
 स्थविरः 6.1.22, 15.4.21, 16.1.25
 स्थवीयांसि 3.2.2
 स्थानम् 22.5.10
 स्थाने 1.4.6, 2.1.12, 4.1.1, 6.2.9,
 8.2.22, 4.3, 5, 6, 12.1.36,
 13.4.13, 15.4.7, 19.4.9,
 21.3.1, 22.5.10, 19, 24.3.11
 26.3.2, 5, 28.1.19, 2.9, 10,
 26, 29.1.5, 8, 18
 स्थालीपाकस्य 12.1.10
 स्थालीपाकान् 30.2.13
 स्थालीपाकैः 11.4.22
 -स्थालीम् 3.3.4
 स्थावियत् 23.1.12
 स्थिता 12.1.7, 14.4.3, 12, 14
 स्थूणा 15.4.2
 स्पृष्टः 5.2.5
 स्पृष्ट्वा 10.4.9

स्फ्यदर्भमुष्टी 7.2.5
 स्फ्यम् 13.1.6
 स्फ्याग्रः 22.5.8
 स्फ्ये 34.4.25
 स्फ्येन 7.2.11, 13.1.4
 स्म 7.3.8, 13.4.15
 स्मः 7.3.6
 स्मरेयुः 25.2.6
 स्मृतः 16.1.14, 21.2.27, 23.3.6,
 स्थात् 1.1.18, 2.29, 3.4, 13, 2.3.1,
 4.16, 4.4.19, 5.3.21, 4.2,
 20, 6.1.1, 2.2, 4, 3.1,
 7.2.6, 4.8, 15, 16, 9.2.15,
 3.23, 4.18, 10.3.2, 3, 11.1.1,
 4.13, 12.1.5, 17, 21, 24,
 2.20, 22, 34, 3.1, 19,
 13.3.4, 7, 15, 16, 4.3,
 14.1.5, 7, 9, 12, 18, 2.8,
 3.8, 11, 15, 4.7, 15.1.5, 6,
 8, 2.8, 16, 3.3, 20, 4.2, 4,
 17.3.21, 21.1.18, 21,
 22.1.11, 15, 22, 2.5, 3.6,
 8, 11, 15, 4.6, 9, 5.8, 10,
 14, 28, 23.1.1, 13, 19,
 2.5, 3.11, 24.1.19, 2.2, 3,
 2.6, 3.6, 11, 25.2.9, 2.13,
 14, 15, 3.12, 26.2.10, 13,
 26.2.16, 17, 3.12, 22, 4.7,
 9, 10, 11, 13, 27.4.13, 15,
 5.18, 6.18, 28.1.2, 4, 19,
 2.1, 12, 15, 25, 3.5, 9, 17,
 4.7, 8, 5.8, 11, 15, 29.2.3,

- 15, 3.4, 21, 4.1, 5, 7,
30.1.1, 18, 2.5.7 12,
17, 26, 27, 28, 3.14,
4.7, 17, 21, 23, 31.1.2, 4,
13, 14, 18, 24, 2.7, 2.8, 11,
24, 3.13, 30, 4.8,
स्याताम् 4.4.21, 7.3.9, 4.9, 23,
9.2.17, 10.2.2, 16.1.22,
17.4.2, 12.5.15, 23.2.5,
4.46, 25.3.10, 4.2, 3,
28.2.11, 29.3.18,
30.1.13, 3.25, 4.15,
31.3.2, 8, 4.15
स्यादौ 1.3.24
स्युः 1.1.15, 3.19, 2.2.4, 4.2,
3.1.15, 4.1, 3, 5.2.21, 6.1.9,
3.1, 8.1.3, 9.2.7, 11.1.2,
2.2.3, 12.1.22, 14.1.11, 2.10,
3.12, 16.1.13, 17.1.8, 3.2,
21.1.2, 3.4, 9, 4.10, 22.3.23,
4.17, 5.3, 4, 23.1.9, 2.10,
11, 20, 3.7, 24.1.11, 3.9,
25.1.20, 2.27, 4.8, 15,
27.2.11, 4.20, 24, 6.5, 9,
12, 28.2.6, 19, 4.26, 29,
29.3.6, 30.1.16, 2.19, 23,
4.13, 20, 31.2.7, 4.8,
स्योताम् 10.4.13
सप्त्यते 25.2.8
सक् 24.2.3, 25.2.8,
सुक्लुवम् 26.4.11, 14
सुचम् 7.2.11
-- सुचम् 18.4.1
सुचाम् 12.2.25
सुचि 7.2.6, 10, 26.4.11,
— सुवम् 26.4.11, 14
सुवेण 7.2.6, 14.2.11, 26.4.11
सुवौ 23.4.21
सौम्यतम् 19.1.2
स्वः 2.1.11, 4.4.13, 5.4.31,
11.1.4, 2.11², 12.2.28, 3.1,
4.1, 15.3.6, 21.1.7, 4.8,
29.4.16
स्वःपृष्ठे 21.1.9
स्वंस्वम् 6.3.24
स्वतन्त्रस्य 22.1.17
स्वतन्त्रे 26.2.16
स्वधा 7.2.11
स्वधृतिः 9.4.22²
स्वभक्तिम् 21.1.38
स्वम् 2.1.28
स्वयम् 1.1.22, 2.3.16, 11.1.8,
12.3.19, 31.3.31, 4.4
स्वयंचिन्त्वाने 2.1.12
स्वयमातृणासु 2.1.11
स्वयोनिनी 8.2.19
स्वयोन्यमीवर्तः 8.1.24
स्वरः 3.4.2, 4.1.6, 6.1.16, 21.1.7,
स्वरपृष्ठः 30.3.33
स्वरपृष्ठा 8.2.20
स्वरप्रधानत्वात् 21.2.29
स्वरम् 18.3.2, 21.1.38
स्वरयन्तम् 2.2.9
स्वरसामसु 8.2.19
स्वरसामिकेषु 8.2.20

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

स्वरसाम्नः 8.1.17
 —स्वरसाम्नानाम् 7.4.21
 स्वरसाम्न 29.1.17, 3.2,
 स्वरसाम्नोः 29.2.7
 स्वरस्य 8.2.24
 स्वरराजः 9.1.16
 स्वरराज्योक्तानाम् 27.6.17
 स्वरानि 8.2.21, 2.1.1.2
 स्वरादिषु 18.3.2
 स्वरानादेशे 21.1.2
 स्वरितत्वात् 21.2.29
 स्वरितम् 20.3.32
 स्वरितान्तानि 29.7.43
 स्वरकंवारवन्तीयो 23.3.2
 स्वर्गम् 23.4.39, 31.3.34
 स्वर्गलोकम् 24.4.9
 स्वर्णिघनम् 2.2.40, 20.1.34
 स्वर्णिघने 20.3.14
 स्वविच्छन्दःसु 16.1.3
 —स्वस्तोत्रीयम् 6.1.22
 स्वस्तोमा 26.3.12
 स्वस्थानम् 31.1.3, 5
 स्वस्थानासु 24.1.1
 स्वस्य 6.2.4
 स्वा 25.2.9
 स्वात् 30.3.7
 स्वातन्त्र्यम् 28.3.6
 स्वाध्यायवत् 2.2.1
 स्वाध्यायस्वरेण 2.4.11
 स्वाम् 3.4.12², 4.1.8
 स्वामिनः 31.2.26
 —स्वारकोत्थानाम् 18.3.16
 स्वारराज्याय 10.4.9

स्वारप्रायाणि 28.2.16
 स्वारम् 2.2.51, 18.3.17, 19.1.1,
 2, 2.1, 3.10, 20.1.34,
 2.28
 —स्वारम् 21.2.26
 स्वाराः 20.1.4
 स्वाराणि 18.1.6, 21.2.24
 स्वासु 2.1.1, 24.4.12, 28.3.30
 स्वाहा 2.3.8², 4.1.11, 6.1.1, 4,
 7.2.7, 8, 9, 8.3.23, 12.3.14,
 14.3.4,
 स्वाहाकारान्ततया 3.3.18
 स्वाहाकारान्तः 1.2.10
 स्वाहाकारेण 6.1.2, 3.15, 9.1.13,
 3.23, 26.4.12,
 स्वाहाकृतिभिः 27.3.1
 स्विष्टकृति 13.2.1
 स्वे 2.2.19, 12.4.21, 13.1.1, 2.6,
 ह
 ह 7.3.8, 13.4.15, 28.2.28,
 हम् 21.1.28³.
 हरन् 27.2.10
 हरन्तः 3.3.8, 5.3.10
 हरिवः 1.3.3
 हरिवदहरिवासु 7.1.18
 हरिष्यत्सु 13.1.1, 21, 14.3.10,
 हरेत् 12.3.18, 27.2.6
 हरेयुः 2.2.11, 6.2.13, 31.1.16
 हरेरन् 27.1.21
 —हवनीम् 23.4.22
 हविः 7.2.8
 हविरुच्छिष्टभोजी 31.3.13

हविर्घनिप्रवर्तन—1.3.30

हविर्घनिम् 2.4.9, 3.1.7, 4.2.6, 3.7,
5.3.7, 6.2.4, 7.1.1,
15.1.13, 15.2.16

हविर्घनिस्य 3.1.14

हविर्घनात् 3.3.8

हविर्घनानि 24.1.23

—हविर्घनानि 28.5.21

हविर्घने 3.4.37, 9.2.17, 10.1.15,
17, 14.4.15, 28.5.2,
29.4.9,

हविर्मिः 23.4.6

हविर्यजिकान् 30.1.8

हविर्यज्ञेषु 13.1.10, 3.13,

हविर्यज्ञैः 30.2.6

हविषा 31.1.13

हविष्कृतः 12.2.32

हवीवि 13.1.20, 30.2.20, 31.4.7,
11,

हव्ये 9.2.3

हस्तत्रम् 10.2.8

—हस्ति—24.3.19

हाइकारस्वाराणि 18.1.6

हाइकारान्तः 18.2.19, 4.21,

हारयित्वा 24.1.23

हारायणम् 8.2.2

हारायण—19.2.1

—हारायण—19.2.13

हारितानि 6.3.23

हारियोजनस्य 6.3.12, 18

हारिवर्णम् 19.1.2

हारिवर्णम् 17.4.18

हार्दिवानम् 14.3.5

हि 1.1.16, 2.2.26, 4.26, 3.2.34,
3.9, 4.2, 5.2.8, 6.2.18, 3.12,
7.4.3, 8.4.4, 9.2.22, 12.1.33,
2.1.1, 14.1.15, 16.2.6 20.4.16
18, 21.2.19, 3.4, 11, 22.4.5,
10, 5.10, 14, 15, 19, 24.1.20,
2.10, 14, 25.2.4, 3.10,
26.2.16, 3.13, 4.3, 5, 6,
35.36, 27, 4.3.5, 8.20,
5.14, 6.6, 23, 28.1.9, 10, 24,
2.2, 7, 16, 19, 21, 28, 3.2,
11, 12, 21, 25, 4.2, 17,
29.1.2, 8, 12, 14, 16, 2.4, 6,
13, 18, 21, 25, 3.3, 7, 4.2,
8.16, 30.1.3, 16, 2.8, 3.21,
4.25, 31.1.6, 28, 2.8, 18, 26,
4.13,

हिआ 21.2.12,

हिंसीः 2.3.17, 3.1.2², 5.3.21,
10.4.13, 12.3.23,

हिकारः 18.2.6, 21.2.20

हिकारम् 2.4.19, 5.2.17, 6.2.15,
9.4.6, 11.3.23, 19.2.1,
17.2.21, 24, 21.2.12

हिकारबेलायाम् 10.2.14

हिकारात् 3.4.34, 18.4.23², 19.2.5,
21.3.29,

हिकारादिः 18.4.7

हिकुर्युः 4.1.5, 7.1.27

हिकृत्य 3.4.22, 23,

पदानुक्रमणिका

हिङ्गता: 3.4.23	हृदयम् 5.1.7
हिकरोति 24.2.3	हृदयशूलः 13.3.22
हिरण्मयी 24.2.3	हैमहा 11.3.17
हिरण्मये 2.1.11, 27.1.13,	हैरण्ये 27.1.15
हिरण्यकशिपुनि 27.1.16	हो 3.4.6
हिरण्यतुषान् 24.3.28	होतरि 4.3.5
हिरण्यम् 5.4.2, 25, 7.1.9, 14.2.45,	होता 2.1.4, 3.1.2, 6.2.21, 24.1.4,
15.4.17, 19, 22.1.3,	27.1.13,
23.4.22,	-होता 30.3.4
हिरण्यस्थालम् 24.3.27	होतारम् 2.4.9, 18, 9.4.9, 22.3.16,
हिरण्यस्रजम् 25.2.8	-होतारम् 30.3.4
—हिरण्ये 7.1.16	होतुः 4.2.7, 4.4.25, 12.2.8,
हीषीस्वरम् 20.3.31, 21.3.6	21.4.14, 15, 24.2.3, 26.3.26,
हुतः 22.1.22	27.1.14,
हुतयोः 1.4.1, 13.1.22	होतुराज्यम् 8.2.14
हुताद्य 12.3.23	होतृकपृष्ठेभ्यः 6.1.5
हुतायाम् 1.3.18, 4.2.1, 7.2.3,	होतृकाशामानि 8.1.12, 16.2.28
11.4.19, 12.2.20,	होतृषाम् 7.4.8, 16.2.20, 26.1.8
13.3.15, 16, 4.3,	होतृषामाणि 16.4.16, 22.5.31
15.1.15, 2.1, 3.16,	होत्रम् 27.5.12
23.3.17, 4.14,	होत्रा 27.2.9, 3.2, 30.3.6, 6.1.1
हुते 2.2.38, 3.3.16, 5.3.8, 12.1.5,	होत्रे 12.4.11, 22.2.24, 24.3.25,
13.2.1, 13, 14.2.11, 3.6,	27.1.17, 3.11, 30.3.7
हुतेषु 9.3.23, 14.3.14	होमचोदनासु 2.3.11
हुत्वा 3.3.23, 5.3.10, 10.4.6,	होमम् 12.4.18
12.3.2, 14.1.12, 22.3.1	—होमम् 26.4.1, 31.2.2
31.3.26, 4.4,	होमाः 27.5.10
ह्यमानः 13.2.11	होमात् 2.3.15, 13.4.4, 15.2.14,
ह्यमानयोः 15.1.10	2.17.
ह्यमानायाम् 13.4.3	होमान् 14.3.13, 27.5.8,
हत्वा 3.3.8, 12.3.20, 14.1.13,	—होमान् 13.4.4
23.4.14, 30.2.13	होमेभ्यः 12.1.2
हृदयदेशम् 2.1.21	—होमो 3.3.16

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

होष्यत्सु 12.1.4, 13.3.14, 14.3.13,
15.2.16

होत्रे 12.2.16

ह्लादः 21.1.18

ह्लियमाणम् 12.1.25, 14.3.4 15.2.5

ह्लियमाणाः 14.4.2

ह्लियमाणानान् 12.1.6

ह्लियमाणानि 15.1.12

ह्लियमाणाम् 14,4.11

ह्लियमाणे 2.2.37, 12.1.30

INDEX OF NAMES AND WORKS

(Alphabetical Index of names of ritual authorities and of works cited by name or quoted (A) in the D. S. Sūtras and (B) in the Commentary.)

A—(1)

कुत्साः
क्षैरकलम्भिः
गौतमः
गौतमः स्थविरः
घानंजय्यः
माडितायनः
मशको गार्ग्यः
माषशरावयः
राणायनीपुत्रः
लामकायनः
वार्षगण्यः
वैय्याघ्रपद्यः
शाण्डिल्यः
शाण्डिल्यायनः
शुङ्गाः
शौचिवृक्षिः

A—(2)

अथर्ववेदः
आर्षेयकल्पः

B—(1)

आपस्तम्बः
आश्वलायनः
कात्यायनः
जैमिनिः
निदानकारः
भारद्वाजः

B—(2)

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आर्षेयकल्पः
आर्षेयब्राह्मणम्
आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
ऐतरेयब्राह्मणम्
क्षुद्रकल्पः
जैमिनीयब्राह्मणम्
जैमिनीयसूत्रम्
ताण्ड्यब्राह्मणम्
तैत्तिरीयब्राह्मणम्
निदानसूत्रम्

ब्राह्म्यायणश्रौतसूत्रम्

ऋग्वेदः

ताण्ड्यब्राह्मणम्

ताण्ड्यपुराणम्

तैत्तिरीयसंहिता

माल्लविब्राह्मणम्

मन्त्रब्राह्मणम्

वाजसनेयीसंहिता (मा. शा.)

सामवेदः

पाणिनिसूत्रम्

प्रतिहारसूत्रम्

भारद्वाजसूत्रम्

महामाष्यम्

वाजसनेयीसंहिता

शतपथब्राह्मणम्

शाखायन आरण्यकम्

पङ्क्तिशब्राह्मणम्

सामवेदः

GLOSSARY

Explanation of technical terms and words having special significance found in the text or Commentary, is given below in commentator's own words. If, however, no explanation is found in the commentary, the same is given in English or Sanskrit by the editor, the names of Sāma-gānas are not included,

Word	Explanation	Page
अक्रान्तैः	असंक्रान्तैः अविलम्बितैरित्यर्थः	136
अक्षरसघातुसाम	यावत्संभवं योव्यक्षरसंपादनेन गीतिविधानम् । तदक्षरसघातुसाम ।	429
अक्षामिहोमः	N. of an offering made at the end of अग्न्याध्वयेष्टि	272
अग्निचित्या	Arranging the Sacrificial fire-place	296
अग्निपदः	अग्नेराहवनीयस्य आधाने यदपेक्षित- मश्वादिपदं तत्सिद्ध्यर्थो योऽश्वादिरा- नीयते सोऽग्निपदोऽश्वादिः	271
अग्निप्रणयनम्	The act of bringing out the sacrificial fire	275
अग्निष्टुत्	N. of a Ekāha sacrifice in which Agni is invoked to be present and accept the Soma oblation	26
अग्निहोत्रहवनी	A spoon used at the Agnihotra	504
अग्नीषोमप्रणयनम्	अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । तयोः प्रणयनम् (Bringing out the Agni and Soma, a ceremony in Soma Sacrifice)	299

Word	Explanation	Page
अग्नीषोमीय—	a ceremony in अहीन sacrifices in which libation of पुरोडाश is offered;=Connected with अग्निषोम (पशु), an animal victimised in this ceremony.	29
अग्निवती	The Sāman hymn that begins with verse having the word अग्नि- (पवस्व वाचो अग्नि सा. 775-7)	178
अच्छावाकः	One of the three Assistants of होतृ the chief officiating priest who is to recite the R̥gvedic hymns.	100
अतिदेशः (e)	extended application of a rule previously stated	2
अतिरात्रः	A scarificial session Commences with अतिरात्र ceremony and also concludes with अतिरात्र, lasting one day each. The क्लृप्ति ² of these अतिरात्र ³ are the same and the procedures are almost identical in all respects; in sacrifices of Ahina category there are a number of sacrifices called Atirātras beginning with jyotiṣṭoma-atirātra to एकादश-तिरात्र; the अतिरात्र of the jyotiṣṭoma Sacrifices is an independent Sacrifice like Agniṣṭoma	29

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
अत्सरुकाश्चमसाः	त्सररहिताश्चमसाः । कुण्डसदृशा इत्यर्थः । Large wooden cups without handles for drinking Soma juice.	681
अधिमेथनम्	मिथुनप्रोत्साहनम्	572
अधिषवणे	येन शकटेन मृतं निहरेयुस्तस्य शकटस्य च कत्योर्यो मध्यमे फलके ते द्वे अधिषवणफलके ॥	479
अध्यासः See अनध्यासा अध्वर्युः	The chief officiating priest of अध्वर्युगण and the principal ऋत्विक् of a sacrifice has to recite.	
अध्वर्युपथम्	The steps built with bricks for 41 Adhvaryu	
अध्वर्युसंप्रैषः	कर्मणामुपक्रमेषु अध्वर्युणा प्रार्थनं कार- येत् । अत्रभवता ब्रह्मत्वं कार्यमिति अध्वर्युप्रार्थित एव ब्रह्मत्वं कुर्यात्	255
अनध्यासा	साध्यासा अनध्यासा चेति द्विविधा बृहती । परीतो षिञ्चता सुतप्त । (सा. १३१३) इति अभिसोमास आयवः (सा. ८५३) इति द्वे बृहत्यौ साध्यासे । अन्याः सर्वा अनध्यासाः ।	338
अनारभ्योत्पत्तीनि	स्तोत्रविशेषमनारभ्योत्पत्तिर्येषां तानि	450
अनिरुक्त	not directly expressed, silently recited	27
अनुक्लृप्	to include within the frame work of	183
अनुक्रीः	द्राहीनोऽनुक्रीः ॥ अपरेद्युः क्रयणाञ्चानु क्रीरित्याख्या ॥ यत्र दीक्षादिवसादुत्तरेद्युः सोमः क्रीयते न सद्यः सोऽनुक्रीरिति समाख्यायते ॥	477

Word	Explanation	Page
शनुप्रेक्षणम्	मनसानुद्ववणम्	266
अनुरूपः	The second तृच of बहिष्पवमान	337
अनुव्याहारः	उद्गातुर्न्यूनातिरिक्तकरणदोषोद्भाव- नेनाक्षेपोक्तिरनुव्याहारः	92
	Blaming or reviling the udgātr priest for his lapses	
अनुष्टुप्	पञ्चमी घूरनुष्टुप् । यस्या जगत्या उत्तरा स्तोत्रीया तस्या अनुष्टुविति संज्ञा (अ. स्वा)	454
अनुस्तरणी	The cow sacrificed at the func- ral ceremony of a sacrificer	504
अनुचानः	well-versed in Vedic rites कल्पसूत्राध्यायीति वैयायनः	4
अन्तरयः	mistake; negligence	10
अन्तर्निघनम्	The nidhanas such as इह इड C that are inserted at the end if each pada or bhakti of	423
अन्तर्यामिः	a sāmā-gāna. (अन्तः सामिकानि निघनानि)	
अन्तर्यामिः	N. of a particular oblation	304
अन्वारम्भणीया	दर्शपूर्णमासयोरारम्भेष्टिः	272
अन्वाहारः	पुनः प्रयोगः	10
अन्वाहार्यपचनः	The southern sacrificial fire, used in the अन्वाहार्य sacrifice	503
अपगरः	अपरस्यां द्वारि वृषलोऽपगरः प्राङ्मुखः उपविशेत् निन्दार्थम् । यो निन्दति सोऽप- गर इत्युच्यते ।	244

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
अपघाटिला	पत्नीमिर्वाद्यमाना	
	वीणा अपघाटिला इत्याचक्षते	242
अपराधः	प्रच्युतिः	220
अपिकक्षः	The region west of the wings of an alter	37
अमिप्लयः	The region last of the wing	37
अप्रतिमा	कर्तव्यस्य विस्मृतिः न प्रतिमा । अनवस्थानमित्यर्थः ।	215
अप्रतिरथम्	आशुः शिशान (सा. 1849) इति सूक्तमप्रतिरथसंज्ञकमध्वर्युप्रसिद्धम् ॥	298
अप्सुषोमाः	चात्वालदेशे एकधनावशिष्टाभिरदिमः पूर्णाः अध्वर्युणा स्थापिताश्चमसाः	149
अमिक्रान्ती	अमिक्रान्तमभियोगस्तद्धान्	485
अमिगरः	यः (ब्राह्मणः) सन्निधौ यजमानान् प्रशं- सति सोऽमिगर इत्युच्यते स ब्राह्मणः सदसः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुख उप- विशेत् सन्निधौ प्रशंसितुम् ।	244
अमिजित्	N. of a soma sacrifice of one day duration performed as part 175 of गवामयन	
अभिध्याततमानि	अतीव श्रद्धेयानि; काङ्क्षिततमानि	475
अमिप्लवः	N. of a soma sacrifice lasting six days performed as part of गवामयन	170
अमिवाताः	मृतवत्सा घेनवः	479
अमिषेचनीयः	N. of one of the seven sutya ceremonies performed as part 519 of Rajasuya	

ऋहपायणश्रौतसूत्रम्

Word	Explanation	Page
अभ्यारोहणीयम्	राजसूये यदभ्यारोहणीयं प्रथममहः	519
अभ्याश्रवणम्	calling out with the word वीषट् स्वधा etc. in a sacrifice in answer to the summons of अध्वर्यु- or any other officiating priest.	167
अभ्यासङ्गः	to be closely linked together as days by beginning a day with the same ceremony which has been performed at the end of the preceding day.	591
अयज्ञम्	श्रीताग्निसंबन्धं यत् कर्म स यज्ञः तस्मा-दन्यत्र स्मार्तादिषु	131
अयज्ञियम्	अयज्ञियं द्विविधम् । दैवकृतमात्मकृतं चेति । विहारदेशे कृष्णशकुनिस्वापदादि संचारो दैवम् । अमेध्यादिदर्शनं पतितादि संभाषणादिकं चात्मकृतम् ।	266
अयनमासः	अयनमासो नाम पृष्ठयपञ्चमैश्चतुभि-रभिप्लवैर्निर्मितः । पृष्ठ्यं चत्वारश्चामिप्लवाः षडहाः । एष अयनमासः (अ. स्वा)	193
अरात्सुः	संसिद्धाः	244
अर्माः	चिरन्तनग्रामनिवासाः	709
अलाबुवीणा	प्रसिद्धा वीणा	241
अवमृथन्यङ्गम्	मुख्योऽवमृथः सौमिकः । तस्य क्रिया-स्पर्शो न्यङ्गः । स यत्रास्ति तदवमृथ-न्यङ्गम् । तुषानिष्कासप्रतिपादनं न्यङ्गः । अवमृथैकदेशः । अवमृथ एव अवमृथ-न्यङ्गः । अथवा अवमृथैकदेशः । अकृत्स्नो-ऽवमृथः (अ. स्वा) ।	276

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
अवमृथसाम	a sama hymn sung to dispel the evil spirits in while going for अवमृथ ceremony.	149
अवमृथेष्टिः	A supplementary sacrifice performed on conclusion of a principal sacrifice near a lake before the ceremonial bath.	151
अवराध्यः	The minimum.	246
अविकारः	without exception, without any change.	558
अविवाक्यम्	व्यूढद्वादशस्य दशममहः	554
अव्रत्यम्	दीक्षाङ्गभूतसत्यवदनब्रह्मचर्यादिनियमो व्रतम् । तद्विरुद्धमव्रत्यम् । Anything out of harmony with, or violating a religions observation.	165
अश्वत्रिरात्रः	The Ashva medha sacrifice.	150
अष्टी	N. of a स्तोम consisting of light	
अष्टी	partites	366
अष्टीवत्	कटिप्रदेशः । जानुभ्यामुपरि	206
अहोरावृत्तिकारिणः	reaching upto the knee केवलमहोभिरावृत्तमुत्तरं पक्षं ये कुर्वन्ति ते अहोरावृत्तिकारिणः । ...यथा पूर्वपक्षसि कृतं एवमुत्तरस्मिन्नपि प्रथमामिप्लवान् कृत्वा पश्चात् पृष्ठ्यं कुर्युः । केवलमहान्येव तेषां प्रतिलोमानि स्युः ।	192
अहीन	A sacrifice lasting more than a day but less than 12, There are a number of sacrifices coming under this catagory beginning	

Word	Explanation	Page
	form ज्योतिष्टोमातिरात्र to एका- दशरात्र. These sacrifices are gene- rally named as अतिरात्र	
	अह्नां समूहोऽहीनः । सर्वेऽतिरात्रा अहीनाः द्विरात्रप्रभृतयश्चाहर्गणः अन्यत्र राजसूय- चातुर्मास्याभ्याम्	93
आखूत्करः	आखुर्मूषिकः । उत्कीर्णत इत्युत्करः । उद्वापः । मूषिकोद्वापः	279
आग्निघ्नीयः	The fire lighted in आग्नीध्र place.	92
आग्नीघ्नीयम्	The place where आग्नीध्रीय fire is lighted and maintained. This is located in the northern region of the Veda	50
आग्नयणः	N. of a wooden vessel for liba- tion.	76
आज्यम्	N. of the a chant (shastra) reci- ted in the morning after बहिष्पवमान	178
आतमितः	यावत्प्राणस्य क्लमो भवति तावन्तं कालम् अनुच्छवसन्तः आवर्तयन्तित्यर्थः । आत- मनात् प्राणवायोः यावत्तमनं ग्लानं श्रमो भवति तावत्पर्यन्तम् ।	282
आतिथ्या	N. of a इष्टि performed when the Soma is brought to the place of worship यज्ञशाला.	17
आदित्यग्रहः	N. of a particular Soma oblation offered in the evening (आदित्य- ग्रहहोम)	121

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
आदित्यः संवत्सरः (तैर्यगयनिकः)	षष्ठमासादौ त्रिकद्रुकानमिग्लवं च नवा- हाधिकमावपेतथैव सप्तमेऽपि मासे तृतीयामिप्लवाद्द्वयं नवाहमुपदध्यात् । सोऽयमष्टादश दिवसाधिक : a variety of गवामयन ।	198
आदेशः	प्रत्यक्षविधानम् exceptional rule	559
आप्नानं तीर्थम्	चात्वालोत्करयोः यन्मध्यं तदाप्नानम् तीर्थम् । संचारमार्गः (ऋत्विजां कृते) The space between उत्कर and चात्वाल through which priests go to the Vedi; the path between उत्कर चात्वाल to the altar.	37
आमावास्यम्	सांनान्यम् The new-moon oblation	693
आमं वः (पवमानः)	The evening stotra	121
आर्षेयः	ऋषेः बहुश्रुतस्यापत्यम्	4
आर्षेयप्रवादाः	आर्षेय इति प्रवादो येषां त आर्षेयप्रवादाः ये ब्राह्मणेनोक्ताः	548
आवर्गः	गीतिखण्डः	440
आवसथः	यत्रातिथीन् वासयति स आवसथः	6
आवापस्थानम्	verse 2 of the 1st, verse 3 of the second and verse 1 of the third पर्याय of a तृच	346
आवृत्	गीतिखण्डः	440
आवृत्तिः	प्रतिलोमकरणम्	641
आवृत्तिस्तोत्राणि	येषु स्तोत्रीयाः पुनः पुनरावर्तन्ते तानि... पवमानव्यतिरिक्तानि स्तोत्राणि	112
आशिरम्	सोममिश्रणार्थं दध्यादिकमाशिरः	517
आशीस्तन्त्रम्	कल्पः ऋतुः तत्फलानिरूपाणि ऋक्सामानि प्रायेण यत्र भवन्ति तदाशीस्तन्त्रम् । यथा वज्रादिष्वेकाहेषु अपचनन् पवसे नृषः (सा. 510) इत्यादि ।	376

Word	Explanation	Page
आश्विनः	आश्विनो नाम सौत्रामण्यां कश्चिद् ग्रहः	272
आसन्दी	A stool made of basket work with legs of about six inches hieght made of उदुम्बर, अश्वत्थ खदिर, or पलाश wood	234
आस्कन्दः	चतुर्विंशेन स्तोमेनाविकृतेनैव तृचं समाप्य पुनर्मध्यमामृचं हिंकाररहितां प्रस्तुयात् । प्रस्तुत्य सकृत् गायेत । तस्य वहिः पर्याय-गानस्य आस्कन्द इति संज्ञा	250
आस्तावः	The place north of the Uttara Vedi where formula : स्तुथो नमो —संमृष्ट is recited	96
आहवनीयायतनम्	The Northern altar where the आहवनीय fire is kindled—उत्तरवेदि	43
आहिताग्निः	One who maintains a perpetual sacred fire in a family; one who has placed the sacred fire upon the altar	161
इडा	a particular kind of libation	108
इडापात्रम्	a vessel for the इडा libation	108
इन्द्रकुक्षी	गोआयुषोर्विद्वजिदभिजितोश्च नामधेयम्	706
इन्द्रणता	या मूलप्रदेशे स्वयमेव वक्रा सेन्द्रणता । इन्द्रेण नता इन्द्रणता । दैवान्ततेत्यर्थः ।	240
	इन्द्रः कालः । स्वभावानता (अ. स्वा.) a reed bent at the bottom used for beating a drum	
इषुः	N. of a विष्टुति	330
इष्ट्ययनम्	a Sacrifice performed at the end of अवमृथ of both दार्षद्वत and तुरायण	714

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
ईध्रात्	सोमातिरेकात् । ईध्रादित्ययं निपातः (अ. स्वा.)	308
उक्थ्य	a libation accompanied by uk- thas offered in the morning and mid-day	30
उरवः	a boiler, a vesual	505
उच्चारः	मूत्रपुरीषोत्सर्गः	166
उत्करः	a place outside the Vedi between शमित्र and आग्नीध्र for throwing rubbish	21
उत्थानम्	समाप्तिः	604
उत्सर्जनम्	कर्मलोपः	199
उदयनीया	a ceremony performed on the last day, of a sacrifice	46
उदवसानीयाः	the concluding इष्टि ⁵ performed after उदयनिय	252
उदयनीयातिरात्रः	the encluding day ceremony of a sacrifice	157
उद्गाता	The chief officiating priest of Samaveda	62
उद्धारः	removal, deletion	188
उद्भिद्	N. of a एकाह sacrifice	336
उद्यती	N. of a विष्टुति	324
उन्नेता	a priest who pours the Soma juice into the receptacles	252
उपशुद्राः	The महानाम्नी hymns. यासां समीपे शुद्राणि पञ्च छन्दांसि व्यतिषक्तानि द्विपदा घातुर्वत्सः पुरीषोऽध्यास्यति ताः उपशुद्राः (शक्चर्यः)	431

Word	Explanation	Page
उपगाः	One who accompanies the song of the udgatr; उपगायन्तीत्युपगाः । सर्वेषु स्तोत्रेषु चत्वारोऽवराध्या उपगा- तारः स्युः	81
उपग्रहः	उपग्रहशब्देन निघनात् पूर्वपठित एकारः उच्यते । उपसमीपे गृह्यते पठ्यते इत्युप- ग्रह इति	43
उपजनः	addition of a letter, letter or syll- able added	44
उपमृत्	Sacrificial vessel or ladle made of wood	505
उपरवाः	holes	697
उपरिष्ठाज्जपः	muttering a prayer behind. See also पुरस्ताज्जपः	128
उपवती	The Saman hymn beginning with a verse having the word उप (उपास्मै गायता नरः—सा.651-653)	178
उपसद्	N. of a इष्टि preceding the Sutya and following the प्रवर्ग्य ceremony in a Sacrifice	296
उपसर्गिणः	ये त्यक्तमहः पुनरुत्सृजन्ति सवनविधेन पशुना स्वीकुर्वन्ति ते उपसर्गिण इत्यु- च्यन्ते ।	202
उपह्वः	permission, consent	168
उपह्व्यः	N. of a एकाह ; in the Nigada formula of this Sacrifice gods are invoked by common expression such as विश्वे ब्रह्माणः in place of देवा ब्रह्माणः and वाक् in place of इन्द्र etc : — and not by direct names ;	27

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
उपह्वानम्	permission,	108
उपांशुः	N. of a particular libation, a wooden ladle for filling Soma	304
उपांशुसवन	उपांशुग्रहामिषवार्यो ग्रावोपांशुसवनः पञ्चमः A stone for pressing the Soma plant for the उपांशुग्रह	70
उपायः	Th syllable वा, also called वाक्, used as a stobha in Samagāna	47
उभयफलकं तन्त्रम्	ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमयोः समास उभय- फलकं नाम तन्त्रम्	376
उलपराजिः	a bundle of grass	505
ऊषः	शक्वयश्चितुर्थः पादः	617
ऊर्णास्तुका	The wollen tuft fixed in the middle of दशापवित्र, (The Soma sieve) for the free flow of the Soma juice.	72
ऊवध्यगोहः	a hole in the ground for concealing the undigested grass in the stomach and bowels of an animal victimised in a Sacrifice.	100
ऊवध्यम्	undigested grass are in the stomach or bowels of an animal killed for a Sacrifice.	100
ऋगूढम्	ऋचं पर्यालोच्य तद्गतोदात्तादिस्वरा- विरोधेन यदुक्तं रायामूह्यते तद्गूढं साम ।	428
ऋतसदनम्	ऋतस्य सदनमपि इति मन्त्रेण यत्रो- पविश्यते तद्ऋतसदनम् दक्षिणहविर्घानस्य परिभाषः	88
ऋतपेयः	N. of a Sacrifice belonging एकाह	313
ऋत्विक्पथः	सहस्र उत्तरतो यो मार्गः स ऋत्विक्पथः	104
एककपाला।	एकस्मिन् कपाले संस्कृताः (अपूर्णाः)	279

Word	Explanation	Page
एकत्रिकः	N. of a एकाह Sacrifice	306
एकत्रिक स्तोमम्	यस्याह्नः स्तोत्रेष्वेकी च त्रिकश्च स्तोमी बहिष्पवमानप्रभृति व्यत्यासेन भवतः तदेकत्रिकं स्तोमम्	199
एकरात्रीणः	एकेनाह्ना समापनीयः साद्यस्क इत्यर्थः	476
एकविंशत्यहकारिणः	ये मध्ये गवामयनमेकविंशतिरात्रं सत्रं कुर्म इति मन्वानास्तत्सदृशमभिजिदादिकं कल्प- यन्ति त एकविंशत्यहकारिणः । ते अभि- जिदादीनां यथाकरणं संस्थान्तरं कल्प- यन्तीत्यर्थः ।	184
एकस्स्या	एकयत्नेन स्फ्यकृता कर्षणक्रिया ।	275
एकाग्निः	ओपासनाग्निः	254
एकाष्टका	माघकृष्णाष्टमी । माध्याः पूर्णमास्या उपरि षडष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठा या संपद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते	202
एकाष्टकादीक्षिणः	य एकाष्टकायां दीक्षन्ते	202
एकाष्टका महाव्रतम्	अपरपक्षाष्टभ्येकाष्टका तस्या महा- व्रतम्	605
औद्गात्रम्	उद्गातुः कर्म	262
ओपवसध्यम्	सुत्याया; पूर्वदिवसः	9
कंसः	a drinking vessel made of metal	161
कद्रुमिश्रम्	पैङ्गल्ययुक्तम्	492
कपिशिर्ष्णी	वीणाविशेषः	241
कयाशुभीयम्	The Rigvedic hymn having words कया and शुभ(RV. 1. 165.1)	260
कलापी	ब्रीहीणां यवानां वा सिलमुष्टिः	473
कल्पसंप्रायाणि	यत्कामः क्रतुः तदभिवादि द्रव्यं कल्पस- ंप्रायमित्याचक्षते (नि. 6.2) इति निदान- कारः । कल्पः क्रतुः तत्कलामिप्रायाणि ।	376
काण्डवीणा	वीणाविशेषः ।	242

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
काशमयः (प्रस्तरः)	काशो नाम तृणजातिः । तन्मयः काश- मयः । प्रस्तरो मुष्टिः ।	293
कुरुवाजपेयः	सप्तदर्शव दक्षिणाः । नान्यत्र किञ्चिद्देयम् । तथाविधदक्षिणः कुरुवाजपेयः कुवाजपेय- श्चेत्युक्तः ।	520
कुलायिनी	अल्पको वाजपेयः । यथा अल्पिका नदिका कुरुनदिका इत्युच्यते (अ. स्वा.)	
कुशा	N. of a विष्टुति	330
कुशाविधानम्	कुशा नाम स्तोत्रीयागणनार्थाः काष्ठास्ता यज्ञियस्य वृक्षस्य अश्वत्थादेः संबन्धिन्यः । खदिरस्य दीर्घसत्रेष्वित्येके	115
कुशलक्षणम्	कुशा विधीयन्ते स्तीर्यन्ते यस्मिंस्तत् (कुशा- स्तरणं वासः) a piece of cloth on which the Kushās (small wooden pins) are arranged.	115
कृतलक्षणम्	अवगतस्वरूपम्	449
कृतस्वरम्	अवगतस्वरम्	450
कृतान्तः	निर्णयः; final decision	545
कौकिली	N. of one of the two kinds of सोत्रामणि sacrifice.	287
कोण्डपायिन	a Soma sacrifice lasting one year in which Soma is drunk in pitchers without handle. (=कुण्डपायिनामयनम्)	32
क्षत्रायतनीया	मध्यगायाः ऋचः प्रयोगे ऋगन्तरात् भूयिष्ठे क्षत्रायतनीयेति विष्टुतिरुच्यते । The Vistutis having greater number of Paryāyas in the second verse than either in the first or in the third.	358

ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रम्

Word	Explanation	Page
खान्यम् गर्भः	कन्दमूलादिकम् The second विष्टाव of a विष्टुति rendered larger than either the first or the third is known as गर्भः	465 555
गवामयनम्	N. of a sacrificial session lasting one year	93
गायत्री	(रेतस्यायाः) उत्तरा द्वितीया गायत्रीति विद्यात् । रेतस्यायाः या उत्तरा तस्या गायत्रीति संज्ञा व्यावहारिकी । नायं छन्दस आदेशः (अ. ख.)	452
गायत्री संपन्ना	Consisting of twenty four a way of expressing the number; the metre गायत्री has 24 syllables.	540
गार्हपत्यः	The house-holder's fire, one of the three sacred fires, being that form which other sacrificial fires are lighted	44
गीतम्	गीतं व्यावर्गं इत्यनर्थान्तरम् । a sama gāna is divided into five bhaktis and each bhakti again divided into parvans. This division particular the parvan is generally known as व्यावर्गः	421
गोविन्दतोऽश्वमेधः	a variety of Ashvamedha sacrifice. (अश्वमेधविकल्पः)	584
ग्रहः	a ladle or vessel taking fluid from a larger vessel; a wooden cup for drinking.	57

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
घर्मः	The प्रवर्ग्य ceremony; a vessel used in Pravargya ceremony for boiling ghee in which fresh milk is poured.	272
चतुरवत्तम्	four times cut off or taken up; consisting of four avadanas.	553
चतुरवराध्यः	a minimum of four, at least four	81
चतुर्विंशः	The प्रायणीय day on which the stotras belonging to चतुर्विंशस्तोम are Sung	175
चमसः	a wooden ladle or cup used for drinking.	106
चरकसीत्रामणी	one of the two varieties of सीत्रामणी sacrifice	287
चषालभागा	चषालत्वं मज्जत इति चषालभागा; A wooden ring of the shape of the snout if a pig is known as चषाल	473
चतुर्मास्यानि	चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि । वैश्वदेववरुणप्रघाससाकभेषशुना सीर्याणि चत्वार्येव पर्वाणि ऐष्टिक-तन्त्राणि	274
चातुःप्राश्यम्	ब्रह्मौदनम् । चत्वारो हि तत् ब्राह्मणाः प्राशन्ति । तन्निशयां निर्वपन्ति	256
चात्वालम्	उत्तरवेदिनिर्माणार्थं यस्मात् अवटात् मृदाहरन्ति तत् चात्वालम् । This is situated in the north-eastern corner outside the Vedi	274

Word	Explanation	Page
चान्द्रमसः संवत्सरः	गवामयनस्य युग्ममासेषु द्वितीयचतुर्थ- पष्ठादिषु आद्याभिम्लवस्थाने अभिम्लव- पञ्चाह एव स्यात् । स षडहोतश्चान्द्र- मासः संवत्सरः । a variety of गवामयन	198
चितिः	चयनार्था इष्टका	297
छन्दोमाः	युग्मस्तोमाः	584
छुन्नम्	Sung in low tone, not clear.	156
जगती	तस्यास्त्रिष्टुमः या उत्तरा स्तोत्रीया तस्या जगत्येषा संज्ञा संव्यावहारिकी	453
जगतीसंपन्ना	अष्टाचत्वारिंशत् (अ. स्वा.) consisting of 48	540
जातिसंहारः	पूर्वापरसंबन्धिनः पर्यायान् यथाजाति संहरेत् । एतदुक्तं भवति यज्जातीयो विषमस्तज्जातीययोरेव समयोः पर्याया- नाहरेदिति । यथा पञ्चविंशस्तोमस्या- युग्मत्वात् तत्सजातीयादयुग्मादेकविंशात् त्रिणवाच्च पर्यायग्रहणम् । तत्रैकविंशा- देकः । त्रिणवाद् द्वौ पर्यायौ । This is a rule for the reconstitu- tion of the stomas; by selecting the Paryayas from the two immediated preceding and follo- wing stomas of similar number odd or even. e. g. for पञ्चविंश, a stoma of odd number, the selection must be made from the preceding एकविंश and the following त्रिणव this is known as जातिसंहार	352

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
जातिकल्पः	सत्रत्वसामान्यं जातिः । तत्प्रयुक्तः कल्पो जातिः ।	606
जामि	तुल्यान्तयोः साम्नोः संनिपातः	171
जार्मी	a daughter, sister or daughter-in-law.	281
जूहुः	a wooden ladle for pouring ghee into the sacrificial fire	504
ज्याह्वोडः	a kind of bow not for shooting	
	इषु रहितः घनुष्काण्डः	490
ज्योतिः	a ceremony in अग्निप्लवषडह	152
ज्योतिरुदयनम्	ज्योतिरवसानम्	412
ज्योतिषामयनम्	ज्योतिषां सोमसूर्यनक्षत्राणां यदयनं नाना- रूपं गमनं तन्निमित्ताः संवत्सरविकल्पाः ।	197
ज्योतिष्टोमः	A class of sacrifices having the stomas known as ज्योति(सु) in common. ज्योति means, in this respect, the four stomas, viz, त्रिवृत् पञ्चदश, सप्तदश and एकविंश This class of sacrifices originally consisted of अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशिन् and अतिरात्र to which later three more were added, viz. अत्यग्निष्टोम after अग्निष्टोम, वाजपेय after षोडशिन् and अप्तोर्याम after अतिरात्र this class of Soma sacrifices are collecting known as ज्योतिष्टोमसंस्था or सप्तसोमसंस्था Soma in this context actually means सुत्या, a rite performed for extracting soma juice. In	

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

Word	Explanation	Page
	fact all sacrifices having सुत्या are called Soma sacrifices,— सोमसंस्था ⁵	57
ज्योतिष्टोमतन्त्र	The system or frame work of ज्योतिष्टोम class of Soma Sacri- fices	178
ज्योतिष्प्रायणम्	ज्योतिरुपक्रमः	412
ज्योतीषि	The Samagānas sung on the formula अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः	60
तन्त्रम्	an authority; prescribed proce- dure; a system	55
तानूनप्त्रम्	ऋत्विजामन्योन्यद्रोहपरिहाराय यद् धृतं स्पृश्यते तत् तानूनप्त्रम् तनूनप्ता देवता अस्येति तानूनप्त्रम् (अ. स्वा.) a ceremony performed on the day of purchase of Soma plant in which the deity तनूनप्ता is invoked and the oblation of ghee meant for the deity is touched by the sacrificer and the priests as a form of adjuration	293
तापश्चितः	N. of a Sacrifice lasting one year;	
तिरोऽह्नयः	The Soma pressed a day before. पूर्वेद्युरभिषुतः सोमोऽपरेद्युर्ह्वयमानो रात्र्या तिरोहितेऽह्नि ह्वयमानत्वात् तिरोऽह्नय इत्युच्यते	148

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
तीर्थम्	the path or passage in the altar.	122
तूपम्	fringe of a garment.	493
तृचभागा	verse 1 of the first. verse 2 of the second and verse 3 of the third पर्याय of a तृच एकैव सती त्रिवचनात् तृचरूपं भजत इति तृचभागेत्यन्वर्थेयं संज्ञा	346
तृतीयसवन	The third Savana; the preparation soma done in the evening. In this the stotras sung are composed in जगती metre	110
त्रिकः	N. of a Stoma in which each of तृच is sung only once	359
त्रिकद्रुकाः	ज्योतिर्गोत्रायुषां संज्ञा; a collective name for the rites consisting of ज्योतिः, गोः and आयुः तृतीये पञ्च-दशरात्रे प्रथममहरग्निष्टुत् तदनन्तरं ज्योतिर्गोत्रायुरिति त्रीण्यहानि त्रिकद्रुक संज्ञकानि	197 32
त्रिप्लक्षावहरणम्	यमुनातीरे कश्चन तीर्थविशेषः	710
त्रिवत्सः	ईषदसमाप्तत्रिवर्षस्य त्रिवत्स इति जन-पदप्रसिद्धा लौकिकी संज्ञा	473
त्रिशुक्रियम्	A place of sacrifice triply pure facing water, sacrificial fire (आहुवनीय) and the Sun in front	7
त्रिष्टुप	तृतीया घूस्त्रिष्टुबिति ज्ञेया ।	452
अन्तरः	ये स्वराः, मन्द्रो मध्यमः कृष्टश्चेति, तेषां योऽन्तरो मध्यमः स अन्तरः	83
अयैयम्बकाः (अपूपाः)	अयम्बकदेवतात्वात् अयैयम्बकाः ।	299

Word	Explanation	Page
दक्षिणाग्निः	one of the three sacred fires of the two being आहवनीय and गार्हपत्य. The दक्षिणाग्नि is located in the दक्षिणवेदि	98
दशा	fringe of a garment	493
दशापवित्रम्	शुक्लामिरुर्गामिस्तुकामिर्निर्मितं दशायुक्तं वासः ।	65
दशपेयः	one of the seven sutya ceremonies performed ten days after the अभिषेचनीय in the Rajasuya sacrifice	28
दशी	N. of a Stoma; दशिस्तोमे मध्यमः पर्यायः चतुष्को भवेत् ।	361
दान्तः	tamed, well-trained	129
दामतूषाणि	दामदशानि वसनानि ।	493
वार्षद्वत्तम्	N. of a sacrifice lasting one year	708
दीक्षणीया	The sacrifice of consecration or initiation	45
दृतयः	leather bags for holding water	475
दृषदुपलम्	a grinding Stone	505
देवयजनम्	The place of Sacrifice sloping towards the north covered with grass and herbs facing water, a big tree, well or highway	7
देवयजनमात्रः	देवयजनाय पर्याप्तो योग्यः प्रदेशः ।	8
दोहनपवित्रम्	दोहनाय शाखापवित्रम् ।	266
द्रप्सः	a drop as of Soma, curdsc.	161
द्रव्यम्	ऋक्सामवाची द्रव्यशब्दः ।	640

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
द्रोणकलशः	a large wooden vessel for the Soma	65
द्वयसः	पुरुषलक्षणसिद्धं यदङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणं ततो- ऽप्यन्यूनाङ्गोऽनतिरिक्ताङ्ग इति ।	5
द्वितीय सवनम्	माध्यंदिनं सवनम्	110
द्वयवराध्यं	at least consisting of two.	227
द्वयहीनः	to be accomplished in two days.	477
धान्याचितानि	धान्यैः पूर्णानि ।	536
धान्यपत्यम्	धान्यराशिः ।	478
विहृण्यः	A sort of side-altar within the sadas and in some other places in the altar marked for the respective preids.	20
धुयी	The two horses of the inner line harnessed to a car flanked by the other two on two sides. आम्यन्त- रावश्वी	124
धूर्गनिम्	a particular way of singing the 1st two stotriyas in gāyatra in the Bahispavamāna	86
ध्रुवा	The largest of the three sacrificial ladles.	505
नमस्काराञ्जलिः	आतिथ्यासंबन्धिनि काशमये प्रस्तरे दक्षिणान् पाणीन् उत्तानान् विधाय तत उपरि सव्यान् नीचान् कुर्युः सोऽयं नमस्काराञ्जलिः ।	294
नक्षोनो नाक्षत्रः संवत्सरः	पष्ठमासाद्यस्यामिप्लवस्य स्थाने ज्यो- तिर्गोश्चेति दिवसद्वयमेव स्यात् । आवृत्ते सप्तमे मासे अन्त्यामिप्लवस्य स्थाने	

Word	Explanation	Page
	ज्योतिरेकं स्यात् । सोऽयं नवोनो नाक्षत्रः संवत्सरस्त्रयोदशमासवान् a variety of गवामयन 198	
नाक्षत्रः	गवामयने पूर्वे पक्षसि प्रतिमासमाद्या- मिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुका एव स्युः । उत्तरस्मिन् पक्षसि प्रतिमासमन्त्यस्या- मिप्लवस्य स्थाने त्रिकद्रुका एव स्युः । स नाक्षत्रः संवत्सरो भवति । षट्त्रिंशद- होमिन्यूनः । a variety of गवामयन । 197	
नाभिः	The middle portion of दशापवित्र where the white woollen tuft is fixed 72	
नाराशंसः	N. of a libation (related to Agni Nārāshamsa) 133	
नाराशंसाः	प्रतिसवनं बह्वश्चमसगणाः । तत्र द्वितीयाश्चमसगणाः नाराशंसदेवत्याः । तेषां नाराशंसानां श्येनो नृचक्षा इत्यनेन मन्त्रेण अनवेक्ष्य भक्षणम् 110	
निकायितः	निकायिनो नाम प्रकृतेर्विलक्षणाः परस्परं तुल्यधर्मानुयायिनः किञ्चिद्वावृत्ताश्च । 472	
निगद	a Sacrificial formula recited aloud proclaiming the day on which the Soma is pressed and the concerned diety invoked to be present on that day, to receive the Soma libation see also सुब्रह्मण्या 17	
निघनम्	N. of the last bhakti, the concluding part of a Sāma gāna, which is sung in chorus by all the three Saman priests 42	

GLOSSRY

Ward	Explanation	Page
निपु	to pour out, to offer.	162
निरुक्तम्	Chanting of Saman verse distinctly without stobhas	39
निर्मन्थ	The fire kindled by churning the two Aranis	169
निह्वः	नमस्कारः । कृते हि नमस्कारे पुद्वस्य दोषश्छादितो भवतीति तदुपायत्वा- निह्व इत्युच्यते । निह्ववनं नाम कर्म (अ. स्वा.) ।	294
नैतंघवाः	N. of a place on the सरस्वती river.	709
पञ्ची	The Stoma in which the verses are recited altogether five times in each of its three paryāyas	359
पतन्तकोऽश्वमेधः	यानि कल्पकारेण क्लृप्तान्यहानि एता- न्येव गृहीत्वा स्तोममत्रान्यथा कुर्यात् । स पतन्तको नाम अश्वमेधः । a variety of Ashvamedha Sacrifice	577
पत्नीसंयाजाः	Four Ajya oblations offered to Soma, Tvastr. the wives of gods and Agni Grhapati	216
पत्नीशाला	A kind of hut or enclosure in the south-west corner in the प्राग्वंश for the wives of the yajamānā; this term is loosely used for the entire प्राग्वंश also	108
पथ्यम्	पथ्यशब्दो नित्यवचनः	71
पथ्याः	आद्या विष्टुतयः । पथोऽनेपेताः पथ्याः न्याय्या इत्यर्थः । किं पुनः न्याय्यत्वम् । पर्यायविष्टावसाम्यं दोषविरहश्चेति ।	317

Word	Explanation	Page
पदसंघातुसाम	योनिपादेऽनुपाधानात्तत्सादृश्येन निधानं यत्र तत् पदसंघातुसाम	429
	The Sāmagana formed on a तृच by converting its original metre as warranted in the following way : The pāda or pādas of a varse from the तृच either will be split into two or will be sung twice to account for the syllabic requirements of the pādas of the new metre see also अक्षरसंघातुसाम	353
पदामिहोमः	pouring out the oblation upon the foot prints of the सोमक्रयणी Cow	
पराकृत्वम्	exception, non-occurrence.	558
पराचीत्वम्	अनम्यासो नाम पराचीत्वम्	481
पराध्याः	Consisting of maximum number	246
परिचरा	verse 3 of the first, verse 1 of the 2nd, verse 2 of the third Paryāya of तृच सकृद् वचनेनैव प्रायेण चरति न पुनः पुनरभ्यस्यते सा परिचरेति । See also आवापस्थानं and तृचमागा	347
परिमाणम्	see परिमात्	
परिष्कर्म्मम्	The articles required for the प्रवर्ग्य ceremony	49
परिधानीया	परिधानीया ऋक् (अ. स्वा.)	304
परिष्कारः	आख्यानविशेषः	569

GLUSSARY

Word	Explanation	Page
परिमक्षः	स्वकीयानग्नीन् सोमेनानिष्ट्वा परयज्ञे यत् सोममक्षणं स परिमक्षः । वर्जनार्थे परिशब्दः । परिमक्षणनिमित्तं प्रायश्चित्त मपि लक्षणया परिमक्ष इत्युच्यते	161
परिमादः	N. of a Set of 13 gānas belong- ing to the Mahāvratā Stotra परिमाद इति स्तोत्राङ्गतया प्रयोगकाले महाव्रतस्य पक्षिणो लोमनक्षस्थानीयानां साम्नां नामधेयम् ।	222
परिमाणाह्वानम्	Proclamation of the Nigada formula commencing from the day of उपसद् ceremony clearly mentioning the day on which the Soma will be pressed. This is to be done every day till the day of सुत्या	32
परिवर्तिनी	N. of a विष्टुति	324
परिवारणम्	शकटादिभिः परिश्रयणम्	299
परिवृक्ती	राजकन्यैव सती सत्काररहिता यजमानस्य परिवृक्तीत्युक्ता । वर्जनादेव ।	572
परिसाम	यानि बहिस्तोत्राणि अङ्गतया प्रयुज्यन्ते तानि परिसामानि । तानि अनादेशे स्वकीयास्वृक्षु यथाध्ययनं प्रस्तोतैव गायेत् । योनिरुत्तरादयं च स्वकीयाः । स्तोऽन्याः परकीयाः The Samans sung occasionally by the प्रस्तोता as supplement to the main stotra, though not included in the वलृप्ति; the prescribed list. These Samans are sung without	

Word	Explanation	Page
	summons of Adhvaryu (संप्रैष) and are selected by the Pras-tota in his own. They are again must be the original sāmāns based on the basic verses not those, based on other verses though bear the same name and follow the pattern of the original gana. e. g. रथन्तर based on अग्नि त्वा शूर is the original रथन्तर which sets the pattern to all other रथन्तर gānas on whatever verses they are based & Sung.	85
परीणम्	परीणहीति देशश्रुतिः । परीणं नाम स्थली कुरुक्षेत्रे भूमेरुन्नतप्रदेशः ।	709
पर्यायः	पर्यायो नाम त्रेधा विभक्तस्य स्तोमस्य एकैको भागः	118
पर्यायप्रत्यवरोहः	प्रत्यवरोहो नाम प्रथमं ज्यायांसं पर्यायं कृत्वा कनीयसः पश्चात् करणम्	358
पर्यायरोहः	पर्यायरोहो नाम उत्तरोत्तरं पर्यायाणां ज्यायस्त्वम् । यथा पञ्चकः सप्तको नवक इति	357
पवित्रम्	a filter, or strainer for clarifying the Soma.	71
पशुबन्धः	an animal Sacrifice.	585
पाकयज्ञाः	ओपासनेऽग्नी क्रियमाणा यज्ञाः ।	254
पात्री	See इडापात्रम्	505
पिपीलिकामध्या	a kind of a metre	191
पिशीली	वीणाविशेषः	241

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
पिशीलवीणा	वीणाविशेषः	241
पिच्छोरा	वीणाविशेषः यमुपमुखं स्थापयित्वा मुख- मारुतेन वादयेयुः	242
पूर्णपात्रम्	a vessel filled with rice.	255
पुरस्ताज्जपः	muttering a prayer in the open.	129
पूतमृत	One of the two pitchers in which the filtered soma juice is poured	88
पृषदाज्यम्	an oblation of ghee mixed with curds	505
पृष्ठहोमः	The offerings made in the आहवनीय by the प्रस्तोता uttering the relevant formula, while reciting पृष्ठस्तोत्र	96
पृष्ठ्यः	A ceremony lasting six days performed as part of गवामयन (पृष्ठ्यषडह)	173
पृष्ठम्	The पृष्ठस्तोत्र, a set of Samans employed at the midday libations	71
पैतृकयज्ञिका	N. of a इष्टि	277
प्रगाथः	पूर्वस्तोत्रीयान्त्यस्य पादस्य पुनरभ्यासः प्रगाथ इत्युच्यते	59
प्रजापतेरपूर्वः (०)	N. of a एकाह Sacrifice in which the निगद is proclaimed without expressly uttering the names of gods concerned during the morning libation—Indra will be addressed as शक्र and देवा ब्रह्माणः as विश्वे ब्रह्माणः	28

Word	Explanation	Page
प्रतिपत्	The first stotriya or verse of a Stotra or Shastra	178
प्रतिप्रस्थाता	a priest belonging to अध्वर्युगण	526
प्रतिहर्ता	One of the three assistant priests of उद्गातृ, who recites the प्रतिहार and उपद्रव bhaktis	62
प्रलवत्	a hymn having the word प्रलन (स. 755-763)	626
प्रतिवेद्यः	गृहस्थः	466
प्रत्यन्तम्	अन्तमन्तं प्रति । सर्वत्रेत्यर्थः ।	675
प्रत्यवेतस्वराः	चतुर्थमन्द्रादिना स्वरेण ये प्रारभ्यन्ते ते प्रत्यवेतस्वराः उपद्रवाः ।	422
प्रत्युद्ग्रहणम्	प्रत्युद्ग्रहणं नाम कृष्टप्रथमाद्युच्चैः स्वरेण ऊर्ध्वग्रहणं प्रत्युद्ग्रहः प्रारम्भः (अ. स्वा.)	422
प्रमव्यः	कश्चिच्चिरन्तनो ग्रामनिवासः ।	709
प्रयवः	सामान्यम्	609
प्रवराः	The formula : अग्निः प्रस्तोता अहं मानुषः ।	88
प्रवर्ग्यः	a ceremony introductory to the Soma Sacrifice at which fresh cow's milk is poured into a heated vessel called Mahavira or Gharma.	42
प्रवर्ग्यप्रचारः	a ceremony of taking away the Mahavira vessel and other articles from the सम्राडासग्दी for the प्रवर्ग्य ceremony.	44
प्रवर्ग्यवान्	a Sacrifice having the प्रवर्ग्य ceremony	42

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
प्रवर्ग्योद्भासनम् (c)	Same as प्रवर्ग्यप्रचारः	42
प्रवृतहोमी	रक्षोम्यस्त्राणाय देवानां यज्ञे बृहस्पतिना प्राथितानां देवैः प्राथितायाः वाचश्च यौ होमी तौ प्रवृतहोमी ।	78
प्रशास्ता	मैत्रावरुण, one of the assistant of होता	310
प्रष्टिः	बहिर्युक्तोऽश्वः । पार्श्ववर्ती (अ. स्वा) । a horse harnessed in the outer row to a chariot See also घुर्यौ	125
प्रष्ठी	प्रस्तोतृप्रतिहर्तारी ।	237
प्रसव्यम्	अप्रदक्षिणम् ।	300
प्रसृतम्	बहिर्वेदिसंचारदेशः ।	206
प्रस्तरः	sacrificial seat of a priest;	112
प्रस्तरः	a bundle of grass.	293
प्रस्तोता	one of the priest of उद्गातृगण	35
प्रागाथिकानि (स्तोत्राणि)	The samans composed in प्रागाय, to a combination of metres of ककुम्, बृहती or सतोबृहती	330
प्राग्वंशः	The Southern alter including the पत्नीशाला	103
प्राचीनावीती	one who has worn the sacred thread on the right Shoulder	162
प्राणमक्षः	अवघ्राणम्, smelling the havis and leaving it instead of actually eating.	272
प्रातरनुवाकः	The recitation of the hymns with which the Morning Soma libation begins.	25

ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रम्

Word	Explanation	Page
प्रायणीया	an introductory Sacrifice performed on the 1st day as part of a main Sacrifice.	46
प्रायणीयातिरात्र	A ceremony performed on the Second day as part of a main Sacrifice.	29
प्राशिन्नम्	प्राश्नन्ति तदिति प्राशिन्नम् । a portion of the havis eaten by ब्रह्मा in a Sacrifice.	267
प्राशिन्नहरणम्	a vessel in which the प्राशिन्न is placed	504
प्रेषः	the summon upon the priests to Commence a ceremony.	42
बहिर्वेदिः	the space outside the Vedi	92
बालघानम्	पुच्छकाण्डम्	231
वैदत्रिरात्रम्	N. of a Ahina Sacrifice lasting three days.	93
ब्रह्मत्वकारिणः	ब्रह्मत्वविधायिनः ।	261
ब्रह्मसाम	ब्राह्मणाच्छंसी यत् सामानुशंसति तद् ब्रह्मसाम ।	138
ब्रह्मा	One of the four principal priests and the most learned among them. It is to supervise the performance of a Sacrifice and guide the functionaries in their duties.	106
ब्रह्मायतनीया	प्रथमायाः ऋचः ऋगन्तरात् भूयिष्ठे ब्रह्मायतनीयेति विष्टुतिरुच्यते ब्रह्मणः ।	358
ब्रह्मोद्यम्	गायत्र्यास्त्रिर्वचनम् ।	218
"	प्रश्नप्रतिवचनरूपो वादः ।	574

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
ब्राह्मणाच्छंसी	One of the three Assistants of ब्रह्मा, other two being आग्नीध्र and योतु	97
मस्त्रा	अभिचरणीया विष्टुतिः यं द्विप्यात्तस्य कुर्यात् । मस्त्राविष्टुतेर्द्वैप्यविषयत्वात् ।	330
भूमिदुन्दुभिः	आग्नीध्रस्य पश्चात् श्वभ्रं निखनेत् । तस्यार्धमन्तर्वेदि स्यात् । अर्धं बहिर्वेदि । आपर्णमचर्मणोत्तरलोम्ना सोऽयं श्वभ्रः पिहितः स्यात् । स भूमिदुन्दुभिरित्युच्यते ।	231
भ्रेषः	lapse, fault.	266
मधुपर्कः	a mixture of honey and milk.	12
मधुमन्थः	मधुना लोडिताः सक्तवः । barley meal mixed with honey	13
मध्यतः कारिणः	महृत्विजः ।	521
मध्येनिघनम्	अन्तनिघनम् ।	223
मयूरोनेकर्षी	सोऽयं वाजपेयः मयूरोनेकर्षी नाम । मयूरस्येव अनता तत्कर्षश्च यस्येति स मयूरोनेकर्षी । छान्दसो वर्णविकारः । यथाल्पतो मयूरस्यैकः पक्षः प्रसार्यते परः संकोच्यते तद्वत् सप्तदशादुत्तरं स्तो- माष्टकं प्रसारितं पूर्वं संकोचितम् ।	522
महानसम्	शकटम्	478
महावीणा	वीणाविशेषः	271
महावीराः	प्रवर्ग्यपात्राणि	290
महावीरायतनम्	The place near the eastern door inside the प्राग्वंश, where the Mahavira vessel kept.	44
महाव्रतम्	N. of the पृष्ठस्तोत्र consisting of the Samans : गायत्र, बृहद्रथन्तर, मद्र and राजन, Sung on the day of महाव्रत sacrifice.	135

Word	Explanation	Page
	बृहद्, रथन्तरं, मद्रं, रजनम् इति साम- पञ्चकं संहृत्य पृष्ठस्तुतिसाधनं महाव्रत- मित्युच्यते तद्योगात् क्रतुरपि । 222	
माध्यंदिनः (पवमानः)	The mid-day libation of Soma	122
माध्यंदिनम्	The second सवन performed in the midday when the Stotras in त्रिष्टुम् metre are recited. 90	
मार्जालीयः	The place for cleansing the sacri- ficial vessels which is located in the South outside of हविर्धान 97	
मासावृत्तकारिणः	प्रथमं पृष्ठयं कृत्वा पश्चादमिप्लवान् कुर्युः । तदानीमनुलोमान्यहानि स्युः । उभयावृत्तकारिणोऽयं (पक्षः । यतोऽत्र पृष्ठयः षडहस्त्रयत्रिंशारम्भणश्चत्वारोऽ- मिप्लवाः षडहाः स मासः) आवृत्तो भवति । (ये मासावृत्तकारिणः आचार्या- स्ते पृष्ठयोपक्रमान् अमिप्लवावसानान् कुर्वन्ति । अहः अनुलोम्यम् (अ. स्वा.) । 193	
मीमांसितसत्रम्	द्वितीयः पञ्चदशरात्रः । 488	
मूतः	A woven basket (ब्रीहिमूतः a bas- ket full of rice). 473	
ययामूयसवादः	भूयस्त्वानुसारेण वादः 262	
यथार्थम्	according to pleasure or liking relaxing as one likes 296	
यावद्गृहीती	यायन्ति गृहीतान्यस्येति यावद्गृहीती यज- मानः । स यदि पञ्चावती स्यात् पञ्च- गृहीतमाज्यं गृह्णीयात् । यदि चतुरवती चतुर्गृहीतमिति 162	
युग्मायुक्संहारः	Collection of paryayas from the Vistutis, साम of odd and even number See. also जातिसंहार 363	

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
यूपः	A post to which a sacrificial victim is tied.	56
रथजङ्घा	The hinder part of a car.	66
रथन्तरवर्णा	The last stotriya of the Sāman of बहिष्पवमानस्तोत्र. In this after the Prastāva-bhakti four मकार will be insisted, as is done in the रथन्तर; hence it is called रथन्तरवर्णाः रथन्तरस्येव वर्णचतुष्टयं यस्याः सा—	86
रराटिः	रराटिर्नाम हविर्घनस्य पूर्वद्वारोपरि स्थिता काशमयी यष्टिरिति सत्यापादः । A wand made of the twisted kusha grass, kept above the eastern entrance of the हविर्घन	63
राजकृषिणी	a cow serving as the price of the plant	290
राजन्याः	राज्यामिरेकाय अनर्हः राजन्यशब्द-धारिणो न तु राजानः ।	527
राजवाहनम्	a cart in which the Soma plant is carried in the yajñashāla.	17
राजसूयः	N. of a sacrifice performed at the coronation of a king.	
राजा	The Soma plant.	63
रात्रिपर्यायः	The three recurring ritual acts in Atirātra ceremony.	169
रेतस्या	अहिङ्कृता प्रथमा स्तोत्रीया; The first verse of the बहिष्पवमान स्तोत्र	86
रेतस्मा	रेतस्या नाम प्रथमा धूदध्यते । तदन्व-यादुपि तथैवोच्यते ।	452

Word	Explanation	Page
रोहः	रोहो नाम कनीयसः स्तोमस्य प्रथम- करणं ज्यायसश्च पश्चात्करणम् । तद्वि- परीतः प्रत्यवरोहः ।	716
रोरुकीणि	The yajus belonging of the रोरुकि recension of the यजुर्वेद, रोरुकिणो नाम केचिच्छाखिनस्तैरधीतानि तानि यजुंषि रोरुकीणि ।	99
लाङ्गल्लेया यूपः	लाङ्गलसंवन्धिनी ईपा दण्डो यूपः कार्यः इति । (सायण) ।	473
लोकपृणाः	N. of the bricks used for building the sacrificial altar they are set up with the formula लोकं पृण.	298
लोकसामानि	The three Samans द्युलोकव्रत, अन्त- रिक्षव्रत and पृथिवीव्रत which are collectives called लोकसामानि	38
लोहितप्रावणानि (वसनानि)	(The garments) having red border	493
वक्रा	वीणाविशेषः ।	241
बलूकान्तानि	(The garments) with red or black border.	493
वषट्कर्ता	The utterer of the exclamation वषट्; a priest who makes the oblation with वषट्.	108
वसतीवर्यः	The water drawn from a stream and left standing overnight on the eve of the Soma sacrifice.	310
वाजपेयः	N. of Sacrifice belonging to Ekāha.	28
वाजिनम्	वैश्वदेवे पर्वणि चातुर्मास्येषु वाजिनं नाम हविः ।	272
वावाता	या पत्नीनां प्रियतमा यजमानस्य सा वावाता ।	572

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
वाणः	वीणाविशेषः ।	237
विडायतनीया	उत्तमाया ऋचः प्रयोगे भूयिष्ठे विडायतनीया ।	358
वितानम्	श्रीताग्निविहारदेशः ।	255
विनशनम्	सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्क्षोताः प्रवहति । तस्याः प्राग्भागापरभागां सर्वलोकप्रत्यक्षी । मध्यमस्तु भागो भूम्यामन्तनिमग्नः प्रवहति । नासां केनचिद् दृश्यते । तद्विनशनमित्युच्यते ।	693
विपथः	कुटिलगामी रथः ।	490
विमितम्	गृहम् ।	478
विलेशः	deletion or disarrangement of Stotriyas in a stoma.	317
विश्वजिच्छित्पः	N. of a एकाह sacrifice.	342
विश्वरूपाः (c)	The Stotriyas sung on the verse युञ्जे वाचम् (सा. 1829)	57
विपितः (सूर्यः)	अर्धास्तमितः (सूर्यः) । विगतः सितः विस्मितः । विगतः शुक्लः (सूर्यः) (अ. स्वा.)	156
विपमपर्यायाः	The Stomas having the Paryayas of odd number. e.g. एकविंश etc.	348
विपुवत्	an intermediary ceremony lasting one day, performed after finishing the rites of the first or half of Gavāmnyans and before commencing the ceremony of the latter half.	170
विष्कम्भः	अक्षस्योपरिष्ठादीपावारककाष्ठस्तद्वदेव तिर्यगायतो विष्कम्भः । a piece of wood above the axle for supporting the pole of a carriage.	65

Word	Explanation	Page
विष्टावाः	प्रतिपर्यायिं ये त्रयो विभागा उक्तास्ते विष्टावाः ।	347
	विष्टावो नाम पर्यायस्य त्रेधा विभक्तस्य एकैको भागः स्तोत्रीयारूपः ।	117
विष्टुतिः (c)	a variety of arrangement for reci- ting the verses of a Stoma.	117
विहव्यम्	the hymn RV. X. 128.	260
वृक्वी	The kidneys	505
वृत्त्यपेक्षा	observation of general rule.	559
वैणावतम्	वीणावान् प्रवीणः समर्थः । तस्य भावः वैणावतं कौशलम् ।	228
व्यतिरेकः	विपर्ययः ।	626
व्यतिहारः	व्यतिहारो नाम अन्योन्यस्य स्थानापत्तिः । [यथा] अभिजितः स्थाने विश्वजित् । विश्वजितः स्थाने अभिजित् ।	185
व्यपदेशः (c)	विशेषकथनम् ।	2
व्यर्णः	N. or one of the ancient settle- ments or colonies on the bank of the Sarasvati.	709
व्यवायः	intervention; inturruption.	14
व्यष्टकाः	तामिस्रपक्षस्योपक्रमे तिस्रस्तिथयो व्यष्टका इति वदन्ति । व्यष्टकेति रूढिरिति । तामिस्रोऽपरपक्षः । विगता व्याप्तिरस्मि- न्निति अपरपक्षप्रतिपदि चन्द्रमसस्तस्माद- सौ व्यष्टकेत्युच्यते । तेन सर्वव्याप्तेरेकया कलयोता भवति (अ. स्वा.) ।	535
व्यावर्गः	विभागः । (सामगानस्य) पर्व (अ. स्वा.) ।	
व्यावृत्तिः	यज्ञाङ्गानां पुष्ठतः करणम् ।	14

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
	performance of parts of Sacrificial rites turning back, or in exclusion.	
व्याहृतिहोमः	The offerings made by uttering : भूः भुवः स्वाहा ।	266
व्यूहसमाधिः	व्यूहसाम्यम् । The word व्यूह in this connection means the exchange of positions of verses composed on different metres found in the Stomas or three savanas in this order : (a) गायत्री in place of त्रिष्टुप्; त्रिष्टुप् in place of जगती and जगती in place of गायत्री, and again the same in the reverse order. i.e. (b) त्रिष्टुप् in place of गायत्री, जगती in place of त्रिष्टुप् and गायत्री in place of जगती. This is a Sort of revolving circle of metres, changing their position in the above order and hence is called व्यूह.	626
व्यूह—	having the व्यूह of the metres	
व्रतीनाः	हीनवृत्तयः ।	479
व्रातः	व्रात्यसंघः ।	478
व्रात्यस्तोमः	N. of a एकाह Sacrifice.	
शङ्खाहतम्	अत्रैव कल्पे (गवामयनकल्पे) गोआयुषी दशरात्रं चावपेत् । तस्य संवत्सरप्रवहं इति शाखान्तरे संज्ञा ।	175
शतातृणा (कुम्भी)	a vessel having a hundred holes; शतच्छिद्रा ।	286
शमरथः	जीर्णरथः ।	

Word	Explanation	Page
शम्याप्रासः	हस्तेन वेगयुक्तेन शम्या प्रास्ता यावन्तं प्रदेशं गच्छेत् स शम्याप्रासः । the distance that a Staff can be thrown	119
शर्वर्यः	रात्रिगतस्तोत्रियाः ।	169
शशकर्णः	शशकर्णवत् तृचैकचकलृप्तिः शशकर्ण इत्युच्यते । यथा शशकर्णस्य मूलमग्रं च तनूभवतः । मध्यं स्थूलम् ।	183
शशकर्णकलृप्ता बृहती	बृहत्यां सामजातस्य आदितोऽन्ततश्च द्वावेकचौ तनूभवतः । मध्ये तृचे क्रियमाणं साम स्थूलं भवति । एवं कलृप्ता बृहती शशकर्णकलृप्तेति बहुशो व्यपदिश्यते ।	183
शस्त्रकलृप्तिः	The number of verses prescribed in shastra.	58
शामित्रः	The fire for cooking the sacrificial flesh lighted at the Shamitra shed.	95
शामूलम्	वासोविशेषः	537
शूलगवम्	गवां पोषणार्थमध्वर्युबह्वृचैरुक्तं कर्म ।	254
श्मशानम्	श्मं शरीरं यत्र शेते तत् ।	
षडहविमक्तयः	अग्निविभक्तिरिन्द्रविभक्तिः स्वर-विभक्तिः निघनविभक्तिरिडाविभक्तिरित्येवं विभक्तिपञ्चकं पृष्ठ्ये षडहे ब्राह्मणे कलृप्तम् ।	178
षोडशिग्रहः	दशरात्रप्रकरणे याः षडहस्य देवता विमक्तयः सामान्तविमक्तयश्च पठितास्ताः (अ. स्वा.) ।	
षोडशिमान्	a libation consisting of 16 Grahas.	154
	connected with 16 partite stotras.	120

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
षोडशिसाम	The Saman consisting 16 partite stotras.	154
षोडशी	One of the seven Samsthās of the Soma ceremony.	
संलोभनम्	एकीकरणम्, gathering of the kushā pins for counting the Paryayas.	146
संवत्सरप्रवर्हः	See शङ्खाहतम्	175
संशरः	disarrangement of the stotriyas in a Stoma; as breaking the sequence or order of the Stotriyas in a Stoma.	651
संसवः	pressing the Soma together by many in the Same place and at the same time. This is prohibited. पृथक् प्रयोजनानां यजमानानां युगपदेकस्मिन् देशे सुत्या संसवः ।	79
संसर्पेष्टि	a sacrifice performed between अभिषेचनीय and दशपेय.	28
संसृतसोमः	पृथक्प्रयोजनैर्यजमानैर्युगपदेकस्मिन् देशे संसृतः सोमः ।	78
सक्षीरदृतयः (रथाः)	सद्योदुग्धेन क्षीरेण पूर्णाः सक्षीराः दृतयो येषु रथेषु ते ।	475
सजनीयम्	The hymn X.11.12 of the R̥gveda which contains the word: सजनास इन्द्रः ।	260
संचरः	the passage in Vēdi for the priests.	107
संचितकर्माणि	वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् पान्तिवत्याद्य प्रोक्षणप्रभृतिमण्डूकविकर्षणान्तानि संचितकर्माणि आध्वर्यवाणि । संचिते अग्नौ यानि कर्माणि (अ. स्वा.) ।	298

Word	Explanation	Page
संज्ञापनम्	Killing of Sacrificial animal	572
सत्राणि	द्वादशाहप्रभृतीनि । येष्वहर्गणेषु दक्षिणाम- दत्त्वा स्वामिन एवात्विज्यं कुर्वन्ति तानि सत्राणि ।	607
सदस्	A Shed erected in the east of हविधान	104
सदस्यः	सदस्यो नाम षोडशत्विगम्योऽन्यः कर्मणा- मुपदेष्टे त्यापस्तम्बः ।	106
संनामाः	N. of the formula inserted in the अग्निष्टोमसाम recited after आर्भव- पवमान on the conclusion of the third Savana.	145
संधिस्तोत्राणि	N. of stotras recited in the evening.	114
सप्तदशस्तोमः	A stoma having 17 stotras.	176
सप्तविंशिनः (मासाः)	Consisting of 27 (days).	197
सप्तापवर्गः	तिस्रो दीक्षास्तिष्ठ उपसदः सप्तममहः- सुत्या इत्येवं सप्तापवर्गाः ।	538
सप्तिन् सप्ती	The seven partite Stoma.	346
समपर्यायः	The Stoma in which the Stotri- yas are equally distributed; समेषु स्तोमेषु स्तोत्रीयाणां त्रिषु पर्यायेषु समशो विभज्य प्रयोगो भवति । एतदुक्तं भवति । यत्र समशस्त्रेवा विभागः शक्यते ते समा इति ।	348
समाधिः	साम्येन प्रयोगः समाधिः [यथा] वैराजवात्सप्रयोः साम्यं तु कुर्यात् । न पुनरेकस्य चतुरम्यासः स्यादन्यस्य त्रिर- म्यासः इति वैषम्यम् ।	420

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
समानजनः	a person of the same rank or status in society; a person living in the same village.	466
समासः	Assignment of duties of other priests to one priest, e.g. assignment of office of Brahman to मैत्रावरुण and consequently मैत्रावरुण by turn would performing the duties of both offices as time comes.	681
समुपहवः	अन्योन्यमनुज्ञानम् mutual consent.	106
समूढ	regularly arranged as opp. to व्यूढ.	
समोपस्थानम्	यस्मिन् सर्वाणि हवींषि समोप्यन्ते । इडापत्रमित्यर्थः ।	501
संपत्	The total number of syllables in a metre or a verse; असंख्यसंख्या-संपत्तिः ।	57
संपत्कोपः	violation of the rule of equality between the total number of syllables in the original and the substituted stotras, occurrence of difference in the total number of syllables in the stotra substituted.	57
संभार्यः	पृष्ठ्यामिप्लवैरन्यैश्च कतिपर्यैरहोभिर्यः संभ्रियते मासः स संभार्यः । षष्ठश्च सप्तमश्चोत्तमश्च ।	193
संभेदनम्	एकीकरणम्	275
सम्भाडासन्दी	A stool used for keeping the vessel used for the Pravargya ceremony.	42

Word	Explanation	Page
सर्वज्यानिः	सर्वसां गवां ज्यानिः क्षयः ।	703
सर्वस्वारः	N. of a एकाह sacrifice.	336
सर्वानुमन्त्रणम्	A formal permission given to <i>Adhvaryu</i> to performe his duties by <i>Brahman</i> uttering the formula. सवितृप्रसूतोऽदः कुरु । भूर्भुवः स्वर्वहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओम् ।	264
सर्वाभिप्रायाः	सर्वत्र अभिप्रयन्ति संचरन्तीति सर्वाभिप्रायाः । नित्या इत्यर्थः । यथा च निदानकारो नित्ये सर्वाभिप्रायपदं प्रयुङ्क्ते ।	327
सवनमुखीयाः	?	94
सवनविधः	सवनतुल्यः	200
सवनसमीपन्ती	त्रीणि सवनानि समं गच्छन्तीति सवनसमीपन्तीति स्तुतिविशेष्या ।	333
सशयनी	सह शयाते इति सशयनी इति ।	452
साद्यस्कः	N. of a एकाह sacrifice.	471
सामतृचः	यदा तृचे सामत्रयमेकैकस्यामृचि पृथगानन्तर्येण गीयते तदा तत् सामतृच इत्युच्यते । तद्यथा—पुरोजिती वो अन्धस (सा. 697-9) इति श्यावाश्वं प्रथमायाम् । अन्धो गवं द्वितीयायाम् । औदलं तृतीयायाम् । एवं त्रीणि सामानि एकर्चानि ॥	176
सामाङ्गम्	a part of a <i>Sāmāgāna</i> .	
सामोढम्	यत् स्वयोन्यामुत्पत्तौ साम्नः स्वरं पर्यालोच्य तदविरोधेनार्चिकं स्वरं बाधित्वा उत्तरयोरुह्यते तत् सामोढमित्युच्यते ।	428
सारस्वतम् (अयनम्)	a sacrificial session lasting one year.	33

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
सावित्रहोमः	N. of a particular oblation offered prior to दीक्षणीया.	296
सुत्या	pressing of the Soma; also loosely used in the sense of a Soma sacrifice.	289
सुब्रह्मण्यः	One of priests of उद्गातागण	15
सुब्रह्मण्या	The proclamation made by the Subrahmanya priest.	15
सोमक्रयणी	a cow serving as the price of the Soma plant.	290
सोमचमसः	सोमरससंपूर्णश्चमसः ।	513
सोमप्रवाकः	असी सोमेन यजते । स त्वामादिब्रज्य- मम्ययंयत इति यो वक्ति स सोम- प्रवाकः ।	5
सोमयाजो	One who has performed a Soma sacrifice.	161
सोमवहनम्	The cart in which the Soma plant is carried.	290
सोमसंस्थाः	The basis or initial form of a Soma sacrifice consisting of (1) अग्निष्टोम, (2) अत्यग्निष्टोम, (3) उक्थ्य, (4) षोडशी, (5) बाजपेय, (6) अतिरात्र and (7) अप्तोयमि— ब्राह्मणेषु अग्निष्टोमादयः शब्दाः संस्था- विशेषवाचिनो न पुनर्विश्वजिदादिशब्द- वदेकाहवाचिन इत्यर्थः ।	228
सोमातिपावितः	सोमयागोत्तरकालं यो नष्टधीकः स एव- मुच्यते ।	516
सोमोपनहनम्	The cloth used for tying the Soma plant.	252

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

Word.	Explanation	Page
स्तम्बयजुः	स्तम्बयजुरिति कर्मणः संज्ञा । (अ. स्वा.) । N. of a particular formula and religious observance or removing a clump of grass. 274	
स्तोत्रीयः	The 1st तृच of वहिष्पवमान । 336	
स्तोत्रसमीपन्ती	त्रीणि स्तोत्राणि समं गच्छन्तीति स्तोत्र- समीपन्तीति । 333.	
स्तोमधर्मः	स्तोमोऽन्यत्र प्रवर्तत इति स्तोमधर्मः । 441	
स्तोमभागाः	स्तोमान् भजन्त इति स्तोमभागाः । रश्मिरसितंतरसि । इत्येतां द्वावनु- वार्का । एतस्मिन्ननुवाके द्वादशमन्त्राः पठिताः । अपरस्मिन्नेकविंशतिः । तेषु मन्त्रेषु बहुवचनं स्तोमभागा इति । क्रम- संख्याभ्यां नियतत्वात् स्तोमभागानाम् । स्तोत्रस्य असाधारणो भागः स्तोमभाग- इति समाख्या ।	
स्तोमविमोकः	On the recitation of the stotras in the तृतीयसवन and after drinking of the Soma, the formula ऋतस्य त्वा is recited. This formula is known as स्तोमविमोक. It may be noted that this verse contains the word विमुञ्चामि.	
स्तोमविमोचनम्	See स्तोमविमोकः 289	
स्फयः	a flat piece of wood shaped like a sword for stirring the offerings of boiled rice or for trimming the mound as an altar; a wooden im- plement used in sacrifices for such purposes. 161	

GLOSSARY

Word	Explanation	Page
सक्तयः	कोणाः ।	247
सुक्	A large wooden ladle employed for pouring ghee on sacrificial fire.	161
सुवः	a small wooden ladle used for pouring ghee in सुक् also used on occasions for pouring ghee on sacrificial fire.	161
स्वयमातृणा	a pebble or a stone with natural hole treated as a brick.	38
स्वरसामानः	N. of the three days ceremony at the close of the 1st half of the year before विषुवत् and also repeated after विषुवत् at the beginning of the second half of the गवामयन.	
हविर्धानम्	the vehicle in which the Soma plants are conveyed to be pressed, a shed for the Soma Vehicle.	58
हविर्धानप्रवर्तनम्	Conveyance of the हविर्धान to the place where the Soma is pressed.	25
हविर्यज्ञसंस्थाः	The essential form or basis for हविर्यज्ञs, consisting of (1) अन्या धेयम्, (2) अग्निहोत्रम् (3) दर्शपूर्णमासी, (4) आप्रयणम्, (5) चातुर्मास्यानि, (6) निरूढपशुबन्धः and (7) सौत्रामणी ।	288
हारियोजनम्	The oblation of Soma mixed with fried grain or grain-meal.	147
हारियोजिन्यः	हारियोजिन्यो नाम घानाः द्रोणकलशे भवन्ति । The fried grains put in	

Word	Explanation	Page
	the द्रोणकलश and mixed with the Soma.	147
हिरण्यकशिपुः	शय्याविशेषः ।	569
हृदयशूलः	यस्मिन् शूले हृदयं प्रोह्य पच्यते स हृदय- शूलः ।	
होता	The chief officiating priest who recites the Rigveda verses.	36
होतुः पृष्ठम्	The 1st of the four Prsthāsām other three being. मैत्रावरुणपृष्ठ, अच्छावाकपृष्ठक ग्रावस्तुत्पृष्ठ.	134
होतृकपृष्ठानि	होतृकपृष्ठेभ्यो वामदेव्यादिभ्य इति । होतृकैर्मैत्रावरुणादिभिः वामदेव्यादीना- मनुशंसनात् होतृकपृष्ठ इति व्यपदेशः । चत्वारि हि पृष्ठानि । तत्र होतुः पृष्ठं प्रथमम् ।	133
होतृकमासानि	होतृकाणां मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छस्याच्छा- वाकानां सामानि	333
होत्रम्	होतुः कर्म	262

ERRATA

Page	Line	Read	For
1	13	सामान्तानाम्	सामन्तानाम्
4	12	इत्यत्र	इत्रत्य
9	12	बोधकृत्यमिति॥	बौधकृत्यम्॥
12	9	उपरिष्ठात्	उददिष्टात्
13	7	रसं	रसे
16	12	अनूत्क्रम्य	अनुत्क्रम्य
17	12	निह्वयनान्तं	निह्वयान्तम्
„	18	गौरावस्कन्दिन्	गौरवास्कन्दिन्
19	4	[विचर] षणे [ति]	षणे
„	21	आरभ्य	आरम्भ
22	6	ऽ साविति । अत्र	ऽ सावित्यत्र
„	10	प्रत्येकं	प्रत्येके
23	3	यजमानस्य सुकृते	यजमानस्य
„	4	सुत्यादेशप्रभृति	सुत्यादेशं प्रभृति
„	11	अथ नामग्रहणवाक्येषु स्वरं विधत्ते— अर्थनिर्बचनमुच्चातम्॥ २३॥मुच्चातम् ॥ २३॥	अथ नामग्रहण-वाक्येषु स्वरं विधत्ते अर्थनिर्बचन मुच्चातम् ॥ २३॥
27	10	०मन्तस्य	०मन्तस्य
28	1	अनिरुक्तप्रातः	अनिरुक्तं प्रातः
„	5	०धर्मः	०धर्मं
„	13	सूत्रं	सत्रं
29	15	सुब्रह्मण्याः	सब्रह्मण्याः
33	3	प्रथमाम्	प्रथमात्
„	8	„	„
„	10	„	„
35	12	स्वासु	सासु

ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रम्

Page	Line	Read	For
37	6	चात्वाल°	चत्वाल°
„	11	संचार°	संचर°
40	6	दक्षिणेनाग्निं	दक्षिणेग्निं
42	4	°स्त्यग्नायिरिति	°स्त्यग्नायिइरिति
„	12	प्रस्तोतः	प्रस्तोतुः
45	20	याथा°	थंथा°
47	13	भुवत्	भुवन
49	7	शफौ ॥	शफाविति ॥
50	9	°वाकोपा°	°वाकोप°
„	13	चेदनु°	चेदनु°
51	1	आजिगम्	आजिनम्
53	8	°हुतायां	°हुतायां
56	20	उच्छ्रीयमाणं	उच्छ्रियमाणं
59	13	अभ्यासेन	अनभ्यासेन
61	3	भवेयुः	भवेयः
64	15	सवेपु	सवेपु
65	10; 11	अनुप°	अनु°
67	13	ग्रावणः	ग्रावाः
68	18	°कल्पात्मकल्पयोर	कल्पात्मकयो र
69	1	दक्षिणम्	दक्षिम्
„	2	नित्यबदेव	नित्यमेव
69	4	द्वेष्ट्यकल्पस्त्ववशिष्यते । तत्रापि नित्यधर्मग्रहणे प्राप्ते आह—द्वेष्ट्यकल्पादन्यत्र ॥ ११ ॥	द्वेष्ट्यकल्प स्त्ववशिष्यते । तत्रापि नित्यधर्मग्रहणे प्राप्ते आह—द्वेष्ट्यकल्पादन्यत्र ॥ ११ ॥
70	7	तां	तं
„	12	व्यूह्य	युह्य
74	12	यद्	य(!)
75	12	प्रतिहरेयुः ॥ ८ ॥ नैनानग्रेण हरेयुः ॥ ८ ॥ द्रोणकलशस्योद्गातृणां च न मध्यदेशेन हरेयुरित्यर्थः ॥ ८ ॥	प्रतिहरेयुः । नाग्रेणेति । द्रोणकलश स्योद्गातृणां च न मध्यदेशेन हरेयुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ERRATA

Page	Line	Read	For
76		अध्वर्युः	अध्वर्युर्
77	6	वज्रो वा एष	एष
„	18	प्रवरणाभावे	प्रवराभावे
78	1	होमी तो	होमी
„	16	वचनात्	वचनात् ।
79	19	हृत्वा	हृत्वा
80	13	सव्याधरान्	सव्याधारान्
82	12	यावन्तः	यावतः
83	14	निघनायंबोष ^१	निघनायोप ^१
„	22	„	„
87	3	रथन्तरवत्	रथन्तरवर्णवत्
88	9	निर्वतन्ते	निर्वतन्ते
92	12	उद्गातुर्	उद्गातु
„	13	आक्षिप्त ^०	अक्षिप्त ^०
93	6	गवामयने	गवानयने
95	4	‘वहतावद्यं च मत्तं	‘वहनावद्यं च मत्तं
96	13	सर्वत्र	सर्वत्र
99	3	अध्वानम्	अध्वनाम्
„	8	वा यमग्निम्	वामयमग्निम्
100	1	यत्रोवध्यं निखनन्त्यूवध्य ^१	यत्रावध्यं निखनन्त्यूवध्य ^१
„	3;4	ऊवध्यं	अवध्यं
101	6	पातमाग्नयो ^०	पातामाग्नयो
103	10	सादसान्	सवसान्
104	5	‘प्रभृति समानम्	प्रभृतिसमानम्
105	14;15	अनूपविशेताम्	अनूपविशेषाताम्
106	17	‘च्छंस्यन्त्यतर ^०	‘च्छंस्य ^० :
107	85	चतुर्थः पटलो	चतुर्थपटले
109	6	माघ्यादिने	माघ्यादने
„	7	‘मृशेत	‘मृशेत्
110	5	संपत्यर्थं	संवत्यर्थं

द्राह्यायणश्रौतसूत्रम्

Page	Line	Read	For
116	16	तद्वजि	तद्वजि
117	6	वोपरिदश ^०	वोपरि दश ^०
118	5	एवंविधाः	एवं विधाः
119	3	यथेत ^०	यथेतर ^०
„	10	न भूयः	भूयः
120	6	पातमग्नय	यातमाग्नय
„	20	०स्तोत्रे	०स्तोत्र
121	2	०हवे	०हवे
„	„	कुर्युर्यदा	कुर्युर्यदा
„	15	सर्वत्र होतृमेत्रा ^०	सर्वत्र होतृमेत्रा ^०
„	16	गच्छेयुः । दक्षिणेनां ^०	गच्छेयुः । दक्षिणेनां ^०
„	17	ररात्यां ^०	ररात्यां ^०
„	18	निःसर्प्यं	निःसर्प्यं
„	19	०वशना ^०	०वशना ^०
122	2	हृत्वा	हृत्वा
124	6	०दात्र इति	०दात्र इत्यत्र दात्र इति
„	7	दातृभ्यां दातृभ्य इति	दातृभ्यामिति
„	8	०मिममिमा ^०	०मिमा ^०
„	13	०विशत्	०विशेत्
125	8	०युक्तस्य	०युक्तस्य
127	15	०भ्यङ्क्	भ्यङ्क्
„	19	निर्वृत्य	निर्वृत्यं
128	2	„	„
130	17	वागच्छेत्	वा गच्छेत्
131	4	पुनर	पुन
133	3	पूर्वं	पूर्वं
141	6	दक्षिण ^०	दक्षिणा ^०
„	12	रेणान्तत ^०	रेणान्त ^०
147	2	सोमे ही ^०	सोमे हीषु मेहि ही
148	2;3;4	अहन्य ^०	अहन्य ^०

ERRATA

Page	Line	Read	For
149	9	०मन्त०	०मन्त०
"	17	प्राण सोमे	प्राणसोमे
151	2	०चारि०	०चारि०
165	3	सोदीक्षित०	सोदीक्षित०
166	23	अहुत०	आहुत०
167	11	वासत्रान्तात्	वा सत्रान्तात्
169	1	समारोप्य ते निहृत्य	समारोप्यते निहृत्य
170	11	यश	यदा
172	3	०मानूप०	०मनुप०
"	9	सकृ०	संकृ०
173	3	वृतीयोऽव्यय०	वृतीयोऽव्य
175	13	०मित्युपा०	०मित्युपा०
"	15	चावपेत्	चावयेत्
176	17	०न्तररहित०	०न्तरहित०
178	6	शत्यायनिनः	शत्यायनिनः
179	1	०पदो	०पदो
187	1	स्वराणि	स्वराणि
"	5	"	"
189	8	सूर्य०	सुर्य०
191	16	०हरेत्	०रुहेत्
193	3	०रिणोऽयम्	०रिण
198	11	०मासीप्रसव	०मासी प्रसव
200	13	प्लव०	प्लव०
201	1;2;9	"	"
"	21	विपुतः	विपुतः
205	1	०रुरो	०रुरो
"	10	स्तोमं	स्तोमं
204	16	०नूद शकलं	०नूदशकलं
"	17	त्रिः प्रवक्षिण	त्रिःप्रवक्षिण

ब्राह्मयणश्रौतसूत्रम्

Page	Line	Read	For
207	4	०वाणयेयुः	०वासयेयुः
"	12	वोऽशीयेति	वोशीयेति
208	19	सह धर्मः	सहधर्मः
212	16	०ध्यास्यायाम्	०ध्यास्याम्
215	13	०ष्टुप्परि०	०ष्टुप्परि०
220	15	०सीरन्ना नक्षत्र०	०सीरन्नानक्षत्र०
228	7	कं च	कं
229	11	परीयाः	परीया
234	5	यज्ञियस्य	यज्ञीयस्य
"	13;14	हुत्वा	हुत्वा
235	12	आतानाः	आताना
238	14	मध्यमे	मध्ययेमे
241	4	वक्रा	वक्र
"	9	मन्त्रयेत यो	मन्त्रयेतयो
252	14	अनु०	अनु०
"	17	०वसा०	०वस०
255	10	रथन्तरं	राथन्तरं
262	9	तस्य	भूतस्य
263	14	०क्षाभिर्होमं	०क्षाभिर्होमं
264	11	तं	न
269	7	मृध्या समा०	मृध्यासमा०
270	3	०मव तेन	०मवतेन
271	12	अग्नि०	आग्नि०
"	13	धेनु०	धेनु०
272	15	०भिर्होम०	०भिर्होम०
273	6	यद्वाजायते	यद्वा जायते
274	8	दारा इतिवत्	द्वारा इतिवत्
275	20	सीमिकः	सेकः
276	12	क्षीरोदनस्य	क्षीरोदनस्य
"	13	क्षीरोदनो	क्षीरोदनो
278	10	इडाप्रति	इडा प्रति०

ERRATA

Page	Line	Read	For
279	5	दुशे यम्	दुशेयम्
„	11	अयम्बका नामा ⁰	अयम्बकानामा ⁰
282	6	वैव सन्तं	वीवसन्तं
287	14	सोत्रा ⁰	सोत्र ⁰
„	16	⁰ गानं	⁰ गामं
289	9	ईक्षण ⁰	इक्षण ⁰
290	11	⁰ वीरान्	⁰ वीरान्
291	18	राज्ञोऽव ⁰	राज्ञोव
293	4	चेदनव ⁰	चेदनप ⁰
„	6	राज्ञोऽव	राज्ञोऽप ⁰
„	10	⁰ शस्त्ये	⁰ शस्त्य ⁰
295	18	आपाता ⁰	आपात
301	21	प्रवेशितेषु	प्रावेशितेषु
305	3	निःसर्पत्स्वन्वा ⁰	निःसर्पत्स्वा
311	12	प्रसवे	प्रवसे
320	2	संतनि	संतनिः
325	6	⁰ युक्ते	⁰ युक्तेः
331	11	⁰ षाम पथ्य ⁰	⁰ षामपथ्य ⁰
336	12	⁰ त्तमे	त्तमो
„	13	सोमचातु ⁰	स्तोम (म) चातु ⁰
337	8	यज्ञा ⁰	यज्ञ ⁰
„	13	गौरीवितं च मधुश्चु ⁰	गौरी वितं च मधु श्चु
345	4	शुनककण्वसंकृतिद्वय ⁰	शुनकण्वसंकृतिबादय ⁰
350	1	⁰ भावेण वतंते ॥	भावेण ॥
357	3	तत्सामात्	तद् सामात्
„	19	यतनीयासि	यतनीयसि
375	8	⁰ दोषः । न	दोषो न
376	8	यथा ⁰	यदा ⁰
384	20	⁰ परोक्ष ⁰	⁰ परो ⁰
387	8	पबमानस्येनि ⁰	पबमानस्य नि ⁰

Page	Line	Rede	For
390	8	०त्तरः	०तरः
391	1	०ञ्जसां	०ञ्जसा
393	6	०कल्पेते	०कल्प्येते
394	19	मारते	मारते
398	5	कार्ण०	कार्ण०
403	16	०वत्सा०	०वत् सा
404	9	०ध्यासेषु	०ध्यायेषु
,,	12	स्तौभिकं	स्तौत्रिकं
406	11	०रश्मम०	०रश्मा०
419	16	त्रीणि	त्राणि
422	5	०हरणम्	०हरम्
,,	16	गूर्दानाम्	गुर्दानाम्
424	4	रेवत्य०	देवत्य०
425	1	इकारादि०	इहकारादि०
427	15;16	संगेन	संयोगेन
431	18	गायती०	गयती०
440	11;14;15	पूर्वावावर्गा०	पूर्वा वा वर्गा०
453	9	सोमा०	स्तोमा०
454	13	साधारणम् ।	साधाणम्
456	22	प्रथमासु	प्रमासु
463	20	त्वयमाभ्यां	तु यमाभ्यां
464	1	असंहिताभ्यां	संहिताभ्यां
467	10	०बध्नीत	बध्नीत
468	9	समाप्ते	असमाप्ते
,,	12	यथाजाति	यथा जाति
471	3	साद्यस्करो म०	साद्यस्करोम०
472	14	वीह्युर्वरा	वीर्वह्युरा
475	12	सक्षीरा दृतयो	सक्षीरादृतयो
476	13	श्वः०	श्व०
480	2	अचबाल०	चबाल०

ERRATA

Page	Line	Read	For
„	3	अचपालं	चपालं
„	5	उज्ज्य ^०	उदज्य ^०
482	1	कुर्वन् श्यंत ^०	कुर्वं चंत ^०
483	5	सप्त्या ^०	सप्ता ^०
„	7;9	त्रिकैकिन ^०	त्र्यैकिन ^०
486	5	यथादक्षिणः	यथा दक्षिणः
487	17	^० सत्रपुनः ^०	^० सत्रं पुनः
490	12;13	यन्ति	यान्ति
492	9	पार्श्व ^०	पार्श्व ^०
493	10	^० तूषाणि	^० तुषाणि
495	1	तस्मिन्नेव मृजाना	तस्मिन्नव मृजन
498	15	यथा ज्योति ^०	यथाज्योति ^०
501	12	^० षेचयेत्	^० षेचयेत्
502	19	^० हुतो भक्षान्	^० हतोभक्षान्
509	5	देवतानाम ^०	देवता नाम ^०
513	15	सति	सदिति (1)
„	17	सवन ^०	चमस ^०
516	8	सद्योदुग्धेन	सद्यो दुग्धेन
519	14	^० दशत्रि ^०	दशं त्रि ^०
520	22	^० दक्षिणः	^० दक्षिणाः
„	23	^० पेयः	^० पेया
522	2	द्वयुत्तरान्	द्वयुत्तरान्
523	2	मयूरोनेकर्षी	मयूरो नेकर्षी
525	8	फाल्गुनीपक्षस्य	फाल्गुनी पक्षस्य
529	6	सुब्रह्मण्य ^०	ब्रह्मण्य ^०
„	14	यजमानचमसा	यजमान चमसा
530	9	यत्राब्राह्मणी	यत्रब्रह्मणी
531	17	प्राकाशः	प्राकाश ^०
„	„	दक्षिणे कर्णे	कर्णे
532	19	नानुग्रामं	नानु ग्रामं

ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रम्

Page	Line	Read	For
534	15	व्युष्टि ^०	व्यष्टि ^०
540	1	पशव	प्रशव ^०
540	13	जगतीसंपन्ना	जगती संपन्ना
541	4	^० चरतः	चरत ॥
550	19	इत्युक्त ^०	इत्युक्त ^०
553	6	^० कारस्योक्तं	कास्योक्तं
556	19	कृतमिति शाण्डिल्यः	शाण्डिल्यः
557	15	स्वस्तोमा रात्रिः	स्वस्तोमातिरात्रिः
560	20	षोडशिनि	षोडशिनिः
564	20	^० मुह्य	^० मह्य
„	21	लुक्लुवं	लुक् लुवं
567	8	मतम्	मतत्
569	3	दक्षिणत	दक्षिणात
571	20	वावाता	वावता
572	1;5;7	„	„
„	9	उच्छ्रयतात्	उच्छ्रापय
„	13	मध्यमेजतु	मध्यमे जतु
„	15	वावाताया	वावताया
573	1	^० शफे शकुला ^०	शफेशकुला ^०
576	4	यदन्य ^०	यवन्यत्
„	9	^० पदादादाय	^० पदादाय
„	11	मध्यतःकारिम्यो	मध्यतः कारिम्यो
577	16	पाव ^०	पव ^०
578	14	^० ष्टोमकारि ^०	^० ष्टोम कारि ^०
„	17	यजेत	त्यजेत
583	10	बिलोपो	लोपो
„	„	यथा जामिकल्पः	यथाजामि कल्पः
586	4	अग्ने वेहोत्र ^०	अग्नेवेहोत्र ^०
„	15	संसर्पस्य	संसर्पत्सु
590	3	व्यूढो	व्यूढ

ERRATA

Page	Line	Read	For
"	8	षडात्रयो	षड् रात्रयो
591	16;18	⁰ सङ्गो	⁰ सङ्गो
592	18	⁰ व्रताह ⁰	⁰ व्रत ⁰
598	19	क्लृप्त ⁰	क्लृत् ⁰
605	17	⁰ एकामहा ⁰	एकामहा
609	1	ब्रह्मसाम कुर्यादिति । तत् कस्मिन् स्तोत्रीये । अत आह—	तत् कस्मिन् स्तोत्रीये ब्रह्मसाम कुर्यादिति । अत आह—
"	3	ब्रह्मसाम	ब्रह्म साम
616	8	शक्वयः	सक्वयः
613	4	यत् ⁰	मत् ⁰
"	6	ननु	ननु
614	2	त्रयस्य	पञ्चस्य
"	3	वज्रो	पञ्चो
615	13	षोडश ⁰	षोडश ⁰
619	4	पार्थ ⁰	पार्थ ⁰
621	13	अस्तोत्रस्थान ⁰	अस्तोत्र ⁰
623	2	जात्वषोडश ⁰	ज्ञात्वाषोडश
624	8	याया ⁰	यथा ⁰
632	8	⁰ त्वात्	⁰ वात्
"	22	नानाब्रह्म ⁰	नाना ब्रह्म ⁰
634	15	कृतः	कृतः
635	16	यथालोक ⁰	यथा लोक ⁰
636	18	प्रणयन ⁰	प्रणय ⁰
637	12	यथाप्रकृति	यथा प्रकृति
641	4	चतुर्धाभिप्लवाभावात्	चतुर्धाभिप्लवात्
642	17	समानत्रा ⁰	समानत्र
"	"	स विकल्पः	सविकल्पः
643	10	अप्रयाणात्	अप्रयाणात्
644	2	विकल्पेते	विकल्प्येते
645	15	⁰ प्रगाथतां	प्रगाथस्तं

ब्राह्मयायणश्रौतसूत्रम्

Pago	Line	Read	For
649	7	पङ्क्तिः	पङ्क्तिः
653	13	यथामूयस ^०	यथा मूयस ^०
654	5	सातोबार्हत	सातो बार्हत
„	8	तै ^०	नै ^०
656	5	सतोवृहतीः	सतो वृहतीः
657	3	सातोबार्हतैः	सातो बार्हतैः
659	12	गृह्णन् ^०	गृह्णन् ^०
662	1	अन्ववेत्य विधि ^०	अन्ववेत्याविधि ^०
663	15	^० प्यन्ते	^० प्यन्ते
667	10	कल्पन्ते	कल्पान्ते
673	24	^० कलाम्भिः	^० कलाम्भिः
675	1	तत ऊर्ध्वं प्रातराहुत्युपक्रमाः सायमाहुतिसंस्था	तत ऊर्ध्वं प्रातराह त्युपक्रमाः सायमाह हुतिसंस्था
675	14	हवियंजं ^०	हवियंयं ^०
678	11	समिष्टयजूषि	समिष्टयजूषि
680	2	मासं साकमेधैर् (तां. ब्रा. २५-४-१) इति ब्रह्मणमनुसंधत्ते — मासं साकमेधैरिति	मासं साकमेधैरि (तां. ब्रा. २५-४-१) ति ब्राह्मण मनुसंधत्ते मासं साकमेधैरिति
680	10	पञ्चदश ^०	पञ्च ^०
688	13	सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य	सुब्रह्मण्यः
685	10	भक्तिभिर्भाग ^०	भक्तिविभाग ^०
„	20	व्यत्यासं	व्यत्यासे
„	„	स्याताम् ॥	स्यातां तदिन्द्राग्न्योः ॥
686	2	^० सामा	^० साम
„	6	^० जिह्वा	^० जिह्वा
689	1	^० कलभि ^०	^० कलाम्भि ^०
697	4	नोपरवान्	नोपखान्
700	10	सान्नाय्यं	सान्नाय्यं

ERRATA

Page	Line	Read	For
707	7	राथन्तर ^०	रथन्तर ^०
"	13	वेती	वती
708	16	यथाप्रकृति	यथा प्रकृति
709	2	नैतन्धवा नामार्माः	नैतन्धवानामार्माः
"	3	०मिन्धीत यैकाग्नेः	०मिन्धीतयैकाग्नेः
"	14	दन्वारम्भ ^०	दन्वरम्भ ^०
710	14; 16	प्लक्षाव ^०	प्लक्षाप ^०
718	5	चन्त्रीपक्ष ^०	चन्त्री पक्ष ^०

Note :—The sutras mentioned below were found mixed up with the commentary in the point. In the case of sutras 1.3.23; 3.2.11; 3.3.9 and 30.3.1 the commentator's introductory sentences were mistaken as belonging to the sutra text whereas in the case of sutra : 30.2.3 part of the text was merged with the Commentary. There mistakes were discovered later while the Index was being prepared, There pointing errose, among others, have been included in the ERRATA.

—Editor

The sutras :—

1. अर्थनिर्वचनमुच्चान्तम् ॥ (1.3.23)
2. द्वेष्यकल्पादन्यत्र ॥ (3.2.11)
3. नैतानग्रेण हरेयुः ॥ (3.3.9)
4. तत ऊर्ध्वं प्रातराहुत्युपक्रमाः सायमाहुतिसंस्था एकान्निशत-
महान्यग्निहोत्रं जुहुयुः ॥ (30.2.3)
5. मासं साकमेघैरिति गृहमेधीयेनेष्ट्वा तदैव शेषं संस्थापयेयुः ॥ (30.3.1)

